

2015

XIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

29–30 квітня 2015 р.

Проблеми та перспективи розвитку
науки на початку третього тисячоліття
у країнах Європи та Азії

Секції:

Біологічні науки

Географія та геологія

Державне управління

Екологія

Економіка

Історія

Математика

Мистецтво

Педагогіка

Політологія

Право

Психологія

Соціологія

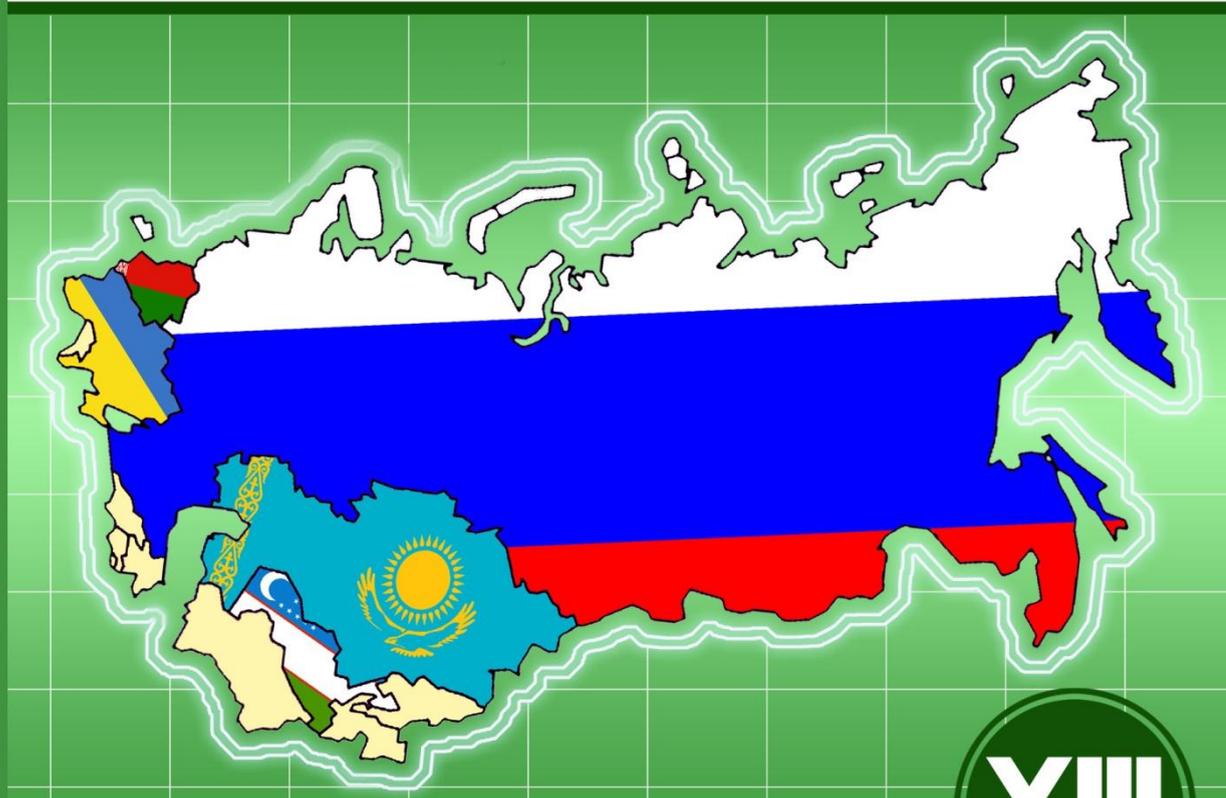
Технічні науки

Сучасні інформаційні технології

Фізична культура та спорт

Філологічні науки

Філософія

Переяслав-Хмельницький
2015

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у
країнах Європи та Азії»**

29 – 30 квітня 2015 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

XIII Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в
странах Европы и Азии»**

29 – 30 апреля 2015 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ

Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 440 с.

Материалы XIII Международной научно-практической интернет-конференции «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии» // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. – 440 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;
Я.О. Потапенко – д.і.н., професор;
Т.М. Боголіб – д.е.н., професор;
Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;
Н.В. Ігнатенко – к.п.н., професор;
В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;
В.А. Вінс – к.псих.н.;
Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;
С.М. Кикоть – к.і.н.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;
Я.О. Потапенко – д.и.н., профессор;
Т.М. Боголиб – д.э.н., профессор;
Г.Л. Токмань – д.п.н., профессор;
Н.В. Игнатенко – к.п.н., профессор;
В.В. Куйбида – к.биол.н., доцент;
В.А. Винс – к.псих.н.;
Ю.В. Бобровник – к.и.н.;
С.М. Кикоть – к.и.н.

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,
А.П. Король,
Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В. Бобровник,
А.П. Король,
Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,
Ю.С. Табачок.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,
Ю.С. Табачок.

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

**Анастасія Колосова, Віта Ліновицька
(Київ, Україна)**

ПОЛІСАХАРИДИ ВИЩОГО БАЗИДІАЛЬНОГО ГРИБА *GRIFOLA FRONDOSA*

Корисні для людини властивості вищих базидіальних грибів відомі ще з давніх часів. Вони є не лише цінним продуктом харчування, а й мають різноманітну лікувально-профілактичну дію. Хоча наукове вивчення цілющих властивостей макроміцетів розпочалось лише з середини ХХ сторіччя, народна медицина вже на протязі сторіч використовує гриби для лікування ряду захворювань. Особливо важливе значення гриби мають в східній медицині, де історія їх застосування нараховує більше двох тисяч років. Так, першим задокументованим згадуванням лікувальних властивостей грибів є «Трактат про лікарські гриби» Ву Сина [1]. Використання грибів у народній медицині країн Заходу не мало такого розповсюдження, як на Сході, проте згадки про їх цілющі властивості були знайдені ще в працях Гіппократа [2].

На даний час плодове тіла, культуральний міцелій та екзопродукти багатьох видів базидіомицетів є сировиною як для отримання препаратів, які використовуються як адаптогени, імуностимулятори і терапевтичні речовини при лікуванні різних захворювань, так і для продуктів, що застосовуються в різних галузях промисловості. Значною перевагою таких сполук є відсутність токсичності та побічної дії [2, 3].

Біологічна активність вищих базидіомицетів визначається присутністю в їх плодових тілах, культуральному міцелію чи культуральній рідині ряду компонентів, серед яких найбільше значення мають полісахариди, терпеноїди, ферменти та лектини [2, 3].

Як джерело біологічно активних речовин, що використовуються у медицині, особливу увагу викликає вищий базидіомицет *Grifola frondosa*.

Grifola frondosa – грифоло курчава, «гриб-баран», що належить до роду *Grifola*, родини *Meripilaceae*, порядку *Polyporales*, підкласу *Agaricomycetidae*, класу *Basidiomycetes* [4]. Також відомий під назвою маїтаке або танцюючий гриб у Японії, а в Китаї його називають «Zhu-ling», «Keisho» і «Shen Her Ben Kao jing» [5].

В природі розповсюджений у Європі, Далекому Сході, Азії, Кавказі, Північній Америці, Австралії. В Україні трапляється на Закарпатті, в карпатських та західноукраїнських лісах, у горах Криму. Рідко цей гриб можна також зустріти у степових та лісостепових зонах. Росте в широколистяних лісах, біля основи старих дерев, переважно дуба, бука і граба [6].

Маїтаке занесений у Червону книгу України та інших країн світу [6]. Причинами цього стали активний збір грибів населенням та вирубка лісів.

В даний час грифоло курчава штучно вирощується у промислових масштабах, причому виробництво її складає 0,3% від всього обсягу штучно вирощуваних вищих базидіальних грибів [3]. Такі значні обсяги виробництва зумовлені як харчовою цінністю цього гриба, так і лікувально-профілактичними властивостями базидію та продуктів, що можна отримувати з них. Так, маїтаке здавна високо цінується китайськими та японськими травниками як багата на поживні речовини їжа та як лікарський засіб, який в традиційній китайській медицині часто застосовується для лікування захворювань шлунку та селезінки та як заспокійливий засіб [5]. Наукове вивчення біологічної активності сполук з *G. frondosa* розпочалося з середини 1980-х років. Проведені дослідження показали, що цей гриб має протипухлинну та імуномодулюючу дію, активність проти ВІЛ, володіє антигіпертензивними, антидіабетичними та антигіперліпідемічними властивостями, допомагає у боротьбі з ожирінням [2, 3, 5].

Лікувальні властивості *G. frondosa* обумовлені переважно високим вмістом полісахаридів [1, 2, 3]. Ці полісахариди можуть бути присутні в плодових тілах, культуральному міцелію і культуральному середовищі. В основному, це глюкани з β -1,3 і β -1,6, а також α -1,3-глікозидними зв'язками, деякі є протеогліканами чи гетерогліканами. Їх лікувально-профілактична активність залежить від середовища, ступеню розгалуження і конформації молекули [2, 3, 7].

Загалом з маїтаке виділено такі полісахариди:

- з плодового тіла – β -глюкан грифолан, ксилоглюкан, манноглюкан, фукоманноглюкан;
- з міцелію – гетероглюкопротеїн, манногалактофукан, гетероксилан, фукоксилан, галактоманноглюкан [3].

Полісахариди *G. frondosa* мають різноманітну лікувальну дію. Найвідомішим полісахаридом, який отримується виділенням з плодових тіл маїтаке є грифолан – розгалужений β -(1 \rightarrow 3)-глюкан з β -1,6-глікозидними зв'язками [7, 8]. Основною біологічною активністю грифолану є імуномодулююча та протипухлинна [3, 9-14]. Імуномодулюючий ефект проявляється в активації ряду функцій макрофагів, наприклад, біосинтез фактору некрозу пухлин альфа, деяких цитокінів та супероксидних аніонів і вплив на їх цитотоксичність та фагоцитоз. Крім впливу на В-клітинний імунітет цей β -глюкан також регулює активність цитотоксичних Т-клітин та НК-клітин [3, 9, 11, 12, 13].

Протипухлинна ефективність грифолану підтверджена багатьма дослідженнями як в лабораторних дослідах на тваринах, так і в клінічних випробуваннях. В Японії та США грифолан є офіційно визнаним лікарським препаратом, який застосовується одночасно з хіміо- або радіотерапією онкозахворювань. Цей лікувальний засіб є модифікатором біологічної відповіді, не має прямої цитотоксичності проти пухлинних клітин і його протипухлинну дію вважають опосередкованою. Але комплексний вплив одразу на різні ланки

імунітету дозволяє грифолану пришвидшувати регресію пухлин та знижувати такі негативні ефекти у хворих, як мієлосупресія та нефротоксичність [3, 9, 11-14].

На даний час грифолан отримують з плодкових тіл, проте застосування глибинного культивування є оптимальнішим та ефективнішим, як для виробництва безпосередньо міцеліальної біомаси так і для отримання посівного матеріалу. Також є актуальним дослідження складу ендо- та екзометаболітів, які утворюються при глибинному методі культивування.

Тому метою роботи було провести глибинне культивування вищого базидіоміцету *Grifola frondosa* для визначення рівня накопичення екзополісахаридів в культуральному фільтраті та міцеліальних ендополісахаридів.

В роботі використовувалися стандартні біотехнологічні, мікробіологічні і біохімічні методи.

Глибинне культивування штаму 1790 *G. frondosa* проводили в колбах Ерленмеєра на 750 мл, в умовах постійного перемішування за допомогою орбітальної качалки 120 об/хв, за температури $+27 \pm 1$ °С. Колби інкулювали отриманою попередньо фізіологічно активною глибинною культурою в кількості 10 об'ємних відсотків. Культивування здійснювали на синтетичному середовищі [15] з додаванням 1% меляси та 50 г/дм³ глюкози.

Після проведеного культивування тривалістю 10 діб біомасу відокремлювали через капроновий фільтр, промивали дистильованою водою та визначали в ній загальну кількість ендополісахаридів. Для цього міцелій руйнували в гомогенізаторі, заливали дистильованою водою (1:5) та кип'ятили на водяній бані 12 годин. Далі тричі проводили центрифугування з дистиллятом при 3000 об/хв по 15 хвилин для повнішого відокремлення ендополісахаридів від нерозчинних компонентів міцелію [14].

В отриманих фугаті та культуральному фільтраті визначали кількість полісахаридів. Для цього в обох випадках полісахариди осаджували 96% етанолом з (1:1) та витримували 10-12 годин при +4°С, після чого відцентрифугували при 6000 об/хв 20 хвилин і висушували при +60°С. Отриманий осад розчиняли в 5 мл гарячої дистильованої води та відбирали 2 мл розчину, в якому визначали кількість виділених ендотаксонів екзополісахаридів фенол-сірчанним методом [16].

В результаті глибинного культивування базидіоміцету *G. frondosa* було отримано $2,8 \pm 0,2$ г/дм³ екзополісахаридів та $0,06 \pm 0,01$ г/дм³ ендополісахаридів.

Таким чином, отримання ендо- та екзополісахаридів з *G. frondosa* в умовах глибинного культивування, без отримання плодкових тіл є достатньо ефективним. Подальше дослідження умов біосинтезу, вивчення культуральних та біохімічних властивостей грифолі, а також оптимізація складу поживного середовища за рахунок використання економічніших компонентів, в тому числі побічних продуктів виробництва інших галузей промисловості, допоможе підвищити ефективність та технологічність отримання глюканів. Крім того є перспективним вивчення характеристик та біологічної активності екзополісахаридів, що синтезуються *G. frondosa* рівень дослідженості яких залишається низьким.

Література:

1. Змитрович И.В. Грибы посылают сигналы // Планета грибов. – 2014. – №2(6). – С. 21-39.
2. Биологические свойства лекарственных макромицетов в культуре : Сборник научных трудов в двух томах. Т.1 / [И.А. Дудка, А.С. Бухало, В. Г. Бабицкая и др.]; под. ред. С.П. Вассера. – К.: Альтерпрес, 2011. – 212 с.
3. Основы биотехнологии высших грибов: учебное пособие / [Н.А. Заикина, А.Е. Коваленко, В.А. Галынкин, Ю.Т. Дьяков, А.Д. Тищенко]. – СПб.: «Проспект науки», 2007. – 336 с.
4. Ainsworth & Bisby's Dictionary of the Fungi (10th edition). Kirk P. M., Cannon P. F., Minter D. W., Stalpers J. A. et al. — CAB International, 2008. — 771 p.
5. Chang S.T. Mushrooms: cultivation, nutritional value, medicinal effect, and environmental impact / Shu-Ting Chang, Philip G. Miles. – CRC Press LLC, 2004. –480 p.
6. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П. Дідуха. – К.: Глобалконсалтинг, 2009. – 600 с.
7. [Synytsya A.](#) Structural analysis of glucans / A. [Synytsya](#), M. Novak // Ann Transl Med. - 2014. – vol. 2. - №2.
8. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/mesh/67539908>
9. Minato, K.I., Mizuno, M., Kawakami, S., Tatsuka, S., Denpo, Y., Tokimoto, K., and Tsuchida, H., Change in immunomodulating activities and content of antitumor polysaccharides during the growth of two medicinal mushrooms, *Lentinus edodes* (Berk.) Sing. and *Grifola frondosa* (Dicks.:Fr.) S. F. Gray, Int. J. Med. Mushrooms, 3, 1–7, 2001.
10. Takeyama T. Host-mediated antitumor effect of grifolan NMF-5N, a polysaccharide obtained from *Grifola frondosa* / T. Takeyama, I. Suzuki, N. [Ohno](#), S. Oikawa, K.Sato, M. [Ohsawa](#), T. Yadomae // J Pharmacobiodyn. – 1987. – 10(11):644-51.
11. Masuda Yuki Maitake β -glucan enhances therapeutic effect and reduces myelosuppression and nephrotoxicity of cisplatin in mice / Yuki Masuda, Munechika Inoue, Ayu Miyata, Shigeto Mizuno, Hiroaki Nanba // International Immunopharmacology. – 2009. - vol. 9. - №5. – P. 620-626.
12. Фундаментальные основы микологии и создание лекарственных препаратов из мицелиальных грибов / [Е.П. Феофилова, А.И. Алехин, Н.Г.Гончаров, И.С. Мысякина, Э.Я. Сергеева]. – М.: Национальная академия микологии, 2013. – 152 с.
13. Bioactive Food as Dietary Interventions for Arthritis And Related Inflammatory Diseases / Edited by Ronald Ross Watson, Victor R. Preedy. – Academic Press, 2012. – 690 p.
14. Mizuno T. The Extraction and Development of Antitumor–Active Polysaccharides from Medicinal Mushrooms in Japan (Review) / Int. J. Med. Mushr. –1999. – Vol.1. – P.9–30.

15. Бухало А.С., Высшие съедобные базидиомицеты в чистой культуре /А.С. Бухало. – Киев: Наук. думка, – 1988.– 144 с.
16. Варбанец Л.Д. Методы исследования эндотоксинов / Л.Д. Варбанец, Г.М.Здоровенко, Ю.А. Книрель. – Киев: Наук. думка, – 2006.– 238 с.

Науковий керівник:

старший викладач кафедри промислової біотехнології, Ліновицька Віта Михайлівна.

**А. Курбанов, Б. Аликулов, Б. Базаров, С. Хўжжиев
(Самарканд, Узбекистан)**

YUKSAK SUVO`TLAR YORDAMIDA IFLOSLANGAN SUVLARNI TOZALASH TEXNOLOGIYASI

Hozirgi kunda ichimlik suvi, uning ifloslanishi va ifloslangan suvlarni tozalash hamda oqova suvlarni zararsizlantirish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bu muammoning yechimi sifatida yuksak suvo`tlar yordamida ifloslangan suvlarni tozalash texnologiyasini yaratish va rivojlantirish maqsadida tadqiqot ishlarini olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda turli xil manbalar ta`sirida ifloslangan suvlarini yuksak suv o`simliklari, suvo`tlari, *Bacillus*, *Pseudomonas*, *Bacillus cereus*, *Bacterium megaterium* va boshqa bakteriyalar vakillari, *Pseudomonas fluorescens B-5040* yordamida (pestitsidlar, fenollar, sianidlar, og`ir metallar tuzlari va h.k.dan) tozalash usullari ishlab chiqilgan (Shoyakubov va boshq., 2005; Bo`riev, 1993; Qutliev, 1993; Sagdieva, 1997; Sanakulov, 2001). Rossiyada oltin saralash korxonalarida oqova suvlariga oziqa manbasi sifatida ammofos qo`shib, *L. minor* yordamida tozalangan (Antoninova, 2007). Chiqindili oqova suvlarni yuksak suv o`simliklari– ryaska, azolla, pistiya va eyxorniya yordamida tozalashning fizikaviy, kimyoviy, biologik, mikrobiologik jarayonlari, ionlar metabolizmi, o`simlik to`qimalaridagi akkumulyatsiyasi kabi jihatlar o`rganilgan.

Biz tadqiqotlarimizda ifloslangan ichimlik suvlarini yuksak suvo`tlar yordamida tozalash texnologiyasini amaliy jihatdan tekshirishni maqsad qilib oldik. Maqsaddan kelib chiqqan holda, Zarafshon daryosining o`rta qismi hududlaridan olingan ichimlik suvi namunalari suvo`tlar bilan tozalashdan oldin va keyin fizik-kimyoviy jihatdan tahlil qilib, ularni taqqoslashga qaratilgan tajribalar olib borildi.

Tadqiqotlarimizda obyekt sifatida har xil darajada ifloslangan ichimlik suvi, yuksak suvo`tlardan foydalandik. Yuksak suvo`tlar quyidagilar:

Eyxorniya (*Eichhornia crassipes* (Solms.), *Pontederiaceae*), barglari qoshiqsimon, silliq, yaltiroq tusda, chetlari tekis, simmetrik joylashgan, tomirlari yirik, barg bandlarida havo bilan to`lgan sharsimon, aerenxima tufayli suv yuzasida qalqib o`sadi. Popuksimon ildiz tizimi tukchalari ikki tomonlama shoxlangan, poyasi asosidan 15-20 ta barg g`ilofi bilan birga yon ildizlar rivojlangan, uzunligi 2,5 sm bo`lgan ikkinchi tartib yon ildizlari suvda gorizontal joylashgan.

1-rasm. *Eichhornia crassipes*

Pistiya (*Pistia stratiotes* (L.), *Araceae*) bo`yi 20 – 40 sm, qisqargan poyali, barglari yassi eshkaksimon. Ildiz bo`g`zidan chiqqan barglari qalin bog`lam hosil qilib, qalin, shaffof tukchalar bilan qoplangan, quyi qismi och yashil, aerenxima to`qimasi kuchli rivojlanganligi sababli suvda qalqib o`sadi. Ildiz tizimi popuksimon (50-60 sm), kipriksimon tukchalar bilan qoplangan.

2-rasm. *Pistia stratiotes*

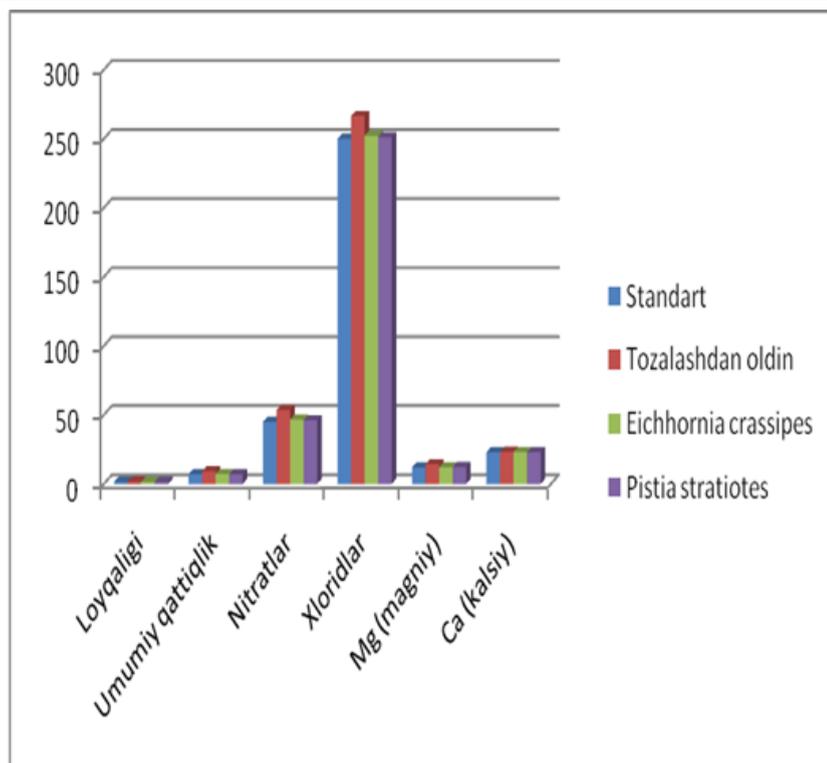
1-jadval

Suvo`tlar bilan tozalangan Zarafshon daryosining suv namunalarining fizik-kimyoviy ko`rsatkichlarining o`zgarishi

Ko`rsatkichlar	O`lchov birligi	Standart	Tozalashdan oldin	<i>Eichhornia crassipes</i>	<i>Pistia stratiotes</i>
Ta`mi	Ball	2,0	1,78 ± 0,02	1,94 ± 0,02	1,96 ± 0,04
Hidi	Ball	2,0	1,76 ± 0,04	1,93 ± 0,04	1,96 ± 0,02
Rangi	daraja	20,0	18,4 ± 0,24	19,4 ± 0,14	19,7 ± 0,04
Loyqaligi	mg/dm ³	1,5	1,74 ± 0,02	1,54 ± 0,02	1,51 ± 0,03
Umumiy qattqlik	mg/dm ³	7,0	9,2 ± 0,37	7,2 ± 0,02	7,0 ± 0,22
Nitratlar	mg/dm ³	45,0	53,6 ± 0,4	46,6 ± 0,3	46,0 ± 0,4
Xloridlar	mg/dm ³	250,0	266,4 ± 3,7	252,2 ± 2,2	251,1 ± 1,24
Mg (magniy)	mg/dm ³	12,0	14,2 ± 0,37	12,1 ± 0,21	12,2 ± 0,17
Ca (kalsiy)	mg/dm ³	23,0	23,2 ± 0,04	23,1 ± 0,02	23,0 ± 0,04

Tadqiqotlarimizda bajarilishi belgilab berilgan tajribalar Samarqand davlat universiteti Tabiiy fanlar fakulteti Fiziologiya, genetika va biokimyof kafedrasida ilmiy tadqiqot laboratoriyalari, issiqxonasida olib borildi. Ichimlik suvlarining fizik xossasi va kimyoviy tarkibi Yu. Lure (1984) uslublari bo'yicha, algologik namunalarni yig'ish, tahlil qilishda M.M.Gollerbax(1951), S.P.Vasser(1989) uslublaridan foydalanildi (tajriba natijalari 1-jadvalda keltirilgan).

Tajriba natijasida olingan ma'lumotlardan ko`rinib turibdiki, Zarafshon daryosidan olingan suv namunalarining ta`mi suvo`tlar bilan tozalashdan oldin o`rtacha 1,78 ± 0,02 ballga teng bo`lgan bo`lsa, eyxorniya va pistiya bilan tozalangandan keyin bu ko`rsatkich mos tarzda 1,94 ± 0,02 va 1,96 ± 0,04 o`zgargan (Ushbu ko`rsatkich me`yori standart bo`yicha 2,0 ballga teng).

3-Rasm. Suvo`tlar bilan tozalangan Zarafshon daryosining suv namunalari fizik-kimyoviy ko`rsatkichlarining o`zgarishi

1-jadval va 3-rasmdagi ma`lumotlarni tahlil qilsak, Zarafshon daryosidan olingan suv namunalari fizik-kimyoviy ko`rsatkichlari eyxorniya va pistiya bilan tozalangandan keyin suvo`tlar bilan tozalashdan oldingi holatidan o`zgarganligini ko`rishimiz mumkin, ya`ni barcha ko`rsatkichlar ko`rsatkich me`yori standarti tomon o`zgargan. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, ifloslangan suvlarni yuksak suv o`simliklari yordamida tozalash mumkin.

Shuningdek, ifloslangan suvlarni yuksak suv o`simliklari yordamida tozalash biotexnologiyasi bir qancha afzalliklarga ega bo`lib: birinchidan, eyxorniya, pistiyalarni o`stirish uchun qo`shimcha ozuqa muhiti talab qilinmaydi; ikkinchidan, kommunal-xo`jalik oqova suvlarini tozalashga amalda sarflanayotgan mablag` (ishchi kuchi, elektroenergiya, tozalash inshooti, dezinfeksiyalovchi vositalar va boshq.) tejab qolinadi; uchinchidan, tozalash inshootida yetishtirilgan yuksak suv o`simliklari biomassasidan noan`anaviy energiya manbai (biogaz, bioetanol) olishda foydalanish mumkin; to`rtinchidan tozalash inshootida yuksak suv o`simliklari yordamida tozalangan suvdan oqova suvlarni suyultirishda, korxonada texnologik maqsadlarda yoki tozalash inshooti atrofi ixota daraxtzorlarini sug`orishda foydalanish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Буриев С.Б., Хужжиев С.О. Разработка биотехнологических основ очистки загрязненных вод с водными растениями и использования их в сельском хозяйстве// Қишлоқ хўжалигида экологик муаммолар: Халқаро илмий-амалий конф. тўпл. -Бухоро, 2003. –Б. 418-419.
2. Хўжжиев С.О. Юксак сув ўсимликларининг оқова сувларда ўсиши, ривожланиши ва уларни тозалашдаги моҳияти// Ижодкор ёшлар ва фан-техника тараққиёти: Респ. илм-амал конф. тўпл. – Бухоро, 2004. –Б. 127-128.
3. Хўжжиев С.О. Эйхорния ўсимлигини «Навоийазот» ишлаб-чиқариш бирлашмаси оқова сувларида ўстириш биотехнологияси// Проблемы биологии и медицины. -Самарканд, 2005. -№4 (42). –С. 48-50.
4. Хўжжиев С.О. Биохилма-хилликни сақлашда оқова сувларни тозалаш биологиясининг аҳамияти// Ўзб. Респ. биологик хилмахиллигининг экологик муаммолари: Респ. илм-амал конф. тез. тўпл. –Навоий, 2006. –Б. 132-133.
5. Бўриев С.Б., Хўжжиев С.О. Юксак ўсимликларнинг цианидларни парчалашдаги аҳамияти// Биол., экол. ва тупроқшуносликнинг долзарб муаммолари: Респ. илм-амал конф. тез. тўпл. -Тошкент, 2006. –Б. 156-157.
6. Ильясов А.С., Хужжиев С.О. Экоотоксиканты и биосфера/Методическая рекомендация. –НавГПИ, 2007. - 54 с.
7. Бўриев С.Б., Хўжжиев С.О., Бақоев Х.Ю. Оқова сувларни тозалаш биотехнологияси ютуқлари ва истиқболлари// Экология хабарномаси. –Тошкент, 2007. -№10 (79). –Б.17-18.
8. Ильясов А.С., Хужжиев С.О. Воздействие ксенобиотиков в стенке прямой кишки крысы и их способы детоксикации с высшими водными растениями// Узб. биол. журнал. – Ташкент, 2008. -№1. –С.8-12.

Олександр Моїсєнко
(Київ, Україна)

СУЧАСНІ УСПІХИ ЦИТОЛОГІЇ

За останні 50 років цитологія з описово-морфологічної перетворилася в експериментальну науку, яка ставить перед собою завдання вивчення фізіології клітини, її основних життєвих функцій і властивостей, її біології. Іншими словами, сучасна цитологія – це фізіологія клітини. Можливість такого переключення інтересів дослідників виникла у зв'язку з тим, що цитологія тісно пов'язана з науковими та методичними досягненнями біохімії, біофізики, молекулярної біології і генетики. Це послужило підставою для поглибленого вивчення клітини як такої, для вивчення її загальних властивостей та функціонування вже з позицій цих наук, що й дало підстави для появи певної синтетичної науки про клітину, а саме біології клітини або, як частіше називають, клітинної біології. У цій науці плідно поєднуються як морфологічні, так і молекулярно-біологічні підходи, що дозволяє в даний час вважати, що терміни цитологія і біологія клітини збігаються, оскільки їх предметом вивчення є клітина, що має свої власні закономірності організації та функціонування.

Величезне значення сучасна цитологія або біологія клітини, має для медицини, так як будь-які захворювання людського організму своєю основою мають патологію конкретних клітин або їх груп, що важливо для розуміння розвитку хвороби, для її діагностики і для вибору методів лікування та профілактики захворювання. Тривале і пильне вивчення клітини як такої призвело до формулювання важливого теоретичного узагальнення, формулювання так званої клітинної теорії, що має величезне загально-біологічне значення.

Цитологічні методи використовуються, зокрема, у селекції рослин для визначення хромосомного складу рослинних клітин. Такі дослідження надають велику допомогу в плануванні експериментальних схрещувань і оцінці отриманих результатів. Аналогічний цитологічний аналіз проводиться і на клітинах людини: він дозволяє виявити деякі спадкові захворювання, пов'язані із зміною числа і форми хромосом.

Однією з проблем, яка стоїть перед цитологією і генетикою є вивчення ракових захворювань, в яких відбувається безконтрольне мутація клітин організму і перетворення їх на пухлинні (ракові) клітини. Пухлинна клітина за багатьма біохімічними ознаками відрізняється від нормальної. Її найбільш характерним відмітною властивістю є здатність до безперервного поділу, яке не підкоряється регуляторним сигналам організму. В результаті ділення з однієї клітини утворюються дві, також здатні до безконтрольного розподілу, тобто здатність до нерегульованого поділу передається у спадок. Збільшення розміру пухлини відбувається за рахунок розмноження вихідної пухлинної клітини, а не перетворення нових нормальних клітин у пухлинні. Звідси випливає, що з однієї пухлинної клітини в організмі може виникнути пухлинна вузол.

Крім здатності до безконтрольного зростання, ще дві властивості пухлин визначають їх небезпеку для життя організму: здатність до інвазії – проростання пухлини в нормальні тканини, що порушує їх харчування і функціонування, і метастазування – здатності злоякісного освіти створювати нові вузли у віддалених від первинної пухлини області організму.

Пухлинні клітини, на відміну від нормальних, погано скріплені між собою. Відриваючись від основного вузла, поодинокі пухлинні клітини потоком крові або лімфи розносяться по всьому організму. У деяких органах вони можуть затриматися і почати ділитися, що призведе до утворення нових пухлинних вузлів, здатних до інвазії, таким чином, навіть якщо пухлина вражений не життєво важливий орган, то і в цьому випадку здатність пухлини до метастазування робить її небезпечною для життя.

Рак – це з одного боку генетичне захворювання, коли ламається задалегідь задана програма клітинного ділення і клітина переходить в режим невпинного самовідтворення, а з іншого боку – імунне захворювання, оскільки відбувається порушення координації у системі нагляду за тим, щоб клітини, які порушили закон про суворе виконання програми розвитку, знищувалися.

Іншим найважливішим завданням цитології є вивчення стовбурових клітин. Сьогодні практично кожен знає, що стовбурові клітини – це перші клітини, що дають початок будь-якому організму, здатні перетворюватися на клітини різних тканин і органів і відновлювати пошкоджені ділянки організму. Саме з кількістю стовбурових клітин, які циркулюють в крові кожного з нас, вчені безпосередньо пов'язують стан нашого здоров'я. Найбільше стовбурових клітин у новонародженого, але з віком кількість їх стрімко зменшується, а значить, і послаблюється здатність організму протистояти негативним чинникам навколишнього середовища і процесам старіння.

Безліч науково-дослідних інститутів світу знаходиться в постійному пошуку методів, що дають можливість збільшити кількість стовбурових клітин у людському організмі. Так нещодавно вчені зробили сенсаційне відкриття, яке підтверджує, що грудне вигодовування не тільки корисно, але і життєво необхідно для розвитку малюка. Справа в тому, що у грудному молоці міститься цілих 3 види стовбурових клітин, і в тому числі завдяки цим клітинам грудне молоко стимулюють зростання м'язової та кісткової тканини. Це означає, що молоко мами, по суті, формує організм дитини.

Які органи і тканини вчені змогли виростити за допомогою стовбурових клітин?

- У 2004 році японські вчені вперше в світі виростили структурно повноцінні капілярні кровоносні судини зі стовбурових клітин людського ембріона. Про це 26 березня 2004 повідомила японська газета Yomiuri.

- У 2005 році американські вчені вперше виростили повноцінні клітини головного мозку.
 - Вчені з Флоридського університету (США) першими у світі виростили повністю сформовані клітини головного мозку, які приживаються. Як повідомив керівник проекту Бьорн Шеффлер, виростити клітини вдалося шляхом «копіювання» процесу регенерації клітин головного мозку. Тепер вчені сподіваються вирощувати клітини для трансплантації, що може допомогти в лікуванні хвороб Альцгеймера і Паркінсона.
 - У 2005 році вченим вдалося відтворити нервові стовбурові клітини.
 - У 2006 році швейцарські вчені виростили зі стовбурових клітин клапани людського серця. Восени 2006 року доктор Саймон Хоерстрап і його колеги з університету Цюріха вперше виростили людські серцеві клапани, скориставшись стовбуровими клітинами, узятими з навколоплідної рідини. Це досягнення може зробити реальним вирощування клапанів серця спеціально для ще не народженої дитини, якщо у нього, ще в утробі матері, виявлені дефекти серця.
 - У 2006 році британські вчені виростили зі стовбурових клітин тканини печінки. Восени 2006 року британські вчені з університету Ньюкасла оголосили про те, що першими в світі виростили в лабораторних умовах штучну печінку зі стовбурових клітин, взятих з пуповинної крові. Техніка, яка використовувалася при створенні «мініпечені», розміром в 2 см, розроблятиметься далі, щоб створити нормально функціонуючу печінку стандартного розміру.
 - У 2006 році в США вперше вирощений складний людський орган – сечовий міхур. Американські вчені змогли виростити в лабораторних умовах повноцінний сечовий міхур. В якості матеріалу були використані клітини самих пацієнтів, які потребують пересадки.

«Шляхом біопсії можна взяти шматочок тканини, а через два місяці її кількість примножиться в кілька разів, – пояснює директор інституту регенеративної медицини Ентоні Атала. – Вихідний матеріал і особливі речовини ми кладемо в спеціальну форму, залишаємо в спеціальному лабораторному інкубаторі і через кілька тижнів отримуємо готовий орган, який вже можна пересаджувати». Першу трансплантацію провели ще в кінці 90-х. Операцію з пересадки сечового міхура зробили семи пацієнтам. Результати виправдали очікування вчених, і зараз фахівці розробляють методи створення ще 20-ти органів – серед них серце, печінка, кровоносні судини і підшлункова залоза.
 - У 2007 році стовбурові клітини допомогли британським вченим створити частину серця людини. Навесні 2007 року групі британських вчених, складається з фізиків, біологів, інженерів, фармакологів, цитологів і досвідчених клініцистів, під керівництвом професора кардіохірургії Магді Якуба вперше в історії вдалося відтворити одну з різновидів тканин людського серця за допомогою стовбурових клітин кісткового мозку. Ця тканина виконує роль серцевих клапанів. Якщо подальші випробування пройдуть успішно, розроблену методику можна буде застосовувати для вирощування зі стовбурових клітин повноцінного серця для трансплантації хворим.
 - У 2007 році японські вчені виростили зі стовбурових клітин рогівку ока. Навесні 2007 року на симпозіумі з питань репродуктивної медицини в місті Йокогама було оприлюднено результати унікального експерименту фахівців Токійського університету. Дослідники використовували стовбурові клітини, взяті з краю рогиці. Такі клітини здатні розвиватися в різні тканини, виконуючи в організмі відновні функції. Виділена клітина була поміщена в живильне середовище. Через тиждень вона розвинулася в групу клітин, а на четвертому тижні перетворилася в рогівку діаметром 2 см. Таким же чином був отриманий тонкий захисний шар (кон'юнктива), що покриває рогівку зовні.
 - У 2007 році японські вчені виростили зуб зі стовбурових клітин. Їм вдалося виростити зуб з однієї клітини. Його виростили в лабораторних умовах і пересадили миші. Ін'єкція клітинного матеріалу була проведена в колагеновий каркас. Після вирощування виявилось, що зуб прийняв зрілу форму, яка складалася з повноцінних частин, таких як дентин, пульпа, судини, періодонтальні тканини, і емаль. За словами дослідників, зуб був ідентичний природному. Після трансплантації зуба лабораторної миші він прижився і функціонував повністю нормально. Даний метод дозволить вирощувати цілі органи з однієї-двох клітин, говорять дослідники.
- У 1999 році журнал «Science» визнав відкриття ембріональних стовбурових клітин третім за значимістю подією в біології після розшифровки подвійної спіралі ДНК і програми «Геном людини». Вивчення стовбурових клітин вважається дуже перспективним у сучасній науці.

Література:

1. Асанов А. Ю. Основы генетики и наследственные нарушения развития у детей / А. Ю. Асанов, Н. С. Демікова, С. А. Морозов. – М. : Академия, 2003. – 224 с.
2. Трускавецький Є. С. Цитологія: Підручник. – К. : Вища школа, 2004. – 254 с.
3. Інтернет-ресурси.

Науковий керівник:

к.ф.-м.н., доцент Баранорвська Л.В.

Наталия Тарасовская, Булат Жумадилов, Дамеля Байжуманова, Азица Балгужанова
(Павлодар, Казахстан)

ФАРМАКОКИНЕТИКА ДЕЙСТВУЮЩИХ ВЕЩЕСТВ РАСТЕНИЙ ПРИ ЧЕРЕПНО-МОЗГОВЫХ ТРАВМАХ И ИХ ОСТАТОЧНЫХ ЯВЛЕНИЯХ

Черепно-мозговые травмы, как правило, имеют серьезные последствия, требующие длительного поддерживающего лечения. Многие неприятные симптомы, особенно головные боли, приводят к бесконтрольному и избыточному применению пациентами анальгетиков, что, в свою очередь, чревато многими побочными явлениями. При уходе за лицами, перенесшими черепно-мозговую травму, в домашних условиях важно подобрать растения для комплексной профилактики остаточных явлений и снятия болезненных симптомов. А для этого необходимо учитывать механизм действия растительного сырья и получаемых из него препаратов – с учетом содержания действующих веществ. Мы на основании опыта работы с такими пациентами попытались дать фармакокинетическую классификацию растительного сырья, применяемого при черепно-мозговых травмах и их остаточных явлениях. Данная классификация позволит рационально составлять растительные сборы для комплексной профилактики остаточных явлений ЧМТ и поддерживать здоровье и работоспособность людей без применения лекарственных препаратов-ксенобиотиков.

1. Симптоматическая терапия.

1.1. Растения и растительное сырье, снимающие явления тошноты и рвоты.

Симптоматическое противорвотное лечение актуально в остром периоде черепно-мозговой травмы, иногда тошнота может быть в числе остаточных явлений. Арсенал современных противорвотных средств включает лекарства с различным механизмом действия. Но применение растений с противотошнотными свойствами было бы наиболее естественным и целесообразным решением проблемы. С учетом того, что позывы на рвоту при черепно-мозговых травмах обусловлены нарушением вестибулярного аппарата, наиболее рациональным было бы применение растений со спазмолитическими свойствами, которые прекращают тошноту и рвоту за счет расслабления гладкой мускулатуры желудочно-кишечного тракта и ослабления рвотного рефлекса. К этой группе можно отнести мяту (перечную и длиннолистную) и многих ее родственников из семейства губоцветных: душицу, чабрец, шалфей, базилик. Сильными спазмолитиками являются донник, тысячелистник, полынь, однако отвары горьких растений (таких, как полынь и тысячелистник) нельзя предлагать во время сильного приступа тошноты, так как на горечи выделяется слюна, которая может усилить рвотный рефлекс. Горечи следует давать выпить в перерывах между приступами рвоты.

Мята перечная является одним из признанных противорвотных средств: ее препараты можно давать непосредственно во время приступов тошноты и рвоты, и эти болезненные состояния быстро проходят. Устранение тошноты с помощью мяты объясняется главным образом ее спазмолитическими свойствами (за счет содержания ментола), которые дают двойной эффект: во-первых, происходит расширение кровеносных сосудов ротовой полости и протоков слюнных желез, уменьшается количество слюны (что рефлекторно прекращает тошноту); во-вторых, снимаются спазмы пищеварительной трубки, и прекращается антиперистальтика. Для прекращения тошноты могут быть использованы водные отвары мяты, ее свежие листья, мятные таблетки и даже средства гигиены полости рта с запахом мяты.

Растения, регулирующие моторную функцию желудочно-кишечного тракта, также могут снизить позывы на рвоту при черепно-мозговых травмах и других нарушениях вестибулярного аппарата. Такими свойствами обладают препараты подземных частей аира болотного, девясила высокого, дейскурании Софьи, рыжика мелкоплодного, которые усиливают перистальтические движения кишечника, за счет чего прекращается антиперистальтика.

1.2. Обезболивающие растительные средства. Остаточные явления черепно-мозговых травм часто сопряжены с периодическими или часто повторяющимися головными болями. Применение растительного сырья с различной фармакокинетикой позволит уменьшить потребление ненаркотических анальгетиков. Мы приводим сведения о тех дикорастущих растениях, эффективность использования которых подтверждена клинической практикой и наблюдалась нами лично.

1.2.1. Спазмолитики, устраняющие болевые ощущения за счет расслабления стенок сосудов и гладкой мускулатуры. Это наиболее легкие и безопасные анальгетики, которые могут использоваться даже без консультации с врачом. Растения, расслабляющие гладкую мускулатуру, обладают также седативным эффектом, улучшают сон и общее самочувствие больного, снимают приступы тошноты и рвоты. К этой группе можно отнести многие дикорастущие и культивируемые растения семейства губоцветных (мята, Melissa, базилик, чабрец, душица), донник лекарственный, пажитку обыкновенную, полынь горькую, тысячелистник обыкновенный и благородный.

1.2.2. Растения и растительные вещества с седативными свойствами. Они частично устраняют болевые ощущения за счет угнетения нервной системы, снятия повышенной возбудимости рецепторов. Выраженными седативными свойствами обладают валериана лекарственная (которая в Павлодарской области культивируется многими садоводами-любителями и часто растет как сорняк на заброшенных дачах), патриния сибирская (по эффективности даже превосходящая валериану, но, к сожалению, пока мало используемая), донник, мята, душица, тимьян ползучий, базилик, полынь, тысячелистник.

1.2.3. Растения, содержащие вещества с анальгезирующими свойствами.

Чистотел большой содержит комплекс алкалоидов, основной из которых – хелидонин – по анальгезирующим свойствам сходен с морфином опиумного мака, но, в отличие от него, не вызывает галлюцинаций и привыкания [1, 2]. Для наружного применения препараты чистотела можно использовать без ограничений. При приеме внутрь мы рекомендуем не более 2-3 чайных ложек крепкой водочной настойки в день при систематическом приеме. И при употреблении настойки чистотела внутрь ее не следует долго задерживать во рту, иначе алкалоиды этого растения могут временно (до нескольких дней) выключить вкусовую чувствительность.

Хохлатка плотная встречается в лесных и предгорных районах, раннецветущее растение. Растение содержит комплекс антрагликозидов и алкалоидов, которыми особенно богата подземная часть (клубни). Отвар клубней употребляют внутрь при любых болевых ощущениях (головных болях, гастралгии, травмах), он эффективен даже при онкологических заболеваниях. Растение содержит сильнодействующие вещества, и его применение противопоказано во время беременности.

Донник лекарственный содержит комплекс гликозидов, основные из которых – кумарин и мелилотин, обладают обезболивающим действием. Анальгезирующие свойства донника усиливаются за счет его отвлекающего, спазмолитического и седативного эффекта. Однако отвар или чай с донником не следует употреблять более 2-3 недель подряд, иначе наступит тошнота и отвращение к этому растению (что наблюдалось нами у пациентов, употреблявших отвары и настои донника для профилактики сердечно-сосудистых заболеваний).

Околоплодник граната содержит в большом количестве дубильные вещества и некоторые алкалоиды. Рекомендуется как обезболивающее средство при травмах, ушибах, болях в желудке. Обезболивающим действием обладает и сок плодов граната. Безопасными и достаточно эффективными обезболивающими растениями являются также базилик и кипрей.

1.2.4. Растения с комплексной фармакокинетикой. К ним можно отнести следующие виды: мяту и другие губоцветные (душицу, тимьян, базилик), донник, аир болотный, полынь, тысячелистник, пижму, которые обладают спазмолитическим, седативным и легким анальгезирующим эффектом.

1.3. Для профилактики отека мозга (который обычно развивается в остром периоде черепно-мозговых травм) могут быть использованы диуретики, потогонные средства, а также сырье, содержащее катионы двухвалентных металлов – кальция и магния, обладающие дегидратирующими свойствами.

Мочегонные и потогонные растения способствуют быстрому выведению избытка жидкости из организма. Легкими и безопасными растительными диуретиками являются препараты горца птичьего, хвоща полевого, побегов черники, брусники, толокнянки. Выраженным потогонным эффектом обладают плоды и листья малины, ежевики, липовый цвет. Цветы и листья липы обладают как мочегонным, так и потогонным эффектом, в зависимости от внешней температуры.

Содержание кальция из всех видов растительного сырья достигает максимума в надземных частях хвоща полевого – до 10% [3]. Мочегонные свойства (за счет легкого раздражающего действия соединений кремния на почечные канальцы) в сочетании с дегидратирующим действием кальция делают траву хвоща наиболее эффективным противоотечным средством.

1.4. Седативные и антистрессовые растения способствуют преодолению как физиологических, так и психологических последствий черепно-мозговых травм, улучшают сон, обеспечивают полноценный отдых. К этой группе можно отнести препараты валерианы, патринии, боярышника, мяты, Melissa, донника. Успокаивающее действие этих растений обусловлено главным образом расширением сосудов и расслаблением гладкой мускулатуры, а также легким тормозящим действием на нервную систему.

2. Растения и растительное сырье, улучшающие кровоснабжение и состояние сосудов мозга. Сюда можно отнести обширную группу растений с различным механизмом действия.

2.1. Сосудорасширяющие, которые улучшают кровоснабжение мозга за счет увеличения просвета капиллярных и магистральных сосудов, а также снижают кровяное давление, предотвращают острые сосудистые патологии, уменьшают спастические головные боли. Примеры таких растений, традиционно используемых в научной и народной медицине – мята, Melissa, тимьян, душица, донник, боярышник.

2.2. Разжижающие кровь и уменьшающие ее вязкость: к этой группе можно отнести лабазник вязолистный, ивовую и осиную кору, цветки липы, соцветия донника, надземные части астрагала шерстистоцветкового и ячмоплодного [1, 2]. Препараты таких растений улучшают движение крови по сосудам и снижают угрозу образования тромбов. Для этой же цели применяют сырье, содержащее антикоагулянты и тромболитики, способные растворять уже имеющиеся тромбы в венах и капиллярах – соцветия донника белого и лекарственного – как антикоагулянтов прямого действия [2].

2.3. Укрепляющие стенки и повышающие эластичность кровеносных сосудов. К этой группе можно отнести растительное сырье с разными действующими веществами и различной фармакокинетикой. 1) Содержащие витамин С и рутин – дикорастущие и культурные плоды (боярышник, рябина, калина, шиповник, барбарис). 2) Содержащие танины (галловые кислоты) – к этой группе можно отнести все вяжущие растения: корни и надземные части кровохлебки лекарственной, околоплодник граната, кермек Гмелина, корневища лапчатки прямостоячей, плоды черемухи, трава кипрея. 3) Содержащие природные соединения кремния. Примерами таких растений является горец птичий и хвощ полевой (надземные части последнего содержат до 10% силикатов [4]). 4) Миотонические растения, способствующие укреплению мышечной стенки кровеносных сосудов. Таким действием обладает растительное сырье, богатое витамином Е: культурные и дикорастущие злаки, продукты из цельного зерна, масличные растения, надземные части астрагала шерстистоцветкового и ячмоплодного.

2.4. Противосклеротические растения, направленные на снижение уровня холестерина в крови и усиление выведения с желчью его предшественников в печени (донник, астрагал, боярышник, тысячелистник, лук и чеснок, одуванчик, лопух, пустырник, календула, пустырник, клевер луговой, горец птичий, шиповник). Их регулярное применение обеспечит сохранение эластичных стенок мозговых сосудов.

2.5. Антигипоксические растения, повышающие устойчивость мозга к недостатку кислорода. На основании известных сведений о механизмах аэробного дыхания можно предположить, что антигипоксическими свойствами могут обладать следующие группы лекарственных растений: 1) содержащие простые углеводы – сахара (как сильно окисленные органические вещества); 2) содержащие органические кислоты, участвующие в аэробном окислении в цикле Кребса; 3) содержащие каротиноиды и другие соединения с ненасыщенными связями, способные депонировать кислород; 4) содержащие природные убихиноны – коферменты Q. Первые две группы соединений содержатся в значительном количестве в дикорастущих и культурных плодах, третья – в растениях, богатых каротином и маслами.

Литература:

1. Пастушенков Л.В., Пастушенков А.Л., Пастушенков В.Л. Лекарственные растения: Использование в народной медицине и быту. – Л.: Лениздат, 1990. – 384 с., ил.
2. Лавренова Г.В. Домашний травник. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. – 640 с.
3. Лавренова Г.В. Полная энциклопедия лекарственных растений /Лавренова Г.В., Лавренов В.К. – М.: АСТ; Донецк: Сталкер, 2008. – 416 с.
4. Йорданов Д., Николов П., Бойчинов Асп. Фитотерапия. Лечение лекарственными травами. Четвертое русское издание. – София: Медицина и физкультура, 1976. – 349 с.

**Наталья Тарасовская, Булат Жумадилов, Дамеля Байжуманова, Азиза Балгужанова
(Павлодар, Казахстан)**

УСТРАНЕНИЕ ПАТОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕПИГМЕНТАЦИИ ВОЛОС И КОЖИ И ФОТОСЕНСИБИЛИЗИРУЮЩИЕ СРЕДСТВА ИЗ МЕСТНОГО РАСТИТЕЛЬНОГО СЫРЬЯ СЕВЕРНЫХ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА

Поддержание естественного цвета волос и устранение возрастной и патологической депигментации волос и кожи (седина, витилиго) является серьезной косметической проблемой. В ветеринарии и зоотехнии при подготовке служебных и декоративных животных к выставкам хорошая пигментация шерсти является важным показателем здоровья и выставочной кондиции животного.

Средства растительного происхождения занимают центральное место в числе фотосенсибилизирующих препаратов, применяемых для устранения патологической депигментации кожи. В справочнике лекарственных средств М.Д.Машковского описаны препараты из псоралеи костянковой – псоралеин, из пастернака посевного – бероксан, из семян амми большой (из семейства зонтичных) – аммифурин, из листьев смоковницы обыкновенной (инжира) – псоберан [1].

Исходя из списка известных средств против патологической депигментации, очевидно, что его можно и нужно расширять, в том числе за счет доступного регионального растительного сырья, содержащего эффективные действующие вещества. В поиске таких средств из региональных растений Севера Казахстана мы ориентировались на известный круг веществ, обладающих фотосенсибилизирующими свойствами (это главным образом фитокумарины), с расширением круга растений, содержащих эти вещества. В числе таких растений, богатых кумаринами, нами были испытаны донник белый и лекарственный, ортилия однобокая, вербейник обыкновенный.

С учетом того, что кумарины по химической природе являются лактонами салициловой кислоты [2], мы попытались использовать против патологической депигментации растительное сырье, содержащее природные салицилаты (фенолокислоты и их эфиры). Они оказались эффективными, а в подтверждение этого нам удалось восстановить естественную окраску амфибий, обесцвечившихся при длительном хранении в формалине, с помощью ацетилсалициловой кислоты.

Кроме того, в сборниках рецептов народной медицины мы обнаружили сведения о применении ряда растений против седины и витилиго, проанализировали содержащийся в них комплекс действующих веществ и попытались найти альтернативные заменители из местных растений. В частности, эффективность ряски и крапивы двудомной против патологической депигментации обусловлена высоким содержанием в этом сырье микроэлементов, особенно меди. В подтверждение этого в справочнике лекарственных средств нам удалось найти сведения, что употребление внутрь малых количеств солей двухвалентной меди эффективно при витилиго [1].

Применение некоторых видов растительного сырья и содержащихся в нем веществ было найдено нами опытным путем и предлагается впервые (ранее сведений об этом в каких-либо источниках не было). В частности, нами предложено использование липовых цветков и прицветников, содержащих флавоновый гликозид, для индукции синтеза пигмента и восстановления естественного цвета седых волос.

Кроме того, нами разработана фармакокинетическая классификация растительного сырья и его действующих веществ, применяемых наружно или внутрь при возрастной или патологической депигментации.

Для придания более интенсивной окраски темным волосам и устранения небольшой седины для приема внутрь можно рекомендовать растительное сырье и продукты со следующей фармакокинетикой:

1. Содержащие йод, которые обеспечивают интенсивную пигментацию за счет усиления функции щитовидной железы и более интенсивного обмена веществ. К таким растениям, широко применяемым в диетотерапии, можно отнести морскую капусту и другие морские водоросли. В ветеринарии кормовые добавки с морской капустой широко применяются при подготовке собак и декоративных животных к выставкам – именно для обеспечения яркого пигмента шерсти, но в то же время они нежелательны для белых собак, так как дают появления темных пятен – так называемый крап. Аналогичным действием, по нашим наблюдениям, обладает растительное сырье, богатое селеном (различные виды астрагалов), без которого не усваивается йод.

2. Содержащие микроэлементы, особенно железо и медь – такое сырье усиливает синтез гемоглобина, активизирует обмен веществ, за счет чего оказывает общее оздоровительное действие на организм, а усиление пигментации обеспечивается за счет интенсивного образования гемосидерина. В этом плане можно рекомендовать яблоки, а также включение в супы или салаты крапивы и подорожника.

3. Содержащие хлорофилл, который активизирует обмен веществ (в том числе синтез гемоглобина, гемосидерина и цитохромов) за счет содержания порфириновых групп. Такие растения могут применяться как наружно, так и внутрь. Наиболее богаты хлорофиллом листья крапивы.

4. Содержащие эфиры фенолокислот и другие природные салицилаты, которые обладают свойством индуцировать и восстанавливать естественный пигмент, в том числе подвергшийся физико-химическим воздействиям. Это нам удалось установить при использовании аспирина для реставрации окраски у музейных экспонатов, а также по фактам усиления пигментации волос у блондинов и светлых шатенов при употреблении сырья, содержащего природные салицилаты.

5. Содержащие фитокумарины, которые при приеме внутрь не только препятствуют выгоранию волос на солнце, но и обладают фотосенсибилизирующим действием (псоралея, донник, пастернак, амми).

6. Содержащие другие биологически активные вещества, которые индуцируют синтез пигмента. В литературе имеются сведения, что эффективным средством от седины являются цветки клевера, краевые язычки цветков подсолнечника, надземные части зверобоя продырявленного [3, 4, 5] (без указания на действующие вещества; возможно, это флавоноиды, антоцианы и кумарины). В одном из источников имеется прямое указание, что флавоновый гликозид гиперидин зверобоя обладает фотосенсибилизирующим действием [6].

По нашим данным, индуцируют образование пигмента цветки и прилистники липы сердцелистной, содержащие флавоновые гликозиды. Их местное применение возможно в виде ополаскивания или обертывания волос водным отваром или настоем. Но наилучший эффект дает введение сухого сырья в фабричные моющие средства; при этом происходит постепенная и наиболее полная экстракция действующих веществ липы, улучшение моющих свойств шампуня, дополнительный консервирующий эффект для моющего средства (за счет бактерицидных веществ липы).

Для полного или косметического устранения обширной патологической депигментации волос (седина) для наружного применения можно рекомендовать две группы растений.

1. Активизирующая обмен веществ и синтез пигмента в коже и волосах. Такими свойствами обладают ряска (традиционное народное средство от седины), крапива, краевые язычковые цветки подсолнечника, цветки и прицветные листья липы, ивовая кора, лабазник вязолистный. По механизму действия мы подразделили растительное сырье, индуцирующее синтез меланина, на следующие фармакокинетические группы.

1.1. Растения, богатые микроэлементами, особенно медью (крапива, ряска малая).

1.2. Содержащие фитокумарины (псоралея, донник, астрагал, боровая матка, вербейник, инжир, амми, пастернак, боровая матка).

1.3. Сырье, содержащее природные салицилаты, которые по химической природе сходны с фитокумаринами [2] (ивовая и осиновая кора, лабазник вязолистный, различные виды лапчаток [3, 4, 5]).

1.4. Сырье, богатое хлорофиллом, который активизирует обмен веществ в коже и волосах за счет порфириновых групп (крапива, клевер).

1.5. Растения с содержанием флавоновых гликозидов (цветки и прицветники липы сердцелистной, язычковые цветки подсолнечника, трава зверобоя).

2. Растения, обладающие окрашивающим действием, которые нужно подбирать в зависимости от естественного цвета волос и желаемого оттенка, а также способности полностью закрашивать депигментированные волосы. Дело в том, что седину закрашивают и маскируют далеко не все красители для волос, как синтетические, так и натуральные.

Для светловолосых женщин можно рекомендовать ополаскивание волос отварами ромашки, мать-и-мачехи, одуванчика: эти средства возвращают естественный цвет светлым волосам и закрашивают седину. По нашим наблюдениям, наиболее эстетичные и живые оттенки светлых волос можно получить при ополаскивании отваром веток или корней барбариса (ранее это средство не рекомендовалось ни в одном источнике).

Для русоволосых можно рекомендовать отвары липового цвета, которые также придают русым волосам приятный медный оттенок. Но у блондинок и светлых шатенок любые средства (в том числе заводские шампуни), содержащие отвар липового цвета, делают волосы темнее и придают рыжеватый оттенок. Ополаскивание русых волос отваром крапивы частично устраняет седину и придает депигментированным волосам более темную окраску, без дополнительных хроматических оттенков. Окрасить волосы в интенсивно-рыжий цвет и полностью устранить седину можно с помощью отвара луковой шелухи или слоевищ пармелии. Эти средства позволяют поддерживать естественный рыжий цвет для обладательниц природного феомеланина (красного пигмента) или при желании окрасить в такой цвет любые волосы, особенно светлые или седые. По нашим наблюдениям, пожилая женщина (возраст 83 года) с 60 лет окрашивала волосы отваром луковой шелухи, и многие соседи считали, что рыжий цвет волос является у нее естественным. Затем по нашей рекомендации она стала подкрашивать волосы отваром слоевищ пармелии блуждающей, в результате чего получила не менее стойкий оттенок окраски, полностью маскирующий возрастную седину.

На основе собственного опыта и известных в литературе сведений мы попытались создать моющие средства для устранения патологической депигментации. В качестве моющей основы мы брали любой выпускаемый промышленностью шампунь (содержащий 5-15% анионных поверхностно-активных веществ – в основном лаурилсульфата натрия, 5-15% неионогенных ПАВ - кокаинамидопропил бетаина, до 5% амфотерных ПАВ - глицерина, гликоль дистеарата), который экстрагирует и сохраняет биологически активные вещества из растительного сырья. Последнее, в свою очередь, часто обладает дополнительным консервирующим эффектом и не снижает сроки годности моющего средства. При этом для индукции синтеза пигмента мы добавляем липовый цвет, ряску, крапиву, клевер, лабазник или композиции из этих растений. Ряска и крапива инициируют синтез пигмента за счет накопления микроэлементов, особенно меди (в литературе имеются сведения, что прием внутрь по 5-15 капель 0,5-1% раствора сульфата меди эффективен против витилиго [1]), лабазник – за счет фенолокислот, липовый цвет – флавонового гликозида. В качестве подкрашивающих добавок – в зависимости от естественного цвета волос – используем липовый цвет (русый и светло-русый), пармелию (оттенки рыжего), околоплодник граната (темно-русый).

Для предотвращения выгорания волос в летнее время и частичного устранения витилиго и седины за счет фотосенсибилизации нами разработан состав на основе фабричной моющей основы, включающий добавление в любой шампунь измельченной травы донника, боровой матки, зверобоя, ивовой коры, лабазника вязолистного, пастернака посевного.

Следует отметить, что из растительных красителей, эффективно маскирующих седину, промышленно выпускаются только известные всем хна и басма. Препарат «Антиседин», который может регулировать цвет волос, приближая его к первоначальному, содержит соли свинца, которые и придают темные оттенки волосам – в зависимости от концентрации. Даже с учетом того, что это средство содержит безопасные концентрации солей свинца и безвредно при соблюдении инструкции, его нельзя считать достаточно эффективным, поскольку после его использования у человека вновь отрастают седые волосы.

Очевидно, что решение проблемы патологической депигментации волос (в том числе и возрастной) нужно искать в подборе наиболее рациональных композиций из растительного сырья, которые можно будет включить в гели для душа, шампуни, ополаскиватели и другие гигиенические и косметические средства.

Литература:

1. Машковский М.Д. Лекарственные средства. В 2 т. Т. 1. – 14-е изд., перераб., испр. и доп. – М.: ООО «Издательство Новая волна», 2000. – 608 с.
2. Петров А.А., Бальян Х.В., Троценко А.Т. Органическая химия. Учебник для вузов/Под ред. А.А.Петрова. – М.: Высшая школа, 1981. – 592 с.
3. Лавренова Г.В. Домашний травник. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. – 640 с.
4. Кортиков В.Н. Полная энциклопедия лекарственных растений /В.Н.Кортиков, А.В.Кортиков. – Ростов-на Дону: Феникс, 2008. – 797 с.
5. Лавренова Г.В. Полная энциклопедия лекарственных растений /Лавренова Г.В., Лавренова В.К. – М.: АСТ; Донецк: Сталкер, 2008. – 416 с.
6. Йорданов Д., Николов П., Бойчинов Асп. Фитотерапия. Лечение лекарственными травами. Четвертое русское издание. – София: Медицина и физкультура, 1976. – 349 с.

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Шохиста Абдурахимова, Журабек Очиллов
(Ташкент, Узбекистан)

РЕСПУБЛИКАМИЗДА ЭКОЛОГИК КАРТАЛАРНИ ЕТИШМАСЛИГИ ВА ЭКОЛОГИК КАРТАЛАРНИ ЯРАТИШНИ ДОЛЗАРБЛИГИ

Ҳозирги замон экологик муаммолари кишилик жамиятининг барқарор ривожланишига бир қанча ҳавф солиб келмоқда. Геоэкологик муаммоларнинг тобаро таназзулга юз тутиши беосферанинг ички алоқаларини бўзилишига, унинг яхлитлиги ва жамиятнинг ҳаётий фаолияти учун зарур бўлган табиий муҳит сифатини таъминлаб туриш ва унинг қобилятини, яъни табиатнинг ўз мувозанатини йўқотишга олиб келмоқда. Инсон билан табиат ўртасидаги ўзаро муносабатлар йилдан йилга жиддийлашиб бораётган бир пайтда табиат ва унинг компонентларига антропоген таъсири ва унинг жиддий оқибатларини картографик тадқиқот усуллари ёрдамида ўрганиш ҳозирги замоннинг энг долзарб муаммоларидан бирига айланган десак ҳеч муболоға бўлмайди.

Табиат ва унинг ресурсларига бўлган антропоген таъсир оқибатлари бугунги кунда геоэкологик муаммоларнинг деярли барча компонентларида салбий ёки ижобий ҳолда намоён бўлмоқда. Табиатга антропоген таъсир натижасида табиий муҳит компонентлари – яъни сув тупроқ ва атмосфера ҳавосининг ифлосланиши табиий. Геоэкологик муаммоларнинг ички ва ташқи алоқаларининг мувозанатини кескин бўзилиши уларнинг захираларини тугаллашиб бориши кун сайин яққол кузатилиб борилаётган. Ер юзининг кўп жойларида табиатнинг ўз-ўзини тиклаш хусусияти антропоген омил туфайли пасайиши натижасида унинг динамик мувозанати бузилаётган. Табиий муҳит инсон фаолиятининг таъсирига бардош бера олмаганлиги туфайли улар (инсон ва табиат) ўртасидаги кескин қарама-қаршилик яъни экологик таҳдидлар содир бўлмоқдалар.

Экологик таҳдидлар – бу табиий муҳит ҳолатига ва инсонларнинг ҳаёт фаолиятига тўғридан – тўғри зарар етказиш ёки бунга сабаб бўладиган табиий ва техноген жараёнлар хусусиятидаги ҳодисалардир. Улар глобал, минтақавий, миллий ва маҳаллий бўзилиши мумкин. Экологик таҳдидларга йўл қўймаслик бизнинг олдимизда турган асосий муаммоларимиздан бири ҳисобланади.

Юқорида санаб ўтилган ўзаришларнинг жараёни ва ҳодисаларини ўз вақтида картага тушириб бориш керак. Экологик карталарни лойihalаш ва тузиш учун бутун мамлакат миқёсида илмий тадқиқот ишларини экологик вазият юз берган жойларда ва лабораторияларда иш олиб бориб натижаларини экологик карталарга тақдим қилиш ва қулай ечимларини топиш зарурдир. Ҳозирги кунда мамлакатимизда ва бутун дунёда ўта долзарб масалалардан бири бўлиб ҳисобланиб қолмоқда.

Ҳозирги замон экология, география ва у билан бир хил бўлган турдош фанлардаги тадқиқотларда экологияга бағишланган картографик асарлар тор доирада, мутахассислари, яъни экологлар, географлар, ва картографлар шу соҳа бўйича турли рангдаги бошқарув аппарати мўлжалланган ҳолда яратилоқда. Бундай тадқиқотлар асосан илмий қўлланмалар вазифасини ўтайди ва аниқ мақсадларга эга бўлади. Бошқарув йўналишида махсус қарорлар қабул қилишни таъминлаш ёки аҳолининг маълум қисмини экологик жиҳатдан саводини оширишга хизмат қилади. Бундай тадқиқотлар асосан тадбиқий аҳамиятга эга бўлиб, оммавий равишда кенг нашр қилишга эҳтиёж йўқ, деб ҳисобланади. Лекин, карта тузиш обзори конъюктураси тез ўзгариб туради ва ҳар қандай тадбиқий мавзу долзарб мавзуга айланиб қолиши мумкин. Тадбиқий карталарни график расмийлаштиришда анъанавий офсет усулида ёки кўпайтирувчи техникада нашр қилишга мўлжаллаш керак бўлади.

Ҳозирги замон экологик муаммолари кишилик жамиятининг барқарор ривожланишига ҳавф солиб келмоқдалар. Табиий геоэкологик муаммоларнинг тобора таназзулга юз тутиши ландшафтларнинг бўзилишига жуда катта таъсир этиб унинг яхлитлигига ва жамиятнинг ҳаётий фаолияти учун ута муҳим кучли ва зарарли оқибатларни инсон ҳаётига олиб келмоқдалар. Ўзбекистон Республикасида экологик мувозанатни ва экологик ҳавфсизликни таъминлашда шу соҳага бағишланган мажмуали ва тармоқли карталарининг ўрни беқиёсдир. Ўзбекистон Республикаси ўзининг табиий ресурслари, интеллектуал ва иқтисодий имкониятлар кўлами билан глобал ва минтақавий муаммоларни ҳал этишда муҳим ўрин тутди. Шу жумладан экологик ҳавфсизликни тахминлашга оид илмий адабиётларни, мавзули карталарни ва амалиётдаги фаолиятини ўрганиб таҳлил қилинган ҳолда Республикамиз экологик ҳолатини ифодаловчи карталарни воқия ва ҳодисалар тўғрисидаги табиий, иқтисодий ва ижтимоий, ҳамда тиббий маълумотларни ўзида жамлаган мажмуали ва кўрғазмалли ахборот модели деб таърифлаш мақсадга мувофиқ. Бугунги кунда бундай карталар Республикамизда етарли эмас.

Экологик карталарни яратиш тузиш ва лойihalаш янги экологик карталарини тузиш ута муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда биз янги замонавий ЭКОГИС технологияси асосида янги рақамли ва 3 улчамли экологик карталарни тузиш зарур.

Адабиётлар:

1. Чертовский А.С., Бозоров А.К. Земельный кадастр. - Т.:ТИИМ, 2012.-302 с.
2. Чертовский А.С., Свайнов А.А. Земельная информационная система. - Т.:ТИИМ, 2012.-130 с.
3. Сафаров Э.Ю., Абдурахимов Х., Ойматов Р.Қ. Геоинформацион картография.- Т.: Университет, 2012.-160 б.

Айша Адилханова
(Астана, Казахстан)

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІНЕ БАҒА БЕРУ

Қазақстан әлеуметтік – экономикалық даму деңгейі бойынша Орталық Азия елдерінің ішінде алдыңғы орындарды алады және үлкен аумақтық артықшылыққа ие бола отырып осы аймақты өркениетті және қолайлы әлемнің беделді және тәуелсіз аймағына айналдыруда маңызды рөл атқаруы, ірі ТҰК келіс сөздерде делдал, қозғаушы күш ретінде, Орталық Азияның барлық аймақтарын дамытуда дүниежүзі инвесторларының қызығушылықтарының орталығы ретінде шығуы мүмкін [1].

Инвестициялық климат – көпжоспарлы, өте күрделі түсінік. Қазақстан басшылығы аймақтардың экономикасына инвестиция салу, аймақаралық айырмашылықтарды теңестіру, дағдарыстық құбылыстарды және жекеленген аймақтардың экономикалық дамуының артта қалушылығын жену сияқты бағыттарға үлкен көңіл бөледі. Сондықтан Қазақстан ТМД-дағы салыстырмалы инвестициялық тартымды мемлекет болып саналады. «Euromoney» журналының бағалауы бойынша, инвестициялық тартымдылығының деңгейі бойынша Қазақстан дүниежүзінде 81-ші орында тұр. Тартылған шетелдік инвестициялар көлемі бойынша Қазақстан ТМД елдері арасында бірінші орын, Балтық және Шығыс Еуропа елдерінің арасында үшінші орын алды [2].

Қазақстанның инвестициялық қызығушылығына әсер ететін үш негізгі фактор бар. Біріншісі – бұл қолайлы инвестициялық заңнамамен, инвестицияны қолдаудың тартымды шарттарымен, сонымен қатар экономикалық және саяси тұрақтылығымен қолдалатын, мемлекеттің бизнес климаты. Екінші – табиғи және минералдық ресурстардың бай қорының болуы. Үшінші – инвесторларға жарты миллиардқа жуық тұтынушысы бар нарықтық орта ұсынушы (Орталық Азия елдері, Қытай және Ресей), Қазақстанның ұтымды географиялық орны.

Қазақстан аумағының автомобиль және темір жолдарымен қамтылуы салыстырмалы төмен деңгейде қалып отыр. Және мекемелерден берілетін жерлерде көбінесе инженерлі-коммуникациялық инфрақұрылым болмайды. Сонымен қатар, біздің елімізде жұмысшылардың квалификациясы және жоғары квалификациялық мамандарды елде ұстаумен жағдай қиын.

Қазақстанда инвесторлар көмек сұрап келе алатын мемлекеттің инвестициялық мүмкіндіктері, артықшылықтары, бірегей институт туралы ақпарат жинақталған, ақпараттық портал құрастырылған. Инвесторлармен қарым-қатынасты жүйелік қадағалауды енгізу мақсатында «инвестор құжатын» құру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Инвесторлар туралы ақпаратты жүйелеу үшін, дүниежүзіндегі барлық ірі трансұлттық корпорациялар және Қазақстан ФИИР бағдарламаларының шеңберінде осы компанияларға ұсына алатын инвестициялық жобалар тізімі берілген бірегей база жасалған.

Қазақстан, артынан тек қаржылық ресурстар ғана емес, сонымен қатар бизнестік мәдениет, менеджмент, технологиялар және, ерекше маңызды болып саналатын, ғылыми жобаларды әкелетіндіктен, осы компанияларды «зәкірлі инвесторлар» ретінде тартуды өзіне мақсат қылып қоятының атап өту қажет, олар қазақстандық бизнес үшін жаңа өткізу нарығын, жаңа мүмкіндіктерді ашады [3].

Өз кезегінде, Қазақстанда, мемлекеттің инвестициялық ахуалының 57 % шоғырланған, бес инвестициялық тартымды аймақ бар. Олар – Алматы қаласы, Қарағанды, Павлодар, Шығыс Қазақстан және Қостанай облыстары. Бірақ соңғы екі жылда Қазақстанның экономикасына салынған барлық инвестицияның үшінші бөлігінен азы салынған.

Мемлекетіміздің салыстырмалы өнеркәсіптік дамыған аймағы, Шығыс Қазақстан облысы – жоғары ахуалды және қауіптілігі жоғары аймақ болып табылады. Бұл аймақтың инвестициялық климатын жақсартуға қоршаған ортаның жағдайын түпкілікті жақсарту арқылы қол жеткізуге болады. Шығыс Қазақстанның үлесіне мемлекеттің өнеркәсіптік дамыған аймақтарының ішінде атмосфераға шығарылатын барлық ластаушы заттардың 10,4 % келеді [4].

Шығыс Қазақстан облысы инвестиция жағынан салыстырмалы түрле тартымды аймақтардың бірі болып табылады. Қайта құру мен дамудың европалық банкінің бағалауы бойынша инвестициялық ахуалы бойынша Шығыс Қазақстан облысы мемлекетте үшінші орын алады, ал қауіпті ескерсек, инвестициялық тартымдылығы бойынша облыс 10 орында. Шығыс Қазақстан облысы мемлекетіміздің салыстырмалы өнеркәсібі дамыған және ресурстық қамтылған аймақтар тобына кіреді. Шығыс Қазақстан – мемлекетіміздің түсті металлургия орталығы. Облыстың ахуалының төмендігі, құрамына Семей облысының кіруімен байланысты.

Шығыс Қазақстан облысының билік басшылары инвестициялық саясаттың прогрессивті үлгісін ұстанады және инвесторлар үшін максималды ұтымды шарттарын ұсынады. Сарапшылар салыстырмалы болашығы бар бес саланы ұсынады: металлургия, туризм, көлік және логистика, құрылыс материалдары, тамақ өнеркәсібі.

Ғалымдар аймақтық инвестициялық-экономикалық проблемалардың ғылыми анализі – бұл кез келген аймақтың әлеуметтік-экономикалық сауығуының өркениетті жолы екенін айтады.

2012 жылы экономикалық өсу қарқыны 12,6% құрады және елдегі ең жоғарғы көрсеткіштердің бірі болды. Шығыс Қазақстан облысы орташа ахуалға ие аймақтардан жоғары ахуалды аймақтар қатарына өткен, 2013 жылғы рейтингте инвестициялық ахуал класын жақсартпа алған жалғыз аймақ болды.

Көрші аймақтармен салыстырғанда Шығыс Қазақстан облысында өңдеуші өнеркәсіп 2012 жылы 25,3% өсті. Бір жағынан ол облыс өнеркәсібінің өндіруші кәсіпорындарының, түсім байқалатын қара металлургияға емес, түсті металлургияға мамандалуымен түсіндіріледі; ал екінші жағынан – соңғы

жылдары қарқынды дамып келе жатқан машина жасау өнеркәсібінің үлесі артып келеді. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысында орналасқан және автомобиль сатумен айналысатын «БИПЭК АВТО» ЖШС 2012 жылы жүзеге асыру көлемін 185% арттырды. Автомобиль құрастырумен айналысатын, біріктірілген «АЗИЯ АВТО» АҚ-ның түсім өсімі берілген кезең ішінде 149% құрады. Автомобиль саласының дамуы шығыс аймақта болашақта да байқалады, оған толық циклді автомобиль зауытының және «АВТОВАЗ» ААҚ-мен серіктестік негізінде автобөлшектер шығаратын технопарк құрылысы бойынша жобаның жүзеге асырылуы жаңа дем береді. Қазіргі таңда «Азия Авто» автомобиль зауыты әйгілі брендтердің жеңіл көліктерінің әртүрлі маркаларын құрастыру бойынша өндірістік қуатқа ие. Олар өндіріс көлемі жылына 40000 дана болатын «Лада», «Шкода», «Шевроле», «Кадиллак» және «КИА» [5].

Қазақстанның индустрияландыру картасы, еліміздегі инвестициялық бағдарламаларды жүзеге асырудағы негізгі механизм болып табылады. Қазіргі таңда индустрияландыру картасына жалпы суммасы 11,2 трлн теңге 779 жоба кіреді. Бұл жобалар құрылыс кезінде шамамен 220 000 жұмыс орнын және эксплуатация кезінде 181 000 жұмыс орнын ұсынады [3].

Жылына Шығыс Қазақстан таяу және қиыр шығыстың 80-нен астам мемлекеттерімен сыртқы сауда байланыстарын жүзеге асырады. Аймақтың негізгі сауда серіктестері Ресей, ҚХР, Швейцария, Германия, АҚШ болып табылады. Экспорттың тауар құрылымының негізін металдар және олардың өнімдері, сонымен қатар минералдық өнімдер құрайды. Импорт машиналар, құрылғылар, транспорттық өнімдер, ағаш өнімдері, химия және онымен байланысты өнеркәсіп салалары өнімдерінен тұрады.

Шығыс аймақтың қойнауы пайдалы қазбаларға өте бай. Негізгі байлығы – көпқұрамды полиметалл рудалары. Облыс аумағында жалпы республикалық қордан қорғанысның теңгермелік қорының 24%, мырыштың 41%, мыстың 45% шоғырланған. Түсті металдардың теңгермелік қоры 25 кен орындарында шоғырланған. Зыряновск, Лениногорск, Малиевка кен орындарының ТМД бойынша қоры және бағалығы жағынан теңдесі жоқ.

«Үлбі металлургиялық зауыты» АҚ-ы әлемдік деңгейдегі ерекше ғылыми сыйымды – атом станцияларына арналған жанармай, бериллий, тантал, олардың негізіндегі өнімдерді шығарады. 2010 жылдың екінші жартысында «Қазмырыш» ЖШС «Жаңа металлургия» жобасының шеңберінде мыс балқытатын және электролизді жаңа зауытты іске қосты. Титана-магний комбинаты титан құймалары мен балқымалары өндірісін құру бойынша жұмыстарды аяқтайды. Жаңа технологиялар өнімді өткізу нарығын кеңейтуге және жаңа жұмыс орындарын ашуға мүмкіндік берді. Осылайша, ТМК-ы Франциялық компаниялардың бірімен бірігіп Франциядағы Лесансис қаласында «УКАТ» металлургиялық кәсіпорының өңделуі бойынша жаңа жобаны іске қосқан болатын. «Қазақмыс» корпорациясы қуаттылығы жылына 60 млн тонна рудадан асатын Ақтоғай кен-байыту комбинатының құрылысы – жобасын жүзеге асырған.

Транспорттық байланыс көліктің барлық түрлерімен қамтамасыз етілген. Облыста уақытша халықаралық мәртебеге ие екі әуежай жұмыс жасайды. Ертіс бойында ірі өнеркәсіптік қалалар және өзен айлақтары орналасқанын ескеретін болсақ, Қытай-Қазақстан-Ресей транзиттік су жолы маршрутының келешегі туралы айтуға болады. Семей қаласы, халықаралық маңызы бар автомобиль және теміржолдары өтетін, аймақтың тірек тораптық орталықтарының бірі. Сондықтан Семейде халықаралық деңгейдегі ірі транспорттық-логистикалық орталық құрылысы жолға қойылған. Сонымен қатар, Ресей мен Қытайды байланыстыратын «Омск-Майқапшағай» автомагистралін жөндеу жұмыстары жүргізілуде. Ресейдің шекаралық аудандарымен транспорттық байланыстың дамуы үшін «Горно-Алтайск — Риддер» автожолы құрылысының аяқталуы үлкен маңызға ие.

Шығыс Қазақстанда көптеген табиғи-климаттық зоналар көрініс тапқан. Облыстың ерекше табиғатын сақтау мақсатында Марқакөл және Батыс-Алтай – екі қорығы, төрт зоологиялық және ботаникалық қорықшалар, құрамына ТМД танымал Катон-Қарағай ұлттық саябағы кіретін алты табиғат ескерткіштері құрылған. Шығыс Қазақстанда санаторилі-курорттық, емдік-сауықтыру (пантылы және радонды емдеу) және туристік кешендерді, және соңғы уақытта танымалдығы артып келе жатқан экстремальді туризмді дамытудың келешегі бар. Сонымен қатар 2020 жылға дейін туристік саланы дамыту концепциясы көрсетілген болатын. Бес туристік кластердегі ірі концепциялық жобалар инвесторларға ұсынылды [6].

Шығыс Қазақстанның инвестициялық мүмкіндіктері басқа аймақтармен салыстырғанда артықшылықтарымен ерекшеленеді. Облыс ғылыми-зерттеу ұйымдары және жобалар мен зерттеулерге жұсалатын валдық шығын көлемі бойынша көшбасшылар үштігіне кіреді. Шығыс Қазақстанда ірі жобалар, оқу және ғылыми-зерттеу ұйымдары, қуатты тәжірибелік-өнеркәсіптік ахуал шоғырланаған. Өндіріс көлемі аймақтық валдық өнімнің 31% құрайды және жыл сайын артуда. Аймақтың маманданған саласында өңдеуші өнеркәсіп басым. Оның үлесіне өнеркәсіптік өнім өндірісінің жалпы көлемінің 75% астамы тиесілі. 2008 жылы жарт жылдық қорытындысы бойынша өнеркәсіпке салынған инвестицияның 25% өсіп және негізгі капиталға салынған жалпы көлемнің 63% құрады. Шетелдік инвестицияның көлемінің 80% астамы және қарызға алынған қаржының жалпы көлемінің 20% жуығы өнеркәсіпке бағытталады. Өткен жылмен салыстырғанда өнеркәсіптің өңдеуші кәсіпорындардың негізгі капиталына салынған инвестиция көлемі шамамен үштен біріне өсті. Облыс бұл көрсеткіш бойынша республика бойынша екінші орын алады. Ағымдағы жылы үлкен келешегі бар жобаларға 20 млрд. теңгеден астам инвестиция салынды.

Жинақталған ақпараттағы сүйенсек аймақта 29 түрі матал болып табылатын, 39 минералдық шикізат кездеседі. аймақтағы минералдық-шикізаттық кешеннің мемлекеттік даму бағдарламасын жүзеге асырудағы соңғы төрт жыл ішінде, әйгілі кен орындарының белгілі геологиялық тізбегі зерттелген. Сонымен қатар Аягөз ауданының екі нысанындағы іздеу-бағалау жұмыстары аяқталды. Қосымша зерттеуді қажет ететін келешегі бар жобалар, Зыряновск және Риддер сияқты, моноқалалардың

тағдырын қозғайтын бағыттар болады. Мекеме басқармасының хабарлауынша жуық арадағы 5 жыл ішінде «Қазмырыш» геологиялық барлау жұмыстарына 15 млрд. тенге шамасында инвестиция салмақшы [7]. Қазақстанда Ұлыбританиялық компаниялар белсенді жұмыс істейтін салалардың арасында алтын және түсті металдар өндірісін атауға болады. Осылайша, қазіргі таңда Hambledon Mining компаниясы Шығыс Қазақстанда "Секисовское" алтын кен орнын барлауда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003–2015 гг (электр. ресурс).
2. Вестник КАСУ №4 – 2005, Канжекенова Е.А., Конопьянова Г.А.
3. Исследование инвестиционной привлекательности Казахстана, Раскрывая потенциал, 2013 г (электр. ресурс).
4. Оценка регионов Казахстана по интегральному рейтингу инвестиционной привлекательности, Сапарова Б.С., Сапарова А.А., журнал «Проблемы современной экономики», N 2 (38), 2011 г (электр. ресурс).
5. Официальный интернет-ресурс Акима Восточно-Казахстанской области.
6. Жемчужина Восточного Казахстана, газета «Вечерний Новосибирск», 2010 г(электр. ресурс).
7. Казцинк, геологоразведочные работы, Исекешев, 2014 г (электр. ресурс).

Ғылыми жетекшісі:

география ғылымдарының кандидаты Ауезова Зауре Танатаровна.

**Айгерим Айтқулова
(Астана, Қазақстан)**

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНА ӘСЕР ЕТУШІ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР МЕН ҮРДІСТЕР

Ақмола облысы Қазақстан Республикасының солтүстік бөлігінде қазақтың ұсақ шоқысы мен Теңіз жазығы шегінде орналасқан. Облыс негізі 1939 жылы қаланған. Облыс аумағы 146,2 мың шаршы шақырым жерді алып жатыр.

Өңірдің жер бедері бір текті емес: ұсақ шоқылы, аласа таулы, аз тілімделген аңғарлар мен жазықтардан тұрады. Жер бедерінің мұндай көрінісі геологиялық құрылысы мен геологиялық тарихқа да байланысты. Облыс аумағының солтүстік бөлігін Көкшетау таулары алып жатыр. Қыраттардың орташа биіктігі 400-500 метрге жетеді. Оңтүстікке бағытталған сайын қыраттар аңғарлар мен жыралы сайға ауысады. Оңтүстікке қарай ендік бағытта Атбасар жазығына ауысады. Облыстың солтүстік-шығыс бөлігін меридианалды бағытта Селеті жазығы алып жатыр. Абсолюттік биіктігі Атбасар жазығымен салыстырғанда төменірек 250-300 м, оңтүстікте салыстырмалы түрде көтеріңкі Теңіз және Қорғалжын көлдері орналасқан Теңіз жазығы жанасып жатыр. Ойпаттың көп бөлігін Терісаққан және Нұра өзендерінің аккумулятивтік жазықтықтары алып жатыр. Олардың абсолюттік биіктігі 250-400 м. Терісаққан өзенінің бассейнінде Есілдің тізе тәріздес иілімдері бөлшектенген және өзен маңында беткейлі ұсақ шоқысын құрайды. Теңіз ойпатының солтүстік-батыс бөлігі Есіл өзені бассейнінің өзендерімен шектеседі. Соңғы кезде жазықты жерлердің жер бедері беткейлерде эрозиялық үрдістер нәтижесінде бөлшектенуде. Облыстың орталық бөліктеріндегі жазықтардың орташа биіктіктері 300-450 м асады. Шоқылардың салыстырмалы биіктігі 100-150 м жетеді. Оңтүстік жазығының негізгі бөлігін биіктігі 300-400 м болатын бұйра толқынды жазықтықтар алып жатыр. Орталық бөлігінде Сандықтау, Домбыралы таулары, оңтүстік-шығысында- Ерементәу тауы, ең биік нүктесі Ақдін, 899 м, солтүстік-шығысында Селеті жазықтығы, орталық бөлігінде – Атбасар жазықтығы, оңтүстік-батысында Теңіз-Қорғалжын ойпаты орналасқан. Сарыарқаның облыстағы сілемдеріне Ерементәу және Мұзбел таулары жатады. Олар қыратты жер бедерімен сипатталады, салыстырмалы түрде биік адырлы жерлерге жатады. Аласа таулар мен қыраттарды, кайназой дәуірінің үйінді тектоникасы қалыптастырған. Сарыарқаның Ақмола облыстық белдеуінде алтын, мыс, каолин саздары, кварц құмдары басқа да пайдалы қазбалар кездеседі[1].

Жалпы еліміздің климаты мұхиттардан алыс жатқандығы және Орта Азиялық шөлдердің жақындығына байланысты шұғыл континенталды. Облыс климатының басты сипатына байланысты егістік дақылдарын жинау өзіне тән ерекшеліктерден тұрады. Облыстың климаты күрт өзгергіш, жазы ыстық, қысы қатал. Қаңтар айындағы орташа температурасы $-16-18^{\circ}\text{C}$, минималды температурасы $-49-54^{\circ}\text{C}$, шілденің орташа температурасы $+19+21^{\circ}\text{C}$. Жылы күндер ұзақтығы 194-202, ал суық күндер ұзақтығы 163-171 күн. Жылдық жауын-шашын мөлшері 250-400 мм. Ауаның ең жоғарғы ылғалдылығы қысқы уақытта байқалады. Жылдың жылы мерзімдерінде ауаның салыстырмалы ылғалдылығы солтүстіктен оңтүстікке қарай азая береді. Облыс аумағындағы найзағайлар - дауыл, нөсер, бұршақпен қоса жүреді. Табиғаттың бұл құбылысы негізінен шілде айында байқалады. Найзағайдың орташа ұзақтығы 2,4 сағат. Күз бен көктем айларында өте сирек кездеседі. Бұршақ жылы маусымдарда жауып тұрады, салыстырмалы түрде аз жауады, кейде белдеумен ендік бойынша бірнеше шақырымға дейін жетеді. Облыс аумағында сонымен қатар борандар жиі болып тұрады. Боранды күндер саны 20-50 аралығында, кей жерлерде 50- күнге жетеді. Облыстың далалы аудандарында шаң дауылдары бір жыл ішінде 15-40

күнге жетуі мүмкін. Ал, тұманды күндер саны 24-70 күнге жетеді. Жоғары тұмандылық наурыз-сәуір және желтоқсан айларында байқалады. Облыстың климатына тән негізгі сипаттарының біріне құрғақшылық жатады. Сәуір мен қыркүйек айларында құрғақ күндер саны 14-20 күнге жетеді. Құрғақшылық шамамен 2-3 жылда қайталанып тұрады. Ауа температурасының көтерілуі мен құрғақшылық өртке де алып келіп жатады[2,3]. Кей жылдары қыс облыста өте қатты болып тұрады, ұзақтығы 5-5,5 айға дейін жетеді. Тұрақты қар жамылғысы қараша айының ортасында қалыптасып, 120-150 күнге дейін созылады. Қаңтар айларында аяздың күшеюі байқалады. -25°C жететін аязды күндер саны 10-14 күннен 38-45 күнге жетеді. Кей жылдары айына 18-20 күнге созылады. Қар жамылғысы 20-22 см-ге дейін жетеді. Тұрақты қар жамылғысы 130-140, облыстың кей бөліктерінде 150-155 күнге дейін жетіп, наурыз айының екінші жартысынан бастап ери бастайды. Көктем өңірге наурыз айының 2-жартысында келіп 1,5-2 айға дейін жетеді.

Ауа температурасының 0°C жетуі әдетте сәуір айында байқалады. Қардың ең ерте еруі 18 наурыз бен 1 сәуір аралығына сәйкес келеді. Ең кеші 25-26 мамырға жетеді. Түнгі уақыттағы суық 10-19 сәуірге дейін, облыстың кей бөліктерінде 13-15 маусымына дейін созылады. Көктем айларындағы жауын-шашын мөлшері жылдық жауын-шашын мөлшерінің 30% құрайды. Ауаның максималды температурасы шілде айларында байқалады. 11-12 күнге дейін жетеді. Жазға маусымдағы атмосфералық жауын-шашын мөлшері (маусым-тамыз) 140 мм-құрайды, немесе жалпы жылдық жауын-шашын мөлшерінің 34% құрайды. Жазға жауын-шашындар әдетте нөсерлі болады. Күз қыркүйек айының басында басталып, қазан айының соңына дейін созылып, жазбен салыстырғанда құрғақшылықпен сипатталады. Қыркүйек айы әдетте құрғақ, әрі жылы болып келеді. Айдың орташа температурасы $10-13^{\circ}\text{C}$ дейін құбылып тұрады. Қыркүйек айларының бастапқы он күнінде тұрақты қатқақтар да басталады. Сол себепті ерте қар түседі. Қыркүйекте 33 –ке дейін, қазанда 41 мм жауын-шашын түседі. Мамыр мен маусым айларында ауаның ең аз ылғалдылығы байқалады. Желдің жылдық жылдамдығы 5,3 м /сек. Облыстың климатының негізгі сипаттарының біріне құрғақшылық жатады. Қатты құрғақшылықтар орташа есеппен 3-4 жылда қайталанып отырады. Қыста жел режимі сібір антициклонының батыс сілемі нәтижесінде қалыптасады.

Облыс аумағында 4 климаттық аудан ажыратылады: болмашы құрғақшылықты, қоңыржай-жылы аудан, құрғақ-жылы аудан, өте құрғақ жылы аудан, қуаң- жылы аудан.

Болмашы құрғақшылықты, қоңыржай-жылы аудан: бұл ауданға Жарқайың, Бұланды аудандарының солтүстік бөліктері, Ақкөл ауданының аз ғана солтүстік-батыс бөлігі жатады. Бұл облыстың ең ылғалды және салқын ауданы. Жылы маусымда мұнда 190 мм жауын-шашын түседі. Орташа көп жылдық жаздық бидайды ылғалдылықпен қамтамасыз ету 60% құрайды, 135 күн аралығында (10°C жоғары кезеңдерде) өсімдіктер белсенді өседі. Ашық тегіс бөліктерде аязсыз күндер 105 күнге тең. Бұл ауданның аумағындағы температуралық жағдай жаздық бидай, жау-жұмыр, орамжапырақ т.б. дақылдар өсіруге өте қолайлы. Тұрақты қар жамылғысы 140 күнге дейін сақталады[3,4].

Құрғақ-жылы аудан: Бұл агроклиматтық аудан солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа дейін созылып жатыр. Оған Жарқайың, Бұланды аудандарының оңтүстік бөлігі, Ақкөл, Шортанды, Аршалы, аудандарының түгел бөлігі, Еремантау ауданының батыс бөлігі, Целиноград ауданының солтүстік-шығыс бөлігі және Атбасар, Астрахань аудандарының солтүстік бөліктері кіреді. Бірінші агроклиматтық ауданмен салыстырғанда ылғалдылық бұл жерде азырақ. Жылы маусымда мұнда 155-185 мм-жауын-шашын түседі. Жаздық бидайдың орташа көп жылдық ылғалмен қамтамасыз етілуі 40%, 135-140 күн бойы ауа температурасы 10°C жоғары, ашық тегіс жерлердегі аязсыз күндер саны 105-120 күндей болады. Облыстың термикалық ресурстары жаздық бидай, тары, жүгерінің ерте пісетін сорттарын, картоп және т.б. дәнді-бұршақтардың түрін, капуста, май алатын зығыр өсіруге қолайлы. Қардың тұрақты жамылғысы 125-140 күнге созылады.

Өте құрғақ жылы аудан: бұл агроклиматтық ауданға Атбасар ауданының оңтүстік бөлігі, Астрахань ауданы, Целиноград аудандарының оңтүстік- батыс бөлігі, Қорғалжын ауданының солтүстік батыс бөлігі, Еремантау ауданының солтүстік-шығыс бөлігі жатады. Бұл аудандардың ылғалдануы жоғарыда аталған аудандармен салыстырғанда қатаңдау, негізгі дәнді-дақылды жаздық бидай. Ауа температурасына байланысты жаздық бидай, күнбағыс, зығыр, картоп, қарақұмық, басқа да дәнді-бұршақ түрін, жүгерінің ерте пісетін сорттарын астық ретінде, кеш пісетін сорттарын сүрленген шөп (силос) ретінде өсіруге болады.

Жылы маусымда 125-170 мм жауын-шашын түседі. Тұрақты қар жамылғысы 125-135 күнге созылады. Қар жамылғысының биіктігі 16-32 см, ал қар құрамындағы су қоры 45-90 мм аспайды.

Қуаң-жылы аудан: жылы маусымдағы жауын-шашын мөлшері 125-140 мм. Облыс аумағында аз ғана ауданды қамтиды және Қорғалжын ауданының оңтүстік бөлігінде орналасқан. Мұнда, негізінен мал шаруашылығы дамыған.

Болмашы құрғақшылықты, қоңыржай-жылы аудан орманды дала зонасында орналасқан. Құрғақ-жылы аудан дала зонасында, өте құрғақ жылы аудан құрғақ дала зонасында, ал қуаң жылы аудан шөлейт зонасында орналасқан.

Облыс аумағы екі ендік бағыттағы топырақ зонасында орналасқан қара және қоңыр. Облыстың ең солтүстік таулы-шоқылы бөлігінде, қоңыржай құрғақ дала бөліктерінде кәдімгі қара топырақтар кездеседі. Қара топырақ ауданы 487,6 мың га оның 90% егістікте пайдаланылады. Қарашірік қабатының қуаттылығы (А+В) 50-70 см аралығында, ал қарашірік құрамы 6-8% мөлшерінде. Оның негізгі табиғат ресурстарына-құнарлы қара топырақ, қара –қоңыр топырақтар да жатады. Облыстың әр тұрғынына шамамен 5,7 га егістік алқабы келеді. Бұл республикадағы ең жоғары көрсеткіштердің бірі. Облыстың жер ресурстары оны тиімді пайдалануды қажет етеді. Аударусыз топырақ өңдеу, арнайы тұқым себуди пайдалану, жеңіл топырақта дақылдарды белдеумен себу және топырақ эрозиясының алдын алу жұмыстарын қажет

етеді[4,5].

Облыстың ірі өзендерінің қатарына Есіл, Нұра, Селеті, Құланөтпес, Өлеңді және Шағалалы жатады. Көптеген ірі және тұзды көлдері бар. Ірі көлдеріне Қорғалжын, Қожакөл, Итемген, Майбалық, тұздыларға Теңіз, Қыпшақ, Керей, Қияқты, Шортанды, Үлкен-шабақты, Кіші-шабақты, Бурабай, Зеренді және т.б. жатады. Өңірде Вячеслав алаңы 60,7 км², сыйымдылығы 410,9 млн. текше метр, Селеті алаңы 36,3 км², сыйымдылығы 221,8 млн. км² су қоймалары салынды.

Облыстың солтүстігінде түрлі шөпті-қызылбоз өсімдікті және қайыңды-қылшалы ормандар таралған. Ал, қарағайлы карбонитті топырақта Бурабай, Зеренді т.б. қарағайлы орманның негізінде бірнеше санаторийлер, курорттар, демалыс үйлері, түрлі құстар мен малды жерсіндірумен айналысатын Бурабай және Зеренді аңшылық шаруашылығы құрылған. Облыстың оңтүстік бөлігінде түрлі шөптік бетегелі-боз өсімдіктермен бірге, арал жағалауларында қайыңды-қарағайлы орман және Ерементәу тауларында қарағайлы көктеректі орман таралған.

Әдебиеттер:

1. Министерство Образования и Науки Республики Казахстан «Освоение целинных и железных земель: история и современность». - Астана. 2008.
2. Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан, Департамент развития животноводства и ветеринарной безопасности, АО «КазАгроИнновация» «Размещение отраслей животноводства по природно-хозяйственным зонам Республики Казахстан». - Алматы. 2010. - С.44-65.
3. Бейсенова Ж.Ж «Приоритеты индустриально-инновационного развития АПК Казахстана в современных условиях»: Автореферат дис. д-ра с.х наук. - Астана., 2009. - С.2-5.
4. Имашева А.О «Ауыл шаруашылық өндірісінің дамуын болжау әдістемесін жетілдіру жолдары (Ақмола облысы мысалында)» Автореферат дис. а.ш ғ.д-ры. - Астана., 2009. - С.23-28.
5. Сагин Ж.К «Реформирование земельных отношений в аграрном секторе» Автореферат дис. д-ра с.х наук. - Астана., 2009. - С.6-9.

Ғылыми жетекші:

география ғылымдарының кандидаты, доцент Аuezова Зауре Танатаровна.

Айгерим Айтқұлова
(Астана, Қазақстан)

АҚМОЛА ӨҢІРІНДЕ ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУДІҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Әр елдің тарихында маңызды орын алатын оқиғалар болады. Кеңес Одағының республикалары сияқты Қазақстан үшін тың және тыңайған жерлерді игеру оқиғасының маңызы бар. Қазіргі ғарыштық өлшемдер бойынша орасан зор жоба болып табылатын бұл оқиға басталған кезде сол кездердегі ұлы держава КСРО ыдырап кетеді деп ешкім ойламаған.

Маркс пен Энгельс өз заманында жер шарында орасан зор қолданыссыз жатқан жерлер, өлі капитал болып жатқанын айтқан. Дүниенің басқа ешқандай елінде шұрайлы өнімділігі жоғары жерлерді шаруашылықта қолдану Кеңес Одағындағы сияқты болған емес.

1950 жылдардың басында КСРО-да шаруашылық жағдайы үлкен дағдарыста болды. Өнеркәсіпті ауыл шаруашылық шикізатымен, ал халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуде шынайы қауіп төнгендіктен, үкімет алдында ауыл шаруашылық жағдайын қысқа мерзімде көтеру міндеті тұрды. Ауыл шаруашылығын тез өркендету үшін, ауыл шаруашылық өндірісінің негізі болып табылатын астық мәселесін шешу қажет болды. Осы мәселелерді шешуде тың және тыңайған жерлерді игеру үлкен рөл атқара отырып, төмендегідей оңтайлы жағдайларды жолға қоюға бағыттады біріншіден, халықты нан және басқа да тағам өнімдерін тұтынуды толық қанағаттандыру, екіншіден, мемлекеттік резерв құру - соның ішінде күтпеген жағдайларға қажетті, үшіншіден, мал шаруашылығын көтерудің негізі болып табылатын мал басын азықпен қамтамасыз ету, төртіншіден, астық экспортын ұлғайту.

Тың көтерілгенге дейін еліміздің Орталық, Батыс бөлігі негізінен мал жайылымы ретінде қолданса, Солтүстік өңір 6 яғни Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Павлодар облыстары одақ қамбасына астық жөнелтіп жатты. Егер 1953 жылдың басында еліміздегі егіс алқаптарының көлемі 9,7 млн гектар болса, оның ішінде 7,0 млн гектар алқапты дәнді дақылдар құраған[1,2].

1953 жылы бір гектардан алынған орташа өнімділік 10 ц деңгейінде болса, ал тың игергеннен кейінгі жылдары бұл көрсеткіш 7-8 % көтерілген.

Ауыл шаруашылық экономикасы, оның ішінде астық өндірісі тың игеруден кейінгі 50 жыл ішінде дамудың әр түрлі кезеңдерінен өтті. Мысалы, 1954-1958 жылдары 1949-1953 жылдармен салыстырғанда астық дақылдарының жалпы өнімі 3,5 есеге, ал мемлекеттік сатып алу 4,6 есеге өскен. Осы жылдары бидайдың егіс ауданы 4,6-дан 19,3 млн гектарға дейін жоғарылаған. Егер 1951-1953 жылдары астықтың орташа жылдық жалпы өнімі 3,9 млн тонна болса, мемлекеттік сатып алу 107,7 млн пұт болды, ал 1971-1973 жылдары орташа жылдық жалпы өнімі 25,9 млн тонна, мемлекеттік сатып алу 943,7 млн пұт, яғни, астық өнімі 6,6 есеге, ал мемлекеттік сатып алу 8,7 есеге өскен. Осы уақыттар ішінде республика үш мәрте млрд пұттан астық жинады.

Економиканың дамуындағы жаңа бағытқа 1954 жылғы 23 ақпан-2-наурыздағы Кеңес Одағының Комсомолдық Партиясының Орталық Комитетінің «Елдегі астық өндіруді арттыру және тың және тыңайған жерлерді игеру» қаулысы үлкен рөл атқарды. Бастапқы кезеңде (1954-1955 жылдары) бұл жерлерде 1325 мың га жерлер игеру көзделген. Есіл өзенінің бойындағы Ақмолаға елдің барлық бөліктерінен мыңдаған жастар өз еркімен келді. Алғашқы болып 1954 жылдың 2- наурызында Ақмолаға Алматының жастары мен комсомолдары келді, 5- наурызда Мәскеу өкілдері келсе, 30- наурыздың өзінде облысқа 8715 адам келді. Тек 1954 жылдың бірінші жартысында Ақмола облысына тың және тыңайған жерлерді игеру үшін 20 мың адам келді. Өнеркәсіп кәсіпорындарын ұйымдастыру тың және тыңайған жерлерді игеру үшін 1386 механизаторлар мен арнайы мамандарды жіберді. 1958 жылға дейін ауыл шаруашылығына 266,6 мың механизаторлар жіберілген болатын. Басқа жақтан келген жұмысшыларға өздерінің кеткен жақтарынан көшіп келетін жерлеріне дейін жүргізілді және әр жанұя мүшесіне бір жолға ақша беріліп, үй тұрғызу, мал сатып алу үшін 10 жылға несие берілді (несиенің 30 % мемлекет өз мойнына алған).

Тың жерлерді игеру жаппай қарқындылық алғанымен дайындалмаған іс-шара еді. Солтүстік Қазақстанға алғашқы 2 аптада келген 640 мың адамның тек 130 мыңы ғана керек еді. Соның ішінде 390 мың механизаторлар, 50 мың құрылысшы, 20 мың ұн қабылдайтын пункт, 3 мыңдай медицина мамандары, 1,5 мыңдай ұстаздар келді. Мамандармен қатар тек ақшаның артынан келген жай адамдарда көп еді. Мұның нәтижесінде тың игеретін облыстардың бірқатар аудандарында оның ішінде Ақмола облысында тәртіп бұзу, мемлекет қаражатын ысырап ету және тонау сияқты жағдайлар да орын алды.

Көрсеткіштерді асыру мақсатында үлкен аумақтар жыртылды, ол экологиялық баланстың бұзылуына топырақ эрозиясына, құнарлы қара шіріктердің желмен ұшып кетуіне алып келді. 1 га жерлерде шамамен 76 кг азот, 240 кг фосфат, 800 кг калий желмен ұшып кетіп жатты, бірақ тың жерлерден 6-9 ц/га бидай жиналып алынғанын атап айтуға болады. 1954-1958 жылдары орташа өнімділік 7,3 ц/га болса, 1961-1965 жылдары 6,1 ц/га болды.

1954 жылдың көктемінде облыста 27 жаңа совхоз құрылып, жоспардағы 115 мың га жерлер орнына 127 мың га жерлерге тұқым себілді [2,3].

Алғашқы жылы Ақмола тың игерушілері 1622 мың га тың және тыңайған жерлерді игерді, облыс мемлекетке 40,5 млн пұт нан тапсырды, бұл 1953 жыл мен салыстырғанда 23,5 млн пұтқа артық болатын. Тың шаруашылықтарында құрылысқа 91 млн рубль жұмсалды.

1954 жылдың күзінде облыста 50 жаңа совхоз қалыптаса бастады. Мыңдаған гектар жерлер келген жұмысшыларға елді мекен салуға және оның инфрақұрылымын дамытуға алынып жатты. Нәтижесінде, ауыл шаруашылығының дәстүрлі саласы – мал шаруашылығына орны толмас зардаптарын тигізді. Бірақ совхоздар салу мен тың және тыңайған жерлерді игеру қарқындылығы азаймады.

1955 жылы Ақмолалықтарға 1300 мың га тың жерді игеру керек болған. 1956 жылы облыста өнім 3850 мың га жерден жиналды, мемлекетке 180 млн пұт нан сатылды. Тың игерудегі ерекше еңбектері үшін 1957 жылдың қаңтарында 29 ақмолалық «Социалистік Еңбек Ері» деген атақ берілді, 7024 адам ордендер, медалдармен, 84229 адам «Тың игергендері үшін» арнайы медалдармен марапатталды.

1953 жылы 1 колхоздың жылдық табысы 690 мың рубльді құраса, 1958 жылы ол 2620 мың-ға жетті. Колхоздардың негізгі қоры 2 есеге өсті. Ондаған совхоздар салынып, эксплуатацияға 1102 мың шаршы метр тұрғын үй тапсырылды. Тың игеру өнеркәсіптің, транспорттың, құрылыстың, индустрияның жоғары дамуымен ерекшеленді. Темір жолдың жаңа бағыттары Ақмола-Тобыл, Атбасар-Тахтаброд, Атбасар-Краснознаменка салынды. Уақытша эксплуатацияға Есіл- Арқалық бағыты жүргізілді. Тұтастай алғанда облыстың темір жол ұзындығы 2,5 есе өсті. Сонымен қатар автокөлік үлестері де артты. Облыста 23400 жүк машиналары тіркеліп, жүк тасымалдау 25 есеге артты. Сонымен қатар, облыста білім беру, мәдениет, ғылым дамуы жалғасын тапты. 1945 жылы облыста тек 1 техникум болса, 1953 жылы техникум мен училище саны саны 6-ға жетті. Мектеп саны 498ден – 644-ке жетті. Онда 85,5 мың бала оқыды. 1958 жылы облыста алғашқы жоғарға оқу орны Ақмола ауыл шаруашылық институты қаланды, бұл уақытта облыста 9 орта мамандықтағы оқу орындары болған.

1958 жылы тың және тыңайған жерлерді игерудің алғашқы кезеңі аяқталды. Алайда тыңның елеулі зардаптары болғандығын да жасырмауымыз керек. Мәселен, жыртылып тасталған 25 млн гектар жердің 8 млн айдауға келмейтін, егіс үшін жарамсыз жерлер еді. Осы жерлердің топырақ құнарлылығы бұзылды, жыртылған жерлер арасындағы дәстүрлі мал шаруашылығында пайдаланылған құрғақ далалы және шөлейтті жерлер мал өрісін тарылтты. Ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи-экологиялық жүйе бұзылып, Солтүстіктің күшті желінің әсерінен шаң мен топырақ дауылдары пайда болды. Әр өлкеден келген мамандар тың игеруге әрқайсысы өз әдістерін қолданғысы келді, бұл әрине біздің топырақ-климаттық жағдайымызға сәйкес келмеді.

Кеңес Үкіметі өткен ғасырдың басындағы Канада мен АҚШ-ның қателіктерін қайталады. 1930 жылдары бұл елдерде прерийлерді жаппай жыртыу нәтижесінде ұлттық апат деп жарияланған жел эрозиясы пайда болған. Өкінішке орай, аграрлық ғылым жаңа жерлерді осыншама мөлшерді игеруге дайын емес болғандықтан жерді тиімді пайдаланудың жолдарын көрсете алмады[3,4].

Тың игеруде басты назарда сонымен қатар топырақ өңдеу мәселесі де болды. Қазақстанда топырақ қорғауда Канада мен АҚШ тәжірибелері қолданылды. Жер өңдеудің жаңа жүйесінің орталығына академик И. Бараев жетекшілігіндегі Жалпы Одақтық астық шаруашылығының Ғылыми Зерттеу Институты айналды.

Астық өндірудің дамуы және оның сапасының артуы селекцияны ұйымдастыру мен бидайдың тұқымына байланысты болды. Тың жерлерді игеру кең ауқымды селекционды-генетикалық жұмыстардың

дамуїна әсер етті.

Ауданның негізгі дақылдарының бірі құрғақшылыққа төзімді Қазақстанның басты экспортқа шығатын дақылы- жаздық бидайдың жаңа сорттары ойланып табылды.

Тың жерлерді игерген кезде жақсы шабындық және жайылымдық жерлер жыртылғандықтан жем-шөпті өсіру технологиялары және табиғи алқаптарды тиімді пайдалану қажеттілігі туындады.

1956, 1958 жылдар өнімділігі жиналған есептеулердегі қателіктерді жасыра алмады. Сортты егіс алқаптары азайды, шаруашылықтарда агротехниканы күтіп ұстауға ешкім мән бермеді. Миграцияның жоғары болуынан көп совхоздарда тұрақты ұжымдар орнамады. Ауылдардағы әлеуметтік мәселелерге мән берілмеді. Тұрмыс қажетін өтеу дұрыс жүргізілмеді. Тың игеру басқа елдерден көптеген адамдардың келуіне себепші болды. Басқа облыстардағы сияқты Ақмола облысында да тілдік және демографиялық мәселелер туындады.

Ғалымдардың көзделген мақсаттары орындалып әр кеңес адамы 1 гектар игерілген жерге «ие» болды. КСРО үлесіне дүние жүзінің астық алқаптарының 16% тиесілі болды (ҚХР-13; Үндістанда-14; АҚШ-8,5%). Бірақ мәселе әлі толығымен шешілмеді. 10 жыл аралығында (1976-1985 жылдары) 308 млн тонна астық 50 млрд. доллардан көп ақшаға сатылып алынды. Бірақ «мұнай долларлары» болғанын атап айтқан жөн. 1960 жылы 17,8 млн тонна мұнай сатылып 200 мың тонна астық сатылып алынды. Жай сөзбен айтқанда астық орны толмас ресурс мұнайға айырбасталды. Егер зерделей қарасақ, тың игерудегі кемшіліктердің негізгі себебі, әкімшілдік-әміршілдік жүйеде ешбір санаспайтын орталықтың теріс әрекетінде жатқандығын көреміз. Қаржысы мен қуаты жеткілікті АҚШ-тың өзінде мұндай жұмыс ауқымы есеппен 30 жылда атқарылады екен. Ал, бізде оны небәрі екі-үш жылда атқарып тастаған. Демек, тың игеруді қазір ескере отырып, жүзеге асырғанда тиімділігі бұдан да көп болып, қателіктері мен кемшіліктері аз болар еді.

Бірақ игерілген тыңның арқасында Қазақстан бұрынға Кеңес Үкіметінің құрамындағы елдер арасындағы тек қана нан бостандығын алған ел емес, сонымен қатар астық экспортерына айналды.

Әдебиеттер:

1. Министерство Образования и Науки Республики Казахстан «Освоение целинных и железных земель: история и современность».- Астана, 2008.
2. Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан, Департамент развития животноводства ветеринарной безопасности, АО «КазАгроИнновация» «Размещение отраслей животноводства по природно-хозяйственным зонам Республики Казахстан».-Алматы. 2010.- С. 44-65.
3. Бейсенова Ж.Ж «Приоритеты индустриально-инновационного развития АПК Казахстана в современных условиях»: Автореферат дис. д-ра с.х наук.- Астана, 2009.
4. Имашева А.О «Ауыл шаруашылық өндірісінің дамуын болжау әдістемесін жетілдіру жолдары (Ақмола облысы мысалында)» Автореферат дис. а.ш ғ.д-ры.- Астана., 2009.

Ғылыми жетекші:

География ғылымдарының кандидаты, доцент Ауезова Зауре Танатаровна.

**Оксана Вольвач, Юрій Топальський
(Одеса, Україна)**

ОЦІНКА ВПЛИВУ ЗМІН КЛІМАТУ НА ФОТОСИНТЕТИЧНУ ПРОДУКТИВНІСТЬ ЦУКРОВОГО БУРЯКУ В ЗАХІДНОМУ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ

Актуальність даної теми підтверджують матеріали світової статистики, які показують, що сьогодні зміна клімату на планеті співпадає з періодом наростання продовольчого дефіциту в світовій спільноті. В цих умовах при раціональному регулюванні посівних площ для України створюються можливості стати одним із найбільших виробників сільськогосподарської продукції. Це пов'язано з тим, що зміни клімату для рослинництва, цілком можливо, скоріше позитивні, чим негативні [1].

Під впливом зміни агрокліматичних умов вирощування цукрового буряку, відбудеться і зміна показників фотосинтетичної діяльності його посівів, що обумовлюють рівень урожайності культури. Згідно теорії фотосинтетичної продуктивності посівів такими показниками являються розміри фотосинтезуючої площі та фотосинтетичний потенціал посівів, а також кількісні показники приростів рослинної біомаси.

Для оцінки змін використано сценарій зміни клімату в Україні – сценарій А1В, регіональна кліматична модель MPI-M-REMO, глобальна модель – ECHAM5-r3 як найбільш вірогідний на період до 2050 року [2]. Аналіз впливу зміни клімату виконано шляхом порівняння даних за кліматичним сценарієм А1В та середніх багаторічних характеристик за три періоди: 1986 – 2005 рр. (базовий період), 2011 – 2030 рр. (перший кліматичний або сценарний період) та 2031-2050 рр. (другий кліматичний або сценарний період).

Для цукрового буряку на фоні зміни кліматичних умов нами розглядалися такі варіанти: кліматичні умови періоду та кліматичні умови періоду + збільшення CO₂ в атмосфері з 380 до 470 ppm.

Як теоретична основа для виконання розрахунків та порівняння результатів були використані розроблені А.М. Польовим моделі продукційного процесу сільськогосподарських культур:

– модель формування продуктивності агроєкосистеми [3];

– результати розробки моделі фотосинтезу зеленого листа рослин при зміні концентрації CO_2 в атмосфері [4].

Розглянемо динаміку цих показників протягом вегетації цукрового буряку за базовим та двома кліматичними (сценарними) варіантами (табл. 1).

Таблиця 1 – Показники фотосинтетичної продуктивності посівів цукрового буряку в Західному Ліссестепу в умовах зміни клімату за сценарієм А1В у порівнянні з базовим періодом (1986-2005 рр.)

Період	Варіант	Період максимального росту		Фотосинтетичний потенціал посівів $\text{м}^2/\text{м}^2$ за вегетаційний період	Урожай, ц/га
		площа листової поверхні, $\text{м}^2/\text{м}^2$	приріст загальної сухої біомаси, $\text{г}/\text{м}^2$ за день		
1986–2005	Базовий	4,03	43,9	227	246
2011–2030	Клімат	4,44	59,4	243	314
	Клімат + CO_2	4,59	64,9	258	342
	Різниця, % *	10-14	35-48	7-14	28-39
2031-2050	Клімат	5,87	66,4	357	344
	Клімат + CO_2	6,70	73,0	407	373
	Різниця, % *	45-66	51-66	57-79	40-52

* перше число - різниця між базовим та кліматичним періодами, друге число – різниця між базовим та кліматичним періодами з врахуванням зміни CO_2

На рисунку 1 представлена динаміка накопичення відносної площі листа посівів цукрового буряку в умовах зміни клімату за двома сценарними періодами в порівнянні з базовим періодом (1986-2005 рр.).

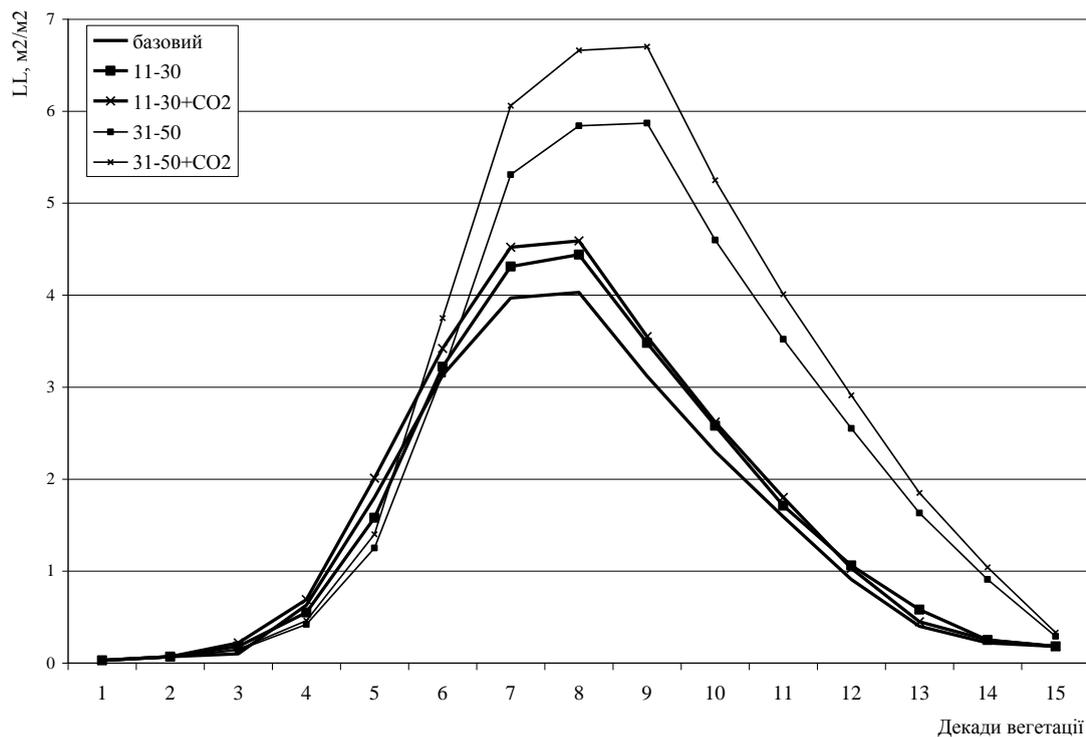

Рисунок 1 - Динаміка накопичення відносної площі листа посіву цукрового буряку у Західному Ліссестепу в умовах зміни клімату за сценарієм А1В за 2011-2030 рр. та 2031-2050 рр. у порівнянні з базовим періодом (1986-2005 рр.)

Можна бачити, що ріст відносної площі листя за базових умов інтенсивно проходить до шостої - сьомої декади вегетації, а у 8 декаду вегетації відносна площа листя досягає свого максимуму, після чого відбувається поступове її зменшення.

В цілому графіки динаміки листової поверхні посіву у перший кліматичний період без врахування підвищення концентрації CO₂ та з врахуванням цього підвищення практично повторюють аналогічні графіки для базового кліматичного періоду. Дещо інша ситуація спостерігається для другого сценарного варіанту зміни клімату. Відносна площа листя росте до дев'ятої декади вегетації, тобто період активної фотосинтетичної діяльності посіву подовжується ще на одну декаду.

Основні показники фотосинтетичної продуктивності посівів за базовими та сценарними умовами суттєво різняться (табл. 1).

За рахунок зміни кліматичних умов першого сценарного періоду у Західному Лісостепу відбудеться підвищення максимальної відносної площі листя до 4,44 м²/м² (проти 4,03 м²/м² у базовий період). За умов збільшення CO₂ максимальна відносна площа листя збільшиться до 4,59 м²/м². Як видно з даних таблиці 1, зміна кліматичних умов та збільшення вмісту CO₂ у цей період призведе до підвищення відносної площі листя в декаду з її максимальними значеннями на 0,41 та 0,56 м²/м² відповідно, що у відсотковому співвідношенні складає 10 та 14%.

За рахунок зміни кліматичних умов другого сценарного періоду у Західному Лісостепу відбудеться підвищення максимальної відносної площі листя до 5,87 м²/м² (проти 4,03 м²/м² у базовий період). За умов збільшення CO₂ максимальна відносна площа листя збільшиться до 6,7 м²/м². Як видно з даних таблиці 1, зміна кліматичних умов та збільшення вмісту CO₂ у цей період призведе до підвищення відносної площі листя в декаду з її максимальними значеннями на 1,84 та 2,67 м²/м² відповідно, що у відсотковому співвідношенні складає 45 та 66%.

Фотосинтетичний потенціал посівів за вегетаційний період при базових умовах складає 227 м²/м². Як видно з даних табл. 1, зміна кліматичних умов та збільшення вмісту CO₂ призведе до підвищення фотосинтетичного потенціалу посіву до 243 м²/м² (за сценарієм на 2011-2030 рр.) та 258 м²/м² (за умови збільшення CO₂). Тобто різниця складає 16 та 31 м²/м² (7 та 14%) відповідно.

Зміна кліматичних умов другого сценарного періоду та збільшення вмісту CO₂ призведе до підвищення фотосинтетичного потенціалу посіву за вегетаційний період цукрового буряку до 357 м²/м² (за сценарієм на 2031-2050 рр.) та 407 м²/м² (за умови збільшення CO₂) Тобто різниця складає 130 та 180 м²/м² (57-79%) відповідно.

Динаміка площі асимілюючої поверхні та інтенсивності фотосинтезу обумовлює і відповідний рівень динаміки загальної сухої біомаси посівів цукрового буряку (табл. 1). За рахунок змін кліматичних умов першого сценарного періоду максимальний приріст збільшиться з 43,9 до 59,4 г/м² за день (на 35%). З врахуванням зміни вмісту CO₂ в атмосфері це зростання буде ще більшим - до 64,9 г/м² за день (на 48 %).

За рахунок змін кліматичних умов другого сценарного періоду максимальний приріст збільшиться з 43,9 до 66,4 г/м² за день (на 51%). З врахуванням зміни вмісту CO₂ в атмосфері це зростання буде ще більшим - до 73,0 г/м² за день (на 66 %).

Зростання рівня показників фотосинтетичної продуктивності посівів цукрового буряку в умовах Західного Лісостепу в умовах зміни клімату за рахунок підвищення рівня інтенсивності фотосинтезу та більшої величини фотосинтетичного потенціалу посівів обумовить і збільшення сухої маси коренеплоду, а також урожаю коренеплодів при стандартній вологості (рис. 2, табл. 1).

Можна бачити, що ріст маси коренеплоду найбільш інтенсивно проходить протягом 6-10 декад вегетації, наприкінці вегетаційного періоду темп росту дещо зменшується, у коренеплоді активно накопичується цукор. Така ж ситуація спостерігається для всіх варіантів.

За рахунок зміни кліматичних умов першого сценарного періоду відбудеться підвищення сухої маси коренеплоду до 1902 г/м² (проти 1490 г/м² у базовий період). За умов збільшення CO₂ суха маса коренеплоду збільшиться до 2070 г/м².

За умов зміни клімату у 2011-2030 рр. урожай коренеплодів у Західному Лісостепу зросте порівняно з базовим періодом з 246 до 314 ц/га (на 28 %). Підвищення концентрації CO₂ в атмосфері обумовить відповідне зростання рівня урожаю цукрового буряку до 342 ц/га (на 39 %).

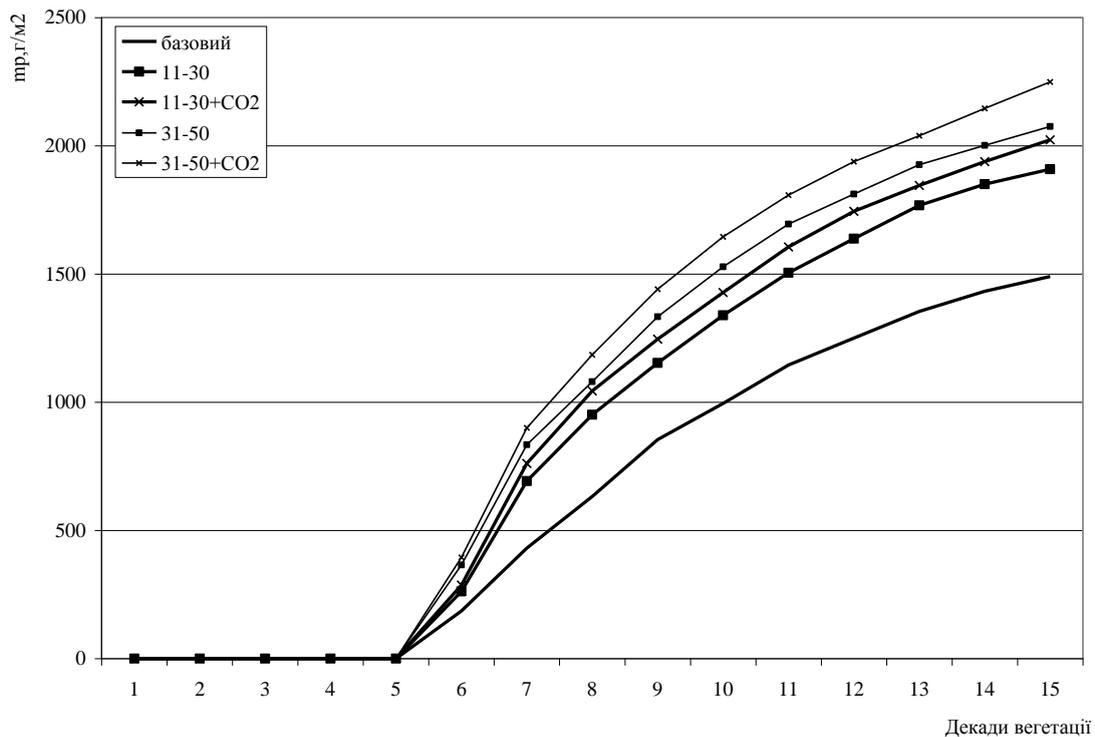

Рисунок 2 - Динаміка накопичення сухої маси коренеплоду цукрового буряку у Західному Лісостепу в умовах зміни клімату за сценарієм А1В за 2011-2030 рр. та 2031-2050 рр. у порівнянні з базовим періодом (1986-2005 рр.)

На рисунку 2 представлена також динаміка накопичення сухої маси коренеплоду в умовах зміни клімату за сценарієм на 2031-2050 рр. для умов Західного Лісостепу. За рахунок зміни кліматичних умов у цьому випадку відбудеться підвищення сухої маси коренеплоду до 2084 г/м² (проти 1490 г/м² у базовий період). За умов збільшення CO₂ суха маса коренеплоду збільшиться до 2263 г/м².

За умов зміни клімату у період 2031-2050 рр. урожай коренеплодів у Західному Лісостепу зросте порівняно з базовим періодом з 246 до 344 ц/га (на 40 %). Підвищення концентрації CO₂ в атмосфері обумовить відповідне зростання рівня урожаю цукрового буряку до 373 ц/га (на 52 %).

У цілому можна зробити висновок, що для території Західного Лісостепу очікувані за сценарієм А1В зміни клімату будуть позитивно впливати на продуктивність цукрового буряку. Але зміна умов протягом другого сценарного періоду буде більш сприятливою для формування урожайності посівів, ніж першого.

Література:

1. Степаненко С.М., Польовий А.М. та ін.. Оцінка впливу кліматичних змін на галузі економіки України: [монографія] / за ред. С.М. Степаненка, А.М. Польового. – Одеса: Екологія, 2011. - 696 с.
2. Nakienovi N., and R. Swart (eds.), 2000: Special Report on Emissions Scenarios. A Special Report of Working Group III of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, US – 599 pp.
3. Польовий А.М. Моделювання продуктивності агроєкосистем. //Вісник Одеського державного екологічного університету. – 2005. – Вип. 1. – С. 79-86.
4. Полевой А.Н.. Моделирование фотосинтеза зеленого листа у растений типа C₃ и C₄ при изменении концентрации CO₂ в атмосфере. – //В сб.: Проблемы экологического мониторинга и моделирования экосистем. – М.:ИГКЭ. – 2010. – Том XXIII – С. 297-315.

Ігорь Кибальчич
(Харьков, Україна)

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СРЕДИЗЕМНОМОРСКОГО КОЛЕБАНИЯ НА ТЕРМИЧЕСКИЙ РЕЖИМ В УКРАИНЕ

В современной климатологии большая роль отводится исследованию таких климатических сигналов как Северо-Атлантическое и Арктическое колебания, которые посредством удалённых связей способны оказывать влияние на метеорологические параметры в сезонном временном масштабе. Однако, существует ещё один сигнал (продукт взаимодействия системы Океан-Атмосфера), действующий

в бассейне Средиземного моря. Речь идёт о Средиземноморской осцилляции (СЗК) – *Mediterranean Oscillation (MO)*. Источником данного колебания выступает система взаимодействия Средиземного моря с примыкающей сушей, на фоне чего развиваются внутрисезонные аномалии геопотенциала в средней тропосфере. Так же как в случае с более крупномасштабными осцилляциями, СЗК оказывает влияние на различные метеорологические показатели посредством механизма дальнего действия. Влияние ощущается не только в пределах самого бассейна Средиземного моря, но также и на большей части Европы.

Впервые, данный тип низкочастотной изменчивости был описан в 1989 году *Conte M., Giuffrida A., и Tedesco S.* [1, с. 121-123]. Они условились определять СЗК в качестве атмосферного диполя аномалий в поле геопотенциала на уровне 500 гПа с двумя центрами – на западе и востоке Средиземного моря. При этом, большую часть вариаций в термическом, влажностном и циркуляционном режимах в районе Средиземноморья они объясняют проявлением различных фаз СЗК. Для количественной оценки интенсивности и фазового состояния данного колебания, Conte предложил использовать индекс СЗК – MOI, который рассчитывается как нормированная разница геопотенциала на уровне 500 гПа между Алжиром и Каиром. Позднее, в 1996 году *P. Palutikof* [2] предложил определять MOI по разности приземного давления между Гибралтаром и Израилем. Однако, эти обе версии не совсем хорошо отражают циркуляционные условия в центральном Средиземноморье (в районе Италии), поэтому *Brunetti* [3] в 2002 году рассчитал индекс MOI как нормированную разность в приземном давлении между Марселем и Иерусалимом. В его исследовании индекс, рассчитанный по такой методике, показывает тесную корреляционную связь с количеством осадков на территории Италии. Совсем недавно, в 2012 году, *Papadopoulos* и др. [4] вывели новый индекс MOI, определяемый по разности приземного давления между югом Франции и Левантским морем (восточная часть Средиземноморья). На рисунке 1 схематически показаны различные версии определения индекса MOI.

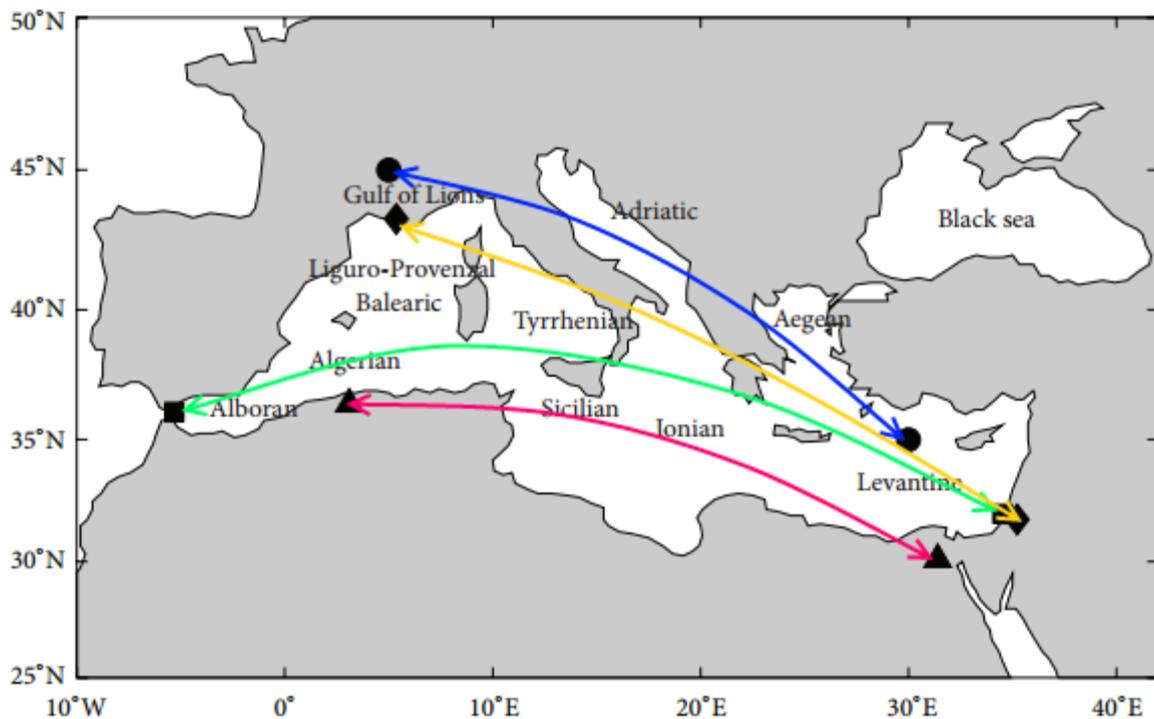

Рисунок 1 – Схематическое представление полюсов колебания СЗК, относительно которых по разным версиям рассчитывается индекс MOI [5, с. 4]

Несмотря на то, что Средиземноморское колебание проявляется в большей степени на региональном уровне, его влияние не ограничивается лишь бассейном Средиземного моря, а распространяется на большую часть континентальной Европы, в частности и на территорию Украины. Оно проявляется в большей степени в зимний сезон, когда атмосфера в Атлантико-Европейском секторе наиболее активна, а местные циркуляционные процессы сводятся к минимуму.

В нашем исследовании мы определяли характер влияния различных фаз данного режима изменчивости на формирование аномалий приземной температуры в Восточной Европе и Украине. В качестве исходного материала, были использованы данные ре-анализа (NCEP/NCAR reanalysis I) среднемесячной температуры воздуха с декабря по март включительно в узлах регулярной сетки, размером 2,5 x 2,5 градуса для региона, ограниченного координатами: 20-45° в.д. и 55-40° с.ш.; всего данные были взяты для 77 узлов.

Также использовались среднемесячные данные индекса Средиземноморского колебания за период 1958 – 2000 гг., рассчитанного как нормированная разница приземного давления между Алжиром (36.4°с.ш., 3.1°в.д.) и Каиром (30.1°с.ш., 31.4°в.д.). В качестве исходного материала для определения индекса послужил массив данных ре-анализа NCEP/NCAR.

В качестве методики статистической обработки исходной информации, мы использовали *компаративный анализ*. Благодаря данному подходу, представилось возможным выделить «чистый»

сигнал, відповідаючий впливю розрахованого коливання на температурний режим Восточної Європи. Подробніше с принципом композитного аналізу можна ознакомитися в роботі [6, с. 177-178].

В результаті проведенного композитного аналізу, ми отримали поля «чистих» сигналів впливу данної моди изменчивости для всего зимнего периода (с декабря по февраль включительно). В декабре (рисунок 2) влияние СЗК на формирование температурных аномалий в Украине и Азово-Черноморском регионе является не существенным, поскольку полученные значения композитов варьируют в среднем, от -1 до 1. В целом, наблюдается тенденция возрастания сигнала в северо-западном направлении, где в районе Польши достигает 2,5.

С приходом января, заметно возрастает влияние данного колебания. Из рисунка 3 заметно, что максимальные значения сигналов получены по северу Белоруссии, а также в странах Прибалтики, где разностные композиты составляют более 6. Рассматривая территорию Украины, отчетливо видно, что степень влияния возрастает в северном направлении (при значениях композитов от 1 на юге до 5 в северных областях). Возрастание сигнала в северном направлении и его положительное значение указывает на то, что во время положительной фазы СЗК теплые воздушные массы со Средиземноморья выносятся далеко на север, где обуславливают формирование зон со значительным отклонением приземной температуры выше климатической нормы.

Рисунок 2. Поле разностных композитов Средиземноморского колебания в декабре.

В феврале (рис. 4) структура полученного поля разностных композитов практически не отличается от той, что характерна для января. Прослеживается заметная тенденция возрастания величины сигнала в северном и северо-западном направлении, где он принимает значения до 6 – 7. В районе Азово-Черноморского региона данное колебание практически не проявляет себя, о чём говоря околонулевые значения разностных композитов.

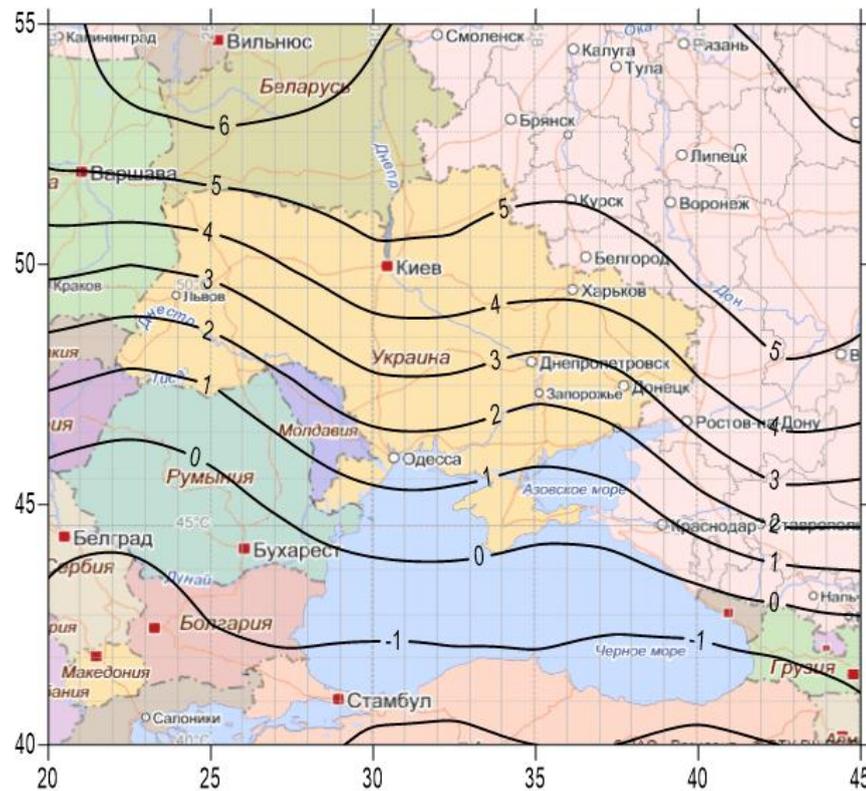

Рисунок 3. Поле разностных композитов Средиземноморского колебания в январе.

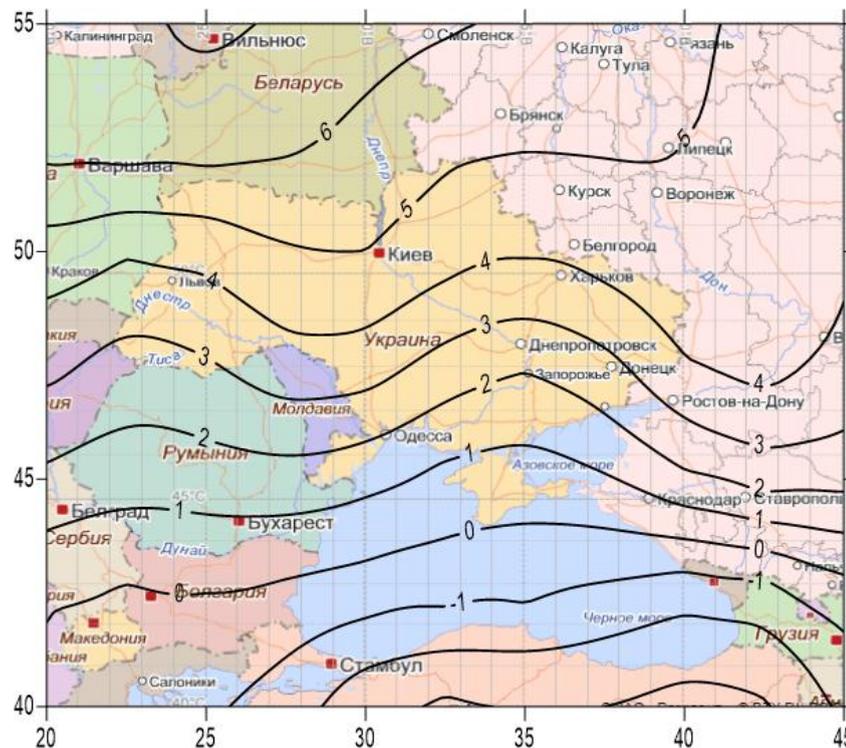

Рисунок 4. Поле разностных композитов Средиземноморского колебания в январе.

Подводя итоги, можно выделить несколько важных моментов:

- ✓ Для территории Украины наблюдается прямая зависимость между фазой колебания и знаком температурных аномалий (при положительной фазе происходит повышение температуры и наоборот);
- ✓ Максимальные значения композитов наблюдаются в северной части исследуемой области с численными значениями до 6 – 7 над Белоруссией и странами Прибалтики.
- ✓ При положительной фазе колебания преобладает западный / юго-западный перенос воздушных масс, что приводит к повышению температуры воздуха и частым оттепелям в зимний период в Украине, Белоруссии и ЕТР. В период отрицательной фазы наблюдается адвекция воздуха преимущественно с востока / северо-востока и как следствие – формирование отрицательных температурных аномалий в Украине.

Литература:

1. Conte M., Giuffrida A., Tedesco S., «The Mediterranean Oscillation, impact on precipitation and hydrology in Italy» // Conference on Climate Water, pp. 121–137, Publications of the Academy of Finland, Helsinki, 1989.
2. Palutikof J. P. «Analysis of Mediterranean climate data: measured and modelled in Mediterranean Climate: Variability and Trends» // H. J. Bolle, Ed., Springer, Berlin, Germany, 2003.
3. Brunetti M., Maugeri M., Nanni T., «Atmospheric circulation and precipitation in Italy for the last 50 years» // International Journal of Climatology, vol. 22, № 12, pp. 1455–1471, 2002.
4. Papadopoulos V., Josey S., Bartzokas A., Somot S., Ruiz S., Drakopoulou P., «Large-scale atmospheric circulation favoring deep – and intermediate - water formation in the Mediterranean Sea // Journal of Climate, vol. 25, pp. 6079–6091, 2012.
5. Criado-Aldeanueva F., Javier Soto-Navarro F. The Mediterranean Oscillation Teleconnection Index: Station-Based versus Principal Component Paradigms // Hindawi Publishing Corporation Advances in Meteorology, Vol. 2013, Article ID 738501, 10 p.
6. Полонский А.Б., Кибальчич И.А. «Влияние Скандинавского колебания на температуру воздуха в Восточной Европе» - Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків, №1084, 2013 г. С. 175 – 181.

Научний керівитель:

доктор географічних наук, професор. Член-кореспондент НАН України, Полонський Александр Борисович.

**Михайло Ляху, Ірина Михайлів, Василь Лотіцький
(Івано-Франківськ, Україна)**

ГЕОХІМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЛАСТОВИХ ВОД ЗОН НАДГІДРОСТАТИЧНИХ ПЛАСТОВИХ ТИСКІВ

Проблема геохімічних аномалій у зонах надгідростатичних пластових тисків (НГПТ) мало вивчена, однак окремі узагальнення за результатами вимірів пластових тисків та їх зіставлення із особливостями складу флюїдів висвітлені у працях багатьох дослідників [1, 2, 3, 4, 5].

При бурінні розвідувальних свердловин на площах Керченського півострова розкриті водоносні горизонти з проявом аномальних тисків, які у віковому відношенні приурочені до крейдових і палеогенових відкладів і лише св. 1-Мошкарівська розкрила юрські водоносні горизонти.

Фізичні параметри і склад пластової води майкопської серії визначаються термобаричними умовами, в яких вона перебуває (рис. 1.1, 1.2). Води зон НГПТ гідрокарбонатно-натрієвого та сульфатно-натрієвого типів (Горностаєвська, Кореньківська, Мошкарівська та ін. площі), переважно лужні – рН змінюється у межах від 7,0 до 9,0. За хімічним складом пластові води є слабкими розсолами, характеризуються як неметаморфізовані, відношення $r_{Na/Cl}$ знаходиться в межах від 1,04 до 4,2. Слабо метаморфізовані води поширені лише на Голіцинській (0,77-1,11), Північно-Серебрянській (0,72-0,90) та Мошкарівській (0,97-1,04) площах.

Коефіцієнт сульфатності $r_{SO_4/Cl} \cdot 100$ змінюється у дуже широких межах, так у св. 3-Слюсарівська він складає 253,0, у св. 1-Борисівська – 39,5, то у св. 4-Голіцинська – його максимальне значення досягає 19,1.

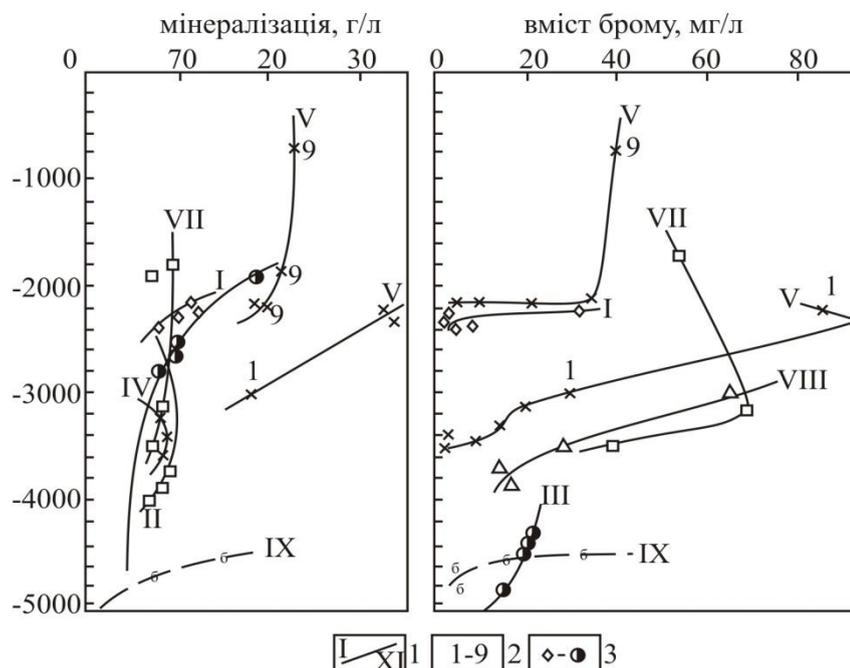

Рисунок 1.1 - Характеристика пластових вод у зонах НГПТ

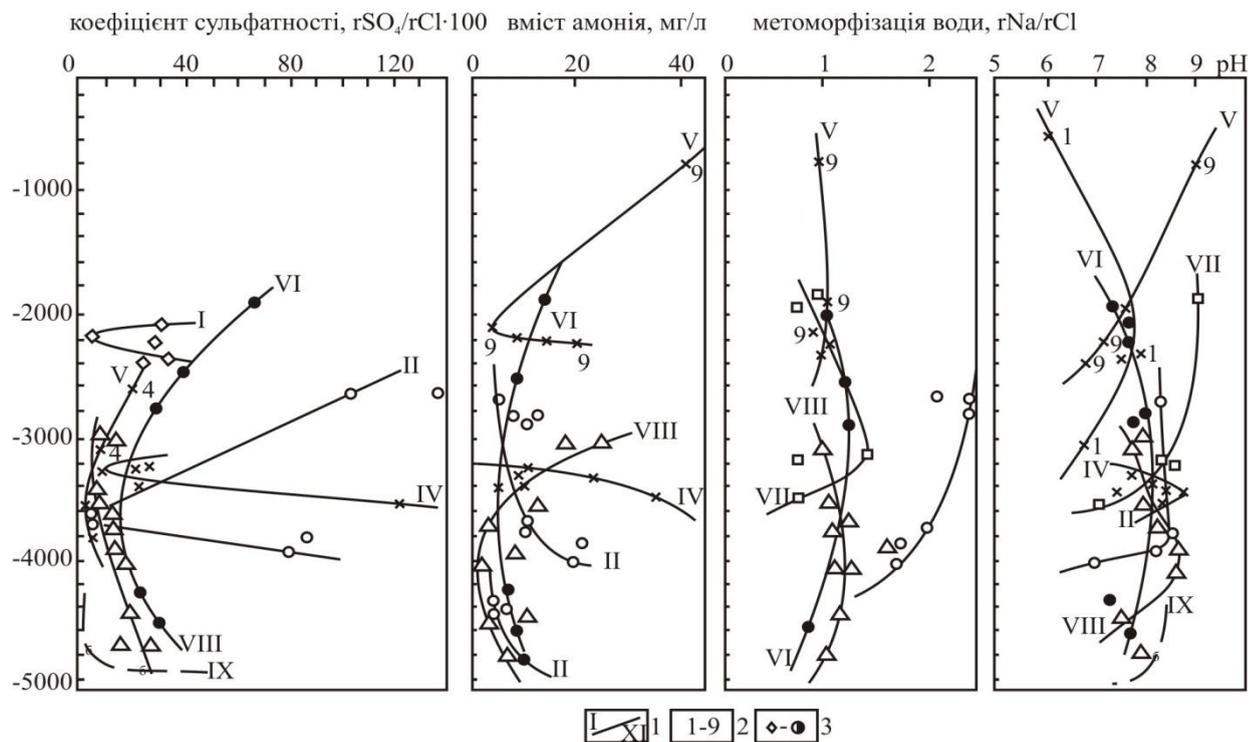

Рисунок 1.2 - Характеристика пластових вод в зонах НГПТ

Умовні позначення до рисунків 1.1 та 1.2

1-зміна параметрів пластових вод по площах: I-Південно-Сивашська; II-Слюсарівська; III-Коренківська; IV-Горностаївська; V-Голіцинська; VI-Мар'ївська; VII-Північно-Серебрянська; VIII-Мошкарівська; IX-Борисівська.

2-номер свердловини; 3-глибина відбору проб на площі.

Слід зазначити, що зі збільшенням інтенсивності прояву НГПТ коефіцієнт сульфатності для Керченського півострова зменшується у західному напрямі, тоді як мінералізація зростає зі сходу на захід.

У областях гідростатичного тиску мінералізація пластових вод мінлива і може досягати 100 г/л, тоді як у зонах НГПТ спостерігається чітка тенденція до зниження мінералізації пластових вод (від 5 до 65 г/л, найчастіше 10-30 г/л). Вміст бромиду по розрізу свердловини змінюється по-різному, однак, при вході у зону НГПТ його кількість завжди зменшується. Спостерігається також деяка відмінність і у вмісті бору: для горизонтів з гідростатичними тисками його вміст не перевищує 80 мг/л, тоді як з переходом до інтервалів з НГПТ його кількість різко збільшується (максимальні концентрації досягають 315,7 мг/л, при середніх 140-180 мг/л).

Таким чином, у межах Керченського півострова перехід до зони НГПТ (глибше 750 м) характеризується різким зниженням загальної мінералізації, вмісту гідрокарбонат-іону і бромиду та зростанням вмісту бору і суми важких вуглеводнів у газах, що можна бачити на приведених графіках (рис. 1.3). У верхній частині розрізу до глибини 750 м поширені гідростатичні тиски.

Низьке значення мінералізації пластових вод майкопської світи деякі дослідники [6] пояснюють тим, що глини поглинають іони пластових вод, також можливе розбавлення пластових вод конденсаційними.

Характерним для пластових вод майкопської серії у зонах НГПТ Керченського півострова є їх стійкий темний колір, який не освітлюється при фільтруванні. Сухий залишок на 4-5 г/л вище загальної мінералізації. Можливо, це є наслідком присутності розчинених ВВ, оскільки вміст гумінових кислот в зонах НГПТ досягає 3,2 мг/л.

Зазвичай до зон НГПТ приурочені скупчення ВВ, для яких характерна присутність азоту та вуглекислого газу. Вуглекисло-вуглеводневі гази знайдені: у св. 3-Слюсарська; 1, 4-Голіцинська, 7-Північно-Серебрянська; азотно-вуглекислі гази – у св. 4-Горностаївська.

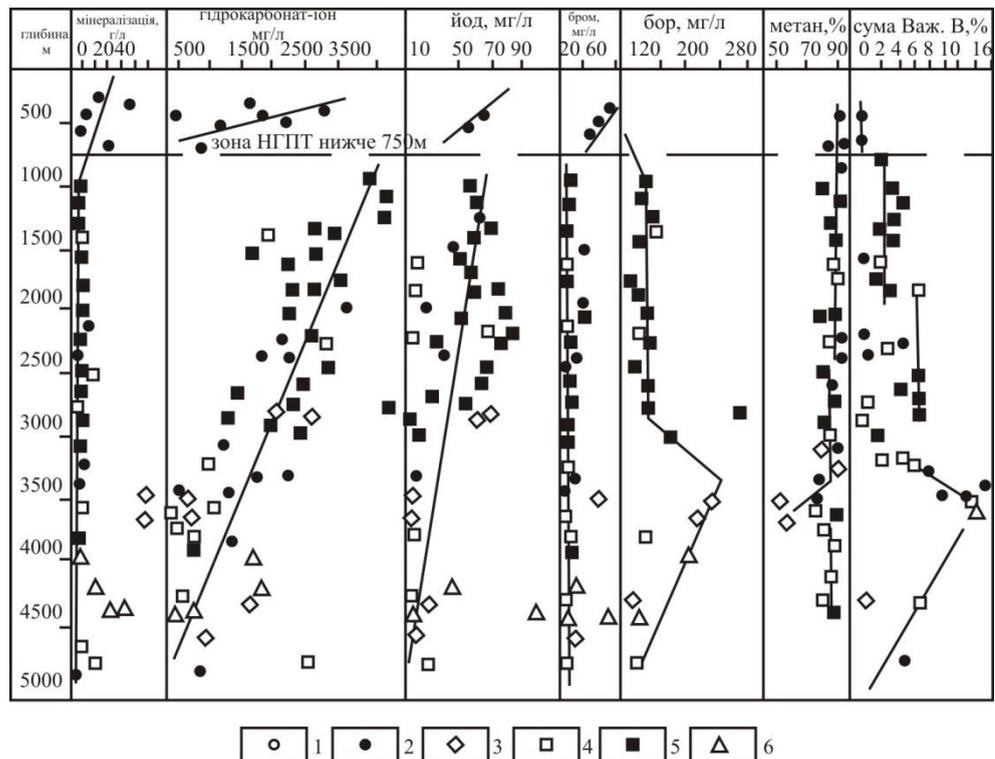

Рисунок 1.3 - Гідрогазохімічна характеристика зон НГПТ Керченського півострова.
Відклади: 1-тортона; 2-майкопу; 3-еоцену+палеоцену; 4-верхньої крейди; 5-нижньої крейди; 6-верхньої юри.

За результатами проведених досліджень встановлено, що вміст азоту зменшується у північно-західному напрямі, однак, зі збільшенням глибини залягання покладів і збільшенням пластових тисків відбувається зростання кількості азоту, кількість CO_2 також збільшується з глибиною.

На Керченському півострові для зон НГПТ характерна також тенденція збільшення з глибиною вмісту важких вуглеводнів у вільних і водорозчинених газах: 400-700 м - до 1 %, 700-1700 м - до 4,6 %, 1700-3200 м - до 9 %. Максимальні концентрації (20,8 %) спостерігаються на глибинах 3300-3600 м (див рис. 1.3), нижче цих глибин сума важких вуглеводнів не перевищує 8,6%. Найбільша кількість важких вуглеводнів приурочена до площ, що знаходяться на лінії Горностаївка - Південно-Сивашська. Від цієї смуги у південно-східному напрямі вміст важких вуглеводнів у газах зменшується. Аномальні концентрації важких вуглеводнів чітко корелюються з аномальним вмістом бору.

Специфічними геохімічними характеристиками зони НГПТ також володіють флюїди палеоценових та нижньокрейдових відклади. Так, для Голіцинського родовища перехід до зони НГПТ чітко простежується за різким збільшенням мінералізації, вмісту HCO_3 , йоду і бромів відносно зон з гідростатичними тисками (рис. 1.4). Для інтервалу глибин з НГПТ (2150-3800 м) встановлено також підвищений вміст важких вуглеводнів як для вільних, так і для розчинених газів. У відкладах нижньої крейди (інтервал 3670-3691 м) відмічено збільшення вмісту важких вуглеводнів і бору.

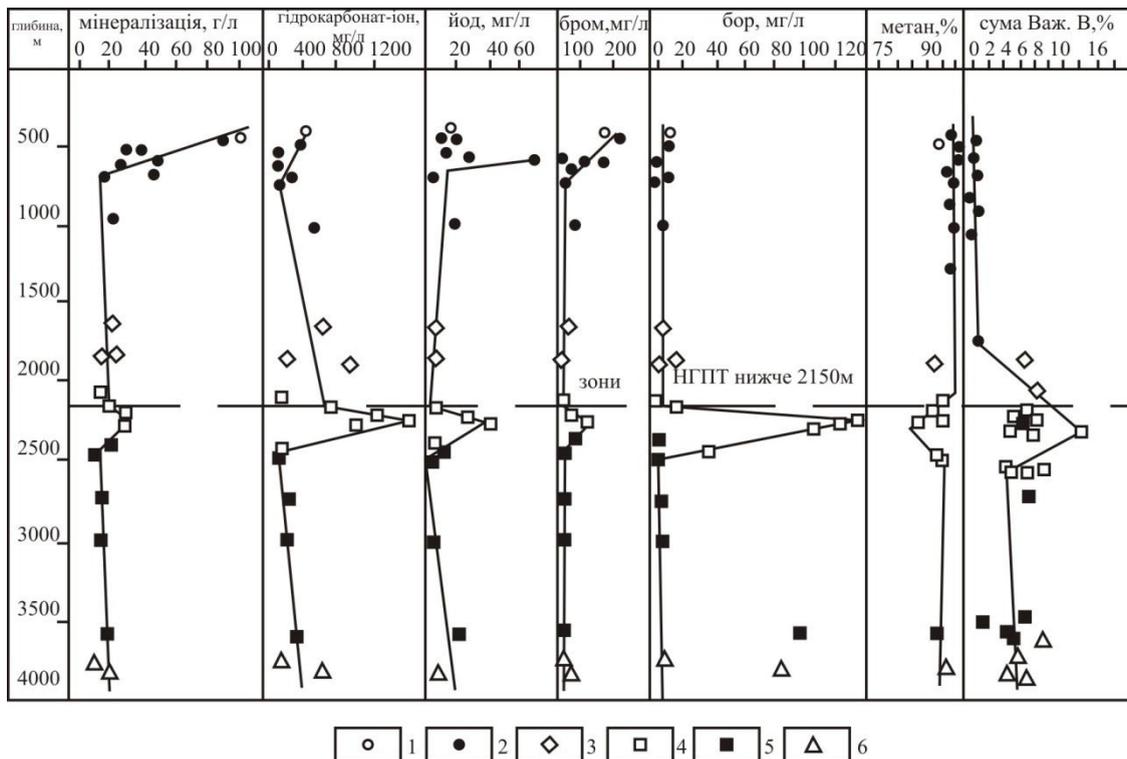

Рисунок 1.4 - Гідрогазохімічна характеристика зон НГПТ Голіцинського родовища
Відклади: 1-тортона; 2-майкопу; 3-еоцену; 4-палеоцену; 5-верхньої крейди; 6-протерозою.

З аналізу вище розглянутих результатів досліджень можна відмітити, що за зміною параметрів пластових вод можна прогнозувати наявність зон НГПТ у теригенних відкладах Керченського півострова незалежно від їх стратиграфічної приналежності.

Література:

1. Зильберман В.К., Литвин Н.И., Шехтман Л.К. О связи залежей нефти и газа с гидрогеологическими и геотермическими аномалиями на Николаевском месторождении. - Нефтегазовая геология и геофизика, 1972, № 6, с. 29-32.
2. Литвин Н.И. Терещенко В.А. Аномально-высокие пластовые давления в палеозойских отложениях Днепровско-Донецкой впадины. Науч.-техн. обзор. Серия геология и разведка газовых и газоконденсатных месторождений. М., ВНИИ Газпром, 1976, с. 55.
3. Новосилецкий Р.М., Шарун Д.В. Гидрохимические показатели зоны распространения СГПД в ДДв. - Геология нефти и газа, 1982, № 7, с. 42-46.
4. Терещенко В.А. Аномально-высокие пластовые давления в отложениях карбона и девона ДДв. - Труды ВНИИ Газпрома и УкрНИИГаза. М., 1974, вып. 45.
5. Якуцени В.П. Состав природных газов в связи с изучением природы СГПД на больших глубинах. - Труды ВНИГРИ. Л., 1977, вып. 397, с. 78-84.
6. Котляр А.М. Некоторые особенности глубинной тектоники Крыма. - Геологический журнал. 1979, 39. № 3, с. 105-110.
7. Лачков А.Г., Рябоконт С.А. Признаки зон аномально сжатых порид с высокими пластовыми давлениями. - Нефтяное хозяйство, 1972, 12, с. 11-13.

Віталій Ляшенко
(Одеса, Україна)

АНАЛІЗ ЕЛЕМЕНТІВ РЕЛЬЄФУ ЯК ПІДСТАВА РОЗРАХУНКУ МІКРОКЛІМАТИЧНОЇ МІНЛИВОСТІ ПОКАЗНИКІВ АГРОКЛІМАТИЧНИХ РЕСУРСІВ

Вступ. Оцінка агрокліматичних ресурсів територій є необхідною умовою при науковому обґрунтуванні оптимізації розміщення сільськогосподарських культур і сільськогосподарської спеціалізації як регіонів, так і окремих господарств. Агрокліматичні ресурси змінюються в регіональному розрізі в залежності від географічної широти і довготи, абсолютної висоти місцевості та близькості водойм різного розміру. Проте при оптимізації розміщення культур в окремих господарств, особливо їх цінної групи, такої інформації часто недостатньо, особливо для території з різними типами та елементами рельєфу. Як відомо, під впливом елементів рельєфу, до яких відносяться форми рельєфу (рівнина, схили, долини, балки тощо), схили різної експозиції і крутизни різниця в величинах умов морозо- і заморозконебезпечності (величина мінімальних температур в період морозів та заморозків, дат весняних і осінніх заморозків,

тривалості періоду з морозами і заморозками, сум фотосинтетично активної радіації і сум температур, запасів продуктивної вологи у ґрунті) в межах одного господарства може перевищувати зональну різницю в 5-20 раз. Тому для визначення агрокліматичних ресурсів необхідний детальний аналіз елементів рельєфу конкретних господарств.

Метою даної статті є аналіз елементів рельєфу та розрахунок окремих показників агрокліматичних ресурсів на прикладі господарства «Надліманське», що розміщене в Овідіопольському районі Одеської області.

Основними методами дослідження стали картографічний і метод мікрокліматичних розрахунків та узагальнень.

Вихідна інформація включала великомасштабну (1:10000) гіпсометричну карту (карту горизонталей) господарства та агрокліматичну інформацію за даними найближчої агрометеорологічної станції Одеса [2].

Методи дослідження. Застосування картографічного методу полягало в виділенні ділянок земель, які відрізнялися за типом рельєфу за показником відносного перевищення висот. За допомогою звичайних палеток в межах виділених схилів окреслювалися контури з різними експозиціями та крутизною схилів.

Розрахунки мікрокліматичної мінливості показників агрокліматичних ресурсів виконувалися згідно із розроблених в середині минулого століття Гольцберг І.А., Міщенко З.А., Романовою О.Н. параметрів мікрокліматичної мінливості показників у вигляді різниць і коефіцієнтів та універсальних схем [4-6], які Ляшенко Г.В. були уточнені для окремих регіонів України [3]. Мікрокліматичні розрахунки здійснюються за формулами:

$$K'_Q = \frac{\Sigma Q'}{\Sigma Q}; \quad K'_{Q_f} = \frac{\Sigma Q'_f}{\Sigma Q_f}; \quad K'_R = \frac{\Sigma R'}{\Sigma R}; \quad (1)$$

$$\Delta \Sigma T'_{\text{дн}} = \Sigma T'_{\text{дн}} - \overline{\Sigma T_{\text{дн}}}; \quad \Delta \Sigma T'_n = \Sigma T'_n - \overline{\Sigma T_n}; \quad (2)$$

$$K'_E = \frac{E'_o}{E_o}, \quad K'_E = \frac{E'}{E}, \quad K'_W = \frac{W'}{W} \quad (3)$$

де $K'_Q, K'_{Q_f}, K'_R, \Delta \Sigma T'_{\text{дн}}, \Delta \Sigma T'_n, K'_{E_o}, K'_E, K'_W$ - відповідно параметри мікрокліматичної мінливості суми сумарної, фотосинтетично активної радіації і радіаційного балансу, сум денних і нічних температур повітря, випаровуваності, випаровування і запасів продуктивної вологи; $\Sigma Q', \Sigma Q'_f, \Sigma R', \Sigma T'_{\text{дн}}, \Sigma T'_n, E'_o, E', W'$ - суми сумарної, фотосинтетично активної радіації та радіаційного балансу, денних і нічних температур повітря, випаровуваність, випаровування і запаси продуктивної вологи в різних місцезонах; $\overline{\Sigma Q}, \overline{\Sigma Q_f}, \overline{\Sigma R}, \overline{\Sigma T_{\text{дн}}}, \overline{\Sigma T_n}, \overline{E_o}, \overline{E}, \overline{W}$ - суми сумарної, фотосинтетично активної радіації і радіаційного балансу, суми денних і нічних температур повітря, випаровуваність, випаровування і запаси продуктивної вологи на рівному місці

Детальна оцінка агрокліматичних ресурсів території з врахуванням їх просторової мінливості зводиться до мікрокліматичних розрахунків за формулами:

$$\Sigma Q' = K'_Q \cdot \overline{Q}; \quad \Sigma Q'_f = K'_{Q_f} \cdot \overline{Q_f}; \quad R' = K'_R \cdot \overline{R} \quad (4)$$

$$\Sigma T'_{\text{дн}} = \overline{\Sigma T_{\text{дн}}} \pm \Delta \Sigma T'_{\text{дн}}; \quad \Sigma T'_n = \overline{\Sigma T_n} \pm \Delta \Sigma T'_n; \quad (5)$$

$$E'_o = K'_{E_o} \cdot \overline{E_o}, \quad E' = K'_E \cdot \overline{E}, \quad W' = K'_W \cdot \overline{W} \quad (6)$$

Найбільша просторова мінливість під впливом елементів підстильної поверхні притаманна лімітуючим агрокліматичним факторам – умовам морозо- і заморозкобезпеки, основними показниками яких є середній із абсолютних мінімумів температури повітря (T_M), дати весняних і осінніх заморозків (D_B, D_O), інтенсивність заморозків (I_B, I_O), тривалість беззаморозкового періоду ($N_{БП}$) і сума

температур за беззаморозковий період ($\Sigma T_{БП}$). Розрахунок цих показників здійснюється за відповідними формулами:

$$T'_M = \bar{T}_M \pm \Delta T'_M \quad (7)$$

$$D'_B = \bar{D}_B \pm \Delta D'_B; D'_O = \bar{D}_O \pm \Delta D'_O \quad (8)$$

$$I'_B = \bar{I}_B \pm \Delta I'_B; I'_O = \bar{I}_O \pm \Delta I'_O \quad (9)$$

$$N' = \bar{N} \pm \Delta N'; \Sigma T'_{БП} = \overline{\Sigma T}_{БП} \pm \Delta \Sigma T'_{БП} \quad (10)$$

Обговорення результатів. Досліджувана територія землекористування Надлиманської сільської ради відноситься до ландшафтної області Дністровсько-Бузького низовинного степу Причорноморської середньостепової провінції [1]. Вона розташована вздовж Дністровського лиману. Більшу частину території складає підвищений вододільне плато, який у східній частині з північного заходу на південний схід перетинає незначна за глибиною вертикального розчленування ($\Delta H = 20-35$ м) балка. В західній і північно-західній частині території спостерігається значне зниження у вигляді Дністровських терас. Глибина вертикального розчленування в цій частині, яка становить 1/3 від усієї території, досягає 60-100 м, а стрімкість схилів змінюється від 1-2 до 10°. Довжина схилів з південної на північний схід зростає від 300-400 до 1000 м.

Результати проведеної інвентаризації земель для досліджуваної території надано у вигляді експлікації (табл.1 і 2). Наочно видно, що найбільші площі займають вододільне плато і схили крутизною 1-2° південно-західної і західної експозиції. В наявності також схили північної, східної і південної експозиції крутизною до 10°, дно долин, балок і яруг.

На наступному етапі проведена комплексна екологічна оцінка території за рельєфом місцевості, який включає форму рельєфу, експозицію та стрімкість схилів. Виділено чотири райони (I - IV), екологічна оцінка яких змінюється від 1 до 4 балів (табл.3). Найбільшу площу займають другий та четвертий райони, відповідно 38,84 і 25,49 % загальної площі земель сільської ради з екологічною оцінкою 4 і 1 бали.

Таблиця 1. Експлікація земель за експозицією схилів

№№	Форми і елементи рельєфу	Площа	
		га	%
1	Вододільне плато	1517,38	50,72
2	Південна експозиція	148,232	4,95
3	Південно-західна експозиція	414,252	13,85
4	Західна	472,273	15,78
5	Східна	61,200	2,05
6	Північно-східна	173,200	5,79
7	Дослідження не проводилися	205,390	6,86
Всього		2991,934	100

Таблиця 2. Експлікація земель за стрімкістю схилів

№№	Стрімкість схилів	Площа	
		га	%
1	Вододільні плато	1517,380	50,72
2	1-2	901,280	30,12
3	3-5	172,910	5,78
4	6-8	220,010	7,35
5	9-10 та більше	168,210	5,62
6	Водні об'єкти	12,144	0,41
Всього		2991,934	100

Таблиця 3. Екологічна оцінка земель за елементами рельєфу

№№ району	Форми і елементи рельєфу	Екологічна оцінка, бал	Площа	
			га	%
I	Рівнина, вододіли	4	598,42	20,0
II	Пологі схили південної і південно-західної експозиції	3	1162,13	38,84

III	Схили стрімкістю вище 7 °	2	456,52	15,26
IV	Дно долин, улоговини, яри	1	762,62	25,49
	Водоймища	-	12,14	0,41
	Усього		2991,93	100

Кліматичні умови на досліджуваній території зазнають значної мінливості під впливом елементів рельєфу, ґрунтового покриву і Дністровського лиману. Під впливом вказаних чинників відзначається значна мінливість за основними показниками морозонебезпечності і тепловими ресурсами.

Механізм формування мікрокліматичної різниці денних та нічних термічних показників в різних формах пагорбкуватого, горбистого та гірського рельєфу – складний процес. Як уже зазначалося, він пов'язаний з особливістю надходження сонячного тепла і своєрідним повітряним обміном, радіаційним вихолоджуванням поверхні вночі, умовами підтоку та стоку холодного повітря вночі, а також площею повітрязбору.

Теплові ресурси змінюються в залежності від крутизни схилів та експозиції. Так, найбільшу кількість тепла отримують вершини пагорбів та вододільне плато. Ця величина сягає більше 3350 °С. Найменша кількість тепла поступає на нижні частини схилів та дно долин. Рівнина отримує середнє значення надходження тепла між найбільшим надходженням, як теплових ресурсів, так і ФАР та найменшим. Цієї кількості достатньо для нормального розвитку рослин. На дні долин необхідно вирощувати більш вологолюбні рослини. 50% забезпеченість морозонебезпечності на вододільному плато та верхніх частинах крутих схилів складе -15,0°С, 10 % забезпеченість - -17,5 °С. На верхніх частинах пологих схилів та середніх частинах крутих схилів температура морозонебезпечності складе від -15,0 до -20,0 °С. Температура від -17,5 до -22,0 °С спостерігатиметься на значних рівнинних місцях та середніх частинах пологих схилів.

Література:

1. Атлас Одеської області / Под ред. Топчиева А.Г. – Одеса: Хорос, 2002. – 80 с.
2. Довідник з агрокліматичних ресурсів Одеської області /За редакцією Т.І.Адаменко, В.М.Ситова. – Одеса, 2013. – 189с.
3. Ляшенко Г.В. Агрокліматична оцінка продуктивності сільськогосподарських культур в Україні.
4. Мікроклімат ССРСР // Под ред. И.А. Гольцберг. – Л.: Гидрометеиздат, 1967. – 286 с.
5. Мищенко З.А. Биоклімат дня и ночи / З.А. Мищенко. – Л.: Гидрометеиздат, 1984. – 280 с.
6. Романова Е.Н. Микроклиматическая изменчивость основных элементов климата. -Л.: Гидрометеиздат, 1984. – 280 с.

Науковий керівник:

доктор географічних наук, професор Польовий Анатолій Миколайович.

Анна Мазур
(Івано-Франківськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ГЕОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАФТОГАЗОНОСНОСТІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ПІДНАСУВНОЇ ДІЛЯНКИ ЗОВНІШНЬОЇ ЗОНИ ПЕРЕДКАРПАТСЬКОГО ПРОГИНУ

Вивченість мезозойських відкладів Зовнішньої зони Передкарпатського прогину має свою довгу післявоєнну історію. Глибоке буріння в межах піднасуву Покутсько-Буковинських Карпат розпочате в грудні 1966 року параметричною свердловиною 1-Гільче, яка була пробурена з метою визначення потужності насуву Покутсько-Буковинських складок і характеристики зчленування цих складок з Зовнішньою зоною прогину, а також з метою вивчення нафтогазоносності і водоносності розкритого розрізу. Піднасув Покутсько-Буковинських Карпат, зокрема його мезозойська частина, – це одна з найбільш перспективних на нафту і газ ділянок в межах Заходу України. Відкриті тут нафтові родовища, Лопушнянське в Україні та Фрасин на території Румунії, доказують наявність тут покладів нафти і цим самим примножують перспективність вище згаданого регіону.

Лопушнянська підзона, особливо її південно-західна частина, на даний час як в структурному так і в літофаціальному відношенні вивчена недостатньо. На даному етапі не виключений цілий ряд варіантів її будови, що суттєво будуть відрізнятися один від одного. Не зважаючи на це, результати сейсмозондувальних робіт, що проводились на даній території протягом довгого часу, дозволяють стверджувати про наявність в Лопушнянській підзоні валоподібних піднятих північно-західного простягання, складених різноамплітудними структурами, ускладненими як регіональними, так і локальними тектонічними порушеннями. Природа валоподібних утворень в мезозойському ложі потребує широкого вивчення в першу чергу шляхом переінтерпретації сейсмогеологічного матеріалу на сучасному технологічному рівні [3].

Як один з варіантів геологічної будови, Лопушнянська підзона може бути представлена серією палеовисочин, що чергуються з обширними палеоврізами. Найбільш обширна і найбільш виражена в палеорельєфі Лопушнянська палеовисочина, до склепінної частини якої приурочене однойменне нафтове родовище. Її розміри 14×10 км, висота біля 600 м. Південно-східніше знаходиться менш виражена в палеорельєфі Петровецька палеовисочина з розмірами 15×7 км. Поверхня мезозою тут більш плоска з

окремими незначними (до 100 м) підняттями. В межах одного з них пробурена свердловина 3-Петровець, що розкрила непродуктивну частину мезозою.

Південно-західніше Лопушнянської палеовисочини в центральній частині підзони з північного заходу на південний схід протягається Устеріксько–Федьковицько–Загулівська палеовисочина довжиною 25 км і шириною в центральній частині 6 км. Амплітуда височини – 400 метрів. В її складі виділяється три палеовершини: з північного заходу на південний схід – Устерівська, Федьковицька і Загулівська, найбільш виражена з яких по площі і висоті Федьковицька. Південно-західніше вище описаної палеовисочини через відгалуження палеодолини виділяється Ходкевицько–Дихтинецька з розмірами 25×6 км, в межах якої більш виражена Дихтинецька палеовершина. Її амплітуда за даними сейсморозвідки складає 400 м.

На південному заході досліджуваної ділянки виділений цілий ряд невеликих палеопіднять (Стайківське, Шурдинська, Плоскинське, Селятинське), які розділені між собою незначними південно-східними відгалуженнями вище описаної палеодолини, основний тальвег якої проходить північно-західніше згаданих палеовисочин. Їхня довжина не перевищує 8 км, ширина – до 3-х км. Окремі з них (Шурдинська, Плоскинська) знайшли своє продовження на території Румунії [2].

На наш погляд, найбільш перспективні з точки зору нафтогазоносності Лопушнянська, Устеріксько–Федьковицько–Загулівська, Хоткевицько–Дихтинецька та Путильська палеовисочини. Особливої уваги заслуговує Хоткевицько–Дихтинецька палеовисочина, що в деякій мірі за геоморфологічними ознаками нагадує Лопушнянську. Її велика протяжність по площі та значна амплітуда палеоврізів, що її обмежують, є основними передумовами, що сприяють накопиченню вуглеводнів при наявності відповідних порідколекторів та покришок. На високу перспективність даної структури вказують багаточисленні нафтогазопрояви, відмічені на поверхні над даною структурною одиницею [1].

Крейдяний комплекс на Лопушнянському родовищі продуктивний в нижній частині, де поклади нафти приурочені до альб-сеноманської частини розрізу. Поклади пластові склепінні, тектонічно екрановані. На обширній території Лопушнянської підзони не виключені ділянки літологічного і стратиграфічного екранування. Стратиграфічно екрановані пастки можливі на структурах, обмежених глибокими палеоврізами, де глибина врізу перевищує потужність надсеноманської крейдової товщі. До таких структур слід віднести Устерікську, Федьковицьку, Путильську, Шурдинську. Літологічна мінливість нижньокрейдових (апт-альбських) відкладів та невитриманість по площі сеноманської піщаної частини розрізу (в межах Лопушнянського родовища ефективна товщина змінюється від 1 до 13 м) може бути причиною літологічного обмеження колекторських різновидностей на окремих ділянках і утворення літологічно екранованих пасток. Сейсмічні дослідження, проведені ще в 1984-1991 роках показали наявність різкого збільшення потужностей крейдяних та палеогенових відкладів в південно-західному напрямку, при цьому потужність крейди збільшується від перших сотень до 600-900 м, а палеогену-неогену від перших сотень до 700-900 м. Таке різке збільшення потужностей відкладів може бути пов'язане з переходом епіконтинентальних платформених відкладів у шельфові крейдяно-палеогенового флішового басейну.

Перша нафта на родовищі була отримана після перфорації альб-сеноманських порід в інтервалі 4199-4196 м. Її добовий дебіт на 8 мм штуцері склав 223 м³/добу нафти і 49 тис. м³/добу газу. При повторному прострілі без установки цементного моста інтервалу 4194-4180 м ці показники зросли до 300 м³ нафти і 60 тис. м³/добу газу. Проведений аналіз показав, що нафтогазонасичена товща в 0,8 м першого об'єкту при 3-х отворах гідропіскоструменевої перфорації з діаметром насадки 6 мм теоретично не могла забезпечити такий суттєвий дебіт. В подальшому сеноманський поклад був встановлений свердловинами 4-, 8-, 11-, 32-, 33-Лопушна.

Із альбських порід були отримані промислові припливи в свердловинах 4-, 11-, 32-Лопушна, а в свердловині 8-Лопушна – з об'єданого альб-сеноманського об'єкту. Отримані дані по родовищу дозволили альбські і сеноманські відклади об'єднати в єдиний поклад, так як перемичка між ними не перевищує 2 метрів, а на окремих ділянках повністю відсутня (свердловина 8-Лопушна). Не відрізняються і термобаричні характеристики вище наведених горизонтів [3].

Таким чином, все вище викладене показує, що найбільш перспективними і першочерговими структурами в автохтоні після фронтальної луски Петровець-Лопушна-Рожен слід вважати Путильську, Дихтинецьку, Ластовецьку, Устерицьку антиклінальні складки.

Література:

1. Атлас родовищ нафти і газу України. т. IV. Західний нафтогазоносний регіон "Центр Європи", 1998 р.
2. Изотова Т.С. и др. Литофациальный анализ по данным ГИС и керн мезозойских отложений северо-западной части Бильче-Волицкой зоны Предкарпатского прогиба, Львов, 1988.
3. "Геолого-економічна оцінка Лопушнянського нафтового родовища Чернівецької області", Л., 2001, 323 ст.

Айгерим Мухамедгалиева
(Астана, Казахстан)

EXPO - 2017 КАК ПЛОЩАДКА НАЧАЛА ТРЕТЬЕЙ ИНДУСТРИАЛЬНОЙ РЕВОЛЮЦИИ И РАЗВИТИЯ "ЗЕЛеной ЭКОНОМИКИ"

Республика Казахстан, являясь полноправным участником мирового процесса развития, приняла на себя обязательства по выполнению задач, поставленных в Повестке дня на XXI век (Рио-де-Жанейро, 1992 год), декларациях Саммита тысячелетия (Нью-Йорк, 2000 год) и Всемирных саммитов по устойчивому развитию (Йоханнесбург, РИО+10, 2002год; Рио-де-Жанейро, РИО+20, 2012год). В решениях этих саммитов определены задачи по разработке путей стабилизации экологической обстановки как факторов обеспечивающих повышение качества жизни и улучшение здоровья населения. Нарастающие глобальные угрозы, связанные с изменениями климата, проблемами экологической, энергетической, водной и продовольственной безопасности, требуют новых решений и интеграции усилий современного сообщества. Эти факторы ведут к широкому распространению стрессов, росту числа заболеваний, снижению иммунного статуса и мутагенезу, стимулируют процессы миграции из экологически неблагоприятных регионов и усугубляют условия жизни бедного населения.

Принятая Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» (далее - Стратегия - 2050) ставит четкие ориентиры на построение устойчивой и эффективной модели экономики, основанной на переходе страны на «зеленый» путь развития. «Зеленая экономика» определяется как экономика с высоким уровнем качества жизни населения, бережным и рациональным использованием природных ресурсов в интересах нынешнего и будущих поколений и в соответствии с принятыми страной международными экологическими обязательствами, в том числе с Рио-де-Жанейрскими принципами, Повесткой дня на XXI век, Йоханнесбургским планом и Декларацией Тысячелетия. «Зеленая экономика» является одним из важных инструментов обеспечения устойчивого развития страны. Переход к «зеленой экономике» позволит Казахстану обеспечить достижение поставленной цели по вхождению в число 30-ти наиболее развитых стран мира. По расчетам, к 2050 году преобразования в рамках «зеленой экономики» позволят дополнительно увеличить ВВП на 3%, создать более 500 тысяч новых рабочих мест, сформировать новые отрасли промышленности и сферы услуг, обеспечить повсеместно высокие стандарты качества жизни для населения. В целом объем инвестиций, необходимый для перехода на «зеленую экономику», составит порядка 1% ВВП ежегодно, что эквивалентно 3-4 млрд. долларов США в год [1].

В числе предпосылок к переходу к «зеленой экономике» можно выделить следующие:

- во всех основных секторах наблюдается неэффективное использование ресурсов. По оценке экспертов, это приводит к упущенной выгоде в 4-8 млрд. долларов США в год для экономики, а к 2030 году может составить до 14 млрд. долларов США. При этом потенциал экономии энергопотребления составляет 3-4 млрд. долларов США в год, а к 2030 году эта цифра может вырасти до 6-10 млрд. долларов США в год. Экономические потери, понесенные в результате низкой продуктивности земель, составляют 1,5- 4 млрд. долларов США в год, а к 2030 году могут стать еще больше, что может иметь социальные последствия для аграрного сектора, где занято 30-45% населения в таких областях, как Северо-Казахстанская, Алматинская, Южно-Казахстанская;

- несовершенство системы тарифо- и ценообразования на энергоресурсы не создает стимула для технологического совершенствования промышленности;

- в настоящее время Казахстан столкнулся с проблемой серьезного ухудшения состояния природных ресурсов и окружающей среды по всем наиболее важным экологическим показателям. Почти треть сельскохозяйственных земель сейчас деградирована или находится под серьезной угрозой, а более 10 млн. гектаров потенциально пахотной земли в прошлом было заброшено. В настоящий момент прогнозируется дефицит в размере 13-14 млрд.м³ устойчивых водных ресурсов для удовлетворения потребностей экономики к 2030 году. Загрязнение окружающей среды оказывает серьезное негативное влияние на здоровье людей.

Казахстан находится на втором месте по общему объему загрязнения окружающей среды органическими веществами среди стран Центральной и Восточной Европы и Центральной Азии. В городах наблюдается высокий уровень загрязнения воздуха, уровень концентрации твердых частиц в десятки раз превышает подобные показатели в Европейском Союзе. Упущенная выгода от неэффективного управления природными ресурсами может к 2030 году составить до 7 млрд. долларов США [1];

- на сегодняшний день экономика Казахстана зависит от экспорта сырьевых ресурсов и поэтому в значительной степени подвержена воздействию внешних резких колебаний цен на сырьевых рынках. Казахстан достигнет максимального уровня добычи и экспорта нефти в период между 2030 и 2040 годами. Кроме того, существует высокая неопределенность в уровне цен на углеводороды. По оценкам Международного энергетического агентства и информационного агентства США по энергетике, цены на нефть до 2035 года могут находиться в диапазоне от 50 до 200 долларов США/баррель;

- Казахстан унаследовал значительную территориальную неоднородность в экономических показателях, в уровне жизни и в состоянии окружающей среды. Развитие новых индустрий и «зеленых кластеров» позволит снизить неравенство в развитии регионов и использовать их потенциал в возобновляемой энергетике, сельском хозяйстве, управлении водными ресурсами, утилизации отходов и

других секторах. Мировое сообщество ожидает от Казахстана успешной реализации знаковых проектов, в числе которых выставка EXPO-2017 под названием «Энергия будущего».[1]

Наконец, на сегодняшний день уже задан высокий темп преобразований в сфере государственной политики. Стратегия - 2050 и другие стратегические программные документы ставят амбициозные цели: в электроэнергетике: доля альтернативной и возобновляемой электроэнергии должна достичь 50% к 2050 году; в энергоэффективности стоит задача по снижению энергоёмкости ВВП на 10% в 2015 году и на 25% к 2020 году по сравнению с исходным уровнем 2008 года; по водным ресурсам стоит задача по решению проблем с обеспечением питьевой водой населения к 2020 году и обеспечением водой сельского хозяйства к 2040 году; в сельском хозяйстве стоит задача поднять продуктивность сельскохозяйственных угодий в 1,5 раза к 2020 году. Достижение данных целей потребует значительного изменения существующей траектории развития экономики Казахстана, в результате чего к 2030 году страна сможет восстановить водные и земельные ресурсы и во многом сравняться по средним показателям эффективности использования природного капитала со странами-участницами Организации экономического сотрудничества и развития (далее - ОЭСР) и прочими развитыми странами. Данная Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» с целью перехода к «зеленой экономике» посредством повышения благосостояния, качества жизни населения Казахстана и вхождения страны в число 30-ти наиболее развитых стран мира при минимизации нагрузки на окружающую среду и деградации природных ресурсов [2].

По теории Джереми Рифкина, создание сверттехнологичной экологичной платформы для новой экономической эпохи предполагает реализацию плана, базирующегося на пяти столпах. Первый столп – это увеличение доли возобновляемых источников энергии. Второй – ее выработка путем создания зеленых микроэлектростанций по всему миру. В идеале даже мусор в таком обществе будет превращаться в тепло или свет. Третий столп ставит задачи по накоплению энергии и сохранению излишков. Четвертый - базируется на создании smart grid или так называемого «энергетического Интернета» – объединенной системы обмена энергией нового поколения по примеру того, как сегодня мы передаем информацию с использованием Интернета. Когда у миллионов мелких производителей появятся собственные электростанции и найдется способ хранить излишки, они смогут запрограммировать раздачу электричества друг другу, объединившись в коллективную сеть, независимо от того, в какой точке планеты находятся. Ну и ,наконец, пятый столп – переход на электрические, гибридные и другие транспортные средства, в том числе на топливных элементах. Все эти пять столпов Джереми Рифкин назвал Интернетом вещей [3].

Это позволит увеличить продуктивность, производительность, создать новые рабочие места и что самое главное – выйти на новый уровень отношений с окружающей средой, решить проблему изменения климата, сделав все, чтобы следующие поколения чувствовали себя комфортно на планете. В ходе встречи Президента Нурсултана Назарбаева с Дж. Рифкином, они рассматривали вопросы Концепции Третьей индустриальной революции.

-«Казахстан должен стать первым местом, где будет реализована эта концепция», – отметил в частности Д. Рифкин.

EXPO-2017, по его мнению, это не развлекательный проект, это зона развития, которая будет объединена с Назарбаев Университетом – это сообщество Третьей индустриальной революции. Реализация идеи, как считает автор Концепции ТИР, даст возможность сформировать в Астане так называемую «биосферную долину», агломерацию, которая соберет ученых, объединенных для создания продуманной энергосистемы и формирования индустриальной модели, основанной на новой парадигме развития. Знаменитая силиконовая долина, как сказал Джереми Рифкин, это сплав академических и предпринимательских навыков, площадка для внедрения новаций. Но это только часть Третьей индустриальной революции. Теперь же нам необходимо подумать о создании «долины биосферы». EXPO-2017 станет первым таким опытом, который позволит совместить устойчиво циркулирующую экономику и не нарушить при этом хрупкого экологического баланса. Автор Концепции подчеркнул, что биосферные исследования – достаточно новое направление в науке, и Казахстан может стать международным хабом для их проведения.

В целом развитие «зеленой экономики» требует целого комплекса мер, направленных на использование возможностей возобновляемых источников энергии в промышленности, сельском хозяйстве и других сферах. В этой связи казахстанская экономика должна учитывать основные взаимосвязанные приоритеты третьей промышленной революции.

Первый приоритет основывается на всемерном использовании всех видов основных возобновляемых источников энергии, предлагаемых природой, а именно: энергия солнца, ветра, гидро-, биомассы, что поможет решить энергодефицит, остановить антропогенное изменение климата планеты, сократить выбросы парниковых газов и других загрязнений в окружающую среду.

Второй приоритет касается создания в производственных и офисных зданиях, жилых домах энергосистем, в которых электроэнергия будет обеспечиваться солнечными модулями, теплоснабжение – системами солнечных коллекторов или тепловых насосов. Здания будущего, или так называемые дома «с нулевой» энергией, станут частью распределенной энергосистемы региона и будут продавать излишки электроэнергии в центральную сеть. В Европе более 191 миллиона зданий, и одна из целей программы, принятой Европарламентом в 2007 году, состоит в том, чтобы в ближайшие 40 лет такими мини-электростанциями оснастить каждое из этих зданий.

Третий приоритет базується на бесперебойном снабжении энергией, внедрении различных энергосберегающих технологий, для чего необходимо при переходе энергосистем на возобновляемые источники энергии заменить углеродные энергоносители водородом.

Четвертое направление будет связано с созданием специальных компьютерных программ, фиксирующих излишки энергии. То есть будет сформирована общая инфраструктура, подобная Интернету – «Энергетический интернет».

Выставка EXPO-2017 дает мощный импульс развитию зеленой экономики. Это своего рода опытная площадка для апробации новых идей. Планируется, что EXPO-городок будет не только производить энергию для своих нужд, но и продавать излишки городской электросети.

Очевидно, что альтернативная энергия будет фактически бесплатной.

Литература:

- 1 Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике»- 2013. – С. 3-15
- 2 Site of the President of Republic of Kazakhstan - <http://www.akorda.kz/>
- 3 Рифкин Дж. Третья Индустриальная Революция начнется в Казахстане- 2013 - ст. 24-56

Научный руководитель:

доктор географических наук Мазбаев Орденбек Блисбекович.

**Оксана Шахаєва, Анна Єфіменко
(Київ, Україна)**

ПЕРСПЕКТИВИ ЛАНДШАФТНОГО ПЛАНУВАННЯ В УКРАЇНІ

Ландшафт є важливою складовою якості життя і добробуту людини. Він відіграє помітну суспільну роль у культурній, екологічній та соціальній сферах і є ресурсом, який сприяє економічній діяльності та створенню нових робочих місць. Ландшафтне планування – це, по-перше, сукупність методичних інструментів та процедур, що використовуються для побудови такої просторової організації діяльності суспільства в конкретному ландшафті, яка забезпечувала б сталий розвиток і збереження основних функцій цього ландшафту як системи підтримання життя. По-друге, ландшафтне планування – це комунікативний процес, в який залучаються всі суб'єкти господарської і природоохоронної діяльності на території планування, місцеве населення та громадські організації, і котрий забезпечує виявлення інтересів природокористувачів, проблем природокористування, вирішення конфліктів і розробку узгодженого плану дій і заходів.

В більшості європейських країн ландшафтне проектування виступає в ролі випробуваного інструменту забезпечення високої якості довкілля, що є необхідною метою впровадження сталого розвитку середовища життєдіяльності людини, поліпшення його функціональних можливостей та забезпечення естетичних якостей. Таким чином, ландшафтне планування розширює коло знань про природу і ландшафт і підвищує компетентність у виборі програми дій. Ландшафтне планування території створює фундаментальну базу для оцінки і розробки власних заходів щодо охорони довкілля. Ця база є основою для застосування ряду спеціальних природоохоронних інструментів, таких як екологічна експертиза, а також для оцінки і регулювання впливів на довкілля [2].

В цілому ландшафтне планування своїми установками сприяє зміцненню взаємозв'язків між вимогами охорони довкілля і економічними, соціальними і культурними інтересами людей, спонукаючи їх слідувати цілям стійкого розвитку регіонів.

Розвиток ландшафтного планування вимагає узагальнення і переосмислення сучасних уявлень про екологічні аспекти організації території регіонів, переоцінки біоекологічних і географічних підходів до екологічного планування, виявлення специфіки формування екологічного каркасу на різних ієрархічних рівнях організації території. Саме тому можна стверджувати, що становлення теорії ландшафтного планування є основоположним для розвитку суміжних розділів фізичної і соціально-економічної географії, архітектури, біогеографії, класичної екології та неоекології [4].

Ландшафтне планування зосереджує свою увагу на виявленні й оцінці властивостей і функцій ландшафту, які дозволяють забезпечити стаке збереження природних характеристик ґрунтів, повітря, вод, зоо- і фітоценозу території разом зі збереженням естетичної якості ландшафту. Саме на основі цього розробляються рекомендації з екологічно сталого природокористування.

Використання ландшафтного планування як інструменту для територіальної організації збалансованого природокористування має ряд переваг у порівнянні з іншими підходами і методами. По-перше, воно якнайповніше враховує природну специфіку і унікальність ландшафтів, екологічну значущість його компонентів, динаміку розвитку. По-друге, дозволяє максимально гармонійно вписувати господарську діяльність людини в природний ландшафт відповідно до його стійкості до антропогенних впливів, природо-ресурсного потенціалу і встановлювати еколого-прийнятні режими природокористування. По-третє, до процесу ухвалення планових рішень залучаються широкі верстви населення, що дозволяє погоджувати інтереси усіх землекористувачів[1].

У процесі забезпечення прийняття рішень при проведенні процедури ландшафтного планування разом з традиційними засобами подання просторової інформації, використовуються способи візуалізації

та аналітичні можливості геоінформаційних систем, що на сьогодні, є одним з найбільш гнучких інструментів географічного моделювання ландшафтних комплексів.

В Україні ландшафтне планування території як основний інструмент її еколого-орієнтованої організації ще поки не набуло свого поширення, і це є досить значною проблемою. Однією з основних проблем уповільнення впровадження ландшафтного планування в Україні в проекти еколого-орієнтованої організації докільля є відсутність чітко встановлених законодавчо нормативних актів, що чітко регулюють послідовність виконання схеми ландшафтно-планувальних робіт, котра в певній мірі забезпечує ефективність ландшафтного планування, а також відсутність законодавчо прописаної необхідності та важливості виконання ландшафтно-планувальних робіт при здійсненні організації господарської діяльності на певній території. Сучасний стан правової бази у сфері регулювання ландшафтів характеризується його фрагментарністю і відсутністю системного підходу.

Оскільки процедура ландшафтного планування у більшості європейських країн вже набула правової чинності, необхідно в Україні досягти того, щоб міжнародний рівень ландшафтного планування перейшов зі стану наукових декларацій в ситуацію взаємних правових зобов'язань і договірної відповідальності. Крім того, ландшафтне планування все частіше виконує завдання забезпечення членів суспільства екологічною інформацією та залучення їх до врегулювання стосунків у системі «людина – суспільство - природа – ландшафт». Така інформаційна функція ландшафтного планування є конче необхідною саме в Україні, де не існує усталеної традиції здійснення цієї процедури для будь-якої території і де є лише фрагментарні залучення ландшафтного дизайну на деяких територіях[2,3].

Ландшафтне планування зараз розвивається у діапазоні від інженерно-проектних рішень впорядкування території до еколого-естетичного впорядкування території із забезпеченням відновлення екосистемних зв'язків. Для всіх форм і рівнів ландшафтного планування необхідно створити інформаційну основу.

Використовуючи новітні технології обробки даних та передачі інформації, ландшафтне планування може розвиватися на інформаційній і комунікаційній платформі, що також надасть можливість on-line інформування населення на всіх етапах проведення робіт. Це забезпечує простоту взаємних консультацій та можливість участі населення в обговоренні проектів ландшафтного планування за рахунок використання on-line веб-серверів[4].

Можливість залучення населення є досить прогресивною і необхідною умовою ландшафтного планування, зумовленою новим розумінням екологічної політики, яка характеризується більшою близькістю до громадськості і прозорістю діяльності. Ландшафтне планування, таким чином, відповідає виконанню «Порядку денного на XXI ст.», а також умов Орхуської конвенції і відповідних директив України стосовно доступу суспільства до екологічної інформації.

Цими діями підвищується екологічна освіченість населення і бізнес-структур та окреслюються їхні зобов'язання перед суспільством і природою під час екологічного впорядкування території. Інформованість громади стосовно загальних умов, правил і екологічних наслідків тих чи інших робіт з облаштування території дозволить запобігти значній кількості проблем, які виникають внаслідок негативного впливу на екосистемні зв'язки[5].

Період впровадження ландшафтного проектування в якості бізнес-проектів почався близько десяти років тому. Оскільки все більше жителів міст України хочуть бачити у себе на ділянці або ж в місцях відпочинку не просто кущики та дерева, а справжній естетичний пейзаж, з індивідуальним професійним підходом, то попит на озеленення та благоустрій зростає з кожним роком. Проблема загострюється через відсутність справжніх професійних творців або ж у некомпетентності наявних спеціалістів з ландшафтного дизайну та планування місцевості. В перспективі мають створюватися нові кваліфікації та робочі місця як широкого, так і вузького профілю з ландшафтного планування.

Суцільне виконання робіт з ландшафтного планування на районному та локальному рівнях в Україні видається поки що перспективою не сьогоднішнього і навіть не завтрашнього дня. В той же час модельні розробки такого характеру є вкрай важливими, оскільки дають змогу активно залучати до процесів планування громаду і окремих землекористувачів, що підвищує екологічну свідомість, допомагає знайти компроміс між бажаним і збалансованим використанням території, відчути справжню цінність останньої.

Головним аргументом впровадження ландшафтного планування, безумовно, є незбалансована структура природокористування та стрімке погіршення природних властивостей компонентів природи, зумовлене: 1) нераціональним розміщенням виробництва, концентрацією шкідливих та небезпечних виробництв, залишених у спадок плановою економікою колишнього СРСР; 2) високим рівнем зношеності основних фондів виробництва, його технологічною відсталістю і низькою наукоємністю; 3) високою ресурсоемністю виробництва та споживання; 4) низькою екологічною свідомістю і культурою населення.[6]

Ландшафтне планування території є ефективним інструментом реалізації Європейської ландшафтно-конвенції, котру Україна ратифікувала ще у вересні 2005 року, а відтак державою взято ряд зобов'язань, в т.ч. щодо впровадження ландшафтно-політики, спрямованої на охорону, регулювання і планування ландшафту; встановлення порядку участі широкого загалу, місцевих і регіональних органів влади та інших сторін, зацікавлених у визначенні та впровадженні ландшафтно-політики; включення ландшафту до власної регіональної і міської планової політики та до її культурної, екологічної, сільськогосподарської, соціальної та економічної політики, а також до будь-якої іншої політики, що може безпосередньо або опосередковано впливати на ландшафт. Стаття 6 Конвенції передбачає конкретні

заходи, які повинні виконуватись сторонами на національному рівні у сфері здійснення ландшафтної політики[7].

Основні заходи по впровадженню ландшафтного планування територіальної організації діяльності людини в Україні здійснюються Інститутом географії НАН України. Протягом 2011 року фахівцями інституту здійснювались роботи над проектом "Ландшафтне планування в Україні" (на прикладі Черкаської області) за консультативною підтримкою фахівців Берлінського технічного університету (проф. С. Хайланд, проф. А.Хоппенштедт, А.Май), Інституту географії СО РАН ім. В.Б.Сочави (проф. Ю.М.Семенов). Зусилля робочої групи спрямовані на здійснення аналізу законодавчих передумов впровадження цього інструменту в Україні. Саме даною робочою групою були здійснені основні пропозиції до проектів кількох документів в сфері охорони навколишнього природного середовища, зокрема до Національного плану дій (2011-2015 рр.) та Закону України «Про ландшафти».

Таким чином, вже здійснені перші кроки в реалізації стратегії впровадження політики ландшафтного планування в Україні (на прикладі Черкаської області), що дозволить вирішити основні конфлікти у землекористуванні та збереженні природних ресурсів, ідентифікації територій для розбудови національної системи еколого-охоронного каркасу, збереження і відновлення високої якості навколишнього середовища, забезпечення його сталого розвитку. Вирішення даних проблем модельного регіону, залучаючи основні методи та принципи ландшафтного планування, сприятиме можливості екстраполяції отриманих результатів на інші проблемні регіони[3].

Демократизація процедури планування та управління територіями ландшафтного планування, виконана на обласному рівні, насамперед позначилася б інтеграцією взаємодії різних неурядових організацій, вчених, освітян та управлінських структур, що, ймовірно, полегшило б комунікативний процес, сприяло поширенню освіти для сталого розвитку, створило підстави для обґрунтованих рішень при проведенні екологічної експертизи, реалізації таких загальнодержавних програм, як, наприклад, розвиток екологічної мережі в Україні, створення та функціонування національних парків, біосферних резерватів, розміщення об'єктів альтернативної та відновлювальної енергетики, розвиток інфраструктури зеленого туризму та органічного землеробства[6].

Таким чином, формування та впровадження ландшафтної політики в Україні забезпечить можливість просторового структурування економічної, соціальної й екологічної складових громадського життя за об'єктивними ландшафтними критеріями, а не тільки за адміністративними межами, дозволить уникнути волюнтаристичного й хаотичного сценаріїв розвитку країни. Комплексне використання потенціалу природних і антропогенних ландшафтів забезпечить не тільки високу рентабельність, але й соціальну, а також природоохоронну ефективність .

Література:

1. Клещ А.А. Використання ландшафтного планування для управління якістю довкілля міських територій. Technology audit and production reserves - № 1/5(15), 2014, с. 21-23;
2. Ландшафтное планирование: принципы, методы, европейский и российский опыт / Антипов А.Н., Дроздов А.В., Кравченко В.В. и др. – Иркутск: Изд-во Института Географии СО РАН, 2002. – 141 с.;
3. Ландшафтне планування в Україні / Л.Г. Руденко, Є.О. Маруняк, О.Г. Голубцов та ін.; під ред. Л.Г. Руденка. — К. : Реферат, 2014. — 144 с.: іл.[Електронний ресурс] – Режим доступу:http://www.umweltbundesamt.de/sites/default/files/methodischer_leitfaden.pdf
4. Максименко Н.В. Ландшафтне планування як засіб екологічного впорядкування території. Зб. наук. пр. Харків, 2012. – Випуск 16, С. 65-68.
5. Павліха Н.В. Управління ландшафтним потенціалом в контексті сталого просторового розвитку. Економічний форум. 1/2012.;
6. Руденко Л.Г., Маруняк Є.О. Ландшафтне планування та його роль у вирішенні завдань сталого просторового розвитку України. Український географічний журнал – 2012, №1, с. 3 – 8.;
7. Європейська ландшафтна конвенція [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_154

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ**Shohista Abdurahimova
(Toshkent, Uzbekistan)****SUV ISTE'MOL QILUVCHI FERMER (DEHQON) XO'JALIKLARIDA OQOVA SUVLARIDAN FOYDALANISH YO'LLARINI TAKOMILLASHTIRISH**

Hozirgi vaqtda sug'orish tizimlaridan foydalanishga bo'lgan talabning oshishi hisobiga tizimlardan foydalanish xam aloxida axamiyat kasb etmoqda. Bu o'rinda sug'orish maydonlarini tekislash va zamonaviy sug'orish texnikasini joriy qilishga katta e'tibor qaratilmoqda. Sug'orish tizimlarining asosiy vazifasi sug'orish uchun mo'ljallangan suvni kyerakli xajmda, belgilangan muddatlarda suv manbasidan olib sug'orish tizimlari yordamida sug'orish dalalariga yetkazib byerishdan iboratdir. Suv tanqisligi davrida oqova suvlardan sug'orish tarmoqlaridan foydalanish ayni muddaodir. Oqova suvlar bilan sug'orishda nimalarga e'tibor byerish kyerak, uning foydali va zararli tomonlarini yaxshilab o'rganib ana undan keyin tadbiiq qilish kyerak.

Mamlakatimizdasuv resurslari oqova va chiqindisuvlarbilan ifloslanib, zaharlanayotgani natijasida suvning sifati buzilayotganligi mamlakat qishloqxo'jaligiga va iqtisodiyotni rivojlanishiga juda katta ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy zarar keltirmoqda. Bundan tashqari xalqxo'jaligining ko'pgina tarmoqlarida shakllanayotgan oqova suvlar to'liq tozalanmasdan yoki umuman tozalanmasdan suv muhitiga tashlanayotganidadir. Ayniqsa sug'orma dehqonchilik yyerlaridan chiqayotgan zovur-tashlama suvlar hamda chorvachilik fyermalari yoki majmualaridan chiqarilayotgan oqova suvlarni suv manbalariga tozalamasdan tashlanayotganidir...

Undan tashqari bu manbalardagi ifloslangan suv kommunal-xo'jalik, sanoat suv ta'minoti va sug'orish uchun yaroqsizligi bilan ta'riflanadi. Ifloslangan daryolar va suv havzalari sport musobakalarini o'tkazish va dam olishni tashkillashtirish uchun imkoniyatlarni chegaralaydi yoki foydalanishga umuman yaroqsiz holga kelib qoladi. Ifloslangan suv manbalari asosan turli yukumli hastaliklarni kelib chiqish manbasiga aylanmoqda.

Oqova suv sug'oriladigan dehqonchilik maydonlaridagi tashlama, sizot suvlari, xo'jalik, ishlab chiqarish, aralash, chorvachilik va toshqin suvlaridir. Ular tarkib jihatidan tashqi muhitga ta'siri, tarkibidagi yerigan modda va o'g'itlar bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Ishlab chiqarishdan chiqadigan oqova suvlardan tashqari barcha oqova suvlar sug'orish uchun yaroqli hisoblanadi.

Kelajakda oqova suvlar bilan sug'oriladigan maydonlarni yirik shaharlar va sanoat markazlari atrofida joriy etish va rivojlantirish lozim. Bu chuchuk suvlarni tejashning qo'shimcha manbai, suv havzalari ifloslanishiga qarshi ishonchli kurashish vositasi va qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirishning muhim omilidir.

Oqova suvlar tarkibida o'simlik rivoji uchun havli moddalar bo'lishi mumkin. Bu holda ular mahsus suv tozalash stansiyalarida zararlilik miqdori ruxsat etilgan miqdordan ortmasligi kepak. Kyerakli natijani olmaguncha ma'lum bir texnologiya asosida mexanik (to'rlardan, yog' ushlagichlardan va dastlabki tindirgichlardan o'tkaziladi) va biologik (biologik hovuzlar, sizilish va sug'orish dalalari) tozalagichda obdon tozalanadi. Oqova suvlarni mexanik tindirgichga kiritilishidan oldin havo kislorodi bilan to'yintirilsa, mexanik tozalagichning unumdorligi 70% ga ko'payadi. Bunday suvlar bilan sug'orishda foydalanish uchun, ular sanitar-gigiyenik talablarga javob byerishi, sug'orish natijisida tuproqlar va yyer osti suvlari patogen mikroblar bilan ifloslanmasligi kyerak.

Boshqa oqova suvlariga qaraganda chorvachilik komplekslaridan chiqadigan suvlar sug'orish uchun ko'proq to'g'ri keladi. Ulardagi fizik-kimyoviy va sanitar-gigiyenik hususiyatlari boshqa chiqindi suvlaridan farq qiladi. Tarkibi bo'yicha qariyb bir xil lekin, tarkibida o'simlikni zaharlovchi moddari bo'lmaydi. Chorva kompleksidan chiqadigan chiqindi suvning minyeralizatsiyasi 1,2-4,3 g/l ga teng. Sug'orish uchun qo'llashda ularning minyeralizatsiyalashshganligi 1,5 g/l dan kam bo'lsa, ularga tarkibidagi azot 100-200 mg/l gacha bo'lishi kyerak. Agarda, bu qiymatlar talab etiladigan qiymatlardan katta bo'lsa, ular oddiy toza sug'orish suvlari bilan aralashtiriladi va 1 g/l konsentratsiyaga keltirilib sug'orishga byeriladi. Chorva chiqindi suvlarida minyeralizatsiyasiga qo'shilib natriy va magniy miqdorining me'rida ekanligini nazorat qilishimiz ham kyerak. Aks holda yyerlarning sho'rlanishiga olib kelishi mumkin. Maksimal ruhsat etilgan sho'rlanish darajasi, sug'orish natijasida tuproq tarkibidagi tuzlar miqdorining bir yil davomida o'zgartirishiga olib kelmaydigan miqdorda minyeralizatsiyasini hisoblab chiqishimiz zarur. Shuning uchun bu suvlarni tekshirmasdan to'g'ridan to'g'ri sug'orishga byerib bo'lmaydi.

Shu bilan birga oqova suvlarda kasallik tarqatuvchi bakteriyalar va gijja urug'lari bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham sug'orishga byerishdan oldin 6-7 oygacha mahsus havzalarda karantin muddatini o'tashi kyerak. Qishloqxo'jalik ekinlarini oqava va chorvachilikdan chiqqan suvlar bilan sug'organda yyer osti suvlari eng ko'p ifloslanadi. Yyer osti suvlarining sathi yyer yuzasiga yaqin 2-3 metrgacha bo'lgan maydonlarda zovur suvlarini sug'orishga foydalanish uchun, zovur kollektor zah qochirish tizimlarini loyihalash va qurish kyerak.

Oqova suvlardan foydalanib sug'oriladigan yyerlardagi sug'orish tarmoqlarini ishlatish, toza suvlar bilan sug'oriladigan sug'orish tarmoqlarini ishlatishdan sezilarli darajada farqqiladi. Sug'orish samaradorligini oshirish va albatta atrof-muhitni muhofaza qilish maqsadida oqova suvlardan foydalanib sug'oriladigan sug'orish tizimlarini texnik ishlatish alohida e'tibor talab etadi.

Suvdan foydalanish rejasi 0,90-0,95 % ishonchlilik bilan o'tkazilish tavsiya qilinadi va M.F.Natal'chuk klassifikatsiyasiga binoan sug'orish tizimlari quyidagi 4 ta qismga ajratiladi.

1. Bosh suv olish nuqtasi.

2. Хо'jaliklararo tarmoqlar.
3. Хо'jalik tarmoqlari.
4. Sug'orish vositalari.

Sug'orish tarmoqlariga kerakli suv zahirasi

$$P = 0,5 \times (m \times I)$$

Sug'oriladigan dehqonchilik maydonlarda ekinlarini oqova suvlar bilan sug'orishda suv yig'iladigan hovuzlarning suv oqimining transformatori vazifasini bajaradi:

$$m = \frac{\ell_g(1 - P_n^1)}{\ell_g(1 - P)}$$

Bu yyerda: P-ta'minlanganlik koeffitsiyenti, n-tizimlardagi bo'laklar soni.

Chorvachilik kompleksidan chiqqan oqovalar o'g'it sifatida juda foydali, agarda me'yorida bo'lsa, albatta. Sug'orish mobaynida go'ng aralashgan suv oqimlari tuproqatlamlarida shimilishi natijasida har xil mikroorganizmlar ta'siriga uchraydi. Murakkab biologik va bioximik jarayonlar natijasida tuproq minyeral elementlar va organik moddalar bilan to'yinib boradi. Go'ng aralashgan suv oqovalarini o'g'itli sug'orishda foydalanishda xo'jaliklarning minyeral o'g'itga bo'lgan talabini kamaytiradi, ekinlarning hosildorligini oshiradi va ifloslanishning oldini oladi. Bu iqtisodiy jihatdan fyermyerlarga oz bo'lsada foyda olib keladi. Oqova suvlarning hajmi va sifati, qoramollarning yoshiga, oziqlantirish turiga, go'nglarni yig'ishtirib olishga ketgan suv miqdoriga bog'liq.

Oqova suvlar bilan sug'orishqat'iy opyerativ reja (grafik) bo'yicha olib borilishi shart. Sug'orish davrida suvning himik va biologik ifloslanish darajasi muntazam ravishda tekshirib kuzatib boriladi. Aks holda ekin va yyerga yomon ta'sir kursatishi va yomon oqibatlariga olib kelishi mumkin. Oqova suvlar bilan sug'orishda suvdan foydalanish rejasi 1 yilga tuziladi. Sug'oriladigan dehqonchilik maydonlarida sug'orish tizimlariga tushadigan suv sarfining 1 sutkadagi o'rtacha rejasi miqdori 1 yil bo'lishi kyerak:

- Oqova suvlarning sutkalik maksimum va minimum tushishi;
- Oqova suvlarning kimyoviy tarkibi, ularning maksimum konsentratsiyasi, mayda zarrachalar miqdori.

Oqova suvlardan sug'orishda foydalanishda ekologik xavfsizlikni ta'minlash muxim rol egallaydi. Bunda yer osti suvlarining eng kup ifloslanishini xisobga olib, zovur kollektor zax qochirish tizimlarini loyixalash va qurish zarurdir, kollektor-zovurlarni ishchi xolatda ushlab turish, yopiq zovurlarni yo'lga qo'yish. Axoli yashash joylarini sug'orish usuli (tomchilatib 100 m, tuproq ichidan 100 m, yer ustidan egatlab 200 m, plyonka ustidan 200 m) ga qarab belgilangan masofalarda ximoya daraxtlari ekilishi maqsadga muvofik. Ushbu suvlardan foydalanishda samaradorlikni oshirish sug'orish tizimlarini texnik ishlatish aloxida etibor talab etadi. Sug'orish me'yorini aniqlash va sug'orish rejimini tug'ri tanlash kerak bo'ladi. Sug'orishdan oldin maxsus biologik xovuzlarda tozalab, sanitariya-gigiena talablariga rioya qilgan xolda minyeralizatsiyasini aniqlab so'ng sug'orishga byerish. Sug'orish texnikasini atrof muxitga ta'sirini xisobga olib tomchilatib, tuproq ichidan, yer ustidan egatlab, plyonka ustidan sug'orishlarni tanlashimiz mumkin. Ekinlar turini to'g'ri tanlash. Bunda to'g'ridan-to'g'ri iste'mol qilinadigan meva va poliz ekinlari ekilmaydi. Paxta, texnik ekinlar, makka, boshhoqli ekinlar va chorva ekinlarini sug'orishda foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. X.Shukurlaev va boshqalar "Qishloq xo'jaligi gidromelioratsiyasi" Toshkent 2011 y.
2. B/Serikbaevvaboshqalar "Gidromeliorativtizimlardanfoydalanish" Toshkent 1979 y.
3. A.Axmedov "Sanoat korxonalarining suv resurslaridan foydalanish muammolari"//O'zbekiston qishloq xo'jaligi. 2013-yil №2. – 34-bet.

У.А. Калменова, А.К. Сыздыкова, К.М.Татамбаева
(Жезқазған, Қазақстан)

ЖАЛПЫ БИОЛОГИЯ КУРСЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ

Қазіргі уақытта жалпы білім беретін мектептердің алдында тұрған мақсат - оқушылардың ой-өрісін жан-жақты дамыту, оларға қазіргі заман талабына сай білім беру тәрбиелеу. Ал оқушыны жан-жақты дамыту дегеніміз - оның тек қана дене бітімі жағынан өсіп жетілуі емес, сондай-ақ баланың жан дүниесінің байып, рухани өсуі, қабілеті мен дарынының анықталып, кең өрістеуі, парасаттылық ой мен адамгершілік көзқарастарының қалыптасуы. Осындай ізгі қасиеттерді қалыптастыруда оқушылардың санасына әсер етудің үлесі зор болмақ, сонда ғана олар қоршаған ортасын, туған жерін, табиғатын қастерлей, сүйеді. Осы бағыта жас өспірімнің бойында экологиялық құндылықтарды қалыптастыру үшін қалаулары бойынша экологиялы және ұлт болашағы, сана-сезім экологиясы, тіл экологиясы, өлкетану, туризм, топырақ, жер қыртысы экологиясы, химия-экология,биология-экология т.с.с. Арнайы пәндер енгізілуіне басты назар аударуылуда.

Оқушыларды экологиялық білім мен табиғат қорғауға тәрбиелеу, олардың жалпы ой-өрісін арттыру үшін балаларға арналған көркем әдебиетті тек сабақ үстінде ғана пайдалану жеткіліксіз. Сыныптан тыс жүргізілген жұмыстардан мұғалім оқушылардың әрқайсысының қандай қабілеті бар екенін байқайды.

Соңғы кезде экологияны биология ғылымының саласы, бөлімі ретінде емес, жеке ғылым тұрғысынан да қарастырып жүр.

Сондықтан әртүрлі экологиялық мәселелерді жаратылыстану ғылымына енетін пәндердің барлығы қамтиды да, әрқайсысы өз ілімі саласынан зерттеп қарастырады. Мысалы, биологиялық пәндер бойынша тірі организм және табиғат ортасы, биосфера туралы ілім, экожүйе, биоэкология, қоршаған ортаның экологиялық дағдарысы туралы зерттесе, ал тиімді пайдалану мен қорғау, географиялық орта мен геожүйе, табиғи кешенге адамдардың шаруашылық қызметіне тигізетін әсерін зерттейді. [1]

Профессор В.Н.Скалон "Гүлденген, бай табиғат - арман емес, бұл шындық, бірақ оны сақтау көбіне бізге, біздің балаларымызды тәрбиелеу іскерлігімізге байланысты. Баланы жастайынан тірі затты аяушылыққа дағдыландыру керек, мейлі ол жануар болсын, мейлі ол өсімдік болсын" - деп айтқан.

Педагог -ғалымдардың табиғатты қорғау, оған деген жанашырлық сипаттағы наным - сенімдерді қалыптастыру мәселелері бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналды. Олар табиғат арқылы жасөспірімдердің табиғатты қорғау, аялау, соның барысында ішкі жан сұлулығын дамыту, ізгілікті ұлтжандылық ниеттерін қалыптастыру мақсат міндеттерін көкейкесті мәселе ретінде қоя білді. [2]

Қазіргі уақытта "Экология" деген ұғым, үлкен теориялық және практикалық маңыз алған ғылымның барынша тез дами бастаған саласының біріне айналды. Экология дегеніміз - табиғатты пайдаланудың ғылыми - теориялық негізі. Ол жастарға білім мен тәрбие беру ісін жаңа жолға салғанда ғана өз міндетін атқара алады. Экологиялық білімді тереңдету, экологиялық тәрбие беру, болашақ ұстаздардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру, ол үшін арнайы мамандар дайындау - жалпы білім беру жүйесінің алғы шарты.

Экологиялық білім және тәрбие беруде төмендегі қағидалар басшылыққа алынады:

1. Гуманистік қағида - адамзат қолайлы ортада өмір сүруі тиіс. Ол үшін экологиялық білімді қалыптастыру арқылы рухани ізгілік пен заңдылыққа сүйенетін жер бетіндегі өмірді сақтап қала алатын, экологиялық апаттарды болдырмайтын саналы тұлғаны тәрбиелеу.
2. Ғылыми қағида - білім беру барысында ұстаздардың табиғат пен экожүйенің даму заңдылықтарын терең ұғындыра білуі.
3. Болжам жасау қағидасы - ұрпақтар санасына болашақ туралы ой салып адамзаттың даму жолдары туралы биологиялық әр тіршілікті, генетикалық қорды, адам популяциясын сақтау жолдарын болжауға, негіздеуге ұмтылдыру.
4. Жалғастық қағидасы - экологиялық білім беру толассыз жүруі тиіс. Білім беру мектепке дейін де, мектептен кейін де үзіліссіз жүруі керек. Білім деңгейі әрдайым жоғарылап, тереңдеуі тиіс.
5. Жүйелендіру қағидасы - экологиялық білімді көтерудің жүйелі түрде жүруін әр түрлі тәсілдерді жан - жақты қолдана отырып, ұйымдастыру үлгісін әрдайым жетілдіре беру керек.

Экологиялық білім мен тәрбие беруді барлық пәндердің нақтылы мазмұнына сүйене отырып жүргізу мүмкіндіктерін зерттеу - басты мәселе. Ал, пәндерді экологияландыруда оқушыларға табиғат жайлы білім негіздерін беріп қана қоймай, әр пәннің оқушыларды қоршаған ортасын сүйеге баулудағы тәрбиелік орнын, қуатын аша отырып оқыту, сол арқылы оқушының дүние танымын, эстетикалық сезімін, мейірімділік, адамгершілік, жауапкершілік қасиеттерін дамытуға, яғни қоршаған ортасына қиянат жасамауға, оның заңдылықтарын ескере отырып, жаңартуға, қорғауға атсалысуына басты назар аударылады.

Қазіргі заман талабына сай мектептерде экологиялық білім мен тәрбие беру жұмыстарын жүзеге асыруға байланысты мынадай міндеттерді шешу талап етіледі:

1. Оқушының психологиялық, физиологиялық ерекшеліктерімен санасу.
2. Экологиялық тәрбиені пәнаралық байланыстар негізінде іске асыру.
3. Оқу курстарының жүйесі мен өзіндік құрылымы, оны оқытудың әдістемелік ерекшеліктерін басшылыққа алу.

Оқушылардың экологиялық тәрбиесін бағалауда іс - тәжірибеде қолданылып жүрген мынадай мотивтерді жіктеп көрсетуге болады:

1. Адамзаттық - патриоттық себеп (мотив) - табиғат байлығын байыта түсуге ынталануы, табиғатты қорғауды қоғам алдындағы борышы деп ұғынуы.
2. Эстетикалық себеп - табиғат сұлулығын ұғынып, ол арқылы рухани күш алуы.
3. Гуманистік себеп - оқушылардың іс - әрекеттері мен қылықтарында барлық тіршілікті қорғауға ынталандыруы, жақсылық жасау, жамандыққа күйіну сезімінің көрінісі.
4. Ғылыми - танымдық себеп - табиғи ресурстарды адамның тұрмыс тіршілігінің көзі екенін, оның маңыздылығын бағалай білу.
5. Экономикалық себеп - практикалық себеп - табиғи ресурстарды адамның тұрмыс тіршілігінің көзі екенін, оның маңыздылығын бағалай білу.
6. Гигиеналық себеп - табиғаттың адам денсаулығына пайдасын ұғыну және зиян келтірмеуге тырысу.

Экологиялық білім беру қажеттілігі "адам - қоғам - табиғат" жүйесіндегі өзара әсерлесудің диалектикалық сипатынан туындайды. Қоғам мен табиғат арасындағы күрделі қатынаста адамды, табиғатты өзгертіп әсер етуші субъект әрі сол іс-әрекетінің жағымды және жағымсыз нәтижелері өзіне қайта айналып сағатын объект ретінде қарастыру қажет. Осы екі жоқтылық пен қайшылықтың дүниеге

ғылыми экологиялық, көзқарас қалыптастырудағы маңызы зор. Экологиялық білім мен тәрбие мына бөліктерден тұрады:

- а) адам мен табиғаттың бір-біріне әсері жөнідегі білім;
- ә) жасөспірімде экологиялық құндылықтар жөнінде білім қалыптастыру;
- б) экологиялық этика қалыптастыру;
- в) табиғатты білу мен қорғаудың іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыру;

Экологиялық білім мазмұнының құрам бөліктері бір пәннің тіпті бір мектептің деңгейінде қалыптасуы мүмкін емес. Қазіргі кездегі педагогикалық әдістемелік әдебиеттерде және мектеп тәжірибесінде экологиялық білім берудің мынадай ұстанымдары айқындалған.

1. Экологиялық білімді пән аралық байланысты жүзеге асыра отырып беру. Мұның әдістемелік негізі "адам - қоғам - табиғат" жүйесінің бірлігінде, жаратылыстану, қоғамдық және техникалық ғылымдардың бір - бірімен байланыстылығында жатыр.

Экологиялық білім беруде осы ғылымдардың бәрінің қолы жеткен жетістіктері іске жаратылады. Бұған қарағанда пән аралық байланысты жүзеге асыратын экологиялық көзқарас мектепте оқылатын барлық пәндердің басын біріктіретін жинақтаушы идея ретінде қызмет атқаруы тиіс. Осы кезге дейін жек дара жүргізіліп, әр пән өз қазанында қайнап олардың бәрін біріктіретін жетекші идеяның болағаны белгілі. Ендігі жерде жеке пәндерді экологияландыра оқыту мен тәрбие беру үрдістерінің бірлігін қамтамасыз ету керек.

2. Экологиялық білім беруде жүйелілік және үздіксіздік ұстанымдарын қолдану. Мұның мәнісі тәрбие беру адам дүниеге келген күнінен отбасында басталып, бүкір ғұмыры бойында жалғасын табуы тиіс. Ол үшін жүйелілік тәсілін қолдана отырып, әр буында берілетін экологиялық білім мен тәрбиенің маңызы, тиімді әдістері мен ұйымдастыру формалары анықталады.

3. Оқушылардың табиғатты танып білу, сақтау және жақсарту бағытындағы ақыл-ой және сезім-ерік әрекеттерінің бірлігін, үйлесімділігін қамтамасыз ету. Мұның өзі экологиялық сана және мәдениет қалыптастыру мен тығыз байланысты. Табиғаттың тамаша көріністері оқушыда эстетикалық қуаныш, ал бүлінуді аяныш сезімін туғызып, нақтылы іс-әрекеттерге итермелейтін күйге жеткізу. [3]

4. Табиғатты сақтау мен көркейтуге байланысты экологиялық мәселелерді әлемдік, жеке елдік және өлкелік деңгейде түсінетін дәрежеге жеткізу, оқыту үрдісінде олардың өзара байланысын алып көрсетуге байланысты экологиялық мәселелерді әлемдік, жеке елдік өлкелік деңгейде түсінетін дәрежеге жеткізу, оқыту үрдісінде олардың өзара байланысын ашып көрсету.

Осы ұстанымдарға сәйкес экологиялық білім берудің бағыттары мен үлгілері қалыптасып келеді:

1. Оқушыларда экологиялық ғылыми көзқарас қалыптастыру. Ол үшін адам мен табиғат арасындағы қатынастардың философиялық проблемаларына көңіл аудару.
2. Айналадағы ортаға байланысты жек аймақтарда және салаларда жүргізілген ғылыми зерттеулер нәтижелерін экологиялық білім беруге пайдалану.
3. Жеке пәндерден берілетін ғылым негізін экологиялық материалдармен толықтырды.
4. Орта мектепте экологиядан жүйелі білім беретін арнайы пән енгізу.
5. Экология мен басқа ғылымдардың негіздерін біріктіріп оқытатын міндетті, арнайы және факультативті курстар жасау.

Экологиялық білім берудің құрамы ұстанымдары және бағыттарынан мынадай міндеттер туындайды.

- Экология ғылымының негізін құрайтын деректерді, ұғымдарды, заңдар мен заңдылықтарды, жетекші идеяларды игеру;
- Экологияға байланысты практикалық білімді, біліктерді және дағдыларды үйрену, оларды күнделікті өмірде табиғатты қорғауға қолдана білу, өзінің іс-әрекетінің табиғатқа тигізетін әсерінің салдарын алдын-ала болжай білу;
- Табиғат және оның байлығы туралы құндылықтарды нақты білу, қадірлеу және қастерлеу;
- Табиғатты сақтау және қорғау туралы заңды және адамгершілік нормаларын, құқық пен міндеттерді білу және мүлтіксіз жүзеге асыру, немқұрайлыққа қарсы күресе білу;
- Айналадағы ортаны жақсарту іс-әрекетінің барлық түрлеріне белсене қатынасу, табиғатты қорғау қажеттігін насихаттау;

Экологиялық тәрбие беруді арнайы бір жүйе арқылы іске асыруға болады. Ол үшін жүйеге белгілі бір мазмұн, әдіс оқыту құралдағы оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру формаларымен бірге жалпы педагогикалық ұстанымдары енгізу керек. Жүйеде әрбір элементтің мазмұны, әдісі, оқу құралы, оқыту формасының өзіндік қызметі, орны болуы тиіс. Бірақ олардың ішіндегі ең басты, шешуші элемент - оқылатын оқулықтың мазмұны. Қазіргі мектептерде экологиялық тәрбие беруге толық мүмкіндіктер болмай отыр. Бұл мәселеге төмендегідей фактілер қиыншылықтар келтіруде:

1. Оқу үрдісінде экологиялық тәрбие беру міндеттерін іске асыру үшін пән мұғалымдеріне қажетті ұсыныс, бағдарламалардың жеткіліксіздігі.
2. Арнайы әдістемелік нұсқаулардың болмауы.
3. Сабақтағы экологиялық материалдардың көпшілік жағдайы сыныптан және мектептен тыс жұмыстармен байланыстың жетімсіздігі.

Оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беруде өз туған өлкесінің табиғатын оқып үйренуінің өзіндік мәні бар. Экологиялық білім беру жүйесінде оқушыларды экологиялық мәдениетті қалыптастыру үшін мұғалімнің атқаратын рөлі ерекше.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ө.С.Бейсенова, Ж.Б. Шілдебаев, Г.З.Сауытбаев Экология Алматы «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. -555б.
2. Бозжанова К.Б. Оқушылармен жүргізілетін кластан және мектептен тыс жұмыстар жүйесі. А., 1991.
3. Нұғманов И, Орынбеков С. Экологиялық білім берудің педагогикалық негізі. //Қазақстан мектебі, 1996. - 127б.

**У.А. Калменова, А.К. Сыздыкова, Г.А. Акубаева, Ж. Абубакирова
(Қазақстан, Жезқазған)**

ҚЫЗЫЛОРДА ОНЫЛЫСЫНДАҒЫ ШӨЛЕЙТТЕНУ СИПАТЫ

Қазақстан үшін шөлейттену маңызды проблема болып табылады. Өйткені мемлекеттің басым бөлігі ылғалдық мөлшерінің аз аймағында орналасқан. Елдің үштен екі бөлігі әр түрлі деңгейдегі шөлейттену процесі мен белгілі. Сондықтан БҰҰ-ның 1994 жылы 17 маусымдағы шөлейттенуге қарсы конвенциясын қолдай отырып, 1997 жылы 7 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес бағдарлама қабылданды.

Қабылданған бағдарламаның негізі шөлейттену процесімен күрес және оның пайда болу себептері мен зардаптарын жою. Қазақстандағы шөлейттену пайда болуы мен дамуы антропогендік фактордың әсерінен болып табылады. Ол негізінен шаруашылықтың мына түрлерімен байланысты, мал жаю, пайдалы қазбалар өндіру, құрылыс және т.б.

Қазақстандағы шөлейттену процесінің себептеріне табиғи, сонымен қатар антропогендік факторлар жатады. Негізгі табиғи факторларға елдің континентшілік орналасуына тығыз байланысты. Ол континенттік және құрғақ климатты, су ресурстарының тұрақсыздығын, 30 млн гектардан астам құмды жердің және 120 млн гектар тұзды жерлер аумақты алып жатыр.

Қазіргі кезде Қазақстанда ауыл шаруашылығы өндірісінде айналымда жүрген жер көлемі 214 млн. гектар, яғни бұл республиканың 84 пайызын құрайды. Алайда, осынша көлемді егіндік жерлердің бәрінде топырақ құнары жоғары деңгейде деуге болмас. Топырақ құнарлығына орасан зор зиян келтіретін эрозия құбылысы. Эрозия көп жағдайда климаттық факторлардың әсерінен болады. Атап айтқанда, көп жауған жаңбыр мен қалың жауған қардың еруі су эрозиясын қоздырса, қатты соққан жел құрғақ топырақтың беткі қабатын ұшырып, жел эрозиясын күшейтеді. Мұның екеуі де құнарлы топырақтың жауы.

Кейбір аймақтарда топырақтың тозуы, бүлінуі және шөлге айналуы Ертіс, Әмудария, Сырдария өзендерінің су бассейнінің азаюы, Арал теңізінің тартылуымен тікелей байланысты болып отыр. Мәселен, Қазақстанның оңтүстік бөлігі Арал аймағының экологиясына байланысты 2 млн. га жер шөлейттеніп кеткен.

Арал өңірі мен Сырдария өзендерінің аңғары бойынша топырақтың химиялық улы заттармен және радионуклидпен ластануы жылдам жүруде. Соңғы жылдары байқалып отырған әлемдік климаттың өзгеруі Қазақстанның шөлейт аймақтарына әсерін тигізіп, ондағы егістік алқаптарының сапасын төмендетіп жіберді. Бұл жерлерде топырақтың құнарсыздануы, бүлінуі және шөлге айналуы прогрессивті түрде жүруде. Оның үстіне топырақты қорғаудың агротехникалық шаралары, қар тоқтату, органикалық және миенралды тыңайтқыштар беру, гербицидтер мен пестицидтерді қолданбаудан армшөптердің қаулап өсуі, шегіртке тәрізді зиянкестердің шексіз көбеюіне жол беріліп, жердің сапасын төмендетті.

Құмның мұндай жайсыз әсерін тек мелиорацияның арнайы түрі арқылы тоқтатуға болады. Мелиорациялық жұмыстар атқарудың арқасында көптеген құмды жерлер пайдалы шаруашылық іске қосуға, атап айтқанда бау бақша өнімдерін өсіруге тек қолайлы болады. [1].

Қызылорда облысындағы құмды мелиорациялау шараларына сексеуіл отырғызуды жатқызуға болады. Оның құмды өңірлерді өсірудің маңыздылығы, маңайындағы микроклиматты (ауа ылғалдылығы, температурасы, қысымы және т.б.) жақсартады, желдің жылдамдығын азайтады, топырақтан ылғалдың булануын реттеп отырады, жел эрозиясының болуына және жауған қардың басқа жаққа ұшып кетуіне жол бермейді, яғни ықтырма қызметін атқарады.

Ғарыш айлағы орналасқан жерлерде топырақ беті өте қауіпті улы гептил жанармайы мен ракта «қоқыстарымен» ластанған. Гептил өт улы зат болғандықтан адамдардың тотығы тыныс жолдарына, нерв жүйесіне әсер етеді, бүйрек, бауыр мүшелерін зақымдайтыны анықталды. Сол сияқты ғарыштық техниканың ұшуы «қышқыл жауындар» жауындары қоршаған ортаның комплексінің інің 3-50% биомассасын жойып жібереді.

Қызылорда облысындағы негізгі шөлейттену процесі антропогендік, техногендік және табиғат жағдайларына байланысты болып келеді. Шөлейттену бір жылдық климат немесе адам әсерінен пайда болған құбылыс еместігі баршамызға мәлім. *Шөлейттену* деп отырғанымыз климат әсерінен, антропогендік және техногендік факторлардың нәтижесінде туындаған топырақ деградация құбылысы. *Топырақ деградациясы* – біршама уақыт өте келе құнарлығын, құндылығын жоғалтуы.

Топырақтың құрғақ, шөл жерлерге айналуына байланысты жоғарыда көптеген өткен ғасырдағы ғалымдардың еңбектеріне тоқталып, шолу жасап шықтық. Ал енді қазіргі кездегі ғалымдардың еңбектеріне тоқталып өтейік.

Қазіргі таңда әлемдік ғылыми әдебиеттерде жеке аймақ, не болмаса түгелдей жер шарының климатының өзгеруі, әсіресе ғаламдық жылыну үрдісі күн тәртібінен түскен емес. Осы аталып отырған мәселе Қазақстан үшін де маңыздылығы зор.

Біз соның ішінде Сырдария өзені аңғарында, Қызылқұмның шығыс бөлігінде орналасқан Қызылорда облысының кеңістігіндегі климаттың ауытқуын қарастырамыз. Біздің басты мақсатымыз облыстың топырақ жамылғысына әсерін және шөлейттенуге қандай әсері бар екендігін анықтау болып табылады. Талдау метеорологиялық бақылаулар 1901 – 2005 жылдар аралығын қамтитын 105 жылдық аралық алынады.

Біз осы жылдар арасында Қызылорда метеостанциясының ауаның жылдық орташа температурасы (t° , С) мен жауын – шашынның айлық жиынтығы (мм) туралы ғасырлық мәліметтер негізінде жасалады. Төмендегі суреттен Қызылордада орташа жылдық температураның минимумы ($7,3^{\circ}$ С) 1929 жылы, ал максимумы – ($12,2^{\circ}$ С) 2004 жылы байқалған. Температураның абсолютты минимумы (-38° С) 1893 жылы, ал абсолютты максимумы (46° С) 1912, 1983 жж. байқалды. 105 жыл ішіндегі жылдық температураның көп жылдық орташа мәні $9,6^{\circ}$ С құрайтынын байқаймыз.

Дүние жүзілік метеорологиялық ұйымның (ДМҰ) мәліметтері бойынша, Жер шарында 1861 жылғы бақылаулар жүргізілгеннен бастап 1998 ж. ең жылы жыл болғандығы мәлім. Осы жылы жер беті ауасының орташа жаһандық температурасы 1961 – 1990 жж. аралығында көп жылдық орташа мәнінен $0,54^{\circ}$ С жоғары болды. Екінші қатардағы ең жылы жыл болып температура ауытқуы $0,48^{\circ}$ С тең 2005 жыл болды. 1996 – 2005 жж. соңғы 10 жыл біздің планетада жарты ғасырдың ең жылы жылдар болды.

Соңғы 105 жыл ішінде Қызылордада қыс (желтоқсан-ақпан) және жаз (маусым-тамыз) айларындағы температураның орташа мәні сәйкесінше минус $7,0$ және $25,3^{\circ}$ С құрады. 1960-2000 жылының жаздық күндік температураның орташа «қалыпты» $25,1^{\circ}$ С-тан $26,5^{\circ}$ С дейін өсті, яғни $1,4^{\circ}$ С-тан $0,35^{\circ}$ С/10 жыл. Сонымен қатар, қыстың орташа температурасының ұқсас «қалыптары» $3,8^{\circ}$ С қсті, яғни минус $8,2$ ден минус $4,4^{\circ}$ С-қа, яғни 10 жылда $1,1^{\circ}$ С-қа. Осыған сәйкес, қысқы температураның өсу қарқындылығы жазға қарағанда үш есе көп болды. Осыдан келе, зерттеліп отырған аймақтағы соңғы он жылда орташа жылдық температураның өсуінің негізінен қысқы кезеңнің жылынуымен байланыста екенін байқадық.

105 жылдық 95 жылында жауын-шашын түспеген бір ай міндетті түрде бар. XIX ғ. соңында, 1889 жылы бес ай қатарынан – мамырдан қыркүйекке дейін жауын – шашын болмаған. Жауын – шашын түспеген осындай айлар 1915, 1918 және 1975 жж., қатарынан ұшай – 1901 және 1985 жж. аралығында 24 жыл ішінде болмаған. Айлық жауын – шашын жиынтығының максимумы (75 мм) 1991 жылы және (82 мм) 1993 жылы бақыланды.

Бұлай мақтағы өткен ғасырдың 70 жылдардың ортасынан бастап климаттың күрт өзгеруін қалай түсіндіруге болады? Кейбір ғалымдар, үлкен қала орталығында орналасқан метеостанциялардағы температураның көтерілуі, ірі өндірістік орталықтардан климатқа «жылу аралдарының» әсерінің салдары деп түсіндіреді, яғни бұл Қызылорда қаласын атән. Бірақ, Қызылорда облысының – Шиелі, Аққұм, Шірік-рабат, Злихасияқты метеостанцияларда да температура мен жауын – шашынның көтерілуі байқалады.

Шиелі және Аққұм станцияларында XX ғ. 70 жж. бастап XXI ғасырдың алғашқы бес жылдығына дейін ауаның 10 жылдық орташа температурасы $0,6$ және $1,4^{\circ}$ С артты, яғни әр он жылда $0,5^{\circ}$ С. Орташа жылдық температураның абсолютты максимумы $13,0$ және $13,8^{\circ}$ С құрап, ол 2004 ж. сәйкес келді. 75 жыл ішіндегі (1931 – 2005 жж.) көп жылдық нормадан орташа мөлшері 27 (15%) және 31 мм (14%) артса, ал 2000-2005 жж. жауын – шашынның орташа жылдық мөлшері оның 75 жыл нормасына сәйкес қатынасы $1,16$ және $1,15$ құрады. Бұл метеостанциядағы метео шамалардың өзгеруі Қызылорда мен сәйкес келетін көреміз, яғни бұл «жылу аралдарының» қала климатына соншалықты әсерінің жоқтығын және жалпы аймақтық климаттың жылынуын дәлелдейді.

Қарастырылған ғасырлық аралықтағы жылдық буланудың ($E_{ж}$ мм) бір жылдағы орташа айлық ауа оң жиынтығымен ($\sum t_{m>0}$, $^{\circ}$ С) тығыз байланысы ($r=0,97$) анықталды және төмендегідей формуламен есептеледі

$$E_{ж} = 15,1 \sum t_{m>0} - 570$$

Қызылорда МС жылдық буланудың көп жылдық орташа мөлшері 1482 мм болып, ал максимумы – 1899 мм (2005 жж.), минимумы – 1278 мм (1934 жж.) байқалды. Есептеулер буланудың 1901 – 1970 жж. аралығындағы өзгеруінің шамалы болғанын көрсетті. Бұл кезеңдегі буланудың 10 жылдықтардағы «қалыптары» 1395 мм-ден (1901-1910 жж.) 1504 мм (1941 – 1950 жж.) шейінгі аралықта ауытқыды. Соңғы 10 жылдықта ауа температурасының көтерілуі салдарынан булану «қалыптары» 300 мм-ге артты, яғни әр 10 жыл сайын 75 мм-ге өсіп отырған.

Ылғал мен жылудың арақатынасын сипаттайтын көрсеткіш ылғалдану коэффициенті жылдық жауын-шашын мөлшерінің жылдық булану мөлшеріне қатынасы арқылы анықталатыны белгілі. Н.Н.Ивановтың жіктеуіне сәйкес зерттеу аумағы ылғалдылығы аз аймаққа жатады. Бұл тұжырымды Шакен А.Ш. есептеулері де айқындайды, яғни Қызылорда МС бойынша ылғалдану коэффициенті $0,04$ -тен (1915, 1936, 2000 жж.) $0,20$ (1981 жж.) аралығында өзгерді де, көп жылдық орташа шамасы $0,09$ құрады. 1915, 1936 және 2000 жылдарда жауын-шашынның өте аз ($49-55$ мм), ал 1981 жылы – өте мол (313 мм) жауғанын атап айтқанымыз жөн болар. Ал енді ылғалдану коэффициентін 10 жылдықтардағы «қалыптарының» $0,07$ -ден (1911-1920 жж.) $0,11$ -ге (1981-1990 жж.) дейінгі аралықта өзгергенін білдік.

Енді климаттың континенттігі туралы айтып өтетін болсақ. Кейбір зерттеушілер Қазақстанды шұғыл континентальды климат аймағына жатқызады. Шын мәнінде, өткен ғасырдың орта шенінің өзінде мұндай климат ел аумағына 15% ғана тән болды. Қазіргі таңда, жылынуға байланысты Республикадағы шұғыл континентті климаттың ауданы бірнеше пайыздан аспайтынын байқадық.

Қызылорда және оған шекаралас құмды аймақтардың климаты шұғыл континенттік деп есептеледі. Бұл олай емес. Климаттың континенттік деңгейі К (φ%) В. Горчинскийдің белгілі формуласымен анықталады:

$$K_{\phi} = 1,7A / \sin \phi - 23,$$

мұндағы А – жылдың ең суық және ең жылы айларындағы температура айырмасы, °С; φ – географиялық ендік.

105 жыл ішіндегі Қызылорда үшін (φ=44°51'с.ш.) К орташа көпжылдық мөлшері 67%, бұл шұғыл континенттік емес (K>71%), континенттік климатқа (K=51 - 70%) сәйкес келеді. Қызылордақаласы үшін Kφ максимумы 95% (1931 ж., A=48,8°С), ал минимумы 50% (1987 ж., A=30,3°С) құрады.

Жекелеген жылдарда (1904, 1919, 1920, 1927 жж.) А мәнінің жоғары болуы себепті К мөлшері Kφ жоғары болуына көпжылдық мөлшерінен кездейсоқ ауытқуына байланысты қалыптасуы мүмкін, температуралық ауытқуының өзіндік бір «қызырлығы» деп қарастыруға болады. Қалған 88 жыл (84% жағдайда) аумақ континенттік климатпен сипатталады.

XX ғ. соңғы екі он жылдығында (1981-2000 жж.) қысқы кезеңнің жылынуы мен температура ауытқуының төмендеуіне байланысты, мұндағы климаттың орташа жылдық континенттілік деңгейі 64% дейін, ал XXI ғ. алғашқы бес жылдығында - 62% дейін төмендеді.

Егер қарастырып отырған метеошамалардың соңғы он жылдағы өсу қарқынын ескеретін болсақ, онда 2025 жылы Қызылордадағы ауаның орташа жылдық температурасы (XXI ғ. алғашқы бес жылдығымен салыстырғанда) тағы да 1°С-қа, ал жылдық жауын – шашын 20-25 мм артады екен, - деп Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Шакен А.Ш. еңбектеріне сүйене отырып анықтадық. Осыған сәйкес, біздің зерттеулеріміз Қызылорда және оған шекаралас Қызылқұм құмының шығыс бөлігіндегі климаттық өзгерулердің анықталған үрдістері өткен ғасырдың соңғы он жылы мен XXI ғ. басында мұнда жер беті ауа температурасы мен жауын – шашын мөлшерінің біршама артқанын көрсетті [2,3].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 176 с.
2. Ермұханова Н.Б., Нұржанова Д.Б. Қызылорда облысындағы мұнай кен орындарындағы тіршілік қауіпсіздігі мен қоршаған ортаны қорғау мәселелерін талдау
3. Нургазаринов А.М., Арыстанов И.Ж. Климатические ресурсы, земельный фонд и его использование в Кызыл-Ординской области. В кн. «Рекомендации по системе ведения отраслей агропромышленного комплекса» (Кзыл-Ординская область) Изд. «Кайнар», Алма-Ата, 1991

Віктор Ніколаєнко
(Сєвєродонецьк, Україна)

ЗНИЖЕННЯ ВИКИДІВ ОКСИДІВ АЗОТУ ХЛІБОПЕКАРСЬКИХ ВИРОБНИЦТВ

Хлібопекарські підприємства не відносять до небезпечних підприємств і мало займають увагу екологів. В той же час хлібопекарська промисловість є стабільним споживачем значної кількості енергоресурсів і постачальником відходів.

Проблема, що вимагає рішення, полягає в тому, що хлібопекарські підприємства знаходяться в житловій зоні населених пунктів і тому значно впливають на загальну екологічну ситуацію цієї зони, а також є потенційно небезпечними об'єктами виникнення надзвичайних ситуацій.

Генерування тепла в топках пекарських камер хлібопекарських печей досягається спалюванням органічних палив, що можуть бути твердими (вугілля, торф, сланець), рідкими (мазут, дизельне паливо) або газоподібними (природний або сланцевий газ).

Хлібопекарські підприємства можуть також мати котельні для виробітку тепла і пари, що також працюють на органічному паливі. Спалювання органічного палива є потужним джерелом антропогенного впливу на навколишнє середовище.

Оцінка за критерієм екологічності дозволила встановити [1, с. 28], що доля вкладів хлібопекарських підприємств складає 3,3...3,5% у вигляді твердих відходів, 20...40% приходить на забруднення стічних вод і найбільш значима дія відбувається при викидах в атмосферу 54...70%.

Загальна характеристика викидів хлібопекарських підприємств наведена в таблиці [2, с.125].

Аналіз таблиці дозволяє затвердити, що найбільш небезпечними викидами паливних пристроїв хлібопекарських печей є оксиди азоту. Зміст оксидів азоту визначає токсичність продуктів згорання вугілля і мазуту на 40...50%, а природного газу - на 90...95% [3, с. 23]. Крім того, оксиди азоту під впливом ультрафіолетового випромінювання активно беруть участь у фотохімічних реакціях в атмосфері з утворенням інших шкідливих газів.

Таблиця. Характеристика викидів хлібопекарських підприємств

Викиди в атмосферу	Клас небезпеки	Кількість, т/рік	Питоме утворення, кг на тону продукту
Азота діоксид	2	1,4-5,1	0,5-1,6
Оксид вуглероду	4	3,7-11,59	1-4,1
Сірчаний ангидрид	3	0,02-0,42	0,03-0,1
Вуглеводи	4	0,02-0,42	0,003-0,2
Бенз/а/пирен	1	$(1-34) \times 10^{-7}$	$(1-3) \times 10^{-9}$
Відходи	4	1,81-7,75	0,71-1,98
Рослинна олія	4	0,42-3,75	0,34-0,46
Нафтопродукти	3	0,08-0,58	0,05-0,12

Слід взяти до уваги, що такі антропогенні викиди представляють найбільшу небезпеку для промислових центрів.

Серед різних оксидів азоту практичне значення в екологічному аспекті мають монооксид NO і діоксид NO₂, суму яких означають NO_x.

В процесі горіння в результаті окислення азоту киснем повітря утворюється NO. В атмосферному повітрі NO поступово окислюється до NO₂. Тому цей компонент може розглядатися в якості основного токсичного компоненту.

В реакціях утворення NO може брати участь як азот атмосферного повітря, так і азот, що міститься в паливі. В рідких нафтопродуктах міститься, наприклад, до 5% азотистих з'єднань, в природному газі до 9,3% (Ухтинське родовище). Причому азот палива легше вступає в реакцію окислення, ніж азот повітря. При змісті азоту в паливі в кількості 1,4% за масою зафіксовано в процесі горіння збільшення викидів NO в 10 разів [4]. Відомо, що при перегонках нафти азотисті з'єднання залишаються в важких фракціях, що як раз і використовуються в якості рідкого палива для печей.

Наголошується також на утворенні NO шляхом реакції молекулярного азоту повітря з вуглеводневими радикалами ("швидкі" NO).

Загальноприйнятою теорією окислення азоту являється термічна теорія, розроблена акад. Я. Б. Зельдовичем [5]. Основні положення теорії можуть бути сформульовані наступним чином.

1. Окислення азоту відбувається за фронтом полум'я в зоні продуктів згорання.
2. Вихід оксиду азоту визначається максимальною температурою згорання, концентрацією азоту і кисню в продуктах згорання.
3. Основним механізмом термічного утворення NO являється ланцюгова реакція через атоми кисню.

Зменшення утворення NO досягається реалізацією первинних заходів, спрямованих: на зниження температури згорання; на зменшення часу перебування продуктів згорання в зонах високих температур; створення зон реакцій з відновною атмосферою (надлишок повітря менше одиниці), де утворення NO з азоту палива ускладнене, і відновлення оксидів азоту йде до молекулярного азоту.

Принципово для зниження викидів оксидів азоту топками хлібопекарських печей можуть проводитися наступні первинні конструктивні або режимно-технологічні заходи:

- використання пальників з низьким викидом NO_x;
- ступінчасте спалювання палива;
- ступінчасте подання повітря;
- рециркуляція димових газів;
- уприскування води (чи водо-мазутної емульсії) в ядро факела;
- комбінація первинних заходів.

Низький вихід NO пальників може бути досягнутий зниженням температур окремих зон факелу полум'я. Ефективним є використання пальників, що забезпечують утворення однорідної паливно-повітряної суміші перед її згорання і гарантують рівномірність подачі отриманої суміші в камеру згорання печі у вигляді багатофакельного горіння, зважаючи на те, що температура факелу полум'я в перетині окремих зон горіння різко відрізняється. І чим більше розмір факелу, тим буде більша різниця температур в окремих зонах, і тим більше кількість зон з локально високою температурою і, відповідно, концентрацію монооксиду азоту.

Таке рішення забезпечує збереження потрібної середньої температури в камері згорання і виключає утворення окремих зон з температурами, значно більшими середньої по камері, де кількість утворених оксидів азоту буде високою. Розрахунки, виконані автором, показують, що зони з температурами 2200K і 2000K розрізняються концентраціями NO в 5 разів, що підтверджує високу залежність швидкостей утворення NO від температури.

Вказані умови можуть бути реалізовані в багато факельному інжекційному пальнику. Повітря, необхідне для горіння, інжектуються газом, і в змішувач входить газоповітряна суміш, що надходить потім в насадку. Насадка складається з двох труб (труба у трубі), в кожній трубі є отвори для виходу газоповітряної суміші. На виході суміші з внутрішньої труби газ з повітрям активно перемішується і надходить у зовнішню трубу. Однорідну суміш, що виходить з отворів зовнішньої труби насадки, горить у вигляді окремих невеликих факелів уздовж насадки пальника.

Зниження температур може бути також досягнуто в конструкціях газових пальників з керамічними насадками з безполум'яним горінням газу. Температура на поверхні керамічних перфорованих плиток досягає всього 800°C, що зовсім унеможливує утворення NO. Подібні конструкції форсунок використовувались в кондитерських та бісквітних печах при їх безпосередньому розташуванні в пекарській камері.

Збільшення в камері згоряння інертної долі суміші, що не приймає участь в згорянні але забирає від згоряння частку палива (рециркуляція димових газів, добавка до повітря або палива води, вприскування паливо-водяної емульсії в ядро факела та ін.) також дозволяє зменшити температуру в камері.

Збільшення або зменшення надлишку повітря в камері згоряння відносно складу повітряно-паливній суміші, при якій температура згоряння з урахуванням дисоціації має максимальні значення, зменшує температуру полум'я і дозволяє знизити викиди NO.

Реалізація засобу може бути досягнуте ступінчастим спалюванням палива та ступінчастим поданням повітря в камеру для організації процесу згоряння, що дозволить організувати процес в зонах з надлишком або при недостатній кількості повітря (відносно стехіометричного його складу), що не тільки знижує температуру, а й ускладнює хімічні процеси утворення оксиду азоту.

Ґрунтуючись на отриманих результатах, можна зробити висновок про можливості подальшої оптимізації роботи хлібопекарських печей. Оптимізуючи режим горіння в пекарських камерах для печей ХПА-40, можна не тільки забезпечити зменшення кількості оксидів азоту, а домогтися зниження споживання палива на 15...18% [2, с. 125]. Збільшуючи завантаження на під, можна підвищити загальний к. д. печі на 7...8% [2, с. 125].

Всі ці первинні заходи мало затратні, і тому їх застосовують передусім для забезпечення нормованих викидів оксидів азоту.

Другим шляхом зниження викидів оксидів азоту є очищення димових газів від оксидів азоту, що вже утворилися.

Найбільше поширення у світі отримав процес селективного каталітичного відновлення (СКВ) оксидів азоту аміаком на поверхні каталізатора у присутності кисню при температурі 300...450°C. Каталізатор виконується на керамічному або металевому носії і включає діоксид титану, пентаоксид ванадію з добавками інших металів.

Застосовуються каталізатори пластинчатої, стільникової і гофрованої конструкції. В процесі селективного очищення оксиди азоту відновлюються аміаком на каталізаторі з утворенням молекулярного азоту і водяної пари і без формування вторинних забрудників :

Основні елементи устаткування для процесу каталітичного відновлення включають реактор, сховище аміаку і систему уприскування. Реактор процесу відновлення зазвичай містить декілька шарів каталізатора, що дозволяє забезпечувати поступову його заміну у міру "отруєння". Зі збільшенням об'єму каталізатора зростає міра очищення газів від оксидів азоту і знижується проскакування аміаку, але в той же час зростає і вартість процесу.

Як правило, реактор розміщується за економайзером перед підігрівачем повітря пічного агрегату. Але при високій запиленості потоку і значній кількості в димових газах речовин, що отруюють каталізатор, можливе його розміщення за золоуловлювачем. В цьому випадку знадобиться додаткове підігрівання газів перед входом в реактор.

Для відновлення оксидів азоту можна застосовувати рідкий безводний аміак під тиском, водний розчин аміаку при атмосферному тиску або розчин сечовини. Міра відновлення оксидів азоту зростає зі збільшенням кількості аміаку, що вводиться, але при цьому зростає і його проскакування. Оптимальне молярне відношення NH_3/NO_x складає 0,9...1,03. Міра очищення газів від оксидів азоту може досягати 0,92...0,94.

Хімічна реакція відновлення оксиду азоту до молекулярного азоту аміаком або сечовиною при високих температурах може протікати без застосування каталізатора. Цей метод дістав назву селективного некаталітичного відновлення (СНКВ) оксидів азоту. Реакція відновлення протікає при температурі 950...1100°C. При зниженні температури швидкість реакції знижується, що призводить до збільшення проскакування аміаку.

Один моль NO потребує введення одного молю NH_3 . На практиці для забезпечення рівномірного перемішування невеликої кількості аміаку з великими об'ємами димових газів доводиться вводити дещо більше аміаку (молярне співвідношення $\text{NH}_3/\text{NO}_x = 1,05...1,10$). Для відновлення оксиду азоту по методу СНКВ потрібно значно менше витрат в порівнянні з методом каталітичного відновлення, але ефективність СНКВ не перевищує 0,5.

Організаційні та експлуатаційні заходи, що втілюються на підприємствах, та пошук прогресивних їх рішень можуть відкрити значні резерви зменшення викидів оксидів азоту [3, с. 24].

Відновлення спеціалізації хлібопекарських підприємств до випуску вузького асортименту продукції дозволить підвищити завантаження основного обладнання. Збільшення завантаження хлібопекарських печей з існуючого рівня 35-40% до 70% дозволить знизити питомі викиди оксидів азоту на печах ХПА-40, ФТЛ-2 і Г4 ПХЗС-25 на 45-48% [3, с. 24].

Встановлено взаємозв'язок структури асортименту вироблюваної продукції з кількісно-якісними характеристиками забруднюючих речовин [3, с. 23]. Так, зі збільшенням частки подових виробів питомі викиди оксидів азоту при випічці на тупикових печах збільшуються на 50-55%, що пояснюється більш високими температурами процесу випікання.

Висновок. Наведені конструктивні і режимно-технологічні рішення зменшення утворення NO, заходи очищення димових газів, організаційні та експлуатаційні заходи щодо зменшення викидів оксидів азоту хлібопекарських печей.

Література:

1. Степанов, А. С. Экологическая оценка хлебопекарного предприятия /П В Медведев, А С Степанов // Ежемесячный научно-технический и производственный журнал «Хлебопродукты». - 2002. -№5. - С 26-29.
2. Медведев П. В. Регулирование воздействий хлебопекарного производства на окружающую среду /Медведев П. В., Степанов А. С. // Вестник Оренбургского государственного университета. - 2004. - № 2. - С. 122-126.
3. Поландова, Р. Д. Пути снижения техногенного воздействия хлебопекарных предприятий на окружающую среду / Р. Д. Поландова и др. // Пищевая промышленность. - 2006. - № 3. - с. 22-24.
4. Fenimore C. P. Formation of Nitric Oxide from Fuel Nitrogen in Ethylene Flames. Combustion and Flame? 1972, vol. 19, p. 289-296.
5. Зельдович Я. Б., Садовников П. Я., Франк-Каменецкий Д. А. Окисление азота при горении. Изд-во АН СССР, 1947, 147 с.

**Айгуль Хасанова, Регина Валеева
(Костанай, Казахстан)**

МУСОР – ВРАГ НАШЕЙ ПЛАНЕТЫ

Современная ситуация на планете Земля характеризуется резким ухудшением качества окружающей среды – загрязнением воздуха, рек, озер, морей, сокращением и даже полным исчезновением многих видов животных и растений, деградацией почв, опустыниванием и др. Это всё может привести к появлению неблагоприятных изменений в окружающей среде. Рост производственных сил общества, рост населения, урбанизация, научно-технический прогресс являются катализаторами этих процессов [5].

Человек не просто приспособился к жизни на Земле, но и стал изменять её, подстраивать под себя. И со временем появляются не благоприятные последствия жизнедеятельности человека, которые ставят под угрозу всю жизнь на планете.

Человечество подорвало состояние планеты, ввело в такую кризисную ситуацию, из которой самостоятельно не может выбраться. Одна из опаснейших проблем планеты, с которой люди сталкиваются каждый день -засорение планеты и она растёт с каждым годом.

Проблема мусора на нашей планете стоит наравне с радиоактивным загрязнением. Радиация с течением времени теряет свою поражающую способность, а бытовые отходы, такие как бутылки, пластик, пакеты, практически не разлагаются и постоянно несут свою угрозу. К тому же, они постоянно накапливаются, превращая нашу планету в гигантскую свалку. Действительно, если не решать все эти вопросы, то в самом ближайшем будущем планета будет просто мусорной свалкой [4].

«Земля не свалка!» - как хочется сказать каждому человеку, который выбрасывает мусор в не положенном месте. Куда не взгляни кругом обрывки пакетов или грязная бумага. И что самое обидное все люди это видят, каждый осознает, что мусор-это плохо, но не каждый осмелится подойти и подобрать. Здесь можно вывести две причины: первая - недостаток смелости, решимости, и вторая- безразличие. Многие считают, что есть специализированные рабочие, которые должны это делать. Но Земля то одна, общая и нет разделений, кому защищать её, а кому губить.

Необходимо полностью изменить отношение людей к природе и начинать это нужно с раннего детства. Внушать детям, что Земля это самое ценное, что она нас кормит, и только благодаря ей мы живём. И каждый человек должен понимать ценность сохранения планеты Земля.

Ведь каждые страны осознают, что необходимо защищать свои границы, призывают молодых парней на защиту отчизны, почему же точно так же не поступать и с защитой природы? Всю молодёжь, которая достигает определенного возраста, призывали бы на защиту планеты и дружно помогали бы убирать мусор или перерабатывать его. Наверное, тогда не было бы так актуальна проблема загрязнения планеты и люди бы понимали, что сорить и загрязнять родную землю это тоже, что предать отчизну.

В одном городе Росс-он-Уай, Англия проживает семья, которая объявила войну мусору. Они открыли магазин, который не использует ни каких полиэтиленовых изделий. Что бы закупаться у них необходимо приносить с собой контейнер, в который складываются все необходимые продукты. Конечно, продукты продаются на развес[2]. Ведь это вполне хорошая идея перехода стран в экологический режим.

Только в городе Костанай насчитывается около 12 крупных торговых домов, в которых вполне возможно было ввести данную идею. Страшно представить, сколько полиэтиленовых пакетов расходуется в крупном супермаркете «Астыкжан». Ведь люди видят в этом выгоду «бесплатные мусорные пакеты» - говорят они, а за последствия не им отвечать, этого люди не понимают.

Известно, что для полного разложения пластикового пакета, требуются около 500 - 550 лет. При этом такой пакет не просто лежит где-то, он наносит постоянный вред окружающей природе – пластик

нарушает естественное прохождение воды и воздуха в почвах, что ведет к сокращению лесов, способствует увеличению свалок и выбросов парниковых газов [3].

И как обидно становится, когда видишь во что превратили леса и парки после очередных пикников. Как только приедешь в лес, на природу отдохнуть, обязательно увидишь остатки от лагеря людей, брошенные пакеты, сломанные мангалы. Давно пора изъять из продажи одноразовую пластиковую посуду, ведь она стоит считанные копейки, поэтому люди и без сожаления оставляют ее, а остатки так и будут лежать. А эти люди не вернуться в это замусоренное место, они будут искать участок чище и посветлей, который точно так же испортят.

Людам пора бы избавиться от мусора в своей голове, пора бы понять, что эта планета создавалась не для того чтобы ее уничтожали. Необходимо беречь эту красоту для будущего поколения.

Как радуют глаз экологические билборды на улицах, гласящие, что мусорить дурно, что у мусора есть дом. И правительство не забывает о чистоте, вводит всё новые штрафы за выбросы мусора в неположенном месте. В Казахстане готовятся перейти к «зеленой экономике», планируют установить отдельные контейнеры для разных видов мусора, как это давно практикуется в Европе. Так, в экологический кодекс предлагается включить нормы по развитию рынка вторичных ресурсов, созданию интегрированной системы управления отходами. В Водном кодексе предлагается создать национальную водохозяйственную компанию, которая бы обеспечивала соответствие наличия водных ресурсов и водозабора национальным приоритетам [7].

Некоторые магазины предлагают биоразлагаемые пакеты. Стоят они ненамного дороже, но разлагается полностью уже через 2 года. Но такие пакеты тоже не выход. Ведь и они попадут в мусор, и также будут загрязнять мир. На западе давно нашли выход, многие покупатели ходят за покупками с холщовыми сумками. Общество заинтересовано в сохранении экологии и таких покупателей во многих магазинах поощряют предоставлением скидок.

Пока биоразлагающиеся пакеты еще не очень распространены в нашей стране, самым простым способом проявления вашей экологической ответственности становится использование многоразовых сумок [3].

Тысячи тон органических отходов Гонконга - лакомый кусочек для дождевых червяков. Именно этих неприятных созданий ученые решили завербовать, чтобы наконец-то избавиться от мусора, который практически задушил этот крохотный китайский островок [6].

Дождевой червяк - настоящий волшебник на ниве переработки отходов. И этот его талант решили использовать предприимчивые китайские ученые-экологи. Они подсчитали: чтобы полностью переработать все органические отходы Гонконга нужно 80 миллионов дождевых червяков, сообщает Новый канал [6].

Прожорливых червяков ученые разводят на специальной ферме, а потом принуждают их работать. Черви пережевывают мусор и выделяют органический материал без запаха - экологически чистое удобрение [6].

Впрочем, пластик, бумагу, железо, стекло и другие неорганические соединения они переварить не могут, поэтому программа по очищению окружающей среды с помощью таких «санитаров» будет эффективной только тогда, когда мусор будут сортировать [6].

В административном кодексе Республики Казахстан обозначены ряд статей, которые показывают административные правонарушения в области охраны окружающей среды. Так, Статья 331 «Нарушение правил эксплуатации, а также неиспользование оборудования для очистки выбросов в атмосферу и сброса сточных вод» влечет штраф от десяти до двухсот пятидесяти месячных расчетных показателей. Но загрязнение мест общего пользования в этом кодексе обозначено как мелкое хулиганство. Но почему? Ведь именно это загрязнение считается самым опасным. По данной статье, за мелкое хулиганство предусмотрен штраф в размере десяти месячных расчетных показателей либо административный арест на срок до десяти суток [1]. Всего лишь штраф. Но почему люди вместо платы денег за выброс мусора в не положенном месте не могут понести наказание. Вряд ли уплата денег чему-то научит человека, если у него появились сейчас деньги, то почему не появятся повторно на оплату штрафа? Каждый человек должен понимать и нести ответственность за сохранение планеты Земля.

Мы должны беречь природу точно так же как бережем свои жизни. Планета тонет в мусоре, она кричит о помощи, но её не слышат.

Литература:

1. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5. 07. 2014г. №235.
<http://online.zakon.kz>
2. Документальный фильм «Trashed». Кандида Брэди. 2013.
<https://www.youtube.com/watch?v=UluKRmYOLWY>
3. О полиэтиленовых пакетах. Владимир Вовак <http://probudilis.ru/st/ekosumki.php>
4. Мусор на планете Земля. Камилла Войко. <http://ewrica.com.ua/novosti/musor-na-planete-zemlya>
5. Экология. Пушкарь В.С., Майоров И.С., редактор: Александрова Л.И.
<http://abc.vvsu.ru/Books/ekologija/page0018.asp>
6. Зарубежный опыт культивирования дождевых червей. Олег Москалев
<http://www.olegmoskalev.ru/agro/zemlia/8.html>
7. Капитал. Центр деловой информации. Данияр Молдабеков.
<http://kapital.kz/gosudarstvo/29078/gotovitsya-zakon-o-razdelenii-othodov.html>

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА**Madina Asrarova
(Tashkent, Uzbekistan)****INTERNATIONAL RISKS**

In today's modern and globalized market, the competition in business is growing rapidly. In order to become more successful and achieve goals in business, the companies are required to make huge risks and decisions. Expansion of business abroad is a big risk and takes time and requires careful planning but it is worth taking since it can expand sales and production volume and assists to make your product worldwide brand.

It is obvious that expanding the business internationally causes risks in dealing with local culture, language, government regulations, etc. There are various and different risks that banks and companies could face during their operational activities. Comprising credit risk, economic risk, cultural risk, legal risks, foreign exchange risk and interest rate risk.

Credit Risk – the inability of the buyer to honor total payment to the seller for goods rendered on deadline day;

Economic Risk – unfavorable conditions in exporter or importer's country which may influence negatively both parties in fulfilling their obligations like the difficulty in producing or shipping the goods;

Cultural Risk – inability of accepting cultural differences or languages barriers;

Legal Risk – potential financial loss from uncertainty in legal proceeding or legislation;

Interest Rate Risk – risk by interest paying asset like floating rate loan.

It is clear that it is better to pair off credit risk with sovereign risk and market risk with foreign exchange risk. The former occurs as a result of issuer's failure to meet his contractual obligations to repay a debt. When the government will snub or be unable to pay its debts that owes to foreign bank, the business has likelihood of facing sovereign risk. Therefore in both types of risks, one counterparty defaults to perform its responsibility in contract agreements.¹

As regards market risk also called systematic risk, it is where losses arise due to changes in market prices or interest rates. Foreign exchange risk affects to investment's value because of unexpected movements in exchange rates between different currencies. It is considered as one type of market risk, fluctuations of foreign currencies during the business which may result in overpaying by the importer or receiving less by exporter in terms of local currency.

Financial risk control is used by risk managers and takers as a support function for measuring and monitoring risks against its determined limits. Furthermore, it provides stakeholders further reports about production and distribution of risks as well as risk policies and procedures. On the other hand, risk takers aim to build economic value by discovering cost-effective opportunities which is worthy to get financial risks because they make high amount of investments. Risk takers should also have freedom to take decisions themselves. To conclude risk takers try to increase revenue while risk controllers pay their attention to maintain risks at lowest level.²

Before entering to the international market, the company must find out risks and how to mitigate them:

- * The company should deal with the consumer with established track record.
- * Employing credit agency to reduce buyer's credit risk.
- * Engage on more secured payment methods.
- * Respecting cultural differences.
- * Using the same currency in buying and selling.
- * Sending representatives into the target market in foreign state to deal with the goods or services.

It is clearer that international business is more risky and expensive than trading domestically, but choosing the right entry mode and exit strategy and identifying risks in doing business and best ways of mitigating them will bring huge fortunes to the company's overseas market.

References:

1. Alan, M. (2008) "Financial services", Available.
2. George, K. (2005) "Non bank financial services", Available.
3. Garry, F. (2012) "Types of risk in the bank", Available.
4. Joel, Bessis. (2008, 26-27) insist that the presentation "types of risks"

Scientific supervisor:

The teacher of Tashkent Financial institute – Namozov Olim Botirovich.

¹ www.etreed.org

² www.aiu.edu

THE ISSUE OF UNEMPLOYMENT IN RUSSIA MUST BE SETTLED

Unemployment rate is one of the main characteristics that describes the economy of a country or a region. In general, it is almost always true that the higher the unemployment rate, the worse the economy situation is. Actually, nearly six million fewer people are employed today than just four years ago. It is advisable to create about 200,000 jobs per month for nearly three straight years to get the employment level up to the 2007 level.

Unemployment rate (%)

Country	1999	2000	2001	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Russia	12.4	10.5	8	7.9	8.5	8.3	7.6	6.2	6.4	8.4	7.6	6.6

Try to imagine a world in which there is no unemployment. In such a world, no one would be looking for a job would have one and everyone who didn't have a job would have no regrets and no intention of seeking one. When people finished colleges or universities and joined the labor force, they would take the first job that came along no matter how bad it was for them. That's why such a world would clearly not be a nice place where people want to live and work. Productivity would probably not be very high and there would be a good deal of unhappiness and lack of job satisfaction, but this one is fictional world and it differs from the world we live in. The real world is dynamic and ever-changing. Production and consumption change as new technologies are developed and exploited. Firms are born and die. By that way old jobs disappear. As a consequence, workers of all ages constantly face the risk of losing their current job and the prospect that a potentially better job might exist.³

Unemployment Rate in Russia increased to 5.80 percent in February of 2015 from 5.50 percent in January of 2015. Unemployment Rate in Russia averaged 7.95 percent from 1993 until 2015, reaching an all time high of 14.10 percent in February of 1999 and a record low of 4.80 percent in August of 2014.⁴

According to the Ministry of Labor, the number of officially registered unemployed individuals has increased by 3.4 percent and amounted to 903,300 people for the week from 21 to 28 January 2015, which means that about 30,000 people lost their jobs in one week. In addition, the ministry has placed another 235,000 on a list of those expected to be laid off. This mostly includes those employed in the motor-car and machine-building industries, as well as those who work in the production of electrical equipment, construction materials or food. Businesses who have products for which demand is falling or who do not have enough working capital face big risks now.⁵

The most large-scale layoffs are expected in the Chelyabinsk Region, an industrial area located 1,100 miles east of Moscow. Up to 82 percent of workers (6,100 employees) at the local tractor factory are expected to be laid off before May 2015. The 'risk group' includes marketing specialists, sales managers and lawyers.⁶ During periods of high unemployment millions find themselves without work, often through no fault of their own. There are without sufficient income to maintain their normal life-styles and some lose their savings.

It is pointed out that several factors may slow the rise in unemployment – the outflow of migrants from Russia, for example. According to the Federal Migration Service, the number of migrants arriving in Russia decreased by 70 per cent in January 2015 compared to the same period last year. "If there is an outflow of migrant workers, unemployed people or those who are not employed full-time can replace them".⁷ Another way to

³ "Macroeconomics" Michael Parkins

⁴ Unemployment Rate in Russia is reported by the Federal State Statistics Service.

⁵ Vera Kononova of the Institute for Complex Strategic Studies (ICSS)

⁶ Alexandra Polyakova, a leading researcher at the Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration.

⁷ Alexander Shcherbakov, a professor of the Department of Labor and Social Policy at the Academy of National Economy and Public Administration

improve economy and reduce unemployment is paying attention to small business like in Uzbekistan. If a country wishes to be a successful, it has to invest in the small economy that employs the majority of the population. In a short time small business has taken the lead in Uzbekistan's economy. Two years ago, small businesses produced 55.8% of total GDP and provided employment to more than 9.51 million people or 76% of the total employed population. Last year The Uzbek banks allocated 7.5 trillion soums for lending to small business and entrepreneurship. 160 billion soums were distinguished for starting business for graduates of vocational colleges, 170 billion soums to family business, 700 billion soums to entrepreneur women.

To sum up, opening mini-workshops, consumer service centers, stores can help to create new jobs and raise population incomes, promote the development of a social infrastructure and raise living standards. So promoting small business and entrepreneurship will be key to solving this issue.

Risolatxon Atabayeva
(Marg'ilon, O'zbekiston)

PUL, KREDIT VA BANKLARNING DOLZARB MASALALARI HAMDA SOXA PEDAGOGLARINING AMALIY BILIM VA TAJRIBALARINI OSHIRISH MASALALARI

Biz oldimizga qanday vazifa qo'ymaylik, qanday muammoni yechish zarurati tug'ilmasin, gap oxir-oqibat, bari-bir kadrlarga borib taqalaverishi, bizning kelajagimiz, mamlakatimizning kelajagi, o'rnimizga kim kelishiga bog'liq.⁸
I.Karimov

Ma'lumki, mustaqillik yillarida O'zbekiston bank tizimida tub isloxotlar amalga oshirildi va Respublika bank tizimi jahon andozalari darajasidagi istiqbolli va zamonaviy banklarga aylantirildi. Zotan, butun O'zbekiston bank tizimi mamlakatimiz iqtisodiyotining gullab yashnashi, fuqarolarimizning farovon hayot kechirishi uchun qurdatli vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston iqtisodiyotining izchil rivojlanishida banklar va bank tizimidagi pul, kredit siyosati muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni maqsadli yo'naltirishda bank kreditlaridan samarali va oqilona foydalanish iqtisodiy taraqqiyotga erishishning birlamchi omilidir. Bugungi kunda zamonaviy pul tizimi pul birligi, valyuta kursini o'rnatish qoidalari, baholar masshtabi, pul ko'rinishlari, emissiya tizimi, kredit apparati kabi elementlarni o'z ichiga oladi.

Bugun biz banklar va bank faoliyatisiz hayotimizni tasavvur eta olmas ekanmiz, uning ertasi qanday?-, degan savol barchani birdek qiziqtirishi tabiiy xol albatta. Banklarning mamlakat taraqqiyoti va rivojlanish yo'lidagi beqiyos ahamiyatini e'tirof etgan holda, tizimda faoliyat yuritayotgan kadrlar salohiyati hal qiluvchi kuchga ega ekanligini unutmashimiz zarurdir. Shuningdek, bank tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlayotgan o'quv muassasalari pedagog kadrlarning bilimini, salohiyat va tajribalarini oshirish nihoyatda muhim va dolzarb vazifadir.

Zero, har bir iqtisodchi pedagog dastavval Respublika iqtisodiyotining rivojlanish ko'lami, istiqboli, bank tizimi, mamlakat pul va kredit siyosati sohasidagi o'zgarish va yangiliklarni teran anglamog'i, yo'riqnoma va me'yoriy hujjatlar bilan ishlay bilishi, xorijiy tillarda so'zlasha olishi, keng tafakkur va dunyoqarash egasi bo'lishi muhimdir. Pedagog o'qituvchilarning sifat tarkibini yaxshilash, kasbiy-iqtisodiy bilimni oshirish, mashg'ulotlarda fan-texnikaning eng zamonaviy yutuqlaridan, o'qitishning yangi texnologik innovatsion usullaridan foydalanishlarining muntazamliligini ta'minlash va izchil davom ettirish muvaffaqiyat omilidir.

Qolaversa, ta'lim jarayonini olib borishda amaliy mashg'ulot o'yinlari, vaziyatli masalalarni yechish usullari, muammoli darslar tashkil etish, davra suhbatlari, baxs-munozara hamda muloqot kabi dars o'tishning eng faol usullarini keng joriy etish lozim. Xususan, ta'limni amaliyot bilan uzviy bog'lab olib borish ko'zlangan natijani berishi bilan ahamiyatlidir. Hozirgi davr o'qituvchisi ingliz tilini yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi shart. Chunki ingliz tili xalqaro biznes tilidir. Dunyodagi barcha banklar va moliya tashkilotlari o'rtasidagi aloqalar ingliz tilida yuritiladi. Shu bois har bir yosh mutaxassis xorijiy tillarni puxta egallamog'i zarurdir.

Xususan, mamlakat kelajagi, uning porloq ertasi xalqimiz pedagoglari yetishtirib chiqarayotgan minglab yoshlar armiyasining ya'ni yosh mutaxassislarning salohiyati va izlanuvchanligiga bog'liq ekan, har bir pedagog o'ziga yuklatilgan bu vazifani vijdonan ado etishi, bilimdon yoshlar safini kengaytirishi, bu borada bor kuch-g'ayrat va imkoniyatlarni ishga solishi muhim ahamiyatga egadir. Zotan, tobora shiddat bilan odimlayotgan va global tus olayotgan dunyo hamjamiyatida mamlakat nufuzini yanada oshirmoq va yoshlarga bo'lgan ishonchni mustahkamlamoq pedagog ustozlarning kasbiy mahorati va jonkuyarligiga ham bog'liqdir.

Prezidentimizning 2012-yil 10-dekabrda "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'sib kelayotgan yosh avlodni chet tillarga o'qitish, xorijiy tillarni puxta biladigan mutaxassislarni tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish, sohada xalqaro hamkorlikni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratmoqda.

⁸ Prezident I.A.Karimovning "Isloxotlar va investitsiyalar bo'yicha idoralararo Muvofiqlashtiruvchi kengashining 2011 – yil 11-yanvardagi ma'ruzasidan."

Pedagog xodimlar mehnatini rag'batlantirishga oid amalga oshirilayotgan izchil chora-tadbirlar natijasida o'qituvchilarning o'rtacha mehnat haqi 2006-yil 1-sentabriga nisbatan 9 barobarga oshirildi.

Prezidentimizning 2014-yil 29-sentabrdagi farmoniga muvofiq mamlakatimiz ma'naviy-ma'rifiy salohiyatini yuksaltirish, yosh avlodni ona Vatanga muhabbat, istiqlol g'oyalariga sadoqat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida voyaga yetkazishga qo'shgan salmoqli hissasi, ularga fan asoslarini hamda zamonaviy kasb-hunarlarini o'rgatishdagi jonkuyarligi, ta'lim-tarbiya sohasidagi ko'p yillik samarali mehnati va jamoat ishlaridagi faol ishtiroki uchun bir guruh o'qituvchi va murabbiylar Vatanimizning yuksak mukofotlari bilan taqdirlandi.

Prezidentimizning "2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustivor yo'nalishlari to'g'risida"gi qarori hamda Prezident I.A.Karimovning Vazirlar Mahkamasining 2011 yil yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan ma'ruzalarida belgilangan vazifalardan kelib chiqadigan vazifalar, respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish, soliq-byudjet va monetar siyosatni takomillashtirish borasida ilmiy takliflar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan tadqiqotlar o'tkazildi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish samaradorligini ta'minlash uchun pul-kredit va soliq-byudjet siyosatlarini aniq muvofiqlashtirgan holda borishni toqoza etadi. Har ikki siyosat uyg'unligi ijtimoiy qayta ishlab chiqarish va jamiyat ehtiyojlarini qondirish samaradorligini oshiradi, mamlakatdagi makroiqtisodiy vaziyat barqarorligini ta'minlaydi.

Ularda respublika moliya-bank tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlash va yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishish, moliya-kredit tashkilotlarining iqtisodiyotni modernizatsiyalashda soliq-byudjet siyosatining ustivor yo'nalishlari, moliya-bank tizimida moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarini joriy etish, bank faoliyatini takomillashtirishda innovatsion siyosatni orqali xorijiy investitsiyalar ishtirokini faollashtirish yo'llari va boshqa masalalar ko'rib chiqildi.

O'zbekiston bank tizimi va soha pedagoglari oldida uchinchi ming yillikda mamlakat iqtisodiyotini misli ko'rilmagan darajada yuksaltirish, yoshlarning intellektual salohiyatlarini yanada rivojlantirish vazifalari turibdi. Yuksak kasbiy mahorat va bilimga ega bo'lgan tajribali ustozlar albatta, jaxon xamjamiyati oldida o'z vazifalarini sharaf va iftixor bilan uddalaydilar. Ular xalqaro andozalarga javob beradigan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashga erishadilar.

Muxtasar aytganda, bank-moliya tizimi salohiyati yuksak, bilimi chuqur, jahondagi ilg'or tajribalarni o'ziga singdirgan va uni ijodiy qo'llashga qodir bo'lgan yoshlar faoliyati bilan bardavom va qudratlidir.

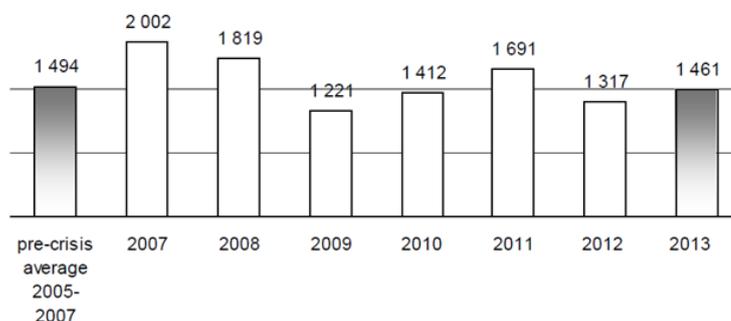
Azamat Botirov, Gulyar Kasimova
(PhD, Uzbekistan)

EXTENDING HORIZON OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT FLOWS – ANALYSIS OF GEOGRAPHICAL AND SECTORAL REDISTRIBUTION

Foreign direct investment (FDI) is increasingly being recognized as an important factor in the economic development of countries. Besides bringing capital, it facilitates the transfer of technology, organizational and managerial practices and skills. More countries are taking series of measures to create a favorable and enabling climate to attract FDI as a policy priority. In addition to reducing the restrictions on the entry of FDI, they are actively liberalizing their FDI regimes.

International financial system is always vulnerable to external shocks and hidden factors. After global financial crisis occurred in mid 2008, global foreign direct investment flows changed its direction to low cost offshore and resource-rich economies. As most scientists and lead economists think, global investment volume experienced changes in geography, sector and type of investing. However, after painful and devastating effects of financial crisis, economies are recovering from critical economic profile. Despite fluctuations in global foreign direct investment, global inflow in 2013 reached the pre-crisis average. (Figure 1)

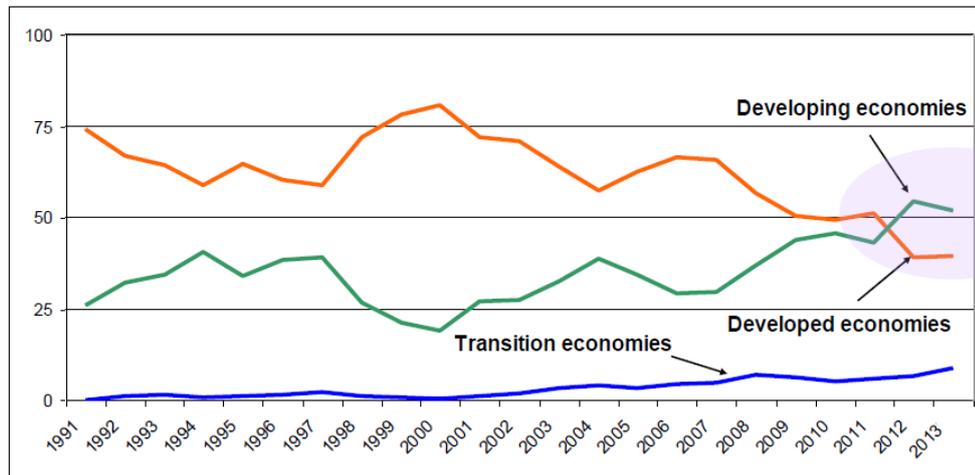
Figure 1. Global FDI inflows, average 2005–2007, 2007–2013
(Billions of US dollars)

Source: UNCTAD.

The most striking change belongs to redistribution among economic groups of world countries. Analysis shows that trends in the past three years indicated higher attraction to developing economies. Foreign direct investment flows to developing economies reached a new high of 759 billion USD, accounting for 52 per cent of global FDI inflows in 2013 [1, p 56]. At the regional level, flows to Latin America and the Caribbean, and Africa were up; developing Asia, with its flows at a level similar to 2012, remained the largest host region in the world. Flows to developed countries remained at a historically low share of global total FDI flows 39 per cent for the second consecutive year. They increased by 12 per cent to 576 billion USD, but only to 44 per cent of their peak value in 2007 [1, p 58]. Global foreign direct investment flows rose by 11 per cent in 2013 to an estimated 1.46 trillion USD, up from a revised 1.32 trillion USD in 2012 [1, p 62]. FDI inflows increased in all major economic groupings – developed, developing and transition economies. (Figure 2)

Figure 2. FDI inflow shares by major economic groupings, 1991-2013
(Per cent)

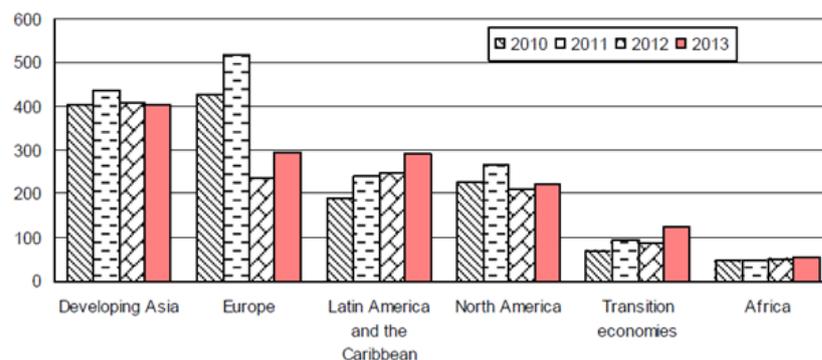

Source: UNCTAD.

Inflows to developed countries are recovering, with preliminary estimates showing a 12 per cent rise in 2013, over 2012, to 576 billion USD, for the group of 38 economies as a whole [3, p 27]. However, the picture is mixed: despite positive signs of recovery in some developed country regions, such as parts of the European Union, FDI flows to the United States failed to reverse their decline, contrary to other signs of economic recovery over the past year. Inflows to Japan rose by 61 per cent to 2.8 billion USD, but Australia and New Zealand saw sharp declines of 28 per cent to 40 billion USD and 75 per cent to 0.5 billion USD [2, p 91]. Flows to developed economies were therefore still at only 44 per cent of their peak level of 2007. Even though the growth rate in FDI flows to developed countries was twice that compared to developing countries in 2013, it was not enough to restore their position as primary recipients of FDI inflows. The developed country share remained well below half of global inflows at 39 per cent.

The aggregate inflows to the European Union in recent years were largely accounted for by flows to four relatively small economies – Belgium, Ireland, the Netherlands and Luxembourg – that offer a tax-friendly environment for investment, particularly for special purpose entities. As a result, these economies are hosts to a large number of transnational corporations' financial or treasury functions. Having fallen by over 169 billion USD in 2012, inflows to these four economies grew by over 100 billion USD in 2013. Elsewhere in the European Union, Germany (+392 per cent to 32.3 billion USD), Spain (+37 per cent to 37.1 billion USD) and Italy (from 0.1 billion to \$9.9 billion USD) saw a substantial recovery in their FDI inflows. Conversely, flows declined in 15 out of 27 EU economies, with the largest declines observed in France (-77 per cent to \$5.7 billion USD) and Hungary (from 13.8 billion to - 3 billion USD). Outside the European Union, inflows to Norway and Switzerland also fell sharply by 46 per cent to 9.4 billion USD and by 98 per cent 0.2 billion USD [4, p 87]. (Figure 3)

Figure 3. FDI inflows by region, 2010–2013
(Billions of US dollars)

Source: UNCTAD.

Estimates for North America show that inflows grew by 6 per cent due to a turnaround in Canada (+49 per cent to 64.1 billion USD) where inflows rose across a broad range of industries. The recovery was largely ascribed to a sharp increase in intra-company loans to foreign affiliates in Canada. Cross-border M&A sales in both Canada and the United States declined, which is partly explained by large divestments. Inflows to Israel (+48 per cent to 14 billion USD), primarily attracted by the country's high-tech industry, are estimated to have reached a level comparable to the previous high in 2006 [1, p 45]. In Australia, which has benefited from the commodity boom in the recent past, M&A sales halved and FDI inflows declined by more than a quarter in 2013. An upturn in M&A sales helped increase FDI inflows to Japan, but the value of inflows was still marginal.

Continuing their 2012 performance, developing economies accounted for more than half of global FDI again in 2013, as their inflows reached a new high, at an estimated 759 billion USD. The increase was mainly driven by Latin American and the Caribbean, and Africa while developing Asia – the world's largest recipient region for FDI – saw its flows at a level similar to 2012. Total inflows to developing Asia – comprising East Asia, South Asia, South-East Asia and West Asia – as a whole amounted to an estimated 406 billion USD in 2013, at a level similar to 2012. The performance of sub-regions continues to diverge, with FDI growth rates ranging between 3 per cent in South Asia (to 33 billion USD), 2 per cent in South-East Asia (to 116 billion USD), 1 per cent in East Asia (to 219 billion USD) and – 20 per cent in West Asia (down to 38 billion USD) [5, p 16]. With inflows to China at an estimated 127 billion USD – including both financial and non-financial sectors – the country again ranked second in the world, closing the gap with the United States to some 32 billion USD. India experienced a 17 per cent growth in FDI flows, to 28 billion USD, despite unexpected capital outflows in the middle of the year. FDI growth slowed in the Association of Southeast Asian Nations, as inflows to Singapore – the largest recipient in South-East Asia – stagnated at 56 billion USD. However, prospects for this regional grouping continue to be promising, as more FDI arrives from China and Japan in a wide range of sectors, including infrastructure, finance and manufacturing. West Asia is the only region to see a fifth consecutive decline in FDI in 2013, dropping by another 20 per cent to 38 billion USD. The region's two main recipients – Saudi Arabia and Turkey – both registered significant FDI declines of 19 per cent to 9.9 billion USD and 15 per cent to 11 billion USD [3, p 24]. Turkey witnessed virtually a total absence of large FDI deals. In addition, the worsening political instability in many parts of the region have caused uncertainty and negatively affected investment.

FDI flows to Latin America and the Caribbean increased by 18 per cent in 2013 – the fourth consecutive year of growth – reaching an estimated 294 billion USD. While in previous years FDI growth to the region was largely driven by South America, in 2013 Central America and the Caribbean were the main recipient of FDI growth (FDI inflows increasing by 93 per cent and 38 per cent respectively). Flows to South America declined by 7 per cent [4, p 22]. The 18 billion USD acquisition of Grupo Modelo in Mexico explains most of Central America's increase in FDI, while the strong rise in the Caribbean was mainly driven by the British Virgin Islands. The decline of FDI flows to South America came after three years of strong growth bolstered by the strength of commodity prices that fuelled rising profits on investment as well as reinvested earnings in the mining industry. Decreasing commodity prices seem to have brought a stop to the boom in FDI in this industry, especially in countries such as Chile (-33 per cent to 20.4 billion USD) and Peru (-2 per cent to 12 billion USD). In addition, FDI to Brazil – the largest recipient of FDI in the sub-region, with 47 per cent of South American total FDI flows in 2013 – declined by a slight 3.9 per cent in 2013, but remained significant (63 billion USD) [3, p 52]. Nevertheless, this decline should be seen in the context of strong growth in previous years that boosted FDI in Brazil to historical highs.

FDI flows could rise further in 2015, to 1.8 trillion USD as global economic growth gains momentum. Activity is expected to improve further in 2015, largely on account of recovery in developed economies. GDP growth, gross fixed capital formation and trade are projected to rise globally over the next years. Those improvements could prompt transnational corporations to gradually transform their record levels of cash holdings into new investments. However, uneven levels of growth, fragility and unpredictability in a number of economies, and the risks associated with a gradual exit from the quantitative easing programmes by the United States and other major countries may dampen the recovery. The announced deals for FDI projects in late 2013, be they M&A or greenfield, suggest that the lift off in FDI may not be strong in the short term.

Favorable investment climate and prudent investment policy serves as one of the factors of fostering economic growth in Uzbekistan. Increasing volume of foreign direct investment and number of foreign investors bring their direct effects on strengthening the socio-economic prosperity in the country. These successes are achieved by creating the necessary condition for investors consolidated by law through deriving from international practice. Nowadays investment climate promotion measures are regularly taken by government. Series of tax incentives holds the major share of their composition.

Reference:

1. World Investment Report 2013. UNCTAD.2014
2. OECD Investment Index. OECD.2015
3. Global Investment Trends Monitor in January 2014. UNCTAD. 2014
4. Global Financial Development Report 2014. The World Bank Group.2015
5. Investment Policy Monitor 2013. UNCTAD. 2014

**Iloxomjon Ibroximov, Akmal Rahimov
(Tashkent, Uzbekistan)**

IMPORTANCE OF DEPOSITS IN BANKING SYSTEM

Today banks play a great role in the financial system of a country. So, there has been created a strong bank financial system that to serve in market economy in a developing countries. The banking system in an economy is analogous to the heart in the human body structure and the capital it provides can be likened to blood that circulates in it.

Similarly if finance is not provided to any economic sector, it will suffer and that sector will eventually fail. However, the ability to provide the relevant financing is dependent on the ability of the banks to mobilise adequate amount of deposits in the economy and other foreign sources of funding.

The commercial banks help in mobilizing savings through network of branch banking. People in developing countries have low incomes but the banks induce them to save by introducing variety of deposit schemes to suit the needs of individual depositors. They also mobilize idle savings of the few rich. By mobilizing savings, the banks channelize them into productive investments. Thus they help in the capital formation of a developing country. Bank deposits are a common occurrence in which customers deposit funds into their accounts. The bank must provide cash to the customer whenever funds are withdrawn; if not withdrawn, however, banks will typically use the funds as investments or loans to other customers until the depositor makes a withdrawal.

Financial institutions provide the system through which savers deposit their money and borrowers can access those resources. The process by which deposits are transformed by the banking sector into real productive capital is at the core of financial intermediation.

Banks ensure the efficient transformation of mobilised deposit funds into productive capital.

Deposit mobilisation is therefore a key first step in the financial intermediation process. Banks simply cannot function without deposits from savers in the economy. Many developing countries suffer from low domestic savings rates. This is especially pronounced in countries like Zimbabwe, where there is no domestic currency and we have resorted to a multi-currency system.

Domestic deposits traditionally provide a cheap and reliable source of funds for development, which is of great value developing countries, especially when the economy has difficulty raising capital in international markets.

Studies around the world have shown that banks should fund more of their loan books with customer deposits in order to stand more robustly against liquidity squeezes and contribute to the stability of the banking system.

When banks resort less deposit funding and rely more on open market funding this is widely seen as negative for financial stability. Market funding requires that the bank continually rolls over bills and bond issues and renews its borrowings from other financial institutions.

In general these bond issues will be offered to both domestic and foreign investors. These funding sources have generally proved to be less stable than customer deposits, and reliance on market funding has thus made the banks' liquidity positions more vulnerable to external shocks. In an effort to mobilise deposits in an economy, banks develop various forms of products that can be enjoyed by the clients.

The most important deposit products are those that make it easier for clients to turn small amounts of money into "useful lump sums" enabling them to smooth consumption and mitigate the effects of economic shocks. These are typically provided by banks in the form of savings accounts.

Any decline in amount of deposits at the banks raises important questions about whether the banks will be able to remain successful and meet the credit needs of the economy.

Banks will typically experience a temporary liquidity dips due to a decline in the amount of deposits. The most important step for banks in addressing this problem would be to develop strategies that are consistent with the needs of the savers in the economy. When the deposit base in the economy shrinks, banks will respond in a variety of ways.

- Banks will become aggressive in maintaining their local base of depositors and the underlying customer relationships. Banks will offer incentives to depositors in the form of higher interest rates and other attractive conditions in order to retain depositors on their books.
- Many banks will look for other funding sources and will compete more directly for market based funds. In this respect interbank funding becomes an option.
- The banks also look at ways of creating new funding sources and better ways to manage banking assets.

An option that banks can adopt is to lend on a more selective basis whenever funds are tight - either by raising credit standards or increasing loan rates and fees.

Although this strategy could result in better credit quality and perhaps higher net interest margins as loan demand increases, it could also mean curtailing the amount of credit extended to creditworthy customers.

It is important to keep in mind that every time one makes a deposit with the bank, they are providing part of the lifeblood for the economy as it is deficit units of the economy that benefit from the actions of depositors.

Banking institutions in our republic also provide many types of deposits for customers. Most common used types of deposits in Uzbekistan can be summarized as follows:

- Demand deposit;

- Time deposit;
- Savings account.

Based in the international practice, it can be suspected that new types of deposits to be adopted in our country. In particular money market deposits can be proposed as it provides opportunities for attracting additional funds in to banking sector.

Scientific supervisor:

The teacher of Tashkent Financial institute – Candidate of economy sciences, docent, Ilhomova Yodgora Saidahmedovna

**Ильхомжон Абдурасулов
(Ташкент Узбекистан)**

РОСТ И РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА

Банк -живой организм, который состоит из отдельных работников, свойства и качества которых, как казалось бы, должны суммироваться в некий общий результат. Однако результат деятельности банка на самом деле - это далеко не сумма свойств и качества его работников. Социальная система, вбирая в себя элементы, приобретает и новые свойства, возникающие в процессе взаимодействия его элементов. А эти свойства могут быть направлены и не на пользу банку, хотя никто из работников в отдельности или его руководителей зла своему банку не желает.

Банковский сектор – одно из важнейших направлений развития рыночных отношений, который является основой для нормального, эффективного функционирования рыночного механизма. Коммерческий банк в Узбекистане становится основным элементом банковской системы. Так как именно развитие данного направления должно быть приоритетным, потому что действие кредитно-финансового механизма и определяет уровень развития экономики страны в целом. Мне кажется, что во всём вышесказанном и состоит актуальность данной темы.

Коммерческий банк относится к наиболее сложному типу организационно-экономических и социальных систем. С одной стороны, это -специфическое кредитно-финансовое учреждение, которое должно постоянно обновлять используемые информационные технологии для повышения качества выполнения операций на рынке банковских услуг. С другой стороны, банк обладает основными признаками производственной системы, ориентированной на массовое обслуживание клиентов. В этой системе важно уже не только качество услуг, которое благодаря современным технологиям можно сделать очень высоким, но также трудоемкость и себестоимость выполнения основных операций. От качества функционирования этой системы зависит прибыль и другие результаты.

В настоящее время банковская система Узбекистана является двухуровневой: она состоит из Центрального банка и коммерческих банков. По состоянию на 1 января 2015 года в банковской системе республики насчитывается 26 коммерческих банков. Из них 3 государственных, 11 акционерно-коммерческих, 5 коммерческих с участием иностранного капитала, 7 частных⁹.

В 2014 году важнейшим фактором, обеспечивающим устойчивые темпы роста экономики Узбекистана, явилось реформирование банковской системы, в результате чего рост совокупного капитала коммерческих банков составил почти 25 процентов. Об этом сказал Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов на заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2014 году и важнейшим приоритетным направлениям экономической программы на 2015 год. Укрепление банковской системы создало необходимые предпосылки для снижения в 2014 году ставки рефинансирования Центрального банка с 12 до 10 процентов и соответствующего уменьшения процентной ставки по кредитам коммерческих банков .

По сравнению с 2013 годом объемы кредитов, выделенных банками только на финансирование программ модернизации и технологического обновления производств, увеличились в 1,2 раза, а на пополнение оборотных средств – более чем в 1,3 раза.

На протяжении последних лет ведущие рейтинговые агентства «Мудис», «Стандарт энд Пурс» и «Фитч рейтингс» оценивают деятельность банковской системы Узбекистана как «стабильная».

При этом, если в 2011 году высокие рейтинговые оценки имели 13 коммерческих банков, то в настоящее время все 26 банков республики удостоены такой оценки.

Коммерческими банками в 2014 году выделено субъектам малого бизнеса и частного предпринимательства кредитов на сумму свыше 9 триллионов сумов, или в 1,3 раза больше, чем в предыдущем году, в том числе микрокредитов – в размере около 2 триллионов сумов, с ростом на 39 процентов. За последние пять лет объем кредитования малого бизнеса увеличился почти в 5 раз.¹⁰

⁹ <http://cbu.uz/>

¹⁰ Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2014 году и важнейшим приоритетным направлениям экономической программы на 2015 год

Особое удовлетворение вызывает тот факт, что из года в год в реализации инвестиционной программы все более активное участие принимают прямые частные инвестиции за счет собственных средств предприятий, которые только за истекший год возросли на 10,3 процента и составили в эквиваленте 4,3 миллиарда долларов, или почти 30 процентов всех объемов инвестиций.

Активизировалась инвестиционная деятельность коммерческих банков, которыми в течение года на инвестиционные цели было направлено 1,7 миллиарда долларов, или на 20 процентов больше, чем в предыдущем году.

**Ильхомжон Абдурасулов, Абдукодир Косимов
(Ташкент Узбекистан)**

БАНК – ОПОРА ЭКОНОМИКИ

В настоящее время в развитии экономики Узбекистана малый бизнес играет важную роль. Формирование малых рыночных структур во всех без исключения отраслях и сферах экономики страны отвечает мирохозяйственным тенденциям экономических процессов, так как во всех странах мира в сфере малого бизнеса действует очень большое число небольших предприятий самого разнообразного профиля практически во всех отраслях. В настоящее время в экономике Узбекистана одновременно функционируют крупные и малые предприятия, а также осуществляется деятельность, базирующаяся на личном и семейном труде.

Размеры предприятий зависят от специфики отраслей, их технологических особенностей, от действия эффекта масштабности. Есть отрасли, связанные с высокой капиталоемкостью и значительными объемами производства, и отрасли, для которых не требуются большие размеры предприятий, а, напротив, именно малые их размеры оказываются предпочтительнее.

Для современной экономики характерна сложная комбинация различных по масштабам производств — крупных, с тенденцией к монопольным структурам, и небольших, — складывающаяся под влиянием многих факторов. С одной стороны, устойчивой тенденцией научно-технического прогресса является концентрация производства. Именно крупные фирмы располагают большими материальными, финансовыми, трудовыми ресурсами, квалифицированными кадрами. Они способны вести крупномасштабные научно-технические разработки, которые и определяют важнейшие технологические сдвиги. С другой стороны, в последнее время выявился небывалый рост малого предпринимательства, особенно в сферах, где пока не требуется значительных капиталов, больших объемов оборудования и кооперации множества работников. Малых предприятий особенно много в наукоемких видах производства, а также в отраслях, связанных с производством потребительских товаров.

Возможность эффективного функционирования малых форм производства определяется рядом их преимуществ по сравнению с крупным производством; близость к местным рынкам и приспособление к запросам клиентуры; производство малыми партиями, что невыгодно крупным фирмам; исключение лишних звеньев управления и т. д. Малому производству способствует дифференциация и индивидуализация спроса в сфере производственного и личного потребления.

В свою очередь развитие мелкого и среднего производства создает благоприятные условия для оздоровления экономики: развивается конкурентная среда; создаются дополнительные рабочие места; активнее идет структурная перестройка; расширяется потребительский сектор. Развитие малых предприятий ведет к насыщению рынка товарами и услугами, повышению экспортного потенциала, лучшему использованию местных сырьевых ресурсов.

Большое значение имеет способность малых предприятий расширять сферу приложения труда, создавать новые возможности не только для трудоустройства, но прежде всего для предпринимательской деятельности населения, развертывания его творческих сил и использования свободных производственных мощностей.

Согласно 5-статьи Закона Республики Узбекистан «О гарантиях свободы предпринимательской деятельности» субъектами малого предпринимательства являются:

- индивидуальные предприниматели;
- микрофирмы со среднегодовой численностью работников, занятых в производственных отраслях, — не более двадцати человек, в сфере услуг и других непромышленной отраслях — не более десяти человек, в оптовой, розничной торговле и общественном питании — не более пяти человек;
- малые предприятия со среднегодовой численностью работников, занятых в отраслях: легкой и пищевой промышленности, металлообработки и приборостроения, деревообрабатывающей, мебельной промышленности и промышленности строительных материалов — не более ста человек;
- машиностроения, металлургии, топливно-энергетической и химической промышленности, производства и переработки сельскохозяйственной продукции, строительства и прочей промышленно-производственной сферы — не более пятидесяти человек;
- науки, научного обслуживания, транспорта, связи, сферы услуг (кроме страховых компаний), торговли и общественного питания и другой непромышленной сферы — не более двадцати пяти человек.

Малые предприятия во всем мире играют важную роль. В последние несколько лет в Западной Европе, США и Японии большое значение приобрел малый бизнес, где он: представлен совокупностью многочисленных малых и средних предприятий. Основная масса их — это мельчайшие предприятия, в которых работают не более 20 человек. Малые предприятия обеспечивают 2/3 прироста новых рабочих мест, что позволило значительно сократить безработицу в этих странах. В 2015 году будут приняты меры по созданию 261,6 тысячи рабочих мест на производственных предприятиях и обеспечению занятости 725,9 тысячи человек в разрезе территорий и направлений в сфере услуг и надомного труда. Также в сельской местности в сфере переработки и производстве готовой сельскохозяйственной продукции в следующем году планируется охватить занятостью более 127,5 тысячи человек¹¹.

Как сообщает пресс-служба Госкомстата республики, по итогам января-декабря 2014 года объемы и темпы роста других макроэкономических показателей составили: объем промышленного производства – 75,2 трлн. сум или \$31 млрд (108,3%), объем продукции сельского хозяйства – 37 трлн. сум или \$15,2 млрд (106,9%), инвестиций в основной капитал – 33,7 трлн. сум (109,6%) (в эквиваленте в долл. США – 14,6 млрд долл. США или 110,9%), строительных работ – 19,8 трлн. сум или \$8,1 млрд (118,3%), розничного товарооборота – 58,6 трлн. сум или \$24,1 млрд (114,3%)¹². Малые предприятия эффективны не только в потребительской сфере, но и как производители отдельных узлов и малых механизмов, полуфабрикатов и других элементов, необходимых для производства конечной продукции, выпуск которых невыгоден крупным предприятиям. Все это обосновывает необходимость комплексного подхода к определению места и роли малых предприятий в экономике общества. В малом предпринимательстве кроются большие резервы.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук, доцент Илхомова Ёдгора Саидахмедова.

**С. Абдурахимова
(ТГЭУ, Узбекистан)**

ИНВЕСТИЦИИ В ИННОВАЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Основными отраслями экономики, которые связывают национальную экономику с мировой, являются топливно-энергетический комплекс и финансовый сектор. С целью ухода от «сырьевой зависимости» в условиях модернизации экономики необходим переход на инновационный путь развития.

Необходимость инновационного развития в Узбекистане особенно очевидна на фоне ключевых вызовов, которые стоят сегодня перед национальной экономикой. Внедрение инновации и модернизация производства является одним из основных способов решения экономических, социальных и экологических проблем. Он представляет собой интенсивный путь развития, ускоряет темпы роста экономики в целом.

Инновационная деятельность – процесс, направленный на воплощение результатов научных исследований и разработок либо иных научно-технических достижений в новый или усовершенствованный продукт, реализуемый на рынке, в новый или усовершенствованный технологический процесс, используемый в практической деятельности.

Инновация – результат инновационной деятельности, получивший воплощение в виде нового продукта, услуги и технологии или новой организационно-экономической формы, обладающий явными качественными преимуществами при использовании в проектировании, производстве, сбыте, потреблении и утилизации продуктов, обеспечивающий дополнительную по сравнению с предшествующим продуктом или организационно-экономической формой экономическую или общественную выгоду.

Для нормального функционирования и развития инновационной деятельности нужны большие вливания капитала на уровнях государства, предприятия. Данная проблема решается путем привлечения государственных, частных и иностранных инвестиций. Источниками финансирования инновационной деятельности могут быть предприятия, финансово-промышленные группы, малый инновационный бизнес, инвестиционные и инновационные фонды, органы местного управления, частные лица. Все они участвуют в хозяйственном процессе и тем или иным образом способствуют развитию инновационной деятельности.

Прорыв в инновационной сфере может быть обеспечен не столько масштабным вложением средств в инновационный сектор, сколько возможностями государства играть активную роль в инновационном процессе, быть «архитектором» инновационного развития. Речь идет не просто о реализации отдельных точечных проектов, а о становлении новой системы экономического взаимодействия, отраслевых, территориальных кластеров и в целом о функциях системного интегратора в инновационном процессе страны. В связи с этим государственными органами формируются комплекс

¹¹ <http://www.stat.uz>

¹² <http://www.12news.uz>

правовых норм, регулирующих инновационную деятельность, фонды поддержки инновационных предприятий.

Для активизации инновационной деятельности научных кругов можно выделить такие мероприятия, как:

- 1) Предоставление грантов для молодых ученых в области науки и инновации.
- 2) Налоговые льготы инновационным предприятиям, созданным при вузах с целью разработки инновационной продукции.
- 3) Поддержка в создании инновационных, промышленных, технологических и агропромышленных парков.
- 4) Другие мероприятия, направленные на развитие инновации.

В скором времени инновационная деятельность может получить свой собственный закон. Необходимо ускорить процесс рассмотрения и принятия закона, так как совершенствование технических регламентов, налогового режима и либерализация трудового законодательства создали бы более привлекательные условия для инноваций. Для того чтобы инновационная политика стала эффективной, она должна решить проблему государственных научно-технологических комплексов (НИОКР).

Отношение «промышленность – наука» является сердцем инновационных сетей и кластеров. Хорошо проработанные отношения между производством и наукой – это не только эффективный способ передачи информации между рынками и научными центрами, но и основной механизм стимуляции инноваций, которые являются продуктом взаимодействия предприимчивых исследователей и ориентированных на рынок бизнесменов.

D. Absataorova
(Tashkent Government Economy University)

TAXATION OF PRIVATE ENTERPRISE AND REFORMS OF UZBEKISTAN

This article describes the improvement of the taxation of business by providing benefits and preferences in Uzbekistan. the development of private enterprise, the results of the reforms aimed at improving the regulatory framework, strengthening priority and guarantees the inviolability of private property have been analyzed.

Key words: small business, tax breaks, simplified taxation, the tax system.

In terms of economic modernization taxation mechanism has a significant influence on the activities of businesses. The state, through the mechanism of taxation may limit or, conversely, to stimulate their activity. As the President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov, "the creation of a solid foundation for accelerated economic development is closely related to, first of all, with the further deepening of budget and tax reforms, simplification and harmonization of the tax system and the reduction of the tax burden." Indeed, the steady growth of the republic's economy is largely driven by the effective action in the state tax system. The current procedure for taxation directly affects the activities of business entities. In the Republic of Uzbekistan in management decisions are of great importance Tools taxation. It is through taxation instruments State may affect the overall level of economic activity of entrepreneurs. Through increased economic activity of business entities ensured the growth of tax revenues. Measures such as the creation of favorable conditions in the area of taxation, the provision of benefits and preferences, improvement, reduction and simplification of procedures of reporting to the tax authorities and in the departments of statistics aimed at improving the economic activity of business entities in the Republic of Uzbekistan. Over the years of independence, fiscal policy was aimed at the development of production, an increase in real incomes, and further strengthening of the economy. The process of liberalization of budget and tax spheres carried out in Uzbekistan is an important factor for stable development of the economy. With their help, the state has an impact on the economic activities of private enterprise, enabling new forms of entrepreneurship, addressing urgent needs. Structural transformation of the economy, increased business activity and financial sustainability of economic entities contributed pursued a rational tax policy, aimed primarily at reducing the tax burden. For example, in 2011 the total tax burden compared to 1991 decreased almost 2 times - from 41.2 percent to 22 percent of GDP (Figure 1). Today Uzbekistan firmly and steadily goes to set long-term goal - to provide its people with decent living conditions and a worthy place in the world community.

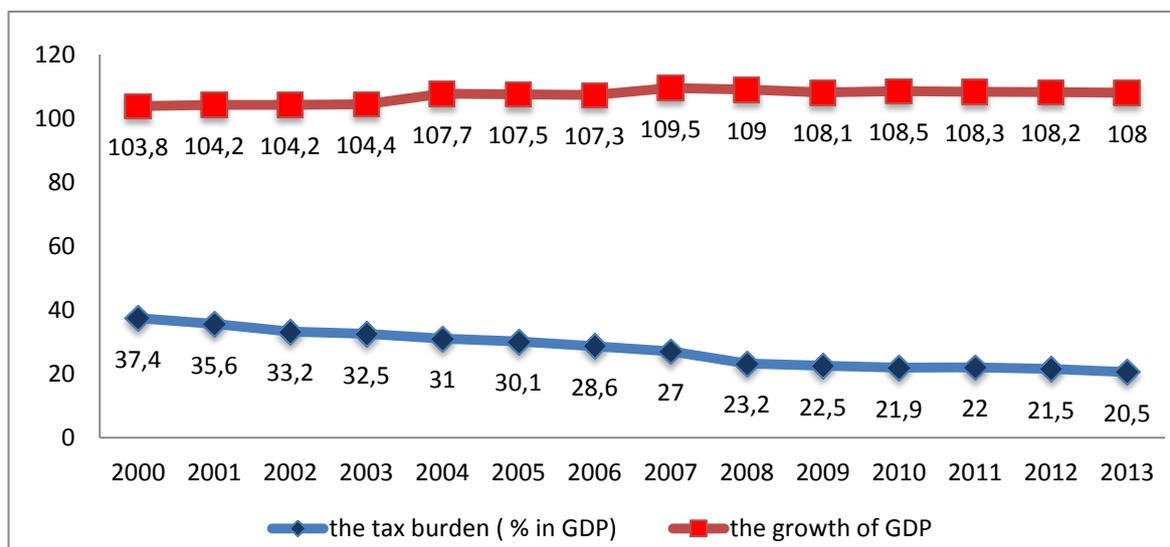

Fig. 1. Dynamics of reducing the tax burden and the growth of GDP¹³

It should be noted that, in the Republic of Uzbekistan carried out a large-scale tax reform, which resulted in the creation of a modern tax system, meets the requirements of a market economy, ensuring the completion of the State Budget and funding for the necessary government spending, as well as play a catalytic role in the growth of real incomes, the implementation of modernization, the development of new industries. The most important result of ongoing tax reform - a gradual reduction in the tax burden on the economy, which was one of the most important factors in maintaining high economic growth. So, if in 1994 the tax rate on profits of enterprises accounted for 45%, by 2015 it had fallen to 7.5% (Table 1). It is possible to note that as a result of the reforms From 2000 to 2014 the number of registered private entrepreneurs has increased by almost 3 times. In 2013, per 1000 people 16,2 became small and private business subjects. This figure is 12.3 in Moldova, Russia - 11.3, in Ukraine - 7.5, in Belarus - 7.3 in Azerbaijan - 1.6. As can be seen, for this indicator Uzbekistan occupies a leading position¹⁴. Activities of SB and PE is the main factor that contributes to sustainable economic growth of the country and in the last decade show a trend of stable growth. Thus, the proportion of SB and PE in GDP increased from 31% in 2000 to 56.4% in 2014 (Table 2). As a result of the reforms of the tax system, over the last decade has been a gradual decline in the share of taxes in GDP. In 2000, the share of net taxes in GDP was 12.5%, in 2013 this figure was reduced to 8%.

Table 1
Dynamics of changes in tax rates in the Republic of Uzbekistan in 2008-2015., as a percentage¹⁵

Taxes and other obligatory payments	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Corporate income tax	10,0	10,0	9,0	9,0	9,0	9,0	8,0	7,5
Tax on income of individuals *	13,0 18,0 25,0	12,0 17,0 22,0	11,0 17,0 22,0	10,0 16,0 22,0	8,0 16,0 22,0	8,0 16,0 22,0	7,5 16,0 22,0	0 7,5 17,0 23,0
Value added tax	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0
Single tax payment **	8,0	8,7	7,0	6,0	6,0 (5,0)	6,0 (5,0)	6,0 (5,0)	6,0 (5,0)
Property tax of legal entities	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	4,0	4,0
Single land tax	2,8	3,5	5,0	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0
Tax on improvement and development of social infrastructure	8,0	8,0	8,0	8,0	8,0	8,0	8,0	8,0
Singlesocialpaymentpayroll	24,0	24,0	25,0	25,0	25,0	25,0	25,0	15,0

Notes: * The tax scale for groups of taxable income of individuals is determined based on the minimum wage (MW) installed at the beginning of the year (January 1, 2015 - 118400 UZS)

The reason for this provision of tax incentives for strategic sectors of the economy of the Republic of Uzbekistan. As part of anti-crisis measures is provided to increase the amount of profit remaining at the disposal of enterprises by taking additional measures. These measures are aimed at reducing the tax burden, simplification and harmonization of the tax system, support for private enterprise. Public policies aimed at

¹³Finance Uzbekistan. Statistical collection. - T: State Committee on Statistics of Uzbekistan. 2013 - 136 pages.

¹⁴Finance Uzbekistan. Statistical collection. - T: State Committee on Statistics of Uzbekistan. 2013 - 136 pages.

¹⁵<http://www.soliq.uz>

supporting business entities in 2015 will continue. In our opinion, for the further development of these subjects, strengthening of economic potential and ensure stable economic growth by increasing the labor force participation rate is expedient implementation of the following measures.

Table 2.

Major indices, characterizing the place of small and micro enterprises in the national economy of Uzbekistan¹⁶

Indicators	Years													
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
The share of small business in GDP (in%)	33,8	35,5	35,0	35,6	38,2	42,1	45,7	48,2	50,0	52,5	54,0	54,6	55,8	56,4
The share of employment in small businesses	54,5	56,7	60,3	65,5	69,3	70,4	72,1	73,1	74,2	74,3	74,8	75,7	76,0	78,0

First, ensure the expansion of the tax base by ensuring stability of the taxation system and the growth of economic activity. It is also proposed to provide evidence - based reduction of the tax burden and the optimal ratio of direct and indirect taxes.

Second, high tax rates are considered to be one of the main factors limiting the processes of accumulation in the national economy. Withdrawal appreciable share of income entrepreneurs through taxes and other payments limited financial capacity and entrepreneurial enthusiasm, adversely affect the process of attracting investment in the real economy. Effective use of taxation mechanism to attract investments in the private sector and the expansion of savings in the future will be a powerful factor in ensuring economic growth. Reducing tax rates has a positive effect on the overall level of supply in the national economy, the increase in income entrepreneurs and households, eventually provided an increase in savings and capital.

Thirdly, it is proposed to create conditions to reduce the cost of taxpayers, including by reducing the costs of tax administration. One of the major cost items, which are connected with tax administration are considered the costs associated with the correct calculation and timely payment of taxes and other obligatory payments.

Literature:

1. I.A Karimov "We must fight for the independence and security". T.10- T.: "Uzbekistan", 2002.- p.210.
2. Major trends and indicators of socio-economic development of the Republic of Uzbekistan for years of independence (1990-2010 yy.) And the forecast for 2011-2015. T.: "Uzbekistan", 2013.- pp.350.
3. Finance Uzbekistan. Statistical collection. - T: State Committee on Statistics of Uzbekistan. 2013 - 136 pages.
4. Uzbekistan in Figures. Statistical collection - T: State Committee on Statistics of Uzbekistan. 2013 - 186 pages.

**Laura Baituova, Aiganym Muhametkali
(Astana, Kazakhstan)**

COST ACCOUNTING AND ITS RELATIONSHIP TO COST CALCULATION

Interpretation of the term 'cost' is a discussion. The main substantive content of cost is that this figure answers the question of how much cost the company production of goods and promote it to the consumer. The most important feature is the cost that it is objective in nature, that is not dependent on this kind of circumstances, as the presence or absence of regulatory documents on its regulation, the desire or the possibility of its calculation of accounting services and other businesses.

Until recently, the definition of cost was fixed standard and was contained in the "Regulations on the composition of the cost ...", "Cost of goods (works, services) is the valuation used in the production of goods (works, services), natural resources, raw materials, fuel, energy, fixed assets, labor, and other costs of its production and sales."

Currently, the concept of "cost of" direct regulatory rules has not.

In "Charges of the organization" a definition of the so-called expenses from ordinary activities, which refers to "... the costs associated with the manufacture of products and sale of products, purchase and sale of goods. These costs are also considered costs, the implementation of which is associated with the performance of works and services." In essence, this definition is one of the options to determine the cost.

Need to calculate the cost associated:

- 1) the need to compete;
- 2) to study the effect of factors shaping the production cost;
- 3) to obtain data to determine selling prices;

¹⁶Uzbekistan in Figures. Statistical collection - T: State Committee on Statistics of Uzbekistan. 2013 - 186 pages.

- 4) to determine the outcome of the structural units, branches, teams, businesses;
- 5) to identify "narrow" places in enterprise management and organization of the production process;
- 6) for scheduling cost, systematic follow-up estimates.

In economic theory and practice of the concept of "cost price" is used in more than one sense. Therefore, we classify the cost, which is presented in Table 1.

In Russian, the word "estimate" (lat. Calculation - calculation) appeared in the second half of the XIX century and the calculation of cost.

MA Clothiers, ETC. Karpov and others in the modern economic literature is defined as a system of calculation of economic calculation unit cost of certain types of goods (works, services) [1, 2].

Objects of calculation are produced products, works and services, a group of similar products. Which object to choose as the object of calculation selects the organization itself. May be a situation where the objects of calculation is not the same set for the enterprise as a whole and its divisions.

Table 1 - Classification of cost

Symptom classification	Symptom classification
Depending on the readiness of production and its implementation	Depending on the readiness of production and its implementation
Depending on the number of	Depending on the number of
Depending on the completeness of the inclusion of current costs in the cost of	Depending on the completeness of the inclusion of current costs in the cost of
Depending on the speed of formation of cost	Depending on the speed of formation of cost

Accounting for the cost of production of goods (works, services) is organized in accordance with certain economic principles:

1. Formation of the cost associated with the ongoing activities of the organization. Industry-specific features are taken into account guidelines on planning, accounting and calculation.

2. The separation of current and capital expenditures.

3. timely reflection of economic activity in the accounting and financial reporting. According to this principle facts of economic activities relate to the accounting period in which they occurred.

4. The principle assumptions property isolation. Assets and liabilities of the organization must be separated from the assets and liabilities of owners and other legal entities.

Between calculation and taking into account the cost there is a connection.

The economic literature on this subject, there are four opinions:

- 1) The calculation of the results in cost accounting;
- 2) determines the calculation of cost accounting;
- 3) calculation and accounting are identical;
- 4) The calculation of and accounting - are independent from each other concepts and techniques.

In the Soviet Union there are various methods of cost accounting and calculation of production costs. Their use is determined by the characteristics of the manufacturing process, the nature of products (work done, services rendered), its composition, method of processing.

Standard classification methods of cost accounting and cost calculation does not exist. Nevertheless, they can be grouped according to three criteria: the completeness accounted costs for operational accounting and cost control and cost accounting objects (Fig. 1).

Figure 1 - Classification of methods of cost accounting and calculation

Methods of cost accounting and calculation	
Completeness of cost accounting	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Completeness of cost accounting ➤ Calculation of full cost ➤ Calculation incomplete of cost (truncated)
Operational accounting and cost control	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Accounting for the actual cost ➤ Accounting regulatory cost
The object of cost accounting	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Process method ➤ Redistribution method ➤ Custom method

Consider in more detail all the methods of cost accounting and calculation in accordance with the present symptoms.

Calculation of full and part cost. Traditional national accounting is the calculation of the total cost, including all expenses of the enterprise associated with the production and sale of goods (works, services). As noted earlier, these costs can be divided into direct and indirect. When this occurs in direct costs are directly related to the cost, but will be distributed between indirect expenses carriers in accordance with the selected distribution base.

An alternative approach to the traditional domestic cost accounting and calculation approach is when the cost object is planned and accounted for incomplete (limited, truncated) costs. There are several variants of this

system. Consider some of them. The first option. Its essence lies in the fact that the cost is taken into account and plan to only part of the variable costs, ie, only variable costs are allocated to cost object. This possibility is provided of the plan of accounts and instructions for use.

Second Embodiment. Its essence lies in the fact that the direct costs in the event will be directly related to the cost. Part of the indirect costs are allocated between cost carriers in accordance with the selected base distribution, such expenses include maintenance. Another part of the indirect costs, namely craft and general expenses are charged to cost of sales of goods (works, services).

Third Embodiment. Its essence lies in the fact that the direct costs in the event will be directly related to the cost and indirect costs in full will be charged to cost of goods (works, services).

Calculation of actual and standard costs. Accounting of actual costs - a method of successive accumulation of data on the actual costs of recording without data on their value to the current regulations.

Normative method involves a preliminary determination of standard costs for operations, processes, objects identified in the course of production deviations from standard costs. Actual costs are determined by algebraic addition of the cost of norms and deviations from them.

Both methods aimed at identifying and ultimately reflected in the actual cost of goods (works, services), but the first - by direct calculation, and the second - through cost accounting norms and deviations from the norm.

Methods of cost accounting and cost calculation for the facilities include process, redistribution and custom.

Process method of cost accounting and calculation of the cost of goods (works, services) used in industries with a limited range of products, and where there is no work in progress or is it slightly. For example, in the mining industry, power plants, factories, transport services, and others.

Process method involves keeping the cost of the production process as a whole, without calculation of the cost of each phase of production. Direct and indirect costs are taken into account under calculation for the entire output (works, services). The average unit cost of goods (works, services) is determined by dividing the sum of all production costs by the number of finished products.

Redistribution method used in industries with complex use of raw materials, as well as in such industries with mass and large production where raw materials are consistently several phases of processing (value-added). Poperedelny method is used in metallurgy, textile, pulp and paper, chemical and other industries. Distinguish semi-finished and bespolufabrikatny options poperedelnogo method of cost accounting and calculation of the cost of goods (works, services).

When the movement of semi-finished version of semi-finished products from shop to shop make out the accounting records and calculates the cost of semi-finished products after each processing.

When bespolufabrikatnom form of cost accounting is carried out for each process stage. In the accounting records of the movement of semi-finished products is not reflected. Their movement from one to the other is controlled by redistribution according to the operative account. In accordance with this procedure the cost of semi-finished products after each redistribution is not defined and calculated only the cost of the finished product.

Custom method of cost accounting and calculation of the cost of goods (works, services) is widely spread in construction, is also used in the individual and small-scale production of complex products, manufacturing experienced pilot, maintenance and other work. With this method of accounting entities and objects of calculation is a separate production order. Under order to understand the product, small series of identical goods or repair, installation, experimental and other works.

To account for the cost of each order opening a separate analytical account, indicating the order of the cipher. Inclusion of the direct costs of individual orders are based on primary documents for accounting production, consumption and other materials. Indirect costs are apportioned among the several orders conditional on accepted in this industry manufacture or methods. All costs in this method refer to the work in progress until the end of the order.

Generalization of the cost of production is carried out in two directions: on the synthetic accounts; the analytical accounts.

In the context of the application of management accounting structure used synthetic accounts for cost accounting can be supplemented by other accounts, enabling the linking of financial and management accounting, controlling the formation of the cost of production. The composition of these accounts is determined by the organization. The current].

Organization consolidated analytical accounting depends on the organizational structure of the enterprise, the technological features of production, product range and others. Combined analytical records are maintained in the many graphics registers form in the context of industries, shops, orders, products for cost items. Consolidated analytical account of the cost of production is managerial accounting. Totals composite synthetic and analytical accounting are reconciled.

References:

1. Clothiers M.A Management accounting: Textbook for universities. 2nd ed., Ext. and trans. - M.: IKF Omega-L; Executive. wk., 2002. - 528s.
2. Karpova T.P Management accounting: Textbook for universities. - M.: UNITY, 2000. - 350C.
3. Suprunova E.A, ST Miermanova Cost accounting, costing and budgeting in motor vehicles: Textbook. - Omsk: Publisher Vasilyev V.V, 2009. - 281s. 4

AUDIT OF TRANSACTIONS WITH CASH

All enterprises carrying out production and business activities, enter into relations with other enterprises, organizations, institutions, employees and individuals. These relationships are based on some payments during harvested, production and sales of products, works or services.

All calculations to meet the obligations, and claims made through the establishment of banks. Cash transactions between enterprises are limited and strictly regulated (should not exceed 1000 MCI).

Repeatedly make the circuit of economic means is a continuous renewal of multiple calculations. Proper organization of settlement operations provides stability turnover means of organizing and consolidating its contractual and payment discipline and improvement of its financial condition.

In this report, the issues of audit of cash on hand, settlement, currency and special accounts.

While seemingly simple accounting of cash payments and, in particular, cash transactions, however, many practitioners accept gross violations of existing rules of accounting and cash transactions. It sometimes turns for the company significant financial losses in the form of penalties. In carrying out payment transactions, banks monitor compliance with payment companies and contractual discipline, and promote the application of the most appropriate forms of payment.

In the study of this topic, I was given the following tasks: Expand the concepts and objectives of the audit as a whole; Identify the most important issues to be studied at the stage of preliminary verification audit of funds; Evaluate the quality of internal control over traffic and keep funds; Check the order of conducting transactions with funds for compliance with the current legislation; Describe the purpose and procedure of formation of the statement of cash flows; Give a brief description of the report on the results of the audit.

The purpose of the audit operations of the settlement, currency and other bank accounts is to express an opinion on these financial statements under the heading "Cash" and according to the applicable accounting treatment of funds in bank accounts in force in the Republic of Kazakhstan regulations.

When checking the correctness of reflection in the balance sheet, cash auditor compares cash balances in the general ledger accounts with balance data, and then to the accounting registers.

Pending the conclusion of the contract for the audit carried out a preliminary audit planning, which in practice is often called the preliminary examination of the situation of the client. After the preliminary examination auditing organization determines the extent of operations carried out by hand the organization and then check method: continuous or selected. Before starting the procedure of the audit, it is advisable to consider the accounting procedures of the cash the organization.

Account 1010 "Cashier" is intended to summarize information on the presence and movement of funds at the box office of the organization. To account 1010 "Cashier" subaccounts can be opened: "Cashier organization"; "Operating cash desk"; "Monetary instruments" and others. Charged 1010 "Cashier" is reflected in the cash flow and financial documents to the cashier of the organization. Credited to 1010 "Cashier" reflected the payment of cash and the issuance of money from the cash register of documents of the organization. Cash transactions are recorded on the credit account 1010 and recorded in the log-warrant №1. Turnover on the debit side of the account recorded in various journals, orders and, in addition, controlled bill of №1.

In accounting using the software "1C" registration of incoming and outgoing cash instruments carried out with the use of computer technology. In the 1C "loose-leaf log incoming and outgoing cash orders," prepared for the corresponding day, also provided data to account for the formation of cash flows for the intended purpose.

Audit of cash transactions can be arranged in the following sequence:

- Inventory of cash and cash inspection of storage conditions tools;
- Checking the availability and quality of preparation of internal administrative documents (accounting policies, the right to sign primary documents, a list of reporting entities, etc.);
- Validation of documenting transactions;
- Verification of the completeness and timeliness of the posting of cash;
- Audit of the correctness of debiting;
- Verification of compliance with the cash discipline;
- Validation of transactions on accounts, accounting;
- Execution of test results.

In accordance with the Order of cash transactions in the Republic of Kazakhstan, all enterprises, associations, organizations and institutions, regardless of their organizational and legal forms and activities required to keep free funds in banks.

Plants produce settle their liabilities with another entity, usually on a cashless basis through banks or use other forms of non-cash payments, set by the Bank of Kazakhstan in accordance with the laws of the Republic of Kazakhstan.

Upon arrival check, the auditor, in the case of the audit of the current period, can immediately make an inventory of cash stored in the cash register. It is carried out in the presence of the cashier and chief accountant.

If you have multiple offices, the auditor shall seal them, it was impossible to cover the loss of money from other sources, change the balance of the money, derived in the cash book. The cashier gives to check the last box-office reports and documents on the last day of operations, as well as give a receipt that all credit and debit documents included in their report and at the time of inventory on hand there is not capitalized or non-written in

the flow of money. The results of the inventory are documented, compiled by the unified form, which is signed by the cashier and chief accountant of the organization. The act is a written audit evidence and data needed by the auditors for further verification.

Flagrant violation of cash transactions between enterprises are not entered in the books and appropriation of funds received from various individuals and legal entities to pay-in slips, as well as sums of money from the banks. To identify cases of appropriation of funds made mutual authentication operations on hand and bank checking accounts receivable and payable and may be reconciliation of accounts.

When checking the auditor should analyze cash flow, identify the difference between the actual payments made in the collection of receivables and the amounts credited to the cashier and control timely submission proceeds to the bank and identify cases of its consumption for various purposes. In accordance with the order of cash transactions of credit, cash order before handing the cashier accounting are recorded in the register of receipts of cash orders. Cash, credit and debit orders must have separate numbering.

If the cash order in the line "Base" will mean "balance of petty cash," according to which, a refund is made, then view the application documents to the expense report and travel vouchers or advance report with the accompanying documents. Compared to the date of preparation of the expense report (the latter must be made no later than three working days after returning from a business trip), whether it is a working day for the enterprise, checked the date of preparation of the expense report, the number of credit order specified in the advance report on which entered the residue unspent amounts, with the number, the date and the amount on the receipt voucher, as well as magazine-warrant "Settlements with accountable persons".

Consistent view of all attached to the report of the cashier for a particular day of incoming and outgoing cash orders will reveal a list of documents, the details of which do not coincide with the logs of incoming and outgoing cash orders (if any).

Often companies use the form expendable cash orders, combined with the application for the grant money on the reverse side. If the period for which issued money is set, the auditor verifies that date to the date of preparation of expense report and the date of receipt voucher. It must be remembered that in the case of late delivery of an expense report and a non-return cash balance this amount is attached to the main earnings and subject to income tax.

Further, it should be established whether all credit and debit cash orders registered in the logs of incoming and outgoing cash orders; Are these the same amount of those listed in the log what the source of the cash flow are the same whether the date of receiving and issuing money orders at the box with the dates of their compilation.

Before proceeding to the verification of cash transactions in foreign currency should know how much currency is used to organize and open whether separate subaccount for each currency. When audits of cash transactions and cash payments in foreign currencies, primarily removed the remains of exchange office and shall be drawn about the amount of cash in foreign currency on hand. The act also specifies whether the amount of cash, according to the cash book and accounting. Then you need to check the completeness of the posting and the cancellation of foreign currency. The amounts recorded in the cash book must comply with the amounts listed in the primary documents.

When checking cash transactions should be based on the rules of the currency legislation authorizing the payments in cash foreign currency in the Republic of Kazakhstan. For removal of foreign cash from foreign currency accounts organization must submit an application to the bank. Application is made on the basis of:

- Order the establishment of the allowance;
- The order by sending workers to the service organization trip outside of Kazakhstan.

At the end of a business trip accountable person is obliged to submit to the organization expense report within 10 calendar days. In the case of the over - currency bank may request an advance report of the traveler faces and documents confirming expenses outside the Republic of Kazakhstan.

The imprest cash foreign currency that is not used during a business trip, returned to the cashier and the bank shall, within 10 working days from the date of their receipt to the cashier.

Sing an expense report all amounts of foreign currency are translated into tenge at the rate of the National Bank on the date of approval of the expense report.

Prompt and effective conduct of the audit requires preliminary work, planning and audit program. Their work auditors must begin with learning the checked economic subject, which studied the founding documents, activities, accounting policies for the organization, etc. Should be read as reported, its main indicators in order to identify the extent of the organization's activities and the results of its work during the study period.

The result of the audit is to establish operations in the organization complies with the applicable accounting treatment operations funds operating in the audited period regulations RK to form an opinion on these financial statements.

Audit of transactions with funds includes the following topics:

- Verification of compliance with established NBK limit cash balances on hand and the order of cash transactions;
- Verification of the legality and timeliness of payments in cash and non-cash (in tenge and foreign currency);
- Checking the financial documents on the merits;
- Audit of the accounting, monetary turnover of the organization;
- Validation of financial statements in terms of accounting balances of cash and cash flow, as reflected in the "Statement of Cash Flows."

Prerequisite implementation of the audit is to document the procedure. The audit report is compiled that contains a description of all violations and recommendations for their elimination.

References:

1. International Accounting Standard (IAS)
2. Закон Республики Казахстан от 20 ноября 1998 года №304-І Об аудиторской деятельности (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2014г)
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 17 июля 2007 года №601 «Правила лицензирования аудиторской деятельности»
4. Барышников Н.П. «Организация и методика проведения общего аудита», / М: Финин, 2007г.
5. Закон Республики Казахстан от 28.02.2007 №234-ІІІ «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2014г)
6. Бухгалтерский и налоговый учет в Казахстане.- Алматы: БИКО, 2009.

Scientific leader:

Teacher, master's degree the Financial academy Baituova Laura Tolegetayevna.

**Лаура Байтуова, Нұржамал Абсадыкова, Жібек Жайлау
(Астана, Қазақстан)**

ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІКТІ ТАБЫСТЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ БАҒАЛАУ

Бизнестің негізі болып, оның бөлінбес мәні болып меншікті иеленуден табыс алу болып табылады. Сондықтан меншіктің қандай болсын объектісі нарықтық қатынастың барлық субъектілерін табыс алудың көзі ретінде қызықтырады. Табыс алу – экономика аяларының басым бөлігінде әрекеттің соңғы нәтижесі болып табылады.

Сондықтан инвестициялау объектісі ретіндегі бизнестің мәніне ең ұқсасы – табыстық тәсіл. Ол қазақстандық бағалау тәжірибесінде макроэкономикалық факторлардың тұрақтануымен және қазақстандық ұйымдардың әрекетінің тиімділігінің жоғарылауымен байланысты үлкен мәнге ие болуда.

Бағалау объектісімен алынатын табыс көп болған сайын оның нарықтық құны да жоғарырақ болады. Табыстық тәсілде бағалаудың күту қағидасы айқынырақ көрінеді. Сондықтан табыс алынуы мүмкін уақыт ұзақтығы да үлкен мәнге ие болады. Мұндай тәсілдің барлық мағынасы – осы болашақ табыстарды ағымдағы құнмен есептеу.

Бағалауға табыстық тәсіл екі әдістен тұрады:

- таза табысты капитализациялау әдісі;
- ақша ағымын дисконттау әдісі.

Табысты капитализациялау әдісінің (немесе тікелей капитализация әдісінің) мәні қорды пайдаланудан алынған болашақ табыстың ағымдағы құнымен қорытыңдалады. Қор пайдаланудан түскен табыс және оны қайта сатудан түскен пайда ағымдық құнға капиталданады, ол қордың нарықтық құнын көрсетеді.

Негізгі қор құны келесі формула бойынша анықталады:

$$Қ = Д/К \quad (7.1)$$

мұндағы, Д – қор пайдаланудан түскен таза жылдық табыс;

К – капитализация коэффициенті.

Таза табыс – бұл қолда бар түсімнен қорларды қолдану бойынша барлық шығындарды шегергеннен кейін бағаланатын қорларды қолданудан алынған күтілетін жылдық таза табыстың есептелген шамасы.

Таза табыс есебін объектіні пайдаланудан мүмкін пайданы анықтаудан бастау қажет. Потенциалды жалпы түсім - бағаланатын объектіде жүзеге асатын негізгі әрекет түрінен және қосымша қызметтен түсетін түсімнің күтілетін жалпы мөлшері. Потенциалды жалпы түсімді есептегенде бағаланатын қорды пайдаланудың нормативтік (жобалық, нарықтық) үлестік құны анықталады.

Қорды пайдалану бойынша шығындар: тұрақты, операциялық және резерв деп бөлінеді. Тұрақты шығындарға, мысалы, мүлікті сақтандыруға аударымдар жатады. Операциялық немесе қолдану шығындарына қорды қолдану бойынша, табыс ағымын қолдану бойынша және қызмет көрсету бойынша шығындар жатады. Қозғалмайтын объект үшін эксплуатациялық шығын құрамына мыналар жатады:

- объектіні басқаруға төлем;
- қызмет көрсетуші қызметкерлерге еңбекақы және сыйақы;
- жұмыскерлерді әлеуметтік сақтандыру;
- коммуналдық төлемдер (электр жарығы, газ, телефон, су);
- объектіні ұстауға шығындар;
- жөндеуге, жарнамаға, банктік қызметтерге шығындары, көлік шығындары.

Резервтерге жиһаз, асхана жабдықтарын, ыдыс-аяқ және т.б. жабдықтарды сатып алуға шығындар кіреді.

Барлық тұрақты, эксплуатациялық шығындар және резервтер өндірістік өзіндік құн құрамына кіреді.

Об'єктіні өндіруге шығындар берілген шығындар тізіміне жатпайды, өйткені олар амортизациялық аударымдар құрамына кіреді.

Таза операциялық шығындарды есептеу үшін табыстар мен шығындар туралы есеп беру жасалады. Оған негіз бас бухгалтерлік кітап, пайдалар мен шығындар туралы есеп беру, төлемдік ведомостер, накладнойлар, келісім-шарттар және басқа да бухгалтерлік құжаттар. Табыстар мен шығындар туралы есеп беру бағалау күнінен кейінгі бірінші болжамдық, бірақ негізделген және шынайы болу керек, қорларды қолдану бойынша нақты мәліметтерге, сәйкес нарық жағдайы туралы ақпаратқа негізделеді.

Капитализация коэффициенті таза табысты объект құнына айналдыратын параметрді білдіреді. Мұнда негізгі қорды қолданудан алынатын таза пайда және қорды сатып алуға жұмсалған негізгі капиталдың өтелуі ескеріледі. Әлемдік тәжірибеде капитализация коэффициентін есептеудің келесі әдістері жиі қолданылады:

- тікелей капитализация әдісі (тікелей салыстыру әдісі);
- байланысқан инвестиция қарыз және меншікті капитал әдісі;
- байланысқан инвестиция жер және ғимарат әдісі;
- кумулятивтік әдіс;
- Эллвуд әдісі.

Дисконтталған ақшалай ағымдары әдісімен анықталған бизнестің нарықтық құны инвестормен талап етілетін табыс ставкасы бойынша дисконтталатын берілген бизнестен алынатын табыстың болжамдық бағасы. Дисконтталған ақшалай ағымдары әдісін қолдана отырып, объектiнің негізделген нарықтық құнын анықтауды бірнеше кезеңдерге бөлуге болады:

1. Ақшалай ағым үлгісін таңдау
2. Болжамдық кезең ұзақтығын анықтау
3. Өткізуден жалпы түсімді ретроспективті талдау және болжау
4. Шығындарды талдау және болжау
5. Инвестицияларды талдау және болжау
6. Болжамдық кезеңнің әрбір жылына ақша ағымының шамасын есептеу
7. Дисконт мөлшерлемесін анықтау
8. Болжамдықтан кейінгі кезеңде құн шамасын есептеу
9. Болжамдықтан кейінгі кезеңде болашақ ақша ағымдарының және құнның ағымдағы құнын есептеу
10. Қорытынды түзетулерді енгізу.

Дисконтталған ағымдар әдісінде негізгі параметр болып таза ақшалай ағымның шамасы табылады. Мұндай ағым моделі екі түрлі болуы мүмкін: меншікті капитал үшін және барлық инвестицияланған капитал үшін.

Инвестицияланған капитал үшін ақшалай ағым (қарызсыз ақшалай ағым) меншікті қаражат ағымына қарыз капиталын және таза пайданы есептегеннен алынған қарыздар бойынша пайыздарды төлеуді қоса отырып алады.

Табыстық тәсілді жүзеге асыру үшін бағаланатын объектіден күтілетін табысты болжау керек. Машиналар мен жабдықтарға қатысты бұл міндетті тікелей шешу мүмкін емес, өйткені табыс барлық кәсіпорынмен, барлық оның факторларымен жасалады. Сондықтан табыстық тәсіл әдістерінде міндеттерді кезең бойынша шешу керек. Ең басты өндірістік жүйенің қызмет теуінен таза табысты есептейді (бұл не барлық кәсіпорын, не цех, не учаске болуы мүмкін). Содан кейін қалдық әдісімен бұл жүйенің машина паркіне жатқызуға болатын табыс бөлігі бөлініп шығарылады. Әрі қарай дисконтталатын табыстар немесе капитализация әдістері көмегімен барлық машина паркінің құны анықталады. Егер қандай-да болмасын машина немесе жабдықтардың бірлігінің құнын анықтау керек болса, онда оны үлестік коэффициент көмегімен есептейді.

Табыстық әдісін қолданғанда объектiні ең тиімді қолдану қағидасын сақтау керек. Оған сәйкес машина паркінің құны оның ең қайтарымдылығы қамтамасыз етілгенде және оның функционалды мүмкіндіктері толығымен ашылғанда қолданылу варианты үшін анықталады. Әрине, бұл вариант жүзеге асатындай болу керек. Қолданудың берілген варианты үшін көбірек бағаны да күтуге болады. Машиналар мен жабдықтар паркі оны қандай да бір қосымша құралдармен немесе агрегаттармен жабдықтағанда тиімдірек қолданатын жағдайлар болады; онда бағалауды осы жабдықтау есебімен орындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. “Қазақстан Республикасының бағалау туралы” Заңы, 30 қараша 2000 жылы, №109-II.
2. “Қазақстан Республикасының бағалау туралы” заңын қолдану шаралары туралы” Қазақстан Республикасының Үкіметінің Қаулысы, 27 мамыр 2002 жылы, №572.
3. Бағалау есептемесінің мазмұны мен формасына талаптарды бағалау қызметінің субъектілерінің қолдануы бойынша ережелер, Қазақстан Республикасының Юстиция министрлігінің 21 қараша 2002 жылы, №172, Қазақстан Републикасының Қаржы министрлігінің 2 желтоқсан 2002 жылы, №598 біріккен бұйрығымен бекітілген.

Ғылыми жетекшісі:

«Қаржы академиясы» АҚ «Есеп, аудит және АТ» кафедрасының магистр, оқытушысы Байтуова Лаура Толегетаевна.

Лаура Байтуова, Куаныш Раимкулов, Байман Наурызбай
(Астана, Қазақстан)

ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІКТІ САЛЫСТЫРУ ӘДІСІМЕН БАҒАЛАУ

Меншікті бағалауға салыстырмалы тәсілдің ерекшеліктері болып құнның қорытынды шамасының, бір жағынан, ұқсас компанияларға тиесілі акцияларды сатып алу-сатудың нарықтық бағасына, басқа жағынан, нақты жеткен қаржылық нәтижелерге бағытталуы табылады.

Бағалаудағы салыстырмалы (нарықтық) тәсілде активтердің құндылығы жеткілікті құрылған қаржылық нарық бар болғанда қаншаға сатылуы мүмкін екендігімен анықталады деп болжанады. Басқаша айтқанда, бағаланатын кәсіпорын құнының ең мүмкін шамасы нарықпен тіркелген ұқсас фирманы сатудың нақты бағасы болуы мүмкін.

Салыстырмалы тәсілдің қолданылуын, сонымен қатар нәтижелі шаманың объективтілігін дәлелдейтін теориялық негізі болып келесі негізгі жағдайлар жатады:

- бағалаушы бағыт ретінде нарықпен нақты қалыптастырылған ұқсас кәсіпорындарға бағаларды қолданады. Дамыған қаржылық нарық болғанда жалпы сатып алу-сатудың немесе бір акцияның бағасы кәсіпорынның меншікті капиталы құнының шамасына әсер ететін көптеген факторларды ең интегралды есептейді;
- салыстырмалы тәсіл альтернативті инвестициялар қағидасына негізделеді;
- кәсіпорын бағасы оның өндірістік және қаржылық мүмкіндіктерін, нарықтағы жағдайын, даму болашағын көрсетеді. Сәйкесінше, ұқсас кәсіпорындарда баға мен пайда, дивидендік төлемдер, өткізу көлемі, меншікті капиталдың баланстық құны сияқты ең маңызды қаржылық параметрлер арасындағы ара қатынас сәйкес келуі керек.

Салыстырмалы тәсілдің негізгі артықшылығы болып бағалаушының ұқсас кәсіпорындарды сатып алу-сатудың нақты бағасына негізделетіндігі табылады. Берілген жағдайда баға нарықпен анықталады, өйткені бағалаушы ұқсас кәсіпорынның бағаланатын объектімен салыстырмалылығын қамтамасыз ететін түзетулермен шектеледі.

Сатуды тікелей салыстырмалы талдау әдісі – сату-сатып алу нақты мәселесінің сәйкес қорының сипатын талдаудан және оларды бағаланушы объектімен салыстырудан тұрады. Бағалаудың берілген әдісі ауыстыру қағидасына негізделген. Бұл әдісті пайдаланғанда соңғы уақытта сатылған салыстырылатын объект талданады, бағаланушы және салыстырмалы объектілер арасындағы айырмашылық бағасына түзетулер енгізіледі.

Сатуды талдау әдісін жүзеге асырғанда келесі технология қолданылады:

- сәйкес нарықта салыстырылатын объектілердің жақындағы сатылымдары анықталады;
- мәмілелер туралы ақпарат сенімділігі тексеріледі;
- әр салыстырылатын объект мен бағаланушы объект арасындағы айырмашылықтарды ескере отырып, салыстырылатын объект бағасына түзетулер енгізіледі.

Салыстырмалы объектілердің жақындағы сатылымдары туралы ақпарат көздері келесілер бола алады: бағалаушының меншікті архиві, риэлторлық және брокерлік фирмалардың мәлімет банктері, нотариалды кеңселердің мәліметтер банктері, техникалық түгендеу бюро қызметі, объектілердің сатып алу-сату мәмілелерінің жасалғандығы туралы кезеңдік баспадағы жариялаулар және басқа көздер. Объектілерді жақындағы сатуын талдағанда салыстырмалы объектіні сол табиғи жасы, объектінің астында сол жер учаскесі, мәміленің сол қаржылық шарттары және т.б. бар екеніне куәлану керек.

Мәмілелер туралы мәліметтер тексерілуі және расталуы қажет. Мәміле бағасын растау мәміленің нақты бағасының шамасына сенімді болу үшін қажет, өйткені «екіншілік нарықта» жиі азырақ шама көрсетіледі, ал мәміленің нақты бағасы жоғары.

Салыстырылатын объекті бағасына түзетулер енгізіледі. Ол бағаланатын объекті салыстырмалыдан қаншалықты ерекшеленетінін көрсетеді. Түзету енгізудің ерекшелігі объектілердің сипатт айырмашылық кәдімгі сатып алушы жағынан бағаланатындығы.

Түзету мөлшерін анықтаудың негізгі әдістері – жұптық сатуды талдау, элемент құнын регрессивті талдау және есептеу. Қандай да болмасын сипаттама бойынша түзету шамасын анықтау әдістерінің бірі жұптық сатуды талдау деп аталады және салыстырмалы сатулардың бірнеше жұбын талдау мен салыстырудан тұрады. Екі біртекті объект сатылуын жұптық деп атайды. Оларда тек бір сипаттама ғана ұқсас емес. Оны салыстырылатын объектінің нақты бағасына түзету ретінде бағалау мен қолдану қажет.

Регрессиялық талдау математикалық формулаларды пайдалануды қарастырады:

$$C = b \cdot x \quad (6.1)$$

мұндағы, С – объектінің есептелетін құны

b – салыстыру бірлігіне алынған коэффициент

x – бағаланушы мәлімет үшін өлшенген мәліметтер

$$C = b \cdot x + a + d + \dots + n \quad (6.2)$$

мұндағы, a, d, ... n – оң немесе теріс түзету коэффициенттері

$$C = A + b + d + \dots + n \quad (6.3)$$

мұндағы, А – қандайда бір базалық шама

$$C = A - (100 - b + d + \dots + n) \quad (6.4)$$

мұндағы, b, d, ... n - 100% қосылатын немесе шегерілетін %-дық түзету коэффициенттері. Әр коэффициент бір-бірінен тәуелсіз (А) базалық шамасына қолданыла алады.

Қозғалмайтын мүлік нарығындағы дамыған секторларында көфакторлы сызықтық және сызықтық емес модельдер қолданылады:

$$C = \sum a_i \cdot x_i^n \quad (6.5)$$

мұндағы, a_i – регрессия коэффициенті,

x_i – қор құны тәуелді факторларды сипаттайтын әртүрлі айнымалылар.

Алайда бұл модельдерді қолдану тек объектілерді жұптық сату мәмілелері туралы көпауқымды ақпараттар болғанда ғана мүмкін. Түзету қажетті элементті жасау құнын есептеу әдісі сатып алу-сату мәмілелері туралы нарықтық ақпараттың жетіспеуі жағдайында қолданылады. Ол қозғалмайтын мүлік пен басқа қорлардың дамымауы жағдайында орын алады.

Салыстырылатын объектілердің бағасын түзету ақша бірліктерінде, пайыздарда, жалпы топтастыруларда және кумулятивтік пайыздық түзетулерде жүзеге асырылуы мүмкін.

Объектілерді салыстыру үшін жиі түсімнің сату бағасына (жалпы ренталық мультипликатор) не таза табыстың бағаға (капитализацияның жалпы коэффициенті) қатынасы қолданылады.

Бағаланатын объектіге ұқсас объект табылған жағдайда тікелей салыстыру әдісі қолданылады. Ұқсас объект бағасы талданады, түзетіледі және сипаттық емес жағдайлардан тазартылады. Машина немесе құрылғы бірлігінің құнын мына формула бойынша анықтайды:

$$C = B_{ан} \cdot K_1 \cdot K_2 \dots K_m \pm B_{доп} \quad (6.6)$$

мұндағы $B_{ан}$ — объекта-аналогтың бағасы;

$K_1, K_2 \dots K_m$ – бағаланатын объект пен ұқсас объектінің параметрлеріндегі мәндерді ескеретін түзететін коэффициенттер;

$B_{доп}$ – Салыстырмалы объектілер ерекшеленетін қосымша қондырғылардың бағасы.

Түзетілетін коэффициенттер келесі формулалар бойынша есептеледі:

$$K_i = \left(\frac{x_i}{x_{ані}} \right) \quad \text{немесе} \quad K_i = x_i / x_{ані} \quad (6.7)$$

мұндағы x_i . $x_{ані}$ – бағаланатын объекті мен ұқсас объектінің 1-ші параметрінің мәні;

A_i - объект бағасына 1-ші параметрдің әсер ететін күшін сипаттайтын дәреже көрсеткіші.

Баға аналогына енгізілетін өзгерістер екі түрлі болады: коэффициенттік, коэффициентке көбейтулер немесе бөлінулер енгізгенде және өзгертпелік, онда абсолюттік өзгерістерді қосу немесе азайтулар енгізу. Тікелей салыстырмалы әдісін қолданғанда өзгертулерді белгілі-бір кезектілікпен қолдану керек: басында коэффициенттерге өзгерістер жасау керек (баға индексі не параметрлер арқылы), содан кейін өзгерістік (әр түрлі қосымшалар арқылы).

Тікелей салыстыру әдісі жағдайындағыдай математикалық модельді жасаудың алдында жиынтық объектілерге енетінбағаларды қызмет ету күні бойынша сипаты және құрылымы бойынша бір түрге келтіру керек.Негізге қандай математикалық модель алынғанына байланысты . Бұл әдістің бірнеше түрі айқындалады үлестік бағалы көрсеткіштер бойынша есеп айырысу эксперттік бағалар бойынша есеп айырысу.

Үлестік бағалы көрсеткіштер бойынша есеп айырысу объектінің құны және оның басты параметрлерінің арасында тікелей пропорционалды тәуелділіктің бар болуы туралы болжамнан шығарады.

Құн келесі формуламен анықталады

$$C = B_{ул} \cdot x + B_{кос} \quad (6.8)$$

мұндағы $B_{ул}$ – үлестік баға көрсеткіші басты параметрлердің бірлігіне келетін объектінің бағасы.

X - бағаланатын объектінің басты параметрінің мәні

$B_{кос}$ – қосымша құрылғылардың бағасы.

Басты параметрді таңдау машиналар мен жабдықтардың бағытталуына байланысты транспортты құрал үшін – күштілік станок үшін - өндейтін деталь көлемі және т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. “Қазақстан Республикасының бағалау туралы” заңы, 30 қараша 2000 жылы, №109-II.
2. “Қазақстан Республикасының бағалау туралы” заңын қолдану шаралары туралы” Қазақстан Республикасының Үкіметінің Қаулысы, 27 мамыр 2002 жылы, №572.
3. Жылжымайтын мүлікті (мүліктік шешен ретіндегі кәсіпорынан басқа) бағалау әдістеріне талаптарды бағалау қызметінің субъектілерінің қолдануы бойынша ережелер. Олар Қазақстан Республикасының Юстиция Министрлігінің 21 қараша 2002 жылы, №173, Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігінің 2 желтоқсан 2002 жылы, №600, Қазақстан Республикасының Индустрия және сауда министрлігінің 26 қараша 2002 жылы, №179, және Жер ресурстарын басқару бойынша Қазақстан Республикасының Агенттігінің Төрағасының 23 қараша 2002 жылы, №90, біріккен бұйрығымен бекітілген.
4. Қолданылатын принциптерге, бағалау бойынша жұмыстар сапасына қойылатын талаптарды бағалау қызметінің субъектілерінің қолдануы бойынша ережелер, Қазақстан Республикасының Юстиция министрлігімен 23 қараша 2002 жылы, №179 бекітілген.
5. Бағалау есептемесінің мазмұны мен формасына талаптарды бағалау қызметінің субъектілерінің қолдануы бойынша ережелер, Қазақстан Республикасының Юстиция министрлігінің 21 қараша 2002

жылы, №172, Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігінің 2 желтоқсан 2002 жылы, №598 біріккен бұйрығымен бекітілген.

Ғылыми жетекшісі:

«Қаржы академиясы» АҚ «Есеп, аудит және АТ» кафедрасының магистр, оқытушысы Байтуова
Лаура Толегетаевна.

**Лілія Бараник
(Київ, Україна)**

РИНОК ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

В розвинутих країнах світу ринкова економіка характеризується домінуванням сфери послуг у структурі національного виробництва. Серед основних видів послуг динамічно розвиваються туристичні послуги – набирає обертів ринок туристичних послуг.

За останні роки туристична галузь в Україні почала розвиватися, але політична та фінансова кризи в Україні гальмують її ефективне функціонування. Основною проблемою розвитку туризму в Україні є неефективне та нераціональне використання природних ресурсів, а також відсутність чіткої стратегії розвитку індустрії туризму та її регулювання. Недостатньо розвинена інфраструктура, недосконала система транспортного обслуговування туристів та населення стають на заваді швидкому піднесенню та поширенню туристичного іміджу країни. Не менш важливим та болючим питанням залишається якість надання туристичних послуг. Україна дуже відстає від інших держав світу, які мають подібний рекреаційно-туристичний потенціал. Внаслідок цього багато наших співвітчизників надають перевагу іноземним курортам, отримуючи фактично за ту саму ціну набагато вищий рівень обслуговування та комфорту, стаючи при цьому інвесторами в економіку іноземних держав.

В Україні постає проблема в необхідності активізувати потенціал розвитку туристичної галузі. Вирішення цієї проблеми дасть змогу підвищити ефективність функціонування підприємств, регіону та країни загалом, їх діяльність залежить від того, наскільки успішно і раціонально використовуватися рекреаційні ресурси. У цьому контексті дослідження особливостей розвитку туристичної галузі в Україні, мають важливе значення для подальшого розвитку цієї сфери.

Туристичний сектор економіки, незважаючи на нестабільне зовнішнє середовище, демонструє свою виняткову життєздатність і уміння долати труднощі. За оцінками Всесвітньої туристичної організації (ВТО), питома вага туризму у створенні валового національного продукту (ВНП) країн світу у 2013 р. сягнула 11–12 % [5]. У сучасному світі туризм належить до найпотужніших галузей економіки та регіонального розвитку. Це стосується не тільки країн, де туризм становить основу господарської діяльності, а й найрозвиненіших індустріальних держав світу – США, Великої Британії, Франції, Італії, Іспанії, Мексики, Китаю. За даними Всесвітньої туристичної організації, щорічно подорожує більше 800 млн. осіб. На фоні бурхливого розвитку світового туризму закономірно постає питання щодо ролі України на світовому ринку туристичних послуг.

Варто зазначити, що об'єктивно Україна має усі передумови для інтенсивного розвитку внутрішнього та іноземного туризму: особливості географічного положення та рельєфу, сприятливий клімат, багатство природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалів. На фоні світового туризму, який набирає потужностей надзвичайно швидкими темпами, Україна виглядає доволі скромно. Сьогодні українські громадяни є своєрідними інвесторами зарубіжних країн, це є одним з найболючіших питань усієї туристичної галузі в країні. Адже туризм, за розрахунками фахівців, лише у вигляді податків міг би щороку приносити в державну скарбницю України близько 4 млрд. дол. [3].

Мережа суб'єктів туристичної діяльності України - юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців у 2013 році становила 5692 одиниці, що на 6,5% більше, ніж у 2012 році. Структура мережі за видами туристичної діяльності представлена найбільш численною категорією – турагентами – 75% від загальної кількості суб'єктів, найменша категорія - суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність – 8,4%. Суб'єкти, що здійснювали туристичну діяльність як турсоператори, склали 33,1% від загальної кількості юридичних осіб, які надають туристичні послуги. Доход від надання туристичних послуг зменшився порівняно з попереднім роком на 2,4% і становив 6496,7 млн.грн.

Згідно з останніми звітами випуску Барометра міжнародного туризму ЮНВТО, доходи туристичних центрів всього світу від вироблених міжнародними відвідувачами витрат на розміщення і харчування, розваги, шоппінг та інші послуги і товари досягли в 2013 році приблизно 1159 млрд. дол. США. З урахуванням змін валютного курсу та інфляції зростання досягло приблизно 5% [4].

Якщо провести ранжування регіонів за розподілом доходів, то можна зробити висновки, що на Європу припадає 42% всіх доходів від міжнародного туризму, на Азіатсько-Тихоокеанський регіон 31%, Американський регіон займає третє місце, йому відповідає частка у 20%, останні місця аналітики віддають Близькому Сходу - 4% частки загальних доходів і Африці з відповідними показниками у 3% [5].

Такі результати обґрунтовуються наступними показниками: найзначніше зростання у розмірі 35 мільярдів дол. США від надання туристичних послуг в 2013 році припало на Європу, доходи зросли до 489 млрд. дол. США. Азіатсько-Тихоокеанський регіон збільшив свої показники на 30 мільярдів дол. США до 359 млрд. дол. США. Ріст доходів Америки склав 16 мільярдів дол. США (229

млрд. дол. США). В 47 мільярдів дол. США оцінюються доходи від туристичної діяльності Близького Сходу, відповідні показники Африки значно менші і складають 34 мільярдів дол. США.

Вагому позитивну динаміку цих регіонів можна пояснити грамотним і професійним системним підходом до управління туристичною галуззю держави.

Так, швидкому розвитку туризму Азії сприяють надзвичайно особливі етнографічні ресурси. Туристична галузь у США належно фінансується, підтримується спеціальними урядовими програмами. Цю сферу діяльності визнано в США «другим крупним працедавцем після медичного обслуговування, третім сектором економіки із залучення іноземної валюти після сільського господарства та хімічної промисловості» [5].

В Україні цій галузі не надається особливої уваги з боку держави, її пріоритет значно нижчий за інші розвинуті країни-лідери у туристичному бізнесі. Але вона має величезний природний, різноманітний етнографічний, багатий історичний потенціал. Тільки курортні та рекреаційні території займають біля 17% території. Дуже привабливими є археологічні пам'ятки, цікавими незчисленні заповідники.

Зі зміною економіко-соціальних пріоритетів розвитку України зазнають перетворень і міграційні процеси (рис.1). Спостерігався очікуваний спад галузі у кризовий період 2008-2009 рр., але у 2013 р. обсяги туристичних послуг досягли значення 23,8 млн., що на 8 млн. більше за показники 2009 р. Дещо інша картина спостерігалася з чисельністю іноземних громадян, які відвідують Україну за різними намірами, наприклад з метою службової, ділової, дипломатичної та приватної поїздки, сюди входить туризм, навчання, працевлаштування, імміграція (постійне місце проживання) та культурний і спортивний обмін. Пік відвідувань України іноземними громадянами припадає на кризові роки. Це пов'язано з тим, що в періоди кризи (2008), а також соціального і політичного безладу (2013) легше скористатися ситуацією: можливо для бізнес-цілей, можливо для отримання більш дешевих послуг, які надавала саме Україна, у порівнянні з іншими зарубіжними країнами.

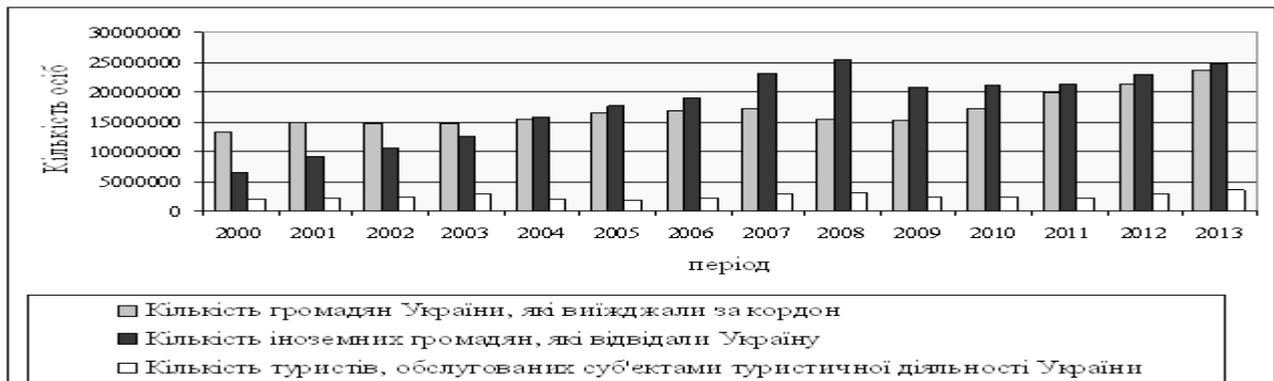

Рис. 1. Динаміка міграційних потоків в Україні за 2000-2013 рр. [3]

На рисунку 1, видно що позитивні зміни і відповідна частка туристів у загальній кількості мігрантів зовсім незначна. Діяльність туристичної галузі в Україні не відповідає тому потенціалу, яким вона володіє.

Розглянемо структуру туристичних потоків, до яких входять внутрішні туристи, громадяни України, які виїжджали із країни з метою туризму та іноземні туристи (рис. 2).

На початку досліджуваного періоду більшу частку туристів займали іноземні громадяни, така картина останніми роками набула дзеркального відображення – основну масу туристичних потоків складає український турист, який обирає для відпочинку інші країни. Дійсно, за 13 років стан розвитку туристичної індустрії змінився, а саме змінилися як економічна та політична стабільність в країні, так і персональний дохід. Вони в свою чергу вплинули на рівень туристичної активності.

На фоні зростання виїзного туризму, відповідно змінювалася частка внутрішніх туристів, які частіше обирають неорганізовану форму туризму.

Рис. 2. Структура туристичних потоків в Україні за 2000-2013 рр.[3]

Уподобання українців щодо вибору місця туристичних мандрювань ілюструє табл. 1. Найбільшим попитом користуються Австрія, Білорусь, Болгарія, Чехія, Греція, Ізраїль, Польща, Румунія, Російська Федерація, Об'єднані Арабські Емірати, Туреччина і Єгипет. Починаючи з 2012 р. кількість туристів, які виїжджають до інших країн значно скоротилася, більших змін, у цьому контексті, зазнали наступні країни: Китай, Хорватія, Франція, Німеччина, Угорщина і Італія. Практично не є цікавими країни Азії, Близького сходу та СНГ.

Таблиця 1.

Динаміка показників виїзного організованого туризму громадян України
в 2012-2013 рр., осіб

Країни світу	В'їзду		Виїзду	
	2012	2013	2012	2013
Австрія	4978	3789	7843	14081
Болгарія	2624	1206	8374	8562
Білорусь	234022	18320	96275	20239
Китай	5443	2834	344	-
Хорватія	5824	1253	351	-
Кіпр	3728	991	538	1773
Чехія	2587	1180	32656	22541
Фінляндія	2770	992	-	-
Франція	12904	6087	48	-
Грузія	55804	30354	3269	2934
Німеччина	2603	1230	15063	5366
Греція	4342	325	11011	17650
Угорщина	9646	8950	8307	-
Індія	12973	5619	-	-
Ізраїль	9497	3734	12159	17963
Італія	5451	2546	4599	1202
Молдова	4198	1687	419	3752
Нідерланди	3866	3057	1	-
Польща	6083	1959	69578	31905
Португалія	56476	17908	-	-
Румунія	343435	270689	22389	9311
Росія	1448	366	187732	68500
Словаччина	3720	785	8256	-
Іспанія	10235	1695	909	-
Швейцарія	3721	2532	-	2
Таїланд	35282	24615	-	-
ОАЕ	18175	14271	6575	10493
Туніс	27452	14390	-	-
Туреччина	2012	2013	91462	62811
Єгипет	4978	3789	37892	38669
Вел. Британія	2624	1206	4258	963
США	234022	18320	592	-

Джерело: [3]

Динаміка показників привабливості України як туристичної держави для іноземних громадян свідчить про те, що основними споживачами туристського продукту є Білорусь, Польща, Росія, США, Велика Британія і Туреччина.

За результатами експертно-статистичної оцінки найпривабливішими регіонами в Україні є: Крим (0,813) - дуже високий рівень, Одеська обл.(0,788) - високий рівень, Запорізька обл.(0,542) і Львівська обл. (0,346) - задовільний рівень.

Зазначимо, що тільки у 2013 році частка російських туристів складала приблизно 61%. Вони надавали перевагу відпочинку у Криму, в Північному Приазов'ї та Одесі. Білорусь до 2013 року теж мала аналогічні уподобання і займала значну частку у фінансовому вкладі від послуг туристичної індустрії.

Досить вагомим втрач, за період, що розглядався, потерпіла економіка саме туристичної галузі країни із втратою Криму, як наслідок- негативні результати супутніх галузей.

Проведений аналіз функціонування ринку туристичних послуг є запорукою необхідної інформаційної бази щодо розроблення органами управління механізму сприяння розвитку цієї конкурентоспроможної галузі економіки.

Література:

1. Офіційний сайт Всесвітньої туристичної організації (UNWTO World Tourism Organization) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.world-tourism.org>
2. Галасюк С.С. Дослідження організації туристичного бізнесу в Україні та Німеччині / С. С. Галасюк // Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Луганськ: ЛНУ, 2010. – С. 94-100.
3. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.org.ua>. - 2014.
4. International tourism generates US\$ 1.4 trillion in export earnings [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://media.unwto.org/press-release/2014-05-13/international-tourism-generates-us-14-trillion-export-earnings2014>
5. International tourism receipts [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://dtxqt4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_barom14_02_apr_excerpt_0.pdf (accessed April 2014)

Науковий керівник:

професор, к.е.н. Пилипчук Володимир Петрович.

**З. Бекназаров
(ТМИ, Узбекистан)****ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПЕНСИОННЫХ СИСТЕМЫ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН**

Вопросы пенсионного обеспечения являются важнейшими вопросами в области социально-экономической политики любого государства. Согласование различных интересов нетрудоспособных членов общества с остальной его частью, которая непосредственно создает материальные блага, выражает пенсионное обеспечение.

Пенсионные системы возникли около сотни лет назад и в процессе своего развития и совершенствования прошли не одну стадию реформирования и становления. На сегодняшний день проблемы пенсионного обеспечения даже в развитых странах вновь достаточно серьезно обострились. Усиливающееся обострение этих проблем может быть связано с социально-демографическими факторами того или иного государства, которые далеко не всегда принимались во внимание при проведении политики пенсионных реформ в прошлом. В дальнейшем эти факторы должны приниматься при осуществлении реформирования пенсионных систем.

В большинстве развитых стран мира демографическая ситуация характеризуется замедлением темпа роста общей численности трудоспособного населения или его сокращением. В связи со сложившимися демографическими проблемами необходимо определить основные пути решения проблем, поставленных в ходе исследования.

В данном случае заметно возникновение тенденции к увеличению количества населения в возрасте более 60 или более 80 лет, что несомненно является причиной увеличения количества недееспособных членов общества и инвалидов, то есть к росту общего числа пенсионеров.

Рост числа пенсионеров должен сопровождаться необходимым количеством пенсионных выплат. Развитие экономики и рост уровня жизни населения в большинстве развитых и развивающихся государств служат причиной формирования новых демографических факторов, которые влияют на развитие пенсионной системы государства и формируют новую пенсионную структуру, отвечающей современным принципам.

Среди них, прежде всего, такие факторы, как: увеличение продолжительности жизни населения при сокращении рождаемости, что несомненно является причиной возникновения дисбаланса взносов и выплат, так как происходит процесс нехватки пенсионных взносов для дальнейших выплат недееспособному населению; достаточно ранний уход на пенсию, вследствие чего происходит уменьшение трудового периода и срока уплаты взносов, что также определяет наличие недостаточного количества пенсионных выплат; повышение коэффициента зависимости и нагрузки на трудоспособное население. Повышение значения данного коэффициента является негативным фактором, влияющим на уровень пенсионного обеспечения государства.

Основными факторами, определяющими специфику выбора пенсионной системы и уровень её динамики в странах с различным уровнем экономического развития, являются: величина ВВП и уровень ВВП на душу населения, размер доходов государственного бюджета, уровень инфляции и заработной платы населения, уровень и состояние жизни граждан страны, состояние рынка капитала (рынка ценных бумаг) и кредитной системы.

Исходя из этих социальных и экономических факторов, определяется наличие определенного экономического источника реформирования и уровень государственных возможностей, размер расходов на выплату государственных пенсий и ВВП и уровень коэффициента замещения зарплаты пенсией. Данные показатели имеют большое значение для оценки уровня устойчивости пенсионной системы и её соответствию системе требований современного развития общества.

Реформирование пенсионной системы может проходить по трем основным направлениям:

1. переход к модернизации распределительной пенсионной системы без введения накопительных схем и принципов;
2. осуществление перехода к накопительным схемам и резкое ограничение при этом распределительного сектора;
3. принятие варианта, сочетающего распределительный и накопительный принципы.

Третий вариант был выбран в большинстве как развитых, так и развивающихся стран. К концу XX в. только пять государств: Мексика, Чили, Сальвадор, Казахстан и Боливия полностью отказались от распределительной системы и осуществили переход на накопительные принципы. По официальным документам Европейского Союза для осуществления перехода к накопительной системе установлены конкретные цели, которые охватывают временной период с 1998 по 2020 год.

Изучение мирового опыта пенсионного реформирования показало, что накопительная система в современных условиях является более предпочтительной, так как:

1. происходит увеличение совокупных национальных накоплений, что является причиной увеличения инвестиций и экономического роста;
2. не зависит от демографических проблем, которые ставят под угрозу становление и развитие распределительной системы;
3. обеспечивает достаточный уровень дифференциации размеров пенсии в зависимости от количества заработка и эффективности использования пенсионных накоплений.

В современном понимании пенсионный фонд представляет собой организацию, которая занимается разноплановой деятельностью. Эта деятельность представляет собой процесс аккумуляции денежных средств и использование их для выплат пособий и пенсий каждому участнику.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод о необходимости проведения всестороннего исследования в области построения пенсионных систем с определением основных факторов, влияющих на уровень динамики пенсионного обеспечения с обоснованием важнейших критериев выбора стратегии пенсионных реформ в странах с различным уровнем экономического развития.

Шаира Бекова
(Астана, Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО МАРКЕТИНГА

Переход к рыночной экономике объективно сопровождается постепенным созданием во всех отраслях экономики конкурентной среды, и производство сельскохозяйственной продукции не является исключением. Это обстоятельство, в свою очередь, обуславливает необходимость внесения адекватных изменений в систему и методы управления предприятиями индустрии сельского хозяйства независимо от их размеров и профиля деятельности.

В условиях быстрого развития рынка сельскохозяйственной продукции и жесткой конкурентной борьбы, сельхозтоваропроизводители все больше заинтересованы использовать элементы маркетинга в своей хозяйственной деятельности.

Любое сельскохозяйственное предприятие, деятельность которого осуществляется в рыночной системе хозяйствования, столкнется с такими вопросами: как удовлетворить запросы потребителя? Как оценить конкурентную среду, определить силу и слабость конкурентов? Как выбрать подходящий сегмент рынка, сферу деятельности? Ответы на эти вопросы может дать использование маркетинговых инструментов в управлении сельскохозяйственным предприятием.

Таким образом, ответ на вопрос: зачем нужен маркетинг в агропромышленном комплексе, ясен - он может повысить эффективность функционирования сельского хозяйства, отдельных предприятий и организаций.

Сущность маркетинга определяется принципом: производить то, что безусловно находит сбыт, а не пытаться навязывать покупателю не «согласованную» предварительно с рынком продукцию [1].

Маркетинг играет важную роль в продвижение сельскохозяйственной продукции на рынки сбыта, сырья и продовольствия от производителя к конечному потребителю, способствует сокращению числа посредников, снижению издержек, удешевлению конечного продукта.

Следовательно, грамотная организация маркетинга на сельскохозяйственных предприятиях, приводит к повышению конкурентоспособности предприятия в условиях рыночной конкуренции и позволяет увеличить финансовый результат на основе удовлетворения потребительских нужд.

Маркетинг в аграрном секторе значительно отличается от маркетинга других отраслей. Агрорыночный маркетинг существенно отличается с коммерческим, промышленным, банковским и другими видами маркетинга. Это обусловлено спецификой сельскохозяйственной продукции и характерностью сельскохозяйственного производства, которые должны учитываться при организации маркетинговой деятельности.

На мой взгляд, аграрный маркетинг необходимо рассматривать как комплексную систему, но при этом учитывая её специфические особенности. [2]

Агрорыночный маркетинг имеет некоторые особенности, связанные:

- со значимостью производимой продукции, что вызывает потребность в определенных условиях для ее производства, хранения, транспортировки, упаковки;

- с нестабильностью и сезонным характером получения продукции, то есть несовпадением рабочего периода и периода производства;
- зависимостью от природных условий, урожайности, качества и интенсивности использования основного источника производства – земли;
- многообразием форм собственности в АПК;
- невысоким уровнем научных разработок в сфере маркетинговой деятельности.

Таким образом схема маркетинга в АПК принципиально отличается от маркетинга других отраслей, так как имеет свои особенности в связи со спецификой сельского хозяйства и свойствами продукции. Основываясь на этих отличиях, необходимо учитывать особенности сельскохозяйственного производства при организации маркетинговой деятельности на предприятиях АПК.

Основной задачей агромаркетинга является активное воздействие на развитие спроса на продукцию предприятий АПК.

Управление агромаркетингом означает широкий комплекс стратегических и тактических мер, направленных на эффективное ведение рыночного хозяйства в целях удовлетворения потребностей в сельскохозяйственной продукции, сырье и продовольствии с целью достижения устойчивой доходности от результатов хозяйственной деятельности.

Главное в агромаркетинге - это комплексный, непрерывный, синхронный подход к использованию маркетинговых инструментов в управлении и планировании деятельности предприятия сельского хозяйства. С одной стороны, это тщательный и всесторонний анализ рынка АПК, спроса, вкусов и нужд потребителей; ориентирование производства сельского хозяйства на эти требования; с другой - активное влияние на рынок (потребителей) и действующий спрос, на формирование потребностей клиента и покупательских предпочтений. Наиболее существенными элементами являются: комплексное исследование рынка АПК, планирование ассортимента товара, повышение культуры удовлетворения потребностей, выявления неудовлетворенного спроса, потенциальных потребностей, планирование и осуществление сбыта. Каждый из этих элементов значен и немаловажен сам по себе, однако именно их увязка и применение в комплексной совокупности повысит эффективность функционирования сельскохозяйственного предприятия, его конкурентоспособность и финансовую составляющую деятельности.

Для повышения эффективности предприятия в функции агромаркетинга должны входить:

- аналитическая функция. Эта функция представляет собой изучение и анализ рынка, сбор, обработку и систематизирование информации. Сюда относится анализ емкости рынка, сегментирование рынка, оценка уровня удовлетворения потребностей потребителей, а также поиск путей повышения эффективности производственного процесса и качества продукции;
- функцию планирования. Эта функция подразумевает формирование программы деятельности предприятия сельского хозяйства. Она предусматривает планирование маркетинговых мероприятий, для достижения значительных результатов функционирования предприятия;
- производственная функция – повышение эффективности производства, улучшение качества продукции, организация системы снабжения. Данная функция также подразумевает организацию производства нового товара, наиболее соответствующего актуальным требованиям потребителей, конкурентоспособного, соответствующего технико-экономическим параметрам, и с относительно низкими затратами;
- сбытовая функция - организация системы товарораспределения, организация сервисного обслуживания, управление спросом и стимулирование сбыта, рекламная деятельность, формирование и проведение целенаправленной товарной и ценовой политики. Эта функция агромаркетинга охватывает все то, что происходит с товаром в интервале после его выпуска и до начала потребления.
- организационная функция. Она призвана создать единство и целостность экономической, организационной, технической систем и обеспечивающих это единство подсистем в комплексе агромаркетинга;
- функция управления. Эта функция подразумевает управление системой агромаркетинга предприятия, организацию маркетинговой службы, должностное регулирование маркетинговой деятельности.
- функция учета и контроля. Данная функция призвана обеспечить организацию контроля над действиями специалистов и своевременное выявление расхождений с установленными плановыми показателями.

Использование маркетинга как управляющей системы на сельскохозяйственном предприятии предполагает изыскание возможностей постоянного уменьшения элементов неопределенности и риска в оценках, решениях и действиях. Именно маркетинговая деятельность дает информацию о потребителе сельскохозяйственной продукции, его вкусах и предпочтениях, и способствует увеличению сбыта продукции. Цель агромаркетинга - повышение качества сельскохозяйственных товаров, улучшение условий их приобретения, что в свою очередь приведёт к повышению конкурентоспособности предприятия и повысит его рентабельность.

На сегодняшний день на сельскохозяйственных предприятиях функции агромаркетинга выполняются частично и часто входят в служебные обязанности руководителей предприятий или их заместителей. Из всех функций агромаркетинга зачастую преобладает именно сбытовая функция,

которая включает в себя организацию системы формирования спроса и стимулирования сбыта, формирование товарной и ценовой политики, организацию сервиса, организацию системы товародвижения. Другие важные маркетинговые функции, такие как анализ рынка, изучение спроса, стратегическое и оперативное планирование, оценка внешней и внутренней среды фирмы, ведение конкурентной борьбы и т.д., просто не предусмотрены.

Таким образом, маркетинг постепенно становится одной из важнейших концепций управления сельскохозяйственным предприятиями. Он используется для повышения эффективности существующей на предприятиях управленческой системы, позволяет составлять более адекватные программы производства и реализации, правильно реагировать на колебания, происходящие на рынках, и создает существенные преимущества в конкурентной борьбе. Необходимо отметить, что последовательная реализация маркетинга на сельскохозяйственном предприятии - обеспечивать устойчивый спрос на продукцию предприятия не только приспособлением ее деятельности к потребностям потребителей, но и целенаправленным применением различных средств стимулирования сбыта.

Литература:

1. Котлер Ф. Основы маркетинга. Краткий курс. : Пер. с англ. – М. :ООО “И.Д. Вильямс”, 2012 – 496 с.
2. Уварова А.Г. Особенности аграрного маркетинга. – Украина: Днепропетровский университет имени Альфреда Нобеля. [Электронный ресурс]. URL: http://www.rusnauka.com/16_NPRT_2012/Economics/6_111148.doc.htm (дата обращения 26.04.2015)

Научный руководитель:

кандидат экономических наук, доцент Каскатаев Нурлан Мейрамбекович.

**Дар'я Грибенко
(Київ, Україна)**

МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕКЛАМИ

В час, коли інформаційний простір переповнений рекламними повідомленнями, що призвело до зниження рівня споживання рекламного продукту, на допомогу приходять такі інструменти реклами як інтернет-реклама. Це відносно новий напрямок реклами, який виник лише на початку 1990-х років.

Технологічні можливості глобальної мережі відкривають широкі можливості для просування рекламної продукції різних сфер виробництва, тому актуальним буде дослідити особливості типів та видів інтернет-реклами, що тільки починають запроваджуватися в Україні.

Аналіз останніх публікацій показує підвищений інтерес з боку науковців в осмисленні специфіки теоретичних основ і практичних аспектів розвитку інтернет – маркетингу в Україні. Різні аспекти розвитку Інтернет реклами розглядали в працях таких вчених: Р. Зефа, Б. Аронсона, Годин А. А., Годин А.М., Комаров В.М. У наукових колах України це питання досліджували такі вчені: І. Литовченко, С. Ковальчук, І. Дубинський, М. Окландер, Ю. Багрин, А. Длигач, Н. Писаренко, В. Пилипчук, В. Полонець та інші.

В опублікованому у серпні 1999 р. другому виданні книги Р. Зефа і Б. Аронсона «Реклама в Інтернеті» наводиться два визначення: «Інтернет-реклама - конвергенція традиційної реклами і маркетингу прямого відгуку»; «Інтернет-реклама - це конвергенція брендинга, розповсюдження інформації і продажів — усе в одному місці» [2,78].

Тож, інтернет-реклама є ефективним інструментом просування товарів і послуг, а також створення відповідного іміджу фірми/підприємства/організації. На відміну від звичайної реклами інтернет-реклама має ряд переваг: легкий вплив на вузьке коло цільової аудиторії, скорочення відстані між рекламодавцем та споживачем, легка доступність для споживача (інтернет-реклама, як і сам інтернет стає більш масовою з кожним роком), доволі часто буває прихована, вона не нав'язує товар чи послугу, а начебто радить скористатися ними, розмовляючи зі споживачами звичайною людською мовою, а не мовою маркетингу, є більш дешевою для рекламодавця ніж інші традиційні засоби розміщення реклами, рекламна кампанія в інтернеті — процес, яким нескладно керувати.

Але інтернет-реклама має і свої недоліки, перелік яких звичайно менший ніж переваг: зниження довіри з боку споживачів через бурхливий розвиток фіктивних пропозицій, конфлікти між продажами через Інтернет і традиційними каналами реалізації товарів, різна ефективність для різних видів товарів/послуг, обмежені можливості подачі реклами, чимало етичних проблем пов'язаних з засміченням інтернет-простору, а також недостатнє законодавче забезпечення та регулювання з боку держави, не всі громадяни України на даний час мають доступ до інтернету.

Для створення інтернет-реклами використовують різні графічні формати. Графічні формати розрізняються за видом збережених даних (растрова, векторна і змішана форми), за допустимим обсягом даних, параметрами зображення, зберігання палітри, методикою стиснення даних, за способами організації файлу (текстовий, двійковий), структурою файлу (з послідовною або посилальною (індексно-послідовною) структурою) і т.д [1, 59].

Інтернет реклама передбачає використання ряду інструментів, які раніше були не доступні. Серед них: банерна, мобільна, відео реклама, реклама в соціальних мережах (facebook, vkontakte, linkedin, ргофео), вірусна, контекстна, пошукова реклама та ін.

Банерна реклама - це один з найефективніших і найпоширеніших способів реклами в інтернеті, який дозволяє рекламній кампанії швидко стартувати, і так само швидко її зупиняти.

Контекстна Реклама розміщується в результатах пошуку пошукової системи, відповідних тематиці пошукового запиту, або на веб-сторінках, які відповідають тематиці рекламного оголошення. Існує декілька великих систем контекстної інтернет - реклами. В Україні найпопулярнішими є Google AdWords, Yandex.Direct, Метаконтекст та Бегун.

Комплекс заходів для підняття позицій сайтів результаті видачі пошукових систем за певними запитами користувачів - це пошукова оптимізація (search engine optimization, SEO) [5].

В наш час соціальні мережі - найпоширеніший спосіб проведення вільного часу, при чому різнопланової аудиторії, як за віком, так і за інтересами, соціальним статусом. Тому так реклама надає унікальні можливості: можливість демонстрації інформації безпосередньо зацікавленій цільовій аудиторії (таргетинг), створення власної площадки (сторінки, групи), а також соціальні мережі дозволяють проводити приховану маркетингову кампанію.

Неймовірних обертів з кожним днем набирає розвиток мобільної реклами, яка забезпечує просування за допомогою мобільних додатків. Поскілки телефон є фактично у кожного, такий канал охоплює максимальну кількість аудиторії.

Перевагою відео реклами є те, що вона часто розміщується на популярних відеохостингах, таких як YouTube, Vimeo та ін, що також забезпечує велику кількість переглядів.

Для ефективного просування товару/послуги в інтернеті, найбільш оптимальний варіант - це комплекс різних інструментів, вибір яких залежить від мети, бюджету та специфіки товару/послуги.

При реалізації будь-якої рекламної кампанії, в тому числі й інтернет-кампанії одним з ключових моментів є побудова стратегії, так званого медіаплану. Основна задача медіапланування – отримати якомога більшу ефективність від реклами за мінімальні затрати.

Обов'язковою умовою медіапланування є оцінка ефективності проведеної кампанії, яка включає в себе технічні, економічні, організаційні та інші аспекти.

За кожним критерієм ефективності в ході рекламної кампанії проводяться оцінки і відповідно до них вживаються необхідні заходи з коригування, розвитку і вдосконаленню системи маркетингу. Відповідно до цього виділяють наступні групи параметрів ефективності: економічні (оцінка економічної ефективності), організаційні (ступінь інтеграції нової інформаційної системи з існуючою діяльністю підприємства/фірми/організації), маркетингові (ефективність проведення маркетингової програми реалізації і просування).

Таким чином, Інтернет являє собою унікальну комунікаційну систему, яка допомагає фірмам/організаціям налагоджувати прямі контакти з покупцями продукції, виводячи відносини з ними на новий рівень, що дозволяє одержувати оперативну інформацію про кон'юнктуру ринку й зміни в структурі споживчого попиту. Звичайно, для ефективної комунікації в процесі ведення бізнесу необхідно використовувати весь комплекс маркетингу та інші рекламні інструменти.

Література:

1. Годин А. А., Годин А.М., Комаров В.М. Інтернет-реклама: Учеб. пособие. - М: Дашкон и К 2009. - 168 с.
2. Джефкінс Ф. Реклама: практ. посіб. : Пер. з 4-го англ. вид. / Доповнення і редакція Д. Ядіна. - К.: Т-во „Знання”, КОО, 2008. - 456 с.
3. Інтернет-маркетинг на 100%. И. Манн, С. Сухов, В. Долгов и др. 2009, Питер, 240с.
4. Інтернет-бізнес в Україні [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ain.ua/>
5. Курасова М., Секерин В. Организация рекламных кампаний в системе Интернет // Маркетинг. - 2007. - № 4. - С. 76-80.
6. Маркетинг: учебник для студентов / Б. А. Соловьев, А. А. Мешков, Б. В. Мусатов. – Москва: Инфра-М, 2013. – 335 с.

Науковий керівник:

доктор політичних наук, професор Кочубей Лариса Олександрівна.

И. Жураев, Х. Зуннуова
(ТФИ, Узбекистан)

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

В настоящее время одним из основных факторов успешной банковской деятельности выступает политика постоянных нововведений. Именно научно-технический прогресс, признанный во всём мире в качестве важнейшего фактора экономического развития, всё чаще сейчас связывается с понятием инновационного процесса. Процессы глобализации экономики, усиление конкуренции во всех сферах общественной деятельности, активное применение новейших информационных технологий побуждают коммерческие банки изменять подходы к организации своей деятельности, активно проводить внутриорганизационные инновационные изменения, которые можно рассматривать в качестве основной движущей силы развития организации.

Основной целью развития банковского сектора на среднесрочную перспективу является повышение уровня и качества банковских услуг, предоставляемых организациям и населению. Достижение данной цели является необходимым условием развития экономики и повышения ее конкурентоспособности на международном уровне за счет перехода на инновационный путь развития. Повышение конкурентных преимуществ банков возможно, главным образом, за счет внедрения технологических, финансовых и организационных инноваций.

Банковская деятельность создаёт благоприятную почву для внедрения новых информационных технологий. Вкладывая средства в программное обеспечение, компьютерное и телекоммуникационное оборудование и при создании базы для перехода к новым вычислительным платформам, банки стремятся к удешевлению и ускорению рутинной работы и к лидерству в конкурентной борьбе. В настоящее время новые банковские технологии позволяют автоматизировать практически все стороны банковской деятельности. Но в отечественной банковской сфере, стремительно ориентированной на опыт западноевропейских стран, можно найти лишь первые шаги и недостаточный опыт. Бесспорно, в нашей республике значительно прогрессируют новые методы работы с клиентами, но для достижения международных стандартов нужен не только опыт, но и время. В развитых экономических системах главным приоритетом является инновационный путь развития. В качестве его важнейших элементов и факторов выступают интеллектуальные ресурсы, научные знания, информация, инвестиции. Практика подтверждает, что названные составляющие, воплощенные в новые или усовершенствованные технику и технологии, методы хозяйствования и управления, товары и услуги, то есть различного рода инновации определяют уровень конкурентоспособности экономической системы, в которой они разрабатываются и реализуются.

Современная банковская система Республики Узбекистан — это сфера многообразных услуг своим клиентам от традиционных депозитно-ссудных и расчетно-кассовых операций, определяющих основу банковского дела, до новейших форм денежно-кредитных и финансовых инструментов, используемых банковскими структурами. В соответствии с динамично меняющимися условиями деятельности любой коммерческий банк как полноценный участник финансового рынка вынужден меняться сам, становясь инициатором внутриорганизационных инновационных процессов. Естественно, что данные процессы не должны протекать стихийно — их необходимо осуществлять системно в рамках разработанной инновационной стратегии, являющейся частью общей стратегии развития коммерческого банка и самого финансового рынка страны.

Проблемы и перспективы развития банковских технологий в Республики Узбекистан. Внедряя интернет-технологии в банковском секторе, необходимо предвидеть последствия, к которому данная тенденция может привести. Зарубежный опыт уже позволяет видеть, к каким последствиям приводит применение банками интернет-технологий. Усиливается конкуренция в банковской сфере. В самом недалеком прошлом рынок банковских услуг в любой экономически развитой стране представлял собой олигополию, в рамках которой участники и экономически, и законодательно были защищены от чрезмерной конкуренции. Технологии новой экономики в кратчайшие сроки подорвали многие экономические барьеры для конкуренции, существовавшие в банковском бизнесе. Кредитные учреждения уже сейчас испытывают усиливающуюся конкуренцию, как со стороны традиционных участников рынка, так и со стороны новичков типа телекоммуникационных компаний или провайдеров услуг в глобальной сети. В настоящее время любой традиционный банк может совершенно неожиданно оказаться перед фактом наличия конкуренции со стороны виртуального банка, зарегистрированного за сотни тысяч километров от рынка сбыта.

Усиливается конкуренция и между самими интернет-банками. Перечень доступных электронных услуг, предлагаемых различными банками, не одинаков. Фактически во всех банках клиенту предоставляется возможность проверять состояние текущего счета, осуществлять денежные переводы, получать (заказывать) электронные счета на оплату. Более сложные системы позволяют клиентам составить заявку на получение кредита (ссуды), загрузить информацию по своим счетам на собственный компьютер, поторгать ценными бумагами компаний или доверительных фондов, просмотреть распечатки своих чековых и депозитных книжек. Думая о будущем, следует иметь в виду, что на рынок финансовых услуг начинают выходить технологические гиганты в области информационных технологий (Microsoft, Sony, IBM, Yahoo), напрямую угрожая банковской монополии.

Помимо себе подобных, традиционные банки получают в конкуренты не только новые финансовые организации, которые быстры, амбициозны и мобильны, но и еще одну категорию бизнеса — технологичную, богатую и глобальную. И за клиентскую базу, потенциал роста которой все же не беспределен, предстоит острая борьба. Не исключено, что рынок интернет-банкинга может скопировать сценарий развития рынка телекоммуникаций — мгновенный всплеск, стремительный рост, а в итоге осталось всего несколько конкурентоспособных игроков. Интеграция кредитных учреждений в новую информационную экономику находит выражение в появлении новых бизнес - моделей и стратегий развития, используемых банками для достижения своих экономических целей.

Некоторые банки начинают организовывать собственные площадки для торговли различными товарами через Интернет, на которых выступают в качестве координатора связей, гаранта платежных транзакций, кредитора и посредника при заключении сделок. Другие банки стремятся к максимально эффективному использованию сетевой структуры организации и ведения бизнеса, характерной для крупных виртуальных и традиционных компаний. При такой организации банк становится центром

многочисленных взаимосвязей и взаимозависимостей, в орбиту действия которых попадают поставщики банковского оборудования и программного обеспечения, корпоративные клиенты и частные потребители. Специфика организации бизнеса в сети Интернет потребовала от кредитных учреждений установления партнерских отношений с компаниями, обеспечивающими доступ и/или предоставление услуг в глобальной сети. В этой связи перед интернет-банкингом стоит целый ряд проблем и задач, требующих решения.

Рекомендуется банкам сконцентрироваться на решении следующих задач:

1. Сосредоточиться на нуждах потребителей. Одно из главных преимуществ операций в Интернете – возможность легко и быстро собирать огромное количество информации о клиентах. Однако для достижения настоящего успеха в Интернете банкам необходимо научиться обрабатывать эти данные, а также быстро реагировать на результаты исследований.

2. Использовать преимущества традиционных видов деятельности. Создание полностью автономной компании в Интернете – зачастую самый простой, но не лучший выход. Преимущества традиционных видов деятельности, такие как узнаваемые торговые марки, широкая клиентская база и развитая филиальная сеть, могут значительно облегчить задачу продвижения в Интернете.

На сегодняшний день большинство интернет-пользователей использует системы интернет-банкинга как дополнительный инструмент управления своими средствами. Однако исследование показывает, что чем активнее интернет-пользователи будут осваивать новые технологии интернет-банкинга, тем активнее будет расти их доверие к подобным системам. Одной из наиболее перспективных технологий привлечения интернет-пользователей в виртуальные банки на сегодняшний день является технология комплексной работы с несколькими счетами с одного Веб-сайта, исключающая необходимость управления каждым отдельным счетом с разных интернет-порталов. Интернет и вообще банковские услуги на дому оказывают свое влияние на отделения банков, банкоматы и банковские центры обращения. Однако, сегодня системы такого типа еще не очень распространены. Развитие таких систем сильно сдерживается отсутствием четких правовых основ коммерческих расчетов в киберпространстве. Кроме того, остаются актуальными проблемы безопасности таких расчетов. Нужно отметить, что качество линий в Узбекистане пока ограничивает надежность работы в режиме он-лайн. Скорости передачи ограничены, что ведет к существенному увеличению времени при работе с большими объемами данных, особенно через международные шлюзы.

Однако не следует забывать, что сейчас сеть Интернет представляет собой единую глобальную систему, которая объединяет все существующие в мире компьютерные сети - от национальных до частных. Эта всемирная "сеть сетей" является наиболее быстро развивающейся компьютерной структурой в мире. Относительная простота использования и невысокая стоимость способствуют быстрому росту числа пользователей услугами Интернет. Это значительно расширяет аудиторию, на которую нацелены коммерческие компании. Проводимые в республике меры по дальнейшему реформированию и либерализации банковской системы, повышению эффективности деятельности и уровня капитализации коммерческих банков, обеспечению их активного участия в структурных преобразованиях в экономике дают свои положительные результаты.

Таким образом, через несколько лет услуги Интернет-банкинга станут стандартными для большинства банков, когда основными требованиями клиентов станут удобство, мобильность и оперативность. Управление собственными счетами посредством Интернет-доступа завтра будет неотъемлемой частью проведения банковских операций. Прогресс в области использования сети Интернет банками Узбекистана неизбежен, и в скором времени невозможно будет представить себе деятельность банка без использования Интернет.

Литература:

1. Закон Республики Узбекистан «О банках банковской деятельности» от 11.12.2003 г.- №569
2. Абдуллаева Ш.З. Банковское дело: Учеб. пособие. - Т.: "Финансы", 2003.-320 с.
3. Банковское дело. Учебник / Под ред. Лаврушина О.И.- М.: Финансы и статистика. 2006.- 560 с.
4. <http://www.gov.uz> (Правительственный Портал Республики Узбекистан).

У.Зайнитдинова
(ТФИ, Узбекистан)

РОЛЬ И ЭКОНОМНОЕ РАЗВИТИИ РЕГИОНАЛЬНОГО ТОРГОВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

В странах Центральной Азии процесс перехода к рыночным отношениям сопровождалось со становлением национальной государственности. Как свидетельствует международная практика, такой переход всегда сопряжен со значительными трудностями и дополнительными издержками. Каждое из государств центральноазиатского региона с самого начала суверенного развития стояло перед выбором своего собственного пути. И этот выбор стал решающим фактором расхождения реформационных процессов, разнонаправленности геополитических и экономических процессов государств региона. Этот выбор придал трансформационным процессам национальную экономичность.

Рыночные преобразования в каждом государстве проходили под влиянием многих внутренних и внешних факторов, что обусловило достаточно разнообразные и неоднозначные результаты почти целого

двадцятиліття реформування економіки. Незважаючи на різнонаправленості і протиріччю ринкових реформ стало ясно, що без углублення торгово-економічних відносин між країнами Центральної Азії неможливо досягти серйозних позитивних змін в реалізації ринкових реформ. Оскільки в умовах глобалізації і інтернаціоналізації міжнародних відносин розвиток торгово-економічних відносин і углублення інтеграційних процесів на добровільній і взаємовигідній основі – одне з важливих умов макроекономічної стабілізації і стійкого економічного зростання в кожній з республік регіону.

Необхідність розвитку економічного торгового і регіонального співробітництва набуває особливу актуальність в умовах світового фінансово-економічного кризи. Так як на даному етапі вирішальне значення має мобілізація якісних нових джерел стійкого розвитку і «нейтралізація наслідків все більш розширюючого світового фінансового кризи вимагає від кожного з нас ...забезпечити максимальну мобілізацію наших сил і ресурсів»¹⁷.

Важливу роль в виконанні цієї задачі належить розвитку регіонально-торгового співробітництва країн Центральної Азії, що сприяє подальшому углубленню і розширенню традиційно добросусідських відносин, їх ефективній інтеграції в світове господарство і адаптації до умов глобалізації.

Аналіз досліджень по теорії міжнародної торгівлі показує, що головне значення міжнародної торгівлі для національних економік полягає в тому, що, беручи участь в ній, країни зможуть підвищити економічність використання своїх ресурсів як шляхом спеціалізації в певних галузях економіки, в яких вони мають порівняльну перевагу, так і шляхом економії на масштабах. Як наслідок цього, міжнародна торгівля є фактором зростання доходу і благополуччя нації кожної країни.

Міжнародна торгівля впливає на зростання доходу і благополуччя нації і іншим способом. Результати досягнень науки і техніки в одній країні за допомогою міжнародної торгівлі поширюються і на інші країни. Таке поширення відбувається прямо, коли нова техніка і технологія продається на світовому ринку і імпортується іншими країнами. Таке поширення відбувається опосередковано, коли в експортних галузях цієї країни, де нова техніка і технологія розроблена, підвищується ефективність виробництва або якість товарів.

Досвід Європейського союзу свідчить, що інтеграція відбувається успішно тільки тоді, коли взаємодіючими державами вдається синхронізувати економічні реформи, створити адекватні господарські механізми, сформувати єдину нормативно-правову базу і систему розрахунків, що сприяє нарощуванню взаємного товарообігу. Для реалізації такої європейської інтеграційної моделі країни СНГ в даний час не готові¹⁸.

Євросоюз спочатку є достатньо симетричним об'єднанням країн з порівняльним потенціалом кожної з них, в той час як Содружество відрізняється сильною асиметричною структурою, в якій Росія домінує за своїм економічним потенціалом. Входячі в ЄС держави, особливо в перший період його створення, мали достатньо близькі і однорідні господарські механізми, давні традиції їх використання на ринковій основі, що значно відрізняє цю регіональну групу країн від СНГ. При суттєвій різниці рівня розвитку країн Содружества і Євросоюзу, принципів їх формування і найближчих цілей розвитку копіювання європейської моделі з її механічним переносом на пострадянське простір є нецелесообразним.

В той же час в процесі інтеграційного будівництва позитивний досвід Європейського союзу необхідно враховувати і застосовувати применливо до специфіки Центральноазиатського регіону. В частині, представляється необхідним поступово, але наполегливо в процесі взаємних консультацій нарощувати зусилля центральноазиатських країн по усуненню бар'єрів при розширенні єдиного ринку. При неможливості одночасного вирішення цих проблем слід використовувати знайдене широке застосування в Євросоюзі практику поетапного «замикання» цього процесу на певний сектор (продукти сільськогосподарського виробництва і т.п.). Наполегливість європейців в поступовому подоланні труднощів на шляху створення єдиного ринку виразилася в тому, що на перехід від зони вільної торгівлі до таможенного союзу ЄС потрібно було 10 років наполегливої роботи, в ході якої проходила достатньо болюча притирка економічних інтересів учасників цього процесу.

Представляється цілком природним використання досвіду ЄС заздалегідь, іноді за десятки років вперед, визначати перспективні цілі і найбільш суттєві параметри торгового співробітництва і інтеграційних процесів.

З цієї точки зору для розвитку регіонального торгового співробітництва між країнами Центральної Азії в рамках регіонального об'єднання необхідно враховувати специфіку розвитку і інтереси кожної держави на основі дотримання принципів розумності і економічності.

¹⁷ Каримов И.А. Мировой финансово-экономический кризис, пути и меры по его преодолению в условиях Узбекистана / И.А. Каримов. – Т.: Узбекистан, 2012. – С.10-11.

¹⁸ Куртов А. СНГ: безрадостный юбилей: пригоден ли опыт ЕС для СНГ? //Обозреватель. 2014. №1.

**АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИНЦИПІВ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ
В МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ**

Постановка проблеми. В умовах становлення ринкових відносин принципи організації бухгалтерського обліку набувають нового значення. Адже саме вони є основою формування обліку та забезпечення його подальшої провідної ролі в діяльності підприємства. У більшості країн із високорозвинутою економікою бухгалтерський облік будується відповідно до встановлених міжнародних стандартів. Облік господарської діяльності на підприємствах у різних країнах з ринковою економікою здійснюється за різними принципами, причому в кожній країні ці принципи формуються історично, що зумовлено специфічними рисами тієї чи іншої країни.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та аналіз особливостей принципів бухгалтерського обліку за кордоном та джерел, які регулюють бухгалтерський облік в цілому.

Для досягнення поставленої мети було поставлено такі завдання: оцінити сучасний стан принципів бухгалтерського обліку та проаналізувати всі аспекти їх функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи обліку і фінансової звітності та їх застосування в міжнародній та вітчизняній обліковій практиці досліджуються у працях С. Голова, Н. Горицької, В. Костюченко, Н. Малюги, В. Пархоменко, В. Сопка, Н. Ткаченко та інших вчених.

На сьогодні малодослідженими є вплив міжнародних принципів обліку на систему обліку в Україні та потреба впровадження їх у економічне та господарське життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бухгалтерський облік у зарубіжних країнах базується на основних принципах, які були вироблені світовою практикою.

Стосовно України, то важливим елементом управління системи бухгалтерського обліку в ній є використання міжнародних стандартів обліку. У їх склад входять концептуальні основи підготовки і подання фінансової звітності, в яких викладені основні принципи ведення обліку і звітності.

Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку (МСБО) являють собою систему принципів, методів та процедур ведення бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності. МСБО виникли внаслідок інтеграційних процесів в економіці й спрямовані на зближення бухгалтерського обліку і фінансової звітності в різних країнах світу [1, с. 125].

Розробляє та впроваджує Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку Комітет з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (КМСБО), який створили 29 червня 1973 р. професійні бухгалтерські організації економічно розвинутих країн. Членами Комітету є більше 120 організацій з 88 країн світу [2, с. 130].

Метою діяльності КМСБО є формулювання, видання та вдосконалення в інтересах суспільства стандартів бухгалтерського обліку, яких необхідно дотримуватись при поданні фінансових звітів, і сприяння їх прийняттю та дотриманню в усьому світі, поліпшення та погоджування регулюючих положень, стандартів бухгалтерського обліку і процедур, пов'язаних з наданням фінансових звітів.

За роки своєї діяльності КМСБО розробив більше 40 міжнародних стандартів (МСБО), які стосуються розкриття облікової політики, складання фінансової звітності, обліку основних засобів та операцій з ними, інвестицій, поточних активів і поточних зобов'язань, запасів, доходів і витрат, банківської діяльності, фінансових інструментів, програм пенсійних витрат, нематеріальних активів тощо.

Як свідчить міжнародна практика, МСБО використовуються в трьох напрямках:

- як база для усіх чи деяких національних вимог до обліку та звітності;
- як відправна точка для тих країн, що створюють національні стандарти;
- для публікації фінансової звітності (насамперед транснаціональних корпорацій) [3, с. 272].

Необхідно зазначити, що Міжнародні стандарти обліку ґрунтуються на двох основних припущеннях [4, с. 229]:

- нарахування (accrual basis) - вплив операцій та інших подій визнається, коли вони відбуваються (а не коли отримані або сплачені грошові кошти чи їх еквіваленти), і вони відображаються в облікових реєстрах та у фінансових звітах того періоду, до якого вони відносяться;
- безперервність (going concern) - підприємство, як правило, розглядається як безперервно діюче, тобто таке, що буде продовжувати свою діяльність в осяжному майбутньому (підприємство не має ані наміру, ані потреби ліквідуватися або суттєво скоротити масштаби своєї діяльності).

Варто також зупинитись на детальній класифікації принципів обліку інформації та проаналізувати їх особливості за кордоном. Отже, принципи обліку інформації, в свою чергу, поділяються на:

1. Принцип нарахувань. Згідно з ним операції записуються в момент їх здійснення, а не в момент оплати грошей.
2. Принцип продовження діяльності свідчить про те, що підприємство нормально функціонує та буде діяти у найближчому майбутньому, йому не загрожує ліквідація чи закриття з якихось причин.
3. Принцип подвійного запису (як і в Україні). На Заході він посилює різницю між фінансовим та управлінським обліком.

4. Принцип одиниці обліку. Підприємство, яке веде облік і складає звітність, є самостійним господарським суб'єктом. В Україні цей принцип ґрунтується на понятті «юридична особа».
5. Принцип періодичності. Регулярно, в чітко окреслені проміжки часу складається звіт. На Заході цей принцип визначається періодом один рік. При цьому початком і закінченням цього періоду може бути будь-який день чи місяць року. В Україні – це період з 1 січня до 31 грудня; одночасно складається і квартальна звітність.
6. Принцип вартісних показників вимірювання. Облік ведеться в грошах.

На нашу думку, необхідно відмітити те, що міжнародні стандарти мають як позитивні, так і негативні риси. Їх об'єктивними перевагами перед національними стандартами в окремих країнах являються:

- чітка економічна логіка;
- узагальнення найкращої сучасної світової практики в області бухгалтерського обліку;
- простота сприймання для користувачів фінансової інформації в усьому світі.
- До недоліків МСБО можна віднести:
- узагальнений характер стандартів, які передбачає достатньо велике різноманіття у методах обліку;
- відсутність детальних інтерпретацій і прикладів співставлення стандартів з конкретними ситуаціями [5, с. 52-56].

Висновки, запровадження міжнародних стандартів обліку сприяє поліпшенню обґрунтованості та ефективності обліку й контролю, не позбавляючи підприємство належної самостійності у відображенні особливостей його діяльності. При цьому процес розробки міжнародних стандартів є неперервним, оскільки раніше розроблені стандарти постійно уточнюються або замінюються новими, створеними з урахуванням практичного досвіду та відповідних змін в обліку, виходячи із сучасних господарських потреб.

Література:

1. Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку / За ред. С.Ф. Голова. - К.: Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів України, 2011. - 224 с.
2. Лучко М. Р. Бухгалтерський облік у зарубіжних країнах: Навч. посібн. / М. Р. Лучко, І. Д. Бенько. – К.: Знання, 2012. – 311 с.
3. Швець В. Т. Теорія бухгалтерського обліку: Підручн. / В. Т. Швець. – 3-тє вид. перероб. і доп. – К.: Знання, 2010. – 535 с.
4. Загородній А. Г. Бухгалтерський облік: Основи теорії та практики: Підручн. / А. Г. Загородній, Г. О. Партин., Л. М. Пилипенко– 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Знання, 2011. – 422 с
5. Губачова О. М. Облік у зарубіжних країнах: Підручн. / О. М. Губачова, С. І. Мельник. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 432 с.

Науковий керівник:

головний бухгалтер ВТЕІ КНТЕУ Откаленко Олена Миколаївна.

**Юлія Іриневиц
(Київ, Україна)**

МОЛОДІЖНИЙ РИНОК ПРАЦІ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У сучасних глобальних умовах господарювання, загострення демографічної кризи в Україні все більшої актуальності набуває питання ефективного функціонування молодіжного ринку праці.

Молодь – рушійна сила суспільства. Вона перебуває в центрі соціального, економічного і політичного життя світу. Одним з перспективних напрямків залучення молоді в суспільні процеси країни є забезпечення її робочими місцями. Пошуки першого робочого місця, невідповідність якості отриманих знань з професійними обов'язками, відсутність досвіду роботи, дисбаланс між попитом і пропозицією праці зумовлює зниження рівня економічної активності молоді. Ці та інші проблеми працевлаштування молоді спричиняють зростання рівня безробіття, збільшення частки молодих людей зайнятих у «тіньовій» сфері економіки, зростає від'ємне сальдо трудової міграції, знижується мотивація до праці, змінюється структура ціннісних орієнтацій молодого населення. Тому виникає необхідність у проведінні оцінювання стану, визначення тенденцій розвитку на ринку праці, в розрізі економічної активності молоді.

Метою дослідження є статистичний аналіз зайнятості та безробіття молоді, оцінка її потреби в робочих місцях на ринку праці.

В світі, складні тенденції у сфері зайнятості від початку фінансової кризи в 2008 року поширюються, а зростання безробіття та скорочення темпів створення нових робочих місць свідчать про можливість їх суттєвого загострення. У 2013 році цей розрив досяг 62 млн робочих місць, в тому числі 32 млн. додаткових безробітних, 23 мільйони осіб, відмовились від пошуку роботи, а 7 млн економічно неактивних людей, просто не бажали виходити на ринок праці.

Якщо нинішні тенденції збережуться, глобальне безробіття буде погіршуватися й надалі, поступово, досягнувши у 2018 року показника у 215 мільйонів осіб. Протягом цього періоду, щороку будуть створюватися близько 40 мільйонів нових робочих місць. Проте, очікується, що на ринок праці щорічно

будуть виходити 426 мільйонів людей. Протягом наступних п'яти років, світовий рівень безробіття стабільно лишатиметься на піввідсотка вищим, ніж у докризовий період.

Молодь продовжує особливо страждати від слабкого й нерівномірного відновлення ринку праці. В 2013 році близько 74,5 мільйонів молодих людей – віком від 15 до 24 років — були безробітними; тобто майже на 1 млн. більше, ніж у попередньому році. Глобальний рівень безробіття серед молоді досяг 13,1 відсотків, що майже в три рази вище, ніж рівень безробіття дорослих осіб. Дійсно, відмінність рівня безробіття серед молоді та дорослих досягла історичного максимуму. Особливо високим молодіжне безробіття лишасться на Близькому Сході і в Північній Африці, у деяких країнах Латинської Америки, а також Карибського басейну та Південної Європи. Важливо відзначити, що від початку кризи продовжує суттєво зростати частка молодих людей, які не знаходяться ні у сфері зайнятості, ні в освіті чи професійній підготовці. У деяких країнах, майже чверть молодих людей у віці від 15 до 29 років в даний час навчаються.

Оскільки відновлення ринку праці залишається слабким, середня тривалість періоду безробіття значно зростає, що являє собою ще одним свідченням слабкого створення робочих місць. У багатьох країнах з розвинутою економікою, тривалість безробіття подвоїлась у порівнянні з попередньою кризовою ситуацією. Наприклад, у Греції середня тривалість безробіття досягла 9 місяців, в Іспанії - 8 місяців. Навіть у країнах, де з'явилися обнадійливі ознаки відновлення економіки, наприклад у Сполучених Штатах, ефект довготривалого безробіття зачіпає 40 відсотків усіх безробітних. Таке довготривале безробіття завдає збитків та знижує швидкість відновлення ринку праці, навіть якщо зростає економічна активність. Довготривале безробіття обтяжливе для державної скарбниці, що вимагає підвищення податків або скорочення інших витрат. Важливою також є обставина, що безробітні, які знаходяться довготривалий час без роботи, швидко втрачають свої професійні навички, що ускладнює для них подальший пошук роботи подібної професії та рівня кваліфікації.

Відповідно до Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», до молоді відносяться громадяни України віком від 14 до 35 років. За даними Державної служби статистики у 2014 році рівень зайнятості серед осіб у віці 25-29 років становив 71,6% та був вищим, ніж в середньому серед всіх вікових груп (56,6%), а серед осіб віком 15-24 роки цей показник склав лише 29,5%. Низький рівень зайнятості таких осіб обумовлений тим, що молодь у такому віці навчається та не має стійких конкурентних переваг на ринку праці.

Зайнятість молоді за регіонами характеризується певною нерівномірністю. Найбільша частка зайнятої молоді в загальній обліковій чисельності найманих працівників спостерігалася на початку 2014 року в Закарпатській та Дніпропетровській областях- 35,4%, а також у Волинській- 34,7%, Донецькій - 24,6% та Чернівецькій - 34,4% областях та у м. Києві - 42,0% (рис.1).

Рис.1. Зайнятість молоді за регіонами України на 1.01.2014 року (%) [4]

Проблеми з працевлаштуванням молоді мають регіони з найменшою питомою вагою зайнятих, а саме: Чернігівська, Черкаська, Херсонська області та АР Крим, частка яких становила в середньому 29,0%.

Слід відзначити, що найбільш сприятливу ситуацію з молодіжною зайнятістю мають переважно економічно розвинуті регіони України. Найгірша ситуація спостерігається в регіонах сільськогосподарської спеціалізації.

Кількість осіб у віці до 35 років, які у 2014 році мали статус безробітного становила 669,1 тис. осіб або 46% загальної чисельності безробітних усіх вікових груп. станом на кінець 2014 року: серед безробітних у віці до 35 років, які мали професійний досвід, кожний п'ятий раніше працював в оптовій та роздрібній торгівлі, а також у сільському, лісовому та рибному господарстві; у переробній промисловості

працювало 16,5% молодих осіб, у сфері державного управління й оборони – 9,5%; у фінансовій та страховій діяльності – 7,1% [1, с. 60-66].

Регіонами України з найбільшою часткою безробітної молоді є переважно західні області України, а саме: Івано-Франківська - 79,3%, Рівненська - 68,4%, Житомирська - 61,9%, Тернопільська - 61,2% області, а також Кіровоградська - 70,2% область.

Така тенденція пояснюється нерозвиненістю в зазначених вище регіонах галузевої структури та занепадом соціальної інфраструктури. Найменше безробітної молоді зареєстровано у м. Києві, Севастополі, Донецькій та Одеській областях. З усіх незайнятих молодих громадян за сприянням державної служби зайнятості (ДСЗ) у 2013 році працевлаштовано 375,8 тис. осіб, а це лише 42,3% від молоді, взятої на облік. У громадських роботах брали участь 116,8 тис. осіб у віці до 35 років, що становить лише 13,2% зареєстрованих безробітних молодих людей. Проходили профнавчання 99,0 тис. осіб, або 11,1% молоді, яка перебувала на обліку (рис.2).

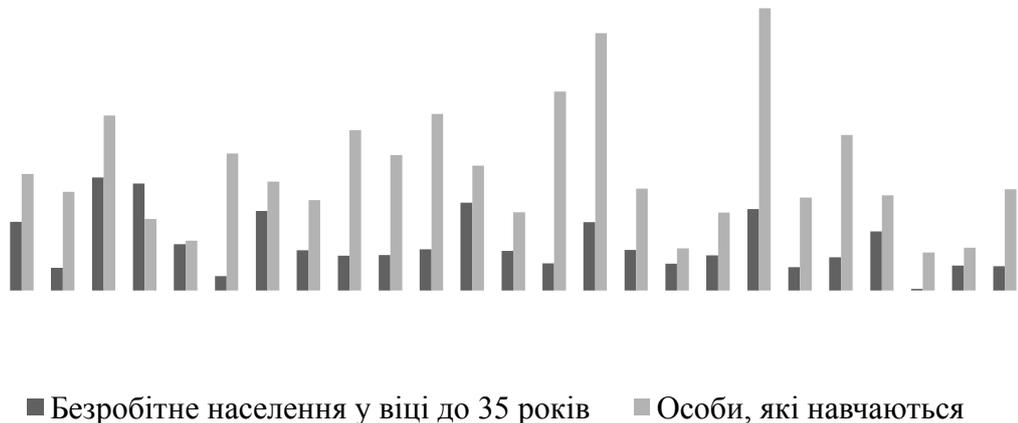

Рис. 2. Структура безробітного населення у віці до 35 років за регіонами України у 2014 році [3]

Найбільше число безробітної молоді, що зареєстровано в ДСЗ спостерігається у великих промислових та культурних регіонах України, таких як: Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Львівська області. У той же час, ці області разом із Запорізькою є лідерами з працевлаштування молоді. Таку ситуацію можна пояснити тим, що молодь переважно їде навчатися або шукати роботу до великих розвинених регіонів і, у випадку невдачі, саме там стає на облік, де їй потім успішно підшуковують роботу працівники ДСЗ.

На жаль, активні заходи сприяння працевлаштуванню молоді не охоплюють всіх молодих людей, які стоять на обліку ДСЗ, що ускладнює процес їх залучення до трудової діяльності. Молоді люди, які виходять на ринок праці після закінчення спеціальних навчальних закладів, одразу стикаються з проблемою безробіття.

Основними причинами цього явища є: відсутність зв'язку між вищими та ринком праці; брак стимулювання роботодавців, які створюють робочі місця для молоді; недосконалість державних програм; незатребуваність суспільством професійно-кваліфікаційного складу молодих спеціалістів, що вперше виходять на ринок праці. Проблема ускладнюється відсутністю досвіду роботи у випускників, їх невмінням застосувати отриманні знання на практиці. Недостатня професійна підготовка робить молодь неконкурентоспроможною на ринку праці. Невідповідність професійного навчання потребам економіки країни викликає дисбаланс між попитом і пропозицією на робочу силу, що спричиняє перенавантаження ринку праці невипитаними фахівцями. Ще однією з проблем є те, що іноді випускники відмовляються від роботи через низьку зарплату.

Для подолання проблеми безробіття, зокрема серед молоді, ДСЗ здійснюються заходи активної політики сприяння зайнятості населення: надання інформаційних, консультаційних та профорієнтаційних послуг, створення банку вакансій та пошук підходящої роботи, сприяння в працевлаштуванні громадян, у тому числі шляхом організації підприємницької діяльності, організація професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації безробітних, організація і фінансування громадських робіт, виплата допомоги по безробіттю.

У 2014 році за направленням ДСЗ працевлаштувалися 343,8 тис. осіб з числа молоді, зокрема 211,4 тис. безробітних. Для розвитку й підтримки підприємницької ініціативи серед безробітних, державною службою зайнятості здійснюється фінансування виплати допомоги по безробіттю одноразово для організації підприємницької діяльності. У 2014 році понад 9,4 тис. молодих осіб організували підприємницьку діяльність за рахунок виплати допомоги по безробіттю одноразово, що на 1 тис. осіб більше, ніж у 2013 році.

Проведене дослідження дозволило зробити узагальнюючий висновок про те, що Україна має значний молодіжний потенціал. Молодь займає активну позицію у суспільному житті країни та у цілому досить затребувана на ринку праці, але існує значний її незатребуваний контингент. Серед економічно

активної та зайнятої молоді переважають чоловіки, а рівень безробіття серед жінок трохи нижчий. У розрізі міських та сільських поселень рівні зайнятості та безробіття молоді майже однакові. Пріоритетною сферою діяльності для молоді є промисловість, торгівля, освіта. Найбільш сприятлива ситуація щодо зайнятості молоді склалася у Столичному регіоні та економічно розвинених областях, а працевнадлишковими залишаються переважно західні області країни.

Отже, проведений аналіз слугує необхідною інформаційною базою для розроблення іфективного механізму регулювання зайнятості молоді, що потребує вдосконалення та проведення науково обґрунтованих заходів, націлених на усунення проблем молодіжного безробіття та більш активного залучення молоді до суспільного життя країни.

Література:

1. Кулинич О.І., Кулинич Р.О. Комплексна оцінка результатів щорічної динаміки показників соціально-економічного розвитку України /О.І. Кулинич, Р.О. Кулинич // Прикладна статистика: пробл. теорії та практики: Зб. наук. пр. Вип. 13 / Нац. акад. статистики, обліку та аудиту. – К.: ВПД "Формат". – 2013.
2. Статистика ринку праці: міжнародні стандарти та національний досвід. Навчальний посібник / За ред. Н.С.Власенко. - К.: ТОВ "Август Трейд", 2006
3. Державна служба зайнятості населення України. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua>
4. Державна служба статистики України. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Науковий керівник:

доктор економічних наук, професор Бараник Зоя Павлівна.

**Икром Кенжаев, Элдор Жалилов
(Наманган, Узбекистон)**

НАМАНГАН ВИЛОЯТИ САНОАТИНИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР

Хорижий инвестициялар корхоналар саноатини ривожлантириш стратегиясини амалга оширишнинг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади. Саноат корхонасининг инвестицион стратегияси айни чоғда ўзида корхонанинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш салоҳиятини кенгайтиришга йўналтирилган инвестиция қўйишнинг бир мунча самарали шакллари асослашни ва амалга оширишга қаратилган фаолиятни ифода этади. Ўз навбатида, инвестицион сиёсатни рўйбга чиқариш учун хўжалик юритувчи субъектлар томонидан тармоқ, ҳудудий инвестициялар учун жозибали бўлган ва белгилари бўйича гуруҳланган реал инвестицион лойиҳаларни ифода этувчи инвестицион дастурлар ишлаб чиқилади.

Наманган вилоятида инвестицион фаолликни ошириш муаммосининг икки асосий жиҳати мавжуд: биринчиси, юқори даражада маънавий ва жисмоний эскирган ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш зарурияти, иккинчиси эса кўп жиҳатдан минтақадаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг жадаллашувига замин яратувчи минтақа саноатини таркибий қайта қуриш ва унинг бақарор ўсишини таъминлаш. Саноат тармоғи мажмуаси ҳар қандай мамлакат ва минтақа иқтисодиётини ривожлантириш орқали унинг жаҳондаги сиёсий мавқеини ва жамиятнинг ижтимоий барқарорлигини белгилаб беради. 1990 -1995 йилларда Ўзбекистонда ва унинг минтақаларида содир бўлган бюджет танқислиги, унинг тўлов қобилиятининг пасайиб бориши ва пировардида ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин қисқариши натижасида саноатни ривожлантириш учун ўта зарур бўлган инвестицион ресурслар танқислигини вужудга келтирди.

Наманган вилоятида саноатни барқарор ривожлантиришда мавжуд бўлган муаммолар қуйидагилардан иборат:

- саноатнинг таркибий ривожланишида номунатосибликларнинг мавжудлиги, унда хомашёни қайта ишлаш тармоқлари (пахтани қайта ишлаш 35,1%) улушининг юқори даражада эканлиги;
- саноатнинг машина парклари ва ускуналар эскиришининг юқори даражаси ва уларни қайта жиҳозлашнинг паст даражаси ўртасидаги номунатосибликнинг мавжудлиги;
- баъзи бир саноат корхоналарининг молиявий ночорлиги.

Бугунги кунда хорижий инвестициялар яхлит ҳолатда минтақа хўжалигининг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатмаган ҳолда, ҳозирда ишлаб чиқаришнинг бир қатор тор, биринчи навбатда хорижий истеъмолчиларнинг талабини қондиришга йўналтирилган соҳаларида "ўсиш катализатори" вазифасини ўтамоқда. Бизнинг фикримизча, Наманган вилояти саноат ишлаб чиқаришига хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш чора-тадбирлари қуйидаги йўналишларни қамраб олиши лозим:

- экспорт қилинувчи хомашёнинг минтақа ҳудудида юқори даражада қайта ишланишини рағбатлантириш;
- хомашё ва маҳсулотларга юқори технологик ишлов беришга ихтисослашган халқаро кооперацион занжирларга минтақа корхоналарининг қўшилишига ҳар томонлама кўмаклашиш;
- хорижий компанияларга минтақа ҳудудида қайта ишловчи ишлаб чиқаришларни жойлаштиришлари учун қулай шарт-шароитлар яратиб бериш ва шу қабилар.

Наманган вилояти саноатини инновацион ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш учун минтақада қатор ташкилий ишларни талаб этади. Уларга қуйидагилар киради:

- минтақада инновацияларни ва инновацион саноатни ривожлантиришга маъсул бўлган махсус органи ташкил этиш;
- минтақанинг рақобатбардошлик афзалликларини ҳисобга олган ҳолда юқори технологик устувор тармоқларни шакллантиришга қаратилган “Наманган вилоятининг инновацион ривожланиш стратегияси”ни ишлаб чиқиш ва тегишли Давлат дастурини қабул қилиш;
- миллий инкубацион ва технопарк тизими ташкилотлари, илғор технологияларни жорий этиш марказлари, интеллектуал мулк биржалари ва таваккалчиликка асосланган молиялаш институтларини ташкил қилиш йўли билан инновацион соҳада институционал қурилишни жонлантириш;
- инновацион соҳа вакилларини ўқитиш ва малакасини ошириш учун республика даражасида таълим дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалда қўллаш;
- минтақада информაციон майдонни ташкил этиш, яъни Наманган вилоятининг инновацион порталини яратиш ва унинг ресурсларига барча манфаатдор инновацион соҳа вакиллари ва шу каторда чет эл вакилларига ушбу ресурслардан фойдаланишлари учун қулай шароитларни яратиш бериш;
- янги билим, ғоялар ва инновацияларни ишлаб чиқарувчи ва уни амалиётга жорий қилувчи кичик, илмий-техникавий корхоналарни ташкил этиш;
- минтақада кичик, илмий техникавий ва инновацион корхоналарни жадал ривожланиши учун тўла шарт-шароитлар яратиш.

“Наманган вилоятини инновацион ривожлантириш давлат дастури”га асосан ривожлантириш минтақа саноатига янги илғор локомотив тармоқ технологияларни жорий этиш орқали барча саноат тармоқларини ишлаб чиқариш инфратузилмасини янги технологиялар билан қайта қуроллантиришни амалга оширишга олиб келади. Шу билан бирга:

- қазиб олиш саноатига интенсив технологияларни жорий этиш ҳисобига минтақада қурилиш материаллари ишлаб чиқариш саноатини ривожлантириш;
- қишлоқ жойларда қишлоқ хўжалиги хом ашёсини чуқур қайта ишлайдиган саноат корхоналарини ривожлантириш;
- пахта ва ипакни қайта ишловчи йирик инновацион лойиҳаларни амалга ошириш ҳисобидан минтақани пахта ва ипак матолар ишлаб чиқаришга ихтисослаштириш;
- замонавий биотехнологияларга ва нанотехнологияларга асосланган ҳолда минтақада доривор ўсимликлардан медицина учун фарматцевтика саноатини ривожлантириш;
- озик-овқат саноатига янги технологияларни жалб этиш ҳисобига қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, мева ва сабзавот консерваларини, қуруқ мевалар ва шарбатларни ишлаб чиқариш саноатини ривожлантириш амалга оширилади.

Минтақа саноатига ТТХИ жалб этилиши уни интеграциялашувига ва тармоқлараро комплекс ривожланишига имкон яратади. Бу минтақада аҳолини турмуш даражасини ўсишига ва молиявий имкониятларини яхшиланишига олиб келади. Натижада саноат маҳсулоти ҳажмини ўсишига, унинг рақобатбардошлик даражасини ошишига ва маҳсулотни сотиш бозорларини кенгайтишига эришилади. Глобализация омилларидан самарали ва комплекс фойдаланиш ва ҳамкор мамлакатлар ўртасида ТТХИ оқимини кириши ва чиқиши ўртасида назоратни кучайтиришни ҳисобга олган ҳолда трансмиллий компанияларни ривожлантириш якуний натижада минтақа иқтисодиётини барқарор юқори суръатларда ўсишига ва унга мос равишда унинг аҳолисини турмуш даражасини ошишига олиб келади. Наманган вилояти иқтисодиётини инновацион ривожлантиришга ўтиш стратегиясида хорижий мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиш ҳисобига қуйидагиларга эришиш мумкин бўлади:

- хорижий инвестиция жалб этилган корхоналар орқали замонавий техника ва технологияларни мамлакат иқтисодиётига жалб этиш;
- янги техника ва технологияларга лицензиялар олиш;
- олий ва касб-хунар таълимининг ривожланишини рағбатлантириш.

Хулоса қилиб айтганда, Наманган вилояти қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, қурилиш материаллари, тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарни ташкил этиш учун улкан имкониятлар ва салоҳиятга эга. Мавжуд бўш турган ишлаб чиқариш майдонлари, меҳнат ва табиий ресурслардан фойдаланиш минтақанинг модернизация қилинган, техник ва технологик қайта жиҳозланган корхоналарида ёки янгидан ташкил этилган хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарда ташқи бозорларга экспорт қилиш учун юқори қийматли, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш қувватини таъминлашга имкон беради.

**Юлія Кикош
(Київ, Україна)**

РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ

Сучасну ситуацію на ринку освітніх послуг важко назвати задовільною через складну соціально – економічну ситуацію у країні. Однією з головних проблем, що стримує розвиток ринку освітніх послуг є

наявність диспропорцій у соціально-економічному розвитку регіонів країни. В останні роки, попит на послуги отримання вищої освіти серед населення зростає, адже молодь розуміє, що чим вище якість кваліфікованого працівника, зростає його конкурентоспроможність на ринку праці. Дослідження функціонування ринку вищої освіти в Україні потребує проведення комплексного статистичного аналізу діяльності вищих навчальних закладів (ВНЗ) у регіональному розрізі.

На сьогоднішній момент, існують значні диспропорції у презентації вищої освіти в різних регіонах, що обумовлено соціально-економічними особливостями їх розвитку. Ці диспропорції проявляються у розподілі ВНЗ державної форми власності за областями України по відношенню до чисельності населення, яке мешкає в регіонах. Так, найбільш вагомі диспропорції спостерігаються в Закарпатській, Кіровоградській, Луганській та Вінницькій областях, а в таких містах, як Київ і Харків, дисбаланс менш відчутний. Все це свідчить про те, що за роки незалежності у вищій освіті України відбувається процес формування мережі вищих навчальних закладів і контингенту студентів, але при цьому розподіл потенціалу ВНЗ, включаючи і студентів, по всій території України залишається дуже нерівномірним, що суперечить основному принципу освіти – «доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, які надає держава» [1].

Найбільша кількість вищих навчальних закладів зосереджена у м. Києві, Харківській, Дніпропетровській, Львівській та Одеській областях. Найменше всього ВНЗ представлено у Луганській, Волинській, Рівненській, Сумській та Закарпатській областях.

Таблиця 1

Динаміка кількості та структури ВНЗ I-IV рівнів акредитації в Україні у 2012-2014 рр.

Регіони	2012 рік, од.	у % до підсумку	2013 рік, од.	у % до підсумку	2014 рік, од.	у % до підсумку
Вінницька	22	2,8	22	2,9	22	3,3
Волинська	15	1,9	13	1,7	14	2,1
Дніпропетровська	54	6,9	53	6,9	52	7,8
Донецька	77	9,8	73	9,6	16	2,4
Житомирська	22	2,9	20	2,6	20	3,0
Закарпатська	16	2,0	14	1,8	14	2,1
Запорізька	27	3,4	27	3,5	24	3,6
Івано-Франківська	23	2,9	22	2,9	17	2,6
Київська	24	3,0	23	3,0	23	3,5
Кіровоградська	17	2,2	17	2,2	17	2,6
Луганська	34	4,3	34	4,5	12	1,8
Львівська	44	5,6	44	5,7	43	6,4
Миколаївська	17	2,2	17	2,2	16	2,4
Одеська	41	5,2	41	5,3	39	5,9
Полтавська	21	2,8	21	2,7	21	3,2
Рівненська	17	2,2	15	2,0	15	2,3
Сумська	15	1,9	15	2,0	15	2,3
Тернопільська	20	2,5	20	2,6	20	2,9
Харківська	70	8,9	70	9,1	68	10,3
Херсонська	18	2,3	18	2,3	18	2,7
Хмельницька	21	2,7	20	2,6	20	2,9
Черкаська	19	2,4	19	2,5	17	2,6
Чернівецька	17	2,2	17	2,2	17	2,6
Чернігівська	19	2,4	19	2,5	17	2,6
м. Київ	115	14,6	113	14,7	107	16,1
Україна	785	100,0	767	100,0	664	100,0

Джерело : складено автором на основі даних Державної служби статистики України

У таблиці 1 представлено кількість ВНЗ I-IV рівнів акредитації у 2012-2014 рр. за регіонами України. Географічне розташування вищого навчального закладу може відігравати вагомую роль як для абітурієнтів при виборі місця навчання, так і для роботодавців при побудові системи співпраці з ВНЗ. У Києві наявні найкращі можливості для отримання якісної освіти. Саме тут розташована найбільша кількість вузів і найсильніші ВНЗ країни. Перелік найкращих київських вищих освітніх установ фактично дублює рейтинг найкращих ВНЗ країни.

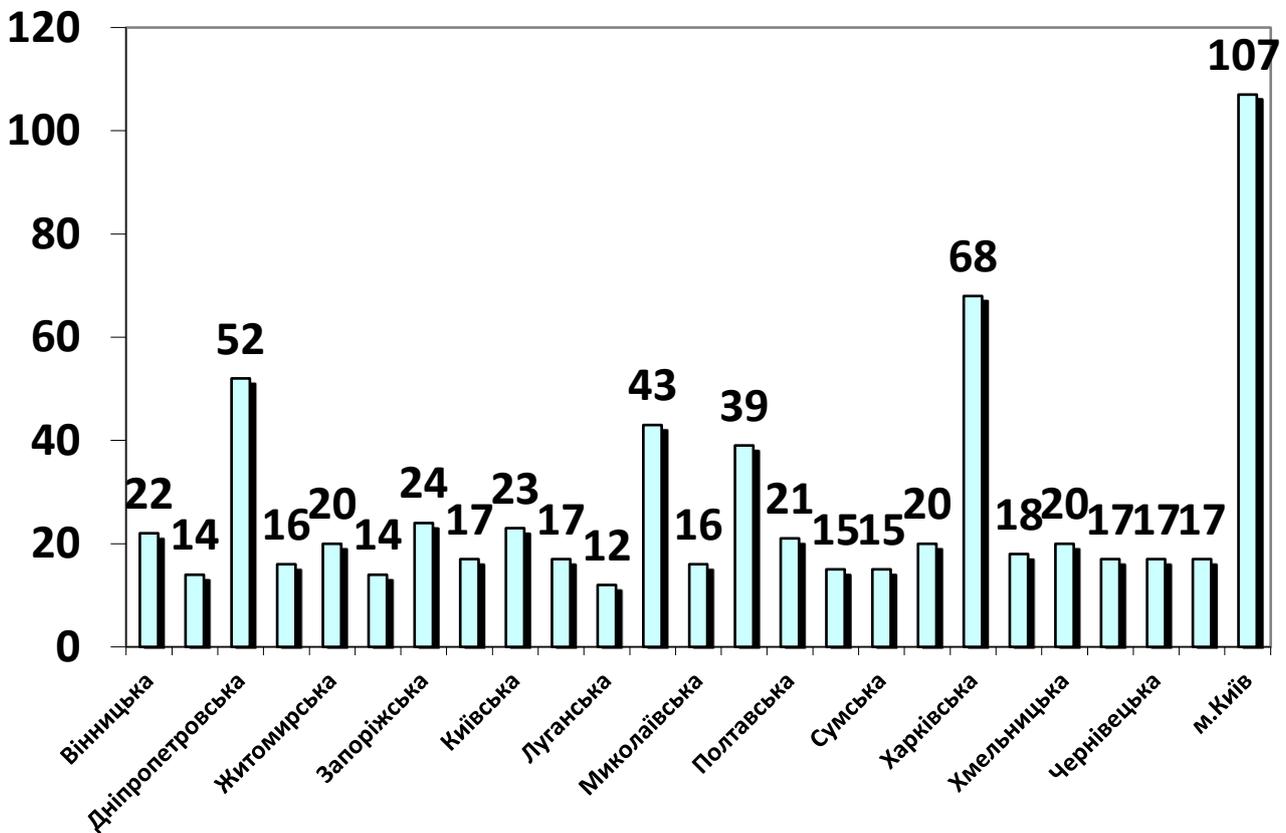

Рис. 1 Кількість ВНЗ I-IV рівнів акредитації в Україні у 2014 р.

Джерело : складено автором на основі даних Державної служби статистики України

Основним освітнім центром Західного регіону є Львів: саме там розташовані два найсильніші ВНЗ регіону – Національний університет «Львівська політехніка» і Львівський національний університет імені Івана Франка.

У Південному регіоні існує кілька вагомих освітніх центрів – Дніпропетровськ, Одеса, Запоріжжя. Хоча жоден із університетів Південного регіону не потрапив до п'ятірки найкращих вузів на загальнонаціональному рівні, проте в цьому регіоні є ВНЗ, які забезпечують високий рівень підготовки, зокрема з інженерно-технічних, юридичних й архітектурно-будівельних спеціальностей.

У таблиці 2 наведена чисельність випускників ВНЗ та чисельність прийому студентів у 2014 р. Як свідчать дані таблиці, найбільша кількість зарахованих абітурієнтів, а також випущених фахівців спостерігається в регіонах, що є науковими центрами країни та займають лікуючі позиції по кількості ВНЗ: м. Київ, Харківська, Дніпропетровська, Львівська та Одеська області. Це історично складені наукові центри України, що забезпечують як регіональні, так і національні потреби країни в наданні освітніх послуг вищої школи. Так, 30% регіонів країни навчають та випускають майже 70% фахівців з вищою освітою. [6]

За рейтингом ЮНЕСКО в Україні були обрані 10 кращих вищих навчальних закладів, до яких відносяться Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний медичний університет ім. Олександра Богомольця, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Харківський національний університет ім. Василя Каразіна, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Національний аграрний університет, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, Національний лісотехнічний університет України, Донецький національний університет. Тобто, найкращі вузи країни також зосереджені у наукових центрах України[3, 8].

Східний регіон пропонує непогані освітні можливості – із основними освітніми центрами у Харкові і Донецьку.

Таблиця 2

Структура зарахованих студентів та випускників ВНЗ III-IV рівнів акредитації за регіонами України у 2014 р.

Регіони	Прийом студентів, осіб	у % до підсумку	Випуск фахівців, осіб	у % до підсумку
Вінницька	6073	2,1	6341	1,6
Волинська	4489	1,5	5326	1,3
Дніпропетровська	23436	8,0	32471	8,0
Донецька	*	*	*	*
Житомирська	4324	1,5	5277	1,3
Закарпатська	4229	1,5	4311	1,1
Запорізька	13820	4,7	19786	4,9
Івано-Франківська	6776	2,3	7485	1,8
Київська	5160	1,8	6277	1,5
Кіровоградська	2233	0,8	2981	0,7
Луганська	*	*	*	*
Львівська	23746	8,1	32558	8,0
Миколаївська	5271	1,8	7531	1,9
Одеська	21574	7,4	28104	7,0
Полтавська	8655	3,0	11168	2,8
Рівненська	6632	2,3	8409	2,1
Сумська	7192	2,5	10154	2,5
Тернопільська	8220	2,8	9587	2,4
Харківська	30627	10,5	45769	11,3
Херсонська	4247	1,5	6806	1,7
Хмельницька	6154	2,1	8680	2,1
Черкаська	6801	2,3	7944	2,0
Чернівецька	5604	1,9	5552	1,4
Чернігівська	3616	1,2	4705	1,2
м. Київ	78688	27,0	112950	27,9
Україна	291647	100,0	405392	100,0

Джерело : складено автором на основі даних Державної служби статистики України

Диференціація регіонів проявляється у складних, суперечливих процесах на регіональних ринках. Порівняно низький рівень життя населення викликає відтік працездатного населення з регіону, що, в свою чергу, призводить до його демографічного виснаження. Зменшення пропозиції фахівців в одних сегментах ринку праці та надлишкова пропозиція в інших сегментах - наслідком міграції з слаборозвинених у соціально-економічному відношенні регіонів [5]. Відтік висококваліфікованих фахівців у столичні міста призводить до браку і старіння кадрів на підприємствах і організаціях в регіонах країни, але, з іншого боку, стимулює випускників місцевих шкіл до вступу у вищі навчальні заклади.

Слід зазначити, що в Україні велика кількість ВНЗ, але їх діяльність не повністю забезпечує сучасний рівень надання освітніх послуг. Про це свідчить протиріччя, яке утворилося в Україні між вимогами сучасного суспільства до фахівця і реальним рівнем його підготовки у ВНЗ, тобто, протиріччя між ринком освітніх послуг та ринком праці. В сучасних умовах реформування системи вищої освіти відбувається істотне зменшення кількості українських ВНЗ. Так, Міністр освіти і науки Сергій Квіт прогнозує, що кількість вищих навчальних закладів скоротиться до 270 до кінця 2014/2015 навчального року.

Потреба регіональних ринків праці у висококваліфікованій робочій сили забезпечується в основному випускниками місцевих освітніх установ, від кількості та якості яких залежить пропозиція праці в цьому сегменті ринку. Стан та розвиток регіональних ринків праці та ринку освітніх послуг – два взаємопов'язаних елементи, що складають основу при прийнятті стратегічних рішень щодо розвитку регіонів країни.

Література:

1. Державна служба статистики України. –[Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Євменюкова К.М. Освітня послуга як економічна категорія / К.М. Євменюкова // Економіка і регіон. - № 3 (22). - 2009. - С. 172-175.
3. Красовська О.Ю. Рейтинги вищих навчальних закладів як інструмент оцінки міжнародної конкурентоспроможності національних освітніх систем/ О.Ю. Красовська// Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму «Світова економіка криза ХХІ століття: цикли та кризи». –

* - інформація конфіденційна відповідно до Закону України «Про державну статистику»

- Дніпропетровськ, 2010. - №1(3). Том 2. - с. 161-170. - Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/bmnef/2010_1_2/22.pdf.
4. Методичні рекомендації щодо визначення відповідності обсягів та професійно-кваліфікаційної структури підготовки кадрів у навчальних закладах відповідно до потреб регіонального ринку праці. – Луганськ: Видавництво ДУ НДІ СТВ, 2010. – 37 с.
 5. Мокроносів А.Г. Прогнозирование. Потребности региональной экономики в подготовке квалифицированных кадров: моногр. / А.Г. Мокроносів, М.Э. Матофонов, Е.И. Чучкалова, Д.М. Прудников, Л.А. Скороходова. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2010. – 111 с.
 6. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/15 навчального року / Статистичний бюлетень [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. - Київ. - 169 с. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
 7. Стеблюк Н.Ф. Економічна природа освітніх послуг в системі вищої освіти України / Н.Ф. Стеблюк // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 6 (2). – С. 196–199.
 8. Центр міжнародних проєктів «Євроосвіта». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.euroosvita.net/>.

Науковий керівник:

доктор економічних наук, професор Бараник Зоя Павлівна.

**Аліна Ксьоншка, Юлія Перемишленікова
(Вінниця, Україна)**

ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ У ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Перехід України до ринкової економіки вимагає від підприємств підвищення ефективності виробництва, конкурентоспроможності продукції та послуг на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу, ефективних форм управління виробництвом.

Питання економічного аналізу відіграють важливу роль при оцінці ефективності господарської діяльності та пошуку шляхів її підвищення. Будь-яка підприємницька діяльність потребує постійного контролю за своїм розвитком, аналізу процесів, під дію яких потрапляє підприємство в сучасних умовах господарювання. Це, передусім, пов'язано зі зміною економічних умов, в яких працює підприємство, кон'юнктури ринку, податкового законодавства тощо.

Проблемами сутності економічного аналізу та його ролі в підвищенні ефективності діяльності підприємства займалася значна кількість видатних вчених та економістів: В.І. Захарченко, В.М. Івахненко, В.О. Мец, С.І. Шкарабан, Н.В. Тарасенко, Є.В. Мних, Л.М. Чернелевський, П.Ю. Буряк; Г.І. Кіндрацька та інші.

Метою написання даної статті є визначення ролі економічного аналізу в сучасних умовах господарювання, визначення способів і шляхів підвищення ефективності діяльності підприємства.

Роль економічного аналізу в умовах ринкової економіки та глобалізаційних процесів важко переоцінити, оскільки аналіз пронизує всі стадії управління. Він передує плануванню системи показників на наступний період, допомагає раціонально та обґрунтовано організувати виробничі процеси, сприяє удосконаленню збору й належній обробці інформації про їх перебіг в системі обліку, оцінюючи ситуацію, постачає основні пропозиції щодо виправлення недоліків та стимулювання впровадження провідного досвіду. Якщо при адміністративній системі господарювання аналіз носив ретроспективний характер і констатував позитивні чи негативні зміни у внутрішньому середовищі підприємства, то сьогодні основною його рисою стає оперативність та поєднання критичного погляду всередину й назовні.

Економічний аналіз необхідний на всіх етапах підприємницької діяльності: від задумів і формування підприємства до реалізації кожного етапу його функціонування, дотримуючись принципів етапності самого аналізу.

Економічний аналіз — це комплексне глибоке вивчення роботи підприємств, їх підрозділів та інших господарських формуваль для об'єктивної оцінки її результатів і виявлення можливостей дальшого підвищення ефективності господарювання.

На основі результатів аналізу розробляються і обґрунтовуються управлінські рішення. Економічний аналіз передує рішенням і діям, обґрунтовує їх і є основою наукового управління виробництвом, забезпечує його об'єктивність і ефективність. Таким чином, економічний аналіз - це функція управління, яка забезпечує науковість прийняття рішень.

Економічний аналіз необхідний як база кваліфікованого керування діяльністю господарства, удосконалення організації виробництва, наукової організації праці і як критерій правильної оцінки результатів діяльності підприємств. Аналіз господарської діяльності висуває певні вимоги до організації обліку і змісту звітності. Його зміст, завдання і методи обумовлені способом суспільного виробництва, в умовах якого він здійснюється [2, с. 455].

Об'єктами економічного аналізу є: виробництво і реалізація продукції, її собівартість, фінансово-виробничі ресурси та ефективність їх використання, фінансові результати, фінансовий стан та інвестиційна діяльність підприємства.

Таким чином, об'єктами аналізу є окремі напрямки і господарські процеси, що становлять у своїй сукупності господарську діяльність підприємств. Усі об'єкти аналізу мають числове вираження, що знаходиться відображення у звітних показниках. Зміст показників виражає економічну суть об'єктів, що вивчаються, а числове - їх конкретне значення [1, с. 159].

Кількісні і якісні характеристики окремих показників діяльності підприємств пов'язані. Зміна кількісної характеристики показника неодмінно викликає і зміну якісної. Це стосується як окремої ланки, так і діяльності підприємства в цілому. У свою чергу, зміна якісного змісту господарських процесів обумовлює зміни їх кількісної сторони. Так, збільшення обсягу продукції призводить до зниження собівартості. Зростання продуктивності праці сприяє збільшенню виробництва продукції.

Показники, що використовуються для аналізу, беруться безпосередньо з даних обліку і звітності. У них знаходять відображення обсяг і якість діяльності підприємства в цілому і окремих його ланок зокрема, що надає можливість визначити економічну ефективність роботи та існуючі внутрішньогосподарські резерви її підвищення. З погляду використання показники поділяються на загальні та особливі, кількісні і якісні, абсолютні і відносні.

Предметом економічного аналізу є діяльність підприємств і їх підрозділів, а також інших господарських формувань, спрямована на досягнення максимальних результатів за мінімальних витрат [3, с. 180].

Мета економічного аналізу розглядається у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні, мета економічного аналізу — сприяння виконанню планів підприємств і їх підрозділів, а також інших господарських формувань, сприяння дальшому розвитку і поліпшенню економічної роботи завдяки підготовці проектів оптимальних управлінських рішень.

У більш вузькому значенні, основною метою економічного аналізу є пошук резервів підвищення ефективності діяльності підприємства і розробка заходів щодо їх реалізації. Досягнення цієї мети потребує попереднього розв'язання конкретних завдань (рис. 1).

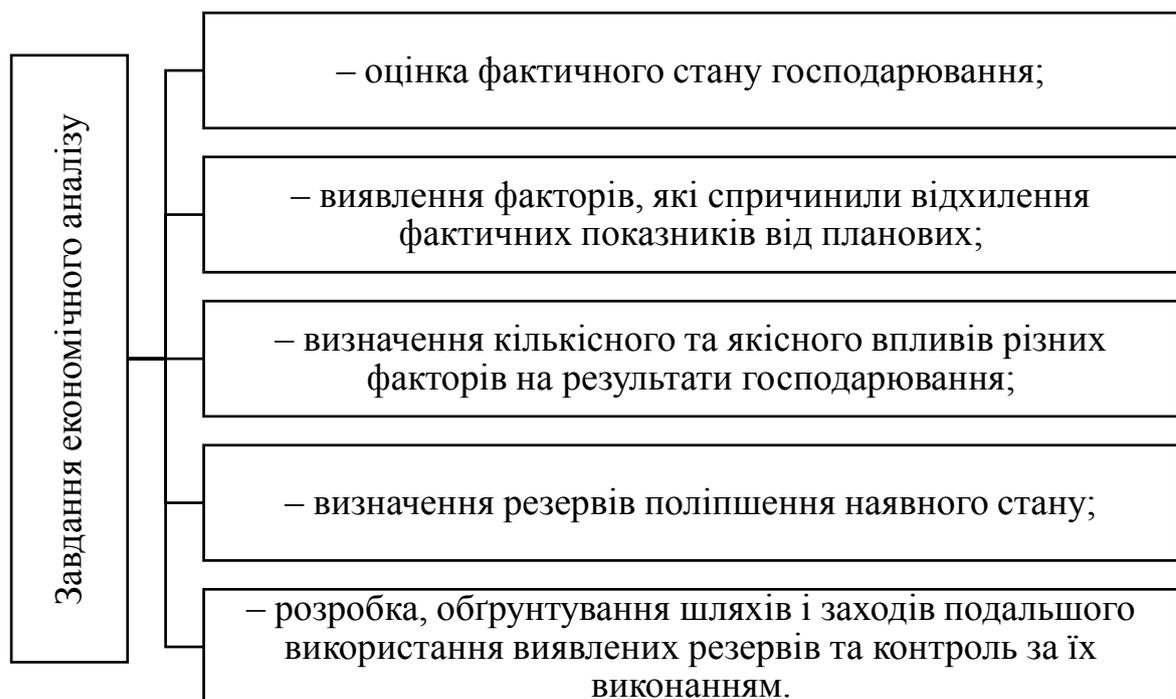

Рис. 1. Завдання економічного аналізу

На наш погляд, основне завдання економічного аналізу діючих підприємств - об'єктивна оцінка результатів діяльності як підприємств загалом, так і їхніх структурних підрозділів, здійснення контролю з метою виявлення й усунення недоліків, пошук внутрішньогосподарських резервів і шляхів їх використання.

Діяльність сучасного підприємства багатогранна, і результати його роботи залежать від багатьох чинників. В економічних дослідженнях під чинником розуміють умови, необхідні для здійснення господарських процесів, а також причини, що впливають на результати цих процесів. Кожен чинник, що впливає на ті чи інші результати діяльності підприємства, складається з численних причин, які, у свою чергу, також виступають як самостійні чинники, з певною мірою впливу на результати діяльності підприємства. Чим детальніше досліджується склад причин, які впливають на господарську діяльність підприємства, тим глибшим є аналіз, повніше виявляються внутрішньогосподарські резерви, об'єктивнішою є оцінка якості роботи підприємства [5, с. 255].

Чинники, що використовуються при дослідженні, можуть бути класифіковані за різними ознаками. Оскільки результати діяльності складаються під впливом численних і різноманітних чинників, то вони найчастіше діють взаємопов'язано, і негативна дія хоча б одного з них може звести нанівець позитивну дію всіх інших. З цієї точки зору чинники поділяються на основні і другорядні. До основних належать ті, що

чинять вирішальний вплив на результати роботи при певних умовах, усі інші чинники належать до другорядних.

На діяльність підприємства впливає ряд факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру (рис.2).

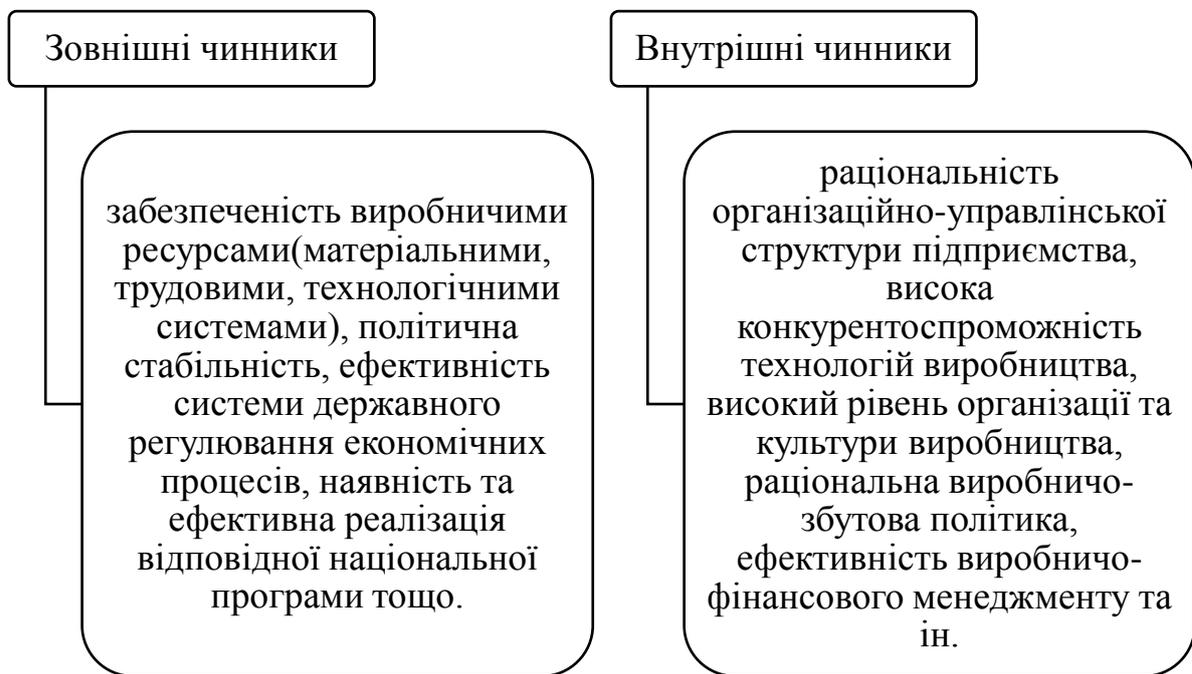

Рис. 2. Зовнішні та внутрішні фактори впливу на діяльність підприємства

Основною метою економічного аналізу є пошук можливостей покращення результатів роботи підприємства, підвищення його ефективності. Для її досягнення необхідно відшукати внутрішні і зовнішні резерви.

В економічному аналізі під резервами розуміють можливості поліпшення використання ресурсів підприємств у результаті удосконалення техніки і технології, організації праці і виробництва, подолання вузьких місць, а також приведення в дію виробничих ресурсів, які не використовувалися раніше [4, с. 420].

Виявлення і використання резервів має велике значення. Так, мобілізація ресурсів виробництва дає змогу збільшити випуск продукції, поліпшити її якість при порівняно невеликих додаткових капітальних вкладеннях та незначному збільшенні витрат матеріалів, палива, енергії тощо. Використання резервів виробництва забезпечує значну економію суспільної праці, підвищення її продуктивності, здешевлення виробництва продукції, збільшення внутрішньовиробничих накопичень. Крім того, мобілізація резервів виробництва найбільш економічне джерело зростання ефективності виробництва.

Висновки. Отже, економічний аналіз відіграє важливу роль у підвищенні економічної ефективності діяльності організацій, в зміцненні їх фінансового стану. Він являє собою економічну науку, що вивчає економіку організацій, їх діяльність з точки зору оцінки їх роботи з виконання бізнес-планів, оцінки їх фінансового стану та з метою виявлення невикористаних резервів підвищення ефективності діяльності організацій. Без аналізу фінансового стану підприємства сьогодні стає неможливим функціонування будь-якого суб'єкта економічної діяльності, включаючи й тих, що з певних причин не переслідують мету максимізації прибутків.

Тому, забезпечення ефективного функціонування підприємств потребує економічно грамотного управління їхньою діяльністю, яке багато в чому визначається умінням її аналізувати. За допомогою аналізу вивчають тенденції розвитку, глибоко і системно досліджують фактори зміни результатів діяльності, обґрунтовують плани та управлінські рішення, здійснюють контроль за виконанням їх, виявляють резерви підвищення ефективності виробництва, оцінюють результати діяльності підприємства та їх чутливість до управлінських впливів, виробляють економічну стратегію його розвитку.

Література:

1. Бажовська Г., Попович П. Роль економічного аналізу у підвищенні ефективності діяльності підприємства в ринкових умовах // Економічний аналіз. - №4. – 2009. – С. 158-161.
2. Барабаш Н.С. Аналіз господарської діяльності: навч. Посібник / Н.С. Барабаш. – К.: КНТЕУ, 2011. – 395 с.
3. Косова Т.Д., Сухарев П.М., Ващенко Л.О. та ін Організація і методика економічного аналізу. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 528 с.

4. Серединська В.М. Економічний аналіз. навч. посібник /В.М. Серединська, О.М. За городна, Р.В.Федорович. –Тернопіль: Видавництво Астон, 2010. – 624 с.
5. Черниш, С.С. Економічний аналіз: навч. посібник /С.С. Черниш. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 312 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент, Лобачева Ірина Федорівна.

М.И. Кутбитдинова, М.Д. Бердиева
(Ташкент, Узбекистан)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ БЮДЖЕТНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ И ВНЕДРЕНИЕ НОВЫХ МЕТОДОВ ПЛАНИРОВАНИЯ БЮДЖЕТА

В течение нескольких лет кризисные явления в мировой экономике заставляют правительства и международные организации делать всё, чтобы положить этому конец. А кризис все не стихает, оборачиваясь новыми и новыми проблемами для экономик различных государств. Учитывая важную роль бюджетной политики, во многих странах все более остро встает задача повышения эффективности бюджетных расходов и их ориентации на достижение социально-экономических результатов.

Стоит отметить, что практически все действия государства обеспечиваются бюджетными средствами. Соответственно от того, на каких принципах, и по каким правилам формируются и используются бюджетные средства, какие приоритеты реализует бюджетная политика, зависит не только выполнение государственных обязательств и социальных гарантий, но и достижение стратегических целей развития страны.

Реализация бюджетной политики и ее эффективность во многом определяются организацией бюджетного процесса, включающего планирование, исполнение и контроль за исполнением бюджета. В Узбекистане наиболее значимые преобразования в этой сфере связаны с принятием Закона Республики Узбекистан «О бюджетной системе», поэтапным внедрением института казначейства, разработкой методологии и апробацией подушевого финансирования в здравоохранении и образовании. Важнейшей вехой развития бюджетной системы принятия Закона «О казначейском исполнении бюджета» а затем и внедрение стало института Казначейства. Казначейское исполнение бюджета позволило решить две ключевые задачи централизовать средства государственного бюджета на Едином казначейском счете и обеспечить четкий контроль за целевым использованием средств государственного бюджета. Институт казначейства полностью доказал свою состоятельность и эффективность.

В последние годы активно проводилась работа по таким направлениям, как совершенствование бюджетной классификации и системы бухгалтерского учета, начата разработка и внедрение информационной системы управления государственными финансами. При этом, отмеченные преобразования в большей мере касались процедур исполнения бюджета и не вносили существенных изменений в процедуры и методику его планирования.

Так, основным методом бюджетного планирования является базовый метод (сметное планирование), при котором прогноз расходов бюджета осуществляется на основе законодательно установленных нормативов и фактических расходов за предыдущий год. Бюджеты ведомств (бюджетополучателей) формируются путем индексации ассигнований прошлых лет по статьям бюджетной классификации. Перераспределение средств в ходе исполнения бюджета крайне затруднено и бюджетополучатели стремятся «освоить» выделенные средства, чтобы избежать сокращения объемов финансирования в следующем году. Данный метод обеспечивает финансирование всех бюджетных учреждений на основе единого похода, но при этом распорядители и получатели бюджетных средств не заинтересованы в оптимизации бюджетной сети.

С середины 1990-х годов процесс формулирования и реализации социально-экономической политики в Узбекистане во многом основывался на методах программно-целевого подхода. Накоплен значительный опыт по разработке и реализации, государственных программ. Вместе с тем сложившиеся на сегодня механизмы формулирования, реализации, мониторинга и оценки результативности государственных программ пока не всегда гарантируют то, что результаты проводимых мероприятий будут четко запрограммированы уже на стадии разработки, их выполнение будет обеспечено адекватными ресурсами, ход реализации - сопровождаться должным мониторингом и оценкой результативности.

В этой связи обеспечение правильного и полного формирования доходов государственного бюджета, целевое направление расходов имеет важное значение. При этом особую роль играет совершенствование правовых основ данного процесса и уделяется большое внимание дальнейшему укреплению законодательной базы бюджетных организаций, повышению эффективности использования бюджетных средств. Так, 26 декабря 2013 года был принят Закон Республики Узбекистан «Об утверждении Бюджетного кодекса Республики Узбекистан», регулирующий взаимоотношения по формированию, составлению, рассмотрению, принятию, утверждению, направлению средств системы государственного бюджета Республики Узбекистан, привлечению государством средств и контролю исполнению законодательных актов о бюджете. В данном законе предусмотрено проведение в течение 2014 и 2015 годов постоянного и всестороннего мониторинга и анализа

ефективності і дійсності норм Бюджетного кодексу Республіки Узбекистан, а в необхідних випадках – внесення пропозицій по подальшому удосконавленню його норм. Слід відзначити, що прийняття Бюджетного кодексу передбачає перегляд деяких діючих законодавчих актів і внесення в них відповідних змін. Бюджетний кодекс Узбекистану буде введений в дію з першого січня 2014 року як експеримент, і його апробація буде проводитися в період 2014-2015 років. Об цьому йдеться в законі «Про затвердженні Бюджетного кодексу Узбекистану»¹⁹.

Прийняття Бюджетного кодексу в сукупності з діючим Податковим кодексом дозволить сформувати єдину уніфіковану, відповідну міжнародним стандартам законодавчу базу державних фінансів, систематизувати бюджетні правовідносини, а також забезпечити застосування єдиних правових норм і підходів на всіх стадіях і рівнях бюджетного процесу, прозорість і стабільність бюджетної системи Узбекистану.

Забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку на основі ефективного використання коштів державного бюджету є пріоритетною задачею для кожної країни.

Новий концептуальний підхід в управлінні бюджетом, що включає середньтермінове планування і БОР, дозволить підвищити ефективність державних витрат, концентруючи ресурси на стратегічних для держави напрямках. Свідчення країн з перехідною економікою, що почали впроваджувати елементи БОР і зокрема програмного методу, ще не дозволяють оцінити всі його переваги. Однак узагальнення, більш ніж півстолітнього досвіду застосування БОР і середньтермінового планування в розвинених країнах підтверджує цінність нового підходу, найбільш важливими з яких є:

- Фінансові кошти розподіляються не за видами витрат, а за програмами, які формуються на основі загальних цілей і стратегічних пріоритетів розвитку на середньтермінову і довготермінову перспективу. Це дозволяє критично осмислити складні напрями витрат коштів, відмовитися від багатьох видів витрат, здійснюваних «за інерцією» і переглянути програми і поставлені в них завдання (заходи), які не забезпечені фінансовими ресурсами.

- Програмний метод враховує віддалені наслідки прийнятих рішень, дозволяє порівнювати різні способи досягнення поставлених цілей і на цій основі вибирати найбільш оптимальні рішення з урахування можливості реалізації різних сценаріїв розвитку.

- Основні розпорядники коштів (міністерства, відомства) фактично перетворюються в менеджерів, які мають велику свободу вибору коштів досягнення поставлених перед ними програмних цілей, зокрема, вони отримують право перерозподіляти кошти між різними статтями витрат в межах виділених їм ассигновань. При цьому їх відповідальність за кінцевий результат посилюється і приймає конкретний характер;

- Контроль за використанням міністерствами і відомствами бюджетних коштів зсувається з зовнішнього контролю за цільовим використанням виділених коштів до внутрішнього – за ефективністю витрат. При плануванні витрат на наступний бюджетний рік визначальною є оцінка соціальної і економічної ефективності програм;

- Бюджет є документом, в якому плани і пріоритети уряду на наступний рік виражені як в фінансових показниках, так і в показниках соціальної ефективності діяльності міністерств;

- Впровадження нових підходів послужить передумовою для покращення якості соціально-економічного планування за рахунок підвищення якості інформації, що використовується при прийнятті стратегічних політичних рішень, рішень про розподіл витрат на виконання державних функцій і виділення коштів на національні, галузеві і регіональні програми.

Вклад бюджетної стратегії в досягнення намечених пріоритетів складає в тому, що:

- забезпечуючи стабільність і підвищуючи прозорість бюджетного процесу, уніфікуючи ряд податків, така стратегія створює більш сприятливі умови для розвитку малого і приватного бізнесу;
- подальша оптимізація і вирівнювання податкової навантаження сприятимуть зміцненню фінансового положення виробників і прискоренню модернізації основного капіталу в галузях і секторах економіки;
- збільшення витрат на соціальні потреби і зарплату підвищить рівень доходів населення, сприятимуть зростанню інвестиційної активності, підвищенню престижу кваліфікованого праці.
- підтримка сільського господарства сприятимуть покращенню екологічного стану, підвищенню врожайності і зростанню доходів сільського населення.

То є напрями бюджетної стратегії на середньтерміновий період пов'язані з основними напрями і пріоритетами економічного розвитку, націленими на подальшу лібералізацію економіки, проведення глибоких структурних перетворень, підвищення інвестиційної активності,

¹⁹ Настоящий Закон опубликован в газете «Народное слово» от 27 декабря 2013 г. № 254

создание более благоприятных условий для развития сельского хозяйства, малого и частного бизнеса, улучшения условий и уровня жизни населения²⁰.

В Узбекистане необходимость реформирования бюджетного процесса на основе внедрения БОР и перехода к СБП обусловлена следующим²¹.

Во-первых, необходимость поддержания устойчивого экономического роста, посредством проведения целенаправленной социально-экономической политики и обеспечения ее ориентированности на интересы человеческого развития. В этой связи бюджетно-налоговая политика рассматривается как один из важных инструментов ориентации результатов экономического роста на реализацию поставленных стратегических целей, которые могут быть достигнуты за пределами бюджетного года.

Во-вторых, в условиях ограниченности бюджетных средств, все более необходимыми становятся оценка результативности государственных ресурсов и повышение эффективности их использования. Это возможно при внедрении БОР и в частности программного метода финансирования. При использовании программ исчезает главная проблема исчисления эффективности бюджетных расходов - неопределенность результатов финансирования. В то же время именно в среднесрочном периоде возможно широкое использование программ для решения тех или иных социально-экономических проблем.

В-третьих, задавая основные налоговые параметры и направления их совершенствования, определяя приоритеты государственных расходов на среднесрочную перспективу, государство создает ориентиры для бизнеса и позволяет планировать его развитие на перспективу. Бюджет становится более обоснованным и открытым, что способствует улучшению инвестиционного климата.

Важно учитывать, что успех внедрения новых подходов бюджетирования зависит от целого ряда факторов. Часть предпосылок для освоения и поэтапного внедрения новых подходов в Узбекистане уже создана:

- макроэкономическая стабильность и экономический рост позволяют определять приоритеты и осуществлять среднесрочное и долгосрочное планирование;
- принятие Стратегии повышения благосостояния населения (СПБН) и наличие других национальных и отраслевых программ, рассчитанных на среднесрочную перспективу;
- стабилизация налоговой системы в рамках принятия Налогового кодекса в новой редакции и Концепции налоговой политики на среднесрочную перспективу;
- институциональные преобразования, которые включают поэтапный переход на казначейское исполнение бюджета, адаптацию и внедрение международных стандартов бухучета, совершенствование бюджетных классификаций, включая разработку программной и внедрение информационной системы управления государственными финансами.

Наряду с преимуществами важно учитывать, что внедрение даже отдельных элементов среднесрочного бюджетирования, ориентированного на результат достаточно сложный и длительный процесс. Это потребует решения технических и кадровых вопросов, соответствующей законодательной базы, отражающей изменения в бюджетном процессе и целого ряда бюджетных процедур (совершенствование бюджетных классификаций, включая разработку программной, адаптацию международных стандартов бухучета, переход на метод начислений, изменения целей и процедур контроля).

Альона Кушнерюк
(Київ, Україна)

АРОМАМАРКЕТИНГ – ТРЕНД СЬОГОДЕННЯ

Сьогодні в часи надзвичайно жорсткої конкуренції у бізнесі кожна компанія намагається якось виділитись серед інших, використовуючи різні інноваційні технології та рекламні/маркетингові трюки. Одним із таких інструментів є аромаркетинг.

Це відносно новий напрям маркетингу, що сформувався у середині 90-х років. Він ґрунтується на використанні різних запахів і ароматів з метою стимулювання продажів, просування товару на ринку і сприятливого впливу на покупця.

В останні роки в економічній літературі часто використовується поняття «маркетинг інновацій» і аромаркетинг відноситься саме до цієї сфери. Проблеми, пов'язані з вивченням інноваційної діяльності та маркетингом інновацій досліджували такі відомі зарубіжні фахівці та вчені як І. Ансоффа, Г. Ассель, Дж. Вествуд, Е.П. Голубков, П.Р. Діксон, В. Кондратьєв, Ф.Котлер, В.Г. Медінській, К. Менгер, Г. Менш, Портер, Е.О.Уткін, Р. А. Фатхутдінов, К. Фрімена, Ф. Хайек, Й. Шумпетер, а також вітчизняні дослідники А.Г.Войчак, Т.Е. Воронкова, А.П. Гречан, Т.П. Данько, В.Я. Кардаш, М.П. Денісенко, М.М. Ермошенко, Н.В. Куденко, А.І. Кредісов, С.М. Ілляшенко, Т.С. Максимова, В.Л. Пілюшенко, І.В. Семеняк, А.О. Старостіна, І.Л. Решетнікова, В.Тарасовіч, А.М. Алімов, Н.П. Гончарова, В.Я. Кардаш, П.Г. Перерва, А.Б. Тітов, Н.І. Чухрай, Н.В. Кузнецова та ін.

²⁰ И.Каримов. Узбекистан: 16 лет независимого развития. Газета « Правда Востока» от 31 августа 2007 г.

²¹ Концептуальные и методологические аспекты применения новых подходов в планировании бюджета// Ташкент 2008.

Запах не тільки створює повноту сприйняття кінцевим споживачем вашого бренду. Запах – це найпотужніший і найбільш економічно вигідний спосіб створити емоційний зв'язок між споживачем і брендом. Вкладаючи гроші в запах, бізнесмени додають значно більше емоцій до сприйняття свого бренду. Приналежність певного аромату певному бренду дозволяє йому заповнити відповідний ринковий сегмент і свідомість споживача.

На сьогоднішній день використання ароамаркетингу в комерційних цілях невпинно зростає. Саме тому виділяють три основні підходи до стратегії ароамаркетингу в організаціях :

- seasonal time shifting – сезонне розмаїття ароматів. За таким підходом використання ароматів поділяють відповідно до сезонів. Так, літня пора більше асоціюється із освіжаючими ароматами, в той час як зима – з ароматами меду або цитрусу, що є теплішими. Існує навіть поділ відповідно до сезонності дня: ранок – аромати квітів, які бадьорять; вечір – більш розслаблюючі аромати.
- point flow – асоціації. Даний підхід керується асоціативною відповідністю запаху та товару в свідомості споживачів.
- corporate smell – корпоративний запах (запах має відповідати конкретному бренду) [2].

Основними перевагами застосування ароамаркетингу є:

- особлива атмосфера в тому місці, де застосовується технологія;
- утримання та залучення клієнтів;
- підвищення бажання клієнтів до повторного відвідання;
- створення та стимулювання імпульсних покупок;
- залучення максимальної уваги, підтримка святкових та сезонних кампаній;

Основні недоліки ароамаркетингової стратегії:

- можлива зайва перенасиченість приміщення ароматами;
- можливість виклику негативного ставлення до закладу/організації через високу інтенсивність аромату;
- наявність дискомфорту у споживача, пов'язаного з можливою відсутністю джерела запаху.

Основні цілі ароамаркетингу:

- виділитися серед конкурентів;
- створити святкову атмосферу для клієнтів;
- стимулювати імпульсні покупки;
- виділити певний сегмент товарів;
- поліпшити сприйняття клієнтом якості пропонованих товарів і послуг;
- підкреслити стиль, імідж і статус закладу/організації;
- стимулювати повторне відвідування закладу/організації;
- мотивувати персонал, підвищити працездатність, увагу, точність;
- вирішити проблему природних неприємних запахів (напр. кухні ресторану) [3].

Ароамаркетинг і ароамадизайн мають застосування практично у всіх сферах комерційної, організаційної та PR-діяльності: ресторани, клуби, кафе; офіси організацій (банки, агентства нерухомості, консалтингові контори, приймальні, VIP-зали, інше; магазини будь-якої спеціалізації, бутики, супермаркети; спорт- і фітнес-центри, сауни, салони краси і SPA-салони; театри, кінотеатри, розважальні центри; PR, BTL, Event & Promo (промо-акції, вечірки, прем'єри, покази, виставки, презентації, конференції та інші заходи); клініки та медичні установи; готелі та туристичний бізнес, транспорт і автомобільна індустрія (автосалони, вагони, салони літаків, метро і т.п.); поліграфія і зовнішня реклама (візитки, буклети, листівки, рекламна продукція, книги, брошури, платіжні рахунки, чеки, квитки та інше); художні галереї, музеї, дизайнерські і арт-студії, казино, зали ігрових автоматів; сувенірна продукція, подарунки, декор та інше.

Для тих компаній, які вирішили спробувати переваги ароамаркетингу на власному прикладі, можуть стати в нагоді наступні рекомендації: клієнти повинні відчувати запах вже біля входу в приміщення або зал. Експерти стверджують, що це допоможе налаштувати клієнтів на лояльність до фірми/організації; різні зони зали/будівлі краще ароматизувати вибірково. Такий підхід допоможе значно зменшити фінансові витрати і посилить сприятливий ефект; між зонами різних запахів необхідно витримувати певну відстань, щоб уникнути їх змішування і отримання протилежного задуманому ефекту [1].

Література:

1. Ароамаркетинг: несекретная технология или новое слово в рекламе // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ubr.ua/business-practice/own-business/aromamarketing-nesekretnaia-tehnologija-ili-novoe-slovo-v-reklame-286303>
2. Окландер Т.О. Інноваційні методи впливу на споживачів: Ароамаркетинг / Т.О. Окландер // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mimi/2011_3_2/2_4.pdf
3. Яркова Н.В. Ефективність використання технологій ароамаркетингу / Н.В. Яркова // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Uproz/2010_16/u1016yar.pdf

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, професор Батченко Людмила Вікторівна.

Laura Baituova, Karlygash Madibayeva
(Astana, Kazakhstan)

INFORMATION REQUESTS OF FINANCIAL STATEMENT USERS

Nowadays constantly changing market conditions in the world have a lot of pressure on economic subjects, reducing the allowable time decision-making and response to environmental changes. Business entities are in dire need of credible and reliable sources of information to make timely management, investment and financial decisions. Currently, the main source for this information is the financial statements.

There are various interpretations of the financial statements, but the most meaningful definition is that given in the International Financial Reporting Standards (IFRS). In accordance with IAS1 "Presentation of Financial Statements" Financial Statements - statements designed to meet the needs of those users who are unable to obtain statements prepared specifically to meet their particular information needs.[1]

Users of financial statements are divided into two groups:

- 1) internal users;
- 2) external users.

Internal users, such as administration, heads of departments, employees, managers, have free access to all relevant and useful for the management of information (data management and financial accounting) and are responsible for the decisions made.

External users operate outside of the organization and should be broken down into the following subgroups:

- 1) users with a direct financial interest,
- 2) users with an indirect financial interest,
- 3) users without financial interest.

Members with a direct financial interest - participants (owners) of the organization, present and potential investors, lenders, and loans to banks, which on the basis of accounting information are developing options for providing loans, determine the probability and timing of their return. Direct interest manifested with interest the user in the performance of the organization.

Users with indirect financial interest presented by the tax and financial authorities, serving banks, insurance companies, trade unions. This group can also include customers who are interested in information about the prospects of functioning of the enterprise. Indirect interest associated with an interest in the continuation of the existence of the organization and its activities in the future.

The third group includes users without financial interest (statistical bodies, arbitration, audit companies, stock exchanges). Members of this group have an interest in the reporting of information in order to:

- Verification of the legality of the transactions (arbitration, audit firms);
- Obtain statistical information by generalizing reporting indicators of individual organizations (Federal State Statistics Service).

The owners (shareholders, founders). Obtaining information on the volume and level of obligations in connection with the use of the company in equity and debt, income from the activity of the enterprise; information on the number of shares in order to control its own capital; the efficiency of the company's assets; financial stability; business activity; solvency; profitably st

Management personnel (directors, managers). Credibility in the absence of economic and fiscal risks, control over income and expenditure on behalf of the owner; data on the main groups of the organization's assets and the financial results of their use; information about the profitability and competitiveness of solvency; stability of the company; preservation of jobs and the ability to wage growth.

Lenders. Getting income under the terms of the transaction; solvency of the organization; payables for goods, works and services; confirmation of the continued operation of the enterprise; performance of contractual obligations

Investors. Getting information about cash flow, financial stability, the risks in the organization; Information on the assessment of the level of commitment from the organization's investment capital preservation and use of investments; receipt of income (dividends) on investing; Information about the prospects of activities in order to forecast the continuation of the

Government (tax authorities). Information about the financial status of the organization, confirming the fulfillment of obligations to the budget and extra-budgetary funds to pay taxes; Information on the activities of the enterprise for statistical monitoring, implementing the national policy and state aid; the role and contribution of the enterprise to increase the well-being of society.

Users interested in the usefulness of information in terms of capabilities with little effort using it to achieve certain goals [2].

Internal and external users of financial statements to the media impose the following requirements:

- The relevance and timeliness of the information;
- The accuracy of the information;
- Comparability of information;
- Accessibility and clarity of information.

The overall quality of the information is determined by how may meet the information needs of interested users in terms of opportunities to make informed economic decisions. For each user, the quality of the information

comes from the economic interests which it pursues. Each user selects favorable to the quality criteria in the information provided to it on the basis of which takes in the future economic decisions.

Financial reporting is designed primarily for users such as owners, lenders and investors. Between themselves, they are equivalent, but the latter are investing their own money, so each of them has their own approaches to the assessment of the company's investment. For analysis of the company financial statement users should consider a number of different indicators. But are particularly important indicators of solvency and liquidity of the company.

Under the solvency realize the expected ability of the enterprise to repay the debt. Liquidity - the readiness of organization to repay its debt at a given time.

Many companies of various economic activities seeking to enter the international capital markets in order to attract financing on more favorable terms. This trend is directly related to the preparation of financial statements in accordance with International Financial Reporting Standards, transparency and inclusiveness of which play a crucial role in raising capital, finding partners and investors.

In this context, the question of preparation of financial statements in accordance with international standards is of primary importance for companies.

International reporting is an essential tool, which takes place on the basis of decision-making related to the development of the company. Moreover, these decisions are usually made in the conditions of a lack of information or delays in its preparation, so the quality of the economic information provided in the financial statements, presented a number of demands, especially such as to satisfy the users of the information, in other words, was useful.[3]

The process of preparing international reporting is part of the financial mechanism of the enterprise and is a way to structure the incoming information to meet the needs of the most comprehensive financial management. Leaders can not effectively manage finances if has delayed or inaccurate information necessary for the use of any tools.

In conclusion, it is worth noting that the use of IFRS reporting gives users the benefits such as:

- The adequacy of the presentation of business operations;
- Visibility during reflect the economic substance of transactions;
- Reflect the reality of the financial results of the company;
- Completeness of the disclosure [4].

References:

1. International Accounting Standard (IAS)
2. Rybyantseva M.S. "The information base of the financial statements from the perspective of user credentials"// Scientific Journal KubGAU. - 2011. - № 6. – p. 1-18.
3. Solonenko A.A. "Modern problems of developing an integrated accounting system of commercial organizations" // International accounting. - 2011. - № 35. – p.21-27.
4. Yudintseva L.A. "The problem of the quality of accounting information in the Russian and international standards"// International accounting. - 2012. - № 37. - p. 14-21.

Scientific leader:

Teacher, master's degree the «Financial academy» Baituova Laura Tolegetayevna.

**Феруза Муродхўжаева
(Наманган, Узбекистан)**

ДЕПРЕССИВ МИНТАҚАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ

Бугунги бозор муносабатлари ривожланган шароитда жаҳон иқтисодиётида ҳудудлар тараққиётидаги кескин тафовутлар улардаги аҳоли турмуш даражасини хавф остига қўяди. Бу масала иқтисодий тараққиётни минтақалар даражасида ўрганиш заруриятини тақозо қилади.

Минтақаларни тараққиёт даражасининг пастлигига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- ривожланишдан ортда қолаётган-бу етарли ишлаб чиқариш ва молиявий салоҳиятга эга бўлмаган, аҳоли жон бошига даромадларнинг ўта паст даражасидаги минтақалар;
- депрессив, яъни, етарли иқтисодий салоҳиятга эга бўлган, бироқ таркибий инқирозлар натижасида ишлаб чиқариш ва аҳоли реал даромадларининг мунтазам пасайиши ва ишсизлик даражаси ортиб бораётган минтақалар;
- инқироз ёқасига келиб қолган минтақалар. Мазкур тоифага эса иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва экологик, табиий жараёнларнинг экстремал-ўта юқори даражали таъсирига тушиб қолган минтақалар киритилади. Халқаро этник низолар, табиий ҳалокатлар, саноат корхоналарининг аксарият қисми ишламай қолиши мазкур тоифа учун асосий белгилардан ҳисобланади.

Электрон иқтисодий луғатда "депрессив минтақа"га қуйидагича таъриф берилган: депрессив минтақа - бу шундай ҳудудки, унинг иқтисодий ҳолати мавжуд ва тарихий шарт-шароитларда мамлакатдаги ўртача даражадан паст. Депрессия тушунчаси тўғридан-тўғри ўсиш ёки меъёрдаги тараққиёт даражасидан кескин пасайиб кетиш, ёмонлашишни ўзида акс эттиради. Шу ўринда айтиш керакки, бу кўрсаткич бўлиб уни икки хил даражада баҳолаш мумкин. Биринчидан, бошқа ҳудудларга нисбатан таққослаш билан ва минтақанинг аввалги ҳолатига солиштириш билан.

Амалиётда депрессив минтақаларни ажратишнинг муҳим усулларидан бири – минтақа ҳаражатларининг унинг даромадларидан ортиб кетишидир. Бу усул Россия тажрибасига хос бўлиб, ривожланган Америка иқтисодиётида эса учта ўзгарувчан кўрсаткич минтақанинг депрессивлигини белгилаб беради. Биринчиси – аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯҲМ (фаровонлик кўрсаткичи), қашшоқлик даражаси, ишсизлик даражаси (қолоқлик кўрсаткичлари). Ҳар бир кўрсаткич учун ўртача чегаравий миқдорлар белгиланган бўлиб, бундан мақсад айнан ривожланишда ўртача даражадан паст минтақаларнинг депрессив сифатида баҳоланишидир. Масалан, ишсизлик даражаси мамлакатдаги ўртача даражадан юқори бўлган минтақалар депрессив ҳисобланади.

Умумий ҳолатда депрессив минтақалардаги муаммоларни қуйидагиларга ажратишимиз мумкин:

- Ишлаб чиқаришнинг кескин пасайиб бориш тенденцияси;
- Аҳоли турмуш даражасининг паст кўрсаткичлари, хусусан, аҳоли жон бошига ЯҲМнинг камлиги;
- Ишсизликнинг юқори даражалари;
- Солиқ, молия тизимининг ўз функциясини тўла бажармаслиги;
- Нобоб ижтимоий-иқтисодий инфратузилма;
- Иқтисодий ислохотларни амалга оширишда минтақавий хусусиятларнинг етарли эътиборга олинмаганлиги.

Шуни айтиш керакки, депрессив минтақалар ўзларининг кескин муаммоларини мустақил ҳал қила олмайдилар. Бунинг учун албатта давлат кўмаги ва ташқи ёрдам зарур. Депрессив минтақаларни аниқлаш давлат минтақавий сиёсатининг муҳим вазифаси бўлиб, уларнинг муаммоларини ечишда ҳам давлат ва маъмурий-ҳудудий бошқарув органлари етакчи роль ўйнайди. Ҳар қандай минтақаларнинг муаммосига умумдавлат масалалари даражасида қаралади. Чунки, мазкур муаммолар нафақат минтақа иқтисодиёти, балки, охир оқибатда бутун миллий иқтисодиётнинг ижтимоий-иқтисодий механизмига таъсир кўрсатиши, макроиқтисодий барқарорликни издан чиқариши, иқтисодий тараққиёт даражасининг ёмонлашишига олиб келади. Худди шу тарзда, депрессив минтақалар муаммолари ечими негизида миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши ётади. Бунинг учун давлат ва маъмурий-ҳудудий бошқарув органлари депрессив минтақаларни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқадилар.

Стратегия қуйидаги чора-тадбирларни ўзида мужассам қилиши лозим:

* минтақа иқтисодиётининг комплекс таҳлилини амалга ошириш натижасида депрессия сабабларини аниқлаш;

* ишлаб чиқаришнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш;

* мавжуд ижтимоий-иқтисодий инфратузилмани яхшилаш ва ривожлантириш;

* кадрлар салоҳиятини кўтариш;

* тадбиркорлик муҳитини яхшилаш;

* мавжуд молия ва солиқ механизмнинг фаолиятини яхшилаш;

* минтақа иқтисодий фаоллиги тўғрисидаги мукамал ахборот базасини шакллантириш;

* минтақа ресурсларининг сафарбарлигини ошириш

* минтақада давлат инвестиция сиёсатини олиб бориш. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, дастлабки вақтда депрессив минтақага зарур миқдордаги инвестиция ҳажмини тўлиқ етказишнинг иложи йўқ. Шу сабабли уларни аҳоли турмуш даражасини таъминлаш учун муҳим бўлган тармоқларга йўналтирилади. Бундай шароитда инвестиция фаолиятини бошқаришнинг қуйидаги муҳим йўналишларини ажратиб кўрсатиш лозим:

1. Инвестициялар ҳисобига барпо этилган корхоналарнинг ишлаб чиқаришига давлат буюртмасини жорий қилиш;

2. Минтақа иқтисодиёти ва давлат манфаатлари эҳтиёжларини қондириш мақсадида депрессив минтақаларда барпо этилган корхоналарни биринчи йилда фойда солиғидан озод этиш;

3. Қайта ихтисослаштирилган корхоналарга солиқдан имтиёзлар бериш;

4. Инвестиция ҳисобига янги иш ўринлари яратган корхоналарни маълум муддатга маҳаллий солиқлардан озод этиш кабилар.

Юқоридаги чора-тадбирларни давлат биринчи навбатда:

* минтақаларни ривожлантириш бўйича махсус дастурлар қабул қилиш;

* изчил солиқ сиёсати;

* субсидиялар ёрдамида амалга оширади.

Ирина Нйтман
(Львів, Украина)

ВАЖЛИВІСТЬ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВАЛЮТНА ПОЗИЦІЯ БАНКУ» З МЕТОЮ ЕФЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ВАЛЮТНИМИ РИЗИКАМИ В СУЧАСНИХ КРИЗОВИХ УМОВАХ

Сучасний стан економіки України визначається не інакше як кризовий. Адже падіння національної валюти, неконтрольований ріст цін, різкі стрибки курсів валют, нечітка політика уряду та воєнізований стан в країні – все це викликає нестабільні настрої і обурення в суспільстві. Оскільки, істотним суб'єктом

формування і розвитку фінансово-економічних відносин в будь-якій країні, а також регулятором грошового обігу виступає банківська система, то суспільно-економічні коливання передусім позначилися саме на ній. Основним чинником порушення стабільності банків в Україні стали різкі коливання валютних курсів, які призвели до різноманітних спекуляцій на валютному ринку, неповернення позик, значного скорочення депозитних портфелів як в іноземній, так і в національній валюті. В результаті фінансово-економічної кризи 2014-2015 рр. велика кількість банківських установ припинили свою діяльність.

Проте, без стабільного та надійного банківського сектора не може нормально функціонувати економіка будь-якої країни. Адже саме банківська система формує попит на валюту, організовує систему валютної торгівлі, визначає розміри валютних резервів, тобто є активним учасником валютних ринків, що породжує найнебезпечніші у банківській діяльності валютні ризики. Зважаючи на те, що банки оперують значними обсягами валют, а їх валютна позиція істотно залежить від потреб клієнтів, досягти збалансованості активів і пасивів в іноземній валюті за сумами і термінами дуже складно, водночас саме це є одним з важливих методів управління валютними ризиками банків.

Дослідження діяльності комерційних банків на валютних ринках привертають увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців та практиків, що пояснюється розширенням спектру, оновленням і модернізацією валютних операцій. Теоретичним, методологічним та методичним проблемам вивчення місця та ролі банків на валютному ринку, а також ефективності банківських операцій з іноземною валютою присвячені праці провідних учених в галузі економічної теорії, банківської справи, міжнародних економічних та валютно-кредитних відносин, аналізу банківської діяльності. Вітчизняними авторами цих досліджень є такі науковці: Б.П. Адамик, Я.В. Белінська, О.І. Береславська, С.Я. Боринець, Т.П. Вахненко, В.К. Васечко, Г.Л. Вознюк, А.С. Гальчинський, З.П. Гаталяк, Н.І. Горбаль, Я.В. Грудзевич, О.В. Дзюблюк, А.Г. Загородній, І.В. Іванець, Б.С. Івасів, З.О. Луцишин, В.С. Любунь, О.С. Любунь, З.В. Михайлів, В.І. Міщенко, А.М. Мороз, О.М. Наконечний, Л.П. Петрашко, М.Г. П'ясецька, В.О. Романишин, Л.В. Руденко, М.І. Савлук, Ю.М. Уманців, А.С. Філіпенко та ін.

Інтеграційні тенденції, притаманні сучасним економічним відносинам, зумовлюють необхідність врахування закордонного досвіду при дослідженні розвитку валютних ринків та банківських валютних операцій зокрема: Л. Бальцерович, А.І. Гінзбург, Ф. Джарко, А. Діксіт, Є.Ф. Жуков, Дж.М. Кейнс, П. Кенен, А.Ю. Клімов, В.І. Колесніков, Л.Н. Красавіна, М.В. Кузнєцов, Р. МакКінон, Р. Манделл, Ф.С. Мишкін, М.В. Міхайко, А.Г. Мовсесян, М. Монтес, І.Я. Носкова, С.Б. Огнівцев, А.П. Окунєва, М. Осипенкова, М. Пебро, І.Н. Платонова, В. Попов, Р.Є. Тарасов, Н. Федорова, М. Фрідмен, Г. Хоггарт, М.В. Чекулаєв, В.В. Шмельов, А.І. Шмирьова та ін.

Отже, наукові напрацювання в теорії валютних ринків, банківських валютних операцій є досить значними, проте питання ефективного управління валютними позиціями комерційних банків як основного індикатора валютного ризику з урахуванням сучасної стадії розвитку валютно-фінансової кризи в Україні залишаються недостатньо розробленими як в теоретичному, методичному, так і в практичному напрямках.

Усі валютні операції банку здійснюються згідно з Положенням про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій, затвердженим постановою Правління НБУ від 17.07.2000 р. № 275 [1].

Головним аспектом будь-якої операції з іноземною валютою є здатність визначити те, чи має банк достатні можливості для повного та адекватного зіставлення обсягу валютних операцій зі ступенем прийняттого ризику і рівня

прибутковості. Важливим напрямом аналізу є контроль за дотриманням нормативу ризику загальної відкритої валютної позиції банку [7].

Відомо, що валютний ризик розглядається як ймовірність грошових збитків для банку або зменшення вартості капіталу внаслідок несприятливих змін валютних курсів за період від придбання до продажу позицій у валюті. Тобто результат (збитки або прибутки) залежить не лише від зміни валютного курсу, а й від зайнятої валютної позиції [4].

Валютна позиція визначається співвідношенням між сумою активів і позабалансових вимог у певній іноземній валюті та сумою балансових і позабалансових зобов'язань у такій же валюті. Вона розраховується окремо за кожною іноземною валютою, що входить до мультивалютного портфеля суб'єкта господарської діяльності.

Відповідний підрозділ банківської структури може управляти своїм валютним ризиком, займаючи ту чи іншу валютну позицію, яка може бути відкритою або закритою. В ідеалі, якщо банк збалансовує свої активи і пасиви по кожному виду валюти, він займає закриту позицію чи позицію зведення, при якій валютний ризик практично відсутній. На практиці досконали прорахувати коливання валютних курсів, поточні чи довгострокові потреби клієнтів, обставини, пов'язані з власними зобов'язаннями чи вимогами майже неможливо. Тому валютна позиція банків зазвичай є відкритою, тобто активи в іноземній валюті є не збалансовані з пасивами в тій самій валюті. Якщо сума активів і позабалансових вимог перевищує суму балансових і позабалансових зобов'язань, то банк займає відкриту довгу валютну позицію, яка приносить прибутки в разі підвищення курсу іноземної валюти і завдає збитків у разі його зниження. І навпаки, у разі перевищення пасивів над активами, банк займає відкриту коротку валютну позицію, яка принесе прибуток в разі зниження валютного курсу або збиток в разі його підвищення. Саме цим пояснюється виникнення валютних ризиків.

Банки щоденно оперують дуже великими обсягами валют і повинні самі визначати максимально допустимий рівень валютного ризику, з яким вони можуть справитись і прийняти задля отримання доходу. Проте, оскільки банківська система зачіпає інтереси частини населення і суспільства загалом, рівень позиційного валютного ризику може регулюватися встановленими нормативами та вимогами.

В Україні, з метою зменшення валютних ризиків в банківському секторі, Національний банк встановив норматив ризику загальної відкритою (довгої/короткої) валютної позиції банку (Н 13), який охоплює також нормативи загальної довгої відкритої валютної позиції банку (Н 13-1) та загальної короткої відкритої валютної позиції банку (Н 13-2) [3].

Нормативне значення загальної відкритої валютної позиції банку має бути не більше ніж 35 %. При цьому встановлюється обмеження ризику окремо для загальної довгої відкритої валютної позиції – не більше 30 % та для загальної короткої відкритої валютної позиції – не більше 5 %.

Валютна позиція уповноваженого банку визначається та контролюється щоденно, окремо щодо кожної іноземної валюти.

Для контролю за валютними операціями НБУ запровадив такі обмеження, відповідно до яких уповноважений комерційний банк зобов'язаний подавати інформацію стосовно розподілу іноземної валюти та в межах відкритої валютної позиції комерційного банку. У свою чергу, це буде сприяти зниженню спекулятивних порушень та стабілізації валютного ринку.

Банк набуває право на відкриту валютну позицію з дати отримання ним від Національного банку дозволу на здійснення операцій із валютними цінностями і втрачає його з дати відкликання ліцензії Національним банком та/або припинення дозволу на здійснення операцій із валютними цінностями.

Норматив ризику загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції банку встановлюється для обмеження ризику, пов'язаного з проведенням операцій на валютному ринку, що може призвести до значних втрат банку.

Норматив ризику загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції банку визначається як співвідношення загальної величини відкритої валютної позиції банку за всіма іноземними валютами та банківськими металами у гривневному еквіваленті до регулятивного капіталу банку.

За кожною іноземною валютою та кожним банківським металом обчислюється підсумок за всіма балансовими і позабалансовими активами і зобов'язаннями банку та розраховується його загальна відкрита валютна позиція в гривневному еквіваленті окремо за кожною іноземною валютою та кожним банківським металом (розрахунок проводиться за звітну дату). Величина загальної відкритої валютної позиції банку визначається як сума абсолютних величин усіх довгих і коротких відкритих валютних позицій у гривневному еквіваленті за всіма іноземними валютами та за всіма банківськими металами.

Звичайно, дотримуючись встановлених лімітів відкритої валютної позиції, комерційний банк знижує можливість та розміри валютних ризиків при здійсненні своїх валютних операцій. Проте, з метою додаткової мінімізації валютних ризиків, необхідно аналізувати і оцінювати фактори, що вплинули на валютну позицію, а також визначати, за якими саме операціями виникла та чи інша відкрита валютна позиція. Наприклад, якщо певна валюта має негативні тенденції до стабільності, то така ситуація для банку є ризикованою, і якщо банк має відкриту валютну позицію саме в цій валюті - це може призвести до втрат. Тому, на нашу думку, відповідний підрозділ банку повинен оцінити інтенсивність коливання курсу національної валюти щодо іноземної, розрахувати певні алгоритми щоденних темпів зміни курсів валют та зайняти таку валютну позицію на поточну дату, яка максимально знизить ризик та призведе до отримання прибутку.

Таким чином, банківський менеджмент повинен чітко розуміти, що прибутки банку від валютних операцій залежать не тільки від стабільності курсу валют, але й від займаної банком валютної позиції.

Література:

1. Положення про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій, затвердженим Постановою Правління НБУ від 17.07.2000 р. № 275
2. Інструкція „Про порядок регулювання діяльності банків в Україні”, затверджена постановою Правління Національного банку України від 28.08.2001 № 368 зі змінами і доповненнями.
3. Методика розрахунку економічних нормативів регулювання діяльності банків в Україні, затверджена постановою Правління Національного банку України від 18.06.2003 № 264.
4. Волицька А.А. Валютні ризики як впливові чинники ведення банківського бізнесу // Електронний ресурс: http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4986/1/PPR_23_9.pdf
5. Петров І.І. Управління валютною позицією банку у контексті економічної безпеки держави // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. – серія «Економічні науки». – 2011. - №3.
6. Примостка Л.О. Фінансовий менеджмент у банку: Підручник. – 2-ге вид., доп.і перероб., - К.: КНЕУ, 2004. – 468 с.
7. Приходько М.С. Визначення валютних позицій банку під час відображення обліку валютних операцій // Електронний ресурс: <http://www.repository.hneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/470>
8. Шора О.Є. Методики оцінювання валютних ризиків і встановлення та контролю лімітів відкритої валютної позиції в практичній діяльності комерційних банків України // «Наукові доповіді НАУ». – 2006 – 2(3).

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент Альошина Лідія Євгенівна.

РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА НА МСФО

В настоящее время, в государственном секторе экономики Республики Казахстан осуществляется реформирование системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности в соответствии с Международными стандартами финансовой отчетности для общественного сектора, разработанные Советом по международным стандартам финансовой отчетности общественного сектора и Международной федерации бухгалтеров, с целью усиления прозрачности и последовательности финансовой отчетности.

МСФО нужно рассматривать, прежде всего, как эффективный инструмент для выхода на мировые рынки, как новый единый подход к формированию и использованию всеми пользователями финансовой и иной информации, так как в настоящее время наблюдается расширение в мировом масштабе информатизации экономик государств и возрастание роли международной интеграции, включающей процесс экономического объединения стран на основе развития устойчивых взаимосвязей, разделении труда и проведения согласованной межгосударственной экономической политики с учетом национальных интересов.

Сегодня уже можно говорить о том, что сложилась глобальная система бухгалтерского учета на базе МСФО. Так, работающий с 1973 года в Лондоне Комитет по международным стандартам финансовой отчетности (КМСФО) является независимым органом, целью которого признается унификация принципов бухгалтерского учета, используемых компаниями во всем мире для составления финансовой отчетности. К началу XXI века КМСФО утвердил более 40 стандартов; некоторые из них претерпели за время существования по две-три редакции, а отдельные были модернизированы. Самый старый из них действует в редакции 1992 года. Поэтому МСФО – это постоянно обновляемая живая система нормативного регулирования бухгалтерского учета во всем мире.

Крах начала XX века на мировых фондовых рынках, породивший многолетний глобальный экономический кризис в индустриально развитых странах и регионах, выявил недостаточность применявшейся системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Концептуальные принципы составления финансовой отчетности в разных странах и даже в разных компаниях одной страны существенно отличались. Отчетность разных компаний не всегда правильно понималась пользователями. Она оказывалась несопоставимой, непригодной для серьезного делового анализа, приводила к ошибочным и неоднозначным выводам о результатах деятельности и финансовом положении компаний, представивших отчетность.

В начале 1930-х годов в США начали разрабатывать систему национальных общепризнанных стандартов бухгалтерского учета и отчетности, которые добровольно применялись крупными компаниями, представленными на фондовых биржах. На этой основе со временем возникла система Национальных общепризнанных стандартов бухгалтерского учета (ГААП) США, дошедшая до наших дней [1, с. 356].

Переход на новую систему ведения бухгалтерского учета в Республике Казахстан является объективной необходимостью, связанной с возможностью выполнения одной из задач, обозначенной Президентом страны - создание прозрачной и ясной системы управления активами государства.

Новая система учета, основанная на принципах и методах международных правил позволит оценивать эффективность финансирования деятельности государственного сектора и его реальную потребность в средствах для выполнения своих функций, а также повысит прозрачность финансовой информации для принятия управленческих решений и реального планирования бюджетных расходов. Кроме того, МСФО, на сегодняшний день, являются международным финансовым языком и переход Казахстана, и внедрение принципов основанных на международных правилах позволит заложить еще одну основу взаимного доверия между Казахстаном и международным сообществом. Цель МСФО является формирование полных и всеобъемлющих данных об операциях и состоянии государственного сектора, составление транспарентной и сопоставимой финансовой отчетности для оценки финансового положения и результатов деятельности субъектов общественного сектора, что оказывает непосредственное влияние и на престиж и рейтинг государства в целом.

Так, в 1995 году издан Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу Закона «О бухгалтерском учете», которым урегулированы вопросы, связанные с методологическим, организационным, юридическим обеспечением новой системы бухгалтерского учета и аудита.

В 1995-1996 годах разработаны и утверждены концептуальная основа для подготовки и представления финансовой отчетности, стандарты бухгалтерского учета, генеральный план счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности субъектов.

Следующим ключевым моментом стал переход в 1995-1996 годах на метод начисления при признании доходов и расходов. Данный метод является одним из главных принципов МСФО. Преимущество метода начисления над ранее используемым кассовым методом заключается в возможности определения текущего финансового состояния субъекта путем проведения объективного анализа реально ожидаемых поступлений или выбытий финансовых ресурсов. [2, с. 500]

В 2001 году Министерством финансов Республики Казахстан создан Методологический совет по вопросам бухгалтерского учета и аудита.

Основным шагом в работе по переходу на МСФО стало внесение изменений и дополнений в законодательство Республики Казахстан в 2002 году, в соответствии с которыми с 1 января 2003 года – финансовые организации, с 1 января 2005 года – акционерные общества нефинансового сектора и с 1 января 2006 года – все прочие организации осуществляют составление финансовой отчетности в соответствии с МСФО, официально переведенными на государственный и русский языки.

Принятым, в Казахстане, в 2007 году Законом «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» внесены концептуальные изменения в действующую систему регулирования бухгалтерского учета и финансовой отчетности в целях упорядочения и введения элементов саморегулирования сферы бухгалтерского учета.

Одним из важных моментов при переходе на МСФО является проведение аккредитации профессиональных организаций бухгалтеров и организаций по профессиональной сертификации бухгалтеров.

МСФООС предназначены к применению в финансовой отчетности общего назначения всеми организациями общественного сектора. Внедрение МСФООС приведет к значительному повышению качества финансовой отчетности общего назначения, представляемой организациями общественного сектора.

В свою очередь, это должно привести к более высокой степени информированности при оценке решений о распределении ресурсов, принимаемых правительствами, тем самым способствуя большей прозрачности и подотчетности.

На первых этапах внедрения международных стандартов учета были проанализированы возможности и способы их применения в государственных учреждениях, разработаны и приняты нормативные правовые акты, созданы программные продукты по бухгалтерскому учету для государственных учреждений. [3, с. 52]

Так, с 1 января 2013 года бухгалтерские службы Казахстана государственных учреждений осуществляют бухгалтерский учет и составление финансовой отчетности согласно новой системе учета, основывающейся на МСФООС, и для реализации перехода согласно постановлению Правительства Республики Казахстан, Министерством финансов РК создана рабочая группа из числа сотрудников Счетного комитета, руководителей бухгалтерских служб центральных государственных органов по вопросам МСФООС.

Также, при внедрении МСФО возникает необходимость в высококвалифицированных специалистах, повышении квалификации бухгалтеров и специалистов финансовой системы государственных учреждений, приобретению обширных знаний по новой системе ведения бухгалтерского учета и соответствующих практических навыков составления финансовой отчетности по методу начисления.

Кандидаты в профессиональные бухгалтера посредством сдачи экзаменов в аккредитованной организации по профессиональной сертификации бухгалтеров, должны подтвердить знания по таким дисциплинам, как: бухгалтерский учет, налоги и налогообложение, гражданское право. Наравне с этим, признаются квалификационные свидетельства профессионального бухгалтера, выдаваемые иностранными институтами – действительными членами Международной федерации бухгалтеров.

В числе других задач реформирования, следует отметить, необходимость окончательного разделения бухгалтерского учета на финансовый, управленческий и налоговый, как это принято в международной практике [4, с. 30].

При этом финансовый анализ будет ориентирован на внешних пользователей (собственников, инвесторов, кредиторов, дебиторов и т.д.), управленческий учет будет использоваться для систематизации затрат, принятия управленческих решений и планирования, а налоговый учет – для исчисления налогов.

Под влиянием налоговых органов и их фискальной политики в области получения реальной информации о финансовом положении предприятий бухгалтерский учет в Казахстане стал инструментом для определения налогооблагаемой базы. Нельзя не отметить, что данная ситуация существенно изменилась за последние несколько лет. Министерством финансов Республики Казахстан была проведена большая работа по смягчению налоговой направленности бухгалтерской информации.

Однако, многие предприятия ведут учет не в соответствии с требованиями нормативных актов по бухгалтерскому учету и тем более МСФО, а в соответствии с требованиями налогового законодательства. Зависимость налогооблагаемой базы от правил учета неизбежно приводит к превалированию в учете налоговых форм и значительно снижает возможности бухгалтеров в принятии ими объективных суждений в отношении классификации, оценки и признания фактов хозяйственной деятельности.

Таким образом, результативность реформ на уровне каждого предприятия будет в значительной степени зависеть от того, насколько удастся поставить реформу налогообложения в зависимость от реформы бухгалтерского учета, то есть поставить достоверность налоговой базы в зависимость от достоверности финансовой информации.

В целом бухгалтерский учет Казахстана достиг определенных успехов по внедрению МСФО. Тем не менее, реформа будет завершена, когда руководители компаний будут действительно заинтересованы в предоставлении достоверной и объективной информации, а каждый бухгалтер – профессионально владеть основами МСФО. Предстоит еще много сделать для того, чтобы Казахстан полностью перешел на международную практику учета.

Можно констатировать, что целесообразность постепенного внедрения МСФО в казахстанскую практику неоспорима, поскольку формирование транспарентной и сопоставимой финансовой отчетности, объективно отражающей данные об активах, обязательствах и результатах деятельности как квазигосударственного, так и государственного сектора, оказывает непосредственное влияние на престиж государства в целом. [5, с. 24]

Литература:

1. Дюсюпова Г. С. «Реформа бухгалтерского учета и финансовой отчетности государственного сектора зарубежных стран и Казахстана: МСФО и метод начисления». //Научный мир Казахстана.- №6, 2013., с. 356-358.
2. Тулешова Г.К., Ерназарова З. А. «Бухгалтерский учет и финансовая отчетность в государственных учреждениях в соответствии с МСФООС».- Астана: 2013. – 500 с.
3. Шахарова А. «Реформы бухгалтерского учета в Республике Казахстан».- журнал «Государственный аудит» -№4, 2011., с.52-55.
4. Ерназарова З.А. «Основные тенденции развития бухгалтерского учета».- журнал Файл бухгалтера - №10-11, 2010., с.30-31.
5. Загоскина З. «Государственный аудит – новая ступень модернизации государственного финансового контроля».- журнал «Государственный аудит» -№4, 2011., с.24-29.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Садиева Алтынсара Садиевна.

**М. Нуралиева
(ТФИ, Узбекистан)**

ИННОВАЦИИ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО СЕРВИСА И ТУРИЗМА

На рубеже тысячелетий туризм превратился в глубокое социально-экономическое и политическое явление, в значительной мере влияющее на мировое устройство и политику ряда государств и регионов мира. Для 38 % государств туризм - главный источник дохода, а для 83 % стран туризм является одним из пяти основных источников дохода.

В сфере туризма тесно переплетены интересы культуры и транспорта, безопасности и международных отношений, экологии и занятости населения, гостиничного бизнеса и санаторно-курортного комплекса. Эта отрасль имеет большое значение для государства в целом, субъектов Федерации, муниципальных образований, а также отдельной личности в частности. Поэтому поиск инновационных путей развития в сфере социально-культурного сервиса и туризма является актуальной задачей в условиях российской экономики.

Инновация - это существенная смена функции производимого, состоящая в новом соединении и коммерциализации всех новых комбинаций, основанных на использовании новых материалов и компонентов, внедрении новых процессов, и открытии новых рынков, внедрении новых организационных форм. Инновации в туризме приносят на рынки новые идеи, услуги и продукты. Инновации не только подразумевают приспособление туристской отрасли к изменяющемуся характеру туризма путем применения новых маркетинговых стратегий, но и среда окружающая туризм, благоприятствует появлению новых и новаторских услуг, продуктов и процессов. Следовательно, инновации в туризме должны рассматриваться как перманентный, глобальный и динамический процесс.

Туристическая отрасль в Узбекистане находится на начальной стадии своего развития, постепенно начиная приобретать черты динамичной, эффективной и цивилизованной отрасли экономики. Влияние туризма на экономику страны пока незначительно. Оно адекватно вкладу государства в развитие данной отрасли и сдерживается в основном отсутствием реальных инвестиций, низким уровнем сервиса, недостаточным количеством гостиничных мест, дефицитом квалифицированных кадров.

Анализ современного состояния туризма в Узбекистане позволяет проследить основные тенденции его развития:

- преобладание выездного туризма объясняется нежеланием туристских фирм разработать схему национального туроперейтинга, поскольку действовать на основе использования западных схем намного проще.

- В настоящее время неразвитость туристской инфраструктуры и невысокое качество сервиса привели к тому, что на Узбекистан приходится незначительная часть мирового туристского потока, но по прогнозам в ближайшие годы туризм мог бы оказать значительное позитивное влияние на экономику страны.

Ситуация может измениться в связи с созданием в Узбекистане новой туристической зоны. Идея создания особых экономических зон в туризме не нова. Соответствующие программы действуют в Испании, Греции, Турции, Австралии, ЮАР и России. Правительство Узбекистана одобрило создание особых экономических зон туристского типа с определенной специализацией:

Основу инновационной деятельности во всех секторах экономики составляет реализация

достиганий научно-технічного прогресса, що стосується і к сфері соціально-культурного сервіса і туризму.

Основними напрямками інноваційної діяльності в сфері туризму і гостеприимства являються випуск нових видів туристського продукту, ресторанного продукту, готельних послуг і т.д., використання нової техніки і технології в виробництві традиційних продуктів, використання нових туристських ресурсів, раніше не використовуваних (унікальний приклад - етнографічний туризм - знайомство з традиційним бытом місцевого населення); новий маркетинг, новий менеджмент; виявлення і використання нових ринків збуту продукції (готельні і ресторани мережі).

Науко-технічна революція не тільки стала матеріальною основою формування масового туризму, але і оказала велике вплив на інноваційну діяльність в соціально-культурній сервіс і туризм через високі технології, к числу яких стосуються нові матеріали, мікропроцесорна техніка, засоби інформації і зв'язу, біотехнології. Появлення полімерних, композитних і інших нових матеріалів привело к появленню нових видів одягу і взуття, нового спортивного і іншого спорядження, нової тари і упаковки і т. д. Сучасні засоби інформації і зв'язу оказали глибоке вплив на суспільне виробництво і быт людей. Як наслідок - змінюється характер і структура туризму.

До недавнього часу значення туризму в політичній, економічній і соціальній житті Узбекистану не було в повній мірі визначено, але сьогодні, очевидно, що туризм, являючись вигідною галуззю економіки, може стати при відповідних умовах найважливішою статтею валового національного доходу Узбекистану.

**Б. Рустамов, Ш. Курбанязов
(ТМІ, Узбекистан)**

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ҒАОЛИЯТНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ИҚТИСОДИЁТНИ БАҒҚАРОР ЎСТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Дунё ҳам жамиятни ўз бошидан мураккаб даврни кечирмоқда. 2008 йилдан бошлаб юз берган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозни салбий оқибатлари ҳалигача сақланиб қолмоқда. Лекин Узбекистон шундай оғир даврда ҳам иқтисодий юқори суръатларда ўсишига эришмоқда. Бунга, 2012 йил якунлари мисол бўлади, бу даврда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти 8,2 фоизга, саноат ишлаб чиқариш ҳажми 7,7 фоизга, қишлоқ хўжалиги 7 фоизга, чакана савдо айланмаси ҳажми 13,9 фоизга ошди. Экспорт ҳажми сезиларли равишда, яни 11,6 фоизга ўсди, экспорт қилинаётган маҳсулотлар таркиби ва сифати яхшиланиб бормоқда. Бунинг натижасида ҳомаш ё бўлмаган тайёр товарларнинг улуши 70%дан зиёдни ташкил этмоқда. Ташқи савдо айланмасидаги ижобий салъдо 1 миллиард 120 миллион доллардан ошди.

Бундай ютуқларга эришиш замирида Узбекистон Республикасининг ички ва ташқи иқтисодий сиёсатини тўғри олиб борилаётгани ётибди. Авваламбор, бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг "Ўзбек модели" ишлаб чиқилгани ва унга оғишмай амал қилинаётгани, мамлакатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб берилгани, уларни давлат ўз ҳимоясига олгани, солиқ сиёсатида солиқ юкини камайтириб борилаётгани, хўжалик субъектларини имтиёзли кредитлар билан ҳимоя қилиш каби омиллар ўзининг ижобий натижасини бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг "Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий сиёсатни амалга оширишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни роли ва аҳамияти" мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқида шундай фикрлар баён этилди: "Жаҳон миқёсида янги рецессия ва банкротлик тўлқини, стагнация ва ишлаб чиқаришни пасайиши хавфи тобора ортиб бораётгани, қарздорлик мажбуриятлари ва бюджет тақчиллиги ўсаётгани, ишсизлик муоммоси, аҳоли ҳаёт даражаси ва турмуш шароитининг кескин ёмонлашуви, шунинг натижасида одамларнинг умумий норозилиги ва ижтимоий кескинлик кўпайиб бораётгани хавотирга солмай қўймайди."²²

Дарҳақиқат банк секторини янги пул массаси, шунингдек, молия бозорини турли деривативлар, яъни иккиламчи маҳсулотлар ҳисобидан назоратсиз равишда тўлдириш давом этаётгани нафақат инқироздан чиқиш муддатини чўзилишига, балки миллий валюталарнинг янада қадрсизланиши ва шу билан боғлиқ оқибатларга олиб келиши мумкин.

Бунинг устига, катта миқдордаги валюта маблағлари реал иқтисодиётга оқиб бормасдан, жаҳон иқтисодиётида асосан, спекулятив ҳолатлар ва стагнация жараёнини кўпайтирмоқда. Демак, Узбекистон бундай салбий ҳолатларга тушиб қолмаслик учун мустақилликни дастлабки кундан бошлаб кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка жадал ривожлантиришни устувор йўналиш сифатида белгилаб олди. Бунга сабаб иқтисодий муҳим таркибини ташкил қилувчи тармоқ бўлган кичик бизнес ички бозорни зарур товар ва хизматлар билан тўлдиришнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади. Тадбиркорлик бизнеси аҳоли бандлиги ва даромадининг ўсишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Агар 2005-2011 йилларда мамлакатимиз иқтисодиётида 5 миллиондан ортиқ янги иш ўрни ташкил этилган бўлса, уларнинг 60 фоиздан ортиғи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳиссасига тўғри келади.

²² И.Каримов "Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий сиёсатни амалга оширишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни роли ва аҳамияти" мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиши маросимидаги нутқи. Халқ сўзи 2012й 15 сентябр

Бунинг натижасида ҳозирги вақтда мамлакатимизда иш билан банд бўлган жами аҳолининг 70 фоиздан кўпроғи ушбу соҳада меҳнат қилмоқда.

Ўзбекистонда тадбиркорлик ва кичик бизнес соҳалари жадал ривожланишида мустақкам қонунчилик ва ҳуқуқий база шакллантирилгани ва мунтазам такомиллаштириб борилаётгани, бизнес учун имтиёз ва преференциялар бериш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда модернизация қилиш масалаларида давлат томонидан тизимли равишда ёрдам кўрсатилаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Айниқса, мамлакатимизда 2000 йилда қабул қилинган “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисидаги Қонун” ўтган асрнинг 90-йилларда қабул қилинган. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги қонунларнинг мантиқий давоми бўлиб хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда асосий роль ўйнайди. Ушбу Қонунда фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятида эркин иштирок этиши учун барча асосий кафолат ва шартлар мустақкамлаб қўйилган, тадбиркорлик ва бизнес субъектларининг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатлари муҳофаза этилган.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни бошқа хўжалик субъектларига қараганда қатор ўзига хос хусусиятлари мавжудки бу ҳам мазкур соҳани устувор ривожлантиришга асос бўлади.

Маълумки, кичик бизнесни ташкил қилиш ва юритиш катта маблағ талаб этмайди, бу эса ишлаб чиқаришни тез ва осон модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш имконини беради. Тузилишига кўра ихчам бўлганлиги қарорлар қабул қилишда тезкор ва ҳаракатчанлиги янги тартиб-қоидалари қисқа муддатда ўзлаштириб олиши ҳам диққатга сазовордир. Бундан ташқари кичик тадбиркорликни фақат даромад манбаи сифатида тушуниш хато бўларди, чунки, у одамларнинг ижодий ва интеллектуал қобилиятини рўёбга чиқариш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади. Мазкур соҳа ҳар бир кишига ўз истеъдоди ва имкониятларини номоён этиш учун замин туғдиради.

Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришда солиққа тортиш соҳасидаги ҳимоя ва имтиёзлар ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Масалан, 2005 йилдан 2012 йилгача бўлган даврда микрофирма ва кичик корхоналар учун айланма маблағдан олинадиган ягона солиқ тўлови ставкаси 2,5 баробар камайтирилиб, 13 фоиздан 5 фоизга туширилди. Фақат 2011 йилнинг ўзиде кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига берилган солиқ имтиёзларининг умумий миқдори 500 миллион доллардан ошди. Корхоналар ушбу маблағнинг 35 фоизини ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва модернизация қилишга, 25 фоизини ишчиларни рағбатлантиришга йўналтирди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни шакллантириш ва кенгайтиришни рағбатлантиришга мамлакатимиз банклари томонидан 2,5 миллиард долларга тенг қийматдаги кредитлар ажратилди, бу берилган умумий кредитлар ҳажмининг 26 фоизини ташкил этди.

Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек 2013 йилдан бошлаб рухсат беришга оид 80 та тартиб-қоида, лицензиялашни талаб этиладиган 15 та фаолият тури бекор қилинди, статистика, солиқ ва молиявий ҳисоботларнинг шакллари ва даврийлиги бир ярим-икки баробар қисқартирилди. Жаҳон банки ҳисоб-китобларига кўра, 2012 йилда Ўзбекистон бизнесни юритиш бўйича рейтинги 14 ўрин юқорига кўтарилди. Олий Мажлис томонидан мақулланган дастурда 2013 йилда яратиладиган 970 мингдан ортиқ иш ўрнини 500 мингга кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантириш эвазига яратиши режалаштирилган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг глобаллашув жараёнида, хато жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози давом этаётган бир даврда барқарор ўсиш суръатини сақлаб туриши мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатда собит қадамлик билан тўғри иқтисодий ривожланиш йўлига тушиб олганидир.

F. Rustamova, O. Mamadiyurov
(TMI, O'zbekiston)

MAMLAKATNING MAKROIQTISODIY BARQARORLIGINI TA'MINLASH

Bugungi kunda, mamlakat iqtisodiy barqarorligini ta'minlash ushbu davlatda olib borilayotgan ijtimoiy siyosat va unda amalga oshirilayotgan islohotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakat taraqqiyotini belgilab beruvchi iqtisodiy ko'rsatkichlarning yuqori bo'lishini ta'minlashda eng avvalo iqtisodiyotning real sektorlari, bank-moliya tizimi, sanoat, ichlab chiqarishning raqobatbardoshligi, xizmat ko'rsatish, qishloq xo'jaligi va boshqa yetakchi tarmoqlarni jadal sur'atlarda rivojlantirish muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Sanoat tarmoqlarini diversifikatsiya, modernizatsiya qilish va ularning raqobatbardoshligini yanada oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash mamlakat makroiqtisodiy ko'rsatkichining yanada yuqori sur'atlarda o'sishini ta'minlashi va shu bilan birga iqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlashda muhim omillardan sanaladi. Davlat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasini yanada oshirish, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning yuqoriligini ta'minlash mamlakatning jahon bozorida o'z o'rniga ega bo'lishini ta'minlaydi. Jahon amaliyotida umumqabul qilingan biznesni yuritish sharoitlarini baholash mezonlari tizimini joriy etish asosda mamlakatning xalqaro nufuzini yanada yuqori darajalarga olib chiqishga imkon yaratiladi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar iqtisodiyotimizning yanada jadal sur'atlarda o'sishi ta'minlamoqda. Mamlakatimizda chuqur o'ylangan holda ishlab chiqilgan hamda izchil ravishda olib borilayotgan samarali iqtisodiy siyosat natijasida shakllangan omillar barqaror iqtisodiy o'sishning asosiy me'zoni bo'lib xizmat qilmoqda.

Mamlakatimiz iqtisodiyoti barqarorligini ta'minlashda moliya-bank tizimini rivojlantirish shu bilan bir qatorda sanoat, ichlab chiqarish salohiyatining ham yanada o'sib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Iqtisodiyotimizda yaratilayotgan mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish va jahon bozorida o'z o'rniga ega bo'lishida zamonaviy texnika va texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyotining ko'rsatkichlari "Jahon" AA, Nyu-York - Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nyu-Yorkdagi qarorgohida, BMT Bosh Assambleyasining qayta boshlangan 66-sessiyasining rasmiy hujjati sifatida "O'zbekiston Respublikasining mustaqillik yillaridagi ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotining asosiy tendensiyalari va ko'rsatkichlari hamda 2012-2015 yillar uchun prognozlar" jahon iqtisodiyotida taqdim etilganligini ko'rishimiz mumkin.

AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya, Ispaniya, Yaponiya, Malayziya, Koreya Respublikasi, Xitoy, Rossiya kabi mamlakatlarning yirik kompaniyalari, shuningdek, Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki, Islom taraqqiyot banki, Janubiy Koreya, Yaponiya, Xitoy va qator arab davlatlarining investitsion kompaniyalari yuqori qo'shimcha qiymatli yuksak texnologiya mahsulotlarini ishlab chiqarishga oid sarmoyaviy loyihalarni amalga oshirish bo'yicha mamlakatimizning asosiy hamkorlari²³ ekanligi va jahon amaliyoti tajribalarini mamlakatimizda ham qo'llagan holda iqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar darajasini yanada kengaytirish imkoniga ega bo'limoqda. O'zbekiston Respublikasining birgina o'tgan yilgi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qiladigan bo'lasak,

Ushbu ko'rsatkichlar iqtisodiyotimizni jadal sur'atlar bilan o'sib borayotganidan dalolat beradi. 2014 yilda O'zbekistonda o'sishning yuqori barqaror o'sishi saqlangani, makroiqtisodiy muvozanat va iqtisodiyotni modernizatsiyalash ta'minlangani mamlakatimiz Prezidenti I.Karimov tomonidan qayd etildi. Mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti 8,1 foiz, sanoat ishlab chiqarish hajmi 8,3 foizga, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi 6,9 foiz, kapital qurilish 10,9 foiz, chakana savdo aylanmasi hajmi 14,3 foizga oshganligini va ishlab chiqarilgan mahsulotlarning qariyb 70 foizini yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tayyor tovarlar tashkil etganligini aytib o'tishimiz mumkin²⁴.

Bugungi kunda, har bir davlatning rivojlanganlik darajasi uning iqtisodiy holatiga va raqobatdoshligiga qarab belgilanadi. Shunday ekan, mamlakat taraqqiyotini yanada oshirish, uning iqtisodiy barqarorligini mustahkamlash, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning yuqori darajada o'sishini ta'minlash strategiyasini qo'llanilishi davlatning yanada rivojlanishida asos bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakat makroiqtisodiy ko'rsatkichlari darajasini yanada oshirish borasida quydagi ishlarni amalga oshirish zarur:

- Makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiyotning raqobatdoshlik muhitini yanada yaxshilash;
- Iqtisodiyotning real sektorlarini modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash;
- Moliya-bank tizimini yanada takomillashtirish;
- Investitsion muhitni kengaytirish va tadbirkorlik faoliyatiga keng imkoniyatlar yaratib ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish;
- Aholi bandligini ta'minlash va qo'shimcha ish o'rinlarini yaratish orqali Import va eksport salohiyatini rivojlantirib makroiqtisodiy ko'rsatkichlar darajasini yanada oshirish mumkin.

Н. Самадова, Х. Худаярова
(Ташкент, Узбекистан)

СИСТЕМО-СТРУКТУРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ БАНКОВСКОГО ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Широкое использование системного подхода в управлении хозяйствующим субъектом требует четкости в определении самого понятия «система», однако до настоящего времени не сложилось однозначного его определения, что объясняется сложностью и многоплановостью содержания данной категории. Никакая система не может существовать изолированно без потоков обмена с системой более высокого порядка, которая по отношению к данной системе выступает внешней средой. Это означает, что не может быть полного и непротиворечивого описания поведения системы, так как ее состояние всегда зависит от состояния другой системы, включающей ее как составную часть, поэтому, рассматривая любую систему, следует иметь в виду, что границы ее условны, как условна и ее автономия.

Термин «система» (от греч. *systeme*) означает целое, составленное из частей, соединение. Большинство авторов сходится на том, что система – это множество взаимодействующих элементов, находящихся в отношениях и связях друг другом и составляющих целостное образование.

²³ O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyotining ko'rsatkichlari rasmiy hujjat sifatida tarqatildi. "Jahon" AA, Nyu-York - Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nyu-Yorkdagi qarorgohida BMT Bosh Assambleyasining qayta boshlangan 66-sessiyasining rasmiy hujjati. (17.02.2012 12:24)

²⁴ O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2014-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. (www.uza.uz)

Кждому элементу присущи различные свойства. Основными свойствами элемента любой системы, включая систему банковского финансового менеджмента являются следующие:

- элемент системы выполняет только ему присущую функцию, которая не повторяется другими элементами данной системы;
- элемент обладает способностью взаимодействовать с другими элементами и находится в интеграции с ними, что является признаком целостности системы;
- элемент тесно связан с другими элементами своей системы.

Таким образом, любая система состоит из элементов, под которыми понимается такая подсистема, которая в условиях конкретного исследования представляется неделимой, не подлежит дальнейшему расчленению на составляющие и, следовательно, элемент всегда является структурной частью любой системы. Так, например, для системы финансового менеджмента банка в качестве элемента могут рассматриваться входящие в нее структурные подразделения банка. В свою очередь, для этих структурных подразделений в качестве неделимых элементов будут выступать конкретные финансовые ресурсы.

Используя системный подход как одно из методологических направлений научного исследования экономических объектов, и определяя финансовый менеджмент банка как систему управления его финансовыми потоками, необходимо определить понятие системы финансового менеджмента банка; структуру и основные ее составляющие, сформулировать принципы функционирования и взаимосвязи основных элементов данной системы.

Таким образом, любую систему, выступающую как совокупность элементов, находящихся во взаимодействии и составляющих целостное образование, для объединения которых задаются структурные характеристики, можно идентифицировать через взаимосвязанную последовательность характеризующих ее признаков. Разнообразие элементов, входящих в систему и принципов ее формирования и функционирования привело к выделению различных видов признаков при классификации систем. С учетом существующей классификации систем можно определить следующие признаки системы финансового менеджмента банка.

Финансовый менеджмент коммерческого банка является сложной, динамичной и открытой системой. Сложность финансовой системы определяется неоднородностью составляющих элементов, разнохарактерностью связей между ними, структурным разнообразием элементов. Это вызывает многообразие и различие элементов системы, их взаимосвязей, тенденций, изменений состава и состояния системы, множественность критериев их деятельности.

Динамичность банковского финансового менеджмента как системы обуславливается тем, что она находится в постоянно меняющейся величине финансовых ресурсов, расходов, доходов, в колебаниях спроса и предложения на капитал. Это обеспечивает увеличение и углубление связей финансовой системы с внешней средой и усложняет процесс ее управления. Финансовая система банка является открытой системой, так как она обменивается информацией с внешней средой.

Таким образом, финансовый менеджмент банка представляет собой систему, к которой применимы все принципы системного подхода и производные от них принципы оптимального функционирования: сложность, стохастическая природа, иерархичность построения, целенаправленность функционирования, выделение общего и локальных критериев оптимальности, ограниченность ресурсов, экономический выбор и многовариантность развития. Это позволяет применить в научном исследовании системы финансового менеджмента банка общие закономерности целенаправленных систем.

Также, финансовый менеджмент можно представить как систему управления финансовыми потоками банка. Иначе говоря, финансовый менеджмент – это совокупность организационно-структурных подразделений банка, методологических положений, методических приемов, процедур и способов познания финансовой деятельности коммерческого банка, основанных на принципах системности, многосторонности, многофакторности исследования, иерархии показателей, многокритериальности оценки, согласованности и взаимообусловленности. Функционирование системы финансового менеджмента направлено на выявление резервов повышения эффективности деятельности кредитной организации, разработку экономически обоснованных рекомендаций по их использованию для достижения стратегических целей и задач развития.

Н. Самадова
(ТФИ, Узбекистан)

ФИНАНСОВЫЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ: ЗАДАЧИ И МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ РЕСУРСОВ

В экономической литературе существует множество различных точек зрения на определение содержания финансового анализа деятельности предприятия. Во-первых, выделяют разные задачи проведения финансового анализа. Во-вторых, делается акцент на характере использования финансовых ресурсов, возможном поиске наиболее рациональных и целесообразных вариантов решаемых предприятием задач в хозяйственной деятельности. В-третьих, за главное в определении содержания финансового анализа берется выяснения текущего состояния использования финансовых ресурсов

предприятием. В-четвертых, весьма большое внимание уделяется различным приемам и методам проведения самого анализа, подразумевающий не только их реализацию, но и значимость.

Отметим, что анализ финансового состояния предприятия не может быть самоцелью. Значение состояния финансов и финансового состояния хозяйственной деятельности, кК нам представляется, позволяет выделить как позитив, так и наиболее сложные проблемы управления имеющихся финансовыми ресурсами. Это, в свою очередь, может способствовать минимизации финансовых потерь и поднятию уровня показателей экономической деятельности предприятия. Незнание финансового состояния предприятия, как правило, приводит к рассогласованию управленческой деятельности на предприятии с теми целями, которые оно преследует. В этом аспекте существенно отметить, что речь не идет о простой и повседневной осведомленности коллектива и руководства предприятия о состоянии финансов: есть они в качестве ресурсов или их нет: хватает их на решение задач, сформулированных планами деятельности; соответствуют они требованиям рыночной деятельности или несоответственной и т.д.

Результаты анализа финансового состояния предприятия необходимы с позиции всесторонней оценки принимаемых решений. В этом аспекте мы разделяем позицию авторов, которые утверждают: «Устойчивое финансовое состояние функционирование отдельного предприятия возможно при условии выполнения ряда требований и принимаемым на нем финансовым решениям с точки зрения эффективности использования финансовых ресурсов: предпосылки возможного участия в принятии решения финансовых служб и специалистов; степень владения руководителями предприятий вопросами принятия финансовых решений; максимальный учет факторов и условий формирования финансовых показателей деятельности предприятия, финансовое планирование, базирующееся на экономическом прогнозе и т.д.

Оценка состава и структуры финансовых ресурсов будет неполноценной, если не будет проведен системный анализ состояния финансов предприятия, в том числе и по источниковой базе. Ответ на вопрос: из каких источников и в каких объемах образуются финансы предприятия необходим и создает возможности для оценки устойчивости его деятельности. Финансовый результат деятельности предприятия должен быть соизмеримым с возможностями источниковой его основой. Тем самым дается оценка не только самим источникам формирования финансовых ресурсов, но и тем ожиданиям с которыми предприятие столкнется. Чрезвычайно важным является то, что предприятию систематически приходится учитывать базовые принципы и условия, а также критерий оценки возможных вариантов наращивания своего финансового потенциала. Только оценка состояния финансов (как факт их наличия у предприятия) не позволяет определять варианты возможности их эффективного использования.

Задачи финансового анализа состояния предприятия и состояния его хозяйственной деятельности смыкаются. Такой процесс един, но требует диагностики соответствующих показателей, с одной стороны, а с другой - мониторинга как экономической, так и собственно финансовой деятельности. Целеполагание в анализе, его согласований с диагностикой и мониторингом, идет (так должно быть) не только с позиции необходимости выявления причин и факторов влияния на состояние финансов, но и поиска вариантов получения положительного экономического и финансового результата, с уменьшением финансовых рисков.

Анализ финансового состояния предприятия является составной частью. Анализа его хозяйственной и экономической деятельности. Имеемо такой подход позволяет широко использовать в пределах финансов-хозяйственного анализа методы экономического анализа, в основе которых превалирует комплексность изучения системы показателей. Финансовый анализ не можно не включать свою орбиту методы измерения (исчисления) показателей, методы выявления обобщения влияющих факторов воздействия на них. Другими словами надо хорошо знать (это-задача) достоверность рассчитанной основы получаемых показателей не только с точки зрения их обоснованного значения по конечным результатам, но и заданным значениям. Последствия, как нами отмечалось, приобретают плановую форму (здесь уместно напомнить, что при использовании любых методов планирования плановые показатели необходимы рассчитывать, т.е. они рассчитаны всегда), утверждаются и планируются к использованию. Показатели финансовой хозяйственной деятельности исчисляются путем сопоставления с базовыми значениями, которые предприятие получало в предыдущие периоды, но только этим нельзя ограничиваться. Разумеется, должен быть учитываемым потенциал экономических и финансовых возможностей предприятия к получению нового результата. Предприятие не может действовать на основе желаний, стремлений и т.д., а призвано оптимизировать условия получения конечного результата. Существенно заметить, что в условиях рыночной деятельности предприятия технико-технологически, экономически и кадрами прирастает своими финансовыми ресурсами. Их нехватка или отсутствие неминуемо приводит к банкротству, исчезновению предприятия. Достаточность финансовых ресурсов создает текущую и стратегическую возможность роста и развития предприятий, а знание особенностей управления финансовыми ресурсами предприятия, безусловно, необходимое условие полномасштабной его деятельности.

Система финансовых показателей деятельности предприятия количественно и качественно идентифицируется с параметрами его финансовых потребностей, если механизм управления финансовыми ресурсами сориентирован на цели ресурсосбережения и ресурсо-целенаправленность рыночных требований. Параметры ресурсо-обеспечения не являются постоянными, наоборот, все время меняются. Вместе с тем, они должны находиться в «согласии» с текущими и стратегическими целями и задачами предприятия в развитии. Следует систему финансовых показателей деятельности предприятия

оценивать как по потенциалу их возможного использования, так и с позиций обеспечения развития. В современных условиях усиливается значение получаемых предприятием финансовых показателей в решении проблем инновационного обновления и развития.

В анализе и оценке финансового состояния и финансово-хозяйственной деятельности предприятия результативность, безусловно, зависит от достигнутого уровня его финансово-хозяйственной деятельности. Надо исходить из того, что низкая финансовая результативность имеет обратное отрицательное влияние на формирование принимаемого (реализуемого) механизма управления результатами финансовой деятельности предприятия, а следствием достаточности финансовых результатов должно быть совершенствование процесса управления деятельностью предприятия. Это значит, что детерминирующая способность улучшающихся показателей результатов финансовой деятельности имеет характер разноаспектного воздействия на всю деятельность предприятия.

Нами было отмечено, что важнейшее значение имеет систематизация резервных возможностей использования финансового потенциала предприятия. К этому добавим, что в оценке и управлении результатами финансовой деятельности предприятия следует полнее учитывать непрерывный характер финансовой деятельности, ее внутренние способности к дополнительному увеличению прибыли и росту рентабельности. Управление резервами увеличения финансовых показателей, в частности, прибыли и рентабельности, представляет собой самостоятельный ряд мероприятий, направленных на кардинальное улучшение финансового состояния предприятия, с учетом изменяющихся факторов и условий деятельности.

Безусловно, механизм и процесс управления финансовыми результатами деятельности предприятия может быть улучшен в результате совершенствования финансового планирования, как инструментария управленческой практики. В финансовом планировании приоритетным является результативность зарабатываемости дополнительных финансовых доходов, соответствующая целям перспективного развития. Стабильное финансовое функционирование предприятия, базирующееся на достигнутых экономических показателях, находится не только во взаимосвязи с получаемыми финансовыми результатами, но и с эффективным построением управленческого механизма использования финансовых ресурсов. Возможность согласования целей управления финансовыми ресурсами с текущей и стратегической их достаточностью имеет теоретико-методологическую основу, отличающую выявлением факторов и условий принятия эффективных решений. Степень новизны принятия финансового решения соизмеряема не только с бюджетированием и контролем исполнения финансовых показателей, но и с формированием новых параметров финансовых ресурсных возможностей предприятия.

Определенный вывод заключается в том, что успешная финансовая деятельность предприятия невозможна без получаемых положительных финансовых результатов и без разумного управления финансовыми ресурсами. Такой вывод способствует развитию реализуемой многими предприятиями концепции выбора методов финансового управления, которые базируются на учете многообразия факторов использования финансовых ресурсов и одновременной оценке системы показателей, характеризующих финансовое состояние предприятия. При этом также важно учитывать, что поиск резервов повышения эффективности использования всех видов имеющихся ресурсов - одно из важнейших задач любого производства. Выявлять и практически использовать эти резервы можно только с помощью тщательного финансового экономического анализа. Исходя из этого анализ финансовых результатов деятельности предприятия является неотъемлемой частью финансово-экономического анализа, а основными показателями, характеризующими эффективность деятельности предприятия являются прибыль и рентабельность.

Показатели результатов финансовой деятельности необходимо характеризовать накопленным предприятием капиталом (масса капитала) и это имеет характер разнопланового воздействия на его деятельность в рыночных условиях. Важно учитывать, что финансовая деятельность предприятий многогранна и включает в себя реализацию и достижение целей посредством улучшения финансовых показателей и его финансового потенциала. Если финансовая деятельность характеризовалась эффективностью использования и наращивания финансовых результатов (текущих и стратегических), то финансовый потенциал является мощностью, полученной в результате деятельности и характеризующей возможности достижения целей предприятия.

Безусловно, необходимо принимать все меры активизации финансовой деятельности предприятия и с этой же целью проводить анализ финансового его состояния. Если предприятие оказывается в состоянии финансовой недостаточности, тогда необходимо, на основе полученных результатов анализа и оценки его финансовой деятельности, предпринимать комплексные усилия по реализации вновь сформулированных задач. Все разрабатываемые комплексом предприятия, его руководством, финансовыми службами мероприятия должны быть подчинены целям и задачам, обоснованным по критерию экономической целесообразности и эффективности.

**B. Sanakulova., F. Rustamov,
(Tashkent, Uzbekistan)**

MAINTENANCE OF STEADY ECONOMIC GROWTH BY PERFECTION OF THE MECHANISM OF THE TAXATION

Abstract. This article describes the improvement of the mechanism of taxation of business by increasing economic activity of subjects, creating favorable conditions in the sphere of taxation, benefits and incentives, improvement, reduction and simplification of the order to report to the tax authorities. And also it is offered a number of measures for the further development of activity of subjects of small-scale business and private enterprise and ensuring stable economic growth by increasing the economic activity of the population.

Keywords: taxes, small scale business, private enterprise, economic growth, economic modernization, tax, the property tax, tax burden, direct and indirect taxes, tax benefits.

JEL: H21, H23, H25.

In the Republic of Uzbekistan questions of development of small-scale business and private entrepreneurship along with privatization and privatization makes a basis of formation of multi-structure market economy from first years of independence. As a result of carried-out reforms, small business, private enterprise shows dynamic growth, increasing their share of the country's gross domestic product. From 2000 to 2015 the number of the registered subjects of small scale business and private enterprise, grew almost in 3 times. In 2014 17,2 subjects of small business are the share of 1000 people and private²⁵ entrepreneurship. This indicator is 12.3 in Moldova, in Russia - 11.3, in Ukraine - 7.5, in Belarus - 7.3 and in Azerbaijan - 1.6.²⁵ Apparently, on this indicator the Republic of Uzbekistan is a leader. Activity of subjects of small scale business and private enterprise is the major factor providing sustainable economic growth of the country in the last decades show a trend of steady growth. So, specific weight of subjects of small scale business and private enterprise in gross domestic product of the country grew from 31 % in 2000 to 56,4 % in 2014. During this period specific weight taken in the sphere small scale business and private enterprise grew with 49,7 to 80 % in 2014. Also, participation of small business and in localization of accessories and spare parts for production of cars and tractors (Table No. 1) increases. A number of the measures directed on creation favorable business - climate, improvement of standard and legal base, strengthening of a priority and a guarantee of inviolability of a private property, providing a freedom of enterprise, reduction of administrative functions of the state and allowing norms of activity, removal of bureaucratic barriers, ensuring wide access to use of financial and credit and raw material resources is carried out. In the conditions of economy modernization the mechanism of the taxation makes a great impact on activity of subjects of business. The state, through taxation mechanism can limit or, conversely, to stimulate their activity²⁶ Indeed, both the state, and the taxpayer are mutually interested in decrease (within the law) and establishment of optimum tax burden because it on the one hand stimulates financial and economic activity of the enterprises, on the other hand provides stable receipt of funds in the state budget. Level of influence of taxes on activity of subjects of business it is directly connected with a tax policy of the state. The tax policy represents economic, financial and legal measures to establish the state tax system in order to ensure the financial needs of the state and the country's economic development through the redistribution of financial resources²⁷. The current order of the taxation directly influences activity of subjects of business. In the Republic of Uzbekistan to the management decision-making tools have great value taxation. By means of taxation tools the state can influence the general level of economic activity of businessmen. Because influence of volume of paid taxes and other obligatory payments on the factors defining economic activity (the receivables and payables sum, production and investment potential, speed and volume of made production, quantity and level of competence of the personnel), is important.

Through increases of economic activity of subjects of business growth of volumes of tax revenues in the budget is provided. Measures such as the creation of an enabling environment in the area of taxation, benefits and incentives, improvement, reduction and simplification of the order to report to the tax authorities and the departments of statistics aimed at increasing the economic activity of business entities in the Republic of Uzbekistan. From January 1, 2015 the rate of a uniform tax for producers of an industrial output is lowered with 6 to 5 percent which was a few years ago established at a rate of 13 %. In recent years rates and on all other taxes tends to decrease so for example, the rate of a profit tax is lowered from 10 % in 2008 to 7,5 % in 2015. As a result of carried-out reforms of tax system, within the last decade's gradual decrease in a share of taxes in country gross domestic product is observed. The reason is to provide tax incentives for the strategic sectors of the economy of the Republic of Uzbekistan.

According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № 325 of 17 April 2006 "On measures to accelerate the development of service and services in 2006-2010. in the Republic of Uzbekistan"

²⁵ Osnovniyetendentsii I pokazatelisotsialno-ekonomicheskogorazvitiyaRespubliki Uzbekistan zagodinezavisimosti (1990-2010) iprognozna 2011-2015 , p. 99.

²⁶ Vahobov A. V. Soliqlarvasoliqqatortish: Oliyov'quvyurtlaritalabalariuchundarslik. - Toshkent: Sharq, 2009.-448 b.

²⁷ Panskov V. G. Nalogi i nalogooblojeniye: teoriya i praktika: uchebnyk dlya bakalavrov. - Moskva: ID Yurayt, 2012.-680 s.

From April 1, 2006 legal entities that provide financial, banking, personal and other services for 3 years are exempt from income tax (income) and the single tax. According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan №1048 from March 27, 2009 «About the program of localization of production of finished goods, accessories and materials on the basis of industrial cooperation in 2009» for further stimulation of increase in production of modern export-oriented and import-substituting production, strengthening of industrial cooperation between the large enterprises and subjects of small business, internal, branch and inter-branch industrial cooperation, for assistance of employment of the population, taking into account results of activity of the second Republican industrial exhibition and the cooperation exchange, the enterprises entering into the list of the above-stated Decree of the President, till January 1, 2012 are released from: customs duties for imported technological equipment and its components, as the components used in the process localized products (except for payment of charges for customs), income tax, single tax payment (for businesses using the simplified taxation), the property tax on fixed assets used in the production of localized products. A procedure for the direction of the released funds to build new facilities, expansion of existing production, reconstruction, modernization, technical and technological re-equipment, the introduction of a quality management system for the purchase of raw materials for the production of localized products to stimulate labor engineering employees of the companies involved in the process of localization of production. According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № 4058 from 28.11.2008 “About the program of measures for support of the enterprises of real sector of economy, to ensuring their stable work and increase in an export potential” for ensuring competitiveness in a foreign market of the export enterprises, for the enterprises with the foreign investments, specializing on production of finished goods, period of validity of a privilege on release from all taxes and obligatory payments in the budget is prolonged till 2012; period of validity of privileges on taxes for the enterprises with the foreign investments, specializing on production of finished goods is prolonged till 2012. The decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. 879 from May 28, 2008 is also directed on stimulation of activity of the manufacturing enterprises of localizable production, extension of period of validity of some privileges on release from the above-stated taxes and obligatory payments in the budget till January 1, 2011. As a result of complex measures for stimulation of production and the provided tax privileges growth of specific weight of the sphere of the industry, transport and communication in structure of gross domestic product of the country is provided.

In the Republic of Uzbekistan for achievement of stable macroeconomic development the last decades the great attention is given to decrease in tax burden of subjects of small business and private business. As a result of carried-out budgetary and tax reforms specific weight of tax burden in structure of gross domestic product of the country it is lowered from 37,1 % in 2000 to 19,1 % in 2014. With reduction of specific weight of tax burden in structure of gross domestic product of the country proportional growth of gross domestic product is provided. All this proves that the benefits provided by the work function of taxes and challenging works in practice. Processes of preparation and providing tax reports are improved. Since July 1, 2005 subjects of small business and private business and state of emergency passed from a monthly order of providing reports on quarterly, and farms to the annual. As a result of carried-out reforms of a rate of taxes decrease, at the expense of stimulating function of taxes, the taxable base extends, the absolute size of the paid taxes grows.

The state policy directed on support of subjects of small business and private business in 2015 will proceed. At the expense of it, it is planned to finish a share of this sphere in country gross domestic product to 60 %. In our opinion, for further development of activity of subjects of small business and private business, strengthening of economic capacity of regions and ensuring stable rates of economic growth at the expense of increase in economic activity of the population implementation of below-mentioned measures is expedient. **First**, to provide expansion of taxable base at the expense of ensuring stability of the mechanism of the taxation and growth of economic activity. Also it is offered to provide scientifically - reasonable decrease in tax burden and an optimum ratio of direct and indirect taxes. Reduce gross domestic product redistribution through taxation mechanisms and reducing the accumulation of the state budget funds to ensure the reduction of unemployment, reduction in public spending, a proportional reduction of the tax burden. This in turn stimulates the stable economic. **Second**, at an assessment of activity of the mechanism of the taxation in economy it is expedient to investigate indicators of specific weight of taxes in gross domestic product structure in interrelation with an indicator of specific weight of social expenses in structure of expenses of the state budget. High rates of taxes are considered as one of the major factors limiting processes of accumulation in national economy. Withdrawal of a notable share of the income of businessmen through taxes and obligatory payments limits financial potential and enterprise enthusiasm, attraction of investments into real sector of economy negatively influences processes. Effective use of the mechanism of the taxation for stimulation of attraction of investments into a private sector and expansion of accumulation will serve in the future as the powerful factor providing economic growth. Decrease in tax rates positively influences the general level of the offer in national economy, on increase in the income of businessmen and the population, the increase in accumulation and the capital finally is provided. And on the contrary, the increase in tax rates can lead to reduction of labor and economic activity, to decrease in volumes of accumulation, to development of shadow economy. **In the third**, the mechanism of use of stimulating function of taxes for stimulation of development of resource-saving technologies and productions, demands further improvement and development. In the conditions of economy modernization for development of innovative economy are required introduction in production of new equipment and technology, the state, stimulating resource-saving technologies through tax privileges and preferences, thereby stimulates production qualitative, competitive, production. Provided that the accumulated amount of tax benefits will be used for technical and technological re-equipment, it will give the effect of a multiplicative growth. In our opinion, it is the provision of such benefits must continue, and it is through them reveals the incentive function of taxes.

References:

1. Osnovniyetendentsii i pokazatelisotsialno-ekonomicheskogorazvitiya Respubliki Uzbekistan zagodinezavisimosti (1990-2010) iprognozna 2011-2015 gg.
2. Karimov I. A. Nujnaborotsyazanezavisimostibezopasnost. - Toshkent: Uzbekistan, 2002. - s. 210.
3. Karimov I. A. Vsenashiustremeniyaiprogrammi - voimadalneyshegorazvitiyaRodiniipovisheniyaablagosostoyaniyanaroda. - Tashkent: Uzbekistan, 2011. - s. 48.
4. Vahobov A. V. Soliqlarvasoliqqatortish: Oliy'oquvyurtlaritalabalariuchundarslik. - Toshkent: Sharq, 2009.-448 b.
5. Panskov V. G. Nalogi i nalogooblojeniye: teoriya i praktika: uchebnik dlya bakalavrov. - Moskva: ID Yurayt, 2012.-680 s.

Ганна Сиволап
(Миколаїв, Україна)

СУЧАСНИЙ СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ НА АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Від розвитку економіки та бізнесу сьогодні залежить економічна могутність держави, соціально-політична стабільність, спроможність виконання державною соціальних гарантій, що закріплені в Конституції України. В свою чергу, одним із основних напрямів розв'язання цієї ситуації є розширення та зміцнення зовнішньоекономічних зв'язків з іншими країнами.

Зовнішньоторговельна діяльність Херсонської області має яскраво виражену експортноорієнтовну специфіку. Протягом 2003 – 2014 років спостерігалось коливання показників зовнішньоекономічної діяльності, що зокрема було спричинено негативними наслідками економічної кризи. Середній коефіцієнт покриття експортом імпорту за останні 11 років складає 1,90. Зовнішньоторговельний обіг області за ці роки збільшився у 3 рази.

Суб'єкти господарювання області здійснюють зовнішньоекономічну діяльність з партнерами із близька 100 країн світу щорічно. Основну частину експорту області складає експорт до країн СНД (у середньому за період 2003 – 2013 років - 37,2%). Обсяг експорту до країн ЄС та Азії складає відповідно 25,8% та 25%. До Америки екпортується 3,3% місцевих товарів, до Африки – 3,1%.

Серед основних партнерів в експорті товарів області за динамікою останніх років можна виокремити Російську Федерацію (22,1% від загального обсягу експорту за 11 років), Туреччину – 11,3%, Німеччину – 6%, Нідерланди – 5,2%, Білорусь – 4,3%, Казахстан – 4,3%, Молдову – 2,6%.

У першому півріччі 2014 року відбулась незначна диверсифікація зовнішніх ринків для місцевого товаровиробника, а саме збільшення експортного потоку до країн ЄС та відповідне зменшення до країн СНД, зокрема Російської Федерації, Білорусії, Молдови та Казахстану. Найбільші експортні поставки з області здійснювались у цей період до: Туреччини - 24,5%, Російської Федерації – 17,6%, Нідерландів – 10,1%, Іраку – 6,5%, Великої Британії – 4,8%.

Зовнішньоекономічна діяльність є важливою й невід'ємною сферою господарської діяльності підприємств, фірм, всіх учасників ринкових відносин. Здійснюючи зовнішньоекономічну діяльність, керівники підприємств обов'язково аналізують її ефективність.

Важливою умовою успішного функціонування підприємства, де експорт або імпорт є основним видом діяльності, є створення досконалої системи оцінки результатів експортно-імпортних операцій, рівень яких характеризується ефективністю їх здійснення [3, с. 171].

Аналіз економічної ефективності зовнішньоекономічної діяльності полягає у вивченні поточного стану підприємства та його підрозділів, відхилень фінансових показників від запланованого рівня та виявленні факторів, що спричинили ці відхилення. Даний аналіз необхідний для того, щоб виявити можливі проблеми та розробити заходи і засоби, за рахунок яких можна підвищити конкурентоздатність підприємства та забезпечити власний успіх. Він є невід'ємною та визначальною частиною загального аналізу зовнішньоекономічної діяльності підприємства. Комплексний аналіз суб'єкта господарювання, який здійснює зовнішньоекономічну діяльність, передбачає:

- а) дослідження стану зовнішньоекономічної діяльності підприємства у цілому та його підрозділів;
- б) з'ясування рівня міжнародної конкурентоспроможності товарів, що експортуються;
- в) виявлення можливих резервів підвищення результативності зовнішньоекономічної діяльності;
- г) постановку проблеми щодо стратегії і тактики поведінки на зовнішньому ринку та розробку заходів з реалізації поставлених завдань.

Методика аналізу ефективності зовнішньоекономічних операцій насамперед передбачає:

- а) загальний аналіз дохідності підприємства за рахунок зовнішньоекономічної діяльності;
- б) аналіз виконання зобов'язань за зовнішньоекономічними операціями;
- в) аналіз ефективності віддачі на кошти, вкладені в експортні операції;
- г) аналіз ефективності імпортних операцій, зокрема, у випадку їх здійснення на умовах використання кредиту.

Способом визначення ефективності зовнішньоекономічної діяльності є обчислення різних показників економічної ефективності на основі зіставлення досягнутих економічних результатів із витратами ресурсів на їх досягнення.

Показники економічної ефективності поділяють на:

1. показники ефекту, що визначаються як абсолютні значення і відтворюються в грошових одиницях як різниця між результатами діяльності та витратами на її здійснення;
2. показники ефективності, що визначаються як співвідношення прибутку від діяльності підприємства до витрат на її здійснення і відтворюються відносними величинами: відсотками, частками одиниці.

Аналізуючи за вищезазначеними показниками рівень організації зовнішньоекономічної діяльності Херсонщини, слід зазначити, що на її території спостерігається значна диспропорція серед міст та районів області за показниками діяльності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності на різних територіях. Зокрема, найбільшу питому вагу в загальному обсязі зовнішньоторговельного обігу мають міста обласного значення: Херсон – 61,7% від загальнообласного показника, Каховка – 11,2%, Нова Каховка – 9,6%, а також Скадовський та Цюрупинський райони – 6,6% та 3,9% відповідно.

У той же час у деяких районах області відсутні підприємства – суб'єкти зовнішньої торгівлі, а саме у Великолепетиському, Голопристанському, Нововоронцовському та Новотроїцькому районах. Така тенденція спричинена відсутністю функціонуючих промислових об'єктів на зазначених територіях.

Для того, щоб показники ефективності давали на практиці правильну відповідь на питання про доцільність реалізації підприємством тих чи інших зовнішньоторговельних операцій, варто правильно обрати критерій ефективності.

Критерієм ефективності зовнішньоекономічної діяльності є максимум чистого доходу від експортних (або, залежно від виду зовнішньоекономічної діяльності, імпортних) операцій. Згідно з цим критерієм, варто обирати найліпші варіанти співробітництва з зовнішніми торговельними партнерами.

Розрахунок показників ефективності вимагає дотримання наступних принципів методологічних положень:

а) принципу всебічного обліку всіх складових елементів витрат та результатів, який припускає якісну класифікацію і відтворення відповідних показників у документах оперативного, статистичного і бухгалтерського обліку;

б) принципу зведення витрат і результатів для зіставлення, який показує, що показники, які порівнюються, повинні відтворюватися однаковими кількісними одиницями і носити антонімічний характер в економічному розумінні;

в) принципу зведення різнотермінових витрат і результатів до одного моменту часу за допомогою дисконтування;

г) принципу зіставлення з базовим варіантом, що відтворює сутність застосування показників ефективності для здійснення економічного аналізу, який проводять не тільки з метою опису поточного стану діяльності суб'єкта господарювання, а й з метою опрацювання пропозицій щодо поліпшення економічної ситуації, яка склалася в періоді, що аналізується [2, с. 236].

Аналізуючи стан організації зовнішньоторговельних операцій на аграрних підприємствах Херсонської області та вживаючи відповідні заходи щодо їхнього розвитку підвищується ефективність функціонування даного суб'єкту господарювання і пошук резервів такого зростання. Після проведення даного аналізу складається список стратегічних альтернатив, тобто система стратегій із розрахунком вірогідності їх запровадження щодо досягнення загальної мети.

Таким чином, використання збалансованої системи показників у сфері стратегічного управління зовнішньоекономічної діяльності аграрних підприємств дозволяє удосконалити систему прийняття стратегічних та тактичних рішень, оптимізувати використання обмежених внутрішніх резервів розвитку підприємства щодо подальшого розвитку конкурентних переваг у довгостроковій перспективі.

Література:

1. Вівчар О. І. Основні аспекти підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності підприємств// Галицький економічний вісник, № 2 2009, с. 26.
2. Волков І. Стан і перспективи розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємств України, 2007, с. 236.
3. Зовнішньоекономічна діяльність підприємств: Навчальний посібник / [Козак Ю.Г., Логвінова Н.С. та ін.]; за ред. Ю.Г. Козака, Н.С. Логвінової, М.А. Зайця. – 4-те вид., перероб. та доп. – К.: Освіта України, 2012. – 272 с.
4. Міжнародна торгівля: Підручник. / За ред. Ю.Г. Козака, Н.С. Логвінової. –К.: ЦУЛ, 2011. – 512 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Тищенко Світлана Іванівна.

Олена Сотнікова
(Київ, Україна)

КЛЮЧОВІ ПОКАЗНИКИ ЖИТТЄВОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ПРИМІСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

Постановка проблеми. У країнах Західної Європи та США субурбанізація розвивалась в діалектичній єдності зі зростанням добробуту, прогресивних технологічних зрушень, сприятливої урядової політики заохочення збільшення приміських територій, що дозволило не тільки вирішити ряд важливих соціальних завдань, а й підвищити ефективність розвитку в прилеглих зонах промисловості, сільського господарства, будівництва, сфери послуг тощо.

В Україні, для якої притаманний високий рівень урбанізованості старопромислових регіонів [3], практично не використовуються можливості подолання багатьох гострих проблем соціально - економічного характеру, які відкриває субурбанізація. Освоєння приміських територій ускладнюється відсутністю цілісної системи стратегічного планування, яка б враховувала специфіку їх ресурсного забезпечення, базисних соціальних умов тощо. Особливої актуальності при цьому набуває аналіз показників життєвого рівня населення, котрі виступають детермінантами соціального розвитку приміських територій за численними каналами впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та невирішена частина проблеми. Соціальна проблематика займає чільне місце у працях вітчизняних науковців. Останні публікації українських дослідників у цій сфері присвячені, зокрема: розробленню концептуальних підходів до вимірювання якості життя населення з урахуванням міжнародного досвіду, проблемам нерівності в Україні, оцінюванню її масштабів, складових, проявів та наслідків (Е.М. Лібанова, О.М. Гладун, Л.С. Лісогор), дослідженню проблем соціальної спрямованості розвитку ринку праці та соціального захисту населення (В.В. Онікієнко), вивченню трансформаційних змін у сфері людського розвитку й вимірюванню його регіональних диспропорцій (Л.М. Черенько, О.В. Макарова), аналізу причин та особливостей соціального відторгнення в Україні та розробленню рекомендацій щодо подолання цього явища (Е.М. Лібанова, Ю. Левенець, О.В. Макарова, В. Котигоренко, Л.М. Черенько, О.М. Хмелєвська, Л.Г. Ткаченко, О.М. Балакірева) та ін. Не зважаючи на широке охоплення даними дослідженнями територіальних особливостей соціально-економічного й людського розвитку України, специфіка цих процесів у контексті субурбанізації залишається недостатньо висвітленою та потребує поглибленого вивчення.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є вивчення показників рівня життя в Україні та визначення їх впливу на соціальний розвиток приміських територій в умовах трансформації економічного простору.

Виклад основного матеріалу. Рівень життя населення – це комплексне, багатогранне поняття, на основі якого можна не лише охарактеризувати матеріальну сторону людського буття, а й визначити результати функціонування економічної системи країни за певний часовий проміжок. Матеріальне становище домогосподарств здійснює вплив практично на всі аспекти життєдіяльності людини й суспільства. Точки прямого впливу також мають широкий спектр і охоплюють практично всі сфери [1].

Згідно концепції життєвого шляху К.Х. Малдер [4] переселення – це форма раціональної поведінки населення, що підпорядковується трьома основними траєкторіям – професійній, житлово-матеріальній та родинно-побутовій (рис. 1).

Створено автором: [2;3].

Рис. 1. Ключові показники життєвого рівня населення, що детермінують соціальний розвиток приміських територій

Система показників матеріального становища охоплює широкий спектр соціально - економічних характеристик, що відображають матеріальний добробут населення в різних аспектах, у т.ч. такі важливі з точки зору субурбанізації показники, як доходи і витрати домогосподарств, а також їх майнові характеристики [2].

Переважну частку в складі доходів населення становить оплата праці як будь-який заробіток, обчислений у грошовому вимірі, який працівники підприємств, організацій, установ отримують за свою роботу. Так, в Україні частка оплати праці в структурі грошових доходів за період 2009–2012 рр. коливалась на рівні 49,1%.

Для оцінювання матеріального становища найманих працівників на макроекономічному рівні використовується показник частки оплати праці у структурі ВВП. У 2012 р. його значення дорівнювало 52,2%, що ненабагато більше, ніж у 2009 р. (49,4%). Хоча за даним показником Україна наближається до передових країн Організації економічного співробітництва та розвитку, рівень номінальних і реальних доходів українського населення залишається порівняно низьким.

Для аналізу матеріального добробуту населення важливе значення має оцінка динаміки реальних доходів, у т.ч. такої компоненти як реальна заробітна плата, оскільки саме від їх величини і темпів зростання залежить купівельна спроможність населення та можливості здійснювати заощадження. Протягом 2009–2013 рр. відбувалось зростання (окрім 2009 р.) як показників реального наявного доходу (у середньому на 9% щорічно), так і реальної заробітної плати (у середньому на 9,6% щорічно), однак їх позитивна динаміка уповільнювалась інфляційними явищами, про що свідчать темпи зростання номінальної заробітної плати.

Аналізуючи в цілому стан матеріальної забезпеченості населення в Україні за період 2009–2012 рр., можна відзначити як позитивні, так і негативні зрушення. Хоча оплата праці займає високу частку у ВВП, рівень середньомісячної зарплати у вітчизняній економіці залишається в рази нижчим, ніж у розвинених країнах.

В Україні селітебне освоєння приміських територій часто відбувається за рахунок забудови приміських сіл, оскільки в них наявні принаймні базові інфраструктурні об'єкти. Суттєві відмінності в рівнях розвитку й доступності об'єктів соціальної інфраструктури у сільських та міських поселеннях формують їх високу інфраструктурну неоднорідність.

Таким чином, наближення рівнів інфраструктурного забезпечення сільських домогосподарств до середнього міського рівня не тільки виступає запорукою успішного освоєння вільних приміських ділянок селітебного призначення, а й розвивати прилегли сільські території.

Проведення в Україні поміркованої політики соціального розвитку приміських територій відкриває широкі можливості для вирішення ряду важливих соціально-економічних завдань. Із урахуванням наявності емпірично доведеного взаємозв'язку між життєвим рівнем та процесами субурбанізації виділено канали, через які здійснюється максимальний вплив на соціальний розвиток приміських територій – матеріальне становище та умови проживання. Дослідження останніх тенденцій ключових з точки зору субурбанізації показників життєвого рівня в Україні (доходів та витрат населення, майнових характеристик і житлових умов домогосподарств, рівня розвитку та доступності закладів соціальної інфраструктури) дозволило виділити проблеми, пов'язані зі специфікою життєвого рівня населення:

- в Україні можливість переселення до комфортного приміського житла обумовлюється не стільки потребою покращення житлових умов, скільки престижністю та заможністю, що пов'язано з недостатніми матеріальними можливостями українців. Низький рівень розвитку системи іпотечного кредитування призводить до вилучення переважної частки міського населення з числа учасників процесів субурбанізації;
- реальний бюджет домогосподарств великих міст не дозволяє здійснювати суттєві заощадження на придбання, будівництво, капремонт нерухомості, а також оплачувати споживчі витрати на забезпечення достатнього рівня особистої транспортної мобільності, належне поточне утримання майна тощо;
- самооцінка рівня своїх доходів міськими домогосподарствами та їх песимістичні очікування щодо змін матеріального стану у найближчій перспективі формують особливий тип заощаджувальної поведінки, однією з ознак якої є демотивація до переселення у передмістя;
- суттєвою перепорою до освоєння приміських територій виступає недоступність закладів соціальної інфраструктури (транспортна або територіальна віддаленість найближчих закладів освіти, охорони здоров'я, культури, побуту, зв'язку тощо).

Розроблення механізмів їх подолання є передумовою соціального розвитку приміських територій, а тому є перспективним напрямом подальших досліджень у цій сфері.

Література:

1. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 320 с.
2. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; за ред. Л.М. Черенко. – К. : ТОВ “Видавництво “Консультант”, 2006. – 428 с.
3. Яковлева Ю.К. Социально - демографические последствия урбанизационных процессов старопромышленных регионов / Ю.К. Яковлева, С. Заветный // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків, 2012. – Вип. 12 (1). – С. 55–58

4. Mulder C.H. Migration dynamics: A life course approach / C.H. Mulder. – Amsterdam: Thesis Publishers, 1993. – 251 p.

Науковий керівник:

д. е. н., професор Федоренко Валентин Григорович.

**Анастасія Сташкевич
(Чернівці, Україна)**

СТАН БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТОК 2015 РОКУ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

На сучасному етапі, в умовах трансформації економіки, серед основних проблем України, що потребують вирішення, важливе місце посідає завдання формування ефективної банківської системи. На етапі переходу України до ринкової економіки проблеми банківського сектору стають особливо актуальними, адже від їх вирішення значною мірою залежить не тільки успішна діяльність підприємства чи окремої галузі, але й прискорення розвитку економіки країни в цілому.

Проблематика сучасного стану банківської системи України зокрема досліджується такими вченими та науковцями: О.І. Кіреєв, Ю.С. Тисячна, О.Д. Ладюк, О.В. Тарасова, М.Б. Колісник, В.Д. Базилевич, Ю.В. Кій, В.М. Гейця, А.А. Гриценко, О.В. Дзюблюк та інші.

Метою статті є оцінка стану банківської системи України на початок 2015 року та визначення перспектив її розвитку.

Банківська система України - це провідна ланка фінансової системи, регулятор грошового обігу, основний центр акумуляції фінансових ресурсів та їх перерозподілу, вона володіє особливим важелем впливу на вітчизняну економіку. Від стабільного розвитку банківської системи залежить подальше економічне зростання України, можливість виходу на міжнародні фінансові ринки та активна участь у глобалізаційних процесах [2].

Сучасний стан банківської системи України, залишає бажати кращого, існує багато невирішених проблем, які потребують негайної реакції з боку влади. На разі Україну порівнюють з найбіднішими країнами світу, після чергового падіння гривні мінімальна зарплата становила 43 долари, що на 4 долари менше ніж у бідних Бангладеші, Гані та Замбії [7].

НБУ опублікував достатньо читабельний документ «Банківська система 2015: виклики та перспективи», який дає можливість зрозуміти офіційну позицію регулятора відносно проблем сектору, а головне пріоритетність поставлених задач.

Головні проблеми банківської системи, на думку НБУ це:

- значна девальвація гривні, спад в економіці, військові дії східному регіоні та анексія АР Крим, недостатній рівень корпоративного управління зумовили погіршення якості кредитного портфелю банків.
- низький рівень капіталізації банківських установ.
- високі збитки банківського сектору, що склали майже 53 млрд. грн.
- невирішені питання, зокрема у податковій сфері, процесі реформування судової системи України та боротьби з корупцією.
- зростання валютних ризиків як потенційна загроза стійкості банківської системи.
- викривлення окремими банками статистичної звітності, що ускладнює можливості оцінки реальних масштабів кредитування банками пов'язаних осіб [4].

Головними шляхами врегулювання проблем в банківській системі НБУ назвав такі:

- розширення переліку пов'язаних осіб;
- встановлення обов'язку банку подавати Національному банку України інформацію про пов'язаних з банком осіб;
- надання Національному банку України права при здійсненні банківського нагляду визнавати фізичних та юридичних осіб такими, що є пов'язаними з банком, за наявності ознак, визначених Національним банком України;
- передбачення можливості віднесення банку до категорії проблемного у разі систематичного подання недостовірної звітності, у тому числі щодо операцій з пов'язаними особами;
- покладення відповідальності на власників істотної участі, керівників банків та інших пов'язаних з банком осіб обов'язку відповідати всім своїм майном у разі, якщо їх дії чи бездіяльність призвели до неплатоспроможності банку;
- встановлення адміністративної та кримінальної відповідальності власників істотної участі, керівників банків, та інших пов'язаних з банком осіб за діяльність, що призводить до неплатоспроможності банку [3].

На нашу думку, не враховано ряд важливих питань:

- валютні кредити населення (болюча тема багатьох українців);
- недостатня увага до депозитного відтоку (не адекватно запропоновано чітких напрямів щодо залучення коштів населення, та повернення довіри до аабанківських установ);
- виплата депозитів вкладникам ліквідованих банків;
- валютне питання.

НБУ обрав кілька напрямів, щодо вдосконалення банківської системи, не охопивши її цілком та не зачіпаючи ці важливі, на наш погляд проблеми.

Слід зазначити, що курс валют, який росте з неймовірною швидкістю та тягне за собою підвищення рівня цін (на продукти, комунальні послуги, паливо та ін), достатньо логічним кроком було би підвищити соціальні виплати, адже якщо деякі соціальні прошарки жили бідно рік назад, то зараз вони стали ще бідніші.

В бюджеті зафіксовано, що з 1 грудня 2015 року передбачалось збільшення прожиткового мінімуму, мінімальних пенсій, мінімальних зарплат в Україні на 13%, але на разі ми цього не спостерігаємо, незначне підвищення виплат все ж не полегшило життя пересічних українців [8].

Банківський ринок знаходиться в трансі від курсового стрибка, втрати активів у Криму та зоні АТО (втрата більше 15% активів і пасивів банків), падіння платоспроможності позичальників, масового скорочення персоналу і продовження серії дефолтів фінансових установ. Масовий відтік депозитних коштів населення склав \$ 10 млрд за валютними вкладками, і понад 40 млрд - за гривневими [10].

Таку ситуацію зокрема прокоментувала голова НБУ Валерія Гонтарева: "Ми не починаємо реформи банківського сектора, ми вже перебуваємо на фінішній прямій. На жаль, ви бачили, скільки банків вибуло з ринку... Я вам скажу, що у нас залишилась здорова і дуже сильна банківська система. Ті банки, які залишилися і пройшли стрес-тести, які повністю показали прозорість свого акціонерного капіталу, - це і буде здорова банківська система, яку ми побачимо найближчим часом". З одного боку, так, можна сказати, що залишаться найбільш стійкі банки, з іншого ж, пані Гонтарева не враховує те, що держава втратила велику частину бюджетних коштів, за рахунок ліквідації банків. Не можна стверджувати, що наша банківська система на стадії вичухання, це вже голова НБУ значно перевищила [5].

До числа збанкрутілих, можна віднести "Надра банк", нагадаємо, 5 лютого 2015 року НБУ визнав Надра Банк неплатоспроможним і призначив тимчасову адміністрацію Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Основною причиною такого рішення стала недокапіталізація банку відповідно до вимог стрес-тестування і несприятливості діяльності у відповідність до вимог законодавства [9].

Аналізуючи діяльність банку можна спостерігати, що у січні 2015 року депозитний портфель юридичних осіб у банку «Надра» скоротився відразу на 2,17 млрд грн, або на 37,5%, тоді як обсяг вкладів фізичних осіб (які скаржилися на суттєві затримки з поверненням депозитів) зменшився лише на 25 млн грн, або на 0,5%. Про це свідчить статистика Асоціації українських банків. За даними Асоціації українських банків, у січні збиток банку «Надра» становив 5,8 млрд грн, а його капітал став від'ємним – на рівні -5,28 млрд грн.

У фінансовій звітності за 2014 рік банк «Надра» спробував замаскувати за підсумками 2014 року потребу докапіталізації, вказавши, що адекватність його регулятивного капіталу (повинна бути не менше 10%) складала 13,2%.

Утворену в балансі діру доводилося закривати рефінансуванням Нацбанку. За даними НБУ, ще в березні-квітні він надав «Надра» позик на 3,3 млрд грн. Якщо ж згадати ще рефінансування, отримане в 2008-2009 рр., загальна сума заборгованості «Надра» перед НБУ під 10 млрд грн [6].

«Банк «Надра» мав потрапити під ліквідацію ще в 2008 році. Він був нежиттєздатним увесь цей час. Акціонер намагався його підтримувати. Але він просто йому дістався таким. Це банк, який не потрібно було залишати на ринку», - сказав Писарук. За його словами, усі міжнародні організації, у тому числі МВФ, починаючи з 2009 року рекомендували віднести банк до категорії неплатоспроможних і ліквідувати його [9].

За роки незалежності в Україні створена і діє банківська система, яка активно впливає на соціально-економічний комплекс як держави в цілому, так і її регіонів. Треба визнати, що банківська система в Україні перебуває нині у стані подальшого реформування і потребує конкретних дій. Аби підвищити ефективність української економіки, банкам треба відігравати роль посередника між надходженням вітчизняних заощаджень та раціональним розміщенням капіталів в економіці [1, с. 85].

Отже, зважаючи на існуючі проблеми, можна запропонувати такі шляхи вирішення:

- підвищення контролю за діяльністю банків;
- підвищення рівня капіталізації банків;
- врегулювання конфліктів між народом і банками, пом'якшення умов договору (виплата валютних кредитів за меншим курсом);
- забезпечення довіри до банків, шляхом підвищення їхньої стабільності, конкурентоспроможності та стійкості;
- посилення боротьби з відмиванням злочинних грошей;
- участь банків у міжнародних банківських об'єднаннях, відкриття філій за кордоном.

На нашу думку, банківська система України має ряд серйозних проблем, НБУ робить маленькі кроки щодо їх подолання, але на сьогодні вони є малоефективними, тому що банківська система нашої країни на стадії краху і потребує повільного одужання та швидких дій уряду.

Література:

1. Тарасова О. В. Стан і тенденції розвитку банківської системи України [Текст] / О. В. Тарасова, Ю. О. Панова // Економіка харчової промисловості. - 2014. - № 3. - С. 79-86, с. 85
2. Сусіденко Ю. В. Сучасний стан та перспективи подальшого розвитку банківської системи України [Електронний ресурс] / Ю. В. Сусіденко, Вовчок Ю. В. // Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ - Режим доступу: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2012/Economics/1_122213.doc.htm

3. «Банківська система 2015: виклики та перспективи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=14741673>
4. Банківська система — 2015: погляд НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bankografo.com/bankivska-sistema-2015-poglyad-nbu.html>
5. Гонтарева: одужання банківської системи – на фінішній прямій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.ua/ua/news/1389635-gontareva-oduzhannya-bankivskoyi-sistemi-na-finishnij-pryamij>
6. З банку "Надра" вивели 2 млрд грн. Перед введенням тимчасової адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://antikor.com.ua/articles/30813-z_banku_nadra_viveli_2_mlrn_grn_pered_vvedennjam_timchasovoji_administratsiji
7. Мінімальна зарплата в Україні через падіння гривні вже нижча, ніж у Замбії й Гані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/finance/1047928-minimalna-zarplata-v-ukrajini-cherez-padinnya-grivni-vje-nijcha-nij-u-zambiji-i-gani-zmi.html>
8. Мінімальні зарплати та пенсії українців зростуть на 13% із 1 грудня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.ua/soc/1042211-minimalni-zarplati-ta-pensiji-ukrajintsiv-zrostut-na-13-iz-1-grudnya-2015-roku.html>
9. Надра Банк треба було закрити ще в 2008 році – заступник голови НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://antikor.com.ua/articles/27482-nadra_bank_treba_bulo_zakriti_shche_v_2008_rotsi_zastupnik_golovi_nbu
10. Рейтинг життєздатності банків – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zt.ridna.ua/2015/02/16/rejtynh-zhyttjezdatnosti-bankiv-2015/>

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Харіна Наталія Володимирівна.

Б. Султонов, М.Б. Султонов
(Узбекистан, Ташкент)

РЕСПУБЛИКА БАНК ТИЗИМИДА БУХГАЛТЕРИЯ ХИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Республика банк тизими фаолиятига тўғри баҳо беришда банкларда бухгалтерия ишларини тўғри ташкил этиш ва бухгалтерия ҳисобини аниқ юритиш катта аҳамиятга эга. Бухгалтерия ҳисобини юритиш ишларини тўғри ташкил қилишда бухгалтерия ҳисобини тартибга солувчи қонун ҳужжатлари талабларига риоя этиш талаб этилади. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонунининг

5-моддасида банкларнинг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи Марказий банк томонидан тартибга солиниши белгилаб берилган. Шунга кўра, Марказий банк томонидан тижорат банкларида бухгалтерия ишларини амалга оширишни таъминлайдиган меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқиладиган ва такомиллаштириб борилади.

Охири йилларда Марказий банк томонидан республикамизда фаолият юритаётган банкларда бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар асосида амалга оширишни таъминлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини банк фаолиятида қўлланилиши учун шарт-шароитлар яратилмоқда.

Ҳозирги кунда банк молиявий аҳволи ҳақида энг тўлиқ маълумот тақдим этиш учун 1-сонли “Молиявий ҳисоботни тақдим этиш” номли Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти қўлланилади. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти асосида тузиладиган ва тақдим этиладиган умумий йўналишдаги молиявий ҳисоботнинг барча шаклларида 1-сонли МҲХС қўлланилиши шарт қилиб белгилаб берилган.

1-сонли МҲХСга кўра, “Умумий йўналишдаги молиявий ҳисобот муайян маълумотга талабларни жавоб берадиган ҳисоботни талаб этиш имконияти бўлмаган фойдаланувчиларнинг талабларини қондириш учун тайёрланади. У алоҳида тақдим этиладиган ёки оммавий ҳужжатларнинг бир қисмини тақдим этадиган ҳисобот шаклларини ўз ичига олади.”

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан “Тижорат банклари томонидан эълон қилинадиган ҳисоботларига қўйилладиган талаблар тўғрисида”ги Низом ишлаб чиқилган ва амалиётга тадбиқ қилинган. Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган банклар учун 1-сонли МҲХСга мувофиқ, матбуотда эълон қилинадиган молиявий ҳисобот шакллари бўлган бухгалтерия баланси, фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот, капиталдаги ўзга-ришлар тўғрисидаги ҳамда пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботларни белгилайди.

Ҳозирги кунда республикамиздаги барча банклар юқорида қайд этилган ҳисоботларни тузиб, аудиторлик текширувларидан ўтказиб, матбуотда эълон қиладилар. Бундан ташқари, банкларнинг кредит, депозит, лизинг ва бошқа операциялари ҳам халқаро стандартлар асосида амалга оширилмоқда.

Республика молия-банк тизими бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот тизимини Молиявий Ҳисоботларнинг Халқаро Стандартларига тўлиқ мослаштириш борасидаги тадбирлар бундан кейин ҳам давом эттирилади. Бу тадбирлар Жаҳон банкининг техник кўмагида амалга оширилади. Бунда тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобига оид қонунчилик ва меъёрий ҳужжатларни МҲХСга тўлиқ мослаштириш, банкларнинг ҳисобварақлар режасининг МҲХСга мувофиқлаштирилган янги таҳририни ишлаб чиқиш,

тижорат банкларининг МҲҲСга мослаштирилган мустақил ҳисоб сийәсатларини қайта ишлаб чиқиш кўзда тутилмоқда.

Ушбу вазифаларнинг бажарилиши банк фаолиятининг шаффофлигини оширишга, бу эса, ўз навбатида, хорижий инвесторлар, халқаро ташкилотларнинг, банк омонатчилари ва мижозларнинг банк тизими тўғрисида етарлича маълумот олишига, миллий молия-банк тизимининг халқаро молиявий тизимга интеграциялашув жараёнларини тезлаштиришга хизмат қилади.

Шавкат Сунакбаев
(МКТУ, Туркестан, Қазақстан)

ПОСТКРИЗИСНОЕ ВОССТАНОВЛЕНИЕ: ВОЗМОЖНОСТИ И РИСКИ

Экономика любой страны мира переживает различные стадии своего развития. Бурный экономический рост может сменяться периодами относительно невысоких темпов, нарастанием ограничений экономического развития и, наконец, стагнацией и спадом. При этом способность противостоять негативным тенденциям экономического развития является одним из ключевых индикаторов качества экономической политики в стране.

Однако если экономический спад является результатом глобального кризиса, возможности отдельно взятой страны при условии ее достаточно тесных взаимосвязей в мировой системе в значительной степени сужаются. В этом случае следует говорить о возможно более полном использовании стратегических резервов для минимизации негативных последствий кризиса и стимулировании экономики в фазе восстановления с целью максимально быстрого преодоления основных социально-экономических последствий кризиса. Важно учитывать, что реализация мер экономической политики в фазе восстановления может дать более значимые результаты. В частности, ускоренное восстановление производства может привести к изменению ситуации на внутреннем рынке, создать предпосылки для экспортной экспансии. Все это позволит получить дополнительные конкурентные преимущества, сформировать условия для устойчивого развития экономики в длительной перспективе.

В связи с этим особую актуальность приобретает вопрос выработки посткризисной стратегии развития. Стратегия, понимаемая как систематизированный план взаимоувязанных действий государства и бизнеса, предполагает определение основных направлений развития экономики, пострадавшей от последствий кризиса.

В сущности кризис - одно из возможных состояний экономики, связанное с изменением прежних пропорций ее развития и поиском необходимого баланса между ключевыми агентами в новых условиях.

Дополнительным фактором, стимулировавшим увеличение потоков импорта, явилось крайне ограниченное присутствие предприятий крупных мировых концернов на российской территории. В течение длительного времени политика экономических властей сводилась к мероприятиям по поддержанию традиционных российских производителей, в том числе посредством мер тарифного регулирования. В то же время масштаб этой поддержки не позволял избежать дальнейшей деградации производственного потенциала, прежде всего машиностроения. В результате в ряде производственных комплексов возникли существенные технологические разрывы, которые могли быть компенсированы только поставками импортных комплектующих и оборудования.

Инвестиции в основной капитал в период после кризиса 1998 г. в целом имели опережающие темпы по сравнению с темпами роста ВВП. Однако следует отметить, что до 2007 г. в динамично развивающейся российской экономике (средний темп прироста ВВП в 1999-2008 гг. составил 6,8 проц. п.) норма накопления составляла не более 18% и лишь в 2007-2008 гг. она увеличилась до 21-22%. При высоких темпах прироста ВВП норма накопления соответствовала уровню развитых стран (в США в 2000-2008 гг. она составляла в среднем около 16,5%, в Германии - 18,7%) и намного отставала от уровня развивающихся стран (например, в Китае в 2000-2007 гг. в среднем норма накопления составляла 40%). Это свидетельствует о том, что спад российской экономики в 1991-1997 г. был настолько глубок, а нагрузка производственных мощностей снизилась так значительно, что отсутствие острых ограничений по капиталу инициировало высокие темпы роста без соответствующих инвестиционных вложений. (Отметим, что еще в 1977 г. в рамках подготовки доклада ООН «Будущее мировой экономики» [1] группа ученых под руководством В. Леонтьева сделала вывод о том, что для достижения темпов роста в 4-6% достаточно 20-процентной нормы накопления, темпов роста в 7-8% - 30-процентной, а темпов роста экономики в 9-10% невозможно добиться с нормой накопления ниже 35-40%. Расчеты ИМП РАН [2] свидетельствуют, что увеличение нормы накопления в РФ даже до 25% не позволит в среднесрочной перспективе сохранить достигнутые в 2000-е годы темпы роста экономики - для ускорения экономической динамики в перспективе необходимо увеличение нормы накопления до 30-35%).

Однако использование потенциала созданных ранее мощностей имеет определенные пределы. По мере того, как российская экономика по своим масштабам приближалась к уровню 1991 г., ограничения по капиталу возрастали. Особенно остро они проявились в инфраструктурных секторах и в тех видах деятельности, которые были ориентированы на экспорт (добыча нефти и газа, металлургия, химия). Кроме того, расширение потребительского и инвестиционного спроса в стране способствовало созданию производств, ориентированных на современные потребности, прежде всего, в промышленности

строительных материалов, пищевой, в отдельных сегментах машиностроения. Как показывает статистика, наибольшая интенсивность инвестиционной деятельности по развитию таких производств наблюдалась в 2005-2008 гг. Однако кризис 2008-2009 гг. либо резко затормозил реализацию инвестиционных проектов, либо не позволил в полной мере использовать возможности новых производств для увеличения объемов выпуска конкурентоспособной продукции. В то же время представляется, что именно инвестиции последних предкризисных лет являются той базой, на которую может опираться посткризисное восстановление российской экономики на первом этапе. О масштабах вложений в модернизацию производства в последние годы можно судить по тому факту, что за период 2005-2008 гг. в Россию было ввезено импортного оборудования на сумму 120 млрд. долл. Можно предположить, что такие объемы импорта машиностроительной продукции не могут не оказать влияния на ключевые показатели эффективности производства в секторах, ориентированных на внутренний спрос.

Если спроецировать пример автомобильной промышленности на экономику в целом, то необходимо отметить, что преодоление технологического отставания в базовых отраслях промышленности на основе исключительно российских технологий и отечественного научно-исследовательского потенциала практически невозможно. Слишком многое упущено за последние 20 лет. В связи с этим актуализируется вопрос о механизмах привлечения зарубежных технологий в российские производственные комплексы. Представляется, что российская экономика обладает значительными резервами в этом направлении.

В настоящее время в отличие от ситуации 1998-2002 гг. процессы импортозамещения, по моему мнению, могут концентрироваться в двух основных сегментах: производстве ТДП и инвестиционном машиностроении. До сих пор рост доходов населения и расширение инвестиционных возможностей бизнеса приводили к увеличению объемов импорта инвестиционных и потребительских товаров. Есть основания предполагать, что эту тенденцию можно изменить, а общий народнохозяйственный эффект значимо увеличить. Чтобы понять, о каких значениях может идти речь, приведем пример по автомобильной промышленности. Предположим, что до 2015 г. в России будут реализованы все мероприятия по созданию автосборочных производств, проанонсированные в 2005-2009 гг.

Конечно, политика расширения механизма промышленной сборки связана с определенными рисками. Основные из них - отсутствие необходимых технологий и минимальная локализация производства. В результате, традиционные отечественные производства окажутся в еще более тяжелом положении, а положительный эффект размещения зарубежных производств сведется к минимуму. Кроме того, привлечение зарубежных технологий и активность вхождения транснациональных корпораций на российский рынок зависят от текущей экономической конъюнктуры как в России, так и в мире. Наконец, массовое вхождение зарубежных компаний на российский рынок означает усиление воздействия внешнеэкономических факторов на российскую экономику.

Результативность стратегии привлечения зарубежных технологий зависит от продуманности и оперативности реализации мероприятий в области экономической политики. По нашему мнению, существенный потенциал содержат мероприятия таможенно-тарифной политики. До сих пор изменение таможенного тарифа использовалось в основном для решения локальных задач в отдельных отраслях экономики (рис. 6). Теперь таможенное регулирование может превратиться в один из важнейших механизмов экономического развития в целом.

Дополнительные возможности могут быть связаны с существенным ростом производительности труда. Возвращаясь к примеру с автомобильной промышленностью, можно отметить, что сравнение производительности труда на крупнейшем российском автосборочном предприятии «АВТОВАЗ» и предприятиях аналогичного профиля в Восточной Европе приводят к неутешительным выводам. Если в докризисном 2008 г. при рекордных объемах выпуска на одного работающего приходилось около 8,5 произведенных автомобилей в год, то, например, на предприятиях компании «Шкода» в Чехии - более 26 автомобилей. При этом следует отметить, что заводы «Шкода» не являются чисто сборочными и, как ВАЗ, обладают полным циклом производства.

Таким образом, очевидны огромные диспропорции в использовании трудовых ресурсов, которые, с одной стороны, снижают эффективность производства, а с другой - позволяют использовать потенциал ускоренного роста производительности труда во многих секторах российской экономики.

При традиционном понимании вопроса это означает, что для преодоления отставания требуются колоссальные по своим объемам инвестиции и значительный рост нормы накопления. При этом возникает вопрос, за счет каких источников будет финансироваться увеличение объемов инвестиций в основной капитал. Очевидно, что речь может идти об использовании сбережений, государственных ресурсах, внешних заимствованиях и т.д. Одновременно с этим было бы крайне желательно увеличить поток прямых иностранных инвестиций (ПИИ). При ограниченном характере ресурсов, которые можно направить на модернизацию, и масштабы самой задачи создания новой технологической базы реализация возможностей привлечения зарубежных компаний в ряде секторов, и прежде всего в инвестиционном машиностроении, содержит существенные преимущества.

Значительный рост нормы накопления в фазе экономического развития требует привлечения большого количества финансовых ресурсов. С учетом того, что ПИИ, как правило, связаны с импортом технологий, это вдвойне важно при реализации политики технологической модернизации экономики.

Основной целью дальнейшего развития российской экономики должен стать переход от «экономики экспортных возможностей» к «экономике потребностей».

Что понимается под «экономикой возможностей»? Условия формирования денежного предложения на внутреннем рынке в 1991-2009 гг. были таковы, что объем денежной массы практически полностью определялся состоянием платежного баланса страны. Учитывая продолжающийся все эти годы процесс выравнивания внутренних и мировых цен (т. е. постоянный рост цен внутри страны) и зависимость процентных ставок от объемов денежного предложения, можно говорить о том, что рост выпуска в значительной степени зависел от баланса расчетов с внешним миром. При положительном сальдо платежного баланса рост золотовалютных резервов сопровождался расширением денежного предложения, стимулировавшего расширение выпуска. В результате, развитие российской экономики определялось исходя из возможностей, создаваемых объемом положительного сальдо торгового баланса и притоком капитала. Конечно, нельзя утверждать, что внешние условия полностью определяют динамику российской экономики. Но вместе с тем очевидно, что при существующем механизме формирования денежного предложения внешние условия задают достаточно жесткие ограничения развития, а их резкие и значительные изменения неизбежно оказывают шоковое воздействие на экономику. Кроме того, высокая зависимость объемов денежного предложения от внешних условий, консервирует существующую структурную несбалансированность, так как экономический рост определяется развитием секторов, ориентированных на экспорт. В свою очередь удовлетворение внутренних потребностей зависело от возможностей, генерируемых экспортерами.

Под «экономикой потребностей» понимается такое развитие народного хозяйства, которое способствует удовлетворению имеющихся потребностей населения, насколько это необходимо. При этом главная движущая сила экономического развития должна формироваться внутри экономики, а не задаваться состоянием внешней среды. Только в условиях перехода к «экономике потребностей» возможно успешное осуществление структурной перестройки, потому что структурные изменения экономики не будут сдерживаться возможностями экспортеров, а будут задаваться необходимостью удовлетворения потребностей населения (жилье, ТДП, экологическая безопасность, качественное медицинское обслуживание и коммунальные услуги и т. д.).

Для перехода к «экономике потребностей» необходимо в первую очередь снизить зависимость денежного предложения от поступлений валютной выручки экспортеров сырья и уменьшить зависимость экономики от импорта.

Литература:

1. The future of the world economy // A United Nations Study by Wassily Leonief et al. New-York.: Oxford University Press, 1977.
2. Долгосрочный прогноз развития экономики России на 2007-2030 гг. (по вариантам) // Проблемы прогнозирования. 2007. № 6.
3. Сайт Бюро экономического анализа <http://www.bea.gov/index.htm>

**Гульмира Талимова, Асет Налыбек
(Караганда, Казахстан)**

ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СТРАНЫ КАК ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Вопросы повышения конкурентоспособности национальных экономик являются актуальными для каждой из стран мирового хозяйства. Особенно остро они развиваются в условиях глобализации и основываются на защите национальных интересов. Эффективность экономики выражается, прежде всего, в динамике ВВП и производительности труда, конкурентоспособности производимых товаров и услуг, повышении душевого дохода и общего улучшения качества жизни. Анализ мировой экономики по этим показателям дает довольно смешанную картину и не позволяет выделить критерии, которые бы позволяли экономике той или иной страны считать эффективной. Так, по уровню душевого дохода ВВП пальма первенства принадлежит нефтедобывающим странам Ближнего Востока, по темпам роста ВВП лидирует Китай, по уровню охраны окружающей среды - Финляндия и Япония, по темпам роста производительности труда лидируют США. Если рассматривать страны ЕС, то они обладают целым рядом преимуществ перед другими странами, которые могут способствовать превращению их в наиболее развитые и конкурентоспособные страны мира. К этим преимуществам относятся – относительно компактное проживание населения на территории страны, имеющего высокий уровень жизни, наличие современной инфраструктуры, высокий уровень развития науки и техники, технологий и культуры.

На данный момент существуют различные методы оценки и определения уровня конкурентоспособности по рейтингу мировых стран, включающим в себя показатели различных отраслей и структур на основе конкурентных преимуществ каждой страны. Методам обеспечения конкурентоспособности уделяется внимание на государственном уровне стран с рыночной экономикой.

В зависимости от факторов, определяющих конкурентоспособность, по глобальному индексу конкурентоспособности страны подразделяются на три группы:

- развивающиеся за счет факторов производства;
- развивающиеся за счет эффективности использования ресурсов;
- развивающиеся за счет инновационной деятельности.

Наличие литературных источников о конкурентоспособности позволяет выделить широкий спектр факторов и критериев ее определения. Однако стратегии по конкурентоспособности должны быть разработаны с учетом условий каждой страны. Так, для стран Центральной Азии торговля и транспорт являются важными экономическими рычагами, обеспечивающие доступ к мировым рынкам, что особенно актуально при отсутствии выхода к морю. Отдаленность от ближайших портов и рынков оказывает влияние на уровень развития торговли и конкурентоспособности. Барьером для стран Восточной Европы выступает инфраструктура для исследований и разработок, в странах Европейского Союза происходят изменения макроэкономической структуры стран - членов. В связи с этим, необходим полный анализ факторов, составляющих конкурентные преимущества каждой страны. На основе выделенных М. Портером стадий конкурентоспособности определены сферы конкурентных преимуществ:

- наличие доминирующих факторов;
- макроэкономическая политика;
- развитие производства и инфраструктуры;
- эффективность государственных институтов;
- инновации и НИОКР.

На стадии факторов конкурентное преимущество страны определяется запасами природных ресурсов, дешевой рабочей силой, ее геополитическим положением и размерами территории. Для этой стадии характерны импорт технологий, оборудование, организация совместных предприятий. Наличие резервных запасов природных ресурсов не является гарантом экономического роста и повышения уровня ВВП в долгосрочной перспективе. На данный момент особенно актуален подход, основанный на мерах по повышению инновационной активности на уровне регионального сотрудничества стран и содействию распространению инноваций, взамен доминирующему ранее способу инвестирования в основной капитал и инфраструктуру, для ускорения темпов экономического роста.

Для Казахстана характерен опыт Венесуэлы, увеличившей доход на душу населения за 10 лет втрое за счет увеличения объемов экспорта и роста цен на нефть с одновременным повышением государственных расходов. Нефтяная направленность экономики Венесуэлы привела к снижению темпов развития сельского хозяйства и обрабатывающей промышленности. Меры диверсификации экономики и разработка крупномасштабных инфраструктурных проектов не смогли защитить экономику от последствий изменений цен на нефть и как вследствие стремительного падения показателей дохода на душу населения. В этой связи макроэкономическая политика для всех нефтяных стран должна быть направлена на достижение и повышение конкурентоспособности в нефтяных секторах экономики. Что достигается не за счет увеличения показателей доходов на душу населения, изменение которых возможно за короткий период времени путем наращивания темпов добычи и ростом мировых цен на нефть. Положительным примером развития экономики на основе природных запасов является опыт Колумбии, направленный на развитие угольной промышленности в краткосрочный период:

- внедрение технологий модернизации малых и средних подземных угольных шахт;
- создание комплексов для улучшения характеристик угля, используемого как топливо;
- развитие инфраструктуры углепроводов или создание других рентабельных систем доставки угля потребителю;
- строительство тепловых электростанций на базе местных углей [2].

В связи с этим, можно отметить, что наличие природных ресурсов не всегда может обеспечить стране конкурентное преимущество. Все зависит от того, каким образом и на сколько они эффективно используются. Кроме того, считается, что конкурентное преимущество, основанное на факторах производства, не является устойчивым, поскольку экономика страны становится чувствительной к изменениям мировых цен на сырье. Это вполне обоснованно, так как научно-технический прогресс на основе ресурсосберегающих технологий существенно влияет на цены мирового рынка. Однако следует отметить, что страны, которые достигли конкурентного преимущества, правильно используя свои природные богатства и создали организацию, действующую в общих интересах, на примере стран ОПЕК, менее уязвимы от изменений конъюнктуры, более того, они сами контролируют цены. В этом плане уязвимой является экономика стран, не состоящих в таких союзах, особенно государств СНГ, в том числе Казахстана, не так давно вышедших на мировой рынок.

В свою очередь, факторы производства направлены на снижение издержек и увеличение объемов, что соответствует решению задач нового этапа развития. Данный этап основывается на принятии природоохранного законодательства, внесении изменений в налоговые системы, расширению деятельности экологической политики. Это характеризуется использованием передовых ресурсосберегающих технологий, увеличением затрат на НИОКР, введением поощрительных мер при развитии и внедрении инноваций. Так, основной фактор конкурентоспособности ЕС в условиях глобализации являются проводимые постоянные исследования, внедрения в производство инновационных разработок и нововведений стран-членов союза. Согласно Стратегии ЕС, направленной на продвижение экономики знаний, процесс формирования инновационного развития базируется на региональной политике для повышения конкурентоспособности как отдельных стран – участниц так и всего ЕС. Создание и функционирование интеграционного союза взаимосвязано с уровнем конкурентоспособности и экономического роста членов ЕС на основе инновационного потенциала. Около 40% разрыва в уровне регионального ВВП на душу населения относится на счет различий в инновационном потенциале регионов. К основным предпосылкам для успешного инновационного развития на примере стран ЕС являются:

- высокие расходы на НИОКР;
- решение проблем на государственном уровне;
- наличие широкой исследовательской базы;
- постоянный обмен опытом и взаимосвязь теоретических и практических воззрений;
- применение современных информационных и телекоммуникационных технологий [3].

Анализ регионального инновационного индекса ЕС позволил сделать выводы о том, что результатом проводимой региональной макроэкономической политики является повышение уровня инновационного развития менее трети регионов над средним по всему союзу значением. Особенностью модели инновационного развития стран-участниц ЕС является то, что национальный инновационный потенциал сосредоточен на территории отдельных регионов, среди которых экспертами выделяются основные – Швеция, Финляндия, Германия и Нидерланды. Согласно всемирному индексу определения конкурентоспособности, именно эти страны занимают лидирующие позиции в данном рейтинге. Всемирный Экономический Форум в отчете о международной конкуренции, ежегодно публикует результаты своих исследований по вопросу конкурентоспособности стран. Экономические рейтинги стран на основе расчета Индекса Конкурентоспособности для роста, Индекса Конкурентоспособности для Бизнеса и Индекса Глобальной Конкурентоспособности. Кроме анализа состояния этих индексов и их сопоставления для различных стран, в отчете также содержится еще и часть, посвященная подробному экономическому профилю каждой из исследованных стран [4].

Финляндия является лидером по уровню конкурентоспособности экономики не только среди стран ЕС, но и в мире, что подтверждают ведущие мировые аналитические центры, занимающиеся проблемой мировой конкурентоспособности.

В ЕС выделены основные регионы и соответствующие им конкурентные преимущества, позволяющие повысить конкурентоспособность:

- регионы, специализирующиеся на предоставлении услуг и обладающие самыми квалифицированными трудовыми ресурсами;
- регионы, специализирующиеся на промышленном производстве, предприятиями которых зарегистрировано наибольшее число патентов [4].

К основным принципам формирования научно-технической политики ЕС относится разработка региональной инновационной стратегии, на основе достижения взаимосвязи между частным и государственным сектором и помощь малым и средним предприятиям в доступе к новым технологиям. Данная стратегия базируется на взаимодействии всех участников региональной инновационной системы, а именно региональных правительств, академических институтов, исследовательских центров и лабораторий, технопарков, бизнеса и институтов гражданского общества. Большая роль отводится транснациональным корпорациям, оперирующим в регионах. Опыт ЕС показывает, что положительные результаты достигнуты за счет постепенного процесса интеграции, при четко поставленных конкретных целях и сплоченности участников.

Следовательно, наличие конкурентных преимуществ определяет ключевые направления развития каждой страны, а именно:

- экономические связи - торговля, инвестиции, транспортные пути;
- взаимоотношения в области ресурсов – природных, гендерных, экологических;
- вопросы национальной политики – региональная и национальная безопасность.

Интеграция торговли главный вопрос для стран, при достижении конкурентоспособности, особенно в мировом хозяйстве. На примере стран Центральной Азии можно заметить, что при отсутствии выхода к морским границам страны являются зависимыми между собой в вопросах доступа к рынкам и решение данного вопроса возможно лишь путем координации совместных усилий. Для торговой интеграции необходима единая торговая политика, развитие транспортных связей, снижение квот и тарифов, а также устранение существующих барьеров.

Долгосрочными приоритетными целями Казахстана является достижение уровня ЕС в плане стандартов жизни и производства, этапов производительности и дохода, создание единого экономического пространства со странами Центральной Азии, Россией, Украиной и Белоруссией для привлечения инвестиций и расширения рынков сбыта, использование геополитического расположения для создания транзитного «узла» между Востоком и Западом, расширение взаимоотношений с Китаем, обеспечение безопасности за счет развития регионального сотрудничества.

Литература:

1. Маровгулов В. Н. Стратегические направления повышения конкурентоспособности в условиях глобальной экономики: Автореферат. иссертация. канд. экон. наук. – Краснодар: КГУ, 2013, с. 245
2. Азоев Г. Л. Конкуренция: анализ, стратегия и практика. – М.: Центр экономики маркетинга, 2013. – 206с.
3. Афонцев С. Е. Проблема глобального управления мирохозяйственной системой: теоретические аспекты // Мировая экономика и международные отношения. 2014. № 3, с 76
4. Всемирный экономический форум [Электронный ресурс]: рейтинг глобальной конкурентоспособности 2013-2014. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/news/state/2009/09/08/2166>

**Б.Турсунов, К. Эргашев
(ТФИ, Узбекистан)**

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ БАНКОВСКОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Коренные экономические преобразования, которые происходят в Республике Узбекистан, глубоко изменяют экономическую жизнь общества. Этот процесс, естественно, касается малого бизнеса, ибо именно малые предприятия должны занять все более весомую роль в развитии национальной экономики и обеспечении ее стабильности.

Во многих странах с переходной рыночной экономикой развитие малого бизнеса стало центральным звеном экономических преобразований. Эта сфера деятельности обеспечивает стабильность развития экономики, привлекает инвестиции и определяет темпы развития экономики, гарантирует трудовую занятость населения. Малое предпринимательство не только обеспечивает товарами внутренний рынок, но и, выпуская конкурентоспособные товары на внешнем рынке, обеспечивает бесперебойную работу внутренних предприятий, способствуя развитию здоровой конкуренции и удовлетворению спроса на качественные товары и услуги, созданию новых рабочих мест, внедрению новых технологий и методов хозяйствования, а их способность к освоению достижений научно-технического прогресса дает динамичный прогресс развитию внутреннего рынка государства.

В последние годы в результате консолидации усилий республиканских, отраслевых, региональных органов государственного управления, экономической общественности и общественных организаций самих частных предпринимателей в Кашкадарьинском регионе созданы институциональные и функциональные основы для проведения взвешенной государственной политики поддержки и развития малого бизнеса

С момента своего создания малые предприятия в регионах наталкиваются на проблему нехватки финансовых ресурсов не только для становления, но и для обеспечения необходимого уровня устойчивости, позволяющей им выдерживать конкуренцию с другими формами собственности, что усиливает их зависимость от качественной деятельности кредитно-финансовых институтов и уровня доступности финансовых инструментов.

Перемены, происходящие в экономике регионов, предполагают существенные изменения во взаимоотношениях банков с субъектами малого бизнеса. В частности, банки, как коммерческие организации, в процессе кредитного обслуживания малых предприятий принимают на себя самые разнообразные риски, связанные с условиями функционирования коммерческих структур и результатами реализации иницируемых ими инвестиционных проектов. Учитывая это, важнейшим средством активизации деятельности местных коммерческих банков или филиалов республиканских банков в регионах Узбекистана должен стать взвешенный экономический анализ кредитоспособности малых предприятий.

Одной из проблем организации банковского финансирования предприятий малого бизнеса в регионе выступает проблема достаточности залогового обеспечения под получаемые кредиты. Для ее решения целесообразно создать государственный гарантийный фонд поддержки малого бизнеса для предоставления государственных гарантий покрытия дефицита под получаемые малыми предприятиями банковские кредиты.

Для этого администрация банка объявляет между малыми предприятиями, желающими получить кредит, тендер на выдачу этого кредита. Для прохождения этого конкурса они должны предоставить подробнейшую информацию о своем экономическом и финансовом состоянии. Через изучение и тщательный анализ показателей, характеризующих экономическую активность и «жизненность» предприятия, банк определяет такого клиента, показатели экономической деятельности которого являются наиболее высокими и устойчивыми в ретро- и перспективе. Определив такое малое предприятие, банк предоставляет кредит именно ему, так как банк в этом случае минимизирует свой кредитный риск.

Учитывая, что финансово-экономические институты, помимо функций кредиторов, выполняют роль посредников в реализации бюджетных и внебюджетных средств на нужды малого бизнеса, в краткосрочной перспективе необходимо значительно расширить ассортимент и масштабы использования таких эффективных кредитных инструментов, как:

а) открытые кредитные линии, позволяющих осуществлять кредитование малых предприятий с отдельного ссудного счета в пределах заранее оговоренного объема кредитования, в счет которого производится оплата денежно-расчетных документов заемщика за товарно-материальные ценности, выполненные работы и оказанные услуги, относящиеся к его основной деятельности. При этом у предпринимателей отпадает надобность каждый раз согласовывать с банком условия оформления ссуды;

б) кредитование по контокоррентному счету, когда банк открывает малому, предприятию счет согласно кредитному договору, который является единым счетом клиента в) кредит под залог ценных бумаг (ломбардный кредит), который представляет собой краткосрочную ссуду, выданную с отдельного ссудного счета под залог ценных бумаг на оплату товарно-материальных ценностей, выполненных работ и оказанных услуг, относящихся к основной деятельности малого предприятия.

Несмотря на сложность и трудоемкость, процесс повышения качества работы кредитно-финансовых институтов и уровня доступности финансовых инструментов поддержки малого бизнеса, без сомнения, носит позитивный характер, так как способствует не только развитию малого бизнеса в регионе,

но и укреплению финансово-экономической устойчивости обслуживающих их финансовых институтов, повышая их вклад в развитие реального сектора регионов экономики Узбекистана.

Ф. Хамраева
(ТМИ, Узбекистан)

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ

Превращение государства в мощный субъект экономической деятельности является одной из важнейших сущностных характеристик современной системы мирохозяйствования. Поэтому, в условиях, когда страна происходят многотрудные процессы трансформации всех сфер жизнедеятельности общества, особый интерес приобретает использование теории и практики других стран в области государственного регулирования социально-экономического развития регионов. В таких условиях большое внимание заслуживает зарубежный опыт воздействия государственных органов власти на формирование финансовой базы регионов.

Известно, что процессы государственного регулирования социально-экономического развития регионов в странах с устройством общественно-политической сферы сводятся, как правило, к перераспределению всех видов ресурсов, необходимых для обеспечения бесперебойной воспроизводственной деятельности, и, прежде всего, к перераспределению финансовых ресурсов страны и ее регионов. На общенациональном уровне подобные процессы воплощены в аккумулировании, распределении и использовании средств государственного бюджета.

Важнейшая роль в формировании механизма государственного регулирования социально-экономического развития страны и ее регионов принадлежит налоговой политике. В настоящее время через налоги в государствах с экономикой социально ориентированного рыночного типа изымается от 30% до 50% доходов населения.

Как свидетельствует обобщенный анализ мировой практики хозяйствования, в каждой стране можно выделить специфические особенности построения системы налогообложения. Это неизбежно отражается на ее роли в формировании доходной базы бюджетов всех уровней.

Следует особо подчеркнуть роль подоходного налога с населения в международной практике налогообложения, на основе которого государство перераспределяет от 30% до 45% доходов государственного бюджета. При этом значение этого налога как основы формирования доходной базы бюджетов низких уровней имеет тенденции к неуклонному росту на фоне параллельного и одновременного снижения ставок подоходного налога. Так, в США с конца 50-х – начала 60-х годов ставка подоходного налога составляла 91%, в период с конца 60-х до начала 80-х она снизилась до 70%, а в 1981-1985 годах составила 50%.

Реформа налоговой системы, проведенная в конце 80-х годов в США способствовала тому, что вместо 14 ставок подоходного налога с населения стали действовать лишь две: 15% по нижнему пределу и 28% — по верхнему.

Другой важнейшей тенденцией государственной налоговой политики в экономически развитых странах мира является тенденция постоянного снижения удельного веса налога на прибыль корпораций в доходах государственного бюджета, при одновременном росте абсолютных сумм поступлений от этого налога. Льготы по налогообложению корпораций в зарубежных странах связаны, в основном, с введением практики ускоренной амортизации, с использованием системы налоговых кредитов (суммы налогов остаются в распоряжении корпораций для осуществления инвестиций) и налоговых каникул (отмена налоговых отчислений в бюджет на определенный период времени), а также в форме скидок платежей на истощение недр, исключение из налогообложения прибыли, идущей на НИОКР, на инвестиции в основные фонды и т. д. Осуществление указанных мероприятий ведет к тому, что в США почти половина валового дохода корпораций не облагается налогом, в Великобритании примерно 2/3 валового дохода корпораций исключается из процесса налогообложения. Хотя существуют и обратные ситуации. Например, опыт Швеции, где доля налогообложения прибыли корпораций приближается к абсолютному значению (по проценту прибыли, облагаемой налогом).

Огромная роль в формировании доходов бюджетов всех уровней в зарубежных странах принадлежит косвенным налогам, из которых наибольшее значение получили НДС и акцизы. Так, например, во Франции доля НДС составляет 80% всех косвенных налогов, в других странах его величина колеблется в пределах 30-50%.

Отмечая общемировые тенденции развития системы налогообложения государств с экономикой рыночного типа, следует особое внимание уделить опыту США в области формирования доходной базы бюджетов штатов, графств и городов. Критическая оценка этого опыта представляет большой интерес ввиду активно предпринимающихся в настоящее время попыток практического использования достижений передовых стран в области государственного регулирования социально-экономического развития субъектов страны.

Отличительной особенностью процесса формирования доходной базы территориальных образований США является то, что вследствие снижения способности властных структур удовлетворять

все возрастающие потребности и ожидания граждан, наблюдается повсеместное усиление степени давления со стороны населения на практику образования и использования региональных бюджетов.

Изменения, происходящие в процессе государственного распределения бюджетных ресурсов между регионами страны тесно связаны с действующим на их уровне законодательством, определяющим разграничение полномочий и обязанностей местных органов власти в этой сфере. При этом содержание нормативно-правовой базы их деятельности ориентировано на поощрение и стимулирование конкуренции и соперничества между различными уровнями и ветвями власти в деле создания на своей территории наиболее благоприятного режима хозяйствования. Например, с целью привлечения на свою территорию предпринимателей из числа подразделений мелкого и среднего бизнеса, последовательного регулирования регионального рынка товаров и инвестиций, власти городов охотно применяют имеющееся у них право максимально возможного понижения ставки поимущественного налогообложения.

В условия последовательного снижения размеров федерального финансирования местных бюджетов США повышается степень самостоятельности и ответственности бюджетов нижнего уровня, а следовательно и местных властей в решении задач социальной сферы, осуществлении природоохранных мероприятий, создание наиболее благоприятной экономической обстановки в регионе и т. д.

Наиболее эффективным способом сглаживания отрицательных последствий экономической нестабильности в экономике регионов и решение других проблем является диверсификация налоговых источников и расширение налоговой базы территорий.

Пристальное внимание привлекает тот факт, что внутри территориальных образований страны допускаются отклонения в величине ставок налогообложения. При этом специалистами замечено, что разница в размерах ставок налога в 1% приводит к снижению налогооблагаемой базы в среднем на 6%.

Большой интерес для совершенствования отечественного организационно-экономического механизма государственного регулирования экономики регионов представляет также опыт США в части использования акцизных сборов, применение которых нацелено, прежде всего, на обеспечение пополнения доходной базы местных бюджетов и решение ряда важных задач государственной налоговой политики на уровне региона.

Таким образом, совершенствуя механизм государственного регулирования социально-экономического развития субъектов, из зарубежного опыта можно использовать следующее:

- реализацию многоступенчатой практики снижения ставок налогообложения на прибыль предприятий, учреждений, организаций реального и социального сектора экономики регионов;
- повышение задающей роли бюджетной системы регионов за счет перераспределения функций управления (а значит и финансовых средств) и ответственности в пользу местных органов власти, с соответствующими изменениями в нормативно-правовой базе, регулирующей бюджетные отношения в субъектах;
- максимально возможное снижение ставок поимущественного налога с граждан, что должно способствовать активизации деятельности подразделений мелкого и среднего бизнеса и росту числа вновь создаваемых рабочих мест, а, следовательно, повышению покупательных возможностей населения и дальнейшему развитию производства в регионе;
- использование циклов деловой активности в процессах определения и установления перечня налогов и ставок налогообложения;
- введение практики дополнительного увеличения ставок федеральных и региональных налогов с целью увеличения доходной базы местных бюджетов для использования их по сугубо целевому назначению;
- использование практики увеличения ставок налогов (сверх постоянно действующих ставок);
- повышение уровня диверсификации налогооблагаемой базы регионов, в частности за счет расширения доходной базы местных бюджетов, за счет развития системы акцизов, введение налогов на привилегированные профессии, на должностное право, право заниматься предпринимательской и фермерской деятельностью;
- предоставление региональным властям право регулировать ставки налогов, включая налоги федерального, регионального и местного уровня;
- введение обязательной налоговой территориальной ставки на строительство объектов социальной и вспомогательной инфраструктуры общерегионального назначения.

**Ф. Холмаматов
(ТФИ, Узбекистан)**

РИСКИ МЕЖДУНАРОДНОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ НОВОЙ МИРОВОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ

Современные представления о глобальной финансовой экономике как об эволюционирующей системе приводят ученых, практиков и исследователей в условиях посткризисной экономики к пониманию того, что зависимость от предшествующей траектории развития является важным фактором, определяющим вектор антикризисного регулирования локальных экономических систем и финансовых институтов.

В настоящее время сложно прогнозировать не только новую мировую финансовую архитектуру, но и структуру будущих финансовых инвестиций экономических агентов. В условиях финансовой экономики, которая выделялась дихотомией финансовых инвестиций, возникли «токсичные» финансовые активы, обеспечивающие приоритеты развитых стран в глобальной конкуренции. Смогут ли ученые и практики, менеджеры и аналитики разработать модель, успешно совмещающую инновационные финансовые инструменты с развитием системы глобального регулирования?

Для развития «новой экономики» необходима такая модель финансово-инвестиционного развития, которая смогла бы в будущем исключить саму возможность превращения экономических агентов, людей, равно как и целых государств, в заложников финансовых спекуляций и пирамид. Широко распространено мнение, согласно которому современный глобальный кризис произошел от недостатка государственного регулирования. Финансовый кризис разразился из-за неэффективности существующих механизмов регулирования и недостаточной надежности широко используемых финансово-инвестиционных инструментов и институтов.

Усиление государственного регулирования при использовании финансовых инструментов и доминирования неэффективных институтов не обеспечит снижение рисков при управлении инвестиционными потоками. Это определяет актуальность разработки новых инструментов и технологий регулирования финансовых рынков, адекватных финансовым инновациям XXI в. Необходимо разделять регулирование финансовых рынков с централизованным регулированием экономики и управлением инвестициями.

Появление и скорость распространения новых инвестиционных продуктов, как правило, зависит от степени их востребованности участниками рынка. Помимо институциональных условий (законодательство и особенности регулирования), спрос на такие продукты во многом зависит от макроэкономического контекста и текущей ситуации на финансовых рынках. Говоря о макроэкономических условиях, определивших востребованность производных финансовых инструментов, следует подчеркнуть весьма низкий уровень инфляции в развитых странах, низкие процентные ставки, высокую степень предсказуемости макроэкономических индикаторов, включая достаточно стабильные темпы роста ВВП.

Вопреки стремительному росту объема долговых инструментов и, в частности, производных финансовых инструментов, сопровождавшемуся ростом цен на базовые активы, приведенные факторы создали у ряда инвесторов и экономистов определенную иллюзию в отношении реального уровня кредитного риска и справедливой цены активов.

Первые симптомы кризиса появились в 2007 г. в США и были связаны с увеличившимся уровнем дефолтов по субпервичным кредитам вслед за повышением уровня референсных процентных ставок по кредитам; это означало, что структурированные продукты защищают инвесторов от коррелированных рисков по базовым активам в недостаточной степени.

Реакцией инвесторов в США и Европе стало упреждающее сокращение позиций в структурированных финансовых инструментах по широкому спектру базовых активов, что вызвало эффект самореализующихся ожиданий, ускоряющих и углубляющих кризис. Стремясь снизить собственные риски, инвестиционные банки и регуляторы финансовых рынков стали реструктуризировать обязательства и списывать активы.

На глобальном рынке и в развитых странах произошла серия банкротств, связанных с потерей рынком ликвидности и переоценкой качества выпущенных долговых инструментов и кредитного риска контрагентов.

Перечень недостатков банковской системы, приведенных Банком Англии, содержит следующие направления и факторы:

- увеличенные объемы банковских балансов, темп роста которых сильно опережал темп роста экономики;
- стремительный рост объема финансирования некоторых классов активов с трансцендентными показателями реальной стоимости, кредитного качества и ликвидности (включая кредитование ипотеки по стандартам Subprime, высокорискованное кредитование некоторых корпораций, удержание на балансе структурных продуктов);
- высокая зависимость структур пассивов банков от наличия значительных сумм краткосрочного финансирования на межбанковском рынке;
- недостаточный уровень капитализации финансово-кредитных институтов для адекватной защиты от рисков, учитывая изменчивую структуру и срочность активов и пассивов банков;
- отсутствие выявления и оценки взаимосвязей движения финансовых инвестиций и рисков в мировой финансовой системе.

К рискам развития международной банковской системы следует также отнести несогласованность действий регуляторов и монетарных властей в отношении способов спасения банков в США и Европе. Угроза превышения суммы убытков от списаний производных финансовых инструментов размера капиталов системообразующих банков заставила центральные банки в США, Великобритании и Европе предложить возможность заключать сделки РЕПО с обеспеченными ипотекой ценными бумагами, давая банкам взамен краткосрочные средства под низкие проценты.

Правительство Германии приняло решение о создании специального чрезвычайного фонда спасения финансовых институтов. Этот фонд должны будут финансировать сами банки путем специальных сборов. Размер взноса в фонд будет определяться исходя из размеров каждого банка, а

також наявності ризиків в його діяльності. США, в свою чергу, оголосили про введення щорічного податку в розмірі 0,15% до розміру активів.

Однак багато країн вважають, що односторонні заходи можуть становити загрозу для економіки країни, так як дуже важливо, щоб даний законопроект прийнятий на міжнародному рівні, інше поведіння влечет переміщення банківських структур на ринки з більш сприятливим податковим режимом. Фінансова глобалізація відповідає поточної хвилі технологічних змін, пов'язаних з укрупненням бізнесу, розвитком філіальних мереж, забезпечуючих зниження транспортних і комунікаційних витрат економічних агентів, економічні зв'язки між якими перетворилися в систему транснаціонального взаємодіяння на основі інформаційно-мережних методів і інструментів.

Однією з важливих складових конкурентоспроможності банку в даний час є достатня технологічна оснащеність. Наприклад, дистанційного банківського обслуговування через Інтернет, наявність автоматичної системи оплати платежів.

Ця система, завдяки якій платеж надходить не оператору, а йде до одержувачу по безпечним електронним каналам зв'язі. Вона повністю виключає помилки, виникаючі внаслідок «людського фактора», і дозволяє суттєво економити час.

Основним фактором, привертати увагу корпоративних клієнтів, є також ступінь лояльності банку організації-партнеру. Це виражається, перш за все, в більш м'якому підході до питання кредитування корпоративних клієнтів, особливо тих, з якими банк працює довгий час. Для клієнтів транснаціональних банків важливо, наскільки широкий продуктивний ряд може запропонувати їм оператор ринку. Банк, надає клієнту не тільки вигідні умови по кредитуванню, але і комплексне обслуговування, має неоспорне перевагу на ринку.

Транснаціональні банки намагаються запропонувати корпоративним клієнтам найбільш широкий спектр послуг, для того щоб у клієнта не виникло потреби співпрацювати з будь-якими іншими банками. Факторами конкурентоспроможності банку виступають оперативність розгляду питань, і вартість різних послуг, і навіть місце розташування офісу банку. Але основними перевагами для клієнта є постійно вдосконалюваний продуктивний ряд, індивідуальний підхід до клієнтів і оперативність прийняття управлінських рішень. Оперативне розгляду заяв, зручний сервіс, вдосконалені технології ведуть до детальної проработки бізнес-процесів і критичній оцінці можливостей банку.

Конкуренція, крім процентних ставок і базових умов по кредитуванню, зміщується в бік якості надаваних послуг. Від зростання якості обслуговування виграватиме перш за все клієнт, одержувач послуг, сформовану в умовах конкурентного ринку, а також банк, який робить акцент на якості надаваних послуг.

Святослав Шпиглук
(Суми, Україна)

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ЯК МЕТОД ОПТИМІЗАЦІЇ ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ БЮДЖЕТУ ПІДПРИЄМСТВ

В процесі розгляду бюджету як певного процесу вкладання коштів до доходної частини, що дає змогу отримувати дохід, слід відносити і витрати, тобто видатки, що сприяють майбутньому збільшенню доходу.

Диверсифікація фінансових ризиків полягає у зменшенні рівня витрат, а саме в зниженні фінансових ризиків. Метод ризик-менеджменту використовується лише для уникнення негативних наслідків несистематичних (специфічних) ризиків, які залежать від самого підприємства. Незалежно від того, який ризик мінімізується за допомогою диверсифікації, принцип ризик-менеджменту єдиний – максимально розподілити фінансові потоки між різноманітними активами для того, щоб уникнути значних фінансових втрат у випадку, коли окремі активи стають збитковими під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів.

Дослідження сучасної системи управління фінансами передбачає розробку ієрархічної системи оперативних фінансових планів, тобто бюджетів підприємства та контроль за їх виконанням.

Бюджет підприємства – затверджений фінансовий план, який включає в себе всі сторони діяльності. Саме це дає можливість врахувати всі понесені витрати й отримані результати на майбутній період у цілому й за окремими підперіодами.

У високорозвинених країнах бюджет (фінансовий план) – основа внутрішнього фірмового управління. Відповідно бюджетування – це технологія складання, коригування, контролю й оцінки виконання фінансових планів, а тому бюджетування перетворюється в основу основ усіх технологій внутрішнього фірмового управління [3].

На сьогодні існує багато причин, що спонукає підприємства та їх менеджерів приймати рішення стосовно диверсифікації. Головні причини щодо прийняття рішення про диверсифікацію:

- часткове використання ресурсів;
- зниження прибутку від основного виробництва;
- скорочення попиту на продукцію;
- створення нових робочих місць;
- постійний ріст конкуренції та НТП(науково-технічного прогресу).

На рисунку 1 подано такі форми диверсифікації:

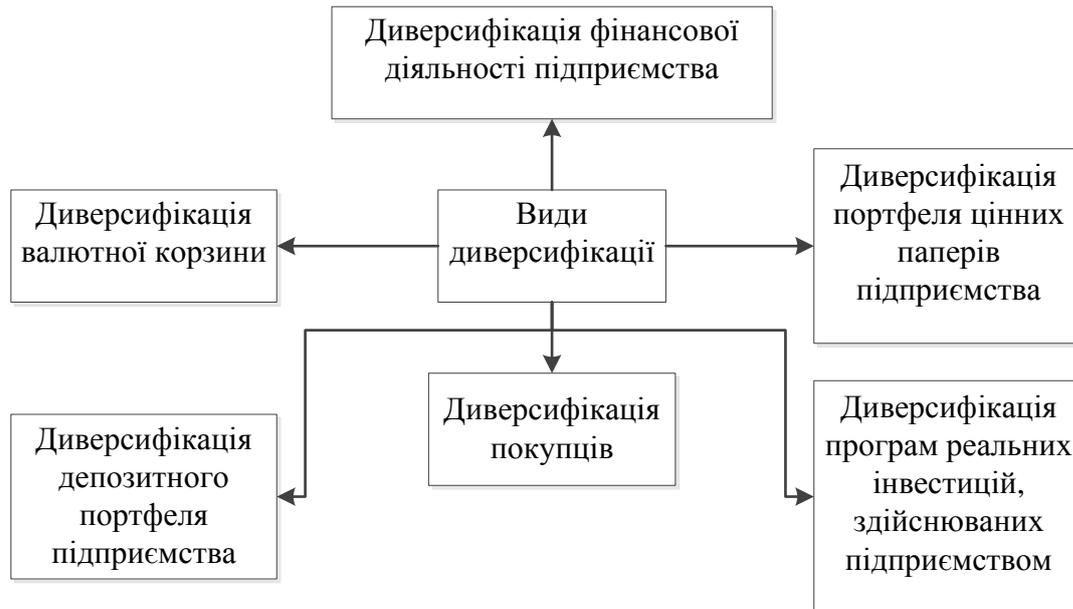

Рисунок 1 – Види диверсифікації, що використовуються для нейтралізації фінансових ризиків [1]

Пояснення щодо видів диверсифікації при виникненні фінансових ризиків:

- диверсифікація фінансової діяльності підприємства, яка передбачає використання альтернативних можливостей одержання доходу від різних фінансових операцій, безпосередньо не пов'язаних одна з одною. Якщо в результаті непередбачених подій одна з фінансових операцій виявиться збитковою, інші операції будуть приносити прибуток;
- диверсифікація портфеля цінних паперів, яка дозволяє знижувати інвестиційні ризики, не зменшуючи при цьому рівень доходності інвестиційного портфеля;
- диверсифікація програми реального інвестування. В частині формування реального інвестиційного портфеля підприємства рекомендується віддавати перевагу програмам реалізації декількох проектів відносно невеликої капіталомісткості перед програмами, які складаються з одного великого інвестиційного проекту;
- диверсифікація покупців продукції (робіт, послуг) підприємства, спрямована на зниження кредитного ризику, що виникає при комерційному кредитуванні;
- диверсифікація депозитних вкладів підприємства, яка передбачає розміщення великих сум тимчасово вільних грошових коштів з метою одержання прибутку в декількох банках. Умови розміщення грошових активів у різних банках істотно не відрізняються, тому при диверсифікації депозитних вкладів знижується рівень депозитного ризику, але рівень доходності депозитного портфеля при цьому не знижується;
- диверсифікація валютної корзини підприємства, яка передбачає вибір кількох видів валют у процесі здійснення підприємством зовнішньоекономічних операцій, що дає можливість мінімізувати валютні ризики;
- диверсифікація фінансового ринку, яка передбачає організацію роботи одночасно у декількох сегментах фінансового ринку. Невдача в одному з них може бути компенсована успіхами в інших [2].

Якщо говорити про підтримку підприємництва з боку держави, то на фінансову підтримку діяльності комунальної установи «Сумський обласний фонд підтримки підприємництва» Сумської обласної ради для забезпечення ефективного функціонування Фонду в рамках програми розвитку малого та середнього підприємництва в Сумській області на 2013-2014 роки за рахунок коштів загального фонду обласного бюджету використано 250,5 тис. гривень, або 10,8 відсотка до річних призначень [4]. Це посприяє економічній ситуації в країні, а також рівнем інфляції, рівнем безробіття та величиною дефіциту бюджету взагалі.

У сучасній практиці корпоративних фінансів використовуються два основні критерії диверсифікації – фінансово-математична форма узгодження рівня фінансового ризику суб'єкта господарювання та абсолютної величини цільового показника. У випадку використання в процесі диверсифікації фінансових ризиків прибутковості (рентабельності) як цільового показника можна обґрунтування наступні критерії (обмеження оптимізації): по-перше, максимізація рентабельності (цільового показника диверсифікації) за фіксованого максимального рівня фінансового ризику –

$$\left\{ \begin{array}{l} f(R) \longrightarrow \max, \\ \bar{\sigma} \leq \sigma_t, \text{ де:} \end{array} \right.$$

$f(R)$ - функція цільового показника;
 $\bar{\sigma}$ - усереднене значення фінансового ризику, отримане в результаті диверсифікації;
 σ_t - максимальний рівень фінансового ризику, рівень якого прийнятний для суб'єкта господарювання в даних конкретних умовах;
 ρ - друге, мінімізація рівня фінансового ризику за фіксованого мінімального рівня рентабельності (цільового показника) –

$$\left\{ \begin{array}{l} \bar{\sigma} \longrightarrow \min, \end{array} \right.$$

$f(R) \geq R_t$, де:
 $f(R)$ - функція цільового показника;

$\bar{\sigma}$ - усереднене значення фінансового ризику, отримане в результаті диверсифікації;
 R_t - мінімально прийнятий рівень рентабельності (цільового показника), що прийнятний для суб'єкта господарювання в даних конкретних умовах .

На основі використання критеріїв диверсифікації фінансово-математичної форми узгодження рівня фінансового ризику суб'єкта господарювання та абсолютної величини цільового показника можна оптимізувати фінансові ризики бюджету підприємства та зменшити витрати на майбутній період.

Література:

1. Бандурка О.М. Фінансова діяльність підприємства: підручник / О.М. Бандурка, М.Я. Коробов, П.І. Орлов, К.Я. Петрова. - К.: Либідь, 1998. - 312 с.
2. Грушко В.І., Пилипченко О.І. Фінансові ризики : навч. посіб. / В.І. Грушко, О.І. Пилипченко. - К.: Знання: 1998. - 188 с.
3. Крамаренко Г.О. Фінансовий менеджмент: підручник / Г.О. Крамаренко, О.Є. Чорна. - К.: Цент навчальної літератури, 2006. - 520 с.
4. Статистичні дані Сумського обласного бюджету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.finansy.sm.gov.ua/index.php/uk/home> – Назва з екрану.

Науковий керівник:

доктор економічних наук Балацький Євген Олегович.

СЕКЦІЯ: ІСТОРИЯ

**Abdullayev Dilmurod
(O'zbekiston, Namangan)**

O'ZBEKISTON BUYUK MA'RIFIY KELAJAGINI SHAKLLANTIRISHDA YOSHLARNING O'RNI VA ROLI

Davlatimiz rahbari bugungi va ertangi taraqqiyotimiz o'z oldimizga qo'ygan o'ta muhim va dolzarb vazifalarning amalga oshirilishi, ommabop, farzandlarimizning har tomonlama barkamol bo'lib, hayotdan o'ziga munosib o'rin topishiga bog'liq ekani haqida to'xtalarkan, mamlakatimiz istiqboli uchun prinsipial ahamiyatga ega bo'lgan masalalar bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bildirdi.

Prezidentimiz ma'ruzasida hozirgi vaqtda qishloqlarimizda an'anaviy maishiy xizmatlar bilan bir qatorda zamonaviy telekommunikatsiya tizimlari, xususan, internet, mobil telefon aloqalari, kompyuterda turli xizmatlar ko'rsatishni o'z ichiga oladigan yangi texnik jabhalari jadal rivojlanayotganligi oldida e'tibor qaratilgani bejiz emas. Chunki bunday xizmat turlari aholi ehtiyojini qoniqtiribgina qolmasdan, ayni paytda qishloq joylarida litsey va kollejlarni bitirib chiqayotgan minglab farzandlarimizni ish bilan ta'minlash, ularning mana shunday zamonaviy kasb egasi bo'lishiga imkon yaratmoqda. Ayniqsa, istiqloq yillarida yoshlarimizning chuqur bilim va kasb-hunar egallashi uchun tegishli zamin yaratilgani, ularni zamon talab qiladigan mutaxassislar etib tayyorlash tizimi yo'lga qo'yilgani, qisqacha aytganda, yangi avlod kadrlari uchun barcha sharoitlar tug'dirib berilgani biz qo'lga kiritayotgan barqaror natijalarning aksi bo'lib xizmat qilmoqda.

Tabiiyki, bu yoshlar iqtisodiyotimizni diversifikatsiya va modernizatsiya qilish, texnik-texnologik yangilanish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo'yicha istiqbolli dasturlarni amalga oshirishda o'zlarini namoyon etayotgani qumonarlidir. Yana bir g'oyat muhim masala, ya'ni biz yashayotgandan XXI asr – intellektual boylik asri ekaniga e'tibor qaratish ekan, Yurtboshimiz «Kimki bu haqiqatni o'z vaqtida anglab olmasa, intellektual bilim, intellektual boylikka intilish har qaysi millat va davlat uchun hayot mazmuniga o'ylanmasa – bunday davlat jahon taraqqiyoti yo'lidan chetda qolib ketishi muqarrar, deb o'ylayman»-deb ishonch bildiradi yoshlarga.

Chindan ham, intellektual salohiyatni yuksaltirish bugungi kunda milliy taraqqiyotning asosiy sharti va me'zoniga aylanmoqda. Chunki intellektual jihatdan qoloq xalq hyech qachon rivojlanmaydi. Dunyodagi taraqqiy etgan mamlakatlar eksport qiladigan mamlakatlarning aksariyat qismini aynan intellektual mulk mahsulotlari – yuksak texnika va texnologiyalar egallashi mana bu fikrni isbotlaydi. Ma'lumotlarga qaraganda, yuksak texnologiyalar bo'yicha jahon patent bozorining 44 foizi AQShga tegishli bo'lsa, bu borada Yaponiya 36 foiz, Germaniya esa 16 foiz ko'rsatkichga ega.

Bunday davlatlarning yuksak taraqqiyoti zamirida, avvalo, ularning eng katta intellektual salohiyatiga ega ekani mujassamdir. Intellektual salohiyat, bir tomondan, moddiy boyliklarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan yangi texnika va texnologiyalarni yaratish hamda amalda qo'llash, shu yo'l mamlakat boyligini tejash, mustahkamlash va yanada ko'paytirishda asosiy ishga aylansa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarish infratuzilmani mamlakat va dunyoda yuzaga keladigan ehtiyojga qarab tez va samarali o'zgartirish orqali uni davlatning jahon ishlab chiqarish tizimida teng qatnashishi imkoniyat yaratadi. Eng muhimi intellektual salohiyatning yuksak darajada rivojlanishi xalqning milliy ma'naviyati yuksalishida ham muhim omilga aylanadi. Yana bir muhim tomoni – u milliy manfaatlarini himoya qilishda hsham qudratli qurol vazifasini bajaradi. Qolaversa, intellektual jihatdan taraqqiy etgan mamlakatda demokratik qadriyatlar barqaror rivojlanadi. Chunki intellektual boylik faqat bilim, aqlu tafakkur, ilm-fan salohiyati bilan cheklanmay, yuksak ma'naviyatni ham o'z ichiga oladi.

Shuning uchun ham Prezidentimiz ana shu omillarning barchasini nazarda tutib, bu borada yangi tashabbus va g'oyalarni ilgari surdi. Jumladan, taraqqiy topgan davlatlar ilmiy jamoatchiligining e'tibor markazida turgan, eng ilg'or, istiqbolli ilmiy izlanish va tadqiqot ishlarini yurtimizda rivojlantirish maqsadida Fanlar akademiyasi va oliy o'quv yurtlari tarkibidada yangi laboratoriyalarni tashkil qilish, ularning rivojlangan mamlakatlardagi ilm-fan markazlari bilan samarali hamkorlik aloqalarini o'rnatish borasida Yurtboshimiz tomonidan belgilangan vazifalar aytish kerakki, bugun dunyoda intellektual sohada bo'layotgan hamda kelgusida yanada kuchayadigan raqobat va bellashuvni har tomonlama xisobga olib shunday musobaqaga tayyor bo'lishimizni o'ylab aytilgan takliflardir. Bu yo'nalishlarda ishlarga yangi turtki berishi, xorijiy davlatlarda zamonaviy ilmiy jihoz va uskunalarni olib kelish, eng iqtidorli, talantli yoshlarimizni bu ishga safarbar qilish va rag'batlantirish maqsadida Fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiqlashtirish qo'mitasi qoshida fond tuzish va uni yetarli darajada valyuta mablag'lari bilan ta'minlash ezgu orzu-niyatlarimizga javob beradigan bir ish bo'lur edi».

Davlatimiz rahbarining ma'ruzasida, shuningdek, sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalashda jamiyatimizning hal qiluvchi bo'g'ini bo'lishini oilaga katta e'tibor berish, farzandlarimizning ma'naviy olamini yuksaltirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzi tamoyillarini qaror toptirish, ularni chetdan kirib kelayotgan har xil zararli ta'sirlardan, «ommaviy madaniyat» niqobi ostidagi tahdid va xatarlardan asrash borasidagi ishlarni yangi bosqichlarga ko'tarish zarurligi qayd etib o'tildi.

Prezidentimiz yaqinda Oqsaroyda O'zbekiston Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi homiylik kengashining navbatdagi yig'ilishini boshqarar ekan, «Barkamol avlod deganda, avvalo sog'lom naslni tushunamiz» deb ta'kidladi. Bu sohadagi vazifalarni belgilab, barkamollik vazifasini ifodalab berdi. Aynan tana va ruh barkamolligi insondagi barcha hislatlarga – jismoniy, aqliy, ilmiy va ma'naviy ulg'ayishga asos bo'lishi»ni aniq-tiniq qilib yana bir bor tushuntirib berdi Yurtboshimiz. Sport yosh avlodga nafaqat sog'lom va baquvvat bo'lib

yetishish, balki umuman oilada va jamiyatda sog'lom muhit qaror topishi uchun o'ziga xos zamin bo'lishi aytili. Shuning uchun ham mamalakatimizning barcha hududlarida xususan, chekka qishloqlarda zamonaviy sport majmualari va stadionlar bunyod etish, ularni zarur jihozlar bilan ta'minlash ayniqsa, malakali sport ustalari va murabbiylarini jalb etish har bir hududda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, aholi tibbiy madaniyatini yuksaltirishga qaratilayotganligi ta'kidlandi. Prezidentimiz shuni alohida uqtirib o'tdiki, aynan sog'lom turmush tarzi yosh avlodga sportga ishtiyoq, o'z oldiga maqsad qo'ya olish, g'alabaga intilish hosil qiladi, bu esa oqibatda oilaga, atrofdagilarga, jamiyatga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Qolaversa, sport bilan muntazam shug'ullanish yoshlarimizni turli illatlardan ham ishonchli tarzda himoya qila oladi. Dunyoning biror-bir mamlakatida bolalar sportini tashkiliy jihatdan boshqaradigan tashkilot bo'lmagan bir paytda mamlakatimizda o'z vaqtida dadil tashabbus ko'rsatilib, 2003-2009 yillarda 1123 ta sport majmuasi, shulardan 922 tasi qishloq joylarida qad rostlagani haqiqiy ma'noda mo'jizadir. Bugungi kunda uzoq qishloqlarda ham sportning yigirmadan ortiq turi bilan shug'ullanib, dunyoning turli nufuzli musobaqalaridan g'alabalar bilan qaytayotgan o'g'il-qizlarimiz jismonan sog'lom, ma'nan yetuk bo'lib borayotganidan haqli ravishda g'ururlanamiz. Sport musobaqalari, ayniqsa uch bosqichli sport tizimi – «Umid nihollari», «Barkamol avlod» va «Universiada» musobaqalari esa yurtimiz sha'nini baland ko'tarishi tug'ga aylanib ulgurdi.

Mamlakatimizda yoshlarga berilgan e'tibor natijasini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 21 yilligi munosabati bilan bo'lib o'tgan tantanadagi ma'ouzarini taxlili asosida ko'rishimiz mumkin. 2013 yilda mamlakatimizda 756 ta ta'lim maskani, musiqa va san'at maktablari, bolalar sporti ob'ektlari yangitdan qurildi, rekonstruksiya qilindi va kapital ta'mirlandi. Zamonaviy kompyuter sinflari, o'quv laboratoriyalari, ustaxonalar tashkil etilib, zarur asbob-uskunalar bilan jihozlandi.

Ma'lumki, shu yildan e'tiboran mamlakatimizda xorijiy tillarni o'qitish tizimini yanada takomillashtirish dasturi doirasida umumta'lim maktablarining 1-sinfidan boshlab xorijiy tillarni chuqur o'rganish yo'lga qo'yildi. Bu esa, albatta farzandlarimizning jahon ilm-fani va madaniyati yutuqlarini egallashi, yetuk va malakali kadrlar bo'lib yetishishi uchun yangi imkoniyatlar ochib berishi bilan ayniqsa muhimdir. Joriy yilda 300 mingga yaqin bola, jumladan, Orol bo'yi hududidan 4 ming 500 nafar o'quvchi hamda kam ta'minlangan oilalarga mansub 75 ming nafar bolaning yozgi oromgohlarda imtiyozli dam olishi tashkil etilib, ularning salomatligi mustahkamlandi. Yildan-yilga kuchayib borayotgan bunday amaliy ishlarimizning tabiiy mahsuli va natijasini yurtdoshlarimiz, avvalambor, jondan aziz farzandlarimizning turli sohalarda qo'lga kiritayotgan yutuqlarida ko'rishimiz mumkin. Bu borada ba'zi bir misollarga to'xtaladigan bo'lsak, Toshkent shahrida o'tkazilgan 47-xalqaro Mendeleev olimpiadasida yurtimiz o'quvchilari birinchi o'rinni egallagani hammamizga mamnuniyat yetkazadi. Aql-zakovat musobaqasi bo'lmish shaxmat bo'yicha jahon chempioni unvoniga erishgan 8 yashar Nodirbek Abdusattorovni olasizmi yoki 5 yashar – e'tibor bering, 5 yashar – jajji o'g'lonimiz Islombek Sindorovning Osiyo chempioni degan sharafli nomga sazovor bo'lganini olasizmi, qani ayting, aziz do'stlar, bunday yutuqlar bilan faxrlanmasdan, g'ururlanmasdan bo'ladimi? Mana, yaqinda Polshada o'tkazilgan jahon chempionatida yana bir mohir sportchimiz – Ruslan Nurudinov sportning eng murakkab turi bo'lgan og'ir atletika bo'yicha keskin bellashuvlarda g'oliblikni qo'lga kiritdi. Xabaringiz bor, bu pahlavon yigit "O'zbekiston iftixori" degan yuksak unvon bilan taqdirlandi.

Vatanimizning shonu shuhratini butun dunyoga tarannum etayotgan, saflari tobora kengayib borayotgan bunday farzandlarimizni har qancha qo'llab-quvvatlasak, har qancha e'zozlasak, arziydi, albatta. Ko'rinib turibdiki, yutuqlarimiz avvalgi yillardagi holatdan yuqori ekanligi. Bizning mamlakatimizda yosh avlodga yaratilgan sharoitdar kundan kunga kuchaytirilmoqda.

Adabiyotlar:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008 йил.
2. Каримов И.А. "Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилдир". Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Т. «Ўзбекистон» 2013 йил.

**Світлана Авхутська
(Суми, Україна)**

КАДРОВА ПОЛІТИКА І. С. МАЗЕПИ ЩОДО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Козацька старшина як елітарна верства українського населення XVII – XVIII століття становить стрижень дослідження історії українського козацтва.

Іван Мазепа, отримавши у 1687 році гетьманську булаву в результаті старшинського перевороту і протекції фаворита царівни Софії – Василя Голіцина, не мав можливості напередодні Коломацької ради сформуванати команду відданих йому однодумців, оскільки опозиціонери Івана Самойловича заздалегідь розподілили відповідальні уряди. Залежність від їхнього ситуативного настрою змушувала гетьмана вже у 1688 році думати про суттєві кадрові корекції у своєму оточенні. Фактично з того часу І. Мазепа розпочав формувати команду, яка б рахувалася з ним як з керманічем України та відповідала його вимогам й інтересам.

Метою статті є огляд літератури щодо кадрової (старшинської) політики уряду І. Мазепа, в результаті якої відбулася стабілізація становища урядової і неурядової козацької старшини як провідного прошарку населення Гетьманщини на початку XVIII століття.

Історіографічний процес дослідження зазначеної проблеми розподіляють на три періоди: дореволюційний (XIX – початок XX ст.), радянський (1917 – 1991 рр.), сучасний, що розпочався з проголошенням державної незалежності України.

У ході першого періоду розпочався процес нагромадження фактичного матеріалу, у збиранні якого брали участь М. Костомаров, В. Модзалевський, О. Лазаревський, Г. Милорадович та ін. У своїх працях дослідники розглядали персональний склад, продовжуючи літописну традицію реєстрів козацьких гетьманів та полковників. Зокрема, Микола Костомаров в монографії, присвяченій Мазепі, згадував різних старшин, ілюструючи діяльність гетьмана [2]. Творчість Олександра Лазаревського є першою хвилею публікацій про козацьку старшину, яка привернула увагу до проблеми українського елітаризму [5]. У генеалогічному довіднику українських козацько-старшинських родів Вадима Модзалевського «Малоросійський родовідник», виданому в чотирьох томах у 1908 - 1914 рр., зосереджено відомості про багатьох соратників та співпрацівників І. Мазепи, подано опис їхнього майнового становища [8].

Таким чином, найбільший вклад в розвиток досліджень козацької старшини в дореволюційний період зробили О. Лазаревський та В. Модзалевський, оскільки саме їх зусиллями сформувалися основні напрями дослідження козацької старшини доби Гетьманщини в цілому й доби Мазепи зокрема [5; 8].

Другий етап історіографії проблеми характеризувався новими історичними умовами, в яких розпочали свою діяльність за межами радянської України В. Луців, Л. Окіншевич, О. Оглоблін, О. Субтельний [6; 9; 10; 11]. В другому розділі своєї праці Л. Окіншевич вперше в українській історіографії дослідив становище неурядової старшини, її зв'язки з урядовою старшиною в кінці XVII – на початку XVIII століття. Проблеми діяльності соратників І. Мазепи досліджував О. Субтельний [11]. Однією з ґрунтовних праць, яка стала останнім словом у розвитку історичної науки зазначеного періоду була монографія Олександра Оглобліна «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960 р.) [10], в якій дослідник назвав генеральних суддів Василя Чуйкевича (1707 - 1709) та Михайла Гамалію (1708-1709). Важливим об'єктом наукового дослідження в праці О. Оглобліна виступає соціально-економічна діяльність І. Мазепи щодо козацької старшини, особливо роздача гетьманом і генеральною старшиною земельних володінь. За О. Оглобліним, за період гетьманування І.С. Мазепи відбулося значне збільшення старшинського землеволодіння, воно поступово перетворюється із звичайного раніше володіння «за службу і на строк служби» на повну власність. Загалом, за підрахунками дослідника, увесь період гетьманування І.С. Мазепи старшині, монастирям і частково великому купецтву було надано сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів. У 80-ті роки XX століття продовжив досліджувати економічну політику з формування великого феодального землеволодіння козацької старшини на Лівобережній Україні О. І. Гуржій [1].

У 1963 р. побачила світ праця В. Луціва «Гетьман Мазепа», найбільшим позитивом якої стала спроба вперше виокремити персоналії тих, хто належав до найближчого оточення І. Мазепи ще до 1708 р. У цьому контексті автор називає прізвища П. Орлика, С. Палія, К. Гордієнка, Д. Апостола, І. Скоропадського, І. Новицького, І. Обидовського, А. Войнаровського, Г. Герцика та ін. [6].

Повноцінним об'єктом дослідження діяльність уряду гетьмана І. Мазепи щодо зміцнення економічної бази козацької старшини, перетворення її на політичну та економічну еліту Гетьманщини стала вже після отримання Україною незалежності.

За останні два десятиліття різні аспекти козацької старшини Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття досліджено в кандидатських та докторських дисертаціях Л. Фицик, Д. Журавльова, І. Кривошеї, О. Гуржія та ін.

Велике значення для вивчення гетьманського правління, полкового устрою кінця XVII – початку XVIII століття мають упорядковані збірки персонального складу козацької старшини В. Кривошеї. Його праця «Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648—1782 рр.)», видана 1998 році в двох томах, дає не тільки повний перелік гетьманських урядовців, а й насичена документальними генеалогічними, біографічними подробицями про них [4]. Автор, спираючись на архівні джерела, зокрема реєстри, компути, синодики, судові справи тощо, повернув із забуття прізвища тих, хто ватажував у козацькому середовищі, а потім становив оточення гетьманів. В. Кривошея називає не тільки урядників вищої ланки І. С. Мазепи – полковників, генеральних старшин, а й нижчої — сотників, отаманів, писарів. За даними дослідника, серед представників 13 родин генеральної старшини та 28 родин полкової старшини І.С. Мазепа мав на численну і достатньо відому і впливову в середовищі генеральної та полкової старшини рідню і свояків, зокрема Кочубеїв, Горленків, Зеленських, Мокієвських, Обидовських, Троцинських [3, с. 248].

Проведений аналіз вивчення кадрової політики уряду І. Мазепи щодо козацької старшини дав змогу виявити провідні тенденції та напрями розвитку сучасної історіографії питання.

Головним є економічний напрямок з акцентом на володіння старшиною власністю як визначального чинника провідного становища даного прошарку населення Гетьманщини на початку XVIII століття (О. Гуржій, Т. Чухліб, І. Кривошея та ін.).

Другим, не менш важливим напрямком є дослідження кожного із структурних елементів неурядової старшини: військового, бунчукового та значкового товариства (В. Панашенко).

Дослідження персонального складу урядової і неурядової козацької старшини, котра була головною рушійною силою українського державотворення кінця XVII – початку XVIII століття, містять праці В. Кривошеї, І. Кривошеї, С. Павленка та ін.

Важко сказати, наскільки кадрова політика І. Мазепи виправдала себе – зрештою, гетьманові вдалося сформувати цілком дієздатний адміністративний механізм, що чітко працював за умов миру та війни, але дав фатальний збій у найвирішальний момент – під час виступу проти політики Петра І. Саме

тоді з'ясувалося, що показна лояльність більшості старшини була справді формальною, а ось відданість висуванців гетьмана виявилася міцнішою і надійнішою.

Подальше і поглиблене вивчення, узагальнення і усвідомлення історіографії козацької старшини залишається актуальним і пріоритетним завданням українських істориків.

Література:

1. Гуржий А. И. Формирование крупного феодального землевладения козацкой старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII – 60-е годы XVIII вв.) / А. И. Гуржий // История СССР. – 1983. - № 3. – С. 153 – 162.
2. Костомаров Н. И. Мазепа: Ист. монография. — М.: Кушнерев и К., 1882. — 446 с.
3. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
4. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648—1782 рр.) / В. В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД НАНУ. – 1998. – Ч. II. – 344 с.
5. Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII – XVIII вв. Кочубей (В. Л. Кочубей), Мазепа и М. Кочубей / А. М. Лазаревский. – Русский архив. – 1876. – Т. 3. – С. 438 – 455.
6. Луців В. Гетьман Іван Мазепа / В. Луців. – Торонто, 1954. – 125 с.
7. Милорадович Г. А. Родословная дворян и князей Кочубеев / Г.А. Милорадович // Киевская старина. – 1888. - № 8. – С. 46-50.
8. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. / В. Л. Модзалевський. — К.: Типо-литография «С.В.Кульженко», 1914. — Т. 4. — 832+26 с.
9. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні - гетьманщині XVII - XVIII ст. [Текст] / Л. Окіншевич. - Мюнхен : Заграва, 1948. – 230 с. – (Записки НТШ; т. 157. Праці іст.-філософ. секції).
10. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин // Нью-Йорк • Київ • Львів • Париж • Торонто. – 2001. – 464 с.: іл. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/coss3/ohl.htm>
11. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII століття / О. Субтельний. – Київ: Вид-во «Либідь», 1994. – 240 с.

Азизбек Тожибоев
(Наманган, Узбекистон)

МУСТАКИЛЛИК САРИ ИЛК ОДИМЛАР

Барчамизга аёнки мамлакатимиз ўз мустақиллигини 1990 йил 31 августда тўла ва расмий жиҳатдан қўлга киритди. Ушбу кун мамлакатимиз, халқимиз, давлатимиз ўз тақдирини ўзи белгилашга бўлган уринишлари, ҳаракатларининг асрларга татигулик ижобий натижаси десак муболаға бўлмади албатта. Қаранг мустақилликни бир оғизгина сўз ва бир сана билан ҳам ифода этиш мумкин, лекин унинг замирида ота – боболаримизнинг чекан захматлари-ю таъбир жоиз бўлса тўккан қонларини хис қилиш бу жуда чуқур мулоҳазани талаб қилади.

Озодлик, мустақиллик, бугунги тинч-осуда ҳаёт ўз – ўзидан келмагани, уларнинг барчаси қандай тинимсиз курашлар, қийинчилик ва йўқотишлар, уйқусиз тунлар, мунозара ва муҳокамалар, изланиш ва яратишлар, баъзан ўта изтиробли, баъзида қувончли интигишлар маҳсули эканини қалбимиздан, юрагимиздан ўтказамиз. Эл-юртимиз Ўзбекистон деб аталган бу бетакрор ва озод диёр, мустақил давлатни ҳақиқатдан ҳам ўз меҳнати, ўз ақл заковати ва салоҳияти, иродаси билан барпо этганидан кўнглимиз тоғдек кўтарилди.

Мамлакатимиз яқин тарихида ўтган ўз миллати, халқи ва давлатини озодлик сари етаклаган буюк аждодларимиз А.Авлоний, А.Фитрат, М.Бехбудий, Катта Эргаш, Кичик Эргаш, Шермухаммадбек ва бошқалар ўз жонларини ушбу йўлда қурбон қилган жасур, мард, ватанпарварлардир. Собиқ совет тузуми даврида уларга миллатчилар, босмачилар каби бир қанча тамғалар қўйилди, лекин мустақилликка эришганимиздан сўнг бу буюк зотларнинг улуғ сиймолари қайта оқланди ва уларга ҳурмат, эҳтиром билдирилди.

Истиқлолимизнинг илк куртакларини биз мустақиллик эълон қилинган кун билан боғласак бу у қадар тўлиқ бўлмаган эътироф бўларди. Чунки ушбу ҳаракатларнинг илк боқичи 1989 йил 21 октябрдаёқ миллий қадриятларимизнинг асосий устунларидан бири бўлган она тилимизга давлат тили мақомининг берилиши сиёсий-маънавий ҳаётимиздаги унутилмас истиқлол тарихининг яна бир ёрқин саҳифасини ташкил этади.

Муҳтарам президентимиз ўзининг асарларида мустақилликнинг илмий, назарий ва амалий асосларини очиб берган. Ислох Каримов таъкидлаганидек «Мустақиллик – бу аввало ҳуқуқдир». Албатта биз мустақилликка эришиб ўз тақдиримизни ўзимиз белгилаш ҳуқуқига эга бўлдик, бунинг замирида кўп нарсалар ётишини англасак бўлади албатта. Ушбу мустақиллик ўзида нималарни акс эттиришини ва нималарга асосланишини юртбошимизнинг қуйидаги эътирофларидан фикр қиладиган бўлсак: «Мустақил Ўзбекистон давлатининг сиёсати инсонийлик ва эзгулик тамойилларига асосланади» деган дастурий ғояларига бугунги кунда ҳам жамиятимиз, давлатимиз томонидан амал қилиб келинмоқда.

Шу маънода президентимизнинг озодликка эришган дастлабки кунларимизда « Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз – бу гул билан қопланган йўл эмас, бу тоталитаризм меросидан халос бўлиш ва покланиш, мафкуравийлик илллати етказган зиён – заҳматларни бартараф этишнинг қийин, узоқ давом этадиган йўлидир» деб айтган сўзларида мустақиллик бу нима хохлаसा шуни қилиш, маъсулиятни бўшаштириш дегани эмас, балки улкан маъсулиятни ўз зиммасига олишлигини ўзида ифода этадиган ташунча десак ҳам бўлади.

Эркинлигимиз кўлга киритилган илк кунларданок халқимизга нисбатан таъна тошлари отилди, ҳар хил бухтонлар ёғдирилди, турли хил иғволар қилинди. Халқ орасида ваҳима солувчи воқеа – ходисалар сунъий равишда уюштирилди ва Ўзбекистон хали мустақиллик учун тайёр эмас деган сўзларни қайта-қайта бонг уриб айтишди. Лекин халқимиз ўз орзу интилишлари, миллий қадриятларига бўлган содиқликлари, теран тафаккурининг ўчмас излари бундай бухтонларнинг асоссиз эканини ўз ҳаракатлари, муносабатларида исботлаб бердилар. Дарҳақиқат юртимизнинг тинчлигини бузишга бўлган ҳаракатларнинг бир кўриниши - Фарғона воқеаларини нечоғлик реал ҳаётимизга тўғри келмаслиги, ушбу воқеани бизнинг халқимиз эмас бошқа, миллатимизга ёт бўлган кучлар томонидан уюштирилганлигини юртбошимизнинг куйидаги айтган сўзларидан билиб олсак бўлади. «Ўзбек халқининг виждони пок. Фарғона воқеалари ўзбек халқининг иродаси билан содир бўлмади. Бу воқеаларга тутруқсиз ва ғаразли мақсадларни кўзлаб, ким қандай буёқ бермасин, тарих албатта ўзининг адолатли ҳукмини чиқаради». Бу айтилган оташин сўзларни эътироф этмасдан иложимиз йўқ чунки президентимиз халқимизнинг дардини, унга отилаётган турли тухмат тошларидан химоя қилиш ва виждони поклигини исботлаш мақсадида анна шундай тахликали вазиятда Фарғонага боради ва халқ билан очиқ – ойдин, самимий ва ҳаққоний суҳбат олиб бориб бу ердаги халқнинг қалбидаги жароҳатларига малҳам қўйгандек бўлади, кўнгилларида сўнган умид учкунларини уйғотиб, порлоқ келажакка ишонч ва дадил қадам қўйишлари сари чорлайди. Бугунги кун юқоридаги сўзларнинг амалий исботини ўзида гавдалантиряпти. Ватанимиз тинч, осуда, келажакимиз порлоқ, осмонимиз мусаффо.

Биз учун олий неъмат бўлмиш мустақиллигимизни юксалтириш ва келажак авлодларга тўла тўқис қилиб етказишимиз даркор. Бундай маъсулиятли вазифани амалга оширишда албатта ўтмишдан сабоқ чиқаришимиз керак. Шу билан бирга келажакка ишончимизни мустаҳкам қаратишимиз лозим. Бунда аввало, ижтимоий сиёсий соҳада демократия ва ошкораликни анархия ва сафсатабозликдан химоя қилиш; иккинчидан, ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларда меҳнат унумдорлигини ошириш; учинчидан, маданий-маънавий соҳада жамиятнинг ахлоқий-ғоявий негизларини, миллий қадриятларни қадрини ошириш; туртинчидан, ижтимоий ва миллатлараро можаролардан тўғри хулоса чиқариш ва уларга реал ҳаққоний ёндашиш даркор. Президентимиз таъкидлаганидек «Энг муҳим вазифа – республиканинг ҳозирги ҳаётига халақит бераётган хато ва бузилишларни аниқлаб олишдан иборат. Миллий давлат, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий тараққиётнинг барча энг ўткир муаммоларини хал этишдан иборат». Дарҳақиқат, хох ўтмиш хох бугунги кун бўлишидан қатъий назар биз ватанимиз мустақиллигини юксалтиришда энг муҳим бўлган вазифаларни англаб етиб керакли чора тадбирларни амалга оширишимиз даркор.

Хулоса сифатида шуни айтишимиз мумкинки, бугунги кунда биз юқорида кўриб ўтган шонли йўлнинг амалий натижалари ўзининг мевасини, ўзининг ижобий натижаларини бермоқда. Миллий қадриятларимиз тикланиб, ўзлигимизни англашга бўлган ҳар қандай ҳаракат учун кенг йўл очилган. Фуқароларимиз мустақилликнинг нима эканлигини теран англаб етган ҳолда демократик ва фуқаролик жамиятини қуришда фаол иштирок этмоқдалар. Ватанпарвар, юртпарвар, халқ қайғуси билан яшаган аждодларимизнинг келажак авлодлари ҳам бугунги кунда шундай тарбия олмақдалар ва қайсидир маънода ўзларининг фаолиятлари билан юртимиз ривожига хисса қўшмоқдалар. Муҳтарам президентимиз айтганидек, мустақиллик энг аввало халқ бирлиги ва ҳамжихатлигидир. Биз бу йўлда биргалашиб, ҳамжихат бўлиб боришни ўз олдимизга мақсад қиламиз. Мустақиллик бизга шундай шароитлар яратди ва биз ёшлар бу шароитлардан кенг фойдаланган ҳолда ўзимизга билдирилган ишонч ва маъсулиятни теран англаб аждодларимизга муносиб давомчи, авлодларимизга ўрناк булувчи ватанпарвар бўлиб етишишга ваъда берамиз ва бу ваъдамизни амалга ошириш йўлида ҳеч иккиланмай олға қадам ташлаймиз.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011 йил.

Альона Безручко
(Полтава, Украина)

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ – ІСТОРИЧНА ЗАКОНОМІРНІСТЬ ЧИ «ВИПАДОК В ІСТОРІЇ»?

До 1991 року Україна ніколи не мала державності як такої. Українські землі входили до складу декількох держав, серед яких були Польща, Австро-Угорщина, Росія. Важко навіть уявити, яких зусиль було докладено українцями, аби досягти бажаної мети — незалежності. Цілі ріки крові пролилися, а моря сліз виточили очі. Тих, хто боровся за державність України, справедливо вважають національними героями. Аж ось настав серпень 1991 року. Розпався Радянський Союз, і перед керівництвом колишньої радянської республіки постало питання: що робити далі? «Бути незалежними!» — відповів український народ.

До своєї незалежності Україна йшла довгим, тяжким, самовідданим шляхом і дорого за неї заплатила. В основі української державності — століття боротьби наших предків, у якій формувалася ідея самостійності, втілена насамперед в іменах Тараса Шевченка, Івана Франка, Олександра Олеся, Василя Симоненка, Ліни Костенко, Василя Стуса. Ці імена навіки увійшли в історію нашої культури, як імена борців за волю й незалежність України, їхній внесок у здобуття незалежності є надзвичайно вагомим, так само, як і мільйонів безіменних борців. І от всі зусилля не залишилися марними.

24 серпня 1991 року Верховною Радою УРСР було проголошено Акт незалежності України. Цей день прийнято вважати датою утворення держави Україна в її сучасному вигляді. Але до сьогодні існують різні точки зору вчених і дослідників щодо незалежності України. Одні вважають це закономірністю, інші випадковістю. У рамках невеликої статті важко схарактеризувати складний і багатогранний процес становлення незалежності України, розкрити гострі дискусійні проблеми, які відображають різний рівень дослідження окремих тем і періодів. Мета публікації полягає у характеристиці точок зору на проблему здобуття Україною незалежності.

Професор, доктор юридичних наук, Надзвичайний і Повноважний Посол України В. Василенко, наголошував на тому, що «проголошення незалежності України не було «примхою історії», а тим більше випадковим явищем, викликаним московським путчем. Насправді путч був викликаний відмовою України погодитися на участь у «реанімації» СРСР і зректися курсу на розбудову Української держави. Проголошення незалежності України було справою часу. Швидка і нищівна поразка путчистів лише прискорила момент формального проголошення незалежності держави. Україна відіграла вирішальну роль у дезінтеграції СРСР і остаточній ліквідації комуністичної тоталітарної системи. У мирних умовах було продовжено традиції визвольних змагань, в яких покоління українців проливали кров і віддавали життя за волю і незалежність нації.

Як би ми не ставилися до явища української радянської державності, необхідно завжди пам'ятати, що це явище було наслідком вимушених поступок з боку тоталітарної комуністичної системи українському визвольному руху, найяскравішими проявами якого у свій час була збройна боротьба з поневолювачами України армії УНР та формувань ОУН-УПА. Отже, незалежність України — це віддзеркалення віковичного прагнення української нації до волі і справедливості, боротьба за реалізацію якого окроплена кров'ю мільйонів кращих синів і дочок нашої Батьківщини.

Наприкінці ХХ століття державна незалежність України виборювалася у запеклій ідеологічній і жорсткій політичній боротьбі з потужними силами центру і керівництвом КПУ, яке було зняряддям цих сил. Ця боротьба, організована і очолювана Народним Рухом України, була підтримана широкими верствами українського суспільства, в тому числі і великою кількістю рядових членів компартії. Історична заслуга Руху полягає в тому, що він спромігся мобілізувати і включити у боротьбу за державну незалежність України суспільство, яке було фізично скалічене, структурно понівечене і психологічно травмоване штучними голодоморами, систематичними репресіями, комуністичною пропагандою і синдромом страху. Але це було українське суспільство, ядро якого становила українська нація. У боротьбі за відновлення незалежної України перемогу було одержано не силою зброї, а силою ідеї» [2, с. 14].

Декларація про Державний суверенітет України відіграла досить вагоме значення в історії творення Української держави, адже вона декларувала новий статус Української РСР як суверенної держави. Декларація, закріплюючи за УРСР високий рівень суверенізації, реально наближала її до незалежності. І це є не випадковим явищем в історії. Так вважає член-кореспондент АПрН України, В. Гончаренко [4, с. 87].

Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького – є яскравою сторінкою в історії боротьби за державність і незалежність України, вважає Р. Матузко. Шлях до проголошення незалежності розпочався ще в 1648 році. Важливість створення Української козацької державності в тому, що Український народ упродовж всієї своєї боротьби з поневолювачами підтвердив своє рішуче бажання відновити Незалежну Українську Державу і у важких умовах кривавої боротьби з різними нападами цю державність відновив. Немає сумнівів, що в умовах мирного часу ця держава спромоглася б захистити й розвинути економічні, а також політичні та національні інтереси Українського народу [8, с. 5].

Голова Верховної Ради України у 1991 році, І. Плющ, наголошував на тому, що «Акт проголошення незалежності України, започаткував новий, державний етап нашої історії. Потрібно висловити вдячність народним депутатам, які виявили політичну мужність і громадську відповідальність і проголосували за незалежність України. А особливо хотілося б відзначити роль Л. Кравчука, який свідчить, що зробити це було тоді непростим. Але я глибоко переконаний, що кожний, хто стояв біля витоків незалежності, безпосередньо брав участь у її проголошенні, сьогодні пишається своєю причетністю до історичної події. Велику роль відіграв і Народний Рух України, очолюваний В. Чорноволом – людиною, яка до останнього подиху віддала своє життя боротьбі за незалежність України. Здобуття незалежності – повністю об'єктивна, історична закономірність» [9, с. 3-4].

С. Кульчицький, доктор історичних наук, професор України, наголошує на тому, що «коли розпочався шлях незалежності України на це питання важко відповісти, навіть якщо обмежитися перебігом подій сучасного століття, але потрібно оглядатися в історію [6, с. 3]. Незалежна Україна народжувалася з України радянської, але проголосувала спадковість державотворчої традиції Української Народної Республіки [5, с. 5]. Отже, незалежність України це історична закономірність.

Другий Президент України Л. Кучма у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 8-ій річниці незалежності України 23 серпня 1999 року говорив: «Суверенна Україна – закономірний вияв історії, адже українці пронесли через роки важкі випробування, несхитний волелюбний дух, зберегли нетлінну духовну

спадщину – мову, фольклор, історичну пам'ять, трудову мораль і все заради того, щоб ми зараз могли жити в незалежній Україні [7, с. 3-4].

На думку І. Юхновського, Академіка НАН України, депутата Верховної Ради України I-II скликань «ідея референдуму проклала шлях до проголошення незалежності. Але я відчував, що моя промова – це наріжний камінь усієї нашої законодавчої праці, що я маю проголосити – «Закон про Незалежність України», це момент, коли вирішується доля мого народу. Я усвідомлював, що проголошення незалежності України у Верховній Раді є необхідним, проте не остаточним. Я був глибоко переконаний в тому, що найперше треба заборонити Комуністичну партію, бо якщо ми її не заборонимо то Б. Єльцин зробить набагато радикальніше, і все комуністичне «болото» перебереться в Україну і тут буде Українська комуністична республіка на зразок колишнього СРСР» [10, с. 8-9].

Фігурує така точка зору, що Україна здобула незалежність випадково. Чи то через процеси, що відбувалися в Москві, чи то завдяки виключно боротьбі українських патріотів на західних теренах нашої держави. А на Сході і в Центрі за незалежність ніхто не боровся, ну хіба що кілька затятих рухівців. Чи відповідає це дійсності? Безумовно, проголошення 12 червня 1990 року Російською Федерацією Декларації про суверенітет підштовхнуло Верховну Раду України, поки йшов у Москві останній, XXVIII з'їзд КПРС, 16 липня цього ж року прийняти Декларацію про державний суверенітет України, а Київську раду – ухвалити історичне рішення про підняття перед будинком Київради національного українського синьо-жовтого прапора [1].

Власна держава є потужним соціальним оберегом національної спільноти. Її тривала відсутність, перебування народу в складі інших національних держав – вірний шлях до асиміляції та національного занепаду. Історія України XIX-XX століть свідчить на користь цього твердження. Поділені наприкінці XVIII століття між Російською та Австро-Угорською імперіями українські землі, стали предметом імперіалістичних експансій, які уповільнили українські націотворчі процеси та найбрутальним чином позначилися на кількісних і якісних показниках народу. Так вважає В. Верстюк. При цьому держава виборювала своє право на незалежність [3, с. 20].

Таким чином, на основі свідчень видатних українських вчених і політиків, можна сказати, що незалежність України є історичною закономірністю, а не «випадком в історії». Адже український народ пройшов складний і тернистий шлях до здобуття своєї незалежності. Виборов її в результаті тисячолітньої боротьби за право бути господарем на власній землі, мати свою державу. Україна пододала історичний шлях від антив через Київську, Галицько-Волинську, Литовсько-Руську, Козацьку, Гетьманську держави до національних державних утворень у XX столітті, через радянську державність до сучасної незалежної Української держави. Останній період державності ознаменувався її відродженням та розбудовою на руїнах комуністичної імперії. Прийняття Декларації про державний суверенітет, Акту проголошення незалежності України, затвердження Конституції держави стало закономірним і логічним завершенням складного процесу творення Української незалежної держави.

Література:

1. Боротьба за незалежність України у 1989-1992 роках: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову. До 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову: Зб. документів і матеріалів / Укр. інститут національної пам'яті, Чернігівська обл. держ. адм.; Упор.: С. В. Бутко, С. В. Соломаха. – Чернігів: КП Чернігівські береги, 2009. – 432 с.
2. Василенко В. Проголошення незалежності України / Володимир Василенко // День. – 2010 (8 жовтня). – С. 14.
3. Верстюк В. Ціна незалежності: важкі пологи демократії, повернення історичної пам'яті, осмислення власної ідентичності – це результат національної травми, одержаною Україною впродовж декількох попередніх століть / Владислав Верстюк // Сучасність. – 2008. – С. 20-27.
4. Гончаренко В. Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) та її роль в історії творення незалежної Української держави / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 2. – С. 85-89.
5. Кульчицький С. Хроніка державотворчого процесу. 1992 рік / Станіслав Кульчицький // Історія України. – 2001. – № 11. – С. 5.
6. Кульчицький С. Шлях України до незалежності / Станіслав Кульчицький // Хрещатик. – 1996 (20 серпня). – С. 3.
7. Кучма Л. Д. Суверенна Україна – закономірний вияв історії: Доповідь Президента України Л. Д. Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 8-ій річниці незалежності України 23 серпня 1999 року / Леонід Кучма // Урядовий Кур'єр. – 1999 (26 серпня). – С. 3-4.
8. Матушко Р. Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького – яскрава сторінка історії боротьби за державність і незалежність / Роман Матушко // Народна армія. – 1998 (15 вересня). – С. 4-5.
9. Плющ І. Історична віха на шляху незалежності і державотворення / Іван Плющ // Віче. – 2001. – № 8. – С. 3-11.
10. Юхновський І. Так народжувалася держава / Ігор Юхновський // Сучасність. – 2008. – С. 5-19.

Умида Бойзақова
(Наманган, Узбекистан)

МАФКУРАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ – ДАВР ТАЛАБИ

Марказий Осиё минтақасида жойлашган республикаларга нисбатан халқаро терроризм ва диний экстремизм балосининг таҳдиди авж олиш жараёни кучаймоқда. Улар нафақат айрим давлатларнинг хавфсизлигига, айна пайтда бутун минтақада яшаётган халқлар ҳаётига хавф солмоқда. Уларга қарши кучларни уйғунлаштириш зарурияти кучайиб бормоқда. Бунинг учун эса мавжуд зўравон кучларнинг маъно-мазмунини, улар келтираётган моддий, маънавий ва ахлоқий зарарлар ҳамда таҳдидлар оқибатларини ўрганишнинг назарий аҳамияти ошиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек: "XXI аср, шубҳасиз, халқаро муносабатларда бутун дунё қамраб олинган аср бўлади. Бундай шароитда интеграция жараёнини халқаро институтлар ва ташкилотларда суверен давлатларнинг иштирок этишини кенгайтириш жараёнини фақат тарих тақозоси деб эмас, балки айрим минтақалар кўламида ҳам, шунингдек, умуман-бутун сайёрамиз кўламида ҳам собитқадамлик, барқарорликнинг қудратли омили деб ҳисобламоқ зарур".

Ўзбекистонда барқарорлик, тинчлик, осойишталик, миллатлараро тотувликни сақлаб қолишда минтақада мавжуд бўлган ёки туғилиши мумкин бўлган турли хил таҳдидларнинг моҳиятини чуқур англаб етиш, уларни келтириб чиқараётган омилларни ўз вақтида ҳал этиш муҳим аҳамият касб этади. Бу муаммолар ҳозирги кунда бир давлат ҳудудидан чиқиб, бутун минтақани қамраб олган. Шу сабабдан маълум бир давлатга тааллуқли муаммоларни илмий ўрганиш қанчалик муҳим бўлса, минтақадаги бешта давлат учун ҳам шунчалик муҳим амалий аҳамиятга эга.

Ҳозирги воқеликда миллий истиқлол ғояси ва ёт мафкуралар орасидаги муносабатлар мафкуравий кураш, мафкуравий қарши туриш, психологик уруш шаклларида кечмоқда. Ёт мафкуралар мафкуравий курашларнинг минг йиллик услубларини, шунингдек замонавийлаштирилган услублари ахборот майдонини эгаллаб олиш, мафкуравий диверсия, сиёсий индоктринация, мафкуравий инфилтрация, дезориентация, мафкуравий қўпуровчилик ҳаракатларини қўллаш орқали халқимизда Ўзбекистоннинг буюк келажагига ишончсизлик уйғотишга, давлат сиёсатини обрўсизлантиришга, одамларнинг ўзини Ватан, миллат ҳимоясидан четга тортишга, лоқайдликка эришишга интиладилар. Бунда улар бирор хусусий фактни умумлаштириш (экстраполяция), ёлғонни ҳақиқатга ўхшатиб тасвирлаш, кичик муаммодан катта ёлғон яшаш, бир нарсани такоррайвериш, туйғуни ақлдан устун қўйиш, тингловчининг шахсий манфаатни биринчи ўринга қўйиб, (унга дўст бўлиб кўриниш) "ҳасратлашиш", ҳукуматларни халқларга ёмон кўрсатиш, миллат душманларига раҳмдиллик ҳамфиқрлик туйғуларини уйғотиш, одамларга таниш маълумотларни ишлатиб «фалон жойда фалон воқеа бўлди», деб ростга ёлғонни улаб юбориш услубларидан мафкуравий курашда фойдаланаяпти. Ҳар қандай жамият бундай маккор таҳдидларни енгиши учун ўзида огоҳлик мафкуравий хавфсизлик тўқислик жанговарлик сафарбарлик умуммиллий бирлик каби ижтимоий сифатларга эга бўлиши керак. Бунинг учун миллий истиқлол мафкурасининг ёт мафкураларга қарши кураш услублари, жумладан, бузғунчи ғоялар моҳиятини фош қилишга қаратилган тарғибот, мафкуравий мониторинг ва таҳдидлар моҳиятини халқимиз онги ва қалбига етказиш, жаҳолатга қарши маърифат тарқатиш услубларидан доимо ва ҳамма жойда фойдаланиш тақозо қилинади.

Собиқ совет мустабид тузуми даврида ёш авлодлар онгини коммунистик тарбия ўз исканжасида тутди. Коммунистик мафкура инсонлар онги ва қалбини эгаллаган эди.

XXI аср бошида мафкуравий курашларнинг шўро даврида кўрилмаган, янги таҳдидлар билан ва илмий технологик асосга қурилган тарғиботлар кураши даври, деб ҳам тавсифлаш мумкин. Чунки шўро даврида қўлланилган тарғибот-ташвиқот, мафкуравий кураш усуллари ҳозир ишламайди. Бизга таҳдид солаётган мафкуралар "мафтункор" кўринсада ва "оммабон" бўлсада, пухта, илмий технологик асосга қурилганлиги сир эмас. Чунки уларнинг тарғиботи олдинга ва ҳозирги замонавий мафкуравий кураш усулларига эга. Фақат ғоя, мақсаднинг шакли ўзгарган. Масалан, ана шундай ғоялардан бири "халифалик давлатини тузиш" ғоясидир. Бу ғоянинг мазмун ва моҳият жиҳатдан зарарли эканлигини чуқур англаш зарур.

«Халифа» сўзининг луғавий маъноси «ўринбосар», терминологик маъноси «муслмон жамоаси ва муслмон давлатининг диний ҳамда дунёвий бошлиғи» деб талқин этилади. Халифалик давлати мутлақ монархия типигаги давлат бўлиб, давлатни халифа бошқаради. Халифалик давлатини бошқарув тизими исломшариат қонунлари билан белгиланади. "Ҳизбут-тахрир" даъво қилган халифалик давлати эса "Ислом Низоми" номли китобида баён қилинган қонунларга асосан бошқарилади.

Ҳозирда "Ҳизб ут-тахрир" тарафдорлари минглаб бегуноҳ кишиларнинг ноҳақ қони тўқилсада, халифалик барпо этилишини мажбурий, деб даъват этмоқдалар. Уларнинг бундай хатти-ҳаракатларидан кўзланган мақсад конституциявий тузумни зўрлик билан ағдаришдан бошқа нарса эмас. Шу сабабли улардан соф исломий қадриятларимизни, ўзбеклигимизни (чунки Халифалик давлатида ўзбек деган сўз ўчириб ташланади, давлат тили араб тили, пойтахт ҳам бошқа жойларда бўлади), ота-боболаримиз дини ҳақиқий исломни ҳимоя қилишга қодир бўлиши муҳим. Шундай лаҳзаларда беихтиёр оловқалб Чўлпоннинг ватанпарварона хайқириғи эсга тушади:

"...Улардан бизга дўст йўқ,... Бизнинг дўстимиз ўзимиз! Бизнинг дўстимиз миллат! Улар миллат душманлари... Биз уларга душман! Шунинг унутмангиз!" («Кеча ва кундуз»). Миллатни, Ватанни, ота-боболаримиз иймонини, ўзбеклигимизни, мустақиллигимизни ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаронинг бурчидир.

Агар уларнинг руҳларни чирқиратиб, миллатни, Ватанни дин ниқобидаги ёвуз ғоялардан ҳимоя қила олмасақ нима бўлади? Қайтиб озод бўла олмаймиз. Ўзбек ҳам бўла олмаймиз, Ватанда бегона бўламиз. Чунки, Халифага ўз ота-бобооиси удумларини унутган манқуртлар керак. Улар халифанинг пахтасини экиши, териши керак. Уларнинг меҳнатидан халифаликка олтинлар оқиб бориши керак. Халифа эса ўзи бу дунё лаззатини суради. Қулларига у дунё лаззатларини беради. Акс ҳолда халифалик ғояси бунчалик сиёсий мақсадларни кўзда тутмаган бўларди. Бу дунё, ўткинчи дунё саодатига қизиқмас, курашмас эди. Тоат-ибодат, беш вақт намозга даъват қилиб қўя қолар эди. Шундай эмасми?!

"Ҳизб ут-тахрир" суннийлик доирасидаги диний-сиёсий партия бўлиб, 1952 йилда Қуддус шаҳрида ташкил этилган. Бу партия фаластинлик **Тақийиддин Набохоний** (1909–1978) томонидан, "Ал-Ихвон ал муслиман" раҳбари Сайид Қутб билан келиша олмай қолганларидан кейин ташкил этилган.

1952 йилда Тақийиддин Набохоний томонидан ер юзининг мусулмон давлатларида мавжуд бўлган тузумни ўзгартириб, "халифалик" давлатини тузишлик ва бу мақсадни амалга оширишлик учун "Исломи дини" ниқоби остида "Ҳизб ут-тахрир" (Озодлик) партиясига асос солиниб, бу партиянинг идоравий тўпламлари ва бошқа қонунлари ишлаб чиқилган эди. Унинг аъзолари ёшларни диний фанатизм ва экстремизм руҳида тарбиялашнинг барча усуллари даъват, ишонтириш, варақа ва мишмишлар тарқатиш, ҳалқа дарс услубларини қўллаб, фуқаролар ўртасидаги, давлат ва шахс ўртасидаги муносабатларни кескинлаштиришга ҳаракат қилди. Улар гўё фақат "ҳақиқий" мусулмонлар ҳокимиятга келса, "исломий тартиб"ни ўрнатиш учун кескин ва агрессив ҳаракатларга имконият яратилади, деб ўйлайдилар. Бу ҳаракатлар моҳияти ҳақида Президент Ислом Каримов "Инсоният тарихида диний онгнинг ажралмас қисми бўлган одамлардаги эътиқоддан фақат бунёдкор куч сифатида эмас, балки, бузғунчи куч, ҳатто, фанатизм (ўта кетган мутаассиблик) сифатида фойдаланилганлигини кўрсатувчи мисоллар кўп. Айнан фанатизм иллатига йўлиққан одамлар ёки уларнинг гуруҳлари жамиятда беқарорлик тўлқинини келтириб чиқаришга қодир бўладилар", дея алоҳида таъкидлайди. Мафкуравий тарбия самарадорлиги, энг аввало, жамиятни мафкуравий тарбиялашдан натижа қандай бўлиши керак эканлигини аниқ белгиланишига боғлиқ.

XXI асрда ҳам ғоявий тортишувлар тўхтамаяпти. Шу боис халқимизнинг эртанги мафкуравий бирлигини таъминлаш ғоявий тарбиянинг изчил, доимий асосга қўйилишини тақозо этди.

Президент И.А.Каримов мафкура жабҳасига оид муҳим фикрларни билдириб, қуйидагиларни айтди. Жумладан, "Минтақамизда "Ҳизб ут-тахрир" каби экстремистик, айирмачилик ташкилоти фаолияти тобора хавфли тус олмоқда. У конституциявий, дунёвий давлат тузумига қарши чиқиб, ўрта асрлардаги ислом халифалигини тузиш тўғрисидаги бўлмағур ғояни тарғиб қилмоқда... Лекин, таассуф билан тан олиш кераки, бу ёвуз кучга қарши курашдаги ҳаракатларимизда ҳамжиҳатлик ва изчиллик кўзга ташланмаяпти..."

Миллий мафкуравий иммунитет ҳар бир йигит-қиз, фуқародаги мустақилликнинг сиёсий моҳияти, Президент Ислом Каримов асарларида кўтарилган сиёсий ғоялар, ислохотлар ютуқлари ва муаммолари, ички ва ташқи сиёсатга доир чуқур билимларга таянади. Ҳар бир киши ёки жамоа, жамият мафкуравий иммунитетини беш даражага бўлиб ўрганиш, баҳолаш ва шу асосда такомиллаштириш мумкин: Бунда: **биринчи**, яъни мафкуравий иммунитетнинг қуйи даражаси шахс, жамоа, жамият юқоридаги билимлардан хабардор эмас; бузғунчи мафкуравий ғояларга бефарқ, лоқайд;

иккинчи даражаси билимлар бор, лекин улар ҳис қилинмаган, системалашмаган, шу сабабли уларни бузғунчи мафкуравий ғояларга қарши ишлатишга тайёр эмас;

учинчи даража мафкуравий билимларга эга, лекин улар назарий, шахс, жамият уларни қўллашга қийналади;

тўртинчи даража асосли билимларга эга, вазиятни тўғри баҳолай олади; ички ва ташқи сиёсий, мафкуравий таъсирларга қарши иммунитетни шаклланди ва уни онгли равишда ишлатади;

бешинчи олий даража мукамал ғоявий, сиёсий, иқтисодий билимларга эга ва бу билимларни бемалол амалда қўллаб, бузғунчи мафкуравий, сиёсий ғояларни доимо ҳамма жойда фаол фoш қила олади.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, кейинги йилларда айрим ёшларда миллатга, Ватанга фойда келтиришни ўйлаш, мустақилликни мустаҳкамлашда фойдали инсон бўлиб етишиш ҳисси махсус, илмий асосда шакллантирилмаганлиги туфайли шахсий манфаатни ўйлаш, энгил йўллар билан тўқис ҳаётга интилиш ҳисси намоён бўлмоқда. Шу билан бирга, айрим фуқаролар орасида маънавий чекланганлик дунёқарашнинг торлиги, миллий одоб меъёрларига риоя қилмаслик сўз ва иш орасидаги тафовут, миллий ғурурнинг сустрлиги каби нохуш кўринишлар учраб турадики, уларни биргалашиб бартараф қилиш лозим.

Адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари / Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида.6-жилд. – Тошкент.: Ўзбекистон, 1997.
2. Исломи. Энциклопедия. – Тошкент, 2004.

Алексей Бутусов
(Ярославль, Россия)

ТЕАТРАЛЬНАЯ И ВЫСТАВОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЯРОСЛАВЛЯ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ И СВЯЗЬ С НЕЙ ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

На рубеже XIX-XX вв. ярославский театр был одним из многих типичных провинциальных театров России. Но память о Ф.Г.Волкове и слава первого русского профессионального театра всегда придавали ему несколько особое положение и вызвали интерес историков [1, с.34]. Однако главное внимание исследователей привлек только 150-летний юбилей театра, широко отмечавшийся в Ярославле в мае 1900 г. Этому событию было посвящено несколько изданий, подготовленных ярославской городской управой [2, с.4].

Что касается жизни театра в целом и многих других событий, о них можно узнать из многих источников. Обширный комплекс материалов о театрах Ярославля и Рыбинска хранится в Государственном архиве Ярославской области (ГАЯО). Интересующие нас документы отложились в фондах учреждений, по роду своей деятельности занимавшихся проблемами театра, - это Канцелярия ярославского губернатора (Ф.73), Ярославская городская управа (Ф.509), Городская дума (Ф.501) и Ярославское губернское правление (Ф.79).

Весьма информативны и разнообразны по характеру материалы фонда Ярославской городской управы, где подробно освещались многие события в жизни театра: взаимоотношения с антрепренерами, репертуар, гастроли и даже обслуживание театрального буфета и проблемы противопожарной безопасности. Целый комплекс документов затрагивает постройку нового здания театра в Ярославле, законченную к 1911, споры вокруг проекта памятника основателю театра Ф.Г.Волкову и сбор на него денежных средств.

По протоколам заседаний Ярославской городской думы можно судить о том, насколько важное значение в культурной жизни губернии придавали театру думские деятели, как они спорили о названии театра. Архивные документы, хранящиеся в фонде Ярославского губернского правления, показывают, что тяга к драматическому искусству была характерна не только для жителей таких крупных центров, как Ярославль и Рыбинск. В начале XX в. в других городах губернии не было профессиональных театров, но зато было создано несколько обществ любителей музыкального и драматического искусства, которые ставили любительские спектакли. Например, в 1907 такое общество появилось в Угличе, в 1910 в с.Коприне (находилось в Рыбинском уезде) и с.Давыдове (находилось в Романово-Борисоглебском уезде), в 1914 в Мышкине и т.д. [3] Конечно, следует отметить музей Театра имени Ф.Г.Волкова, где по периоду конца XIX - начала XX вв. сохранился весьма представительный массив театральных программ и афиш.

Как же развивался ярославский театр в конце XIX - начале XX веков? Основа была коммерческая: ежегодно театр арендовали антрепренеры, а для них сбор от спектаклей был гораздо важнее художественного уровня постановок. В 1890-1892 антрепренером был барон фон Тюмен, он сам ставил спектакли и привлекал к режиссерской работе Н.А.Борисовского и А.П. Грубина (Булгакова). К.Н.Незлобин снимал ярославский театр в сезон 1893-1894, он ввел в практику спектакли по удешевленным ценам, что сделало их доступными для более широкого круга зрителей. З.А. Колянковская (по сцене Малиновская) держала антрепризу в Ярославле в 1894-1897, до этого она играла на сцене Императорского Малого театра в Москве. Александр Михайлович Каралли (по сцене Торцов) был антрепренером ярославского городского театра в 1897-1900 и в 1912-1914.

Погоня за публикой вынуждала делать репертуар крайне пестрым. За один театральный сезон в Ярославле и Рыбинске успевали показать по 40-60 спектаклей. При таком огромном и разношерстном репертуаре невозможно было требовать от актеров высокого уровня исполнения, ведь после 1-2 репетиций спектакль уже выносился на суд публики. Никогда не забывал местный театр и классику, даже снижались цены на билеты в те дни, когда на сцене показывали серьезные произведения.

Сильное влияние на местный театр начал оказывать созданный в 1898 Московский художественный театр. Особенно это проявилось в постановках пьес Чехова «Дядя Ваня», «Три сестры», «Вишневый сад», «Иванов». В 1902 на ярославской сцене была впервые поставлена пьеса Горького «Мещане» [4, с.27]. В Ярославле началась блистательная карьера И.М.Москвина (1874–1946) - известного русского актера, на сцене с 1896 г., с 1898 г. в Московском Художественном театре.

В 1896 он окончил с большой серебряной медалью музыкально-драматическое училище в Москве, и Ярославль стал для него первой пробой мастерства. Одними из его ролей стали Счастливец в «Лесе» и Бальзаминов в «Женитьбе Бальзаминова» [5].

С творческими объединениями и выставками связаны значительные страницы культуры прошлого. Они во многом определяли художественную жизнь не только столичных городов, но и провинции, не исключая Ярославль.

С 1896 года выставки в Ярославле стали проводиться регулярно. Сначала это были выставки ученических работ Ярославских городских классов рисования, которые представлялись для всеобщего обозрения перед отправкой в Петербург для отчета в Центральное училище технического рисования барона А. Л. Штигица. В 1902 году по инициативе Классов была устроена Первая выставка картин и художественно-кустарных изделий с участием не только учащихся, но и выпускников, продолжавших художественное образование в Москве, Петербурге и других городах.

Среди работ преобладали живописные этюды, акварели и рисунки. С 1904 года Классы стали приглашать на выставки известных мастеров из Москвы и Петербурга. В каталоге III Выставки картин и художественно-кустарных изделий (1904) наряду с ярославцами фигурируют имена И. Репина, А. Васнецова, А. Степанова, Л. Пастернака. Выставка 1905 года повторила опыт предыдущей. В 1906 году молодые художники стали инициаторами самостоятельной – Первой весенней художественной выставки картин. Двенадцать участников показали в залах мужской гимназии около 190 произведений живописи и графики [6, с.10].

В эти годы в Ярославле интенсивно формировалась новая художественная среда. Росло число художников-профессионалов. Они возвращались в свой город после окончания московских, петербургских и других художественных учебных заведений. Выставочная деятельность стала не только стабильной, но и разнообразной. Наряду с публикациями о выставках профессионалов и ученических в Ярославских городских классах рисования (ЯГКР) в местной периодике есть отклики о выставках в художественно-ремесленных училищах, в техническом училище Н. П. Пастухова, художественно-кустарной школе Н. С. Сорокина, в женской гимназии П. Д. Антиповой и др. [7, с.325].

Выставка 1909 года открылась традиционно на пасхальной неделе. Ее организаторами значатся «любители искусств». Так называли ярославцы членов Общества любителей музыкального и драматического искусств, которое и выступало инициатором этой выставки. Здесь экспонировали свои произведения художники из Москвы, в основном члены Союза русских художников, несколько мастеров из Петербурга и художники Ярославля, среди которых были учащиеся Строгановского училища. Еще в 1908 году по инициативе П. А. Романовского, выпускника Строгановского училища, основоположника художественного образования в Ярославле, и его учеников началась организационная деятельность по созданию в городе первого художественного объединения [8, с.12].

Таким образом, мы видим тенденции развития театра. Значительной была коммерческая направленность, вследствие чего репертуар был очень пестрым, но имели место и классические произведения. Роль в этом сыграл и Московский художественный театр, который ставил представления и здесь. Что касается художественных выставок, они собирали произведения местных школ и классов. Также приглашались известные российские мастера, а ученики местных школ повышали свою подготовку в Санкт-Петербурге и Москве. Органы местного самоуправления взаимодействовали с театральными выставочными учреждениями и решали вопросы в этой сфере.

Литература:

1. Генкин Л.Б. Из прошлого ярославского театра (XIX - начало XX вв.) // Ярославский альманах. Ярославль, 1950.
2. Выставка в память 150-летней годовщины основания Российского театра. Ярославль, 1900. 10 с.; Некрасова Е.С. Устроитель первого народного театра в России Ф.Г.Волков (1750-1900 гг.). Ярославль, 1900. 35 с.; Торжества по случаю полуторавековой годовщины со дня основания Российского театра Ф.Г.Волковым: Программа торжеств и афиши юбилейных спектаклей 9, 10 и 11 мая 1900 г. Ярославль, б.г. 12 с.
3. ГАЯО. Ф.79. Оп.7. Д.3697, 3901, 4003, 4217.
4. Ярославский Архив. Историко-краеведческий сборник, Санкт-Петербург, Москва, 1996, с. 27.
5. Северный край. 1898. 3 дек. №3.
6. Художественная жизнь Ярославля конца XIX – первой трети XX столетия. Творческие объединения. Выставки. Художники. М., 2002. с.10.
7. Ярославль. История города в документах и материалах от первых упоминаний до 1917 года, Ярославль, Верхне-Волжское книжное издательство, 1990, с. 325.
8. Художественная жизнь Ярославля конца XIX – первой трети XX столетия. Творческие объединения. Выставки. Художники. М., 2002. с.12.

Научный руководитель:

доктор исторических наук Иерусалимский Юрий Юрьевич.

**Гулчехра Дадамирзаева
(Наманган, Узбекистон)**

ҚИШЛОҚЛАР ТАРИХИ – ВАТАН ТАРИХИНИНГ БИР БЎЛАГИ СИФАТИДА (Наманган вилояти Учқўрғон тумани Қайқи қишлоғи мисолида)

Тарихга ҳурмат туйғуси, ўтмишни ўрганиш халқнинг ўзлигини англашдаги муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши туфайли унинг маънавий ҳаётида янги давр – руҳий покланиш ва уйғониш босқичи бошланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлларимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналаримизни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак”.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий, ижтимоий ва маданий-маънавий ислохотлар миллий қадриятларнинг қайта тикланиши ва тарғиб қилинишида, ҳар томонлама ривожланишида асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда. Шу билан бирга, айна бу жараёнлар узоқ ва яқин тарихий ўтмишни ҳаққоний ўрганиш, бўлиб ўтган воқеа, ҳодисаларни холис ва тўғри англаш, уларни келгуси авлодга етказиб беришда, мустамлакачилик ва тоталитар тузум даври иллатларини йўқ қилишни тақозо этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди”.

Маълумки, давлатчилик ва инсоният цивилизация босқичларини ўрганишда асосий эътибор шаҳарлар тарихи ва унинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланиш жараёнларига қаратилиб, қишлоқлар тарихи, тан олиш лозимки, маълум бир даражада четда қолади. Чунки, давлатчилик тараққиётида асосий сиёсий воқеа-ҳодисалар шаҳарларда содир бўлади. Лекин, ўз ўрнида шуни қайд этиш керакки, қишлоқлар ҳам қадимдан давлатчилик тарихида ўзига хос иқтисодий ва маданий ўринга эга бўлиб келганлиги айна ҳақиқат.

Ўзбекистоннинг ана шундан энг қадимги аҳоли масканларидан бири – Қайқи қишлоғидир. Мазкур қишлоқ Наманган вилояти Учқўрғон туманининг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, аҳолиси 25000 зиёдни ташкил этади. Қишлоқ Фарғона водийсини кесиб ўтган Норин дарёсининг чап соҳилида жойлашган. Қишлоқ жанубдан Бахт, Яшиқ, шарқдан эса Ҳамза, шимоли-ғарбдан Норин дарёси ва Уйчи тумани қишлоқлари билан чегарадош. Қишлоқнинг умумий майдони 42,1 кв.кмга тенг бўлиб, денгиз сатҳидан 446 метр баландликда жойлашган.

Қадимда қишлоқ дарё соҳилида жойлашганлиги сабабли, эгаллаган ҳудудининг кўп қисмини тўқайзорлар ташкил этади. Шу сабабдан қишлоқ ҳудудининг флора ва фаунаси ниҳоятда хилма-хилдир. Бундан ташқари, қишлоқ дарё соҳилида жойлашганлиги туфайли аҳолининг хўжалик машғулотлари ва кундалилик турмуш-тарзи дарё билан чамбарчас боғлиқ.

Қайқи қишлоғи тарихи қадим даврларга бориб тақалади. Лекин, унга доир аниқ бир фикрлар мавжуд эмас. Чунки, қишлоқ ҳудудида бирон-бир археологик текширув олиб борилмаганлиги, тарихи аввалроқдан ёзиб борилмаганлиги сабабли қишлоқнинг қадим ўтмишидан гувоҳлик берувчи манбалар жуда ҳам кам.

Қишлоқ номининг келиб чиқиши ва унинг маъноси ҳам мунозарали бўлиб, бу борада қишлоқ аҳолиси ўртасида бир қанча тахминлар мавжуддир. Чунки, ҳар қандай жойнинг номи бирон-бир маънони англатиши ёки тарихий аҳамиятга эга бўлиши табиий ҳол ҳисобланади.

“Қайқи” топонимининг қўлланилиш тарихи қадимий бўлиб, булардан бири қишлоқнинг ёнидан оқиб ўтувчи Норин дарёси қишлоқнинг бошланғич қисмида қайрилиб, алоҳида ўзан ташкил этган ва худди шу дарё бурилган жойнинг “қайрилиш” деб юритилиши Қайқи номини келтириб чиқарган, деган тахминлар мавжуд.

Қишлоқ номининг келиб чиқишидаги яна бир тахминга кўра, “Қайқи” сўзи унутилиб кетган қайсидир тилда “тошлоқ” маъносини англатган. Қишлоқнинг бундай аталишига унинг дарё ўзани торайган ҳудудларида тошлоқликларнинг вужудга келганлиги сабаб бўлган бўлса керак.

Қишлоқнинг номланиши борасидаги ҳақиқатга яқинроқ бўлган тахмин деб, ҳозиргача қишлоқ аҳолиси ўртасида сақланиб қолган ушбу ривоятни келтириш мумкин. Мазкур қадимий ривоятга кўра, бу қишлоқда бошқа ҳудудларга қараганда аҳоли сони кўпроқ бўлган. Бу ҳудудга савдогарлар, ҳунармандчилик ва деҳқончилик билан шуғулланувчи кишилар тез-тез келиб турган. Қишлоқ дарё соҳилида жойлашганлиги учун бошқа жойлардан келган савдогар ва харидорлар қишлоққа қайиқ орқали ўтганлар. Шундай қилиб, одамлар савдо қилиш учун қаерга борасан, деб сўрашганида, қисқа қилиб, “қайиққа” (қайиқда ўтадиган қишлоққа. – Г. Д.) деб жавоб берганлар.

Юқорида қайд этилганидек, қишлоқ аҳолиси қадимдан деҳқончилик билан шуғулланиб келади. Деҳқончилик экинлари орасида шоли, пиёз, картошка, мажжунхори ва қулупнай асосий ўринни эгаллайди. Аҳоли орасида қадимдан деҳқончиликнинг сир-саноатларидан яхши хабардор бўлган тажрибали миришкор деҳқонлар кўпчиликини ташкил этган.

XX асрнинг 20–30 йилларида қишлоқ атрофига кўплаб қирғиз оилаларининг кўчиб келиши ҳудуддаги иқтисодий ва ижтимоий жараёнларга ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Натижада қишлоқда чорвачилик билан ҳам шуғулланиш кенг ёйила бошланди.

Қишлоқ аҳолиси қадимдан ислом динига эътиқод қилиб келади. Қишлоқ ҳудудида сақланиб қолган ва ҳозирда ҳам фаолият кўрсатаётган, аслида 1875 йилда қурилган Бувавой масжиди ана шундан далолат беради. Ушбу масжид ҳозирда қишлоқнинг “Навоий” маҳалласи аҳлига хизмат қилиб келади. XX аср мобайнида мазкур масжид икки марта бузилган ва қайта тикланган. Масжид ҳовлисида 25X30 метр ҳажмидаги ҳовуз мавжуд бўлиб, унинг сувидан аҳоли ҳозирги кунга қадар фойдаланиб келади.

Бундан ташқари, қишлоқда Соотивой халфа масжиди ҳам мавжуд бўлиб, мазкур иншоот 1924 йилда қурилган. Бино ичкарасидаги шифтнинг баландлиги 4,5 метр бўлиб, 2 та хона ва айвондан иборат. Айвоннинг ўлчови хоналар ўлчови билан тенг. Масжид биноси Соотивой халфа инъом қилган маблағ эвазига Қорабой ҳожи ва Холмирза ҳожи бошчилигидаги наманганлик ва косонсойлик усталар томонидан қурилган.

Қишлоқ қуйидаги маҳаллалардан таркиб топган: Файзиобод, Оқтовлиқ, Боғкўча, Янгиҳаёт, Қизилкуч, Бойтўпи. Ҳар бир маҳалла ўзининг хўжалик машғулоти ва урф-одатлари билан қишлоқда ўз ўрнига эга.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш лозимки, қишлоқлар тарихини ўрганиш ҳозирги куннинг энг долзарб масалаларидан биридир. Чунки, қишлоқлар давлатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўринга эга бўлган. Қишлоқлар тарихини ўрганиш орқали ёшлар онгида ватанпарварлик ва юртга меҳр каби инсоний туйғулар шаклланади ва ривожланади.

Адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
3. Учқўрғон тумани тарихи. – Учқўрғон, 1995.
4. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Учқўрғон тумани Қайқи қишлоғи. 1997 йил.
5. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Учқўрғон тумани Қайқи қишлоғи. 1998 йил.

Комилжон Дадахўжаев
(Наманган, Ўзбекистон)

МАФКУРАВИЙ ПОЛИГОНЛАРДА ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАШҚИ СИЁСАТИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини ҳозирги кунга келиб дунёдаги 200 яқин давлатлар тан олди. Уларнинг 120 таси билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди. 1998 йил Тошкентда 35 мамлакатнинг элчихонаси очилган бўлса, бугунги кунга келиб уларнинг сони 42 тага етди. Булар жумласига АҚШ, Германия, Франция, Буюк Британия, Хитой, Хиндистон, Туркия, Покистон ва бошқаларни киритиш мумкин. Шунингдек, Ўзбекистонда 88 хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларнинг 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ноҳукумат ташкилотларининг ваколатхоналари мавжуд. Шунингдек, дунёдаги 20 дан ортиқ давлатларда Ўзбекистоннинг элчихоналари ишлаб турибди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий ютуқлари унинг жаҳон ҳамжамиятининг тула ҳуқуқли ва фаол субъектига айлангани билан боғлиқ. У бир қатор йирик халқаро ташкилотларнинг, жумладан, БМТ ва унинг бир қатор махсус муассасаларининг доирасида фаолият кўрсатмоқда. Яъни, Халқаро Меҳнат Ташкилоти, Халқаро Соғлиқни Сақлаш ташкилоти, Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти, ШХТ ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосида давлат мустақиллиги, ўзбек халқининг юксак манфаатлари, унинг фаровонлиги ва хавфсизлиги ётади. Табиийки, бунда ўз шерикларининг манфаатлари, уларнинг геосиёсий йўналишлари ҳисобга олинади. Чунки И.А.Каримов таъкидлаганидек, давлатлараро мақсадларда муштараклик бўлмаса, ташқи сиёсат ҳам бўлмайди. Бизнинг халқаро майдонда илк қадамларимиз муносабатларимизнинг давлат шаънига ва ҳурматига йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари сингари, жаҳон ҳамжамияти ҳаётида фаоллик кўрсатишни ўз мустақиллигининг ташқи сиёсатдаги устуворлиги деб ҳисоблайди.

Глобаллашув шароитида инсонпарварликнинг юксак ва олижаноб тамойилларига таяниш Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосини ташкил этади. Бу тамойиллар Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов олиб бораётган барча музокаралар, сафарлар ва учрашувларда намоён бўлмоқда. Бу йўл Тожикистондаги машъум воқеаларга билдирилган муносабатларда айниқса яққол кўринади. Ўзбекистон раҳбарияти, И.А.Каримов қон-қариндошларнинг ўзаро уруши қўшни, дўст халққа келтирган фалокатга бефарқ қараб туролмас эди. Шу муносабат билан 1992 йил сентябрда Ўзбекистон Президенти биринчи бўлиб БМТнинг Бош қотиби Бутрос Ғолига мурожаат қилди. 1993 йил март ойида Бутрос Ғолийга юборган иккинчи мактубида Ўзбекистон Республикаси Президенти тожик қочоқларини Ватанига қайтаришга БМТнинг ёрдам бериши масаласини қўйди. Марказий Осиёда тинчликни сақлашнинг энг мураккаб муаммоларини ҳал этишда Ўзбекистоннинг иштироки - бу самимий, инсонпарварона ва беғараз ҳаракатлар эканлигини кўрсатувчи кўпгина бошқа ишончли мисоллар ҳам бор. Булар эса айнан миллий истиқлол ғояси мақсади ва асосий вазифаларининг негизини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоли масалаларни тинчлик йўли билан ҳал қилиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва бошқа умумқабул этилган тамойил ва қоидаларга асосланади. Бу тамойил ва қоидалар Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсат соҳасидаги фаолиятининг асосий тамойиллари” номли Қонунда эътироф этилган ва ривожлантирилган.

Ҳозирги замон халқаро муносабатлар тизимининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳар қайси мамлакатда содир бўлаётган салбий, ижобий воқеа-ҳодисалар дунёнинг бошқа ҳудудларига тез орада тарқалиши ва, ўз навбатида, халқаро муносабатлар тизимига таъсирда бўлишидир. Халқаро муносабатларда жадал суратда ривожланиб бораётган глобаллашув ва интеграция жараёнлари эса бунинг яққол мисолидир. Миллатлар ва миллий манфаатлар, миллий эҳтиёжлар мавжуд экан, уларни назар-писанд қилмасликка асло йўл қўйиб бўлмайди. Бир миллатнинг манфаатлари бошқа миллат ва элатларнинг манфаатларидан ажратилмаган ҳолда ўрганилиши лозим. Миллий ва умуммиллий

манфаатлар бир-бири билан узвий боғлиқлир. Шунинг учун уларни бир-бирдан ажратиб ёки бир-бирига қарама-қарши қуйиб бўлмайди. Умумиллий манфаатлар миллий манфаатларга қараганда устувор туради.

Миллий манфаат - халқаро муносабатларда икки маънода ишлатилади:

1. Маълум бир давлат ташқи сиёсатининг мақсад ва вазифаларини аниқлаб берувчи тадқиқот курали сифатида.
2. У ёки бу давлат сиёсатини оқлаш учун ишлатиладиган кенг маънодаги сиёсий тафаккур тўғрисидаги тушунча сифатида.

Ҳар иккала маънода ҳам миллий манфаат давлат сиёсатининг ташқи муҳит билан ўзаро муносабати воситаси деб қаралади. У фақат суверен давлатга хос ва асосан ташқи сиёсатга тааллуқли: ички ранг-баранглик асосан давлат манфаати (жамият манфаати) деб ҳисобланади.

Ташқи сиёсатнинг миллий-ғоявий негизларини ўрганиш, уларни шакллантириш ва илмий таҳлил этиш ҳамда, шу орқали келажак истиқболларини миллий ғоя ёрдамида мустақамлаш ҳар бир давлат учун, унинг миллий манфаатлари, мақсадлари ва қадриятлари учун ўта муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон тажрибаси шуни тасдиқлайдики, ислохотларнинг самарадорлиги ва умуман мамлакатнинг ички тараққиёти давлатнинг ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолиятининг самарадорлиги билан боғлиқдир. Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш муҳимки, Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг мустақил субъекти сифатида ўзининг ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолиятини Республика раҳбарияти томонидан ишлаб чиқилган мустақиллик ғояларига асосланган миллий ғоя руҳида олиб боради. Ана шу нуқтаи назардан қараганда Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсат фаолияти соҳасидаги миллий истиқлол ғояси асосларини қуйидагилар ташкил қилади:

Биринчидан, ташқи сиёсатни тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик тамойиллари асосида ташкил этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

Иккинчидан, бирон-бир давлатнинг таъсир доирасига тушиб қолишга йўл қўймаслик, жаҳондаги барча мамлакатлар билан ўзаро муносабатларни мафкуравий қарашлардан қатъи назар ўз миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда мустақил белгилаш;

Учинчидан, икки томонлама ва кўптомонлама шартномалар асосида ўзаро фойдали алоқаларни ўрнатиш;

Тўртинчидан, мамлакатнинг жаҳон хўжалиги ва халқаро меҳнат тақсимотида кенг иштирок этиши учун очиқ турдаги иқтисодийни барпо этиш.

Лекин юқоридаги асосларнинг устувор йўналишларини чуқур идрок этиш учун яқин ўтмишга, совет тоталитар тузуми ҳукмронлик қилган даврга ҳаққоний назар ташлаш лозим. Мустабид тузум ҳукмронлиги даврида 15 та республикани бирлаштирган СССР қонунларида, фармонларида Ўзбекистон хорижий давлатлар билан “мустақил” халқаро муносабатлар ўрнатиш ва ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқига эга суверен Республика ҳисобланади, дейилган. Ҳақиқатда эса, Конституцияда белгиланган халқаро ҳуқуқлар шунчаки сиёсий-мафкуравий ниқоб эди, холос. Ваҳоланки, Ўзбекистон мустақил равишда халқаро майдонга чиқиш ҳуқуқидан маҳрум эди. Нафақат ташқи сиёсий, балки ташқи иқтисодий алоқаларга доир давлат муассаларига ҳам эга эмас эди. Унда мустақил равишда ташқи алоқаларни ўрнатиш ҳуқуқи мутлақо бўлмаган. Халқаро муносабатлар фақат Москванинг руҳсати ва қаттиқ назорати остида амалга ошириларди. Ўзбекистоннинг собиқ СССР ни ташқи иқтисодий алоқаларидаги иштироки республикани фақат товар экспорт қилувчи даражасига тушириб қўйган империявий мафкура асосида амалга ошириларди.

Ташқи сиёсат масалаларини мустақил ҳал қилиш тажрибаси амалда бўлмаган бир шароитда Ўзбекистон Президенти мамлакат етакчиси сифатида республика ташқи сиёсий фаолиятини ривожлантиришнинг миллий-ғоявий негизларини белгилаб берди. Бу негизлар И.А.Каримовнинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” китобида ўз аксини топди ва миллий-маънавий давлат концепсияси даражасига кўтарилди.

Инсоният XXI аср бўсағасида чегара билмайдиган янги муаммоларга дуч келди. Террорчилик, наркотиқ бизнес, гиёҳвандлик, экологик фалокатлар, буюк давлатчилик, шовинизм, диний экстремизм, маънавий қашшоқлик шулар қаторидандир. Шу билан бирга дунёда глобаллашув, ахборот тизимининг такомиллашуви, универсал технологияларни жорий этилиши билан боғлиқ улкан жараёнлар ҳам содир бўлмоқда.

Дунёни термомядро хавфидан қутқариш, халқлар ва давлатлар ўртасида мўътадил иқлимни вужудга келтириш, диний экстремизм, фанатизм, халқаро терроризмга қарши курашиш, наркотик моддаларнинг тарқалишига чек қуйиш сингари глобал муаммоларни, минтақавий можароларни бартараф этишда юксак сиёсий маданиятга эришиш XXI асрнинг долзарб масалаларидандир. Президент И.А.Каримовнинг БМТнинг 48-сессиясида ушбу глобал муаммолар ечими юзасидан билдирган қуйидаги мулоҳазалари эътиборга моликдир: “Дунё можароларини ҳал этишда шарқона муносабатлар илмини эгаллаш зарур”. Юртбошимиз шу тариқа буюк давлатчилик шовинизми, катта давлатларнинг кичик давлатларга тазйиқи, зўравонлик иллатларига барҳам бериш, дунё муаммоларини ҳал этишда ва жаҳон ижтимоий-сиёсий жараёнларини яхшилик сари буришда музокаралар йўлини танлаш, ҳар қандай можароли масалаларни ақл-идрок, юксак сиёсий тафаккур ва маданият орқали ҳал этиш зарурлигини ўқтирган эди.

Дарҳақиқат, ўзбек халқи ҳамма замонларда нафақат маданияти билан, балки бағрикенглиги билан алоҳида ажралиб турган. Миллий истиқлол мафкурасининг диний бағрикенглик ғояси асрлар давомида халқнинг асосий белгиси бўлиб келган ва 2000 йил “Тинчлик маданияти” халқаро йиғинида “Бағрикенглик тамойиллари декларацияси”нинг илк бор ўзбек тилида чоп этилиши алоҳида эътиборга эга бўлди.

Юқоридаги қайд этилган мулоҳазалар ҳам ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, фуқароларимизда бузғунчи ғояларга қарши мафкуравий иммунитетни шакллантириш, миссионерлик ҳаракатларининг содир этилишига йўл қўймаган ҳолда диний бағрикенглик маданиятини камол топтириш ишларига алоҳида эътибор бериш зарурлигини кўрсатади.

Мамлакатимизнинг жаҳон халқлари тинчлиги ва хавфсизлигига мос бўлиб тушган тинчликсевар ташқи сиёсати унинг жаҳонда мустақил давлат сифатида тезда тан олиншини таъминлади.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. - Тошкент: Ўзбекистон. 6-жилд. 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон. 1992.
3. Жўраев Н.К. Агар огоҳ сен... - Тошкент: Ёзувчи. 1998.
4. Абилов У. Миллий ғоя: маънавий омиллар. - Тошкент: Маънавият, 1999.
5. Ганиев А. Фарб оламидаги ахлоқий муаммолар. – Тошкент., 2007.

Галина Долгопола
(Ивано-Франківськ, Україна)

МЕТАФІЗИЧНІ ОБ'ЄКТИ ЯК ЕТНОТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРИКАРПАТТЯ

Прикарпаття має значний туристичний потенціал історичних, культурних, етнографічних та природних об'єктів, серед яких визначне місце займають метафізичні. Відоме як самобутній регіон із специфічними особливостями, які простежуються у мові, вбранні, традиціях та обрядах, сприйнятті навколишнього природного середовища та явищ.

Івано-Франківська область має розмаїтий регіонально-культурний колорит, що визначає специфіку багатьох етнографічних груп українців – бойків, гуцулів, подолян, лемків тощо [1, с. 82].

Бойківщина – етнографічний район, що займає центральну найбільш освоєну частину Карпат (Бескиди, Горгани, Прикарпаття). На території Івано-Франківської області Бойківщина охоплює Рожнятівський, Долинський та частину Богородчанського районів.

Історія Бойківщини є стародавньою: серби, які не прийняли християнства, є білими сербами, і землю, де вони мешкали, звали «Бойки».

Населення бойківського краю вирізняється самобутністю у світоглядних уявленнях та віруваннях, обрядовості та матеріальній культурі.

Популярні та відвідувані етнофестивалі Бойківщини, які сприяють збереженню національних традицій і звичаїв, календарних свят і обрядів. Традиційно проводяться бойківські фестивалі «Ой легонька коломийка», «Бойко-фест»; урочисте запалення бойківської ватри «Хай бойківська ватра палає»; «Бойківська кухня», «Саджавське намисто», «Богородчанщина фестивална», традиційні народні гуляння на Івана Купала, фестиваль «Прикарпатські співаночки», «Свято Карпатського літа», виставки-ярмарки декоративно-прикладного, народно-ужиткового мистецтва і ремесел місцевих умільців, спортивні бойківські розваги, виставки бойківського одягу: чоловічих та жіночих сорочок, краваток, віночків, намиста, крайок, бундин, горсіків, кожухів, вишитих рушників[1, с. 84].

Можливість ознайомитися із самобутністю Бойківщини доповнює уявлення про духовну і матеріальну культуру бойків.

Гуцули - субетнос українців, нащадки найдавнішого племені літописних уличів, що живуть у Карпатах: Верховинський, південна частина Косівського й Надвірнянського районів Івано-Франківської області, Путильський та південна частина Вижницького району Чернівецької області й у більшій частині Рахівського району Закарпатської області.

Український лінгвіст Б. Кобилянський, на основі аналізу гуцульсько-покутського діалекту та історичних даних, висунув гіпотезу про те, що предками населення Гуцульщини й Покуття були племена східних слов'ян — уличів (південь Наддніпрянщини від Дністра) і тиверців (край між Дністром і Карпатами), які переселилися в Карпати і асимілювались з місцевим населенням.

Легенда про Гуцульщину: «З давніх-давен в наших горах Карпатах жили люди. Гніздилися вони в хатинах, побудованих власноруч, звичайно, та зведених біля потоків, де завжди чистенька водичка, та не так сильно дує вітерець. Час від часу народу в горах все збільшувалось і збільшувалось. Та не від добра люди тікали, а було це все спричинено явищем пљундровання народу, збоку татарського "іґва". Кажуть, що серед втікачів були і люди з Києва навіть. Вони були золотарями, різьбярями, швачками, ткачами, кушнірами майстрами і музикантами. Ніби-то сам князь велів їм втікати зі своїми скарбами і сховатися в гірській місцевості. Тоді ще ліси Карпат були дуже багаті, було з чого майструвати; та й дичини було вдосталь, щоб розумно все вжити для розвитку даних видів мистецтва. В той час татарські війська чуже часто нищпорили по гірських селах. Тому люди з гір дуже рідко виходили зі своїх домівок-схованок, бо це було небезпечним. Основним заняттям було скотарство (тримали вівці, кози, корови, коні), майстри майстрували, і це було основним їхнім багатством. Найважчим було те, що на висоті в карпатських горах, земля не може вродити хліба на всіх. Тому інколи приходилося спускатися з гір і продавати або обмінювати свої мистецькі вироби. Кожний хазяїн мав із собою коня, на якому їхав сам, та ще два-три коні із своїм добром. Мандрівники йшли гуртом, та мали при собі зброю, бо ніхто не міг їм гарантувати безпечну дорогу. Людей, що жили в наших горах біля потоків, називали "горенами" (від слова - гори). Коли

там не ставало місця, інші втікачі будувались на вершинах; їх же називали "верховинцями". А як люди з гір спускалися по долинах в своїх розкішних одягах, та зі своїми "нацяцькованими" кінями, це викликало зацікавлення у "подолян" (людей із низинних районів). Та ще "горени" грали на сопілках, щоб якнайкраще продати своє добро. Люди вибігали з хат, що побачити це диво, яке було для них справжнім святом. Всі подорожні, навіть жінки, їхали на конях верхи. А їх одяга і кінська зброя, була прикрашена блискучими прикрасами, та ще й сопілка грала до танцю.

Нам слова "горени" й "верховинці" не так підходили, як гуцули. Бо Гуцул - це вершник, танцівник і музикант. Тому це слово так і "пристало" до нас. А край наш Гуцульщина називають саме від нього." (Wikipedia®)

Здавна і навіть до теперішнього часу, гуцули змогли зберегти самобутню культуру в найдавніших своїх традиційних обрядах та звичаях, серед яких найпоширенішими є святкування релігійних календарних свят, таких як Великдень (Пасха), Різдво (народження Ісуса Христа), Старий Новий рік (Василія або Василя), Водохреща, Миколая Святого, Покрови Пресвятої Богородиці. Іншими найпопулярнішими звичаями гуцулів є весілля та проводи на полонину. З 1991 року, майже щорічно проводяться Гуцульські фольклорно-етнографічні фестивалі на міжнародному рівні [1, с. 84].

Термін "метафізика" (буквально те, що після фізики) був введений у I ст. до н.е. коментатором Аристотеля А. Родоським. Систематизуючи надбання великого давньогрецького мислителя, він розташував "після фізики" ті з них, у яких йшла мова про загальні питання буття і пізнання, про "першу філософію" (про сутність, причини тощо) на відміну від "другої філософії" – власне наукове знання. В ідеалістичній філософії метафізика – антинаукові роздуми про "духовну першооснову" буття, про предмети, що недоступні чуттєвому досвіду (про Бога, душу тощо), тобто про щось абстрактне, уможлидне і тому незрозуміле [4, с.473].

З давніх часів людство знаходиться у полоні потреби метафізичного пояснення таких понять, як "місця сили", "мегаліти і святилища", "чудотворні ікони і джерела".

Історіографія проблеми, що розглядається, є достатньо численною. Так чи інакше питання про метафізичні підстави буття України або метафізичну складову в її визначенні торкалися в різні часи такі дослідники, як Д. Донцов, В. Липинський, Є. Маланюк, Ю. Вассиян, М. Шлемкевич та ін. Серед сучасних науковців слід згадати Г. Грабовича, О. Забужко, Р. Кіся, І. Грабовську, С. Козака. Разом із тим низка аспектів, пов'язаних із даною проблемою, потребує подальшої розробки й уточнення [5, с.33].

Згідно видання О. Головенського, В. Єшкілева "Метафізика Карпат" [2], 2010 року, при сприянні Обласної Державної Адміністрації, визначено об'єктами, що можуть відноситися до метафізичних, такі об'єкти Івано-Франківської області: мегаліти та святилища, місця сили, чудотворні джерела, чудотворні ікони Прикарпаття, жива метафізика Карпат.

Території місцезнаходження метафізичних об'єктів являють собою надзвичайно широкі можливості екскурсійного показу, оскільки екскурсія - процес пізнання предметів і явищ світу, в якому ми живемо [3, с. 28].

Екскурсійні маршрути за місцями трансцендентних (з лат. Transcendo – переходити, виходити за межі, порушувати) понять та явищ є захоплювальною формою пізнання, важливою складовою етнографічного туризму, оскільки базується на легендах, переказах, світоглядних розуміннях та віруваннях. Ключовими завданнями таких екскурсій є поширення знань про метафізичну природу, закономірності її розвитку, бажання берегти і охороняти її, виховання любові до рідного краю, розвиток естетичного смаку.

Саме той факт, що екскурсанти можуть вступати у безпосередній контакт з об'єктами огляду, насамперед обумовлює методіку проведення "метафізичних" екскурсій. Відмінною рисою методіки показу об'єкта є те, що джерелом інформації виступає як сам об'єкт, так і події, міфи, легенди, що з ним пов'язані. Серед методичних прийомів розповіді в екскурсіях найчастіше використовують опис або характеристики і пояснення, завдяки яким можна висвітлити причинні зв'язки між об'єктами, явищами, міфами, легендами [3, с. 75].

За змістом "метафізичні" екскурсії поділяємо на оглядові і тематичні (унікальні пам'ятки природи - геомантійні зони (місця сили), місця святилищ, джерела, що володіють дією зцілення, чудотворною тощо.)

Під час проведення екскурсій за місцями розташування химерних величезних кам'яних брил - мегалітів, святилищ ("великих каменів сили"), інформацію щодо історії, легенд, тлумачень про дані об'єкти рекомендується поєднувати з ознайомленням про прадавні традиції волхвів, про мольфарів, характерників, інших магічних істот Карпат.

Знавці карпатської магії стверджують, що в Карпатах ще не вивелися різноманітні магічні істоти. Їхні стосунки з людьми непрості. Мандрівників вони вводять у блуд, змушуючи шукати раптово зниклі гірські стежки. У гуцулів щодо «нечистої сили» створена своєрідна ієрархія.

Наприклад, на чолі нечистого клану стоїть Аридник. Під цим умовним іменем позначено архидемона, на кшталт гоголівського Вія. Під його владою ходять щезники, юрчики (юдники) і дідьки. Смертельно небезпеки від них, зазвичай, не очікують. Але до дрібних капостей та мандрівного блюду ці істоти дуже охочі. Карпатські суккуби (хтиві демонічні істоти жіночої статі) називаються нявками і лісовицями. При тому нявки — суккуби добрі і помічні, а от лісовиці чарами затягують чоловіків до лісових нетрів і там задовольняють з ними свої хижі інстинкти. На вигляд лісовиці — красиві чорноволосі молодичі. Є й "старечий" різновид суккубів — "бабкязі". Вони теж небайдужі до чоловіків, підступні і небезпечні.

Їхня "інкубна" статево-демонічна протилежність носить назву "мамунів". Ці магічні істоти чоловічої статі під покровом нічної темряви підкрадаються до жінок і чинять з ними блуд. За іншою версією -

висмоктують життєву силу. Тому тим, хто збирається відвідувати Карпатський край, радимо запитися часником.

Магічні істоти тяжіють до “місць Сили”. Деякі містики вважають, що там вони “харчуються” енергією. Тому біля геомантійних аномалій мандрівникам треба бути особливо уважними.

На Прикарпатті є велика кількість джерел, вода яких надзвичайно багата на різноманітні мінеральні речовини, сприятливі для людського організму.

Жителі Гуцульщини, Бойківщини, Опілля та Покуття широко використовували воду у лікувальній магії. Джерела з цілющою водою розташовуються, як правило, поблизу сакральних християнських центрів - монастирів у Гошеві, Маняві (Блаженний Камінь), Дорі, Погоні та біля храмів з чудотворними іконами: Княжа Криниця і система Францискових джерел у Крилосі, криниця Матері Божої у Фразі, джерело у Липівці, джерело «Віконце» у Нижневі, Духова криниця у Сільці, Кринчиста криниця у Косові, Княздвірське джерело та інші.

Література:

1. Гуменюк Г. М. Перспективи розвитку етнічного туризму на Прикарпатті / Г. Гуменюк, Р. Загнибіда // Рекреаційний потенціал Прикарпаття: історія, сучасний стан, перспективи. – Вип. 2. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2010. – С. 81–86.
2. О. Головенський, В. Єшкілев «Метафізика Карпат», Івано – Франківськ, 2010 р.
3. Бабарицька В. Екскурсознавство і музеєзнавство: навчальний посіб. / А. Короткова, О. Малиновська. – К.: Альтерпрес, 2007. – 462 с.: іл.
4. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х.: ВД “ШКОЛА”, 2009. – 1008 с.
5. Долгопола Г.Є. Можливість використання метафізичних об’єктів в рекреації / Г. Долгопола, О. Мельник // Туризмознавство: наукові та практичні аспекти: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 вересня 2011р.) – Івано-Франківськ: «Факел», -2011 р.-203 с.

Ганна Жукова
(Суми, Україна)

КАДРОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ І. С. МАЗЕПИ ЩОДО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

У різні історичні епохи провідну роль в країні відіграють різні типи еліт. В українській мілітарній державі XVII – XVIII століття першочергове значення мала козацька старшина.

Мета статті - дослідити особливості політики уряду І. С. Мазепи щодо козацької старшини, в результаті якої відбулася стабілізація її становища як провідного в політичному й економічному значенні прошарку населення Гетьманщини на початку XVIII століття.

В 1687 році військова рада в Коломаці востаннє за козацьким звичаєм обирає Івана Степановича Мазепу гетьманом Війська Запорізького. На думку дослідників [5; 6] він стає гетьманом в результаті змови правобережної старшини проти Івана Самойловича, яка в 70-х роках, зневірившись в політиці Петра Дорошенка, перебирається на Лівобережну Україну. Особлива організаторська роль у перевороті була відведена значному військовому товариству і «гетьманським дворянам», які представлені були Андрієм Ребриковським, Дмитром Чечелем, Андрієм Павловським, Андрієм Михайловським, Іваном Цеханським, Іваном Білевичем та ін. [5, с. 241]. Внаслідок перевороту колишня правобережна старшина отримала посади гетьмана (І. Мазепа), генерального писаря (В. Кочубей), другого осавула генерального (А. Гамалія), генерального судді (М. Вуяхевич).

Після підписання Коломацьких статей постало питання щодо самого оточення гетьмана. В будь-який момент І. С. Мазепа міг опинитися в тій ситуації, що і гетьман І. Самойлович. Тому він був особисто зацікавлений у формуванні надійного кола людей, яким можна було б довіряти і на яких можна було б поклатися у відповідальний момент [7, с.5]. Проблема підбору кадрів (свого оточення) зайняла важливе місце у внутрішній політиці гетьмана. З самого початку постало завдання: як привернути на свій бік бажаних людей і закріпитися на отриманих позиціях.

З приходом І. С. Мазепи до влади починається активний процес формування соціальної еліти Гетьманщини. Це насамперед тогочасні урядовці – генеральна старшина (обозний, писар, осавули (2), хорунжий, бунчужний, судді (2), підскарбій), полковники і полкова старшина (обозні, писарі, осавули, хорунжі), сотники і сотенна старшина (осавули, писарі, хорунжі) [8, с.243].

Вже в перші дні та місяці свого гетьманування І. С. Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна процедура при обранні нового гетьмана, і на неї з нетерпінням чекала старшина по всій Україні), або створювали нові з фонду «вільних військових» маєтностей. Ці землі були внесені до спеціального реєстру і склалися з колишніх володінь польського короля та магнатів, конфіскованих урядом Війська Запорізького за доби Б. Хмельницького. Подібний резервний земельний фонд перебував у безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду. Крім того, новообраний гетьман мав у своєму розпорядженні території, конфісковані у родичів та прибічників І. С. Самойловича.

Щедра роздача земельних універсалів у перші роки гетьманування І. С. Мазепи (1687 – 1689 рр.) пояснюється тим, що новообраному гетьманові треба було віддячити прихильникам і забезпечити собі підтримку серед старшини.

Друга хвиля надання земель Мазепою відбувалася в 1699 – 1701 рр. й могла бути пов'язана з подальшим зростанням старшинської еліти, котра мала тепер змогу наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої економічні та політичні вимоги особливо за умов підготовки до Північної війни зі Швецією (1700 – 1721 рр.).

Втретє процес надання маєтків гетьманською владою прискорюється в останні роки гетьманування І. С. Мазепи (1706 – 1708 рр.), можливо у зв'язку із складним політичним та економічним становищем, в якому перебувала тоді Гетьманщина, та з переорієнтацією в зовнішній політиці І. С. Мазепи. Гетьман намагався забезпечити собі підтримку козацької старшини в переддень подій, вирішальних для Української козацької держави [6].

Особливо щедро І. С. Мазепа роздавав земельні володіння своїм найближчим прибічникам з числа генеральної та полкової старшини. Так, прилуцький полковник Дмитро Горленко майже щороку отримував від гетьмана нові маєтки: в 1694 році він одержав села Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку; в 1699 р. – село Білошапки; в 1701 р. – Ярошівку; в 1703 р. – Мамаївку; в 1705 р. – Калюжницю та Попори; в 1706 р. – Вечорки [1, с.84].

Поширеною за часів гетьманування І. С. Мазепи була «скупля» земель старшиною і монастирями. Справа полегшувалася завдяки тому, що в руках старшини були, з одного боку, засоби для цієї «скуплі», а з іншого – політична та адміністративна влада, яка давала старшині можливість під виглядом купівлі нерідко всіма правдами і неправдами привласнювати землі селян («посполитих») і козаків. Звичайна формула купчих актів звучала як «продаж вольний, а не примушений» і якраз нерідко свідчить про справжній характер цієї «скуплі». Дійсно, бувало так, що полковник, сотник або «знатний військовий товариш», не говорячи вже про генерального старшину, користуючись своїм багатством і службовим становищем, мав багато можливостей захопити володіння дрібних власників, прикриваючи це «скуплею». Зростання старшинської «скуплі» мало велике значення ще й тому, що внаслідок подібних дій в руках старшини зосереджувалися великі земельні володіння на праві повної власності, незалежні від гетьманської або полковницької волі («ласки військової») [1, с. 85 – 86].

Чимало представників вищої (і навіть середньої) старшини зосредили в своїх руках великі земельні володіння, зокрема Михайло Миклашевський, Данило Апостол, Василь Кочубей, Дмитро Горленко, Леонтій та Павло Полуботки, Іван Скоропадський та багато інших. Деякі з них, наприклад, лубенський полковник Леонтій Свічка, почали з незначних чинів і невеликого маєтку, а пішли з державної служби, маючи величезні володіння.

Від них не відставали й деякі представники середньої, а іноді навіть дрібної старшини. Наприклад, Семен Вакулович, звичайний козак, почав свою кар'єру мірошником на одному з пирятинських млинів, а завершив її значним землевласником і довголітнім пирятинським сотником (з 1696 до 1718 року). Такі приклади були не поодинокими. Наприкінці XVII століття на Гетьманщині з'являється чимало нових великих землевласників, людей здебільшого без військових заслуг. Саме їх мав на увазі запорозький кошовий отаман Іван Гусак, який писав І. С. Мазепі: «Чуємо про таких, в яких і батьки підданих не держали, а вони держать і не знають, що з бідними підданими своїми чинити» [1, с. 90].

На генеральних урядах за весь період мазепинського гетьманування перебували представники 13 родин (Вуяхевичів, Гамаліїв, Дуніних–Борковських, Кочубеїв, Лизогубів, Ломиковських, Максимовичів, Миклашевських, Орликів, Прокоповичів, Сербинів, Скоропадських, Чуйкевичів). Полкове керівництво тримали представники 28 родин (Апостолів, Бороховичів, Вольських Коровок, Гамаліїв, Герциків, Головченків, Горленків, Думитрашків Райчів, Жоравок, Журахівських, Жученків, Забіл, Зеленських, Іскр, Левенців, Лизогубів, Лисенків, Миклашевських, Мировичів, Мокієвських, Обидовських, Полуботків, Свічок, Скоропадських, Солонин, Стороженків, Трощинських, Черняків) [5, с. 250].

І. С. Мазепа мав на численну і достатньо відому й впливову в колі генеральної та полкової старшини рідню і свояків, зокрема Кочубеї, Горленки, Зеленські, Мокієвські, Обидовські, Трощинські.

Політика гетьманського уряду І. С. Мазепи в цілому сприяла кількісному та якісному зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази, соціального становища та перетворенню її на справжню еліту Гетьманщини. Козацька старшина являла собою резерв, з якого воєнізована українська держава брала кадри для військової та цивільної служби.

Література:

1. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда / Д. В. Журавльов. – Харків: Фоліо, 2007. – 382 с. - (Історичне досьє).
2. Ковалевська О. Іван Мазепа [Текст]: у запитаннях та відповідях / О. Ковалевська О. - К. : Темпора, 2008. - 200 с. : іл.
3. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство / В. В. Кривошея. — К.: «Стилос», 2008. — 153 с.
4. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 2. Військове товариство / В. В. Кривошея. - К.: «Стилос», 2008. — 125 с.
5. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин // Нью-Йорк • Київ • Львів • Париж • Торонто. – 2001. – 464 с.: іл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/coss3/ohl.htm>
7. Павленко С. О. Оточення гетьмана Івана Мазепи: соратники та прибічники / С. О. Павленко. – Київ: Вид. дім «Києво - Могилянська академія», 2004. – 602 с.
8. Панашенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / Віра Панашенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/shev/2/20.pdf>

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук Авхутська Світлана Олександрівна/

**Бехзод Исхаков, Содиқжон Машидов, Сурайё Дехқанова
(Наманган, Узбекистон)**

МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК АЛЛОМАЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ҚАРАШЛАРИ

Халқ оғзаки ижоди, ёзма ёдгорликлар, адабиёт, тарих, тиббиёт, фалсафага оид кўплаб асарларда табиатни асраш ҳақидаги фикр мулоҳазалар ўз ифодасини топган. Дунё халқлари экологик маданияти тараққиётида Марказий Осиёлик алломаларнинг «табиат-жамият-инсон» муносабатлари ҳақидаги фикрлари ҳам муҳим ўрин тутди. Хусусан, Марказий Осиёда яшаб ижод этган олимлардан Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва бошқалар табиий фанларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Улар ҳали экология фани ривожланмаган даврда табиат, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиатни асраш ҳақида қимматли маълумотларни қолдирганлар.

Муҳаммад ал-Хоразмийнинг «Китоб сурат ал-арз» номли асарида 847 йилда дунё океанлари қуруқликдаги қитъалар, қутблар, экваторлар, гуллар, тоғлар, дарё ва денгизлар, кўллар, ўрмонлар ва улардаги ўсимлик, ҳайвонот дунёси, шунингдек бошқа табиий ресурслар, ернинг асосий бойликлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Абу Наср Форобий табиатшуносликнинг турли тармоқлари билан шуғулланган бўлиб, «Китоб ал-ҳажм ва ал-миқдор», «Китоб ал-мабоди ал-инсониа» («Инсониятнинг бошланиши ҳақида китоби») номли асарлари бунга далил бўла олади. Шунингдек, ўзининг «Инсон ал-улум ва ал-таъриф» асарида замонасидаги илмларни ҳар томонлама ўрганиб, уларни маълум тизимга солиб, туркумларга ажратди, ҳар бир илм тармоғига эътибор берган. Табиатшуносликка оид «одам аъзоларининг тузилиши» («Рисолат фи-аъзо ал-инсон», «Ҳайвонлар аъзолари ва уларнинг вазифалари ҳақида» каби асарларида одам ва ҳайвонлар айрим аъзоларининг тузилиши, хусусиятлари ва вазифалари, уларнинг ўхшашлиги ва фарқлари ҳақида маълумотлар келтирилиши билан бирга асосий анатомик-физиологик тушунчалар берилган. Одам аъзосининг тузилиши ва вазифалари ҳақида сўз юри-тилганда, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва яхлитлиги, уларда келиб чиқадиган ўзгаришлар, яъни касалликлар, биринчи навбатда, овқатланиш тартибининг бузилиши оқибатида келиб чиқади, деб тушунтирилган. Касалликнинг олдини олиш, соғломлаштириш ва бошқа чора-тадбирларни қўллаш лозим эканлигига оид қимматли маълумотлар келтирилган.

Форобий табиий ва инсон қўли билан яратиладиган сунъий нарса-ларни ажратган. У табиий нарсалар табиат томонидан яратилган, деган хуло-сага келган. Инсон омилининг таъсири катта эканлигини, табиий ва сунъий танланиш ҳамда табиатга кўрсатиладиган бошқа таъсирларни атрофлича баҳолаган.

Абу Али ибн Синонинг айтишича, инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихий амалиётига асосланган қуйидаги фикри диққатга сазовор: «Сувларнинг энг яхшиси булоқ сувидир. Лекин, ҳамма булоқнинг эмас, балки ери тоза ва тупроғида биронта чет хусусият ва кайфият бўлмаган булоқнинг сувидир; ёки (сув оқадиган жой) тошли бўлиши керак, чунки, бу балчиққа ўхшаб сасимайди, аммо, тоза тупроқли ер, тошли ердан яхшироқ, ҳамма тоза тупроқли булоқнинг суви яхши бўлавермайди; у сув яна оқар сув бўлиши керак, оққанда ҳам қуёш ва шамол учун очиқ жойда оқиши керак, чунки, булар оқар сувга фазилат берадиган нарсалардандир».

«Ёмғир суви ҳам яхши сувлар жумласига киради, хусусан, ёзда момоқалдиروқли булутлардан ёққан бўлса... Ёмғир суви энг яхши сув ҳисобланса ҳам бу сув тез сасийди, чунки, жуда суюқ бўлиб, ер ва ҳавонинг бузилиши тез таъсир қилади».

Алломаларнинг маълумот беришларича, булоқ ва ёмғир сувлари каби қудуқ суви ҳам, муз ва қорлардан эритиб олинадиган сувлар ҳам ўзига хос ҳислатларга эга. Булоқ сувларидан кейин, - дейди Мир Муҳаммад Хусайн ал-Оқилий, «Махзон ал-ғувийа» («Даволат хазинаси») китобида, латифликда дарё ва анҳор сувлари туради. Баланддан паст томон оққан тупроғи тоза бўлган тошлар устидан ёки майда қизил тошлар юзасидан равона бўлган, тепаси очиқ бўлиб шамол урилиб турган, ўзи ширин, соф, зилол бўлган, ғарб ёки жанубдан шарқ ва шимол томонга оқиб турган дарё ва анҳор суви энг тоза сувдир. Анҳор ва дарёлар тез оқиши натижасида қирғоқдаги ёки ўз ичидаги қум ва лойларнинг сувига аралаштирилган бўлса, бундай сув ҳам тоза бўлади. Масалан, Амударё, Сирдарё, Норин каби дарёларда бу сифатлар мавжуд.

Қадимий туркий халқлар табиатни эъзозлаш ҳақидаги зардуштийлик дини ва ислом таълимоти

йўл-йўриқларига асосланиб, ҳовуз, қудуқ, ариқ, булоқ, дарё, денгиз сувлари ифлосланишига йўл қўймаганлар. Анҳор ва ариқ бўйларига ҳайвон боғлашга рухсат этилмаган. Қудуқ ва ҳовуз сувларини ифлос қилганларга катта миқдорда жарима солинган ва жазоланган.

Абу Али ибн Синонинг фикрича, Аллоҳ-таоло бутун борлиқни яратувчи ва уни ҳаракатга келтирувчидир, аммо, у яратган ва ҳаракатга келтирган дунё кейинчалик табиат қонунига биноан ривожланади. Унинг Аллоҳ-таоло бутун мавжудотнинг, борлиқнинг асосчиси, деган таълимоти, зардуштийлик динининг: «йўқлигидан ҳеч нарса пайдо бўлмайди, бор нарса мутлоқ йўқ бўлиб кетмайди», деган ғоялари билан ҳамоҳангдир. Унинг таълимотида зардуштийликнинг тўрт унсур: ер, сув, ҳаво ва олов ҳақидаги ғоялари ривожлантирилган.

Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари»да тўрт унсур яъни ер, сув, ҳаво ва оловга алоҳида тўхталиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини, моҳиятини йирик табиатшунос аллома, буюк мутафаккир сифатида илмий-фалсафий жиҳатдан ёритади. Хусусан, Ер оддий жисм бўлиб, унинг табиий ўрни ҳамма жисмларнинг ўртасидадир. У ўз табиати билан ўша ўрнида туради, агар ўз ўрнидан ажралса, ана ўшанга томон ҳаракат қилади. Бу – Ернинг мутлоқ оғирлигидир. Ернинг табиати совуқ ва қуруқдир, яъни унинг табиати шундайки, ўз ҳолига қўйилса, четдан бирор сабаб уни ўзгартирмаса, унинг табиатидан совуқлик ва қуруқлик пайдо бўлади. Ернинг оламда мавжудлиги барқарорликка, шакл ва тузилишининг сақланишига ёрдамлашади, деган экологик ғояни илгари сурган.

Аллома зардуштийлик таълимотининг моҳиятини янада чуқурроқ очиб берди ва асослади. «Сувга келсак, сув оддий жисм бўлиб, табиий ўрни билан ер ва ҳаво ўз табиий ўринларида бўлганларида ерни ўрайди ва ҳавога ўралиб туради. Шундай ўринда бўлиши унинг нисбий оғирлигидир. Сув совуқ ва ҳўлдир, яъни унинг табиати шундаки, ўз ҳолига қўйилса, четдан бирор сабаб унга таъсир қилмаса, унинг табиатида совуқ ва ҳўлликдан иборат бир ҳолат пайдо бўлади. Бу ҳолат сувнинг табиатида шундай бир хусусият бўлишидан, яъни энг кескин сабаб таъсирдан зарраланиб тарқалиш ва бирига олиш, турли шаклни қабул қила олишдан иборат. Сув шу хил сабабга учраса, ўз вазиятини сақлай олмайди. Сувнинг оламда бўлиши мавжуд бўлақларни майин (юмшоқ) қилиб, уларнинг истаган шаклларни, суратларни, текисликларни ва тузилишини осон қабул қилиши учундир, чунки сувнинг ва шаклларни бузилиши ҳам, қабул қилиши ҳам осондир».

Бундан ташқари, сувнинг бошқа хусусиятлари ҳам ёритилган. «Сув (тўрт) унсурнинг бири бўлиб, ичга қабул қилинадиган бутун нарсаларга қўшилган бўлиши билан бошқа ҳамма унсурлардан ажралади; у озиклантирмайди, балки овқатни, моддаларни ўтказди ва уларнинг қуюқ-суюқлигини (ҳазмга) мослаштириб беради...».

Абу Али ибн Сино ҳавонинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида қуйидагиларни ёзади: «Биз ҳаво деганда оддий, ҳеч нарса билан аралаш-маган ҳавони тушунмаймиз, чунки бизни ўраб турган ҳаво ундай эмас, агар у тоза ҳолда мавжуд экан, ундан бошқасининг ҳам бўлиши керак. «Ҳаво» деганда биз фазога тарқалган шундай бир жисмни тушунамизки, у жисм ҳақиқий ҳаво сув буғлари бўлақчалари, чанг ва дуд билан кўтарилган ер бўлақчалари ва олов бўлақчалари аралашмасидан ташкил топгандир».

«Тиб қонунлари»да белгилаб берилганидек, ҳаво оддий бир жисмдир. Табиий ўрни – сувнинг усти, оловнинг тагидир. Шундай бўлишига сабаб ҳавонинг нисбий енгиллигидир. Унинг табиати иссиқ ва ҳўлдир. Ҳавонинг оламда мавжудлиги бор нарсаларнинг сийракланиши, латиф, енгил бўлиши ва кўтарилиши учундир.

Абу Али ибн Синонинг олов ҳақидаги таълимотида ҳам зардуштийлик дини ва «Авесто» китобининг таъсири сезилиб туради. Олов қандай ўзига хос хусусиятларга эга, деган саволга «Тиб қонунлари»да тўла ва мукамал илмий жавоб берилган: «Олов оддий бир жисмдир. Табиий ўрни унсурга тегишли ҳамма жисмларнинг юқорисидир. Оловнинг ўрни осмон гумбазининг шундай бир сатҳидаки, тузилиши ва бузилиши ўша ерга бориб тақалади. Оловнинг шундай ўринда бўлиши, унинг мутлоқ енгиллигидир. Унинг табиати иссиқ ва қуруқдир. Оловнинг аралашishi, улар орқали ҳавога тегишли моддаларни ўтказиши ва икки оғир совуқ унсур (ер ва сув)дан совуқликни кетказиш учундир. Шу икки унсурдан совуқлик кетиб, улар оддий унсурликдан аралашган ҳолатга ўтадилар. Икки оғир унсур (ер ва сув) органларнинг пайдо бўлишига ёрдам берадилар. Икки енгил унсур (ҳаво ва олов) гарчи дастлабки органни ҳаракат қилдирувчи нафаснинг ўзи бўлса ҳам, руҳларнинг пайдо бўлишига ҳаракатланишига ёрдам берадилар. Ана шулар унсурлардир».

Инсон ҳаёти Оллоҳ таолонинг атайлаб тухфаси ҳисобланган табиат, унинг муҳим таркибий қисмларидан бўлган она-замин билан бевосита боғлиқдир, деган ғоя Алишер Навоий асарларида устуворлик қилади. Ҳақи-қатан ҳам инсон ўз ҳаёти борлиғи – мавжудлигини табиат, она-заминдан айрича ҳолда тасаввур эта олмайди. Инсон амалий жиҳатдан ҳам, назарий жиҳатдан ҳам, моддий, маънавий, руҳий ва жисмоний жиҳатдан ҳам табиат билан вобастадир. Одам табиат билан тирик. Одамзот сув ва ҳавосиз яшай олмайди. Табиат мусаффо ҳаво, зилол сув, об-ҳаётдан ташқари яна тирик-лигимиз асосларидан ҳисобланган қуёш нури, озик-овқат, хилма-хил маъ-данлар, жавоҳирлар, тоғу-тошлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, ёруғликлар, дори-дармонлар, иссиқликларнинг ҳам манбаидир. Ҳар хил ёқилгилар, хом ашёлар, унумдор тупроқ, нафас олинадиган ҳаво, ичиладиган сув, шарша-ралар, кема қатнайдиған, балиқ тутиладиган дарёлар, қўллар, денгизлар, дов-дарахтлар, металллар, қўмир, газ ва бошқа табиий бойликлар бўлмаса, маданиятни ривожлантириб, инсон ҳаётини давом эттириб, жамият тарақ-қиётини амалга ошириб бўлмаслигини Алишер Навоий чуқур англаб етган ва шунинг учун ҳам бу долзарб масалага мумтоз шеърятти орқали бутун инсониятнинг диққат – эътиборини тортган эди.

Алишер Навоийнинг кўпчилик асарларида инсон табиатдаги тўрт жавоҳир - ўт, сув, ҳаво ва тупроқдан иборат, деган ғоя илгари сурилади. «Ер юзи ва ундаги одамларнинг табиати тўрт унсурга

бўлинади: иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ; бу эса ўт ва сув, ер ва тупроқ демақдир. Инсон мана шу унсурлардан ташкил топган бўлиб, унга дунёдаги барча халқлар тан беради. Бунинг бирига табиблар «қуруқ-иссиқ» деб ном қўйдилар, иккинчисини эса «совуқ» деб атадилар, учунчисига «қуруқ-ҳўл» деб ном қўйган бўлсалар, тўртинчисини «қуруқ-совуқ» дедилар.

Алишер Навоий асарлари орқали илгари сурган ғоялар, фикрлар, ўғитларни ўрганиб чиқиб, унинг ижодида ҳам зардуштийлик, ислом дини экологик таълимоти чуқур сингдирилганлигининг гувоҳи бўламиз. Минг йиллар илгариеқ кишиларни яхшилик, эзгуликка даъват этган «Авесто» китоби, унда илгари сурилган зардуштийлик таълимоти асрлар давомида халқнинг салоҳиятини, билимини, донишманд иждодкорлари томонидан ўр-ганилган, талқин этилган ва бу жараён бугун ҳам давом этмоқда.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, хулоса қилиб айтганда:

Биринчидан, экологик маданиятнинг дунёвий характери гигиеник ва технологик маданиятлар билан уйғунлашуви орқали намоён бўлади.

Иккинчидан, табиатни муҳофаза қилишга доир маданиятнинг дунёвий ва диний характери инсоннинг экологик маданиятини шакллантиришига йўналтирилган.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Тошкент: Шарқ, 1998 йил.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008 йил.
3. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-жилд. –Тошкент: Фан, 1954 йил

**Санобархон Каримбаева, Содиқжон Маждидов
(Наманган, Ўзбекистон)**

ЕВРОПАДА МЎҒУЛЛАР ДАВЛАТИ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР ТЎПЛАШ ЖАРАЁНИГА ОИД

Халқлар ўртасидаги маданий, иқтисодий ва ижтимоий соҳалардаги алоқаларнинг ривожига муҳим рол ўйнаган Буюк ипак йўли фаолият кўрсатган даврда турли тараққиёт босқичларини босиб ўтган. Бу босқичлар бевосита савдо йўли ўтган минтақалардаги ижтимоий-сиёсий вазиятга, мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларга ҳам боғлиқ эди. Эрамининг биринчи минг йиллигида юз берган халқларнинг буюк кўчиши даври, савдо йўли ўтган минтақалардаги тинчлик ва барқарорликнинг мавжудлиги, сўғд, форс, хоразмлик ва араб савдогарларининг вочитачилик ролининг ошиб бориши, бу даврда савдо йўлининг йўналиши бўйлаб шарқ халқларининг ғарбга интилиши савдо йўли тараққиёти учун хизмат қилган.

Аммо, XIII асрга келиб, Буюк ипак йўли йўналишида ўзгариш содир бўлди. Европага мўғуллар босқини туфайли, уларнинг куч қудратини ўрганиш мақсадида Осиёга кўплаб сайёҳ ва савдогарларнинг ташрифи натижасида ҳаракат йўналиши шарқ-ғарбдан ғарб-шарқ йўналишига ўзгариб, тижорат йўлидан мулоқот йўлига ўзгарди. Шунингдек, мўғуллар давлати ҳудудларининг шимолий Хитойдан марказий Европага бўлган улкан ҳудудда чўзилганлиги ташриф буюрувчилар учун чегара, божхона масалаларида қийинчилик туғдирмаган. Асосан бу даврда мўғуллар давлатига юборилган расмий вакиллар (П. Карпини, Г. Рубрук, М. Поло ва бошқалар) бир вақтнинг ўзида савдогар (merchant), миссионер (missioner), ёлланма жосус (mercenaïres) вазифаларини бажарганлар.

Буюк ипак йўли воситасида мўғуллар давлати ҳақида Европада маълумотлар тўпланиб бориш жараёни XII-XIV асрларни ўз ичига олиб, бу даврда европаликларнинг Ердаги «жаннат» ни излаб топиш йўлидаги уринишлари мўғуллар давлатининг куч-қудрати манбаини ўрганиш билан тавсифланиб, бу ҳаракатлар натижасида тўпланган маълумотлар Европада узоқ вақт ҳукмронлик қилди. Ушбу босқичга тегишли Осиё мамлакатлари ҳақидаги маълумотлар «афсонавий» характерга эгаллиги билан ажралиб туради.

XIII асрда мўғул босқинчиларининг дастлаб Русь, сўнгра Европага юришлари бу минтақа аҳолисининг Осиё, осиеликлар ҳақида тасаввурларини янада кенгайтиришга ундади. Мўғуллар ҳақида маълумотлар тўплаш ва улар турмуш тарзи, куч-қудрати манбаини ўрганиш зарурияти Европа давлатлари ҳукмдорларининг элчилик ва миссионерлик мақсадида Қорақумга ўз вакилларини юборишга мажбур этди. Қорақумга йўл олган П. Карпини, Вильгельм Рубрук, Маттео, Никколо ва Марко Пололарнинг кундаликларида, шунингдек, кейинчалик миссионерлик мақсадида Шарққа йўл олган бошқа роҳиблар маълумотларида ҳудудни Европа билан боғловчи қарвон йўллари, шаҳарларнинг жойлашган ўрни, сиёсий-иқтисодий ҳолати тўғрисида янада тўлиқроқ маълумотлар тўпланган.

Европа манбаларида мўғуллар ҳақидаги дастлабки маълумотлар XIII асрнинг 20-йилларида пайдо бўлди. Бу даврда қудратли Чингизхон қўшини Ўрта Осиё ерларини ва Жебе ва Субутой бошчилигидаги мўғул қўшинлари эса Шимолий Эрон ҳамда Кавказ орқали жануби-шарқий Рус ерларини ишғол этаётган пайт эди. Бу маълумотлар узук-юлуқ ва афсонавий характерда эгаллиги билан ажралиб туради. Шу сабабдан, А.Ю.Якубовскийнинг таъкидлашича, бу даврда мўғуллар босқини ҳақида Ўрта Осиёда, Шимолий Африкада, Европада дунё халқлари бошига келган катта фалокат эканлиги хусусидаги миш-мишлар пайдо бўлди.

Европа халқларида мўғуллар босқини ҳақида жуда катта қўрқинч уйғотган хабарлар 1235 йилда венгер қироли Белл IV (1235-1270) томонидан алоҳида топшириқ билан мўғулларнинг Волгабўйидаги

қароргоҳига юборилган роҳиб Юлианнинг маълумотлари асосида пайдо бўлди. Роҳиб Юлиан 1237 йилда иккинчи марта мўғуллар ҳақида махфий маълумотлар тўплаш мақсадида қароргоҳда бўлган пайтда мўғуллар босқини арафасида бўлган Шарқий Рус ерлари ҳақида маълумотларни ҳам тўплашга муваффақ бўлди. Юлиан Европани мўғуллар босқинидан асраб қолиш, бу халқ ҳақидаги турли миш-мишларни оидинлаштириш мақсадида улар ҳақида тўла аниқ маълумотлар тўплашга ҳаракат қилган. Бу маълумотларга мўғул ҳукмдорларининг бутун дунёни босиб олишга интилиш сабаблари, мўғул қўшинига аскарликка сафарбарликнинг муваффақиятлари сабаблари, мустаҳкам шаҳар ва қалъаларнинг қамал қилиш санъати, усуллари ҳақидаги далиллар киритилган. Бу маълумотлар Ботухон (1208-1256) томонидан венгер қироли Белл IV саройига юборилган икки элчи билан суҳбат асосида тўпланган бўлиб, бу маълумотлардан кейинчалик мўғуллар билан жангларда Руснинг буюк князи Юрий Всеволодович Владимир-Суздальский фойдаланган эди. Ўз маълумотларини ҳақиқийлигини исбот этиш мақсадида Юлиан ўз маълумотларида, элчилар олиб келган Ботухоннинг венгер қиролига ёзган мактубини ҳам илова тарзида келтиради. Юлианнинг Европага етказган маълумотлари Рим папасининг венгер қироли саройидаги вакилида ҳам қизиқиш уйғотиб, бу маълумотлар Римда муҳокама этилган.

Шу сабабдан бу маълумотлар Европада пайдо бўлган энг дастлабки ишончли маълумотлар бўлиб, унда мўғул ҳукмдорларининг 1237-1238 йиллардаги Европада босқинчилик юришларининг йўналишлари ўз аксини топган эди. Юлиан маълумотларида мўғулларни «дўзах одамлари» деб тарифланиши XIII асрнинг 40-йилларидан бошлаб мўғулларни тасвирлаш учун ишлатиладиган иборага айланган эди. Европада энг биринчилардан бўлиб мўғуллар ҳақида ёзма маълумот қодирган Франциянинг «Уч фаввора» аббатлиги роҳиб Алберикнинг маълумотлари ўзининг ишончилиги, ҳақиқийлиги билан ажралиб туради. Унда ёзилишича, «... уларнинг бошлари катта, бўйинлари қисқа, одатдагидан катта гавда, қўллари узун, оёқлар калта бўлса-да, уларда ақл бовар қилмас куч мужассам».

1237-1242 йилларда Европа халқларининг қаттиқ қаршилигига қарамасдан мўғул қўшинлари Рус князликларини, Венгрия ва Моравия, Польша ерларини бутунлай вайрон этди. Бу жанг натижалари ўз даврида бу муҳорабаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар томонидан бироз афсонавий далиллар келтирилган бўлса-да, бу жараёнлар бадиий асарларда ҳам ўз аксини топган. Масалан, Матье Парижский, ота Иордан ва Италиянинг Сполато шаҳрилик Рогернинг «Венгер қироллигининг татарлар томонидан тор-мор этилишининг қайғули кўшиғи» асарлари шулар жумласидандир.

Италиянинг Апулия шаҳрида туғилган Рогер 1241 йилда Венгрияда мўғуллар қўлига асирга тушиб қолади. Аммо, бир амаллаб асирликдан қочишга муваффақ бўлади. Ўз ватанига қайтганя кўрган биланлари асосида асар ёзади. Рогер ўз асарига мўғулларнинг ғарбий ғалабалари сири, шаҳарларни қамал қилиш усуллари хусусида ҳам кенг маълумотлар беради.

1241 йил 9 апрелда мўғулларнинг Легнитца шаҳри ёнида европаликларнинг тамплиерлардан ташкил топган қўшининг тор-мор этиши Ғарбий Европа давлатларида ҳақиқий ваҳимага сабаб бўлади. Шу даврга келиб, ҳатто инглиз савдогарлари қитъага савдо иши билан келмай қўядилар, германияликлар бўлса фақатга худога илтижо қилиб, «Эй худо, бизни татар офатидан ўзинг сақла» дейишдан тўхтамайдилар.

1242 йилнинг баҳорида мўғул қўшинлари Клостенбург шаҳри яқинидан Адриатика денгизи қирғоқларига чиқиб, Вена шаҳрига хавф сола бошлади. Бу даврга келиб, бутун инсоният тарихида христиан олами биринчи марта ҳақиқий ҳалокат ёқасига келиб қолади. Аммо, Шарқий Европа халқларини ўз ихтиёрига ташлаб қўйган Англия, Франция, Австрия ҳукмдорлари қўрқувдан қалтириб турган бир пайтда кутилмаганда Ботухон ўз қўшинларини Босния, Сербия, Болгария ва Рус орқали Волга бўйига қайтариб олиб келади. Бунинг асосий сабаби 1241 йилнинг 11 декабрида олий ҳоқон Ўқтой вафот этган эди. Олий ҳоқонлик тахти масаласини ҳал этишда Ботухондан ёши катта хонадон вакили бўлмаганлиги сабабли у ортга қайтиб, Қорақурумга боришга мажбур эди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, мўғуллар ҳақидаги Европада дастлабки маълумотлар алоҳида топшириқлар, миссия орқали тўплаб борилган. Улардаги маълумотлар ўзининг афсонавий характерда бўлганлиги билан ажралиб турса-да, дунё аҳолисининг тафаккур дунёсининг шаклланишида ўзига хос аҳамиятга эга бўлган.

Адабиётлар:

1. Алексеев М.П. Славянские источники Утопии Томаса Мора. – М., АН СССР, 1955. – С. 36.
2. Свет Я. М. Запад на Востоке на рубеже XIII и XIV веков. После Марко Поло. – М., 1968. – 196 с.
3. Гольман М.И. Изучение истории Монголии на Западе XIII – середина XX вв. – Москва: Наука, 1988. – С. 10.
4. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. – М.– Л.: Наука, 1950. – С.52.
5. Шастина И.П. Путешествия на Восток Плано Карпини и Гильома Рубрука. – М., 1957. – С.4.
6. Гольман М.И. Изучение истории Монголии на Западе XIII – середина XX вв. – Москва: Наука, 1988. – С. 13.

ЛІСОВІ ГУТНИКИ ТА РЕМІСНИКИ-СКЛОРОБИ: ПЕРСОНАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ СКЛЯРСТВА В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XV–XVII СТ.

Склярство в період Київської Русі було виключно міським ремеслом [8, с. 400]. Натомість у кінці XV – на початку XVI ст. спостерігається переміщення гут (саме така назва почала використовувалась для означення тодішніх склоробних майстерень) з території міст у віддалені сільські місцевості поблизу лісових масивів на піщаному ґрунті, недалеко від води [3, с. 45], що було вигідним з точки зору постачання сировини [6, с. 16]. Водночас склярство продовжувало розвиватись як міське ремесло, тому актуальним постає питання особливостей організації скловиробництва у лісових майстернях – гутах та міських цехах, зокрема через призму персоналу, який у них працював.

Склороб у гуті не був самостійним виробником, який готував продукт від початку до кінця. Крім заготівлі лісу на паливо і переробки деревного попелу на поташ, склярська справа вимагала вміння формувати і випалювати глиняні тиглі для варіння скла, змішувати сировину і добре володіти різноманітними прийомми видування і формування виробів. Тому у зазначений період спостерігається спеціалізації та поділ праці серед робітників гуті. Так, за підтриманням полум'я в склоплавильній печі стежили спеціалісти-опалювачі, яких називали шулярами [7, с. 37]. Інколи назва «шуляр» застосовувалась безпосередньо до гутника, який виступав одночасно і керівником, і головним працівником гуті [11, с. 17]. Персонал гут включав обізнаних зі спеціальною діяльністю робітників, що взаємодіяли між собою. Професіонали, такі як видувальник, шліфувальник, маляр, золотар, усталилися в скляних майстернях впродовж тривалого часу. Через пошуки роботи багатьма спеціалістами у Європі виникла свого часу відома «скляна робоча міграція», яку засвідчують відповідні гутні книги [12, с. 250]. Також міграції були і через нестачу чи подорожчання деревини. До прикладу, у середині XVI ст., через зростання ціни на деревину родина склоробів Маєрів переїхала з Богемії до Моравії, де вони оселились у володіння графа Ціротіна і працювали на його гутах [14, с. 302]. Завдяки такій міграції XVII ст. гутництво проникло і на територію Великопольщі, де, розвиваючись у лукомському та моголянському осередках, у XVIII ст. досягло розквіту. В цей час тут діяло 25 скляних гут [15, с. 318].

Сировина для скломаси, в основному кварцовий пісок, поташ і наповнювачі, змішувались у малих гутах мішалником. При температурі 1200 С скломаса варилася у спеціальних тиглях [12, с. 249]. Ще одним працівником гуті був лісоруб. Він працював, зазвичай, недалеко самої гуті, щоб полегшити постачання дров. Коли ліс навколо гуті був вирубаний, то рубка переміщалася в інше місце, зокрема вгору по течії найближчих річок, за допомогою яких транспортувалися колоди. Промовисто, що скловарна піч з 6 портами використовувала у рік 1-2 тис кляфтерів (сажнів) дров. Також при кожній гуті був вугляр. Він працював біля печі, в якій обпалював цеглу, а також займався спаленням деревини та постачанням вугілля в кузню, яка виготовляла інструменти для склоробів. Підготовка скляної маси була завданням скловара. Крім того він збирав смолу (живицю) для того, щоб потім змащувати нею вагу та рухоми основу возів, які використовувались в потребах гуті. А власне виготовленням скляних виробів займався складув, що майстерно володів скляною трубою [10, с. 5]. Більші гуті мали також своїх ковалів та гончарів [7, с. 58]. Інколи при гуті могли бути «в'язальники шиб» (пакувальники) та візники [6, с. 19].

Загалом кількість працівників у гуті могла коливатися від однієї до 11 осіб. Їх становище було схожим до становища дворової челяді. Інколи в гуті використовувалась робота панщинних підданих. У другій половині XVI ст. до гуті в Небиліві у Калуському старостві (суч. Івано-Франківська обл.) піддані постачали дрова [16, с. 76 – 78]. Часом всі мешканці села прикріплялися до гуті як піддані. У таких випадках становище гутника було схожим із становищем солтисів сіл, локалізованих на німецькому праві. Водночас гута вважалася приватною власністю скляра і часто передавалася по родині [16, с. 69 – 70]. Натомість особливістю гут, яка відрізняла їх від майданів, де виготовляли поташ та кузень було те, що у гуті працювали переважно панщинні піддані, тоді як для кузні та виготовлення поташу використовувалася наймана праця [16, с. 74]. Працівники гуті мали ще одне джерело для існування – власні рільничі господарства та були залежні від феодала [16, с. 77].

Типовою була ситуація, коли гутник отримував у вільне розпорядження ліс, млин та частину землі, натомість мав платити власнику угідь чи то грошовий, чи то натуральний чинш [11, с. 18]. Так, гутник у Потелічі мала сплачувати 12 гривень чиншу та здавати щорічно 400 скляниць або більше, якщо виникала потреба. А гута у Панькові у 1565 – 66 рр. платила 6 злотих і 12 гривень та постачала мінімум 500 скляниць; гута в Поворознику – 9 злотих, 12 гривень та 1000 шиб [16, с. 100 – 101].

Становище гутника-майстра було доволі високим, хоча й не настільки, як в деяких західних державах. Так, ще в 1346 р. у Венеції видано декрет, за яким шлюб доньки скляра із патрицієм вважався рівним та закріплено покарання за розголошення таємниці виготовлення скла аж до смертної кари. А у 1574 р. французький король Генріх III, будучи у Венеції, надав всім майстрам-склоробам французьке дворянство [4, с. 103 – 104].

Паралельно скловиробництво продовжувало функціонувати як міське ремесло. Підтвердженням розвитку склярського ремесла слугує привілей Михайла Корибути Вишневецького від 16 жовтня 1673 р., за яким до статей грамоти Стефана Баторія від 9 травня 1585 р., яка містить статут цеху столярів Львова, приєднуються «деякі подібні до них ремісники, як от (шкатульніки), склярі та їхні підмайстри, які об'єднано мають виконувати ремесло, без будь-яких перешкод від муляра, різьбяр та органіста» [2, с. 45].

Як відомо, ще у 1447 р. – за цехами Львова закріплено такі башти та ділянки міста:

- Краківська брама з мурами: кушнірі, миловари, бляхарі, мечники, ткачі, шапкарі, сідлярі, пивовари, медовари, римарі, мулярі, токарі, мотузники;
- Бернардинська башта: шевці, гончарі, котлярі;
- Західні мури Краківської брами: крамарі і пекарі
- Галицька брама: кравці, золотарі, різники, столярі, бондарі, ковалі, слюсарі, голкарі [5, с. 52].

Оскільки склярі за привілеєм були приєднані до статуту цеху столярів, то, очевидно теж долучалися до оборони Галицької брами. Часом розквіту ремесл у Львові було XVII ст., тоді у місті було понад 2 тисяч цехових та більше тисячі нецехових склярів. Однак склярі так і не мали окремого цеху. За списком цехових майстрів 1784 року, серед 468 майстрів згадується лише два склярі [5, с. 54 – 59].

Слідуючи статтям статуту цеху столярів (1585 р.), можемо говорити про те, що склярів із столярами у цеху не могло бути більше 5 осіб. При цьому кількість учнів не могла перевищувати 3-х осіб. Навчання в учнях для старших становило 4 роки, для молодших – до 7-ми років. Майстри та підмайстри мали щокварталу здавати до спільної скарбниці по 20 гривень для утримання священика, який служив біля цехового вівтаря та щотижня правив дві служби – за живих та за померлих [2, с. 35 – 41].

Структура і організація виробництва у склоробних цехах наслідували загальні принципи міського ремесла. Один з перших статутів склоробних цехів походить з Кракова і датується 1490 р. За цим документом навчання склоробному ремеслу тривало не менш як чотири роки. Майстерська штука включала в себе вміння виготовляти скло певної форми, збирати віконні рами, випалювати емальовані скляні вироби та розписувати скло [1, с. 34]. У цей час склярі не мали власного цеху, а об'єднувались з малярами [13, с. 90]. Також у цьому цеху до 1413 року були золотники та столярі. Невдовзі вони знову згадуються у спільному цеху, а остаточний поділ відбувся власне у 1490 році. Якщо визволений учень бажав стати майстром, то мав ще працювати у цеху рік та один день, після чого виготовляв штуку. У Краківському цеху потрібно було намалювати три ікони на склі: «Марія з дітям», «Розп'яття» та «Святий Юрій». Тільки в 1587 році штуку змінено на більш відповідне завдання для склярів – оболоні різних форм. Спільні цехи, куди входили склярі були також у містах Сокаль та Новий Санч [16, с. 200 – 204].

Схожа ситуація була, до прикладу, у Варшаві. Тут перша згадка про цех склярів датується 1551 р, однак до 1760 р. склярі були в одному цеху з малярами і столярами. Щоб отримати статус майстра склороб мав виготовити 100 віконних шиб. А щоб вступити до цеху, необхідно було намалювати на склі три ікони: «Спаситель», «Погребення Господнє» та «Марія». Розмір цих малюнків мав становити по півтори чверті ліктя в обидві сторони. А також потрібно було зробити три листи скла з різними узорами: лицарські вузли, серця, квадрати [9, Арк. 9].

У невеликих містах працювали склороби, які не входили до цехів. В 1602 р. одному із таких склярів Стрия міська влада дозволила торгівлю склом, поклавши на нього обов'язок вставляти шибки у вікна кафедрального собору [6, с. 27 – 28]. Натомість імена склярів та вітражистів відомі з XIV ст. Так, вітражист з Кракова, Миколай, у 1379 році виготовив п'ять вітражів для вавельського замку [13, с. 90].

На думку А. Виробіша, такі склярі у містах не виготовляли вироби від початку до кінця, а закуповували напівфабрикати у гутників. Також вони розмальовували та оздоблювали готові вироби, обрамляли віконне скло, складали вітражі. Тому в документах їх найчастіше називають «вітражисти», «мембраністи» чи «склярі». У Кракові за документами XV ст. згадуються 15 склярів, за іменами яких видно, що це були поляки та німці. А у Львові XVI ст. відомо 4 склярі, які були жидами. У Белзькому воеводстві в 1565-66 рр. був один скляр, зате впродовж 1602 – 1645 рр. було 10 склярів, з яких 5 – жиди [16, с. 190 – 196]. Склярське ремесло було рухомим – часто майстри працювали в цехах інших міст, наприклад, до Львова прибув скляр з Торуня. Така практика дозволяла ділитися технічними навиками та прийомами, знайомитися з тенденціями, які панували в інших краях. Іноді склярам вдавалося мати привілейоване становище в місті. Одною із них у 1668 році було обрано до міської управи в Золочеві. Однак такі випадки були рідкістю [16, с. 198].

Таким чином скляне виробництво постає як поєднання міського ремесла та лісового гутництва з явним переважанням останнього в плані кількісного виготовлення продукції. На те, що склярство у містах не мало важливого значення для економіки міста вказує той факт, що склярі тут не мали окремого цеху, а отже, не могли виконувати той обсяг обов'язків, які передбачала цехова організація ремесла. Різниця у кількості працівників гутти та цеху також це підтверджують. Гутники маючи безпосередній доступ до сировини забезпечували і сільських і міських жителів необхідною кількістю скла, що переросло у цілу епоху «лісового гутництва», яка завершилась у середині XIX ст. з переходом скловиробництва на промислові рейки розвитку.

Література:

1. Голод І. Художнє склоробство у західноукраїнських містах (До історії міського ремесла України) / І. Голод // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів: Західний науковий центр НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівська академія мистецтв, 1995. – С. 32 – 35.
2. Економічні привілеї міста Львова XV – XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упорядкував Мирон Капраль. – Львів, 2007 [Львівські історичні пам'ятки. Т. IV]. – 876 с.
3. Калиниченко Л. Гутне скло на Україні (Короткий нарис) / Л. Калиниченко // Наукові зошити. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, 1947. – С. 38 – 60.
4. Качалов Н. Стекло / Н. Качалов. – Москва: Издательство АН СССР, 1959. – 465 с.

5. Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.) / Я. Кісь. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. – 224 с.
6. Петрякова Ф. Українське гутне скло / Ф. Петрякова. – К.: Наукова думка, 1975. – 160 с.
7. Рыбаков Б. Ремесло древней Руси. – М.: Издательство АН СССР, 1948. – 791 с.
8. Рожанківський В. Українське художнє скло / В. Рожанківський. – К.: АН УРСР, 1959. – 151 с.
9. ЦДІАЛ. – Ф. 101, Оп. 1, Од. зб. 8.
10. 150 Jahre Glaswerk Schleisingen. Die Geschichte von der Entwicklung einer Glashütte zum moderner Glaswerk / red. G. Holzinger. – Schleisingen: Thüringer Behälterglas, 2003. – 127 s.
11. Baranowski I. Przemysł Polski w XVI wieku/ I. Baranowski. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1919. – 193 s.
12. Bernhard A. Von Waldglas zum ersten Industrieglas – 300 Jahre steirisches Glas / A. Bernhard// Presglas-Korrespondenz. – Pocking, 2009. – № 3. – S. 243 – 258.
13. Buczkowski K. Szkło, ceramika / K. Buczkowski // SztukaPolskaczasównowóżytych. Pracazbiorowa. Część 1. Lata 1450 – 1650. – Warszawa: Państwowywydawnictwonaukowe, 1952. – S. 89 – 90.
14. Mayer H. Die Glashutte in Hutisko/Mähren / H. Mayer // Presglas-Korrespondenz. – Pocking, 2011. – № 2. – S. 302 – 313.
15. Mucha M. Hutnictwo szkła we Wschodniej Wielkopolsce od XVII do początku XIX wieku (autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej, w dniu 7 grudnia 2001 r. // Folia praehistorica Poznaniensia. – Poznań, 2004. – T. XII. – S. 317 – 322.
16. Wyrobisz A. SzkłoPolsce od XIV do XVII wieku / A. Wyrobisz. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1968. – 143 s.

Науковий керівник:

доктор історичних наук Шеломенцев-Терський Святослав Володимирович.

**Владислава Кушнарева
(Армянск, Україна)**

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИВАНА ГЕОРГИЕВИЧА ДОРОФЕЕВА

В 2015 году исполняется 115 лет со дня рождения известного географа-путешественника, академика, военного топографа-геодезиста Ивана Георгиевича Дорофеева, чей вклад в науку мало изучен. На сегодняшний день не существует даже библиографии ученого. Некую информацию можно почерпнуть из архивных материалов, в прошлом засекреченных, и открытых источников, в основном энциклопедического характера, где указаны достижения, исследования и публикации учёного.

Цель статьи – проанализировать малоизвестные факты о жизни и научной деятельности И. Г. Дорофеева.

В основу исследования легли архивные материалы, предоставленные главным архивом Академии биоресурсов и природопользования КФУ имени В. И. Вернадского. Среди них приказы (выписки из приказов), характеристика И. Г. Дорофеева, рукописная автобиография, которая помогла воссоздать хронологическую деятельность учёного, и личное дело.

Будущий учёный, академик, проректор сельскохозяйственного института Иван Георгиевич Дорофеев родился 14 апреля 1899 года в крестьянской семье в деревне Олешно под Лугой (ныне Ленинградская область). Учась в церковно-приходской школе, проявлял большие способности по всем дисциплинам. Когда Ивану Дорофееву исполнилось шестнадцать лет, он уехал в Петроград к старшему брату. Там работал в студенческой столовой, обучался в вечерней школе и осваивал теорию классово-борьбы в марксистских кружках. В 1917 году в Петрограде (а после – в Ленинграде), оказался в эпицентре революции, был участником Гражданской войны. В одном из сражений под ураганным огнём противника Дорофеев машинально прикрылся сапёрной лопаткой; это спасло его от пули. В воспоминаниях Иван Георгиевич упоминал про кронштадтский лёд, по которому красноармейцы шли освобождать Кронштадтскую крепость от мятежников. Уцелели из тех красноармейцев немногие, и Дорофеев – среди них. Судьба хранила его для будущих свершений [1, с.1–2].

После гражданской войны Иван Георгиевич обучается в Петроградском военно-топографическом училище. Там, помимо специальных предметов, преподавали этикет, бальные танцы, обязательным было посещение театров и музеев. Затем последовало практическое освоение профессии топографа, назначение в Афганистан – одну из первых стран, признавших молодую РСФСР. Договор о взаимном сотрудничестве включал строительство автодороги через Гиндукуш, а всякое строительство начинается с топогеодезической съёмки, чем и занимался Иван Дорофеев. Дорога, построенная советскими специалистами, стала хорошим фундаментом для дружеских отношений стран. Иван Георгиевич проникся добрым чувством к афганскому народу, оказывал посильную помощь продуктами и медикаментами жителям отдалённых селений. Он полюбил их страну, поэтому войну восьмидесятых годов принимал с болью. И в то время начал писать книгу об афганском периоде, надеясь воскресить память о прежних отношениях. Однако рукопись не издана [1, с. 4].

Участие в освоении Памира (всего было 8 экспедиций) – главное дело жизни И. Г. Дорофеева. Особенно плодотворным оказался 1928 г. – советско-германская экспедиция на Памир, цель которой –

исследовать верховья ледника Федченко и долин Танымаса, Язгулема и Ванча. Иван Георгиевич был единственным составителем карты с советской стороны. Со скудным пайком, примитивным снаряжением он вместе с тремя солдатами – Нагумановым, Сахаутдиновым и Изятовым – самоотверженно выполнял задание. Благодаря им советская группа дала названия самым высоким горным вершинам Памира, ледникам и перевалам [1; 2, с. 3; 4]. Учёный прошел свыше 700 км по Северо-Западному Памиру, составил топографическую карту совершенно не обследованной территории в несколько тысяч квадратных километров. Им были открыты десятки ледников (из всех известных ныне более тысячи памирских ледников). Памирская экспедиция 1928 года положила начало систематическому комплексному изучению «Крыши мира» [1, с. 5; 8].

Во время участия в Таджико-Памирских экспедициях АН СССР 1931–1933 ученый открыл и нанес на карту 24 вершины высотой около и более 6000 м, в том числе: пик Октябрьский (6780), пик Володарского (5611), пик Урицкого (5841). И. Дорофееву принадлежит приоритет открытия хребта Коммунаров (отрог хребта Зулумарт между долиной реки Караджилга на востоке и долиной её крупного левого притока Байгашки на западе) [5; 8]. Также учёным были обнаружены и отмечены на карте вершины и перевалы, в том числе – легендарный перевал Кашалаяк (через него памирские таджики когда-то ходили в Алтайскую и Ферганскую долины), пик Ленина, пик Революции и хребет Коммунаров.

Из воспоминаний его сотрудников-топографов и геодезистов, в одной из экспедиций он тяжело заболел, но не сошел с маршрута, а продолжал сквозь камнепады и бураны втаскивать на перевал лошадиные вьюки и двигаться к цели под пулями басмачей. На одном энтузиазме и чувстве ответственности за порученное дело он произвел топографическую съёмку ледника «Федченко» на всем его (как выяснилось потом) 70-километровом протяжении. А топограф, ведя съёмку, должен пройти свой маршрут пешком. Именно так и столько прошел Иван Георгиевич, снимая трассу будущего афгано-советского шоссе от Термзы до Кабула [1; 3, с. 102].

В 1932 году И. Г. Дорофеев установил вершину, неизвестную даже местному населению, высочайшую точку страны – «Пик Коммунизма», которую ранее принимали за «Пик Гормо», хотя они отстоят друг от друга на 20 километров [1; 8].

С 1933 по 1937 гг. Иван Георгиевич учился в Военно-инженерной академии, по окончании которой получил квалификацию военный инженер-геодезист. Во время учебы слушатели академии получали паёк, половину которого Дорофеев обменивал на книги. Всю жизнь ученый гордился домашней библиотекой, которую в силу ряда событий собирал несколько раз. После Памирских экспедиций его пригласили в Германию для изучения результатов фототеодолитной съёмки. Диплом защитил на немецком языке.

А потом, во время Великой Отечественной войны военный топограф-геодезист И. Дорофеев был начальником топослужбы в Белорусском округе. Виновников в неудачах первых дней войны нашли быстро, среди них был и Иван Дорофеев. Он выдержал все: месяцы допросов, угрозу расстрела, после – забвение и внезапное освобождение. В автобиографии Иван Георгиевич упоминал, что настолько был измождён, что не мог подняться на ступеньку трамвая. Это был не единственный арест. В 1937 году учёный стал свидетелем обвинения одного из офицеров, знавшего немецкий язык, в шпионаже. Вступившись за коллегу, Иван Георгиевич заметил, что тоже знает немецкий язык, но это не мешает служить Родине. Далее последовали несколько месяцев тюрьмы и допросы. Пройдя через всё это, Дорофеев не озлобился и продолжал служить Родине [1].

После войны Иван Георгиевич был начальником топогеослужбы Таврического округа, помогал восстанавливать Крым. Дорофеев реализовался в качестве военного топографа, преуспел в литературной деятельности. Среди его научно-популярных книг – «На заоблачных высотах» (1976), «В сердце Памирских гор» (1980). Ученый публиковал свои работы «По «белому пятну» Западного Памира», «Побежденные вершины» в «Ежегоднике Советского альпинизма».

Иван Георгиевич был награжден пятью орденами: Красной Звезды (1943), Красного Знамени (1944, 1949), Ленина (1945), Отечественной войны (1945); медалями.

Имя учёного увековечено на карте Крыма: на плато Чатырдага есть карстовая пещера Дорофеева [8].

Таково многогранное наследие И. Г. Дорофеева, известного географа-путешественника, открывателя высшей горной точки СНГ (7495 м) и ледника Федченко на Памире, исследователя топографии Крыма, члена Крымского отдела географического общества. Надеемся, что юбилейный год откроет новые страницы о его научно-исследовательской деятельности.

Литература:

1. Дорофеев, И. Г. По Памиру. Побежденные вершины № 8 за 1954-57 гг. Ежегодник Советского альпинизма № 8: пособие / И. Г. Дорофеев, Н. В. Крыленко / под общей ред. Е. Д. Симонова. – М. : Гос. изд. географической литературы, 1959. – 604 с.
2. Корпус военных топографов. Военно-топографическая служба [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vts.mybb.ru>.
3. Дорофеев И. Г. На заоблачных высотах/ И. Г. Дорофеев. – М. : Мысль, 1976. – 220 с.
4. Дорофеев И. Г. В сердце Памирских гор / И. Г. Дорофеев. – М. : Мысль, 1980. – 160 с.
5. По «белому пятну» Западного Памира. Побежденные вершины № 4 за 1951 г. Ежегодник Советского альпинизма № 4: пособие / под ред. Е. Д. Симонова. – М. : Гос. изд. географической литературы, 1951. – 544 с.

6. Словари и энциклопедии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tourist.academic.ru>. – Энциклопедия туриста: Дорофеев Иван Георгиевич. – (Дата обращения: 14.10.2014).
7. Степанов И. П. История покорения пика Коммунизма / И. П. Степанов. – СПб : Снежный барс, 1963. – 254 с.
8. Энциклопедический словарь / под ред. Захаров П. П., Мартынова А. И., Жемчужникова Ю. А. – М. : ТВТ Дивизион, 2006. – 744 с.

Научный руководитель:
кандидат исторических наук, доцент Близняков Роман Александрович.

Євгеній Лосєв
(Київ, Україна)

РОЗВИТОК МАТЕМАТИКИ В СВІТІ В XIX СТОРІЧЧІ

Розвиток математики в XIX сторіччі характеризується глибокими якісними зрушеннями, появою нових математичних дисциплін, ґрунт для чого значною мірою був підготовлений науковими відкриттями кількох попередніх століть, розвитком промисловості, техніки, сільського господарства, природничих наук тощо.

Поширення диференціального та інтегрального числення в усіх відгалуженнях математики сприяло істотному поглибленню багатьох з них. Це стосується, наприклад, теорії чисел, варіаційного числення, теорії диференціальних рівнянь.

Одним із найоригінальніших досягнень математичної науки того часу було відкриття так званої неевклідової геометрії: у першій половині XIX століття незалежно один від одного основи цієї нової геометрії заклали М. І. Лобачевський, К. Ф. Гаусс, Я. Бояї. Приклад з неевклідовою геометрією надзвичайно яскраво показує, яку велику роль у прогресі науки відіграє не тільки обдарованість вченого, а й мужність у відстоюванні нових наукових ідей, які далеко не завжди знаходять сприятливий відгук у сучасників.

К. Ф. Гаусс – універсально обдарований математик, астроном, механік. Цей талановитий учений обезсмертив своє ім'я відкриттями в теорії чисел, алгебрі, геометрії, обчислювальній математиці, дав прекрасні зразки застосувань математичних методів в астрономії, механіці, геодезії, електротехніці, картографії. Одного не наважився зробити Гаусс — подолати чари евклідової геометрії. Він стояв на порозі відкриття неевклідової геометрії, але, дбаючи про спокійне життя, жодним словом не підтримав тих, хто відкрив деякі її таємниці.

Основні положення нововідкритої неевклідової геометрії у 1832 році опублікував Я. Бояї. Створювати неевклідову геометрію Я. Бояї почав у 17 років в 1823 році написав батькові, відомому математику Ф. Бояї, що відкрив дивовижні речі, створив інший, новий світ. Але лише в 1832 р. результати досліджень Я. Бояї були опубліковані – як тоді було прийнято, на латині. Однак його відкриття залишилось непомітним і невизнаним серед широких кіл математиків і це справило дуже гнітюче враження на молодого вченого, позначилось на його подальшому житті.

Далеко не відразу був визнаний і М. І. Лобачевський, який, проте, не побоявся висунути розроблену ним нову теорію «існування геометрії у ширшому розумінні, ніж подав нам уперше Евклід». М.І. Лобачевський зробив сміливий висновок про те, що можлива геометрія, яка ґрунтується на запереченні аксіоми паралельності Евкліда. Усе життя він присвятив створенню цієї «уявної геометрії», яка зараз називається геометрією Лобачевського.

Відкриття неевклідової геометрії дало поштовх до подальшої роботи в тому самому напрямі. В середині XIX ст. Б. Ріман обґрунтував основи загальної диференціальної геометрії, яка включає в себе неевклідову геометрію як окремий випадок. Ріман, крім того, класифікував усі існуючі геометрії, включаючи й ще мало зрозумілу тоді геометрію Лобачевського, і вказав шлях до створення будь-якої кількості нових видів математичних моделей фізичного простору. З часом такі просто рибуло введено в геометрію і математичне природознавство, що істотно вплинуло на подальший розвиток всієї науки. Б. Ріман прийшов до сміливої ідеї про те, що геометричні відношення тіл можуть зумовлюватися фізичними причинами – ідеї, підхопленої А. Ейнштейном, який високо оцінив наукову творчість Рімана.

Алгебру, як науку про розв'язування рівнянь, у 20-ті рр. XIX століття узагальнив на новому, вищому рівні у свої працях Е. Галуа. Він запровадив поняття групи і поля – фундаментальні поняття новітньої алгебри. Основна ідея теорії Галуа згодом вийшла за межі алгебри і «червоною ниткою» пронизала більшість розділів математики. Але це сталося згодом, а за життя Галуа навіть найвидатніші математики того часу не зрозуміли й не оцінили його відкриттів.

Жозеф-Луї Лагранж зробив видатні відкриття в теорії алгебраїчних рівнянь, діофантовому аналізі, аналітичній і небесній механіці, сферичній астрономії, картографії, теорії диференціальних рівнянь. У математичному аналізі він дав формулу залишкового члена ряду Тейлора, а теорема Лагранжа і наслідки, які з неї випливають, стали основою для дослідження функцій. У галузі диференціальних рівнянь він створив теорію особливих розв'язків і розробив метод варіації довільних сталих. Лагранж, також, розвинув теорію чисел, дав перші частинні розв'язки задачі трьох тіл, працював над створенням символічного числення.

У XIX столітті в математичній науці виникли нові підрозділи і напрями.

Г. Кантор створив теорію множин, яка відіграла неабияку роль у теоретичному обґрунтуванні математики і великою мірою вплинула на структуру сучасної математики.

Дж. Буль заклав основи математичної логіки. Його ім'ям названо розділ математичної логіки - булева алгебра.

Математична логіка була розвинена пізніше в працях такого універсально обдарованого математика, як Д. Гільберт. Завдяки Гільберту було створено нову галузь науки — метематику. І хоч окремі дослідження в цій галузі були й до нього, тільки він мав найоригінальніші й найпозитивніші результати в теорії доведень. Тому Гільберта цілком справедливо вважають батьком математики як самостійної науки.

Математики XIX століття почали дуже уважно, прискіпливо розглядати питання про загальні основи математичних понять, про строгість математичних доведень. Коші і Діріхле, Бальцано і Абель, Ріман і Вейерштрасс – фактично піонери в справі запровадження в математику XIX ст. підвищеної строгості.

Ж. Фур'є цікавився застосуванням математики до механіки і фізики і саме завдяки цьому здобув значні результати в чистій математиці. Відомі тепер метод Фур'є, ряди Фур'є стали основним знаряддям у дослідженні крайових задач математичної фізики.

Більшість математичних ідей чеського математика Б. Больцано попередили пізніші відкриття в арифметичній теорії ірраціональних чисел, в аксіоматизації науки і привели до основних положень теорії множин. Він вперше ввів багатоматематичних понять і довів ряд теорем математичного аналізу. Больцано дав перший приклад неперервності функції, що не має похідної ні в одній точці, на півстоліття випередив Г. Грассмана в розробці індуктивного методу обґрунтування арифметики натуральних чисел, поставив питання про необхідність логіко-філософського обґрунтування основ математики. Математичні відкриття поставили Больцано поруч із видатними іменами математиків XIX століття і багато десятиліть потому відомі математичні теореми заслужено отримали його ім'я.

Видатний український математик М. В. Остроградський зробив значний внесок у розвиток математичної фізики, математичного аналізу, теоретичної механіки, теорії чисел, алгебри, теорії ймовірності, балістики. Важливих результатів досяг Остроградський у галузі математичного аналізу. Застосовуючи аналіз у розв'язанні прикладних задач, отримав фундаментальні результати з теорії диференціації рівнянь у частинних похідних. Вчений знайшов формулу зв'язку інтегралу по об'єму з інтегралом по поверхні, відому в науці як «формула Остроградського».

Математика XIX ст. стала наукою про кількісні і просторові форми дійсного світу у взаємозв'язку їх. Вона вийшла за попередні рамки, які обмежували її вивченням чисел, величин, процесів зміни геометричних фігур та їхніх перетворень, і стала наукою про загальні кількісні відношення, для яких числа й розміри є лише окремим випадком.

XIX ст. засвідчило воістину інтернаціональний дух математичної науки: в багатьох країнах розвиваються різні математичні напрями і школи, поширюються, як ніколи раніше, міжнародні зв'язки вчених, в кінці століття започатковується традиція міжнародних математичних конгресів, свій вклад у розбудову математики вносять представники багатьох народів.

До найвизначніших математиків цього періоду належать: К. Гаусс, К. Вейерштрасс, Г. Ріман, Г. Кантор, Н. Абель, Я. Бояї, М. І. Лобачевський, С. В. Ковалевська, М. В. Остроградський.

Ці імена назавжди вписалися в історію світової математики і знайомство з життям та науковою творчістю цих видатних вчених викликає великий інтерес у всіх, хто вивчає історію науки та відкриттів.

Література:

1. У світі математики: збірник науково-популярних статей. – випуск 12 / за ред. М. Й. Ядренка. – Київ: Радянська школа, 1981.
2. <http://ecsocman.hse.ru/>
3. Шмигевський М.В. Видатні математики. – Х.: Основа, 2004.
4. Сита Г. Михайло Васильович Остроградський // У світі математики. -К., 1985.- Вип. 16.- С. 142-151
5. oldconf.neasmo.org.ua/node/1478

Науковий керівник:

кандидат фізико-математичних наук, Барановська Леся Валеріївна.

Євгеній Лосєв
(Київ, Україна)

РОЗВИТОК МАТЕМАТИКИ В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Математика як наука народилася в Греції. У країнах-сучасниках Еллади математика використовувалася або для звичайних потреб (підрахунки, вимірювання), або навпаки, для магичних ритуалів, що мали на меті з'ясувати волю богів (астрологія, нумерологія тощо). Греки підійшли до справи з іншого боку: вони висунули тезу «Числа правлять світом».

Першим ученим Античної Греції був Фалес Мілетський (638/637 – 548/547 рр. до н. е.). Можливо, саме завдяки йому почалося перетворення єгипетської і вавилонської емпіричної математики в дедуктивну науку.

Фалес справедливо заслужив славу родоначальника математики як теоретичної галузі знань з характерним для неї логічним доведенням тверджень – теорем. Від нього починається формування таких основоположних математичних понять, як доведення і теорема.

Фалес займався вивченням фігури, яка утвориться, якщо в прямокутнику, вписаному в коло, провести діагоналі. При цьому він переконався, що кут, вписаний у півколо, завжди прямий. Це дало можливість вписувати в коло прямокутні трикутники і доводити теореми про суму внутрішніх кутів трикутника, а також про те, що кути можна додавати так само, як відстані.

Славу засновника давньогрецької математики поділяє з Фалесом легендарний Піфагор Самоський (571/570–497/496 рр. до н. е.), який перетворив геометрію із зібрання рецептів розв'язування різних задач в абстрактну науку, що розглядала вже не площі полів, місткість зерносковищ, дамб, штабелів цегли тощо, а геометричні фігури – абстракції, ідеалізації певних властивостей реальних об'єктів.

Термін "математика" почали використовувати послідовники легендарного Піфагора – так звані "піфагорійці". Походить воно від слова "матема", що означає "вчення" або "знання". Давні греки визнавали тільки 4 матема: вчення про числа (арифметику), вчення про фігури (геометрію), вчення про пропорції в природі та мистецтві (гармонію) та вчення про формисвіту (астрономію). Неодмінною умовою належності певного знання до математики було виведення його шляхом логічного міркування, тобто за допомогою мислення. Піфагорійці розвинули і обґрунтували планіметрію прямолінійних фігур: вчення про паралельні лінії, трикутники, чотирикутники. Отримала розвиток елементарна теорія кола і круга.

Наявність у піфагорійців вчення про паралельні лінії говорить про те, що вони володіли методом доказу від протилежного і вперше довели теорему про суму кутів трикутника. Вершиною досягнень піфагорійців в планіметрії є доказ теореми Піфагора.

Піфагорійці знали також дробові числа і в зв'язку з цим розробили теорію арифметичної і геометричної пропорцій. Вони володіли поняттями середнього арифметичного, середнього геометричного і середнього гармонійного.

Величезна заслуга піфагорійців у тому, що вони виявили фундаментальне значення кількісних характеристик явищ навколишньої дійсності: кожна просторову форму або явище характеризує цілком визначена числова модель – число. Проте піфагорійці перебільшили його роль. Вони оголосили числа не тільки всесильними правителями, законодавцями світу, а й першоосновою речей і явищ навколишньої дійсності. Відкриття відрізків, відношення яких не можна виразити числом (вірніше – ніяким додатним раціональним числом, бо тільки такі числа і знали на той час), стало справжньою катастрофою піфагорійської філософії і зумовило створення так званої геометричної алгебри.

Період самостійної діяльності греків в області математики починається з діяльності Платона і заснованої ним у 389 р. філософської школи, відомої під ім'ям Академії. З цього часу подальший розвиток геометрії зосереджується виключно в руках однієї грецької нації. Головним результатом математичної діяльності Платона було створення філософії математики і зокрема методології.

Філософ Платон багато вніс у проблему розв'язування задач на побудову за допомогою тільки циркуля і лінійки, коли правильність побудови логічно доводиться посиланням на аксіоми й теореми геометрії. Це мало величезне значення у розвитку геометрії як дедуктивної науки. Платон ввів у математику терміни «аналіз» і «синтез». Він вимагав строгого, чіткого формулювання означень геометричних понять, правил дій над числами тощо.

Як відомо, його власні роботи дуже мало стосувалися збільшення математичних знань у кількісному відношенні і були спрямовані на встановлення суворих і точних визначень основних понять геометрії, на приведення придбаних раніше математичних знань у строгий логічний зв'язок між собою.

Видатним математиком Давньої Греції був також Евклід. Він є автором "Начал", по яких учились математики всього світу. Ця надзвичайна книга пережила більше двох тисячоліть, але й до цього часу не втратила свого значення не тільки в історії науки, але й у самій математиці. Зміст "Начал" далеко не вичерпується елементарною геометрією – це основи всієї античної математики. Тут підводиться підсумок більш ніж 300-річному її розвитку і разом з тим створюється база для її подальшого розвитку. На геометрії Евкліда базується класична механіка, її апофеозом була поява в 1687 р. «Математичних начал натуральної філософії» Ньютона, де закони земної і небесної механіки і фізики встановлюються в абсолютному евклідовому просторі.

Значний вклад в розвиток математики Давньої Греції вніс Архімед. Він запропонував наближений метод обчислення квадратних коренів, сформулював основні положення гідростатики, створив низку машин і споруд, винайшов загальні методи обчислення площі криволінійних плоских фігур і об'ємів тіл, обмежених кривими поверхнями і застосував ці методи до багатьох частинних випадків: до кола, сфери, довільного сегменту параболи, до сегментів сфер, сегментів фігур, утворених обертянням прямокутників (циліндри), трикутників (конуси), парабол (параболоїди), гіпербол (гіперболоїди) і еліпсів (еліпсоїди) відносно їх головних осей.

Основні роботи Архімеда стосувалися різних практичних додатків математики (геометрії), фізики, гідростатики і механіки. У своїй роботі "Параболи квадратури" Архімед обґрунтував метод розрахунку площі параболічного сегмента, причому зробив це за дві тисячі років до відкриття інтегрального числення. У праці "Про вимір кола" Архімед вперше обчислив число "пі" – відношення довжини кола до діаметра – і довів, що воно однакове для будь-якого кола і знаходиться між $3\frac{1}{7}$ і $3\frac{10}{71}$.

Творчість Архімеда становить цілу епоху в розвитку математики взагалі. Архімед, створивши метод вичерпування, вніс величезний вклад у ту галузь математики, що зараз займається аналізом нескінченно

малих величин. Він створив першооснову для успішного розвитку нової математики в блискучих працях Ньютона, Лейбніца та інших математиків XVII ст. у галузі інтегрального та диференціального числення.

Таким чином, за більш ніж півторатисячний період часу математична наука в Греції мала значні досягнення. Це стосується головним чином елементарної геометрії, яка в працях Фалеса, Піфагора, Платона і, особливо, Евдокса, Евкліда і Архімеда отримала той зміст, який зберігається і в даний час. У цій області грецькі математики зуміли побудувати цілком наукову основу і дали строгий виклад теорії. Від греків ми отримали і основи всієї геометричної термінології.

Що ж до інших розділів математики (арифметики, алгебри і тригонометрії), то в них були закладені деякі основи науки, але повного розвитку ці розділи у греків не отримали.

Греки у своїх арифметичних дослідженнях відривалися від практичного рахунку, суворо відокремлюючи арифметику від логіки, і це значною мірою гальмувало розвиток арифметики, так як ніяка наука не може розвиватися у відриві від практики. Розвитку алгебри заважало те, що ще недостатньо увійшли до вжитку символічні записи, натяк на які вперше зустрічається в працях Діофанта, який користувався лише окремими символами і скороченнями запису. По відношенню до тригонометрії можна сказати, що в Греції тригонометрія була лише допоміжним обчислювальним апаратом для астрономічних спостережень.

Література:

1. Вигодський М.Я. Арифметика і алгебра в стародавньому світі. – М.: Просвещение, 1967 р.
2. Історія математики. Т. 1: З найдавніших часів до початку Нового часу / Під редакцією А.П. Юшкевича (у трьох томах). – М.: Наука, 1970 р.

Науковий керівник:

кандидат фізико-математичних наук, Барановська Леся Валеріївна.

**Евгения Луценко
(Караганда, Казахстан)**

РОЛЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА В РАМКАХ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Идея евразийской интеграции за последние годы заняла, безусловно, важнейшие позиции во внешнеполитических стратегиях стран СНГ, объединив в себе современные тенденции эпохи глобализации, а также привлекла к себе пристальное внимание зарубежных партнеров, которые наблюдают развитие новой мощнейшей интеграционной структуры – Евразийского экономического союза.

Создание этого крупнейшего в Евразии многостороннего объединения явилось закономерным явлением, которое можно рассматривать как ответную реакцию на внешние факторы, в том числе усиливающуюся глобализацию, как реакцию на растущие потребности национальных экономик, а также необходимость многостороннего взаимодействия в условиях сложной внешнеполитической ситуации.

Безусловно, создание этого объединения, способного стать одним из полюсов современного мира, явилось одной из важных тем для обсуждений и дискуссий для всего мирового сообщества. Это событие было расценено как «знаковое для исторической архитектуры XXI столетия», – как отметил глава комитета по делам стран СНГ Леонид Слуцкий.

Стоит отметить, что идея евразийской интеграции была выдвинута Президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым еще в 1994 году. Но фактическое оформление союза произошло лишь через 20 лет. Появление идеи «евразийства» во внешнеполитической стратегии стран-участников нынешнего Евразийского Экономического союза неслучайно, так как эти страны объединены, во-первых, единым историческим прошлым, во-вторых, схожими целями и ориентирами в современной мировой ситуации, а также культурными связями. Новый импульс, ускоривший процесс создания и консолидации стран-участников вызван, безусловно, и создавшимися сложными политическими, экономическими и финансовыми условиями.

Среди стран, проявляющих активное участие в интеграционных процессах на территории постсоветского пространства, стоит выделить Россию, Казахстан, Беларусь, Кыргызстан, Таджикистан и Армению. В настоящее время Россия, Казахстан, Беларусь и Армения уже стали официальными странами-членами ЕАЭС. Каждая из стран-участников, безусловно, имеет свои особенности, уникальные возможности и ресурсы, играет определенную роль в интеграционном формировании. Если Россия выступает в этом объединении в роли локомотива, Беларусь – крупного экономического партнера (в частности, экспортера продукции в рамках Таможенного союза), то как можно охарактеризовать роль и значение Казахстана?

Во-первых, Казахстан всегда отличался активной позицией в интеграционных процессах. Он активно сотрудничает с партнерами по ближнему и дальнему зарубежью, налаживает связи с многочисленными международными организациями. Внешняя политика Казахстана выражается, главным образом, в многовекторности, в стремлении к многостороннему взаимодействию, как на пространстве СНГ, так и с зарубежными странами.

Во-вторых, Казахстан занимает особое геополитическое положение, находясь в самом центре Евразии, представляя собой своеобразный «мост» между Европой и Азией, "роль эффективной "связки" между Европой и динамичным Азиатско-Тихоокеанским регионом" [1]. Одной из самых главных особенностей является то, что исторически он являлся местом столкновения различных культур, объединил на своей территории множество наций. Действительно, "Казахстан - уникальное государство в Азии, в котором переплетаются европейские и азиатские корни. Представители разных народов составляют единство в многообразии" [2]. Во многом благодаря этому, Казахстан представляет интерес для других стран как государство, в котором была реализована концепция межнационального и межконфессионального диалога, позволившая создать общество взаимной толерантности и веротерпимости. Опыт Казахстана в этой сфере может быть использован другими заинтересованными странами-участниками в рамках Евразийского экономического союза, что, в свою очередь, активно будет способствовать укреплению внутривосточной стабильности в регионе.

В-третьих, за последние годы произошло упрочение позиций Казахстана на международной арене. Мировое сообщество вынуждено осознавать новые реалии современной политической жизни: процесс смещения и выделения в мировой политике новых центров силы. На передовые позиции в мировой политике и экономике вступает евроазиатское пространство, которое приобретает новое, глобальное измерение [3, с. 1].

Особое место во внешнеполитической деятельности Казахстана в рамках Евразийского экономического союза занимает сотрудничество с Россией. Одним из основных приоритетов политики Республики является национальная безопасность, которая обеспечивается, в первую очередь, стабильной внешнеполитической ситуацией. Тесное сотрудничество с крупнейшим государством мира всецело способствует взаимовыгодному партнерству, укреплению военно-стратегической и экономической стабильности в регионе, обеспечивает благоприятную внешнеполитическую обстановку, позволяющую строить планы и развиваться. Вот уже на протяжении более 20 лет двусторонние отношения Казахстана и России, являются эталоном интеграции на всем постсоветском пространстве.

Потенциал России и ее партнеров по Евразийскому экономическому союзу колоссален. Четыре страны – Россия, Казахстан, Белоруссия и Армения вместе занимают первое место в мире по добыче нефти и газа, второе место – по производству минеральных удобрений, третье место по производству электроэнергии, выплавке чугуна.

Безусловно, любой новый союз, а тем более экономический, куда более успешно развивается, когда экономика входящих в него стран находится на подъеме. Для молодого объединения важно как можно более эффективно использовать внутренние и внешние ресурсы для собственного ускорения. Казахстан с этой точки зрения представляет большой интерес для стран-партнеров по Евразийскому экономическому союзу. Помимо перечисленных выше особенностей, страна имеет огромный потенциал и активное желание укрепить свои позиции на международной арене, которые делают Казахстан важным "игроком" в составе ЕАЭС.

Еще в начале 90-х годов прошлого века появившееся на карте Центральной Азии огромное государство, занимающее по территории 9 место в мире, сразу привлекло внимание всех мировых игроков. Тогда было неясно, что предпримет и куда пойдет Казахстан, какую позицию он займет на международной арене. Долгосрочные стратегии развития «Казахстан-2030», а затем «Казахстан-2050» явились беспрецедентными в плане господдержки национальной экономики страны, определили план действий на последующие годы. Стабильное развитие внутренней политики в сфере экономики создает благоприятный климат для интеграции в более крупное транснациональное объединение.

Казахстан отличает и дальновидная, взвешенная внешняя политика. Государство занимает стратегически важное геополитическое положение, находясь на стыке двух крупнейших мировых держав: России и Китая. Корни взаимоотношений между этими государствами уходят в далекое прошлое. Тем не менее, Казахстан мирно соседствует и с Россией, и с Китаем, при этом никогда не играет на противоречиях между соседями. Во внешней политике Казахстан сразу избрал курс на многовекторную политику, сумел выстроить разветвленные и продуктивные отношения и с Китаем, странами Азии, исламским миром и Западом.

Помимо вышесказанного, Казахстан представляет интерес как ключевой транспортный коридор, соединяющий Европу и Азию. Для Казахстана это стратегический вопрос, поэтому целенаправленно наращивается инфраструктура, которая поможет стране стать ключевым транспортным хабом Евразии. "Сейчас Казахстан очень стабилен и в экономике быстро развивается. В Казахстане большой потенциал по строительству транспортных коридоров, потому что он находится в центре Евразии", - заявил заместитель директора Института Восточной Европы, России и Центральной Азии Сунь Ли.

Эти и другие факторы определяют активную позицию Казахстана относительно евразийской интеграции. Казахстан активно участвует в формировании дополнительной интеграционной структуры - Евразийского Союза, сочетающейся с деятельностью СНГ. При этом принимаются во внимание поливариантность интеграции, разные темпы, неоднородность и разновекторность в развитии государств СНГ [4].

Республика Казахстан представляет стратегическую важность для всей системы Евразийского экономического союза, является активным проводником идеи интеграции и ставит перед собой четкие планы. Сегодня Казахстан — надежный сосед, верный партнер, влиятельный игрок на международной арене.

В создании ЕАЭС Казахстан видит возможность укрепления своих позиций в конкурентной международной среде [5]. Евразийский экономический союз для Казахстана – это реальная возможность достигнуть множества поставленных целей в экономической сфере: от получения доступа на рынки соседних стран до привлечения большего количества иностранных инвесторов.

Но, помимо преимуществ, которые дает странам-участникам сотрудничество в рамках ЕАЭС, необходимо урегулировать множество вопросов и решить важные проблемы, которые могут препятствовать плодотворной интеграции и экономическому росту.

Во-первых, для создания равноправного объединения необходимо, чтобы доля участия стран в сфере экономического сотрудничества была примерно сопоставима. К сравнению, до падения российской национальной валюты, на долю России приходилось 87 % совокупного ВВП Евразийского экономического союза, а также 83 % его населения. На данный момент, даже если в текущем году сбудутся самые худшие прогнозы для российской экономики, Россия все равно будет ключевым членом ЕАЭС, на долю которого будет приходиться 75 % его общего экономического веса [6].

Во-вторых, несмотря на явные продвижения в интеграции и установленные Таможенным союзом договоренности, между странами время от времени возникают всевозможные противоречия. Например, вопросы относительно товарного обращения, особенно в условиях санкционной политики запада. Казахстан и Беларусь не поддерживают политику России относительно введения эмбарго на зарубежную продукцию, что приводит, соответственно, к охлаждению отношений между странами в рамках Таможенного союза. Таким образом, налаживание Россией, Беларусью и Казахстаном своих внутренних взаимоотношений по поводу товарного оборота и действий в условиях санкций запада должно стать первоочередной задачей.

В-третьих, в международной политической сфере стоит вопрос о возможном расширении Евразийского экономического союза. Такие страны как Армения, Кыргызстан и Таджикистан выразили свое желание стать членами этой организации. Но, прежде чем принимать решение о расширении союза, необходимо будет решить ряд важных задач. Так, включение в организацию новых стран потребует финансирования экономики для выведения стран до конкурентоспособного уровня. Все это, безусловно, замедлит процесс развития Евразийского экономического союза.

Казахстанские эксперты говорят о возможных рисках, которые обусловлены опасениями частичной потери суверенитета, так как для дальнейшей интеграции планируется создание наднациональных органов по контролю над деятельностью ЕАЭС. Инициативу в этом вопросе проявляет Россия, политика которой в рамках этого объединения подразумевает и политическую интеграцию.

Таким образом, для успешной интеграции надо обратить внимание на следующие пункты: снижение налогов, наращивание активности бизнеса, создание новых рабочих мест, реализация инфраструктурных проектов. Также перед странами стоят задачи введения наднациональной валюты, обеспечения экологической безопасности, стабильность цен; снижения бедности и неравенства и, наконец, определения пути дальнейшей интеграции.

Для решения возникающих проблем странам-членам ЕАЭС необходимо последовательно сокращать уровень протекционизма, устранять нетарифные барьеры во взаимной торговле и в торговле с третьими странами, гармонизировать санитарные и фитосанитарные нормы. Все это приведет к увеличению торговых потоков, урегулированию спорных вопросов между странами, будет способствовать повышению благосостояния населения и конкурентоспособности национальных производителей.

"К 2016 году запланировано принятие решений в рамках Евразийского экономического союза по унификации законодательств, связанных с оборотом лекарств и медикаментов", – об этом заявил председатель Государственной думы Российской Федерации Сергей Нарышкин.

Каждое государство - член Сообщества должно быть уверено, что, уступив часть суверенных прав ради общего блага, оно защитит свои стратегические национальные интересы. Только тогда таможенный союз станет эффективным объединением, привлекательным для других государств.

Литература:

1. Путин В. "Новый интеграционный проект для Евразии — будущее, которое рождается сегодня" // Известия. – 2011.
2. Назарбаев Н.А. Выступление в МГУ им. Ломоносова. – 1994.
3. Ауанасова К. М. Перспективы и развитие идеи евразийства в современной истории Казахстана: автореф. дис.. канд. истор. наук // К. М. Ауанасова. – Алматы; МГТУ, 2010. – 52 с.
4. Мансуров Т. От Евразийской идеи к реальной Евразийской интеграции. // Казахстанская правда. – 2009.
5. Сатпаев Д. Kazakhstan and the Eurasian Economic Union: The view from Astana, Commentary [http://www.ecfr.eu] // Д.Сатпаев, 2015 –. – Режим доступа: http://www.ecfr.eu/article/commentary_kazakhstan_and_the_eurasian_economic_union_view_from_astana395
6. Barbashin A. Евразийская иллюзия [https://www.foreignaffairs.com] // A. Barbashin, 2015 –. – Режим доступа: <https://www.foreignaffairs.com/articles/142781/anton-barbashin/the-eurasian-illusion>

Научный руководитель:

магистр экономических наук., преподаватель Кенжебекова Мадина Болатовна.

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЖОДИДА ЮКСАК МАЪНАВИЯТНИ ТАРБИЯЛАШ ОМИЛЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг 24 йил ичида таълим-тарбия соҳасида амалга оширилган ўзгаришлар яқин ўтмишимизга теран қарашга ундайди. Маънавият шахсни руҳан юксалишини таъминлайдиган куч экан, юксак маънавиятга эга бўлиш ўз-ўзидан ўсиб келаётган ёш авлодни бузғунчи ғояларга қарши кескин курашиш ва жамиятда эзгу ғояларнинг қарор топиши учун хизмат қилишга йўналтиради. Бу ҳақиқатни чуқур англаган ҳолда бугунги кунда таълим муассасаларида юксак-ахлоқий тарбияни ташкил этишга ва бу жараёнда миллий кадриятлар мазмунида ифодаланган эзгу ғояларга таяниб иш қўришга жиддий эътибор қаратилмоқда. Президентимиз И.А.Каримов эътироф этилганидек: “Сир эмаски, ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости ва ер усти табиий бойликлари билан, ҳарбий қудрати ва ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки биринчи навбатда, ўзининг юксак маънавияти билан кучлидир”

Шахс оила, мактабгача таълим ва умумий ўрта таълим муассасаларида амалга оширилган ижтимоий тарбия негизида юксак маънавиятнинг дастлабки унсурларини ўзлаштиради. Олий таълими тизимида эса талабаларда мавжуд бўлган юксак маънавият унсурлари янада ривожлантирилади. Умумий ва касбий билимларни тарғиб этувчи махсус фанларнинг маърифий-тарбиявий имкониятлари, юксак-маърифий тадбирларнинг тарбиявий таъсири, шунингдек, академик лицей ва академик лицейлари ўқувчиларининг шахс ва мутахассис сифатида камолга етишига имкон беради.

Талабаларда юксак маънавиятни тарбиялаш ўқитувчиларнинг юқори даражадаги касбий маҳоратга эга бўлишларини, таълим муассасаларида соғлом юксак муҳитнинг мавжудлигини ҳамда оилалар билан мустаҳкам алоқанинг ўрнатилганлигига ҳам бевосита боғлиқдир. Чунки оила инсонни маънавиятли бўлиб камол топишида асосий ўрин эгаллайдиган тарбия масканидир.

“Маънавият–инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-этиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезони” – дея Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан берилган таъриф тушунча мазмунини тўла ифодалашга хизмат қилади.

Шахс маънавиятини юксалтиришда аждодларимиздан қолган маънавий мерос алоҳида аҳамиятга эгадир. Мустақиллигимиз туфайли улардан қолган бой меросни ўрганишга имконият яратилди. Аҳмад ал Фарғоний, Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Имом Исмоил ал-Бухорий, ат-Термизий, Абу Абдуллоҳ Рудакий, Абдулқосим Фирдавсий, Аҳмад Яссавий, Маҳмуд Қошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Нажмиддин Кубро каби фозиллар ижодидан тортиб, то асримиз бошида яшаб ўтган Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Фитратларгача бўлган олимлар, ёзувчи ва шоирларимизнинг, устоз-мураббийларимизнинг ўқиш ва ўқитишга доир илғор ғояларини ўрганишга замин яратилди, асрий миллий анъаналар тикланди, замонавий педагогика билан боғлиқлик юзага келди.

Ҳар бир жамиятни юксак юксакликка элтгувчи омил, унга миллий руҳ бағишловчи ҳусусият-инсонпарварликдир. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамятида тобора обрў-эътибор қозониб бораётганлигига юритилаётган инсонпарварлик сиёсати сабаб бўла олади. Инсонпарварлик ўзбек халқининг миллий фазилатидир. Инсонпарварлик ҳар бир инсоннинг қалб амри бўлсада, бугунги кунга келиб ҳаётий эҳтиёж даражасига, кадриятга айланиб бормоқда. Инсонпарварлик инсонларнинг инсонларга нисбатан меҳр-оқибатлилиги, саховатлилиги, муруватлилиги демакдир.

Инсонпарварлик (арабча “инсон”, форс-тожикча “парвар”, ўзбекча “лик” – кишига ғамхўрлик, гуманизм) – одамзоднинг қадри, унинг эркинлиги, қобилиятлари ҳар томонлама намоён бўлиши учун курашиш, инсоннинг бахт-содатга, тенг ҳуқуқлилиги, адолатли ҳаётини таъмин этишга интилиш, инсонийликнинг барча тамойиллари юзага чиқишига шарт-шароитлар яратиш маъносини англатади. Инсонпарварлик ғоялари, бахт-саодат ва адолатга эришиш орзу-ҳаваслари халқ оғзаки ижодиётида, адабиётда, диний ва фалсафий таълимотларда узоқ ўтмишдан бери ўз аксини топиб келмоқда.

Дарҳақиқат, инсон ер юзида мавжуд жонзотлар орасида энг мумтоз, энг қадимийсидир. Инсон шахси эса энг олижаноб ижтимоий кадриятдир. Инсонпарвар халқ эса ҳамжиҳат бўлади. Инсонпарварлик маънавиятимизнинг, юксак маънавиятнинг муҳим мезонларидан бири сифатида ўз таркибига инсоннинг энг яхши ахлоқий ҳусусиятларини, яъни одамлар ўртасидаги ўзаро яхши мунособат, дўстлик, ота-онага содоқат, меҳнатсеварлик, диёнат, тўғрилиқ, ростгўйлик, одиллик, инсоф, камтарлик, саҳийлик, мулойимлик, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларга иззатда бўлиш, раҳмдиллик, қатъият, сабр-тоқат, меҳр-шафқат кабиларни қамраб олади.

Бугунги кунда таълим-тарбия масканлари, маҳалла, оила, кенг жамоатчилик бу масъул вазифани бажармоқда. Дарҳақиқат, халқимиз ўз тараққиёти давомида эришган ва яратган маданий бойликлардан, ахлоқий қарашлар ва қоидалардан унумли фойдаланмасдан миллий кадриятларни англайдиган юртсевар ва халқпарвар ёшларни, юксак юксак маънавият эгаси бўлган ёшларни камолатга етказиш мумкин эмас. Чунки аждодларимиз қолдирган меросда барча даврлар учун керак бўладиган ажойиб, илғор фикрлар борки, бу фикрлар бугунги тараққиётимиз учун ҳам катта аҳамиятга эга. Юқорида санаб ўтган мутафаккирларимиз ҳаётнинг маъноси, жамиятда инсоннинг тутган ўрни, унинг таълим-тарбияси ҳақидаги қимматли ва доно фикрлари билан халқимизнинг юксак дунёсини янада бойитганлар. Шунинг учун ҳам ўтмиш маданий меросининг жамият юксак ҳаётидаги аҳамиятини ўрганиш ва амалий аҳамиятга эга бўлган

иш ҳисобланади. Энг қадимги манбалардан бири зардуштийларнинг муқаддас бўлган “Авесто” китобида ахлоқий тарбия масаласи бадиий услубда ёритилган бўлиб, жисмонан соғлом, эзгу фикрли, букилмас иродали, яъни баркамол инсон шахси, орзуси улуғланади.

Қуръони Карим ва ҳадисларда келтирилган инсон маънавияти, унинг асоси бўлган ахлоққа оид ибратли маслаҳатлар, ҳикоятлар асрлар мобайнида аждодларимиз ҳаётида таркиб топган миллий урф-одатлар ҳам муҳим тарбиявий аҳамиятга эгадир. Диннинг халқимиз маънавиятига, руҳиятига ўтказётган ҳаёт-бахш таъсири маънавиятга оид бой меросимизнинг қайта тикланишида ўз аксини топган. Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳусайн Воиз Кошифий сингари мутафаккирларимизнинг ахлоқ ҳақидаги кўплаб фикр-мулоҳозалари бугунги кунда ҳар бир инсон, айниқса, ёшлар учун қимматли тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Абу Наср Форобий ижодида алолат ва адолатли бўлиш тушунчалари инсон маънавиятининг асоси сифатида эътироф этилади. Алломанинг фикрича, инсон ўртасидаги муносабатларнинг эзгулик ёки ёвузликка асосланиши адолат мезонига амал қилинганлик ёки амал қилинмаганлик билан белгиланади. Давлат раҳбарларининг шахси ва улар томонидан ўзлаштирилиши зарур бўлган ахлоқий сифатларга тўхталар экан, Абу Наср Форобий уларнинг адолат мезонига қатъий амал қилишлари ниҳоятда муҳим эканлигини ўқтиради.

Абу Райҳон Берунийнинг фикрича, ижтимоий адолат субъектлар ўртасидаги муносабатни мўътадил бўлишини таъминлабгина қолмай, шу билан бирга жамият ривожини ҳам кафолатлайди. Шу сабабли аллома адолатсизлик қонунсизлик билан бирга жамиятдаги мавжуд ёмонликлар ҳамда ижтимоий фалокатларнинг сабаби эканлигига алоҳида урғу беради.

Мустақиллик йилларида миллий қадриятларни қайта тиклаш ва уларни бойитиш йўлида амалга оширилган ҳаракат натижаси сифатида бой миллий мерос намуналарини чуқур ўрганиш имконияти юзага келди. Бу имконият ўз навбатида ўзбек халқи тарихида ўзига хос ўрин тутган шахслар фаолиятини ўрганишга шароит яратди. Улуғ соҳибқирон Амир Темур нафақат ўзбек халқи, балки Марказий Осиё ҳудудида яшовчи барча халқларнинг тарихий тараққиётини таъминлашда улкан ҳиссаси бўлган шахслардан биридир. Амир Темур феномени нафақат жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожини таъминлашдагина акс этиб қолмай, шу билан бирга юксак маънавиятга эга шахс тимсоли сифатида ҳам намоён бўлади. Амир Темур маънавиятининг энг устувор жиҳати унинг давлат бошқаруви ҳамда фуқароларга бўлган муносабатда ҳам адолатга таянганлигидир. Бу ҳолат соҳибқироннинг кундаликларида қайд этилган қуйидаги фикрларда ҳам ўз тасдиғини топган: “Ҳар бир мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим”, “Барча ишларда, бу ишлар қайси ўлка халқига тааллуқли бўлмасин, ҳокимларнинг адолат томонида қаттиқ туришларига буйруқ бердим”.

Халқимизда ота-онага бўлган ҳурмат, уни эъзозлаш, улуғлаш ҳамиша юқори даражада бўлган, бу эса маънавиятимизнинг қай даражада юксак бўлганлигини ифодалайди. XIII–XIV асрларда Ўрта Осиёдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт адабиётда мўғуллар истилоси ва унинг оқибатларини бадиий ифода қилиниши билан ажралиб туради. Тарихий асарлар пайдо бўла бошлади ва уларда ўша давр акс эттирила бошланди. Ўзбек насрининг намуналари юзага келди. Шу даврда Носириддин Бурҳониддин ўғли Рабғузийнинг “Қиссаси Рабғузий” асари ёзилган. Рабғузий анбиёлар пайғамбарлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи Шарқ қисса ва афсоналарини қайта ишлаб, манзарали лавҳалар, жонли тасвирлар, ҳийла пишиқ, ҳис-ҳаяжон ва кечинмаларга бой образлар ҳосил қилган. Асарда эътиқод ва имонга содиқлик, пок инсоний ахлоқнинг баднафслик, ҳирсу ҳасад, қонхўрлик ва ноҳақликлар устидан ғалабаси мисоллар орқали тасвирланади. Ундаги қиссаларда Шис, Мусо, Исо, Сулаймон, Нух, Довуд ва бошқа пайғамбарлар, Ҳорут ва Морут каби фаришталар, Қобил ва Ҳобил сингари шахслар ҳақидаги турли-туман воқеалар ҳикоя қилинган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, Шарқ мутафаккирлари – Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Унсурал-Маолий Кайковус, Аҳмад Югнакий, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбандий, Муслиҳиддин Саъдий, Амир Темур, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, шунингдек, жадидчилик ҳаракати вакилларининг кўплаб асарларида шахс маънавиятини шакллантириш масаласи алоҳида ўрин тутган. Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий, юксак вазифаларини ҳал қилиш учун кўп жиҳатдан улуғ аждодларимиз томонидан шарафланган, асрлар синовида бардош бериб бизнинг кунларимизгача етиб келган ахлоқий карашларга амал қилиш, гўзал хулқни камол топтириш, она Ватанга, инсонни қадрлашга ишончни – муҳаббатни, тарбиялаш ва мустаҳкамлаш зарур. Демак, ахлоқ шахс маънавияти, юксак маънавиятини тарбиялашнинг асоси ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Абдурахмонов А. Саодатга элтувчи билим. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004.
4. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1997.

ШАХС МАЪНАВИЯТИ ВА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ НИСБАТИ.

Бугунги кунда маънавият тушунчаси инсон билан боғлиқ бошқа тушунчалар билан бирга онгу тафаккуримизда яхлит система сифатида ўзининг муносиб ўрнини эгалламоқда.

Маънавият инсоннинг ижтимоий маданий мавжудот сифатидаги моҳиятидир, инсоннинг меҳрумуруват, адолат, тўғрилик, виждон ор-номус, ватанпарварлик, гўзалликни севиш, ундан завқланиш, ёвузликка нафрат, ирода, матонат ва шу каби кўплаб асл инсоний хислатлари ва фазилатларининг узвий бирлик, муштараклик касб этган мажмуидир.

Инсоний фазилатлар жамиятда тарихан шаклланади. Улар ижтимоий тараққиётнинг маҳсули. Кишилар ўртасидаги турли муносабатларни англаш, уларни баҳолаш, қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш ёки аксинча қоралаш, чеклаш, бартараф этиш зарурияти турли ахлоқий, эстетик, диний ва бошқа меъёрларни, урф-одат ва маросимларни юзага келтиради. Улар қадрият даражасига кўтарилади. қадрият – бу ижтимоий баҳолар, меъёрлар ва идеалларнинг умумий атамаси ва объективлашган воқелиги: бадий, илмий асар, обидалар ёхуд удум, маросим, ахлоқ ва ҳ.к.

Қадриятларни ўзлаштириш инсоннинг қай даражада маънавий шахсга айланганини кўрсатади, унга ички куч, эътиқод бағишлайди. Шуларни назарда тутиб, юртбошимиз Ислом Каримов :«Маънавият-руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонининг уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир», -деб эътироф этган.

Буюк бобокалонимиз Фаробий жамият инсонга нафақат инсон сифатида шаклланиши учун, шунингдек, камол топиши ва ҳатто оддийгина турмуш кечира олиши учун ҳам керак, деб ҳисоблайди. «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиши учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади». Шундай қилиб, Фаробий инсон табиатини ижтимоийлик ташкил этилади, деган фикрни ёқлаб чиқади.

Маънавиятни тадқиқ этиш осон эмас, бу ҳозирги кунда ушбу илми ривожлантиришга уринишлар ўта қийинчилик билан самара бераётганида ҳам сезилмоқда. Аммо бари-бир уни «тутиб бўлмайдиган» ўта мавҳум нарса деб қарамаслик керак. Ҳар бир шахс, ҳар бир элат, миллат ва минтақа халқлари ўз табиати билан яратилган. Демак, ҳар бирининг ўзига ҳос маънавий олами мавжуд. Ушбу маънавий оламлар доимо бир хил сақланмайди, замон ва маконда ўзгариб, гоҳ камолот сари юксалиб, гоҳ қашшоқлашиб туради. Буларнинг барчасини алоҳида олиб ўрганиш мумкин. Аммо бугун биз учун энг муҳими, тадқиқ ва таҳлил учун энг қулайи иккита: шахс маънавияти ва миллат маънавияти. Чунки, маънавиятнинг асосий намоён бўлиши шахс маънавияти ва миллат маънавияти шаклидадир. Қолаверса, ижтимоий гуруҳ ва тоифалар миллатнинг узвий тақибига киргани сабабли, миллат маънавиятини яхши тасаввур қилмай туриб, ундаги турли тоифаларнинг алоҳида маънавий қиёфаларини билиш мушкулдир.

Ҳар бир шахс, ўзи буни чуқур идрок қиладими, йўқми-қатъий назар, бирор элат ё миллатга мансуб бўлмай иложи йўқ, ҳеч бир инсон элдан буткул ажралиб яшамайди. Шундай экан, ўз миллий маънавиятимизни ривожлантирмай туриб, юртимизда яшовчи инсонлар маънавиятини ривожлантириш ўта мураккабдир.

Миллий жиҳатдан ўзлигини таниган инсон миллатини, Ватанини, унинг ўтмиш тарихини, адабиёти, санъати ва маданиятни, жаҳон цивилизациясига хисса қўшган буюк алломалар ворислари эканлигини билиб олади. Ўзлигини англаган инсон, ўзлигини англаган миллат улуғ аждодларининг шаъни- шавкатига, ақлу-заковати, уларнинг ҳаётбахш, қутлуғ маросимларига ҳамиша муносиб бўлишга ҳаракат қилади, Ватанини ўзгача меҳр билан севади. У билан чексиз фахрланади. Юртим деб, элим деб яшайди.

Маънавияти юксак инсон мустақилликка хавф соладиган маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, тарафкашликка ҳеч қачон йўл қўймайди. Балки ўзини ўзбек миллатининг вакили, деб ҳисоблайди. Бу билан ғурурланади. Миллий бирлик, аҳиллик, тотувлик, ҳамжиҳатлик вужуд-вужуди, тан-жони билан қўллаб-қувватлайди. Маънавияти устивор бўлган инсон ўзини ҳаром-ҳаришдан тияди, манманлик, такаббурлик қилмайди, бировларнинг бахтсизлиги, кўз ёши ҳисобидан бахтли бўлишни ўзи учун номуносиб иш деб билади.

Маънавияти юксак инсонлар жамиятмиз, миллатимиз, халқимиз ва давлатимизнинг энг катта, бебаҳо бойлигидир. Ундайларнинг кадр-қимматини ўлчаб ҳам баҳолаб ҳам бўлмайди.

Маънавиятимиз ва қадриятларимизга аҳамият бериб шу билан бир қаторда оила оламига ҳам катта эътибор қаратилаётганлиги барча соҳаларда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг сифат ва самарадорлик босқичига кирганлиги мантиқи билан изоҳланади. Шундай экан, мамлакатимизнинг умумий ривожланишига муносиб хисса қўша олишига қобил ва тайёр инсонларни шакллантириш биринчи галда оила институти зиммасида эканлиги маъно касб этади.

Оилавий муносабатлар жараёнида чин инсоний фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлавермайди. Балки улар тинимсиз тарбиявий жараён самараси сифатида вужудга келади. Оилага эътибор миллат келажагига эътибор эканлиги юртимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилдики, бунга биз ҳар куни ва ҳар дақиқа гувоҳ бўлмоқдамиз.

Ўзбекистон Республикасининг жаҳондаги тараққий этган давлатлар сафидан ўзига муносиб ўрин олиши учун чуқур билимли, маънавияти юксак, комил инсонлар сув билан ҳаводек зарур. Бундай кишиларга бўлган талаб ва эҳтиёж чексиз.

Хуллас, жамият тараққиётини, халқимиз ва миллатимиз истиқболи ва куч-қудратини маънавиятдан айрича тасаввур этиш мумкин эмас. Маънавияти юксак даражада ривожланган миллатгина порлоқ истиқбол, ҳақиқий мустақиллик учун курашга ўзида куч ва қудрат топа олади. Маънавий баркамоллик бўлган жойда тарққиёт бўлади. Бунинг учун ҳар биримиз Ватан учун, эл учун яшамоғимиз миллий маънавиятмизни доимо бойитиб боришимиз ва порлоқ келажакка интилишимиз зарур.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент, Маънавият, 2008 йил.
2. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993 йил.

**Дилбар Раҳимбоева
(Наманган, Ўзбекистон)**

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА УЛАРНИНГ ШАХС ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Мустақил, озод, хур ва келажиги порлоқ ватанимиз йилдан йилга, кундан-кунга чирой очиб бормоқда. Асрлар давомида шаклланган авлод аждодлар томонидан то бизгача етиб келган, шахс ахлоқий камолотида, комил инсон тарбиясида, жамият ва шахснинг уйғунлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган миллий ва оилавий урф-одат ва анъаналаримизнинг ҳам аҳамияти, роли тобора ошиб бормоқда. Ёш авлодни тўғри тарбиялашда унга эҳтиёж сезилмоқда.

Барчамиз ҳам ўзлгимизни икки муҳим ижтимоий муҳитда шакллантирамиз. Яъни оила ва жамоат бағрида. Миллий урф одатларимиз мазмуни кенг, серқиррадир. Улар ижтимоий турмушимиз, кундалик ҳаётимизнинг ҳар соҳаларига кириб борган. Бизгача, биз ва биздан кейинги, ундан кейинги авлод ҳам шу воқелик негизида ҳаёт кечиради. Миллий урф-одатлар орқали биз ўзлгимизни, ватанимиз тарихини, унинг ички ва ташқи бойликларини, ер-ресурсларини ва уларни авайлаб – асраш, қадрига етиш, табиатни эъзозлашни англаб етамиз. Чунки доно халқимиз, яратувчи, бунёдкорлиги билан, ердан унумли фойдаланиш, уни муқаддаслигини доимо эътироф этиб ҳаётнинг буюк неъматини бўлган сувни, ундан тежамкорлик ва оқилона фойдаланиш зарурлигини ўқдириб келган. Экологик тарбия бизнинг миллий тарбиямизнинг муҳим элементидир. Собиқ шўролар даврида табиатни, ерни, сувни тежаб тергаш, асраб – авайлаш масалаларига лоқайдлик, эътиборсизлик, беписандлик билан қаралди. Жумладан бошқа урф-одатларимиз қаторида. Бу борада Президент И. Каримовнинг “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” асарида шундай жумлалар бор “Пахта якка хокимлиги, илмий асосланган алмашлаб экишлар бузилганлиги, ернинг тинка мадори қуриб кетганлиги, сув манбааларининг имкониятлари тобора камайиб борганлиги қишлоқ хўжалигига халокатли таъсир кўрсатди. Натижада озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш чеклаб қўйилди ва аҳолини шу маҳсулотлар билан таъминлаш муаммолари кескинлашди, Орол денгизининг фалокати, Қорақалпоғистон жануби учун зудлик билан фавқулодда чора-тадбирлар кўрилиши керак”. Бизга тоталитар тузумдан мана шундай меърос қолди. Яқин тарихимиз шундан далолат беряптики, аста-секинлик жамиятнинг ҳар бир соҳасига кириб бораётган ислохотлар, улардаги халқнинг иштироки, уни шу кечаётган мураккаб жараённи англаб етиш, бутун бойликларга, табиий захираларга ўзининг эғалик қилиш, ҳар бир фуқорода фахр-ифтихор туйғусини шакллантирмоқда.

Халқимиз азал-азалдан табиатни авайлаб-асраш, ундан оқилона фойдаланишга катта аҳамият берган, жумладан марказий Осиё халқларининг экологик онг ва экологик маданиятига оид фикр-мулоҳаза, қарашларини қадимги манбаа “АВЕСТО”дан ҳам номалардан наъмуналар келтирамиз.

- “Биз хайвонларнинг кўпайиши тарафдори бўлмоғимиз лозим”, “Тоғ жилғаларидан биттасини қуритган одам тангри душманиди”, “Поклик инсон туғилганидан умрининг охиригача қилинадиган энг яхши амалидир. Бу даврда хунармандчилик, боғдорчилик кенг ривожланган. Сув ҳаво, ер муқаддас хисобланган. Уларни соф сақлашнишига катта эътибор қилинган. Ёки Шарқ педагогикасининг қомуси бўлган “Қобуснома”ни олсак, ундаги 43-боб “Дехқончилик ва бозор ПЕШАЛАРИ баёни зикрида” – бобида шундай фикрлар бор: “Ҳамма вақт ерни тарбият қилғил, дехқончилик ПЕШАЛСидан бархурдор (бахраманд, хурсанд)булғайсан” – деган хикматли сўзлариданоқ бизнинг авлод-аждодларимиз ер, табиатга онгли, ахлоқли муносабатда бўлиб, уни авайлашни мақсад қилиб келишган. Оилавий урф-одатларимизга ҳам шу фикрлар сингиб кетган. Турган жойимизни, хонадон ва кўчани озода тутмоқ барчамизнинг онгимизга сингдирилган. Баҳор фаслида кўчатлар экилиб, яхши ниятлар қилинган. Мана шундай гўзал табиатни авайлаб-асраш, ундан завқ олиш, гўзаллик ва нафосатни билмоқ киши умрига умр қўшар экан, жумладан тадқиқотчилар А.Хошимов, И.Қўзиёвлар томонидан “Қаримаслик сирлари” номли рисоласида қуйидаги хикматли фикрлар баён этилган: “Табиатни севинг, у билан имкон қадар кўпроқ мулоқотда бўлинг. Товушларни, рангни, табиат бўйларини хис этинг”. Шунинг учун ҳам экологик маданият, экологик онг ҳам тарбиянинг муҳим қисмларидан биридир. Табиат гўзаллигини англаш, билиш, барча жонзотлар ичида фақат инсонга берилган экан.

Дарҳақиқат борлиқнинг гўзаллигини англаш билан бирга уни авайлашимиз ҳамда қадрлаб, сақламоғимиз, унинг олдида масъулият, жавобгарликни, биздан кейинги авлодларга қолдириш каби эзгу

ният ва мухим масалага жиддий эътибор бермоғимиз, ёш авлод онгига экологик билим, экологик маданиятни сингдиришга бел болбоғламоғимиз, катта аҳамият бермоғимиз лозим.

Оилада йигит ва қизларга экологик тарбия бериш оилавий анъаналарнинг таркибига кирган. Айниқса вояга етаётган қиз бола тушган ерида озодалик, саромжон саришталик, исрофгарчиликка йўл қўймаслик каби фазилатлар рухида тарбиялваш муҳум омиллардан бири бўлган. Ўзбек хонадони, бошқа миллат хонадонидан озодалиги, саришталиги билан ажралиб турган. Чунки, ёш келинчаклар фазилатига чирой берадиган жихатлардан бири уларнинг янги хонадонни ва кўча-кўйни тоза супуриб-сидиришидадир. Маҳалла аҳли янги келинни шу жихатларига қараб баҳо берадилар. Араб халқининг шундай мақоли бор; “Ҳар бир хонадондаги тартибни, тарбияни билмоқ истасанг, шу хонадонни остонасидаги саромжон-саришталикка қара”- демак, қизлар тарбиясида озодалик, тозалик масалаларига жиддий эътибор қаратмоғимиз керак. Доно халқимиз, “сен ерни бетини очсанг у сенга бахтингни беради”- деган ҳикматли сўзида катта фалсафий мазмун бордир.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Тошкент, 2013 йил.
2. Хошимов Н., Қўзиёв И. Қаримаслик сирлари. –Тошкент, 2005 йил.

Ірина Смільська
(Тернопіль, Україна)

СТАНОВЛЕННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ООН

Останнім часом питання зовнішньополітичної орієнтації України набувають гострого політичного звучання. Увага політиків, науковців, фахівців у сфері міжнародних відносин та експертів дедалі більше концентрується на визначенні геополітичного місця України стосовно світових центрів впливу, глобальних енергетичних систем, торговельних потоків, а також основних засад безпеки країни.

Базовими завданнями зовнішньої діяльності влади є стимулювання росту економіки та добробуту громадян, захист незалежності й територіальної цілісності, забезпечення максимально можливого впливу на формулювання принципів і норм міжнародних відносин. Щодо останньої цілі саме зараз настав час для активних дій української дипломатії. Глобальна криза стала останнім поштовхом до наймасштабнішої з часу завершення Другої світової війни реконструкції інститутів та правил світового політичного та економічного порядку [3, с. 8 – 9].

Із здобуттям незалежності Україна розпочала свою міжнародну діяльність, поставила перед собою амбітні завдання – входження до Ради Європи, участь у Раді Північноатлантичного співтовариства та Північноатлантичної Асамблеї, діяльність у рамках Наради (згодом Організації) з безпеки і співробітництва в Європі [7, с. 191].

Співробітництво України з ООН умовно можна розділити на два етапи:

- перший – коли Україна була союзною республікою у складі СРСР;
- другий – після набуття незалежності в 1991 р. [8, с. 3].

Наприкінці Другої світової війни Україна стала суб'єктом міжнародного права. 27 січня 1944 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. X сесія Верховної Ради СРСР (1944) прийняла закон про перетворення Наркомату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський. У 1944 р. в УРСР було створено Народний комісаріат закордонних справ (НКЗСУ) на чолі з Д. Мануїльським [14].

На початку 1942 р. 26 країн підписали Вашингтонську декларацію, де розробили стратегію запобігання світовим катаклізмам. Створенню Організації Об'єднаних Націй передували вже згадувана Вашингтонська декларація 26 держав від 1 січня 1942 р., Московська декларація міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Китаю 1943 р., Тегеранська декларація 1943 р. глав урядів СРСР, США і Великої Британії, пропозиції Думбартон-Окс конференції, а також рішення Кримської конференції 1945 р. У 1944 р. СРСР висунув пропозицію про внесення до числа майбутньої організації всіх радянських республік, але це зустрів категоричне заперечення з боку західних держав, особливо США. На думку Президента США Д. Рузвельта, радянська Конституція не давала можливості радянським республікам реалізувати свою власну зовнішню політику. Коли його ознайомили зі змінами в Конституції СРСР, американський лідер погодився з майбутньою участю України і Білорусії в ООН лише після її створення. Попереднє обговорення проблеми свідчило, що умов для реалізації такої ідеї ще не було. Тому на Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) радянська делегація запропонувала залучити до міжнародної організації УРСР і БРСР поряд із членством Союзу в цілому [15, с. 296].

Представники західних держав з самого початку розглядали ООН як організацію широкої компетенції, яка сприятиме не тільки миру і безпеці, а й співробітництву держав у галузі економіки, соціального забезпечення, науки, культури тощо. У 1945 р. Україна стала однією з держав-співзасновниць ООН, що було визнанням внеску українського народу у зміцнення миру в усьому світі [2, с. 3 – 4].

Міністр закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський головував у Першому комітеті. Д. Мануїльський долучив до створення Преамбули та Глави 1 "Цілі та принципи" Статуту Організації Об'єднаних Націй [4]. Ці кроки є важливими у для майбутнього визнання української держави.

Із Статуту ООН «Організація Об'єднаних Націй переслідує Цілі:

1. Підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою приймати ефективні колективні заходи для запобігання та усунення загрози...;

2. Розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправності і самовизначення народів...;

4. Бути центром для узгодження дій націй у досягненні цих загальних цілей» [9].

В інших комісіях плідно працювали члени Української делегації – І. С. Сенін, академік О. В. Палладін, професори В. Т. Бондарчук, П. С. Погребняк, М. Н. Петровський [5].

Україна, хоч і не стала повноцінним суб'єктом міжнародного права, однак, згідно зі Статутом ООН її формально визнавали як повноправного члена Організації. Впродовж тривалого часу, а ж до проголошення незалежності в 1991 р., трибуна ООН була для УРСР важливим засобом поширення інформації про український народ, його культуру [12]. За час свого членства в ООН Україна була тричі обрана непостійним членом Ради Безпеки (1948–1949, 1984–1985, 2000–2001 роках), п'ять разів — Економічної і Соціальної Ради (останній — на період 2002–2004 роках). Представники України обиралися на керівні посади головних комітетів сесій Генеральної Асамблеї, зокрема, Другого (економічні та фінансові питання), Третього (соціальні, культурні й гуманітарні питання, питання прав людини) та Четвертого (спеціальні політичні питання та питання деколонізації) [11, с. 6].

Але специфічну міжнародно-дипломатичну діяльність Української РСР не слід відкидати, зокрема, у вересні 1945 р. в Лондоні, де тимчасово перебували керівні органи ООН, Д. Мануїльський обраний першим віце-головою Підготовчої комісії ООН, що мала ухвалити тимчасовий порядок денний перших сесій Генеральної Асамблеї (ГА), Ради Безпеки (РБ), Економічної і Соціальної Ради (ЕКОСОР), Ради з опіки, вирішити питання про місце перебування ООН тощо. Коли 10 січня 1946 р. в британській столиці відкривалася I сесія ГА ООН, Українська РСР терміном на один рік стала членом ЕКОСОР, а також увійшла до ревізійної Комісії ООН і Комісії з прав людини та народонаселення [13, с. 322].

Перебуваючи у складі Радянського Союзу, Україна мала в ООН власне представництво на рівні де-юре незалежної країни. Проте де-факто діяльність Української РСР в ООН була обмежена рамками проведення єдиної радянської зовнішньої політики. Попри це, фактор багаторічного членства України в ООН позитивно вплинув на процес міжнародного визнання її незалежності в 1991 р. [10, с. 9].

Однак, у цілому представництво УРСР у міжнародних організаціях поступово розширилося, передусім варто вказати на довгоочікуваний вступ України до тих спеціалізованих установ ООН, які за Сталіна вважалися ідеологічно шкідливими, — ЮНЕСКО та МОП у 1954 р. А вже в 1961 р. XVI сесія ГА ООН з ініціативи делегації УРСР ухвалила резолюцію, якою було доручено ЮНЕСКО розробити пропозиції з проведення всесвітньої кампанії за загальну письменність. На наступній сесії ГА була прийнята ініційована Україною резолюція № 1824 1962 року „Роль ООН у справі підготовки національних технічних кадрів для прискореної індустріалізації слаборозвинутих країн". За участю делегації УРСР в ЮНЕСКО також були підготовлені рішення «Про мирне використання ядерної енергії», «Про заборону пропаганди війни засобами масової інформації», «Про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту» [6], «Про роль і значення регіональних та національних культур у системі світової культури». У міжнародному масштабі відмічались ювілеї Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Пагона та інших діячів культури і науки України [13, с. 326].

Декларація про державний суверенітет України, текст якої був розповсюджений як офіційний документ ООН 1990 р., зумовила зростання інтересу до України з боку інших країн. У 90-і роки Україна активно співробітничала в ООН із країнами СНД, Болгарією, Польщею, Чехословаччиною, країнами Балтії та ін. Для зміцнення авторитету, поширення міжнародних зв'язків Україною зроблено чимало позитивного на міжнародній арені [10, с. 10].

Будучи впродовж багатьох років представленою на міжнародній арені, зокрема в Організації Об'єднаних Націй, українська дипломатія практично жодного кроку не робила самостійно, а лише слідувала у фарватері радянської зовнішньої політики. Звідси відомий парадокс перших років незалежності – маючи власних дипломатів, українська держава не мала власної зовнішньополітичної концепції. Тому, відкриваючи себе світові, суверенна Україна змушена була витворювати й самостійну зовнішню політику [1, с. 61].

За принципом правонаступництва Україна із проголошенням незалежності посіла гідне місце серед суверенних держав – повноправних учасників Організації Об'єднаних Націй. Декларація про державний суверенітет України, текст якої був розповсюджений як офіційний документ ООН 1990 р., це зумовило зростання інтересу до України, сприяло розгортанню активної співпраці з багатьма країнами світу [16, с. 24].

Сьогодні Україна бере активну участь у всіх напрямках діяльності ООН, найважливішими з яких є підтримання міжнародного миру та безпеки та зміцнення верховенства права у міжнародних відносинах, розвиток співробітництва у вирішенні проблем соціально-економічного та гуманітарного характеру, забезпечення прав людини.

Перетворення України на самостійну демократичну державу відкриває для неї простір для доказу того, що вона є вагомим чинником міжнародного життя. Роки, що минули від дня здобуття незалежності показали: значний вплив України на рішення важливих питань, активну участь у світовій діяльності.

Література:

1. Віднянський С. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації/ С. Віднянський, А. Мартинов //Український історичний журнал. – 2011. – № 4 (499). – С. 55 – 77.

2. Віднянський С. Україна – одна із засновниць ООН: Як це відбувалося 60 років тому/ С. Віднянський// Політика і час. – 2005. – №9 – 10. – С. 3 – 10.
3. Грищенко К. І. Час антикризової дипломатії/ К. І. Грищенко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Випуск 15. – К., 2009. – С. 4 – 9.
4. Діяльність України в рамках ООН. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/uno/ua/4263.htm>
5. Зовнішня політика України. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.djerele.com/index.php?option=com_content&task=category§ionid=6&id=263&Itemid=461
6. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_721
7. Макар Ю. Зовнішня політика України: наміри і реалії / Юрій Макар// Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1. – С. 189 – 198.
8. Миротворчі кроки України: (Україна робить свій внесок у всі миротворчі операції ООН, які почалися або були істотно розширені в 2000 р., заявив постійний представник України при ООН В. Єльченко) //Уряд. кур'єр. – 2000. – 20 жовт. – С. 3.
9. Статут ООН. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://cyclop.com.ua/content/view/1352/58/1/5/>
10. Україна в Організації Об'єднаних Націй // Зовнішні справи. К., 2010. – № 5 – 6. – С. 9 – 11.
11. Україна в міжнародних організаціях. – К., «Знання», – 2007. – 24 с.
12. Україна у міжнародних відносинах ХХ століття. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://library.if.ua/books/10.html>
13. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2011. – 632 с.
14. Україна — співзасновниця ООН. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/book/zno2010/114.html>
15. Чекаленко Л. Зовнішня політика України/ Л. Чекаленко. – К.: Либідь. – 2006. – С. 712.
16. Чекаленко Л. ООН в політиці України: реалії сучасності/ Л. Чекаленко// Зовнішні справи. – 2010. – № 5 – 6. – С. 24 – 28.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор Алексієвець Леся Миколаївна.

**Яна Таравська
(Мелітополь, Україна)**

ДІЯЛЬНІСТЬ ВИДАТНОГО ПРЕДСТАВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ГАЛИЧИНІ АНДРІЯ ЖУКА (1880-1968 РР.)

Виникнення української діаспори пов'язано в першу чергу із пануючими зовнішньополітичними та економічними умовами, які стають на заваді для розвитку не тільки української культури, традицій або мови, але й загалом заважають збереженню українства. Трагічні політичні звершення, жорстоке пригнічення української національної культури і переслідування її діячів призвели до широкомасштабної еміграції як українців, так і представників інших етносів - здебільшого тих, які брали активну участь у політичному, культурному та науковому житті на Україні. В таких умовах доречно згадати українську народну приказку: “Нашого цвіту по всьому світу”, яка характеризує головну тенденцію суспільно-політичних умов існування української нації у контексті історичного розвитку Української держави. Українців, протягом майже всього часу існування Великої України, примушують шукати більш сприятливі умови для навчання на рідній мові та розвитку національної культури.

Метою статті є дослідження діяльності та внесок у розвиток української справи на чужині видатного представника української діаспори Андрія Жука в еміграції у Галичині (1906-1911рр.).

У перші роки становлення української державності українська влада пов'язувала великі і особливі сподівання із українцями близького і далекого зарубіжжя. Орієнтація на діаспору переважно відстоювалась представниками західноукраїнської інтелігенції, яка в ті часи була при владі та контролювала міжнародну діяльність, культурний і духовний розвиток країни. Українські емігранти, опинившись в країнах класичного капіталізму, зрозуміли, що забезпечити досить високий рівень добробуту можна виключно шляхом створення і розбудови власної економіки, а саме – шляхом створення кооперативної системи. Одним із провідних діячів українського кооперативного руху в еміграції був Андрій Ілліч Жук (1880-1968) – відомий український громадсько-політичний діяч, який був талановитим політиком, дипломатом, журналістом та письменником. За весь період свого бурхливого політичного життя, Андрій Жук неодноразово перебував на еміграції в різних країнах, до списку яких увійшла і Галичина. Фрагментарні відомості його активної громадсько-політичної і культурної роботи поза межами рідного краю містяться у наукових дослідженнях вітчизняних істориків [1]. Сьогодні досить активно досліджується його участь у кооперативному русі в Галичині, а також журналістська діяльність [2].

Першою сходинкою політичної діяльності Андрія Жука була Революційна Українська Партія. Його активна агітаційна і організаційна діяльність в межах цієї партійної організації призводить до арешту у

1906р., після якого Андрій вирішує емігрувати у Львів. [3, с. 11] За словами Жука, розкидані скрізь по Європі українські емігранти “увійшли глибше в політику, краще орієнтувались в міжнародних відносинах, ніж це було можливо для українських політиків в Києві, й цілком ясно відчували, що в міжнародних відносинах незабаром наступлять важкі й рішучі події, які безпосередньо торкнуться й українців” [4, с. 24]. Перший рік перебування Жука в Галичині закріпили в його свідомості значні переваги національного інтересу над партійним. Таким чином він знайшов більше спільників серед представників Галицької націонал-демократії [5, с. 88].

Опинившись в еміграції у Львові А. Жук долучається до активної роботи у новій для нього сфері кооперації. В партії, до якої він належав, кооперація вважалася “малим ділом”, партійці ставилися до неї легковажно, а то й вороже, бо вона спиняла класову диференціацію, ослаблювала класову боротьбу, віддалялася від політичної боротьби [6, арк. 15]. Андрій Жук, увійшовши в курс кооперативної справи, почав пропагувати акцію за прищеплення кооперативному рухові правдиво-кооперативних принципів і методів праці. Він розглядав українську кооперацію як один із шляхів здобуття політичних прав для українців в умовах, коли економічна перевага в краю перебувала в руках поляків [7]. Так в цілій низці своїх статей Андрій Жук, висуває на перший план не лише питання правильності західноєвропейських форм українського спілчанського руху, але й намагається вивести його з вузького замкненого кола. Його погляди щодо ролі кооперації в національних змаганнях сходяться з поглядами таких видатних кооператорів, як Миколи Левитського, Василя Доманицького та інш [8, арк. 17 зв].

В 1909 р., Андрій Жук стає редактором “Економіста” й популярного кооперативного часопису для народу “Самопоміч” [8, арк.16зв.]. Він приймає діяльну участь у першому Українському Просвітньо-Економічному Конгресі (Львів, 1909р.), виступивши з рефератом “Значіння кооперації для нашого народу”. В цій рефераті А. Жук характеризує національно-економічні відносини на Великій Україні й у Галичині, та аналізує організаційну роль кооперації [8, арк.15 зв.]. “В міру того – розвивав А. Жук свої думки про кооперацію – як зростатимуть наші економічні національні організації кооперативні, ми все більше й більше набиратимемо сили політичної, а найважливіше, що зробить кооперація – вона організує нас в націю” [9].

Під час цього конгресу Жук пропонує створити Національний Кооперативний Конгрес, який на його думку має в першу чергу виробити принципові основи для кооперативного руху, встановити організаційні форми і дати ідейний напрямок для національної роботи на економічному полі [8, арк. 17]. Кооперативний Конгрес не відбувся й Андрій часто в своїх статтях згадував про це, як і нагадував взагалі про те, що багато постанов 1-ого Просвітньо-Економічного Конгресу не виконується. Щоби марно не пропали задуми його і його товаришів, вони намагаються самі реалізувати намічені для Конгресу програмові точки. Редагуючи видання “Економіста”, Андрій Жук намагається піднести його до наукового рівня. Серед великої кількості кооперативно-виховних статей, які він публікував у різних періодичних виданнях, особливу увагу автор приділяє поширенню інформації про специфічні риси розвитку кооперації як в Україні, так і поза її межами.

Активно займаючись публіцистичною діяльністю, А. Жук разом із своїми однодумцями, намагається реалізувати один із важливих пунктів конгресової програми – організувати кооперативні курси для інтелігенції й головним чином для урядників економічних інституцій [8, арк. 18]. Провідною метою таких курсів було зацікавлення слухачів економічними справами, спонукання до студіювання економічних питань і до практичної роботи на економічному полі, ознайомлення їх з фактичним станом місцевих економічних відносин, з економічною діяльністю державних і краєвих публічних органів, з засадами, формами і результатами економічної самодіяльності суспільності в краю [8, арк. 18 зв].

Публіцистична діяльність Андрія Жука в еміграції була присвячена висвітленню основних тенденцій розвитку господарсько-економічного життя на Україні і в усьому світі.

Андрій Жук активно співпрацював в часопису “Кооперативна республіка”, який виходив накладом РСУК, інформував про стан українського і світового кооперативного руху. А. Жук підготував для цього часопису значну кількість статей бібліографічного характеру. Завдяки наполегливій праці та опрацюванню величезного масиву кооперативної літератури Андрій професійно підготував нариси, в яких характеризує діяльність перших діячів споживчої кооперації м. Харкова (В. Козлова, Л. Милорадовича та М. Балліна)

В своїй першій статті в “Економісті” яка мала назву “Дорожнеча життя і кооперативи”, Андрій намагається охопити всю глибину кооперативної справи. Для кращого розуміння кооперації він робить спробу ознайомлення і її аналізу майже усіх країн Європи, а наприкінці статі дає порівняльний погляд на розвиток і стан споживчої кооперації на Наддніпрянській Україні і в Галичині. На тлі економічного розвитку, представленого в соціалістичному розумінні, Жук інтерпретує кооперацію, як одну з форм робітничого руху, визнаючи виключну її роль в організації кола споживачів, як засіб класового єднання і підготовки матеріальної бази для майбутньої соціалістичної революції. Крім того Андрій Жук аналізує на письмі основні наукові доробки провідних діячів споживчої кооперації Галичини, таких як В. Нагірного, С. Кузика та К. Панківського [10, с. 311-315]. Позитивно впливали на публіцистичну працю Жука в цьому напрямку ювілейні дати видатних українських економістів і кооператорів. Так, наприклад, до річниці з дня смерті видатного економіста Ф. Щербини Андрій Жук підготував статтю “Пам’яті професора Ф. Щербини” [11, с. 34-41].

Досить відомий журнал в Україні у 1912-1916рр., який мав назву “Наша кооперація” містив на своїх сторінках статті про видатних українських кооператорів. Значний внесок в цей публіцистичний напрямок зробив і Андрій Жук, який опублікував в одному з номерів журналу статтю про відомого діяча споживчої кооперації у Галичині В. Нагірного [13, с. 138].

Слід зазначити що різнобічні публікації А. Жука, які висвітлювали культурно-освітні аспекти

розвитку кооперації, містяться майже в кожному числі “Кооперативної республіки”. До таких статей належать наступні: “Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні”, “Наші Рочдельці”, “Кооперація в Польщі і місце в ній української кооперації”, “Національний склад і територіальне розміщення кредитових кооператив у Польщі”, “Населення на українських землях в Польщі після переписів 1921 і 1931” [14, с. 435-436].

Львівська політична атмосфера того часу мала великий вплив на трансформацію його соціал-демократичних поглядів і переконань [4, с. 12]. Галичина довела перевагу австрійського конституційного ладу над російським абсолютизмом та переконала, що для нормальної перебудови держави необхідно організувати не тільки пролетаріат, але й інші верства суспільства. Лише один рік перебування в Галичині помітно змінив політичні переконання Андрія Жука, і саме Львів зробив з цієї людини справжнього, усвідомленого, не тільки теоретичного, але й практичного самостійника, який протягом всього свого життя не відхилився від головної мети своєї громадсько-політичної діяльності – здобуття незалежності України. В той час, коли українське населення не було поінформовано належним чином про дійсне політичне становище України на міжнародній арені та можливими перспективами державного розвитку, А. Жук, знаходячись в еміграції, дбав про організацію періодичних видань та часописів, які б давали об’єктивну оцінку усім суспільно-політичним подіям того часу. Більш того він сам був автором багатьох публіцистичних праць. Діяльність української діаспори Андрій направляв в першу чергу на підтримання зв’язку із рідним краєм та надання необхідної допомоги для належного розвитку української нації.

Література:

1. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів, 1993. – Т.2. – С.699-700; Витанович І. Андрій Жук (Ільченко), кооператор-громадянин / І. Витанович. – Львів, 1938; Жук Ю. Спогади про батька / Юрій Жук // Політика і час. – К., 1994. – № 4. – С.60-63; Грач Л. Діяльність Андрія Жука у таборах для українських військовополонених періоду Першої світової війни / Л. Грач // Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – С.211-213; Палієнко М. Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України / М. Палієнко, І. Срібняк // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Акимовича Варшавчика. – К., 1999. – С.168-175 та ін.
2. Магурчак А. Епістолярна спадщина Андрія Жука в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / А.М. Магурчак // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 387-395.; Шульгата Н. Андрій Жук у національно-визвольних змаганнях 1914-1923) / Н. Шульгата // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип. 18. – Львів, 2009. – С. 583-594.
3. Гирич І. У тіні В. Липинського / І. Гирич // Молода нація– К., 2002. – № 3(24). – С. 9-45.
4. Адамович С.В. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західно-українських земель (1914-1918 рр.): автореф.дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.В. Адамович. – Чернівці, 2003. – 24 с.
5. Гирич І. “Федераліст” очима “самостійника” / І. Гирич // Молода нація, №3(24), 2002. – С. 83-110.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3807, оп. 2, спр. 42, арк. 15.
7. National Archive of Canada (далі – NAC), A. Zhuk Collection (MG30 C167). – Volume 4. – File 4. Лист Л. Юркевича від 4. 10. 1908.
8. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 47, 95 арк.
9. NAC. – Volume 15, File 5.
10. Пинда Л. Особливості бібліографічної інформації у часописі “Кооперативна Республіка” (1928-1939) / Л. Пинда // Українська періодика: історія і сучасність: Львів, 2000. – С. 311-315.
11. “Кооперативна Республіка”, 1939. – Ч.1. – С. 34-41.
12. Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові, 1-2 лют. 1909р.: Протоколи і реферати, Львів, 1910.
13. Власенко В.М. Журнал “Наша кооперація” – джерело з історії української кооперації / В.М. Власенко // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1997. – С.135-146.
14. Гелей С. Культурно-освітня діяльність західноукраїнської кооперації на сторінках “Кооперативної Республіки” / С. Гелей // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 2000. – С.435-436.

Діана Чупанова
(Черкаси, Україна)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ТА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)

Актуальність дослідження зумовлена тим, що питання про особливості регіональної преси залишається мало дослідженим. Але ігнорувати територіальний чинник не можна, оскільки він впливає на змістовно-тематичну модель газети, на систему її рубрик, на форми роботи редакції з читачами, не кажучи вже про методи розповсюдження видання [4, с. 66].

Перед регіональною пресою постає завдання інформувати населення, слугувати засобом спілкування, давати поради, відповідати на питання читачів. Преса є соціальним посередником і ефективним засобом міжособистісного і колективного спілкування людей, дозволяє звернутися індивідуально до конкретної людини або до багатьох, що входять в читацьку аудиторію видання. Дозволяє звернутися за порадою, отримати рекомендацію, обговорити з співгромадянами свою ідею, взяти участь в полеміці і т.п. Преса стає трибуною, консультантом, довідковим бюро і головне – джерелом інформації, необхідної для вирішення життєво важливих питань. Професіоналізм регіональної преси полягає в умінні інформувати, відгукуватися на актуальні питання міста [8].

Проаналізуємо історію розвитку регіональної преси на прикладі розвитку періодичних видань Київської та Запорізької областей.

Так, київська преса є унікальним явищем в суспільно-політичному, освітньо-інформаційному і культурно-духовному аспектах. Періодичні видання відтворюють події тогочасного життя, дають можливість об'єктивно подивитися на минуле українського народу. Преса Києва, як і всі ЗМІ, належить до активних соціальних систем, що мають внутрішню єдність і автономність. У дослідженні періодика розглядається з погляду двох найважливіших типологічних ознак – за проблемно-тематичним наповненням та періодичністю, що дало можливість зосередитися на основних моментах становлення та розвитку преси Києва [1, с. 09; 2, с. 7-8].

Відлік часу появи першої періодики міста припадає на 10 січня 1835 р., коли у Києві з'явився щоденний листок «Киевские объявления». Всього зібрано, оброблено та проаналізовано 814 видань: українськомовних – 95, російськомовних – 669, іншомовних – 34 (серед них на ідиші – 6, польською – 25, чеською – 2, французькою – 1), двомовних – 15 (серед них російською та українською – 7, російською та польською – 3, російською та французькою – 1, російською та чеською – 4), чотиримовних (російська, польська, чеська, французька) – 1 видання.

Аналіз періодики досліджуваного періоду свідчить про тенденцію до активного розвитку спеціалізованих часописів міста та їхньої галузевої диференціації. Кожне видання орієнтоване на певну читацьку аудиторію, тематика і проблематика публікацій підпорядкована фаховому наповненню. Таким чином, київські видання згруповані за такими проблемно-тематичними ознаками:

- релігійно-духовні («Воскресное чтение» (1837–1912), «Киевские епархиальные ведомости» (1861–1918), «Пастырское чтение» (1914–1917);
- професійні («Современная медицина» (1860–1874), «Инженер» (1882–1917), «Вестник Юго-Западных железных дорог» (1903–1917);
- науково-освітні («Записки Киевского общества естествоиспытателей» (1870–1917), «Молода Україна» (1908–1914), «Университетские известия» (1861–1919);
- мистецькі («Жизнь и искусство» (1893–1900), «В мире искусств» (1907–1910), «Театральное обозрение» (1912–1913);
- сільськогосподарські («Земледелие» (1884–1907), «Семенной рынок» (1912–1915), «Хозяйство» (1906–1918);
- торгово-економічні («Киевская биржа» (1897–1917), «Киевская торговая газета» (1906), «Коммерческая газета» (1912);
- промислово-виробничі («Выставочный листок сельскохозяйственной и промышленной выставки в 1897 г. в Киеве» (1897), «Дневник Четвертого Всероссийского электротехнического съезда в Киеве» (1907), «Вестник мыловарения» (1910–1915);
- рекламно-довідкові («Киевские объявления» (1835–1838), «Киевская справочная газета» (1902–1904), «Деловой будильник» (1907);
- видання телеграм («Телеграммы газеты «Киевлянин» (1876–1879, 1907–1910), «Киевские телеграммы» (1880), «Киевский телеграф. Война народов» (1914–1915).

За періодичністю пресу поділено на такі групи: одноденні – 3 видання, щоденні – 103, тижневі – 144, двотижневі – 73, щомісячні – 94, двомісячні – 9, щодакандні – 1, щоквартальні – 9, піврічні – 7, щорічні – 21; такі, що виходили двічі на тиждень, – 15, тричі на тиждень – 13 видань. Велику кількість періодики становила група газет і журналів із невизначеним терміном виходу (неперіодично) – 322. Це переважно додатки, протоколи, «листки», наукові праці та бюлетені. Крім того, частина видань упродовж свого існування змінювала свою періодичність.

Преса Києва – цілісна система, яка здебільшого задовольняла інформаційні потреби суспільства. Складалася вона з різноманітних типологічних груп, які виникали залежно від запитів населення. Аналіз свідчить і про таку закономірність: чим динамічніше розвивалося суспільство, тим більше з'являлося нових часописів. Інформаційний сплеск викликала політизація суспільства [1, с. 10-12].

Періодика запорізького регіону є малодослідженим сегментом української преси. Кількість періодичних видань в запорізькому регіоні зростала: так загальний разовий наклад регіональних газет у 1950 р. складав 108 тис. прим.; до 1960 р. у області вже виходило 140 газет (зокрема обласних, міських, районних і багатотиражних), що становило 11,8% від загальної кількості газет, які видавалися в Україні в 1960 р.) разовим накладом 339 тис. прим. Окрім того, до другої половини 50-х рр. ХХ ст. відновився вихід багатьох довоєнних багатотиражок («Кіровоць», «Моторобудівник», «Комунаровець» та ін.); були засновані нові газети на заводах («Машиностроитель») і в новостворених установах та організаціях («Знамя победы», «Укрводстроець»), наукові журнали («Труды запорожских машиностроителей», «Труды института») та інформаційні бюлетені журнального типу («Бюлетень сільськогосподарської інформації»). При редакції газети «Червоне Запоріжжя» в 1948 р. виникло літературне об'єднання, яке у 1955 р. видало

альманах «Вогні Запоріжжя» друга книга якого вийшла в 1957 р.; з 1956 р. у районах області почали виходити колгоспні багатотиражні газети («За комунізм», «Ленінець», «Нива» та ін.) [5, с. 07].

Упродовж 1945–1964 рр. типологічна характеристика преси запорізького регіону зазнала найбільших змін у зв'язку зі збільшенням районів – було засновано міжрайонні газети (органи Запорізького обкому Компартії України та облради по територіальних виробничих колгоспно-радгоспних управліннях); 1 квітня 1963 р. реорганізовано двомовну газету «Запорізька правда»: виходили дві обласні партійні газети (для сільського населення – «Запорізька правда», для населення промислових міст – «Индустриальное Запорожье»), молодіжна газета «Комсомолец Запоріжжя».

З 1 квітня 1965 р. у семи районах області почали виходити нові районні газети: у Запорізькому – «Червоний промінь», у Якимівському – «Слово трудівника», у Веселівському – «Колос», у Василівському – «Нова Таврія», в Чернігівському – «Колгоспна нива», у Гуляйпільському – «Зоря комунізму», у Приморському – «Приморская степ»; було припинено видання міжрайонних і відновлено вихід колишніх районних газет.

У 1966 р. відбулося перейменування Червоноармійського району на Вільнянський, Пологівський – на Пологівський і створення Новомиколаївського було засновано районні газети: вільнянську «Дніпровські вогні», пологівську «Радянське село», новомиколаївську «Ленінським шляхом» [5; с. 10].

З 1967 р. у Запорізькій області почали виходити нові багатотиражні газети («Трибуна новатора», «Феросплавник», «Авангард» та ін.), вдруге було відновлено випуск обласної газети «Комсомолец Запоріжжя». Виявлено зростання разових накладів обласних і районних газет (у 1970 р. наклад газети «Индустриальное Запорожье» був 163 тис. прим. (у 1965 р. – 65 тис. прим.), «Запорізької правди» – 94 тис. прим., газети «Комсомолец Запоріжжя» – 60 тис. прим. (удвічі більше порівняно з 1960 р.). У 1970 р. в регіоні виходило 119 газет загальним разовим накладом 559 тис. прим.; до 1980 р. збільшився наклад обласних газет («Комсомольця Запоріжжя» – до 88 тис. прим., «Запорізької правди» – до 120 тис. прим., «Индустриального Запорожья» – до 257 тис. прим.

В системі регіональної преси застійних часів відбулися незначні зміни, але, не зважаючи на це, типологічна палітра друкованих видань поповнювалася або розширювалася: засновано рекламно-інформаційний додаток до газети «Индустриальное Запорожье» – «Запорожские новости», вишівські («Педагог», «Медицинский работник») та заводські («За ударный труд», «Голос завода») багатотиражки, нові газети у виробничих об'єднаннях («За доблестный труд», «Импульс»), на будовах («Бердянський будівельник», «Днепростровец» та ін.) [6; с. 72-74].

У 60–80-х рр. ХХ ст. на Запоріжжі переважала україномовна преса: з трьох обласних газет дві виходили українською мовою («Запорізька правда», «Комсомолец Запоріжжя»), з 18 районних – 15 газет (83,3%) були україномовними.

У 1989 р. газети почали виходити «самвидаву» «В сім'ї вольній, новій», «Плуг», «Пробуждение», «Прямая речь», «Рух», «Січ», «Січ-Азовська», «Февраль», «Черная субота», «РУХ», «Мемориал», які руйнували стереотипи комуністичної пропаганди, зверталися до історії, були популярними серед населення регіону як зразки не підцензурної преси.

Нові видання, які почали виходити в Запоріжжі в 1990–1991 рр. – міська газета «Запорозька Січ», альманахи «Хортиця», «Великий Луг» і в 1993–1997 рр. (альманахи «Веселий курінь» (м. Запоріжжя), «Передзвін» (м. Оріхів), «Наdejда» (м. Енергодар), «Полинова колиска» (смт. Чернігівка) та ін.).

За цільовим призначенням в області виходили друком громадсько-політичні, наукові та науково-просвітницькі, науково-популярні, релігійні видання; за періодичністю найбільшу кількість склали тижневики (усього 113, із них 25 – шкільні газети) і щомісячники (22 видання), тоді, як у 1945–1984 рр. кількісна більшість належала газетам з періодичністю виходу три-чотири рази на тиждень; за мовно-національною ознакою (якщо у 80-х рр. ХХ ст. україномовними були 83,3% місцевих газет, то у 2003–2004 рр. – 16,5%; двомовними були 19% видань); за читацькою аудиторією (наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. більшість видань орієнтувалися на масового читача; також видавалися 30 наукових збірників, 25 молодіжно-шкільних видань, галузеві й науково-практичні газети і журнали). Зафіксовано, що в запорізькому регіоні до кінця 2005 р. постійно виходило друком 185 періодичних видань загальним накладом близько 1 млн. 500 тис. прим [5; с. 12-14].

Таким чином, періодична преса Київського та Запорізького регіонів є одним із найважливіших джерел вивчення суспільно-політичної історії України. Газети і журнали як носії інформації відбивали інтереси різних соціальних верств, формуючи громадську думку та світоглядні орієнтири читачів. Регіональна преса досягла високого рівня розвитку, відігравши незаперечну роль у формуванні та збереженні національної самосвідомості, була важливим чинником, що впливав на розвиток суспільства, піднесення його культурного та політичного рівня.

Література:

1. Волобуєва А. М. Становлення і розвиток преси Києва (1835-1917): типологія, проблематика, національна спрямованість: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. ком.: 27.00.04 / А. М. Волобуєва. – Київ, 2008. – 16 с.
2. Волобуєва А. М. Київська кооперативна преса початку ХХ ст. / А. М. Волобуєва // Українська журналістика ХХ століття: досвід, традиції, практичні уроки : матеріали секційного засідання каф. історії літератури та журналістики Міжнарод. студ. наук. конф. «Журналістська практика студентів у контексті Болонського процесу». – К., 2007. – С. 7 – 8.

3. Волобуєва А. М., Сидоренко Н. Формування преси Києва (1835 – 1918) / А. М. Волобуєва, Н. Сидоренко. – К. : Темпора, 2011. – Т. 1. – 207 с.
4. Гуревич С. М. Газета: Вчора, сьогодні, завтра: Учебное пособие для вузов / С. М. Гуревич – М.: Аспект Пресс, 2004. – 288 с.
5. Дяченко М. Д. Преса Запорізького регіону другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст.: типологія, характеристика, жанрові доміанти: автореф. дис. на здобуття наук. наук із соц. ком.: 27.00.04 / М. Д. Дяченко. – Запоріжжя, 2010. – 22 с.
6. Дяченко М. Д. Регіональна преса ХХ століття – засіб масової інформації, пропаганди та агітації / М. Д. Дяченко // Соціальні комунікації сучасного світу : науково-теоретичний збірник / гол. ред. О. М. Холод. – 2009. – С. 72–74.
7. Ігнатенко В. Українська преса (1816-1923): Іст. - бібліограф. Етюд. / В. Ігнатенко. – К., 1926. – 240с.
8. Левченко А. М. Роль регіональних ЗМІ у соціокультурній, економічній та політичній системах суспільства / А. М. Левченко // Електронна бібліотека Інституту журналістики [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1381> – Назва з екрану.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук та іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, Чубіна Тетяна Дмитрівна.

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Сайдазим Кубаев, Шехроз Худояров, Мухаммад Бозоров, Муниса Тожиева
(Самарканд, Узбекистан)СИНАШ ТИЗИМИДА ҒИЛДИРАКЛИ МАШИНА ҲАРАКАТИНИНГ МАТЕМАТИК МОДЕЛИНИ
БОҲАЛАШНИ ДАСТУРИЙ МАЖМУАСИ

Саноат соҳасидаги машина ва ускуналарнинг сифати ҳамда механизмлар ишончилигини ошириш энг муҳим ва долзарб масала ҳисобланади. Охириги йилларда қишлоқ хўжалигини юқори унумли замонавий техникага бўлган талабни қондириш, шунингдек қишлоқ хўжалик машинасозлик соҳасида экспорт потенциалини оширишда узоққа мўлжалланган маҳаллий қишлоқ хўжалик техникаларини кенгайтириш мақсадида олиб борилаётган илмий тадқиқот ишларига катта эътибор қаратилмоқда. Ушбу ҳолат ҳозирги замон машинасозлигининг ишончли, юқориунумли, рақобатбардош илм талаб қиладиган машиналарни яратиш масалаларидан ҳисобланади.

Охириги йилларда трактор ва қишлоқ хўжалик машинасозлиги юқори ускуналар билан таъминланган, трактор заводлари ҳозирги замон суръатлари билан ривожланиб бормоқда. Янги технология ва ҳозирги замон конструкцияли янги қишлоқ хўжалик машиналари ва тракторлари ишлаб чиқиш юқори потенциалига эга.

Машинасозлик маҳсулотлари жаҳон бозорида техник юқори даражалилик ва рақобатбардошлиликни таъминлаш, машиналарнинг кинематикаси, динамикаси, агротехник ва эксплуатация кўрсаткичларини тадқиқот қилиш масалаларини ечиш билан узвий боғланган. Бугунги кунда тезкор бошқарувни мукамаллаштиришнинг энг самарали усуллари билан бўлиб қарор қабул қилиш назарияси, тизимли таҳлил ва оптимал бошқариш усуллари ва моделлари ҳисобланади.

Машинанинг нотекис йўллардаги ва қияликдаги ҳаракати унинг битта ғилдираги иши билан боғланган. Машинанинг йўлда туриши, ҳаракати ва тўхташи, ҳаракат йўналишининг ўзгариши ғилдирак орқали берилган кучга боғлиқ. Ғилдиракнинг содда кўринишига қарамасдан, у муракаб қурилмадир, чунки қўйилган мақсадга қараб, ҳар хил моделлар орқали ифода этилади.

Ғилдиракнинг бошланғич ҳаракатини битта текисликда – бўйлама яъни таянч текисликка перпендикуляр бўлган ва ғилдиракнинг айланиш текислиги бўйлама текислик билан устма-уст тушади деб қабул қилинган текисликда қараймиз.

Таянч сиртнинг R_y нормал реакцияси таъсири остида ғилдиракнинг деформацияланиши натижаси ва F_y нормал юкланиш таъсири остида таянч сиртининг деформацияланиши натижалари, ғилдирак таянч сиртга нуқта ёки ғилдирак ўқиға параллел бўлган чизиқ бўйлаб эмас, эллипс шаклидаги таянч юзача бўйлаб тегилади.

Ғилдиракга F_k итарувчи ва бўртиқлик реакцияларига: нормал - R_N ва тангенциал (уринма) R_T кучлар таъсир этади .

Кучнинг R_N ва R_T реакция йўналишларига проекциялаб, қуйидагини ҳосил қиламиз:

$$\begin{aligned} R_N &= F_y \cos \alpha + F_k \sin \alpha, \\ R_T &= F_y \sin \alpha - F_k \cos \alpha. \end{aligned} \quad (1)$$

Кинематик схемага асосан

$$\cos \alpha = \frac{(r_{km} - h_{\pi})}{(r_{km} - h_y)} = \frac{\left(1 - \frac{h_{\pi}}{r_{km}}\right)}{\left(1 - \frac{h_y}{r_{km}}\right)}, \quad (2)$$

бу ерда h_y – шинанинг радиал деформацияси.

Реал шиналар учун h_y/r_{km} бўлинма нисбий бўлганлигидан,

$$\cos \alpha = \left(1 - \frac{h_{\pi}}{r_{km}}\right)$$

эканлигини ҳисобга олиб, (2) ифодани соддалаштиришимиз мумкин.

Машиналарни синаш жараёнларини моделлаштириш усуллари ишлаб чиқиш, оптимал бошқариш алгоритми қуриш, динамик характеристикасини тузиш, машина ҳаракатининг турли мувозанат ҳолатидаги турғунлигини таъминлаш ва янги ахборат технологияларини тадбиқ этиш ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади.

Ғилдиракли машинани стенддаги синаш жараёнини асосий фактори- бу унинг ҳар хил ҳолатларида мувозатини аниқлашдан иборат. Бунда мувозанат машинанинг стенддаги ҳолати ва унга таъсир этувчи кучларга боғлиқ. Кучларни ва ҳолатларни билган ҳолдагина ғилдиракли машинани стендда синаш жараёнида қандай ҳаракат этишини аниқлаш мумкин.

Тебраниш тенгламасини чиқариш учун динамик тенгламалардан фойдаланган ҳолда, машинага таъсир этувчи кучларни қуйидагича белгилаймиз.

F_x, F_y , кучлар юкланиш тизими иммитаторлари орқали пайдо бўладиган ва ғилдирак орқали машинага узатиладиган горизонтал ва вертикал тебранишлар натижасида вужудга келади.

Лагранжнинг иккинчи тур тенгламаси ёрдамида синаш жараённинг математик моделини қуйидаги чизиқли тенгламалар системаси кўринишда ифода этамиз[1-2]:

$$\left. \begin{aligned} j_o \ddot{\varphi}_o &= M_o - b_1(\dot{\varphi}_o - \dot{\varphi}_n) - c_1(\varphi_o - \varphi_n) \\ j_n \ddot{\varphi}_n &= b_1(\dot{\varphi}_o - \dot{\varphi}_n) + c_1(\varphi_o - \varphi_n) - j_c \ddot{\varphi}_c \\ j_c \ddot{\varphi}_c &= M_o - f_c r_c F_k \sin vt \\ m_m \ddot{x}_m &= b_2 \dot{x}_m + c_2(h_n - x_m) - F_x \\ m_m \ddot{y}_m &= b_2 \dot{y}_m + c_2(h_u - y_m) - F_y \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

бу ерда,

$$h_n = x_m = r_{km} \sin vt, h_u = y_m = r_{km} (1 - \cos vt),$$

$$\dot{x} = r_k i_2 \dot{\varphi}_c (1 - \cos vt) - \dot{x}_m; \dot{y} = r_k i_2 \dot{\varphi}_c \sin vt - \dot{y}_m,$$

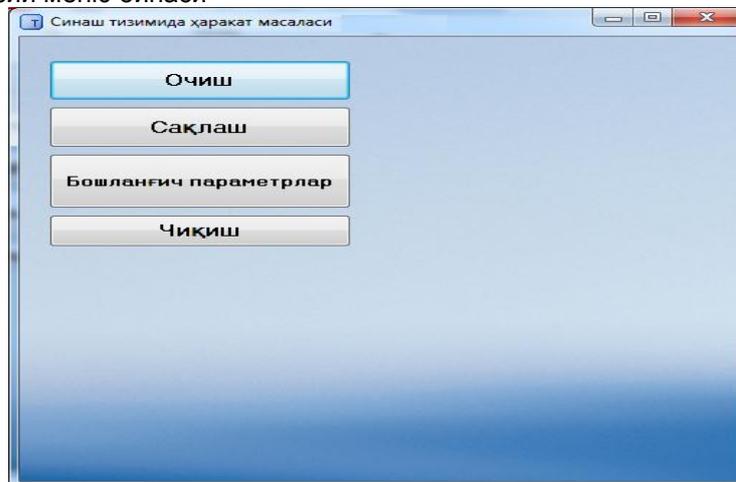
$$F_n = M_c \sin vt, F_x = m_m \ddot{x}_m \sin vt, F_y = m_m \ddot{y}_m \cos vt \quad v = \frac{2\pi V_m}{l_n} \quad (4)$$

бунда j_o, j_n, j_c – юкланувчи тизимнинг айланувчи оғирликлар инерция моментлари ва машиналар инерция моменти; m_m – машина оғирлиги; $\dot{\varphi}_o, \dot{\varphi}_n, \dot{\varphi}_c, \ddot{\varphi}_o, \ddot{\varphi}_n, \ddot{\varphi}_c$, узатиш механизми ва юкланиш тизимини нотекикликлар иммитаторидаги асосий ғилдиракни ҳаракатлантирувчи двигателнинг бурчак тезлиги ва тезланиши; $\dot{x}, \ddot{x}, \dot{y}, \ddot{y}$ – машина горизонтал ва вертикал тебранишининг тезлик ва тезланиши; f_c – жойида айланиш коэффициенти; M_i, F_i – тизимга тасир этувчи куч ва момент; b_i, c_i – қаршиликнинг эгилувчанлик коэффициенти, муфтанинг эгилувчанлик ва машина ғилдирак шинасининг қаттиқлиги; h_n, h_u – юкланиш имитаторининг нотекиклик баландлиги ва шина статистик эгилувчанлиги; i_1, i_2 – тизимнинг айланувчи механизмларининг узатувчи муносабатлари; r_k – машина ғилдирагининг радиуси; r_c – стендаги асосий ғилдирак радиуси; F_x, F_y – ҳаракатнинг юкланиш тизимига таъсир этувчи кучлар; F_k – итарувчи куч; l_n – қаршилик кўрсатувчи нотекикликлар иммитаторлари орасидаги масофа; V_m – машина ҳаракатининг тезлиги.

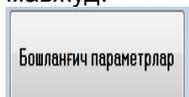
(3) тенгламалар системасида 1-,2-,3- тенгламалар юклаш тизимига қарашли, 4-,5-лар машинанинг горизонтал ва вертикал тебранишларини ифода этади.

Синаш жараённинг математик моделини чизиқли тенгламалар системаси учун дастурий таъминот ишлаб чиқилди.

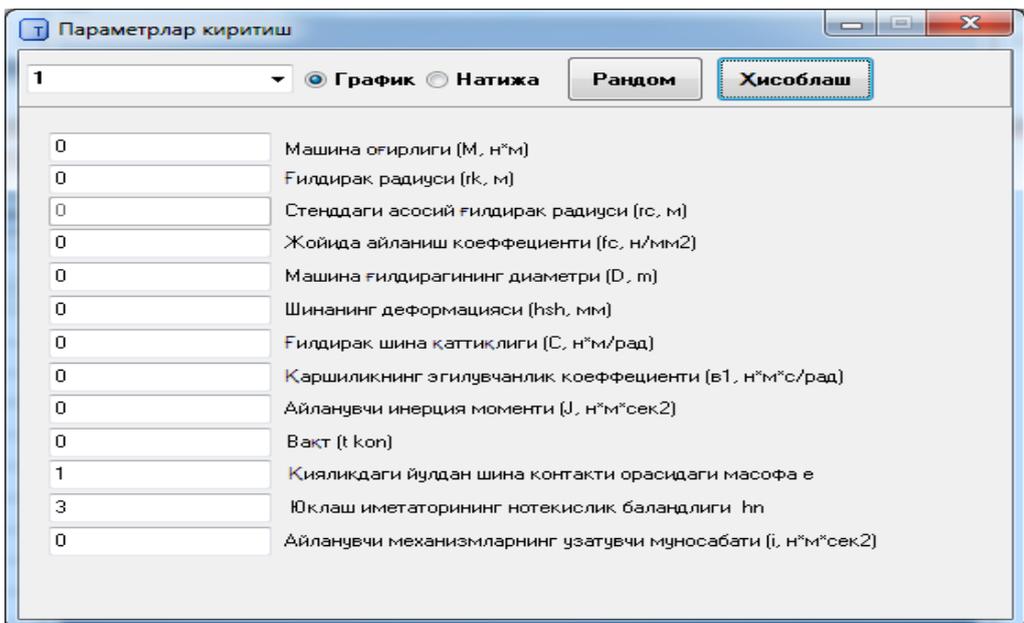
Дастурнинг асосий меню ойнаси

иборат. Бунда бошланғич параметрларни киритиш, файлдан юклаш, натижани сақлаш имкониятлари мавжуд.

ушбу тугма ёрдамида параметрларни киритишимиз мумкин.

Иккинчи ойнада тизимнинг бошланғич параметрларини киритиш имконияти мавжуд. Бошланғич параметрларни ихтиёрий ҳам киритишимиз мумкин. Агар графикни куриш учун график тугмасини, натижани куриш учун эса натижа тугмасини танлаймиз.

Натижа тугмасини танласак, параметрлар киритилгандан сўнг ҳисоблаш тугмаси босилади ва натижани кўришимиз мумкин.

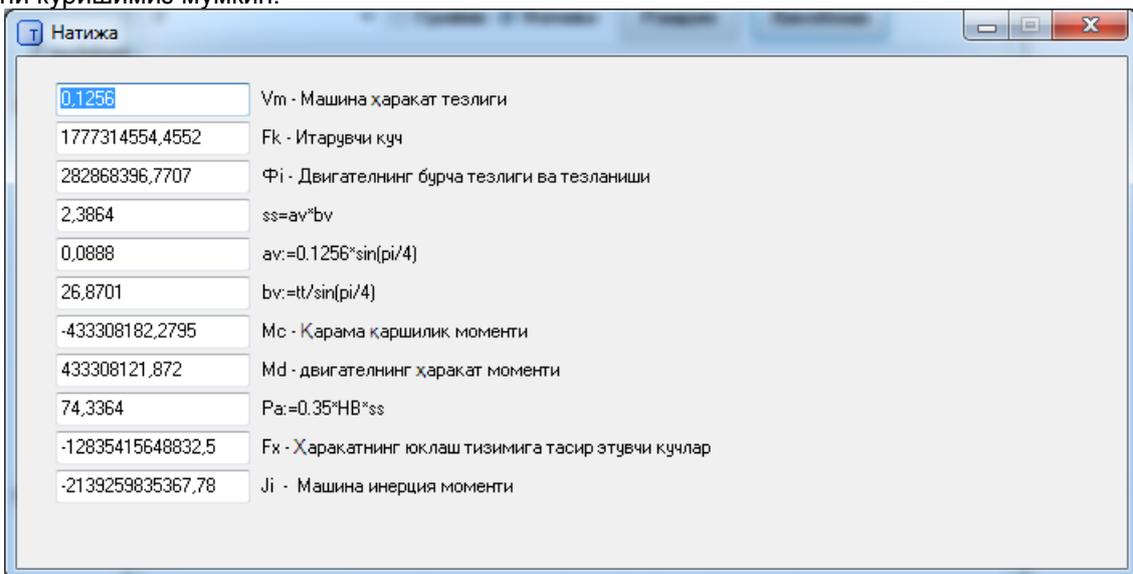
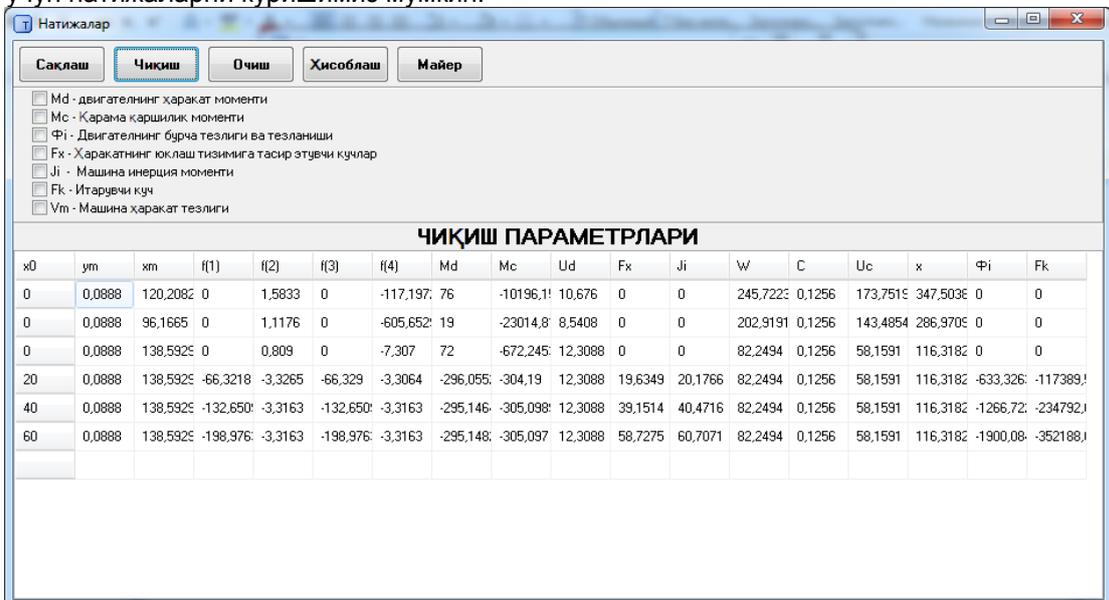
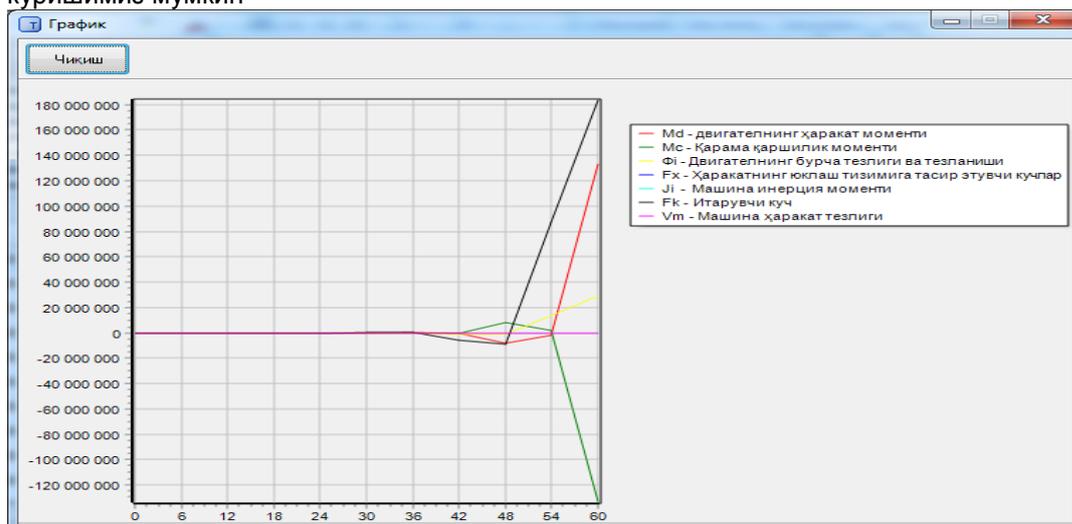

График тугмасини танласак, параметрлар киритилгандан сўнг ҳисоблаш тугмаси босилади ва график учун натижаларни кўришимиз мумкин.

Чизиш тугмасини танлаш натижасида график кўринишидаги маълумотларимизни куйидаги ойна орқали кўришимиз мумкин

Дастурий таъминот хақиқий қийматларда синовдан ўтказилди ва олинган натижалар дастурий таъминотнинг тўғри ишлашини тасдиқлади. Дастурий таъминотни техника, қишлоқ хўжалиги, таълим каби соҳаларда оптимал бошқариш, математик моделлаштириш масалаларини ечишда қўллаш мумкин.

Адабиётлар:

1. Азимов.Б.М. Моделирование состояния и оптимальное управление машиноиспытательным комплексом // Узб. Журнал "Проблемы информатики и энергетики"-Ташкент. – 2004. -№5 с.39-46.
2. Афанасьев В.Н., Колмановский В.Б., Носов В.Р. Математическая теория конструирования систем управления. М.: Высшая школа, 2003 -614с.

Сайдазим Кубаев, Улугбек Кубаев, Низомиддин Зиёдуллаев, Бобмурот Тошбоев
(Самарканд, Узбекистан)

АДАПТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОПТИМАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ МАРШРУТИЗАЦИИ

С каждым годом количество пользователей компьютерных сетей растет. Это, в свою очередь, обуславливает рост сложности структур сетей и взаимодействия между ними. Соответственно усложняется и поиск оптимальных путей в сети для быстрой доставки запросов пользователей сети, т.е. усложняется задача маршрутизации.

В виду сложности структур современных компьютерных сетей, задача маршрутизации не решается в полной мере. В большинстве случаев это связано с маршрутизаторами, не справляющимися с поддержанием таблиц маршрутизации и выбором оптимальных маршрутов для данного класса трафика. Поэтому возникает задача исследования существующих алгоритмов маршрутизации с целью улучшения их характеристик, или создания новых алгоритмов маршрутизации.

Маршрутизация может быть представлена в следующем виде. Пусть дан направленный взвешенный граф $G=(V,E)$, в котором каждый узел из множества V представляет собой устройство, обрабатывающее и передающее данные, а каждое ребро из множества E является линией связи. При моделировании алгоритмов маршрутизации возникают две проблемы, затрудняющие процесс создания системы. Во-первых, поток данных не является статическим, во-вторых, он имеет стохастический характер.

Алгоритмы маршрутизации должны выполнять следующие функции:

1. Сбор, организация и распределение информации о созданном пользователем трафике и состояниях сети;
2. Использование собранной информации для создания подходящих маршрутов, максимизирующих производительность объектов;
3. Направление трафика пользователя по выбранному маршруту.

Общим параметром для всех видов алгоритмов маршрутизации является таблица маршрутизации. Таблица маршрутизации располагается в каждом узле сети, и содержит всю информацию о ней. Эта информация, в свою очередь используется маршрутизаторами для создания маршрутов отправки пакетов данных. Тип информации, содержащейся в маршрутных таблицах, зависит исключительно от алгоритма маршрутизации.

Адаптивные маршруты, в принципе, более привлекательны, так как они могут адаптировать способ маршрутизации к временным и к пространственным изменениям трафика. Как недостаток такого подхода выделяют то, что слишком частые изменения в сети могут стать причиной колебаний в выбранных путях. Это обстоятельство, в свою очередь, может привести к созданию циклических путей, а также к большим отклонениям в выполнении алгоритма.

Перед тем, как описать основные шаги алгоритма, следует определить структуры данных и характеристики, с которыми будет оперировать алгоритм.

AntNet легко описывается в терминах двух множеств однородных мобильных агентов, называемых соответственно вперед идущие (Forward ants, В-муравьи) и назад идущие муравьи (Backward ants, Н-муравьи). Агенты каждого множества имеют одинаковую структуру, но по-разному ведут себя в окружающей среде; то есть, у них могут быть разные входы и разные, независимые выходы. Агенты общаются косвенным путем, обмениваясь информацией, которую они совместно читают или записывают в две структуры данных, хранящихся в узле сети k (см. рис 1) [1].

Из рисунка 1 видно, что узел сети содержит две структуры данных:

1. Таблица маршрутизации T_k организована также как и в дистанционно-векторных алгоритмах, но содержит вероятностные значения. Для каждого возможного узла d и для каждого соседнего узла n , маршрутная таблица T_k узла k хранит вероятностное значение P_{nd} , определяющее вероятность выбора узла n , при условии, что d узел-приемник:

$$\sum_{d'=1}^N P_{nd'} = 1, d \in [1, N], N_k = \{\text{Neighbours}(k)\}$$

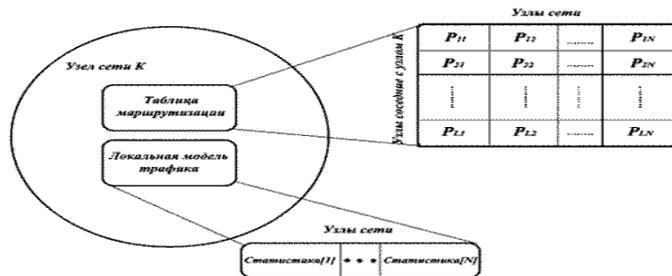

рис.1. Структура узла сети, использующей алгоритм маршрутизации AntNet

2. Массив $M_k(\mu_d, \sigma_d^2, W_d)$ - это структура данных, определяющая простую параметрическую статистическую модель для распределения трафика в сети с точки зрения локального узла k . Модель является адаптивной и описывается выборочным средним и дисперсией, рассчитанными с помощью полученных при различных попытках времен обхода мобильными агентами сети, и движущимся окном наблюдений W_d , которое используется для хранения лучшего значения времени W_{bestd} обхода агентами сети.

Для каждого узла-приемника d в сети, вычисленные значения математического ожидания и дисперсии, μ_d и σ_d^2 , представляют собой ожидаемое значение времени достижения этого узла и, соответственно, стабильность этого ожидаемого времени. опыты показали [2,3], что для расчета статистики лучше использовать экспоненциальную модель:

$$\mu_d := \mu_d + \eta(O_{k \rightarrow d} - \mu_d)$$

$$\sigma_d^2 := \sigma_d^2 + \eta((O_{k \rightarrow d} - \mu_d)^2 - \sigma_d^2)$$

где $O_{k \rightarrow d}$ - новое исследуемое время движения агента из узла k в узел d .

Движущееся окно наблюдений W_d используется для расчета значения W_{bestd} лучшего времени движения агентов по направлению к узлу d , наблюдаемого в последних w попытках. После каждого нового опыта значение w увеличивается на модуль $|W|_{max}$, где $|W|_{max}$ - максимально допустимый размер окна наблюдений. Значение W_{bestd} представляет собой краткосрочную память, выражающую движущуюся эмпирическую нижнюю границу оценки времени достижения узла d из текущего узла.

T и M могут рассматриваться как локальная память узлов, которая содержит различные аспекты сетевой динамики сети. Модель M содержит абсолютные оценки расстояния/времени ко всем узлам, в то время как таблица маршрутизации содержит относительные вероятностные измерения полезности для каждой пары линия связи - узел-приемник при использовании такого метода маршрутизации на всей сети.

Таким образом, после определения основных структур данных алгоритма его можно описать в следующем виде:

1. Через регулярные интервалы времени dt из каждого узла сети s запускается мобильный агент (В-муравей) $F_{s \rightarrow d}$, направленный к узлу назначения d . Целью В-муравья является исследование состояний загрузки сети и определение наиболее подходящего дешевого пути к узлу d . В-муравьи перемещаются по тем же очередям, что и пакеты данных. Это сделано для того, чтобы агент "испытал на себе" те же самые загрузки трафика, что и пакет с данными. Узлы-приемники выбираются локально в зависимости от сгенерированных локальной рабочей нагрузкой моделей данных трафика: если принять f_{sd} за величину потока передачи данных (в битах или количество пакетов) от узла s к узлу d , то вероятность создания в узле s В-муравья с узлом-приемником d будет вычисляться по формуле [3]:

$$P_d = f_{sd} / \sum_{d'=1}^N f_{sd'}$$

2. Во время движения к узлу-приемнику, агенты хранят память о пройденных путях и об обнаруженных состояниях трафика. Идентификатор каждого пройденного узла k и время, прошедшее с

момента запуску муравья до момента досягнення им k -го вузла, заталкуються в пам'ять муравья, існуючого структуру стека $S_{s \rightarrow d}(k)$.

3. Из кожного вузла k кожен рухомий агент для того, щоб досягти вузла d вибирає вузол n . Цей вузол може бути вибрано серед множини сусідніх вузлів, які ще не були розглянуті або, якщо всі вузли вже були пройдено, то вибір відбувається по всім сусіднім вузлам. Сусідній вузол n вибирається з ймовірністю (корисністю) P'_{nd} , яка розраховується як нормалізована сума ймовірностей елементів P_{nd} таблиці маршрутизації і евристичного поправочного коефіцієнта I_n , улічуючого стан (довжину) n -ої черги зв'язу поточного вузла k :

$$P'_{nd} = (P_{nd} + \alpha \cdot I_n) / (1 + \alpha(N_k - 1))$$

де I_n - евристичний поправочний коефіцієнт, визначається як нормалізоване значення пропорційної довжині черги лінії зв'язу q_n (вимірюється в бітах очікуваних відправок), що з'єднує вузол k з його сусідніми вузлами n [1,3]:

$$I_n = 1 - q_n / \sum_{n=1}^{N_k} q_n$$

Коефіцієнт I_n відображає миттєвий стан черг вузла і передбачає, що процес витягання з черги майже постійний або повільно змінюється. I_n визначає кількісну міру, пов'язану з часом очікування в черзі. Значення в таблиці маршрутизації, з іншої сторони, є результатом неперервного процесу навчання і фіксують як поточний стан всієї мережі, так і її минулий стан відносно локального вузла. Корекція цих значень з допомогою коефіцієнта I дозволяє системі бути більш "чутливою", але в той же час уникати притаманних кожній мережі коливань. Прийняття рішень агентом відбувається на основі комбінації довготривалого процесу навчання і миттєвого евристичного прогнозування.

4. Якщо виявлено цикл, т.е. муравей змушений повернутися до вже пройденого ним вузла, вузли циклу виталкуються зі стека муравья і вся пам'ять про них знищується.

5. Коли вузол призначення d досягнуто, агент $F_{s \rightarrow d}$ генерує іншого агента (Н-муравья) $B_{d \rightarrow s}$, передаючи йому при цьому всю зібрану інформацію, і гине (знищується).

6. Н-муравей рухається по тому ж шляху, що і В-муравей, але в протилежному напрямку. В час проходження шляху в кожному вузлі відбувається виталкування даних зі стека $S_{s \rightarrow d}(k)$, таким чином, Н-муравей знає наступний вузол для переміщення. В відмінність від В-муравья Н-муравей не розташований в тих же чергах і пакетах даних. Так як перед Н-муравьями стоїть завдання як швидко поширити між вузлами інформацію, зібрану В-муравьями, то муравьи, що йдуть назад використовують більш пріоритетні черги.

7. Досягнувши вузла k , з сусіднього вузла f , Н-муравей оновлює дві основні структури даних вузла, локальну модель трафіку M_k і всі елементи таблиці маршрутизації T_k для вузла-приймача d . Опишемо спосіб оновлення M і T відносно загального вузла d' $S_{k \rightarrow d'}$.

• M_k модифікується з допомогою значень, збережених в стеку $S_{s \rightarrow d}(k)$. Час досягнення (для В-муравья) вузла призначення d' з поточного вузла використовується для оновлення середніх і дисперсійних

оцінок μ і σ , і для визначення кращого значення, передаваного в вікно спостереження $W_{d'}$. В цьому випадку використовується параметрична модель часу руху муравья до вузла призначення d' . Середнє значення часу руху муравья до вузла призначення d' і його дисперсія можуть сильно варіюватися, в залежності від стану трафіку: "погане" час (шлях) при низькому навантаженні трафіку може бути "хорошим" при сильному навантаженні трафіку.

• Таблиця маршрутизації T_k змінюється шляхом збільшення ймовірності $P_{fd'}$ (т.е. ймовірності вибору сусіднього вузла f коли вузол призначення d') і зменшення, нормалізацією, інших ймовірностей $P_{nd'}$. Кількість змін в ймовірностях залежить від величини корисності, яку ми асоціюємо з часом руху В-муравья $T_{k \rightarrow d'}$. Це час представляє собою єдиний, доступний явний сигнал зворотного зв'язу для оцінки шляхів. Що дає чітке уявлення про корисність наступного маршруту, т.к. вона пропорційна його довжині від фізичної точки (кількість хопів, ємність передачі даних, використовує лінії зв'язу, швидкість дії в перехрестях вузлів) і від точки навантаження трафіку (В-муравей знаходиться в тій же черзі і пакетах даних).

В алгоритмі AntNet для того, щоб штучні муравьи могли визначити, чи є цей шлях хорошим, то є як часто інші муравьи використовують його, вводиться спеціальний укріплюючий коефіцієнт, аналог феромонів.

Укріплюючий коефіцієнт $r = r(T, M_k)$ [3], як функцію від часу руху муравья, яке розраховано відносно локальної моделі трафіку. Коефіцієнт r це безрозмірна величина, $r \in (0, 1]$, використовує поточним вузлом k як позитивний укріплюючий коефіцієнт для вузла f , з якого прийшов Н-муравей $B_{d \rightarrow s}$. Коефіцієнт r уліковує деяке середнє число спостережуваних величин і їх дисперсії для розрахунку корисності часу руху T , такого що, чим менше T , тим вище r . Ймовірність $P_{fd'}$ збільшується за рахунок укріплюючого коефіцієнта наступним чином:

$$P_{fd'} = P_{fd'} + r(1 - P_{fd'})$$

Ймовірності $P_{nd'}$ для вузла призначення d' інших сусідніх вузлів n отримують неявно негативні укріплюючі коефіцієнти з використанням нормалізації. Т.е. їх значення зменшуються, так що сума ймовірностей залишається рівною 1 [2,3]:

$$P_{nd'} = P_{nd'} - rP_{nd'} \quad n \in N_k, n \neq f$$

Литература:

1. Столлингс В. Современные компьютерные сети. 2-е изд. - СПб: Питер, 2003. - 783с.
2. Таненбаум Э. Компьютерные сети, 4-е изд.- СПб. Питер,2007.- 992с.
3. Di Caro G., Dorigo M. AntNet: Distributed Stigmergetic Control for Communications Networks: Journal of Artificial Intelligence Research. - 1998. - №9 - pp. 317-365.

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО**Наталья Вергунова
(Харьков, Украина)****ПРИНЦИПЫ ФОРМООБРАЗОВАНИЯ: ПОНЯТИЙНЫЙ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АППАРАТ**

Словосочетание «принципы формообразования» является устоявшимся профессиональным термином в области дизайна, архитектуры, скульптуры, живописи, музыки и других видах искусства. Слово *принцип* (основа, первоначало, правило) [13, с.563, 3, с.431] имеет несколько смысловых содержаний, но наиболее уместным, в контексте темы диссертационного исследования, является следующее пояснение: «Принцип – руководящее положение, основное правило, установка для какой-либо деятельности» [11]. Составное слово *формообразование* (форма+образование) имеет несколько определений, значений и трактовок, с которыми следует более детально ознакомиться. Прежде всего, следует рассмотреть определения понятия «форма», которое ввиду многогранности своего содержания, принято в разных областях научных знаний. Наиболее уместным в этом случае является выделение и вычленение формулировок, сосредоточенных на форме, как основе художественной выразительности объекта, его эстетического восприятия.

В справочнике-словаре по основным терминам дизайна под редакцией Л.А. Кузьмичева «форма (forma – лат.) – это морфологическая и объемно-пространственная структурная организация объекта, возникающая в результате содержательного преобразования материала»; так же это «внешнее или структурное выражение какого-либо содержания, важнейшая категория и предмет творческой деятельности – литературы, искусства, архитектуры и дизайна. Форма живет как в пространстве, так и во времени восприятия и несет в себе ценностно-ориентированную информацию» [10, с.41]. В этом справочнике также приведены другие определения формы, конкретизирующие определенные аспекты ее понимания, а именно «техническая форма – категория дизайнерского проектирования, определяющая объект как продукт технологического преобразования материала, связующее звено между морфологическим и технологическим уровнем проектирования» или «визуальная форма – зрительно воспринимаемая форма изделия», а также обобщающие трактовки, наиболее полно отражающие ее значение в контексте дизайнерской деятельности: «Дизайн-форма», как «особая организованность предмета (промышленного изделия), возникающая как результат деятельности дизайнера по достижению взаимоувязанного единства всех свойств изделия – конструкции, внешнего вида, цвета, фактуры, технологической целесообразности и прочих» [10, с.41].

О многозначности природы формы, учитывая художественную специфику исследуемой литературы, свидетельствуют и другие литературные источники, в частности определения внешней и внутренней формы приведены в иллюстрированном терминологическом словаре-справочнике В.П. Мироненко «Архитектура, Дизайн, Эргономика». Под внутренней формой подразумевается «строение, структура, система организации, порядок расположения составных элементов содержания, внутренняя организация, делающая возможным его существование как чего-то качественно определенного», внешняя форма представляет собой «внешний вид, облик предмета» [8, с.320].

Ф.Т. Мартынов в учебном пособии «Основные законы и принципы эстетического формообразования и их проявление в архитектуре и дизайне» пишет о том, что «именно благодаря форме непостоянные образования превращаются в постоянные, организованные, из хаоса возникает порядок, то есть определенный смысл». Все, что происходит в жизни, «осуществляется в определенной форме и через форму» [5, с.23].

Е.Н. Лазарев в книге «Дизайн машин» рассматривает неразделимость формы и содержания в дизайне, «...содержание представляет собой совокупность элементов и процессов, образующих суть, смысл данного предмета или явления, их значение и назначение. Форма же осуществляет организацию содержания и является способом построения и взаимодействия элементов и процессов (между собой и со средой, в которой существует предмет или явление) [4, с.33].

В публикации «Функция – Конструкция – Форма» В.Л. Глазычева «Внешне вещь выступает как пространственная структура. Границей, отделяющей эту структуру от внешней среды, служит форма. Форма через непосредственные зрительные ощущения и ассоциативные связи даёт образ вещи. Форма обладает значительной автономностью и служит основным источником эстетического восприятия». «При сохранении значительной автономности формы она находится во взаимной зависимости с конструкцией. Через «отношение» конструкция определяет спектр форм, через «отношение» форма влияет на конструкцию (где «отношение» определяется условиями, предъявляемыми проектированию утилитарными и эстетическими запросами массового потребителя)» [2].

Если В.Л. Глазычев в свое время рассматривал форму, в том числе промышленного изделия, во взаимосвязи с конструкцией и функцией, то другие авторы в своих исследованиях сконцентрировались на технологии и ее специфике влияния на форму промышленного изделия. В теоретических работах К.А. Кондратьевой, Г.Б. Минервина, Н.В. Воронова, А.В. Иконникова, В.Ф. Сидоренко, Ю.С. Сомова и других исследователей представлено понимание производственной технологии как формообразующего фактора: «Характер производства и принятая технология влияют на качество, на форму промышленного изделия. Отсюда необходимость учитывать реальные технологические возможности, использовать или предлагать новую технологию» [7]. Понятие «Технологический образ» введено Г. Муравьевым и им же подробно

описано в сборнике «Методика художественного конструирования» 1978 года [6, с.66-68]. В этой же книге рассматривается природа «Технологической формы вещи» [6, с.63-64], дается общая классификация технологическим операциям, которые служат источником технологического образа.

Определения и трактовки понятия «формообразование» также присутствуют в большинстве вышеописанных литературных источников, но рассматривать их следует отдельно, ввиду более узкой этимологической специфики этого понятия в сравнении с «формой» в целом. Формообразование, как профессиональный термин, свойственен не только дизайнерской, архитектурной или любой другой деятельности художественного характера, так как процессы с одноименным названием существуют в биологии, в лингвистике, в производственных процессах, но его морфемная структура, фонетическая транскрипция и лексическое значение указывают на принадлежность термина «формообразование» к определенному кругу профессионального общения.

По справочнику-словарю с основными терминами дизайнера под редакцией Л.А. Кузьмичева формообразование – это «категория художественной деятельности, дизайнерского и технического творчества, выражающая процесс становления и созидания формы в соответствии с общими ценностными установками культуры и с теми или иными избранными концептуальными принципами, имеющими отношение к эстетической выразительности будущего произведения, функции, конструкции и материалу. В процессе формообразования изделия определяются его функционально-конструктивная, пространственно-пластическая, технологическая структуры» [10, с.42]. Здесь же приводится композиционное формообразование, как «процесс пространственной организации элементов изделия, средства и методы которой соотносятся с задачей привнесения человеческой меры в объекты техники, достижения гармонии структурных связей между человеком и вещью, включенной в процесс жизнедеятельности» [10, с.42-43].

По иллюстрированному терминологическому словарю-справочнику В.П. Мироненко «Архитектура, Дизайн, Эргономика» «Формообразование – процесс сложения оптимальной формы промышленного изделия, отвечающей широкому кругу конструктивных, функциональных и эстетических требований» [8, с.321].

Определение С. Михайлова и Л. Кулеевой, представленное в книге «Основы дизайна»: «Формообразование (formgestaltung (-gebung) – нем.) – процесс создания формы в деятельности художника, архитектора, дизайнера, архитектора-дизайнера в соответствии с общими ценностными установками культуры и теми или иными требованиями, имеющими отношение к эстетической выразительности будущего объекта, его функции, конструкции и используемых материалов» [9, с.54].

В статье И.А. Прокопьевой «Проблема выбора методов формообразования в дизайне» термин «формообразование» представлен в следующей редакции: «стадия дизайнерского творчества; в его процессе закрепляются, как функциональные характеристики объекта, так и информационные, которые определяются эмоциональным содержанием отдельных процессов деятельности человека. Формообразование – это результирующее звено, которое аккумулирует в себе содержание всех предшествующих этапов дизайн-проектирования» [12].

В учебном пособии Т.Ю. Быстровой «Философские проблемы творчества в искусстве и дизайне» под формообразованием следует понимать стадию закрепления «смысла» в материале – «форма разрабатывается путем преобразования наличного целого», где композиция является средством организации специфического структурирования «смысла» в материале, «дизайнер находит «части», сообразные элементам целого в материальной реальности, – фактуру, технологию, материал, цвет. Ему предстоит из частей создать предметное целое» [1, с.141].

На основе изученной терминологии, относящейся к понятию «формы» и «формообразования» следует отметить еще один немаловажный аспект, который не нашел должного отражения в большинстве информационных источников. Речь идет об естественной и искусственной природе происхождения «формы» и «формообразования». Под естественной «формой» и «формообразованием» подразумеваются все природные объекты, которые существуют независимо от действий человека, например, объекты флоры и фауны. То есть форма листа, характер дерева, внешний вид животных не зависит от каких-либо искусственных процессов; их форма задана изначально. Искусственная природа «формы» и «формообразования» характерна результатом определенных действий человека, как их творца. То есть, в контексте промышленного дизайна, форма объектов напрямую зависит от профессиональных способностей дизайнера, которые и воплощаются в процессе формообразования.

В специальной литературе и профессиональных справочниках по терминологии дизайна не найдено толкования словосочетания «принципы формообразования» и соответствующих разъяснений по этому термину. Таким образом, соединив смысловые нагрузки понятий «принцип» и «формообразование» в контексте проектной деятельности промышленного дизайнера, мы можем заключить, что процесс формообразования того или иного объекта упорядочен и обусловлен определенными правилами и положениями, именуемыми принципами.

Литература:

1. Быстрова, Т. Ю. Философские проблемы творчества в искусстве и дизайне [Текст] : учеб. пособие / Т.Ю. Быстрова. — Екб. : УГТУ-УПИ, 2007 — 159 с.
2. Глазычев, В. Л. Функция – Конструкция – Форма [Текст] / В.Л. Глазычев // Декоративное искусство СССР. — 1965. — № 4. — С. 16 – 19.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. СПб.: Диамант, 1998. Т. 3. 560 с.

4. Лазарев, Е. Н. Дизайн машин / Е. Н. Лазарев. – Ленинград : Машиностроение, 1988. – 256 с.
5. Мартынов, Ф. Т. Основные законы и принципы эстетического формообразования и их проявление в архитектуре и дизайне [Текст] : учеб. пособие / Ф.Т. Мартынов. — Екб. : «Уральский архитектурно-художественный институт», 1992. — 107 с.
6. Методика художественного конструирования [Текст] : дизайн-программа. — М. : ВНИИТЭ, 1987. — 187 с.
7. Минервин, Г. Б. Архитектоника промышленных форм. Системный анализ формообразования в художественном конструировании [Текст] : автореф. дис. ... канд. искусствоведения : спец. 17.00.06 «Техническая эстетика» / Г. Б. Минервин. — М., 1975. — 41 с.
8. Мироненко, В. П. Архитектура, дизайн, эргономика: иллюстрированный терминологический словарь-справочник / В. П. Мироненко. – Белгород : Изд-во БГТУ, 2009. – 403 с.
9. Михайлов, С. М. Основы дизайна [Текст] : учеб. пособие / С.М. Михайлов, Л.М. Кулеева. — Казань: «Новое знание», 1999. — 240 с.
10. Основные термины дизайна: краткий словарь-справочник [Текст] / [под ред. Л.А. Кузьмичева и др.]. — М. : ВНИИТЭ, 1988. — 88 с.
11. Принцип [Электронный ресурс] // Википедия : свободная энциклопедия. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Принцип.htm>
12. Прокопьева, И. А. Проблема выбора методов формообразования в дизайне [Электронный ресурс] / И.А. Прокопьева // Архитектон: известия вузов – информ: сайт журнала. — М., 2012. — №38. — Режим доступа : http://archvuz.ru/2012_2/15
13. Словарь иностранных слов [Текст] . — 18-е изд., стер. — М. : Рус. яз., 1989. — 624 с.

Научный руководитель:

доктор архитектуры, профессор, Мироненко Виктор Павлович.

**Гульнара Смагулова, Жанерке Нурабаева
(Тараз, Казахстан)**

КАЗАХСКИЕ ТРАДИЦИИ В СОВРЕМЕННОМ МОДЕЛИРОВАНИИ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ

Истоки казахского народного костюма, как явления материально-бытовой культуры, уходят в глубокую древность. В нем отражены вековые традиции казахов, связанные с их этнической историей, экономическими, социальными, бытовыми и климатическими условиями. Основной смысл и ценность народного костюма определены образом жизни человека, традициями, обрядами, обычаями и заключаются в демократичности, функциональности, логике форм и конструкций, рациональности и целесообразности построения. В нем четко прослеживаются отпечатки быта племен и этносов, населяющих территорию Казахстана, где воплощены важные аспекты как материальной, так и духовной культуры народа, начиная от способов изготовления, выбора тканей, характера покроя различных видов одежды, их художественного оформления вышивкой, аппликацией, инкрустацией, и заканчивая способами ношения. Кроме того, по традиционному костюму можно было определить социальный статус и родовую принадлежность.

В казахском костюме можно найти следы влияния соседних этносов – русских, татар, каракалпаков, алтайцев. Он имеет много общего с национальной одеждой киргизов, узбеков, туркмен. Зачастую встречаются элементы и прямых заимствований.

Как всякий народный костюм, он эволюционно совершенствовался. Развитие его основных форм происходило под влиянием окружающей среды, эстетических идеалов, исторических преобразований.

В казахском костюме, вобравшем в себя все лучшее, что создано искусством и талантом многих поколений воплотились основные достижения художественных промыслов, создававшихся веками, вследствие ведения кочевой, полуседлой и оседлой жизни населения. Для народного костюма характерны оригинальный принцип соподчинения отдельных элементов и компонентов, простота, практичность и целесообразность. Важную роль играют ритмическая организация силуэтных линий, естественное сочетание природных цветов, приводящие костюм к колористической целостности. Богатство форм, композиционное решение костюма, его продуманность, стройность, цельность, декоративное оформление придают глубокое национальное своеобразие.

В настоящее время является актуальным изучение истории возникновения и развития национального костюма, теоретическое и практическое освоение методов, средств композиции при проектировании костюма, моделирование, освоение компонентов и принципов сочетания цвета, фактуры в комплекте и ансамбле, изучение требований и этапов работы над современными моделями-аналогами.

Использование традиций национального костюма в дизайнерской практике стремительно набирает обороты. На сегодняшний день в Казахстане существует несколько крупных Домов моды и множество независимых дизайнеров, имеющих свой стиль и хорошую техническую платформу. Регулярно выпускаются новые коллекции, имеющие явно выраженную этническую направленность. В последние годы, на волне возрастающего интереса к углубленному изучению казахской культуры, наблюдается тенденция к более деликатному обращению с тонким этническим материалом.

Сегодня отечественные дизайнеры одежды заняты поисками уникального стиля, совмещающего характерные особенности традиционной культуры с актуальными чертами современной моды. Это имеет непосредственное отношение к вопросу соответствия базовым концепциям современного мирового дизайна, к способу выражения мировоззренческих установок посредством формирования художественного образа, имеющего традиционные духовно-эстетические основания.

Тенденция к использованию образных характеристик традиционного костюма, свойственная современному казахстанскому дизайну, и актуальна, и перспективна, что подтверждается многочисленными творческими изысканиями отечественных авторов. Работа над художественным образом предусматривает широкое и разноплановое использование творческих приемов ассоциативного характера. Современные дизайнеры оперируют разнообразными элементами структуры казахского национального костюма и применяют различные методы проектирования к этим элементам.

Сегодня костюм, разрабатываемый по народным традициям, должен учитывать, прежде всего, назначение и функции: обрядовый, праздничный, свадебный, сценический, театральный, танцевальный и т.д. Эмоционально-художественный образ народной одежды наталкивает дизайнеров на разработку моделей современного костюма с использованием новых технологий, приемов, новейших материалов, обладающих определенными свойствами, позволяющими создавать новые оригинальные приемы формообразования одежды.

Изучая первоисточник, необходимо прочувствовать и передать все богатство пластики народного костюма, пропорциональность отношений, цветовую палитру, фактурное разнообразие и многообразие ритмов.

Лишь в результате внимательного изучения творческого источника можно создать неповторимое оригинальное образное решение современного аналога, где отсутствует полное копирование или подражание первоисточнику, а лишь передается образ нового стилизованного костюма, основанного на принципах использования народных традиций и мотивов.

В Таразском государственном университете имени М.Х.Дулати особое внимание уделяется патриотическому, гражданскому воспитанию студенческой молодежи, привитию эстетического вкуса и культуры. Одним из факторов целенаправленного культурного воздействия на личность является формирование влияния искусства, моды, различных видов литературных жанров, живописи, прикладного творчества, театра, музыки, понятий о моде, дизайне, стиле.

С этой целью на кафедре «Технология и конструирование изделий легкой промышленности и дизайн» на протяжении многих лет активно функционируют студенческие научные кружки, такие как: «Живопись», «Роспись по ткани», Студенческий Дом моделей «Сымбат».

Основными задачами привлечения студентов к участию в кружках являются: ознакомление с теоретическими основами и методологией дизайна, приобретение основных навыков творческого поиска в решении художественных образцов объектов дизайна, развитие необходимых для профессиональной деятельности дизайнера творческого мышления, воображения с целью преобразования предметной среды в художественный образ и отражение его в композиции.

За время своей деятельности студенты – участники Студенческого Дома моделей «Сымбат» разработали и изготовили ряд коллекций этнографических, исторических, традиционных народных, стилизованных казахских костюмов различного назначения, в том числе, сценических, театральных костюмов, вечерних нарядов, одежды в стиле «прет-а-порте», «ретро-стиле» (коллекции: «Томирис», «Ақ қеруен», «Древний Тараз», «Гулден, Тараз», «Жайна Тараз», «Жаса, Тараз» и др.).

Особое внимание уделяется поиску новых неординарных новаторских решений, ведущих к повышению качества изделия, улучшению внешнего эстетического вида, внедрению новых, более совершенных материалов и технологий, использованию различных современных методов, в том числе, художественного формообразования и отделки, например, росписи по ткани.

В настоящее время активно идут подготовительные работы по выполнению дипломных проектов студентов-выпускников специальностей «Дизайн» и «Технология и конструирование изделий легкой промышленности и дизайн», которые будут представлены в виде двух коллекций казахских нарядных стилизованных костюмов. Каждый костюм в блоке индивидуален, но обладает единой концепцией: объединен тождеством конструктивных линий, общим силуэтом, смысловыми фактурными решениями.

Идея заключается в создании современного национального костюма как средства выражения развития истории народа, его традиций, обычаев, культуры, которые не только передаются из поколения в поколение, представляя красоту и истинную ценность традиционной казахской одежды, но и претерпевают закономерные изменения.

Для изготовления костюмов будут использованы современные ткани с натуральным волокном, а также высоко эластичные текстильные материалы, которые имеют широкую популярность, так как обладают способностью к созданию различных форм и требуемым уровнем эргономических показателей. Следует учитывать, что основными задачами на современном этапе, стоящими перед разработчиками одежды из текстильных полотен легкодеформируемой структуры, являются те, решение которых направлено на обеспечение прогнозируемого уровня качества посадки, качества изготовления изделий, снижение их трудоемкости и материалоемкости.

Кроме того, предлагается использовать ткани с применением новых способов печати и отделки, а также материалы, содержащие, к примеру, вискозные волокна на основе растительных ресурсов, которые уже сейчас находят применение в модифицированном виде, ткани с применением микроволокон,

придаючи бархатисту натуральну поверхню завдяки ефекту «мокрого» шелка і матеріали з вмістом волокон сімейства «Мерил» для створення матової або блискучої шелкості поверхні.

При розробці моделей колекцій використані всі можливі дизайнерські рішення і засоби композиції: конструктивне членення деталей, ритмічний повтор в них, зміщення однорідних ворсових фактур, нюанс і контраст кольорових поєднань в художественній обробці і др.

Обращення к традиционному искусству не только обязывает к применению сюжетного содержания орнаментальных композиций, их составных частей и элементов в костюме, с помощью которых выражены ритм и форма объекта, но и раскрывает содержательную сторону в первоисточнике.

Одежда обильно декорирована различными видами техник вязания и ручной вышивки: гладью, тамбурным швом, жгутом, серебряными, золотыми нитями, художественной отделкой природными материалами, натуральными камнями и перьями, жемчужными, перламутровыми бусинами, стеклярусом, бисером, и другой оригинальной фурнитурой, а также меховой отделкой.

Сюжеты орнаментальных композиций составлены из геометрических, растительных, зооморфных узоров, а также космогонических мотивов в виде множества солярных кругов, заполненных другими комбинированными элементами.

Кроме того, предлагаемые костюмы могут стать настоящим гаджетом, в основе которого лежат принципы и методы трансформации форм, создавая множество вариаций в различных стилевых решениях.

Каждое изделие, соответствуя модным тенденциям, подчеркивает индивидуальность, представляет собой художественную ценность и не имеет аналогов. Многообразие художественной отделки, их производные способствуют философскому и творческому подходу при создании композиций для народной одежды.

Таким образом, современные казахские костюмы воспроизводят эмоциональную характеристику, вызывая определенные ассоциации о предметах и явлениях природы, отличаются оригинальным решением, уникальным неповторимым колоритом, своеобразным ритмом, а также только им присущим философским содержанием.

Ежегодно наши студенты принимают участие и являются победителями различных городских, областных, республиканских, международных конференций, конкурсов и показов мод: Так, являлись участниками 1 Всемирного курултая казахов с демонстрацией коллекцией казахских стилизованных костюмов «Древний Тараз» (г.Туркестан), обладателями 1 места с коллекцией «ЖайнаТараз» в номинации «Казахский костюм» IY Республиканской ярмарки-выставки по продаже идей и товаров, разработанных и изготовленных женщинами-предпринимателями «Қанатты-әйел-4», представляя Жамбылскую область (г.Актобе, 2011 г.), конкурса в номинации «Казахский национальный костюм», организованном Управлением культуры и развития языков Жамбылской области (2014г.) и др. Кроме того, модели с показом и демонстрацией коллекций костюмов привлекаются для встречи гостей, проведения и организации различных общественных мероприятий. В 2013 году Студенческий Дом моделей был приглашен для участия с показом коллекции казахских стилизованных костюмов «ЖасаТараз» в республиканском конкурсе «Лучший преподаватель года».

Основная цель участия студентов над разработкой и изготовлением коллекций заключается в том, чтобы показать творческий потенциал будущих специалистов, приобретенные ими навыки конструирования и технологии изготовления изделий, овладения различными видами декоративно-прикладного искусства, ориентирования в вопросах моды, стиля, что должно заинтересовать не только работодателей, но и представителей торговых домов и производств, занимающихся изготовлением национальной одежды.

Литература:

1. С. Асанова, А. Птицына // История казахского народного костюма и прикладного искусства. Алматы, Тауар, 2000.
2. Г.С. Горина // Народные традиции в моделировании одежды. М.: Легкая индустрия, 1974.
3. У. Джанибеков // Казахский костюм. Алматы, Онер, 2005.
4. www.tekstile.ru
5. Designstudies.ru

Научный руководитель:

магистр искусства Смагулова Гульнар Спанбайкызы.

**Гульнара Смагулова, Жанерке Нурабаева
(Тараз, Казахстан)**

РОЛЬ ОРНАМЕНТА В КАЗАХСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ КОСТЮМАХ

Орнамент - один из древнейших видов декоративно-прикладного творчества. Орнамент (лат. «ornamentum» - украшение) означает узор, основанный на повторе и чередовании составляющих его элементов. Однако в период своего становления, орнамент имел более глубокое значение. Ученые и

искусствоведы стараются расшифровать древние изображения, вникнуть в тайный смысл знаков и символов. До сих пор считается, что ключ к пониманию многих из них давно утерян, и, тем не менее, интерес к древнему искусству не ослабевает: многие орнаментальные мотивы передаются из поколения в поколение, сохраняясь почти в неизменном виде на протяжении веков.

Искусство орнамента - средство познания и отражения окружающего мира. С помощью орнамента можно выразить ритм, цвет и форму различных объектов. Обращение к традиционному искусству обязывает к постижению не только формальных законов построения и нанесения орнамента на предмет декоративно – прикладного искусства, но и раскрывает его содержательную сторону в первоисточнике.

Возникновение орнамента уходит своими корнями вглубь веков, и впервые его следы запечатлены в эпоху палеолита. Каждая эпоха, стиль, последовательно выявившаяся национальная культура вырабатывали свою систему, вследствие чего, орнамент представлял собой определенный признак принадлежности произведений к историческому периоду, стране, народу. Несомненным является также тот факт, что орнаментальная история имеет свои константы, знаки, которые принадлежат различным культурам, стилям. Со временем орнамент либо терял, либо утверждал свое господствующее положение и значение, сохраняя за собой важную, упорядочивающую и украшающую роль в системе пластического творчества.

Сюжетное содержание, название орнаментов менялись и совершенствовались соответственно особенностям бытового уклада народа различных исторических эпох и периодов.

Характерной особенностью является то, что в соответствии с уровнем развития каждой эпохи менялись особенности стиля мастеров – создателей орнаментов. Казахский народный орнамент изучался археологами, этнографами, историками искусства. Смысловые значения, тотемные и магические силы многих орнаментов не доказаны с научной точки зрения и по сегодняшний день. Классифицируя казахские орнаменты по элементам, мотивам и композиции, исследователи раскрывают влияние шаманизма, тотемизма, соляризма и анимизма. В настоящее время многие орнаменты, потеряв свое символическое значение, в быту воспринимаются только с эстетической точки зрения.

Существует много различных классификаций орнаментов. Однако все они довольно условны, так как далеко не всегда возможно определить границы различий, позволяющих отнести каждый конкретный орнамент к какому-то виду. Ведущим в казахском узоротворчестве является зооморфный мотив – рообразные завитки, спирали и их комбинации. Кроме того, для орнамента, как определенного вида изобразительного народного творчества, тесно связанного с древними мифическими и обрядовыми действиями, бытовавшими в прошлом, характерны такие понятия, как символ и знак. Они представляют собой явления природы или предметы окружающего мира, творчески осмысленные и стилизованные народными умельцами. В казахском орнаменте также можно проследить мотивы астрологического, растительного и геометрического характера. Основной философский смысл этих мотивов заключался в бесконечном повторении и возрождении жизни. Ритмичность несложных линий в виде орнамента выполняла функцию в декоративном искусстве разграничения или наоборот объединения. Все разнообразие орнаментальных мотивов и композиций в казахском декоративном искусстве получается в результате изобразительного использования различных типов симметрии на основе ограниченного числа исходных элементов, а также принципа примерного равенства площадей узора и фона, их структурной равноценности. Орнаментальное поле должно быть организовано таким образом, чтобы в целом было достигнуто гармоническое равновесие. Из вариации и сочетания основных мотивов можно получить большое количество производных орнаментальных композиций [1, с. 31]. На протяжении тысячелетий мастера, умело комбинируя и сочетая основные и производные мотивы всех групп орнамента, получали удивительные узоры в композициях. При декорировании орнаментом они всегда учитывали размер и форму изделия, цветовые сочетания, симметрию. Казахский орнамент может обогатить и организовать простую форму изделия или разграничить ее поверхность – придать масштаб, фактуру, соразмерить центр и периферию.

Сегодня искусство создания орнамента стало одним из основных направлений культурного развития народа. Орнаменты, совершенствуясь во времени, обретают все более богатое содержание и новый вид. Обогащение духовной самобытности народа, расширение его мировосприятия позволило народным мастерам подняться на более высокую ступень творческих поисков. Создатели орнаментов изобретают новые сюжеты, обращая большое внимание на их художественное решение. Эти орнаменты обладают оригинальной композицией, уникальным неповторимым колоритом, своеобразным ритмом, а также только им присущим философским содержанием.

Национальный орнамент широко использовался не только в предметах быта, но и во всех видах одежды. Казахская народная одежда тесно связана с образом жизни человека, его философией, обычаями и потребностями. Костюм непрерывно подвергался совершенствованиям в эстетическом плане, в нем воплощены важные аспекты традиций как материальной, так и духовной культуры народа. В основе создания народной одежды лежат принципы и характерные особенности, согласно которым формировался покрой, располагались орнаменты, отдельные части соединялись в тот или иной ансамбль.

В национальном костюме орнамент выполнял формообразующую и декоративную функции, определял её эстетические свойства.

Изучая музейные экспонаты или литературу, можно отметить, что казахская одежда обильно декорировалась в виде различных техник вышивок, тесьмой, драгоценными камнями, мехами. Еще древние саки считали, что, нанося на одежду разнообразный орнамент, таким образом можно оберечь

себя от злых духов и сил. Позже со временем этот смысл был утрачен и орнамент в одежде использовался как декор и украшение. Кроме того, изобилие орнамента, рисунка на изделии создавало ощущение неординарности фактуры ткани и чаще всего, определяло композиционный центр [2, с. 15].

На территории Казахстана повсеместно бытовала вышивка, легко исполняемая в технологическом отношении. Этот вид искусства относился к женскому труду. Вышивали на полотнах домашнего производства, коже, замше, войлоке, а также привозных тканях: сукне, шелке, хлопчатобумажных тканях, бархате. В качестве же нитей использовались парусные, хлопчатобумажные, шелковые, серебряные, золотые нити, а также канитель, жемчужные, перламутровые бусины, бисер. Все это покупалось на ярмарках Средней Азии, Восточного Туркестана, России, а также на местах у приезжих купцов. Наиболее распространенными были такие техники, как вышивка гладью, тамбурным швом, жгутом и аппликация. Гладью вышивались головные уборы, верхняя одежда и брюки. При вышивке тамбуром и гладью часто применялись целые орнаментальные композиции, сюжеты, составленные из геометрических, растительных, зооморфных узоров, а также космогонические мотивы в виде множества соляных кругов, заполненные другими комбинированными мотивами с обязательным применением родовой тамги. Каждое изделие представляло собой художественную ценность и не имело аналогов. Многообразие орнаментальных мотивов, их производные способствовали философскому и творческому подходу при создании орнаментальных композиций для одежды народными мастерицами. Анализируя орнамент в казахской одежде можно условно определить язык орнаментики, который воспроизводит эмоциональные характеристики костюма и вызывает у нас определенные ассоциации о предметах и явлениях природы.

При использовании орнамента в одежде в современных условиях необходимо определить количественный и качественный состав мотивов в зависимости от творческого замысла, способы ритмического, пластического согласования главных и второстепенных элементов, пропорции, равновесие и колорит [3, с. 41]. Декорируя форму костюма, орнамент на ткани задает определенные способы ее восприятия: акцентирует внимание на значимых участках, предопределяет временную последовательность обзора различных деталей костюма, влияет на восприятие формы в целом. Орнамент может придать поверхности костюма или его отдельной детали характер незамкнутого фрагмента или же четко ограничить их. Он может играть тектоническую роль – визуально организовать поверхность и выявить конструктивную логику формы костюма. В одном случае орнамент подчиняется структуре формы, подчеркивает ее членения, выявляет пропорции, в другом – способен обособляться и выявлять свою собственную структуру, воздействуя на зрительное восприятие активнее, чем сама форма изделия. Для определения взаимосвязи формы костюма с орнаментом и узором, необходимо определить совокупность выразительных средств (композиционных признаков), к которым относятся:

- размер орнаментального мотива;
- свето-тональные отношения орнаментального мотива и фона;
- цветовые отношения мотива и фона;
- характер линий, образующих орнаментальный мотив;
- пропорциональное соотношение площадей орнаментального мотива и фона;
- ритмико-пластический строй текстильной композиции;
- вид орнамента.

Эмоционально-художественный образ народной одежды наталкивает дизайнеров на разработку моделей современного костюма с использованием новых технологий, приемов и техник выполнения орнаментальных мотивов.

Элементы казахского национального орнамента представляют часть декоративной структуры костюма, его ритмической образующей; иногда орнаментальные мотивы приобретают статус композиционного центра. Пути творческой трансформации и отражения действительности разнообразны. Современные дизайнеры оперируют разнообразными элементами структуры казахского национального костюма и применяют различные методы проектирования к этим элементам.

Сегодня использование традиций национального костюма в творчестве и творениях дизайнеров очень популярно. Работа над художественным образом предусматривает широкое и разноплановое использование творческих приемов при создании новых моделей и коллекций.

Этим приемам обучаются студенты специальности «Дизайн» Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати, изучая такие дисциплины как: «Казахский национальный костюм», «Казахский национальный орнамент», «Этнография в одежде», «Национальные элементы в промышленном дизайне» и др.

В течение учебного года студенты 2-4 курсов работают над разработкой и созданием новых коллекций различных жанров: этнографических, исторических, традиционных народных, стилизованных казахских костюмов и др. Так, в коллекции «Ақ қеруен», автором которой является творческий союз студентов и преподавателей кафедры «Технология, конструирование изделий легкой промышленности и дизайн», использование традиционных материалов, таких как войлок, предоставляет много возможностей для современного проектирования, предполагая, в том числе, разработку бесшовной одежды, перфорацию кожи и пр. Это в значительной степени соответствует требованиям современного дизайна и укладывается в общее направление его развития. Войлочные изделия, широко представленные в студенческих работах, являются феноменом кочевой материальной культуры - они органично вписываются и в современную предметно-пространственную среду, фактически являясь воплощением дизайнерских задумок.

Особое значение при декорировании новых моделей уделяется также применению и использованию различных видов и техник художественной отделки, вышивок, аппликаций, орнаментальных мотивов, способов формообразования и т.д.

Участие будущих специалистов творческих специальностей в процессе разработки, изготовления и художественной отделки изделий способствует развитию и закреплению знаний о перспективности применения различных методов, способах конструирования и моделирования различных видов одежды. Также позволяет выявить и закрепить творческий потенциал студентов, овладеть определенными видами декоративно-прикладного искусства, с уверенностью ориентироваться в вопросах моды и стиля.

Литература:

1. С. Асанова, А. Птицына // История казахского народного костюма и прикладного искусства. Алматы, Тауар, 2000.
2. Г. Такишева, Б.Асанова // Моделирование и художественное оформление одежды. Астана, Фолиант, 2008.
3. У. Джанибеков // Казахский костюм. Алматы, Өнер, 2005.

Научный руководитель:
магистр искусства Смагулова Гульнар Спанбайкызы.

Ш.А. Юсупова
(Гулстан, Узбекистан)

ЎҚУВЧИЛАРГА ТАСВИРИЙ САНЪАТ МАШҒУЛОТЛАРИДА МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ИЖОД ҚИЛГАН РАССОМЛАР БИЛАН ТАНИШТИРИШ

Мустақиликнинг дастлабки кунларидан бошлаб Республикамизда халқ таълимини тубдан ислох қилиш, уни жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари даражасига олиб чиқиш масаласи кун тартибига қўйилди. Шу мақсадда 1992 июлда “Таълим туғрисида” ги қонун эълон қилинди. Бу ҳужжатда кўрсатилган режа ва тадбирларни амалиётга жорий этиш давлат сиёсатининг усвор йўналиши деб қаралди.

Шу мақсадда умумий ўрта таълим мактабларидаги барча ўқув фанлари қатори “Умумтаълим мактабларида тасвирий санъат таълими концепсияси” тайёрланди ва у Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги коллегиясининг 5 май 1993 йилги 5-5 сонли қарори билан тасдиқланди. Мазкур концепсияда қайд қилинганидек, уни тайёрлашда қўйидаги омиллар ҳисобга олинган эди:

- Мустақил Ўзбекистон шароитидаги ўзбек боласини шакллантиришга бўлган замонавий талаблар;
- Таълим-тарбияни миллий маданият ва санъат асосида амалга оширишни кучайтириш;
- таълим-тарбияни амалга оширишда Ўзбекистон Шарқ мамлақати эканлигини ҳисобга олиш ва шу асосда бадий таълим мазмунига тегишли ўзгартиришлар киритиш;
- мактабдаги бадий таълимни амалга оширишда болалар фикрлашга, ишга ижодий муносабатда бўлишликни кучайтириш, уларни юксак дид ва маданиятли қилиб шакллантиришга қаратиш;
- мактабда тасвирий санъатдан билим ва малакаларини болалар томонидан қизиқиш билан ва пухта эгаллашларига қаратиш, шу асосда табақалаштирилган бадий таълимни жорий этиш;
- Ўзбекистон мактабларида тасвирий санъат таълими мазмуни дунё стандартлари даражасига олиб чиқиш.

Бу ғоялар сўзсиз баркамол комил инсонни шакллантиришга замин яратилиши қайд қилинган бўлиб, унда тасвирий санъатни ўқитишнинг яқин ва узоқ йилларда ривожлантиришга мулжалланган йўналишлари баён этилади.

Концепсиядан тегишли хулосалар чиқарган ҳолда тасвирий санъат таълимида таълим стандарти ва вариатив дастурларни ишлаб чиқиш ишлари бошлаб юборилди. Натижада 1-4 синфлар учун 270 соатга мулжалланган “Тасвирий санъат ва бадий меҳнат”, 1-7 синфлар учун 245 соатга мулжалланган “Тасвирий санъат” дастурлари тайёрланди. Шунингдек, 1-8 синфлар учун мулжалланган 560 соатли “Тасвирий санъат” дастури ҳам ишлаб чиқилди. Бу дастурлар кўп нусхада нашр этилиб, амалиётга жорий этилди.

Янги дастур миллий мустақиллик мафқураси асосида тайёрланган бўлиб, у тасвирий санъат ўқув предметининг мақсад ва вазифалари, таълим мазмуни, моддий-техникавий асосларида ўз ифодасини топди. Тасвирий санъат дарсликларини яратиш билан бир қаторда ўқитувчилар учун ўқув-методик адабиётлар ҳам тайёрланди. Натижада Р.Ҳасанов ва Х.Эгамовларнинг ўқитувчилар учун “Тасвирий санъат ва бадий меҳнат дарслари” (Тошкент: Ўқитувчи, 1997), Р.Ҳасановнинг 5-синф ўқитувчилари учун “Тасвирий санъат дарслари” (-Тошкент: Ўқитувчи, 1997.) номли қўлланмалари чоп этилди.

Айни пайтда тасвирий санъат асарлари кишиларнинг хис туйғуларига кучли таъсир кўрсатиш имкониятига ҳам эгадир. Кишилар тасвирий санъат асарларини томоша қилиш орқали, уларда ифодаланган гўзалликни куриш орқали ўз хаётларига ана шундай гўзалликни киритишга ҳаракат қиладилар, асарлардаги қахрамонларни кўриб эса уларга ўхшашга интиладилар. Санъат асарларида ифодаланган салбий воқеалар, хунук хатти-ҳаракатларни кўриб, улардан муайян хулосалар чиқарадилар,

бундай ходисалардан йироқ бўлишга интиладилар. Таълимнинг ўқувчиларга тасвирий санъат асосларини ўргатишда унинг мазмунини такомиллаштириш тасвирий санъат ўқитувчилари зиммасига тушади. Бунда жуда кўп нарса касб-ҳунар таълим тури учун бўлажак тасвирий санъат ўқитувчиларини тайёрлайдиган олий ўқув юртларидаги ўқув жараёни ва унинг мазмунига боғлиқдир. Олиб борилган кузатиш натижалари шуни кўрсатдики, ҳозирда ўрта махсус касб-ҳунар таълими ўқувчиларига тасвирий санъатдан машхулотлар ўтишда мустақиллик йилларида тасвирий санъатнинг ривожланиш босқичлари ҳақида маълумот бериш муҳим ўрин тутди ва мазкур таълим муассасаларида сабоқ бераётган ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги, замон талаблари даражасидан ортда қолмаслигини таъказо этади.

Мустақиллигимизшарофатибиланўзбекхалқиўзлигинитанийбошлади. Унинг бой тарихи, маданиятиўрганилабошланди.

БугунгикундаЎзбекистонжаҳоннинггенгқадимиймаданиймарказлариданбирибўлганиисботланмоқда.

Айниқса, тарихиймавзудагисанъатасарларини томоша қилганда, ушадавргағитабиатманзаралари, нарсавабуюмлар, меҳнатважангқуроллари, кишилархаёти, уларнингкийимлари, урф-одатларибилантанишадилар, қурилишлар, биноларҳақидатасаввургаэгабўладилар.

Рассомлар ўз асарларида ҳаётни қандай кўрсатса шандай эмас, балки ундаги алоҳида эътиборга молик, характерли қуринишни танлаб оладилар, эътиборсиз, иккинчи даражали кўринишларни тушириб қолдирадилар, энг муҳимларини эса бўрттириб кўрсатадилар. Танлаш ва бўрттириш орқали рассомлар нарса ва ходисаларнинг кишилар тафаккури ва ҳиссиётларига самарали таъсир кўрсатишига эришадилар. Рассом борлиқни шунчаки биладиган кишигина эмас, балки у аввато, бой тасаввур ва тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлган ижодкордир. У ўз ижодида борлиқни шунчаки акс эттирибгина қолмай, балки унга асослаган холда нималарнидир ўзи уйлаб топади, тасаввур этади ва туқийди. Демак, санъат асарлари ўз мазмунида борлиқни акс эттирибгина қолмасдан, айна пайтда улар рассомнинг ғояларини ифодалайди, томошабин онгни бойитади. Шу билан бирга бундай асарлар кишилар руҳиятига таъсир кўрсатиб, улар маънавий оламини, билим ва тажрибасини кенгайтиради.Ўзбекистон тасвирий дастгоҳ санъати жуда қисқа вақтда ривожланиб, катта ютуқларга эришди. Ўзбекистон санъати зафарли йўлни босиб ўтди. Республикамиз рассомлари кўпгина кўрғазмаларда фаол иштирок этиб, санъатимиз таъсирчанлигининг ортиб бораётганини намоиш этдилар. Бизнинг рассомларимиз кўпгина жанрларда ижод қилиб келмоқдалар, манзара, натюрморт, портрет ва бошқа. Натюрмортда бозорларимизнинг тўлиб тошган ноз-неъматларини, манзара жанрида эса, ўлкамизнинг гўзаллигини ва бепоёнлигини, оддий табиат кўринишидаги гўзалликни тўлақонли ифодалашга ҳаракат қилмоқлар. Шу билан бирга қадимдан қолган бутун дунёда таниқли ажиб меъморчиликнинг нодир ёдгорликларини ўз асарларида кўрсатдилар.

Портрет жанрида эса Ватанимизнинг илғор кишиларини, меҳнаткаш халқни, шоир, рассом, муסיқачиларни тасвирладилар. Бизнинг Ўзбекистон Ватанимиз ажойиб истеъдодли рассом ва ҳайкалтарошларни етказиб берди. Булар ичида Искандар Икромов, Чингиз Аҳмаров, Малик Набиев, Маннон Саидов, Дамир Рўзиев, Илҳом Жабборов, Жавлон Умарбеков, Баҳодир Жалолов, Алишер Мирзаев, Акмал Икромжонов, Неъмат Ҳақимов, Осимхон Восихонов, Темур Саъдуллаев, Ғофур Абдурахмоновлар алоҳида мавқега эга. Акмал Нур ижоди Ўзбекистон тасвирий санъатида ўзининг ёрқин ўрнини эгаллаган.Ўзбекистон халқ рассоми Алишер Мирзаев рангтасвир устаси халқимиз анъаналарига, бой ва сермазмун ўтмиш тасвирий санъат меросига ҳурмат билан қарайди. Рассом ўз халқига хос психологик кечинмаларни чуқур таҳлил қила олади. Рассом она-табиат бағрида ўзбекона анъаналарни, тўйларни, беғубор ўзбек болаларини, лобар қизларни, муштипар оналар каби образларни акс эттира олишга муваффақ бўлди. Жумладан, “Тошкент - тинчлик ва дўстлик шаҳри” триптихи, “Бола хонада”, “Интизорлик”, “Ёш оила ҳақида кўшиқ” каби ўнлаб асарлар мойбўёқда яратилган. Умунан рассом табиат ва жамиятда бўлаётган ўзгаришларни эътиборсиз қолдирмайди. Рассом рангтасвирларга шундай жон бағишлайдики, ундаги гўзаллик сирлари одамларни эзгуликка етаклайди. Рассом асарлари бугунги кунда халқимиз ҳурматини қозониш билан бирга, кўпгина хорижий давлатларда ҳаммаълум ва машхурдир. Баҳодир Жалолов ҳам Ўзбекистон халқ рассоми бўлиб, замонавий рангтасвир санъати ривожига катта ҳисса қўшиб келаётган истеъдодли рассомлардан биридир. Б.Жалолов тасвирий санъат борасидаги таҳсилни давом эттириб, кейинчалик Ч.Аҳмаров, Р.Чориев, Е.П.Мелников, Б.Д.Королёвлардан тасвирий санъат сирларини ўрганди. Шу сабабли ҳам у яратган портретларда юксак маҳорат аниқ кўзга ташланиб туради.Унинг ижодидаги туйғулар уйғунлиги томошабинни ўзига маҳлиё этиб қўяди. У портрет санъатида кўп ютуқларга эришди. Унинг тўлақонли асарларида ўзбек халқининг севимли фарзандлари сиймоси ўз ифодасини топган. У бир катта серия портретларни яратади, булар ичида академиклар, рассом ва бошқа таниқли одамлар образлари бор. Б.Жалолов ижодида олам сирлари ўзгача талқин этилади. Бунга, “Гул ва Райҳон афсонаси”, “Нидо”, “Бахт куши”, “Абадий ва навқирон Ҳиндистон”, “XXI аср Мадоннаси” каби кўплаб асарларини мисол қилиб келтириш мумкин. Мустақил Ўзбекистон тарихига бағишланган Ўзбекистон халқлари тарихий музейи деворига ишланган монументал кўринишдаги сурат жиддий ва мазмунли тарихий далиллар орқали салобатли тасвирланиши билан ҳар қандай томошабин эътиборини ўзига жалб қила олади. Полотнони кузатган томошабин бой тарих саҳифаларига эга бўлган ўзбек халқининг буюк ва қудратли эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилади. Б.Жалолов ижоди шу жиҳати билан қадрлидир

Ҳайкалтарошлик санъатининг ўлкамиз ҳудудидаги замонавий жиҳатларини ижодкор Дамир Рўзиев фаолиятида яққол қуриш мумкин. Дастлаб рангтасвир ва графика санъати билан шуғулланган Д.Рўзиев ҳайкатарошлик оламига асоан 60 йилларда кириб келди. Санъаткор ижодида шакл ва ҳажмларнинг ўзига хослигини ҳаракатларни табиийлик билан тасвирланиши, у танлаган мавзуларнинг ранг-баранг ва кенг қамровлигидан ҳам яққол сезиш мумкин. Унинг бир қанча ҳайкалларида халқимизнинг маданий ҳаёти ва зиёлилар қиёфасини акс эттирган асарларига дуч келамиз. Шу билан бирга у портрет

жанрида ҳам ижод қилади. Санъатшунос олим Р.Тоқташ образи, рассом В.Савицкий ва Саида портретларида замондошларимиз образлари тўлақонли ўз ифодасини топган. Д.Рўзиев ҳайкалтарошлик санъатида катта бир мактабни ўтаб келаётир. Унинг изланишлари ранг-баранг услубларга бой. Буни биз санъаткор ижодида рангли ҳайкалтарошлик санъатининг юзага келганлиги орқали гувоҳи бўлишимиз мумкин. Рўзиев ҳайкалларидаги шакл ва ҳажмларга бўёқ бериш билан уларнинг сеҳрли оламини янада мўъжизали қила олади. Санъаткор бу билан қониқмасдан ҳайкалда акс эттириладиган воқеани рангин сирларини матоларда янада тўлдиради. Яна бир муҳим томони Д.Рўзиевнинг изланишлари келажак муаммоларини талқин қилишга қаратилган. Санъаткор кўтаринки руҳ билан мусиқа, рангтасвир асарларини ўрганиб, ўз ҳайкалларида мужассамлашга интилади. Ҳайкалтарошнинг ажойиб фазилатларидан яна бири унинг асарларида ҳиссий мазмундорлик бойиб бораётганлигидир. Ана шундай мазмундорлик орқали у инсон маънавиятини тобора тўлароқ қамраб ифодалашга ҳаракат қилади. Ўзбекистон тасвирий санъати тарихи - жаҳон тасвирий санъати тарихининг ажралмас қисмидир. Ўзбекистон санъати бой меросга эга. Ҳозирги замонда эса бизнинг рассомларимиз ва ҳайкалтарошлар бутун дунёга таниқли бўлиб қолган. Декоратив-амалий санъатимиз эса қадим замонлардан одамларни завқлантириб келган. Усталаримиз ижоди нафақатгина мустақил Ўзбекистонда, балки бошқа мамлакатларда ҳам ўз обрў-эътиборига эга.

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

**Н.И. Аманжолова, О.А. Ауелбеков, Л.Т. Алдибаева, А.А Ахсұтова
(Казахстан, г. Алматы)**

**МЕРОПРИЯТИЙ ПО РАЗВИТИЮ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО
МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

В статье рассмотрены ценностные доминанты российского образования, характеризующиеся развитием высоких технологий, предполагающих приоритетное развитие творческих и проективных способностей обучающихся; внедрением информационных технологий в учебный процесс; формированием новых интерактивных ориентиров на непрерывное математическое образование.

Необходимость определения общей стратегии решения обозначенной проблемы способствовала выявлению лежащих в основе данного процесса принципов, являющихся исходными положениями в организации данного процесса и одновременно результатами развития нового научного знания: целеполагания, субъектной, ориентации на ценностное отношение к информации, вариативности, диалогичности, интерактивного обучения, обратной связи, индивидуализации. Развитию интереса к математике и формированию математического мышления способствовали научно-практические конференции *Научного общества учащихся* (НОУ). Ежегодное представление на конференциях докладов школьников и участие авторов данной работы в качестве, как руководителей, так и жюри конкурса научных работ показало положительную динамику улучшения качества работ школьников, использование компьютерных технологий не только при презентации итогов исследований, но и в процессе статистической обработки их результатов.

Авторским коллективом в течение 2 лет для школьников проводятся тематические *мастер-классы* (ТМ-КМ) «Математическая подготовка школьников к государственной итоговой аттестации». Темы занятий построены в соответствии с проверяемыми компетенциями школьников. Как интерактивная форма обучения и обмена опытом, объединяющая формат тренинга и конференции, мастер-классы ориентированы на тех, кто хочет улучшить свои практические достижения в математике [8, С. 29-31]. Современная форма проведения обучающего семинара для отработки практических навыков по различным методикам и технологиям, организовывалась как двусторонний образовательный процесс. Непрерывный контакт, практически индивидуальный подход к каждому, логическая завершенность, применение интерактивных средств обучения позволили обобщить школьный курс математики и привести знания в систему, а также устранить пробелы и успешно подготовиться к итоговой государственной аттестации. Программа тематических мастер-классов ориентирована на учащихся выпускных классов и отвечает требованиям стандарта математического образования и контрольно-измерительных материалов единого государственного экзамена. Программа составлена на основе системного подхода к изучению математики и содержит 6 разделов, содержание каждого из которых представлено в поурочном планировании, составленном в соответствии со спецификацией единого государственного экзамена.

Используемые интерактивные технологии обучения с применением компьютерных программ (SmartNotebook, S3D, Geogebra, Poly32, Secbuilder 1.0 и др.) показали результативность обучения школьников выпускных классов, выражающуюся в отсутствии неудовлетворительных отметок при итоговой государственной аттестации.

Формирование у школьников предметного интереса во многом помогает им при сдаче единого государственного экзамена и основного государственного экзамена по математике.

Преподавание основных курсов по математическим и методическим дисциплинам в вузе дополняется спецкурсами и спец семинарами, которые имеют определенную практическую направленность на будущую профессию. На лекциях студенты включаются в атмосферу творческого поиска посредством выполнения практико-ориентированных проектов по дисциплинам «История и методология математики», «Новые информационные технологии в обучении», «Методика преподавания математики» и др. Изучение курса способствует закреплению и совершенствованию теоретических знаний будущего учителя математики, развитию его математической культуры.

Для реализации обозначенных ориентиров развития математического образования комплексная профессиональная подготовка студента [9] должна быть направлена не только на освоение профессионального блока дисциплин. Она должна быть ориентированной на психолого-педагогическую адаптацию студента к своей будущей профессии, что возможно также в рамках учебных и производственных практик, требующих профессионального освоения информационно-образовательной среды, и способствующих оперативному реагированию на запросы современного образования в условиях его модернизации. Важное значение в процессе формирования профессиональной направленности студента играют интерактивные технологии, формирующие единое информационное образовательное пространство и влияющие на формирование современной информационной картины мира, развитие общеучебных, общекультурных и профессиональных навыков работы с учебной информацией.

Использование интерактивных технологий обучения в системе высшего образования реализуется посредством участия студентов в научных мероприятиях. Созданное студенческое научное общество интегрирует математические знания не только на уровне регионального университета, но и на федеральном уровне. Во многом этому способствуют выездные научные конференции студентов и

преподавателей вуза. Пути формирования будущего учителя математики в современном информационном обществе, отвечающего требованиям компетентного специалиста: наполнение учебных дисциплин интерактивной составляющей [10; 11], совершенствование методики преподавания математики, научно-исследовательская работа, выполнение выпускных квалификационных работ, развитие информационной компетентности студента, развитие научной коммуникации, организация студенческого научного общества.

Работа со студентами строится на принципах: *интеграции* – создания системы коммуникационных связей, вовлечение в орбиту интересов руководителей госучреждений, выпускников физико-математического факультета; *непрерывности* – последующих творческих и деловых контактов выпускников с вузом; *вариативности* форм обучения, использование таких форм учебной работы, как деловая игра, тесты, дистанционные формы обучения и получения знаний и др.; *открытости* структуры, планов, стратегий использования интерактивных технологий обучения; *технологичности* методов, инструментов, способов и процедур осуществления учебной и научной деятельности.

В процессе использования интерактивной доски SmartBoard в учебном процессе вуза выявлены наиболее важные преимущества ее использования: широкие возможности предъявления учебной информации (применение цвета, графики, звука, всех современных средств видеотехники) [12; С. 9-13], что позволяет воссоздавать реальную обстановку учебной деятельности; повышение мотивации обучающихся за счет применения адекватного поощрения правильных результатов задач, решаемых с помощью интерактивной доски; активное вовлечение обучающихся в учебный процесс, способствующее активизации их умственной деятельности, общей коммуникации и сотрудничеству всех участников образовательного процесса; возможности постановки различных учебных задач и управления процессом их решения, что позволяет строить и анализировать модели различных предметов, ситуаций, явлений; возможность оперативного контроля деятельности обучающихся, обеспечивающего гибкость управления учебным процессом.

Важное значение в современном образовательном пространстве вуза имеют не только прочные фундаментальные знания будущего специалиста, но и его способность оперативно реагировать на запросы динамично меняющейся информационной образовательной среды, желание непрерывно заниматься самообразованием, максимально используя источники информации и интерактивные технологии для решения профессионально значимых задач и накопления профессионального опыта [13]. Анализ результатов государственной итоговой аттестации школьников показал необходимость целенаправленной, планомерной и организованной работы по развитию математического образования в регионе в системе школа-вуз-система повышения квалификации [14].

Развитие математических знаний реализуется посредством проведения молодежных мероприятий, на которых обсуждаются проблемы математики и математического образования. С этой целью была организована и проведена *Международная молодежная школа-конференция «Актуальные вопросы математики»* (15-16 октября 2013 г.), способствующая активизации и стимулированию научной работы аспирантов и студентов старших курсов, молодых ученых (до 35 лет) и привлечению к исследованиям по актуальным направлениям фундаментальной науки, обеспечению научных контактов молодых с ведущими специалистами, развитию системы молодежных научных школ по математике и ее приложениям, ознакомлению с новейшими достижениями и актуальными задачами в области математики, работами ведущих специалистов-математиков. В рамках школы-конференции были проведены несколько курсов лекций, посвященных актуальным направлениям математики, а также выступления молодых участников школы-конференции с результатами собственных исследований. Научная тематика школы-конференции включала следующие направления: 1. Алгебра и математическая логика. 2. Дискретная математика. 3. Топология и геометрия. 4. Прикладные и практические аспекты математики. Проведение конференции-школы для молодых ученых позволило обобщить достигнутый уровень исследований и определить пути дальнейшего их развития в математике, а также обсудить проблемы и обменяться опытом ведущих специалистов с молодыми участниками конференции.

Рассмотрение графики с позиции использования ее как основы для включения обучающихся в активную интеллектуально-практическую деятельность позволило в качестве основной формы работы по графическому преобразованию информации использовать *творческие проекты*, под которыми понимаем материализованную студентами в символике и графике наиболее существенную часть изучаемого содержания математических дисциплин, ставшую для обучаемого наглядным средством обучения, оформленного в виде миниатюрного пособия. Особенность таких пособий заключается в том, что они создаются в процессе продуктивной деятельности обучающихся, являются ее результатом и включают использование интерактивных технологий в образовании [16, С. 247-248]. Студенты структурировали учебный материал по основным направлениям изучаемых тем.

Студенты составляют презентации по предложенной преподавателем теме. Здесь работа проходит в три этапа: 1) выполнить презентацию на листе бумаги, предварительно оформив ее с использованием программы MicrosoftWord; 2) при помощи программ MicrosoftPowerPoint и Smartnotebook; 3) выступление с последующей демонстрацией творческого проекта перед аудиторией. Рассматриваемые фрагменты творческих проектов отражают последовательный ход изложения информации. Обучаемые в процессе выступления показывают знание теоретического материала, умение и технику построения схем, чтение и запись графического преобразования информации. Овладение обучающимися компактной формой записи схем позволяет им свободно владеть методами преобразования информации, грамотно излагать содержание и др. Методы обработки и представления презентаций (творческих проектов) в

учебном процессе можно рассматривать как сферу коммуникационного дизайна в образовании. Этот подход имеет определенные перспективы в развитии новых коммуникационных стандартов общения, способствующих формированию открытого общества и поиску эффективных форм социального обмена в условиях информатизации.

Таким образом, необходимо формировать у обучающихся не только систему фундаментальных знаний, но и рациональный стиль организации своей учебной деятельности, развитие рационального стиля мышления, являющегося важным педагогическим условием формирования информационной компетентности обучающихся. Использование интерактивных технологий обучения, поиск ресурсных баз [17], использование интерактивного диалога [18] в обучении способствует развитию графической культуры студентов.

Развитию научного сотворчества способствует активная работа *научной школы* «Развитие образовательных систем малого региона на основе компетентностного и аксиологического подходов», главной функцией которой является проведение научных исследований, создание инновационного продукта, подготовка научных и научно-педагогических кадров высшей квалификации, осуществление научной преемственности поколений, организация и проведение научных мероприятий (конференций, симпозиумов, семинаров и т.п.). Научная школа является консолидацией тесного, постоянного, коммуникативного общения ученых, обмена научными идеями и обсуждения результатов, в процессе которой формируется и развивается научный интерес. Одно из направлений ее развития – формирование информационной компетентности личности в системе высшего профессионального образования посредством интерактивных технологий обучения.

В рамках научной школы развивается *научно-исследовательская лаборатория* «Инновационные образовательные технологии», целью которой является обеспечение психолого-педагогического сопровождения инновационных процессов в образовании на основе разработки и внедрения компетентностного подхода в обучение и воспитание студента как субъекта образовательного процесса. Основными направлениями деятельности лаборатории являются: научно-исследовательская деятельность в области современных образовательных технологий; учебно-методическая деятельность. С 2003 года в программу по математике основной школы был введен учебный материал по статистике, комбинаторике и теории вероятностей, а с 2012 года этот материал включен и в итоговую государственную аттестацию выпускников. Комбинаторные и вероятностные задачи все чаще предлагаются на математических олимпиадах школьников. В связи с этим назрела необходимость обмена опытом в сфере использования статистических методов в науке, поиска новых форм организации образовательной деятельности по изучению вероятностно-статистического материала в школе и вузе, а также популяризация этих знаний среди самой широкой аудитории – школьников и студентов, магистрантов, аспирантов, преподавателей и ученых. С этой целью нами был организован *Всероссийский научно-практический семинар* «Новые тенденции развития вероятностно-статистических знаний» с международным участием, который впервые состоялся 13-14 мая 2013 года. Формированию единых подходов к математическому образованию в системе непрерывного математического образования во многом способствует научно-методический сборник «Актуальные вопросы математического образования», главной целью создания которого является представление научных направлений деятельности преподавателей кафедры, молодых кандидатов наук, соискателей, аспирантов и студентов.

Важным информационным ресурсом в развитии математического образования в республике являются средства массовой информации. Авторами данной работы создан редакционный совет, который реализуется издание факультетской информационно-аналитической и научно-популярной газеты, в материалах которой представлен широкий спектр использования интерактивных технологий обучения на разных этапах математического образования.

Материалы, теоретические выводы и практические рекомендации, а также практико-ориентированные приложения авторов данной статьи, представленные в их учебных пособиях, монографиях, научных публикациях и др., могут быть использованы в системах школьного, среднего профессионального, высшего образования, а также в системе повышения квалификации учителей математики. Внедрение результатов исследования в систему непрерывного математического образования осуществлялось путём проведения многолетней экспертизы промежуточных и итоговых выводов и рекомендаций, которая обсуждалась на научно-практических конференциях и семинарах, заседаниях кафедр, лабораторий, научных школ, результаты нашли отражение в диссертациях, монографиях, учебных пособиях, научных статьях и других публикациях авторского коллектива.

Разработанный и внедренный научно-методический комплекс организационно-педагогических мероприятий с использованием интерактивных технологий обучения в систему непрерывного математического образования путем обеспечения единства и неразрывности образовательного, научно-исследовательского и инновационного процессов, применения интерактивных технологий обучения, использование образовательных ресурсов и внедрения в учебный процесс интерактивных технологий обучения, ориентирован на формирование и развитие единой информационно-образовательной среды региона в системе непрерывного математического образования на разных его этапах.

Литература:

1. Концепция математического образования Российской Федерации. URL: <http://pravo.gov.ru:8080/page.aspx?81743> (дата обращения: 27.09.14).

2. Темербекова А. А. Ведущие тенденции, принципы педагогические условия эффективного формирования информационной компетентности учителя / А. А. Темербекова // Академический учебник Academic handbook: Podręcznik akademicki. Redakcja naukowa. – Польша, 2011. – S. 236-245.
3. Темербекова А. А. Формирование информационной компетентности учителя в региональной системе дополнительного профессионального образования / А. А. Темербекова: автореф. дис. д-ра пед. наук. – М. : Изд-во МГПУ, 2009. – 42 с.
4. Деев М. Е. Анализ результатов ЕГЭ по математике в Республике Алтай в 2013 году / М. Е. Деев // Информация и образование: границы коммуникаций (INFO'14): сб. науч. тр.: под ред. А. А. Темербековой. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2014. – № 6. – С. 303-306.
5. Деев М. Е. Математические олимпиады школьников как средство повышения интереса к предмету / М. Е. Деев // Информация и образование: границы коммуникаций (INFO'11): сб. науч. тр. : под ред. А. А. Темербековой. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2011. – № 3 (11). – С. 230-233.
6. Деев М. Е. Методы решения олимпиадных задач на доказательство / М. Е. Деев // Информация и образование: границы коммуникаций (INFO'13): сб. науч. тр. : под ред. А. А. Темербековой. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2013. – № 5. – С. 343-345.
7. Деев М.Е. Нестандартные задачи как средство формирования творческих способностей обучающихся / М. Е. Деев // Творческая личность : технологии и методики ее развития : сб. статей в двух томах. – Оренбург, 2013. – Т. 1. – С. 310-318.
8. Соловьева Л. А. Текстовые задачи в школьном курсе математики и методические особенности их решения / Л. А. Соловьева // Актуальные вопросы математического образования: сборник научных тр. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2013. – № 2. – С. 28-31.
9. Байгонакова Г. А. Интерактивная доска SMARTBOARD как средство формирования информационной компетентности преподавателя вуза / Г. А. Байгонакова // Фундаментальные науки и образование. Международная научно-практическая конференция (Бийск, 29 января-1 февраля 2012) / Алтайская гос. Акад. образования им. В. М. Шукшина. – Бийск : Изд-во ФГБОУ ВПО «АГАО», 2012. – С. 354-358.
10. Байгонакова Г. А. Развитие профессионально-педагогической компетенции преподавателя вуза в условиях новых информационных технологий / Г. А. Байгонакова // Уровневая подготовка специалистов: государственные и международные стандарты инженерного образования: сборник трудов научно-методической конференции / Томский политехнический университет. – Томск : Изд-во ТПУ (10-11 марта), 2011. – С. 215-217.
11. Соловьева Л. А. Электронный учебник как средство обучения / Л. А. Соловьева // Информация и образование: границы коммуникаций INFO-10: сборник научных трудов. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2010. – № 2 (10).
12. Байгонакова Г. А. Формирование информационной компетентности студента посредством работы на интерактивной доске SMARTBoard / Г. А. Байгонакова // Вестник молодых ученых Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2010. – С. 9-13.
13. Темербекова А. А. Методика обучения математике: учебное пособие // А. А. Темербекова, И. В. Чугунова, Г. А. Байгонакова. – Спб: Издательство «Лань», 2015. – 512 с.
14. Темербекова А. А. Профессиональное образование в России: интерактивный диалог как средство развития творческого потенциала будущего учителя / А. А. Темербекова, Г. А. Байгонакова // Освітатарозвиток обдарованої особистості. – 2013. – № 10 (17). – С. 50-55.
15. Чугунова И. В. Организационно-педагогические условия формирования графической культуры старшеклассников: автореф. дис. канд. пед. наук. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2008. – 23 с.
16. Чугунова И. В. Роль графической культуры в профессиональной подготовке студентов / И. В. Чугунова, А. А. Темербекова // Проблемы формирования и развития философской и педагогической культуры специалиста : мат-лы международной конференции (24 октября) / под ред. В. А. Дмитриенко, А. А. Степанова. – Томск : Изд-во ТГПУ, 2004. – С. 246-248.
17. Соловкина И. В. Ресурсное обеспечение обучающихся в процессе формирования графической культуры / И. В. Соловкина // Информация и образование: границы коммуникаций INFO'14 : сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции (8-12 июля). – № 6 (14). – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2014. – С. 77-80.
18. Темербекова А. А. Формирования графической культуры обучающихся методом интерактивного диалога // И. В. Чугунова, А. А. Темербекова, Г. А. Байгонакова // Монография. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2012. – 195 с.

Нажия Ахунова
(Талдыкорган, Казахстан)

ГРУППОВАЯ РАБОТА НА УРОКАХ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

«Умение учиться – это новообразование, которое, в первую очередь, связано с освоением формы учебного сотрудничества».
Г.А. Цукерман

Одним из эффективных приемов воспитания является групповая форма организации обучения.

Групповая форма работы требует от учителя большой предварительной подготовки. Но она вызывает у учеников большой интерес. Общение друг с другом формирует у детей умение обсуждать и обосновывать свой ответ, внимательно относиться к товарищу, прислушиваться к его мнению, формирует ответственность за общее дело.

Учитель, начинающий организацию групповой работы на уроке, должен учесть особенности, резко отличающие ее от других форм обучения.

Во-первых, когда дети работают сообща, в классе неизбежен шум, потому что большая часть работы требует обсуждения. Но уровень шума учитель должен регулировать.

Во-вторых, надо подумать, как лучше рассадить детей. Групповая работа исключает сочетание «слабых» учеников, каждому из которых нужна помощь. Слабым ученикам следует подбирать партнеров не только на основе учебных достижений, но и с учетом степени доброжелательности, такта, готовности помочь, не унижая одноклассника. Так же надо учитывать взаимные привязанности детей, совместимости их темпераментов и темпов работы.

Состав группы надо менять, но делать это слишком часто нельзя: детям требуется 3-4 занятия на то, чтобы сработаться. Когда это происходит, группа начинает работать быстро и без ошибок.

Организация групповой работы предполагает последовательное введение и проработку каждого этапа работы, регламентацию времени каждого этапа, фиксацию результатов работы.

На первых уроках групповой работы можно наблюдать конфликты, ссоры, обиды между детьми. Эти моменты учитель должен использовать внимания друг другу, показать детям, что результат их труда прямо от некоторых черт их характеров.

В результате импульсивный ребенок учится сдерживаться, замкнутые дети получают опыт общения со сверстниками, слабые ученики попадают в ситуацию успеха, необходимую для поддержания веры в свои силы, желания добиться лучших учебных результатов.

Изучая опыт педагогов – новаторов по организации групповой работы я собрала «копилку» различных методов и применяю их на своих уроках.

Метод «Карусель» (использую на разных уроках)

- Ученики распределены по небольшим группам.
- Каждой группе выдается учебный плакат или лист бумаги формата А3, в верхнем поле которого написан вопрос по избранной теме (вопросы на плакатах не повторяются).
- Ученики работают в группах, в рамках установленного регламента, для написания своих ответов, мыслей и идей по заданному им вопросу.
- Каждой группе выдается ручка определенного цвета, отличного от цвета ручки, предназначенной для другой группы для того, чтобы, в дальнейшем, они смогли легко распознать свои ответы.
- По истечении отведенного для работы времени ученики переходят к следующему плакату с другим вопросом.
- Ученики знакомятся с ответами предыдущей группы и обсуждают, выражая согласие/несогласие с ними: если согласны - отмечают каким-либо символом; если не согласны - пишут объяснение, обоснование.
- Далее, ученики записывают свои собственные мысли по данному вопросу. В случае, если их мысли и идеи согласованы с письменными ответами предыдущей группы, они могут соединить их стрелкой.
- «Карусель» продолжается (если позволяет время) до тех пор, пока каждая группа не ознакомится со всеми плакатами и не ответит на каждый вопрос.
- Полезным может быть общий опрос после выполнения этого задания.
- Метод «Карусель» может служить эффективным инструментом оценивания. Предполагаемые вопросы:

Что нового Вы узнали сегодня?

Что для Вас стало самым удивительным/шокирующим/интересным/полезным сегодня? Что бы Вы сделали иначе?

Метод организации начала урока «Подари подарок другу».

Цель: активизация внимания учащихся, воспитание коммуникативных качеств, доброжелательности. Участники: все учащиеся.

Необходимые материалы: фонограмма с записью песни « Дружба», подарочная коробка с подарком внутри.

Проведение: учащиеся под музыку передают (дарят) подарок друг другу. Когда музыка заканчивается, подарок достается тому, у кого он оказался в руках.

Примечание: каждый ученик передает коробку со словами: « Миша (Вова, Таня и т. д.), я дарю этот подарок тебе! Ты мой друг!»

Метод актуализации опорных знаний « Магазин»

(использовала на уроке русского языка)

Цель: актуализировать знания учащихся по ранее изученной теме, подвести учащихся к изучению нового материала.

Участники: все обучающиеся.

Необходимые материалы: предметные картинки с изображениями животных, фруктов, овощей, игрушек.

Проведение: на доске картинки с изображениями предметов. Каждый ученик подходит к доске, произносит фразу: « Я покупаю машинку потому, что слово, обозначающее этот предмет, отвечает на вопрос что?» Или : « Я покупаю зайчика потому, что слово, обозначающее этот предмет, отвечает на вопрос кто?» Ученик, правильно задавший вопрос, забирает картинку.

Оценка результата: после покупки всех картинок подводиться итог (чей ряд купил больше картинок).

Метод выяснения ожиданий и опасений «Солнышко и туча»

Цель: выявить уровень ожиданий и опасений учащихся.

Участники: все обучающиеся.

Необходимые материалы:

Карточки с изображением солнышка и тучи для каждого ученика.

Проведение: дети, уверенные в своих силах прикрепляют на доске с помощью магнитов солнышко, не уверенные - тучу.

Оценка результата: по количеству тучек в начале урока можно отследить неуверенных в своих способностях учеников; по количеству солнышек в конце урока можно судить о качестве усвоения нового материала; имена, записанные на картинках с изображениями тучек, позволять планировать индивидуальную работу на следующих уроках по этой теме.

Метод «Дерево предсказаний»

Сама ТЕМА - это «ствол дерева»

«Листочки» - это ПРОГНОЗ

«Веточки» - это АРГУМЕНТЫ, обосновании прогнозов

Метод «ПМИ (Плюс -Минус -Интересно)»

автор Эдвард де Боно

«Плюс» (+) записываем те факты, которые могут отвечать на вопрос «Что хорошего?»

«Минус» (-) записываем все те факты и мысли, которые могут отвечать на вопрос «Что в этом плохого?»

«?» - предназначается для записи различных интересующих ученика фактов и мыслей «Что в этом интересного?»

Метод «Воздушный шар»

1. Ученикам выдается картинка воздушного шара.

2. Предлагается ряд вопросов по определенной теме следующего характера:

- **Кто должен быть на воздушном шаре?** Ученики записывают имена главных действующих лиц по вопросу: людей, чье присутствие на борту необходимо для того, что бы шар взлетел и был управляем.
- **Что должно быть в наличии, чтобы проект оказался успешным?** На картинке с изображением шара ученики отмечают все, на их взгляд, необходимые элементы для успешности проекта.
- **Что замедляет его?** Рядом с якорем ученики записывают факторы, препятствующие успешному старту проекта.
- **Что помогает ему двигаться на большей скорости?** Ученики отмечают факторы, не имеющие непосредственного отношения к воздушному шару, но способствующие успешности реализации проекта: работоспособность, мотивация, креативность и др.

Что может сбить шар с намеченного курса? С обеих сторон шара ученики отмечают проблемы, которые могут возникнуть в ходе выполнения проекта.

3. После завершения задания ученикам предоставляется возможность для сравнения и противопоставления своих шаров с целью дальнейшего улучшения процесса планирования.

4. Возможно применение, совместно с методом «Пять вопросов».

Метод закрепления изученного материала «Парный выход»

(использую на уроках русского языка)

Цель: развитие умения подбирать к названиям предметов названия действий.

Участники: все обучающиеся.

Необходимые материалы: мел.

Проведение. Учитель вызывает к доске ученика. Тот подбирает себе пару, а затем записывает по памяти любое словарное слово, обозначающее предмет. Его товарищ находит подходящее к этому слову

название действия и записывает рядом. Учащиеся записывают слова с их предварительным орфографическим проговариванием

Оценка результата: оцениваются правильность выполнения задания, грамотность записи, оригинальность словосочетания, быстрота работы.

Примечание: Если к доске выходит ученик 3 группы, то он работает по опорам (предметным картинкам, обозначающим словарные слова).

В случае, когда до конца урока остается мало времени, то данную работу можно провести на местах (работа с соседом по парте) на листочках, а затем зачитать все варианты вслух и выбрать для записи наиболее удачное словосочетание.

Не стоит забывать о восстанавливающей силе релаксации на уроке. Ведь иногда нескольких минут достаточно, чтобы встряхнуться, весело и активно расслабиться, восстановить энергию. Активные методы - «Физминутки» «Земля, воздух, огонь и вода», «Зайчики» и многие другие позволяют сделать это, не выходя из класса.

Метод «Своя игра»

1. Ученикам предоставлен ответ на вопрос, имеющий непосредственное отношение к исследуемой теме. Ответы могут варьироваться от простых фактических (дата, имя или место события) - до предоставления абстрактных понятий или описания эмоций.

2. Ученикам необходимо сформулировать вопросы для каждого предложенного ответа.

3. Если ответ не имеет однозначного вопроса, ученики сравнивают и противопоставляют вопросы, которые они придумали, аргументируя свою формулировку вопроса.

Метод «Третий лишний»

1. Ученики распределены парами или в малые группы.

2. Ученикам предоставляется перечень ключевых слов/идей/мест/вещей/субъектов, в зависимости от изучаемой области и темы. Данный перечень может быть предоставлен, к примеру, в форме списка или раздаточного материала.

3. Ученикам необходимо найти лишний элемент в предоставленном перечне. Возможно, что в нем может не быть правильного или неправильного ответа, равно, как и любое слово может оказаться лишним. В этой связи, ученикам необходимо подготовить обоснованный и корректный ответ, объясняющий их выбор и продемонстрировать, обосновывая связь между другими словами предоставленного перечня.

Тема: Современные языки - Мой дом (слова на изучаемом языке)

Кровать, духовка, холодильник, телевизор, гардероб, занавески, гараж, стул, ванная, тумба.

Гараж может быть лишним, потому что это единственная комната;

- Занавески могут оказаться лишними, потому что у всего остального либо есть основание, либо оно стоит на полу.

Метод «Шесть умных шляп»

Шесть шляп символизируют различные аспекты мышления. Учащимся выдается шляпа (настоящая или вымышленная), цвет которой соответствует определенной смысловой нагрузке. Ученикам необходимо осуществлять все мыслительные операции (размышлять, анализировать и т.д.) в заданном контексте цвета шляпы. Цель использования данного метода в стремлении создать общую картину, охватывающую все аспекты вопроса или мысли. Ученики класса распределены в группы, каждой из которых выдана определенного цвета шляпа. Учитель выступает инициатором дискуссии. Шесть умных шляп (Де Боно) **Белая шляпа**: нейтральная позиция, основанная на фактах и объективной информации **Красная шляпа**: эмоциональная позиция, основанная на догадках, интуиции, чувствах

Черная шляпа: критическая, аналитическая позиция, основанная на «негативном» аргументировании

Желтая шляпа: оптимистическая позиция, основанная на «позитивном» аргументировании

Зеленая шляпа: креативная позиция, выявляющая перспективы, возможности, новые идеи

Синяя шляпа: хладнокровная позиция, признающая приоритетность плановых действий, четкую организацию, контроль и обязательность принятия решений

Метод «Ромашка».

Дети отрывают лепестки ромашки, по кругу передают разноцветные листы и т.д. и отвечают на главные вопросы, относящиеся к теме урока, мероприятия, записанные на обратной стороне. Эти методы помогают эффективно, грамотно и интересно подвести итоги урока. Для учителя этот этап очень важен, поскольку позволяет выяснить, что ребята усвоили хорошо, а на что необходимо обратить внимание на следующем уроке.

«Мудрый совет» - Группа пишет в конце урока «совет» детям, которые:

еще не совсем поняли тему урока или не изучали тему (младшим). Совет анализируется группой-соседкой.

«Итоговый круг» - Учитель дает минуту! Подготовленные представители группы встают в круг, задают вопросы детям других групп, те в свою очередь отвечают (работают по кругу).

Эти методы помогают эффективно, грамотно и интересно подвести итоги урока. Для учителя этот этап очень важен, поскольку позволяет выяснить, что ребята усвоили хорошо, а на что необходимо обратить внимание на следующем уроке. Кроме того, обратная связь от учеников позволяет учителю скорректировать урок на будущее.

Уроки с использованием активных форм и методов обучения интересны не только для учащихся, но и для учителей.

Все эти методы требуют определенной атмосферы урока: атмосферы дискуссии, спора, рассуждения, доказательств, совместного поиска истины, что способствует воспитанию ученика, умеющего гибко адаптироваться к изменяющимся условиям жизни.

**Марія Бойчук
(Миколаїв, Україна)**

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНО – ПЕДАГОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ»

Згідно з великим тлумачним словником української мови термін «компетентність» стосується особи, яка має достатні знання в якій-небудь галузі, яка з чим-небудь добре обізнана, яка має певні повноваження, повноправна, повновладна. Сьогодні в літературі вживають два терміни – «компетенція» і «компетентність». На думку А. В. Баранникова, компетентність – це здатність, заснована на здобутих знаннях, його навчальному і життєвому досвіді, цінностях і нахилах, які він розвинув у результаті пізнавальної діяльності та освітньої практики [3, с. 13].

В узагальненому вигляді поняття «компетентність» – це сукупність здібностей, рис особистості, необхідних для успішної професійної діяльності в тій чи іншій галузі (В. А. Сластьонін, А. К. Маркова, А. М. Новиков, Л. І. Кобишева, Н. В. Кузьміна, Г. В. Мухаметзянова, С. Н. Чистякова та ін.).

Поняття «компетенція» трактують як обізнаність із чим-небудь. С. Бондар вважає, що «бути компетентним – це означає вміти мобілізувати в певній ситуації здобуті знання і досвід».

Англійський вчений Дж. Равен дає таке визначення: «Компетентність – це специфічна здатність, необхідна для ефективного виконання конкретної дії у певній галузі, яка охоплює вузькоспеціальні знання, уміння, способи мислення, а також відповідальність за свої дії». А. Хуторський під компетентністю розуміє володіння людиною відповідною компетенцією, яка охоплює її особистісне ставлення до діяльності та об'єкту. З цим визначенням погоджуємось і ми.

У Рекомендаціях з організації дослідно-експериментальної роботи зазначено, що компетентність – це здатність особистості до практичної діяльності, яка вимагає наявності певної системи знань, а отже, розуміння, відповідного типу мислення, яке дає змогу оперативно вирішувати різні проблеми і завдання [3, с. 28].

Аналіз різних підходів до визначення змісту поняття “компетентність” свідчить, що більшість дослідників пов'язують це поняття з певною професією. У літературі наявні такі поняття:

- життєва компетентність;
- професійна компетентність;
- цивілізаційна компетентність;
- етична компетентність;
- комунікативна компетентність;
- політична компетентність;
- мовна компетентність;
- психологічна компетентність;
- інтелектуальна компетентність;
- громадянська компетентність тощо.

Їх розглядають як систему знань, умінь та особистісних рис, які адекватні структурі та змісту діяльності особистості. Здебільшого запропоновані авторами наукові визначення дуже близькі, вони здебільшого уточнюють і доповнюють одне одного.

Загальноновизначені такі характеристики компетентності:

- розуміння суті завдання, яке виконують;
- знання, досвід у певній галузі й активне його впровадження;
- вміння обирати засоби, адекватні конкретним обставинам;
- почуття відповідальності за досягнуті результати;
- здатність оцінювати власні помилки й коригувати їх.

Як загальнокультурна категорія, компетентність – це рівень освіченості, достатній для самоосвіти і самостійного вирішення пізнавальних проблем, що виникають, та визначення своєї позиції.

Поняття «компетентність» у соціально-педагогічному аспекті трактують як здатність індивіда ефективно взаємодіяти з людьми в системі міжособистісних стосунків. Охоплює вміння індивіда орієнтуватися у соціальних ситуаціях; вміння правильно визначати особливості особистості та емоційний стан інших людей; вміння добирати адекватні способи спілкувати з людьми та реалізувати їх у процесі взаємодії. Отже, компетентність – це особистісне інтегративне утворення, яке охоплює смислові та світоглядні ознаки, операційно-діяльнісні елементи [3, с. 29].

Хоч поняття «компетентність» є інтегративним поняття, все ж воно визначає не стільки сукупність елементів тієї чи іншої компетентності, скільки зв'язок між ними. Ми вважаємо, що всі вони є складовими життєвої компетентності особистості, яка і визначає її життєву позицію.

«Компетенція» в перекладі з латини означає коло питань, у яких людина добре обізнана, має знання та досвід.

Які ж якості необхідні людині в будь-якій професійній діяльності? Дж. Равен, автор книги "Компетентність у сучасному суспільстві", на основі проведених досліджень так відповідає на це запитання:

- здатність працювати самостійно без постійного керівництва;
- здатність брати на себе відповідальність за власною ініціативою;
- здатність виявляти ініціативу, не питаючи інших, чи слід це робити;
- готовність помічати проблеми та шукати шляхи їх вирішення;
- уміння аналізувати нові ситуації й застосовувати вже наявні знання для такого аналізу;
- здатність ладити з іншими;
- здатність засвоювати будь-які знання за власною ініціативою;
- уміння приймати рішення на основі здорових суджень.

Педагогічна компетентність учителя - це єдність його теоретичної та практичної готовності до здійснення педагогічної діяльності. Проблема педагогічної компетентності цікавила багатьох науковців.

На думку Адольфа, компетентний педагог – це такий фахівець, який володіє ґрунтовними знаннями з будь-якого предмета шкільного курсу навчання. Ш. Амонашвілі розглядає педагогічну діяльність як творчий процес. В. Бондар вважає, що компетентний учитель організує педагогічну діяльність так, щоб вона була спрямована на отримання усвідомленого результату. М. Коломієць розглядає компетентність як сукупність знань, умінь, навичок, які потрібні для успішного виконання його функцій навчання, виховання, розвитку особистості дитини.

А. Маркова вважає, що професійно компетентна людина та, яка:

- успішно розв'язує завдання навчання й виховання, готує для суспільства випускника з бажаними психологічними якостями;
- задоволена професією;
- досягає бажаних результатів у розвитку особистості учнів;
- має й усвідомлює перспективу свого професійного розвитку;
- відкрита для постійного професійного навчання;
- збагачує досвід професії завдяки особистому творчому внеску;
- соціально активна в суспільстві;
- віддана педагогічній професії, прагне підтримувати навіть у складних умовах її честь і гідність, професійну етику;
- готова до якісної та кількісної оцінки своєї праці, уміє сама це робити [2].

А. Орлов у теорії та практиці професійної діяльності вчителя виділяє основні компоненти професійно-педагогічної компетентності: етичні установки вчителя, систему психолого-педагогічних знань, систему знань у сфері свого предмета, загальну ерудицію, засоби розумових і практичних дій, професійно-особистісні якості. На думку В. Синенка, варто розрізняти професійну підготовку фахівця та його професійну компетентність. Перше - це процес оволодіння потрібними знаннями та навичками, друге - результат цього процесу. В. Синенко трактує професійну компетентність учителя як інтегрування відповідного рівня його професійних знань, умінь, навичок, особистісних якостей, що виявляються в результаті діяльності.

За аналізом праць науковців можна визначити такі ключові компоненти професійної компетентності.

1. Інформаційна компетентність, яка передбачає володіння інформаційними технологіями, уміння опрацьовувати різні види інформації. Серед них уміння й навички роботи з друкованими джерелами, уміння здобувати інформацію з інших джерел, переробляти її відповідно до цілей і завдань педагогічного процесу.

2. Комунікативна компетентність - це вміння вступати в комунікацію (спілкування), бути зрозумілим, спілкування без обмежень. Ці вміння допомагають зрозуміти інших (учнів, учителів, батьків).

3. Продуктивна компетентність - це вміння працювати, отримувати результат, ухвалювати рішення та відповідати за них. Більшість науковців серед ключових компетенцій учителя на перше місце ставить саме продуктивну компетентність.

4. Автономізація на компетентність - це здатність до саморозвитку, творчості, самовизначення, самоосвіти, конкурентоспроможність. Адже вчитель перш за все вчиться сам, це вічний учень.

5. Моральна компетентність - це готовність, спроможність і потреба жити за традиційними моральними нормами.

6. Психологічна компетентність - це здатність використовувати психологічні засоби навчання в організації взаємодії в освітній діяльності.

7. Предметна компетентність, до змісту якої входить володіння певними засобами навчання у сфері навчального процесу (спеціальність). Це сукупність умінь і навичок, необхідних для стимулювання активності як окремих учнів, так і колективу в цілому. До неї входять уміння вибирати правильний стиль і тон у спілкуванні, управляти їх увагою, темпом діяльності.

8. Соціальна компетентність - це вміння жити та працювати з оточуючими.

9. Математична компетентність - це вміння працювати з числом, числовою інформацією.

10. Особисті якості вчителя (це теж одна з найголовніших складових професійної компетентності) - доброзичливість, чуйність, урівноваженість, витонченість, толерантність, рефлексія, людяність.

Отже, поняття «компетенції та компетентності» значно ширші за поняття «знання, уміння, навички», тому що охоплюють:

- спрямованість особистості (мотивацію);
- здібності особистості до подолання стереотипів, відчуття проблеми, прояв принциповості, гнучкості мислення;
- характер особистості - самостійність, цілеспрямованість, вольові якості.

Слід зазначити, що сучасні науковці здатні розглядати професійну компетентність учителя як сукупність трьох складових компонентів - предметно-технологічного, психолого-педагогічного, загальнокультурного [1]

Основні показники педагогічної компетентності вчителя - це передусім:

- особистісні якості, особливо перетворювальні та психологічні;
- усвідомлення ролі педагога у вихованні громадянина, патріота;
- безперервне підвищення загальної та професійної культури;
- пошукова діяльність педагога;
- володіння методами педагогічного дослідження;
- конструювання власного педагогічного досвіду;
- результативність навчально-виховного процесу;
- активна педагогічна діяльність, спрямована на перетворення особистості учня й учителя.

З огляду на зазначене можна стверджувати, що під професійною компетентністю педагога слід розуміти таку пошукову діяльність учителя, коли на основі бази знань, умінь, навичок та усвідомленого розуміння своєї ролі в суспільстві, безперервного самовдосконалення й саморозвитку особистості він забезпечує оптимальний варіант організації навчально-виховного процесу з метою формування творчої особистості.

На думку А. Макаренка, оволодіти педагогічною майстерністю може кожний педагог за умови цілеспрямованої роботи над собою. Вона формується на основі практичного досвіду.

Аналіз світових тенденцій у галузі педагогічної освіти засвідчує зростання вимог до педагогічного професіоналізму й особистих якостей учителя.

На думку вчених, основними проблемами, з якими зустрічаються вчителі в цьому тисячолітті, є:

- постійне ускладнення змісту освіти, гарантування високого рівня освітніх стандартів;
- ускладнення проблем виховання;
- безперервне оволодіння прогресивними технологіями навчання й виховання;
- розв'язання складних професійно-педагогічних проблем, які вимагають інтеграції знань, практичних умінь і навичок з таких суміжних з педагогікою наук, як філософія, психологія, медицина, економіка, кібернетика та ін.;
- робота в єдиному інформаційному середовищі, що передбачає раціональне використання інформаційних технологій у навчально-виховному процесі.

Усе це може здійснювати тільки вчитель з високою професійною компетентністю, розвиненими творчими здібностями, високим рівнем інтелігентності, ерудованості, здібностей до безперервної освіти.

Література:

1. Педагогіка вищої та середньої школи: Зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2004. Вип. 8.
2. Развитие образовательных процессов и становление гражданина в контексте европейской интеграции: Сб. статей Междунар. науч.-практ. конф. Луганск, 2004.
3. Формування громадянської компетентності учнівської молоді. Відкриття європейського року громадянської освіти в Україні: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Х., 2005.

Науковий керівник:
Д.п.н. Мещанінов О.П.

Ольга Боягіна
(Харків, Україна)

МЕТОДИКА ВИРОБЛЕННЯ НАВИЧОК ЛЕКТОРСЬКОЇ РИТОРИКИ У ПРАКТИЦІ ВИКЛАДАЧА

Досконале володіння професійним мовленням, вміння чітко і правильно виражати свої думки, триматися перед аудиторією, говорити правильно, розумно і захопливо - це нагальна потреба сучасного викладача, один із важливих інструментів впливу на студентів.

Ефект комунікаційного спілкування ґрунтується, в першу чергу, на риторичній майстерності. Його вищий пілотаж найяскравіше представлений в ораторстві. Риторика (в перекладі з грецького – теорія красномовства), як визначав Арістотель, – це здатність знаходити можливі способи струнко висловлювати свої думки щодо кожного даного предмету. Володіння риторикою – професійна вимога, яка пред'являється до кожного лектора. Володіння ж ораторством – це прояв його особистого таланту.

Лекторська риторика, як прагматичний варіант загальної риторики, включає все те, що дозволяє оволодіти загальними риторичними знаннями і уміннями, і те, що представляє їх адаптацію до специфічних умов викладацької діяльності. Вона базується на «трьох китах»: формальній, науковій і професійній логіці, філології, іміджології. Названі дисципліни складають підставу, на якій підноситься риторика як комплексна дисципліна. Але знання їх засад не завжди є секретом успіху.

Мистецтву говорити треба вчитися. Для цього слідє особливу увагу приділяти пізнанню технологічного оснащення комунікаційного спілкування, тобто тому набору психолого-дидактичних принципів мовної дії, без яких не мислиться ситуація спілкування. Важливою умовою ефективності технології мовлення є дотримання таких принципів, як доступність, асоціативність, сенсорність, експресивність, інтенсивність та ін. [1, 4, 7].

Важливим у ситуації спілкування є і так званий «ефект іміджу». Адже у восьми з десяти випадків сприйняття людини людиною спочатку здійснюється на основі враження про зовнішній вигляд. Він має істотне значення для схвалення аудиторією комунікатора. Елегантна манера спілкування, доброзичливий погляд, естетика одягу – все це надає на людей позитивну дію до початку промови виступаючого і сприяє підтримці уваги до себе протягом її викладання [3].

Закріпити або скорегувати первинні враження у людей від комунікатора допоможе «ефект перших фраз», головним критерієм якого є цікава інформація. Вона може бути абсолютно новою, епатажною або відомою, але поданою в новій інтерпретації, з супроводженням оригінальними прикладами [2].

«Ефект аргументації». Це раніше всього логіка виступу, яка сама по собі додає йому обґрунтованість і переконливість. Її магічна дія на людей пояснюється тим, що вона є формалізованими законами роботи нашого інтелекту. Логічний виклад інформації – створення комфортних фізіологічних умов для діяльності інтелекту. У результаті йде активний процес співрозміслення і осмислення інформації.

Логіка – це внутрішньоструктурна організація мови, а матеріалом її побудови є теоретична і емпірична аргументація. До теоретичної аргументації відносяться наукові положення, концепції, гіпотетичні думки. До емпіричної зараховують конкретний факт, цифрові показники, статистичні дані. Помилкою, що часто зустрічається, є захоплення виступаючого або теоретичною, або емпіричною аргументацією. Виходячи із знання аудиторії, треба визначити об'єм і характер використання і тій, і іншій аргументації. Важливо, щоб вони були присутні в кожному виступі. Річ у тому, що емпірична інформація розрахована на буденне, а теоретична – на теоретичну свідомість. Коли майстерно використовуються обидва види інформації, то синхронно включається в «роботу» і буденне, і теоретична свідомість, що сприяє діяльному оволодінню особою інформацією [6].

«Ефект квантового викиду інформації». За твердженням А.Ф. Коні, щоб лекція мала успіх, треба, по-перше, завоювати увагу слухачів, по-друге, утримати їх увагу до кінця.

Отже, проблема уваги – проблема номер один в комунікаційному спілкуванні. Це і зрозуміло. К.Д. Ушинський образно порівнював увагу з дверима, через які проходить все, що тільки входить в душу людини із зовнішнього світу.

Ефективним риторичним прийомом підтримки уваги аудиторії (особи) є «квантовий викид» інформації. Він виступає у вигляді:

– продуманого розподілу по всьому простору мови привабливих думок і аргументів, періодичній інтерпретації раніше сказаного, авторських узагальнень за підсумками якогось фрагмента мови.

– психологічно грамотного викиду через певні тимчасові інтервали слухачам кванта «свіжої» інформації.

У результаті виступаючий як би тримає на прив'язі увагу слухачів.

Даний прийом має і інше риторичне значення. З його допомогою можна забезпечити актуалізацію задуму мови, послідовне підведення слухачів до її кінцевої мети [5].

«Ефект інтонації і паузи». Це вельми доступний і продуктивний по результату риторичний інструмент. Фахівці стверджують, що уміла інтонація і своєчасні паузи сприяють 10-15%-му приросту інформації. Обумовлено це тим, що додання слову або фразі певної голосової тональності, як правило, викликає у слухаючих людей певні асоціації – спогади. У результаті відбувається інформативний приріст до того, що говорить виступаючий. При цьому він може бути із знаком «+» або «—», залежно від того, які емоції і асоціації викликає озвучувана інформація.

Делікатним риторичним інструментом є «пауза». Звернення до неї ефективно тоді, коли є упевненість, що слухачі активно включилися в комунікаційний процес, що їх мислення, пам'ять і увага інтенсивно беруть участь в ньому. Ось тоді для самостійного осмислення слухачами отриманої інформації, підключення до неї власних знань і корисна пауза (тимчасове припинення подачі інформації) як робочий момент в технології розумової діяльності, сприяючий відтворенню особою своїх знань (думок).

«Ефект словесної витонченості». Він пов'язаний з умінням «переправляти» думки у відповідні слова, грамотною побудовою пропозицій, дотриманням правил словонаголосів. «Прекрасна думка, – затверджував Вольтер, – втрачає свою ціну, якщо погано виражена, а якщо повторюється, то наводить на нас нудьгу».

Предмет і логіка мови підказують, які фрази гідні зайняти місце в мові. Не будь-яка фраза може бути вставлена в каркас лекції. Це можуть бути лише фрази, які не порушують сенс викладу, забезпечують його мовне втілення, доступне для осмислення.

Витонченість мови – це уміння естетично використовувати літературне багатство мови. Існує прямий зв'язок між словарним запасом виступаючого і художньою виразністю мови.

Одним з показників багатства мови вважається різноманітність синонімів, тобто близьких за значенням слів, що відрізняються смисловими і лінгвістичними відтінками. Щоб додати мові художню образність, використовувати в ній різноманітність риторичних прийомів (метафор, гіпербол і так далі), корисно знати класичну і сучасну художню літературу, національний колорит народних прислів'їв і приказок.

Недотримання мовних норм і літературної чистоти мови – явище, що нерідко зустрічається, навіть в публічних виступах і в роботі професійних дикторів радіо і телебачення. Це виявляється у вигляді неправильної вимови, спотворення сенсу понять або багатослівності, тавтології. Багато хто порушує вимоги нормативного наголосу і вимови. В зв'язку з цим рекомендується користуватися спеціальними довідниками, в яких закріплені літературні норми в області вимови.

«Ефект релаксації». Чим напружливий протікає комунікаційне спілкування, тим більше доводиться його учасникам прикладати зусиль по самоорганізації уваги. Про це повинен знати лектор і допомагати слухачам в такій нелегкій роботі над собою. У цих цілях використовується «ефект релаксації» – емоційне розслаблення і розумове перемикавання.

Класичним риторичним прийомом досягнення цього є дотепність і гумор. Гете говорив, що гумор – мудрість душі. Він багато в чому допомагає сприйняттю інформації, її осмисленню. Відомий вислів А. Герцена: сміх Вольтера зруйнував більше, ніж плач Руссо. Гумор створює природну паузу для відпочинку інтелекту людей, допомагає «перезарядити» його новою емоційною енергією, що позитивно позначається на працездатності.

«Ефект дисперсії». Нерідко лектор глибоко упевнений, що висловлена ним інформація, унаслідок професійної доступності і актуальності, активно сприйнята слухачами. Через деякий час він дізнається, що немало студентів викладену ним інформацію сприйняли не зовсім чітко.

Отже, в думці викладача склався задум лекції, в подальшому він надав йому словесну публічну форму, яку потім озвучив. Потім пішов процес сприйняття інформації слухачами. Як при розумовому відтворенні задуму, його словесному оформленні і озвучуванні, так і при ухваленні «інформаційного продукту» слухачами неминучі втрати і спотворення інформації.

Таким чином, лекторська риторика – найсильніший інструмент комунікаційного спілкування. Оволодіння нею на належному технологічному рівні завжди пов'язано зі зростанням особистого рейтингу викладача.

Література:

1. Ключев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов. / Е.В. Ключев. – М.: ПРНОР, 2001. – 272 с.
2. Леммерман Х. Учебник риторики: тренировка речи с упражнениями. / Х. Леммерман. – Интерэксперт, 1998. – 253 с.
3. Льюис Д. Тренинг эффективного общения. / Д. Льюис. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 224 с.
4. Михальская А.К. Основы риторики: мысль и слово: Учебное пособие для учащихся 10-11 классов общеобразовательных учреждений. / А.К. Михальская. – М.: Просвещение, 1996 – 416 с.
5. Пешков И.В. М.М. Бахтин: от философии поступка к риторике поступка. / И.В. Пешков. – М.: Лабиринт, 1996. – 176 с.
6. Ребрик С. Презентация: 10 уроков. / С. Ребрик. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2004. – 200 с.
7. Сопер Поль. Основы искусства речи. / П. Сопер. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. - 448с.

Роксолана Гірак, Катерина Петрашева
(Івано-Франківськ, Україна)

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. М. ВОДОВОЗОВОЇ ЯК ПРОЯВ НАСТУПНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ КІНЦЯ 19 СТ. – ПОЧ. 20 СТ.

Постановка проблеми в цілому. Кінець 19 – поч. 20 ст. є складним періодом в історії відносин між українською та російською педагогікою через його специфічне висвітлення у радянській педагогічній літературі, а тому потребує нової парадигми осмислення.

Аналіз сучасних педагогічних джерел свідчить, що педагогічна спадщина кін. 19– поч. 20 ст. знаходиться в полі зору українських науковців, проте симбіоз між українською та російською педагогікою того періоду загалом та щодо педагогічної діяльності К. Д. Ушинського як українського педагога зокрема залишається недостатньо дослідженим, що і визначає актуальність теми дослідження.

Завдання доповіді – довести взаємозв'язок та взаємозбагачення діяльності українських і російських педагогів кін. 19 – поч. 20 ст. на прикладі Є. М. Водовозової. Для цього зупинимось на аналізі педагогічної діяльності Є. М. Водовозової.

Виклад основного матеріалу. Труднощі у виявленні «українськості» педагогіки кін. 19 – поч. 20 ст. зумовлені історичними обставинами життя української інтелігенції в період царського самодержавства, під час якого неодноразово видавалися заборони на українську мову.

Однією із визначних педагогічних постатей того часу є письменниця, випускниця одного з найпрестижніших навчальних закладів Росії того часу – Смольного інституту благородних дівичь, Є. М. Водовозова, куди у 1859 р. перевели К. Д. Ушинського. Йому поставили завдання реорганізувати

інститут відповідно до сучасних вимог. У своїх мемуарах Є. М. Водовозова наголошує, що саме поява К. Д. Ушинського перевернула вверх дном устої цього “стоячого інститутського болота”. Значним внеском в українську та російську педагогіку є мемуарні твори Є. М. Водовозової: “К. Д. Ушинский и В. И. Водовозов” [2], “Дореформенный институт и преобразования К. Д. Ушинского” [2]. Вона була свідком того, як навкруги великого педагога згуртувалися кращі вчителі, як йому вдалося ввести новий навчальний план, де головним предметом стало вивчення рідної, а не іноземної мови, почала вивчатися рідна література, природничі науки, започатковано викладання рідною мовою. Згадується і про введення дворічного педагогічного класу, навчаючись у якому, Є. М. Водовозова з ранніх літ відчула значний вплив ідей К. Д. Ушинського на формування своїх педагогічних поглядів.

Аналізуючи педагогічні ідеї класиків вітчизняної і закордонної педагогічної думки, Є. М. Водовозова висуває гуманістичні ідеї виховання, відстоює їх і розглядає з погляду характеристики російського суспільства.

Як і К. Д. Ушинський, Є. М. Водовозова відстоювала антропологічний підхід, який виражався у розвитку цілісної особистості під провідним впливом єдності виховання і навчання. Вона виступала за навчання і виховання дітей рідною мовою на народному фундаменті: піснях, казках, загадках, приказках [1, 2]. Взнявши за основу погляди К. Д. Ушинського, створила чудові нариси і розповіді про природу і життя народів не тільки в Росії, а й у західноєвропейських державах.

Слідом за своїм учителем вона вважала, що вихователь, виховання і навчання відіграють провідну роль у всебічному розвитку дитини, найдійовішим образом впливають на розвиток усіх його задатків, фізичних, розумових сил та здібностей.

Є. М. Водовозова власними працями сприяла теоретичній розробці змісту і методики виховної роботи з дітьми дошкільного віку головним чином в умовах сімейного виховання. Зокрема, педагогиня розробила програму розвитку рідної мови у дітей, запропонувала методику дітей за допомогою російського фольклору.

Є. М. Водовозова першою в дошкільній педагогіці повно розкрила проблеми розумового і морального виховання дітей починаючи з раннього віку. Вона правильно вказувала, що моральне виховання дитини так тісно пов'язано з її розумовим розвитком, що важко говорити про кожне з них окремо.

Педагог виступала проти передчасного навчання дітей грамоті, письму, числам й іноземним мовам. Зате велике значення вона додавала пробудженню в дитини самостійної думки.

Прогресивними для другої пол. 19 – поч. 20 ст. були висловлення Є. М. Водовозової про значення праці в житті дітей. З її погляду, працьовитість – це універсальна цінність, тому що впливає на успіх видів діяльності дітей.

Висновки. Є. М. Водовозова є ученицею й послідовницею К. Д. Ушинського, ідеї якого становлять органічну частину її педагогічно-літературної творчості, Мемуарні праці Є. М. Водовозової сприяли збереженню пам'яті про діяльність К. Д. Ушинського, а педагогічна діяльність і творчість засвідчила тісний взаємозв'язок між українською та російською педагогікою та довела, що кін. 19 – поч. 20 ст. був плідним періодом взаємозбагачення російської й української педагогічної думки.

Література:

1. Водовозова Е. Н. Умственное и нравственное развитие детей от первого проявления сознания до школьного возраста / Е. Н. Водовозова – Спб., 1891. – С. 100 –270.
2. Фролова О. А. Е. Н. Водовозова о воспитании детей дошкольного возраста / О. А. Фролова – ГУП изд-во МП РСФСР. – М., 1949. – 135 с.
3. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки : навч. посібн. /від упорядників, вступ та упорядкув. З. Н. Борисової, В. У. Кузьменко; за заг. ред. З. Н. Борисової. – К : Вища шк., 2004. – С. 365 – 375.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Янишин Ольга Каролівна.

Ольга Гладун
(Вінниця, Україна)

ЗДАТНІСТЬ ПЕДАГОГА ДО ФАСИЛІТАЦІЇ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ВЗАЄМОРОЗВИТКУ УЧНІВСЬКОГО КОЛЕКТИВУ ТА УЧИТЕЛЯ

Постановка проблеми. Педагогічна фасилітація – вид діяльності, притаманний працівникам освітнього середовища із якісно новим рівнем комунікативних умінь, що відповідають запитам сучасної практики. Зважаючи на стрімкий ріст та реорганізацію сучасного освітянського поля нашої держави, ми потребуємо здатного до адаптації у будь-яких педагогічних ситуаціях учителя з чітко вираженим розумінням мірила професійних якостей, до яких відносимо фасилітативні здібності.

Необхідність у переході від традиційних уявлень про педагогічний процес до відверто нової організації співпраці педагога з учнівським колективом зумовлює переосмислення його ролі та функціонального арсеналу. За О. Фісун, учитель при умові фасилітації навчально-виховного процесу з інформатора перетворюється в організатора самостійної роботи учнів, тобто фасилітатора [1, с. 134].

Новітні дослідження явища фасилітації доводять його причетність до стимулювання стосунків між учителем і учнівським класом, однак у психолого-педагогічній літературі не зроблено акцент на пріоритетності характеристик педагогічної фасилітації для взаєморозвитку обох сторін освітнього процесу.

Мета статті – висвітливши різноманітність суджень про явище педагогічної фасилітації, довести її необхідність у системі становлення і розвитку взаємної співпраці між учителем і учнівським колективом.

Виклад основного матеріалу. Наукова література пояснює поняття фасилітація як підвищення ефективності діяльності індивіда за умови присутності іншого, який виступає лідером, керівником, прикладом, зразком, можливо, буксиром. Фасилітація – похідне від англійського facilitate – полегшувати, допомагати, спрямовувати, підтримувати і под. У психології фасилітація роз'яснюється як діяльність, що відбувається за умови актуалізації у свідомості образу людини (групи, колективу), що виконує роль суперника, спостерігача [2, с. 621]. Засновником нового реформаторського погляду на проблематику фасилітаторського процесу у 60-х рр ХХ століття став Роберт Зайонс. У статті «Соціальна фасилітація» він висунув припущення про ефект фасилітації (у значенні сприяння), що досягається у разі спостереження сторонніх при виконанні механічної роботи і протилежного ефекту інгібіції, коли спостерігачі викликають негативне збудження. Природно, що подібне твердження викликало дискусію у науковому світі. К. Роджерс стверджував, що фасилітатором у навчанні для інших може стати лише особистість, котра є фасилітатором, у першу чергу, для себе. При чому, мова йде не про стандартні форми самоосвіти. Процес власної самоосвіти і саморозвитку вчителя пов'язується з пошуком свого «Я», і тяжіє до внутрішнього досвіду [3, с. 385].

Загалом явище фасилітації у педагогіці, психології, соціології цікавило низку дослідників: С. Харкінса, М. Шеріфа, Н. Тріплетта, Ф. Олпорта, В. Бехтерева, О. Врублевську, В. Давидова, Г. Коджаспірову, Є.Шиянова та ін. Задля розуміння явища фасилітації варто опиратись на сучасних вітчизняних науковців, серед яких: І. Жижин, С. Дячук, М. Казанжи, О. Левченко, О. Фісун, О. Шевченко. Так, кожен із перелічених авторів визначає фасилітацію як:

1. стиль педагогічного спілкування, який передбачає полегшену взаємодію під час спільної діяльності студентів та викладачів; не нав'язливу допомогу групі чи окремій людині в пошуку засобів виявлення розв'язування проблем, налагодженні комунікативної взаємодії між суб'єктами діяльності (С. Дячук);

2. ключовий чинник професіоналізму педагога, що охоплює особистісні риси та характеристики (спрямованість, стосунки, мотиви, цінності тощо) і їх професійне втілення у діяльності та спілкуванні (індивідуальний стиль діяльності, комунікативна компетентність тощо) [4, с. 260;] (К. Шевченко).

3. допомогу учням у розумінні себе, у пошуку гармонії у стосунках з іншими (учнями, друзями, учителями, рідними); процес перетворення класу на спільноту, включаючи і самого учителя; процес створення зворотних взаємозв'язків з учнями; організація процесу навчання, за якого один із представників учнівського колективу виконує роль асистента учителя; організація груп вільного навчання з метою підвищення культури міжособистісного спілкування, актуалізації особистісних установок (доброзичливості, безоцінного, сприйняття), які характерні для учасників фасилітуючого навчання (О. Фісун);

4. дотримання фасилітатором політики непрямого втручання, допомоги розвитку навичок співпраці між учнями, встановлення справедливості, вирішення конфліктних ситуацій;

5. сприяння у розвитку іншої людини, і має вияв у розвитку самого фасилітатора, тобто має чітке спрямування на себе (М. Казанжи).

Сформульовані розуміння фасилітації є далеко неповною характеристикою (та найбільш загальною) для даного процесу. Різноманітність суджень поєднує спільне означення, характерне для фасилітативного явища будь-якої галузі наукових знань – полегшення, пришвидшення, допомога. Це підтверджує і наукове дослідження фасилітації і її виявів М. Казанжи, акцентоване на використанні терміну «фасилітативність» у науках, що вивчають певні аспекти взаємодії людей [5, с. 22]. Все ж у педагогіці поняття фасилітації вивчено найбільше.

Експериментальна робота багатьох учених-педагогів та багатий науковий досвід провідних освітян доводить необхідність наявності координатора у виховному процесі учнівського колективу. Тобто фахівця, котрий зорієнтував роботу класу у правильне русло, став лідером і товаришем з відзнакою зразковості, – що полегшить процес сприяння у розвитку стосунків у класі між учителем та учнями, між самими учнями.

У структурі якостей, що впливають на формування педагога, необхідно особливу роль надавати здатності до фасилітаційної діяльності. Як справедливо зазначає О. Фісун, від високої здатності педагога до фасилітації навчання залежить індивідуалізований, диференційований і творчий аспект ставлення до учнів. Такий педагог значно більше уваги приділятиме переживанням учнів, вступатиме з ними у діалог, продуктивно співпрацюватиме у навчально-виховному процесі, частіше використовуватиме їх думки у власній роботі, аналізуватиме їх, зберігатиме доброзичливість на уроці [6, с. 70].

Висновки. Педагог-фасилітатор у ролі класного керівника у змозі організувати учнівський колектив таким чином, щоб наповнити клас дружньою атмосферою, взаємною повагою, підтримкою; залучитись допомогою «сильних» учнів у процесі роботи із учнями, що потребують додаткової підтримки, мають низький статус у класі, не мають навчальних досягнень, не є активними учасниками шкільного життя; адаптувати і створити спеціальні умови для учнів, котрі долучились до учнівського колективу нещодавно; створити класні, шкільні виховні заходи із використанням креативної сполучної діяльності педагога і класу.

Безумовно, від учителя позиція фасилітатора вимагає постійної сконцентрованості на процесі власного самовдосконалення. Подібна позиція педагога у відношенні до класу є досить вагомою через невичерпні можливості для допомоги і скорочення проблемного поля у житті учнівського колективу.

Педагог-фасилітатор – збірний образ, структурований за вимогами елітарної особистості, з якісними рисами освітянського змісту, покликанням якого є полегшення навчально-виховного процесу для учнівської молоді.

Література:

1. Фісун О. Педагогічна фасилітація як багатозначний феномен / О. Фісун / Засоби навчання та науково-дослідницької роботи. Випуск 34. – С. 133 – 139.
2. Степанов С. Популярная психологическая энциклопедия. – М.: ЭКСМО, 2005. – 672 с.
3. Бархаев Б. Педагогическая психология. – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.
4. Шевченко К. Педагогічна фасилітація у контексті професійної компетентності вчителя / К. Шевченко / Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Психологічні науки. – Випуск 2. 13 (109). – С. 258 – 263.
5. Казанжи М. Поняття фасилітативності, її види та деякі грані прояву основної функції / М. Казанжи / Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова, 2012. – Т. 17. Вип. 5. – С. 21 – 37.
6. Фісун О. Проблема фасилітуючої позиції педагога у наукових дослідженнях / О. Фісун / Професійна освіта. Наукові записки. Серія: Педагогіка, 2011. - № 2. – С.67 – 72.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Хамська Неля Болеславівна.

Ольга Голованева
(Талдыкорган, Казахстан)

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Младший школьный возраст является ответственным этапом школьного обучения. В этот период определяются большие возможности разностороннего развития ребенка.

Основная задача взрослых в работе с детьми младшего школьного возраста – создание условий для раскрытия и реализации возможности детей с учетом индивидуальности каждого ребенка. (Воронова А.Д.)

Проблема развития познавательной активности школьников – одна из самых важных проблем современной школы.

Помимо мыслительной деятельности, важно в ребенке развить его индивидуальность, уметь самому самоутверждаться и самовыражаться. Способность самостоятельно приобретать и оценивать новую информацию.

Самостоятельная познавательная деятельность является незаменимым средством активизации учащихся. Развивается она в процессе выполнения учебных творческих заданий, представляющих собой систему поэтапно усложняющихся учебных задач, каждая из которых представляет собой проблемную ситуацию для ученика.

Систематическое введение творческих заданий во все виды учебной деятельности ведет к развитию познавательной активности и способствует познавательному интересу в учебе.

Л.С.Выготский. Создание положительной мотивации и высокого эмоционального настроения – еще одно условие успешного развития познавательной самостоятельности учащихся. Для младших школьников в силу индивидуальных и возрастных особенностей очень важна благоприятная и эмоциональная обстановка на уроках.

Если у обучаемого нет желания, интереса к способам и содержанию учебной деятельности, то нет надежды, добиться существенных результатов в ее выполнении, поскольку мысль рождается не из другой мысли, а из мотивационной сферы нашего мышления (Л.С.Выготский).

Н.А.Половникова определяет познавательную самостоятельность по следующим уровням:

Копировально-воспроизводящие, комбинированный и творческий.

I уровень – самостоятельное выполнение школьниками упражнений, заданий и задач с целью тренировки по показанному, готовому образцу, где знания детей «не перестраиваются», а выполняются воспроизводящие действия с минимальной затратой умственных усилий.

II уровень – характеризуется тем, что дети выполняют более сложные действия по переносу знаний и умений, т.е. осуществляют самостоятельную деятельность.

III уровень – умение творчески использовать имеющиеся знания и умение в новых условиях, при решении различных проблемных ситуаций, проявление готовности практически использовать знания в жизни на уровне творческой деятельности по заданной учителем теме, а также на уровне творческой деятельности по самостоятельно избранной теме.

Разноуровневый подход к школьнику помогает нам увидеть и проанализировать самостоятельную деятельность школьника.

И.Я. Лернер и М.Н.Скаткин предложили пять методов обучения выявления степени активизации и самостоятельности.

1. Объяснительно-иллюстративный метод.

Как показывает практика, нестандартные формы обучения являются одним из путей активизации познавательной деятельности младших школьников. К ним относятся нетрадиционные уроки, уроки комбинированного типа, уроки – путешествия, уроки – экспедиции, исследования, уроки – деловые игры, уроки – пресс-конференции, уроки – соревнования, уроки типа КВН, театрализованные уроки, компьютерные уроки, уроки – сомнения, уроки – аукционы, уроки – зачеты и др.

Дидактическая игра является для детей начальных классов как средство развития и формирования познавательной самостоятельности.

Этот вид работы представляет собой сложное педагогическое явление, она и является формой обучения, и средством всестороннего развития школьника. Дидактические игры должны быть различных типов и видов, они должны органически сочетаться с другими методами и технологиями обучения.

И.Я. Лернер и М.Н.Скаткин предложили выделить пять методов обучения, причем в каждом из последующих степень активности и самостоятельности в деятельности обучаемых нарастает.

1.Объяснительно - иллюстративный метод. Учащиеся получают знания из учебной или методической литературы, через экранное пособие в «готовом» виде. Воспринимаемая и осмысливаемая факты, оценки, выводы, учащиеся остаются в рамках репродуктивного мышления.

2.Репродуктивный метод. К нему относят применение изученного на основе образца или правила. Деятельность обучаемых носит алгоритмический характер, т.е. выполняется по инструкции, предписанным правилам в аналогичных, сходных с показанным образцом ситуациях.

3.Метод проблемного изложения. Используя самые различные источники и средства, педагог, прежде чем излагать материал, ставит проблему, формирует познавательную задачу, а затем, раскрывая систему доказательств, сравнивая точки зрения, различные подходы, показывает способ решения познавательной задачи.

4.Частично поисковый -эвристический метод. Заключается он в организации активного поиска решения выдвинутых в обучении познавательных задач либо под руководством педагога, либо на основе эвристических программ и указаний. Процесс мышления приобретает продуктивный характер, но при этом поэтапно направляется и контролируется педагогом или самими учащимися на основе работы над программами и учебными пособиями.

5. Исследовательский метод. После анализа материала, постановки проблем, задач и краткого устного или письменного инструктажа обучаемые самостоятельно изучают литературу, источники, ведут наблюдения и измерения, а также выполняют другие действия поискового характера. Инициатива, самостоятельность, творческий поиск проявляются в исследовательской деятельности наиболее полно. Методы учебной работы непосредственно перерастают в методы научного исследования.

Исследовательская и проектная деятельность учащихся также является инновационной образовательной технологией и является средством повышения познавательной активности. Технология построения урока – исследование как универсального средства, обеспечивает развитие исследовательской мотивации учащихся и формирование исследовательских умений в учебном процессе.

Для развития познавательного интереса у младших школьников в процессе учебной деятельности следует учитывать и использовать уже имеющийся у них опыт, те знания, которые они получили в жизни: через средства массовой информации, в семье, книги. Учителя должны определить позицию ребенка.

«Я уже знаю...», «Хочу сам...», «Я думаю, что...», что играет главную роль в углублении познавательного интереса. Поддерживание инициативы, самостоятельности ученика, его стремление к индивидуальному выбору задания, способы его выполнения. Учитывать детей слушать, отвечать, строить вопрос по теме, решать логические задачи, воображать самостоятельности школьника.

Частная смена видов деятельности и форм работы не утомляет детей, а помогает развиваться творчески.

Знания, которые школьник применяет на практике, формируются в деятельности. Проблема развития познавательной активности является актуальной.

Развитие познавательного интереса, можно добиться, стимулируя познавательную деятельность школьников и повышая их собственные усилия в овладении знаниями в процессе обучения.

Литература:

1. Н.А.Половникова. Уровни познавательной самостоятельности.
2. И.Я.Лернер. Методы и обучения выявления степени активности и самостоятельности
3. Асмолов А.Г. Как проектировать универсальные учебные действия.

**Валентина Горленко
(Гомель, Беларусь)**

МОДЕЛИ ПРОДУКТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА С СЕМЬЕЙ

Понятие «модель» в социальной педагогике следует рассматривать как схему, образец, описание определенных действий специалиста в конкретной профессиональной ситуации. В словаре по социальной педагогике читаем: «Модель – мысленный или условный образ, аналог какого-либо объекта, процесса или явления, воспроизводящий в символической форме их основные черты; формализованная теория, на основе которой может быть сделан ряд предположений; символическое изображение структуры, типа

поведения и образцов взаимодействия в социальных процессах; стандарт для измерения отклонений реальных процессов от предполагаемых» [1, с. 157]. Модели продуктивного взаимодействия социального педагога с семьей – это образцы концептуально-практических подходов к пониманию сущности проблем семьи, налаживанию возможных контактов с родителями и детьми, поиску эффективных путей сотрудничества.

В работе социального педагога с современной семьей используется несколько моделей. Для их упорядочения и логической структурированности специалисты в области социальной педагогики делают попытки их классификации и более четкого определения их сущности и назначения. Одна из таких классификаций предложена доктором психологических наук, профессором, действительным членом Академии социальных и педагогических наук Р. В. Овчаровой [2, с. 346–347]. В зависимости от характера причин, вызывающих проблемы в детско-родительских отношениях, она, в частности, выделяет следующие модели взаимодействия социального педагога с семьей.

Диагностическая модель. Основывается на предположении дефицита у родителей специальных знаний о ребенке, семье в целом, воспитательных функциях, стилях и типах родительского поведения. Объект диагностики – детско-родительские отношения благополучной/неблагополучной семьи. Данная модель лежит в основе всей многоплановой работы социального педагога с семьей, так как диагностическое заключение служит основанием для принятия последующего организационного решения.

Социальная модель. Используется в тех случаях, когда семейные трудности выступают как результат неблагоприятных объективных и субъективных обстоятельств. Такая модель предполагает, что разрешение проблем семьи должно сопровождаться не только анализом сложившейся жизненной ситуации семьи, но и прогнозированием ее позитивных изменений и возможных результатов. При использовании этой модели социальный педагог привлекает к работе с семьей других специалистов, оказывает материальную помощь, при необходимости занимается трудоустройством, содействует в поиске жилья и др.

Психологическая (психотерапевтическая) модель. Применяется тогда, когда причины трудностей детско-родительских отношений лежат в области общения, личностных особенностей членов семьи. Эта модель предполагает анализ семейной ситуации, психодиагностику личности, диагностику семьи. Практическая помощь заключается в преодолении барьеров общения и устранении причин их появления. Главным в реализации этого подхода является принцип учета индивидуально-личностных особенностей родителей и детей, отношение к ним со стороны социального педагога как субъектам взаимодействия, принятие решений с максимально возможным учетом интересов всех участников общения и взаимоотношений.

Педагогическая модель. Базируется на гипотезе о недостатках педагогической компетентности родителей. Субъектом претензий в таком случае выступает ребенок. Педагогическая модель опирается на множество негативных ситуаций в сфере детско-родительских отношений: отсутствие взаимопонимания между родителями и детьми; снижение значимости коммуникативных контактов; отклонения в социальной и эмоциональной сферах ребенка; эмоциональная дистанция во взаимоотношениях; проблемы личностного роста и особенностей развития ребенка; несоответствие ребенка «идеальному образу», имеющемуся у родителей, и др. [4, с. 70]. Однако здесь социальный педагог ориентируется не столько на индивидуальные возможности родителей, сколько на универсальные с точки зрения педагогики способы и приемы воспитания.

Российские авторы учебного пособия «Семьеведение» Е. И. Зритнева и Н. П. Клушина [4, с. 196–197] среди краткосрочных моделей взаимодействия социального педагога с семьей называют кризисинтервенционную и проблемно-ориентированную.

Кризисная модель взаимодействия. Предполагает оказание помощи непосредственно в кризисных ситуациях, которые могут быть обусловлены изменением в естественном жизненном цикле семьи или случайными травмирующими обстоятельствами. Такими событиями могут быть: развод родителей, тяжелая болезнь или смерть одного из членов семьи, потеря трудоспособности или работы одним из родителей, лишение свободы одного из родителей, появление новых членов семьи (отчим, мачеха, другой ребенок) и др. Кризисная ситуация требует быстрого реагирования, фокусирования внимания на масштабах дезадаптации и имеющихся средствах ее преодоления. Используются как внутренние ресурсы семьи, так и внешние формы помощи.

Проблемно-ориентированная модель взаимодействия. Эта модель направлена на решение определенных практических задач. Работа с конкретной семьей необходима в том случае, если есть проблема, связанная с особенностями воспитания детей в этой семье. К таким проблемам относятся: деструктивное отношение к ребенку, неверный стиль воспитания, неудовлетворительный психологический климат семьи и т. п. Согласно этой модели, социальный педагог концентрирует усилие на той проблеме, которую осознала семья и над которой она готова работать. Следовательно, задача социального педагога – создать необходимые для этого предпосылки.

В качестве основных содержательных направлений социального педагога в продуктивном взаимодействии с семьей можно выделить следующие.

Работа с семьей как социальным институтом. Эта работа включает в себя, во-первых, психолого-педагогическую диагностику проблем и трудностей конкретной семьи, во-вторых, предполагает оказание помощи семье по установлению в ней нравственной атмосферы, толерантности, взаимопонимания и сотрудничества, психолого-педагогическое просвещение родителей и развитие их педагогического сознания, в конечном счете – формирование психолого-педагогической культуры семьи.

Деятельность социального педагога основывается на приоритете личности и семьи по отношению к любым общественным институтам. Специалист обеспечивает допустимое и целесообразное вмешательство в процесс семейного воспитания.

Социально-педагогическая помощь семье используется там, где другие формы не дают эффективных результатов. При этом социальные педагоги идут в семью, чтобы иметь возможность наблюдать и по мере необходимости участвовать в ее повседневной жизни. Свои наблюдения они обсуждают с членами семьи и совместно ищут решения существующих проблем. Следует подчеркнуть, что эта работа возможна только с согласия всех членов семьи и требует длительного времени. Только в продолжительном общении могут возникать действительно доверительные отношения, что является предпосылкой для дальнейшей помощи.

Другим социальным институтом, играющим наряду с семьей огромную роль в воспитании и адаптации личности в обществе, является *школа*. Она должна оказывать решающее влияние на жизненную ситуацию детей в период школьного возраста. С одной стороны, школа находится в конфронтации с семейными проблемами подростков, с другой – семейные проблемы могут возникать или усиливаться в школе. До сих пор существующая практика подхода к данным проблемам часто приводит к изоляции детей и подростков, находящихся в социально опасном положении. Однако как раз эти ученики четко дают понять, что готовы принять помощь. Наблюдается тенденция восприятия этими детьми школы как центрального жизненного пространства, где они проводят свое свободное время, ибо дома их ожидает дискомфорт: или пустая квартира, или тяжелая атмосфера семьи, переживающей кризис, или другие неблагоприятные обстоятельства.

Так как все дети должны посещать школу, то тесное сотрудничество обеих сторон представляет в своем роде шанс для своевременной и целенаправленной помощи школьникам для создания нормальных социальных условий их развития. Взаимодействие школы и семьи удастся реализовать как раз через посредничество социальных педагогов в школе. Работа данного специалиста предоставляет школе возможность своевременно распознать проблемы обучающихся и их семей, соответственно на них реагировать, а также подключить к сотрудничеству другие социальные службы и организации. Эффективность социально-педагогической деятельности зависит от того, какое место она занимает в школе. В связи с этим одна из задач социального педагога – регулярный обмен информацией о жизни и деятельности детей в школе и дома.

Актуализация воспитательного потенциала семьи. Успешная воспитательная деятельность родителей зависит не только от уровня их теоретических знаний, но и от их педагогических умений и способностей. Высокий уровень психолого-педагогической культуры взрослых немислим без сочетания сознательной родительской любви к детям с высокой и разумной требовательностью к ним. Поэтому содержание подготовки родителей к воспитанию детей нельзя сводить только к системе знаний. Необходима организация их психолого-педагогического всеобуча, повышающего уровень культуры, где немалую роль играет социальный педагог.

Постижение педагогики родителями происходит дома, на работе, на отдыхе, в игровой деятельности, при соблюдении обрядов, в повседневном общении. Здесь основную роль играет народная педагогика, способствующая повышению психолого-педагогической культуры семьи. Возможности народной педагогики также должны использоваться социальным педагогом. Воспитывая детей в семье, общаясь с ними, родители расширяют свой педагогический кругозор. В это время у них на основе полученных специальных знаний активно вырабатываются воспитательные умения и навыки, совершенствуется мастерство.

Оказание помощи детям, находящимся в социально опасной ситуации. В такой помощи нуждаются дети, оказавшиеся в неблагоприятных, угрожающих их здоровью и развитию, условиях: дети – жертвы жестокого обращения в семье; дети, находящиеся в состоянии длительного конфликта и отчуждения с родителями, друзьями, соседями, сверстниками, ставшими причиной дезадаптации. Такие группы детей представляют собой суммарный результат семейно-педагогической запущенности в виде недостаточности общения и саморегулирования поведения. Факторами образования отрицательных качеств выступают не только имеющиеся личностные недостатки, искаженные возрастные особенности детей, но и устойчивые отрицательные психические состояния, осложненные отношениями ребенка с окружающим миром – в первую очередь с родителями.

Работа социального педагога в данном направлении включает в себя внедрение комплекса социально-педагогических мер, направленных на реализацию государственной семейной политики на местном уровне, гуманизацию, педагогизацию семейной среды, на укрепление семьи и повышение ее престижа; активизацию воспитательного потенциала семьи; пропаганду позитивного опыта семейного воспитания; включение детей и родителей в социально значимую деятельность, укрепление социальной нормы благополучной семьи.

Профилактическая работа социального педагога. Предупреждение отклонений в поведении учащихся представляет собой совокупность общесоциальных, правовых, целенаправленно психолого-педагогических, терапевтических, организационных мер. К этому направлению работы социального педагога подключаются организации творческой деятельности детей на базе центров: досуговых, художественного и технического творчества, профессиональной ориентации, природоохранной деятельности, спортивно-оздоровительных комплексов. Социальный педагог находит контакт со специалистами и сотрудничает с ними. Такая работа социального педагога содействует адаптации детей, их активному самоутверждению в окружающей среде, в результате чего у них появляется способность к

фізическому, нравственному, духовному виживанню як в существующем социуме, так и в новых обстоятельствах, готовность выбрать адекватные способы существования.

В заключение отметим, что в арсенале социального педагога имеется значительный багаж способов продуктивного взаимодействия с семьей для повышения качества воспитательного процесса. Используя самые различные направления и формы связи, социальный педагог может эффективно влиять на качественные изменения ключевых сторон семейного воспитания, повышать родительскую компетентность, реализовывать модели поддержки и защиты прав ребенка.

Литература:

1. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 368 с.
2. Овчарова, Р. В. Справочная книга социального педагога / Р. В. Овчарова. – М. : ТЦ Сфера, 2005. – 480 с.
3. Мартынова, В. В. Социально-педагогическая работа с семьей : пособие для социальных педагогов учреждений образования, специалистов органов управления образованием / В. В. Мартынова, А. Н. Ходосок. – Минск : Нац. ин-т образования, 2010. – 216 с.
4. Зритнева, Е. И. Семейведение : учеб. пособие / Е. И. Зритнева, Н. П. Клушина. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006. – 246 с.

**Олександра Горошко, Віра Драчук
(Чернівці, Україна)**

ВПЛИВ СТРЕСУ НА НАВЧАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТА

Переважна більшість людей в сучасному суспільстві знаходиться під впливом стресу, бо у часи науково-технічної революції, в які ми живемо, посилюється психічна діяльність людей. Це пов'язано з необхідністю засвоєння і переробки великого обсягу інформації. Тому й виникає проблема емоційного стресу, тобто напруження і перенапруження фізіологічних систем організму під впливом емоційних чинників.

У сучасному житті стреси відіграють дуже значну роль. Вони впливають на поведінку людини, її працездатність, здоров'я, взаємовідносини з оточуючими і у родині.

Важко перелічити усі причини стресових розладів, але вчені пропонують наступну систематизацію основних причин: 1) патологічні спадкові фактори; 2) особливості особистості; 3) вік (юнацький, пізній); 4) особливі періоди життя; 5) фізичні та емоційні перенапруження на роботі; 6) негативні потрясіння; 7) стихійні лиха; 8) нездатність чи втрата довірливих взаємовідносин зі своїм близьким оточенням; 9) низький рівень чи відсутність соціальної підтримки; 10) тяжкі "удари долі" (смерть чи розлучення).

Чи можна жити без стресу? Наука стверджує: не можна. Отже, адаптуватися до нових умов ми повинні постійно. Життя – це постійне джерело змін. Перший важливий період у житті молоді людиниє вступ у ВНЗ. Школяр у минулому, входить до нової, незвичної атмосфери, з іншими проблемами та іншою орієнтацією навчального процесу. Процес адаптації його до нових умов – складний процес [1, с.96-102, 2, с. 103-111]. Початок навчання у ВУЗі у більшості випадків припадає на 17 – 18 років і має ряд особливостей, які в психологічній літературі представлені як перехідний етап від підліткового віку до юнацького. Соціальна ситуація розвитку, яка характерна для студентського віку, дає можливість стверджувати, що даний віковий період характеризується виробленням стійких властивостей особистості, стабілізацією усіх психічних процесів, досягненням максимуму творчих, інтелектуальних здібностей та працездатності.

Вступ до ВУЗу призводить до появи в житті колишнього абітурієнта появи нових способів організації життєдіяльності. Домінування опіки та постійного контролю, які характерні для шкільного режиму навчання, призводить до складнощів у формуванні самовиховання, організації самостійного навчання, а також розвитку інформаційного поля студентів [3, с. 78 – 82].

Визначну роль в цьому виховному процесі, особливо у перші роки адаптації, відіграють куратори та наставники студентських груп. У своїй діяльності куратор керується чинним законодавством України "Про вищу освіту", наказами Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, основною метою роботи якого є покращання організації, контролю, використання принципу індивідуального підходу, що враховує особистісні та вікові особливості кожного студента. Основне завдання куратора полягає в допомозі першокурснику пройти період адаптації без невиправданих затрат. Основна увага кураторів початкових курсів спрямована на вивчення особистості студента, виявлення активу та вдосконалення його роботи, формування згуртованого колективу групи, засвоєння студентами особливостей навчальної діяльності та правил гуртожитку, прищеплення навичок самостійної роботи, роз'яснення важливої ролі вивчення суспільних дисциплін, а також спеціальних предметів у підготовці майбутнього спеціаліста.

Варто зазначити, що негативні емоційні стани одночасно є і передумовами виникнення та розвитку стресів. Дослідження навчальних стресів демонструє, що страх перед майбутніми проблемами провокує появу тривожності, невпевненості, відчуття безпорадності тощо. Когнітивні прояви стресу охоплюють порушення: уваги (складнощі у концентрації уваги, звуження поля уваги, підвищена здатність відволікатися

від реалізації завдань), мислення (порушення логіки мислення, труднощі у прийнятті рішень, зниження творчої активності), пам'яті (труднощі у відтворенні інформації, погіршення показників оперативної пам'яті).

Фізіологічні прояви стресу охоплюють майже всі системи органів організму людини і проявляються у травній, серцево-судинній та дихальній системах. До основних показників відносять підвищення частоти серцевих скорочень, зростання артеріального тиску, порушення роботи ШКТ.

Порушення нормального ритму діяльності окремих органів і їх систем, а також відображення цих порушень у свідомості призводять до комплексних фізіологічних порушень (зниження імунітету, підвищеного рівня втоми, зміни маси тіла до збільшення або зменшення) [4, с. 256]. Для подолання, а також попередження таких станів, у Буковинському державному медичному університеті функціонує спортивний клуб, що здійснює тренувальний процес у 19 збірних командах університету з 17 видів спорту, серед яких волейбол, баскетбол, футбол, легка атлетика, шахи, настільний теніс, карате, пауерліфтинг тощо, учасниками яких виступають не тільки студенти, а і викладачі власним прикладом заохочують молодь.

Потребує уваги спектр соціально-психологічних умов, які впливають на розвиток особистості студента. До них варто віднести рівень загального інтелектуального розвитку, успішність адаптації до умов ВУЗу, готовність до навчання та домінуючий мотив здобування вищої освіти, наявність сприятливого соціально-психологічного клімату в академічній групі і, відповідно, наявність (відсутність) навиків встановлення і підтримання соціальних контактів. Для самовираження студента у навчальному закладі передбачена самостійна робота. Самостійна робота студентів - це один з найскладніших видів навчальної діяльності студента з точки зору його організації тому, що результативність виконання роботи залежить від самого студента, його волі, наполегливості, працелюбності.

Важливо правильно організувати цей вид діяльності, створити умови для якісної самостійної роботи а також дати можливість розвинути і продовжити перспективні задуми студентів. Студентам надаються індивідуальні консультації. Також студентам пропонується виконання індивідуальної роботи (ним запропонованої), що дасть можливість проявляти пізнавальну і розумову активність, самостійність, здатність до творчості. Всі роботи студентів виносяться на обговорення та дискусію як в період навчального процесу, так і під час показових занять. Кращі роботи пропонуються на розгляд у студентському науковому товаристві.

Варто зауважити, що стрес не завжди має негативне забарвлення, оскільки може мобілізувати можливості студента для вирішення поставлених перед ним задач. Окремі стреси допомагають людині боротися із комплексами (страх спілкування, страх виступати перед великою аудиторією і т.д.), дають можливість зрозуміти, як поводити себе в тій чи іншій ситуації.

За умови позитивного вирішення стресових ситуацій, вплив стресу може бути позитивним і носити мотивуючий характер, але при тривалості його впливу, а також відсутності у студентів навиків позитивного подолання стресу, може призводити до появи психосоматичних захворювань, формуванню навчальної занедбаності, порушенню особистісного та професійного розвитку особистості.

Одже, вміння справлятися зі стресовими ситуаціями допоможе нам уникнути багатьох захворювань, продовжить життя і уникнути проблем із психікою у наступних поколіннях. Потрібно знати, що безвихідних ситуацій не буває. Бувають тільки люди, котрі не хочуть змінити себе, своє ставлення до життя і не хочуть вирішувати свої проблеми.

Література:

1. Кружева Т. В., Піпченко Л. В. Психофізіологічні детермінанти стресостійкості осіб з особливими потребами в процесі навчання // Актуальні проблеми психології. Том V: Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. Частина 2. / За ред. Максименка С. Д.: Зб. Наукових статей. – К.: Міленіум, 2005. - 214 с. - с. 96 – 102.
2. Кружева Т. В., Сergyгін Ю. В. Психофізіологічна готовність студентів педагогічних університетів до професійної діяльності // Актуальні проблеми психології. Том V: Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. Частина 2. / За ред. Максименка С. Д.: Зб. Наукових статей. – К.: Міленіум, 2005. - 214 с. - с. 103 – 111.
3. Локтева С.А. Розвиток особистості і адаптація в студентському середовищі // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – №24 (48) 372 с. – с. 78 – 82.
4. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции / Ю.В. Щербатых / 2-е изд. – СПб.: Питер, 2012. – с. 256.

У.Ж. Жалелов, С. Қ. Садыков
(Қазақстан, Жезқазған)

ПАРАДИГМАЛАР МЕН ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРГЕ КӨЗҚАРАС

Ғылыми-педагогикалық жарияланымдарға қарағанда парадигма ұғымы модель, үрдіс, жүйе сияқты ғылыми категориялармен қатар кең таралуда. Ол ғылыми лексиконға нық еніп, педагогикалық еңбектерде жиі қолданылуда. Педагогикадағы парадигманың өзгергендігі туралы көзқарастар кең таралуда.

Парадигма ұғымының анықтамасы әлі де нақтыланбағанымен де қазіргі кезде оның жиырмаға жуық типтерінің бар екендігі айтылып жүр.

Педагогикада аталған ұғымның екі түрлі түсіндірмесі бар. Біріншіден, бұл, кундық классикалық, жалпы қоғамдық мағынаға жақын парадигма, ол ғылыми іс-әрекеттің, нормалардың, критериалардың, зерттеу стандарттарының жиынтығының моделі ретінде қарастырылады (А. А. Арламов, Е. В. Бережнова, В. В. Краевский, В. Нурғалиев және т.б.).

Екінші түсінік бойынша парадигма білімдендіру жүйесін жобалаудағы амалдар, идеялар, негіздемелер, білім берудің базалық немесе стратегиялық моделдері болып табылады. Мұндай қорытындыда әдетте білім берудің негізгі бағыттарын, педагогикалық мақсаттарды қоюдың бастаулары мен тәсілдерін бейнелейтін білімдендіру парадигмалары ұғымы пайдаланылады.

Сондай-ақ парадигманың қалыптастырушы және гуманистік (Е. В. Бондаревская), тұлғаға бағытталған және рухани бағытталған (Т. И. Власова), ғылыми-технократиялық, гуманитарлық және эзотерикалық (И. А. Колесникова), авторитарлық, манипулятивтік және қолдаушылық (Г. Б. Корнетов), дәстүрлі-қалыптастырушы, дәстүрлі-дамытушылық, тұлғаға бағытталушылық (С. В. Кульневич), дәстүрлілік, рационалистік, гуманистік (В. Я. Пилиповская), рухани-ағартушылық (И. А. Соловцова), педагогикалық, андрогогикалық, акмеологиялық және коммуникативтілік (Ю. Г. Фокин) және басқа да түрлері бар.

Ғылыми-педагогикалық еңбектерде жиі айтылып жүрген парадигмалардың анықтамалары осыларға сай келеді. Педагогикалық шындықтың полипарадигмалануы туралы кең тараған ойлар ғылыми парадигмадан гөрі білім берудегі парадигмалар туралы көзқарастар болып табылады. Парадигманы ғылыми іс-әрекет және ғылымның объектісі ретінде екі жақты қарастыру ұғымды қарама-қарсылыққа қойып отыр. Ол педагогикалық парадигманы әрі зерттеушілік, әрі білімдендіруші міндеттерді шешуге орай екі жақты анықтаудан туындап отыр (Е. В. Бондаревская, С. В. Кульневич, И. Е. Шкабара және т.б.). Дегенмен бұл тек интегралды, синтетикалық қана емес, сонымен қатар көрсетілген міндеттер өзара айырмашылыққа ие болғандықтан ол жиынтық мағынасына ие.

Ғылымдағы көпжақтылықтың өзіне тән жағымды жақтары да бар. Бір ғана көзқараспен бүкіл білім беруді қамти алмаймыз. Сондықтан да қаншалықты теориялар көп болған сайын, шындыққа, ғылыми көзқарас аясына жақындай түсеміз. Бәсекелес теориялардың көп болуы да, қарсыластардың көп болуы да ғылым үшін өнімді болып табылады. Себебі олар ғылымды бір орында тұрып қалудан сақтап, бұрынғы айтылғандарды мойындау мен стереотиптерге бой алдыру дегендерге қарсы келеді. Нағыз құнды білім өзара бәсекелестік жағдайында қалыптасады. Бір жағынан мұндай көзқарастардың арасындағы айырмашылықты ажырату үшін де ортақ тіл керек. Базалық ұғымдарды түсіндіруде бірліктің, тұтастықтың болмауы ғылымның дамуына кері әсер етеді.

Осыған орай жалпы ғылыми түсіндірмелердегі «парадигма» терминін бірмәнді етуге деген Н. Л. Коршунова мен В. В. Краевскийдің және басқа да ғалымдардың ұмтылысымен келісуге болады [1,2]. Дегенмен классикалық ғылымның парадигмаға берген анықтамасы «қалыпты ғылымда» соншалықты ерекше эвристикалық мағына бермейді (Т. Кун) [3].

Грек сөзі «paradeigma» сөзбе сөз қандай да бір көріну сипатын, манифестация деген мағына береді. Кең мағынасында парадигма – адамзат ойлауы мен адамзат болмысының негізгі, фундаменталды пропорцияларын орнататын, бірақ өзі назардан тыс қала отырып, өз алдына көрінбейтін және тікелей рефлексияға бағынбайтын құрылымданған шындық [2].

А. Г. Дугин парадигма өзінде гносеологиялық және онтологиялық сәттердің әлі бөлінбегендігімен ерекшеленетіндігін мойындайды.

Т.Кунның айтуынша парадигма немесе пәндік матрица құрамына парадигманың метафизикалық бөліктері кіретін бірнеше компоненттерден тұрады. Олардың авторлық түсіндірмелерінде оп-оңай – ақ тек гносеологиялық қана емес, сонымен қатар онтологиялық сәттерді де кездестіруге болады [3]. Олай болса, әрбір ғылыми парадигма зерттеу міндеттерін шешудің үлгісіне ғана қатысты болмай, сонымен қатар ғылымның объектісі туралы көзқарастармен де қатысты.

«Парадигма» терминімен қатар ғылымда дәл осы мағынада қолданылатын және соған ұқсас функцияларды орындайтын басқа да терминдер бар. Мысалы, «зерттеу бағдарламасының ядросы» (И. Лакатос), «зерттеушілік дәстүр» (Л. Лаудан), «ғылымдар негіздемесі» (Н. Н. Моисеев, В. С. Степин), «ойлау стилі» (Е. Н. Князева, В. С. Швырев). В.С.Степиннің айтуынша ғылымдар негіздемесі ғылыми пәндердің жүйе құраушы факторы болып табылады, олар ғылыми ізденуді мақсаты бағдарлаушы әрі жаһандық зерттеушілік бағдарлама ретінде қызмет етеді. Ғылымдар негіздемесі мынадай компоненттерден тұрады:

- әлемнің арнайы ғылыми картинасы (пәндік антология), белгілі бір пәннің жалпылама бейнесін оның басты жүйелі – құрылымдық сипаттамасына бейнелейді.
- Зерттеудің идеялы мен нормалары (суреттеу мен түсіндіру, дәлелділік пен негіздемелік, сондай-ақ құрылу мен білімдердің ұйымдастырылу идеялы) ғылыми таным әдістерінің жалпылама сызбасын анықтайды.
- Ғылымның философиялық негіздемесі қабылданған әлем картинасын, сонымен қатар идеялар мен ғылымның нормаларын негіздейді, соның арқасында шындық пен оны тану әдістері туралы көзқарастар мәдениеттер ағымына қосылады[4].

Бұл көзқарастар парадигманың екі құрамдас бөліктерін бөлуді талап етуде: онтологиялық (ғылымның объектісі туралы генерализацияланған көзқарастар) және гносеологиялық (ғылыми іс-әрекеттің үлгілері). Өзінің зерттеп отырған шындық жағдайындағы құбылыстарды суреттеу, түсіндіру, жобалау

міндеттері тұрған фундаменталды ғылымдар үшін парадигманың осы түсіндірмесі олардың сұранысына жауап береді. Ал педагогика болса ғылыми-теориялық функциямен қатар, конструктивті-техникалық (нормативтік, реттеушілік) функцияларды орындайды.

Ғылыми педагогикалық парадигма – ғылыми-педагогикалық зерттеулердің сипатын, идеяларын, нормаларын анықтайтын, сондай-ақ педагогиканың әдіснамасы қызметін атқаратын білім мен ғылым туралы онтологиялық және гносеологиялық көзқарастар.

Білімдендіру парадигмасы – білім беру практикасының өзі мен білімдендіру үдерісін жобалаудың нақты амалдарын анықтайтын педагогикалық қауымдастықта қабылданған дүниетанымдық және теориялық алғышарттардың жиынтығы. Философиялық негіздеулері мен әлем картинасы бойынша сәйкес келгенімен бұл екі парадигма бірінші жағдайда – мәнділікті зерттеумен, екінші жағдайда – болжам жасау мен жүзеге асыру бойынша идеялар мен нормаларда ажыратылады. Парадигманы бұлай бөлу педагогтарға қарастырып отырған терминді әр түрлі контексте қолдануға жол береді. Талқылап отырған мәселенің түсіндірмелі және болжамдық потенциялы парадигмалды талдауды қолданған кезде толықтай ашыла бастайды. Парадигмалды талдаудың негізгі қызметі қорытынды постулаттардың көтерілуіне ықпал етеді, оларды анықтайды, түсіндіреді және қажет болған жағдайда сыни талдауға әкеледі. Бұл функцияны жүзеге асыру педагогикадағы «аксиоматика көлеңкесінен», ғылымның дамуына ықпал етеді әрі әлем туралы ескірген көзқарастардан құтылуға көмектеседі. Парадигмалды талдау педагогикалық зерттеулерде әдіснамалық «құрал» ретінде қолданылады. Ол ғылыми-теориялық теорияларды, үлгілерді, білімді жетілдірудегі амалдарды салыстырмалы талдау үшін «координаталар жүйесі» түріндегі ғылымның «қозғалысын» болжауға және ескеруге көмектеседі. Сонымен қатар қазіргі педагогика үшін өзекті сұраққа жауапты іздестіру мақсатында қолданылады.

Педагогиканың дәстүрлі парадигмасы кез-келген ғылыми ізденістерді реттейтін позитивизмнің, гносеологиялық ұстанымдар мен идеялардың негізінде қалыптасты. Педагогикада ғылыми іс-әрекеттің моделі мен теорияларды құрастырудың үлгілері біршама ерекше қасиеттерге ие болды, бірақ оған және барлық басқа да гуманитарлық ғылымдар үшін классикалық ғылым, жаратылыстанулық танымдар үлгі болды.

Педагог А.Е.Әбілқасымова қазіргі кезеңдегі білім, білік, дағдыны меңгерген «білімді адам» парадигмасының «өмірлік іс-әрекеттерге дайындалған адам» парадигмасына ауысуда, деген пікірін білдірген. Ал, Ш. Таубаева «парадигма» түсінігінің философиялық, педагогикалық, психологиялық тұрғыда саралануын қарастырып, ол жалпы орта білім беру жүйесінің даму тенденциялары қоғам дамуының «Мәдениет-Білім-Тарих» атты микропарадигмасы, педагогика ғылымы мен білім берудің қалыптасушы жаңа әдіснамасы аясындағы білім берудің жаңа парадигмасы пәнаралық түсінігі тұрғысынан мұғалімнің зерттеушілік мәдениетінің теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындайтын бағыттар ретінде ашып көрсетеді [4].

«Парадигма» грек сөзі, аудармасы норма, үлгі деп аударылады. Қазіргі философия ғылымында парадигма – барлық ғылыми қауымдастықтардың келісімімен қабылданған және ғылыми міндеттерді шешу үшін қолданатын теориялық, әдіснамалық және аксиологиялық бағдарлар жүйесінің үлгісі деп анықтама берілген.

Ал психологиялық сөздікте біріншіден, берілген білімдер саласындағы белгілі бір тарихи кезеңдегі ғалымдардың зерттеу практикасы соларға қарап ұйымдастырылатын негізгі ғылыми жетістіктер (теориялар, әдістер) жүйесі; екіншіден, шындық болмыстың мәнді сипаттарын білдіретін ұғымдар жүйесінде тұлғаланған қатаң ғылыми теория; үшіншіден, белгілі бір тарихи кезең ішінде ғылыми қоғамдастықта үстем болатын зерттеу әдістерінің, проблемалар қою мен оларды шешудің бастама тұжырымдамалық схемасы, моделі, деп айқындалған.

Кейбір әдебиеттерде «парадигма» мен «әдіснама» ұғымдарын қатар немесе синоним сөздер ретінде қарастырылған. Авторлардың айтуынша әдіснама ұғымы - әдістер мен таным принциптері туралы ілім, яғни басқа сөзбен айтқанда әдіснама – бұл парадигманы нақты ғылымға, ғылыми оқу пәндерге бөлшектеу болса, парадигма – нақты әдіснаманы құрастыруда реттеуші қызмет атқарады.

Ал білім беру парадигмасы немесе педагогикалық парадигмаға келер болсақ, оны білім беру моделінің құрылымы мен мақсаткерлігімен байланыстырады. Олай болса, педагогикалық парадигма міндетті түрде білімдендіру үрдісінің моделінде көрініс табады екен. А.П.Валицкая сол қоғамға сай әлемнің жалпы бейнесін бейнелейтін идеялар жиынытығы (бала туралы,білім берудің мүмкіндіктері, мақсаттары, міндеттері, оқытушы және оның негізгі сипаттамалары туралы көзқарастар) деп анықтама береді.

Парадигма ғылымның фундамталды категориясы болып табылады. Сондай -ақ парадигма – теориялық стандарттардың, әдіснамалық нормалардың, құндылықты белгілердің жиынтығы ретіндегі ғылыми іс-әрекеттің моделі. С.А.Смирнов білімдендіру парадигмасы деп мәдениеттің өмір сүруінің қандай да бір тәсілі және оның ішінде – адамның өзінің өмірлік ресурстарын қайта жаңғырту формасы мен тәсілін түсінеді. Басқаша айтқанда - білім беру парадигмасы ол тек мектептегі оқыту әдісі ғана емес, ол адамның өмір тіршілігінде басшылыққа алынатын ойлау типі.

Білім беру парадигмасы – білім алушыларды мәдени табиғатқа сай әдіснамалық тұрғыдан негізделген эталон құрылымы бойынша білім стандартына сәйкес жоғары адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеу [4].

Әр бір парадигманың алдында тұрған міндет жастарды қалай тәрбиелейміз және не үшін, оның мақсаты не?- деген сауалдарға жауап іздейді.

Ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда білім беру парадигмаларын анықтайтын элементтерге: адамға нақты тарихи кезеңде қажетті білімдер мен біліктер жүйесі туралы көзқарастар, ақпаратты кодтау мен беру қағидасы, адамның мәдени дамуын ұғыну, білімнің қоғамдағы ролі, білімдендіру кеңістігіндегі оқытушының бейнесі мен орны, баланың білім беру, оқыту, тәрбиелеу құрылымындағы бейнесі мен ролі.

Сонымен парадигма – ғылым дамуының кезеңдерінде ғылыми қоғамның қабылдаған әдіснамалық, теориялық принциптерінің жиынтығы, ғылыми зерттеудің стандартталған үлгісі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Коршунова Н.Л. Нужна ли педагогике новая парадигма // Педагогика, 2002. № 7.
2. Краевский В.В. Воспитание или образование? // Педагогика, 2003 № 3.
3. Кун Т. Структура научных революций. М., 2003.
4. Таубаева Ш.Т. Педагогика әдіснамасы. Оқу құралы.-Алматы:Қарасай, 2013.-432 б.

Бегайым Жиентаева, Жансая Исахова
(Казахстан, Астана)

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАЗАХСКИХ СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НРАВСТВЕННЫХ НОРМ ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ

Современные условия развития общества предъявляют новые требования к воспитанию подрастающего поколения. При этом особое внимание в государственных и нормативных документах, определяющих основные направления реформирования образовательной системы, приоритетное значение в деле становления нравственного облика современного юного гражданина Республики Казахстан отводится использованию богатейшего потенциала культурного наследия казахского народа, его многовековых воспитательных традиций. Поэтому, на сегодняшний день, возрождение и сохранение народных традиций, а также поиск эффективных путей использования их неограниченного потенциала в воспитании современного подрастающего поколения являются объективной потребностью и необходимым условием дальнейшего развития всего казахстанского общества [1].

На протяжении веков казахский народ накопил богатый опыт воспитания, в котором воплощен богатейший потенциал народного творчества, определил правила, нормы и принципы поведения. В соответствии со своеобразными особенностями социально-экономических, культурно-исторических, природно-климатических условий, у казахов сложились свои требования к воспитанию детей, молодежи [2].

Народные семейные традиции - один из важнейших каналов осуществления преемственности поколений, своеобразный инструмент передачи от поколения к поколению определенных установленных норм и правил поведения и взаимоотношения людей в повседневной жизни. Они оказывают большое воспитательное влияние на развитие и формирование подрастающего поколения и играют ведущую роль в выработке мировоззрения, определяют поведение как в семье, так и в обществе [3].

Важнейшее место в народном этическом кодексе занимает такое понятие, как почитание старших. Уважение к старшим внедряется в сознание подрастающего поколения как высший принцип, следуя которому можно достичь успехов в жизни и завоевать авторитет народа. Поэтому с самого раннего возраста детям внушают: «Слово старца – мед», «Слово старца – лекарство», «К молодому дереву прислонясь, старое дерево стоит», «Как отблагодаришь отца, так отблагодарят дети тебя». Данные пословицы служат подтверждением того, что люди пожилого возраста олицетворяют мудрость и являются хранителями житейского опыта и этикетного поведения. В семейном воспитании идеи почитания предков, уважительного отношения к старшим, проявления заботы и ответственности по отношению к представителям старшего поколения наиболее ярко выражены в таких семейных традициях, как «жеті ата», «кенже ұл», «қара шаңырақ» [4].

Одной из важнейших традиций семейного воспитания у казахов является знание своей родословной, своего генеалогического древа - «Жеті ата», что всегда было характерно для кочевников в их стремлении продолжать род, развивать традиции своей общины. Понятие «родственник» у казахов толкуется достаточно широко. Все потомки одного деда до седьмого колена считаются близкими родственниками, поэтому, согласно древнему обычаю, требуется знать своих предков до седьмого колена и запрещаются браки внутри своего рода. Также Таким образом ребенку с детства внушалось почитание и уважение к своим предкам и своему роду: «Пока живы знавшие отца – жива и память о нем», «Незнание своей родословной до седьмого колена – признак сиротства» и т.д. Не менее значимой в воспитании у детей чувства заботы о родителях представляется традиция «қара шаңырақ» - юрта, или дом. Дом - наследие, переходящее потомству. Он считается священным, почтенным, к нему всегда относятся с уважением и почитанием. Наследник, по обычаю, - самый младший сын. Старшие сыновья отделяются от отцовского очага, а младший сын остается при «қара шаңырақ». Блюсти все обычаи и традиции входит в обязанность наследника, то есть младшего сына, как при живых родителях, так и после их кончины [5].

Благодаря таким семейным традициям, незыблемость которых поддерживалась религиозными воззрениями народа, формировались устойчивые нравственные взаимоотношения между поколениями, поддерживалось соблюдение неписанного морально-этического кодекса казахского народа.

В нравственном воспитании детей семейные традиции имеют важнейшее значение. Одним из наиболее ярких проявлений нравственности со стороны родителей является их любовь к детям. Рождение и воспитание детей в семье казахов рассматриваются как необходимое условие сохранения самого народа, развития всего лучшего, что создано его историей. «Украшением дома, связующим звеном между мужем и женой является ребенок, наследник семьи. «Балалы ұй – базар, баласыз ұй – мазар (Дом с детьми – базар, дом без детей – мазар (могила), – говорится в пословицах, считающих детей мерилом счастья». Казахский народ понимал: заботливое отношение к детям – это отношение к самому себе, к своему будущему. Поэтому все, что связано с жизнью ребенка, начиная с его рождения, пронизано родительской лаской и заботой, поэтому основой успешного семейного воспитания казахский народ считал принцип гуманного отношения к ребенку, который с раннего детства должен видеть заботу родителей, их любовь, внимание и ласку, что в полной мере отражено в традициях семейного воспитания, которые являются своеобразными вехами на жизненном пути ребенка – от момента рождения до отрочества [6].

Атмосфера праздника наполняет и другие семейные традиции, связанные с последующими этапами развития ребенка. Например, «Шілдехан» - праздник в честь рождения ребенка проводился на третий день. Днем знакомые и близкие приходят с пожеланиями, говорят «құтты болсын». Вечером собравшиеся веселятся, поют песни, играют на домбре, угощаются. В этот день ребенка впервые купали в подсоленной воде и проводили обряд «сылап-сипау» (поглаживание-разглаживание).

«Ат қою» – наречение. Казахи придают особое значение этой торжественной церемонии. Стараются давать красивые имена, имена знаменитых людей, чтобы ребенок стал похож на того человека, чьим именем его нарекают.

Следующий праздник «Бесікке салу» устраивался в день укладывания младенца в колыбель, что делается и в наши дни. В этот день (как правило, на 7-8-е сутки после рождения ребенка) вновь приглашаются родственники, соседки, но уже преимущественно пожилого возраста. Женщина, укладывавшая ребенка, произносит благопожелание (обычная формула – «пусть будет долгой и счастливой жизнь его»).

Важный момент – первые шаги ребенка, и этому моменту уделяется особенно много внимания. Важно, как пойдет ребенок, имеется в виду не только сама ходьба как таковая, т.е. физический аспект этого процесса, но и в переносном смысле жизненный путь ребенка, его полнота и содержательность. Этот праздник бывает, как правило, приподнято-поэтичным, он называется «тұсау кесер» - праздник «перерезания пуг». Его совершает, когда ребенку исполняется чуть больше года, энергичная, подвижная женщина (жүйрік). Ноги ребенка перевязывают черно-белым шерстяным шнуром (ала), сотканным нарочно в две разные стороны, обвязывают сначала одну ногу, делают перекрест, затем обвязывают вторую ногу.

В семейном воспитании, в целях профилактики нежелательных антисоциальных поступков по отношению к природе, традиционно использовались запреты - словесные предписания, оберегающие птиц, животных, растения от уничтожения. «Стреляющего в орлов или беркутов может постигнуть беда», «Не трогай сову и летучую мышь — обречёшь себя на страдания», «Не разорь птичьи гнезда и не нарушай муравьиные дома, иначе та же участь может постигнуть и твое жилище», «Разорил воробьиное гнездо, разбил воробьиные яйца – быть твоему лицу веснушчатым», «Без особой нужды ходить по жнивью и посевам — большой грех», «Щиплешь без надобности траву, портишь зеленые насаждения – «завянешь в молодости» [7]. Запреты, предостережения являлись традиционным средством организации жизни и поведения подрастающего поколения в семье, были направлены на предотвращение нежелательных для социума поступков и обеспечение усвоения социально-одобренных нравственных норм поведения.

Итак, выше мы рассмотрели и определили сущность, содержание казахских семейных традиций, выявили их воспитательный потенциал. Конечно же, мы рассмотрели не все казахские народные традиции, но во всех приведенных выше образцах выражено представление казахского народа, его идеи о совершенном человеке, которые служат моделью современной личности, одновременно выступая как богатейший нравственно-этический материал. Использование казахских семейных традиций в семейном воспитании на современном этапе представляется необходимым условием формирования устойчивых нравственных норм поведения у детей, так как семейные традиции казахского народа:

- достаточно доступны для восприятия, что не требует для их усвоения и осмысления специальной педагогической подготовки;
- основаны на общечеловеческих ценностях;
- позволяют решать достаточно широкий спектр воспитательных задач (умственного, нравственного, эстетического, экологического, физического, правового, трудового воспитания);
- направлены на установление благоприятной атмосферы во внутрисемейных отношениях (между родителями и детьми, между старшим и подрастающим поколениями, между супругами), на воспитание отношения членов семьи к обществу (традиции гостеприимства, помощи и т.д.), ориентируют семьи на взаимодействие друг с другом для достижения более эффективных результатов воспитательной работы, осуществляемой общими усилиями.

Таким образом, казахские семейные традиции составляющие сущность народной системы воспитания, их содержание и воспитательные возможности могут быть использованы в семейном воспитании детей в современных условиях, что будет способствовать более осознанному и прочному

усвоению учащимися общечеловеческих нравственных ценностей, что обеспечит эффективное формирование устойчивых нравственных норм поведения у детей.

Список использованных источников:

- 1 Назарбаев Н.А. Идейная консолидация общества - как условие прогресса Казахстана. - Алматы: ФПИ «Казахстан XXI в.», 1993. – С.10.
- 2 Нұрғыспанова Ш. Отбасындағы бала тәрбиесі./ Бастауыш мектеп, 2005.
- 3 Психологиялық-педагогикалық сөздік.Екінші басылым. – алматы: «Арыс» баспасы, 2011. – 342б.
- 4 Қалиғожин А.Отбасылық тәрбие // Сынып жетекшісі, 2003. -№3.
- 5 Асанов Ж. Отбасы тәрбиесі // Бастауыш мектеп, 2007. -№ 4.
- 6 Жүндібаева Т.Н, Отбасы педагогикасы. – Алматы 2014.
- 7 Қалиев С., Оразалиев М., Смаилов М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері, -алматы: Рауан. 1994.211 б.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук, доцент Жиентаева Бегайым Жиентаевна.

Наталья Жукова, Галина Якушкина
(Орёл, Россия)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ТЕАТРЕ-СТУДИИ

В условиях экономических, политических и социальных изменений, происходящих в современном российском обществе, актуализируется процесс личностного становления и культурного развития студенческой молодёжи, её мировоззрения и системы ценностей, духовного и творческого потенциала. При этом развитая художественно-эстетическая культура личности выступает действенным способом нравственного преобразования как самого человека, так и общества в целом. Внутренняя красота души, как особое чувство взаимосвязи с окружающим миром, и творческая направленность разных видов деятельности молодого человека выступают необходимым условием гармоничного развития его индивидуальности.

На процесс художественно-эстетического воспитания студенческой молодёжи большое влияние оказывает творческая деятельность в театре-студии. Анализ теоретических источников (А.Г. Буров, В.Н. Всеволодский-Гернгросс, П.А. Марков, А.Ю. Титов, А.П. Шутьпин) показал, что театр-студия является высшей формой любительского театра и сочетает в своей работе учебно-воспитательные и экспериментально-творческие задачи.

Исходя из исследований по теории эстетической культуры и художественно-эстетического воспитания личности (М.С. Каган, Л.Н. Коган, А.А. Мелик-Пашаев, Н.В. Рождественская, Б.П. Юсов) нами было рассмотрено художественно-эстетическое воспитание в театре-студии как целенаправленный процесс формирования художественно-эстетической культуры личности посредством театрального искусства. Основу этого процесса образует развитие в человеке художественно-эстетического отношения к окружающей действительности (мировоззренческо-ценностный аспект) и актуализация индивидуального творческого потенциала по законам гармонии и красоты (творческо-деятельностный аспект).

Согласно исследованиям В.Н. Дружинина, Е.П. Торренса, Н.В. Хазратовой, И.С. Якиманской, креативная творческая студийная среда понимается нами как система социально-психологических и педагогических условий, направленных на создание атмосферы сотворчества и созидания, способствующей развитию мотивации свободного поиска индивидуальных путей саморазвития и самореализации субъекта в процессе театральной творческой деятельности на основе нравственно-эстетических ценностей. С учетом этого нами был разработан комплекс следующих педагогических условий художественно-эстетического воспитания студенческой молодёжи в театре-студии:

- *Условия организации художественно-творческого процесса в театре-студии:* - организационно-функциональная структура театра-студии основана на принципах театральной студийной педагогики; - выработка общей художественно-эстетической концепции театра-студии; - личностно-ориентированный подход к образовательно-воспитательному и творчески развивающему процессу; - диагностика по критериям и показателям художественно-эстетической воспитанности студийцев; - интегративно-комплексное обучение актёрским умениям и навыкам; - самоуправление и самоорганизация студийцев по принципу концентрической модели творческого коллектива.

- *Условия социально-педагогического взаимодействия в студийном театральном коллективе:* - воспитание духовно-нравственных ценностей посредством поведенческого моделирования в театрально-творческой деятельности; - ансамблевость на индивидуальной основе за счёт этически регулируемых взаимоотношений; - формирование и сохранение студийных традиций в сочетании с использованием инновационных технологий; - ориентация на процессуальную сторону театрально-творческой деятельности; - эвристическая направленность коллективного творческого процесса; - лабораторность и «закрытость» творческого процесса наряду с поиском эмоционально-духовной связи со зрительской аудиторией.

- *Условия художественно-эстетического саморазвития личности у студийцев:* - формирование мотивации на художественно-эстетическое саморазвитие в процессе театрального творчества; - формирование целостного художественно-эстетического мировосприятия и гармоничного мироощущения; - развитие и совершенствование сферы индивидуальной саморегуляции; - поэтапный и непрерывный процесс самовоспитания на духовно-нравственной ценностной основе; - установка на эвристическую направленность индивидуальной творческой деятельности; - самоактуализация способностей к самореализации средствами театрального творчества на основе художественно-эстетических и духовно-нравственных ценностей.

Далее рассмотрим более подробно содержание некоторых педагогических условий.

Организационно-функциональная структура театра-студии основывается на принципах театральной студийной педагогики, главным из которых является взаимосвязь обучения, развития и становления личности. Это обуславливает функционирование театра-студии с учетом единства задач специального обучения и художественно-эстетического воспитания, что в свою очередь направлено на устранение разрыва между овладением профессиональным мастерством и духовно-нравственным развитием личности, выражается в чувственно-практическом характере освоения студийцами художественно-эстетических и специальных знаний и умений.

Выработка общей художественно-эстетической концепции театра-студии. Для постоянного творческого роста театральному студийному коллективу необходимо наличие общей цели, определяющей стратегию развития. Специфика театра-студии заключается в том, что студийцы совместно с руководителем сами выбирают перспективные цели и текущие задачи коллектива, а также определяют способы решения этих задач. Однако для студии необходимо наличие универсального целеполагания, *сверх сверхзадачи* (по К.С. Станиславскому), которая изначально ориентирует и направляет всю учебно-творческую деятельность и выработку технологических приёмов художественно-творческого выражения в определённом эстетическом и творческом русле.

Личностно-ориентированный подход к образовательно-воспитательному и творчески развивающему процессу раскрывается в том, что в основу педагогической деятельности в театре-студии должны быть положены принципы антропоцентричности, психотерапевтической направленности, разностороннего, свободного и творческого развития личности. При этом выбор тех или иных методик, актерских тренингов, репертуара происходит на основе диалога и творческого сотрудничества руководителя (режиссёра-педагога) со студийцами. Это позволяет развить у студийцев такие качества, как способность к ответственному выбору и оценочную рефлекссию, автономность личности и формирование образа «Я».

Диагностика по критериям и показателям художественно-эстетической воспитанности студийцев. Главной задачей педагогического диагностирования является выработка наиболее эффективных способов педагогической поддержки с целью содействия в обеспечении возможностей для максимально свободного выражения самобытного внутреннего мира студийца, вывождения его личностной творческой активности.

Интегративно-комплексное обучение актёрским умениям и навыкам. Каждое занятие в театре-студии должно носить комплексный характер, сочетая в себе элементы освоения различных специальных дисциплин (сценического движения, сценической речи, вокала, танца, истории и теории театра и др.). Далее изученный материал должен предлагаться студийцам для самостоятельной работы с ним посредством интегрированных творческих заданий на основе актерского мастерства.

Самоуправление и самоорганизация студийцев по принципу концентрической модели творческого коллектива. Внутренняя организация творческого коллектива театра-студии должна строиться по принципу радиально-концентрической модели. В центре такой модели находится режиссер-педагог, руководитель коллектива, вокруг него формируется «внутренний круг» – инициативное творческое ядро, совет студии, а затем – «внешний круг» членов студии. Таким образом, студия формируется вокруг творчески-одаренного лидера, способного быть центром притяжения и примером для студийцев. Одновременно с этим необходимо развивать самоуправление в студийном творческом коллективе, которое проявляется в самостоятельном проявлении инициативы, принятии решения и его реализации в интересах студии.

Воспитание у студийцев духовно-нравственных ценностей посредством поведенческого моделирования в театрально-творческой деятельности. Участие студийцев в процессе актерского творчества, основной составляющей которого является игра, позволяет воссоздавать любое жизненное явление или событие, какие-либо человеческие поступки как в целом, так и частично, вне их реальной практической установки. Всё это обуславливает социальную значимость актерской игры в её тренирующей и коллективизирующей роли, стимулирует морально-этические размышления и рефлекссию у студийцев.

Ансамблевость на индивидуальной основе за счёт этически регулируемых взаимоотношений. Как полагал К.С. Станиславский, коллективное творчество, на котором основан театр как вид искусства, обязательно требует ансамбля, что, в свою очередь, предполагает сбалансированное сочетание общественных и личных устремлений и интересов. Этот процесс регулируется принятием и следованием нормам и принципам театральной студийной этики, которая выступает фундаментом социально-коммуникативной среды театра-студии, формируемой посредством этических взаимоотношений в театральному коллективе.

Формирование и сохранение студийных традиций в сочетании с использованием инновационных технологий. Студийными традициями являются, во-первых, преемственность определенных принципов, форм и методов студийности как социально-культурного феномена, сложившихся в отечественном театральном студийном движении. Во-вторых, устойчивые повторяющиеся элементы в жизни театра-студии, характеризующие ее как самообытный и не похожий на других творческий коллектив. Словами А.С. Макаренко, традиция украшает коллектив и создает для него тот «внешний каркас», в котором красиво можно жить, что как раз и увлекает за собой. Однако для постоянного роста и развития театрального коллектива необходимо, чтобы наличие традиций органично сочеталось с использованием инновационных технологий и методик актерского тренинга, новых форм организации сценического пространства и др.

Ориентация на процессуальную сторону театрально-творческой деятельности. Важно отметить, что в творческо-педагогической практике театра-студии необходимо преобладание направленности не на само произведение искусства (конечный продукт, спектакль), а на внутренний духовно-эстетический и творческий поиск (подготовительный, репетиционный этап, психофизический тренинг и др.), раскрывающиеся в индивидуальной и коллективной работе.

Эвристическая направленность коллективного творческого процесса проявляется в совместном поиске руководителя и студийцев формы и выразительных средств спектакля, способов актерской выразительности в каждом конкретном спектакле, элементов индивидуального актерского тренинга. Согласно этому каждое занятие в театре-студии не имеет четко фиксированного плана, строится на основе внутренней готовности к творческому поиску и инициативы студийцев, носит гибкий, вариативный, импровизационный характер.

Лабораторность и «закрытость» творческого процесса наряду с поиском эмоционально-духовной связи со зрительской аудиторией. В сложном процессе художественно-творческого становления необходимо оградить студийцев от деформирующего влияния извне, довлеющего мнения театральных «авторитетов», избавить от страха неуспеха, разрушить стереотипы того «как принято» играть, каким должен быть спектакль и т. п. Однако одновременно с этим важно сохранять направленность студийной работы к выходу на зрителя, на глубинное осознание всеми участниками того, что зритель в театре является неотъемлемой составляющей творческого акта, находясь в состоянии духовного преобразования и творчества.

Разработанный в нашем исследовании комплекс педагогических условий прошёл свою апробацию в ходе опытно-экспериментальной работы, организованной на базе театра-студии «Млечный путь» ФГБОУ ВПО «Орловский государственный институт искусств и культуры» (художественный руководитель – Жукова Н.И.). В результате проведённой работы было зафиксировано повышение уровня художественно-эстетической воспитанности у большинства студийцев. Таким образом, можно сделать вывод о том, что совокупность данных условий способствует эффективности художественно-эстетического воспитания студенческой молодёжи в театре-студии. Результатом этого процесса является формирование у студийцев художественно-эстетической воспитанности – интегративной личностной характеристики, которая раскрывается в развитом художественно-эстетическом сознании и субъектной самоактуализации личности в системе нравственно-эстетических ценностей, а также становлении её творческой индивидуальности и способности к самореализации в художественно-эстетической деятельности средствами театрального творчества. Следовательно, разработанный комплекс педагогических условий может выступить основой для формирования в театре-студии креативной творческой среды, обеспечивающей эффективность художественно-эстетического воспитания студенческой молодёжи в процессе организации любительского театрального творчества.

Литература:

1. Дружинин В.Н., Хазратова Н.В. Экспериментальное исследование формирующего влияния микросреды на креативность // Психологический журнал. – 1994. Т.15, № 4. – С. 83-93.
2. Макаренко А.С. Избранные произведения. В 4-х т. Т. 2. – Москва: Правда, 1987. – 543 с.
3. Станиславский К.С. Беседы К.С. Станиславского в студии Большого театра в 1918-1922 гг.: 3-е изд., испр. и доп. / Записаны засл. арт. РСФСР К.Е. Антаровой. – Москва, 1952. – 180 с.
4. Torrance E.P. The Nature of Creativity as Manifest in its Testing // The Nature of Creativity / Sternberg R.J. (Ed.). Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988. P. 32-75.

Катерина Іванчук, Тетяна Лях
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ВОЛОНТЕРІВ У НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ (НА ПРИКЛАДІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО ЦЕНТРУ «ВОЛОНТЕР»)

В останні роки в нашій країні все більше людей беруть участь у волонтерській та благодійній діяльності, проте несприятлива законодавча база щодо забезпечення волонтерської діяльності, відсутність традицій і культури волонтерства часто призводить до низької ефективності використання волонтерської праці, до розчарування самих волонтерів, а іноді навіть завдає шкоди тим, кому вони покликані допомагати. Разом з тим постійно зростає як потреба в волонтерах з боку неурядових

організацій, так і різноманітність можливих форм їхньої участі в та допомоги. У зв'язку з цим з'являється необхідність інформування, мотивації та універсального навчання волонтерів. Така підготовка волонтерів в значній мірі спростить подальшу роботу неурядових організацій з ними, а також підвищить ефективність їх діяльності та допоможе уникнути цілого ряду можливих помилок.

За останні роки підготовлено монографії та інші видання, захищено дисертації, де висвітлено різні аспекти соціально-педагогічної роботи в неурядових організаціях, а саме: соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні (Ю. Поліщук); соціалізація підлітків у діяльності молодіжних організацій (О. Панагушина); теоретико-методичні засади соціально-педагогічної підтримки дитячих організацій (Л. Романовська); формування комунікативної компетентності молодших підлітків у громадських дитячих об'єднаннях (О. Касьянова); організаційно-педагогічні умови соціалізації підлітків у неформальних молодіжних об'єднаннях (С. Чернета) тощо.

Особливості забезпечення волонтерської діяльності та технології підготовки волонтерів досліджували вітчизняні науковці: О. Безпалько, З. Бондаренко, Т. Журавель, Н. Заверико, І. Зверева, Т. Лях, В. Петрович, Т. Рудякевич, Т. Спіріна, Н. Тимошенко та ін.

Метою статті є аналіз форм та програм підготовки волонтерів у неурядових організаціях, зокрема – у Всеукраїнському громадському центрі «Волонтер».

Наразі в Україні волонтерська діяльність знаходиться у стані активного розвитку, вдосконалюється нормативно-правова база волонтерської діяльності. Події останніх років зумовили потребу у волонтерських програмах та спричинили швидкі темпи зростання кількості волонтерів у нашій країні, зміни видів волонтерської діяльності. Потреба у розвитку нових форм волонтерської діяльності спричинила переосмислення традиційних форм і методів підготовки волонтерів та створення нових.

Закон України «Про волонтерську діяльність» розглядає її як добровільну, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги [3]. Основними місцями де готують волонтерів є центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, навчальні заклади (переважно гуманітарного спрямування) та неурядові організації. Зупинимось детальніше на неурядових організаціях. За даними державної служби статистики, в Україні зареєстровано понад 60 тисяч неурядових організацій [2]. Проте, незважаючи на їх велику чисельність, тільки їх незначна кількість займається підготовкою волонтерів та організацією волонтерських груп.

Залучення неурядових організацій в процес надання соціальних послуг населенню є позитивним досягненням сьогодення, що відповідає європейським тенденціям. Такі організації краще ознайомлені з потребами місцевих громад та часто можуть запропонувати більш ефективний спосіб надання соціальних послуг місцевому населенню [7].

Однією із найпотужніших неурядових організацій України, що здійснює підготовку волонтерів, є Всеукраїнський громадський центр «Волонтер». У ньому було створено одну з перших Шкіл для підготовки волонтерів на теренах України. Її метою є підвищення мотивації молоді до волонтерської діяльності, оволодіння основними знаннями та вміннями, що необхідні для здійснення волонтерської роботи й розвитку соціальної активності, навичок усвідомленого та активного життя молодих людей. Враховуючи останні події в державі, фокус організації змістився і в сторону підготовки дорослих до волонтерської діяльності.

Підготовка у Школі волонтерів Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» проводиться у формі соціально-просвітницького тренінгу під назвою «Основи волонтерської роботи», який розрахований на 72 години і складається з 9 тем. Основними темами, які вивчаються є такі: «Милосердя, альтруїзм та благодійність – передумови волонтерства»; «Особистісний потенціал волонтера як умова успішної волонтерської діяльності»; «Комунікативна компетентність волонтера»; «Способи вирішення конфліктних ситуацій у волонтерській групі»; «Лідерство у волонтерській групі»; «Труднощі у волонтерській роботі та шляхи їх подолання»; «Робота в команді»; «Робота волонтерів в умовах вуличного простору»; «Особливості просвітницько-профілактичної роботи волонтерів» [6].

Науковці Т. Лях та Н. Тимошенко [8], зазначають, що підготовка волонтерів у неурядовій організації починається з визначення потреби у волонтерах, створенні функціональних обов'язків майбутнього волонтера, визначенні можливого ступеню його підготовленості до здійснення певного виду волонтерської діяльності.

А. Паніна виділяє два типи потреб у волонтерах: поточні, обумовлені місією та метою діяльності організації; конкретні (спеціальні), які полягають в залучення волонтерів, необхідних для вирішення конкретної задачі – дослідницької, професійної, управлінської тощо [5]. Залежно від того, який саме тип потреб переважає в неурядовій організації, буде будуватись стратегія підготовки волонтерів. В деяких випадках для проведення волонтерами певного одноразового заходу достатньо для їхньої підготовки лише попередньої орієнтації волонтерів без попереднього ґрунтового навчання.

Важливим моментом в організації підготовки волонтерів є складання інформаційного пакету про зміст волонтерської діяльності. Він чітко визначає: роль, посаду та зміст роботи волонтера; місце роботи; періодичність та тривалість роботи; вимоги, знання і навички, якими повинен володіти волонтер для виконання роботи; ступінь власної відповідальності та особливості роботи; можливу небезпеку або труднощі; систему взаємовідносин волонтера зі співробітниками і клієнтами; обсяг часу, який необхідний для виконання роботи; систему навчання волонтера, контролю і оцінки його діяльності; супервізію та інтервізію; звітність; кар'єрне зростання; кінцевий результат. Робота, яка пропонується потенційним волонтерам, повинна бути конкретною та відповідати заявленим організацією критеріям [8, с. 52].

На етапі відбору волонтерів рекомендують застосовувати метод співбесіди. Він дозволяє досягнути принаймні двох цілей: волонтеру – остаточно вирішити, чи він дійсно хоче займатись такою діяльністю у цій організації, а організація може зробити висновок про те, чи підходить їм даний кандидат і якої саме додаткової підготовки він вимагає.

Новий волонтер може лише приблизно уявляти те, що він у подальшому буде робити, тому наступним кроком спільної роботи організації і волонтера є його орієнтування. Зазвичай воно здійснюється координатором роботи волонтерів і включає в себе не лише підготовку до конкретної діяльності, яку буде в подальшому виконувати волонтер, а й знайомство з історією даної організації, її місією, діяльністю, традиціями, існуючими правилами, законодавчою базою, що регулює волонтерську діяльність, співробітниками, керівництвом, розташуванням кабінетів, та приміщень, що допоможе йому швидше адаптуватися та відчути відповідальність за спільну справу [4].

Навчання волонтерів є наступним та останнім кроком у підготовці волонтерів неурядових організацій. Перед тим як приступити до виконання конкретної роботи, волонтер може вважати, що він не володіє всіма необхідними знаннями та навичками. І тільки пройшовши додаткове навчання по темі, безпосередньо пов'язаної з його майбутньою діяльністю в організації, волонтер починає відчувати себе більш впевнено. Проведення навчання також додає впевненості в тому, що волонтер буде працювати ефективно, професійно та безпечно і самій організації, в якій він буде працювати. Крім того, можливість придбання нових знань, умінь і навичок залишається однією з найпотужніших мотивацій для того, щоб стати волонтером.

Навчання може бути індивідуальним і груповим. Як правило, використовуються комбінації різних методів навчання: презентації, лекції, робота в групах, рольові ігри, дискусії, обмін досвідом, практичні фільми і заняття, консультації фахівців [1]. Вітчизняний науковець Т. Лях зазначає, що найбільш поширеними формами підготовки волонтерів є семінари, тренінги, Школи волонтерів і табори [6]. Перевага у виборі методів зазвичай надається тим, які стимулюють активну участь волонтера в навчанні, забезпечують зворотній зв'язок і засновані на практичній діяльності. Навчання волонтерів у неурядових організаціях має бути спрямоване на відпрацювання і закріплення практичних знань, умінь і навичок, теоретичний матеріал повинен займати меншу частину часу. Волонтерам мають пояснити, в чому саме полягають їх функції. Тільки в цьому випадку вони набувають необхідний ступінь підготовленості та впевненості у своїх силах, необхідних для виконання роботи.

Зміст програми навчання може залежати від конкретної посади і тих знань і навичок, якими вже володіє волонтер та плануватись координатором волонтерів спільно з волонтером [1]. Проте в деяких організаціях (наприклад Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» та ін.) для навчання волонтерів використовуються готові тренінгові програми.

Для того, щоб створити навчальну програму з підготовки волонтерів потрібно визначити мету та потребу в навчанні, змодельювати програму (визначити теми, форми і методи навчання, кількість годин, які відводитимуться на кожну тему) та власне організувати навчання (визначити час, місце, ресурси). В процесі та по завершенню навчання зазвичай роблять оцінку результатів. Її можна проводити і через деякий проміжок часу, щоб визначити наявні знання та планувати подальше навчання.

Для досягнення максимального ефекту саме навчання можна проводити в кілька етапів, чергуючи навчання із закріпленням знань на практиці.

Після проходження навчання волонтеру неурядової організації бажано видати свідоцтво, так як це піднімає престиж такого навчання, а також служить документальним свідченням, яке волонтер зможе використовувати в надалі для підтвердження своєї кваліфікації, наприклад, при прийомі на роботу [1].

Отже, для того, щоб волонтерська діяльність була ефективною та достатньо вмотивованою має проводитись відповідна підготовка волонтерів. Найпоширенішими формами підготовки волонтерів є: школи волонтерів, навчальні тренінги та семінари. Підготовка включає в себе не тільки безпосередньо навчання, а й орієнтування та ознайомлення потенційного волонтера з організацією та її особливостями, що є для нього своєрідною адаптацією. У різних організаціях навчання проводиться або за стандартною розробленою програмою, або може розроблятися під певного волонтера або групу волонтерів для навчання їх особливостям саме їхнього виду діяльності.

Література:

1. Волонтерский менеджмент: пособ. для сотрудников и молодежных лидеров Белорусского Общества Красного Креста по организации работы волонтеров [Електронний ресурс]. – 74 с. – Режим доступу: <http://www.redcross-irkutsk.org/ru/catalog/group-150/product-11864/info.html>. – Заголовок з екрану.
2. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2013 році : статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2014. – 151 с.
3. Закон України «Про волонтерську діяльність» № 3236-VI від 19.04.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>. – Заголовок з екрану.
4. Лях Т. Л. Методика організації волонтерських груп : навч. посіб. / Т. Л. Лях – К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2010. – 160 с.
5. Лях Т. Л. Планування залучення волонтерів як важливий компонент волонтерської програми / Т. Л. Лях // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : зб. наук. пр. / [за ред. : В. С. Курило, С. Я. Харченко, С. В. Харченко]. – Луганськ : ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – № 23 (282). Ч. I. – С. 206–213. – (Серія – "Педагогічні науки").

6. Лях Т. Л. Соціально-педагогічна діяльність студентських волонтерських груп: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Лях Тетяна Леонідівна. – К., 2009. – 304 с.
7. Матяж С. Я. Роль недержавних організацій у вирішенні проблем у соціальній сфері в Україні / С. Я. Матяж, А. А. Гуріна // «Молодий вчений». – 2014. – №7 (10). – С. 169–172.
8. Менеджмент волонтерських груп від А до Я : навч.-метод. посібник / За ред. Т. Л. Лях; авт. кол. : З. П. Бондаренко, Т. В. Журавель, Т. Л. Лях та ін. – К. : Версо-04, 2012. – 288 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Лях Тетяна Леонідівна.

Наталія Калюжка

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Постановка проблеми. Ефективність виховного процесу залишається одним з найважливіших питань педагогічної науки. Сьогодні перед вітчизняною школою гостро постає проблема підготовки освіченої, високоморальної гуманістично спрямованої особистості, здатної до свідомого вибору, самоствердження та самовдосконалення. Оскільки «людство інтенсивно занурюється в глобальну кризу, і немає шляху виходу з неї, окрім радикальної зміни людини», педагог має розвинути в дитині переконаність в тому, що «прогрес людства залежить від постійного розвитку моральності в кожній людині [1, с. 336]».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці і педагоги-практики (І. Бех, В. Омеляненко, О. Савченко, О. Сухомлинська, К. Журба, Т. Кравченко, К. Чорна, І. Мар'єнко, О. Рута та ін.) особливу увагу приділяють формуванню стрижня особистості – її моральних цінностей, ідеалів, почуттів, істинного, дієвого гуманізму. Аналіз останніх досліджень дає підстави під поняттям «вихованість» розглядати комплекс таких складових: наявність просоціальних якостей (чесність, відповідальність) і знань моральних норм, спрямованість особистості, ставлення до загальнолюдських цінностей (до особистості іншого, до праці, до природи), сформованість вчинкової сфери (мотиви, орієнтири, свідомість вибору).

Освіта сама по собі не гарантує наявності моральних чеснот та достатнього рівня вихованості. Результати виховного процесу значною мірою залежать від індивідуальних психологічних особливостей учнів, їхнього оточення, уподобань, ставлення до спрямованих на них впливів з боку вчителів та вихователів, взаємин з однолітками й дорослими.

Нині у шкільному середовищі спостерігається значне зростання кількості поведінкових відхилень. Проблеми «невихованих», «некерованих підлітків» починаються у початковій школі. За висновками педагогів-практиків, майже 80 % «важких підлітків» вже в період дошкільного дитинства виявляли недоліки виховання, зі вступом до школи демонстрували крайню нестійкість поведінки, конфліктність, негативізм [7].

Метою статті є дослідження питань профілактики відхилень у поведінці учнів початкової школи, визначення шляхів попередження важковиховуваності молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Кожен період життя висуває до особистості певні вимоги, освоєння яких змінює структуру взаємовідносин з оточенням та навколишнім світом, після чого людина досягає нового якісного рівня в розвитку та самопізнанні [8, с. 4].

Виховання та становлення підростаючої дитини неможливі без урахування її вікової своєрідності. Це надзвичайно актуально у молодшому шкільному віці, коли відбувається динамічний розвиток особистості, становлення характеру, формується система моральних цінностей, визначається спрямованість особистості – гуманістична, громадська, чи егоїстична, споживча. Молодші школярі оволодівають основами культури поведінки, здатні оцінювати власні дії і вчинки оточуючих. Допомогти вихованцеві адаптуватися в умовах, що постійно змінюються, попередити відхилення у поведінці можна, лише глибоко розуміючи проблеми дитини, мотиви її поведінки, особливості виховного простору.

Важливість даної проблеми визначається великою кількістю психолого-педагогічних досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених (Ш. Амонашвілі, І. Бех, А. Бойко, О. Газман, І. Зязюн, А. Кочетов, В. Оржеховська, О. Савченко, Ю. Свеженцева, Н. Максимова, Є. Натанзон, О. Полякова, М. Фіцула, О. Чабан та ін.) та низкою державних документів. У Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку України у XXI столітті, Концепції виховання гуманістичних цінностей у дітей та учнівської молоді, Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, наголошено на необхідності врахування вікових особливостей дітей та обґрунтовано потребу у такому вихованні, яке уможливило б вміння долати життєві труднощі, та створювало оптимальні умови для саморозвитку і самореалізації кожної особистості.

Дитинство є віддзеркаленням життя суспільства, то ж послаблення зв'язків між поколіннями, відкидання ідеалів, інформаційне перенасичення призводять до небажаних наслідків. Кризові прояви у шкільному дитинстві супроводжуються термінами «важковиховуваність», «педагогічна занедбаність», «некерованість», «важкі діти».

Поняття «важковиховуваність» в «Соціально-педагогічному словнику» за редакцією Л. Мардахасєва, тлумачиться як «свідомий або несвідомий опір, який чинить дитина цілеспрямованому педагогічному впливу, і який зумовлений різними причинами, у тому числі педагогічними прорахунками вихователів, батьків, відхиленнями психічного і соціального розвитку, особливостями характеру, іншими особистісними

характеристиками, які утруднюють соціальну адаптацію, засвоєння навчальних програм та соціальних ролей [10, с. 311]».

У Педагогічній енциклопедії термін «педагогічна занедбаність» визначається як «відхилення від норм у поведінці і навчальній діяльності дитини, що зумовлене недоліками виховання». Педагогічно занедбаний учень рано чи пізно стає важким [6, с. 13]. Труднощі таких вихованців проявляються в недисциплінованості, порушеннях моральних норм, неуспішності. Крім низького рівня самостійності, зауважує М. Маленкова, педагогічно занедбаних дітей відрізняє негативізм (коли береться під сумнів будь-яка думка дорослих, відкидається будь-який їх вплив, спостерігається необґрунтована протидія), невміння контролювати свою поведінку, володіти собою, утримуватися від дій, які усвідомлюються як непотрібні або шкідливі, низький рівень дисциплінованості (невміння підкоряти свої бажання вимогам суспільства, неслухняність, пустощі), боягузтво, малодушність [5, с. 83].

Проблему «некерованої дитини», у поведінці якої немає злого наміру, досліджує Т. Щитова. Такому учневі дуже складно володіти собою, коли його поглинають суперечливі бажання, захоплення, хаос, тривога. «Ця дитина нагадує гілку, яку відносить у вир пристрастей. Тобто, попри всю свою зовнішню активність, така дитина є зовсім безініціативною... Вона часто здійснює небезпечні вчинки. Але робить це внаслідок того, що не здатна прогнозувати, а не тому, що шукає пригод [3, с. 16]».

У «Концепції превентивного виховання дітей і молоді», затвердженій Президією АПН України, наголошується, що превентивна робота повинна проводитися з усіма дітьми, починаючи від дошкільного віку, з метою попередження відхилень у поведінці, особливо з тими, хто перебуває у несприятливих умовах виховання і вже характеризується негативною поведінкою, а також із тими, хто став на шлях асоціальної і протиправної поведінки. За висновками досліджень Н. Куб'як, однією з причин важковиховуваності, занедбаності дітей є несприятливий психологічний клімат у багатьох сім'ях, зумовлений соціально-економічними та політичними проблемами у суспільстві [4].

Через несприятливі умови виховання у сім'ї категорію педагогічно занедбаних поповнюють вже молодші школярі, іноді ознаки занедбаності проявляються і у дошкільному віці. Тому проводити в школі виховну роботу, спрямовану на запобігання педагогічної занедбаності та попередження відхилень у поведінці, необхідно вже з молодшими школярами, корегуючи недоліки виховання у сім'ї та дошкільній установі [4].

Як стверджує В. Поліщук, проблема відхилень у поведінці криється у беззахисності вихованців перед негативними чинниками соціалізації. Це ускладнюється «майновим та інтелектуальним розшаруванням населення, зниженням рівня єднання в учнівському та вчительському середовищах, виокремленням проблеми готовності вчителів до педагогічної праці [8, с. 108.]».

Відхилення у поведінці молодших школярів часто не викликають занепокоєння вчителів, бо мають безпечний характер. Але педагогам слід пам'ятати, що прояви важковиховуваності треба розглядати «як передумову для подальшого придбання дитиною антисоціального досвіду, який в несприятливих умовах виховання може призвести до закріплення асоціальної поведінки як стійкої властивості особистості [7.]». В. Поліщук серед найбільш типових негативних симптомів кризи 7 років, які призводять до порушень у поведінці, виділяє такі:

- *упертість* – поведінка, зумовлена небажанням змінювати початкові рішення;
- *негативізм* – реакція не на зміст, а на пропозицію дорослих;
- *дратівливість* – незадоволення результатом власних прагнень, відзначається нестриманістю, зухвалістю;
- *хвалькуватість* – перебільшення значущості власних дій і себе як суб'єкта діяльності і спілкування;
- *хитрощі* – прагнення видавати уявне за дійсне, уникаючи неприємних для себе ситуацій;
- *недбалість* – необов'язковість, неухважність, відсутність бережливого ставлення до речей, потреб, інтересів оточення;
- *лінощі* – небажання докладати вольових зусиль для виконання певного виду діяльності, її ігнорування, уникнення;
- *дитяча безпосередність* – пустотливість, примхливість, кривляння, ябедництво, манірність [8, с. 88–93].

Оскільки у дітей молодшого шкільного віку проявляється нестійкість моральної структури (моральних переживань і ставлень) [2, с. 98], особливо важливим у даному періоді є спілкування вихованця зі значущим дорослим. Схвалення батьками і учителем дій дитини майже завжди веде до її емоційного благополуччя, відчуття позитивного характеру стосунків. Тож дорослі мають завжди своєчасно реагувати на будь-які вчинки підростаючої особистості – схвалити, захопити гарну дію вихованця і висловити своє негативне ставлення до прояву асоціальної поведінки. Тільки такі систематичні, послідовні дії та пильна увага з боку дорослих зроблять неможливим закріплення у свідомості молодшого школяра досвіду поведінки, небезпечної для дитини та її оточення.

Як зазначає І. Бех, аби забезпечити емоційно-усвідомлене ставлення молодшого школяра до певних загальнолюдських моральних норм і не спричинити порушення особистісних стосунків між учнем і дорослими, останнім слід дотримуватися певних виховних правил:

1. *Відокремте почуття від дій.* Дитина мусить розуміти, що її люблять, але дії її є такими, що не сприймаються і мають бути поліпшені.

2. *Уважно вивчіть дитину.* Дії дитини у стані нервового розладу педагог має розглядати як симптом більш глибоких емоційних ускладнень. Карати в такій ситуації дитину не можна.

3. *Відповідайте на почуття дитини.* Треба створити умови, в яких школяр може дати вихід своїм емоціям.

4. *Якщо необхідне покарання, нехай дитина сама його вибере.* Як свідчить практика, діти, обираючи покарання, не вважають його жорстоким і несправедливим.

5. *Переконайтеся, що дитина розуміє свою провину і звинувачує себе, а не тих, хто карає.* Дитина має усвідомити, що правила групової поведінки слід виконувати так само, як правила спортивної гри.

6. *Зробіть так, щоб проблеми моральної поведінки були спільними з дітьми.* Разом з вихованцями досліджуйте проблему, працюйте над її розв'язанням.

7. *Обмежте небезпечні і руйнівні дії.* Допоможіть молодшому школяреві спрямувати свої дії у дозволене русло [2, с.92].

Отже, спираючись на виявлені основні тенденції, метою виховання молодшого школяра та профілактики негативних поведінкових проявів вважаємо спільну діяльність вихователя, дитини і сім'ї, спрямовану на формування стрижня особистості – її моральної складової: моральних цінностей, ідеалів, почуттів, досвіду гуманістично спрямованої діяльності та гуманної поведінки. При цьому гуманну поведінку розглядаємо як спосіб взаємодії у важливому для особистості середовищі; поведінку, що орієнтована на прояв ціннісного ставлення до себе та до інших людей, визнання особистості і гідності іншої людини, що відображається у здатності до емпатії, співробітництва та взаємодопомоги, умінні розв'язувати конфліктні ситуації.

Таким чином, перед учителем початкової школи постає особлива задача, розв'язання якої потребує систематичної, комплексної роботи з вихованцями та їхніми батьками. По-перше, в класі треба створити такі гуманні умови навчання, виховання і розвитку, за яких кожна дитина буде відчувати себе комфортно, зможе ефективно побудувати стосунки з оточенням, соціально адаптуватися, проявити себе, оволодіти знаннями про моральні норми та отримати досвід просоціальної поведінки. О. Савченко зауважує: «Гуманні стосунки на будь-якому уроці і поза ним мають утверджувати людську гідність кожного учня..., відвертати страх перед покаранням, залежність від настрою вчителя. Якщо створюються такі стосунки, діти не бояться висловити своє ставлення, яке може не збігатися з думкою більшості й навіть учителя, реалізують своє право бути мислячою особистістю [9, с. 55]».

По-друге, педагогові слід ретельно спланувати роботу з мікросередовищем, в якому виховується учень, тобто, з його родиною. Педагогічна підтримка сім'ї вихованця, своєчасне надання необхідної консультативної допомоги, організація ефективної взаємодії «школа-дитина-родина» сприяють попередженню формування важковиховуваності учнів початкової школи.

Дослідження педагогів дало можливість зробити висновок, що найефективнішими формами превентивної роботи з молодшими школярами стали інтерактивні заняття для учнів 1 – 4 класів, спрямовані на усвідомлення моральних понять та якостей («Абетка моїх прав та обов'язків», «Поясни слова», «Честь і гідність», «Краса душі: що це?»), формування ціннісних орієнтацій («Навіщо людям ввічливість?», «Як би вчинив ти?», «Що може слово», «Найважливіші якості», «Дав слово – дотримуй його», «Не будь байдужим до зла», «З добрим водися, а лихого стережися»), корекцію негативних рис характеру («Одне «зараз» краще трьох «потім», «Хто дужчий, той і кращий?»), отримання досвіду гуманістично спрямованої поведінки (проекти «Милосердя», «Брати наші менші», «День бабусі і дідуся»). Серед заходів, які проводилися з батьками школярів, слід відзначити родинні свята, консультації, «Дні довір'я», тренінги «Чого ми чекаємо від наших дітей», «Мова любові», «Важковиховуваність: причини і наслідки», «Як спілкуватися з дитиною», «Як попередити конфлікт», «Методика активного слухання» та ін.

Висновки. Попередження відхилень та підвищення рівня вихованості у поведінці молодших школярів буде ефективним за умов систематичного вивчення індивідуальних особливостей та потреб кожного школяра, дослідження потенціалу родин вихованців, послідовної роботи з надання психолого-педагогічної допомоги батькам у створенні гармонійних взаємин з дітьми, постійної методичної роботи щодо готовності та вмінь учителів створювати оптимальне виховне середовище на основі особистісноорієнтованого підходу.

Подальші перспективи дослідження зумовлюють розробку корекційної програми для гармонізації стосунків учнів початкової школи і їхніх батьків.

Література:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. /Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. виданн / Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
3. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: [навчальний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів / за ред. Полякової О.М.]. – Суми:Університетська книга, 2009. – 346 с.
4. Куб'як Н.І. Запобігання педагогічної занедбаності дітей молодшого шкільного віку з дистантних сімей: автореф. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук: спец. 13.00.07 – «Теорія і методика виховання» / Н.І. Куб'як. – К., 2010. – 21 с.
5. Маленкова Л.И. Подросток и право / Людмила Ивановна Маленкова. – М., 1996. – 128 с.
6. Педагогическая энциклопедия / [гл. ред. А.И. Крапов и Ф.Н. Петров]. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – 862 с.

7. Причини розвитку важковиховуваності молодших школярів та принципи профілактична роботи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sociovolume.ru/socs-1043-l.html>.
8. Поліщук В.М. Криза 7 років: феноменологія, проблеми: Навч. посібник / В.М. Поліщук. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 118 с.
9. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової освіти: [посіб. для вчителів і методистів почат. навчання] / О.Я. Савченко. – К.: СПД «Цудзинович Т.І.», 2007. – 204 с.
10. Словарь по социальной педагогике: [учебно-пособие для студентов высш. учебн. заведений] / авт.-сост. Л.В. Мардахаев. – М.: Академия, 2002. – 388 с.

А.Т. Кенжабаев, З.Х. Каримова, Н.Р.Рахимов
(Узбекистан, Ташкент)
М.М. Ешанова
(Каракалпакстан, Нукус)

ПЕДАГОГИК КОНЦЕПЦИЯСИ ТАВСИФИ

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисидаги” қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” педагогик концепциясининг асосини ташкил қилади. Президент Ислам Каримовнинг “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги ўз нутқида “Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти ва етакчи халқаро бизнес-мактаблардан бири “ИНСЕАД” томонидан 2012 йилда инсон капиталининг тараққиёт даражаси бўйича ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра Ўзбекистон 141 мамлакат орасида 53-ўринни, таълим тизимини ривожлантириш даражаси, жумладан, таълим мақсадлари учун ажратиладиган маблағлар бўйича эса дунёда бешинчи ўринни эгаллагани бежиз эмас, албатта. Холис инсонлар бизнинг таълим-тарбия соҳасидаги кенг кўламли ишларимиз ҳақида холисона хулоса чиқаргани учун миннатдоримиз. Бундай марказлар фаолияти жуда фойдали деб ўйлайман ва биз ана шундай юксак эътирофдан руҳланиб, янада юқори ўринларга кўтарилиш учун янада қаттиқ бел боғлаб ҳаракат қиламиз. Биринчи ўринга даъвогарлик қилишдан чўчиб турган бўлсак-да, биз шунга интилиб яшашга ҳақлимиз”, деб таъкидлаган эди.

Таълим тарбия жараёнида талабаларни ҳар томонлама билимини мустаҳкамлаш, мураккаб иқтисодий жараёнларни яққол кўз олдларига келиши ва визуал қабул қилишни амалга ошириш борасида ахборот-коммуникация ва интернет технологияларининг (АКИТ) ҳиссаси катта.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 февралдаги ПФ-4702- сон Фармонида мамлакатимизда миллий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишни янада ривожлантириш, рақобатдош дастурий маҳсулотларнинг мамлакатимизда ишлаб чиқарилишини ривожлантиришга кўмаклашиш, иқтисодийнинг тармоқлари ва соҳалари учун замонавий дастурий маҳсулотлар, ахборот тизимлари ва ресурсларини жорий этиш борасида кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш муҳим ечимини кутаётган асосий масалаларимиздан бири эканлиги айтиб ўтилган. АКИТни ўқув жараёнида самарали қўллаш талабалар ўзлаштириш кўрсаткичларининг юқори бўлиши, балки таълим сифатини ҳам юқори бўлишлигини белгилаб берувчи индикатор ҳисобланади. Ҳозирги кунда ҳар бир олий ўқув юрти битирувчилари юқори малакали ва замон талабларига мос келадиган рақобатбардош мутахассислар бўлиб етишишлари зарур.

Шундай экан, ҳар бир мутахассисдан ўз ихтисослиги бўйича чуқур билимга эга бўлиш билан бирга, ҳозирги кунда барча соҳаларни кенг қамраб олаётган компьютер билан бевосита мулоқот қила оладиган, АКИТни иш жараёнида татбиқ эта олиш малакаси ва кўникмасига тўлиқ эга бўлиши талаб этилади. Бунинг учун фикримча қуйидаги асосий ишларни амалга ошириш бу соҳада мақсадга элтувчи йўллардан бири ҳисобланади.

“Электрон Ҳукумат” тамойилларига асосланган ва у билан интеграцияда фаолият кўрсатувчи “Модуль” тизимини ўқув жараёнларига босқичма босқич жорий қилиш.

Модуль тизими – кейинги йилларда кенг қўлланилаётган муқобил технология ҳисобланади. “Модуль” тушунчаси - функционал бўлак (ўлчов) маъносида қўлланилади.

Модулли таълимнинг воситаси - ўқув модуллари ҳисобланади. Ўқув модули - бу, ўқув материалнинг мантиқан яхлит бир қисми (ўлчовли бўлаги) бўлиб, у назорат (тест, назорат иши, ҳисобот тақдим этилиши каби шаклларда амалга оширилиши) билан яқунланади.

Модуль технологияси – бу, айнан бир фаннинг функционал бўлаги (ўлчовли қисми) доирасида таълимни амалга оширишнинг тизимли жараёни бўлиб, олдиндан режалаштирилган (кутилган) натижага эришиш имкониятини юзага келтирилишини таъминлашга қаратилган узвий сай - ҳаракатлар мажмуаси сифатида қаралади. Модуль тизимига асосланган электрон мажмуа фан бўйича яратилган:

- силлабус;
- кейс-стади;
- тақдимотлар;
- бошқа материаллардан иборат топшириқлар тизимини ўз ичига олади.

Ушбу электрон мажмуа тегишли муҳокамалардан ўтказилиб, мазкур фан ўқитилиши бошланишдан аввал, институт web-сайтидаги махсус порталга жойлаштирилади.

Модуль тизимига асосланган электрон мажмуанинг таркибий элементларидан бири Силлабус ҳисобланади.

Силлабус (syllabus) – у талабани фан бўйича ўқиш дастури бўлиб, унда фаннинг қисқача аннотацияси, уни ўрганишдан мақсад, унинг вазифалари, фаннинг қисқача мазмуни, мавзулари ва ҳар бир машғулотнинг давомийлиги, мавзуларни ўтиш жадвали, мустақил таълим топшириқлари вариантлари, маслаҳат вақтлари, ўқитувчининг талаблари, баҳолаш мезонлари, назорат жадваллари, фанни муваффақиятли ўрганиш шартлари, адабиётлар рўйхати каби маълумотларни ўзида акс эттиради.

Силлабус ўқитувчи ва талаба орасидаги асосий мулоқот (коммуникация) воситаси ҳисобланади. Мазкур ўқитиш дастури ҳар йили ўқув йили бошлангунга қадар янгиланади ва талаба эътиборига тақдим этилади.

Модулли дастур янги ўқув йили бошлангунга қадар амалдаги ДТС, ўқув режа, ўқув дастурига асосланган ҳолда ўқитувчи томонидан тузилиб, унда модулнинг дидактик мақсадлари, мавзуни ўрганиш босқичлари, бажариладиган ўқув элементлари, фанни ўзлаштириш даражасини назорат қилиш йўллари таълимнинг мантикий моделига мос тарзда кетма-кетликда келтирилади ва талаба эътиборига тақдим этилади ва унинг асосий таркибий қисмлари қуйидгиларни қамраб олиши керак:

1. Ўқитувчи ҳақидаги маълумотлар. Фан бўйича машғулот олиб борувчи ўқитувчининг фамилияси, исми ва шарифи, илмий даражаси ва илмий унвони, эгаллаб турган лавозими келтирилади.

2. Ўқитувчи билан боғланиш бўйича ахборот. Фан бўйича машғулотни олиб борувчи ўқитувчининг телефон рақамлари (ишхона, уй ва мобил), электрон почтаси, у фаолият юритаётган кафедранинг номи ва манзили ёзилади.

3. Фаннинг пререквизитлари (prerequisite) - ўрганилаётган фанни ўзлаштириш учун мўлжалланган билим, кўникма ва малакалари) ва **постреквизитлари** (postrequisite) - кейинги фанларни ўзлаштириш учун мўлжалланган билим, кўникма ва малакалари рўйхатидан иборат.

4. Фаннинг қисқача тавсифи. Бу ўринда фаннинг номи ва коди, уни ўрганиш мобайнида топширилиши зарур бўлган топшириқлар, рейтинглар (ёки кредит)лар сони (ўқув режага мувофиқ белгиланади), фанни ўрганиш курси ва семестри, йўналиш(мутахассислик) шифри ва номи, фан ўқитиладиган кафедра, ўқиш шакли ва тили келтирилади

5. Фанни ўқитишдан мақсад ўқув дастурга мувофиқ шакллантирилади. Бу ушбу фанни ўрганишда кутилаётган натижага эришишнинг қисқа, лўнда ва аниқ шаклда ифодаланиши талаб этилади.

6. Фанни ўрганиш вазифалари йўналиш (мутахассислик)га нисбатан мослаштирилади ва қўйилган мақсаддан келиб чиқади, талаба қандай аниқ кўникма ва малакага эга бўлиши аниқлаштирилади ва келтирилади

7.Талабалар учун талаблар:

- ўқитувчига ва гуруҳдошларга нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлиш; институтички тартиб - интизом қоидаларига риоя қилиш;
- уяли телефонни дарс давомида ўчириш;
- берилган уй вазифаси ва мустақил таълим топшириқларини ўз вақтида ва сифатли бажариш;
- кўчирмачилик (плагиат) қатъиян ман этилади;
- дарсларга қатнашиш мажбурий ҳисобланади, дарс қолдирилган ҳолатда қолдирилган дарслар қайта ўзлаштирилиши шарт;
- дарсларга олдиндан тайёрланиб келиш ва фаол иштирок этиш;
- талаба ўқитувчидан сўнг дарс хонаси - машғулотга киритилмайди;
- талаба рейтинг баллидан норози бўлса, натижа ўлон қилинган вақтдан бошлаб 1 кун мобайнида апелляция комиссиясига мурожат қилиши мумкин.

Профессор-ўқитувчи ва талаба ўртасидаги алоқа электрон почта орқали ҳам амалга оширилиши мумкин, телефон орқали баҳо масаласи муҳокама қилинмайди, баҳолаш фақатгина институт ҳудудида, ажратилган аудиториаларда ва дарс давомида амалга оширилади. Электрон почтани очиш вақти соат 15.00 дан 20.00 гача деб белгиланади. Бу жараёнда талабалар томонидан эгаллаган билим, кўникма ва малакаларни амалда қўлланилиши. компетенцияларига алоҳида урғу бериш муҳим бўлади ва улар қуйидагилардан ташкил топади:

Ҳуқуқий:

- Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»;
- Ахборотлаштиришга бевосита тегишли асосий мақолалар;
- Электрон ахборот ресурсларининг турлари;
- Давлат ахборот тизимларида электрон ахборот ресурсларини қайта ишлаш, сақлаш ва захиралик нусха кўчириш воситаларига бўлган мажбурий талаблар;
- Ахборот ресурслари ва ахборот тизимлари давлат электрон регистрида электрон ахборот ресурслари ва ахборот тизимлари рўйхатдан ўтказиш;
- Давлат ахборот тизимларида «Электрон ҳуқуқат» доирасида алоқа қилиш тартиби;
- Жисмоний ва юридик шахсларнинг электрон ахборот ресурслари ва уларни тақдим этиш тартибига кириш ҳуқуқлари.

Узлуксиз ўқиш ва мустақил таълим:

- адабиёт билан ишлаш;
- интернет ресурслар билан ишлаш;
- электрон ташувчиларда ўқув ва илмий материаллар билан ишлаш;

- тақдимотлар ва мавзули рефератлар тайёрлаш;
- маъруза ва у бўйича тақдимот материалларини тайёрлаш.

Академик хулқ сиёсати (талабалар бажариши мажбурий бўлган турли талаблар, хулқ қоидалар, ўқитувчи ва талабалар билан ўзаро муносабатлар тизими).

Ҳар бир ўқитувчи машғулотларда юқори самара берадиган мажбурий талаблар, хулқ қоидалар, ўқитувчи ва талабалар билан ўзаро муносабатлар тизимини тавсия этади.

Тавсия этилган қоидалар хилма-хил бўлиши мумкин:

- дарсларга кеч қолмаслик, ундан кетиб қолмаслик ва унда иштирок этишнинг мажбурийлиги;
- дарс (маъруза ёки бошқа шаклдаги машғулотлар)га икки марта кеч қолиш машғулотга бир марта келмай қолиш билан тенглаштирилиши; маъруза матнларини ёзиб бориш;
- ўқув жараёнида фаол қатнашиш;
- машғулотларга ва ТМИларига тайёрлиги;
- вазифларни белгиланган вақтдан кечикмасдан бажариш, вақтида бажарилмаган ТМИни ўқитувчи қабул қилмаслигини билиш;
- тест варианты бўйича белгилаган жавобини тўғрилаш ёки ўчириш мумкин эмаслиги;
- ТМИ бўйича тайёрланган материалларнинг ёзма варианты мавжуд бўлиши;
- фан бўйича атамаларни билиш;
- машғулотлар мобайнида мобил телефонлардан фойдаланмаслик;
- алдаш ва плагиат бўлмаслиги;
- мунозарага тайёргарлик мобайнида талаба материалга асосланиши ва қўйилган саволга тўлиқ ва аниқ жавоб бериши.

Талабаларга билим бериш жараёни мультимедиа технологияларидан самарали фойдаланган ҳолда интерфаол усуллар билан уйғунлашиши таълимнинг сифат даражасини яна бир поғона кўтареди. Бунга “Кейс-стади”га - асосланган ўқитиш услубини яққол мисол тариқасида кўрсак бўлади.

“Кейс-стади” услуби қўйидаги тартибда олиб борилиши керак:

1. Якка тартибда ишлаш (умумий вақтнинг 30 %и);

- вазият билан танишиш (матн бўйича ёки сўзлаб бериш орқали);
- муаммони аниқлаш;
- ахборотни умумлаштириш ва унинг таҳлили.

2. Гуруҳда ишлаш (умумий вақтнинг 50 % и);

- муаммони ҳамда унинг долзарблигини (иерархиясини) аниқлаш;
- муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш;
- ҳар бир ечимнинг афзал ва заиф жиҳатларини белгилаш;
- муқобил ечимни баҳолаш.

3. Якка тартибда ва гуруҳда ишлаш (умумий вақтнинг 20 %и):

- муқобил вариантларни қўллаш имкониятларини асослаш;
- ҳисобот натижалар бўйича тақдимотини тайёрлаш.

Кўп қутбли дунё глобаллашаётган бир даврда барча таълим муассасалари таълим портали ва интернетга уланганлигини ҳисобга олиб, ушбу жараёнларга масофавий таълим усуллари ва АКИТни қўллаш биз каби педагогларнинг кун тартибимиздаги асосий масалалардан бири бўлиб қолмоғи лозим.

Раъно Лутфетдинова, Зилола Жўрахўжаева
(Намаган, Ўзбекистан)

ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШДА ЎҚИШ ТУРЛАРИДАН Фойдаланиш йўллари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги Қарорида “Ватанимиз мустақлигининг маънавий асосларини мустаҳкамлаш, миллий қадриятларимиз, анъана ва урф одатларимизни асраб авайлаш, халқимиз, айниқса ёш авлод қалби ва онгига она - юртга муҳаббат, истиклолга садоқат туйғуларини чуқур сингдириш масаласи бугунги кунда тобора долзарб аҳамият касб этмоқда”¹ деб такидланади. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда маъвий – маърифий ишларни замон талаблари асосида ташкил этиш инсон шахсини манавий жиҳатдан ривожлантиришда, унинг руҳияти, ўз ўзини англаш, дид фаросати, ақл заковати, онгли фаолиятини шакллантиришда ёшлар ўртасида Ватанга муҳаббат ва садоқат инсонпарварлик фазилатларини тарбиялаш миллий урф-одатлар ва анъаналар, қадриятлар асосида баркамол авлодни вояга етказишда муҳим ўрин тутди. Маънавий – маърифий ишлар жараёнида ўзбек халқининг миллий қадриятларидан ҳисобланган нотиклик санъати ва ни ўқучиларда шакллантириш, уларда тил, тафаккур, сўз, нутқ каби масалаларини ривожлантириш билан бирга эзгулик, муомала, ширинсуханлик, донолик.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий - маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида” Фармони Халқ сўзи, 2006 26-август.

балимдонлик ахлоқ каби тушунчасини камол топтиради. Нутқ бевосита тил таълими ва ахлоқ-одоб тамойиллари билан узвий боғлиқ, шахснинг маънавиятини қиёфасини, турмуш тарзини руҳиятини намоён этади. Демак, нутқ инсон фикрини тил воситасида тўғри, эркин, аниқ, изчил, ёқимли, таъсирли баён қилиш билан бирга унинг балимдонлиги, юксак маънавиятининг кўрсаткичи ҳам ҳисобланади. Тил нутқни шакллантириш ва ривожлантиришда, ўқучиларнинг онги ва тафаккурини ўстиришда, уларнинг баркамол инсон бўлиб вояга етишида муҳим аҳамиятга эга. Нутқ кишиларнинг фикр - мулоҳазаларни кенг ва ҳар томонлама ёритишга хизмат қилади. Нутқ ахлоқий маданият кўзгуси сифатида яққол кўзга ташланади. Нутқнинг соф, аниқ ва тушнарли содда ва таъсирли бўлиши кишининг маданиятли эканидан далолат беради. Ўқувчиларнинг нутқини ўстиришда ўқиш турларини тўғри ва ўринли қўллаш лозим.

Овоз чиқариб ўқиш. Ўқувчи овоз чиқариб ўқиши учун аввал уни руҳан тайёрлаш лозим. Унинг ўқишини атрофдагилар, ўртоқлари, ўқувчи ёки уйда ота-онаси, ака-укалари эшитаётганини ҳис ва идрок этиши лозим. Шундан сўнг у ўртача овозда ҳар бир товуш, бўғин, сўз ва гапларни тўғри талаффуз қилиб ўқиши, гаплар орасида тўхтамларга риоя қилиши, тиниш белгилари учраганда овозни пасайтириш ёки тўхташ лозимлигини билиш кабиларга ўқувчилар эътибори қаратилади.

Мазкур ўқиш тури диярли ҳар дарсда, уйда сурункали равишда такрорланиши ва ўқитувчи, ота она томонидан назорат қилиниши лозим. Бунинг учун матнни сидирға ўқитилавермай, балки танлаб ўқитиш методидан фойдаланиш яхши натижа беради.

Ўқувчининг онгли ўқиш малакасини ошириш учун матнлардан сўнг берилган савол ва топшириқларга уларнинг муносабатларини аниқлаш, матн мазмунини эркин равишда сўзлаб бера олиш уқувини тарбиялаш лозим.

“Ўқиш китоби”да берилган “Саноғидан адашмади”, “Куй сеҳри”, “Ўқувчига эсталик”, “Иш иштаҳа очар”, “Мусаввир Қорбобо”, “Мақтанчоқ айиқ”, “Деҳқон бобо” каби қатор матнларнинг мазмунини тушуниб, маълум хулоса чиқариш учун ўқитувчи болаларга йўлланма бериши, уларни фаоллаштириш керак.

Ўқиш дарсларига қўйилган талаблар бир-бирига боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Болалар онгли ўқишга ўрганмасалар ифодали ўқиш унсурларини яхши ўзлаштира олмайдилар. Ёки равон, тушунарли ўқимасалар ўқиш тезлигини ошириш мумкин эмас. Демак, ўқиш турлари ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқлигини ўқитувчи эътиборга олиши, дарс жараёнида улардан навбат билан фойдаланиши, ўқувчиларни ҳамма турдаги ўқиш турларига ўргатиши, ўртача овозда ўқишга ўргатиши ва одатлантириши лозим. Шундай қилинганда болалар секин-аста ҳамма ўқиш турларини ўзлаштиришга муваффақ бўладилар.

Овоз чиқариб ўқиш кенг тарқалган ўқиш туридир. Бу ўқиш турини қўллаш учун аввал ўқитувчи болаларга:

- Ҳозир навбат билан эшитиларли қилиб ўқийсиз. Шошмай, хатосиз, жумлаларни охиригача тўлиқ ўқинг. Ҳар бир гапдан сўнг бир оз тин олинг, сўнг навбатдаги гапни –Ҳамма ўртоғининг ўқишини эшитиб, матнни хатчўп билан кузатиб турсин, деб таъкидлайди. Сўнг ўқувчилар матнни навбат билан ўқийдилар. Ўқитувчи болаларни кузатади. Ким ўртоғини диққат билан тингламоқда. Кимдир эътиборсиз ўтирибди. Шундай пайтда ўқитувчи болалар эътиборини матн мазмунини уқиб олишга қаратиб, сўраганда дарров жавоб беришга тайёр бўлишларини эслатиб туриши зарур.

Масалан, “Жавдар нон” матни ўқилганда гап нима ҳақида бораётганини, бу воқеа қайси фаслда бўлгани, нон нима учун бунчалик ширин туюлганини сўраб, ўқувчилар диққатини матн мазмунини тушунган ҳолда ўқишга қаратади. Болаларни титилиб ўқишдан, титилиб сўзлашдан асраш, бундай пайтларда уларга:

- Шошилма, чуқур нафас ол, сўнг ўқишни ёки сўзлашни давом эттир, -деб эслатиш лозим. Бунда бола ўзида содир бўлаётган бу ҳолатга бефарқ қарамай, ўзини назорат қилишга ўрганади.

Овоз чиқариб ўқишни якка-якка ўқиш, биргалашиб ўқиш билан навбатлаштириш лозим.

Дарсликдаги “Қорбобо” эртагини қисмларга бўлиб ўқиш, ҳар бир бўлимга сарлавҳа топиш, мақол, тез айтишларни эса биргалашиб такрорлаб, ёд олиш топшириғи берилади. Дарсда ўқиш турларини навбатлаштириш билан бирга, ўқиш тезлигини оширишга, диққат билан ўқишга ўргатиш лозим. Масалан, ўқувчилардан бири асарнинг бир-икки жумласини ўқийди. Бу пайтда бошқа болалар матнга хатчўп қўйиб кузатиб борадилар. Навбат келиши билан улар ҳам матндаги икки-уч жумлани ўқиш қоидасига мувофиқ ўқийдилар. Шундай, қилиб бир дарсда 10-12 ўқувчига ўқитилади, уларнинг ўқиш малакалари текширилиб борилади. Кўпчилик ўқувчилар томонидан йўл қўйилган хатолар, нуқсонлар: қўшимчаларни тушириб ўқиш, сўз урғусига эътибор қилмаслик; айрим ўқувчилар томонидан йўл қўйилган хатолар; бўғинлаб ёки ҳарфлаб ўқиш, матн мазмунини тушунмаслик ҳолларининг олдини олиш лозим.

Ўқитувчи барча болалалар томонидан йўл қўйилган хатоларни жамоа бўлиб, баъзи бир хатоларга йўл қўйган болалар билан яккама-якка ишлаш усулини қўллайди. Болаларга таъсирли қилиб ўқиш малакаларини сингдириш узоқ муддатли иш. Бу ўқишнинг бошқа ўқиш турларидан фарқи шуки, бунда болалар аввало равон, тутилмай ўқишни яхши ўрганиб олган бўлишлари керак. Ҳар сафар уларга:

- Сен таъсирли ўқи! –деб таъкидлаш яхши натижа бермайди. Бундай пайтларда ўқитувчининг ўзи намунали ўқиши, овозини тўғри бошқариш билан бирга, таъсирли қилиб ўқиши яхши натижа беради. Айрим матн, шеърий парчаларни, эртак ва масалларни магнит тасмасига ёзиб, уни бот-бот ўқувчиларга эшиттириб, биргалашиб ўқиш машқларини ўтказса, болалар бир-бирларига эргашиб, ифодали ўқишнинг дастлабки элементларини эгаллаб оладилар. Биргалашиб ўқиганда айрим камчилиги бўлган ўқувчилар ўртоқлари тасирида сўзларни тўғри талаффуз этишга ўрганадилар. Биргалашиб ўқишда тез айтиш жуда қўл келади. Чунки тез айтиш матни қисқа, ўқиш учун осондир.

Масалан:

Кўриқчи тарикни кўриқладими, Тарикни кўриқчи кўриқладими?

Ёки топишмоқларни ҳам биргалашиб айтиш ва ёд олиш мақсадга мувофиқдир.

Ёзда кийинади, қишда ечинади.

Қатта кичик беш ўртоқ, Уюшса бўлар тўқмоқ.

Ўзи битта, кўли иккита, тиши юзта.

Мақолларни ёдлашда ҳам биргалашиб ўқиш усулидан фойдаланиш мумкин.

Қолган ишга қор ёғар.

Бир йил тут эккан киши, Юз йил гавҳар теради.

Яхшига ёндош, ёмондан қоч.

Ичда ўқиш малакаларини ўқувчиларга синдириш ўқиш турлари ичида энг қийини ҳисобланади. Бу ўқиш турини тез-тез машқ қилиш билан ўқувчиларга ўргатиш мумкин. Ичда ўқиш болалар учун жуда зерикарли ва анча мураккабдир. Болалар 3-4 гапни ичда ўқишни давом эттиришга қийналадилар. Ўқитувчи болаларда содир бўлаётган бу жараёни кузатиш ва иш турини навбатлаштириб туриши керак. Дам олиш дақиқаларини ўз вақтида ўтказиш болаларни толиқишдан асрайди. Ўқувчиларда ўқиш малакаси қанча эрта шаклантирилса, шунча фойдалидир. Чунки бу ўқиш тури инсоннинг ҳаёт фаолияти учун бир умр зарур бўлиб, ҳамма жойда ўқиш учун қулайдир. Ичда ўқиш матн юзасидан олиб бориладиган кўпгина мустақил иш усулларига, айниқса, танлаб ўқишга асос бўлиб хизмат қилади. Иккинчи синфда болалар бир неча ўқиш турларини эгаллаб олган бўладилар. Танлаб ўқиш учун турли жанрлардаги асарларни тавсия этиш мумкин. Масалан, асарда иштирок этувчилар тилидан ўқиш ёки гапириш:

- Болалар, ким қайси асардаги қаҳрамонлар тилидан ўқимоқчи?

Албатта, болалар ўзлари ёқтирган ҳайвон ёки нарса тилидан ўқишни айтадилар. Шунда ўқитувчи: Майли, фақат шу асрни аввал диққат билан овоз чиқариб ўқиб чиқинг. Сўнг ичда ўқинг. Кейин улар тилидан гапиртириб кўринг. Агар ўхшатсангиз яхши баҳо оласиз, - ўқувчиларни рағбатлантирилади. Масалан, “Ўроқ ва Комбайн” масали ёки “Ур, тўқмоқ” эртаги асосида ўқувчилар ўзларига мос қаҳрамонларни танлаб оладилар. Чолнинг сўзларини айтадиган бола одамларга яхшилик қилишни ўйлайдиган киши тилидан мулойим, ёқимли; лайлаквой тилидан сўзлаш учун титроқ овозда, ялиниб гапириш; шунингдек, бойнинг очкўзлигини ифодалаш учун бошқа ўқувчи ҳаммининг нафратини уйғотадиган тарзда ўқиши ёки гапирлиши айтилади. Болалар танлаган қаҳрамон ва асарда иштирок этувчилар тилидан ўқиш орқали равон ўқишга тезда ўрганиб кетадилар. Бундай асарлар дарсликнинг ҳамма бўлимида мавжуд. Ўқувчилар бундай асарни ўқишда ҳар бир оброз ва персонажнинг хатти-ҳаракатлари, ташқи киефаси ва ички кечинмаларини ҳам ифодалашга ҳаракат қиладилар. Бундай пайтда магнит тасмасига ёзиб қўйилган ёқимли куй эшиттирилади. Болалар куй таъсирида ўқийдилар ёки гапирадилар. Бундай ҳолат ўқувчида кўтаринки кайфият пайдо қилади, уларга руҳ бағишлайди.

Тўғри ўқиш тушунарли қилиб, хатосиз ўқишдир. Маълумки, айрим ўқувчилар кўпинча баъзи ҳарфларни тушириб, бўғинлар, сўзларнинг ўрнини алмаштириб ўқийдилар. Бундай хатоларга йўл қўймасликлари учун қийналиб ўқийдиган ўқувчиларга катта ҳажмлардаги матнларни қисмларга бўлиб ўқишни тавсия қилиш анчагина энгиллик яратади.

Тўғри ўқишга ўргатиш учун қуйдаги ишларни амалга ошириш мумкин:

- дастлаб 3-4 бўғинли сўзларни равон ўқиш, 5-6 бўғинли сўзларни эса бўғинларга бўлган ҳолда ўқиш;

- таниш матнларни ўқитишда ўқиш суръати бироз оширилади. Шундай қилганда болалар нотаниш матнларни ҳам тутилмай ўқиш малакасига эга бўладилар;

- тўғри ўқишни ўзлаштириш учун товуш, бўғин ва сўзларни тўғри, аниқ, соф талаффуз этиш катта аҳамият касб этади.

Масалан, талаффузда п, ёзувда эса б ёзиладиган сўзларни тўғри ўқишга ўргатиб (офтоб, сероб); р товушини л деб (байроқ-байлоқ, ўртоқ- ўлтоқ) талаффуз олдини олиш учун бундай сўзлар ёзилган кўргазмалар тайёрлаш лозим. Дарсликдаги ҳар бир асардан сўнг ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятларини оширувчи саволлар, топшириқлар берилган. Ўқувчи албатта уларни ўқувчиларга ўқитиш ва мустақил равишда жавоб беришга тайёрлаши керак. Савол ва топшириқлар ўқувчиларни зийракликка, ўз-ўзини доимо назорат қилишга ўргатади.

ДТС талаблари асосида иккинчи синф ўқувчилари ўқув йилининг биринчи ярмида бир дақиқада 30-35 сўзни, ўқув йилининг охирида эса 70-80 сўзни ўқий олишлари керак.

Ўқувчиларнинг ўқиш малакасини ошириш учун қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш дозим:

- ўқувчиларда яхши ўқишга ишонч ҳиссини ҳосил қилиш;

- савол-жавобли матнларни кўпроқ ўқитиш, матнни таҳлил қилишда ҳам ҳар икки ўқувчи қатнашиши;

- ўқишнинг оҳангдорлигини таъминлаш учун ҳар дарсда намунали нутқ ёзилган магнит тасмаларидан фойдаланиш;

- ўқувчиларнинг луғат бойликларини ривожлантириш учун луғат бурчаги ташкил этиб, ҳар куни 3-4 янги сўзни ўрганишларига имконият яратиш.

Ўқиш тезлигини ошириш анча мураккаб жараёнларни ўз ичига олади. Бола тез ўқийман деб шошилади, натижада хатоларга йўл қўяди. Ўқитувчи ўқувчиларга яхши кайфият уйғота олиши, синфда яхши муҳит яратиши, ҳар бир болада “Тўғри ва равон ўқий оламан” деган ишончни уйғотиши лозим.

Онгли ўқиш жараёнида ўқийётган матнни тушуниб, асосий мақсадни ўқиб, асардаги айрим ўз ва кўчма маъноли сўзларни изоҳлаш, бундай сўзлар иштирокида гаплар тузиш, тузилган гапларни мазмун томондан жамлаб, кичик ҳикоя ҳосил қилиш, матннинг тугалланган қисмидаги асосий фикрни топиш

машқларини тез-тез ұтказиш, матндаги табиат тасвирини, инсонларнинг яхши-ёмон одатларини мисоллар ёрдамида, асардаги воқеаларга боғлаб гапириб бериш мақсадга мувофиқ. Қайси ишлар яхши ва уларга эргашиш мумкин, қайсилари ёмон, улардан нафратланиш кераклигини изоҳлаб беришни ўқувчиларга топшириқ тариқасида тавсия этиш мумкин.

Масалан, П. Мўминовнинг “Барча бола дўст бўлса” шеъри сизга нима учун ёқди? “Куй сеҳри” ҳикоясидаги қизнинг гапларини топиб ўқинг. У қандай қилиб бутун давлатни ёвлардан асраб қолди? “Карнайчи шоҳ” ҳикоясининг мазмуни қайси ҳикоя мазмунига яқин? “Майиб китоб” ҳикоясидаги энг қизиқ жойни топиб ўқинг. Китоб саҳифаларини ким йиртган деб ўйлайсиз? “Шоир билан шоҳ” ҳикояси ким ҳақида? Алишер нима учун буюк шоир бўлиб етишди? Вақтнинг қадрини билиш учун нима қилиш керак? Савоб ишлардан мисоллар келтиринг. Сиз қайсиларини биласиз? Болаларда яхши одатлар, ахлоқий фазилатларни тарбиялашда дарслиқдаги ибратли матнлардан мақсадли фойдаланишни тавсия қиламиз.

Гулжанат Максутбекова
(Жезқазған, Қазақстан)

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫ АРҚЫЛЫ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Қазіргі білім, ғылым мен мәдениетті жаһандандыру процесі кезінде әр ұлт өз мемлекетінің рухани мәдениет құндылықтарын сақтай отырып әлемдік өркениетке кірігуі заңды құбылыс.

Елбасымыздың «Қазақстан - 2050» «Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің ендігі міндетіміз – егемендік жылдары қол жеткізгеннің барлығын сақтай отырып, ХІ ғасырда орнықты дамуды жалғастыру. Біздің басты мақсатымыз – 2050 жылға қарай мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру» - деп атап көрсетілген. Ол үшін бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне ерекше көңіл бөлуіміз керек [1].

XXI ғасыр - тәуелсіз еліміздің әлемдік бәсекелестікке бел буып, дүниежүзілік өркениетке ұмтылған өрлеу ғасыры. Өркенді ел ертеңді де ойлайды. Ел президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің Жолдауында: «Сапалы білім беру Қазақстанның индустриалдық-инновациялық дамуының негізі болуы тиіс», - деп атап көрсеткен болатын. Бұған қол жеткізу келешек қоғам иесін – жас ұрпақты білімділікке, парасаттылыққа тәрбиелеп, өсіріп, жетілдіруге тікелей байланысты. Осы тұста Ш.Уәлихановтың «... халықтың кемеліне келіп өркендеуі үшін алдымен азаттық пен білім керек...» деген аталы сөзін есте ұстау керек. Адамзат алдындағы мақсат-мұраттардың ең бастысы – салауатты, білімді, саналы ұрпақ өсіру, келешек ұрпақтың қамын ойлайтын тұлға тәрбиелеу. Бүгінгі күннің басты талабы - елін, жерін сүйетін, ұлтының тарихынан хабары мол, туған тілін, дінін, дәстүрін сыйлай білетін, ғылым мен техникадан хабардар азаматтар тәрбиелеу [2,3].

Тәрбие - халықтың ғасырлық бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, өмірге деген көз- қарасын және оған сай мінез құлқын қалыптастыру. Соның ішінде азаматтық тәрбиенің тірегі отаншылдық болып табылады. Мектеп барлық кезде оқушылардың өз Отанын сүю және қорғау сезімдерін дамытты және дамытып келеді. Интернационалдық және патриоттық тәрбие деген кең мағыналы, қасиетті ұғым. «Отан от басынан басталады» - деп айтады халқымыз. Әрбір адамның от басы, туған жері өскен ортасы, ауылы, елі - оның Отаны. Өмірге келген адамдардың бәрінде міндетті түрде, рефлексі тұрғыда интернационалдық және патриоттық сезімі туа қалмайды. Патриотизм, отаншылдық сезімі ананың құрсағынан даритын биологиялық құбылыс емес, бұл психологиялық құбылыс. Отанын адамның өзі тануы тиіс. Оны жете біліп, қадір-қасиетін ұққанда, тарихын, өткен жолын, қиындық мекнаттарын, рухын, тар жол, тайғақ кешулерін көз алдынан өткізіп, жанымен сезе білгенде, елдің басын біріктірген, жат жұрттықтардан жерін, суын, даласын, тауын, қанын төгіп қайсарлықпен қорғап қалған ерліктерін сезіп білгенде ғана соған деген мақтаныш сезімі оянады. Адам бүгінгі өзі басып жүрген топырағын, суын қадір-қасиетін жете сезініп, өз еліне деген мақтаныш сезімі күшейе бастайды. Президент стратегиясының түп- қазығы, басты арқауы - адам тағдыры.

Ұлтын, отанын сүюге тәрбиелеу – қазіргі таңда елдік деңгейдегі көптеген мәселелерді шешудің, оның ішінде ана тілін, ата тарихын, ұлттық салт-дәстүрінен бейхабар жастардың санасында сілкініс тудырудың бірден-бір жолы. Отбасында, мектеп қабырғасында ұлттық тәрбиеге қанып өскен ұрпақ келешекте білімді, ақылды, ұлтжанды, еңбекқор, кішіпейіл болып қалыптасатындығы сөзсіз. Сабақ барысында Қорқыт ата, Әл-Фараби, Қожа Ахмет Иассауи, Асанқайғы бабаларымыздың данышпандық өнегелі сөздерін қолданып отырар болсақ шәкірттерді ізгілікке тәрбиелеуде үлесі зор бола мақ. Сол арқылы бойында ұлттық, азаматты намысы бар, елін, жерін сүйетін патриоттар тәрбиелеуге болады.

Мектеп мұғалімдері білім мен тәрбие беруді заман талабына сай ұлттық негізде ұйымдастыруды қолға алып отыр. «Алтын анам, Отаным, сенен аяр жаным жоқ, сенен іркер күшім жоқ, - деп, ер қайратына мін дағы өрге бас!», - деген Мұхтар Әуезовтың өсиеті тәрбие беру мазмұнын кеңейте түседі.

Патриотизм дегеніміз - Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығының қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, ал мемлекетті нығайту дегеніміз - жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм мемлекет деген ұғымды жеке адаммен, яғни оның өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасты білдіреді. Отаншылдық, патриоттық сезімді сонау көшпелі дәуірден тануымызға болады. Кешегі Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің сөздерінде, Ақтамберді, Бұқар жырау, Доспамбет, Жиенбет толғауларында, Абай, Махамбет, Мұқағали, Мағжан жырларында, Ахмет, Әлихан, Жүсіпбек сынды алаштың зиялыларының сөздерінде отаншылдыққа деген ұлы сезім көрініп тұрды. Осыған орай патриоттық тәрбие мәселесі адамзат тарихының өн бойындағы

ұрпақтан–ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат болғандықтан, жастар бойындағы Отанға деген сүйіспеншілігін, яғни патриоттық санасын оятып олардың ертеңгі күні қазақтың мықты сапалы білімді, саналы тәрбиелі, халқының ертеңін ойлайтын азаматтары мен азаматшаларын тәрбиелеу қажет. Ол үшін алдымен жаңаша патриоттық тәрбие беру, жастардың тарихын, тілін, дінін, халықтың әдет-ғұрпын, рухани мәдениетін, әлеуметтік-этникалық нормаларын түсіндіріп, түсінік беру. Жастардың дүниетанымы мен болашаққа деген көзқарасы, жеке тұлға бойындағы сезімі оның бойында жүзеге асады. Сондай-ақ, ерлік пен батырлық қасиеттері арқылы да жастарымыздың бойында патриоттық, отансүйгіштік сезім оянады.

Білім мен тәрбиенің бөлінбестігі нәтижеге жету әрекеті мен міндеттері бір болғандықтан, пәнаралық байланыстардан бүгінгі жаңа технология, инновациялық іс-тәжірибелерден көрініс беруде. Мәселен, 8-9 сыныптарда биология пәнін оқыту кезінде адам дамуының жоғарғы сатысы, жер бетіндегі тіршілік иесі, өзінен кейін ұрпақ қалдыратын, ағзасы фенотипті өзгергіштікке түсетін және морфологиялық-физиологиялық бейімделу қасиетімен сипатталатынын айта келіп, адамға тән қасиеттер қоғам дамуында пайда болғандығын айта кету керек. Адамның ішкі дүниесінің қалыптасуы, рухани жан дүниесі, мүшелер мен мүшелер жүйесінің қызметін физиология, психологиямен байланыстырсақ, ондағы жүретін химиялық, физикалық өзгерістерді физика, химия пәндерімен байланыстыра айта кеткен жөн.

Ал, адам денсаулығын сақтау, ол үшін қолайлы жағдайлар жасау, дұрыс еңбек ету, ой және дене еңбектерін алмастыру, демалысты тиімді ұйымдастыру, аурулардың алдын алу үшін сабақты медицина, гигиена, валеология ғылымдарымен байланыстыра өткізген дұрыс. Мысалы, 8-сыныпта «Қанның құрамы. Қан топтары. Қан құю» тақырыбындағы тақырыбын өткенде биология сабағын химиямен, медицинамен байланыстыра өту қажет. Қан арқылы тұқым қуалайтын аурулар ғана емес, дарындылық, білімге құштарлық, өнерге икемділік немесе басқа қасиеттер ұрпақтан-ұрпаққа берілетіндігін айта кеткен жөн. Біздің ата-бабаларымыз жеті атадан бергі ағайын арасында неке құруға рұқсат бермеген. Бұл көшпенділердің өз ұрпағын тұқым қуалайтын аурулардан сауатты түрде сақтандырғанын білдіреді. Тәжірибе барысында оқушылар қанның құрамын, құрылысын тереңірек танып, біледі. Сондай-ақ медицинамен байланыстыра отырып қан құюдың маңызын, донорлықтың көптеген адамдардың өміріне арашашы болатындағын саралап айта кету қажет. Бұл үлкен жауапкершілік іс екендігі айтылып, оқушылардың бір-біріне деген жанашырлық, дем беру, бір-біріне деген құрмет сезімдерін, сенімдері артады. Осының өзі шыққан ата тегін білуден, сезінуден басталып, халқына сүйіспеншілік, өз ұлтының қасиеттерін бойына сіңіру және оны қастерлеп, қадір тұтып, қорғап, сақтауға дайын болуға тәрбиелейді.

Сондай-ақ 11-сыныпта «Экология ғылымының қазіргі кездегі өзекті мәселелері» тақырыбын өткенде еліміздегі ядролық жарылыстардың зардабы, мүгедек сәбилердің дүниеге келуі, улы радиацияның құрбаны болған адамдарды презентациялардан көрсету арқылы оқушы көкірегіне жеткізу арқылы адам қолымен жасалған зұлымдыққа біржақты баға беріледі. Ол сабақты қазақтың біртуар тұлғасы, ақын Олжас Сүлейменов есімімен байланыстырып, ол бастаған «Семей-Невада» қозғалысы өз еліміздегі қасірет тартқызып ядролық сынақ ошағын жапқызуы майдандағы ерлікпен пара-пар, үлкен қадам екендігін баса айту оқушылардың бойында өз еліне, халқына жанашырлық ұялатады.

Елің үшін айтылған екі ауыз сөз алмас қылыштай тіліп түсер болса, оның өзі үлкен ерлік деп атын әлем таныған ақын М.Шахановтың өмірінен мысал келтіріп, сол арқылы оқушыларға елін сүюдің жоғары үлгісін көрсету білім беру барысында жүргізілуі қажет.

Оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеуде әр сабақта Отан, туған жер туралы өлеңдер оқыту үлкен рөл атқарады. Оқушылар арасында мақал-мәтелдер жарысын ұйымдастырып, олардың мағынасын ашып отырса баланың бойында Отанына деген сүйіспеншілік ұялауына септігі тиетіні сөзсіз. Сабақ барысында пікірсайыстар ұйымдастыру арқылы оқушылардың шешендігін, еркіндігін, ізденімпаздығын, өзгенің ойын бағалай білу сезімдерін ғана емес, олардың бойында патриоттық сезімдерді де дамытып отыруға болады. Мысалы, «Арал тағдыры – адам тағдыры», «Байқоңыр бағымыз ба, сорымыз ба?» тағы басқа тақырыптарда пікірсайыстар өткізіп отыру арқылы баланың бойында халқына деген жанашырлық сезімін арттыруға болады.

Біздің Отанымыз – Қазақстан. Ендеше жастарымыз осы мемлекеттің мүддесін қорғайтын патриоттар болуы керек. Отанымыздың ішкі-сыртқы саясатын қорғау – жастарымыздың қолында.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев 2014 жылғы халыққа Жолдауындағы Қазақстан тарихына енетін 10 креативті идеяның біріншісі – патриотизм. Қазақстандық қоғамның шешуші құндылықтарын бекітетін жаңа құжат – «Мәңгілік ел» Патриоттық актісі әзірленіп, қабылданды.

Жалпы патриоттық сезімнің қайсысы болмасын қалыптасуы отбасы тәрбиесінен бастау алатыны белгілі. Сондықтан отбасында патриотизмге тәрбиелеу ана тілін үйрету, ұлттық мінез-құлық қалыптастыру, ұлттық салт-дәстүрді сақтау, шыққан ата тегін білуден басталып, халқына сүйіспеншілік, туған жеріне, Отанына деген сүйіспеншілік болып, мектепте ары қарай дамып қалыптасуына жағдай тудыру қажет. Патриоттық сананы қоғамдық өмірде бекітетін бірден-бір институт – жоғары оқу орындары мен басқа да білім мен тәрбие беру мекемелері. Студент жастар қоғамның әлеуметтік құрылымында ерекше орын алады. Ендеше, қазіргі студент жастар өздерінің тұлғалық-кәсіби нығаюға бет алуының жоғары деңгейімен, шығармашылық потенциалымен, Қазақстанның әлеуметтік жаңғыру процесіне шынайы іс жүзінде қатысуға деген белсенді қызығушылығымен, қоғамдық өмірдің түрліше жақтарына, өзінің әлеуметтік бағдарларына деген даралық көзқарастарымен ерекшеленуі тиіс. Олар еліміздің әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени дамуының анықтаушы күші де болып табылады. Олай болса, студент жастардың тұрмысы мен болмысына, тәлімі мен тағылымына үстірт қарауға болмайды. Патриоттық тәлім-тәрбие берудің жоғарғы оқу орындарында жалғасуының маңызы зор.

Бүгінгі күннің міндеті – өткені мен бүгінін таразыға сала алатын, келешегіне нық сеніммен қарайтын, рухтары асқақ, жандары таза жастарды тәрбиелеу. Ендеше, еліміздің ертеңі – жастардың бойында патриоттық, отансүйгіштік қасиеттерін дарытатын біздер – ұстаздар қауымы екенін естен шығармайық.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан – 2050» стратегиясы
2. Таңбаев Б. Отансүйгіштікке тәрбиелеу – заман талабы. // Педагогика және оқушы психологиясы. № 2, 2014
3. Н.Ә.Назарбаевтың 2014 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы

Н. Маматханова
(Наманган, Узбекистан)

ПЕДАГОГЛИК КАСБИ ТАНЛОВИНИНГ МОТИВЛАРИ ВА ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТ МОТИВАЦИЯСИ

Педагогик фаолият мотивацияси муаммоси инсон хулқ-атвори ва фаолияти мотивацияси муаммоси каби анчагина мураккаб ва кам ишланган ҳисобланади.

Абитуриентлар томонидан педагогик касбини танлашга таъсир этувчи омиллар таҳлили уларни аҳамиятини аниқлашга ёрдам беради ва қуйидаги маълумотларни келтириб чиқаради:

- ўқув предметига қизиқиш – 27,2%;
- мазкур фанни ўқитиш хоҳиши – 16,2%;
- ўзини болалар тарбиясига бахш этишга интилиш – 19,2%;
- педагогик қобилиятларни англаш – 6%;
- олий маълумотли бўлиш хоҳиши – 13%;
- педагогик касбининг манфаати, жамоатчилик ҳурмати ҳақидаги тасаввур – 12,2%;
- моддий таъминотга интилиш – 2,2%;
- шундай бўлиб қолди – 4%.

Агар таълим ва тарбияга бўлган қизиқиш, болаларга бўлган қизиқишлардан келиб чиқиб, педагогик касбини танлаганларни умумлаштира, фақатгина 50% - 60% бўлажак ўқитувчилар касбини шахсининг педагогик йўналганлигини билдирувчи мотивлар асосида танлашади.

Таъкидлаш жоизки, хатто ҳаётнинг ижтимоий – иқтисодий оғир вазиятларида ҳам юксак ижтимоий қадриятлар мотивлари асосида педагогик касбини танлаган салоҳиятли педагогларимиз фаолият кўрсатишган.

У ёки бу мотивга мувофиқ педагогик касбини танлови кўп ҳолларда ўқиш мотивларини ҳам белгилаб беради. Агар мотив – эҳтиёж предмети ёки предметлаштирилган эҳтиёж эканлигини эътиборга олинандиган бўлса, унда бўлажак ўқитувчилар учун мазкур предметлар сифатида “соф” онгли қизиқиш, мустақил касбий фаолиятга яхшироқ тайёргарлик кўришга интилиш, жавобгарлик ва масъулият ёки ўқиш сабабли курсдошлар ўртасида ажралиб туриш хисси, жамоада салмоқли ўринга эга бўлиш, ўқитувчи ва ота – оналар томонидан билдириладиган эътирозларни бартараф этиш, мақтов эшитиш хоҳиши, катта миқдордаги стипендияни олиш ва ҳ.

Касб танлови мотиви ва педагогик фаолият мотивацияси ўртасидаги фарқлар умумлашмасидан келиб чиқиб, таъкидлаш лозимки, ўтган ва ҳозирги замон сифатида кўриб чиқилади. Институтлардаги ўқиш мотивлари ва педагогик касби танлови мотивлари ўтмишда фарқлангани каби ҳозирги замон педагогик фаолият мотивацияси турлича талқин этилади.

Педагогик фаолият мотивацияси фаолият ва янги мотивлар ҳосил бўлишининг умумий механизмига бўйсунди. Унга мақсадни мотивга айланиш ёки мотивни мақсадга силжиш механизми номи берилган. Унинг мазмуни шундан иборатки, қайсидир мотив асосида рўёбга чиқаришга йўналтирилган мақсад вақт ўтиши билан мустақил ундовчи кучга эга бўлади, яъни ўзи мотивга айланади. Масалан, янги ўқитувчи ишга, энг аввало, ўзининг ички масъулият хиссини хис қилиб, бор кучини инсоний хислари билан бошқарилган ҳолда, киришади. Аммо вақт ўтиши билан болалар билан мулоқот жараёни уни ўзига жалб этади, унда ўқишга қизиқиш уйғонади. Педагогик фаолиятнинг барча қийинчиликлари ва айни шу вақтдаги жалб этувчилиги билан бирга амалга оширилиши мақсаддан фаолият мотивига айланади. Мақсад эса, қоидага кўра, мураккаблашади, силжийди.

Мотивларни асосий (доминант) ва вазиятли (мотив-рағбат), ташқи ва ичкига ажратиш эҳтимолларнинг катта қисми асосида тахмин қилинадикки, бўлажак ўқитувчиларга ўқиш сингари, фаолият кўрсатаётган ўқитувчиларнинг фаолияти вазиятлар занжири каби давом этади, шулардан баъзилари мақсадли йўналтирилган тортишиш каби хизмат қилади. Фаолият мақсади ва мотив бу ерда мувофиқлашади. Бошқа вазиятлар мақсадли йўналтирилган мажбурлаш каби қабул қилинади, унда мақсад ва мотив мос келмайди. Бундай ҳолатда ўқитувчи педагогик фаолият мақсадига бефарқ ва салбий муносабатда бўлиши мумкин.

Биринчи тип вазиятида ўқитувчилар рухланган ҳолда, берилиб, яъни маҳсулдор ишлашади. Кейинги ҳолатда эса – қийинроқ, қутулиб бўлмайдиган асабий тарангликда, ва одатда, яхши натижаларга эга бўлмайди. Аммо мураккаб бўлган педагогик фаолият кўпинча кучи, шахсий ва ижтимоий аҳамиятига кўра фарқландиган бир неча мотивлар асосида ҳосил бўлади. Педагогик фаолиятни ярим мотивацияланганлиги – оддий ҳол, ўқитувчи юқори натижалар учун яхши ишлаши ва бир вақтнинг ўзида

ўзининг эҳтиёжларини ҳам қондириши мумкин бўлади (ҳамкасблар у ҳақидаги фикри, маънавий ва моддий рағбат ва х.).

Педагогик фаолиятнинг ижтимоий қимматга эга мотивларга касбий ва фуқаролик бурч, болалар тарбиясига жавобгарлик, касбий функцияларни виждонан ва масъулият билан бажариш хисси, фанга берилиб кетиш ва болалар билан мулоқотдан қониқиш, ўқитувчининг юсак мавқеини англаш, болаларга муҳаббат ва ҳ.. Ўқитувчини мактабда ушлаб турган педагогик фаолиятнинг ойлик маош, давомий таътил, уй олиш имконияти каби эгоистик, манфаатдор мотивларини ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди.

Касбий ўз – ўзини тайёрлаш мазмунида ўқитувчи фаолиятининг мазмунидаги каби, мақсад ва мотив ўртасида қарама – қаршиликлар мавжуд. Мотивни мақсадга ўтишини таъминлаш – ўз – ўзини тарбиялашдаги ҳақиқий эҳтиёжни келтириб чиқаради. Ўқитувчининг шу тарзда келиб чиққан ўз – ўзини тарбиялаш эҳтиёжи келгусида шахсий фаоллик асосига таянади (таъқид; бурч, жавобгарлик хисси, касбий обрў, соғлом ўзини ёқтириш хислари). Буларнинг барчаси, кўп холларда профессионал идеал мазмуни билан белгиланадиган характерга эга ўз – ўзини мукаммаллаштириш бўйича ҳаракатлар тизимини келтириб чиқаради. Бошқача айтганда, педагогик фаолият ўқитувчилар назарида шахсий, чуқур англаган қадриятга айланган ҳолдагина, ўз – ўзини мукаммаллаштириш эҳтиёжи намоён бўлади ва шундагина ўз – ўзини тарбиялаш жараёни бошланади.

**Тетяна Мизгіна
(Харків, Украина)**

ГУРТКОВА РОБОТА – НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Одним із головних напрямків формування якісного рівня освіти, який задовольняє потреби майбутніх спеціалістів в професійному розвитку, є залучення студентів до гурткової роботи в процесі навчання у вищому навчальному закладі. Педагогічний колектив Харківського автомобільно-дорожнього технікуму, працюючи під гаслом "Від минулого - до майбутнього, від теорії - до практики, від традиції - до інновації", одними з пріоритетних напрямків гурткової роботи визначив проведення науково-дослідницької і пошукової роботи студентами під керівництвом викладачів.

Як відомо, заняття гуртків не регламентовані навчальною програмою. У гуртковій роботі відкриваються необмежені можливості для дослідницької діяльності викладача, удосконалення його методичної майстерності. У процесі підготовки і проведення занять викладач може перевірити правильність своїх припущень, ефективність форм, методів і прийомів, практичну і виховну значимість підготовлених матеріалів [6, с. 54].

Щоб успішно керувати гуртковою роботою студентів, викладачеві необхідно чітко знати об'єкт і методи дослідження, тому стратегічним напрямом є передбачення таких умов, засобів, форм змісту діяльності, які є найбільш сприятливими та оптимальними для розвитку і удосконалення дослідницької роботи. І більш сприятним для цього є організація гурткової роботи [7, с. 34].

Гурткові заняття за своїм змістом і структурі ближче до заняття, ніж вся решта видів позааудиторної роботи з предмету (олімпіади, КВК, вечори), але не дублюють його. Дуже часто вони виконують роль проміжної ланки між заняттям і різними формами позааудиторної роботи [1, с. 4]. У виборі структури занять і їх змісту враховується, що студенти прийшли на них після напруженого трудового дня і їм необхідний відпочинок, зміна видів діяльності [3, с. 44-47].

Дослідна діяльність сприяє формуванню у студентів навичок творчого ставлення до професійної діяльності, допомагає підходити до вирішення будь-якої проблеми з позицій компетентнісного підходу, усвідомленню складності педагогічного процесу [2, с. 85]. Кандидат педагогічних наук, професор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Н.В.Рогальська, формами дослідної роботи зі студентською молоддю вважає: участь у засіданнях наукових гуртків, проблемних груп; вивчення передового педагогічного досвіду на базі шкіл; організацію та проведення науково-практичних студентських конференцій; спільно з викладачами участь у розробці держбюджетних тем, різноманітних наукових проєктів, грантів тощо [6, с. 22].

Пошуково-дослідницька робота студентів у позанавчальний час виступає продовженням навчально-виховного процесу і є ефективним засобом об'єктивного вияву обдарованої студентської молоді, реалізації її творчих здібностей, стимулювання потреби у творчому оволодінні знаннями, активізації навчально-пізнавальної діяльності. Студенти старших курсів можуть працювати у проблемних групах під керівництвом викладача, виконувати критичний аналіз існуючих наукових концепцій, збирати і обробляти емпіричний матеріал, опановувати методологію і логіку наукового дослідження [3]. Краєзнавчі теми дають можливість вивчати історію свого краю, особливості розвитку свого регіону.

Одним з прикладів ефективного застосування позанавчальної дослідницької діяльності студентів у Харківському автомобільно-дорожньому технікумі є діяльність геолого-географічного гуртка «Глобус». Його автором та керівником накопичений великий досвід позааудиторної роботи. Гурток працює у двох основних напрямках: пошуково-дослідницька діяльність та екскурсійно-краєзнавча робота. Діяльність гуртка проводиться за розробленою викладачем (керівником гуртка) програмою загальним обсягом 30 годин на навчальний рік, яка містить теоретичні та практичні заняття.

Під час занять гуртка студенти навчаються порівнювати природні умови свого регіону з іншими територіями, знаходити спільні риси, узагальнювати, класифікувати за різними регіонами, зображувати отримані результати на схемах, таблицях, діаграмах, моделях. На старших курсах студенти залучаються до наукової роботи, під час виконання дипломних робіт спілкуються з науковцями, знайомляться із сучасними напрямками науки, а різноманітні конференції, конкурси та олімпіади, які проводяться в технікумі, підбивають підсумки творчої роботи.

Дослідна робота студентів-гуртківців «Глобусу» особливо розкривається під час проходження ними навчальної геологічної практики, де вони мають можливість в польових умовах дослідити властивості різних ґрунтів, що не передбачені навчальною програмою, а також ознайомитися з роботою різноманітних приладів на практиці. Дослідження ґрунтів в польових умовах проводиться біля річки Лопань на приладі Ковальова, пенетрометром, ареометром.

Під час проведення практичних занять гуртка студенти молодших курсів з дисципліни географія працюють на контурних картах, складають реферати та розробляють презентації по регіонам та країнам світу. Студенти старших курсів вивчають додаткові мінерали та гірські породи за допомогою колекцій. Теоретичні та практичні заняття закріплюються, поглиблюються під час екскурсій до музею Природи та на будівельні майданчики.

Окрім гуртка «Глобус» на дорожньому відділенні працюють гуртки «Дорожник» та «Мостовик». Щорічно на цьому відділенні цикловими комісіями «Будівництво мостів та штучних споруд» та «Будівництво, експлуатація і ремонт автомобільних доріг та аеродромів» проводиться студентська науково-практична конференція «Нові досягнення у будівництві та ремонті автомобільних доріг та штучних споруд». Студенти предметних гуртків разом з викладачами - науковими керівниками знайомляться з літературними новинками у будівельній галузі, відвідують будівельні майданчики та виробничі підприємства та збирають матеріали для доповідей на конференцію. Від гуртка «Глобус» студентами разом з викладачем геології – керівником гуртка були підготовлені цікаві доповіді з дисципліни «Геологія» такі, як «Гірські породи в облицюванні Харківського метрополітену», «Обстеження автомобільних доріг за допомогою георадіолокації», «Вивчення зсувних ділянок Харківської області», «Характеристика пучинонебезпечних ділянок та ґрунтів на автодорогах», «Умови будівництва на пливунах». Високу оцінку доповіді отримали від вчених Харківського національного автомобільно-дорожнього університету і студенти отримали грамоти від директора технікуму.

Формою пізнавальної діяльності студентів-гуртківців «Глобусу» є їх участь у брейн-рингу, який проводиться під час тижня дорожнього відділення. Гуртківці готуються до цієї події, читають пізнавальну літературу, розгадують разом кросворди, розробляють емблеми. Під час тижня проводяться предметні олімпіади з дисциплін «Геологія», «Геодезія», «Дорожньо-будівельні матеріали», «Будівництво мостів», в яких гуртківці приймають найактивнішу участь і стають переможцями та призерами.

За майже 15-ти річний період роботи гуртка «Глобус» накопичений певний досвід з організації одно- та багатоденних екскурсій. У Харкові працює понад 100 різних туристичних фірм та агентств, але тісна співпраця відбувається з позашкільним навчально-методичним закладом освіти – Харківською обласною станцією юних туристів. Станція має більше ніж 50-річну туристично-екскурсійну біографію, і здійснює багато цікавих маршрутів як по Харкову і області, так і по всій Україні і за її межами. До того ж, тут працюють багато досвідчених педагогів і науковців, і – що не менш важливо у наш час – тут найдешевші розцінки на одноденні і дальні екскурсії, що відповідає матеріальним можливостям більшості студентів нашого технікуму. Справа організації таких екскурсій нелегка. По-перше, це справа добровільна, проводиться завжди у вільний від занять час; по-друге, вона потребує коштів, а тому потребує урахування соціально-економічного і психологічного стану наших студентів. Який контингент підключається до цього? З одного боку, як правило, це найкращі наші студенти, що займають активну позицію в житті технікуму, з іншого боку – це студенти, що мають достатній рівень матеріальної забезпеченості і можуть дозволити собі подібні поїздки.

Екскурсії відбулись за такими напрямками: 1) Історико-архітектурний заповідник «Святі гори» у Слов'яногорську Донецької області; 2) Храми Харківщини (Безлюдівка – Васищево – Борисо - Глебський жіночий монастир у Водяному); 3) Запоріжжя (2-денна), з відвідуванням музею Запорізького козацтва на острові Хортиця та Дніпрогесу; 4) Чернігів – Київ (3-денна); 5) Полтава; 6) Одеса (2-денна); 7) Батурин; 8) Тростянець (Сумська обл.); 9) Дніпропетровськ; 10) Донецьк; 11) Львів (3-денна); 12) Пархомівка – Краснопутський дендропарк; 13) Гірсько-лижний курорт у Славському і Тухлі Львівської області (5-денна); 14) Кам'янець-Подільський-Хотин-Чернівці.

За період з 1999 по 2014 роки визначні місця Харківщини, Слобожанщини та України відвідали понад 1500 студентів технікуму. Туристично-екскурсійна робота являє собою могутній фактор у вихованні молоді, особистості, її причетності до суспільного життя і безпосередньої відповідальності за збереження і уважне ставлення до пам'яток довілля, історії та культури країни. А за цінністю набутих знань і вражень проведеної роботи можна спів підставити з проведенням декількох відкритих занять. Студенти кожного разу глибоко вдячні організаторам подібних заходів. І не треба забувати, що саме в поза аудиторних умовах вони краще пізнають один одного, здружуються, діляться враженнями і набутими знаннями з іншими своїми товаришами і ще тривалий час, а, можливо і все життя, пригадуватимуть відвіданні ними місця. Логічним підсумком кожної подорожі є стіннівка, яка оформлюється гуртківцями та розташовується в холі технікуму.

Література:

1. Гончаренко С.У. Технологія навчання / С.У. Гончаренко // Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 206 с.
2. Карнаухова И.Б. Поисково-исследовательская деятельность как средство развития творческой самостоятельности студентов в процессе профессиональной подготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / И.Б. Карнаухова. – М., 2003. – 158 с.
3. Павленко О.П. Формування творчої особистості гімназиста у пошуково-дослідницькій діяльності : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.09 "Теорія навчання" / О.П. Павленко. - Луцьк, 2005. – 21 с.
4. Педагогика профессионального образования: Учебн. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.П.Белозерцев, А.Д.Гонеев, А.Г.Пашков и др.; под ред. В.А. Слостенина. 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 368 с.
5. Рапацевич Е.С. Педагогіка: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич – Мн.: «Соврем. слово», 2005. – 720 с.
6. Рогальська Н.В. Педагогічний супровід наукової діяльності студента. Посібник / Н.В. Рогальська. – Умань: РВЦ „Софія”, 2007. – 102 с.
7. Яновський А.О. Зміст пошуково-дослідної діяльності // А.О. Яновський. Збірник наукових праць: Наукові записки. – Вип. 83. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВКДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 234-238.

Василий Пилипчук
(Глухов, Украина)

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА, СКЛОННЫХ К ДЕВИАНТНОМУ ПОВЕДЕНИЮ

Девиантное поведение детей юношеского возраста является актуальной, современной и полиаспектной проблемой. Крайне важным является то, что на протяжении последних лет в современном обществе наблюдается динамика роста количества молодых людей с девиантным поведением, разнообразие форм девиации.

На современном этапе девиантное поведение рассматривают как систему поступков, что не соответствует принятым в обществе нормам и проявляется в виде несбалансированных психических процессов, неадаптированности, нарушении процессов самоактуализации и уклонении от морального и этического контроля личности над собственным поведением [1, с. 131].

Цель статьи: проанализировать причины, факторы и особенности девиантного поведения детей юношеского возраста, направления социально-педагогической профилактической работы в школе.

Следует отметить, что среди отечественных и зарубежных исследователей не существует единой точки зрения на термин «девиантное поведение», поскольку одни считают, что речь должна идти обо всех отклонениях от одобряемых обществом социальных норм, вторые - только о нарушении правовых норм, третьи - о различных видах социальной патологии [1, с. 131].

Девиантное поведение (лат.Deviatio - отклонение) - система действий и поступков людей, социальных групп, противоречащих социальным нормам или признанным в обществе шаблонам и стандартам поведения: 1) человек не соблюдает требования социальной нормы, выбирает отличный от нее вариант поведения в определенной ситуации, что приводит к нарушению меры взаимодействия личности и общества, группы и общества, личности и группы; 2) основные детерминанты - конфликт интересов, ценностей, несовпадение потребностей, деформация средств их удовлетворения, недостатки воспитания, жизненные неудачи и просчеты.

Под девиантным поведением понимается система поступков или отдельные поступки, противоречащие принятым в обществе нормам и проявляющиеся в виде несбалансированных психических процессов, неадаптированности, нарушении процессов самоактуализации и уклонении от морального и этического контроля личности над собственным поведением [6].

Среди современных ученых девиантное поведение в различных ее аспектах исследовали Б. Братусь, А. Личко, В. Афанасьев, И. Булах, И. Башкатов, С. Беличева, В. Баженов, И. Зверева, А. Адлер, А. Бандура, К. Левин, С. Зинченко.

Девиантное поведение имеет сложную природу, обусловленную факторами, которые находятся во взаимодействии и взаимовлиянии.

Относительно динамических характеристик, девиантное поведение может быть устойчивое или неустойчивое, иметь различную направленность и социальную значимость. По этому, девиации различаются: по продолжительности (временная, постоянная, устойчивая, неустойчивая); по уровню организации (стихийная, спланированная, структурированная, неструктурирована); по направленности на себя и других (эгоистичная, альтруистическая, экспансивная, неэкспансивная); по уровню осознания (осознанная, неосознанная); по количеству лиц (индивидуальная, групповая) [5].

Частыми причинами девиантности в юношеском возрасте являются:

1. Психологические:

- незавершенность процесса формирования личности;

- зависимость от требований, норм и ценностей группы, к которой принадлежит человек;
- самоутверждения, протест против действительности или требований взрослых;
- низкая самооценка, расхождение между стремлениями юноши и его потенциалом приводят к психологическим срывам, повышенной конфликтности, эмоциональным срывам, депрессии, употреблению табака, алкоголя, наркотиков, поиску поддержки у «сомнительных» друзей.

2. Социальные:

- влияние социального окружения, в котором живет и развивается ребенок юношеского возраста (усваивает нормы и ценности, неодобряемые общественностью);
- социально благополучная, но плохая по уровню материального обеспечения среда: если у ребенка юношеского возраста не сформированы моральные нормы и ценности, навыки самостоятельного планирования жизни, то девиантное поведение сначала может быть протестом против условий жизни, а затем перейти в нарушение закона для повышения своего уровня жизни (кражи, махинации);
- социально и материально комфортная среда - при несформированности моральных норм, отклонениях в развитии, конфликтах со взрослыми [7].

Среди причин юношеской девиантности чаще всего наблюдаются:

- 1) причины, связанные с психическими и психофизическими расстройствами;
- 2) причины социального и психологического характера;
- 3) причины, связанные с возрастными кризисами [2].

Результаты анализа предпосылок формирования девиантных проявлений в поведении детей юношеского возраста свидетельствуют о существовании комплекса социально-психологических факторов, которые обуславливают их возникновение.

Среди факторов, порождающих различные отклонения, называют следующие:

I. Внешние.

1. Процессы, происходящие в обществе:

- отсутствие четкой положительной государственной идеологии, направленной на изменение иерархии общественных ценностей;
- несовершенство законов и работы правоохранительных органов, безнаказанность преступников;
- безработица (явная и скрытая);
- отсутствие социальных гарантий и государственной поддержки экономически беспомощных семей с детьми;
- разрушение и кризис традиционных институтов социализации молодого поколения (детских и юношеских организаций, семьи, школы);
- пропаганда насилия и жестокости в средствах массовой информации;
- недоступность качественного бесплатного дополнительного образования (кружков, секций и т.п.);
- доступность табака, алкоголя, наркотиков.

2. Состояние семьи, ее атмосфера:

- неполная семья;
- материальное положение (как бедность, так и богатство);
- низкий социокультурный уровень родителей;
- стиль воспитания (отсутствие единых требований к ребенку, жестокость родителей, их безнаказанность и бесправие ребенка);
- отрицание самооценки ребенка юношеского возраста;
- удовлетворение потребностей (недостаточность или избыточность);
- родители злоупотребляют алкоголем, наркотиками и тому подобное;
- попустительством родителями употреблению детьми психоактивных веществ.

3. Факторы, вызванные организацией внутришкольной жизни:

- несовершенство управления процессами обучения и воспитания (плохая материальная обеспеченность школы, отсутствие налаженной систематической связи школы с семьями учащихся, а также рычагов воздействия на родителей, которые не занимаются воспитанием; неудовлетворительная организация внеклассной работы);
- профессиональная несостоятельность некоторых учителей (незнание детской, возрастной психологии, авторитарный стиль взаимоотношений в системе «ученик - учитель» или попустительство).

II. Внутренние: ощущение собственной ничтожности и ненужности, низкая самооценка и самодисциплина, незнание или неприятие социальных норм и ценностей, неумение критически мыслить и принимать адекватные решения в различных ситуациях, неумение выражать свои чувства.

В практике социально-педагогической деятельности детей, у которых наблюдаются определенные проявления девиации, характеризуют как "трудновоспитуемых", "педагогически запущенных", неприспособленных к школе, "неудобных", "тяжелых", "беспризорных", "дискомфортных" [3].

К основним видам, проявлений девіантного поведіння, на которые направляется профилактическая деятельность социального педагога относятся: наркомания, токсикомания, алкоголизм, правонарушения, проступки и другие проявления отклонений в поведении.

Детям, склонным к девіантному поведению свойственны:

- неправильно сформированные потребности;
- стремление к общению с себе подобными;
- неразвита потребность познания окружающего мира;
- неудовлетворительное обучение, игнорирование методов познавательной деятельности;
- искаженные эстетические потребности;
- неразвитый, засоренный вулгаризмами, жаргонной лексикой язык;
- непоследовательность, противоречивость во взглядах и убеждениях;
- недостаточность представлений о нормах поведения, чувства ответственности за свои поступки;
- ограниченные интеллектуальные интересы.

Профилактика девіантного поведіння в учебных заведениях возможна при условии такой организации педагогического процесса, которая обеспечит формирование культуры, адекватных социальных норм поведения, здорового образа жизни. Необходимо переходить к психолого-педагогическим технологиям формирования активной психологической защиты, ценностного отношения к здоровью, индивидуальной устойчивости к отклонениям в поведении.

По этому профилактическая работа с учащейся молодежью проводится по следующим направлениям:

- 1) медицинская - ориентирована на предоставление информации о негативном влиянии психоактивных веществ на физическое и психическое здоровье;
- 2) образовательная - максимальное обеспечение информацией о проблемах употребления алкоголя, наркотиков и др.;
- 3) психосоциальная - развитие психологических навыков противостояния групповому давлению, решение конфликтных ситуаций, правильный выбор в сложных ситуациях.

Система профилактической работы школы предполагает единство взаимосвязанных компонентов: целей, задач, принципов воспитания, планирования и руководства воспитательным процессом, форм и методов воспитательных воздействий; деятельности и общения как основы воспитательного процесса, коллектива учащихся и педагогов как организационной единицы воспитания и перевоспитания; содержания и организации правовоспитательной работы [4].

Итак, девіантное поведение детей юношеского возраста - явление комплексное и сложное. Оно может иметь внешние и внутренние причины. Девіантное поведение связано с индивидуально-типологическими особенностями личности, которые создают благоприятную или неблагоприятную основу для воздействия негативных внешних, социальных и внутренних факторов. Возникая на уровне ситуативных поведенческих реакций при определенном сочетании указанных факторов, девіантность, закрепляясь, приводит к устойчивым формам отклоняющегося поведения.

Таким образом, дети юношеского возраста, продуцирующие девіантное поведение внутренне неуверенные личности, которые не склонны к ответственным поступкам, зависящие от внешних воздействий, сосредоточены на материальных ценностях и существуют исключительно в настоящем.

Литература:

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. / О.В. Безпалько. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
2. Вулканова В.В. Абетка соціального педагога / В.В. Волканова. – Х.: Вид. група «Основа», 2011. – 235 с.
3. Гарькавец С.О. Передумови формування девіантної поведінки особистості в юнацькому віці / С.О. Гарькавец // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – Т. XIII, Ч. 5. – К., 2011. – С. 63-70.
4. Когут С. Девіантна поведінка дітей та молоді: проблеми й шляхи подолання / Світлана Когут // Вісник Львів. УН-ТУ. - 2008. - № 24. - С. 190-197.
5. Погромська Г. І. Девіантна поведінка дітей та підлітків як соціально-педагогічна / Г. І. Погромська // Наукові праці ДонНТУ. Серія: педагогіка, психологія і соціологія. – Горлівка, 2012. - № 11.
6. Словник-довідник для соціального працівника / Автор-упорядник канд. соціол. наук Литвин А.П. - Тернопіль, 2008. - С. 58.
7. Чемодурова Д. Профілактика і корекція девіантної поведінки підлітків / Д. Чемодурова // Психолог. – 2010. - № 38. – С. 14 – 21.

Научный руководитель:

доктор педагогических наук, профессор, Мищик Людмила Ивановна.

АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Рост агрессивных тенденций в подростковой среде отражает одну из острейших социальных проблем нашего общества. Сегодняшняя реальность заставляет социальных педагогов и психологов по-новому взглянуть на проблему агрессии в обществе, поскольку агрессивное поведение в наши дни скорее обыденность чем исключение.

Научный интерес к проблемам агрессивности в последние годы существенно вырос. Различные особенности проявлений агрессивного поведения подростков изучали А. Скюдная, А. Тарасова, И. Федух. Исследованием гендерных особенностей проявления агрессии у детей занималась Н. Сухарева. Вопрос профилактики агрессивного поведения исследовали А. Лещ, А. Петрова, Н. Маликова. Проблему коррекции агрессивных проявлений у подростков исследовали Л. Галушко, В. Павелко, Т. Ломова, В. Шабанова.

Цель статьи: проанализировать факторы, которые обуславливают выявление агрессии, характерологические особенности агрессивных подростков, классификацию и мотивы агрессивности.

Агрессивное поведение подростков, по мнению С. Шабановой, предстает как способ удовлетворения потребности в общении; самовыражения и самоутверждения; реакция на неблагоприятную ситуацию в семье, и на жестокое обращение со стороны родителей; достижения значимой цели.

Таким образом, в подростковом возрасте агрессивное поведение представляет собой своеобразный защитный механизм.

Р. Бэрон и Д. Ричардсон считают, что агрессивное поведение - «это любая форма поведения, нацеленная на оскорбление или причинение вреда другому живому существу, не желающему подобного с собой обращения» [2, с.30].

Среди разнообразных, взаимосвязанных факторов, обуславливающих выявление агрессии, можно выделить такие, как:

- Индивидуальный фактор, действующий на уровне психобиологических предпосылок асоциального поведения, который тормозит социальную адаптацию индивида.
- Психолого-педагогический фактор, проявляющийся в дефектах школьного и семейного воспитания.
- Социально-психологический фактор, раскрывающий неблагоприятные особенности взаимодействия несовершеннолетнего со своим ближайшим окружением в семье, на улице, в учебно-воспитательном коллективе.
- Личный фактор, который, прежде всего, проявляется в активно-избирательном отношении индивида, ищущего свою среду для общения.
- Социальный фактор, определяющийся социальными и социально-экономическими условиями существования общества.

Истоки агрессивного поведения лежат в педагогической и социальной запущенности, различных отклонениях в состоянии физического и психического здоровья [5].

Американский психолог М. Алворд выделяет ряд характерологических особенностей агрессивных подростков: воспринимают большой круг ситуаций как угрозу по отношению к себе; слишком чувствительны к негативному отношению к себе; заранее настроены на негативное восприятие себя другими; не оценивают собственную агрессию как агрессивное поведение; всегда обвиняют других в собственном деструктивном поведении; отсутствует чувство вины за причиненный им вред; склонны не брать на себя ответственность за свои поступки; имеют ограниченный набор реакций на проблемную ситуацию; низкий уровень эмпатии; слабо развитый контроль над своими эмоциями; боятся непредсказуемости в поведении родителей; имеют неврологические недостатки: неустойчивое, рассеянное внимание, слабая оперативная память, неустойчивое запоминания; не умеют прогнозировать последствия своих действий; положительно относятся к агрессии, так как из-за агрессии получают чувство собственной значимости и силы.

Как правило агрессивные подростки еще имеют высокий уровень личностной тревожности; имеют неадекватную самооценку (чаще низкую); чувствуют себя ненужными [6, с.13-14].

Агрессивное поведение классифицируют согласно следующих характеристик:

- *По направленности на объект:*

Гетероагрессия - направленность на окружающих: избиения, угрозы, оскорбления, ненормативная лексика и тому подобное.

Аутоагрессия - направленность на себя: самоуничтожение, саморазрушительное поведение, психосоматические болезни.

- *По причине появления:*

Реактивная агрессия - реакция в ответ на внешний раздражитель (ссора, конфликт).

Спонтанная агрессия - возникает без видимой причины, обычно под влиянием каких-то внутренних импульсов (накопление отрицательных эмоций).

- *По целенаправленности:*

Инструментальная агрессия - совершается как средство достижения результата: подросток, который стремится к победе.

Целевая (мотивационная) агрессия - выступает как заранее спланированное действие, цель которой - причинение вреда или убытков окружающим: подросток, который обиделся на одноклассника и избил его.

- По открытости проявлений:

Прямая агрессия - направляется непосредственно на лицо, что является причиной раздражительности, тревоги или возбуждения: явное хамство, применение физической силы или угрозы.

Косвенная агрессия - направляется на лица, которые непосредственно не вызывают возбуждения и раздражения, но более удобны для проявления агрессии (они доступны, проявление агрессии в их адрес безопасно).

- По форме проявления:

Вербальная агрессия - выражена в словесной форме: угрозы, оскорбления, содержание которых прямо свидетельствует о наличии негативных эмоций и возможности причинения морального и материального вреда противнику.

Экспрессивная агрессия - проявляется невербальными средствами: жестами, мимикой, интонацией голоса и тому подобное. Подросток размахивает руками, грозит кулаками в сторону противника.

Физическая агрессия - прямое применение силы с целью причинения морального и физического вреда противнику.

Такая классификация имеет практическую ценность, поскольку человек обычно проявляет сразу несколько видов агрессии, причем они постоянно меняются, переходя друг в друга [1].

Агрессивность, как мотив, представляет собой достаточно сложное и комплексное образование. Хекхаузен считал, что мотивация агрессии находится под влиянием намерения, ожидания достижения цели и возмездия за осуществленную агрессию [7].

Любая деятельность всегда вызвана определенными мотивами.

Понятие «мотив» (от лат. *Movere* - двигать, толкать) означает побуждение к деятельности, побудительную причину действий и поступков, то есть то, что активизирует человека к действиям. Как правило, человека к деятельности побуждает обычно не один, а несколько мотивов [3].

Формирование мотива агрессивного поведения происходит, как правило, в виде следующих стадий, в частности:

- 1) возникновение конфликтной ситуации и формирование потребности (желания) устранить психическое напряжение;
- 2) выбора варианта конкретного агрессивного воздействия;
- 3) формирование намерения осуществить конкретное агрессивное воздействие в отношении другого лица (Е.П. Ильин) [4].

Наибольшее значение имеют такие мотивы:

- мотив самоутверждения, связанный с чувством собственного достоинства, честолюбием, самолюбием;
- мотив идентификации с другим человеком заключается в стремлении быть похожим на героя, кумира, авторитетную личность и особенно актуально для подростков, которые пытаются подражать другим людям в своих действиях;
- мотив власти - это мотив, который побуждает ребенка к тому, чтобы господствовать властью над другими детьми в классе или за его пределами и событиями, контролировать их, управлять ими, влиять на них;
- мотивы саморазвития, достижения - это важные мотивы, побуждающие подростка к саморазвитию и самосовершенствованию;
- мотив аффилиации (присоединение) - это стремление к установлению или поддержанию отношений с другими людьми, стремление к контакту и общению с ними;
- мотив оспаривания (отклонение) - противоположный аффилиации: проявляется в опасении быть отклоненным, непринятым значимыми для подростка людьми;
- социальные мотивы поведения. Под таким поведением понимаются любые альтруистические действия подростка, направленные на благополучие других людей, оказание им помощи [3].

Итак, одной из форм девиантности в подростковом возрасте является агрессивное поведение. Для некоторых подростков участие в драках, утверждение себя с помощью грубой физической силы является устойчивой линией поведения. Формирование агрессивного поведения у подростков вызывает все большее беспокойство социальных педагогов, психологов, работников правоохранительных органов из-за того, что ситуация ухудшается в связи с нестабильностью общества, невыполнением семьей ее воспитательных функций, ростом асоциальных молодежных группировок.

Проблема агрессивности и агрессивного поведения подростков требует детального изучения с целью поиска эффективных методов ее профилактики и коррекции.

Литература:

1. Атемасова О.А. Агресивнадитина: як їйдопомогти / О.А. Атемасова. – Х.: Вид-во «Ранок», 2010. – 176 с.
2. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. - СПб: Питер, 2001. - 352 с: ил. - (Серия «Мастера психологии»).

3. Занюк С.С. Психологія мотивації: Навчальний посібник / С.С. Занюк. - К.: Либідь, 2002. - 304 с.
4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
5. Малишева І. Б. Фактори формування агресивних тенденцій підлітків [Електронний ресурс] / І. Б. Малишева // Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси. – Режим доступу : <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp166-168.pdf>.
6. Смирнова Т. П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей / Т. П. Смирнова. – Ростов н /Д : Феникс, 2004. – 160 с. – (Серия «Психологический практикум»).
7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2-х т. – Т.1 / Х. Хекхаузен. – М.: Мир, 1986. – 450 с.

Научный руководитель:

доктор педагогических наук, профессор, Мищик Людмила Ивановна.

**Н. Раимова, У. Ганиева
(ТФИ, Узбекистан)**

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО ЭКОНОМИСТА

Актуальность проблемы технологизации процесса обучения объясняется стремительным распространением различных инноваций, в том числе новых педагогических технологий, с одной стороны, и недостаточным владением ими педагогами, с другой. Использование же в педагогической деятельности преподавателями различных образовательных технологий позволяет им повысить мотивацию обучающихся, профессионально-практическую направленность занятий, а, следовательно, добиваться более гарантированных запланированных результатов в своей профессиональной деятельности.

Основные тенденции совершенствования педагогических технологий в психолого-педагогическом плане характеризуется переходом: от учения как функции запоминания к учению как процессу умственного развития, позволяющего использовать усвоенное; от чисто ассоциативной, статической модели знаний к динамически структурированным системам умственных действий; от ориентации на усредненного учащегося к дифференцированным и индивидуализированным программам обучения; от внешней мотивации учения к внутренней нравственно-волевой регуляции [8].

В современном образовании действует принцип вариативности, который дает возможность каждому педагогу выбирать и конструировать педагогический процесс по любой модели, включая авторские. Именно в этом направлении идет прогресс образования: научная разработка и практическое обоснование инновационных технологий, разработка различных вариантов содержания образования, использование возможностей современной дидактики в повышении эффективности образовательных структур.

Во второй половине XX века в педагогическую литературу был введен новый и непривычный для того времени термин «технологии» образования. Проблеме современных образовательных технологий посвящен ряд исследований зарубежных авторов (С.И.Архангельский, С.Я.Батышев, В.П.Беспалько, Б.Блум, Д.Брунер, Дж.Кэрролл, Г.К.Селевко, А. Слостенин, П.М.Эрдниев и др.) и отечественных авторов (Н.Азизхужаева, Ж.Иўлдошев, С.Хасанов, Б.Ф.Зиёмухаммадов, М.Таджиев, Н.Саидахмедов, Ў.Толипов, Л.Голиш, П.Давронов, Ҳ.Т.Омонов, Ф.Фарбермани др.).

Появлению в педагогической науке термина «технология» предшествовал ряд изменений и направлений, происходящих в системе образования и характеризующихся следующими свойствами: интеграция, гуманизация, гуманитаризация, дифференциация, диверсификация, многовариантность, многоуровневость, фундаментализация, компьютеризация, информатизация, индивидуализация [8, с.75]:

- Гуманизация образования – это ориентация образовательной системы и всего образовательного процесса на развитие и становление отношений взаимного уважения учащихся и педагогов, основанного на уважении прав каждого человека; на сохранение и укрепление их здоровья, чувства собственного достоинства и развития личностного потенциала. Именно такое образование гарантирует учащимся право выбора индивидуального пути развития.

- Гуманитаризация – это ориентация на освоение содержания образования независимо от его уровня и типа, позволяющего с готовностью решать главные социальные проблемы на благо и во имя человека; свободно общаться с людьми разных национальностей и народов, любых профессий и специальностей; хорошо знать родной язык, историю и культуру; свободно владеть иностранными языками; быть экономически и юридически грамотным человеком.

- Дифференциация – это ориентация образовательных организаций на достижения учащихся или студентов при учете, удовлетворении и развитии интересов, склонностей и способностей всех участников образовательного процесса. Дифференциация может воплощаться на практике разными способами, например, через группировку учащихся по признаку их успеваемости; разделение учебных дисциплин на обязательные и по выбору; разделение учебных заведений на элитные, массовые и предназначенные для учащихся с задержками или отклонениями в развитии; составление индивидуальных планов и образовательных маршрутов для отдельных учащихся или студентов в соответствии с интересами с профессиональной ориентацией и т.д.

- Диверсифікація – це широке многообразие учебных заведений, образовательных программ и органов управления.
- Многовариантность – это создание в образовательной системе условий выбора и предоставление каждому субъекту шанса к успеху, стимулирование учащихся или студентов к самостоятельному выбору и принятию ответственного решения, обеспечение развития альтернативного и самостоятельного мышления. На практике многовариантность проявляется через возможность выбирать темпы обучения, достигать разного уровня образованности, выбирать тип образовательной организации, а также дифференциацию условий обучения в зависимости от индивидуальных особенностей учащихся или студентов и др.
- Многоуровневость – это организация многоэтапного образовательного процесса, обеспечивающего возможность достижения на каждом этапе образования того уровня образованности, который соответствует возможностям и интересам человека. Каждый уровень имеет свои цели, сроки обучения и свои характерные особенности. Момент завершения обучения на каждом этапе является качественной завершенностью образования.
- Фундаментализация – усиление взаимосвязи теоретической и практической подготовки молодого человека к современной жизнедеятельности. Особенное значение придается глубокому и системному освоению научно-теоретических знаний по всем дисциплинам учебного плана образовательной системы, будь то школа или вуз.
- Информатизация – она связана с широким и все более массовым использованием информационных технологий в процессе обучения человека. Информатизация образования получила наибольшее распространение во всем мире в последнее десятилетие.
- Индивидуализация – это учет и развитие индивидуальных особенностей учащихся и студентов во всех формах взаимодействия с ними в процессе обучения и воспитания.

Следует признать, что попытки решить проблемы повышения качества образовательного процесса в системе высшего образования на основе традиционной, преимущественно вербальной, лекционно-аудиторной системы не дают необходимых результатов. Поэтому приоритетным является положение в системе отечественного образования в условиях структурно-содержательной реформы высшего образования значительно повысить роль системы, обеспечивающей разработку и внедрение новых технологий обучения в вузовскую практику.

Сегодня современные образовательные технологии рассматриваются как один из видов человековедческих технологий и основываются на теоретических положениях педагогики, психологии, кибернетики, наук управления и менеджмента.

Изучение и анализ психолого-педагогических источников показал, что довольно часто встречаются такие понятия как «педагогическая технология», «технология обучения», «технологии воспитания», «технологии целостного педагогического процесса», «технология конструирования педагогического процесса», «технология осуществления педагогического процесса», «технология педагогического общения и установления педагогически целесообразных взаимоотношений» и др. Авторы, исследуя какую-либо проблему, используют один из названных терминов в зависимости от контекста излагаемого материала, от авторской позиции и концепции.

Понятие «технология» из года в год очень прочно входит в теорию педагогики и практику образования, в том числе и высшего профессионального образования. Понятие «технология» происходит от греческих слов *techne* – искусство, мастерство и *logos* – учение. Следовательно, термин «педагогическая технология» в буквальном переводе означает учение о педагогическом искусстве, мастерстве. Изучение научно-педагогической литературы показало, что современные исследователи рассматривают данное понятие в различных интерпретациях.

Наиболее емкое определение рассматриваемого понятия дает Г.К.Селевко, согласно которому современные образовательные технологии – это система функционирования всех компонентов педагогического процесса, построенная на научной основе, запрограммированная во времени и в пространстве и приводящая к намеченным результатам [8, с. 50].

Понятие «педагогическая технология» представлена автором **горизонтальной** и **вертикальной** структурой. Так, горизонтальная структура содержит три аспекта:

1. Научный: педагогические технологии – часть педагогической науки, изучающая и разрабатывающая цели, содержание и методы обучения и проектирующая педагогические процессы.
2. Процессуально-описательный: описание (алгоритм) процесса, совокупность целей, содержания, методов и средств для достижения планируемых результатов обучения.
3. Процессуально-действенный: осуществление технологического (педагогического) процесса, функционирование всех личностных, инструментальных и методологических педагогических средств.

Вертикальная структура содержит четыре соподчиненных класса образовательных технологий:

1. **Метатехнологии** – это общепедагогические (общедидактические, общевоспитательные, социально-воспитательные) технологии, которые охватывают целостный образовательный процесс в стране, регионе, учебном заведении.
2. **Макротехнологии** (отраслевые) педагогические технологии (общепедагогический и общеметодический уровни) – они охватывают деятельность в рамках какой-либо образовательной отрасли, области, направления обучения или воспитания, учебной дисциплины.

3. Мезатехнології (модульно-локальні) – технології здійснення окремих частин (модулів) навчально-виховного процесу, або спрямовані на рішення окремих, локальних дидактичних, методичних або виховних завдань.

4. Мікротехнології – це технології, спрямовані на рішення вузьких оперативних завдань і стосуються до індивідуального взаємодіяння або самовпливу суб'єктів педагогічного процесу (контактно-особистісний рівень).

Предпосылками виникнення інноваційних педагогічних технологій є досягнення педагогічної науки і практики, поєднання традиційних елементів минулого досвіду і того, що народилося суспільним прогресом, гуманізацією і демократизацією суспільства.

Вивчені нами джерела, присвячені сучасним освітнім технологіям, свідчать про те, що на сьогоднішній день існує велика кількість різноманітних технологій, при цьому кожен автор в педагогічний процес вносить свої індивідуальні нововведення, в результаті чого і утворюється та або інша конкретна технологія.

По цьому, науковий підхід до даного явища повинен спиратися на класифікацію, яка упорядковує різноманітність існуючих технологій на основі загальних і специфічних, суттєвих і випадкових, теоретичних і практичних і інших ознак.

Література:

1. Архангельський С. І. Навчальний процес в вищій школі, його закономірні основи і методи. - М.: Вища школа, 1980. - 368 с.
2. Батышев С. Я. Реформа професійної школи. - М.: Вища школа, 1997. - 343 с.
3. Беспалько В.П. Педагогіка і прогресивні технології навчання. – М., 1995.
4. Брунер Дж. Психологія пізнання. - М.: Прогрес, 1977.- 412 с.
5. Давронов П.З. Янги педагогик технологиялар.-Самарқанд: 2008. – 102 б. (на узб. мові)
6. Зиёмухаммадов Б., Таджиев М. Педагогик технология – замонавий ўзбек миллий модели.- Т.:Лидер пресс. -114 б. (на узб. мові)
7. Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар. –Т.:Молия, 2003.- 158 б. (на узб. мові)
8. Селевко Г.К. Сучасні освітні технології. - М.: Народне освітання, 1998. - 256 с.

Х. Рахматова, М. Хусайнов
(Наманган, Узбекистан)

ЁШЛАРГА ТАЪЛИМ ТАРБИЯ БЕРИШДА ШАРҚОНА ТАРБИЯНИНГ ЎЗИГА ХОС ТОМОНЛАРИ

Халқимиз қадим замонлардан бери таълим-тарбияга интилувчанлиги, маърифатсеварлиги, меҳнатқашлиги билан ажралиб туради. Бундай ғоя муқаддас “Авесто” дан тортиб Қуръони Карим нозил бўлган даврда шаклланиб ва бу соҳада аниқ вазифалар белгилаб олинган эди. Жаброил Алайҳиссаломнинг “ўқи, ўқи, ўқи” дея Муҳаммад пайғамбаримизга қилган даъватлари ўзининг қанчалик куч-қудратга эга эканлигини кўрсатади. Ҳазрат пайғамбаримиз ана шу даврдан бошлаб инсонпарварлик, маърифатпарварлик, илмсеварлик ва меҳнатсеварлик фаолиятини авж олдириб юборди.

Унинг қуйидаги фикрлари ҳамма учун дастуруламал бўлиб хизмат қилади. “Илми эгалланг, Илм саҳрода – дўст, ҳаёт йўлларида – таянч, ёлғизликда – йўлдош, бахтиёр дақиқаларда раҳбар, қайғули онларда – мадақдор, одамлар орасида зебу-зийнат, душманларга қарши курашда қуролидир”.

Илм - фаннинг исломий йўналишлар билан ривожланиб келганлиги, минглаб отахон аждодларимиз шу йўналишдаги истеъдодлари билан дунёни забт этганлигини фахр билан эслаш қувончлидир.

Комил инсон фазилатларидан бўлган чуқур илмий дунёқарашга эга бўлиш, унга эришмоқ учун кўп ўқиш ва ўрганиш, билмаганларини эса билиб олишлари шарт. Илмнинг чегараси йўқлиги ҳақидаги қимматли ғоялар мўътабар донишмандларимиз томонидан ёзиб қолдирилган. Масалан, илмларнинг ҳаммасини эгаллаб олган Абу Али ибн Сино “Жаҳонда қолмади мен билмаган фан, на мушкул бўлса ечим дониш билан” деб ёзиш билан бирга “Илмим шу даражага етиб бордики, илмсизлигимни энди тушуниб етдим” дейиш билан мағрурланишдан ўзини сақлаб қолади. Ўзини илмий дунёқарашини оширмоқ йўлига кирган ҳар бир йигит-қиз илм олишда сабр-тоқатли бўлиши, устозларининг бераётган сабоқларини кунт билан эгаллаб олиши, таълим-тарбия берган устозларини доимо ҳурмат қилиши шарт. Алишер Навоий бобомизнинг “Билмаганни сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим” деган насиҳатини ҳеч ким, ҳеч қачон унутмаслиги даркор. Ҳеч ким, ҳеч қачон она қорнидан ўрганиб, тарбияланиб дунёга келмайди, у ижтимоий муҳитда кўриб, сўраб, ўрганиб, яхшиларга тақлид ва ёмонлардан ҳулоса чиқариб ҳаётда ўз йўлини ва ўрнини топади. Бундай инсонларни тарбияли ва билимли бўлиши тириклигида ёки вафот этгандан кейин ҳам ибрат бўлиб абадий яшайди. Инсон борки нимаки ютуққа эришса, ҳалол меҳнати ва сабр-тоқати билан эришади. Шундай экан, бугунги кунда қийналиб илм ва ҳунар ўрганишимиз бизнинг ризқу-насибамизни, ҳурматимизни, келажагимизни белгилайди.

Шарқона тарбия тушунчаси, шарқ мамлакатлари халқларига мансуб бўлган хислатларни ўзида ифода этади. Шарқ халқларининг барчасида хос бўлган фазилатлар мавжуд бўлиб, улар жумласига халқларнинг вазминлиги, сабр-тоқатли бўлиши, ижтимоий муаммоларни келишув йўли билан ҳал этиш, фойдали меҳнат фаолияти билан мунтазам равишда шуғулланиб бориш, меҳрибонлик, бирдамлик ва бошқалар кирди.

Инсоният ҳаётида тарбиявий аҳамиятга молик бўлган бундай ҳислатлар – инсонни сабр-тоқатли, иродали, ўткир фикрли, жисмонан бақувват ва руҳан енгилмас, меҳр-мурувватли бўлишини ифодалайди.

Ўзбек халқи азалдан камтарлиги, босиқлиги, қаноатлилиги, ҳаёлилиги билан ўзгалар диққатини тортиб келган. “Камтарга камол, манманга завол” деган нақл ҳам бежиз айтилмаган.

Алишер Навоий ўзининг “Ҳайратул Аброр” достонида шундай ғояларни баён этади. “Агар сенга осмоннинг куч-ғайрати насиб бўлса ҳам, ер юзида камтарликни танла. Ғам-ғусса юки сени тоғдек эзиб турса ҳам, унинг остида тупроқдек тура бер. Бошинга тошлар ёмғирдек ёғилса ҳам, бинафша каби бошингни юқори тутиб тура бер”.

Шарқона тарбиянинг асосий йўналишлари маҳаллада ўзининг ёрқин ифодасини топгандир. Энг аввало, бола тарбияси оилада, болалар боғчасида, мактабда, маҳаллада жамоатчилик ҳамкорлигида шакллантирилади, одоблиликка ўргатилади. Маҳалладаги ибратли оилаларни ота-онаси, фарзандларининг тарбиялилигидан, рўзғор тутишидан намуна кўрсатади. Шундай яхши оилаларга ўхшашни насиҳат қилишади. Маҳалладаги меҳр-оқибат ўзаро ёрдам маҳалладагиларни қариндошлардан ҳам яқин қилиб қўйишади. Шунинг учун ҳам “Бир болага етти маҳалла ота-она деган” деган нақл узоқ йиллар мобайнида яшаб келади. Маҳаллада бирор ёшни тарбиясиз хатти-ҳаракатини кўрган катталар ўз боласидек панду-насиҳатлар қилиб комил инсон бўлиб вояга етишига даъват этган. Ҳозирчи?—ҳозир эса бундай ижобий ҳолатлар кам учрайди. Ота-она ана шу билан банд фарзандини кўчадаги тарбиясиз хатти-ҳаракатидан хабари йўқ. Бундай ёшларга маҳаллада бу ҳолатни кўрган ҳар бир инсон насиҳат қилиб, огоҳлантириши ҳам фарз ҳам қарзидир. Чунки фарзандларимиз, шу маҳалланинг қолаверса, юртимизнинг келажаги ва фахридир. Салбий ҳолатларни кўра била туриб кўз юмиб кетишимиз ёки „Сен менга тегма, мен сенга“ қабилда иш қилсақ, бунинг оқибати маҳаллаларда, қолаверса, жамиятда кечириб бўлмайдиган ҳолатларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун оилада, маҳаллада, жамоатчилик давраларида шарқона тарбияларга алоҳида ва маъсулият билан ёндошимиз лозим.

Юртбошимиз ҳам ҳозирги кунда шарқона тарбияга, оила мустаҳкамлигига, оилада ҳар бир оила аъзоларининг ўрни ва вазифаларига, соғлом ота-онадан соғлом фарзанд дунёга келиши, қариси бор уйда файзу-барокат, насиҳат ва ўғитлар кўп бўлишини такрор-такрор баён этмоқдалар. Маҳалладаги кўпни кўрган ёши улуг кексалардан оқилона фойдаланиб маҳалладаги иноқликни, ҳамкорликни ижобий йўлга қўйиш учун шундай қарайди: “Маҳалла, тадбир жоиз бўлса, кишилик жамиятида алоҳида тарбиявий аҳамиятга молик бўлган ўзига хос маскандир. Бу ноёб тажриба – аҳолининг маҳалла бўлиб яшаш тарзи жаҳоннинг бошқа мамлакатларида кам учрайди, шунинг учун ҳам инсонни жамият билан бирга яшашга ўргатадиган, шу руҳда тарбиялайдиган бирламчи ва беқиёс макон – бу маҳалладир”.

Шарқона тарбиянинг муҳим жиҳатларидан яна бири болага яхши исм қўйиш бўлиб, бу уни чақирганларида уяладиган бўлмаслиги керак. Исмнинг мазмуни ҳам инсонни улугловчи фазилатга эга бўлиши лозим. Яхши ном топиш эса ҳозирги кунда муаммо бўлмай қолди. Чунки “Ўзбек исмлари” “Исмингизнинг маъносини биласизми?” сингари китоблар нашр этилган.

Шарқона тарбиянинг асосий мезонларидан яна бири ота-онанинг ҳурматини жойига қўйишдир. Ҳар бир ақлли фарзанд бунинг ўзининг асосий мажбурияти деб ҳисоблайди. Ота-онанинг кўнглини топиб, хизматини бажо келтириб, дуоларини олган фарзандлар ҳеч қачон кам бўлмайдилар. Улар ўзлари ҳам, ота-оналари ҳам хурсанд бўлиб юрадилар. Фарзандидан кўнгли тўлган ота-она доимо фарзандлар учун дуолар қилиб уларни ўқишдан, ишдан қайтишларини интизорлик билан кутадилар. Алишер Навоий бобомизнинг “Отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг учун жисмингни садақа қилсанг арзийди” ёки “Бирин ой айласанг, Бирисин куёш бил” деган насиҳати барча ёшларнинг шиори бўлиши, у амалий дастур этиб белгиланмоғи лозим. Лекин, афсуски, ҳаётда бунга амал қилмайдиган кимсаларнинг топилиши ачинарлидир. Бундай кимсаларни ҳам маҳаллаларда, жамоат жойларида, маълим бир давраларда керакли маслаҳат ва насиҳатларни бериб боришимиз ижобий натижаларга олиб келиши мумкин.

Ота-она бўлиш. Ота-оналик вазифаларини ва бурчини адо этиш ниҳоятда машаққатли, маъсулиятли жараёндир. Фарзанднинг келажақда қандай инсон бўлиб вояга етиши ота-она ва устозларга боғлиқ. Ота-она ҳар қандай ҳолатда ва шароитда куннинг ҳар дақиқасида фарзандига эътиборли бўлиши, намунали устозларга бериши шарт. Энг нозик ҳамда машаққатли, кези келганда қизиқарли жараён бола тарбияси. Мана шу жараёнга сабр-тоқат билан чидаган ота-она келажақда машаққатли меҳнати мевасини, фарзандини роҳатини кўради.

Асрлар мобайнида шаклланган ва ҳаётимиз мазмунига айланиб қолган инсоний фазилатлардан бири бўлган қаноатлилик ҳам алоҳида қимматга эгадир. “Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар, бесабр ўз оёғи билан кетар” деган нақл ҳам бежизга айтилмаганлиги ҳаётдан, турмуш тарзимиздан кўп мисоллар келтиришимиз мумкин. Ҳар қандай илм олиш, ҳунар ўрганишни қийинчилиги бўлади, мана шу қийинчиликларни сабр-тоқат билан енган киши мақсадга етишади. Қаноатли одам – одамларнинг яхшисидир, қаноатли одам бойларнинг бойидир, деган фикрлар ҳам алоҳида аҳамиятга молиқдир. “Ҳайратул Аброр” да кўрсатилишича, “Қаноат инсонни бой қилади, ҳақиқий бойлик қаноат гўшасидир, қаноат олтин ҳеч қачон йўқолмайди, кулбада қаноат қилиб ўтирган дарвеш таъмагир подшоҳдан афзалдир”.

Бундай шарқона тарбиялардан хайр-эҳсонли бўлиш, катталарга ҳурматда, кичикларга иззатда бўлиш, кийиниш одоби, меҳмон кутиш ва меҳмонга бориш, омонатни сақлаш, қариндош-уруғлар ўртасидаги меҳр-оқибатни мустаҳкамлаш, ногирон ва ночорларга, етим болаларга ёрдам бериш, шунга ўхшаш кўплаб томонларни очиб беришимиз ҳамда шулар асосида ёшларимизга таълим-тарбия бериб, ҳаётда ўз йўллари ва ўринларини топишларига биз ота-оналар, устозлар ҳамкорликда иш олиб боришимиз долзарб вазифалардандир. Шундай экан, уйда ота-она, ўқув юртларида устозлар ёшларни

кыйинишидан, сўзлашишидан, хатти-харакатларидан тортиб, инсонийликка хос хамма қирраларига жавобгармиз. Бу маъсулиятли вазифамиз натижаси келажагимизнинг гуллаб-яшнашига, ривожланишига, наслимизни соғлом ва мазмунли давом эттириб, соғлом турмуш тарзини ташкил қилишга қаратилган.

**Кырмызы Садыкова
(Караганда, Казакстан)**

ЖАС ҰРПАҚТЫ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ОТБАСЫНЫҢ АЛАТЫН РӨЛІ

Еліміз тәуелсіз мемлекет болып қалыптасқалы бері, қазақ халқының ұлттық рухы биіктеп, ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән бере бастады. Тәрбиенің негізгі көзі болып табылатын отбасындағы ата-ана мен бала, сонымен қатар ата-әженің де ынтымағы, өмірге бейімделуі мен ізгілікке ұмтылуы - еліміздің келешек кемелдігі.

Бүгінде Қазақстан – сан этностың тағдыры түйіскен жері болғандықтан, талай тәрбие үлгілерінің де тоғысқан орталығы. Жаңашылдыққа бой алдырған, жомарт та меймандос халқымыз жақсы-жаманды елеп-екшеуге үлгерместен, идеологиялық ықпалы күшті елдердің прогресшіл болашағына көз жіберіп, тілін меңгеру арқылы тәрбиенің үлгілерін бойға сіңіргені – тарихи шындық.

Қай заманда болмасын тарихтың қозғаушы күші сол дәуірді тудырған әйгілі тұлғалар болып келген. Өз заманының әйгілі билері мен батырларының, ғалымдары мен ақындарының, өнерпаздарының өмірі арқылы тұтас бір дәуірді зерделеуге де болады. Олардың өнегелі өмірлері отаншылдық сезімін қалыптастырудың да қайнар көзі - әрине ананың да, әженің де тәрбиесі.

Қазақ әдебиетінің классигі М.Әуезов «Адамдық негізі - әйел» атты алғашқы еңбегінде «Адам баласы тағы болып, еркегі хайуандық дәрежесінде жүргенде әйелден бала туып, ол балаларының бәрі де жастық, қорғансыздықтан анасының айналасына үйіріліп, үй-ішінің бірлігін, одан туысқандық ұйымын кіргізген. Бұған қарағанда адамды хайуандықтан адамшылыққа кіргізген - әйел» - деп жазған екен [1,24].

Қазақ даласының тағылымын көріп, қайнарынан қанып ішкен халқымыз ұлт зияыларын тәрбиелеуде өзіндік тағылыммен ерекшеленетін әжелерімізді қай заманда да құрмет тұтқан.

Қазақтың ғұламасы атанған Абай мен жарқ еткен шоқ жұлдызымыз Шоқанның тұлабойына ұлылықтың ұрығын сепкен әже тағылымы, сондай-ақ Абылай, Қасымхан, Тәуке хандарды тәрбиелеп, хан ұрпағын даярлауға үлес қосқан, дүниеге әкелген ана-әжелеріміздің өмірін ғибрат етіп, ғылыми түрде тәрбиелік мәнін ашып, жас ұрпаққа үлгі ретінде ұсыну біздің борышымыз.

Әр заманның өзіне тән ұрпақ тәрбиелеу мүмкіндігі болды. Оны ешкім жоққа шығармақ емес. Әркім өз баласына жеке тәрбие беруі отбасында орын алғанымен, халық болып қалыптасқан ділінде ұрпақ қамын көп болып ойлау және соған әрекет ету болды. «Қызға қырық үйден тыю, ұлға отыз үйден тыю» қағидасы тегіннен тегін шықпағаны белгілі [2,32]. Аузы дуалы абыз, сөзі өтімді шешен, данышпан-даналардың өзі әрқайсысы бір мектеп рөлін атқарды. Тыңдаған жан сөзін өміріне, тәрбиеге үлгі етті. Сол сияқты заманында тағылымды ойымен артына із қалдырған тарихта өткен әжелеріміз қазақ халқының ұлдарын тәрбиелеудегі орны ерекше. Бұрынғы қазақ халқының ешкімге бағынбай өз күнін өзі көріп, кең сахарада мал бағып, еркін жүрген заманында да қазақтың әжелері еркін, қайратты тіршілік етіп, немерелеріне ертегі айтып, ұлағатты ой қалдыратын әңгіме айтып, шын жолдас бола білген. Қандай қиын-қыстау жерлерде ақыл беріп, айла тапқан әжелер де болған. Әсіресе, бұрынғы заманда сол қиын шаруаның ыстық-суығына бірдей төзіп, сол заманның әжелері, аналары да еркекпен қатар қол ұстасып қызмет еткен, «Алып – анадан, ат – биеден» деген мақал осы сөздерді тірілтсе керек, [2,52] тарихта өткен байыпты да байсалды аналарымыз бен әжелерімізді сол қоғамдағы үлкен беделінің де болғандығын аңғаруға болады.

XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақ ағартушылары Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, ағартушы-педагог Ы. Алтынсарин, XX ғасырдың басы 30-жылдарындағы ағартушы-педагогтар А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев т.б., балалардың дүниеге көзқарасын және мінезін қалыптастыруда отбасы рөлінің маңыздылығын ескере отырып, ондағы әкесі мен анасының, атасы мен әжесінің, жасы үлкендердің отбасында басты тәлімгерлер екендігін өздерінің жеке бастары мен шығармаларында айрықша көрсете білді. Олардың пікірінше, балаларды тәрбиелеу үшін ата-ананың өздері тәрбиелі болу керектігі, отбасында балаларды ата-баба дәстүрлері, ауыз әдебиеті, халықтың тарихы мен мәдениеті арқылы тәрбиелеуді қажет деп санады.

Қазақ халқының аса кемеңгер ойшыл ақыны, ағартушы Абай Құнанбаев балаға отбасылық тәрбие беруде ата-ананың ерекше орын алатынын өз іс-әрекеті және тәлімдік маңызы айрықша өлеңдері мен даналық көзі болып саналатын қарасөздерінде көрсеткен.

Абайдың ағартушылығын дұрыс түсініп, орынды бағалау үшін өзінің өскен ұясындағы тәрбиесіне тоқтала кеткен жөн болар. Соның бастау бұлағы – ата-ана тәрбиесі. Әкесі Құнанбай – ел билеген көсем, қарасөзге дес бермеген шешен, жастайынан атқа қонған найзагер, талапты да, табанды адам болған. Бала Абайды жанынан тастамай, өзімен бірге ерте жүріп, үлкен өнегелі отырыстарды, алқалы мәжілістерді көрсетіп, небір дүлдүл шешендердің, ақын-жыраулардың асыл сөздерін, абзал қасиеттерін, көсемдердің әділ биліктерін оған сабақ етті. Әжесі Зере, анасы Ұлжан Абайды өз халқын, ел-жұртын сүйер мейірімділікке, үлкен жүректі ұлылыққа баулыды. Шежіре әжесі өз туыстарының тарихын айтып, елінің тұрмыс-тіршілігімен таныстырып, жақсы мен жаманды айыра білуге үйретеді. Анасы – өте ақылды, ұстамды, сөзге сараң, сөйлесе шебер, үйлесімін тауып сөйлейтін, ақындық дарыны бар адам болған. Осындай көңілі ояу, көзі ашық білікті ата-

ана дәстүрі баладан-балаға жалғасты. Өулеттің таусылмайтын берекесі, әділеттің, тазалықтың өнегесі бола білген Зередей әже тәрбиесін көрген Абай да өз балаларына осы үлгіні берді, оқытты, тәрбиеледі. Ата-ананың өнегелі өсиеті оны ағалыққа, адамдыққа әкелді. Туысқандық парызын сақтай отырып, Құдайбердідей аға өсиетін орындап, Шәкәрім сынды дарынды тұлғаны тәрбиелейді.

Ғасырлар қойнауынан бүгінге жеткен халқымыздың біртуар ұлдарын тәрбиелеудегі әже тағылымының мұралары – ойшыл ақын-жырауларымыздың шеберлігі мен беделін көрсететін құрал ғана емес, халықты тәрбиелеу мектебінің оқулығы. Сонымен қатар, толғаулар мен өлең-жырлардағы замана күйі, халықтың мұң-мүддесі – этникалық педагогикада ескерерліктей маңызы бар тамаша тарих. Қай заманда да әже тағылымы ескірмес туынды қалдырған халықтың ағартушылары іспеттес. Себебі, әжелеріміздің айтылған өлең-жырларын халық жатқа айтып қана қоймай, өміріне үлгі етеді. Тәрбие құралы ретінде пайдаланады.

ХУ-ХУІІІ ғасырды қамтитын қазақ хандығы дәуіріндегі әже тәрбиесінің мүддесі, мұраты ұрпақ үшін ескірмес жырлары, педагогикалық тұрғыдағы өресі биік тағылым екендігіне көз жеткізуге болады.

Ұлы табиғат құшағының аңғал-саңғал алаптарында тіршіліктің ыстығына күйіп, суығына тоңа жүріп еңсесін көтерген ана мен әже танымдық қабілетін балаға деген сүйіспеншілігін оятып, түрлі-түрлі құбылыстарды сол ұғым шеңберінде қастерледі.

Жоғарыда аталған қадір-қасиеттерді бүгінгі ұландар бойына дарыта білсек, онда зерделі де зейінді, өнерлі де талантты, жігерлі де қайратты, адал да парасатты елі-халқы сыйлайтын ер жігіттің келешегі жарқын, жолы ашық. Осы орайда ойға оларға берілетін тәрбиенің артықшылығы неде деген сұрақ оралады. Өйткені оларды бесік жырына құлағын қандырудан бастап, ауыз-әдебиеті мен ата-баба тарихына сусындатудан бірізділікпен ер балаларға негізделген тәрбиенің әдістемесінің жасалуы ер бала тәрбие маңыздылығын сезіндіріп қана қоймайды, сондай-ақ, нәтиже де берері анық.

«Атадан тағылым алмаған ұл жаман, анадан өнеге көрмеген қыз жаман», «Атасыз ұл ақылға жарымас, анасыз қыз жасауға жарымас» деп түйіндей отырып, [2,42].бүгінгі күннің тәрбиесінің отбасында және мектепте берілуіне ерекше мән беріп, арнайы тәрбие бағдарламалары жасалуға тиіс. Өйткені ұл-қызымыздың дұрыс тағылым-тәрбие алуы, дүниенің сырын танып білуі отбасындағы ата-аналардың ақыл-кеңесі мен үлгі-өнеге көрсетумен байланысты. Ал, немерелеріне тәрбие беріп отырған әжелер болса, олардың әке-шешесінен де асып түсіп санасы да парасатты, ақылдың кені болатындай ұрпақ болып өсуіне өздерінің жылдар бойы жиналған тәрбиелік тәжірибелерін жұмсаудан еш жалыққан емес. Бүгінгі жаһандану заманында ұлттық құндылықтарымызды жоғалтып алмай, уақыт талабына сай тәрбие беретін ақ көңіл парасатты әжелеріміздің жалпы тәрбие үрдісінде алатын орны ерекше.

Сондықтан да, өсіп келе жатқан өскелең ұрпағымыздың бойына дарыту, тағдырдың қандай тәлкегін көрсесе де, қайсарлығы мен тектілігін жоғалтпаған дана халықтың ұрпағы екендігін ұғындыру, олардың бойына мақтаныш сезімін туғызу, ғасырдан ғасырға дейін ақылдың кені бола білген әжелерімізді құрметтеуді бала бойына сіңдіру – ата-ананың бірден-бір міндеті, әрі парызы.

Әдебиеттер:

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. Алматы.: Рауан, 1996.- 246.
2. Қазақтың тәлімгер ой антологиясы. Алматы.: Рауан, 1994. - 526.

Ижобат Саймуратова, Г.А. Умарова
(Гулистан, Узбекистан)

К ВОПРОСУ О НАЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЛИЧНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Национальные особенности общения в сфере обучения обусловлены родом этнических, социально - психологических, семейно-бытовых факторов, раскрытие содержания которых должно способствовать определению национальных специфики изучаемого процесса.

В основе национальных особенностей педагогического общения между преподавателем и студентом лежит образ жизни нации, стереотипы, эталоны и установки на роли участников учебного процесса, на цели и способы получения образования.

Формирование, передача и усвоение национальных духовно-нравственных ценностей, межличностных норм общения происходит семье в процессе ежедневного взаимодействия ее членов.

Семейные межличностные отношения оказывает влияние на ролевые позиции преподавателя и обучающегося, строящиеся по принципу безусловного господства первого и пассивного подчинения второго и вытекающие отсюда способы получения образования - аккуратное выполнение требований преподавателя, возложение функции субъекта обучения только на преподавателя, ограничение познавательной деятельности только вузовскими обязательными источниками.

Наши исследования показали, что среди представителей узбекской нации складываются следующие предпосылки национальных особенностей педагогического общения:

- безусловную ценность имеют отношения и общение в коллективе, что связано с традиционной многодетностью узбекских семей, значимостью махаллинского общения, правилом соблюдению обычаев, ритуалов, традиций и праздников в больших сборищах людей. Коллективная ориентация образа жизни порождает коллективистскую ориентацию мышления, интересов, общения людей. В этих условиях

затушевывается значение отдельной личности, отсутствует насыщенность на личностное развитие.

- Обусловленность учебного общения ценностями и установками семьи и микросреды.

Основной задачей проводимого нами исследования являлось просеивание влияния выявленных основополагающих факторов на процесс педагогического общения и установление национальных особенностей. На базе обоснования таких ведущих параметров педагогического общения, как восприятие - оценивание - понимание - отношение с помощью разнообразного анкетирования, были выявлены особенности искомых величин. Исследование велось путем сравнения восточной и европейской систем обучения и педагогического общения. В результате были сделаны следующие выводы: Национальные особенности общения между преподавателем и студентами узбекской национальности определяются:

- доминированием определенной группы качеств и признаков личности преподавателя - конкретно-личностными качествами и внешними признаками;
- формой общения - мягкой, спокойной, тактичной, бесконфликтной;
- стилем педагогического общения - субординационным, официально-вежливым;
- психологическим климатом - комфортным, доброжелательным;
- направленностью педагогического общения - воспитательной и организованной;
- типом учебного взаимодействия - статичное поведение, репродуктивные методы наложения материала преподавателем, пассивная, не престижная, несамостоятельная, нетворческая позиция студента;
- самоопределение обеих сторон в учебной сфере как в деятельности, являющейся продолжением семейной в плане норм общения;
- ограничением способов получения образования на основе семейных коммуникативных правил в связи с тем, что семейная жизнь и учеба являются принципиально разными видами деятельности. Рассмотрение выявленных особенностей с точки зрения их положительных и отрицательных сторон дало возможность определить направление ликвидации недостатков педагогического общения, имеющих в практике вузов Узбекистана:
- изменение ролевых позиций сторон педагогического общения -преподавателя - в сторону демократичности поведения, применения разнообразных творческих, проблемно-поисковых методов; Развитие критического мышления, творческого потенциала,
- интеллектуальных способностей студентов; Развитие активности и самостоятельности студентов.

Устойчивость национальных традиций и установок в семейной и микросоциальной сфере побуждает предложить, что областью возможных, более мобильных и динамичных изменений является учебное взаимодействие преподавателя и студента.

Опора на передовые взгляды ученых-энциклопедистов Востока и применение новых педагогических технологий показали верность данного предположения, так как с их помощью были достигнуты позитивные изменения в межличностном общении между преподавателями и студентами и результатах учебно-познавательной деятельности, что позволяет рекомендовать их в дальнейшем как эффективное средство развитие творческого мышления и потенциала будущих специалистов.

Литература:

1. Каримов И.А. Мустақиллик ва маънавият–Т.: «Ўзбекистон»,1994.–160 б.
2. Джуроева Б.Р. Формирование педагогической культуры у будущих учителей в процессе профессиональной подготовки при изучении дисциплин педагогического цикла: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Т., 2002. – С. 21.

Даврон Сейтимбетов, Нозима Атаджанова
(Ташкент, Узбекистан)

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИМ СПЕЦИАЛЬНОСТЯМ В ВУЗАХ

В сегодняшний день происходит информатизация во всех сферах деятельности человека. Это явление требует от каждого человека высокой информационной культуры. Высшие учебные заведения (ВУЗ) являются основой любой профессиональной деятельности, поэтому ВУЗам необходимо наполнения профессиональных образовательных программ дисциплинами, обеспечивающими развитие у студентов соответствующих знаний, умений и навыков. С этой целью практически все государственные стандарты высшего профессионального образования включают дисциплину "Информатика и информационные технологии" (ИИТ).

Известно, что информатика – наука о способах получения, накопления, хранения, преобразования, передачи, защиты и использования информации. Применение понятия «технология» к информационным процессам привело к возникновению понятия «информационная технология» (ИТ) – совокупность знаний о способах и средствах автоматизированной переработки информации с использованием компьютера с целью получения информационного продукта.[2, с.12]

Актуальность преподавания этих дисциплин в настоящее время не вызывает сомнений, однако несмотря на большой опыт преподавания информационных технологий, в ВУЗах до сих пор существует ряд

проблем в организации учебного процесса и методиках преподавания. Все эти проблемы мы условно разделяем на две группы.

К первой группе относятся следующие проблемы:

- отсутствие необходимого количества вычислительной техники;
- быстрое старение техники и программного обеспечения (ПО);
- постоянное появление новых информационных технологий (ИТ).

Отсутствие необходимого количества вычислительной техники – эта проблема в основном затрагивает небольшие институты, она связана с отсутствием элементарной электронно-вычислительной техники и нехваткой ее количества, Решением этой проблемы зачастую становится разделение одной группы студентов на подгруппы что увеличивает время между занятиями и негативно сказывается на усвоении материала.

Быстрое старение техники и ПО – эта проблема затрагивает большинство ВУЗов. Поскольку закупив год назад оборудование и программное обеспечение, сотрудники далекие от информационных технологий не видят необходимости его обновления. Поэтому используя старое программное обеспечение для обучения студентов ВУЗ сводит к минимуму пользу от его практического применения.

Постоянное появление новых информационных технологий – проблема имеет не меньшее значение среди прочих, поскольку стандарты образования разрабатываются не так часто, как этого требует производственная необходимость. Поэтому разработанные курсы обучения порой используют, не самое новое программное обеспечение, что делает их не пригодными к применению на производстве.

Ко второй группе относятся:

- Методические проблемы, связанные как с орган и с содержанием преподаваемых дисциплин;
- Проблемы организации учебного процесса;
- Проблемы обучения;

Методические проблемы, связанные как с организацией процесса преподавания, так и с содержанием преподаваемых дисциплин – здесь следует отметить, что преподавание дисциплины "Информатика" начинается еще в средних образовательных учреждениях. Содержательно эта дисциплина включает основы теоретической информатики: кодирование, системы счисления, моделирование и алгоритмизацию и т.д., а также начала прикладной информатики: архитектура компьютеров и компьютерных сетей, программное и техническое обеспечение компьютеров. В высших учебных заведениях на экономических факультетах дисциплина "Информационные технологии" и "Информатика" традиционно читается на первых курсах и является дисциплиной общематематического и естественнонаучного цикла.

Проблемы организации учебного процесса – связаны, в первую очередь, с разработкой методик использования информационных технологий в учебном процессе, то есть, какие технологии и в каком объеме использовать при обучении.

Проблемы обучения – организационные факторы, выражающиеся в том, что преподавание информационных технологий по учебным планам чаще всего ведется на младших курсах, когда студенты не имеют достаточных знаний о реальных объектах и поэтому не понимают необходимости применения информационных технологий. Проблематичным является и вопрос о содержании обучения. Чему учить: инструментам информационных технологий или проектированию применения информационных технологий на реальных объектах?

Кроме этих проблем, можно выделить проблему не достаточного освещения студентам экономических специальностей вопросов экономического обоснования применения информационных технологий как при сравнении тех или иных технологий, так и при определении трудозатрат и себестоимости различных информационных технологий.

Для решения проблем относящихся к первой группе необходима проработка следующих вопросов:

- На данный момент остается актуальным вопрос оперативной модернизации вычислительной техники и программного обеспечения.
- Необходима опережающая разработка методик обучения и использования информационных технологий, для чего необходимо предоставить преподавателям возможности для освоения новых технологий.
- Требуется постоянная переподготовка преподавательского состава, как преподавателей, преподающих информационные технологии, так и преподавателей, ведущих специальные дисциплины.
- В учебных планах экономических специальностей желательно организовать поэтапное изучение информационных технологий, на младших курсах — знакомство с инструментарием, а на старших курсах — методики использования информационных технологий на реальных объектах. Особое внимание здесь необходимо обратить на использование информационных технологий на реальных объектах, поскольку в данный момент во многих ВУЗах этот вопрос решается, в крайнем случае, изучением теории.

Что касается проблем относящихся ко второй группе необходимо рассмотреть ряд вопросов.

Первое в этой ситуации можно предположить, что дисциплина "Информатика" высшего профессионального образования по содержанию незначительно отличается от этой дисциплины среднего образования. На практике это действительно так, хотя, казалось бы, разнообразие информационных технологий и фундаментальность теоретической информатики дают широкий простор для

совершенствования знаний в рамках высшего профессионального образования. Почему же это не происходит? Причин здесь несколько:

1. многие студенты экономических специальностей демонстрируют слабые знания по этому предмету, объясняя свое незнание некомпетентностью школьного преподавателя по информатике,
2. углубление знаний в сфере теоретической информатики требует от аудитории определенного уровня знаний высшей математики, которого у студентов экономических факультетов первых курсов просто нет;
3. изучение специальных пакетов прикладных программ, ориентированных на будущую профессию, имеет ограничение, в связи с отсутствием знаний в профессиональной сфере у студентов экономического профиля младших курсов.

И в силу этих причин, студенты экономических специальностей получают практические знания в сфере информационных технологий, изучая пакеты программ общего назначения, входящие в состав Microsoft Office (MS Word, Excel, Access, Power Point). Не вызывает сомнений полезность этих знаний и навыков, которые используются в дальнейшем студентами для подготовки текстовых документов (рефератов, курсовых и дипломных проектов, научных статей и т.д.), осуществления различного рода вычислений, создания презентаций своих творческих работ. Но не для высококвалифицированных специалистов.

В рамках дисциплины "Информатика" студенты экономисты не получают знаний о специализированных информационных технологиях, ориентированных на их будущую профессиональную деятельность. Как уже подчеркивалось ранее, на младших курсах они еще не готовы к их изучению. На старших курсах, когда осуществляется освоение специальных экономических дисциплин, в образовательных стандартах экономических специальностей явно не прописаны дисциплины, предполагающие изучение информационных технологий в профессиональной деятельности, что дает право каждому учебному заведению самостоятельно решать вопрос о включении таких дисциплин в учебный план.

Таким образом, в настоящее время для подготовки высококвалифицированных специалистов экономического профиля, способных соответствовать требованиям современного рынка труда, по нашему мнению необходимо:

1. улучшить качество подготовки по информатике выпускников средних школ;
2. включить в качестве обязательного в структуру дипломного проекта (работы) выпускника раздел, предполагающий исследование в профессиональной сфере с использованием информационных технологий.

Мы надеемся предлагаемые нововведения позволят выпускникам высших учебных заведений специальностей полностью профессионально раскрыться в современном информационном обществе.

Литература:

1. Захарова, И. Г. Информационные технологии в образовании [Текст] : учеб. пособие / И. Г. Захарова. - 2-е изд., стереотип. - М. : Academia, 2005
2. Козырев, А. А. Информационные технологии в экономике и управлении [Текст] : учебник / А. А. Козырев. - 2-е изд. - СПб : Изд-во Михайлова В.А., 2002.

**Світлана Сімьонова
(Київ, Україна)**

ХАРАКТЕРИСТИКА ТРУДНОЩІВ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ У МОНОБАТЬКІВСЬКІЙ СІМ'І

Сім'я є одним з головних інститутів виховання, пріоритетною цінністю людини. В ній дитина перебуває протягом значної частини свого життя, і по тривалості та різноманітності свого впливу жоден з інших виховних інститутів не може зрівнятися з сім'єю. В сучасних умовах розвитку суспільства відбуваються зміни в структурі сім'ї та сімейних відносинах. За останні роки різко збільшилось число дітей, які виховуються в неповних сім'ях. Життя й умови виховання дитини в неповній сім'ї мають певну специфіку й істотно відрізняються від життя дитини в повній сім'ї. Ці особливі умови життя дитини відбиваються на її особистісному розвитку, емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до інших людей.

Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства», неповна сім'я – це сім'я, яка складається з матері або батька і дитини (дітей).

Причиною виникнення батьківської сім'ї може бути розлучення батьків, смерть матері, фактор соціального батьківства – опікунство, піклування, коли чоловік у силу сукупності причин виконує батьківську роль у житті дитини, не будучи її біологічним батьком. Крім того, існує велика кількість батьківських сімей, які перебувають у шлюбі тільки фактично й виховують дитину поодиноці, тобто без участі рідної матері дитини [2].

Проблемам виховання дитини в сім'ї, ролі батька присвячено такі дослідження: особливості впливу батька на розвиток особистості дитини (М.Лем, Р.Габідуліна, Л.Берг-Кросс, Д.Кун, Ю.Борисенко, О.Паняєва, Г.Зубова, З.Матейчик, Є.Філіппова, Є.Туманова), роль батька та його сучасні функції (Ю.Євсеєнкова, Н.Кабрера, І.Кон, Л.Горбатенкова, Е.Фромм), стереотипи та концепції щодо ролі батька у

вихованні дитини (Т. Алексєєнко), вплив батька на виховання дитини раннього віку (О.Денисюк), наслідки недостатньої батьківської уваги (І.Дементьєва, В.Целуйко, О.Захаров, Л.Горбатєнкова, О.Максимович).

За даними досліджень, існує певна різниця у вихованні та соціалізації дитини в материнських та батьківських неповних сім'ях. В масовій свідомості поширеною є думка про послаблення соціальної ролі чоловіка, рідкісність такого різновиду неповних сімей, як батьківська сім'я. Певна частина батьків, що виховують дітей без матері, також відмічають більшу компетентність жінки в питаннях виховання дітей. Існуючий стереотип про те, що жінка повинна бути «охоронницею домівки», а чоловік є домінуючим на ринку праці, «єдиним годувальником» сім'ї, ускладнює й без того складну подвійну відповідальність батька [1; 2].

Аналіз наукових досліджень з питань виховання дитини в неповних сім'ях дозволив виділити ряд проблем, властивих батьківській сім'ї [3; 4; 5; 7; 8].

1. Сполучення ролі обох батьків в одній особі. Повна сім'я, як правило, характеризується поділом експресивної (виховної) і інструментальної (економічно-продуктивної) ролей, натомість батько при сполученні цих ролей зазнає істотних труднощів, що впливають на стан сім'ї в цілому. Сучасні ринкові відносини характеризуються повною зайнятістю батьків та необхідністю матеріального забезпечення родини; мінімальною кількістю часу, що виділяється батьками для сімейної взаємодії. На виховання, як правило, часу не залишається. Батько, що несе головну відповідальність за дітей, часом має потребу в нагадуванні про те, що йому треба поїсти, відпочити, поспати й піклуватись за себе.

2. Неповна батьківська сім'я характеризується труднощами в статеворольовій орієнтації дітей. Зростає ризик неуспішного формування власної сім'ї. У батьківській сім'ї дівчинка позбавлена об'єкту ідентифікації, формування уявлення про себе як дівчинку, жінку й матір, а хлопець — моделі стосунків з протилежною статтю. При відсутності матері в сім'ї стереотип жіночої поведінки формується під впливом інших значущих дорослих, або копіюється з жіночої складової батька. У батьківських неповних сім'ях до перерахованих вище проблем додається відсутність материнського пещення та ласки, без яких виховання дітей теж не може бути повноцінним.

3. На життєдіяльність неповної батьківської сім'ї істотно впливають особистісні проблеми самотнього батька. Чоловіки часто приховують власні проблеми за мужнім самовладанням і мовчанням, замість того, щоб шукати підтримку серед оточуючих. В літературі існує два різних подання про чоловічу самотність. Один — це героїчний образ, що асоціюється із сильним, незалежним чоловіком, що проходить або мріє пройти випробування на мужність. Інший, протилежний образ чоловічої самотності — трагічний чоловік, переможений невдаха, що замкнув свої двері й сидить на самоті за кухонним столом зі склянкою алкоголю. Чоловік починає сумніватися у власній здатності оцінювати ситуацію, боїться помилитися, зробити щось не так, що не відповідатиме загальним стандартам, правилам стосовно виховання дитини; неусвідомлено переносить особистісні проблеми на дітей, є непослідовним у стосунках з ними.

4. У батьків у неповній сім'ї частіше зустрічається емоційна збудженість, нестабільність настрою, підвищена тривожність, що негативно позначається на стані здоров'я батька та дитини, стосунках один з одним та оточуючими.

5. Неповним батьківським сім'ям часто властиві труднощі при формуванні вторинної сім'ї, що виникають у стосунках між дітьми й новою дружиною батька та, можливо, її дітьми. З однієї сторони, при формуванні вторинної сім'ї з'являється надія на поліпшення, з іншої, виникає тривога, переживання дитиною за своє місце в сім'ї. Як правило, причиною формування неповної батьківської сім'ї є глибокі трагедії — або смерть матері, або алкоголізм, тощо. Відповідно діти можуть бути педагогічно занедбаніми. Але, з іншого боку, і прагнення до тепла в них виражено сильніше. Тому багато чого у формуванні вторинної сім'ї буде залежати від позиції дорослих стосовно дітей.

Батьківські розлучені сім'ї зустрічаються менш часто, у порівнянні з материнськими. В таких сім'ях родичі, як правило, активно допомагають татові, тим самим надають дітям компенсаційний вплив. Але проблема емоційної депривації постає в цих сім'ях досить гостро. У батьківських напівсирітських сім'ях, як і в материнських, спостерігається посттравматичний синдром, який потребує допомоги фахівців [3, с. 111].

Висновки. Неповна батьківська сім'я це не цілком традиційна модель сім'ї, тому весь уклад життя, включаючи стереотипи суспільного сприйняття, не пристосований до неї. Дослідженнями підтверджується провідна роль самих батьків у прийнятті або запереченні культурних традицій і установок, у формуванні власних уявлень про роль батька у вихованні дитини, розвитку батьківської компетентності. Батьківська сім'я — є проблематичною й уразливою у виховному плані через відсутність досвіду виховання дитини у чоловіків та розуміння великої відповідальності і ролі батька. Численні факти дозволяють зробити висновок про те, що більшість батьків у зв'язку зі зміною свого статусу, усвідомлюють власні проблеми; відчувають відповідальність за емоційний стан своїх дітей, вплив батьківської поведінки на поведінку та розвиток дитини. Одних це спонукає до більш швидкого самовизначення та самостійності, пошуку власних життєвих стратегій виживання, пристосування до мінливої соціальної дійсності тощо; інших — до ригідності, інфантильності, невпевненості в собі та уникнення зайвої відповідальності тощо.

Таким чином, неповна батьківська сім'я потребує соціально-педагогічної підтримки, оскільки таких сім'ях виникає чимало матеріальних, соціально-психологічних, виховних проблем; простежуються негативні явища, пов'язані з функціонуванням сім'ї, порушенням традиційного розподілу ролей тощо. Важливим є надання інформації про ресурси громади та їх використання на користь батька та дитини, розробки програми соціально-педагогічної підтримки сімей батьків-одинаків.

Література:

1. Алексєєнко Т.В. Стереотипи та зміна концепцій щодо ролі батька у вихованні дитини / Т.В.Алексєєнко // Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії : матеріали Всеукраїнської наук. практи. конференції [редкол. : Л.Л.Хоружа, Г.М.Лактіонова, О.В.Безпалько та ін.]. – К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2012. – 192 с. – С.12 – 16.
2. Бугайова Н. М. Особливості виховання та соціалізації дитини в неповних сім'ях / Н. М. Бугайова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2013. – № 2. – С. 76 – 83.
3. Дементьева И. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье / И. Дементьева // Соц. исслед. – М., 2001. – № 11. – С. 108 – 118.
4. Ранне дитинство: стан, проблеми, перспективи розвитку / [О. М. Денисюк (кер. авт. кол.), Г. В. Бєленька, О. Л. Богініч та ін.]. – К. : Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді, 2003. – 116 с.
5. Евсеенкова Ю. В. Система отношений в диаде "отец–ребенок" как фактор развития личности / Ю. В. Евсеенкова // Семейная психология и семейная терапия. – 2003. – № 4. – С. 12.
6. Кон И. С. Отцовство как социокультурный институт / И. С. Кон // Педагогика. – 2005. – № 9. – С. 3 – 16.
7. Матейчик З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье / перевод с чеш. Л. Н. Хваталовой; общ. ред. Н. М. Ершовой // Воспитание детей в неполной семье. – М. : Прогресс, 1980. – С. 70 – 98.
8. Паняева О. Специфика отцовского взаимодействия с ребенком (в сравнении с материнским) / О. Паняева // Воспитание школьников. – 2003. – № 3. – С. 55

Науковий керівник:

доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Інституту людини, Київського університету імені Бориса Грінченка Денисюк Олена Миколаївна.

**Нина Татаринцева, Любовь Алексєнко
(Ростов-на-Дону, Россия)**

**ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В РАЗВИТИИ КРЕАТИВНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ
ДОШКОЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ**

Профессиональное педагогическое образование ориентировано на подготовку квалифицированного специалиста, его способность применять полученные профессиональные знания в практике, одним из условий такой подготовки является способность развиваться в креативной (творческой) деятельности. Творчество (творческий подход) - есть характеристика особого, определенного, качественного стиля деятельности, специфического способа решения личностью жизненных задач (Л. Терстоун, Дж. Гилфорд).

Креативность с научной точки зрения рассматривается как сложное, многоплановое, неоднородное явление. За период от первых попыток изучения творческих способностей до настоящего времени исследователями создана многогранная детальная картина явлений креативности. Изучением креативности занимались такие ученые, как Дж. Гилфорд, Э. Торренс, Р. Стернберг, Т. Амабайл, Я.А. Пономарев, А.М. Матюшкин, В.Ф. Вишнякова, Р. Мэй, Ф. Баррон, Д. Харрингтон и другие. Начиная с 60-х годов в англо-американской психологии появился термин «креативность» для обозначения способности, отражающей свойство индивида создавать новые понятия и формировать новые навыки. С научной точки зрения креативность связывают с процессом творческих достижений личности.

Одни из первых создателей концепции креативности, начиная с 1954 г., являются Дж. Гилфорд и Э. П. Торренс. Дж. Гилфорд выделил четыре основных параметра креативности:

- 1) оригинальность – способность продуцировать отдаленные ассоциации, необычные ответы;
- 2) семантическая гибкость – способность выявить основное свойство объекта и предложить новый способ его использования;
- 3) образная адаптивная гибкость – способность изменить форму стимула таким образом, чтобы увидеть в нем новые признаки и возможности для использования;
- 4) семантическая спонтанная гибкость – способность продуцировать разнообразные идеи в нерегламентированной ситуации [2].

В работах Э.П. Торренса понятие «креативность» определяется как способность к обостренному восприятию недостатков, пробелов в знаниях, недостающих элементов, дисгармонии, осознание проблем, направленного на поиск решений.

Ученые XX века креативность рассматривают как одну из составляющих духовной и личностной зрелости, интегративное свойство личности, связанное с другими ее чертами: независимостью, инициативностью, эмоциональностью, находчивостью и др. С. И. Макшанов и Н. Ю. Хрящева определяют креативность как способность к конструктивному, нестандартному мышлению и поведению, а также к осознанию и развитию своего опыта. Н. Ю. Хрящева отмечает, что креативность проявляется в богатом воображении, чувстве юмора, приверженности высоким эстетическим ценностям, умении детализировать образы, проблемы. Существенными условиями актуализации этой способности является самообладание и уверенность в себе [4].

В настоящее время изучением креативности занимаются такие ученые, как З.А. Абасов, Р. Флорида, А. Бордашевский, Д. Б. Богоявленская, К. А. Торшина, Д.В. Ушаков и другие. Современные ученые считают, что большое влияние на развитие креативности оказывают личностные особенности индивида, его эмоциональные и мотивационные факторы. В современном обществе нет единой точки зрения в отношении мотивационных характеристик креативности. По мнению К.М. Гуревича и Е.М. Борисовой, креативный индивид пытается наилучшим образом реализовать себя, максимально соответствовать своим возможностям, выполнить новые способы деятельности. Согласно точке зрения К. Двека, мотивация креативных людей основана на стремлении к риску, к проверке предела своих возможностей. Эти две точки зрения выражают верные, индивидуальные варианты развития мотивационной сферы креативных людей [3].

Д.Б.Богоявленская в изучении креативности выделила интеллектуальную активность, которая отражает познавательные и мотивационные характеристики творческой личности в их единстве [1]. Креативность - это способность к созданию оригинальных идей и продукта, нестандартного и быстрого использования имеющейся информации, которая является внутренним ресурсом личности человека и неисчерпаемым резервом человеческой цивилизации [6].

Спектр педагогических задач, стоящих перед современным педагогом, настолько широк, что от него требуется высокий профессиональный, творческий, исследовательский потенциал. Под инновационной деятельностью принято понимать деятельность, которая обеспечивает превращение идей в нововведение, а также формирует систему управления этим процессом. Прежде всего, это целенаправленная педагогическая деятельность, основанная на осмыслении (рефлексии) собственного педагогического опыта при помощи сравнения и изучения, изменения и развития педагогического процесса с целью достижения более высоких результатов, получения нового знания, созидания качественно иной педагогической практики. Согласно теории В. А. Сластенина и П. С. Подымовой структура инновационной деятельности педагога включает следующие компоненты: мотивационно-целевой, креативный, технологический (операционный), рефлексивный (контрольно-оценочный) [5].

Для развития креативности педагогов используется технология состоящая из: метода мозгового штурма, творческих игр, головоломок, решения творческих заданий для тренировки креативности, методов свободных ассоциаций, метод провокаций и т.д.

Основными задачами для развития креативности педагога являются:

1. Развитие интеллектуальных качеств, входящих в состав креативности: беглости, гибкости и оригинальности мышления, воображения, умения находить неожиданные ассоциации.
2. Демонстрация возможностей использования креативности при решении жизненных проблем, а также достижение личных и профессиональных целей.
3. Формирование навыков командной творческой работы.

Развитие педагогического творчества характеризуется следующими уровнями:

- уровнем воспроизведения готовых рекомендаций, т.е. уровень элементарного взаимодействия. Педагог использует обратную связь, корректирует свои воздействия по ее результатам, но он действует «по методичке», «по шаблону», по опыту других;
- уровнем оптимизации деятельности, начиная с планирования, когда творчество проявляется в умелом выборе и целесообразном сочетании уже известного педагогу содержания, методов и форм воспитания;
- эвристическим, когда воспитатель использует творческие возможности живого общения с ребенком;
- высший уровень (лично-самостоятельный), который характеризуется полной самостоятельностью, использованию готовых приемов, но в которое вкладывается личностное начало, поэтому они соответствуют его творческой индивидуальности, особенностям личности воспитанника, конкретному уровню развития группы.

В качестве критериев развития креативных способностей педагога целесообразно выделить:

1. *Мотивационно-ценностное отношение к профессионально-ориентированной деятельности.* Под ним мы понимаем ценностно-мотивационное отношение и стремление решать задачи разной степени сложности; стремление работать в группах (умение контактировать, стремиться к взаимопомощи), заинтересованность в профессиональном росте. Показателями данного критерия являются: мотивационно-творческая активность и направленность личности в освоении профессиональной деятельности; эмоционально-волевые качества личности (целеустремленность, работоспособность, настойчивость, уверенность в себе, способность управлять своими действиями, удовлетворенность деятельностью).

2. *Интеллектуально-творческие умения.* К ним мы относим умение поиска необходимой информации из разных источников; умение творчески работать над выполнением поставленных задач, принимать нестандартные решения, быстро ориентироваться в новых условиях; умение оригинальным способом решать простые задачи, творчески перерабатывать уже существующие идеи. В качестве показателей выделяют: знание приемов и способов решения профессиональных практических задач и умение их творчески использовать; развитость творческого мышления.

3. *Рефлексия собственной деятельности* выражается в умении перерабатывать информацию (выделять главное, определять проблему, генерировать идеи, находить взаимосвязи между фактами и явлениями); в критичности мышления; в умении выполнять поставленные задачи (репродуктивные, проблемные, частично – поисковые) по разным темам на иностранном языке; в осмысленности,

необходимої при роботі з необхідною інформацією. Показателями даного критерія являються: самооцінка і аналіз своєї творчої діяльності, самоаналіз мотивів і цілей діяльності, самостійність в прийнятті рішень, здатність к варіюванню знаннями, професійним і соціальним досвідом (поиск альтернатив).

Креативність може проявлятися в мисленні, общенні, окремих видах діяльності. Вона може характеризувати людину, як в цілому, так і її окремі здатності. Педагогу для успішної реалізації креативності цілеспрямовано використовувати системний підхід, то є єдинство різноманітних видів творчої діяльності, методів виконання і їх співвідношення.

Література:

1. Богоявленська Д. Б. Психологія творчих здатностей: Учеб. посібник для студ. высш. уч. заведень. — М.: Издат. центр «Академія», 2002. — 320с.
2. Гилфорд Дж. Три сторони інтелекту // Психологія мислення / Під ред. А.М. Матюшкіна. — М., 1995. — С.124-145.
3. Елісеєва К.В., Лазарева І.А. Інноваційні технології в методическій роботі // Управління ДООУ. - 2010. - №2. - С.18.
4. Макшанов С. І., Хрящева Н. Ю. Психогімнастика в тренінгу: упражненія. — М., 2010. — 174 с.
5. Слостенін В. А., Подымова Л. С. Педагогіка: інноваційна діяльність. — М.: Магістр, 1997. — 224с.
6. Сучасний психологічний словарь / під ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зінченко. — СПб.: Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2007. — 490с.

Ніна Татаринцева, Анастасія Зазимка
(Ростов-на-Дону, Росія)

ТЕАТРАЛІЗОВАНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІДОК ПРИБЛИЖЕННЯ ДОШКОЛЬНИКІВ К ТРАДИЦІЯМ СЕМЬО

В ст.44 Федерального закону Російської Федерації «Об освітанні в Російській Федерації» говориться про те, що батьки «.. обов'язані заложити основи фізического, нравесного і інтелектуального розвитку людини дитини». Федеральний державний освітній стандарт дошкільного освітанні в числі основних принципів дошкільного освітанні провозглашає «... співробітництво Організації з сім'єю; прибіщення дітей к традиціям сім'ї». Основною задачею соціально-комунікативного розвитку, по мненню розробчиків ФГОС, являється «формированне у дошкільників уважесного відношення і чувства приналежності к своєю сім'ї».

Сім'я, являясь для дитини першим провідником соціального впливання, вводит його во все різноманітність ролевого поведіння, родесних відношеній, домашнього бита, вызивая те і інші чувства, дієвства, способи поведіння, впливаю на формированне звичек, черт характера, психіеских свесств. Етим «багажом» дитина користується не тільки в нясущій житті: багато з усвоеного в дитстві определит його качества будущего сім'янина (А.Я. Варга, Л.Н. Галігузова, С.В. Дармодехін, О.А. Карабанова, А.Д. Кошелева, А.С. Красовскій, Т.В. Кузнецова, Г.Г. Філіппова, О.А. Шагоаєва і др.). В зв'язі з етим можна говорити про взаємозависимість «качества» сім'ї (її состава, ценностних орієнтацій, нравесних устоєв, укладу, характеру дитко-родітельських відношеній, психологіеского клімату, міжпоколенних зв'язей і т.д.) і її можливостей при рещенні задачі вихованія дитини як будущего сім'янина. Осознанне родітелями необхідності рещенія етої задачі уже на ступені дошкільного дитства може бути дієвним побудітелем для позитивних змін в собесній сім'ї, гуманізації внутрісім'яних взаємодієвств, нормалізації укладу житті, обогаченія вихователескої діяльності, самовихованія і самоосвітанія і т.д.

Последнее десятилетіє багато ученіє изучали проблему прибіщення дітей к традиціям сім'ї. Содержанне сім'яних традицій, по мненню ученіє, в основном остаетя прежнім, поэтому их исследование направлено на сохраненне, воспроизводств, обогаченне сім'яних ценностей (Е.С. Бабунова, Т.М. Барінова, Н.А. Каратаєва, С.Д. Кірієнко, Т.Ю. Купач). Під сім'яними традиціями понимається відношенне к духовним ценностям, в котрых «аккумулірується родовий досвід», поэтому предметом исследований становіється вихованне уважесного відношення к сім'яним традиціям у дошкільників (Н.А. Каратаєва), сім'яна традиційна культура (Е.С. Бабунова). Стихийно складаються предстваленія дітей о традиціях отражають сучасну реальність преобладанне предстваленій об общесвенно-державесных праздніках, отмечаємых всею сім'єю; сім'яних праздніках; етніеских законах, определяющих нормы поведіння в конкретній сім'ї, способи організації бита, труда сім'ї, взаємодієвств її членів, но не вмещают всего богатства культурно-історіеских традицій. Міжду тем в указанних выше работах выявлено, что специальна вихователеска робота може возбудити і упрочити інтерес дитини к традиціям сім'ї, стимуліровать придобанне собесного досвіду в продолженні традицій.

Дитина дошкільного віку здатен осознати цінність сім'ї для себе лично і пониманне собесної необхідності для сім'ї, етому спосібствують сім'яніє традиції такіє, як пам'ять о предках, сім'яніє праздніки, воспомінанія дорослих об історії сім'ї, сім'яніє реліквії,

фотографії транслюють дітям ціннісні орієнтири сім'ї. Приобщення дошкільників до сімейних традицій буде більш ефективно в процесі театралізованої діяльності.

Театралізована діяльність, за думкою багатьох учених і практиків, володіє великими педагогічними можливостями. Вплив театралізованої діяльності на розвиток особистості дошкільника розглядали вчені і практики: І.Г. Андреева, Н.П. Анікеєва, С. Власова, О.С. Газман, Г.І. Камаєва, В.А. Караковський, С.А. Козлова, Т.А. Кулікова, М. Маханєва, С.І. Мерзлякова, А.Г. Мілонович, Е.А. Осипова, В.Ю. Пітюкова, А.П. Савченко, Н.Ф. Сорокіна, А.В. Степанова, Н.Е. Харітонова і інші.

Виходячи з аналізу наукової літератури, була сформульована мета дослідження: вивчити педагогічні умови приобщення дошкільників до традицій сім'ї засобами театралізованої діяльності. Ми передположили, що процес приобщення дошкільників до сімейних традицій буде ефективним за наступних умов:

- розробка діагностичного інструментарія, виявляючого уявлення дітей про сім'ю та її традиції;
- використання театралізованої діяльності як засобу приобщення дошкільників до сімейних традицій;
- проектування предметно-просторової розвиваючої середовища, що сприяє формуванню у дітей ціннісного ставлення до сім'ї;
- взаємодія ДОО з сім'єю в процесі приобщення дітей до сімейних традицій.

Експериментальним шляхом були вивчені особливості уявлень дітей про сімейні традиції, виявлено специфіку взаємостосунків дитини в сім'ї, визначено ціннісні орієнтації батьків у сфері виховання дитини. Для цього використовували наступні діагностичні методики: бесіда з дітьми «Сімейні свята», автор-розробник Буторина І.Н., бесіда з дітьми «Історія моєї сім'ї», автори розробки Татаринцева Н.Е., Зазимка А.А., тест «Кінематичний малюнок сім'ї», Р.Бернс, С. Кауфман, опитування батьків (автор Н.Е. Татаринцева).

Результати констатуючого етапу експерименту переконували в необхідності розробки системи заходів з приобщення дошкільників до сімейних традицій на основі театралізованої діяльності, які реалізовувалися нами на формуючому етапі експерименту.

Нами було розроблено зміст роботи з приобщення дошкільників до традицій сім'ї засобами театралізованої діяльності. Він включав три блоки.

I Блок. Робота з дітьми.

1. «Мамин портрет». Мета - підвести дітей до розуміння того, що мама, для кожного з нас незамінна людина. Форма діяльності - етична бесіда.

2. В.А. Сухомлинський «Сім дочок». Мета - сформувати уявлення про необхідність допомоги мамі, виховувати уважливе, шанувальне ставлення до неї. Форма діяльності - інсценування казки, бесіда за заданими питаннями.

3. М. Скрецова «Серце матері». Мета - пробудити в кожній дитині почуття вдячності мамі. Форма діяльності - інсценування казки, бесіда за заданими питаннями.

4. Російська казка «Мудрий батько». Мета - показати на прикладі важливість порад батька, необхідності звертатися до нього за допомогою. Форма діяльності - інсценування казки, бесіда за заданими питаннями.

5. Китайська казка «Сімейна цінність». Мета - формування трудолюб'я; формування способів взаємодії в сім'ї різних видів діяльності; розвиток у дитини творчого сприйняття сімейних цінностей. Форма діяльності - інсценування казки, бесіда за заданими питаннями.

6. «Ваші бабушки і дідусі». Мета - покращення взаємостосунків в сім'ї; виховання любові до предків, шанувального ставлення до старшого покоління; формування у дітей вміння оцінювати свої вчинки, висловлювати своє ставлення до вчинків інших людей. Форма діяльності - етична бесіда.

II Блок. Спільна діяльність дітей і батьків.

1. «Сім'я в будинку - не страшна і туча». Мета - спільність дитячого колективу і колективу дорослих; формування моральної культури дітей і їх батьків; розвиток комунікативних умінь, доброти, взаєморозуміння в сім'ях вихованців. Форма діяльності - свято.

2. «Хто голова сім'ї?». Мета - формування уявлень про ролі в сім'ї, про цінності і значимість кожного члена сім'ї; формування комунікативних навичок, виховання взаємоповаги і взаєморозуміння в сім'ях вихованців. Форма діяльності - театралізоване уявлення.

3. «Папа, мама, я - неразлучні друзі». Мета - виховання добрих, шанувальних стосунків між дітьми і батьками, що сприяє єдності сім'ї, взаєморозумінню між ДОО і сім'єю. Форма діяльності - свято.

4. «Дружня сім'я гору зрушить». Мета - формування шанувальних і доброземних стосунків в сім'ї; формування способів гармонічного взаємодії в сім'ї. Форма діяльності - розвага.

5. «Корабель друзів». Мета - виховання у дітей шанувального ставлення до своїх батьків, дідусів, бабусь; розвиток спільного творчості дітей і батьків; розширення знань дошкільників про цінності і традиції сім'ї. Форма діяльності - ігрова подорож.

III Блок. Робота з батьками.

1. «Мальчики и девочки. Учить по-разному, любить по-разному». Цель – формирование представлений родителей о психофизиологических особенностях мальчиков и девочек, о различиях в играх, интересах, поведении детей разного пола; формирование способов взаимодействия с детьми разного пола. Форма деятельности – семинар для родителей.

2. «Семейное воспитание, или Кладовая полезных советов». Цель – изучение различных стилей воспитания; формирование представлений о методах воспитания ребенка в семье. Форма деятельности – познавательная беседа.

3. «Я (ребёнок) в индивидуальном мире взрослых». Цель - профилактика негативных родительских установок; вовлечение родителей в воспитательно-образовательный процесс; актуализация открытого обмена информацией между родителями и педагогическим коллективом. Форма деятельности – тренинг для родителей.

4. «Моя семья – моя радость». Цель – формирование представлений о ценности семьи; развитие коммуникативных навыков в семье и в ДОО. Форма деятельности – деловая игра.

После проведения эксперимента и обработки полученных данных была выявлена динамика в представлениях детей о семейных традициях, отношении к семейным ценностям, способах взаимодействия с родителями. Повысился уровень знаний родителей в области семейного воспитания, приобщения к традициям семьи. Родители овладели методами и приемами воспитания дошкольников в семье, демонстрировали умение видеть и оценивать внешнее и внутреннее состояние ребенка, его опасения, надежды, желания по внешним признакам (мимика, жесты, интонация, движения). Родители стали активно участвовать в жизни дошкольной образовательной организации.

Таким образом, театрализованная деятельность дает возможность педагогам, а также родителям проявлять свое отношение к ребенку, поддерживать его в развитии, сотрудничать в обретении ребенком бесценных и вечно актуальных ценностей и идей: трудолюбия, взаимопомощи, любви к близким, почитания старших и т.д. Приобщение к семейным традициям способствует обретению ребенком идентичности – основного фактора социализации, формированию гармоничной личности.

Литература:

1. Губанова Н.Ф. Театрализованная деятельность дошкольников: 2-5 лет. Методические рекомендации, конспекты занятий, сценарии игр и спектаклей. М., 2007.
2. Лезина В.В. Российская семья как фактор реализации ценностных категорий русской этногенетической культуры //Проблемы семьи и семейной педагогики: теория и практика, история и современность. – Пятигорск, 2005.
3. Татаринцева Н.Е. Игра-драматизация как условие приобщения дошкольников к семейным ценностям //Детский сад от А до Я. – Москва, 2008.- № 4.

Наталія Тимошенко
(Київ, Україна)

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЇ «СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК»

Наразі в Україні відбувається реформа системи надання соціальних послуг, розробляються механізми соціального замовлення, переосмислюється роль державних соціальних служб та неурядових організацій у здійсненні соціальної роботи у громадах. Політичні та економічні трансформації в Україні протягом останніх десятиліть загострили проблеми життєдіяльності населення, викрили нові суспільні протиріччя. Принципові зміни підходів до формування і реалізації соціальної політики держави, які сталися в державі останнім часом, зумовили виникнення нових проблем, яких до того не існувало. Передусім це стосується відносно нової для країни сфери діяльності – соціальної роботи. Соціальна робота – одна з основних галузей, за якою оцінюється рівень та якість життя в суспільстві.

Перед сучасним соціальним працівником постають нові соціальні проблеми, які потребують вирішення, розширюється коло об'єктів соціальної роботи. З огляду на це, актуальним є питання підготовки висококваліфікованих соціальних працівників, готових працювати у нових умовах, реагувати на нові суспільні виклики, професійно надавати соціальні послуги.

В Україні не вистачає висококваліфікованих фахівців у даній галузі, які могли б професійно здійснювати роботу з діагностики і прогнозування соціальних процесів, надавати профілактичну, соціально-терапевтичну, психологічну, педагогічну і правову допомогу різним категоріям населення. Це зумовлено тим, що в нашій країні тільки з середини 90-х років ХХ століття розпочалася професійна підготовка соціальних працівників. На той час у соціальних працівників не було практичного досвіду роботи в цій галузі, а також науково-теоретичних розробок з актуальних питань соціальної роботи та підготовки фахівців для соціальної сфери.

Науковці, які зробили вагомий внесок у розвиток соціальної роботи в Україні: А. Г. Горілий, І. Д. Зверева, О. Г. Карагодіна, М. П. Лукашевич, І. І. Мигович, В. А. Поліщук, Т. В. Семигіна, С. В. Толстоухова.

Метою статті є: аналіз історичних передумов виникнення та розвитку в Україні професії «соціальний працівник».

Історія свідчить про те, що починаючи з найдавніших часів у різних країнах і в різний час формувався особливий вид діяльності – соціальна робота. Її роль стає особливо значущою, коли мова йде

про задоволення інтересів та потреб соціально вразливих категорій громадян, людей з обмеженими можливостями для свого повноцінного функціонування в суспільстві – інвалідів, людей поважного віку, дітей-сиріт, безробітних та ін.

Перші соціальні працівники з'явилися у деяких європейських країнах (Великій Британії, Німеччині) і США у кінці XVIII ст. Це були представники благодійних організацій (спочатку їх називали «доброзичливими відвідувачами»; термін «соціальний працівник» був введений С. Паттеном у 1900 р.), які на добровільних засадах надавали допомогу біднякам, формували у них вміння і навички самопомоги, сприяли у здобутті освіти, працевлаштуванні, проявляли турботу про здоров'я цієї категорії населення[10].

Загалом, процес здобуття соціальним працівником професійного статусу завершився у кінці XIX ст., пройшовши такі *стадії*:

- формування групи людей, для яких надання соціальної допомоги стало основним видом діяльності;
- нагромадження досвіду практичної соціальної роботи, дедалі більш глибокого його усвідомлення;
- поступове формування теоретичних засад професійної соціальної роботи;
- відкриття спеціальних навчальних закладів для підготовки фахівців соціальної роботи;
- формування системи професійних асоціацій; розгортання політичної кампанії, спрямованої на формування соціальної політики, як основи для здійснення практичної соціальної роботи;
- розробка та впровадження Етичного кодексу соціального працівника [8].

Якщо говорити узагальнено, то люди, які надавали допомогу нужденним, були завжди. Основною передумовою становлення професії соціального працівника було надання благодійної допомоги нужденним спочатку на церковно-приходському рівні, а далі й на рівні світському.

У часи СРСР діяла єдина державна система соціального обслуговування та страхування, що мала на меті поступово вирівнювати рівень життя різних груп населення і тих, хто особливо потребував соціальної допомоги, за рахунок суспільних фондів споживання, зосереджених у руках держави. У розподілі фондів брали активну участь громадські організації, насамперед, професійні спілки.

Незважаючи на те, що в Україні професія соціального працівника є відносно молодою, процес її становлення здійснювався не з нульової позначки. Витоки історії соціальної роботи в Україні слід шукати в зародженні процесів підтримки та взаємодопомоги у східнослов'янських племен, які перебували на такій стадії свого розвитку, що відповідає первісному суспільству. Необхідно зазначити, що предкам українців була властива лагідна вдача; серед рис характеру переважали гостинність, добросердечність, співчутливість[8].

Аналізуючи передумови професіоналізації соціальної роботи в Україні, Г. Попович наводить дані, які дають підставу стверджувати, що до 1917 р. цей процес багато в чому був подібний до того, який відбувався у європейських державах і США. Проте, розпочата професіоналізація на тривалий час була порушена у зв'язку із наданням цьому виду діяльності особливого характеру відповідно до нової політичної доктрини соціалістичного розвитку країни[10].

Як самостійна сфера наукової і професійної діяльності соціальна робота не визнавалася, оскільки саме вживання цього терміну автоматично передбачало визнання наявності соціальних проблем у соціалістичній державі. Специфічною формою розвитку соціальної роботи протягом семи десятиліть була система соціального забезпечення, державного страхування та охорони здоров'я, особливо у сфері охорони материнства та дитинства, патронажу і диспансеризації, освіти, культури, пенітенціарної системи [5, 9].

Л. Міщик зазначає, що розвиток системи соціальної роботи гальмувався організаційною, кадровою, фінансовою незабезпеченістю. Процес ускладнювався сформованим підходом, відповідно до якого функції соціального працівника розподілялися поміж традиційно діючими службами, установами освіти, охорони здоров'я, спорту, дозвілля, внутрішніх справ, соціального забезпечення. Такий підхід до організації соціальної роботи не задовольняв потреби ані окремих індивідів, ані суспільства в цілому. Тому постала об'єктивна необхідність у ліквідації роз'єднаності соціальних, педагогічних, психологічних, правових заходів і зорієнтованості системи служб соціальної допомоги населенню на реалізацію його потреб [5].

Наприкінці 80-х рр. XX ст. в Україні сформувалися всі необхідні умови для переходу від окремих елементів практичної діяльності у соціальній роботі до державного рівня вирішення проблеми організації системи служб соціальної допомоги населенню, працівникам і службовцям з розгалуженою структурою та кадровим забезпеченням.

Як самостійний вид професійної діяльності соціальна робота в Україні починає розвиватися з 1991 року, коли постановою Держкомпраці СРСР у квітні 1991 року до кваліфікаційного довідника посад включено посаду «фахівець з соціальної роботи», яка еквівалентна прийнятій в міжнародній практиці посади соціального працівника з вищою освітою.

Становлення в нашій країні нової професії «соціальний працівник», розгортання мережі закладів, які надають різнобічну допомогу літнім людям, особам з обмеженими можливостями, сім'ям, дітям, позбавленим батьківського піклування та іншим категоріям населення, обумовили необхідність підготовки відповідних фахівців, які поряд з оволодінням системою професійних знань і умінь, повинні бути наділені такими морально-духовними якостями як милосердя, гуманність, соціальна справедливість, емпатія, терпимість та ін.

Вітчизняний досвід соціальної допомоги нужденним і зарубіжні інноваційні проекти з підтримки вразливих категорій населення стали тим фундаментом, на якому в останнє десятиріччя вибудовується

соціальна робота в Україні. Вона має свої особливості, зумовлені досвідом минулого і впливом сучасних світових тенденцій.

Література:

1. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Звереві. – К., Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.
2. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. ; за заг. ред. І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
3. Файер О. А. Поняття професійної діяльності та її структурні елементи [Електронний ресурс] / О. А. Файер // Університетські наукові записки. – 2009. – № 3. – С. 126–129. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua>.
4. Тимошенко Н. Є. Вступ до спеціальності: соціальна робота. Модуль 2 : навч. посіб. / Тимошенко Н. Є. – К. : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2014. – 264 с.

Айжан Токкулиева
(Астана, Казахстан)

ВЫСОКОКОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В СОВРЕМЕННОМ ОБУЧЕНИИ ИНФОРМАТИКЕ СТУДЕНТОВ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Конкурентоспособность выпускника организаций профессионального образования сегодня требует умение осваивать новые технологии и способность быстро подстраиваться к постоянно меняющимся требованиям рынка. На сегодняшний день в профессиональном образовании берет своё начало высококомпетентный подход, как облегчить работу преподавателя за счет постепенного повышения самостоятельности обучающихся, освободить время обучающихся за счет увеличения самостоятельных работ, а также подготовить обучающихся к самообразованию.

Для подготовки специалистов, способных адаптироваться к условиям современного бурно развивающегося общества, необходимо активное внедрение широкого спектра педагогических инноваций в образовательную вузовскую систему. А также нужно учесть происходящие перемены в нашем бурно развивающемся современном обществе обусловлены такими особенностями как: непрерывность, устойчивость, стремительность и способность к ускорению. Происходящие перемены изменяют потребность на квалификационную структуру профессиональных кадров, требуя от них мобильности, совершенства и креативность. Изменения в квалификационной структуре профессиональных кадров влияет на совершенствование целей и доступа обучения; содержания программ, их типа и продолжительности; структуры учебных заведений; форм организации учебного процесса и используемых методов, приемов и кадров, привлекаемых к преподавательской работе.

Высококомпетентный подход в современном обучении требует от системы профессионального образования формирования нового подхода, где приоритетом становится личность, что в конечном итоге будет способствовать актуализации творческой личностной позиции обучаемых в отношении приобретаемой профессии и формирование у студентов важного аспекта, как профессиональная высококомпетентность. Формирование высококомпетентности – длительное становление, которое продолжается на протяжении всей жизни человека. Под профессиональной высококомпетентностью можно понимать совокупность профессиональных и личностных качеств, необходимых для успешной профессиональной деятельности.

Формирования профессиональной высококомпетентности студентов естественно-научного факультета в процессе общеобразовательной естественно-научной подготовки, представляющая целостное единство целевого, содержательного, технологического, диагностического компонентов и организационно-педагогических условий. Требования работодателей к подготовке высококомпетентного мобильного специалиста, состоящего в усилении его фундаментальности, практико-ориентированной направленности, профилировании в соответствии с особенностями профессиональной деятельности будущего специалиста и структурировании по уровням, что способствует самореализации личности, формированию ценностных ориентаций, реализации непрерывного образования [1, с.2].

Динамичное и интенсивное развитие техники, информационных и коммуникационных технологий, в том числе и нанотехнологий, привели к увеличению значимости формирования фундаментальных естественнонаучных знаний при обучении специалистов. В современных условиях информатика является одной из фундаментальных областей научного знания, которая изучает информационные процессы, методы и средства получения, передачи, хранения, преобразования и использования информации. Это стремительно развивающаяся и постоянно расширяющаяся область практической деятельности человека, связанная с использованием информационных технологий как учебного предмета. Компьютер является мощным средством социализации человека, и поэтому неограниченно возрастает роль предмета «Информатики».

На примере можно показать квалификационную характеристику бакалавра специальности 5В060800 «Экология». Сферами профессиональной деятельности бакалавров по специальности 5В060800 - «Экология» являются: производственная, управленческая, научно-исследовательская и

образовательная сфера, экологическая служба мониторинга, контроль качества природной среды и здоровья человека.

Объектами профессиональной деятельности выпускников являются: территориальные управления охраны окружающей среды, национальные парки, заповедники, заказники, биосферные резерваты, промышленные предприятия, агропромышленные комплексы, полигоны, объекты энергетики, АЭС, организации образования, научно-исследовательские институты и центры. Предметами профессиональной деятельности эколога являются: природные и урбанизированные экосистемы и их компоненты; биосфера и её компоненты; экологический мониторинг и маркетинг; анализ, инспекция и контроль состояния окружающей среды; составление прогностических моделей; управленческие и консалтинговые функции в сфере охраны окружающей среды; экологическое образование и воспитание; соблюдение экологических требований в технологических процессах и при проектировании новых предприятий, населенных пунктов, планирование и осуществление природоохранных мероприятий в различных сферах экономики, проведение оценки воздействия на окружающую среду и экологического аудита [2, с.35].

В нашем бурно развивающемся современном обществе основными показателями являются:

1. Способность правильно сформулировать стоящую перед человеком проблему;
2. Умение отобрать из своего опыта ту информацию, которая пригодится для решения проблемы;
3. Умение определить, какой информации не хватает для решения данной проблемы и где ее искать;
4. Способность эффективно находить информации для решения проблемы;
5. Умение использовать различные источники информации;
6. Использовать новые современные мультимедийные технологии;
7. Умение обрабатывать и передавать информацию с помощью современных технических средств (сюда входит способность направлять электронную информацию определенной аудитории и передавать свои знания в соответствующем направлении) [3, с.6].

На практических занятиях по работе с глобальной сетью Интернета (а это: работа с поисковыми системами и поиск информации, выработка навыков по сохранению найденной в Интернете информации на компьютере и других носителях, работа по созданию электронной почты и т.д.) студенты учатся правильно, грамотной работе с глобальной сетью. Получают умения и навыки поиска, сбора информации, передачи информации с помощью электронной почты и т.д. [4, с.4].

Исходя из написанного будущий специалист данной области должен обладать стремлением к самообразованию на протяжении всей жизни, владеть новыми технологиями и понимать возможности их использования, уметь принимать самостоятельные решения, адаптироваться в социальной и будущей профессиональной сфере, разрешать проблемы и работать в команде, быть готовым к перегрузкам, стрессовым ситуациям и уметь быстро из них выходить. Успешно освоить профессиональные компетенции без общих компетенций невозможно. Основной целью формирования общих компетенций является развитие личности студента, формирование нравственности, ответственности, мотивации к овладению будущей профессией, развитие учебно-познавательных навыков и умений студентов.

В рамках одной дисциплины свидетельствами успешности овладения общими и профессиональными высококомпетенциями будут результаты выполнения всевозможных видов самостоятельной работы студентов, развитие их умений, рост познавательной активности и самостоятельности, творческое отношение к заданиям, проектные работы студентов.

Литература:

1. Гафурова Н.В. О развитии ключевых компетентностей средствами информатики <http://www.ito.su/2003/1/1-1-2317.html>, - 2 с.
2. Фалина И.Н. Компетентностный подход в обучении и стандарт образования по информатике // Информатика. 2006. №7, - 35 с.
3. Райхана и Рамиль Хамадеевы "Компетентностный подход в изучении информатики". 2007 год – 6 с.
4. Солодовник Л.П., Обеспечение компетентностного подхода через обновление содержания образования и использование современных педтехнологий в обучении информатики [электронный ресурс] – 4 с.

Азизбек Тошхонов, Шоҳиста Мўминова
(Наманган, Ўзбекистон)

МАТЕМАТИКА ДАРСЛАРИДА МУАММОЛИ ВАЗИЯТЛАР ТАШКИЛ ЭТИШ

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ёш авлодни тарбиялашнинг асосий истиқбол ва йўналишларини белгилаб берди. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да таълимни тубдан ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари кўрсатиб берилди. Унда “узлуксиз таълим ижодкор, ижтимоий фаол, манавий бой шахс шаклланиши ва юқори малакали рақобатбардош кадрлар илдам тайёрланиши учун зарур шарт шаройитлар яратади”, деб кўрсатилган.

Бугунги кунда таълим жараёнига янги ахборот технологияларининг кириб келиши жадаллашмоқда ва бу таълим жараёни янада сифатли ташкил этишга таъсир кўрсатаётгани барчамизга маълум. Шунинг учун ҳам боланинг онги ва тафаккури энди шаклланиб келаётган бошланғич синфларда ўқитувчининг маҳорати, унинг замонавий технологияларни таълим жараёнига моҳирона тадбиқ эта олиши, таълимнинг янги-янги йўл ва усулларини излаши, илғор педагогик тажрибалардан ижодий фойдалана олиши муҳимдир.

Ўқитувчи ўқувчилардаги ўзига хосликни билиши ва шу асосда фаолиятни ташкил этиши, шахсда бор бўлган имкониятларнинг рўёбга чиқишига сабаб бўлади. Шундай экан бошланғич синф математика дарсларида ҳам турли усул ва методларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Хусусан 4-синф математика дарсларида муаммоли вазиятларни ташкил этиш орқали ўқувчиларнинг дарсга бўлган қизиқишларини орттириш мумкин. Ўқувчиларнинг дарс давомида чарчаб қолмаслигини олдини олиш мақсадида, дарс давомида турли методларни қўллаш керак. Бу методлардан бири муаммоли вазиятдир.

Муаммоли вазиятлар бир неча турли бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- Фавқулотда вазиятлар
- Низо
- Танлаш
- Инкор
- Фараз
- Номутаносиблик вазиятлари

Бошланғич синфларда эса уларнинг ёшига ҳамда билимига мос бўлган муаммоли вазиятни яратиш керак. Масалан фавқулотда вазиятни яратиш мумкин. Бунда ўқитувчи томонидан муаммо яратилади ва уни ечиш йўллари кўрсатилади. Бу эса бошланғич синф ўқувчилари учун ҳосдир. Муаммоли вазият яратилганда бирорта ҳам ўқувчи фаолиятдан четта қолмайди. Синфдаги барча ўқувчилар мана шу муаммо юзасидан ўз фикрини баён этади. Бу эса ўқувчиларни бир бирини ҳурмат қилишга, ўзгалар фикрини тинглашга ўргатади. Ўқитувчи ҳар бир дарсда муаммоли вазиятлардан фойдаланиш мумкин. Масалан, 3-синфда ўқувчилар “оғзаки қўшиш ва айириш”, “оғзаки кўпайтириш ва бўлиш” ва “ёзма қўшиш ва айириш”, “ёзма кўпайтириш ва бўлиш” мавзуларини ўрганишганлиги учун ўқувчиларга оғзаки ва ёзма ҳисобашлар қийинчилик туғдирмайди. Шунга асосланиб ўқувчиларга 4-синфда ўтиладиган “нўл билан тугайдиган сонларга кўпайтириш” мавзусида муаммоли вазият ҳосил қилиш мумкин.

Мисол учун ўқитувчи ўқувчиларга дарс жараёнида фавқулотда ушбу $8 \cdot (5-4) =$ ифодани ҳисобланг деб, муаммоли вазият юзага келтиради. Ўқувчилар ифодани $8 \cdot (5-4) = 8 \cdot 20 = 120$ эканлигини оғзаки ва ёзма ҳисоблаб ўз фикрларини айтишади. Бу ҳолат ўқувчиларни бир хилликдан ва зеркишдан сақлайди. Дарс давомида яна бир муаммоли вазият юзага келтириш учун ўқитувчи ушбу масалани ўртага ташлаши мумкин. Бир кулол бир кунда 8та кўза ясайди. 5 та кулол 7кунда неча кўза ясайди? Бу масала “нўл билан тугайдиган сонларга кўпайтириш” мавзусига мос келади. $7 \cdot (5-8) = 7 \cdot 40 = 280$

Муаммоли таълим ўқувчиларни мустақил ва эркин фикрлашга ўргатади. Муаммоли таълимнинг асосий мақсади ўқувчиларнинг фаол билиш жараёнига ундашдан иборатдир. Дарс давомида муаммоли вазиятларни яратиш ўқувчиларда ижодий, мантиқий фикрни ривожлантиришга, ўзлаштириш жараёни фаол бўлишини таъминлашга, муаммоларнинг ечимини топишга хизмат қилади. Бу эса ўқувчиларда дунёқарашни шакллантиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. М. Э. Жумаев, З. Ф. Таджиева. Бошланғич синфларда математика ўқитиш методикаси. Тошкент 2004-йил.
2. А.Халиллаев, Е.Худойназаров. Математика ўқитиш методикаси фанидан маъруза матнлари. Урганч-2009
3. Н. И. Бикбаева, Э. Янгабаева, К. М. Гирфанова. Математика (Умумий ўрта таълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик). “Ўқитувчи” Нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент – 2011.

Нарзуллохон Улухужаев
(Наман, Узбекистан)

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ УЧИТЕЛЯ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ОЦЕНКИ ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Модернизация содержания образования, расширение личности — ориентированной направленности обучения и воспитания ставят перед системой образования проблему оценки педагогической деятельности учителя, одним из показателей которой является сфера педагогического общения учителя.

Известно, что педагогическое общение решает те же задачи обучения и воспитания, что и педагогическая деятельность, используя средства взаимодействия с учащимися; образует климат, атмосферу труда учителя.

Педагогическое общение включает такие компоненты, как задачи и средства взаимодействия с детьми, приемы самоанализа. Выделяют этапы общения: ориентировка в ситуации общения, проявление инициативы, или коммуникативная атака, осуществление общения: когда один человек для другого является предметом или средством, партнером или соперником, целью, содержанием и источником.

В данной сфере педагогической деятельности учителя важную роль играют умения, которые могут быть разделены на следующие группы.

Первая группа умений – постановка задач общения: взаимообмен информацией учителя и учащихся, взаимопознание друг друга и взаимокоррекция поведения, мобилизация резервов участников общения, разумное, педагогически целесообразное самовыражение личности педагога, взаимная удовлетворенность. Как правило, учитель специально не продумывает и не ставит задач общения, полагаясь на стихийно возникающие в учебно-воспитательном процессе ситуации.

Вторая группа умений – приемы, способствующие тому или иному уровню взаимодействия, общения с учениками:

а) преимущественное использование организующих (по сравнению с оценивающими и особенно дисциплинирующими) воздействий;

б) демократический стиль общения (в отличие от авторитарного и либерального);

в) способность занимать разную позицию в общении и гибко ее перестраивать по мере изменения ситуации (например, временно занять позицию ученика);

г) с юмором относиться к отдельным аспектам педагогической ситуации, не замечать некоторых негативных моментов;

д) умение слушать ученика, воздействовать на него не прямо, а косвенно, создавая условия для появления желаемого качества, и др.

Все эти умения развивают важные психологические показатели профессиональной компетентности учителя – интерес к личности ученика, равное сотрудничество со всеми детьми, педагогический такт, общительность, знание гуманистических норм своей профессии и следование им. Компетентность в общении не сводится к набору средств общения, а предполагает, например, рефлексию на опыт своего общения и др. Важная психологическая характеристика учителя – сотворчество в общении, поиск новых задач и способов взаимодействия с учащимися. В процессе общения он овладевает новыми гранями профессиональной позиции: «психотерапевт», гуманист, актер.

Личность учителя как стержневой, системообразующий блок определяет характер целей и задач педагогической деятельности. Это система ценностных ориентаций, мотивов, стиля; она определяет уникальность и неповторимость человека.

Оценивая профессиональную зрелость, важно использовать ряд психологических знаний. В структуру личности учителя входят такие качества, как направленность, мотивация (социальная, познавательная, профессиональная – что удерживает учителя в этой профессии). Личность определяют также педагогические способности, обеспечивающие успешное выполнение труда. В последнее время принято выделять две большие группы педагогических способностей: перцептивные, или собственно человековедческие, связанные с пониманием другого человека, и управленческие, лежащие в основе воздействия на другого человека. На личность определенным образом влияет характер учителя, его темперамент и психологические состояния, в том числе и временные, составляющие резерв развития личности. К обобщенным характеристикам можно отнести индивидуальный стиль – устойчивое сочетание задач, средств и способов педагогической деятельности, педагогического общения, определяемых его психофизиологическими особенностями, прошлым опытом.

Какие же умения необходимы для выражения, проявления и саморазвития личности учителя? Прежде всего, **занимать** четкую и действенную гражданскую позицию, противостоять трудностям своей профессии во имя ее социальной и человеческой значимости; проявлять педагогические способности (перцептивные: понимать и изучать другого человека, сопереживать ему, вставить на его точку зрения; управленческие; воздействовать не только на поведение и поступки ученика, но на его мотивы, цели); **управлять** своим эмоциональным состоянием, придавая ему конструктивный, а не деструктивный, разрушающий характер; **определять** особенности своего стиля и использовать положительные природные данные; **воспринимать** позитивные возможности учащихся и тем самым способствовать упрочению и своей жизнеутверждающей «я - концепции»; **овладеть** высокими эталонами труда учителя (педагогическое мастерство); **осуществлять** творческий поиск, переходить от уровня мастерства к собственно новаторскому уровню.

Рассмотрим, какие психологические качества профессиональной компетентности связаны с этими личностными умениями: развитая способность интереса к другому человеку; понимание учителем своего права на самобытность, стремление к индивидуальному почерку, осознание того, что эффективен тот стиль, который сопровождается устойчивыми положительными результатами, подход к индивидуальности как средств преодолевать шаблоны в своем труде; понимание того, что всякий учитель при желании может стать мастером и т.д. Реализация личностных качеств и свойств формирует такие аспекты профессиональной позиции, как учитель-гражданин, убежденный педагог, индивидуальность, мастер, творец, новатор.

Оценка профессиональной компетентности теряет смысл, если не включает в себя анализ результатов труда – тех качественных позитивных изменений в психологическом развитии учащихся, которые произошли под влиянием учителя.

Важным критерием оценки профессиональной деятельности учителя является обученность и обучаемость школьников.

Оценка профессиональной компетентности учителя в этой области также требует ряда профессиональных знаний. Обученность школьников определяют характер их знаний, сформированность учебной (умения учиться) и умственной деятельности, сложившийся в прошлом опыте уровень

умственного развития. Важно учитывать такие описанные в дидактике и психологии параметры знаний, как их виды (знания о фактах, понятия и термины, законы и теории, знания о способах деятельности и методах познания), этапы усвоения (запоминание, понимание, применение в знакомых и новых условиях, оценивание), уровни (репродуктивный, продуктивный), качества (системность, обобщенность, мобильность, действенность, полнота, прочность и т.д. – И.И.Лернер). При диагностике результатов труда учителя часто приходится сталкиваться с тем, что он обеспечивает только некоторые параметры знаний (полноту, прочность), а многие другие не попадают в поле его зрения. При оценке умения учиться, надо учитывать сформированность учебной деятельности школьников: понимание задачи, выполнение учебных действий, приемов самоконтроля и самооценки.

Если учитель не формирует учебной деятельности школьников в ее психологически полном виде, то вряд ли можно говорить о его достаточно высокой профессиональной компетентности. Оценка показателей умственного развития дополняет характеристику достигаемого данным учителем уровня обучаемости школьников.

Обучаемость можно рассматривать как восприимчивость к усвоению новых знаний и новых способов их добывания, готовность к переходу на новые уровни обученности. Психологическими показателями обучаемости могут быть: ориентация в новых условиях, познавательная инициатива, готовность к принятию помощи другого человека, умение работать в необязательных ситуациях и др. Для оценки уровня профессиональной компетентности учителя важнее не столько знания учащихся, сколько их умение учиться, не столько обученность, сколько обучаемость.

Третья группа умений : оценивать реальное состояние обученности и обучаемости учащихся, осуществлять индивидуальный и дифференцированный подход к ним, намечать перспективу их индивидуального дальнейшего продвижения.

Эти объективно необходимые педагогические умения возможны при наличии у учителя диагностических способностей.

Воспитанность и «воспитуемость» школьников также является одним из определяющих факторов.

В отличие от понимания воспитанности как совокупности многих отдельных свойств личности мы видим в ней ряд иерархически организованных уровней. Если обученность – это знания учащихся, состояние их учебной и умственной деятельности, показатели умственного развития, то воспитанность – это, прежде всего нравственные знания, поведение.

«Воспитуемость», или восприимчивость к воспитательным воздействиям, мы определяем как готовность к переходу на следующие уровни развития личности, активность и инициатива в новой социальной ситуации.

Для анализа уровня воспитанности и воспитуемости учителя важно обладать рядом педагогических умений.

Четвертая группа умений: оценка состояния воспитанности и воспитуемости школьников, индивидуальный и дифференцированный подход, проникновение во внутренний мир личности воспитанников, умение строить планы работы не только по дням, но и с учетом индивидуальных задач развития учащихся.

Эти умения опираются на такие качества, как стремление изучать личность школьника, бережно ее направлять, корректировать свои воздействия. Это формирует у учителя позиции диагноста, воспитателя.

Наконец, профессиональную компетентность учителя подчеркивает умение интегрально оценивать свой труд.

Попытаемся упорядочить значения понятий, необходимых для оценки профессиональной компетентности учителя. **Результативность труда**, с психологической точки зрения, - это наличие позитивных (а также негативных и неожиданных) результатов – качественных изменений в психике учащихся и самого учителя. **Эффективность труда** – соответствие результата поставленным целям и задачам. **Оптимальность труда** – достижение наилучшего в данных условиях результата или достижение его малой психологической ценой (затраты времени и сил учащихся и учителя). **Профессиональная компетентность** – осведомленность учителя о знаниях и умениях и их нормативных признаках, которые необходимы для осуществления этого труда; обладание психологическими качествами, желательными для его выполнения, реальная профессиональная деятельность в соответствии с эталонами и нормами. **Педагогическое мастерство** – труд на уровне лучших его образцов, опора на готовые и описанные ранее профессиональные разработки. **Педагогическое творчество** в узком смысле слова (новаторство) – поиск и нахождение принципиально новых, ранее отсутствовавших и не описанных задач, средств и способов труда (эти находки и педагогические изобретения могут быть локальными – касаться отдельных методов, форм или системными – приводить к созданию новых высокоэффективных систем обучения и воспитания). Оценка этого уровня творчества требует от педагогической науки критериев новизны педагогических идей. Педагогическое творчество в широком смысле слова – «открытие» учителем известных в науке и опыте сочетаний методов, приемов и условий их применения, видение нескольких вариантов решения одной задачи, обновление известного в соответствии с новыми требованиями. Творчество в этом смысле присуще практически каждому учителю, ибо он постоянно решает большое число учебно-воспитательных задач, выбирает один вариант воздействия из нескольких возможных. Творчество же, как новаторство, педагогическое изобретательство осуществляется только некоторыми учителями.

Пятая группа умений – интегральные: а) умение видеть свой труд в целом, в единстве его задач, целей, способов, условий, результатов, понимание причинно-следственных отношений между ними; б) способность перейти от оценке отдельных педагогических умений к оценке отдельной результативности, эффективности своего труда в целом; в) найти «белые пятна» в своей компетентности; г) осознать взаимосвязь между способами труда и результатами обученности и воспитанности школьников, увидеть истоки неуспеха учащихся в своих просчетах, соотнести и различить успеваемость и особенности личности школьников. Интегральное педагогическое умение, безусловно, включает и исследовательские умения: сформулировать трудно решаемые вопросы практики в виде научной проблемы; провести целенаправленное наблюдение, педагогический эксперимент с варьированием отдельных факторов и прослеживанием результатов.

Эти умения требуют от учителя таких психологических профессиональных качеств, как стремление не только к получению готовых рецептов (например, как научить школьников быстро запоминать материал), но и к изменению типа мышления, к самостоятельному выбору, творческому решению педагогических задач. Здесь сказываются: педагогическая логика как осознание связи задач со способами, условиями и результатами, педагогическая техника (в узком смысле – владение собой, управление своим психическим состоянием, снятие напряжения, вызывание творческого самочувствия с помощью осанки, мимики, жеста, техники речи (голос, дыхание, темп речи), и в более широком смысле – умение сотрудничать с другим человеком) как одно из средства.

Учитывая дефицит качественных содержательных критериев диагностики и оценки эффективности труда учителя, мы попытались построить многомерную модель профессиональной компетентности учителя. Эта модель может быть названа психологической, ибо главное внимание в ней уделяется оценке психологических характеристик учителя при осуществлении им учебно-воспитательного процесса и качественных изменений в психическом развитии школьников, которые возникают, как результат труда учителя. Содержание психологической карты позволяет: охватить профессиональную компетентность учителя в сопоставлении разных сторон процесса его труда (педагогическая деятельность, педагогическое общение, личность) и результатов (обученность и воспитанность школьников); соотнести субъективные психологические характеристики учителя с некоторыми нормативами, заданными в объективно необходимых профессиональных знаниях и умениях.

Переходя от учета состояния отдельных блоков к общей оценке, эксперты в конечном счете оценивают: какова профессиональная позиция учителя и ее грани, каковы используемые им конкретные педагогические знания и умения, психологические особенности и качества, обеспечивающие подготовленность учителя к труду. Таким образом, предметом оценки становятся личностная, операциональная, регулятивная и другие сферы профессиональной компетентности учителя.

Оценку профессиональной компетентности реальнее всего осуществлять в ходе наблюдения за работой учителя при решении им реальных педагогических ситуаций. Применяя условно намеченные нами уровни профессиональной компетентности учителя, эксперты, имеют возможность определить, находится ли учитель на начальных или средних этапах овладения профессией, применяет ли на высоком уровне имеющиеся в науке и практике разработки (мастерство) или вносит оригинальный вклад в социальный педагогический опыт (творчество и новаторство). Аттестация учителя может показать, что разные виды профессиональной позиции у него неодинаково сформированы (чаще всего учитель хороший предметник и методист, но хуже – диагност, самодиагност, ибо человеческим умением учат меньше, чем предметным, и он затрудняется анализировать свою личность, психическое развитие учащихся); разные блоки компетентности также могут быть в различном состоянии, например учитель чаще владеет техникой, но не имеет индивидуальности. Прогноз, зона ближайшего развития профессиональной компетентности выражаются в рекомендациях учителю о том, какие стороны его труда могут быть развиты в перспективе. Предлагаемый нами анализ согласуется с другими подходами и взаимодополняет их.

Сопоставление профессиональной компетентности всех учителей школы может помочь более обоснованно планировать профессиональное самообразование, создавать мобильные творческие группы учителей, более объективно определять лучших учителей.

Литература:

1. «Национальная программа по подготовке кадров» // Гармонично развитое поколение — основа прогресса Узбекистана. — Ташкент, 1999, 56 с.
2. Государственный образовательный стандарт среднего образования.// Таълим тараккиёти.- Ташкент, 1999, № 9. С. 342–362.
3. Улужаев Н.З., Шаамирова Ю.К. Психологическая диагностика профессиональной деятельности учителя // Тезисы докладов научно-практической конференции «Психологические и социально-психологические детерминанты личности».- Москва, МГУ им. Ломоносова, 2011

Д. Шолдаров
(ТМИ, Узбекистан)

ISSUES OF IMPROVING THE SYSTEM OF EDUCATION

Interests of the people of the Republic of Uzbekistan, the rights and freedoms of the high value of a socially oriented market economy based on the creation of a democratic state and civil society are developing a

consistent way. Spiritual renewal of society, the formation of socially oriented market economy, conforming to the international community for all the conditions have been created.

The importance of the social sphere, we can say that one of the central components of the education system. The importance of the education system in this sphere of activity of a long-term period can be explained by the socio-economic progress.

In 1997, the Republic of Uzbekistan "On Education Law" and the adoption of a national training program was the result of the state youth policy in the country. The law and the requirements of the program step-by-step training in the framework of the implementation of the national program began in 2004 and the implementation of the National program of development of school education by 2009, almost completed. 9 years of school and 3 years of secondary special and vocational education, including the steps of continuous solid education system. The youth of the country, along with general education and professional cadres to be completed 12 years of education.

At the same time, improve the quality and effectiveness of the education system, as well as reforms to ensure the financial problems of the system is the central issue. Today, educational institutions, "the student to follow the money", which is based on the principle introduction of per capita funding mechanisms of economic sites and financial problems of the education system will require different approaches.

The education system directly controls the activity of the two ministries - the Ministry of Public Education (Welfare) and the Ministry of Higher and Secondary Special Education (Higher Education).

Higher and specialized secondary schools, vocational education and leadership is the governing body of the state. The activities of the ministries are accountable to the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. Special vocational training center of the Ministry of Higher and Secondary Special Education, Vocational Education Development Center, subordinate institutions of higher education.

As a result of the ongoing reforms in the education sector has achieved the following:

- covers 100% of the children of the appropriate age 9 years of free public education system was formed. In this system, the 2013 9763 school are working more than 4.5 million. pupils and 416 teachers.
- three years of free secondary vocational education system, more than 1.5 thousand well-equipped professional colleges and academic lyceums, 1036 students are enrolled in more than 111800 teachers and engineers and teachers are working. Secondary, and vocational education institutions produces 251 types of professions.
- the higher education system in the Republic of Uzbekistan 76 (with the branches), including higher education institutions. Including 19 universities, 6 and 36 of the Institute of the Academy. In addition, the Lomonosov Moscow State University, the Plekhanov Russian Academy of Economics, Gubkin Russian State Oil and Gas University and the Polytechnic University of Turin, Westminster International University and the Management Development Institute of Singapore.
- higher education system, including master's, and doctoral degrees. November 2, 2010, the Republic of Uzbekistan President "highly qualified scientific and scientific-pedagogical training measures to improve the system of" On the PP-1426-dated. December 1, 2010, resulting in higher educational institutions, 2, and 3-year PhD research fellows and graduate students of all doctoral held the position of senior research fellows. On this basis, from January 1, 2011, the salaries of PhD-researcher-PhD-researchers' base salaries, the salaries of senior researchers candidates of science degree with the rate of the basic salaries of employees;
- schools, secondary specialized educational institutions, textbooks and training manuals for the system, as well as the publication of textbooks and teaching materials for printing strengthened;
- educational institutions, educational furniture, laboratory equipment, production of professional education required for other types of equipment for the production and supply base;
- for the development of e-learning to give 10 thousand educational institutions "ZiyoNET" connected to the network;
- 9 + 3 scheme on the introduction of universal free education system. At the same time, each graduate compulsory education in its sole discretion, to continue their studies in institutions of higher education and a bachelor's and master's degrees are available.
- a vocational college-qualified labor force has established relationships with certain orders ventures.

Indeed, within the framework of the implementation of the national training program in Uzbekistan, the total duration of 9 years, secondary (school) and three years of secondary education, vocational education, which includes the formation of a 12-year compulsory free education system.

Education - this is a strategic resource, and the construction of the state and society, the society is an important priority, taking into account the state plays a leading role in the management of the education system.

The overall objective of the education sector, government regulation of the market economy and a democratic society in the twenty-first century is to make the system more responsive to the requirements of the construction. Youth in a literal sense, it is the goal of equal access to educational services for all categories of comfort, a high level of teachers' qualifications and training to ensure high quality.

A healthy and harmoniously developed generation and protection of the rights of a large-scale work is being carried out. In particular, during the years 2010-2013, about 60 percent of the state budget, social areas, more than one-third of the education sector being mobilized to inherit the future care of manifestation

In addition, the state budget trust funds (Book Foundation, the Children's Sports Development Fund, secondary schools, vocational colleges, academic and medical institutions, reconstruction, repair, and equipment fund), are also involved in the development of education in the state by borrowed funds (guarantees the repayment of foreign loans for the development of the education system in the state), and used the same public funds such as grants and budget with 8.3 percent of GDP.

Currently, the education system in the current and capital needs to ensure a full, public funds, of course, plays an important role. But the aggravation of the financial problems, and in this regard, the limited budget funds public education to improve the condition of the financial institutions to expand their use of budget funds, to attract public attention to issues of education lose their relevance. To explain the circumstances, is to bring the following conclusions:

1. The Republic of Uzbekistan in the near and far abroad countries in the education system is the most discriminate funds from the state budget to the state. The height of the parameters of this indicator, even in developed countries, only 7-8 per cent of GDP allocated funds from the state budget, funding sources make up 10-12 percent of the state's higher education system attention indicator. In this regard, the educational process and growth of people's consciousness about the correlation between the UN Summit on the Millennium Development Goals President's speech: "Every year, expenditures for education makes up 10-12 percent of the gross domestic product. However, the world practice this index does not exceed 3-5%", he said.

2. Today, the management and financing of the education sector remains the priority of the state. In this case the adopted state programs, decisions and decrees of the President of the Republic, the governments decisions. In other words, education, providing a fully connected with the constitutional rights of citizens.

3. The per capita funding of the education system for large-scale implementation of the necessary conditions are created. All educational institutions be given the status of a legal entity, in which a set of basic principles, the budget of the institution on the basis of the reader to the conditions of the planning and financing costs of government decision-making was a decisive step in this direction. However, the development of further work in this direction Today, the Training Center of the Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan, at the cost of higher education institutions staff training institutions, as well as a variety of international projects with the help of the staff working in the training hold needs. In my opinion, the state budget allocated to the education system, which cost a total of 34-35% of budget expenditures in the use of these resources planning and management issues, sets new standards for the preparation of an expert in the field of public finance management personnel, specialized disciplines to teach these topics in the increase of the number of hours required.

4. Education system of non-governmental funds, including international organizations, charitable organizations to attract additional funding will allow the growing needs of the system, for example, the computer, sports equipment, laboratory equipment, etc. with the issues of cooperation with international organizations would give the best results;

5. Today, the cost of basic educational institutions, students from the previous year, based on the development of standards, the fact that this basic principle is minimal even taking into account the needs of the facilities should be identified, and then produced on a per capita allocation of funds is high. In addition, the costs to the budget of the institution, according to the basic principles for determining the current regulatory documents, the formula is more complicated formula based on the fact that planning is clear, simple and understandable for all, must be open and transparent.

СЕКЦІЯ: ПОЛІТОЛОГІЯ

Амір Дамаванді
(Київ, Україна)

ТУРЕЦЬКІ ЗМІ ПРО ГЕО- ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ РОСІЙСЬКОЇ АНЕКСІЇ КРИМУ

За слушним твердженням деяких зарубіжних аналітиків і оглядачів, російська анексія Криму в березні 2014 р. «шокувала світову спільноту» і привернула увагу (щоправда різною мірою) численних ЗМІ багатьох країн світу, зокрема Туреччини.

Аналіз позицій медіа цієї країни щодо подій навколо Криму становить особливий теоретичний та практичний інтерес для України з багатьох точок зору і, передовсім, з геополітичної, етнополітичної та інших. По-перше, Туреччина (за своїм економічним та військовим потенціалом) є одним з найбільш потужних сусідів України та її стратегічних партнерів, про що свідчить їх доволі тісна співпраця в рамках ОЧЕС. По-друге, Туреччина є давнім (з 1952 р.) членом НАТО та претендентом на вступ до ЄС, чого так наполегливо домагається сьогодні Україна. По-третє, анексований Крим може бути використаний тією ж Росією та деякими її прихильниками для ускладнення інтеграції України у світове співтовариство та унеможливлення чи відтермінування її прийому до НАТО. По-четверте, географічне розташування Криму у багатьох вимірах є унікальним і вкрай привабливим для деяких країн світу з точки зору володіння чи встановлення свого контролю над ним. По-п'яте, свого часу Крим входив до складу Туреччини і певні її політичні сили продовжують вважати кримських татар (чисельністю близько 280 тис.) своїми «співвітчизниками» (compatriots). По-шосте, в самій Туреччині сьогодні проживає доволі чисельна кримськотатарська діаспора, яка, за різними даними, нараховує від кількох сотень тисяч до кількох мільйонів осіб. По-сьоме, надто вже привабливою є ідея правлячої української еліти та лідерів і активістів кримськотатарського народу щодо залучення Туреччини до спільної боротьби за повернення Криму під юрисдикцію України [4]. Нарешті, точки зору турецьких ЗМІ щодо російської анексії Криму оприлюднювалися в Україні якось мляво, без належного їх аналізу і досить вже вибірково. Все це актуалізує дану проблематику й вимагає хоча б стислої її наукового розгляду та висвітлення.

Практично всі турецькі ЗМІ досить докладно передруковували заяви деяких урядовців Туреччини, зокрема представників її МЗС, щодо «несприйняття і невизнання російської анексії Криму». Однак, коментарі преси на ці заяви були далеко не однозначними. Тут, на наш погляд, можна виділити щонайменше три точки зору.

Перша: відверте засудження згаданої анексії, прогнозування ймовірного розширення російської агресії на Захід і на Південь, з одночасним висуненням вимог до уряду щодо його більш жорсткого ставлення до Москви, безумовної підтримки позиції США і деяких її партнерів та неодмінного приєднання Туреччини до їх політики економічних санкцій проти Росії. Цю точку зору найчастіше висловлювали світська ліберальна «*Hurriyet Daily News*» та невеликі видання кримськотатарської діаспори в Туреччині.

Друга: схвалення і підтримка всіх заяв і практичних кроків офіційної Анкари під час і після згадуваної анексії. Її оприлюднювали «*Today's Zaman*», «*Daily Sadah*» та деякі інші видання, що вважаються рупором турецького прем'єр-міністра Реджепа Ердогана.

Решта медіа поширювали *третю* точку зору: таке ж саме несприйняття анексії Криму, але з рекомендаціями урядові Туреччини виходити у цьому питанні виключно з національних інтересів власної країни. Зокрема, не послаблюючи партнерських стосунків зі США та НАТО, проводити ще більш гнучку і виважену партнерську політику щодо відносин з Росією.

Аналіз деяких найбільш впливових турецьких медіа дає також підстави стверджувати, що інформація про російську інтервенцію щодо Криму займала в них значно менше місця і уваги ніж повідомлення про внутрішні українські проблеми, зокрема події на київському Майдані.

Турецькі ЗМІ, в першу чергу релігійного спрямування, намагалися акцентувати увагу на тому, що кримські татари посідають особливе місце в зовнішній політиці Туреччини щодо України з огляду на їх тісні історичні, культурні та релігійні зв'язки з Туреччиною. Але схоже, що ці геополітичні та етнополітичні фактори у 2014-2015 роках слабо впливали і впливають на позиції офіційної Анкари. Хоча раніше Туреччина активно підтримувала репатріацію татар, виселених тоталітарним сталінським режимом до Центральної Азії, а починаючи з 1991 р. надала їм суттєву фінансову підтримку (близько \$ 25 млн.) для облаштування в Криму, а також здійснила для них кілька культурних та освітянських проектів. І тим не менш, констатують згадані ЗМІ, сьогодні Анкара вочевидь намагається «мінімізувати наслідки Кримського інциденту». Вона аж ніяк не зацікавлена у створенні, загостренні й тим більш розширенні «геополітичної конфліктної зони» поряд зі своїми кордонами.

Однак, з тих же ЗМІ стає очевидним, що вплив кримськотатарської діаспори в Туреччині на позицію уряду цієї країни щодо російської анексії Криму виявився надто слабким і практично непомітним. Сьогодні вона вже майже повністю асимільована, не має власних більш-менш впливових видань і, по суті справи, перетворилася на одного з багатьох маргіналів політичного життя Туреччини [3].

Надто вже помірковане і надмірно обережне ставлення деяких правлячих кіл та впливових ЗМІ Туреччини до російської анексії Криму, на наш погляд, обумовлене низкою економічних, геополітичних та етнополітичних факторів.

Україна ніколи не була особливо важливим партнером для Туреччини. Не спромоглася вона стати таким партнером і за 24 роки своєї незалежності. Для Туреччини суттєво важливішу роль у сфері економіки, політики і навіть регіональної безпеки відігравала й досі відіграє Росія, попри її збройну і зухвалу анексію Криму. З цього приводу турецькі ЗМІ наводять такі дані: 2012 року торговельний обіг Туреччини з Україною становив лише \$6 млрд., у той час як з Росією – близько \$33 млрд. Окрім того, щороку Туреччину відвідує близько 4 млн. російських туристів, залишаючи там понад \$4 млрд. Важливе значення для Туреччини має і будівництво російським «Росатомом» першого в країні заводу по виготовленню ядерної сировини. Отже, роблять висновок згадані медіа, Туреччина може поліпшувати свої політичні відносини з Києвом лише за рахунок погіршення цих відносин з Москвою, до чого Анкара поки що вочевидь не готова.

Не приховують турецькі медіа, в першу чергу націоналістичного ґатунку, і побоювань Анкари того, що в разі погіршення її стосунків з Москвою, остання може взяти курс на активну підтримку сепаратистського руху курдської етнічної меншини у Туреччині, як це вона робила в Молдові та Грузії, а сьогодні практикує в Україні.

Час від часу деякі турецькі ЗМІ, зокрема ліберального спрямування, будучи незадоволені обережною політикою Туреччини щодо російської анексії Криму, намагаються переконати свого потенційного читача в тому, що уряд країни побоюється впливу і прикладу київського Майдану і що прем'єр-міністр країни Реджеп Ердоган поступово скочується на авторитарні позиції близькі до тих, на яких тримається сьогодні режим В. Путіна.

Показово, що під час російської анексії Криму та й вже після неї майже всі турецькі ЗМІ приділяли чимало місця й уваги нагадуванню і додатковому викриттю злочинів тоталітарного сталінського режиму проти кримськотатарського народу, зокрема його депортації до Середньої Азії, яка за своїми масштабами, методами, засобами та наслідками вважається проявом геноциду. Втім, деякі з цих ЗМІ, зокрема націоналістичного спрямування, не надто вже педалювали і педалюють цю проблематику, мабуть, уникаючи згадок і порівнянь з геноцидом вірмен, що відбувався в Туреччині в роки Першої світової війни. Водночас деякі турецькі медіа згадували й досі згадують про ті перешкоди, які чинили попередні уряди України, тривалий час всіляко перешкоджаючи татарам повертатися із Середньої Азії на свою історичну Батьківщину до Криму, відмовляючись визнавати їх корінним народом, надавати кримськотатарській мові статус державної в Криму, створювати свої власні органи самоврядування тощо.

У цілому, попри проукраїнські декларації деяких урядовців та симпатії і співчуття кримськотатарському народові, Туреччина так і не приєдналася до економічних санкцій США та деяких країн Заходу проти Росії. Більше того, як виявилось, далеко не всі турецькі ЗМІ готові засуджувати російську військову анексію Криму, хоча й далі виступають за доцільність і необхідність надання гуманітарної допомоги кримським татарам.

На завершення варто навести висновок одного з найкращих знавців турецьких медіа Берка Есена, який зазначав, що їх зацікавленість у подіях навколо Криму на загал була незначною. Абсолютна їх більшість поставилась до згаданих подій приблизно так само, як вони ставляться до кризи на Близькому Сході і не приділяла їм особливої уваги [2].

І тим не менш, стримане і помірковане ставлення Туреччини до російської анексії Криму назагал можна вважати відносним позитивом для України з огляду на те, що лише 22 країни з 55, які входять до складу Організації ісламської співпраці, осудили зазначену російську анексію, а 2 (Сирія та Судан) її навіть підтримали [1].

З огляду на наведене, можна зазначити, що українському урядові, МЗС та ЗМІ доведеться чимало попрацювати над тим, щоб Україна та її боротьба за повернення втраченого Криму отримала більш прихильне ставлення з боку правлячих кіл, впливових медіа та населення Туреччини.

Література:

1. Лишь 22 из 55 исламских стран осудили аннексию Крыма. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://pressorg24.com/news?id=133337>
2. Berk E. The Portrayal of the Ukraine Crises in the Turkish Media. [Електронний ресурс] / E. Berk — Режим доступу: <http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de/index.php?id=617>
3. Szymon A. Turkey on the Russian military intervention in Crimea. [Електронний ресурс] / A. Szymon — Режим доступу: <http://www.osv.waw.pl/en/publikacje/analyses/2014-03-05/turkey-russian-military-intervention-crimea>
4. Urcosta R. Turkey and Ukraine Should Support Crimean Tartars Together / R. Urcosta // New Eastern Europe. — 2015. — 14 April.

Науковий керівник:

докт. політ. наук, професор, академік УАПН, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри суспільних наук Університету економіки та права «КРОК» Картунов Олексій Васильович.

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З АЗІАТСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ

Азія на сьогоднішній день є, мабуть, найбільш суперечливим регіоном світу. Тут перетинаються усталені багатотисячлітні традиції та новітні віяння сучасності. Ніхто не зможе зрозуміти сучасну Азію, не знаючи наслідків колоніалізму. Хоча більшість європейських завойовників були витіснені з регіону після Другої світової війни, їх жертва – Азія – і десятиліття потому повинна політичними і економічними методами боротися з наслідками колоніального панування. Проте, варто відмітити, що роль Азії у світових політичних та економічних процесах поступово зростає. В останні десятиліття цей процес набув особливої динаміки, що дозволяє говорити про невідворотне перетворення Азії на головний центр тяжіння інтересів всіх без винятку великих держав світу [2].

Азіатський напрям довгий час перебував на периферії зовнішньої політики України. Після здобуття Україною незалежності, у рамках перших концептуальних документів, був задекларований намір розвивати відносини з країнами зазначеного регіону. «Україна підтримує, виходячи з міркувань політичної та економічної доцільності, двосторонні відносини з тими азіатськими державами ..., які відіграють помітну роль у світовій та регіональній політиці, мають високий рівень економічного розвитку, розташовані у стратегічно важливих для Української держави регіонах.

У цьому контексті Україна шукатиме шляхів до встановлення контактів з країнами Близького і Середнього Сходу, зокрема членами ОПЕК, «новими індустріальними країнами» Азії ... та інше. Відносини з такими державами, зокрема, як Японія, Республіка Корея, Сінгапур ... можуть відкрити потужні джерела інвестицій в українську національну економіку та сприяти впровадженню сучасних технологій, необхідних для прискореного вирішення економічних та соціальних проблем України. Геостратегічні та геоекономічні інтереси України вимагають також підтримання тісних і широких стосунків з Індією, Китаєм, Єгиптом та Ізраїлем. Поступова розбудова відносин з державами Азії допомагатиме диверсифікувати міжнародні зв'язки України, сприятиме утвердженню економічної незалежності, зміцненню її позиції у світі.

Визначені пріоритети двосторонніх відносин не є абсолютними і не виключають встановлення і підтримання стосунків з іншими державами у випадках, коли цього вимагають національні інтереси України відповідно до принципів економічної вигоди та політичного прагматизму» [6].

Проте, надалі відносини з азіатськими країнами здійснювалися доволі безсистемно. Невизначеність концептуальних підходів до азіатського регіону визначила звуження відносин України з країнами Азії переважно до економічної співпраці, головним рушієм якої стали інтереси приватних компаній, у першу чергу — українських експортерів та імпортерів, товарів та послуг. Водночас, роль держави у розбудові азіатського вектору зовнішньої політики України обмежилась загальною підтримкою розвитку торгівлі. Єдиним винятком стали окремі двосторонні проекти у військово-технічній та аерокосмічній галузях, які також не набули системного характеру.

Україна встановила постійні зв'язки майже з десятком азіатських країн, зазвичай — найбільших. Зокрема, Республіка Індія визнала державну незалежність України 26 грудня 1991 р. 17 січня 1992 р. в Києві було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною й Індією та Протокол про встановлення консульських відносин між нашими країнами. Від травня 1992 р. в Києві діє посольство Республіки Індія. У 1993 р. розпочало діяльність посольство України в Індії зі статусом регіонального – з поширенням повноважень посла України на Королівство Непал, Народну Республіку Бангладеш та Демократичну Соціалістичну Республіку Шрі-Ланка за сумісництвом. Правові основи українсько-індійської взаємодії закладені у підписаному 1992 р. Договорі про дружбу та співробітництво між Україною й Індією. Індія традиційно була одним із найбільших імпортерів з України не тільки сировини та енергоємної продукції, а й обладнання, турбін, підшипників, підйомно-транспортних машин та механізмів, хімічних речовин неорганічного походження, військової та сільськогосподарської техніки, запчастин. Постійний політичний діалог свідчить про конструктивну налаштованість на взаємовигідну співпрацю [3].

Китайська Народна Республіка визнала незалежність України 27 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 4 січня 1992 р. На сучасному етапі характерною рисою українсько-китайських відносин у політичній сфері є високий рівень взаєморозуміння та довіри, брак політичних розбіжностей, тотожність або близькість підходів до розв'язання важливих міжнародних проблем. Про високий рівень розвитку українсько-китайських відносин свідчить повний цикл візитів вищих керівників України й КНР. За роки після встановлення дипломатичних відносин між Україною й Китайською Народною Республікою стабільного характеру набули зв'язки між вищими законодавчими органами двох країн.

Визначальними для розбудови договірно-правової бази українсько-китайських відносин є Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною й КНР, Спільні українсько-китайські комюніке, Спільна (Київська) Декларація між Україною й КНР, а також Спільна (Пекінська) Декларація про розвиток і поглиблення відносин дружби та співробітництва між Україною й КНР, яка фактично виконує міжнародно-правову функцію міждержавного політичного договору. В цих документах закладено основні принципи двосторонніх відносин у політичній, економічній та гуманітарній сферах. Існують великі потенційні можливості для науково-технічного співробітництва між двома країнами, беручи до уваги як українські досягнення, що можуть цікавити китайську сторону (зокрема, у галузі електрозварювання, надтвердих матеріалів, металургії, авіа- та космічних технологій, технологій АПК, медицини тощо), так і помітні успіхи КНР у галузях комп'ютеризації, електронної та електротехнічної промисловості [5].

До перспективних азіатських партнерів України належить Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ). Розбудова повномасштабного співробітництва з В'єтнамом становить один із пріоритетних напрямків української зовнішньої політики в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні й відповідає стратегічним національним інтересам обох держав. В'єтнам визнав незалежність України 27 грудня 1991 р., а 23 січня 1992 було встановлено дипломатичні відносини між обома державами. Політичний діалог між країнами розпочався на рівні міністрів закордонних справ: відбувався як обмін офіційними візитами, так і зустрічі під час участі керівників зовнішньополітичних відомств у міжнародних форумах.

Багаторічний позитивний досвід двостороннього співробітництва ще за часів, коли Україна входила до складу СРСР, наявність у В'єтнамі десятків об'єктів, збудованих за участю українських спеціалістів та взаємодоповнюваність економік України й СРВ, близькість технічних стандартів і, відповідно, технологічна пристосованість в'єтнамського ринку до споживання українських товарів, технологій і послуг, а також низка інших факторів стали солідною основою для розбудови подальшої співпраці в економічній сфері [1].

Республіка Корея визнала незалежність України 30 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 10 лютого 1992 р. Від 3 листопада 1992 р. в Києві діє посольство Республіки Корея в Україні. Посольство України в Сеулі розпочало свою діяльність у жовтні 1997 р. Розбудова взаємовигідного різнопланового співробітництва України з Республікою Корея перебуває серед пріоритетів зовнішньої політики нашої держави в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Сприятливим для обох країн є збіг їхніх позицій стосовно ядерного роззброєння, що закладає міцні підвалини для тісної взаємодії на міжнародній арені. Дві країни майже одночасно визначили своє негативне ставлення до ядерної зброї, висловили готовність узяти активну участь у зусиллях міжнародного співтовариства щодо її повного знищення й зобов'язалися використовувати ядерну енергію лише з мирною метою. Перші контакти з Південною Кореєю Україна мала ще до проголошення незалежності та прийняття Республіки Корея до ООН. Триває взаємодія двох країн у рамках міжнародних форумів, зокрема ООН та її спеціалізованих установ. Рік у рік поглиблюються й торговельно-економічні стосунки між двома країнами. В Україні вже функціонують спільні підприємства та представництва кількох провідних південнокорейських фірм — Ел Джі, Самсунг, Хюн-дай, Деу. Корейська сторона виявляє значний інтерес до імпорту з України чавуну, сталі, мінеральних добрив, деяких типів морських суден тощо [4].

Збільшення економічної і політичної ваги азіатських країн та посилення політичного значення Азії як регіону взаємодії ключових інтересів провідних держав світу стали чинником кардинальних змін в сучасній системі міжнародних відносин, що, у свою чергу, зумовлює необхідність перегляду Україною своїх підходів до азіатського регіону.

Україна неоднозначно позиціонує себе як європейська держава, що не заважає їй мати суттєві економічні інтереси в Азії. Водночас, провідні азіатські країни також вбачають в Україні європейську країну та розглядають український ринок як частину загальноєвропейського. Таким чином, успішний розвиток азіатськими країнами взаємовигідного співробітництва з європейською державою — Україною стає суттєвим чинником інтеграції України до Європи.

Література:

1. Білодід Р., Шергін С. Індикатор глобальних змін. Україна і Південно-Східна Азія в ХХ столітті // Політика і час. — 2001. - № 4. — С. 25-34.
2. Головченко В., Кравчук О. Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Австралія і Океанія: Навчальний посібник / В. Головченко, О. Кравчук. — К., 2006. — 336 с.
3. Ігнат'єв П. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії / П. Ігнат'єв. — Чернівці, 2006. — 503 с.
4. Козицький А. Новітня історія країн Азії та Африки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / А. Козицький. — Львів, 2004. — 430 с.
5. Міжнародні відносини та світова політика: підручник / кер. авт. кол. В. Крушинський / В. Крушинський. — К., 2010. — 301 с.
6. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України». — 2 липня 1993 року N 3360-XII — Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3360-12>

Василь Назарков
(Київ, Україна)

ОБ'ЄДНАНІ АРАБСЬКІ ЕМІРАТИ: ЗДОБУТТЯ ТА ПІДСУМКИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ШЛЯХУ

Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) нещодавно відсвяткували свій 45-річний ювілей в якості незалежного державного утворення. Були засновані в 1971 році та включали до свого складу сім автономних еміратів, що складають собою ланцюг південно-західного узбережжя Перської затоки, [1, с. 2] є яскравим прикладом державного об'єднання, з поміж країн арабського світу, що змогли протистояти внутрішнім викликам та зовнішнім загрозам регіону. Засновником цього об'єднання вважають Шейха Заїда бін Султана Аль Нахайяна, що вважав такого роду уніфікацію найкращим сподіванням для свого народу в часи назріваючих змін та перетворень у регіоні. Починаючи з 1971 року, ОАЕ почали докладати не аби яких зусиль для того щоб стати сучасною державою з відкритою економікою та надійним суспільством, що і стало результатом того, що ця країна вважається найсильнішим гравцем регіонального та міжнародного масштабу, як по економічним показникам так і за політичними вимірами.

Метою цієї статті є висвітлення зовнішньополітичних досягнень ОАЕ, як незалежного державного об'єднання за 45 років свого існування та аналіз їх унікального підходу ведення зовнішньої політики, що став рушійною силою розвитку держави.

Новоутворені в часи великих змін в регіоні Перської затоки та Близького Сходу, ОАЕ, постали перед питанням прийняття важливого рішення що якісно підняло рівень їх політичного, економічного та соціального становища. Регіони Перської затоки та Близького сходу в той час були в агонії стратегічних змін, що водночас виражалися як великі потенційні можливості та повна невизначеність. Сусідній Оман переживав тоді повстання в регіоні Дофару; в той час як Іран, що тоді був під владою Шаха, показував себе передовою та величною державою; Ємен, як держава була просто бідною, поділеною між впливовими угрупованнями, що виникли після довготривалої громадянської війни; та Саудівська Аравія, яка тільки що почала ставати на ноги після завершення «ери Нассера» у Єгипті. В принципі, тоді всі країни Близького Сходу переживали подібні проблеми політичних, економічних та соціальних змін, що поширилися на всі країни, що виникли як результат невдалої колоніальної експансії Великобританії на території земель також відомих під назвою як Договірний берег або Договірний Оман. [2, с. 4]

На думку попереднього керманіча новоутвореної держави, Шейха Заїда (1918-2004), найкращим шансом на успішність політичної системи – це поєднання елементів локальної автономії з федералізацією уряду для управління державними справами та розробки єдиного напрямку ведення зовнішньої політики.[3, с. 8] Як і тоді, так і на сьогодні, емірат Абу-Дабі є найбільшим за територіальними ознаками та найбагатшим за економічними показниками, що дало змогу створити на його базі нову державу. Інші емірати - Аджман, Дубай, Фуджейра, Рас-ель-Хайма, Шарджа, Умм-Ель-Кувейн – серед яких виник спільний інтерес щодо об'єднання навколо Абу-Дабі, оскільки лівова частка загальнодержавних витрат та витрат на утримання окремо самих еміратів лягали саме на столицю.[4, с. 21]

ОАЕ показали яскравий приклад того як має розвиватися країна, використовуючи виключно м'які інструменти (економічні, культурні та ін.) [5, с. 3] у своїй зовнішній політиці, яка побудована, щоб служити країні, а не нав'язувати всім думку про важливість дотримання зовнішньополітичної позаблоковості та стриманості. Особливістю зовнішньої політики Об'єднаних Арабських Еміратів є використання виключно мирних інструментів у вирішенні конфліктів, недоторканність суверенності, безперебійне постачання видобутої нафти та тримання безпекової парасольки над регіонами Перської затоки та Аравійського півострову. ОАЕ, у своїй зовнішній політиці, також поставили наголос на боротьбу з тероризмом після терактів 11 вересня 2001 року.[6, с. 1]

ОАЕ входить до таких регіональних, міжнародних та міжурядових інтеграційних об'єднань, як Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ),[7, с. 3] Ліга арабських держав (ЛАД), Організація країн Арабської четвірки,[8, с. 5] Комітет з питань арабської мирної ініціативи,[9, с. 120] Організація Об'єднаних Націй (ООН), Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), Організація арабських країн-експортерів нафти (ОАПЕК), Організація Ісламського співробітництва Організація ісламського співробітництва (до 28 червня 2011 року Організація Ісламська конференція, ОІК) (ОІС) та ін. Також Об'єднані Арабські Емірати виступають посередником у врегулюванні ізраїльсько-палестинського конфлікту, стороною у досягненні домовленості щодо ізоляції Ірану від світу через питання ядерної небезпеки та вирішення питань збереження території вод Перської затоки в якості відкритої міжнародної торгівельної зони і Ормузької протоки, як відкритих вод для паромних пасажиро перевезень. ОАЕ були ініціаторами в намаганнях РСАДПЗ вирішити проблему назриваючої політичної кризи у Ємені. Цей процес також отримав назву: заклик до діалогу та реформ, - як шлях стримання конфлікту між режимом та сирійськими протестувальниками. ОАЕ відіграли визначальну роль у підготовці резолюцій 1970 та 1973 щодо Лівії, на розгляд Ради безпеки ООН, в рамках контактної групи по Лівії та в інших переговорних процесах, що в подальшому дало поштовх для вирішення великої гуманітарної кризи, що виникла через жорсткі репресії мирних громадян режимом Полковника Муаммара Каддафі. ОАЕ також зіграли важливу роль стабілізуючого чинника під час кризи у Бахреїні, в свою чергу надавши силову підтримку в обличчі поліцейних загонів в рамках мирного плану РСАДПЗ для врегулювання кризи та підтримки народу Бахреїну в налагодженні конструктивного діалогу між урядом та опозиційними силами.

З початку війни 2006 року між Ізраїлем та Хізбаллою, Об'єднані Арабські Емірати брали активну участь у відбудові шкіл та лікарень після воєнних дій в південній частині Лівану. В 2001 році, на ряду ще з 60 країнами, ОАЕ надавали військову допомогу Афганістану в рамках гуманітарної, освітньої та безпекової місії, що тривають і сьогодні. До цього, в 1990-х роках, ОАЕ приймали активну участь у миротворчій місії в Косово. Великим здобутком зовнішньої політики Об'єднаних Арабських Еміратів є те, що вони виділяють певну частину коштів на міжнародну допомогу та підтримку країн, що потребують економічної допомоги, таким чином виділяючи на ці питання понад 10 млрд доларів США щорічно, починаючи з 2001 року.[10, с. 2] Таким чином, в 2009 році сума зовнішньої допомоги зросла до 1 процента від загального ВВП країни – що складає найвищий у світі відсоток на зовнішню допомогу від ВВП та на 0.3 процента вище обов'язкового ліміту, закріпленого ООН за ОАЕ.[11, с. 47] Зовнішня політика Об'єднаних Арабських Еміратів загалом базується на гуманітарному векторі, і як будь-який інший напрям, він потребує постійного розвитку та підтримки.

Будучи малою щойно виниклою регіональною та світовою державою, ОАЕ приймає великі виклики по всім фронтам та на різних рівнях та, більш того, на ряду з сусідами-партнерами та ворогами тісно співробітнічає в рамках РСАДПЗ, Лізі арабських держав, Організації ісламського співробітництва, ООН та всіх її субпідрядних гілках. Об'єднані Арабські Емірати надають особливого значення укріпленню відносин та знаходженню спільних інтересів із США та іншими західними партнерами. Формальне

встановлення зв'язків із Сполученими Штатами Америки відбулося в 1971 році, в день коли Вашингтон визнав незалежність новоутвореної держави. Постійний посол Америки в ОАЕ знаходиться в Абу-Дабі з 1974 року, але такі відносини зазнали різних змін після вторгнення Іраку до Кувейту у 1990 році. Тоді в 1994 році ОАЕ та США підписали Угоду про співробітництво в оборонній сфері (термін дії з 1991 до 2003 рр.), згідно якої Сполучені Штати могли розташовувати на території Об'єднаних Арабських Еміратів необхідне обладнання для протистояння вторгнення Іраку. І вже в 2002 році країни розпочали Діалог про стратегічне співробітництво.[12, с. 4]

З того часу ОАЕ придбали в США військового обладнання на 33 млрд доларів США, найбільші угоди було укладено у 2000 році, на купівлю 80 винищувачів F-16 (загалом на суму 6.4 млрд доларів США); у 2007, ракети United States Patriot та додаткове спорядження (загалом на суму 10.4 млрд доларів США); у 2008, системи проти повітряної оборони та ракети Stinger (загалом на суму 9 млрд доларів США); та в 2009, гвинтокрили Chinook та ракети Hellfire (загалом на суму 3.4 млрд доларів США).[13, с. 1] Наразі до ОАЕ поставляються французькі винищувачі Rafale, керівництво держави планує замінити їх поставками американськими F-18 загалом на суму від 5 до 6 млрд доларів США.[14, с. 6] Також варто згадати, що Об'єднані Арабські Емірати надали Америці 100 млн доларів США допомоги від збитків завданих ураганом Катрін у штаті Новий Орлеан у 2005 році.[15, с. 7] Крім того, дипломатичне, військове та стратегічне співробітництво між країнами було розширене в рамках Угоди про ядерне співробітництво 2009 року, коли США допомогли ОАЕ запустити програму мирної ядерної енергії для стимуляції виробництва власної електрики. Ця угода була подібною до попередньої «Угоди 1-2-3», у положеннях відносно Акту США про атомну енергію 1954 року, що дозволяло ОАЕ мати свою прозору та відкриту ядерну програму, але після попереднього погодження з Конгресом США. Цим самим ОАЕ відкрито показали своє бажання та чисті наміри щодо своєї атомної програми, що була також повністю узгоджена згідно протоколів Міжнародної агенції з атомної енергії (МАГАТЕ), і надали гарантію про відмову від переробки та зберігання атомного палива. Ця угода представляє собою модель ядерного співробітництва, що повинна ініціюватися країнами, що прагнуть мати власну ядерну програму. І це є протилежний приклад порівняння з Іраном, що має свою приховану програму по збагаченню урану.[16, с. 13] Хоча Об'єднані Арабські Емірати не є членом НАТО, але вони входять до Стамбульської ініціативи співпраці (СІС). ОАЕ також розширюють співробітництво у сфері безпеки з Францією на Південною Кореєю. Таким чином Корея надала 130 своїх військових експертів з метою проведення підготовки до антитерористичних дій, після підписання в 2010 році контракту на 20 млрд доларів США з Південно-корейською компанією, The Korea Electric Power Corporation (KEPCO) на побудову ядерних реакторів у м. Барака на узбережжі Перської затоки. [17, с. 2] Аналогічним чином, Франція направила в Абу-Дабі військовий контингент, що нараховує в своєму складі 500 солдатів, згідно партнерської угоди 2009 року про розташування військово-морської бази на території ОАЕ. [18, с. 11]

Протягом всієї своєї історії, зовнішня політика Об'єднаних Арабських Еміратів постійно ставала перед проблемою окупації Іраном своїх трьох островів в водах Перської затоки: о-ви Абу-Муса, Великий Томб та Малий Томб. Ці острови історично підпадали під юрисдикцію еміратів Рас-ель-Хайма та Шарджі і були окуповані військовими силами Ірану напередодні незалежності ОАЕ в грудні 1971 року. Ця конфліктна ситуація, що склалася навколо островів, завжди є і буде причиною нестабільності в регіоні. Ще за часів правління Шаха, Іран ухилився від спільного пошуку виходу з конфлікту, тим часом як ОАЕ призивали до переговорного процесу та мирного шляху розв'язання конфлікту із застосуванням міжнародного посередництва чи навіть передачі справи до Міжнародного суду ООН. Однак керівництво Ірану будь якими методами відмовлялися від посередництва чи іншого роду методів розв'язання конфлікту.[19, с. 102]

Об'єднані Арабські Емірати постійно стикувалися з цими всіма проблемами на протязі всього часу свого існування, часом долаючи їх з легкістю, а часом і потерпаючи від них. І частіше долаючи ці проблеми шляхом наполегливої праці, ніж потерпаючи від них, ОАЕ досягла тих вершин, на яких вона сьогодні знаходиться. За часи своєї незалежності, ОАЕ здолали великі перешкоди, пов'язані з нехваткою досвіду у державотворенні і показали гарну реакцію подолання таких перешкод та при цьому не знижували темпи росту свого розвитку. Постійні суперечки навколо цих двох ключових факторів існування ОАЕ: «молодий вік» та «швидкість розвитку» - водночас схожих та суперечливих між собою, і їх постійний безперестанний розвиток завжди ставитиме нам багато питань з цього приводу, але розвиток ще триває і лише час нам покаже результати.

Список використаної літератури та джерел

1. The State of Qatar and the Kingdom of Bahrain (an emirate in 1971) were slated to be part of the federation in 1971, but opted to stay out for their own domestic reasons.
2. There also were Saudi and Iraqi concerns about the unification efforts of the Trucial States regarding: 1) the degree to which the unified state would be friendly with, or antagonistic to, the established order of the Gulf region; and 2) in the Saudi and Omani cases, border delineations and sovereignty over certain oases.
3. See Christopher M. Davidson, *The United Arab Emirates: A Study in Survival* (Lynne Rienner Publishers, 2005). For a short and incisive treatise on the formation of the UAE, see John Duke Anthony, *The United Arab Emirates: Dynamics of State Formation*, Emirates Lecture Series 35 (The Emirates Center for Strategic Studies and Research, 2002).
4. The strongest bond helping centripetal forces for integration were those of Abu Dhabi and Dubai. See Edmund O'Sullivan, *The New Gulf: How Modern Arabia Is Changing the World for Good* (Motivate Publishing, 2008).
5. Joseph Samuel Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (Public Affairs, 2004). In reality, much of the soft power of foreign policy can also be seen as exercising "smart power," since the UAE does

- not exclude protecting itself and its interests through certain instruments of high power such as economic weight or military power (for example, when it participates in anti- piracy activities in the Arabian Sea and the Gulf of Aden).
6. The U.S. State Department credits the UAE with being an important player in the fight against terrorism and terrorist financing. See Kenneth Katzman, "The United Arab Emirates (UAE): Issues for U.S. Policy," □ Congressional Research Service, No. RS21852, June 23, 2011, 7. On the tenth anniversary of the September 11, 2001, attacks, UAE Foreign Minister Shaikh Abdullah bin Zayed published an opinion piece re-committing the country to a long-term strategy for fighting international terrorism. See Abdullah bin Zayed, "Ten Years On: A World United against Terrorism," □ *Gulf News*, September 11, 2011, accessed September 11, 2011, <http://gulfnews.com/opinions/>."
 7. Established in 1981 and includes the UAE, Saudi Arabia, Kuwait, Oman, Bahrain and Qatar.
 8. A committee of Arab states (UAE, Saudi Arabia, Jordan and Egypt) that parallels the Quartet on the Middle East (the United States, Russia, the United Nations and the European Union) concerned with peace between Israel and the Palestinians.
 9. The initiative for Arab-Israeli peace proposed in the 2002 Summit of Arab Heads of State in Beirut, Lebanon.
 10. Shaikh Abdulla bin Zayed, "Ten Years On."
 11. See report by the UAE Office for the Coordination of Foreign Aid, 2009, accessed September 29, 2011, <http://ocfa.gov.ae/EN/Pages/home.aspx>.
 12. Katzman, "The United Arab Emirates," □ 10.
 13. Arms Control Association for 2001 ("U.S. Continues to Lead in World Arms Exports" □), 2007 ("Proposed U.S. Arms Export Agreements from January 1, 2007 to December 31, 2007" □), 2008 ("Proposed U.S. Arms Export Agreements from January 1, 2008 to December 31, 2008"), and 2009 ("Proposed U.S. Arms Export Agreements from January 1, 2009 to December 31, 2009"), accessed December 30, 2010, <http://www.armscontrol.org/>.
 14. Not much has been heard since 2009 about the outcome of the debate. For the specifics, see Ivan Gale, "UAE Wants Its Fighters Its Own Way," □ *The National*, September 29, 2009, accessed September 20, 2011, <http://www.thenational.ae/business/>.
 15. "Fact Sheet: The United States-UAE Bilateral Relationship," □ Office of the Press Secretary, The White House, Washington, DC, February 22, 2006, accessed October 5, 2011, <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/>.
 16. See a full study of UAE nuclear program development in Christopher Blanchard and Paul K. Kerr, "The United Arab Emirates Nuclear Program and Proposed U.S. Nuclear Cooperation," □ Congressional Research Service, no. R40344, December 20, 2010.
 17. Daniel Bardsley, "South Korea Sends More Troops to Train UAE in Counter-Terrorist Skills," □ *The National*, July 12, 2011, accessed September 21, 2011, <http://www.thenational.ae/news/>.
 18. "French President Sarkozy Opens UAE base," □ *BBC News*, May 26, 2009, accessed September 21, 2011, <http://news.bbc.co.uk/>.
 19. For a detailed study of the issue see Thomas R. Mattair, *The Three Occupied UAE Islands: The Tunbs and Abu Musa* (The Emirates Center for Strategic Studies and Research, 2005).

Науковий керівник:

доктор політичних наук, професор Скороход Юрій Степанович.

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Раушан Ержаханова
(Талдықорған, Қазақстан)

ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНЫҢ БАСТАУЛАРЫ

Қазақ халқының шыққан тегі, тарихы, құқықтық мәдениеті өте қызықты, әрі күрделі мәселе. Қазақ халқы тарих аренасына шыққаннан бастап қаншама қилы-қилы замандардан өткенімен адамгершілік қағидасын ұстануы негізінде қоғамдағы қолданыста болған әдет-ғұрып нормаларының қазіргі уақытқа дейінгі маңыздылығы жоғалмаған. Бұл нормаларды құрауда халық адам құндылығын, әділеттікті, теңдікті және адамгершілікті бірінші орынға қойғандығы көрінеді.

Қазақтың ежелгі дәстүрлі құқықтарының пайда болуын сөз еткенді біздің жыл санауымызға дейінгі дәуірдегі патриархалдық қоғамдағы қалыптасқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, заң тәртібі ретінде қолданылған жол-жора, үкім-кесімдердің құқықтық өлшемдерін айтпай кетуге болмайды [1, 23б].

Кез келген қағида-ереже алтын қазына бола қоюы екіталай. Ал қазақ әдет-ғұрып құқығының өміршеңдігі ең алдымен өзге құқықтық жүйелерден өзгеше ерекшелігі барлығында әрі адам құқықтарын, еркіндік, бостандық, теңдік, әділдік, адамгершілік категорияларын бірінші орынға қоюында жатыр. Сондықтан да тарихта қоғамдық құрылыстың дамып не құлдырауына қарамай, құқықтық мәдениеттің беделі мен қызметі құлдырамай, өз өміршеңдігін көрсете алды [1, 47 б].

Табиғаттың өзі көшпенділердің танымдық сезімін, ой-өрісін ерекше етіп жетілдірді. Қоршаған орта, кең дала ой сезімдерінің шарықтап өсуіне қатты әсер етіп, адам мен табиғат, қоғам мен адам және олардың арасындағы қарым-қатынас, адам өмірі мен мәні, адам құндылығы, өмірдің мәңгілік емес екендігі, адам адаммен ғана адам екендігі жайлы ойлануға мәжбүр етті. Осыдан келіп әлемді жаратушы бар, ол Тәңірі деген иланымнан сенім қалыптасты. Мұндай сенім будда, зәрдем (зооастризм), яһуди, ислам діндері шықпай тұрып тұрақтануы көшпенділерге үлкен рух береді.

Кез-келген адам ар-ұят, намыс, абырой сияқты адами құндылықтарға ие болулары қажет. Бұл құндылықтарды адамгершілік пен әділдік сақтайды. Осы адам бойындағы құндылықтар мен қасиеттер оның қоғамдық, құқықтық санасын қалыптастырады. Қазақ даласындағы әдет-ғұрып жүйесі осыдан бастау алатыны анық. Қазақ халқының әдет-ғұрып нормалары ең алдымен адам құндылықтарын, еркіндікті, бостандықты, теңдікті әділдік пен адамгершілікті қолдаған. Осы қағидалардың өзінің тәрбиелік мәні белгілі. Қазақ даласындағы заң жүйесі жер-су, көші-қон, жеке меншікті (малды таңбасымен және т.б.) анықтау, дауларды өз саласына бөліп, құн мен айып төлеудің мөлшерін, жаза түрлерін, отбасы қатынасын, сондай-ақ, жеке тұлғаны құқықтық және адамгершілікке тәрбиелеу шараларын қамтыған.

С.З.Зиманов қазақ әдет-құрып нормаларының ерекшеліктерін келесідей атап көрсеткен:

1. Бірқатар ережелерде феодалдық қоғамның қалыптасуының ежелгі сатыларының қауымдық-рулық құрылымының элементтері сақталған ерте феодалдық қатынастардың көрініс алуы;
2. Әлемге белгілі әдет-ғұрып құқық жүйелерінің көпшілігіне қарағанда қазақ Дала заңдарында «халықтық» демократиялық институттар мен қағидалардың басым сақталуы;
3. Қазақ ата заңдарының құрамындағы хандар мен әйгілі билердің атымен енген ережелердің орын алуы;

Міне осының барлығы ежелгі қазақ әдет-ғұрып құқығының демократиялық ерекшеліктерінің көріністері еді [2, 64 б].

Осы ерекшеліктердің тәрбиелік мәні Дала Заңының адамгершілік, халықтық-демократиялық қағидаларына сүйенуі адамның адамгершілік-құқықтық санасы мен мәдениетін қалыптастырып, дамытады, заңдардың хандар мен билердің атымен аталынуы адамды адамның сыйлай білуіне баулыса, қатаң жазаның, зындан мен түрменің жоқтығы сол қоғамдағы адамдардың саналарының жоғары болғанымен сипатталады. Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесін «әдет-ғұрып», «ата-баба жолы», «ата салты», «жол-жоба», «жөн-жосық», «ата-баба реттері» деп жалпылама айта берді.

Қазақ даласындағы қылмыстық құқық саласына ұрлық жасау, адам өлтіру, адам зорлау әрекеттері жатқан. Адам өлтірген қылмыскер билер сотының шешімі бойынша жазаланса, мал ұрлығына барымта қолданылған. Қылмыскерлерді халық алдында масқаралау, елден қуу (жер аудару) ауыр жазаға жатқан. Азаматтық және қылмыстық құқықтардың басты мақсаты төлім-тәрбиеге негізделген.

Қазақтың әдет-ғұрып құқығы мынадай бастаулар негізінде қалыптасты: біріншіден әдет-ғұрыптар – адат; екіншіден билер сотының практикасы (сот-прецеденті), билер съездерінің ережелері; үшіншіден шариғат нормалары. Әдет-ғұрып, рәсім құқығы адамдар арасында қарым-қатынастар ретінде көшпенділердің экономикалық тыныс-тіршілігінің негізін қалайтын жағдайлармен тығыз байланыста болды. Сонымен бірге мемлекеттік билік бекіткен рәсімдер мен салт-дәстүрлер құқықтық әдетке айналды. Әдет немесе заң сөздерімен бірге жора, жарғы, жол терминдері де қалыптасты [3, 98 б].

Ауызша әдет-ғұрыптар ең көне заманнан, рулық қауымның қалыптасуынан бастау алады. Таптық қатынастардың күшейіп, әлеуметтік жіктелудің артуына орай ауызша әдет-ғұрыптар құқықтық сипат алып билеуші топтардың мүддесіне қызмет ете бастады.

Құқықтың бұл түрі қазақ қоғамының талаптары мен ерекшеліктеріне сай келді. Көшпелі қоғам жағдайында ұзақ уақыт сақталып қалған рулық қатынастар, патриархалдық отбасы, көшпелі мал шаруашылығы т.б. қатынастарды реттеудің бірден-бір тиімді жолы әдет-ғұрып құқығы болып табылды.

Қасым ханның (1510-1523) кезіндегі "Қасым ханның қасқа жолы", Есім ханның кезіндегі (1598-1628) "Есім ханның ескі жолы", Тәуке ханның кезіндегі (1680-1718) "Жеті жарғы" атты заңдар жинағы белгілі.

Әдет-ғұрып заңдарын алғашқы жүйелеуші Қасым хан болды. Қасым хан бірқатар көшпенділердің өмір салтына арналған маңызды реформа жүргізген. Қасым ханның заңдары қылмыскерді жазалауда өмір жазасын шектеді, яғни екі жағдайда ғана өлім жазасы қолданылған. Бірінші, «қанға-қан», екіншісі керуенді тонағаны үшін «керуен соғу» деп аталатын өлім жазасы бекітілген [4, 56 б].

Оның заңдары бес бөлімнен тұрды: Бірінші бөлім мүліктік және жер қатынастарын реттеуші нормалардан тұрды. Екінші бөлім қылмыс пен жазаға қатысты құқық нормаларын жинақтады. Үшінші бөлім әскери міндеттілік және оны орындау, сондай-ақ әскери тәртіпті бұзғандағы жазаларға байланысты құқықтық нормаларды қарастырды. Төртінші бөлім елшілік жораларға қатысты, елшілерді тағайындау және қабылдау тәртібі, шет ел өкілдерімен келіссөздер жүргізу, дипломатиялық этикет мәселелері туралы нормалардан тұрды. Бесінші бөлім қайтыс болғандарды жерлеу, еске алу, мерекелер өткізу, т.б. рәсімдерге арналды. Қасым ханнан соң шамамен жүз жылдан кейін әдет-ғұрып құқықтары Есім ханның тұсында қайта жүйеленді. Қалмақтармен соғыстардың күшеюіне байланысты Есім хан әскери міндеткерлікті күшейтіп, әскери тәртіпті бұзғаны үшін жазаларды қатайтты.

Есім хан негізінен бұрынғы Қасым хан тұсындағы құқықтық ережелерді қайталады. Сондықтан оны ескі жолды жалғастырушы ретінде "Есім ханның ескі жолы" деп атап кетті.

Тәуке хан Есім ханнан соң шамамен 80-90 жылдан соң дала заңдарына өзгерістер мен толықтырулар ендіріп оны "Жеті жарғы" деген атаумен қайта қабылдатты.

Тәуке хан билік құрған жылдары ол белгілі заң құқық жүйелері арқылы қазақ мемлекеттігін қалыптастыра бастады. Сөйтіп әкімшілік басқару процесінде «билер кеңесі енгізілді. Бұл процесс қазақ хандығының саяси жүйесімен қатар мемлекеттің ішкі сыртқы саясатын жүргізуде орасан зор рөл атқарды. Тәуке хан әдет-ғұрып заңдарын қайта жүйелеуге көп еңбек сіңірді. Аты аңызға айналған Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің басшылығымен қазақтың белгілі би, шешен, білгірлері бірнеше рет жиналып "Жеті жарғының" нормаларын талқылаған."Күлтөбенің басында күнде жиын" деген сөз сол кезден қалған.

Ақырында жан-жақты сұрыпталған "Жеті жарғы" заңдар жинағы дүниеге келген [5, 69 б].

Әдет-ғұрыптардың бұл жинағын жазуға бастамашы болған байлар-батырлар тобы болды. Олар ерекше экономикалық және саяси мақсаттарын заңдастыруды ойлады. "Жеті жарғыға" қатысты мұндай пікірді белгілі ғалым жазушы М.Мағауин де қолдайды: "Өз Тәуке ежелгі дәстүрді бұзды. Билікті биге берді. Нәтижесінде, ру көлемінен озып, ұлыс көлеміне жеткен, үлкен саяси күшке айналған билер уақыт оза келе өз ортасынан шыққан рудың, ұлыстың мүддесін көбірек күшейтетін болды, хан жарлығын жүре тындайтын болды" [6, 112б].

Қазақта нешеме ауыр дауларды оңай шешкен билер болды. Әсіресе мұндай шешімдерді Майқы би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, т.б. билердің практикасынан көбірек кездестіруге болады. Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев данагөй билеріміз туралы «Барша қазақ баласы аттарын ардақтап, айтқандарын жаттаған осы үш бабамыздың ел алдындағы еңбегіне, халық қамын жеген қасиетті ісіне көз жеткізіп баға беру қиын.... Үш данагөйдің өнегелі өмірі ел қамын жеген адал еңбегі, топ бастаған көсемдігі, от ауызды орақ тілді шешендігі мүлтіксіз әділдігі жөнінде айтар әңгіме аз емес»-деп әділ бағасын берген [7, 45б].

Қазақтың басқа билері оларға еліктеді, олардың практикасын басшылыққа алып, ұқсас істерді шешіп отырды. Тіпті атақты билердің биліктері (үкімдері) ұқсас істерді қарағанда міндетті басшылыққа алынатын кездер де болған. Билер соты практикасының мұндай сот прецеденті әдет-ғұрып құқығының бастауларының біріне айналды. Қазақ билері құқықтық шығармашылықпен де терең айналысты. Олардың құқықтық шығармашылығының айқын көріністерінің бірі билер съездерінің ережелері болып табылады.

Дегенмен шарифаттың нормалары қазақ қоғамында ерекше артықшылық жағдайға жете алмады. Олар көбіне әдетпен жымдасып келіп жатты. Шарифаттың нормалары XVIII ғасырдың соңында күшейе түсті. Оның ықпалы Оңтүстік Қазақстанда үлкен болды. Шарифаттың нормалары белгілі бір мөлшерде отбасы-неке, қылмыстық-құқықтық қатынастарды реттеп отырды.

Қорыта айтсақ, қазіргі жаңа ғылыми деректер бойынша қазақ құқығының бастауларына, ең алдымен ғасырлар бойы қалыптасқан Ұлы даланың әдет-ғұрып нормаларының жүйесін, мәдени дәстүрлерін, «Қасым ханның қасқа жолын», «Есімханның ескі жолын», «Тәуке ханның Жеті жарғысын», қазақ билер сотының үлгілі шешімдерін, шарифат заңдарын, билер съездінің «Ережелерін» жатқызуымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Қазақтың ата заңдары. -Т.1 - Алматы, 2005. -356 б.
2. Зиманов С.З. Қазақ құқығын бағалау тарихы туралы // Қазақтың Ата Заңдары. 10 т. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – Т. 2. – 460 б.
3. Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі мәдениет. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 192 б.
4. Маймақов Г. Қазақстан Республикасының құқықтық тарихы. - Алматы, 2000. -59 б.
5. Артықбаев Ж.О. Жеті Жарғы. - Алматы, 2003. -198 б.
6. Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы. - Алматы, 1994. – 210 б.
7. Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. - Алматы, 1996. – 132 с.

Олена Золотарьова
(Одеса, Україна)

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В УКРАЇНІ

Конституційне закріплення статусу України як *соціальної держави* робить актуальною необхідність проведення активної політики з метою забезпечення прав усіх членів суспільства на соціальний захист та пом'якшення соціальної нерівності. Одним з ефективних інструментів врегулювання соціально-трудових відносин, вирішення широкого кола соціально-економічних проблем є *соціальний діалог* – процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси соціальних партнерів [14]. В Україні метод соціального партнерства був проголошений після відновлення незалежності держави, разом з тим, досі не знайдено ефективного механізму його впровадження, особливо у підприємницьких структурах. Багато років не приймається новий Трудовий кодекс України, а закон про соціальний діалог набув чинності в країні лише у 2011 році.

Проблематику соціального діалогу та соціального партнерства досліджували вітчизняні та іноземні науковці М. Бондаренко, В. Варенець, К. Гутін, В. Жуков, Л. Костін, Е. Лутохіна, В. Люблін, Н. Нечитайло, Г. Осовий, В. Пазенок, О. Петров, Р. Сергієнко, В. Цвих, кафедра права Одеського інституту МАУП [18]. Разом з тим, оскільки інститут соціального діалогу в українському праві виник нещодавно, завершення його становлення потребує часу і подальших досліджень. Мета цього дослідження – визначити перешкоди у реалізації вимог Закону України «Про соціальний діалог в Україні».

Соціальний діалог здійснюється на системі принципів [3]. В Україні соціальне партнерство в основному ґрунтується на принципі трипартизму. Законодавство України про соціальний діалог базується на Конституції України [6] і складається із законів України «Про соціальний діалог в Україні» [14], «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [15], «Про організації роботодавців» [16], «Про колективні договори і угоди» [17], «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [18], Кодексу законів про працю (КЗпП) України [8], інших нормативно-правових актів. Законом визначені сторони соціального діалогу на національному, галузевому, територіальному та локальному рівні, склад суб'єктів профспілкової сторони та сторони роботодавців визначається за критеріями репрезентативності. Для ведення соціального діалогу на національному і територіальному рівнях соціальними партнерами у порядку, визначеному статтями 11 та 17 Закону [14], утворюються Національна тристороння соціально-економічна рада [19] та територіальні тристоронні соціально-економічні ради. Соціальний діалог здійснюється між його сторонами відповідного рівня у таких *формах* [14, ст. 8]: обміну інформацією; консультацій; узгоджувальних процедур; колективних переговорів з укладення колективних договорів і угод. Порядок проведення колективних переговорів на підприємстві визначається законом [17] і главою 2 КЗпП України [8].

У Резолюції про трипартизм та соціальний діалог, ухваленій Міжнародною організацією праці 18.06.2002 р., соціальний діалог визначається як сучасний і динамічний процес, що має унікальний потенціал та широкі можливості сприяння прогресу в контексті глобалізації, регіональної інтеграції і перехідного періоду [9, с. 112]. Згідно з договорами та законодавством Європейського Союзу, під терміном «соціальний діалог» розуміється процедура спільних консультацій соціальних партнерів на європейському рівні [5, с. 73]. У Законі України від 23.12.2010 року «Про соціальний діалог в Україні» [14] соціальний діалог розглядається як процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами. Із розвитком постіндустріального суспільства і змінами в соціальній структурі вузька форма соціального діалогу в країнах світу виявилась недостатньою для врегулювання багатьох фундаментальних соціальних проблем. У зв'язку з цим практика діалогу в світі стала розповсюджуватися на усі структури так званого третього сектору [7, с. 75]. Але в Україні поки що соціальний діалог формується у вузькому розумінні – в трудових відносинах, щодо праці [2].

У науковій літературі склалося декілька точок зору на співвідношення понять «соціальний діалог» та «соціальне партнерство» [4; 7]. На наш погляд, поняття «соціальне партнерство» ширше за поняття «соціальний діалог», бо це *система зв'язків* між сторонами (суб'єктами) соціально-трудових відносин щодо узгодження їх інтересів у соціально-економічній і трудовій сферах за допомогою відповідних механізмів, а соціальний діалог це *процес*, що виступає одним із таких *механізмів узгодження* таких інтересів.

Введення практики соціального діалогу покликано сприяти підвищенню рівня політичної культури суспільства, подоланню конфронтаційності соціальних відносин. Безпосередньою підставою для імплементації міжнародних правових актів, що торкаються проблематики соціального діалогу, є ст. 9 і 13 Основного Закону України [6]. Однак, національній моделі соціального діалогу в Україні притаманне те, що зусилля держави «майже виключно націлені на регулювання соціально-трудових відносин, що не відповідає сучасним практикам діалогу європейських країн, де предметом розвитку є широке коло питань соціально-економічного розвитку держави» [20, с. 5]. Нажаль, в Україні практична реалізація норм Закону «Про соціальний діалог в Україні» гальмується проблемами, викликаними перманентною політичною кризою, фінансово-економічною кризою, сучасною «гібридною» війною, ментальною радянською спадщиною керівників, особливо у комерційних структурах.

Найважливішими з документів МОП, в яких закладено правову базу соціального діалогу, є Конвенція № 87, 98, 113, 144, 152, 154, Рекомендація № 163 МОП пропонує універсальні стандарти соціального діалогу [9, Т. 1, с. 434-1185]. В практику країн втілюються і регіональні стандарти [12; 13].

У системі трипартизму держава відіграє роль медіатора та гаранта, надає учасникам соціального діалогу законодавчу, інформаційну, інфраструктурну та фінансову підтримку. Серед пропозицій до проекту Закону з метою розширення кола суб'єктів соціального партнерства фігурувала пропозиція щодо надання особливого, асоційованого статусу в соціально-трудовах відносинах громадським неурядовим організаціям [20]. В Україні профспілки монополізували представницьку функцію щодо захисту прав працівників, в той час, як в інших країнах існують різноманітні форми виробничої демократії [1, с. 82]. Їх практично не створюють у комерційних структурах, де права працівників частіше порушуються. Така практика є наслідком того, що колективний договір, як форма соціального партнерства, підлягає лише *повідомній* реєстрації, і більшість роботодавців не хочуть обтягувати себе рівністю сторін-партнерів.

Крім того, скрутний стан фінансово-господарської діяльності підприємств та фізичних осіб-підприємців в умовах неоголошеної війни та переддефолтної економіки об'єктивно примушує роботодавців закривати підприємства чи проводити скорочення чисельності або штату, збільшуючи кількість безробітних, переводити працівників на неповний робочий день, вживати інших законних та протиправних заходів, аж до переведення частини бізнесу або зарплати в «тінь», для збереження бізнесу та персоналу в період кризи. А в таких умовах, нажаль, чесно кажучи, не до розвитку соціального партнерства. Можна сказати, що стан соціального діалогу в країні переважно залежить від політичної та економічної ситуації.

З проведеного дослідження проблем реалізації соціального діалогу в Україні можна зробити наступні *висновки*:

- Позиція соціального діалогу виникає з консенсусу навколо політичної та економічної концепції у регулюванні економічних та соціальних відносин. Соціальні партнери роблять свій внесок у компроміси та їх втілення, держава в цьому діалозі в основному грає роль правового регулятора, медіатора, контролера та гаранта.
- В Україні створена нормативна база для реалізації соціального діалогу, але недоліком національної моделі можна вважати те, що зусилля держави практично виключно націлені на регулювання соціально-трудовах відносин, що не відповідає сучасним практикам діалогу в європейських країнах.
- Через незавершеність формування громадянського суспільства і недостатню активність громадян України у створенні первинних організацій профспілок та інших представницьких органів трудового колективу, а також через недостатній контроль держави за відсутністю перешкод цьому з боку підприємців, в Україні у багатьох комерційних підприємствах не приймаються колективні договори, не обрані представницькі органи трудового колективу, порушуються трудові права працівників, тобто соціальне партнерство фактично не функціонує.
- У зв'язку з перманентною політичною та глобальною фінансово-економічною кризами, «гібридною» війною, в умовах ще не подоланої системної корупції, держава не в змозі забезпечити виконання Генеральних колективних угод, що підриває довіру соціальних партнерів як до державних органів, так і до ефективності соціального діалогу в цілому.
- Визначені вітчизняним законодавцем критерії репрезентативності фактично стають на заваді розвитку новостворених профспілкових організацій та організацій роботодавців, їх участі в соціальному діалозі та колективних переговорах, звужують коло його учасників, оскільки репрезентативний статус отримують головним чином профспілки, тісно пов'язані з великим бізнесом і державними інституціями.
- В Україні репрезентативну функцію щодо працівників виконують профспілки, які фактично монополізували представницьку роль, в той час, як в інших країнах існують інші форми виробничої демократії.
- Політична та економічна ситуація в країні детермінують стан соціального діалогу, який з об'єктивних причин наразі загальмовано.

Можливо, прийняття нового Трудового кодексу України та припинення війни і покращення економічного стану прискорить реалізацію норм Закону «Про соціальний діалог в Україні», за умови зростання ролі громадянського суспільства в країні.

Література:

1. Актуальні проблеми трудового права України. Колективна монографія / Кол. авторів: Золотарьова О. А., Чернега Т. Ф. та ін. / За заг. ред. Золотарьової О. А. – Одеса: «Негоціант», 2009. – 122 с.
2. Варенець В. Сучасний стан та пріоритетні напрями державної політики щодо розвитку національної моделі соціального діалогу в Україні / В. Варенець, Г. Осовий, О. Петров // Вісник НАДУ при Президентіві України. – 2010. – Вип. 3. – С. 226.
3. Глосарій із трудового права та соціально-трудовах відносин (з посиланням на досвід Європейського Союзу). – К. : ВД «Стилос», 2006. – С. 13.
4. Дарченко Н. Д. Економіка праці та соціально-трудовах відносини / Н. Д. Дарченко, В. С. Рижиков, О. Л. Єськов, О. М. Мікрюков. – К. – 2007. – 252 с.
5. Золотарьова О. А. Роль держави у соціальному діалозі в Україні. Європейські моделі соціального діалогу // Політико-правові проблеми сучасного державного управління : Збірник наукових праць за

- матеріалами науково-практичної конференції 4 квітня 2012 р. / Кол. авторів. / За редакцією О. А. Золотарьової. – Одеса : «Лерадрук», 2012. – С. 72-94.
6. Конституція України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254>
 7. Колосок А. М. Інституційне забезпечення соціального партнерства / А. М. Колосок // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 10. – С. 74-79.
 8. Кодекс законів про працю України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>
 9. Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. – Т. 1, П.– Женева : МБП, 1999.
 10. Маліков В. В. Зарубіжний досвід соціального партнерства як фактор економічного розвитку / В. В. Маліков // Економіка та держава. – 2011. – № 1. – С. 112-114.
 11. Нечитайло Н. Соціальний діалог. Огляд концепцій та Європейського досвіду / Н. Нечитайло // Проект МОП «Україна: сприяння реалізації основних принципів та прав у світі праці»; Нац. рада соціального партнерства. – К., 2003. – С. 150.
 12. Осовий Г. Соціальний діалог – це коли сторони одна одну чують / Григорій Осовий // Профспілкові вісті. – 2011. – № 1 – 2. – 13 січня. – С. 4.
 13. Петроє О. Соціальний діалог у державному управлінні : спроба структурування проблеми / Ольга Петроє / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/dutp/2008-2/docpdf/petroe.pdf>
 14. Про соціальний діалог в Україні : Закон України від 23 грудня 2010 року № 2862-VI // ВВР. – 2011. – № 28. – С. 255.
 15. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1045 – ХІУ / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>
 16. Про організації роботодавців : Закон України від 24 травня 2001 р. №2436 – Ш – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>
 17. Про колективні договори і угоди : Закон України від 1 липня 1993 р. №3356 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>
 18. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 3 березня 1998 р. № 3356-12 № 137 / 98 – ВР, зі зм. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>
 19. Сайт Національної тристоронньої соціально-економічної ради – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ntser.gov.ua/ua/dialog/experience.html?MainList37_start=10
 20. Формування соціального діалогу в сучасних умовах: світовий досвід та українська практика. За редакцією Розумного М.М., д. політ. н. / Нац. інститут стратегічних досліджень. Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2011. – 47 с.

Алдамжар Зұлқарнай, Зарина Тлеккабылова
(Қостанай, Қазақстан)

ҚОҒАМДЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА ТАРТУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ӘЛЕМДІК ДЕНГЕЙДЕ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Қоғамдық жұмыстарға тарту қылмыстық жаза ретінде алғаш рет Швецарияда 1970 жылдар тұсында қолданыла басталған екен. Қазірдің өзінде көптеген дамыған елдер осы жазаның қолданылуы тиімді екендігін мойындап отыр.

Қоғамдық жұмыстар (Франция тәжірибесі)

70 жылдардағы қылмыстық жаза жүйелеріне қатысты Еуропадағы дүмпу салдарынан Францияда да қылмыстық жазаларды қарастыруға мәжбүр етті. Осылайша 1983 жылдың 10 маусымында барлық саяси партиялардың бірауыз келісімімен қоғамдық жұмыс түріндегі жазаны қабылдаумен аяқталды.

Көптеген елдердегі сияқты бұл елде де бас бостандығынан айрылған тұлғалар санының артуына байланысты қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазаны қабылдауға ықпал етті. 70 жылдардың басында Францияда түрме торлары кең түрде 30 мың адамға лайықталып есептелген еді. Жергілікті қылмыс бұл көрсеткіштен асамай деп талпынған да жоқ. Алайда 1975 жылдан кейін бас бостандығынан айрылған сотталғандардың саны едәуір арта бастады. Республика Үкіметі ең алдымен ірі көлемдегі амнистияның, екі реттік рақымшылық жүргізілуін жариялады. Мұндай жасанды шаралардың нәтижесі сотталғандардың артқан санын тез арада қайтадан өз арнасына түсірді. Бұған қарамастан бұл елде әлі күнге дейін рақымшылықтың осындай сипаты сақталуда, ал республикалық бюджет жаңадан түрмелер салуға көптеген ақша шығындауда. Егер қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазаны қолданарлық заң қабылданбаса не болатын еді? Осы мәселе төңірегіндегі зерттеулерге Францияда 10 жылда қоғамдық пайдалы жұмыстар жөнінде 21 мың бұйрықтар (үкімдер) шығарылыпты.

Француз заң шығарушылығы авторлары «Қоғамға пайдалы жұмыстар туралы» Бұйрықтардан көптеген құнды деректер алған. Оның өзі бұрыннан англосаксондық құқықтармен есептей отырып, Канада тәжірибесінен алынған. Француз сарапшыларының енгізген бірінші сабақтары бойынша қоғамдық пайдалы жұмыстарға тартуды алғаш рет сонымен қатар қылмыстарды қайталап жасаған тұлғаларға да сәтті қолдануға болатындығын көрсетті. Іс жүзінде альтернативті-жаза шарасы ретінде қоғамдық пайдалы жұмыстарға тарту құқықбұзушылардың үш санатына арналғандығын бетке ұстады:

- қасақана емес ауыр құқықбұзушылықты бірінші рет жасаған тұлғаларға;

- ұсақ құқықбұзушылықтарды немесе орта дәрежедегі қылмыстарды бірнеше қайтара жасаған қылмыскерлерге;
- жоғарыдағы екі санаттарға жататын жол жүру ережесін бұзушыларға.

Ең басынан қоғамдық пайдалы жұмыстарға тарту түріндегі жаза соттар тарапынан қолдауға ие болды. Осы жаза енгізілгеннен кейінгі алғашқы екі жылда 10 000 бұйрықтар шығарылды. Мұның өзінде қоғамдық пайдалы жұмыстар төменгі инстнциялы соттарға қарағанда апелляциялық соттарда көбірек қолданылды.

Жоғарыда айтылып өткен санаттарға сот түрмеге қамау жазасын олар қоғамдық пайдалы жұмыстардан бас тартқан сәттерде қолданады.

Заңнамада қоғамдық жұмыстарға тарту туралы бұйрықтардың 2 негізгі түрі көрсетілген:

- ҚПЖ (қоғамдық пайдалы жұмыстар) негізгі жаза шарасы ретінде (мысалы, 6 ай ішінде 200 сағат);
- ҚПЖ үкімді орындауды кейінге қалдыру есебінде (мысалы, 6 ай ішінде 300 сағат көлемінде ҚПЖ атқару талабымен түрмеге қамауды 3 ай мерзімге кейінге қалдыру);

Егер құқық бұзушы бірінші санаттағы бұйрықты орындамаған жағдайда ол ары қарай қылмыстық қудалауға ұшырайды. (ҚК 132-54 баптары 2 жыл мерзімге түрмеге қамау және прокурордың санкциялық негіздемесін есепке ала отырып 200 000 франк көлемінде айыппұл төлеу көрсетілген). Екінші санаттағы қоғамдық жұмыстарды орындамағаны үшін кейінге қалдыру толығымен немесе бөлшектей кейінге қалдырумен жазаланады (сұрақ судьяның қарауы бойынша шешіледі).

Қоғамдық жұмыстар көп түрлі болып келеді. Үкім шығару сәтінде де құқық бұзушыға жиі қолданылады. Олар жергілікті ұжым, мемлекеттік мекемелер немесе жарылқаушы ұйымдар игілігіне ақысыз жұмыстар есебінде 40 сағаттан 240 сағатқа дейінгі көлемде тағайындалады және де осы жұмыстар көлемі заңда нұсқалған мерзімде аяқталуы тиіс (ең көбі 18 ай, алайда мұның өзі судьяның ескеруімен соңғы мерзім күндері кейінге шегерілуі мүмкін, мысалы, денсаулық жағдайына байланысты, не болмаса негізгі жұмысына қатысты және с.с.)

Қоғамдық жұмыстар кәмелеттік жасқа толмағандар үшін қолданылмайды. Соның өзінде ҚПЖ 10 жылдық көлеміндегі 21 000 бұйрықтың 12 000 – ы 18 бен 24 жас аралығындағыларға арналған, яғни, мәліметтермен алып қарағанда сол уақыттағы қылмыстың үштен бір бөлігін сол жастағылар жасайды делінген.

2004 жылдың 17 желтоқсанында Франция парламенті жыныстық сипаттағы қылмыстары үшін 5 жылға және одан жоғары мерзімге жазасын өтеуге үкімі кесілген тұлғалар электронды браслетті жазасын өтеп шыққаннан кейін тағу керек деген заң қабылдады. Осылайша зорлық сипатындағы қылмыстары үшін қылмыскерлерге заң электронды браслетті 20 жыл, ал рецидивистер үшін 30 жыл бойы тағуды міндеттейді. 2005 жылдың 30 наурызында Израил ИМ ешқайда кетпеу туралы қолхат берген және үй тұтқынындағы соттық отырысты күтуші сезікті тұлғалардың күнделікті жүріп-тұру орнын анықтау үшін электронды браслетті пайдлануға рұқсат берді. 2006 жылдың 19 қаңтарынан Австрияда электронды браслеттерді пайдалану тәжірибесі қолға алына басталды. Бұл тәжірибе ұсақ мүлдік қылмысы үшін сотталған екі тұлғаға шартты түрде мерзімінен бұрын босауына байланысты қолданылуда. Мұндай іс-шараның мақсатқа сай екендігі туралы шешімдерін билік өкілдері 2008 жылы қабылдамақшы.

Эстонияда электронды браслетті бас бостандығынан айыру орнынан босап шыққан қылмыскерлерді аңдуға қатысты қолдану тәжірибесі жүзеге асырылуда. Мұндай заң 2006 жылдың 28 қыркүйегінде қабылданған. Әділет министрлігі пенитенциарлық құқық және іс жүргізу қызметінің басшысы Саале Лаостың ойынша заңның мақсаты - түрмедегілер санын азайтып, қалған түрмедегілерге жақсы жағдай жасаудың қамын туғызу.

Швецияда қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі қылмыстық жаза 1993 жылдың басынан тәжірибе ретінде, ал 1999 жылы жазалардың негізгі жүйесіне еңгізілді. Олардағы қоғамдық жұмыстарға тарту түсінігі біздіңше 1996 жылы қылмыстық кодекске еңгізілген міндетті жұмысқа тартумен пара пар. Бұл дегеніміз айыпты деп танылған тұлға жасаған құқық бұзушылығы үшін бос уақытында ақысыз түрде қоғамға пайдалы еңбек ету болып табылады. Мұнда пробация қызметінің қадағалауында көше сыпыру, дуалдарды сырлау, сонымен қатар мектепке, ауруханаға қажетті жұмыстармен айналысады. Түрмеге қамауға қарағанда қоғамдық жұмыстарға тарту үкімет үшін әлдеқайда экономикалық жағынан арзан болып келеді. Қылмыскерлерді жазасын өтеу барысында қадағалаудың шет елдік тәжірибесі.

АҚШ-та электронды қадағалау заңы 1968 жылы қабылданғанмен электронды браслеттерді 1995 жылдан бері ғана қолдану жүзеге асырылуда. Бұл шартты мерзімге сотталғандар мен ауыр қылмыс жасағандар үшін қолданылады.

Чехиядағы түрмеге жабуға альтернативті жаза түрлері.

Қылмыстар санының өсуі бір ғана мемлекет емес әлемдік тұрғыдағы мәселелердің бірі болып отыр. Сондықтан да болар осы қылмыстылықтың зардабын көбірек тартқан мемлекеттер түрмеге қамауды ең бір осы қылмысқа қарсы тиімді жазалардың бірі деп есептеп жиі тұрғыда қолдану артты. Нәтижесінде түрмедегілер саны өсіп, қазіргі уақытта барлық елдердегі санақ бойынша орта есеппен 8 млн. адам деген деректі құрап отыр.

Түрмеде адамдарды ұстап отыру сол елдің экономикасы үшін әрине белгілі бір салмақ болары анық. Сол себепті кейбір елдер түрмедегілерді қоныс аудару мәселелерімен де таныс екендігі белгілі. Сонымен қатар осы түрмедегілерге қызмет көрсету үшін де мамандар, яғни, штаттың өсуі қажет.

Мұнымен қатар түрмеге отырып шығу деген қылмыскерлерді баулу мектебіне барып қайтумен пара пар болып отыр. Осы іспеттес мәселелермен Чех мемлекеті де таныс болып, 90 жылдардың ортасында қылмыстық заңнамаға жаңа институттар еңгізіле бастады, яғни, бас бостандығынан айыру жазасына қатысты альтернативті қылмыстық жазаларды қолдану қолға алына басталды.

Кемеровада аудан аралық «Мәжбүрлі жұмыс түріндегі қылмыстық жазаны атқарудағы мәселелер» атты ғылыми-практикалық семинар өтті. Адамдарды жұмсақ жазалау үшін қоғамға қандай көмек көрсеткен дұрыс? Мұнда әңгіме барысы құқық бұзушыны бас бостандығынан айыру жазасына емес, қоғамға пайдалы жұмыстарға тарту мақсатына өрбіген.

Сот, прокуратура, жергілікті өзін-өзі басқару орган өкілдері және Сібірдегі барлық жазаны атқарудағы федералды қызмет жұмысшылары арасында мұндай жазаны қайткен күнде дұрыс қолдануға болады деген талқылану жүрді. Бұл жаза елде жуықта енгізілгендіктен, әлі жөнге салына қоймаған. Бұл жазаның мәні мынада: негізгі жұмыстан немесе оқудан бос уақытта сотталған тұлғалар айыбын өтеу мақсатында қоғамға пайдалы ақысыз түрде еңбек етеді. Мамандар бұл жазаны қайда өткеруге болады, сотталған тұлғаларға кім жұмысты іздеуі қажет, жалпы алып қарағанда қоғамға пайдалы дегеніміз қандай жұмыс, қандай жұмыс қоғамға пайдалы деп есептелмейді деген сияқты әлі күнге дау үстінде. Тағы бір түсініксіз жайт мұндай жұмыстар үшін еңбек заңының нормалары сақтала ма, сақталмайды ма?

Ресей ЖАФҚББ жазаларды атқарудағы федералды қызметтің бас басқармасының бостандығынан айырмай жазаны атқару басқармасының бастығы Ручкин Федордың сөзінше, мәселенің түп-төркіні сотталған тұлғалар жұмыс жасайтын кәсіпорындар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары және бақылаушы инспекция аралығындағы толық бірқатар құрылымдардың өзара әрекеттестіктегінде болып отыр.

Латвия заңнамасында бас бостандығынан айыру түріндегі жазаға альтернативті жаза ретінде жазалардың үш түрі ғана қарастырылған, олар:

- ақшалай айыппұл, қоғамдық жұмыс және шартты түрде соттау.

Ақысыз қоғамға пайдалы жұмыс Латвияда 1999 жылы еңгізілген. Олардың өткізілуіне бақылау мен жауапкершілік жергілікті өзін өзі басқару органдарына жүктелген, ал ұзақтығы 50 сағаттан 200 сағатқа дейін. Сотталған тұлға тегін түрде негізгі жұмыс пен оқудан тыс күніне 2-4 сағат жұмыс жасайды. Бұл оның жазаны толығымен 3-4 ай ішінде өткеріп шығуына мүмкіндік береді. Егер де құқық бұзушы белгілі бір ережені сақтамайтын болса қысқа мерзімді қамауға алынады. Алайда бұл жазаны іс жүзіне еңгізу латвиялық мамандардың айтуы бойынша оңай болған жоқ. Олардың ойынша бұл шешім ешқандай дайындықсыз, яғни, мамандарды да дайындамай, қосымша жабдықтар бөлінбестен қабылданып, жүзеге асырылған.

Ұлыбританияда да осы сияқты бас бостандығынан айыру жазасынан бөлек жаза түрін таңдау қолға алынды. Онда 16 мың адаммен қылмыс пен оған тағайындалатын жаза туралы тақырып төңірегінде сұхбат өткізілді.

Мәжбүрлі жұмыс түріндегі жазаға тарту сотталған адамның жұмыс немесе оқу уақытынан тыс мезгілдегі ақысыз түрде жасалатын қоғамға пайдалы жұмыс болып табылады. Бұл жаза түрінің Ресей Федерациясында қалай жүзеге асатынын бақсақ 2001 жылдан кешіктірілмей еңгізілуі тиіс.

РФ ҚК 49 бабында осы жазаға мынадай анықтама беріледі, мәжбүрлі жұмыс ұзақтығы 60 сағаттан 240 сағатқа дейін, ал кәмелеттік жасқа толмаған сотталған тұлға үшін 60 сағаттан 160 сағатқа дейін. Бұл жаза түрін еңгізу БҰҰ-ның түрмеге отырғызумен байланыссыз Стандартты минималды ереже талаптарына сәйкес келеді (Токия ережелері деп аталады). Мұнда сотталған тұлғаның қоғамға пайдалы жұмыс жасауы көзделеді. Қылмыстық-атқару инспекциялары міндетті жұмыс түріндегі жазаны сотталған тұлғаның жергілікті тұрғын-жайы бойынша өтетіреді (РФ ҚАК 25 бап). Мұнда заңнама сотталған тұлғаға өзінің мекен-жайы бойынша жазасын өтеу мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Криминология и профилактика преступлений. Учебник. Под ред. докт. юрид. наук А.И. Алексеева. - М.: МВШМ МВД СССР, 1998. - 224 с.
2. Криминология: Учебник для ВУЗов / Под общей редакцией д.ю.н., профессора А.И. Долговой. - М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. - 320 с.
3. Каиржанов Е. Причинность в криминологии. Алматы, 2002. - 220 с.
4. Понятие советской криминологии. М., 1985. - 120 с.
5. Котова Н.К. Виктимологические проблемы тяжких агрессивных насильственных преступлений: Автореф. дне. канд. - Алматы, 1999. - 30 с.
6. Нуртаев Р.Т. Виктимологические проблемы воздействия на преступность// Предупреждение преступности. №1. 2001. -80с.

Сергій Плешко
(Миколаїв, України)

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

Реалізація конституційного положення із перетворення України в демократичну, соціальну, правову державу вимагає проведення судово-правової реформи для створення ефективного чинного законодавства, а також судової системи, що забезпечує реальний захист прав і свобод людини. Одним із

важливих етапів судово-правової реформи є визначення місця суду присяжних в системі судочинства України. Отже сучасною проблемою суду присяжних в Україні з визначення його правового статусу в повній мірі та визначення місця даного інституту в системі права України загалом.

В одній з публікацій У. Бернем вказував, що судовий контроль вперше було започатковано у Стародавній Греції, зокрема, у місті-державі Афіни, де рішення спеціальних судових колегіальних органів сходять до 500 року до н. е. Вони внаслідок таємного голосування, врешті решт, мали право скасовувати навіть закони. У IV ст. до н. е. ідеї, які були покладені в основу сучасного принципу поділу влади, були висунуті Аристотелем. Пізніше обмеження свавілля влади забезпечувалося судом рівних. Так, у 683 році XIII Толедським собором було прийнято рішення про недопущення у майбутньому будь-якого королівського свавілля, та можливості позбавлення вищих посадовців двору та церкви їх гідності, життя, здоров'я та майна не інакше, як за вироком суду, що складався з рівних йому людей [1, с.28].

Існують відомості про використання терміну «журі» у діяльності утвореного при королі Етельред (бл. 968 р, 23 квітня 1016) англо-саксонського королівства Ексекс в Англії колегіального судового органу, яке приймало рішення з цивільних справ на прохання сторін. Відомості про створення журі дворян з метою вирішення земельних спорів, де, зокрема, стороною міг бути найбільший землевласник — герцог, відслідковуються з рішень герцога нормандського Вільгельма II ще до завоювання ним Англії та отримання у 1066 році титулу її короля [2, с.66].

Після завоювання суд присяжних формувався в Англії протягом двох століть. Спочатку він розглядав виключно земельні та інші майнові суперечки, а потім його компетенція, внаслідок поразки короля у боротьбі з повстанням баронів, була поширена на політичні справи. За статтею 39 Великої Хартії Вольностей 1225 року король був обмежений у праві піддавати вільну людину репресії, яка могла бути засуджена «не інакше як за законним вироком рівних йому осіб [2, с. 73].

Свобода ухвалення рішення і таємниця дорадчої кімнати присяжних засідателів (у тому числі від професійного судді), вважаються одним із кардинальних принципів англійського загального права. Порушення таємниці дорадчої кімнати присяжних тягне безумовне скасування вироку, а систематичні контакти з присяжними безпосередньо після розгляду можуть розцінюватися як неповага до суду. З метою забезпечення незалежності засідателів від сторонніх впливів, у тому числі від суддівського упередження, у США суддям забороняється коментувати і підсумовувати докази в справі. Як відзначає американський вчений Д. Карлен, право на суд присяжних у США відстоюється не стільки на тій підставі, що завдяки йому стимулюється участь громадян у відправленні правосуддя, скільки на тому, що завдяки йому забезпечується кращий захист прав сторін. Це міра недовіри американців до суддів, недовіри, породженої існуючими методами їхнього обрання і кепським функціонуванням судової системи [3, с.70].

Спочатку запровадження суду присяжних йшло одночасно з поширенням колоніальних володінь Британської корони. В інших країнах Європи цей суд засновувався під впливом ліберальних ідей в періоди бурхливих соціальних потрясінь і політичної перебудови. Вперше в континентальній Європі цей суд був заснований у революційній Франції у 1791 р.. Його поява пов'язується з теоретичним відкриттям Ш. Монтеск'є у політичній системі тогочасної Англії принципу «поділу влади». Коли вводився інститут присяжних у Франції, в кінці минулого століття, запевняли, що цей інститут покликаний протидіяти поневоленню і тиранії. Введення суду присяжних в інших європейських країнах відноситься переважно до 1848 і 1889 років, коли уряди під впливом тодішнього настрою народів поступалися їм, погоджуючись допустити їх представників до участі в законодавчій діяльності та у здійсненні правосуддя. Відомий німецький учений Ієрінг стверджував, що суд присяжних є тільки одною зі стадій, із перехідних форм судової організації [4, с.18] Форма ця корисна, можливо навіть необхідна, для встановлення правильних відносин влади і громадян, для постанови нових суспільних установ під охорону суспільної совісті. Але коли це досягнуто й установи усталилися, ввійшли у свою колію, діяльність суду присяжних повинна припинитися, тому, що вона має завдання політичні, а не юридичні.

На сьогодні суд присяжних із загальної кількості розглядає досить невеликий відсоток справ (у США близько 7% цивільних та кримінальних справ). В Канаді щорічно судом присяжних розглядається лише 1% кримінальних справ, в Англії — близько 2%, у США — близько 3%. Це є досить незначним, але для забезпечення участі народу в судовому процесі є достатнім і задовільним [5, с.3].

Отже, можна зробити висновок, що суд присяжних бере свої початки з держав, в яких формувалася англосаксонська правова система, а власне перші справи за участі суду присяжних(в повному розумінні цього терміну) були в Англії і зазнали суттєвих змін і вдосконалення в правовій системі США.

Думку Ієрінга можна доповнити теоретичним поглядом на суть суду присяжних. На сучасному етапі розвитку української держави парламент — є представницьким органом держави, а отже він є втіленням народовладдя оскільки, шляхом вибору народних депутатів народ делегує частину повноважень цьому виборному органу. Народовладдя через парламент діє на судову владу двома шляхами:1. Прийняття законів (саме ця теза показує доцільність використання суду присяжних в країнах із англосаксонською системою права).2. Обрання суддів безстроково.

Отже, суд присяжних є виправданим лише в країнах з англосаксонською системою права, оскільки це є забезпеченням участі народу в формуванні правовою системи (шляхом участі в створенні судових прецедентів).

Щоб точніше визначити роль суду присяжних в Україні, слід розглянути деякі історичні етапи становлення суду присяжних в нашій державі.

Суд присяжних, що ними передбачався, в Україні вводився поетапно. Найперше, у 1867 р., він втілений у практику Харківського, Сумського та Ізюмського судів, які територіально знаходилися ближче до центру імперії. Найпізніше, у 1880 р., суд присяжних отримав практичне застосування на теренах Правобережної України — у Київському, Уманському, Кам'янець-Подільському, Житомирському та Луцькому судах [6, с. 11].

Після введення суду присяжних у практику судочинства число противників останнього не зменшилося. Водночас у суспільстві зростала кількість його прихильників. Тодішня наукова дискусія щодо суду присяжних була досить напруженою і складною. Це зумовлювалося низкою проблем, що стосувалися діяльності даного інституту судочинства, нерозв'язаністю їх як у практичному, так і у теоретичному відношеннях.

Одним з головних аргументів проти введення суду присяжних була наявність спеціальних знань для вирішення кримінальних справ. Відомо, що необхідно не тільки володіти такими знаннями, а й уміло їх застосовувати, для чого потрібно навик, що купується тільки в процесі судової діяльності.

Заперечення проти цього аргументу ґрунтувалися на тому, що процесуальна діяльність розпадається на дві частини: встановлення фактичної сторони справи та застосування правової норми. Остання передбачає спеціальні юридичні знання, але перша зводиться до «звичайної логічної діяльності, в основі якої лежать спільні початку мислення і дані досвіду». Тому, чим ширше перші і багатше представлені останні, тим більш здібні суд до належного вирішення питання [7, с. 34].

Прихильники інституту присяжних засідателів відзначали також, що в професійних суддів виробляється однобічність мислення, упередження на користь винності.

Аргументом проти суду присяжних була і неосвіченість російського народу. Передбачалося, що незнання законів присяжними спричинить значну кількість виправдувальних вердиктів. Як показала судова практика, основною причиною постанови виправдувальних вироків було слабе попереднє слідство у кримінальній справі, а не відсутність спеціальних знань у присяжних. У зв'язку з цим можна стверджувати, що інститут присяжних засідателів був стимулом кращої роботи судових слідчих, спонукав виробляти розслідування кримінальної справи якісно, досконально, об'єктивно, пред'являти звинувачення обґрунтовано, тим самим сприяв реалізації цілей кримінального судочинства: покаранню винних та недопущенню покарання невинних у скоєнні злочинів.

Необхідно відзначити, що кримінальне законодавство того часу було сильно застарілим і вже не відповідало реальному житті. Нерідко санкція кримінального закону явно не відповідала вині підсудного. Тому формальне рішення справи по букві закону нерідко суперечило здоровому глузду. Причини злочинності взагалі і кожного окремого злочину зокрема в той період значною мірою були зумовлені соціально-економічним становищем Росії. Такі мотиви, як голод і злидні, нерідко ставали причиною поблажливості присяжних при винесенні ними вердикту.

Присяжні засідателі все частіше показували свою незалежність від адміністрації, що призвело уряд до необхідності зміни законодавства. У циркулярі Міністерства юстиції від 28 лютого 1874 р. головам окружних судів зазначалося, що в деяких окружних судах відсоток виправдувальних вироків склав 40 - 50%, і справлялося на вимогу про надання у Міністерство юстиції особливих роз'яснень, якщо кількість виправдувальних вироків перевищить 20% від загального числа. В період з 9 травня 1878 по 7 липня 1889 р. був прийнятий ряд законів, що змінили Судові статuti 1864 р., юрисдикція суду присяжних була істотно скорочена [2, с.336], з компетенції суду присяжних були вилучені справи про опір влади, про вбивство і замах на вбивство посадових осіб. За результатами даного дослідження можна виділити ряд недоліків суду присяжних: недостатність необхідних знань присяжними, обмеженість кола справ, які розглядають судом присяжних, правова недоцільність даного інституту для романо-германської правової системи, де народ бере участь в створенні законодавства через виборні органи (на відмінну від прецеденту, який формується за результатом судових розглядів). Виходячи з вищезазначених тез, можна зробити висновок, що суд присяжних не потрібен в Україні в загалі.

Література:

1. Бернем У. Суд присяжних заседателей / У. Бернем. — М.: Изд-во МНИМП, 1995. — 128 с.
2. Шишкін В.І. Судові системи країн світу: навч. посібник: у 3-х кн. / В. І. Шишкін. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — Кн. 1. — 420 с.
3. Гейнц Р. Очерк английского судопроизводства и суда присяжних / Р. Гейнц. - СПб. - 1966. — 470 с.
4. Гуценко К.Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, А. В. Головкин, Б. А. Филимонов. — М.: «Зерцало-М», 2001. — 318 с.
5. Тертишник В. М. Суд присяжних: суть ідей, історичний досвід, перспективи становлення та актуальні проблеми сьогодення / В. М. Тертишник // Юридична Україна. — 2003. — № 8. — С. 3-9.
6. Маляренко В. Позитиви і негативи суду присяжних / В. Маляренко // Право України, 2000.— № 3. — С. 9-14.
7. Куцин М. М. Суд присяжних: за і проти / М. М. Куцин // Вісник Національного Університету Внутрішніх справ. — 2005. — № 31. — С. 32-42.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук доцент Тунтула Олександра Сергіївна.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МЕТОД ПІЗНАННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

На сучасному етапі свого розвитку теорія держави і права стикається з великою кількістю проблем, вирішення яких є суттєво важливим для подальшого прогресу цієї фундаментальної юридичної науки. Серед них слід зазначити і питання співвідношення держави і права, і межі державного та правового втручання у суспільні відносини, місце і значення права у суспільстві, його співвідношення з іншими соціальними регуляторами, місце держави в організації суспільства та інші. У зв'язку з вищезазначеним значення методології важко перебільшити. Її значення важко переоцінити, адже це є не що інше, як умова без якої неможливе пізнання складних, взаємопов'язаних явищ та процесів державно-правової дійсності, їх сутності та впливу на життя соціуму, тому проблема співвідношення методології та теорії держави і права є актуальною.

У зв'язку з вищезазначеним нами були визначені наступні завдання:

- дослідити особливості методології як науки;
- визначити її роль у теорії держави і права;
- з'ясувати значення діалектичного методу пізнання у вивченні державно-правових явищ.

Перейдемо до розгляду поняття методології. Пропонуємо розглянути визначення, розроблене філософією: методологія – це сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання й практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Вважаємо за необхідне зробити акцент на суттєвому уточненні відомого російського методолога Д. Керімова, який підкреслює, що методологію не слід ототожнювати з сукупністю, простим поєднанням теоретико-світоглядних концепцій. Це явище інтегральне, певний «звод законів» наукового пізнання, який «об'єднує низку компонентів: світорозуміння й фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони й категорії, загальні і конкретні наукові методи».[2, с.46,47]

Виокремлюють два рівні методології в залежності від структури та рівня об'єктів пізнання: загальна методологія та галузева. Якщо загальна методологія – це сукупність світоглядних методів, мета якої полягає у реалізації глибинного підходу до вивчення навколишньої дійсності, то галузева методологія використовується для дослідження певного визначеного кола споріднених предметів, явищ, процесів. У даному випадку такою є методологія юридичної науки.

Отже, методологія теорії держави і права – це багаторівнева, інтегральна система вихідних для науки про державу і право фундаментальних світоглядних принципів та різних методів, за допомогою яких пізнаються закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права, вдосконалюється понятійно-категоріальний апарат юриспруденції.[1,с.40]

Теорію держави і права не слід сприймати як сукупність «готових» істин, догм, закономірностей. Це жива наука, що активно розвивається, поповнює свій арсенал різними підходами та методами, адже саме приріст нових засобів пізнання може забезпечити збільшення теоретичної бази, поглиблення уявлень про закономірності, яким підпорядковуються такі складні явища, як держава і права [4, с.15].

Російський дослідник-правознавець Лазарев вважає, що теорія і метод виникають одночасно, вони генетично пов'язані, до них слід застосовувати подібні вимоги, а саме: не лише результат, а й сам шлях до нього повинні бути істинними. Якщо теорія змінює свій зміст, що відбувається на сучасному етапі деідеологізації наукового знання, повинен бути змінений (доповнений, оновлений) і власне метод. Відомий вчений Френсіс Бекон стверджував, що мистецтво відкриття росло разом з цим відкриттям. Але слід пам'ятати, що метод і теорія не тотожні одне одному. Навіть незважаючи на досить стійкий взаємозв'язок та взаємодоповнення, вони не можуть і не повинні замінювати або підмінювати одне одного [4,с.17].

Методологія теорії держави і права стикається зі значною кількістю проблем. Однією з найактуальніших серед них, на нашу думку, постає питання деідеологізації наукового знання. Саме методологічне оновлення є одним із засобів вирішення цієї проблеми, адже відмова від пут гіпертрофованої ідеологізації, від догматики класового підходу до вивчення державно-правових явищ, пошук передової методології – це різкий стрибок, прогрес у вітчизняній науці, коли невірна, відстала методологія – це не що інше, як її стагнація та регрес. Відмова від моністичного підходу призводить до розвитку плюралізму наукових досліджень, розмаїття наукових поглядів і концепцій. Цей постійний пошук нового є необхідною умовою для приросту теоретичного знання, поглиблення уявлень про існуючі державно-правові явища, закономірності, яким вони підпорядковуються. У світоглядному плані спостерігається активний перехід від вузькокласових пізнавальних підходів до підходів, що зорієнтовані на загальнолюдські цінності, дотримання принципу верховенства права, гуманізму, соціальної справедливості, гідності і т.д. Але перехід від монізму до плюралізму не означає заміну одного на інше, відмову від усього того, що було напрацьовано раніше. Адже ,забуваючи своє минуле, ми, на жаль, знову можемо зіткнутися з допущеними помилками. Необхідно виходити з принципу додатковості, а не заміни одного уявлення іншим [1, с.40].

Важливість методологічного оновлення знаходить своє підтвердження у двох аспектах. У якості першого слід зазначити кінцеву мету, яку виконує теорія держави і права у системі наук та в житті суспільства, а саме служить державно-правовій практиці, сприяє активному й творчому, демократичному й справедливому використанню державних і правових інститутів, підвищує ефективність правотворчої,

право реалізаційної, правоохоронної та інших видів юридичної практики. Другий, але не менш важливий, полягає у методологічному характері теорії держави і права як науки. Теоретики права О.С. Іоффе, М.Д. Шаргородський зазначають, що «методологічна наука – це наука, що розробляє методи наукового дослідження». Дійсно, одне з основних завдань цієї науки полягає у всебічній розробці методів, які надалі використовуються для вивчення державно-правових явищ. Значення теорії держави і права полягає у тому, що вона вносить певну методологічну єдність у вивчення спеціальних проблем, що досліджуються галузевими юридичними науками, узагальнює результати їх досліджень, з'єднує юридичну науку у цілому з іншими гуманітарними.

Перейдемо до розгляду «структурною» одиниці методології - методу. Цей термін, що перекладається з грецької як «шлях до чого-небудь», у загальному позначає спосіб, за допомогою якого досягається необхідна мета та виконуються відповідні завдання.

Відомий античний філософ Платон розглядав метод як шлях, що веде до істини; дослідник Н. Алексєєв вважав, що метод – це система ідеальних засобів.

Метод, як сукупність правил та принципів, що забезпечують правильне застосування понять і категорій у пізнанні, повинен відображати специфіку процесу пізнання, тобто як і в якій послідовності його треба здійснювати, які сторони необхідно вивчати, а від яких можна абстрагуватися, як необхідно визначати шляхи досягнення певної мети.

Науковий метод є вираженням основного змісту набутого знання, його принципів особливостей, закономірностей його власного розвитку.

Аналіз наукових джерел, проведений нами, дозволив визначити, що метод – це визначена система принципів, приписів, вимог, що повинна орієнтувати суб'єкта пізнання на рішення конкретного науково-практичного завдання, на досягнення визначеного результату в певній сфері. Стосовно юриспруденції слід зазначити, що метод повинен відповідати природі досліджуваного предмета – природі права [1, с. 45].

У сучасній науці до метода пред'являються певні вимоги. По-перше, він повинен бути дійсно науковим, істинним, тобто витікати з досягнень практики. По-друге, його значення – відображати об'єктивні закони буття, враховуючи особливість предмета вивчення. По-третє, метод має адекватно відображатися у свідомості суб'єкта, останній повинен чітко розуміти процес отримання нового знання за допомогою того чи іншого метода. Предмет теорії держави і права тісно пов'язаний з методом, адже якщо теорія намагається з'ясувати закономірності державно-правових явищ, їх сутність, зміст, то метод спрямовує її у певне русло пізнання, орієнтує на використання тих чи інших пізнавальних підходів для аналізу й розуміння цих явищ, закономірностей між ними. В основі метода лежить теорія, без неї він стає безпредметним. У свою чергу необхідно підкреслити, що лише та теорія, яка має в своєму арсеналі дійсно адекватні методи, може створити істинну наукову картину предмету пізнання.

Розглянемо загальнонаукові методи пізнання державно-правових явищ: діалектичний, метафізичний, ідеалістичний та матеріалістичний. На нашу думку, теорія держави і права найбільш тяжіє до діалектичного методу, адже саме він забезпечує можливість встановлення закономірностей розвитку державно-правових явищ, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, а, отже, забезпечує одні з найголовніших завдань даної юридичної науки. Розглянемо діалектичний метод більш детально.

Термін «діалектика» спочатку позначав вміння вести спір, полеміку. Давньогрецькі філософи, такі як Сократ, Платон, вважали, що зіткнення суперечливих, протилежних думок – найкращих засіб для отримання нового, істинного знання. Відомий творець античної діалектики Геракліт казав, що двічі увійти в одну й ту саму річку неможливо, чим підкреслював плинність часу і власне те, що світ, природа знаходяться у безперервному русі, розвитку.

Проте в найбільш повній, систематизованій формі діалектика була розвинена у вченні німецького філософа Гегеля, який теоретично підсумував історію діалектики та просунувся набагато далі своїх попередників. Він розробив на ідеалістичній основі систему діалектичного світобачення, діалектичний метод і діалектичну логіку, відкрив основні закони діалектики. На нашу думку, одним з найцікавіших аспектів його доробку є ідея діалектичної тріади: Гегель вважав, що розвиток будь-якого явища, ідеї відбувається в три етапи, тобто проходить діалектичну тріаду – тезу, антитезу та синтез. Спочатку виникає деяка вихідна ідея, теорія чи рух - теза. Вона скоріше за все викличе протилежність, опозицію, оскільки буде небезспірним, тобто матиме слабкі місця. Протилежна їй ідея має назву антитеза, адже вона спрямована проти першої. Боротьба між тезою та антитезою продовжується до тих пір, поки не знаходиться таке рішення, яке в певних відношеннях виходить за рамки як першої, так і другої, визнаючи їх відносну цінність і намагаючись зберегти їх переваги і уникнути недоліків. Це рішення, яке є третім діалектичним шагом, називається синтезом. Ми вважаємо, що принцип діалектичної тріади повинен стати одним із основних способів розгляду та аналізу державно-правових явищ. Це дасть можливість оцінити їх повною мірою, більш детально та коректно. Також цей спосіб може знайти своє застосування у запровадженні будь-яких державно-владних рішень, що забезпечить вищий рівень законодавчої техніки (наприклад, процедура громадського обговорення).[5, с. 117]

Сутність діалектичного методу пізнання державно-правових явищ полягає в тому, що все в суспільстві, як і в природі, перебувають у взаємозв'язку, у постійному русі (прогресивному чи регресивному) та розвитку, все взаємопов'язане, має свій початок і кінець, причину та наслідок. Процес пізнання відбувається на підставі законів та категорій діалектики, а саме: закону єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення, і філософських категорій: явище і суть, форма і зміст, причина і наслідок, конкретне і абстрактне і т.д.

У розвитку держави і суспільства відбувається поступовий перехід від нижчих форм до вищих, досконаліших. Але існує й регресивний розвиток, що передбачає занепад, що спричинений різноманітними причинами (моральними, ідеологічними, політичними, економічними) та має різний ступінь інтенсивності. Нерідко процесу розвитку та деградації відбуваються паралельно (одні політичні явища активно розвиваються у той час, коли інші поступово занепадають). Діалектичний метод стосовно вивчення держави і права має значну перевагу, адже, використовуючи принцип історизму, досліджується появу того чи іншого державно-правового явища, його розвиток, етапи, крізь які воно пройшло, та сучасний стан. Однак не все може бути пізнане за допомогою діалектики. Встановлюючи закономірності розвитку, вона можливості відстежити певну динаміку розвитку, еволюцію, але не завжди цього достатньо. Іноді необхідно з'ясувати статичний стан явища на сучасному етапі, наприклад, рівень законності, правової культури українського суспільства, що дозволяє зробити метафізичний метод пізнання [3, с. 24, 25].

Отже, значення методології у теорії держави і права важко перебільшити, адже саме завдяки їй здійснюється процес отримання нового знання. Оптимальною методологічною основою для вивчення державно-правових явищ ми вважаємо діалектичний метод пізнання, адже він дає можливість дослідити та встановити закономірності розвитку цих явищ, побачити їх у процесі існування, проаналізувати зміни, які відбуваються з ними протягом певного періоду часу. Закономірності минулого постають найважливішим джерелом для правильного прогнозування майбутнього, розуміння глибинних причинно-наслідкових зв'язків, які спричинюють будь-які зміни. На нашу думку, діалектичний метод дасть можливість теоретикам держави і права не лише вірно оцінити сучасний цих явищ в Україні, а й запропонувати найбільш оптимальні шляхи вдосконалення державно-правового механізму.

Література:

1. Актуальні проблеми теорії держави та права : навчальний посібник / Тимченко С.М. [та ін.]. – 2-ге вид., стереотип. – Київ : КНТ. – 288 с.
2. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Керимов Д.А. - 2-е изд. - М.:Аванта+, 2001. – 559 с.
3. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / Котюк В.О. - К.:Атіка, 2005. – 592 с.
4. Общая теория права и государства: учебник / В.В. Лазарева. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2001. — 520с.
5. Філософський енциклопедичний словник / НАНУ; Ін-тут філософ. ім. Г.С.Сковороди; Ред.кол.: В.І.Шинкарук, Є.К.Бистрицький, М.О.Булатов та ін. – Київ : Абрис, 2002. – 742с.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, Теремцова Ніна Володимирівна.

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ**A. To'raboyev
(NamDU, O'zbekiston)****IJODIY TAFAKKUR JARAYONI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR**

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda ta'lim jarayonini qayta qurishda uning mazmunini yangilash, unga milliy ruh berish, o'zbek xalqining tarixi, aql-zakovati asosida boyitishga e'tibor qaratilmoqda. Natijada, o'quv dasturlari, darsliklar yangilanib, o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini oshirib bormoqda. SHu bilan birga, o'quvchilarning dars jarayonida bilishga qiziqishlarini, ulami aqliy mehnat qilishga chorlaydigan ta'lim usullari ham qo'llanilmoqda. O'qish jarayonida "o'yin vaziyatlari"ni yaratishga tayanuvchi bilimga oid o'yinlar ham o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rag'batlantiruvchi qimmatli usullardan biridir. O'quvchilarning ijodiy tafakkurini tashkil qilish jarayonida o'qitishning emotsional qiziqtirish, bilimga oid bahslashuv, hayotiy vaziyatlarni tahlil qilishga, bilishga doir o'yinlar, o'quv-munozaralari muvaffaqiyatga erishish uchun vaziyat yaratish kabi usullaridan foydalaniladi. Bu usullarning hammasi og'zaki, ko'rgazmali, amaliy va boshqa o'qitish metodlariga qo'shimcha rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning o'quv faoliyatiga bo'lgan qiziqishlari ijodiy tafakkur faoliyatini qo'llab-quvvatlaydiki, dars o'tish usullarini bilib, o'z ishida tatbiq etish o'qituvchilarga alohida kasbiy mahorat kasb etadi, ta'limning sifati va samaradorligini ta'minlaydi.

Ijodiy tafakkur tayyor bilim va ko'nikmalardan foydalanish jarayonidan farqli o'laroq reproduktiv tafakkur deb ataladi va u bevosita ijod jarayoni bilan bog'liqdir.

Ijodiy tafakkur jarayoni tafakkurning turlaridan biri hisoblanadi va u S.L.Rubinshteyn, L.I.Aniferova, A.V.Brushlinskiy, A.M.Matyushkin, K.A.Tixomirovlar va yana qator olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Ma'lumki tafakkur tayyor bilimlar bilan ishlash emas balki S.L.Rubinshteyn ta'kidlaganidek, yangi bilimlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladigan mahsuldor jarayon, faol ijodiy faoliyat turidir. Bilimlarning faqat fikriy jarayonning natijalarini, balki jarayonning o'zini ham tadqiq qilish zaruriyati haqida yozishadi. Chunki tafakkur jarayoni natijasidan faqat mustahkam bilimlar, balki haqiqiy, mustaqil, mahsuldor, ijodiy tafakkur jarayoni kuzatiladi. Ma'lumki, maxsus psixologik konsepsiyaning asosida shunday fikr yotadi: psixikani mavjudligining asosiy usuli uning jarayon sifatida mavjudligidir. Tafakkur jarayon sifatida xarakterlanadi va insonning ob'ekti bilan uzluksiz o'zaro ta'siridan tashkil topadi.

Darhaqiqat, tafakkuri o'zi yangi bilimlarni kashf etadi, bunda u ilgari mavjud bo'lgan bilimlardan foydalanadi. Demak, yangi narsani kashf etishni tashkil etish yangi bilimlarni egallash imkoniyatini beradi va nihoyat tafakkur jarayonini rivojlantiradi. Bu holatlar tafakkur psixologiyasining mazmun mohiyatini ochib berishga bevosita xizmat qiladi.

Ta'kidlash joizki, nafaqat muammoning muvaffaqiyatli yechimi, balki uning yechimi yo'qligi (yechishdagi omadsizlik) tafakkur deb atalgan fikriy jarayonning mahsuli hisoblanadi. Gap shundaki, aynan psixik jarayonning natijasi (dastavval fikriy jarayonning) bu natijasi mavjud va shuning uchun u nafaqat masalaning topilgan yoki topilmagan yechimining konkret predmetli mazmuni bilan xarakterlanadi, balki bu masalani yechish jarayonida bunda aniqroq hodisalar kuzatiladi. Masalaning konkret predmetli mazmuni chuqur tahlil qilganimizda insonda yangi psixik yangi tuzilmalar shakllanadi tafakkurning nisbatan adekvat usullari, uning qilayotgan usullariga emotsional munosabati va natijaning psixologik xarakteristikasi bo'lib, unga faqatgina tafakkur jarayoni natijasidagina erishish mumkin.

Bilimlarning shakllanishi va o'zlashtirilishi tafakkurning jarayonligini tushuntirishga xizmat qiladi.

Ma'lumki, hayot sharoitlarining be'toxtov o'zgarib borishi qoida bo'yicha o'zgaruvchanlik, dinamizm, jarayonlilik singari tushunchalarni fanga kiritishni taqozo qiladi. Bunda o'zgarishlar ta'sirida ilgari mavjud bo'lgan tushunchalarga nisbatan ulardan farq qiluvchi yangi nimadir paydo bo'ladi. Voqeylikning bunday aks ettirilishida atrof dunyoning yangi, nisbatan muhim xususiyatlar va munosabatlar yuzaga chiqadi. Bu holat psixologiya fanida bevosita tafakkur jarayoni bilan tushuntiriladi.

Tafakkur o'ta muhim hisoblangan yangining izlanishi va kashf etilishi jarayonidir. Hatto yoshgina murg'ak ham fikriy faoliyatning elementar turlari shakllanishi evaziga atrof voqeylikda yangi narsani kashf qila boradi. Masalan, bola u yoki bu qo'g'irchoqning qurilmasi ustida bosh qotiradi, odamlar o'rtasidagi ba'zi munosabatlarni tushunishga harakat qiladi, bola nisbatan murakkabroq ko'nikma va malakalarga ega bo'la boradi, natijada bizning yosh fikr yurituvchimiz ba'zi ilk kashfiyotlarni qila boradi, ilgari tushunmagan narsalarni tushuna boradi.

Ijodiy tafakkur jarayoniga ta'sir qiluvchi omillardan biri bu fantaziya qobiliyati hisoblanadi. Fantaziyaning muhim xususiyati shundaki, u voqeylikni qanday bo'lsa shundayligicha emas, balki o'zgartirilgan holda aks ettiradi. Fantaziya jarayoni quyidagi operatsiyalarni amalga oshirish natijasida amalga oshiriladi. Predmet obrazi bo'laklarga bo'linadi, ob'ektlarning hajmi o'zgartiriladi ob'ekt qismlari bog'lanadi predmet yasaladi obrazlar fikran kuchaytiriladi o'zga ob'ektlarga o'tkaziladi obrazlar fikran zaiflashtiriladi umumlashtirish asosida yangi obrazlar yaratiladi.

Fantaziya yuqoridagi ta'kidlangan operatsiyalarni bajara borib, yangi obrazlarni dunyoga keltiradi. Ijodiy tafakkur jarayonining ijodiylikini belgilab beruvchi narsa ham aslida fantaziya qobiliyati hisoblanadi.

Kuzatuvchanlik ham ijodiy tafakkur jarayonini belgilab beruvchi muhim omillardandir. Kuzatuvchanlik deganda hayotda bo'layotgan barcha voqea - hodisalarga, undagi mayda- chuydaliklarga e'tiborni doimiy qaratish tushuniladi. Kuzatuvchanlik natijasida ijodiy tafakkur jarayoni uchun muhim elementlar to'planadi va ijodiy tafakkurda ulardan unumli foydalaniladi.

O'ziga ishonch muhim kategoriya hisoblanib, ijodiy tafakkur jarayonining oqimiga, tezligiga ta'sir qiladi. Ijodiy tafakkur jarayoni o'ziga ishonchi bor kishilarda tezroq va chuqurroq kechadi.

Diqqat inson ruhiy faolligining ma'lum ob'ektiga yo'naltirilganligi sifatida ijodiy tafakkur jarayoni shakllanishiga bevosita ta'sir qiluvchi psixologik omil hisoblanadi. Chunki ijodiy tafakkur jarayonida ijodiy faollikni ma'lum muddatga ijod ob'ektiga yo'naltirish talab etiladi. Ijodiy jarayonning o'ziga xos tomoni shundaki, u ijod mahsuli dunyoga kelmaguncha diqqatni talab etadi va oylab, hatto yillab davom etishi mumkin. Shu nuqtai nazardan diqqat ijodiy tafakkurning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillardan biridir. Ijodiy tafakkur jarayonida ijodkorning empatiya deb atalgan xarakteristikasi ham muhim ahamiyat kasb etilishi ma'lum bo'ldi. Empatiya, ma'lumki, o'zgalardardiga, sherik bo'la bilishlik qobiliyatidir. Ijod jarayonining muhim xususiyati shundaki, xayol obrazlari yaratilishi jarayonida o'zgalarning, ayniqsa, obrazlarning emotsional holatiga chuqur kirib ketishlik talab etiladi.

Ijodiy tafakkur jarayonining shakllanishiga xotira ham o'z xissasini qo'shadi. Ma'lumki, ijod jarayonining markazida badiiy obrazlar yotadi. Badiiy obrazlar esa o'z navbatida xayol obrazlarining mahsulidir. Xayol obrazlarining paydo bo'lishida shubhasiz xotirada saqlanadigan ma'lumotlardan, obrazlardan foydalaniladi. Xotiraning o'zidagi ma'lumot, voqea - hodisalami qaytadan joylashtirish jarayonining o'zi aslida ijodiy jarayon hisoblanadi. Xotirada jonlantirilgan obrazlarning ijodiy tafakkur jarayonidagi o'mi katta ekanligini ayrim ilmiy tadqiqot natijalari tasdiqlaydi.

Shunday qilib, biz yuqorida ijodiy tafakkur jarayonining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi psixologik omillar modelini hukmingizga havola etdik. To'g'ri, psixologik omillar natijasida so'zsiz ijodiy tafakkur jarayoni shakllanadi. Biroq biz yuqorida sanalgan psixologik omillardan tashqari yana boshqa omillar ham mavjudki, ular bilvosita bo'lsada, ijodiy tafakkur jarayoniga psixologik ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganimizda o'quvchilarining ijodiy tafakkurini shakllanishida ta'lim - tarbiya muassasalari asosiy rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda o'quvchilarning ijodiy tafakkurini yuksak darajada shakllanishin ulardagi fantaziyaning rivojlanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Karimov I.A. Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyot omili.-T:O'zbekiston. 1995.y
2. E.G'oziev «Psixologiya» Toshkent "O'qituvchi", 1994.y.
3. E.G'oziev «Tafakkur psixologiyasi» Toshkent "O'qituvchi", 1990y.
4. M.G. Davletshin. « Umumiy psixologiya». T. ToshDPU. 2002. y.

**Хадиша Ауезова, Айкерим Мурзалиева, Жулдыз Абенова
(Жезказган, Казахстан)**

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Мектепке дейінгі кезде сөзді меңгеру және игеру үрдісі аяқталады. 7 жасқа қарай тіл баланың қарым-қатынасының және ойлауының құралы болып табылады. Сөйлеудің *дыбыстық жағы* дамиды. Кіші мектеп оқушылары өздерінің сөйлеу ерекшеліктерін түсіне бастайды, сөздерді дұрыс естіп, дұрыс айтады. *Сөздік қоры* қарқынды дами түседі. Кейбіреулерінде көп, кейбіреулерде аз болады. Сөздің *грамматикалық құрылымы* дамиды. Сөйлем құру тек сан жағынан емес, сапа жағынан да үлкен өзгерістерге ұшырайды. Мектеп жасына дейінгі балалар бар сөздік қорына негізделе отырып, тілдің тиісті ережелерін пайдаланып, мыңдаған жаңа сөйлемдерді құрай бастайды. Олар бұл кезде тіпті жоқ сөйлемдерді де құрастырып шығарады. Сонымен қатар қолданатын сөзін бала тым өткір және ұқсастырып күлдіріп айтуға да шеберлігі дами бастайды.

Егер сәбидің сөйлеуі көбінесе ситуацияға тәуелді келсе, мектепке дейінгілерде сөйлем контекстіге сай құрала бастайды. Контекстіге байланысты сөйлеу деп сөйлеушілердің қасында тыңдап отырғандар әңгіме не жөнінде болып отырғанын білмесе де сол айтылған сөздің тікелей мәнісіне қарап, соны айқын түсіне алуын айтады. Кейде бала өз-өзіне арнап сөйлейді. Сөйлеудің бұл түрін Ж.Пиаже *эгоцентрикалық сөйлеу* деп атаған. Үнсіз сөйлеу мектепке дейінгілерде әлі қалыптаспағандықтан, ойын естіріп өз-өзіне айтады. Демек, эгоцентрикалық сөйлеу деп өзгелерге арналған емес, баланың өзіне арналған ойды жеткізудің ерекше түрін айтады. Бала ой үстінде өзіне сөз арнағанда, сол сөзді тірек ретінде пайдаланады. әйтпесе оның ойлана алуы мүмкін емес. Ж.Пиаже эгоцентрикалық сөйлеу балада 7 жасқа дейін сақталады да кейін өзінен өзі жоқ болып кетеді деген тұжырымды айтады. Бұған Л.С.Выготский қарсы шығып, 7 жасқа толғанда эгоцентрикалық сөйлеу жоғалып кетпейді, ол кейін баланың үнсіз сөйлеуіне айналады деген. Л.С.Выготскийдің пікірінше үнсіз сөйлеу сырттай естіртіп сөйлеудің негізінде дамиды.

Мектепке дейінгі кезең – ес процесінің дамуы үшін ең қолайлы кезең. Бұл кезеңде *ырықсыз ес* басым. Себебі, бала бір нәрсені есінде сақтау үшін ешқандай мақсат қоймайды. Ол үшін қызықты оқиға, әрекеттер жеңіл есте қалады, сондай-ақ сөздік материал есте жақсы сақталады. Ертегі, әңгіме, кино кейіпкерлері есте жақсы сақталады. Мектепке дейінгі жастың орта шенінде (4-5 жасқа қарай) *ырықты ес* қалыптаса бастайды. Саналы, мақсатты түрде есте қалдыру тек эпизодты түрде көрінеді. (Ойынның түріне қарай атқарылатын әрекеттерді есіне түсіреді).

Мектепке дейінгі кезде баланың қабылдауы көп жоспарлы болады. Ақырындап апперцепция дами бастайды- қабылдауға өзінің тәжірибиесінің әсері. Жас бойынша апперцепцияның рөлі ұлғая түседі.

Қабылдаудың мағыналылығы пайда болады. Оның ішінде ырықты әрекеттер бөлініп шығады – бақылау, байқау, іздеу. Осы кезде қабылдаудың дамуына сөйлеу әсер етеді. Бала қасиеттердің, белгілердің атауын, түрлі объектілердің және олардың арасындағы қатынастар күйін белсенді қолдана бастайды. Заттар мен құбылыстардың қасиеттерін атайды. Арнайы ұымдастырылған қабылдау құбылысты дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. Бала картинаның мазмұнын да дұрыс түсіне алады.

Ойлаудың дамуындағы негізгі бағыт- *көрнекі-әрекеттіктен көрнекі-бейнелікке өту*. Мектепке дейінгі бала бейнелі түрде ойлайды, бәрақ әлі қисын ой жүгірту дамымаған. Мектепке дейінгі жастың соңына қарай жалпылауға, байланыс орнатуға деген тенденция байқалады [1, с. 231-260].

А.Н.Леонтьевтің айтуынша мектепке дейінгі кезең «тұлғаның алғашқы қырларының қалыптасу кезеңі», дәл осы кезде негізгі тұлғалық механизмдер мен құрылымдар қалыптасады. Бір-бірімен тығыз байланысты эмоционалды және мотивациялық сфералар дамиды, өзіндік сана-сезім қалыптасады.

Мектепке дейінгі жастағы балаға сабырлы эмоционалдылық тән, күшті аффективтілік және мәнсіз конфликтілер болмайды. Эмоционалды үрдістер теңдестірілген. Мектеп жасына дейінгі бала қалай әрекет ете бастайды, оның оның болашақ нәтижесін бейнелейтін эмоционалды бейне қалыптасады. Егер ол үлкендер қолдау көрсетпейтін немесе көңілінен шықпайтын нәтижені көрсе, балада мазасыздану пайда болады. Осы кезеңде эмоционалды үрдістердің құрылымы өзгереді. Аффектінің мазмұны өзгереді – эмоциялардың шеңбері ұлғаяды. Мектепке дейінгі жастағы балаларда көптеп кездесеін эмоциялар-басқаға жаны ашу, бірге күйзелу – онсыз балалармен біріккен іс-әрекет және қарым-қатынастың күрделі формасы болуы мүмкін емес. Баланың ойлеу елестері эмоционалды сипатқа ие, оның барлық іс-әрекеттері эмоционалды қанық [2, с. 54].

Осы кезде қалыптасатын ең маңызды тұлғалық механизм *мотивтердің бағыныштылығы* ол мектепке дейінгі жастың басында пайда болады және ары қарай дамиды. Баланың тұлғасының қалыптасуын мотивациялық сферасының өзгерісімен байланыстырады. Мектепке дейінгі баланың мотиві түрлі күшке және мәнге ие. Осы жаста бала көп заттың ішінен таңдау жағдайында дұрыс шешім қабылдай алады. Ол өзінің талабын басу мүмкіндігіне ие болады. Бұл күшті мотивтің арқасында жүзеге асады, мысалы тартымды ойыншыққа назар аудармау. Осы кезеңде жаңа мотивтер пайда болады. Бала қарым-қатынастың жаңа жүйесіне, іс-әрекеттің жаңа түріне енеді. Бұл мотивтер өзіндік бағалаудың қалыптасуымен байланысты, өзін сүю-жетістікке жету мотиві, жарысу, бақталасу; моральды норманы меңгерумен байланысты мотивтер.

Осы кезеңде баланың индивидуалды *мотивациялық сферасы* қалыптасады. Баладағы түрлі мотивтер тұрақтылыққа ие болады. Тұрақты мотивтердің ортасында *басым мотивтер* болады.

Мектеп жасына дейінгі бала этикалық қоғамда қалыптасқан *норманы игере* бастайды, ол қылықтарды мораль нормасы бойынша бағалауды, өзінің мінез-құлқын осы нормаларға бағындыруды үйрене бастайды. Алғашқыда бала басқа балалар немесе әдебиет кейіпкерлерін бағалауды үйренеді, кейін өзінің әрекеттерін бағалауды үйренеді.

Өзіндік сана-сезім мектепке дейінгі жастың соңына қарай қалыптасады. Өзіндік сана-сезімнің дамуы өзіндік бағалаумен тығыз байланысты.

Өзіндік сана-сезім дамуының тағы бір бағыты- өзінің *күйзелістерін ұғыну*.

Осы кезеңге жыныстық теңдестірілу тән: бала өзінің ұл немес қыз екенін түсінеді. Олар өздеріне қатысты мінез-құлық стилін меңгереді. Ұлдардың көбісі күшті, батыл, болуға ұмтылады, көптеген қыздар – ұқыпты, икемді болып келеді. Мектепке дейінгі жастың соңында қыздар мен ұлдар барлық ойында бірге ойнамайды, оларда ерекше ойындар пайда болады- тек ұлдар үшін, тек қыздар үшін.

Өзін уақыт бойынша түсіну басталады. 6-7 жастағы балада өзінің өткен шағы есінде болады, осы шақты және болашақты түсіне бастайды.

Рөлдік немесе шығармашылық ойын мектепке дейінгі жаста пайда болады. Бұл балалар өздеріне ересектердің іс-әрекетін және олардың қарым-қатынасын жалпыланған формада, ойын жағдайында қайталайды. Осы кезеңде сюжетпен ойнау пайда болады. Кейінірек бейнелік-рөлдік ойын пайда болады. Режиссерлік және бейнелі-рөлдік ойындар сюжетті-рөлдік ойынның қайнар көзі болып табылады, кейінірек олардың ішінен *ережелік ойын* бөлініп шығады. Сюжетті-рөлдік ойында балалар адамдардың рөлін және олардың қарым-қатынасын қайталайды. Ережемен ойнауда рөл екінші жоспарға ауысады және басты мәселе ойынның ережесін нақты орындау.

Әрбір ойында өзінің *ойын шарты* бар – оған қатысатын балалар, қуыршақтар, басқа ойыншықтар және заттар.

Сюжет-ойында көрініс беретін ақиқат сферасы.

Ойын әрекеттерінің, рөлдер мен ойын ережелерінің дамуы бүкіл мектепке дейінгі жасты қамтиды.

Сонымен ойын өзгереді және мектепке дейінгі жастың соңында дамудың жоғарғы деңгейіне жетеді. Ойынның дамуында екі негізгі фаза немесе сатыны бөліп көрсетеді. Бірінші сатыға (3-5 жас) адамдардың шынайы әрекеттерінің логикасы қайталануы тән, ойынның мазмұны заттық әрекет. Екінші сатыда (5-7 жас) адамдар арасындағы шынайы қатынас модельденеді және ойынның мазмұны ересек адамның іс-әрекетінің қоғамдық мәні, әлеуметтік қатынастар.

Ойын – мектепке дейінгі жаста жетекші іс-әрекет, ол баланың дамуына үлкен әсер етеді. Ойында балалар бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуге үйренеді.

Ойын тек құрбыларымен қарым-қатынасқа түсуге ғана қабілеттендіріп қоймайды, сондай-ақ баланың *ырықты мінез-құлқын* қалыптастырады. Өзінің мінез-құлқын басқару механизмі- ережеге бағыну ойында қалыптасады, сосын ол іс-әрекеттің басқа түрінде де көрініс береді.

Ойында сондай-ақ баланың *мотивациялық-қажеттілік сферасы* дамиды. Іс-әрекеттің мақсатқа байланысты жаңа мотивтері пайда болады.

Ойынның сюжетін және күрделі рөлдерін ойлап табуда, дамыған рөлдік ойында *шығармашылық қиял* қалыптасады. Ойын ырықты естің қалыптасуына мүмкіндік береді.

6 жасар балалардың тұлғасының ерекшеліктері оқу процесінде едәуір қиындықтар тудырады. Мектепке психологиялық дайындық- мотивациялық, интеллектуалды сфералардың және ырықтылық сферасының дамуының жоғарғы деңгейін шамалаушы күрделі құрылым. Әдетте, психологиялық дайындықтың екі аспектісін көрсетеді- тұлғалық (мотивациялық) және интеллектуалдылық дайындық.

Мектепте оқуға тұлғалық дайындық, баланың жаңа әлеуметтік жағдайға ұмтылуы – бұл бастауыш мектеп оқушысының көптеген психологиялық ерекшелігінің қалыптасуына негіз және алғышарт болып табылады. Бұл жерде мектеп міндеттеріне деген жауапкершілікті қатынас орнайды, бала ол үшін қызықты нәрсені ғана орындап қоймайды, сондай-ақ кез-келген оқу жұмысын орындауға тырысады.

Оқуға деген қатынасынан басқа, бала үшін мұғалімге деген, құрбыларына, өзіне деген қатынасы маңызды орынға ие. Психикалық дамуы жоғары балаларға құрбылармен *кооперативті-жарыстық қатынас* тән. Мектепке тұлғалық дайындыққа *өзіне деген* белгілі бір қатынастың болуы да кіреді. Өнімді оқу-іс-әрекеті баланың өзінің қабілетіне, жұмысының нәтижесіне, мінез-құлқына деген адекватты қатынасын білдіреді. Оқушының өзіндік бағалауы жоғары болмауы керек.

Ойлау процестері – жалпылау, объектілерді салыстыру, жіктеу, айқын белгілерін бөліп шығару мен қорытынды жасау тәсілдерімен байланысты. Бала танымдық белсенділікке ие болуы керек.

Мектеп жасына дейінгі балалардың ақыл-ойының дамуындағы негізгі ұғымдар: балдырғандарды жас кезеңдерге бөлу, мектеп жасына дейінгі балалардың түрлі кезеңдеріндегі іс-әрекеттерінің жетекші түрі, сензитивті кезең, дағдарыс кезеңі, баланың тікелей сезімдік және нақты бейнелеу арқылы дүниетанымның дамуы, баланың шындықты жанама және жалпылау тәсілдері арқылы танымының өсуі, алты және жеті жастағы балаларды мектептегі оқуға психологиялық тұрғыдан даярлау.

Әдебиеттер:

1. Обухова Л.Ф. Детская психология. М. 1998
2. Выготский Л.С. Лекции по психологии. СПб.: Союз, 1997. - 144 с.

Катерина Балабанова
(Київ,Україна)

ВПЛИВ МЕДІА: ІСТОРІЧНИЙ ОГЛЯД

У сучасному світі людина щодня отримує безліч медіаповідомлень. Інтерес до медіавпливу, виник разом з масовою комунікацією. Громадськість завжди була стурбована негативним впливом певного повідомлення або систем повідомлень, а також цікавилася потенційним просоціальним впливом інших медіаповідомлень.

Про психологічний вплив медіа почали говорити ще з моменту появи в 1450 році першого друкарського верстата. Іноді історичні свідчення використовувалися для того, щоб вести хроніку виражених змін громадської думки або колективної поведінки внаслідок масованого впливу масової інформації на аудиторію. В інших випадках цей вплив був не настільки явним, але стурбованість супротивників ЗМІ з приводу медіавпливу на інших людей спонукала їх до різних акцій протесту.

Прагнення захистити не себе, а абстрактних «інших» людей від впливу мас-медіа зазвичай пояснювалося ефектом третьої особи. При цьому індивід вважає, що інші споживачі масової інформації більш сприйнятливі до навіювання та негативного впливу медіа.

У статті розглядається історія феномена громадської стурбованості діяльністю ЗМІ та наводяться історичні приклади наслідків медіавпливу на громадську думку і поведінку людей.

Медіавплив – це вплив засобів масової інформації на життєдіяльність людини. У даний час питання медіавпливу добре вивчене на теоретичному рівні. Більшість досліджень у цій області виконані за кордоном. Велику увагу медіавпливу приділили у своїх роботах Дж. Брайант і С. Томпсон [1], У. Ліппман [2], Н. Луман [3], Е. Ноель-Нойман [4], Г. Маклюєн [5], Р. Харріс [6]. Для розуміння різних комунікативних процесів та їх впливу багато дослідників розробляли наочні моделі, що ілюструють їх теорії: моделі комунікації, моделі комунікативних процесів, моделі, які пояснюють феномен медіавпливу.

Психологічний вплив ЗМІ Дженнінгз Брайант, Сузан Томпсон у своїй праці «Основи впливу ЗМІ» розглядає в ракурсі причинно-наслідкових відносин, де в якості «причини» виступає інформація, що надходить через різні засоби комунікації [1]. Як правило, при лабораторних дослідженнях впливу масової інформації на психіку і поведінку, що проводяться соціологами і психологами-біхевіористами, приймаються суворі заходи безпеки, завдяки звести до мінімуму вплив сторонніх чинників і забезпечити точність вимірювань. Такий метод дозволяє вченим безпосередньо спостерігати результати впливу засобів масової інформації на індивіда. Історики, навпаки, обмежені ретроспективною оцінкою, коли наслідки впливу ЗМІ у формі документально зафіксованих відгуків, суджень і дій постають особливо яскравими і неоднозначними. Більш того, якщо соціологи та біхевіористи збирають дані про наслідки медіавпливу, проводячи експерименти і досліджуючи індивідуальних споживачів масової інформації (іноді

одного-єдиного споживача), історики використовують узагальнені дані архівних матеріалів, обмежуючись дослідженням соціальних проявів впливу ЗМІ.

Слід зазначити, що наведені нижче історичні факти стосуються не девіантних, але типових проявів впливу масової інформації. Несуттєві або мінімальні прояви медіавпливу можуть і не потрапити в поле зору вченого. Сучасна історія рясніє яскравими прикладами того, що безсумнівно є проявами впливу ЗМІ на психологію і поведінку. Це особливо стосується тих випадків, коли споживачі масової інформації реагували на тривожні повідомлення.

Історичні свідчення показують, що спочатку тільки влада усвідомлювала потенційне соціальний вплив друкованого слова. Багато державних лідерів боялися наслідків загальної грамотності та доступності друкованої продукції і прагнули до здійснення контролю над публікаціями, щоб позбавити опозицію права голосу. Такий страх перед впливовістю мас-медіа все ще залишається у багатьох тоталітарних суспільствах, де лідери контролюють діяльність ЗМІ, щоб залишатися при владі.

Поява нових технологій і поширення грамотності в XIX столітті призвело до виникнення нових форм комунікації, а саме масової комунікації. З цього часу заклопотаність наслідками медіавпливу виражається не тільки представниками освіченої еліти, але також індивідами і групами всіх верств суспільства: від президента до батьків, від представників інтелігенції до студентів-першокурсників.

Ці історичні приклади вираження стурбованості негативним впливом ЗМІ на суспільство були настільки помітними, що впливали на законодавство, визначали державну політику і привертали увагу численних дослідників.

Історія західної цивілізації рясніє прикладами спроб зовнішнього втручання в діяльність ЗМІ. Контроль над медіа брав різні форми: заборона небажаної інформації або введення цензури, використання пропаганди або застосування заходів фізичного впливу до редакторів або журналістів. Контроль над ЗМІ здійснювався державними чиновниками, духовними особами та іншими агентами.

Найбільш яскраві приклади стурбованості наслідками медіавпливу на маси – неодноразові випадки заборони владою певної інформації. Незабаром після винаходу друкарського верстата церковна і правляча верхівка суспільства висловила стурбованість впливовістю друкованого слова. Можновладці використовували винахід у своїх власних інтересах і вводили цензуру, щоб не допустити публікації опозиційних матеріалів. Наприклад, у середині XVI століття католицька церква вимагала ввести заборону на протестантську літературу. У 1559 році папа Павло IV заснував «Індекс заборонених книг» – список літератури, що підлягає вилученню з обігу. Крім протестантських памфлетів, туди входила порнографія, окултні книги та друковані матеріали опозиції.

Мартін Лютер та інші протестантські лідери використовували друкарський верстат для масового поширення реформістської літератури. Поширення протестантських брошур через друковані майстерні Європи супроводжувалося жорстокими репресіями по відношенню до бунтаря, що наважився користуватися друкованим верстатом без санкції католицької церкви. Друкарів, викритих у поширенні реформістської літератури, кидали в темниці або спалювали на вогнищах інквізиції.

На початку XVI століття король Англії Генріх VIII був настільки заклопотаний впливом друкованого слова, що створив Зоряну палату – спеціальну судову колегію, яка розглядала справи про друковані матеріали, що ображають найвищу гідність. Також Генріх VIII наполягав на системі ліцензування, що дозволяє здійснювати суворий контроль за діяльністю англійської преси.

Наприкінці XVIII століття видання Бенджаміна Франкліна Баха «Ауґога» було рупором республіканських ідей у США. Запальні статті Баха сколихнули громадську думку і викликали бурю відгуків: влада погрожує залучити видання «Ауґога» до суду за державну зраду; комерсанти, які дотримуються федералістських поглядів, відкликали з «Ауґога» свою рекламу і заборонили продавати видання в належних їм закладах. Прагнучи утримати під контролем вираз опозиційних поглядів, федералісти видали один з найбільш жорстких законів в історії США – акт 1798 року про підбурювання до заколоту. Він був прийнятий за часів Французької революції в спробі запобігти поширенню профранцузьких настроїв в американській пресі.

Ще одним свідченням незадоволеності діяльністю ЗМІ можуть служити масові заворушення, спрямовані проти окремих видань або редакторів, відповідальних за публікацію. В історії можна знайти безліч прикладів самосуду натовпу над співробітниками різних медіа. Одним з найстрашніших проявів масового невдоволення було побиття в Балтіморі співробітників «Federal Republican», радикальної газети, що виступала проти американської участі у війні 1812 року.

Масові заворушення на ґрунті расової ворожнечі були пов'язані не тільки з діяльністю преси, щонайменше, один випадок заворушень був викликаний кінофільмом. На початку XX століття на екранах США з'явилася провокаційна кінострічка «Народження нації», яка призвела до масових погромів в чорних кварталах. З позиції переваги білої раси у фільмі висвітлювалися події Громадянської війни, Реконструкції та розповідалося про зародження Ку-Клукс-Клану.

Громадська заклопотаність негативним впливом сцен насильства та жорстокості не є винятковим надбанням XX століття. На початку XIX століття в англійській журналістиці з'явилася нова течія, яка пізніше була успішно прийнята дешевими щоденними газетами Нового світу. У британській пресі гумористичні репортажі про злодіїв, бешкетників набирали широку популярність серед читачів і отримували досить безсторонню оцінку критиків.

Поява в 1833 році в США видання «Sun», що спеціалізувалося на кримінальній хроніці, викликала таку ж суперечливу реакцію. З одного боку, нове видання завоювало численних відданих шанувальників. З

іншого боку, акцент на скандалах і насильстві викликав критику з приводу згубного впливу таких матеріалів на читачів, коло яких безперервно розширювалося [1, с.47].

Після того, як кіно стало популярним засобом масової інформації на початку ХХ століття, почав вивчався зв'язок змісту кінофільмів з рівнем злочинності серед неповнолітніх. Критичні роздуми Фредеріка Уердема з приводу впливу коміксів на психологію підлітків, спричинили позачергове скликання сенатської комісії з розслідування злочинності серед неповнолітніх. Була утворена Американська асоціація коміксів, прийнятий кодекс, який забороняє, серед іншого, еротичні зображення і сцени насильства.

В останні роки багато хто звинувачує сучасні книги і фільми, сучасну музику і комп'ютерні ігри в тому, що вони закликають молодь до насильства і агресії, що підлітки скоюють злочини, наслідуючи героїв фільмів і книг. Сьогодні страх у споживачів масової інформації, особливо у дітей, пов'язаний з демонстрацією фільмів жахів і репортажами про реальні події. Виявляючи занепокоєність згубним впливом медіа, з'являються наукові дослідження з даної проблеми.

Отже, історія рясніє прикладами, що ілюструють вплив медіа. Це і соціальні зміни, викликані поширенням нових медіа технологій, і випадки державного втручання в діяльність преси, випадки громадських акцій проти насильства в ЗМІ; дії, спрямовані проти співробітників видань, відповідальних за публікацію провокаційних матеріалів, та паніка споживачів масової інформації як реакція на медіавплив.

Реальні наслідки медіавпливу в історичному контексті неможливо довести емпірично. Але задовго до початку наукових досліджень і застосування аналітичних методів для вивчення впливу медіа, про його наслідки здогадувалися, їх відчували, вони документально фіксувалися.

Література:

1. Брайант, Дженнінгз, Томпсон, Сузан. Основи впливу ЗМІ / Д. Брайант, С. Томпсон. – М.: Видавничий дім «Вільямс», 2004. – 432 с.
2. Липпман Уолтер. Общественное мнение / У. Липпман /Пер. с англ. Т.В. Барчуновой Редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. — М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
3. Луман Н. Реальность масс-медиа/ Н. Луман. – М., 2005. – 256 с.
4. Маклюэн Г.М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Г. Маклюэн. – М., 2003.
5. Нозль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Нозль-Нойман. – М., 1996.

Д. Д. Боймирзаева
(Наманган, Узбекистан)

ЛОЖЬ КАК ЗАЩИТНЫЙ МЕХАНИЗМ В ПОВЕДЕНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Дошкольное детство – период познания мира человеческих отношений. Это период первоначального становления личности, возникновение эмоционального предвосхищения последствий своего поведения, самооценки, усложнение и осознание переживаний, обогащение новыми чувствами и мотивами эмоционально-потребностной сферы.

Проблемами детской лжи занимались многие отечественные и зарубежные ученые: Знаков В.В., Ильин И.А., Х. Хартшорн, Шеталова А., Штерн В., Экман П. и другие.

При этом важно подчеркнуть, что особую значимость имеют исследования по проблеме возникновения лжи у детей младшего дошкольного возраста, поскольку именно данная возрастная группа через несколько лет будет определять морально-нравственный и психологический облик граждан своей страны, а в ближайшем будущем составит основной слой людей, от которых в значительной мере будет зависеть ее развитие. Дошкольный возраст является периодом, в котором впервые возникает система соподчинённых мотивов, создающих единство личности и именно поэтому его следует считать периодом первоначального, фактического склада личности.

Ложь – это утверждение, заведомо не соответствующее истине и высказанное в таком виде сознательно.

Иногда ложью называют непредумышленное создание и удержание мнения, которое передающий может считать истинным, но несоответствие истине которого доказано, подтверждено и известно, но для этого случая чаще применяется термин «заблуждение».

Описанное позволяет конкретизировать понятие «ложь». С содержательной стороны ложь – это сознательное искажение знаемой истины, совершаемое с определенной целью и намерениями. Синонимичным по значению понятию «ложь» является понятие «интенциальная дезинформация». Оно является характеристикой коммуникативного процесса, в рамках которого коммуникатор, с определенными намерениями, сообщает ложную информацию, обладая истинным знанием. Сознательное искажение информации (т.е. ложь) приобретает особое значение только при высказывании сообщения. Ложь существует как некоторый момент взаимодействия людей и является одним из феноменов общения.

Различные проявления лжи постоянно обнаруживаются в ситуациях межличностного общения, в социальных и межгрупповых отношениях. Это может привести к усилению тенденций взаимной недоверчивости в среде, в обществе.

Дети дошкольного возраста начинают говорить неправду в период активного развития речи и воображения. Это наиболее значительные достижения в психическом развитии ребёнка. Речь ложится в

основу формування його логічного мислення, а воображення дозволяє абстрагуватися від непосредственно воспринимаемой реальности и мысленно познать то, что нельзя пощупать, увидеть или услышать. Функции сознания ребёнка как бы удваиваются: с одной стороны, он продолжает постигать окружающую действительность, а с другой осваивает мир воображения, игры и фантазий.

Одна из главных причин лжи маленького человека – это недоверие к взрослым. Ребёнок говорит неправду, поскольку боится, что его накажут за проступок. Этот страх не появляется в душе малыша беспричинно. В нём виноваты мы, взрослые.

Другой причиной детской лжи может быть желание самоутвердиться. Такое болезненное стремление порой тоже развивается в ребёнке из-за антипедагогического обращения с ним взрослых. Это приукрашивание черт собственного характера и качеств своих близких, это потребность выдавать желаемое за действительное. Нужно внимательно прислушаться к подобной лжи и попытаться найти в ней истину.

Следующий вариант детской лжи – откровенная игра, фантазирование на заданную тему и без всякой темы. Это значит, что у ребёнка живой, любознательный ум. И такую замечательную способность необходимо развивать и поощрять. Можно присоединиться к малышу и пофантазировать вместе с ним. Общение с ребёнком поможет лучше понять его желание мечтать, создаст основу для взаимного доверия и духовной близости.

Ребёнку требуется много времени, чтобы уяснить разницу между действительностью и мечтой. У детей преобладает стремление разрешать реальные проблемы фантастическими способами. До семи лет малыши часто путают, что происходит на самом деле, а что – понарошку. Воображение – одно из ценных качеств личности, его надо не разрушать, а направлять в нужное русло.

Дети младше пяти лет не придают особого значения лжи. Они просто играют, и победа для них менее важна, чем сам процесс соревнования. Дети от пяти до семи лет более склонны к обману в игре. Они обычно осознают, что поступают нечестно, но не придают большого значения обману. К восьми годам ребёнок уже хорошо понимает. Что врать плохо. И если в таком возрасте он продолжает обманывать, это может быть обусловлено более серьёзными причинами, чем желанием выиграть, например чувством неполноценности и желанием казаться лучше, чем он есть на самом деле.

По содержанию можно выделить следующие основные виды лжи: искажение правды, умолчание и жульничество. Хотя, узнав о том, что ребёнок обманул нас, мы в равной степени огорчаемся и искажению истинных событий, и их сокрытию. А спокойнее и увереннее чувствуем себя, когда понимаем мотивы лжи. Но проблема состоит в том, что дети лгут по какой-то одной причине, обычно это целый комплекс мотивов: стремление избежать наказания, страх унижения, нежелание оказаться доносчиком, защита товарищей.

Причиной детской лжи может явиться и страх разочаровать взрослых. Ребёнок старается во всём соответствовать их требованиям. Ожидая от малышей, что они будут хорошо себя вести, станут примерными учениками, мы неосознанно оказываем на них сильное психологическое давление. Оно может исходить как от родителей, так и от учителей. Многие дети считают, что от хороших оценок зависит их будущее. И если они не оправдывают ожиданий взрослых, не успевают в школе, то чувствуют, что у них нет другого выхода, кроме как обманывать. В таких случаях ложь выполняет функцию защитного механизма от чрезмерного прессинга.

Причины детской лжи могут быть следующими: попытка избежать наказания; стремление привлечь к себе внимание; наличие у ребёнка проблем, требующих решения; защита от стрессовых ситуаций; дурной пример окружающих – как детей, так и взрослых.

Чтобы дети не врали, необходимо исключить причины, порождающие обман. Ведь ребёнок становится лжецом поневоле, так как ему не хватает нашего внимания, любви, заботы. Но начинать следует не с ребёнка, а в первую очередь необходимо перевоспитать самих себя. Измените своё отношение к малышу, и вы увидите, как ложь постепенно исчезнет благодаря вашему вниманию, вашим добрым взаимоотношениям с ним. Наберитесь терпения, потому что за один день эту проблему не решить. Помните, что воспитывая в ребёнке правдивость, надо всё время стараться не переусердствовать.

Людмила Дратвина
(Гомель, Беларусь)

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДОШКОЛЬНИКОВ

К настоящему времени в отечественной и зарубежной психологии накоплено немало теоретических и экспериментальных работ, исследующих вопросы общей природы речи, ее видов, функций и механизмов, ее роли в общем психическом развитии (Э. Бейтс, Ш.П. Бутон, Л.С. Выготский, Н.И. Жинкин, А.Н. Леонтьев, А.А. Леонтьев, А.Р. Лурия, Ж. Пиаже, С.Л.Рубинштейн, Д. Слобин, Т.Н. Ушакова и др.). Речь определяется как исторически сложившаяся форма общения людей посредством языка. Речевое общение осуществляется по законам данного языка, который представляет собой систему фонетических, лексических, грамматических и стилистических средств и правил общения. Речь занимает ключевое место в системе высших психических функций и является основным механизмом мышления, сознательной деятельности человека. Вне речи невозможно формирование личности.

Особое значение приобретает речь в дошкольном возрасте, поскольку это период активного усвоения ребенком разговорного языка, становления и развития всех сторон речи – фонетической, лексической, грамматической (Ж. Пиаже, Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов и др.). Полноценное владение родным языком в дошкольном детстве является необходимым условием решения задач умственного, эстетического и нравственного воспитания детей в максимально сенситивный период развития. Чем раньше будет начато обучение родному языку, тем свободнее ребенок будет им пользоваться в дальнейшем.

В дошкольном возрасте расширяется круг общения детей. Становясь более самостоятельными, дети выходят за рамки узкосемейных связей и начинают общаться с более широким кругом людей, особенно со сверстниками. Расширение круга общения требует от ребенка полноценного овладения средствами общения, основным из которых является речь. Высокие требования к развитию речи предъявляет и усложняющаяся деятельность ребенка.

В отечественной психологии выделяются три основных направления разработки психолого-педагогических проблем развития речи дошкольников, совершенствования содержания и методов обучения родному языку: структурное (формирование разных структурных уровней системы языка); функциональное (формирование навыков владения языком в его коммуникативной функции, развитие связной речи, речевого общения); когнитивное, познавательное (формирование способностей к элементарному осознанию явлений языка и речи). Все направления взаимосвязаны, так как вопросы развития осознания языковых явлений включаются в проблематику всех исследований, изучающих разные стороны развития речи дошкольников.

К основным задачам развития речи дошкольников относятся: воспитание звуковой культуры речи, обогащение и активизация словаря, формирование грамматического строя речи, обучение связной речи [1]. Они решаются на протяжении всего дошкольного детства, при этом содержание речевой работы постепенно усложняется, меняются методы обучения.

В дошкольном детстве ребенок овладевает, прежде всего, диалогической речью, которая имеет свои специфические особенности, проявляющиеся в использовании языковых средств, допустимых в разговорной речи, но неприемлемых в построении монолога, который строится по законам литературного языка (М.М. Бахтин, А.А. Леонтьев, Л.В. Щерба, Л.П. Якубинский). Только специальное речевое воспитание подводит ребенка к овладению связной речью, которая представляет собой развернутое высказывание, состоящее из нескольких или многих предложений, разделенных по функционально-смысловому типу на описание, повествование, рассуждение.

Развитие связной речи ребенка происходит в тесной взаимосвязи с освоением звуковой стороны, словарного состава, грамматического строя языка. Важной составной частью общеречевой работы является развитие образной речи. Воспитание интереса к художественному слову, умение использовать средства художественной выразительности в самостоятельном высказывании приводит к развитию у детей поэтического слуха, и на этой основе развивается его способность к словесному творчеству.

Речевое воспитание рассматривается в исследованиях как взаимодействие педагога и ребенка, овладевающего родным языком. Эта проблема тесно связана с обучением родному языку, т.е. педагогическим процессом, в ходе которого осуществляется формирование у ребенка речевых умений и навыков. На этой основе происходит развитие его речи: понимание смысла слова и обогащение словаря, усвоение системы языковых понятий и закономерностей в области морфологии, словообразования, синтаксиса, овладение звуковой культурой речи, формирование связной речи.

Обучение языку рассматривается не только как овладение ребенком языковыми навыками, но как овладение коммуникативными умениями; отсюда важнейшей задачей становится не только формирование культуры речи, но и культуры общения (В.Д. Давыдов, А.Н. Леонтьев, М.И. Лисина, Б.Ф. Ломов).

У детей пяти лет происходит становление монологической речи, появляется особая чувствительность к звуковой, смысловой и грамматической стороне слова (А.Н. Гвоздев, Н.И. Жинкин, Л.Е. Журова, А.В. Запорожец, Ф.А. Сохин, Г.А. Тумакова, Н.Х. Швачкин, Д.Б. Эльконин). Д.Б. Эльконин считал, что на пятом году жизни у ребенка появляется такая форма речи как сообщения в виде монолога. А.В. Запорожец, сравнивая речь дошкольника среднего и младшего возраста, отмечал, что и по содержанию, и по своему строению речь первого сложнее. Ребенок пятого года жизни расширяет сферу своего общения, он уже в состоянии рассказать не только непосредственно воспринимаемые обстоятельства, но и то, что было воспринято (или сказано) раньше. Начинается активное употребление определений. Изменение в строении речи (подчинение предложений в соответствии с характером описываемых явлений), по мнению А.В. Запорожца, связано с появлением рассуждающего, логического мышления. Вместе с тем в речи ребенка пятого года жизни сохраняются черты предыдущего этапа развития: в рассказывании ребенок часто пользуется указательными местоимениями «этот», «там»; встречаются и самые разнообразные ошибки в звуковом оформлении высказывания.

В педагогических исследованиях, посвященных вопросам развития речи детей дошкольного возраста, подчеркивается роль всех сторон речи в становлении связной монологической речи (Г.М. Лямина и др.).

Исследователи подчеркивают необходимость учитывать при воспитании звуковой культуры речи, что у детей пятого года жизни несмотря на особую чувствительность к явлениям языка, осознание произносительных умений, наблюдается несовершенство произношения многих звуков (М.М. Алексеева, А.И. Максаков, Е.И. Радина, Г.А. Тумакова, М.Ф. Фомичева). Именно на пятом году жизни у ребенка

совершенствуются и элементы звуковой стороны слова, необходимые для оформления высказывания (темп, дикция, сила голоса и интонационная выразительность). М.М. Алексеева указывает на зависимость стиля связной речи от владения ребенком произносительной нормой и использования просодических единиц.

Вопросы развития словаря детей пятого года жизни рассматривались с точки зрения его обогащения, понимания значения, точности словоупотребления в активной речи (В.И. Логинова, А.П. Иваненко, В.И. Яшина, А.А. Смага). Исследователи отмечают роль работы со словом, особенно над его смысловой стороной, в развитии связной речи, способствующей формированию осознанного употребления языковых средств в речевом высказывании.

Формирование грамматического строя речи детей пятого года жизни изучали в том или ином аспекте М.С. Лаврик, Г.М. Лямина, А.Г. Тамбовцева, Е.А. Федеравичене, В.И. Ядэшко и др. Так, Г.М. Лямина подчеркивает, что на пятом году жизни морфологический строй речи значительно усложняется. В высказываниях детей появляются разнообразные части речи и слова, которые выражают состояние и переживание человека. Все это позволяет сделать вывод, что пятый год жизни благоприятен для развития связной речи.

В. И. Ядэшко отмечает возрастание количества сложных предложений в речи детей пятого года жизни, и этот факт она связывает с увеличением случаев неправильного согласования слов в предложениях, «в то время как грамматическое оформление союзной связи между отдельными предложениями значительно улучшается» [2, с. 38]. Усложнение структуры предложений связано, по мнению В.И. Ядэшко, с расширением словарного запаса, пониманием значения слова, а, следовательно, с развитием мышления. Вместе с тем в высказываниях детей встречаются грамматические ошибки, которые затрудняют изложение, не всегда соблюдается в высказываниях необходимая временная последовательность. Все эти особенности относятся к характеристике речи детей среднего дошкольного возраста.

Развитие связной речи детей средней группы рассматривалось чаще как подготовка к обучению рассказыванию в старшем дошкольном возрасте, что нашло отражение в программах воспитания дошкольников [3].

Дети среднего дошкольного возраста могут четко выделять структурные части описания, раскрывая микротемы, пользуясь разнообразными способами связей между частями высказывания и в сравнительном описании (А.А. Зрожевская, Ф.А. Сохин).

Психологи (Л.С. Выготский, А.Н. Гвоздев, Д.Б. Эльконин и др.) и методисты (М.М. Алексеева, А.М. Бородич, О.М. Дьяченко, Т.В. Лаврентьева, О.С. Ушакова, В.И. Яшина и др.) выделяют следующие особенности развития речи старших дошкольников:

1) звуковая культура речи: у детей пяти лет развивается речевое дыхание, способность четко произносить шипящие, свистящие, сонорные звуки, дифференцируя их в речи, сравнивать речь сверстников и свою с речью взрослых, обнаруживать несоответствия, речь становится отчетливой; совершенствуется слуховое восприятие и развивается фонематический слух, дети могут различать определенные группы звуков, выделять из группы слов, фраз слова, в которых есть заданные звуки; умение использовать в своей речи средства интонационной выразительности, дети овладевают повествовательной, вопросительной и восклицательной интонациями; старшие дошкольники способны регулировать громкость голоса в различных жизненных ситуациях, умеют менять темп речи в зависимости от обстоятельств;

2) грамматический строй речи: пятилетние дети начинают овладевать и синтаксической стороной речи, они активно занимаются словотворчеством, словоизменением и словообразованием, создавая множество неологизмов, появляется критическое отношение к грамматическим ошибкам, умение контролировать свою речь; в старшем дошкольном возрасте развиваются умения произвольного использования грамматических средств и анализа грамматических фактов, самостоятельно образовывать слова, подбирая нужный суффикс, возрастает удельный вес простых распространенных предложений, сложносочиненных и сложноподчиненных предложений;

3) лексическая сторона речи: у детей пяти лет развивается способность использовать обобщающие слова, группировать предметы в категории по родовому признаку.

Таким образом, развитие речи дошкольников происходит в направлении совершенствования ее практического употребления в общении с окружающими людьми, способствуя перестройке психических процессов, орудием мышления.

Литература:

1. Основные задачи речевого развития дошкольника // Дошкольное воспитание. Традиции и современность. – Вып. 3. М., 1996.
2. Ядэшко, В.И. Развитие речи детей от трёх до пяти лет: о формировании предложений в речи детей / В.И. Ядэшко. – М.: Просвещение, 1966. – 96с.
3. Истоки: Примерная образовательная программа дошкольного образования. – 5-е изд. – М.: ТЦ Сфера, 2014. – 161 с.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

Ляззат Кабанбаева, Сымбат Абдигалиева
(Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы)

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚАТЫНАСТАРЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Рухани-адамгершілік қатынастар (РАҚ) мәселесі бойынша психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге талдау жасау, сондай-ақ болашақ мұғалімдердің РАҚ жағдайы туралы байқау, белгілеу эксперименттері барысында алынған мәліметтер бізге студенттердің РАҚ дамуының бірнеше жүйелі кезеңдерін анықтауға және ол қатынастардың психологиялық-педагогикалық жолдарын айқындауға мүмкіндік береді.

Болашақ мұғалімдер РАҚ дамуының кезеңдері РАҚ дамуы моделіне енгізілген, онда төмендегідей блоктар көрсетілген: дамудың ішкі факторлары (студент тұлғасының қатысым, өзін-өзі тану және өзін-өзі жетілдіруіндегі қажеттіліктер; өзінің және басқа адамдардың ішкі әлеміне деген қызығушылық); дамудың сыртқы факторлары (ЖОО-дағы жалпы білім және тәрбие беру кеңістігіндегі рухани-адамгершілік атмосфера, оқытушы-профессорлық құрам әрекеті, білімгерлердің әрекеті); болашақ мұғалімдердің рухани-адамгершілік қатынастарына когнитивті, конгитивті-әрекетті және сезімдік-әрекеттік ықпал ету кезеңдері, тұлғаны дамытудың формалары мен әдістері, іске қосу механизмдері (идентификация, рефлексия, түсіну және әсерлену, жанамалық).

РАҚ модельдерінің тиімділігі төмендегі психологиялық-педагогикалық шарттардың сақталуы мен жүзеге асырылуы арқылы қамтамасыз етіледі:

- ЖОО-ның оқыту-тәрбиелеу үдерісінде рухани-адамгершілік қатынастарды бекіту;
- болашақ мұғалімдер білімінің, әсерінің және мінез-құлқының қазіргі қоғамның рухани-адамгершілік мұраттарына барабар болуы;
- «оқытушы-студент», «студент-оқытушы», «студент-студент» жүйесінде диалогтық және полилогтық қатысым барысында рухани-адамгершілік ақпаратты рефлексивті-перцептивті алмасу;
- студенттің рухани-адамгершілік өсуі үшін қажеттіліктерін ескере отырып, оны жеке психологиялық қолдаумен қамтамасыз ету;
- оларды тұлға үшін маңызды фактор ретінде түсіну және сезіну арқылы рухани-адамгершілік қатынастарды интериоризациялау;
- тұлға ЖОО-ның оқыту-тәрбиелеу кеңістігінде қабылдаған рухани-адамгершілік қатынастарды бекіту және экстериоризациялау;

Қазіргі қоғамда ұстаздың жаңа келбеті қандай болу керек екендігі туралы пікірталас БАҚ (газет, журнал) беттерінде, радио және телеарналарда бірнеше жылдан бері талқыланып келеді. Мәселен, В.Н.Максимова: «...мектепке белгілі нәтижелерге қол жеткізе алатын жаңа үлгідегі педагог қажет. Ол пәндік оқыту барысында құзіретті маман. Жаңа тұрпаттағы мұғалімге тек заттық қатынастар емес, сонымен қатар кәсіби сана болуы қажет...» деп жазады [1].

Республикадағы жағдайдың өзгеруін ескере келе, ҚР Білім және ғылым министрлігі «Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын» жасады, онда білім берудегі басым бағыт ретінде тәрбие көрсетіледі, тәрбие берудің басты міндеті «мектеп оқушыларының бойында азаматтық жауапкершілікті және құқықтық сананы, руханилық пен мәдениеттілікті, жігерлілікті, өз бетімен әрекет ете білуді, толеранттылықты, сәтті әлеуметтенуге қабілеттілікті қалыптастыру» деп анықталған [2]. Мектеп оқушысының бойында аталған қасиеттерді қалыптастыру сол қасиеттерге өзінің бойынан табылатын педагогтың қолынан ғана келетіндігі анық. Осы жерден педагогика-психология факультеті студенттерінің рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру қажеттілігі туындайды.

Болашақ мұғалімдер басқа адамдарға, олардың жеке ерекшеліктеріне, тәжірибесіне, біліміне қызығушылық танытады. Ықтиярсыз қызығушылық өзара әрекеттің стандартты емес жағдайларында, қатысымдағы және бірлескен әрекеттегі серіктестермен жүзеге асады. Адамда басқа адамдарға деген саналы қызығушылықтың болуы оларға зейінін салу, сәтті қарым-қатынас жасау қажеттілігін туындатады. Өзінің ішкі әлеміне қызығушылық таныту өзін-өзі тануға, нәтижесінде өзі туралы түсінік қалыптастыруға жетелейді.

Жас білімгерлер басқаларға қызығушылық танытудан бөлек, өзінің замандастарымен және егде жастағы адамдармен тілдесу мұқтажығын сезінеді. Диалог кезінде басқа адамды тану, түсіну және қабылдау жүзеге асырылады. Басқа өзінің және басқа адамдардың образын қалыптастыруда импульс қызметін атқарады. Өзімен өзі және басқа адамдармен диалогқа түскенде идеалды Мен және шынайы Мен салыстырылады. Идеалды Мен және шынайы Мен арасында айырмашылықтың болуы тұлғаны алаңдатады, шиеленіске әкеледі. Адам психологиялық қорғаныс құра отырып, не ол шиеленістен құтылады, не өзімен жұмыс істей бастайды (өзін-өзі тәрбиелеу үшін мотив туындайды). Осылайша, басқалармен қатысым барысында тек өзін-өзі тану үдерісі ғана емес, сонымен қатар, өзін-өзі жетілдіру үдерісі де белсенділендіріледі. РАҚ дамыту үдерісін ұйымдастыруда біз білімгерлерге жасалатын барлық ықпалдың сәтті бола бермейтінін ескереміз. Педагогтың әрекеті білімгерлердің белсенділігін тудырып, өзін-өзі дамытуға, өзіне деген, басқаларға деген қатынасын өзгертуге жетелеуі үшін интериоризация үдерісі қажет. В.А.Сластенин құндылықтар онымен объектілерді іріктеуді ұйымдастыру және тұлға әрекетті және оның бағасын түсінетіндей жағдай жасау бойынша мақсатты түрде әрекеттер жүзеге асырылған жағдайда ғана тұлғаның мұқтажығына айналады деп көрсетеді.

Експерименттік зерттеулер көрсеткендей [3] нақты психологиялық механизмдерсіз даму сапалы психологиялық трансформациясыз биологиялық өсуге ғана алып келеді. Ғылыми психологиялық әдебиеттерді талдай отырып, біз рухани-адамгершілік қатынастар дамуының төмендегідей механизмдерін анықтадық: идентификация, рефлексия, жанамалық, түсіну және сезіну.

«Идентификация – бұл басқаны оның қасиеттерімен субъектінің өзін саналы және бейсаналы түрде ұқсату арқылы түсіну тәсілі. Басқа адаммен идентификация үдерісінде қарапайым имитациядан бастап бастапқыда оның бойында болмаған мінез-құлық, қасиет, дағды және т.б. игеруге дейін жетеді[4].

Идентификация арқылы тұлға басқа адамды таниды, оған еліктеу арқылы танығанын өзіне сіңіреді, содан соң ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға қабілетті болады. Білім беру кеңістігінің рухани-адамгершілік ортасында оқу және оқудан тыс қызметте студент тұлғасы өзі үшін референтті маңыздылығы бойынша педагогтардың, топта бірге оқитын студенттердің белгілі бір қасиеттері мен сипаттары арқылы идентификацияланады.

Идентификациясыз өзін-өзі тану, өзін, қоғамды, ондағы өзінің орнын түсіну мүмкін емес. Рефлексия – ойлау, өзін-өзі тану, өзінің іс-әрекетін ұғынуға бағытталған адамның іс-әрекетінің теориялық формасы[5].

Адамның тіршілік әрекетінде өзіндік **Менін** түсіну маңызды орын алады, себебі онсыз өзін жеке тұлға ретінде таныта алмайды. «Өзін өзінің ойына енгізе білу» қабілеті адамның өзін шығармашылықтың бастауы, әрекеттің субъектісі, руханилықты тасымалдаушы ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Басқалармен идентификациялана отырып адам оның жеке басының ерекшеліктерін, мінез-құлық тәсілдерін, қатынасы мен қатысымының ерекшеліктерін айқындайды. Одан соң мұның барлығы рефлексивті түрде талданып, нәтижесінде белгілі бір қасиеттер мен жасалған әрекеттердің себебі анықталады, олар бағаланып, содан соң ол қасиеттер өзінің бойына сіңіріледі және салыстырылады. Нәтижесінде басқа адамның жеке басының ерекшеліктері, өзінің ерекшеліктері мен қасиеттері неғұрлым терең түсініледі. Демек, рефлексия өзін-өзі тану үдерісін мақсатты және саналы түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ал үнемі өзінің ойларына, сезіміне, қабілетіне, талаптарына және күйінішіне бағытталған қадағалаусыз – тұлғаның рухани өсуі, адамгершілік дамуы мүмкін емес[5].

Біздің пікірімізше, рухани-адамгершілік қатынастардың дамуында жанамалық механизм – өнер, әдебиет, кинематография, ағарту құралдарында бейнеленген әртүрлі өмірлік жағдайларда басқа адамдарға «жаны ашу» нәтижесінде туындайтын күйініш те маңызды орынға ие. Мұндай ықпалдың сәтті болуының алғышарты өзіндік тәжірибе үдерісінде, басқа адамдардың рухани тәжірибесін түсіну және сезіну арқылы, туған өлкесінің мәдениетімен танысуда игерілетін өмірлік эмоционалды әсер болып табылады.

Студент өзін тек рухани құндылықтарды «тұтынушы» ретінде ғана емес, сонымен қатар, рухани-адамгершілікті адам ретінде көрсетуге тиіс. Ал білім беру мекемелерінің міндеті қажетті нәтижеге қол жеткізу мақсатында студент тұлғасына тікелей ықпал етуде емес, өзін-өзі тану және өзін-өзі дамытуға қажетті жағдай туғызу. Өзін-өзі тану мен өзін-өзі дамытудың стихиялық түрде жүзеге асуы көбінесе маңызды нәтиже бермейді, сондықтан оқытушы тарапынан тактикалық жағынан стереотиптерді таңбай дер кезінде қолдау, көмек көрсету, кеңес беру, өзіндік тәжірибеге немесе өзге адамдардың тәжірибесіне сүйенуге үйрету арқылы сүйемелдеуге мұқтаж.

Жоғарыда айтылғандарды ескерсек, біздіңше, білім беру кеңістігінің рухани-ортасын құру маңызды, ол ЖОО факультеттерінің арасында мазмұны, формасы бойынша келісілген, өзарабайланысты тек іс-шаралардың жиынтығы ғана өткізілетін емес, студенттердің рухани-адамгершілік дамуының жүйесі ұйымдастырылатын тәрбие беру бағдарламасын жасауды талап етеді. Мұндай жүйенің маңыздылығы әрбір студент рухани-адамгершілік ортада болатындығында, ол студентке өзінің қабілетін ашуға, белгілі бір шығармашылықта өзін танытуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайлар болашақ мұғалімдердің РАҚ дамуының жүйесін негіздеуге жол ашады. Білім беру кеңістігіндегі рухани-адамгершілік ортаның көрсеткіші мыналар: адам антропологиясының негізін қалайтын білімді қарастыруда әртүрлі дүниетанымдық бағыттарды оқытатын жалпымәдени және психологиялық-педагогикалық блоктың оқу пәндері мен білім беру бағдарламалары; адамның өзін қоршаған әлемдегі орны және дүниетаным; оқытушы мен студенттің субъект – субъектілік қатынастарындағы қатысымның эмпатиялық стилі; жоғары мектеп педагогының жалпы және рухани мәдениетінің жоғары деңгейі[6].

Рухани-адамгершілік қатынастарды дамыту моделін құрастыруда біз ең алдымен бір жағынан қоғам мен білім беру жүйесінің рухани-адамгершілік қасиеттері жоғары педагогқа мұқтаждығын, екінші жағынан бозбала шақтағы студенттердің өзін-өзі тану және өзін-өзі дамытудағы мұқтаждықтарын, сондай-ақ өзінің ішкі әлеміне, басқа адамдардың тәжірибесіне қызығушылықтарын ескердік.

Субъектінің адамгершілік және рухани қасиеттері дамуының психологиялық шарттары ғалымдардың зерттеуінің пәні болған. Психологтар тұлғаның адамгершілігінің (руханилығының) төмендегідей даму жолдарын анықтаған:

- педагогтың үнемі өзін-өзі дамытуы (С.Л. Рубинштейн);
- білімнің, сезінудің және тәжірибелік әрекеттің бірлігі (А.А. Бодалев, Л.И. Рувинский, В.А. Яковлев);
- педагогтың тұлғаның мұқтаждықтарына сүйенуі (М.В. Гамезо, В.Н. Косырев);
- идея, ұстаным, мұрат, сезімдерімен, яғни қатысым мүшелерінің «ішкі әлемімен» алмасатын диалогтық форманы қамтитын рухани қатысым (Т.А. Флоренская);
- когнитивті (құндылықтық-бағытталған бірлік) және эмоционалды (эмоционалды идентификация) деңгейде көрініс табатын ұжымдық біртұтастық (В.Н. Косырев);

- тәжірибесі бар адамдардан міндетті түрде үйрену және оның ерекшеліктерін тұрғындардың әртүрлі топтарына тәрбиелік ықпал етуді ұйымдастыруда ескеру (А.А. Бодалев)[7].

Сонымен қатар, жасөспірімдерді жағымсыз еліктеушіліктен қорғау, ол болашақ педагогқа қойылған қиында қауырт міндет болып табылады, егер университет бойынша болашақ педагогтарға кешенді бағдарлама құрсақ, мысалға, құндылықтар бағытында ауқымды іс-шаралар өткізілсе, рухани-адамгершілік бағытында курстар енгізілсе, онда ол біздің зерттеу жұмысымыздың болашақтағы дамуын көрсетеді деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Максимова В.Н. Акмеологическая теория в контексте проблемы качества образования // Педагогика. – 2002. - №2. – С.9-14.
2. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан с 2005 по 2010 гг. Астана. – 2004 г.- Т.1; Государственная программа развития образования в Республике Казахстан с 2011 по 2020 гг. Астана. – 2011 г.
3. Маралов В.Г. основы самосознания и саморазвития: Учебное пособие для студентов средних учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 256 с.
4. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. - Минск: Харвест, 1998. - 800 с.
5. Знаков В.В. Правда и ложь в российском самосознании // Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1997. – С.131-143.
6. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии: Наука о душе. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС. 2001. – 208 с.

ғылыми жетекші:
п.ғ.д. Р.К. Аралбаева.

С.М. Сатенова
(Казахстан, Жезказган)

СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Понятие «учебная деятельность» неразрывно связано с более широкой категорией - «человеческая деятельность». Учебная деятельность, будучи одной из разновидностей деятельности человека вообще, неотделима от неё; их объединяют общие источники, закономерности и методологические принципы. В философии деятельность понимается как специфически-человеческий способ отношения к миру и представляет собой процесс, в ходе которого человек творчески преобразует природу, делая тем самым себя деятельным субъектом, а осваиваемые им явления природы - объектом своей деятельности [396]. Следовательно, реальную основу отношения человека к природе образует его деятельность, которая всегда осуществляется в конечном счете в природе и с данным ею материалом. Поэтому и изменение отношения к природе на протяжении истории общества определяется прежде всего изменением характера, направленности и масштабов человеческой деятельности.

Анализ философского аспекта проблемы деятельности позволяет констатировать следующее. Несмотря на различие философских подходов к рассмотрению человеческой деятельности и их исторический генезис, остается неизменным одно принципиальное положение: деятельность есть основное сущностное свойство человека, отличающее его от всех других форм жизни, и именно в ходе деятельности человек реализует свое отношение к окружающему миру, творчески преобразуя его и в конечном счете самого себя.

Психологический словарь А. В. Петровского определяет деятельность как динамическую систему взаимодействий субъекта с миром, в процессе которых происходит возникновение и воплощение в объекте психического образа и реализация опосредованных им отношений субъекта в предметной действительности [2]. У С. И. Рубинштейна деятельность - это «... процесс, посредством которого реализуется то или иное отношение человека к окружающему его миру - другим людям, к задачам, которые ставит перед ним жизнь» [3, с. 256-257]. А. Н. Леонтьев уточняет: «Мы называем деятельностью не всякий процесс. Этим термином мы обозначаем только такие процессы, которые осуществляют то или иное отношение человека к миру, отвечают особой, соответствующей им потребности» [4, с. 415].

Учебная деятельность - одно из основных понятий, характеризующих и определяющих учебный процесс. Г. И. Щукина пишет: «Опираясь на общую теорию деятельности, мы вправе считать, что деятельность - основа учебного процесса. Деятельность - главная характеристика человека, отличающая его от животного. Учебная деятельность необходима человечеству, без нее невозможна передача опыта от поколения к поколению» [5, с. 15]. Учебная деятельность имеет место там, где действия человека управляются сознательной целью усвоить определенные знания и умения. Организованная обществом учебная деятельность протекает внутри учебного процесса, который предусматривает обязательность такой формы деятельности. При этом учебная деятельность направлена на приобретение общественного опыта и его трансформацию в личное достояние обучающегося. Параллельно учебной деятельности и в диалектическом единстве с ней протекает деятельность обучающая, посредством которой и осуществляется передача опыта, накопленного человечеством. Причем, если анализ педагогической

литературы 70-х годов, посвященной проблемам высшей школы, показывает, что учебная деятельность студентов определялась скорее как объективная сторона вузовского учебного процесса, а обучающая деятельность преподавателей как субъективная, то в последнее десятилетие наблюдается активный переход от традиционной субъектно-объектной парадигмы к субъектно-субъектным отношениям. Однако, в любом случае, обе взаимосвязанные формы деятельности, фигурирующие в учебном процессе, необходимы и составляют его суть.

Как отмечалось ранее, научное исследование деятельности требует раскрытия ее предмета. Что касается предмета учебной деятельности, то, по Л. Б.Ительсону, он сфокусирован в учении. Это вытекает из данного им определения: «Учебная деятельность - специфическая деятельность человека, направленная на учение» [6, с. 86]. В их трудах констатируется наличие в учебной деятельности двух процессов, а именно - собственно учения и действий, усваиваемых в учении. Оба процесса взаимосвязаны, но не тождественны. Выполнение усваиваемого действия состоит в преобразовании объекта некоторой конкретной области действительности, а процесс усвоения данного действия в учении состоит в преобразовании самого обучающегося из субъекта, не владеющего данным действием, в субъекта, овладевшего им. В учебной деятельности человек работает непосредственно с объектами и знаниями о них, задаваемыми в учении. Поэтому часто именно социальный опыт знаний и действий считается предметом учебной деятельности. По мнению вышеуказанных авторов, предметом учебной деятельности скорее является опыт самого субъекта, преобразуемый в учении. Свой опыт обучающийся преобразует опосредованно через работу с объектами и знаниями, то есть социальный опыт выступает средством изменения опыта субъекта. Так как учебная деятельность есть преобразование деятельного субъекта, его превращение из не владеющего определенными знаниями и умениями в овладевшего ими, то учебную деятельность возможно охарактеризовать как деятельность по самоизменению, саморазвитию, и в качестве ее предмета может рассматриваться опыт самих обучающихся, который преобразуется в учении путем присвоения элементов социального опыта. При этом усвоенный фрагмент социального опыта и изменение за счет этого прежнего опыта обучающегося составляет продукт учебной деятельности. Т.е., учебная деятельность - это процесс самоизменения, продуктом которого являются преобразования, произошедшие в ходе её выполнения субъектом.

Анализ философской и психолого-педагогической литературы позволил выявить и рассмотреть наиболее характерные моменты, присущие деятельности человека вообще и учебной деятельности в частности.

Тем не менее, различные исследователи учебной деятельности, анализируя ее строение, акцентируют внимание на тех или иных компонентах в зависимости от проблемы, в контексте которой проводится структурный анализ. Это обстоятельство обосновывает необходимость дальнейшего изучения структуры учебной деятельности и ее конкретизации применительно к обучению в высшей школе.

Так, например, И. Лингарт в качестве основных компонентов, составляющих учебную деятельность, выделяет мотивационный, познавательный, исполнительный и контрольный [7]. Подобный подход, на наш взгляд, отражает самую общую картину явления, а потому может служить лишь отправной точкой для более детального структурного анализа учебной деятельности студентов. Кроме того, не подвергая сомнению значимость познавательного аспекта, мы склонны рассматривать его скорее в качестве одной из основных функций учебной деятельности, а не как структурный компонент.

Более подробный анализ структуры учебной деятельности встречаем у М. С. Кагана. В механизме непосредственного управления деятельностью со стороны психики он выделяет пять основных элементов учения:

- мотивационный (потребности, мотивы, интересы);
- ориентационный (цель, планирование и прогнозирование деятельности);
- содержательно-операционный (состоит из двух частей: системы базовых знаний и способов учения);
- ценностно-волевой (внимание, воля, эмоциональная окрашенность действия);
- оценочный (обратная информация, самооценка) [8].

Не оспаривая системность и целостность данного структурного анализа, отметим лишь тот факт, что в общепсихологической теории деятельности, на которую мы опираемся, мотив и цель не разделяются их отнесением к различным структурным компонентам.

Последовательное полагание на вышеуказанную теорию при структурировании учебной деятельности можно видеть в трудах Ю. К. Бабанского. В этой связи он пишет: «Деятельность осуществляется посредством совокупности определенных действий, которые являются процессами, подчиняющимися сознательным целям» [9, с. 7]. Нетрудно убедиться в том, что это положение полностью соответствует концепции А. Н. Леонтьева. Далее Ю. К. Бабанский четко разграничивает и показывает взаимосвязь понятий «действие - операция» и «умение - навык», которые зачастую используются в психолого-педагогической литературе как тождественные: «Совокупность определенных операций можно назвать приемом деятельности. Сознательное владение каким-либо приемом деятельности называется умением. Умение, доведенное до реально возможного автоматизма, характеризуется уже как навык. Если при наличии умения человек еще вынужден осуществлять самоконтроль за выполнением действия, то на уровне навыка он специально не обдумывает каждый элемент деятельности (хотя при необходимости может это свободно сделать)» [9, с. 7]. Владение же совокупностью основных общеучебных умений и навыков Ю. К. Бабанский называет умением учиться, и мы в своей работе следуем такому подходу.

Среди основных структурных компонентов учебной деятельности Ю. К. Бабанский выделяет следующие:

- планирование задач и способов деятельности;
- мотивация;
- организация действий;
- самоконтроль.

Следует отметить, что Ю. К. Бабанский проводил данный структурный анализ в контексте проблемы рациональной организации учебной деятельности школьников. Учебная деятельность студентов, по мнению многих исследователей, является той ступенью образования, на которой процесс обучения реализуется на качественно новом, более высоком уровне, а потому, обозначенные структурные компоненты должны быть соответствующим образом расширены применительно к учебной деятельности в высшей школе.

Общение преподавателей и студентов представляется необходимым условием нормального функционирования учебной деятельности. Причем, само общение может приобрести свой собственный мотив, отличный от мотива, побудившего учебную деятельность, в русле которой оно происходит, и превратиться в деятельность коммуникативную.

Таким образом, проведенный анализ учебной деятельности подтвердил значимость ее изучения для практики вузовского обучения. Выделение различных структурных компонентов и функций учебной деятельности будущего педагога служит необходимым условием оптимальной организации преподавателями учебного процесса в высшей школе и управления становлением личности студента.

В заключение отметим, что учебная деятельность функционирует в специфических условиях высшей школы, а потому вычленение функций носит условный характер и необходимо лишь для осуществления анализа ее практической значимости. Однако подчеркнем, что деятельность человека вообще и учебная деятельность в частности имеют одну и ту же природу, играют одну и ту же роль, а именно, обеспечение самосохранения и саморазвития общества, в ходе которого изменяется и совершенствуется сам человек как субъект своей деятельности.

Литература:

1. Философский словарь [Текст] / Под ред. И. Т. Фролова. - М.: Политиздат, 1987. - 590 с.
2. Психология. Словарь [Текст] / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. - М.: Политиздат, 1990. - 494 с.
3. Рубинштейн, С. Л. Бытие и сознание [Текст] / С. Л. Рубинштейн. - М.: 1990 - 328 с.
4. Леонтьев, А. Н. Проблемы развития психики [Текст] / А. Н. Леонтьев. - М.: МГУ, 1981. - 584 с.
5. Щукина, Г. И. Роль деятельности в учебном процессе: Книга для учителя [Текст] / Г. И. Щукина. - М.: Просвещение, 1986. - 144 с.
6. Ительсон, Л. Б. Лекции по современным проблемам психологии Обучения [Текст] / Л. Б. Ительсон. - Владимир : ВГПИ, 1972. - 264 с.
7. Лингарт, И. Процесс и структура человеческого учения [Текст] / И. Лингарт. - М.: Прогресс, 1970. - 685 с.
8. Каган, М. С. Человеческая деятельность: Опыт системного анализа [Текст] / М. С. Каган. - М.: Политиздат, 1974. - 328 с.
9. Бабанский, Ю. К. Рациональная организация учебной деятельности [Текст] / Ю. К. Бабанский. - М.: Знание, 1981. - 96 с.

Научный руководитель:
д.п.н., профессор Баширова Ж.Р.

Юлія Скидоненко, Мирослава Кулеша-Любінець
(Івано-Франківськ, Україна)

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Вступ. Вивченню проблеми копінг-стратегій відносно недавно почала приділятися достатня увага. Науковці різних напрямів розпочали спроби вивчення копінг-стратегій, визначення його змісту, з метою вироблення навичок ефективного керування своєю поведінкою у стресових ситуаціях. В сучасних психологічних дослідженнях поняття копінг (coping behavior) охоплює широкий спектр активності суб'єкта, починаючи від неусвідомлених психологічних захистів і завершуючи цілеспрямованими способами подолання проблемних ситуацій [1, с.58]. Варто зазначити, що існує ряд відмінностей копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту, а саме: механізми психологічного захисту діють на несвідомому рівні, тоді як копінг – це утворення свідомого рівня; дія механізмів психологічного захисту спрямовано на зниження емоційної напруги, а копінг діє в напрямку відновлення порушених відносин між людиною та навколишнім середовищем; механізми психологічного захисту при зіткненні із проблемною ситуацією спрацьовують миттєво, а копінг формується послідовно; механізми психологічного захисту спотворюють об'єктивну ситуацію, а копінг – не спотворюють [7, с.176].

Вищезазначені особливості копінг-поведінки дають змогу скорегувати неефективні стратегії

подолання стресових ситуацій із можливістю повної їх заміни на ефективні. Але для цього, перш за все, потрібно знати яким стратегіям поведінки у проблемній ситуації особистість надає перевагу.

Мета: Виявлення переважаючих копінг-стратегій у період юнацтва та виділення теоретичного підходу до поняття "копінг".

Актуальність теми зумовлена інтенсифікацією життєдіяльності людей, яка провокує виникнення в них стресових станів у різних життєвих ситуаціях. Специфіка поведінки людини в таких ситуаціях може впливати не тільки на тривалість несприятливих умов, але й на її настрій, фізичне самопочуття, працездатність. Комплекс реакцій людини на стресову ситуацію відображає поняття "копінг". У широкому значенні копінг – це всі види взаємодії людини з ситуацією, зокрема спроби оволодіти або пом'якшити, пристосуватись або відхилитись від вимог стресової ситуації [2, с.122]. У вузькому значенні копінг – це стратегії та способи подолання людиною стресової ситуації. Юнацький вік – це період переходу від дитинства до дорослості, тому особистість стикається з багатьма труднощами, стресовими ситуаціями, які спричинені новими соціальними статусами та ролями [6, с.46]. Тому знання своїх копінг-стратегій і їхнє вміння використання значно полегшить прийняття найбільш оптимального рішення осіб юнацького віку.

Виклад основного матеріалу. Вивчення поведінки, спрямованої на подолання труднощів, в зарубіжній психології проводилося в рамках досліджень, присвячених аналізу "coping" механізмів. "Копінг" – це індивідуальний спосіб взаємодії з ситуацією відповідно до її власної логіки, значущості в житті людини і її психологічних можливостей. Під "копінгом" маються на увазі когнітивні, емоційні та поведінкові спроби справитися із специфічними зовнішніми або внутрішніми вимогами, які оцінюються як напруга [4, с.45].

Вперше термін з'явився в психологічній літературі у 1962 році у дослідженнях Л. Мерфі, який вивчав подолання дітьми кризи розвитку [5, с.93]. Поняття "coping" походить від англійського слова "cope" – долати, справлятися, упоратися, рідше – боротися, битися [4, с.47]. У вітчизняній психології ці терміни переводять як копінг-процес, копінг-механізм, копінг-поведінка, адаптивна поведінка, копінг-стратегія, психологічне подолання.

Копінг-стратегії, що включають думки, відчуття та дії, вкрай необхідні людині у кризовій ситуації. Адже будь-яка кризова ситуація припускає наявність якоїсь об'єктивної обставини і певного відношення до неї людини залежно від ступеня її значущості, що супроводжується емоційно-поведінковими реакціями різного характеру і різного ступеня інтенсивності [3, с.350].

Оскільки інтерес до копінг-стратегій виник в психології відносно недавно, через складність самого феномену дослідники ще не дійшли до єдиної класифікації копінг-поведінки. Проте, наскільки б не розрізнялися між собою індивідуальні форми психологічного подолання, вони тяжіють до двох полюсів:

- 1) об'єкт-орієнтоване подолання (вирішення проблеми);
- 2) емоційно-орієнтоване подолання (зміна власних установок відносно ситуації).

Дану дихотомічну класифікацію розробили Лазарус і Фолкман. До першого типу відносять реальне вирішення проблеми, пошук додаткової інформації, звернення до соціальної підтримки, "випрямлення" ситуації. Другий тип включає відкидання проблеми, навмисну відмову від пошуку інформації, пониження самооцінки і як результат – відмова від боротьби [4, с.49].

Також виділяють наступні способи емоційно орієнтованого психологічного подолання:

- самозвинувачення, що виражається в критиці, жалі, повчаннях самому собі;
- уникнення, при якому людина продовжує поводитися, начебто нічого не відбулося;
- бажане тлумачення – примарні надії, коли людина сподівається на диво [4, с.52].

У той же час, деякі дослідники прийшли до висновку, що стратегії найкраще згрупувати у копінгові стилі, що представляють собою функціональні та дисфункціональні аспекти копінга. Функціональні стилі являють собою прямі спроби впоратися з проблемою, за допомогою інших або без них, у той час як дисфункціональні стилі пов'язані з використанням непродуктивних стратегій. У літературі прийнято називати дисфункціональні копінг-стилі «уникаючим копінгом». Так Фрайденберг пропонує класифікацію, в якій 18 стратегій згруповані в три категорії: звернення до інших (звернення до інших за підтримкою, будь це однолітки, батьки або хтось ще), непродуктивний копінг (стратегії уникнення, які пов'язані з нездатністю впоратися з ситуацією) і продуктивний копінг (працювати над проблемою, зберігаючи оптимізм, соціальний зв'язок з іншими і тонус) [4, с.50]. Таким чином, незважаючи на те, що дана класифікація заснована на вимірюванні «ефективності / неефективності», дослідниками тут все ж зроблена спроба виділити ще один вимір - «соціальна активність», який з точки зору дослідників не може однозначно оцінюватися як продуктивний або непродуктивний.

На нашу думку, дана класифікація копінг-стратегій є найбільш вдалою для використання її у подальшому емпіричному дослідженні, адже вона не тільки дає змогу виявити переважаючі копінг-стратегії у молоді, а також дає оцінку з точки зору ефективності стратегій подолання чи їх неефективності у проблемних ситуаціях. Також у даному підході виділяється новий вимір - звернення до соціуму, що є актуальним для дослідження молоді. Особи юнацького віку на початковому етапі дорослішання вливаються у соціальний простір, який представляє свої вимоги, норми поведінки та взаємодії. І від того, як вони будуть поводитись в соціумі, справлятися із труднощами, буде залежати їхня адаптація.

Емпіричне дослідження проводилось за допомогою методики Дж.Амирхана «Індикатор копінг стратегій», що дозволяє визначити три базисні копінг-стратегії (КС) особистості: вирішення проблем (ВП), пошук соціальної підтримки (ПСП), уникнення проблем (УП), – і оцінити ступінь адаптивної поведінки респондентів залежно від рівня копінг стратегій. Згідно підходу Дж.Амирхана, високий рівень стратегії ВП указує на високу готовність і, як правило, здатність ефективно вирішувати проблеми, що свідчить про високу адаптивність її поведінки в стресових ситуаціях. З трьох базисних копінг-стратегій стратегія

«вирішення проблем» є найбільш конструктивною, оскільки є ціле направленим пошуком можливих когнітивно-поведінкових рішень, практичних кроків по подолання труднощів. Стратегія «пошук соціальної підтримки» є менш конструктивною, оскільки припускає використання не стільки внутрішніх, скільки зовнішніх ресурсів, що може свідчити про соціальну залежність і незрілість суб'єкта. Стратегія «уникнення проблем», або свідомий відхід, від виниклих життєвих труднощів допомагає зберегти відносну емоційну стабільність, але не вважається продуктивною [4, с.56].

В ході емпіричного дослідження нами були отримані наступні результати: у 76% досліджуваних провідною копінг-стратегією є стратегія, спрямована на вирішення проблем, вона відображає здатність людини визначати проблему і знаходити альтернативні рішення, ефективно справлятися із стресовими ситуаціями, сприяючи збереженню психічного та фізичного здоров'я. Результати, отримані за методикою «Індикатор копінг-стратегій», дозволяють прийти до висновку, що у всіх респондентів юнацького віку переважають високий та середній рівні трьох продуктивних базисних стратегій. Це свідчить про достатньо високі адаптивні здібності особистості.

Висновки: У даній роботі ми спробували проаналізувати деякі підходи до вивчення поняття «копінг», з метою вибору найбільш відповідного і практично ціннісного для нашого дослідження підходу. Ми обрали класифікацію стратегій подолання, що представляє функціональні та дисфункціональні аспекти копінга і відразу дає оцінку ефективності використання тих чи інших способів поведінки у проблемній ситуації.

Провівши на базі даного підходу емпіричне дослідження та здійснивши обробку результатів, визначили, що домінуючою копінг-стратегією осіб юнацького віку є стратегія, спрямована на вирішення проблеми, що є ефективним способом додання життєвих труднощів.

Література:

1. Бодров В. А. Информационный стресс [Уч. Пос. для вузов] / Вячеслав Алексеевич Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2000. – 352 с.
2. Вассерман Л. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля. / Л. Вассерман. – СПб., 1999. – 122 с.
3. Знаков В. Самопонимание субъекта как когнитивная и поведенческая сфера / В. Знаков – М.: Высш. шк., 1983. – 350 с.
4. Нартова-Бочавер С.К. «Coping Behavior» в системе понятий психологии личности / С. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 45-57.
5. Карвасарский Б. Д., Абабков Б.А., Васильева А.В. Копинг-поведение у больных неврозами и его динамика под влиянием психотерапии / Б.Д. Карвасарский, Б.А. Абабков, А.В. Васильева. – СПб., 1999. – 93 с.
6. Кині Р.Л. Теорія ухвалення рішень. / Р.Л. Кині – В кн.: Исследование операций. – М.: Мир, 2001. – 46с.
7. Киршбаум Э., Еремеева А. Психологическая защита. / Э. Киршбаум, А. Еремеева – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2005. – 176 с.

М. Товбаев, Я. Жумаева
(Самарканд, Узбекистон)

ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИК ҲАМДА УЛАР ЭМОЦИОНАЛ ЗЎРИҚИШЛАРИНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

Ёшларимизнинг аксарият қисми давр руҳини тўғри ҳис этмоқда. Ҳозирги замон интеллектуал ёшлар асридир. Йигит қизлардаги янги ғоялар, техника, технологияни эгаллашга бўлган интилиш, уларни яратиш йўлидаги ҳаракатлар кўнглимизни тўлдирмоқда. Айни пайтда, ёшларда ақл ва фаросатнинг мутаносиблигини таъминлашга бўлган эҳтиёж жамият барқарорлигини таъминловчи омил сифатида баҳоланиши мумкин. Шунингдек, ёшларда ижтимоий – сиёсий фаолликнинг ортиб бораётгани, ижтимоий мўлжал феноменига бўлган интилишнинг кучайиши, жамиятдаги айрим салбий нуқсонларни бартараф этиш йўлидаги саъй – ҳаракатлар мамлакат ва миллат тараққиётининг омил сифатида тан олинмоқда. Ёшлар ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиши касб – ҳунар ўрганиш, хтисосликни танлаш, истикбол режасини тузиш, келажакка жиддий муносабатда бўлишни келтириб чиқаради. Бирок бу давр куч-ғайрат, шижоат, қахрамонлик кўрсатишга уриниш, жамоат, жамият ва табиат ходисаларига романтик муносабатда бўлиш билан бошқа ёш даврларидан кескин фарқланади. Мазкур даврнинг яна бир хусусияти – меҳнат билан таълим фаолиятининг бир хил аҳамият касб этишидан иборат. Ижтимоий ҳаётда фаол катнашиш, таълим характерининг ўзгариши, йигит ва қизларда илмий дунёқараш, барқарор эътиқоднинг шаклланишига, юсак инсоний ҳис–туйғунинг вужудга келишига, билимни ўзлаштиришга ижодий ёндашув кучайишига олиб келади. Ёшларда ўзини англаш замирида ўз–ўзини тарбиялаш истаги туғилади ва бу ишнинг йўллари топиш, уларни кундалик турмушга тадбиқ қилиш эҳтиёжи вужудга келади. Ўзларига маъқул маънавий – психологик қиёфага эга бўлиш учун оқилона ўлчам, мезон, вазифаларни бажарувчи баркамол, мукамал тимсол, намуна, юсак орзу тасвирини қидирадилар. Ёшларда мавжуд бўлган яна бир муҳим ҳислат уларда юсак даражадаги дўстлик, ўртоқлик, улфатчилик, муҳаббатнинг вужудга келишидир. Шу сифатларнинг қай даражада шаклланиши тарбиявий таъсир ўтказиш мезони ҳисобланади. Ёшларда табиат, санъат, адабиёт, маданият, ижтимоий ҳаёт гўзалликларини пайкаш, идрок

қилиш, севиш, улардан таъсирланиш, маънавий озуқа олиш хислатлари пайдо бўлади. Уларнинг руҳиятида майин садо, ёқимли нидо, қалбни тўлқинлантирадиган мусиқа, нозик хис–туйғу, эзгулик хислари, майллари кучаяди. Айниқса, эстетик хислар уларнинг маънавиятидаги қўпол, нохуш, хунук ва ёқимсиз қилиқларнинг йўқолишига ёрдам беради. Шунга қарамай йигит ва қизлар орасида эстетик туйғуси тўла шаклланмаган, нотўғри тасаввурга эга бўлган шахслар ҳам учрайди. Ишлаб чиқариш муносабатлари, жамият тараққиёти бир томондан, ёшларнинг ўзларида рўй бераётган ижтимоий-психологик, физиологик ва бошқа ўзгаришлар ўзаро мулоқот муносабатлари доирасининг маълум даражада чегараланиб қолишига, уларда ўтмишдошларимизда кузатиладиган табиийликнинг маълум даражада бузилишига ва оқибатда инсон руҳиятида мумкин қадар хиссий, эмоционал зўриқишларнинг юзага келишига асос бўлмоқда. Буларнинг таъсири оилавий ҳаёт ва ундаги психологик иқлимда ҳам ўз ифодасини топади. Маънавий бой ва ахлоқан етук, интеллектуал ривожланган, чуқур билимли, жисмонан бақувват, ҳар томонлама камол топган шахс ҳам, аввало, соғлом турмуш тарзи қарор топган оилада тарбияланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида, “Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маънавиятини шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири беъқиёсдир” – деб алоҳида уқтириб ўтади. Бундан ташқари, жамият тараққиётининг бугунги ҳолати ҳозирги замон оиласи олдига ўзига хос янги ижтимоий функцияларни ҳам юклайдики, буларнинг барчаси ҳозирги ёшларимизни оилавий ҳаётга махсус тайёрлаш масаласининг энг долзарб масалалардан бири бўлишини тақозо қилмоқда. Демак, оиланинг мустақамлиги жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, миллий хавфсизлигини, унинг равнақини, тараққиётини белгиловчи ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Шуни назарда тутган ҳолда, оилада ота-онанинг маънавий-руҳий одоби, намунали хулқ-атвори, яхши тарбия кўрганликлари, болага тарбия беришдаги тажриба ва талабчанликлари болаларнинг ёшлигиданоқ боодоб бўлиб ўсишида муҳим ўрин тутади. Бунда айниқса, онанинг роли ва вазифаси жуда муҳим. Ўз боласи олдига унинг келажаги учун бевосита масъулиятини, жавобгарлигини ҳам ақлан, ҳам руҳан ҳис этиши лозим. Она энг аввало бола тарбияси билан боғлиқ билимларни эгаллаган бўлиши, сабр-тоқатли, саранжом-саришта, илмли, фаросатли ва фидойи қалб фазилатларга эга бўлиши зарур. Она ўз меҳрини, қалб-қўрини тўғри сингдира олсагина боланинг келажақда комил инсон бўлиб тарбия топишига имкон яратилади. Ахборот (информация) юзасидан шуни айтиб ўтиш лозимки, ёшлар ўз тенгдошларидан муайян даражада табиат, жамият, фан ва техника тўғрисидаги маълумот (хабар)ларни оладилар. Жинслар (гендерлик) ҳақидаги маълумотларнинг деярли аксарияти тенгдошлар билан бўлган мулоқотда, муомала жараёнида ўзлаштарилади, қолаверса уларга нисбатан шахсий муносабат шаклланади. Шунинг учун тенгдошлари билан муносабатга киришмаслиқнинг ўзи ижтимоий-психологик воқеликка дахлдор салбий оқибатларга олиб келиши мумкин, унинг натижасида уларнинг психикасида ривожланишдан орқада қолиш ходисаси вужудга келади. Ахборот тақчиллиги шахсни сушт ҳаракат қилишга, лоқайдликка олиб борувчи иллатини намоён этади. Матбуот, газета-журналлар, айниқса телевидение ёшларга тааллуқли турли хилдаги муаммоларни тез-тез кўтариб туришади. Телевидение материалларини ёшларимиз кўриб туришларини эътиборга олсак, педагог ва психологларимиз бизнинг ёшларга тааллуқли муаммолардан атайлаб қочаётгандай туюлади. Ёшлар ўз ўрнида ижтимоий, иқтисодий, айниқса оилавий муаммоларни жуда катта ҳиссиёт билан бошдан кечирадилар. Ёшларнинг ҳар бири бундай оғир аҳволида уларга, одатда, катталар насиҳатгўйлик йўлини тутишади. Уларнинг ўтиш даври инobatга олинмаган, ёшлиқдан чиқиб ҳали етукликка етиб келмаган бу даврида катталар томонидан қўлланилган насиҳатгўйлик унчалик яхши натижа бермайди. Уларга ҳодисани, аҳволни очиқ айтиш, ҳақгўйлик ва тарбиявий суҳбатни энг юқори савияда олиб боришгина яхши натижа бериши мумкин. Бу ўринда ҳали тажрибаси кам ёш ота-оналар эмас, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган буви-боболарнинг ўрни бошқа. Ижтимоий турмушда учрайдиган баъзи бир ярамас юриш-туриш иллатларига қақшаткич зарба бериш, уларнинг таъсиридан йигит ва қизларни асраш, ёт ташвиқот моҳиятига қарши кураш олиб бориш педагог-психологлар жамоасининг бош вазифасидир. Бир ривоятда, оч бир кишига ҳар куни бир балиқ беришдан кўра унга балиқ тутишни ўргатган маъқул дейилади. Йигит-қизларнинг ҳаётий режалари билан танишишда уларнинг майли, қизиқиши ва нафис туйғуларига, эзгу мақсад сари интилишларига алоҳида аҳамият бериш лозим. Йигит ёки кизнинг руҳияти ва маънавиятига тўғри йўл топиш орқали унинг феъл-атворида ўзгаришлар хосил қилиш мумкин. Уларда танқид ва ўзини ўзи танқид, ўзини тута билиш, ўз хатти-ҳаракатини назорат қилиш ва тўғри баҳолаш, ўзини идора қилиш каби хусусиятларни ривожлантириш зарур. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мустақил фикрга эга иродали миллий қадриятларни қадрлайдиган маънавий тарғибот ишларни таъминлайдиган замонавий ёшларни тарбиялаш учун энг аввало педагог-психологлар ва ота-оналар ёшларга эътибор қаратмоғи зарур. Шу билан бирга, ўзлигимизни англаш муҳим бўлган ҳозирги даврда оиладаги болаларни ахлоқий шакллантиришда, уларга бисотимиздаги бор одоб-ахлоқ қоидаларини, шарқона удумларимизни ўргатишдан зерикмайлик. Бола тарбияси ҳақидаги билимларга эга бўлмоқ ва аждодларимиз қолдирган манбалардан тарбия воситаси сифатида фойдаланиш лозим.

ЎСМИРЛИК ДАВРИДА ИРОДАВИЙ СИФАТЛАРНИ ШАКЛАНТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўсмирлик даврида иродани ривожлантириш ҳамда тарбиялаш масалалари ҳозирги даврнинг энг долзарб муаммосига айланган. Зеро, кундан кунга оила, мактаб, жамиятнинг ўсиб келаётган ёш авлодга нисбатан ахлоқий-маънавий, сиёсий-ижтимоий талаблари ортиб бормоқда. Ўсмирлик даврини ўрганувчи кўпчилик олимлар асосий эътиборни агрессия, эмоционал қўзғалиш, жаҳл чиққан ҳолатларда ўсмир шахсида ирода, иродавий сифатлар қай даражада намоён бўлишини ўрганишга қаратадилар. Чунки, бу ёшда уларда ҳаёт тажрибалари етарли бўлмади, лекин улар бошқалар томонидан тан олинисига ва мустақил бўлишга интиладилар.

Иродавий хулқ-атвор-мақсадга йўналганлик, ўзини ўзи назорат қилиш, вазият туғилганда у ёки бу ҳаракатдан сақланиш, яъни ўз хулқ-атворини эгаллаш ҳамдир. Ўз хулқ-атворини назорат қилиш қобилияти вояга етган шахснинг муҳим хусусиятидир. “Шахсий хулқ-атворни эгаллаганидан кейингина биз шахснинг шаклланиши ҳақида гапиришимиз мумкин”, деб ёзади Л.С.Виготский [2]. Иродавий сифатлар бу – иродавий тартибланишнинг хусусияти бўлиб, қийинчиликларни енгиш билан тақозоланган характернинг аниқ вазиятда намоён бўлишидир [1].

А.Ц. Пунининг фикрича, “... ҳар бир инсоннинг иродавий сифатлари яхлит тизим сифатида намоён бўлади, лекин турли шахсларда, ҳатто, бир шахснинг бошқа хил фаолият билан шуғулланиши натижасида ҳам иродавий сифатларнинг тузилиши ўзгаради. Шунинг учун иродавий сифатлар ўзаро боғлана оладиган, таъсирланадиган, ҳаракатлантирувчи, динамик тизим сифатида ифодаланadi” [2;93].

Иродавий сифатлар – бу қийинчиликларни енгишда шаклланидиган характер билан боғлиқ аниқ вазиятларда намоён бўлувчи ва шахс хусусиятларига айланган иродавий бошқарувнинг ўзига хос жиҳатидир [2].

Тадқиқотда иродавий сифатлар ўртасидаги боғлиқликни ўрганиш мақсадида В.М.Чумаков томонидан таклиф қилинган “Шахс иродавий сифатларини ўрганиш методикаси” танлаб олинган ўсмирлар гуруҳида ўтказилди. Дастлаб тадқиқот иродавий сифатлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни аниқлашга қаратилиб, мазкур жабҳа бўйича олинган натижалар қуйидаги жадвал (1-жадвал)да акс эттирилди.

1.-жадвал

Иродавий сифатлар ўртасидаги интеркорреляцион боғланишлар

Шахс иродавий сифатлари	масъулият-лилик	ташаббус-корлик	журъат-лилик	мустақил-лик	матонат-лилик	қатъият-лилик	ғайрат-лилик	эътибор-лилик	мақсадга интилув-чанлик
масъулият-лилик	-	0,12	0,18	0,28*	0,23*	0,18	0,12	0,35*	0,33**
ташаббус-корлик	0,12	-	0,11	0,18	0,1	-0,02	0,14	0,11	0,1
журъатли-лик	0,18	0,11	-	0,45**	0,54**	0,52**	0,17	0,43**	0,1
мустақил-лик	0,28*	0,18	0,45**	-	0,25*	0,57**	-0,02	0,41**	0,09
матонат-лилик	0,23*	0,1	0,54**	0,25*	-	0,48**	0,22	0,41**	0,26*
қатъиятли-лик	0,18	-0,02	0,52**	0,57**	0,48**	-	0,01	0,55**	0,16
ғайратли-лик	0,12	0,14	0,17	-0,02	0,22	0,01	-	0,13	0,17
эътибор-	0,35*	0,11	0,43**	0,41**	0,41**	0,55**	0,13	-	0,32*

лилик									
мақсадга интилувчанлик	0,33**	0,1	0,1	0,09	0,26*	0,16	0,17	0,32*	-

Натижаларни таҳлил қилишда асосий эътибор ҳар бир ирода сифатининг ўзаро алоқадорлигини кўриб чиқишга қаратилди. Тўпланган маълумотларга кўра, масъулиятлилик сифати мустақиллик ($r=0,285$, $p\leq 0,05$), матонатлилик ($r=0,234$, $p\leq 0,05$), эътиборлилик ($r=0,35$, $p\leq 0,05$) билан ўртача кўрсаткичда ҳамда мақсадга интилувчанлик сифати ($r=0,337$, $p\leq 0,01$) билан кучли даражада ўзаро боғлиқлигини кўришимиз мумкин. Демак, ўсмир ўзида масъулиятлилик сифатини намоён қилиши учун унда мустақиллик, матонатлилик, эътиборлилик, мақсадга интилувчанлик каби иродавий сифатлар шаклланган бўлиши муҳим аҳамиятга эгадир. Шунингдек, масъулиятли инсон атрофда рўй бераётган нарсаларга, воқеа-ҳодисаларга ўзида кечаётган турли ҳолатларни баҳолашга ҳамда ўзининг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатларини адекват равишда бошқариш, назорат қилиш имкониятига эга бўлади.

Ташаббускорлик ва ғайратлилик сифатлари бўйича синалувчиларнинг натижаларига эътибор қаратадиган бўлсак, улар ироданинг бошқа хусусиятлари билан боғлиқ эмаслиги кузатилади. Тажриба натижаларига кўра, ташаббускорлик ва ғайратлилик ўсмирлик даврида ўзига хос тарзда намоён бўлиши билан тавсифланади. Ўсмирлар бирор бир фаолиятда муваффақиятга интилишларида ўзидаги мавжуд имкониятлардан фойдаланади. Натижанинг қандай бўлиши уларнинг характер ва нерв тизими хусусиятлари, шунингдек, шахс хислатлари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Ўз навбатида ташаббускорлик мустақил фаол ҳаракатларни бажаришга нисбатан мойиллик ҳамда қобилиятда намоён бўладиган ижобий характер хислати ҳисобланади.

Шунингдек, ғайратлилик ҳам иродавий сифатлар орасида ўзига хос ўринга эга бўлиб, улар билан ўзаро алоқадорлиги нисбатан сушт бўлган мустақил компонентлардан саналади. Ғайратлилик шахснинг зиммасидаги топшириқ, вазифаларни бажаришда куч имкониятларини тўла намоён қилишдан иборат иродавий сифатдир.

Иродавий сифатлардан журъатлилик (мардлик) мустақиллик ($r=0,45$; $p\leq 0,01$), матонатлилик ($r=0,54$; $p\leq 0,01$), қатъиятлилик ($r=0,52$; $p\leq 0,01$) ва эътиборлилик ($r=0,43$; $p\leq 0,01$) каби муҳим иродавий хусусиятлар билан ўзаро алоқадорликка эга. Натижалардан кўринадики, ўз олдига мақсад қўйиб, унга томон интилишда юзага келадиган қийинчиликлар ҳамда фаолиятда, турли ҳаётий вазиятлардаги тўсиқларни енгиб ўтишда ўсмир шахсидан журъатлилик (мардлик) талаб қилинади. Шу тўғрисида ўсмирда журъатлиликнинг намоён бўлиши унда мустақиллик, матонатлилик, қатъиятлилик, эътиборлилик каби иродавий сифатларнинг юқори даражада ривожланишини тақозо этади.

Натижалардан мустақиллик сифатининг журъатлилик ($r=0,45$; $p\leq 0,01$), қатъиятлилик ($r=0,57$; $p\leq 0,01$) ва эътиборлилик ($r=0,41$; $p\leq 0,01$) билан юқори даражада ҳамда матонатлилик ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) билан паст кўрсаткичда боғлиқлигини кўришимиз мумкин. Бундан кўринадики, мустақилликнинг шаклланиши ўсмирнинг ўз олдига қўйган мақсадлари ва уларни амалга оширишга нисбатан унинг эътиборли муносабатда бўлиши билан боғлиқдир. Таъкидлаш жоизки, мустақиллик ўсмирнинг ижобий хислати бўлиб, у фаолиятга нисбатан кучли интилишда намоён бўлади.

Ўсмирларнинг кундалик фаолиятлари жараёнида иродавий сифатларнинг ўрни ўзига хос аҳамият касб этади. Жумладан, бирор-бир фаолият ёки таълим жараёнидаги топшириқларни бажаришда ўсмир шахсидан матонатлилик сифатининг намоён бўлиши талаб қилинади. Тадқиқот натижаларидан матонатлилик журъатлилик ($r=0,54$; $p\leq 0,01$), қатъиятлилик ($r=0,48$; $p\leq 0,01$) ва эътиборлилик ($r=0,41$; $p\leq 0,01$) каби иродавий сифатлар билан уйғунликка эга эканлигини кўришимиз мумкин. Ўсмирда матонатлилик сифатининг шаклланишида журъатлилик, қатъиятлилик, эътиборлилик каби иродавий сифатларнинг ривожланган бўлиши муҳимдир. Ҳар қандай фаолиятнинг, жумладан, ўқиб-ўрганишнинг муваффақияти ўсмирнинг матонатлилик сифатига боғлиқ. Матонатлилик характернинг энг қимматли хислатидир. Бу хислат ўсмирнинг мақсадга етиш йўлида қандай қийинчилик ва тўсиқлар бўлишдан қатъи назар, шу мақсадга эриша олишида ўз ифодасини топади. Баъзи ўсмирлар фаолиятнинг барча соҳаларида характер хислати бўлган матонатлиликни намоён қилсалар, бошқаларида бу хислат уларнинг манфаатлари билан боғланган қандайдир айрим фаолият соҳаларида кўринади.

Натижаларда қатъиятлилик сифатининг журъатлилик ($r=0,52$; $p\leq 0,01$), мустақиллик ($r=0,57$; $p\leq 0,01$) ва матонатлилик ($r=0,48$; $p\leq 0,01$) каби иродавий сифатлар билан юқори даражада муносабалигини кўришимиз мумкин.

Ўсмирда қатъиятлиликнинг намоён бўлиши мақсадга эришишга нисбатан ўзида мавжуд бўлган ишончнинг даражасига, унинг мотивациясига, қийинчиликларни бартараф этишдаги иродавий установакаларига боғлиқ бўлади. Шу билан бирга бу ҳодиса нисбатан оз даражада нерв тизимининг хусусиятига боғлиқдир.

Тадқиқот натижаларидан кўринадики, ўсмирдаги эътиборлилик бир вақтда кўпгина иродавий сифатлар билан ўзаро алоқадорликка эгадир. Жумладан, журъатлилик ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), мустақиллик ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), матонатлилик ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), қатъиятлилик ($r=0,55$; $p\leq 0,01$) каби иродавий сифатлар ва эътиборлилик ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг кучлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек, эътиборлилик мақсадга интилувчанлик сифати билан ҳам ўрта даражада ($r=0,32$; $p\leq 0,01$) ўзаро

мослиқдадир. Бу ҳолат мақсад сари интилишда ўсмирдан бажарилаётган ҳар бир ишга нисбатан синчков, эътиборли бўлиш талаб қилиниши билан изоҳланади. Шу боис, ўсмирларда ўзлари томонидан бажараётган ишларига нисбатан жавобгарлик ҳиссини, бошлаган ишини охирига етказиш каби хусусиятларни шакллантириш лозим.

Мақсадга интилувчанлик масъулиятлилик сифати билан юқори даражада ($r=0,337$; $p\leq 0,01$), матонатлилик ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), эътиборлилик ($r=0,32$; $p\leq 0,05$) сифатлари билан ўртача даражада мутаносиблиги тадқиқот натижаларидан аён бўлиб турибди. Олинган натижалардан кўринадики, ўсмирда мақсадга интилувчанликнинг намоён бўлиши, аввало, масъулиятлилик билан, яъни зиммасига юклатилган вазифаларни ўз вақтида, талаб даражасида бажариш билан чамбарчас боғлиқ. Бу ҳолатни фаолият давомида бериладиган топшириқни бажаришда фаолликнинг зарурий даражада сақлаб турилиши масъулиятлилик даражасига боғлиқлиги билан тушунтириш мумкин. Шунингдек, ўсмир шахси мақсад сари интилиш жараёнида юзага келадиган қийинчилик ва тўсиқларни енгиб ўтишида юксак даражадаги матонатлилик кўрсатиши, айниқса, ўқув ва меҳнат фаолиятидаги ҳаракатлари ва ўзгаришларини эътибор билан кузатиб бориши лозим.

Олинган натижалар асосида шуни таъкидлаш керакки, ўсмирлик даврида иродавий сифатлар ўртасида ўзаро алоқадорлик мавжуд бўлиб, улар фаолият жараёнида ўзаро бир-бирини тақозо қилади. Шунингдек, айрим иродавий сифатлар мустақил компонент сифатида намоён бўлиб, шахс характерига оид кўплаб хусусиятлардан ўзига хос хислат кўринишида гавдаланиши мумкин.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда хулоса ўрнида қуйидагиларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

- ўсмирлик даврида иродавий сифатларнинг шаклланишига хос хусусиятларни тадқиқ этиш натижаларига кўра, масъулиятлилик, журъатлилик, мустақиллик, матонатлилик, қатъиятлилик, эътиборлилик, мақсадга интилувчанлик каби иродавий сифатлар ўртасида ўзаро алоқадорлик мавжуд. Шу билан бирга ташаббускорлик ва ғайратлилик сифатлари ироданинг бошқа хусусиятлари билан боғлиқ бўлмай мустақил компонент сифатида намоён бўлади;
- ўсмирлик даврида иродавий сифатлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ўзига хос ўринга эга бўлиб, ҳар қандай фаолият шахсда иродавий зўр бериш, мақсад сари интилиш, сабр-тоқат, жисмоний фаоллик, чидамликлик, қатъиятлилик, ўзига нисбатан мустақил ёндашиш каби хусусиятларни таркиб топишига замин ҳозирлайди;
- шахснинг мақсадларга эришиш йўлида зўр бериб интилиши уларда мустақиллик, мақсадга интилувчанлик, қатъийлилик, ғайратлилик каби юксак иродавий сифатларни шаклланишига олиб келади;
- ўсмир шахснинг қийинчиликларни енгишдан бош тортишига интилиши, иродавий куч-ғайрат кўрсатишни қатъий равишда истамаслиги натижасида ироданинг сустрлиги келиб чиқиши мумкин;

Тадқиқот ишимизнинг натижаларига мувофиқ таълим муассасаси психологлари, ота-оналар, ўқитувчилар, ташхис марказлари психологлари ва ўсмирлик даври муаммолари билан шуғулланувчилар учун қуйидаги **тавсияларни** бериш мақсадга мувофиқдир:

- ўсмирлар таълим ва тарбиясида мазкур даврида юзага келадиган психологик, психофизиологик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда талаблар тизимини ишлаб чиқиш лозим.
- ўсмирларга эмоционал иродавий зўриқишни талаб қиладиган вазифаларни бериш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиб бориш керак.
- ўсмирларда шахсий хатти-ҳаракатларга нисбатан жавобгарлик ҳиссини таркиб топтириш ва ривожлантириш;
- ўсмирларга турли мураккабликдаги ва таваккалчилик талаб қилинадиган топшириқлар мажмуасини бериш ҳамда унинг бажарилиши ва натижасини назорат қилиш керак;
- ўсмирлар билан иродавий сифатларни шакллантириш юзасидан тренинг машғулотларини ўтказиш;
- иродавий сифатларни ривожлантиришда ўсмирлик даври хусусиятларини ҳисобга олиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Иванников В.А., Эйрман Е.В. Структура волевых качеств по данным самооценки // Психологический журнал. – Москва, 1990. – №3. – С. 39-50.
2. Ильин Е.П. Психология воли. – СПб.: Питер, 2009. – 324 с.

СЕКЦІЯ: СОЦІОЛОГІЯ**Azizbek Tojiboyev
(Namangan, O'zbekiston)****VOYAGA YETMAGANLARNI EKSTREMISTIK, TERORISTIK VA MISSIONERLIK OQIMLARINING TA'SIRI VA BOSHQA YO'T G'OYALARDAN ASRASHNING IJTIMOYIY – HUQUQIY JIHATLARI**

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng diniy erkinliklarga keng yo'l ochildi. Diniy e'tiqod erkinligi huquqiy jihatdan kafolatlandi. Bu mamlakatimiz fuqarolariga o'z e'tiqod erkinliklarini amalga oshirishlarida juda katta yutuq bo'ldi. Biroq bugungi kunda dinni o'zlariga niqob qilib olib hokimiyatga intilayotgan asli insoniylikka yot bo'lgan g'oyalarni turli chiroyli ko'rinishlarda yoki qo'rquv solish yohud qiziqtirish usullaridan foydalangan holda qabih niyatlarini amalga oshirmoqchi bo'lgan turli tashkilotlar, oqimlar ham yo'q emas albatta. Ayni paytda turli diniy ekstrimistik tashkiltlar tomonidan olib borilayotgan tashviqotlar yoshlarning sohta g'oyalarga aldanib qolishi, yurt ravnaqi yo'lidagi faoliyatining chalg'ishi, jamiyatda ma'naviy – ruhiy muhitning buzilishiga sabab bo'lmoqda.

Bu o'rinda shuni ham ta'kidlash joizki terrorchi tashkilotlar a'zolarining mutloq ko'pchiligini jamiyatdagi o'rni va mavqeini aniqlab, belgilab ololmagan jismoniy qatlamga mansub 16-30 yoshdagi yoshlar tashkil qladi. Yoshlarni turli oqimlarga kirib qolishlari sabablari qatorida ularning bilimlari, shu jumladan, diniy ilmlarni egallashga bo'lgan qiziqish va intilishi hamda ishonuvchankigi, birdaniga hamma narsaga ega bo'lishga harakat qilishi ma'naviy – ruhiy omillarini alohida ajratib o'tish lozim.

Bunda ommaviy yoshklar foydalanadigan internet tizimi ular uchun asosiy vosita sifatida ish bermqda. Ushbu tizimdan foydalanib yuqorida ta'kidlab o'tilgan dunyoqarashga ega bo'lgan zamonaviy til bilan aytganda "ommaviy madaniyat" a'zolarini osongina jalb qilmoqdalar. Bundan tashqari yana turli hil kompyuter o'yinlari ham kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Ulardagi ayovsiz janglar, qon to'kishlar va har xil voqealar yoshlarimizni diydadini qotirib qo'yishga sharoit yaratmoqda. Bunday faoliyat bilan shug'ullangan bola o'zida bosh qalarga nisbatan ustunlik xissini tuyish, o'zining menini ko'rsatib qo'yish orqali uchun har qanday yovuzliklarga qodir bo'lib qoladi. Ushbu holat keyinchalik ekstrimistik harakatlarning bosh aylanishi mumkin. Mazkur xolatning yana bir ko'rinishi missionerlik harakati bo'lib, unda bir dinga e'tiqod qiluvchi boshqa din vakillari orasida o'z dinini targ'ib qilish bilan shug'ullanadi. Missionerlik harakati ham insonlar ongiga kuchli ta'sir qiluvchi dinni ko'rko'rona o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lib ham qadimiy qadriyatlar, an'analar, milliylik, e'tiqod sobitligiga bo'lgan hujumlardan birihisoblanadi. Buning ham ayrim ko'rinishlari bugungi kunda namoyon bo'lmoqda. Yuqoridagilarning barchasi jamiyatga, yoshlarga kuchli ta'sir harakatidalar zero uning oqibatida mavjud siyosiy tuzumni o'zgartirish va osongina hokimiyatni egallab o'zlari xoxlagan boshqarib, xoxlagan xunrezlikni qilish uchun sharoit yaratishga bo'lgan harakat deb tushunishimiz mumkin.

Shunday ekan yoshlarimizni diniy mutaassib kuchlar, oqimlar, buzg'unchi g'oyalardan himoya qilish va bu g'oya qarashlarga qarshi immunitetni shkillantirish uchun juda ko'p narsalarga e'tibor qaratishimiz darkor.

Yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek "Ma'naviyat tarbiyaning eng ta'sirchan quroli ekan, undan oqilona foydalanish, farzandlarimizni vatanparvarlik, rostgo'ylik, xaqsevarlikka o'rgayish kerak bo'ladi". Darhaqiqat ma'naviy tarbiya eng muhim omil hisoblanadi. Allomalarimiz bu fikrlarni go'yo tasdiqlaganlaridek "Tarbiya biz uchun yo hayot yo mamot, yo najot yo falokat, yo saodat yo halokat masalasidir" deb bejiz aytmaganlarining guvohi bo'lamiz. Mamlakatimizda albatta bu ishga yurtboshimiz boshchiligida qattiq bel bog'langan va izchillik bilan amalga oshirilib kelinmoqda. Uning huquqiy tizim tomonidan ham mustahkamlanib qo'yilganligini guvohi bo'lamiz. Yuqoridagilarning amaliy ifodasi tariqasida quyidagilarni aytib o'tish joiz.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng ta'lim tizimida yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi eng asosiy omil bo'lib xizmat qilayotgan turli dasliklarning chiqishi va har bir bosqich ta'lim tizimida o'rganilib borilishi: bular "Ma'naviyat asoslari", "vatan tuyg'usi", "Milliy istiqol g'oyasi", "Madaniyatshunoslik" va boshqa bir qancha darsliklar hamda prezidentimiz tomonidan yozilgan har bir asar izchillik bilan o'rganilib borilmoqda. Bundan tashqari yoshlar va jamiyatning har bir fuqarosini turli xil yot g'oya va mafkuralar ta'siridan himoya qilish maqsadida ularning huquqiy asoslari ham yaratib qo'yildi. Asosiy qonunimiz bunda eng muhim o'rinni egallaydi desak mubolag'a bo'lmaydi. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi" qonun 1998 yil yangi tahrirdan chiqdi. Ushbu qonun toki insonlar huquq va manfaatlariga daxl qilib ulardagi erkinlikni bo'g'ib qo'yimasligi uchun doimo amaldadir. Mazkur qonun ham fuqarolar uchun diniy munosabatlarda yetarlicha huquqiy omil bo'lib xizmat qilmoqda. Qonunning 3- moddasida "Dinga e'tiqod qilish yoki o'zga e'tiqod erkinligini milliy havfsizlikni va jamiyat tartibini, boshqa fuqarolarning hayoti, salomatligi, ahloqi huquqi va erkinliklarini ta'minlash uchun zarur bo'lgan darajadagina cheklanishi mumkin"ligi belgilangan. E'tibor bersak e'tiqod erkinligidan foydalanib turli bo'lmag'ur ishlarni amalga oshirishni maqsad qilgan yot g'oya vakillaridan xushyor turib himoyalanimiz darkorligini ifoda etgan bu qonunda ko'rsatilgan modda bu xushyorlik mamlakatimiz tinchligi, yoshlarimizni ma'naviy yetuk bo'lib kamol topishlari uchun eng zarur va biz uchun mas'uliyatli vazifadir.

Xulosa sifatida shuni aytib o'tish joizki bugungi yoshlarimiz bu bizning kelajagimiz ularni boshqa birovlar tarbiya qilishlariga yo'l qo'yimasligimiz darkor. Zero mamlakatimizda buning uchun barcha shart sharoitlar yetarli. O'zbekiston Prezidenti Islom Abdug'aniyevich Karimov ta'kidlaganlaridek, turli mutaassib oqim va harakatlarning g'razli maqsad va intilishlaridan qat'iy nazar, yaxshi ishning oqibati mukofot bo'lishiga, yomonlik esa jazosiz qolmasligiga ishongan kishilardan iborat jamiyat ma'naviy- ma'rifiy hayoti va ijtimoiy jarayonlar kechishida biz olib borayotgan bunday harakatlar albatta o'zining ijobiy natijalarini ko'rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. –Toshkent, 1998 yil.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. –Toshkent, 2008 yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. 2012 yil.

Низомжон Ғофуров
(Наманган, Ўзбекистон)

МАФКУРАВИЙ ТАҲДИД ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Бутун ер юзи одамзот учун ягона макон эканлигига шак - шубҳа йўқ. Аммо, ўтмишда мавжуд чегараларни ўзгартириш, муайян ҳудудларни босиб олиш учун сон - саноксиз урушлар бўлгани маълум. Бу жараёнда эса уруш қуроллари мунтазам равишда такомиллашиб бориб, урушнинг янгича кўринишлари пайдо бўлди. Бугун эса ана шундай янгича кўринишдаги уруш воситаларидан бўлган мафкуравий кураш ва ахборот таҳдидлари тобора оммаллашиб, бу урушда ким ғолиб бўлса, дунё ўшанинг сўзига қулоқ солмоқда. Шу сабабли барча ўз манфаатларини турли ғоя ва тушунчалар билан ифодалашга интилмоқда. Бундан кўринадики, айти пайтда давлатлар олдида турган асосий масалалардан бири информацион хавфсизликни таъминлашдир.

Ҳозирги кунда, ғарб давлатларида "ахборот уруши", "психологик уруш" каби атамалар ишлатилади. Ўзбекистонда эса мазкур тушунчаларга моҳиятан тўғри келадиган "мафкуравий таҳдид" деб аталувчи ибора қўлланилиб келинади.

Президентимиз И.А.Каримов "Туркистон" газетаси муҳбири саволларига берган жавобида Ўзбекистон хавфсизлигига асосий таҳдидлардан бири мафкуравий таҳдид эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтган.

Таъкидлаш лозимки, мафкуравий таҳдид тушунчасига бир қатор манбалар ва илмий адабиётларда турли хил ёндашувлар мавжуд. Жумладан, мафкуравий таҳдид - бирор бир ижтимоий, сиёсий ҳаракат ёки сиёсий кучлар ўз манфаатини ифодаловчи мафкурасини қўрқитиш, зўрлик ва алдаш йўли билан сингдиришидир. Мафкуравий таҳдид - жамият, давлат ёки халқ, миллат тақдирига хавф солиб турган, фожиали оқибатларга олиб келадиган ғоявий хавф - хатарлар мажмуаси ҳисобланади.

Мафкуравий таҳдид, бу - муайян шахс, жамият, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, конституциявий тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган ғоявий - назарий қарашлар ҳамда унга асосланган амалиёт мажмуи ҳисобланади.

Шу ўринда, мафкуравий таҳдид тушунчасига моҳиятан тўғри келадиган атамани И.А.Каримов ўзининг "Юксак маънавият - енгилмас куч" китобида қўллаб, унга "маънавий таҳдид" - тили, дини, эътиқодидан қатъий назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин инсон бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариш мақсадини кўзда тутадиган мафкуравий, ғоявий ва информацион хуружлар, - деб таърифлаган эди.

Мафкуравий таҳдид ўзининг мазмуни, тамойиллари, услублари ва шаклларига кўра мураккаб ҳодиса бўлиб, бу тушунча билан бирга унга ёндош бўлган мафкуравий таъсир тушунчаси ҳам қўлланилади.

- Мафкуравий таъсир - мафкуравий жараёнларнинг энг муҳим тузилмавий компонентларидан бири бўлиб, унинг самарадорлиги мафкуравий таъсир ўтказилиши лозим бўлган кишиларнинг (объект) маълумот даражаси, маънавий савиясига боғлиқ бўлса, ўз навбатида мафкуравий таъсир ўтказаетган идоралар, тарбиявий муассасалар, тарғибот ва ташвиқотчилар (субъект) амалга ошираётган мафкуравий тадбирлар мазмуни ва шаклига, ходимларнинг профессионал маҳоратига, уларнинг инсоний фазилатлари, хислатларига боғлиқ бўлади. Бундай ҳолатда ҳар бир киши мафкуравий таъсир доирасига тушади ва ушбу таъсир асосида фаолият кўрсата бошлайди. Мафкуравий таҳдидларнинг асосий мақсади, туб моҳияти, ўзига хос хусусиятларига кўра инсониятга таҳдид солиб турувчи хавф -хатарларнинг бошқа турларидан жиддий равишда фарқ қилади. Бу фарқлар қуйидагилардан иборат: -мафкуравий таҳдиддан кўзланган асосий мақсад - муайян мамлакат ёки халққа таъсир ўтказиш, ёшлар онгини эгаллаш ва ўз дунёқарашига бўйсундириш маънавий жиҳатдан заиф ва тобе қилишдир;

- мафкуравий таҳдид вазият тақозосига кўра ошқора ва яширин ёки ўта махфий тарзда олиб борилади;

- мафкуравий таҳдидлар турли хил усуллар ва воситалар ёрдамида олиб борилади. Хусусан, ОАВ (Интернет, радио, телевидения, матбуот ва бошқа), турли хил адабиётлар, варақалар, маърузалар, суҳбатлар, санъат асарларини чоп этиш ёки тарқатиш ёрдамида, шунингдек, замонавий техника воситаларидан фойдаланиб амалга оширилади;

- мафкуравий кўпуровчилик билан шуғулланувчи махсус махфий, сиёсий, диний оқимлар, мазҳаб ва секталар, ташкилотлар, экстремистик кучлар ва марказлар ўзларининг мақсадларини амалга ошириш, ғоя ва ақидаларини аҳоли ўртасида тарқатиб, иродаси бўш, онги шаклланиб улгурмаган айрим ёшларни алдаб, сохта эътиқодларига кўндириб, ўз тарафдорлари сонини кўпайтириш учун куч ва маблағларини аямайдилар;

- агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий таҳдидларни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин бўлса, мафкуравий таҳдидларни, унинг таъсири ва оқибатларини тезда пайқаб олиш қийин.

Давлатнинг ҳозирги ривожланиш босқичида сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва бошқа муҳим соҳаларда мафкуравий таҳдидларнинг мавжудлиги ватанимиз тинчлигига асосий таҳдидлардан бири ҳисобланади. Зеро, Президентимиз И.А.Каримовнинг, "эндиликда ядро майдонлари эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади",- деган фикрлари бежизга айтилмаган. Шу ўринда айтиш керакки, сўнгги йилларда Ўзбекистонга қарши қаратилган мафкуравий таҳдидлар қуйидагиларда намоён бўлмоқда: -ислом халифалигини тиклаб, унинг байроғи остида мусулмон халқларини бирлаштиришга қаратилган интилишлар; тарихимиз, қадриятларимиз ва диннинг моҳиятини сохталаштиришга уринишлар; ахлоқсизлик ғояларини ёйиб, халқни маънавий жиҳатдан бузишга қаратилган интилишлар; турли мафкуравий воситалар орқали минтақавий ва давлатлараро можаролар келтириб чиқаришга қаратилган ҳаракатлар. Мафкуравий таҳдидларнинг ҳозирги кунда кўп қўлланилаётган замонавий ва янгича кўринишлари: замонавий технологиялардан (электрон почта, ҳар хил компьютер дастурлари, вируслари, ўйинлари ва бошқа) фойдаланиш орқали таъсир қилиш; инсон онгига таъсир қилувчи турли хилдаги кўнгилочар воситалар (маданиятимизга тўғри келмайдиган кино, клип, мусиқа ва бошқа) орқали таъсир кўрсатиш;

- "демократия", "оммавий маданият" ниқобларидан (инсон ҳуқуқлари бузилиши, аёллар эркинликлари поймол этилиши ва болалар меҳнатидан фойдаланиш каби) фойдаланган ҳолда таъсир ўтказиш ва бошқа.

Таъкидлаб ўтилганидек, жамият ва давлат мафкуравий таҳдиднинг асосий объектлари ҳисобланади. Шунинг билан бирга, индивидуал ва ижтимоий онг ҳам мафкуравий таҳдиднинг объектлари саналади. Индивидонгига мафкуравий таъсир этишнинг муҳим ўзига хослиги шундаки, инсоннинг ўзи унга бўлаётган таъсирни таҳдид сифатида билмаслиги ва англамаслиги мумкин. Жамият тараққиёти маънавий етук, жисмонан баркамол, соғлом фикрли шахсларнинг фаолияти билан ўзаро боғлиқдир. Бундай шахсларни вояга етказишнинг асосий шартларидан бири уларнинг мафкуравий хавфсизлигига таъсир этувчи таҳдидларни белгилаш ва бу борада чора - тадбирларни амалга оширишдан иборатдир. Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, мафкуравий таҳдид бу салбий феномен бўлиб, у қандай кўринишда бўлмасин барибир жамиятдаги нормал турмуш тарзига салбий таъсир кўрсатади.

Адабиётлар:

1. Фалсафа: қомусий луғат. - Т.: «Шарқ», 2004.
2. Турсунов С. Миллий ғоя - йўлчи юлдузимиз (маънавий таҳдидга қарши). <http://www.qashqadardvovg.uz/cgi-bin/main.cgi?lan=u&raz=2&id=858>, апрель 2009.
3. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. - Т.: «Янги аср авлоди», 2001.
4. Федоров А.В. Информационные вызовы национальной и международной безопасности. - М.: 2001.

Гулноза Рафиқова
(Наманган, Ўзбекистон)

ҒАРБИЙ СИЁСИЙ ТАФАККУРДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ НАЗАРИЯСИНING РИВОЖЛАНИШИ

Фуқаролик жамияти тушунчаси Ғарбий Европа сиёсий фалсафасининг мумтоз асосларида, хусусан, антик даврдаёқ пайдо бўлган. Фуқаролик жамияти концепциясининг пайдо бўлиши бевосита эркин мулкдор ва ишлаб чиқарувчилар жамиятининг иқтисодий ва сиёсий суверенитетига таянган антикполисни ривожланиши билан бевосита боғлиқ. Бу суверенитет ҳар бир фуқаро учун ўз полисининг тақдирини аниқлашда, давлат масалаларини ҳал қилишда иштирок этиш имкониятини назарда тутган. Шу орқали полис қонунларни онгли тарзда бажарилиши ва тенг ҳуқуқлилини ривожланишига кўмаклашувчи сиёсий тузилма ва фуқаролар мажмуасининг реал бирлиги, яхлитлиги сифатида намоён бўлган.

Афлотун тадқиқотларида "фуқаро жамияти" тушунчаси қўлланилмайди, чунки ҳодисанинг ўзи ўша пайтда шаклланиш жараёнида эди. Афлотун давлатни қабилаларнинг катта ҳамжамияти сифатида тавсифлаган, бу қабилалардан ҳар бири "ўз қонунларига эга"; уларнинг "биргаликда яшаш"нинг мақсади инсонларни "яшаш ва ҳаёт, кийим-кечак, озиқ-овқат"да бўлган эҳтиёжларни қондириш, биргаликда яшаш ва бир-бирига ёрдам бериш. Бундан ташқари, давлат жамият доирасида фуқаролик мақомини ўрнатган. Афлотуннинг фикрича, соғлом давлатнинг кафолати фақатгина қонун ва адолат судда эди.

Муаллифларнинг аксарияти "фуқаролик жамияти" атамасини келиб чиқишини Арасту ва "κοινοπολιτική" тушунчаси билан боғлаган. Бу атамалар остида Арасту Юнон шаҳридаги мустақил ва тенг ҳуқуқли эзгу эркаклар ҳамжамиятини тушунган. Арасту фикрича, давлат бу "бир нечта қишлоқлардан ташкил топган, ҳаёт эҳтиёжи учун пайдо бўлган, фаровон ҳаётга эришиш учун мавжуд бўлган жамиятдир", "ҳар бир давлат алоҳида оилалардан йиғилади".

Арасту "давлат - фуқаролар мажмуаси" деб такидлайди, бу ерда қонун ҳокимият учун асосдир. "Қонунлар асосида ҳокимлар бошқариши ҳамда қонунларни бузаётганларни кузатишлари лозим"; "қонун ва ҳуқуқдан ташқарида яшайдиган инсон - барча инсонларнинг энг ёмонидир". Айнан Арасту инсонларни эмас, айнан қонун ҳукмронлигини ўрганиб, ҳокимият қўлида бўлганларнинг зўравонлигини олдини олиш мақсадида илк бор ҳокимиятларнинг тақсимланиш, ажрлиш ғоясини олға сурди. Ҳақиқий асл фуқаролик, демак, фуқаролардан ташкил топган ҳамжамиятлар умумий фаровонлик манфаатидан келиб чиққан ҳолда, ҳаракат қилаётган олий ҳокимият бўлган жойдагина бўлиши мумкин. Арасту фикрларига мувофиқ

тарзда, фуқаролик жамиятида фақатгина шунда гапириш мумкинки, қачонки, жамиятнинг индивидуал аъзоси, мустақил фикр юритувчи деб ўзини англаган ҳуқуқ ва эркинликларнинг мажмуасига эга ва шу билан бир пайтда, жамият олдида ўз харақатлари учун жавобгар бўлган фуқаролар пайдо бўлганида гапириш мумкин. "Koinonia politiki" атамаси латин тилига "societas civilis" деб Вильгем фон Мербек томонидан Арастуниг "Politiki" асари таржима қилинганда ўгирилди. Республика Румда "societas civilis" шаҳар "civitas nostra" - бизнинг шаҳар бўлганда яшаётган тенг ҳуқуқли фуқароларнинг мажмуаси тушунилар эди. Шу билан бир пайтда "полис", "civitas" - бу ҳуқуқий давлатнинг эмас, балки ҳуқуқий жамиятнинг тушунчасидир.

Ҳокимият шакллариининг барча турлари нафақат ҳуқуқни сақлаш ва таъминлаш, балки полис, фуқаролик жамиятини барқарорлигини сақлашни назарда тутган. Полис фуқаролик жамияти ҳуқуқий институтлар иродасига кўра назорат қилинган ва ўзгартирилган сиёсий ва фуқаролик жамиятининг яхлитлиги сифатида намоён бўлган. Рум тафаккури мумтоз вакили Цицеронда фуқароликка ўша даврдаги қарашларнинг моҳияти жуда ёрқин ифодаланган. Қадимги Румда унинг ижод қилиш даврига келиб фуқаронинг алоҳида ҳуқуқ ва мажбуриятлари (армияда хизмат қилиш, халқ мажлислари ва сиёсатда иштирок этиш) ҳақидаги тасаввур кучли ривожланган эди. Ўзининг давлат тавсифига Цицерон бир томондан фуқаролар озодлигини киритди, бошқа томондан эса жамиятни боғловчи ибтидо сифатида юридик қонунни киритди. "Давлат халқнинг мулкдир, халқ эса ҳар қандай инсонларни қандайдир тарзда йиғилган бирлиги эмасдир, халқ - ҳуқуқ масалалари борасида келишув ва манфаатлар умумийлиги билан бирлашган инсонлардир". Ҳуқуқ субъектларнинг юридик тенглигини назарда тутди, бу тенглик бузилса, ҳуқуқ ижтимоий феномен сифатида йўқ бўлади дейди.

Фуқаролик жамиятини ижтимоий ҳодиса сифатида очиб берилиши, унинг тушунчаларини аниқлаш, пайдо бўлиш шарт-шароитлари ва белгиларини ривожланиши муаммолари Уйғониш даври жамиятшуносларининг ўрганиш предметига айланди. Бу йўналишнинг тадқиқотчилари ичидаги машҳур вакил Николо Макиавеллидир.

Мазкур тарихий даврда фуқаролик иттифоқлар пайдо бўлди, давлатга нисбатан фуқаролик жамиятини нисбий мустақиллигини шаклланиши бошланди. Италия Уйғониши сиёсий мутафаккирларидан энг йириги Николо Макиавеллидир, у тажрибавий сиёсий фанга асос солади. Н.Макиавелли бўйича фуқаролик жамият ўзаро қарама-қарши бўлган синфий, қатлам ва партия манфаатларининг мажмуасидир. Олим жамиятни "халқ" ва "зодагонлар"га бўлиниши давлат ҳокимияти учун асос эканлигини жуда яхши англайди. "Зодагонлар" зўравонлик қилишни, халқ зўравонлик, зулм остида бўлишни хоҳламайди, буларнинг тўқнашуви 3 хил ҳал бўлиши мумкин, яъни бир ҳокимиятлилик, ҳокимиятсизлик ёки эркинлик". Яъни фуқаролик жамияти ташкиллаштирувчи манба - шакли энг яхши бўлган Республика тарзидаги давлатга тобедир.

Шундай қилиб, Н.Макиавелли ўзининг сиёсий асарларида фуқаролик жамияти сифати ҳақида ҳамда бу сифатни давлат тузилмаси шаклларида таъсири ҳақидаги масалани кўндаланг қўйди. Уни фуқаролик жамиятининг мавжудлиги кучли давлат мавжудлигига боғлиқ деб ҳисоблаган ёндашувларнинг тарафдори деб ҳисоблаш мумкин. Уйғониш даври ижтимоий мутафаккирлари ўз ишларида фуқаролик жамиятини шаклланиш ва ривожланишидаги алоҳида таркибий қисмларини акс этдилар. Аммо улар фуқаролик жамияти пайдо бўлиш ва ривожланишининг асослари ва омиллари каби муҳим ҳодисаларни кўрсатмадилар ҳамда фуқаролик жамияти белгилари ҳақидаги ҳамда унинг давлат билан ўзаро боғлиқлигининг тўлиқ тасвирини яратмадилар.

Янги даврга мурожаат этган ҳолда, қуйидаги ўта муҳим ҳодисани таъкидлаш лозим, айнан янги даврда давлат ва жамият бир-бири билан мос келмайдиган ҳодиса сифатида тадқиқ этила бошлайди. Давлат ҳақиқий ҳокимиятнинг эгаси сифатида гавдаланади, у бу ҳокимиятни жамиятнинг зарарига ёки фойдасига ишлатишга қодирдир. Фуқаролик жамияти ғояси марказий сиёсий-ҳуқуқий концепциялардан бири бўлиб қолди, унинг ишлаб чиқилишида кўплаб буюк мутафаккирлар иштирок этдилар. Масалан, Ф.Хайек янги давр сиёсий фикри тарихида икки йўналишни, яъни инглиз ва француз йўналишини ажратди. Биринчиси - эмпирик ва тизимлаштирилмаган бўлиб, анъана ва институтлар талқинида асосланган; кинчиси, тафаккурга асосланган бўлиб, рационалистик бўлган ва утопияларни шакллантиришга бағишланган. Французлар учун асосийси жамият ҳаётига давлат аралашуви эмас, улар учун буни ким амалга оширгани муҳим, инглизлар учун эса давлат аралашуви ёмондир, у зарурий ёвузликдир.

Шунинг учун уни максимал даражада имкониятли бўлган чегаралар билан чеклаш лозим. 17 асрда фуқаролик жамияти ижтимоий ҳодиса сифатида ўша даврнинг ибт қатор етакчи файласуфлари, масалан, Томас Гобсс, Жон Локкнинг ўрганиш предмети бўлган. 16-17 асрлар табиий ҳуқуқ концепцияларини кенг ривожланиш ва тарқалиш давридир. Гобсс назариясига мувофиқ, инсон ҳаётининг табиий ҳолати давлат фуқаровий ҳаётдан табиий ҳуқуқни максимал даражасидаги ҳукмронлиги билан ажралиб туради. Бу соф табиий ҳолатда аслида на сиёсий, на ахлоқий, на ижтимоий ҳукмат ва ҳокимият йўқдир. Бундай ҳолат инсониятга ўз-ўзидан йўқ бўлиш хавфини солади. Айнан бу ердан барча инсонлар учун табиий ҳолатни суверен ҳамда барча фуқаро сифатидаги инсонлар учун мажбурий бўлган ҳокимиятни мавжудлиги асосий белги бўлган фуқаровий, давлат ҳолатга ўзгартирилишининг ҳаётий зарурияти келиб чиқади. Бундай ҳокимият барча шахслар ўртасида ижтимоий келишув йўли билан таъсис этилган ҳокимиятдир, бунинг натижасида бу шахслар таъсис этилган ҳокимиятга тобе фуқарога айланадилар. Келишувни (contractus) келишув иштирокчиларини табиий ҳуқуқ ҳолатидан давлат ҳуқуқига ўтказадиган қисқа муддатли акт сифатида тушуниш нотўғри. Келишувни инсонларнинг табиий ҳолатини мумкин эмаслигини ҳамда давлат

холатини ўрнатиш заруриятини узлуксиз англаш жараёни сифатида тушуниш лозим. Шундай қилиб, Т.Гоббс учун фуқаролик жамияти ва давлат - бир хил тушунчадир.

Умуман олганда, ривожланган Ғарбий Европа мамлакталарида асрлар давомида фуқаролик жамияти тизимини, жумладан, унинг асосий тузилмавий халқаларини такомиллаштиришнинг эволюцион тўғирлаш жараёни кузатилди. Шундай қилиб, фуқаролик жамиятининг фаолият юритиш тамойиллари қуйидагилардир: ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулк; шахсий эркинлик ва шахснинг мустақиллиги; халқ суверенитети устиворлиги ва тўлақонли ҳокимият эканлиги; фуқароларни давлат ва жамият фаолиятидан бохабар бўлиши; ижтимоий фикрни шаклланишининг эркинлиги; қонунларнинг одиллиги ва уларнинг ижро этилишининг мажбурийлиги.

Замонавий Ғарбий фуқаролик жамияти негизида ётган асосий ҳолатлар қуйидагилардир:

- иқтисодий соҳада-қўп укладли иқтисоднинг шаклланиши, мулк шаклланининг хилма-хиллиги; тартибга солинадиган бозор муносабатлари;
- сиёсий соҳада-ҳокимият ваколатларини марказизлантириш, ҳокимиятларнинг тақсимланиши; сиёсий плюрализм; фуқароларни давлат ва ижтимоий ишларда иштирок этишга имконият; қонуннинг устиворлиги ва барчанинг унинг олдида тенглиги;
- маънавий соҳада-битта мафқуранинг ва дунё қарашнинг монополиясининг йўқлиги; виждон эркинлиги, олий маънавият ва ахлоқ.

Фуқаролик жамиятининг характерли белгилари жамиятда ишлаб чиқариш воситаларининг эркин эгаларини мавжудлиги; демократиянинг ривожланганлиги ва кенг тармоқчилиги; фуқароларни ҳуқуқий химояланганлиги, фуқароли маданиятнинг маълум даражаси.

Адабиётлар:

1. Платон. Законы. // Сочинения в трех томах. Т.3. 4.2. -М., 1972. -С. 150.
2. Платон. Государство // Собрание сочинений в четырех томах. Т.3. -М., 1994. -С.130
3. Гросс А. Гражданское общество: история концептуальных подходов к проблеме/Проблемы становления гражданского общества в России. Материалы научного семинара. Вып. № 1. -М., 2003. -С.6.
4. Аристотель. Политика. //Сочинение в четырех томах, Т.4. М., 1983, С.488.
5. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах. -М., 1966. -С.123
6. Гроций. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. -М., 1994.

Наталія Ковтун
(Черкаси, Україна)

ОПИТУВАННЯ ЯК СОЦІОЛОГІЧНИЙ МЕТОД ВИВЧЕННЯ АУДИТОРІЇ РАДІОРЕКЛАМИ

В адвертології активно використовують різні соціологічні та психологічні методи вивчення рекламної аудиторії [8, с. 294 – 301]. Більшість таких досліджень проводять із маркетинговою метою, оскільки вивчення мотивів потенційних споживачів, інших чинників, що впливають на ухвалення рішення про покупку, прогнозування попиту на окремі товари, послуги, тенденції ціноутворення – ось лише неповний перелік напрямів роботи маркетологів. Фактично маркетингове вивчення рекламної комунікації покликане задовольнити запити рекламодавців і рекламопоширювачів, а не тих, для кого адресоване рекламне радіоповідомлення, – радіослухачів. На думку Ю. Фінклера, «вивчення тих, на кого спрямоване повідомлення, – найперспективніший напрямок в емпіричній соціології ЗМІ» [9]. Отже, саме на вивчення ставлення радіоаудиторії до реклами, що звучить на радіо, і мають бути зорієнтовані соціологічні дослідження. У цьому аспекті варто зауважити, що особливо актуальною нині для України постає проблема емпіричного вивчення радіоаудиторії міст із невеликою кількістю населення, що не часто стають об'єктом соціологічних досліджень, з огляду на малу репрезентативність вибірки та великі фінансові затрати. Дослідник В. Карпенко із цього приводу слушно зауважує, що «місцеві рекламодавці не мають точної й об'єктивної інформації про популярність окремих радіостанцій та ступінь охоплення своєї цільової аудиторії» [2, с. 85].

У такій ситуації пріоритетними методами досліджень рекламної аудиторії є методи соціології, зокрема опитування та його види. Тож зупинимось на їхньому описові докладніше.

Загалом метод як система правил і прийомів до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства та мислення є поняттям багатоаспектним та полісемічним, а тому існують різні підходи науковців до його визначення. Термін «метод» (від гр. *methodos*) у перекладі означає «шлях до чогось, спосіб пізнання» [6, с. 692]. Тлумачний словник української мови подає два головних значення цієї лексики: спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо) [6, с. 692]. У «Новій філософській енциклопедії» метод визначено як «форму практичного й теоретичного освоєння дійсності, яка виходить із закономірностей руху об'єкта, що вивчається» [4, с. 409]. Автори «Тематичного словника-довідника з соціології» вважають, що метод у соціології — це спосіб отримання вірогідних соціальних знань, сукупність застосованих прийомів, процедур й операцій для емпіричного та теоретичного пізнання соціальної реальності; спосіб пізнання, дослідження явищ природи й

суспільного життя з метою побудови та обґрунтування системи знання; різноманітні методи вивчення, що використовуються для нагромадження емпіричного матеріалу [7, с. 103].

Фактично соціологічний метод – це збірне поняття, що характеризує онтологічні й методологічні установки соціолога, що реалізуються у процесі соціологічного дослідження і ведуть до розширення й поглиблення сфери соціологічного знання. Метод соціології включає в себе кілька базових складників, як-от: сферу застосування; процедури використання методу, інструментарій (якщо він є); критерії оцінювання правильності використання методу та достовірності отриманих результатів. Крім того, характерні особливості методу соціології залежать від проблеми, що досліджується, побудованої теорії та загальної методологічної орієнтації.

Для соціологічних методів характерними є такі загальні властивості: ясність, тобто зрозумілість, можливість упізнати метод серед інших; детермінованість – послідовність у застосуванні обов'язкових правил та принципів здійснення методу; спрямованість – здатність виконувати визначені завдання, підлягати визначеним цілям; результативність – спроможність забезпечувати досягнення необхідного результату; плідність – здатність приносити, окрім намічених, інші, побічні, але іноді не менш важливі результати; економність – можливість давати результат із найменшими витратами сил й часу; надійність – спроможність із найбільшою вірогідністю забезпечувати отримання результату; достовірність – міра істинності даних, їхня відповідність реальності; репрезентативність – здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності тощо.

Залежно від специфічного рівня соціальної реальності, що є предметом соціологічних досліджень, використовують різні соціологічні методи. Так, для дослідження соціокультурних систем, соціальної структури, соціальних інститутів, соціальних відношень широко апробують порівняно-історичний, генетичний, порівняно-типологічний та типологічний методи. При вивченні громадської думки використовують методи аналізу документів, опитування, зокрема анкетування та інтерв'ювання, спостереження. При дослідженні міжособистісних стосунків усередині малих груп, ставлення особистості до тих чи тих суспільних явищ, життєвих і ціннісних орієнтирів та настанов застосовують методи соціометрії та соціальної психології.

Відповідно до етапів дослідження виокремлюють також методи збирання емпіричних даних, процедури висунення, перевірки та спростування гіпотез, побудови послідовності теорій. Учені виокремлюють також теоретичні та емпіричні соціологічні методи. За допомогою емпіричних методів накопичуються дані, створюються поняття, концепції, методології, що дозволяють осмислювати й пояснювати події, а за допомогою теоретичних – забезпечується вироблення нового знання про дійсність. Крім того, дослідники виділяють і кількісні, і якісні методи соціології. Перші ґрунтуються на вимірюванні явищ життя, а другі – на розумінні значення цих явищ. До кількісних методів зараховують насамперед різні види опитування (інтерв'ю, анкетне опитування, експертне опитування тощо), а до якісних – спостереження, експеримент, фокусоване інтерв'ю тощо).

Як було вказано вище, найбільш оптимальними методами дослідження соціально-демографічних та психографічних рис рекламної аудиторії є кількісні соціологічні методи, зокрема різні види опитувань. У дослідженнях радіоаудиторії опитування як метод збору первинної інформації займає одне з провідних місць, що можна пояснити тим, що вербальна інформація, що реєструється при опитуванні, багатша, ніж невербальна, легше піддається кількісному опрацюванню, особливо, коли задається формальна структурована методика опитування.

Опитування – це кількісний соціологічний метод збирання первинної вербальної, що ґрунтується на безпосередньому чи опосередкованому соціальному взаємовпливові між дослідником й опитуваним та передбачає звернення із запитаннями до певної групи людей (респондентів) [7, с. 103].

Указаний метод пізнання соціальних явищ та процесів має давні традиції. Не тільки соціологи, а й журналісти, педагоги, психологи, працівники багатьох інших сфер використовують опитування для отримання інформації, що їх цікавить. Оперативність, гнучкість, потенційні можливості виявлення різних сторін об'єкта тощо – це лише неповний перелік позитивних характеристик цього методу. Також опитування можна проводити серед респондентів різної статі, віку, рівня освіти тощо. Об'єктом інформації в опитуванні можуть бути найрізноманітніші сторони життя людей, їхнє суб'єктивне ставлення до них, оцінка подій і т. ін.

До переваг опитування належить, безумовно, і його універсальність, сутність якої полягає в тому, що при опитуванні реєструються й мотиви діяльності, і результати (продукти) діяльності індивідів, які входять у сукупність, що вивчається. Саме завдяки універсальності метод опитування є найбільш розповсюдженим якісним методом збору первинної інформації. Досліднику дуже часто надважливою є інформація про явища й процеси, що недоступні при прямому спостереженню і які не знаходять необхідного відображення в різних документах чи в соціальному аналізі. Питати можна про все, чого не можна побачити чи прочитати.

Фактично в основі методу опитування лежить система запитань, пропонованих опитуваному, відповіді котрого й створюють необхідну інформацію. Характер запитань для отримання достовірної інформації від респондентів залежить від змісту, характеру інформації, рівня підготовленості аудиторії. Мистецтво соціопитування якраз і полягає в тому, щоб знати, про що питати, як питати, які ставити запитання і чи можна вірити отриманим відповідям. При цьому організатори часто забувають про необхідність кваліфікованого планування опитувань і кваліфікованої інтерпретації відомостей, отриманих від опитаних, не приймають до уваги недоліки цього методу збирання даних, до недоліків якого зараховують, зокрема те, що частина відомостей в анкетах та інтерв'ю, спеціально чи ні, перекручуються.

Оскільки дані, отримані опитувальними методами, віддзеркалюють суб'єктивні думки респондентів, то опитування бажано поєднувати або з контент-аналізом, або зі спостереженням чи експериментом.

Залежно від потреб та умов, опитування проводять у різних формах, серед яких розрізняють такі: письмові (анкета) та усні (інтерв'ю); очні та заочні (поштові, телефонні, пресові); експертні та масові; вибіркові та суцільні (зокрема, референдуми); опитування за місцем роботи, проживання, у транспорті, магазині тощо; за колом опитуваних – опитування приватних осіб чи експертів, підприємців; за кількістю одночасно опитуваних – одиничні чи групові опитування; за кількістю тем, що входять в опитування – однотематичні чи багатотематичні; за рівнем стандартизації – опитування за довільною схемою чи структуроване опитування, або цілком стандартизоване опитування; за частотністю опитування – одноразове чи панельне [1, с. 241–271; 5, с. 45; 7, с.103].

Найбільш затребуваними є два різновиди опитування, що пов'язані з письмовою або усною формою спілкування інтерв'юера з респондентом, – анкетування та інтерв'ю. Кожний варіант опитування являє собою один із найбільших різновидів соціально-психологічного спілкування, обумовленого низкою обставин: змістом анкети чи інтерв'ю (перелік питань), якістю роботи анкетера чи інтерв'юера, ситуацією опитування, умовами його проведення тощо. Зокрема, анкетування найчастіше застосовують тоді, коли існує потреба опитати велику кількість людей на великій території, звести до мінімуму вплив дослідника на респондента і коли характер запитання дозволяє опитуваному самостійно, без допомоги дослідника, відповісти на них, а можливий вплив оточуючих на респондентів – несуттєвий [5, с. 45].

Отже, для з'ясування соціально-демографічних характеристик та специфіки рекламної аудиторії загалом і радіорекламної зокрема найбільш актуальним, на нашу думку, є метод опитування, що дає змогу отримувати інформацію порівняно швидко й дешево, забезпечує більшу систематичність та точність інформації. Усі ці чинники сприяють популярності цього методу й навіть ототожненню з ним соціологічних методів загалом. Технологія проведення різних форм опитувань є процесом формалізованим та вимагає чіткого дотримання певних правил. Ці питання нині набувають особливої актуальності та потребують подальшого наукового студювання, що й стане предметом уваги в наших наступних наукових розвідках.

Література:

1. Блохин И. Н. Социологические исследования аудитории и рынка СМИ / И. Н. Блохин // Социология журналистики : учеб. пособие / [С. Г. Корконосенко, И. Н. Блохин, С. М. Виноградова и др.] ; под ред. С. Г. Корконосенко. – М. : Аспект Пресс, 2004. – с. 241–271.
2. Карпенко Ю. М. Региональный рынок радиорекламы: тенденции та перспективи розвитку / Ю. М. Карпенко // Актуальні проблеми економіки. – К. – 2004. – №7. – С. 82–87.
3. Лубкович І. М. Соціологія і журналістики : [підручник] / І. М. Лубкович. – Львів : ПАІС, 2005. – 173 с.
4. Новая философская энциклопедия : в 4 томах. – М. : Мысль, 2010. — т. 3 – 692 с.
5. Свитич Л. Г. Социология журналистики : учебное пособие / Л. Г. Свитич. – М. : ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2005. – 119 с.
6. Словник української мови : у 11 т. — т. 4. – (І-М) – К. : Наук. думка, 1973. – 692 с.
7. Тематичний словник-довідник з соціології / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича ; уклад. : В. В. Кохан [та ін.] . – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 110 с.
8. Теория и практика рекламы : учебник для студентов / [Е. М. Бебчук и др.] / под ред. В. В. Тулупова. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2006. – 526 с.
9. Фінклер Ю. Е. До питання аудиторних характеристик засобів масової комунікації [Електронний ресурс] // Ю. Е. Фінклер. – Наукові записки Інституту журналістики. – К. – 2003. – Т. 10. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1593>.

Фарида Нишанова
(Наманган, Узбекистон)

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛА ИНСТИТУТИНИНГ ЎРНИ

Мустақиллик туфайли мамлакатимизда демократик жамиятни шакллантириш, дунёвий давлат қуриш имконияти туғилди. Бундай шароитда биз шу нарсага ҳам алоҳида эътибор беришимиз керакки, жаҳонда юз берадиган ҳар қандай ўзгаришлар хоҳ у иқтисодийда, хоҳ маънавий-сиёсий соҳаларда бўлсин, ўз таъсирини даставвал оила муҳитида намён этади. Маълумки, кейинги йилларда иқтисодийда глобаллашув жараёнларининг фаоллашуви, айниқса маънавият ва ахлоқий тарбияда ғарб маънавиятига хос индивидуализмнинг кучайиши ҳаётимизнинг барча жабҳаларига, шу жумладан оила муҳитига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Дарҳақиқат оила барча ислоҳатлар, ўзгаришлар, таназзул ва тараққиётларнинг ибтидоси ва интихоси ҳисобланади.

Келажаги буюк бўлмиш мустақил давлатимизнинг порлоқ истиқболини таъминлашда бошқа ижтимоий институтлар билан бир қаторда оила институтига ҳам катта эътибор қаратилаётганлиги бежиз эмас. Шундай экан, оила муҳитига, мамлакатимизнинг умумий ривожланишига юртимизда фуқаролик жамиятини шаклланишига муносиб ҳисса қўша олишга қобил ва тайёр шахсларни шакллантириш учун биринчи галда нималарга эътибор беришимиз лозим?

Аввало, оила масаласи ... Бу инсонга хос биринчи жамлик. Ер юзида биринчи оилани Одам Ато билан Момо Ҳаво тузишган. Демак, оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи заррасидир. Жамият ана шу кичик зарралардан ташкил топади.

Жамият-инсоният тарихий тараққиётининг маълум босқичида шаклландиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Бунда бир мақсад, бир хил манфаат йўлида жам бўлган кишилар бирлиги тушунилади. Оила эса шу жамият ташқарисида эмас, балки унинг таркибида мавжуд бўлади. Оилавий муносабатлар жамиятдаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий ва маънавий муносабатлар билан белгиланади ва улар таъсирида ўзгариб бораверади. Шунга кўра, ҳар бир жамият ўзига мос оила турини танлайди ва шакллантиради.

Фуқаролик жамияти масаласига келсак, чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ўзаро яқин алоқадан бўлган ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ икки қисмдан иборат бўлади: давлат ҳокимияти органлари ва бошқаруви; фуқароларнинг турли-туман манфаатларини ўзида ифодалаган мустақил сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмалари, яъни нодавлат ташкилотлар.

Жамиятнинг мана шу нодавлат қисмини фуқаролик жамияти деб аталади. Мустақилликка эришгунга қадар биз яшаган тоталитар давлатда фуқаролик жамияти йўқ эди. Демократия ва бозор ислохотларининг чуқурлашуви билан мамлакатимизда фуқароларнинг ижтимоий ташаббускорлиги, фуқаролик жамияти қайта тикланмоқда. Шу ўринда «Фуқаролик жамияти» ва «Жамият» тушунчаларини фарқламоқ зарур. Жамият-бу, биз юқорида айтганимиздек, кишилар умумийлиги, давлатнинг бутун белгиларини ҳам ўз ичига оладиган бирлиги. Фуқаролик жамияти-бу жамиятнинг бир қисми, ҳокимиятнинг давлат органлари ва бошқарувидан ташқари қисми.

Фуқаролик жамияти (фуқаролик жамияти эмас, албатта) давлатнинг вужудга келиши билан юзага келади ва шаклланади, мавқеи унинг демократиклик даражасига мувофиқ белгиланади. Давлат демократия ва фуқаролик жамиятининг етуклик даражаси ҳам, ўз навбатида, фуқароларнинг сиёсий ва жамоат ташкилотларининг таъсири ва тараққиёт даражаси билан белгиланади.

Демак, фуқаролик жамияти қурилишининг муҳим тамойилларидан бири эркин фуқаро шахсини шакллантириш билан боғлиқдир. Эркинлик эса оиладаги ижтимоий тарбия йўналишининг маҳсулидир. Бунда, даставвал, ўсиб келаётган ёш авлод онги, шуури, маънавиятида Ватан туйғусини мустаҳкам қарор топтириш иши халқимиз учун энг муҳим вазифа саналади. Чунки, бизда қадим-қадимдан оила-муқаддас Ватан саналган. Зеро, оилага садоқат, ота-онага оқибат, ака-укаларга меҳрлилик Ватан туйғусининг дебочаларидир. Оилага самимий садоқат бўлмаган жойда фарзандларга ҳам, қариндош уруғларга, маҳалла ва Ватанга муҳаббатнинг таркиб топиши мумкин эмас «Оилага эътиборимизни тубдан ўзгартириш, оилаларни аввало ижтимоий жиҳатдан Ҳимоялаш, эъзозлаш, қўллаб-қувватлаш, -дейди Президентимиз И.А.Каримов, - бугунги кунимиз учун ва эртанги истиқболимиз учун нақадар муҳим ва долзарб эканлигини яхши тушунимиз ва янгиланишимиз даркор!»

Оила мустақил ижтимоий институт бўлиб шаклланидиган буён то истиқлол давримизгача кўп қиррали ва мураккаб йўлни босиб ўтди. Ҳар бир тарихий даврда оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари хилма-хил мазмун билан бойиб борди. Оиланинг жамият ривожига тутган муҳим ижтимоий институт сифатидаги ўрни хусусида кўпгина мутафаккир олимлар ибратли гаплар айтишган.

Хусусан, Абу Насир Фаробийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Абу Райхон Берунийнинг «Минерология», «Геодезия», «Ўтган авлодлар обидалари» Абу Али ибн Синонинг «Ахлоқ», «Ахлоқ фани», «Оила хўжалиги» Алишер Навоийнинг «Ҳайрат-ул аброр» ва «Маҳбуб-ул қулуб» асарларида бу борада чуқур фикрлар айтилган.

Шунингдек, жадидлар ҳаракатининг йирик назариётчиси профессор А.Фитрат ўзининг «Оила ёки оилани бошқариш тарбиялари» номли асарига: «Миллат тақдири мана шу миллат вакиллари яшаган оиланинг ҳолатига боғлиқдир... қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тарбияли бўлади», деб ёзади.

Оила институтининг барқарорлиги жамиятнинг барча соҳаларига ўз таъсирини ўтказади. Оиланинг мустаҳкамлиги жамият ва давлат барқарорлиги билан мантқиқий уйғун ҳодиса саналади. Табиийки, мамлакатимизда бугунги кунда оила институти фундаментал ўзгаришларни бошидан кечирмоқда.

Мамлакатимизда истиқлол шарофати билан маънавий тикланиш жараёнлари жадал кечаётган ҳозирги кунда оила институти ижтимоий ҳаётда тобора мустаҳкамроқ ўрин эгаллаб бормоқда. Бу борада Юртбошимиз И.А.Каримовнинг қуйидаги асосига қурилади, ўзининг кўп асрлик мустаҳкам ва маънавий таянчларига эга бўлади, оилада демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва қадриятлари шаклланади».

Мамлакатимизда 1998 йилнинг «Оила йили», 1999 йилнинг «Аёллар йили», 2000 йилнинг «Соғлом авлод йили», 2001 йилнинг «Оналар ва болалар йили», 2007 йилнинг «Ижтимоий Ҳимоя йили», 2010 йилнинг «Баркамол авлод йили», 2012 йилнинг «Мустаҳкам оила йили», 2014 йилнинг «Соғлом бола йили» деб эълон қилиниши ва шу муносабат билан оила манфаатларини таъминлаш борасида амалга оширилаётган тадбирларни амалиётга тадбиқ этилиши, республикаимизда оила, оналик ва болаликни ижтимоий муҳофаза қилиш, демократик қадриятларнинг шаклланишида муҳим ўринга эга бўлмоқда. Мустақиллик йилларида оила масалаларини илмий-амалий ўрганишда миллий ва диний қадриятларимизнинг аҳамиятига катта эътибор беришимиз эса бу борадаги катта имкониятларни вужудга келтирмоқда. Бу имконият оила аъзолари маънавиятини юксалтиришига, уларнинг ҳуқуқий ва табиий онгини шакллантиришига, соғлом турмуш тарзини яратишига хизмат қилмоқда. Айниқса, ёшларимизда оилавий ҳаётга бўлган ҳурмат ошмоқда.

Мамлакатимиз асосий қонунида оиланинг жамиятда тутган ўрни, ота-оналар ва фарзандлар тарбияси, келгуси авлод тақдири, келажаги буюк давлатимиз тақдири билан боғлиқ ҳолда ифодаланган. Оиланинг ҳуқуқий асослари Республикамиз Конституциясининг 66-моддасида қайд этилади: «Вояга етган, меҳнатга лаёқадли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар».

Мазкур моддадаги ғоя ўзбек менталитетининг ажойиб қиррасини очиб беради ва миллий ўзлигимизни ифода этади. Оила билан боғлиқ ҳуқуқий меъёрлар Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекс ива бошқа меъёрий ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган. Ушбу ҳуқуқий меъёрлар Ўзбекистонда том маънодаги фуқаролик жамиятини шакллантиришга асос бўлади. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов оила ва жамият ўртасидаги узвий боғлиқлика алоҳида тўхталиб «... ҳаммамизга аён бўлиши табиийки, оила соғлом экан-мамлакат барқарордир», деб таъкидлаган эдилар. Дарҳақиқат, мамлакатимизнинг эртанги порлоқ истиқболини таъминлашда бошқа ижтимоий институтлар билан бир қаторда оила омилига ҳам катта эътибор аратилаётганлиги барча соҳаларда амалга оширилаётган ислохотларнинг сифат ва самарадорлик босқичига кирганлиги мантиғи билан изоҳланади. Шунда экан, мамлакатимизнинг умумий ривожланишига мутаносиб хисса қўша олишга қобил ва тайёр шахсларни шакллантириш бирнчи галда оила институти зиммасида эканлиги чуқур маъно касб этади.

Оилавий муносабатлар жараёнида чин инсоний фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлавермайди. Балки улар тинимсиз тарбиявий жараён самараси сифатида вужудга келади. Оилага эътибор миллат келажигига эътибор эканлиги юртимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилдики, бунга биз ҳар куни ва ҳар дақиқа гувоҳ бўлмоқдамиз.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, 1992 йил.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент, 2008 йил
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент, 2011 йил.
4. Оила йили, -Тошкент: Ўзбекистон, 1998 йил.

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇІрина Гук
(Здолбунів, Україна)**ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ЯК МАЙДАНЧИК ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ**

Впродовж всього свого існування людство намагалося передати інформацію та зберегти її в просторі та часі. З появою писемності це стало можливим завдяки наявності певних визначених позначень того чи іншого звуку – букви. З'явився документ, як спосіб передавання інформації. Іншою проблемою після цього стало питання захисту таємної чи конфіденційної інформації в цьому документі або цілих інформаційних ресурсів.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій за останні роки призвів до появи абсолютно нових форм комунікації та взаємодії між людьми, іншої обробки тексту та логіки обробки інформації. Масова телефонізація, поява комп'ютерів та глобальної мережі Інтернет повністю комп'ютеризували всі сфери людської життєдіяльності, в тому числі і способи комунікації між людьми. Завдяки створенню такого нового інформаційного середовища інформація сьогодні миттєво долає величезні відстані та стає доступною для кожного [5, с.138 –166].

Інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [1, с. 1]. Інформація функціонує в інформаційному просторі. Інформаційний простір – перш за все, це територія розповсюдження інформації за допомогою конкретних компонентів національної системи, а також сфери в сучасному суспільному житті світу [2, с. 69-70].

Для кращого розуміння поняття інформаційного простору необхідно чітко виділити етапи його розвитку:

- безписемне суспільство – передавання інформації за допомогою образів;
- суспільство з появою писемності – винайдення людиною алфавіту привело до початку кодування інформації символьним способом (письмо);
- сучасне інформаційне суспільство – після інформаційно-технологічної революції почалось використання обох способів (образного та символьного).

Таким чином у всі часи люди намагалися використовувати всі способи збереження та передачі інформації між особами та в просторі та часі [5, с. 56].

Тобто, інформаційний простір – це, перш за все, це територія розповсюдження інформації за допомогою конкретних компонентів національної системи, а також сфери в сучасному суспільному житті світу. В цих сферах інформаційні комунікації відіграють провідну роль.

Для того щоб краще зрозуміти технології які необхідні для захисту інформації в глобальній мережі, необхідно визначити види інформації за рівнем доступу. Згідно з законом України «Про інформацію» за режимом доступу інформація поділяється на відкриту та інформацію з обмеженим доступом. Відкрита інформація – це інформація, що доступна для всіх користувачів, виходячи із зрозумілості, ціни та простоти у викладі [1, с. 22].

Відкрита інформація характеризується:

- систематичною публікацією її в різних публічних друкованих чи інтернет виданнях;
- поширення її засобами масової інформації;
- безпосереднім її наданням громадянам, юридичним особам та державним органам;
- отримання відкритої інформації відбувається безоплатно;
- користування відкритою інформацією здійснюється на свій розсуд;
- відмовляти в доступі до відкритої інформації, за будь-яких причин неможливо [6, с. 237].

Іншим видом є інформація з обмеженим доступом – це інформація, яка має довірчий чи таємний характер. В свою чергу інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну та таємну.

Конфіденційна інформація – це відомості, які знаходяться у володінні, користуванні та розпорядженні окремих фізичних або юридичних осіб і розповсюджуються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов. Конфіденційну інформацію можна поділити на таку, що є власністю держави та інформацію, що не належить державі [7, с. 344].

Також підвидом інформації з обмеженим доступом є таємна інформація – це інформація, що містить відомості, які становлять державну та іншу передбачену законом таємницю, розголошення якої завдає шкоди людині, суспільству та державі. На законодавчому рівні чітко регламентуються такі види таємної інформації як державна, комерційна, банківська та професійна таємниці [1, с. 26].

З розвитком Інтернет технологій дедалі частіше з'являється інформацію, що є таємною але через певну необачність чи навмисні дії в мережі вона стає доступною широкому загалу. Саме тому, ще одним видом захисту інформації є мережевий захист.

Як заявляє у своїй роботі О. Мясіщев, А. Джулій: «Напрямок вирішення проблем захисту інформації в мережах»: «Для того, щоб забезпечити надійний захист ресурсів корпоративної інформаційної системи на сьогодні і на найближче майбутнє, у системі інформаційної безпеки повинні бути реалізовані самі прогресивні й перспективні технології інформаційної безпеки. До них відносяться:

- технологій і засобів інформаційного захисту;

- застосування захищених віртуальних мереж VPN для захисту інформації, переданої по відкритих каналах зв'язку;
- криптографічне перетворення даних для забезпечення цілісності дійсності й конфіденційності інформації;
- застосування міжмережевих екранів для захисту корпоративної мережі від зовнішніх погроз при підключенні до загальнодоступних мереж зв'язку;
- керування доступом на рівні користувачів і захист від несанкціонованого доступу до інформації;
- гарантована ідентифікація користувачів шляхом застосування tokenів (смарт-карт, touch-метогу, ключі для USB-портів і т.п.) та інших засобів аутентифікації;
- захист інформації на файловому рівні (шляхом шифрування файлів і каталогів) для забезпечення її надійного зберігання;
- захист від вірусів з використанням спеціалізованих комплексів антивірусної профілактики й захисту;
- технологія виявлення вторгнень (Intrusion Detection) і активного дослідження захищеності інформаційних ресурсів;
- централізоване керування засобами інформаційної безпеки [8, с. 111].

Інформація з обмеженим доступом може бути поширена без згоди її власника, якщо ця інформація є суспільно значущою, тобто якщо вона є предметом громадського інтересу і якщо право громадськості знати цю інформацію переважає право власника на її захист.

Таємна інформація потрапляє в ЗМІ або ж, як зазначено вище ВМІ, шляхом втрати такої інформації. Одним з таких шляхів втрати є витік інформації – навмисне або випадкове розповсюдження інформації таємного характеру, що може бути використана для завдання шкоди особі, організації чи країні. Одним із важливих каналів витоку інформації є технічні канали, а саме використання технічного устаткування для прослуховування чи відео нагляду, пристрої запису, комп'ютерні віруси та інші.

Тому справедливо можна зазначити, що саме захист електронної інформації є важливим в сучасному світі. Одним з методів захисту інформації є криптографічний захист. Як зазначив у своїй роботі О. Зачек: «Цей вид захисту інформації реалізується шляхом перетворення інформації з використанням ключів на основі математичних методів. Є дві мети використання криптографічних методів – приховування інформації шляхом її шифрування та підтвердження значимості документів з використанням електронного цифрового підпису.» [4, с. 92].

Забезпечення надійності системи захисту полягає в неможливості зниження рівня надійності у разі виникнення в системі збоїв, відмов, навмисних дій зломлювача або ненавмисних помилок користувачів та обслуговуючого персоналу. Забезпечення контролю за функціонуванням системи захисту – це створення засобів і методів контролю працездатності механізмів захисту [9, с. 101-108].

Повертаючись до захисту електронної інформації слід зазначити, що методи і засоби захисту інформації являють собою сукупність різних заходів, технічних та програмних, морально-етичних та правових, які спрямовані на те щоб звести до мінімуму спроби зловмисника заволодіти інформацією. Серед таких засобів існують технічні та організаційні.

Простими але дієвими способами захисту інформації є ідентифікація, аутентифікація та паролі. Ідентифікація являє собою присвячення об'єкту чи суб'єкту особливого образу чи імені. А аутентифікація є перевірка того чи іншого об'єкта чи суб'єкта, чи є він тим за кого себе видає. Метою обох засобів є допуск суб'єкта до інформації, яка знаходиться в обмеженому доступі. Пароль в свою чергу є певним набором символів, яка покликана визначити об'єкт чи суб'єкт та надіти доступ до інформації відповідно до його запиту чи потреби [10, с. 386-389].

Отже, на сьогодні через стрімкий розвиток інформаційних та комп'ютерних технологій призвело до появи нового витка у взаємодії між людьми, об'єднавчого всі сфери життєдіяльності – інформаційний простір. Аналізуючи все вищесказане можна сказати, що інформаційний простір є сферою діяльності окремих особ, об'єднань людей, організацій, об'єктів державного управління, економічних та політичних відносин. Тобто, фактично будь-якого суб'єкта діяльності, що здійснює її завдяки повному або частковому використанні інформаційних технологій.

Тому важливим аспектом в сучасному світі є захист інформації в будь-яких сферах діяльності людини. Сьогодні комп'ютеризація всіх сфер професійної діяльності людини спричинив високий рівень витоку інформації так, як переважно більшість інформації зберігають на електронних носіях, в тому числі і таємну. Тому одним з важливих напрямків захисту інформації є захист електронної інформації. Серед великої кількості технічних засобів захисту не слід забувати і про організаційні.

Література:

1. Закон України «Про інформацію» [Текст]. – Введ. 02.10.1992. – К.: Верховна Рада України, 1992. – 650 с.
2. Алексеева Е. А., Жиравецький Т. М. Доступ до публічної інформації в контексті інформації про стан довкілля [Текст]: посібник для гром. / Є.А. Алексеева, Т.М. Жиравецький. – Львів, 2012. – 43 с.
3. Арский Ю. М. Информационное пространство новых независимых государств [Текст]: навч. посіб. / Ю. М. Арский, Р. С. Гиляревский, Н. Т. Клещев, А. Н. Лаверов, И. И. Родионов, В. А. Цветкова. – М. : ВИНТИ, 2000. – 200 с.

4. Зачек О.І. Криптографічний захист інформації діяльності органів внутрішніх справ [Текст] / О.І. Зачек // Науковий вісник. Львівський державний університет внутрішніх справ. – 2014. – №2. – С. 91-99.
5. Капустин В.А. Основы профессиональной работы с информационными ресурсами Интернета. [Текст] / В. А. Капустин. – СПб, 2003. – 113с.
6. Лазаревич А. А Глобальное коммуникационное общество. [Текст]: навч. посіб. / А. А. Лазаревич.– Мінск, Белорусь. Наука.– 2008. – 350 с.
7. Плескач В.Л. Інформаційні системи і технології на підприємствах: підручник [Текст]: навч. посіб. / В.Л. Плескач, Т.Г. Затоначька. – К.: Знання, 2011. – 718 с.
8. Мясіщев О.А., Джулій А.В. Напрямки вирішення проблем захисту інформації в мережах [Текст] / О.А. Мясіщев, А.В. Джулій // Вісник Хмельницького національного університету. – Хмельницький, 2009 – №4. – С. 107-112.
9. Петров В.Н. Информационные системы [Текст]: учебник для вузов / В.Н. Петров. – СПб., 2002. – 186 с.
10. Плескач В.Л. Інформаційні системи і технології на підприємствах: підручник [Текст]: навч. посіб. / В.Л. Плескач, Т.Г. Затоначька. – К.: Знання, 2011. – 718 с.
11. Полевий І.В. Правове регулювання доступу виробників масової інформації до публічної інформації про діяльність органів влади [Текст] / І.В. Полевий // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2014. – №1 (14). – С. 53-61.

Гульназ Джайлаубаева
(Талдықорган, Казахстан)

АДАПТИВТІ ОҚЫТУ ТҮСІНІГІ

Қазіргі таңда психология, нейрофизиология, информатика және тағы басқа ғылымдардың дамуына байланысты адамның ақпаратты қабылдау, оны түсіну, есте сақтау және есте сақтай отырып, қайта айту процестерін тереңінен түсінуі орынды болып отыр. Әртүрлі ақпарат көздерінде адамды жеке оқытудың ерекшеліктерін дамытудың әртүрлі әдістері ұсынылады.

Ақпараттық технологиялардың оқу саласындағы қарқынды дамуы оқу процесін жекешелендіруге мүмкіндік береді. Соңғы кезде пайда болған адаптивті жүйелер оқыту жүйелерінің мүмкіндіктерін арттыруда.

Адаптивті оқыту технологиясы Гордон Паск ұсынып, Растринг Л.А. дамытқан оқыту мәселелеріне заманауи амал шегінде дамуда. Білімгер мен оқытушы арасындағы қарым-қатынас басқару объектісі мен басқарылатын құрылғы ретінде қарастырылады. Күрделі объектінің дәл моделін құру мүмкін емес, сондықтан ұқсас модель құрып, оның параметрлерін шынайы объектіні (білімгерді) адекваттық қамтамасыздандыруға бейімдеу керек [1].

Адаптивті оқыту тиімді жеке оқытуға мүмкіндік беретін формалар мен әдістердің технологиялық педагогикалық жүйесі болып табылады. Бұл жүйе бастапқы дайындық деңгейі мен құрылымын басқалардан жақсы ескереді, ағымдағы дайындық нәтижелерін шапшаң бақылайды. Мұның бәрі әрі қарай жылдам қозғалу үшін тапсырманы орынды таңдауға мүмкіндік береді [2].

Адаптивті оқытудың басы Коменский, Песталоция мен Дистервергтің педагогикалық еңбектерінің пайда болуы кезі деп есептеуге болады. Бұл авторлардың оқытудың табиғи сәйкестілігі мен шыншылдық идеясы біріктіреді. Олардың педагогикалық жүйесінің центрінде Оқушы болған. Мысалы, А.Дистервергтің бізге атағы онша жайылмаған жұмысындағы <http://testolog.narod.ru/Theory41.html-ftn1kelecj> сөздерді оқуға болады: «Табиғатқа сай оқыт... Үзіліссіз оқыт... Оқытуды оқушының тоқтаған жерінен баста... оқытуды бастамас бұрын соңғы нүктені қарастыру керек... оқушының тоқтаған жерін білмей, оны жақсы оқыту мүмкін емес» [1].

Оқушылардың шынайы білім деңгейін толық білмеу және берілген білімді ұйғару қабілетінің нақты айырмашылығы оқытуды жекелендіру принципіне негізделген адативті жүйенің пайда болуының басты себебі болды. Бұл принципті дәстүрлі, сыныптық формада жүзеге асыру қиын. Алғашқы компьютерлер пайда болардың алдында адаптивті оқытуға жақын, айрықша танымал жүйе білімді толық меңгеру жүйесі болған.

Адативті тесттік бақылау мен адаптивті оқыту бірігіп, мамандандырылған мамандарды дайындау ең маңыздылардың бірі – оқытуды жекелендіру принципін педагогикалық жүзеге асырудың заманауи компьютерлік нұсқасы болып табылады. Бұл принцип дәстүрлі білім берудің сыныптық формасы – дәрістік және топты түрінде болу шартымен жүзеге аса алмады. Үш прогрессиялық тенденцияның: білім беруді компьютерлендіру, аутодидактика рөлінің артуы және педагогикалық өлшемнің теориясының дамуының байланысы нәтижесі ретінде жаңа нұсқада адаптивті формалар жақында пайда болды.

Білім беруді компьютерлендіру оқытушылардың жанды еңбектерінің өнімсіз шығындарын азайтуға жоғары буын профессорларының әдістемелік потенциалын сақтауға, заттанған еңбек нәтижесін компьютерлік оқытушы және бақылаушы программалар ретінде бірнеше мәрте қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл оқытушыларға сабақ берушіден оқытушының сабақ беру қызметімен қатар білімгерлердің оқуына да ықпал етеді, жаңа оқу процесінің технологияна аңғалуға көмектеседі [2,3].

Педагогикалық пайымдау бойынша, аутодидактика білімгерлерге жоғары білім алу процесінде жеке білім алу траекториясын еркін таңдауға мүмкіндік бере отырып жоғарғы оқу орындарының әдеттегі курстың жүйелері мен сыныптық білім беру формасынан едәуір алшақтауға көмектеседі. Аутодидактиканы ендіру

мамандықтар мен мамандандырудың кеңейтілген номенклатурасы бойынша үлкен көлемдегі арнайы курстар көлемін құруды білімгерлердің дайындығын минималды ғана емес, сонымен қатар жоғарғы талаптар бойынша тексеруге арналған оқыту тапсырмалары мен тест тапсырмаларының тізімін анықтауды талап етеді.

Адаптивті бақылаудың пайдалығы дәстүрлі тестілеудің рационализациялау түсінігінен туындап отыр. Дайындалмаған оқушыға жеңіл тапсырма берудің қажеті жоқ, өйткені оның дұрыс шешілу ықтималдығы тым жоғары. Жеңіл мәліметтер көзге көрінер өрістеуші потенциалға ие болмайды, дәл сол сияқты қиын тапсырмалардың көбінің оқу мотивациясын төмендетеді. Бұрыс жауап болуының жоғары ықтималдығына байланысты әлсіз оқушыға қиын тапсырма берудің қажеті жоқ. Дайындық деңгейіне сәйкес тапсырмалар қолдану өлшем дәлдігін анықтап, жеке тестілеу уақытын шамамен 5-10 минутқа азайтады. Адаптивті оқыту тапсырмаларын беруді 50% қиындық деңгейіне тиімді түрде беруге мүмкіндік береді.

Тапсырманың күрделілігі мен білім деңгейінің салыстырмалы шамасын табу керек. Ол шама педагогикалық өлшемдер теориясынан табылған болатын. Даттық математик Г.Раш мұндай шаманы «логит» сөзімен атаған. Компьютерлердің пайда болуынан кейін бұл шама оқушының жауабына байланысты тапсырмада берілген қиындықтар мен сандарды реттеу әдістерін үйрету білімді адаптивті бақылау теориясының негізіне кірді. ЭЕМ дұрыс жауап болғанда келесі тапсырманың қиынын таңдайды, ал жауап бұрыс болса, онда тапсырма жеңіл болады. Бұл алгоритм барлық тапсырмаларды тексеруден өткізіп, олардың қаншалықты қиын екендігін анықтап, сонымен қатар тапсырмалар мен программалар банкі құруды талап ететіні сөзсіз [3].

Сонымен, адаптивті тест әрбір тапсырманың күрделілік параметрлері мен дифференциалданушы қасиеттері алдын ала анықталған автоматтандырылған тестілеу жүйесі түрінде болады. Бұл жүйе тапсырманың керекті сипаттамаларымен сәйкес келулері бойынша реттелген тапсырмалардың компьютерлік банкі түрінде құрылған. Адаптивті тест тапсырмаларының негізгі сипаттамасы – бұл тәжірибе негізінде алынған тапсырмалардың күрделілік деңгейі. Бұл банкке кірмей тұрып, қажетінше үлкен көлемінде керекті контингент білімгерлерінің әрбір тапсырмасы эмпирикалық апробациядан өтуін білдіреді. «Керекті контингент» сөзі ғылымда аса қатаң «негізгі жиынтық» ұғымының мәнін беріп тұр [4].

Адаптация – тұлғаның немесе әлеуметік топтың әлеуметтік (білім беру) ортасымен өзара әрекеттесуі.

Адаптивті оқыту жүйесі деп әрбір оқушыға оның қабілеттеріне сай интеллектуалды дамудың оптималды деңгейіне жетуге мүмкіндік туғызатын оқыту жүйесін айтамыз. Икемділік, полиструктуралық, жайдарлық сияқты қасиеттерге ие бола отырып, адаптивті оқыту жүйесі өзінің талаптарына бейімдеп, білімгерді дамудың потенциалды мүмкін болар деңгейіне шығарады.

Адаптивті оқыту жүйесі немесе АОЖ оқытушының заманауи ақпараттық технологияларды қолданып шығармашылық ойлауын қалыптастыруға ықпал етудің оқу процесін жетілдірудің соңғы кездері тенденциясын белгілеу анализінің негізінде пайда болды.

Адам қызметтерінің бірі ретіндегі АОЖ шарттарында әртүрлі білім беру мен бақылау программаларын, желілік жоспар мен өзін-өзі есептеу графигін пайдалану арқылы басқарылатын айрықша дербес белсенді қызмет болып табылады. Адаптивті оқыту жүйесінде оқытушылар тәжірибелері және ғалымдар мен оқытушы-тәжірибешілердің теориялық зерттеулерінің нәтижелерінің оқу процесіне зерделі енуіне барлық жағдайлар жасалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Weiss D.J.(Ed.) «New Horizons in Testing: Latent Trait Test Theory and Computerised Adaptive Testing». N - Y., Academic Press, 2005.
2. Lord F.M. «Application of Item Response Theory to Practical Testing Problems». Hillsdale N - J. Lawrence Erlbaum Ass., Publ. 2010.
3. Бобков А.И., Далматов С.Б., Преснякова Г.В., Шашин Г.В. «Принципы построения адаптивных аналоговых систем обучения и контроля знаний. Учеб. Пособие». Л.: Лен. инст. авиац. приборостроения, 2007.
4. Аванесов В.С. «Математические модели педагогического измерения». М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2008.

Ғылыми жетекші:

т.ғ.д., профессор Андасбаев Ерлан Сулейменович.

Алия Жандалинова
(Талдықорган, Қазақстан)

«E-LEARNING» - СИСТЕМА ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ

«E-Learning» – система электронного обучения, стартовала в системе образования Республики Казахстан в 2011 году, причем в организациях всех уровней. С внедрением электронного обучения в Казахстане в полной мере создаются условия для реализации провозглашенного ЮНЕСКО ведущего принципа образования XXI века «образование для всех» и «образование через всю жизнь» – «Life Long

Learning (LLL)». Электронное обучение признано приоритетным направлением Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы. Электронное обучение готовит школьников к будущей жизни, где практически все услуги будут электронными, а профессиональная деятельность просто будет невозможна без Интернета, компьютеров и сетевых социальных и профессиональных сообществ. Государственной программой развития образования, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева, впервые определена задача внедрения системы электронного обучения (e-learning). В Казахстане к 2015 году электронным обучением планируется охватить 50% организаций образования, а к 2020 году довести этот показатель до 90%.

Создание системы электронного обучения (e-learning) является достаточно актуальной задачей. Цель системы - обеспечение равного доступа всех участников образовательного процесса к лучшим образовательным ресурсам и технологиям, направленного на массовое качественное образование.

В школах и колледжах рабочие места учителей оснастили компьютерами современной модификации – моноблоками, мультимедийными проекторами и интерактивными досками. Кроме учительских мест, компьютерами оснащены кабинеты администрации, библиотеки, кабинеты медицинских работников, учительские комнаты. Школьные компьютеры подключены к Интернету с пропускной способностью от 4 до 10 Мбит/сек. Все составные части общей платформы системы электронного обучения, разработаны как компьютерные программы, представляющие собой функционалы для учителей и учащихся, директоров и их заместителей, классных руководителей и психологов, медицинских работников и библиотекарей. Все они связаны с Национальной образовательной базой данных. Ежедневный поток информации от каждой системы в отдельности позволяет владеть реальной ситуацией и объективно определять рейтинги организаций образования, перспективу их развития.

Система электронного дистанционного обучения в школах и колледжах необходима как учителям, так и ученикам. С ее помощью можно проводить занятия дистанционно. Например, если ученик пропустил занятия в школе, и чтобы он не отставал от программы, учителя отправляют ему на электронную почту домашние задания. Он выполняет и, в свою очередь, отправляет их обратно учителю. Очень удобно. На данный момент ученик может изучать материал, учитель может проверить, как он его освоил, удаленно можно проводить занятия, объяснять материал.

В данный момент, мы пока традиционно заполняем журналы, ставим отметки в дневники, общаемся с родителями посредством телефонной связи, но в будущем планируется заметить и все это вести только в электронном формате. Сейчас учитель может фиксировать в системе все необходимые данные об учениках, и родители могут посмотреть оценки по всем предметам, посещаемость, поведение своего ребенка и даже какие замечания сделаны учителями, и многое другое. Другими словами, родители получили возможность в режиме реального времени отслеживать успеваемость своих детей, посещаемость, выполнение домашнего задания. Все это, конечно, позитивно сказывается на контроле со стороны родителей над качеством обучения и поведения своего ребенка в школе. Системой автоматически отсылаются уведомления родителям по электронной почте либо по смс. Уведомления по электронной почте бесплатные, за смс-сообщения с их баланса снимается стоимость смс в пользу оператора связи.

Информационная система электронного обучения позволила автоматизировать процессы управления школой от начала и до конца, а не только учебный процесс. В систему вошла работа и с кадрами, и с самими обучающимися, и по делопроизводству, и по отчетности.

Кроме того, каждый цифровой образовательный ресурс представляет собой комплекс учебных объектов с мультимедийным объяснением материалов, интерактивными заданиями и тестами. Они размещены на портале <https://e.edu.kz> в разделе «Е-библиотека». В настоящее время в системе электронного обучения для общеобразовательных школ доступен государственный образовательный контент по предметам: «Казахский язык» для 2-11 классов, «История Казахстана» для 5-11 классов, «Математика» для 1-6 классов, «Алгебра», «Геометрия», «Физика» для 7-11 классов, «Химия» для 8-11 классов. В качестве домашнего задания для уроков преподаватель может назначить как собственные учебные материалы, так и материалы, и тексты из цифровой библиотеки. Все группы пользователей имеют доступ к цифровым образовательным ресурсам, которые могут назначаться в качестве заданий и использоваться для самостоятельного изучения. Кроме того, учащиеся могут пройти тестирование для проверки усвоенного материала из ЦОР [2].

Наряду с преимуществами электронной системы обучения «E-Learning», к сожалению, есть и некоторые недостатки работы системы: учителя дублируют свою работу, как сказано было выше, тем самым имеют двойную нагрузку, наблюдается определенный разрыв в доступе к образовательным ресурсам среди учащихся, не все родители принимают всерьез данную систему, им легче, чтобы существовала «старая» школьная система, есть определенные проблемы с оборудованием и обслуживанием, скоростью и выходом в интернет [3].

Подводя итоги, можно сказать, что в целом система дает массу возможностей для улучшения образовательного процесса.

Литература:

1. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. – М.: ИИО РАО, 2010. – 140 с.
2. <http://www.zerde.gov.kz/>
3. <http://pravo.zakon.kz/>

Анастасія Макарова
(Луцьк, Україна)

УКРАЇНСЬКІ НОВИНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА БЕЗПЕКИ КОНТЕНТУ

Телевізійні новини в сучасному інформаційному просторі є найбільш значною формою пізнання та інтерпретації подій оточуючого світу. Новинні засоби масової інформації мають великий вплив на суспільство і приймають активну участь у формуванні індивідуальної і масової свідомості та конструюванні уявлень про соціальну реальність. Вони є важливим регулятором громадської думки, позаяк будь-які судження формуються тільки стосовно тих явищ та фактів, які є інформаційно доступними спільноті[3, с.56].

Телебачення відіграє важливу роль в процесі пізнання людиною навколишньої дійсності, оскільки телевізійний продукт може являти собою точну модель емпіричного світу. Телебачення задовольняє соціальні та психологічні потреби людини, вносить в її повсякденне життя різноманітність, комфорт, і при цьому не вимагає особливих витрат, зусиль і проявів особистої активності. Напевно, саме ці особливості телебачення пояснюють його значуще місце в сучасному суспільстві[1, с. 78].

Складний механізм телевізійної індустрії включає в себе велику кількість елементів, але, насамперед, телебачення – це те, що воно показує, тобто телевізійні передачі. Це словосполучення в сучасному професійному середовищі все частіше поступається місцем терміну «телевізійний контент».

Контент – (від англійського content – зміст) – це абсолютно будь-яке інформаційно значуще або змістовне наповнення інформаційного ресурсу або веб-сайту. Контентом називаються тексти, мультимедіа, графіку .

Телевізійний контент розглядається як продукт, який телебачення пропонує аудиторії і який виступає основним інструментом залучення аудиторії. Телевізійний контент – це аудіовізуальна продукція, з якої формується ефірна сітка, тобто програмінг телеканалу (розклад програм), а також рекламні та анонсуєчі відеоролики, іміджеві заставки телеканалу[2, с. 45].

Найменша одиниця ТВ-контенту – телевізійний продукт, тобто завершений екранний продукт, що має певну композиційну структуру, що значною мірою впливає на сприйняття людиною інформації (змістового наповнення, контенту).

О. О. Савельєва визначає функції контенту: інформувати, розважати, формувати сенси, цінності, передавати норми, встановлювати соціальні стандарти[3]. За визначенням Є. С. Бойцова, ТВ-контент – це інформаційно значуще наповнення телевізійного каналу мовлення, що має визначений формат. Формат мовлення телеканалу визначає вибір відповідного контенту: розважального, пізнавального, інформаційного, аналітичного або змішаного[5, с. 77].

Контент більшості телеканалів відповідає обраному формату: на розважальному телебаченні транслюються серіали, художні фільми, розважальні програми; інформаційно-аналітичні програми та передачі новин – складають основу аналітичного телебачення; на телеканалах, призначених для дітей, транслюються мультфільми. Серед інших факторів, що впливають на формування контенту, Є. С. Бойцов відзначає наступні два головних міркування:

- а) прагнення обслуговувати певну аудиторію або впливати на неї;
- б) наявність якоїсь вільної ніші на ринку мас-медіа [5, с.79].

Тобто, питання про вибір контенту вирішується на основі вивчення глядацького попиту. Програмування каналу в сучасних умовах немислиме без даних моніторингу аудиторії. Для програмування контенту телеканалу інтерес представляють такі дослідницькі дані:

- динаміка аудиторії (залежно від часу доби і сезону),
- розмір аудиторії (охоплення і частка),
- структура аудиторії за соціально-демографічними ознаками
- і поведінка глядачів .

Новинні телерепортажі є тією площиною засобів масової інформації, яку люди частіше не критично сприймають як реальність, що відображає, а не створює. Ми дивимось і слухаємо новини, щоб дізнатися про те, що відбулося у світі. Але сприйнята таким чином реальність частіше усього суттєво відрізняється від реального світу, де насправді відбувається набагато більше подій, ніж може бути поміщено, наприклад, в одному щоденному випуску новин. Режисерський і редакторський колектив самостійно визначає і повідомляє, на що ми маємо звернути увагу, що заслуговує найбільше нашої уваги. Новини не є простим відображенням подій дня, це «підбір» створених журналістами сюжетів про події, які відбуваються. То ж можемо твердити про те, що, використовуючи психологічні особливості сприйняття інформації індивідом, журналісти формують засобом новинного телерепортажу специфічну медіареальність або викривлену реальність. Названу технологію ми тлумачимо як маніпулятивну і таку, що використовується для змінення моделей поведінки споживача інформації у соціумі [4, с. 50].

Зміни аудиторії залежно від часу доби призводять до врахування тимчасових проміжків телеперегляду. Не менш серйозний вплив на програмну політику надає структура аудиторії за соціально-демографічними ознаками: контент і час виходу програми в ефір вибирається відповідно з віковими, професійними, гендерними та іншими істотними ознаками[5, с.33].

В організації програмної політики існують відмінності на державному, громадському та комерційному телебаченні. Державне телебачення є інструментом для ідеологічного забезпечення політики, що проводиться владою, відповідно до чого, особливу увагу приділяє перспективному і

жорсткому календарного плануванню. Громадське телебачення, наскільки це можливо, вільне від грошової залежності і від необхідності вести ідеологічну пропаганду.

Для комерційного телебачення особливістю є отримання прибутків від реклами, тому програмна політика побудована на отриманні прибутків через визначення та задоволення масового попиту на контент. «Контент» у бізнес-моделі комерційного телебачення – це «продукт», який, в кінцевому рахунку, забезпечує прибуток.

Питання про покупку контенту або виробництво власних програм, вирішується, виходячи з таких принципів:

- Доцільність: власне виробництво завжди дороге, тому в разі недостатньої кількості бюджетних коштів, програми купуються. Однак, якщо компанія володіє необхідним бюджетом і з боку рекламодавців вже сформований інтерес до майбутнього продукту, краще проводити програми самим;

- Вплив на соціум: у разі, коли місія телеканалу передбачає вплив на соціальні та політичні процеси в суспільстві, важливою умовою є виробництво новин. Але новинні програми зазвичай є найдорожчим продуктом, і, найчастіше, збитковим, оскільки на їх створення і підтримку необхідно значну кількість фінансових і людських ресурсів, а реклама не завжди окупає витрати на виробництво;

- Використання аналогів: якщо на ринку існують популярні програми, можна створити власний аналог, безумовно, враховуючи інтереси правовласників;

- Додаткові можливості: продаж прав на ретрансляцію або виробництво аналогів на власні програми; покупка програм у правовласників з можливістю подальшої його перепродажу [5, с.115].

Професійним комунікантом, який працює в засобах масової інформації, виготовляє новинні продукти для телебачення (відповідно до нашого дослідження), виробником масової інформації, фахівцем із питань функціонування ЗМІ є журналіст. Основна місія якого полягає у формуванні громадської думки «на підставі правдивого інформування» про оточуючий світ. Громадську думку учений-літературознавець М. Гетьманець називає станом масової свідомості, що містить у собі ставлення (приховане чи відкрите) людей до фактів, явищ, подій, процесів, героїв та персонажів даного часу. Саме журналістика, виконуючи інформаційну функцію в сучасному світі, – «головний, хоча й не єдиний, спосіб формування громадської думки». Інформація на телебаченні, як і в пресі й на радіо, переважно відповідає на питання що відбулося, коли, де, як, яке значення події та ін. Та водночас телебачення має характерну для нього можливість зробити глядача очевидцем і навіть певною мірою учасником події [2, с.47].

Українська тележурналістика поступово переорієнтовується на західні традиції. Так, наприклад, домінування сенсації та екшну стало пріоритетним для більшості телемовників України. Сучасна економічна, екологічна, кризова ситуація в світі довела, що людство наближається до загибелі, тому сьогодні особливо актуальною є проблема моралі. До вирішення цієї проблеми повинні долучитися й представники мас-медій, які виступають мірилом моральної оцінки професійної діяльності.

Дотримання етичних норм у відеосюжетах інформаційних програм є особливо актуальним, оскільки воно пов'язане з формуванням громадської думки, захистом національної культури та збереженням ціннісних орієнтирів громадян. Від того, як ЗМІ подаватимуть інформацію, залежатиме рівень обізнаності суспільства з важливими соціальними, політичними, економічними та культурними проблемами.

Інформаційні програми існують на більшості українських телевізійних каналів і засвідчують рівень та суспільну вагу каналу на телевізійному ринку країни. Програми новин визначають політику каналу і сприяють формуванню суспільної позиції глядача. Об'єктивність телевізійних засобів масової інформації створює довіру глядацької аудиторії. Новинний продукт у ціновому відношенні є одним із найдорожчих на телевізійному ринку. Саме тому існування якісної інформаційної програми можуть забезпечити лише фінансово спроможні, переважно загальнонаціональні канали [2, с. 155].

Отже, програма новин на каналі – це не просто добірка сюжетів на різні теми, не шматки реальності, а цілісна картина дня чи частини дня. Добираючи інформацію та формуючи програму, редакційні колективи дають можливість глядачеві побачити та зрозуміти залежність одних подій від інших. Єдність усіх журналістських матеріалів, які утворюють цілісну структуру складеного інформаційного тексту програми, є вищим рівнем професійної майстерності журналістів.

Отже, питання повернення Україні її національного інформаційного простору, захисту її інформаційного суверенітету є стратегічним завданням винятково української держави – ніхто, крім українців, не зацікавлений у його безумовному вирішенні. Без цього може стати проблематичним саме існування незалежної самостійної національної української держави.

Регулярне отримання людьми економічної, політичної, соціальної і культурної інформації є нормою життя. Таку інформативну функцію виконують випуски новин на телебаченні, і, зокрема, новинні телерепортажі. Але практика досліджень показує, що не завжди ця інформація є достовірною і відповідає реальності.

Література:

1. Миронченко В.Я. Новини в ефірі. Теорія і технологія коротких повідомлень [Текст] / В.Я. Миронченко. – К.: Знання, 2003. – 325 с.
2. Почепцов Г.Г. Информационные войны [Текст] / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. – 586 с.
3. Савельева О. О. Телевизионная реклама и телевизионный контент [Электронный ресурс] / О. О. Савельева. – Режим доступа: www.hse.ru/pubs/share/direct/document/113201612 - Заголовок з екрану.
4. Словник журналіста: Терміни, мас-медіа, постаті [Текст] / За заг. Ред. Ю. Бідзілі. – Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 2007. – 224 с.

5. Телевізійна й радіожурналістика [Текст]: Зб. наук.-метод. праць / [В.В. Лизанчук, В.А. Качкан, І.В. Крупський та ін.]; Ред. М.Коперсако. – Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка, 2006. – 256 с.

Науковий керівник:

кандидат наук з державного управління, старший викладач Шершньова Олена Володимирівна.

**Алексей Приймак
(Харьков, Украина)**

ОПТИМИЗАЦИЯ ВЫЧИСЛЕНИЙ НА CUDA ПУТЕМ ОБЪЕДИНЕНИЯ СЕТОК ПОТОКОВ В МОДЕЛЯХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПУЧКА И ПЛАЗМЫ

Введение. В настоящей работе рассматриваются три модели взаимодействия пучка и плазмы:

- две одномерные модели (В.Е. Захарова и В.П. Силина) развития параметрической неустойчивости интенсивных ленгмюровских волн в плазме [1-5], результаты моделирования которых приведены в [6,7]. Модели состоят из уравнений амплитуды e_n , фазы ψ_n , реальной и мнимой частей плотности ионов M_{nr} и M_{ni} , напряженности электрического поля \bar{E}_{nr} и \bar{E}_{ni} (число уравнений каждого типа равно числу мод, т.е. 400) и уравнений движения ионов с координатами и скоростями (ξ_s, v_s) , число которых равно 20000. Также имеются два уравнения для описания волны накачки, амплитуда и фаза которой a_0, ϕ ;
- одна одномерная модель взаимодействия пучка электронов с плазмой [8, 9]. Модель состоит из уравнений для амплитуды A_{0p} и фазы $\varphi_{0p}, \varphi'_{0p}$ мод спектра (число уравнений каждого типа равно числу мод, т.е. 150) и уравнений движения частиц пучка с координатами, скоростями (ξ_b, v_b) и релятивистским фактором γ_b , число которых равно 7500. Также имеются два уравнения для описания волны накачки a_0, ϕ .

Программа, реализующая три рассматриваемые модели, создана с использованием технологии java compute unified device architecture (JCUDA). JCUDA обеспечивает взаимодействие с CUDA из Java-программы [10]. CUDA обеспечивает возможность проводить вычисления параллельно на графическом процессоре (graphics processing unit, GPU) [11]. Основная цель использования CUDA - ускорение вычислений. Численный эксперимент представляет собой решение задачи Коши методом Эйлера. Порядок использования JCUDA для рассматриваемых моделей описан в [7, 12], а оптимизация вычислений в [13]. Вычисления проводятся на GPU GeForce GT 630 с 384 ядрами.

Алгоритм проведения вычислительного эксперимента и его оптимизация.

Модель программирования CUDA предполагает группирование потоков. Потоки (threads) объединяются в блоки потоков (blocks). Блоки потоков объединяются в сетку (grid). GPU является вычислительным устройством - сопроцессором (device) для центрального процессора (host) [14].

Рассматриваемые математические модели состоят из нескольких наборов уравнений. Каждый набор уравнений описывает одну из характеристик физического процесса, например, амплитуду A_{0p} и фазу φ_{0p} для $P=1..150$ мод:

$$\frac{1}{p} \frac{\partial A_{0p}}{\partial \tau} = -R_{0p} \sum_{b=1}^{7500} [(1 + V_b / V_{0b}) \sin(2\pi p \zeta_b - \varphi_{0p})] - \Theta \frac{A_{0p}}{p}, \quad (1)$$

$$\frac{\partial \varphi_{0p}}{\partial \tau} = R_{0p} \frac{p}{A_{0p}} \sum_{b=1}^{7500} [(1 + V_b / V_{0b}) \cos(2\pi p \zeta_b - \varphi_{0p})] - \Delta_p. \quad (2)$$

Уравнения в наборе уравнений однотипны, т.е. состоят из одинаковых вычислительных операций. Но используемые данные отличаются для каждой моды. Вычислять однотипные уравнения можно параллельно. Параллелизм в данном случае заключается в использовании одинаковых вычислительных операций к множеству данных (модель single instruction multiple data (SIMD)). В вычислительном эксперименте данные задаются перед началом вычислений, а затем в каждый момент времени используются данные, посчитанные на предыдущем моменте времени (рисунок 1). В каждый момент времени с помощью каждого уравнения рассчитывается приращение функции $\Delta A_{0p}, \Delta \varphi_{0p}$ по уравнениям (1,2), а затем рассчитывается значение функции прибавлением приращения к значению функции в предыдущий момент времени $A_{0p}(t) = A_{0p}(t - \Delta t) + \Delta A_{0p}$ и $\varphi_{0p}(t) = \varphi_{0p}(t - \Delta t) + \Delta \varphi_{0p}$. Такие же расчеты выполняются и для других наборов уравнений. Затем выполняется приращение времени $t = t + \Delta t$.

Для вычисления каждого набора уравнений создается отдельная сетка потоков. Например, для вычисления ΔA_{0p} создается сетка из 150 потоков, т.к. число мод равно 150.

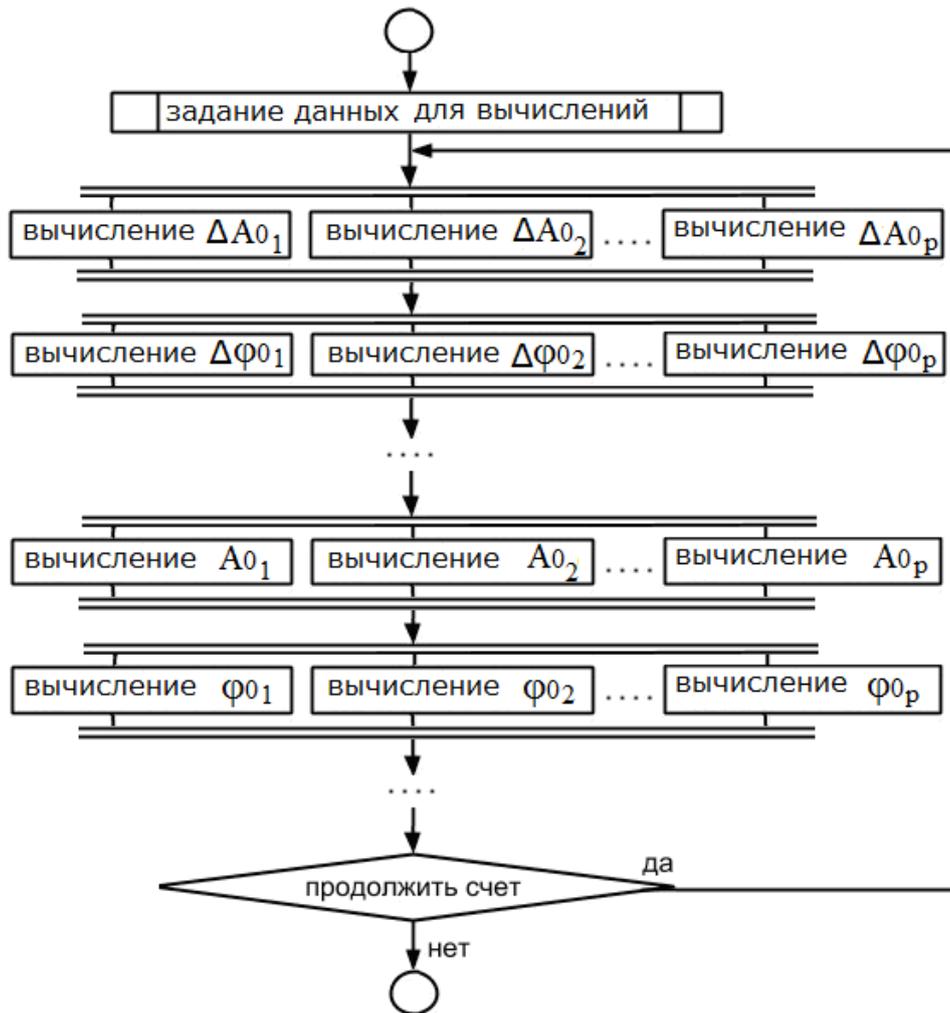

Рисунок 1 - Алгоритм проведения вычислительного эксперимента с детализацией параллельного вычисления уравнений амплитуды A_{0p} и фазы φ_{0p}

Вычисление приращений $\Delta A_{0p}, \Delta \varphi_{0p}$ происходит независимо друг от друга, поэтому вычисления $\Delta A_{0p}, \Delta \varphi_{0p}$ можно проводить одновременно и параллельно. С точки зрения модели программирования CUDA такое улучшение алгоритма представляет собой объединение сеток в более крупные сетки (рисунок 2). Параллелизм в данном случае заключается в некотором подобии использования множества вычислительных операций к множеству данных (модель multiple instruction multiple data (MIMD)).

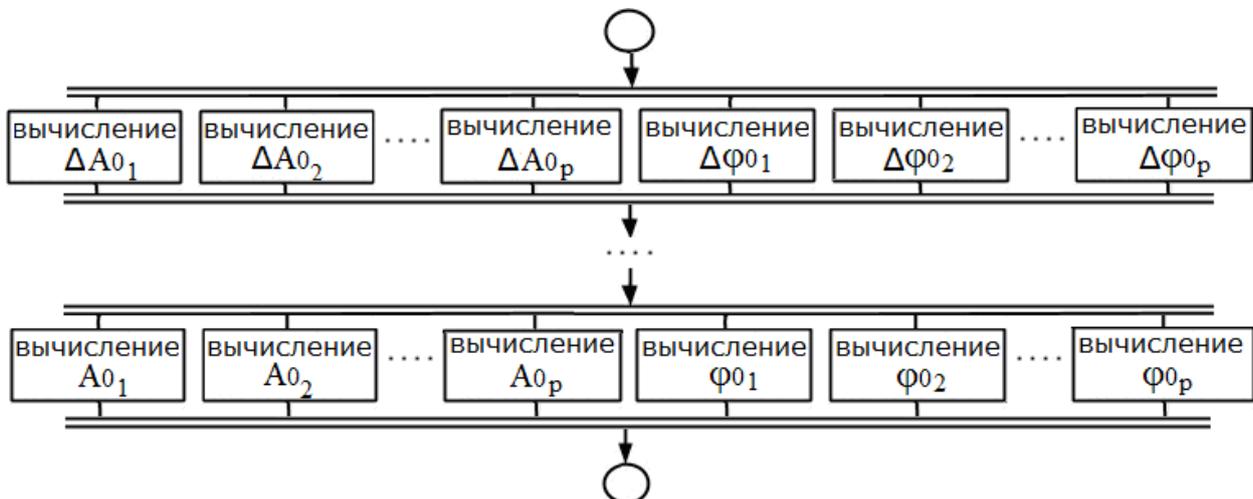

Рисунок 2 - Параллельное вычисление A_{0p}, φ_{0p} при объединении сеток

При объединении сеток каждая сетка помещается в блок. Например, для одновременного вычисления $\Delta A_{0p}, \Delta \varphi_{0p}$ создается одна сетка из двух блоков по 150 потоков. Вначале на GPU запускается функция «*function1*», которая запускает вычисление $\Delta A_{0p}, \Delta \varphi_{0p}$ (функцию «*function2*») по заданным параметрам распараллеливания. Все потоки блока с индексом 0 будут вычислять уравнение ΔA_{0p} , потоки блока с индексом 1 будут вычислять уравнение $\Delta \varphi_{0p}$.

```

__device__ void function2(int thread, int block, double *dA0, double *df0, double *dt, <другие
параметры>){
    if(block == 0) dA0[thread] = <результат вычисления> * dt;
    else if(block == 1) df0[thread] = <результат вычисления> * dt;
}
__global__ void function1(double *dA0, double *df0, double *dt, <другие параметры>){
    function2(threadIdx.x, blockIdx.x, dA0, df0, dt, <другие параметры>);
}

```

Результаты оптимизации и выводы.

Оптимизирован параллельный алгоритм вычисления на CUDA уравнений моделей взаимодействия пучка с плазмой. Оптимизация состоит в параллельном вычислении разных наборов уравнений, где каждый набор состоит из собственных вычислительных операций. В рамках терминологии CUDA оптимизация предполагает объединение разных сеток потоков в одну большую сетку. Каждая объединяемая сетка помещается в отдельный блок потоков. Обращение к уравнениям происходит через индексы потоков и блоков.

Объединение сеток потоков выравнивает нагрузку на ядра GPU и увеличивает скорость вычислений:

- в неоптимизированном случае (рисунок 1) при вычислении ΔA_{0p} создается 150 потоков. При числе ядер GPU равном 384 большая часть ядер остается не используемой. Затем происходит вычисление $\Delta \varphi_{0p}$ с тем же числом потоков.
- в оптимизированном случае (рисунок 2) при одновременном вычислении $\Delta A_{0p}, \Delta \varphi_{0p}$ создается 300 потоков, т.е. большая часть ядер GPU используется. Таким образом, за единицу времени можно вычислить два набора уравнений. Скорость вычислений в модели взаимодействия пучка с плазмой увеличивается в 1,9 раз. В моделях Силина и Захарова в одну сетку объединяются наборы уравнений $e_n, \psi_n, M_{nr}, M_{ni}, \bar{E}_{nr}, \bar{E}_{ni}$. Скорость вычислений увеличивается в 1,4 раза.

Объединение сеток применимо при наличии двух и более одинаковых по размеру наборов уравнений, которые можно вычислять независимо друг от друга. Если число уравнений в каждом наборе в несколько раз больше, чем число ядер GPU, то ускорение вычислений будет невелико, т.к. не использование ядер GPU будет малым.

Автор выражает благодарность Куклину В.М. за внимание к работе.

Литература:

1. Silin V.P. Parametric resonance in plasma. / JETP. -1965. – Vol. 48. N6. – P. 1679-1691.
2. Silin V.P. Parametric Influences of high-energy Radiation on Plasma. – Moscow: Nauka, 1973.
3. Zakharov V.E. Weak-turbulence spectrum in a plasma without a magnetic field //Sov. Phys. JETP. –1967. – Vol. 24(2), P.455-459.
4. Zakharov V.E. The Instability of Waves in Nonlinear Dispersive Media // Sov. Phys. JETP. -1967. –Vol. 24. – P.740.
5. Zakharov V.E. Collapse of Langmuir Waves // Sov. Phys. JETP. -1972. –Vol. 35(5). –P.908-914.
6. Belkin E.V., Kirichok A.V., Kuklin V.M., Pryjmak A.V., Zagorodny A.G. Dynamics of ions during development of parametric instability of Langmuir waves // Вопросы атомной науки и техники. Серия «Плазменная электроника и новые методы ускорения». 2013, №8, с.260-266.
7. Приймак А.В. Анализ гибридных моделей модуляционной неустойчивости ленгмюровских волн в плазме. // Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, - 2013. - № 1089. Сер. "Математическое моделирование. Информационные технологии. Автоматизированные системы управления", вып. 23. - С. 145-162.
8. Куклин В. М., Приймак А. В. Анализ модели системы «релятивистский электронный пучок-плазма». // Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. Сер. "Математическое моделирование. Информационные технологии. Автоматизированные системы управления" (в печати).
9. Загородний А.Г., Киричок А.В., Куклин В.М., Приймак А.В. Модуляция интегрального поля многомодовых пучковых неустойчивостей в плазме // East Eur. J. Phys. 2014. V.1 no.2. – С.53–66.
10. Marco Hutter. JCUDA. - jcuda.org, 2015 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://jcuda.org/>. - Электрон. версия, 2015. - HTML формат.

11. CUDA C Programming Guide. - NVIDIA Corporation [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://docs.nvidia.com/cuda/cuda-c-programming-guide>. - Електрон. версія, 2013. – HTML формат.
12. Приймак А.В. Использование технологии JCUDA для моделирования динамики ионов при развитии параметрической неустойчивости ленгмюровских волн. – Информатика и компьютерные технологии / Сборник трудов IX международной научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. – 5-6 ноября 2013, Донецк, ДонНТУ. – 2013. – С. 200-204.
13. Приймак А.В. Оптимизация вычислений на CUDA при моделировании неустойчивости ленгмюровских волн в плазме. // Вісник НТУУ «КПІ» Інформатика, управління та обчислювальна техніка: Зб. наук. пр. – К.: Век+, – 2013. – № 58. – С. 125-130.
14. Алексей Берилло. NVIDIA CUDA - неграфические вычисления на графических процессорах. - ixbt.com [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://www.ixbt.com/video3/cuda-1.shtml>. - Електрон. версія, 2015. – HTML формат.

Научный руководитель:

д.ф.-м.н., профессор, Куклин Владимир Михайлович.

Тетяна Яцечко-Блаженко
(Луцьк, Україна)

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА І МУЗЕЙ

Музейні установи є унікальним інформаційним ресурсом, який об'єднує в собі сучасну гуманітарну складову з історичними передумовами. Саме музеї дозволяють знайти причинно-наслідкові зв'язки між теперішнім і минулим. Музеї України – це унікальні механізми інформаційного обміну та національні інформаційні ресурси. Проблему інформаційної безпеки визнано актуальною на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях. В документі ЮНЕСКО, який стосується інформаційної політики, зокрема, в програмі «Інформація для всіх» інформаційна безпека розглядається як: а) захист конфіденційної інформації (у тому числі від несанкціонованого доступу); б) захист інформації від навмисних і ненавмисних дій з метою забезпечення зберігання світової інформаційної спадщини; в) захист від інформації негативного характеру; г) безпека даних особистого характеру; д) сумлінне використання інформації та захист прав інтелектуальної власності [8, 197].

Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 рр.» від 09.01.2007 № 537—V подає таке тлумачення терміну «інформаційна безпека» – «стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації» [10].

Основними загрозами інформаційній безпеці України є: обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; руйнування системи суспільних цінностей, негативні зміни їх цільових настанов, шкідливий вплив інформації на духовне і фізичне здоров'я особи; маніпулювання громадською думкою; порушення штатного режиму функціонування (руйнування) критично важливих інформаційних мереж, систем управління; несанкціонований витік таємної, конфіденційної та іншої інформації з обмеженим доступом; спотворення (знищення) інформаційних ресурсів, програмного забезпечення; низький рівень інтегрованості України у світовий інформаційний простір; діяльність іноземних політичних, економічних, військових, розвідувальних та інших структур, спрямована проти інтересів України в інформаційній сфері; прагнення деяких країн і транснаціональних об'єднань до домінування у світовому інформаційному просторі, що призводить до обмеження національних інтересів України, витіснення її із зовнішнього та внутрішнього інформаційного ринку; збільшення технологічного відриву ряду держав світу і нарощування їх можливостей у протидії створенню конкурентоспроможних вітчизняних інформаційних технологій; невідповідність нормативно-правової бази, що регулює відносини в інформаційній сфері, вимогам часу; активне просування на внутрішній ринок програмно-апаратних засобів захисту інформації зарубіжного виробництва, включаючи і засоби криптографічного захисту, які не забезпечують відповідного рівня захисту; відставання України від провідних держав світу за рівнем інформатизації органів державної влади і органів місцевого самоврядування, кредитно-фінансової сфери, промисловості, сільського господарства, освіти, охорони здоров'я, сфери обслуговування [10].

З розвитком сучасних інформаційних і комунікаційних технологій та їх застосуванням в усіх сферах життя, а також зі збільшенням кількості та якості інформації, засвоєння якої не можливе без відповідного впровадження інформаційних технологій, постає питання формування державної політики розвитку інформаційного суспільства та забезпечення інформаційної безпеки музеїв. Сьогодні в Україні здійснюються заходи, спрямовані на захист інформації та забезпечення інформаційної безпеки в умовах застосування комп'ютерної техніки, а також розвивається міжнародне співробітництво у сфері інформаційної безпеки. Сьогодні дуже потрібні усвідомлені цілеспрямовані дії по збереженню тієї інформації, яка вже накопичується музеями та іншими інститутами пам'яті. Музейні установи є унікальним інформаційним ресурсом, який об'єднує в собі сучасну гуманітарну складову з історичними передумовами. Саме музеї дозволяють знайти причинно-наслідкові зв'язки між теперішнім і минулим [3, 140].

Музей – це соціальний інститут, який являє собою сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей, що виконують соціально-значущі функції. В даному випадку соціальний інститут постає як сукупність ролей і статусів, призначених для задоволення певної соціальної потреби суспільства, і сприяє вихованню цінностей, смаків, освіти, діяльності та ін. Музей – це місце впливу один на одного носіїв різних систем знань, ідеалів, цінностей, устремлінь і, як наслідок, – набуття почуття спільності з собі подібними, усвідомлення своєї індивідуальності і несхожості на інших.

Наші сьогоденні уявлення про систему забезпечення інформаційної безпеки музею не повинні обмежуватися загальноприйнятими формально-юридичними стандартами, а повинні бути орієнтовані на майбутнє та загрози, які можуть виникнути. У сучасному суспільстві, як ніколи раніше, актуалізована потреба у достовірній культурно-історичній інформації, і відповідно зростає значення соціальних інститутів, які в силу своєї природи будуються на первинній інформації. Музеї володіють значним потенціалом впливу на інформаційну ситуацію в суспільстві, можуть прийняти на себе функцію забезпечення інформаційної безпеки в сфері культури.

Отже, для того, щоб забезпечити інформаційну безпеку музеїв влада повинна дотримуватись в своїй політиці кількох напрямів. По-перше, сприяти розвитку правового забезпечення інформаційної безпеки та вдосконаленню правоохоронної діяльності у цій сфері. Розробляти і впроваджувати ефективні програмні і програмно-апаратні засоби захисту інформаційних ресурсів, інформаційних і телекомунікаційних систем. Збільшити набір до вищих навчальних закладів на спеціальності в області галузі захисту інформації інформації та створити систему підвищення кваліфікації в цій галузі.

Література:

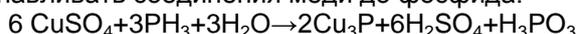
1. Алиева М. Ф. Информационная безопасность как элемент информационной культуры / Алиева М. Ф. // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. - 2012. - Вып. 4. - С. 96-101.
2. Астахова Л.В. Сущность понятия «Культура информационной безопасности» и ее формирование у студентов вуза // Экономика. Информатика. Безопасность: сб. науч. тр. Меж-дунар. науч.-практ. конф., 2007 / науч. ред. В.А. Киселева, Л.В. Астахова. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. С. 93-99.
3. Європа на шляху до інформаційного суспільства: мат. Європейської Комісії 1994–1995 рр. / Держ. комтзв'язку та інформатизації України / за заг. ред. Олега Миколайовича Гальченка; уклад. Валентин Миколайович Павлович, Анатолій Васильович Цвігун. – К., 2000. – 176 с.
4. Інформаційне законодавство України : наук.–практ. коментар / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Держ. ком. телебачення і радіомовлення України; Володимир Олексійович Горобцов, Тетяна Анатоліївна Костецька, Ірина Олексіївна Кресіна [та ін.]; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Чижа. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 230 с.
5. Інформаційне законодавство: зб. законодав. актів : у 6 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Чижа. — Т. 1 : Інформаційне законодавство України. — К. : Юрид. думка, 2005. — 416 с.
6. Лорд Б., Лорд Г.Д. Менеджмент в музейном деле. М.: Логос, 2002. - 254 с.
7. Киреенко А. Е. Современные проблемы в области информационной безопасности: классические угрозы, методы и средства их предотвращения [Текст] / А. Е. Киреенко // Молодой ученый. — 2012. — №3. — С. 40-46.
8. Ноль Л. Я. Информационная политика ЮНЕСКО / Л. Я. Ноль // Музей будущего: информационный менеджмент / сост. А. В. Ле-бедев. — М., 2001. — С. 196—201.
9. Петров В.П., Петров С.В. Информационная безопасность человека и общества: учебное пособие. — М.: ЭНАС, 2007., 334 с.
10. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки : Закон України від 09.01.2007 № 537—V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 12. — С. 102. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/537-16>. – Назва з екрана.

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Шайзада Кошкарбаева, Малик Сатаев, Фариза Омирова
(Шымкент, Казахстан)

ПОЛУЧЕНИЕ ДЕКОРАТИВНЫХ ПОКРЫТИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕДЬФОСФОРНЫХ ПЛЕНОК

Авторами [1] была разработана технология нанесения токопроводящих пленок фосфида меди на диэлектрические материалы, с целью получения основы для дальнейшей металлизации. Данная технология основана на использовании в качестве восстановителя фосфина, который может восстанавливать соединения меди до фосфида.

Получаемый при этом фосфид меди относится к металлоподобным фосфидам и хорошо проводит электрический ток.

Такие пленки фосфида меди на поверхностях различных материалов можно получать в виде узорчатых декоративных покрытий. Для этого, полученный после окунания в раствор сульфата меди, поверхностный слой необходимо подвергнуть сушке при определенных режимах. Во время такой сушки, по мере удаления влаги, сульфат меди выкристаллизовывается образуя плоское декоративное покрытие. При этом данное декоративное покрытие имеет форму пластинчатых и ветвистых узоров. Кристаллические узоры сульфата меди непрочны, но после обработки фосфином, не изменяя своей формы, переходят в прочный фосфид меди.

Оценку качества узорчатых покрытий производили по длине и количеству основных и побочных ветвей, по их контрастности в сравнении с фоном, по площади отдельных лепестков. Образование кристаллов сульфата меди происходит из пленки имеющей очень маленькую толщину (менее 1 мкм). Это создает особое условие для кристаллизации: во-первых, ограниченность материала, необходимого для образования кристаллов и, во-вторых, быстрое изменение концентрации сульфата меди из-за удаления влаги при высыхании образца. Поэтому он очень чувствителен к внешним факторам: состоянию поверхности, температуре и концентрации раствора сульфата меди, геометрическим размерам образца, режиму процесса удаления влаги и т.п.

Основные эксперименты по влиянию различных факторов проводились на образцах из алюминия, стекла, меди и латуни. Размеры пластин 70×100 мм и 40×40 мм.

Исследования показали, что положительно на декоративный вид фосфидных пленок влияет повышение концентрации сульфата меди в исходном растворе, высокая температура этого раствора и наоборот более низкая температура среды, в которой происходит охлаждение образца.

При этом высокая температура на границе жидкого раствора сульфата меди с твердой основой препятствует образованию большого количества центров кристаллизации (зародышей). Кроме того, удаление влаги происходит с противоположной стороны, и это способствует росту отдельных ветвистых или пластинчатых кристаллов. Увеличение площади образца до определенных пределов также способствует повышению качества, так как устраняет взаимное влияние отдельных ветвей на рост длинных ветвей.

Предварительными опытами было установлено что, для получения качественных декоративных покрытий концентрация сульфата меди должна составлять 180-240 г/л. Характеристики образующихся при этом узоров приведены в таблице 1. В данном диапазоне повышение концентрации способствует образованию более длинных ветвистых кристаллов, что связано с увеличением количества материала необходимого для роста кристаллов. При концентрации раствора сульфата меди 240 г/л длина кристаллов на образце из алюминия размером 70×100 мм равна 25 мм, а при концентрации раствора сульфата меди 180 г/л – 20 мм.

Таблица 1

Характеристики узоров, полученных при обработке различных образцов в растворе CuSO_4 при $t=89-90^\circ\text{C}$

Размеры образцов	Материал образцов			
	Алюминий	Медь	Латунь	Стекло
Концентрация CuSO_4 – 180 г/л				
70 x 100	Самый длинный кристалл 20 мм, узоры походи на ветви длиной 10-13 мм.	Мелкие кристаллы в виде елочных веток длиной 5-8 мм.	Длиной 20 мм тонкие кристаллы без мелких кристалликов.	Самый длинный кристалл 30 мм, на одной части пластины мелкие кристаллы в виде снежинок, на другой более крупные.
40 x 40	Самый длинный кристалл 17 мм в виде разбросанных тонких палочек.	В основном мелкие кристаллы, похожие на крапинку 2-3 мм.	Самый длинный кристалл 15 мм, тонкие кристаллы 8-10 мм.	Равномерно расположены тонкие кристаллы длиной 8-10 мм.

Концентрація CuSO_4 – 240 г/л			
70 x 100	Самый длинный кристалл 25 мм, в основном кристаллы 10-15 мм.	Самый длинный кристалл 13 мм; кристаллы в виде снежинок длиной 3-7 мм.	Кристаллы длиной 18 мм и кристаллы размером 8-12 мм в форме веток.
40 x 40	Самый длинный кристалл 20 мм и многие кристаллы длиной 7-10 мм.	Самый длинный кристалл 15 мм; многие кристаллы длиной 5-10 мм.	Самый длинный кристалл 12 мм; кристаллы длиной 10-12 мм, без мелких кристалликов.

На качество получаемых узоров влияет и площадь образца. С увеличением площади образцов размеры кристаллов также растут. Например, на образцах из стекла размером 40×40 мм величина узоров была равна 12 мм, а на образцах 70×100 мм – 18 мм.

При сушке при комнатной температуре (20-25⁰С) низкая температура исходного раствора сульфата меди удлиняет время сушки образца. Поэтому, скорость образования зародышей кристаллов преобладает над скоростью их роста, и образуются мелкокристаллическая структура с незначительным декоративным эффектом.

При высоких температурах (85-90⁰С) исходного раствора сульфата меди процесс удаления влаги из поверхностной пленки значительно ускоряется. Поэтому скорость роста кристаллов преобладает над скоростью образования зародышей, и образуются, обладающие значительным декоративным эффектом крупные ветвистые и пластинчатые кристаллы. Нагревать исходные растворы выше 90⁰ С не рекомендуется, так как размеры и форма кристаллов при этом не изменяются. Кроме того, из-за сильного испарения раствор часто приходится корректировать.

Кристаллы, образующиеся при средних температурах исходного раствора (30-85⁰ С), имеют менее декоративный вид. При этом уменьшается количество пластинчатых узоров, а образующиеся ветвистые узоры менее насыщены, чем при температурах выше 85⁰ С.

Следовательно, оптимальной температурой исходного раствора сульфата меди, которая необходимо для образования поверхностной пленки сульфата меди следует считать 85-90⁰ С.

Аналогичным образом на процесс образования и развития кристаллического узора влияет температура среды, в которой сушится образец после обработки в растворе сульфата меди (таблица 2). Сушка таких образцов при температурах 0-3⁰ С приводит к образованию кристаллов, напоминающих морозные узоры на стекле.

В области комнатных температур (20-30⁰ С) образуются ветвистые узоры с наличием пластинчатых форм, мало отличающиеся от узоров образующихся при температурах (0-3⁰ С).

Сушка при повышенных температурах (выше 60⁰ С) оказалось нежелательной, так как при этом не образуется декоративных кристаллов. Вероятно, в данном случае образец высыхает быстрее, чем образуются кристаллы.

Исследованиями показали, что наиболее важным фактором, влияющим на процесс кристаллизации, является состояние поверхности образца: на матовых поверхностях удерживается больше раствора сульфата меди, но в тоже время на них больше количество центров кристаллизации, приводящих к образованию мелких кристаллов. Гладкие поверхности удерживают меньше раствора, и поэтому может создаться недостаток материала для образования кристаллов.

Таблица 2

Влияние температуры обработки и режима охлаждения на характер пленок медь-фосфор

№	Изменяемые параметры	Получаемый эффект
1	Температура просушки	0 ⁰ С
2		Образуется подобие морозных узоров
3		25 ⁰ С
4	Температура раствора	Образуются узоры с преобладанием прямолинейных форм
5		50 ⁰ С
6		Узор не образуется
4	Температура раствора	+18 ⁰ С
5		Узор не образуется
6		+60 ⁰ С
5	Температура раствора	Медленно образуется ненасыщенный узор
6		+90 ⁰ С
6	Температура раствора	Быстро образуется насыщенный узор

При дослідженні впливу матеріала образця на величину узорів, наблюдалось увеличение длины кристаллов на образцах в таком порядке: медь, стекло, алюминий. Такой характер влияния материала образца, связан главным образом, с состоянием его поверхности. То есть на вид кристаллов решающую роль играет не природа образца, а смачиваемость его поверхности, количество центров кристаллизации, теплоемкость (скорость отвода тепла), толщина и геометрическая форма образца. Учет всех этих факторов представляется невозможным, поэтому декоративный характер кристаллов в зависимости от природы материала легче установить экспериментальным путем для каждой конкретной детали.

Литература:

1. Т. SH. Koshkarbaeva, S.Z. Nauryzova, M.S. Sataev and A.B. Tleuova. Low-temperature Gas-phase Metallization of Dielectrics. .Oriental journal of chemistry. 2012, Vol. 28, No. (3): Pg. 1281-1283

Світлана Матвійчук
(Мукачєво, Україна)

РОЗРОБКА СПОРТИВНОЇ ФОРМИ ДЛЯ БАСКЕТБОЛІСТІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ МЕТОДІВ ТИПОВОГО ПРОЕКТУВАННЯ

Вступ

На сьогодні на ринку стоїть проблема проектування спортивної форми, яка б відповідала як вимогам, які до неї висуваються (споживчим, техніко – економічним), так і цінній категорії купівельної спроможності конкретних типів споживачів. Об'єктивні труднощі створення спортивного одягу зумовлені його потребою виконувати одночасно декілька функцій, забезпечення яких нерідко носить суперечливий, або навіть взаємовиключаючий характер. Незаповненість українського ринку спортивною формою українського виробництва робить дану розробку доцільною та актуальною, оскільки передбачає пошук шляхів інтенсифікації процесу виготовлення якісної форми. Головна ж мета спортивної форми – забезпечення досягнення спортивних результатів.

Постановка завдання

Проектування нових моделей одягу – це комплексне вирішення художніх, технічних, технологічних і економічних завдань на всіх етапах створення виробів відповідно до встановлених вимог. За результатами аналізу конструктивного вирішення форми для занять такими видами спорту як волейбол, баскетбол, футбол, великий та малий теніс, поло та ін., запропоновано використати конструкцію баскетбольної форми як основу для проектування форми для командних видів спорту з м'ячем.

В таблиці 1 представлена розроблена ієрархічна структура споживчих показників якості спортивної форми для командних видів спорту з м'ячем, де виділено найбільш значущі одиничні та групові показники якості на прикладі баскетбольної форми.

Таблиця 1
Ієрархічна структура споживчих показників якості спортивної форми для командних видів спорту з м'ячем

Комплексний показник	Групові показники якості	Коефіцієнт вагомості	Одиничні показники якості	Позначення одиничних показників якості
Споживчий рівень якості Я ₁	Соціальні Я ₁₁	0,05	Відповідність прогнозу споживчого попиту	Я ₁₁₁
			Конкурентоспроможність форми	Я ₂₁₁
			Відповідність розмірно-зростового асортименту одягу споживчому попиту	Я ₃₁₁
			Інформаційна виразність	Я ₄₁₁
			Відповідність соціальному адресу	Я ₅₁₁
			Стимуляція психічної активності	Я ₆₁₁
	Функціональні Я ₂₁	0,18	Відповідність розмірній та повнотній групі споживання	Я ₁₂₁
			Відповідність головній цільовій функції	Я ₂₂₁
	Естетичні Я ₃₁	0,15	Конструктивне членування форми (крій)	Я ₁₃₁
			Кольорове вирішення	Я ₂₃₁
			Фактура матеріалів	Я ₃₃₁
			Оформлення символікою	Я ₄₃₁
			Відповідність конструкції і матеріалів	Я ₅₃₁
			Товарний вигляд (досконалість виробничого виконання)	Я ₆₃₁
			Стабільність товарного вигляду в процесі експлуатації	Я ₇₃₁

Ергономічні Я ₄₁	0,37	Відповідність формі тіла людини в статиці	Я ₁₄₁
		Відповідність формі тіла людини в динаміці	Я ₂₄₁
		Відповідність розмірно-повнотно-віковій групі	Я ₃₄₁
		Повітропроникність	Я ₄₄₁
		Паропроникність	Я ₅₄₁
		Гігроскопічність	Я ₆₄₁
Експлуатаційні Я ₅₁	0,25	Зносостійкість матеріалів та елементів конструкції	Я ₁₅₁
		Стойкість матеріалів і з'єднувальних швів до розривних навантажень	Я ₂₅₁
		Формостійкість деталей і країв одягу	Я ₂₅₁

Спортивний одяг, а саме спортивна форма, характеризується своєю типовістю. Маючи типову базову основу, можливим є спроектувати велику кількість різних за внутрішніми членуваннями, кольором, вирізом горловини та іншими ознаками спортивну форму. Тому для розробки саме таких типів спортивних форм повинні застосовуватись принципи та форми типового проектування.

Результати досліджень

Мінімізувати витрати на підготовку виробництва швейних виробів можливо за допомогою проектування системи моделей у вигляді сімейства, промислової колекції, адресної колекції, раціональної асортиментної серії, конструктивно – уніфікованих рядів на основі типізації та уніфікації [1].

Міжтипova уніфікація особливо актуальна завдяки застосуванню комп'ютерних технологій на різних етапах виготовлення та проектування виробів.

Застосування в сучасних системах автоматизованого проектування (САПР) одягу системи «конструктор» передбачає розгляд моделі серії як певну комбінацію групових елементів у модифікаційних перетвореннях.

Домінуючим напрямком проектування модельної конструкції серії (МКС) є метод типового поліваріантного проектування шляхом використання уніфікації і агрегативання типових і уніфікованих елементів за варіантом методу базового проектування [1,2].

Різноманітність модельної конструкції серії за властивостями в цьому випадку досягається в результаті перетворення типової базової конструкції методами конструктивно – декоративного модифікування.

На основі розробленої узагальненої моделі баскетбольної форми (за результатами аналізу конструктивних рішень 100 асортиментних одиниць) було спроектовано систему моделей на одній базовій основі. Характерною особливістю цих систем є спільність базових основ при значній різноманітності моделей виробів.

Розробка системи моделей спортивної форми для баскетболістів на основі типової базової конструкції представлена на рисунку 1.

Рисунок 1 – Система моделей баскетбольної форми, розроблених на основі типової базової конструкції

В роботі пропонуються до застосування матеріали, які рекомендовані на ринку для баскетбольної форми – мікро лакоста.

Для того щоб, переконатися чи відповідають матеріали визначеному комплексу вимог, були проведені дослідження на відповідність матеріалів ряду таких показників як: гігроскопічність, паропроникність, поверхнева щільність, міцність на розрив, стійкість пофарбування до дії різних факторів, а саме сухого тертя, дії поту та прання [3].

В умовах сучасного ринку швейним підприємствам властиве прискорення темпів виробництва, часті зміни моделей одягу, розширення асортименту, скорочення часу створення нових моделей. Існуючі нині процеси проектування швейних виробів не забезпечують потрібної гнучкості виробництва. Одним із засобів вирішення цієї проблеми є автоматизація процесу виробництва та впровадження системи автоматизованого проектування (САПР) [2,4].

Середовище САПР «Грація» дає можливість удосконалити процеси проектування на основі застосування обчислювальної техніки; автоматизувати процеси пошуку, обробки і виведення інформації; створювати бази даних, які містять систематизовану інформацію потрібну для автоматизованого проектування; а також підвищити якість оформлення проектної документації.

Типова базова конструкція була побудована методами першого класу (розрахунково – графічними), які базуються на дискретних вимірах фігур типової статури, прибавках, даних про типове членування деталей і способах їх формоутворення.

В автоматизованому режимі в САПР «Грації» одержано креслення деталей типової базової конструкції, тобто основу для подальшого моделювання шляхом побудови креслення деталей конструкції одягу за методикою конструювання спортивного одягу Л. Маслової (рисунок 2).

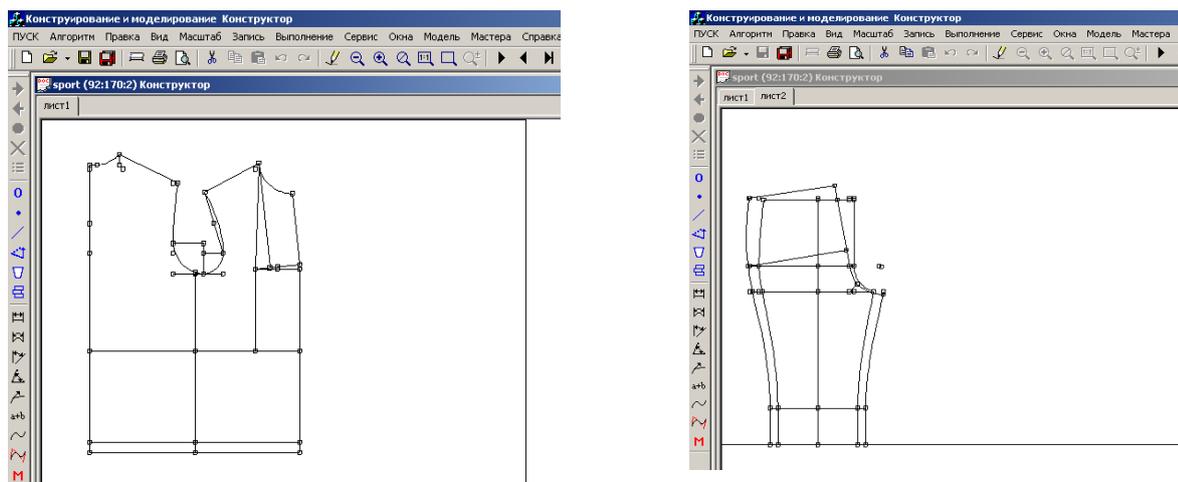

Рисунок 2 – Креслення базової основи баскетбольної форми (майка, шорти)

Висновки

Баскетбольна форма на сьогоднішній день – це високотехнологічний товар маркетингу, який має задовольняти вимоги споживачів. Було здійснено розробку системи модифікаційного ряду моделей баскетбольної форми та системи моделей на основі типової базової конструкції з застосуванням методу типового поліваріантного проектування. Завдяки цьому значно розширено асортимент баскетбольної форми, а процес розробки і виведення моделей на ринок спрощено. Запропонована система моделей може бути використана і для спортивної форми для інших видів командних видів спорту з м'ячем за умови уточнення антропометричних характеристик спортсменів та модельних вирішень форми.

Література:

1. Славінська А.Л. Славінська, А. Л. Методи типового проектування одягу : Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. ВНЗ / А. Л. Славінська. – Хмельницький : ХНУ, 2012. – 179 с.
2. Коблякова Е.Б. Коблякова, Е. Б. Конструирование одежды с элементами САПР : Учебник для ВУЗов / Е. Б. Коблякова, Г. С. Ивлева, В. Е. Романов ; Под ред.Кобляковой Е.Б. – 4-е изд., перераб и доп. – М. : Легпромбытиздат, 1988. – 464с.
3. Matviychuk S., Almashy K. The choice of materials for sportswear according ergonomic requirements decoration / Mat of conf. "Int. Conference on Design and Light Industry technologies" Budapest, 2014, P. – 15.
4. Колосніченко М.В. Комп'ютерне проектування одягу: Реком. МОНУ для студентів ВНЗ / М. В. Колосніченко, В. Ю. Щербань, К. Л. Процик. – К : Освіта України, 2010. – 236с.

Яна Сичікова
(Бердянськ, Україна)

СУПЕРКОНДЕНСАТОРНА СИСТЕМА НАКОПИЧЕННЯ ЕНЕРГІЇ НА ТЯГОВИХ ПІДСТАНЦІЯХ

Суперконденсатори представляють інтерес для зберігання енергії в гібридних електричних пристроях, що живляться від акумуляторів у зв'язку з їх високою питомою потужністю, відмінною оборотністю і великим циклічним життям в порівнянні з батареями. Дослідження в цій галузі спрямовані на розвиток матеріалів електродів, морфології поруватої поверхні і оптимізації деяких параметрів.

Світовий ринок по перспективам використання суперконденсаторів можна умовно розділити на три основних сегмента: застосування на транспорті, в індустрії та електроніці [1].

Суперконденсатори володіють унікальною комбінацією важливих характеристик. У порівнянні з літєвими елементами, до переваг суперконденсаторів відносяться на порядок більша щільність потужності, великі строки зберігання (понад 10 років), відсутність токсичних та небезпечних компонентів, величезне число циклів перезарядки без зміни ємності (до 10000000 циклів) [2, 3].

Застосування суперконденсаторів в даний час найбільш актуально в сфері гібридного автотранспорту. Гібридні двигуни використовуються для рекуперації енергії гальмування. В таких двигунах рух підтримує двигун внутрішнього згорання, але при гальмуванні енергія руху перетворюється в електричну енергію, яка потім використовується електричним двигуном, що здійснює розгін [3, 5, 7].

Проблема енергозбереження та підвищення якості електроенергії в мережах змінної напруги з тяговими трансформаторними підстанціями є найбільш актуальною в електроенергетиці. Електрифікований транспорт характеризується нерівномірним графіком споживання електроенергії, яка особливо істотно в періоди розгону, менш істотно в періоди рівномірного руху і

відсутня при гальмуванні [4]. Внаслідок цього тягові підстанції (ТП) безперервно відчувають значні коливання навантаження. При пікових навантаженнях, що виникають при накладенні пускових струмів декількох тягових засобів, знижується напруга на шинах ТП [5, 6]. Це призводить до значного уповільнення процесів пусків електричного транспорту і неминуче призводить до додаткових втрат електроенергії. Виникає потреба у збільшенні встановленої потужності силового обладнання ТП для компенсації пікових навантажень.

В умовах міста фази розгону і гальмування досить часто чергуються, тому застосування гібридного двигуна дозволяє значно зменшити споживання палива і поліпшити екологічну обстановку міста.

Вирішення низки проблем тягових підстанцій вбачається у застосуванні суперконденсаторних систем накопичення енергії, що здатні призводити до суттєвих експлуатаційних і економічних переваг.

Традиційно при відсутності живлячої напруги функцію включення приводів масляних вимикачів виконують акумулятори. Вибір типу акумуляторів визначається струмами тривалого розряду аварійного режиму, можливим часом знаходження тягової підстанції без напруги і розрахунковим струмом короткочасного режиму, який встановлювали за параметрами найбільш потужного масляного вимикача [7, 8].

Використання комплексу акумуляторних батарей і суперконденсаторів дозволить впровадити у технологічний процес менш енергоємні типи акумуляторів, що здатне значно здешевити технологію. Крім того, під час експлуатації запропонованої системи акумулятор/суперконденсатор змінюється характер навантаження батареї за рахунок відсутності великих пікових струмів, що можуть негативно позначитися на строках експлуатації та ресурсі акумулятора.

Необхідно відмітити, що застосування суперконденсаторів відноситься до так званої «зеленої енергетики», що на сьогодні є пріоритетним завданням енергетичного сектору.

Для коректної роботи системи акумулятор/суперконденсатор необхідно дотримуватися ряду вимог (табл. 1)

Табл. 1. Вимоги до системи акумуляторна батарея/ суперконденсатор та переваги представленого технічного рішення [1, 4 – 7]

Вимоги	Параметри акумулятора і суперконденсатора	Необхідно розраховувати таким чином, щоб оперативні ланцюги тягової підстанції могли нормально функціонувати протягом 3 год без зовнішнього джерела напруги, а потім включилися б найпотужніші масляні вимикачі
	Співвідношення внутрішніх опорів акумулятора і суперконденсатора	Необхідно вибирати так, щоб їх струми при включенні вимикачів відносилися як 1: 3.
Переваги рішення	Включення в схему живлення суперконденсаторів	Дозволяє перевести акумулятор з буферного режиму в режим дозаряду. Це дає можливість підтримувати батарею в повністю зарядженому стані, виключивши режими рясного газовиділення.
	При знеструмленні підстанції	Підключення акумулятора не призведе до значних змін напруги на шинах за рахунок демпфірування її великою ємністю суперконденсатора
	Підвищення надійності роботи ланцюгів власних потреб	Утилізація гальмівної енергії
	Збільшення терміну служби акумуляторних батарей	в 1,5-2 рази
	Збільшення термінів періодичності обслуговування акумуляторних батарей	в 2 рази
	Зниження витрат електроенергії на власні потреби	до 10%
	Поліпшення екологічної обстановки на підстанціях	За рахунок використання зелених технологій
	Збільшення крутного моменту тягового генератора	Покращує характеристики рушання й розгону колінчастого вала;
	Значно знижуються навантаження на акумуляторну батарею	Сприяє підвищенню її довговічності.

Проблема утилізації гальмівної енергії може бути вирішена за рахунок прийому енергії рекуперації при розміщенні суперконденсаторів на тягових підстанціях. За рахунок цього знижується споживання енергії з первинної мережі живлення, згладжуються негативні і, меншою мірою, позитивні піки навантаження тягової підстанції, додатково економиться енергія в первинній мережі живлення [9, 10].

Представлене технічне рішення дозволяє отримати значний економічний ефект, що являється важливою задачею оптимізації сучасних технологій (рис. 1).

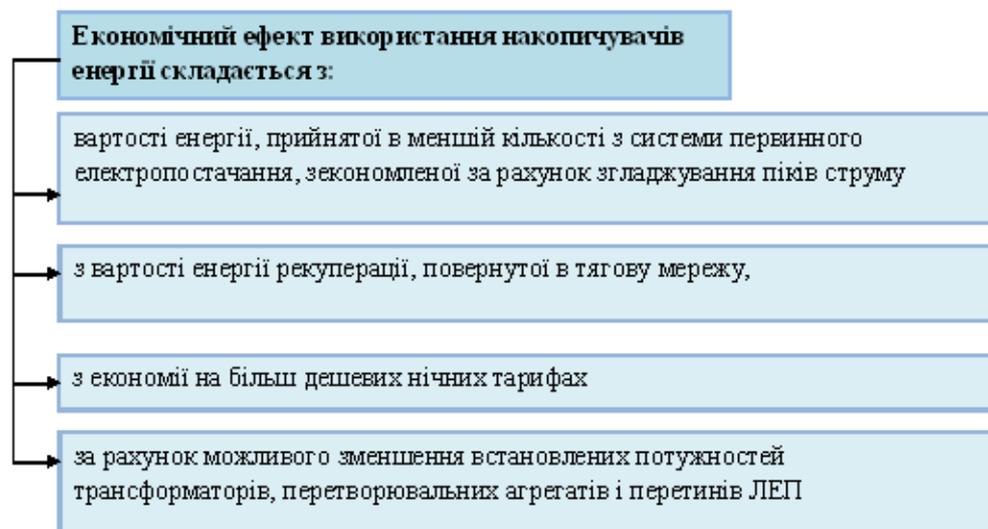

Рис. 1. Економічні переваги використання суперконденсаторів у тягових підстанціях [7 – 9, 11]

Для отримання великих напруг суперконденсатори необхідно включати послідовно. При цьому напруги на конденсаторах зважаючи на розкид значень ємностей і струмів витоків, виявляються нерівними, тобто розбалансованими. У разі перенапруги параметри конденсатора можуть деградувати, до того ж, існує ймовірність вибуху. Для вирівнювання напруг суперконденсаторів рекомендується використовувати різні методи і системи балансування.

Таким чином, реалізація енергозберігаючих та екологічних процедур на залізничному транспорті можлива при розміщенні систем накопичення енергії на базі суперконденсаторів безпосередньо на електрорухомій частині, що дозволяє не тільки повністю приймати енергію рекуперації, а й частково вирівнювати графіки енергоспоживання.

Література:

1. Деспотулин А. Суперконденсаторы для электроники / А. Деспотулин, А.Андреева // Современная электроника. – 2006. – №5. – С. 13 – 14.
2. Крутиков А. Альтернативные источники хранения энергии / А. Крутиков // Силовая электроника. – 2005. – №3. – С.22 – 25.
3. Иванов А.М.. Молекулярные накопители электрической энергии на основе двойного электрического слоя/ А.М. Иванов, А.Ф. Герасимов //Электричество. – 1991. – №8. – С. 16 - 19.
4. Колб А.А. Использование энергии рекуперации электротранспорта для управления качеством электроэнергии / А.А. Колб // Вестник КГУ им. М. Остроградского. – 2010.– № 4 (63), Ч.1. – С. 98 – 102.
5. Бродский Ю.А.Стационарная система аккумулирования энергии рекуперации электроподвижного состава метрополитена на базе емкостных накопителей энергии / Ю.А. Бродский, А.И. Подаруев, В.Н. Пупынин, М.В. Шевелюгин // Электротехника. – 2008. – №7.– С. 38 – 41.
6. Колб А.А. Компенсация реактивной мощности и стабилизация выходного напряжения тяговых подстанций / Колб А.А. // Вісник Дніпропетровського нац. ун-ту залізнич. тр-ту. – 2006. – Вип. 10. – С. 14 – 17.
7. Деныщиков К.К. Состояние техники и рынка суперконденсаторов / К.К. Деныщиков, Б.В. Щербина. – М.: изд. МГУ прикладной биотехнологий. – 2004. – С. 100.
8. Denshchikov K. Stacked Supercapacitor Technology / K. Denshchikov // New Perspectives & Chances, Supercaps Europe – European Meeting on Supercapacitors: Development and Implementation in Energy and Transportation Techniques. – Berlin, Germany, Nov.2005.
9. Denshchikov K. The use of energy storages in railway transport electro-supply system / K. Denshchikov, M. Shevlugin //COST Action 542 High Performance Energy Storages for Mobile and Stationary Applications, The Electrotechnical Institute, The Gdansk Branch, Gdansk, Poland, 28-30 Nov. 2007.
10. Denshchikov K. Doświadczenia z eksploatacji superkondensatorów w środkach transportu / K.Denshchikov // International Seminarium: Superkondensatory w transporcie powierzchniowym, Instytut Elektrotechniki, Wrocław, Poland, Apr. 2010.
11. Suchikova Y. The Use of Porous Indium Phosphide as Substrates Supercapacitors - New Word in Green Energy / Y. Suchikova // Conference Proceedings:Contemporary Innovation Technique of the Engineering Personnel Training for the Mining and Transport Industry 2014 (CITEPTMTI'2014). Ukraine, Dnepropetrovsk: National Mining University. – P. 318 – 324.

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ**R.A. Qosimova**
(Samarqand, O'zbekiston)**JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA O'QITISH VA O'RGATISHNING SIFAT SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI.**“Farzandlari sog'lom yurt-qudratli bo'lur”
Islom Karimov

O'zbekistonning mustaqilligi va istiqboli yo'lidagi barcha islohotlar negizidagi tashkiliy, madaniy, sog'liqni saqlash, ta'lim-tarbiya, sport va boshqa shu kabi muhim tadbirlar bugungi kunning asosiy vazifalariga aylanmoqda. Chunki, Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, “Mamlakatimizning istiqloq yo'lidagi birinchi qadamlaridanoq buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga chiqarish maqsadiga katta ahamiyat berib kelinmoqda”²⁸.

“Ta'lim to'g'risida”gi qonun (1997) “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” (1997), “Umumta'lim davlat standartlari”, “Sog'lom avlod davlat dasturi”, “Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida”gi qonun (2000) hamda ular bilan bevosita bog'liq bo'lgan qarorlar, farmonlar va nizomlarda o'qituvchi yoshlarni ma'naviy va jismoniy barkamolligini tarbiyalash, kasb-hunarni egallashda zamonaviy bilimlar berish kabi muhim masalalar o'z ifodasini topgan. Shu sababdan davlat ta'lim standartlari asosida jismoniy tarbiya darslarining hajmi va mazmunida o'zgarishlar, yangi yo'nalishlar vujudga kelmoqda. “Sog'lom avlod davlat dasturi”, “Alpomish va Barchinoy” maxsus testlarini o'quvchi yoshlarni ommoviy sog'lomlashtirish, jismoniy tarbiya, sport, xalq milliy o'yinlari va sayohatlar bilan muntazam shug'ullanishlariga da'vat etmoqda. Bu yo'lda sport inshootlarining qurilishi, o'yingohlarning ko'payishi, turli xil sport musobaqalarining o'tkazilishi oldimizga yangidan-yangi vazifalarni qo'yimoqda.

Prizidentimiz I.A.Karimov “Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori” asarida ta'kidlaganidek, “Barchangiz yaxshi bilasizki, kelajak avlod haqida qayg'urishi, sog'lom, barkamol shaxsni tarbiyalab yetishtirishga intilish bizning milliy xususiyatimiz. Bunda bir olam mantiq ifoda etilganligini anglamoq zarurdir”²⁹.

Mustaqil davlatimizning ertangi kuni, uning gullab yashnashi va rivojlanishi ko'p jihatdan o'sib kelayotgan avlodni sog'lom bo'lishiga bog'liq. Bu esa o'z navbatida vatanimizning kelajagi, farzandlarimizning jismoniy, aqliy va ma'naviy kamol topishi uchun qulay sharoitlar yaratishini taqozo etadi. O'zbek xalqining azaliy orzusi mustaqillik millat orzusi, o'z rivojlanishi yo'lini o'zi tanlash huquqi sifatida ro'yobga chiqdi. Mustaqillik tufayli taqdirimizni, kelajagimizni o'z qo'limizga olishga muyassar bo'ldik. Mustaqillik xalqimizning kuch-qudratiga ishonchini uyg'ondi. Mustaqillik sabab odamni yashirib yotgan ijodiy fikr va tuyg'ularini ro'yobga chiqarish imkoniyatini beradigan ijtimoiy tartib paydo bo'ladi.

Jamiyat rivojlanishining hozirgi davr bosqichidagi barkamol insonni tarbiyalash eng asosiy, kechiktirib bo'lmaydigan ma'lum vazifalardan biridir. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: “Sog'lom avlodni tarbiyalash, buyuk davlat poydevorini, farovon hayot asosini qurish demakdir”. Komil inson ruhi tetik, aqlan yetuk, jismonan baquvvat bo'lmog'i kerak. Insonning aqliy, axloqiy va jismoniy sifatlarini rivojlantirish, salomatligini mustahkamlash, ish qobiliyatini oshirish jamoada qulay, sog'lom muhitni yaratishning ko'p qirrali jarayonida jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati ortiq borayotganligi ko'zga tashlanmoqda. Vatan va jamiyat sog'lom insonlarning ongi faoliyati natijasida ravnaq topadi. Ma'lumki, sog'liqni saqlash ma'naviy madaniyat bilan uzviy bog'liq bo'lgan jismoniy tarbiya, jismoniy madaniyat va sportning o'ziga xos xususiyatlari, mazmuni, maqsad va vazifalari bilan mujassamlashgan, barcha toifa va qatlamlardagi, ayniqsa bolalar hamda o'quvchi yoshlarning salomatligini yaxshilash, barkamol avlod qilib tarbiyalab voyaga yetkazishda jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining amaliy faoliyatlari, ilmiy pedagogik hamda nazariy bilim darajalarining salohiyati muhim ahamiyatga egadir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar va maktablarning boshlang'ich sinflarida jismoniy tarbiya darslarini eng zamonaviy yangi (innovatsion) usullar bilan tashkil etish va ilg'or pedagogik mahoratlardan samarali foydalanish asosan shu yo'nalishdagi mutaxassis o'qituvchilarga bog'liqdir. Shu sababdan maktabgacha yoshdagi bolalar va boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tarbiya darslarida barcha usul, vosita, tajribalarni qo'llash ularni samarali tashkil qilish davrining dolzarb muammolaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 24 oktyabridagi “O'zbekistonda bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasini tuzish to'g'risida”gi farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 31 oktabridagi “O'zbekistonda bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi faoliyatini tashkil etish” to'g'risidagi qarori, O'zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida”gi qarori mamlakatda aholining salomatligini yaxshilash, o'quvchi-yoshlar va talabalarining jismoniy barkamolligini tarbiyalab voyaga yetkazishda eng muhim omillardan biri sifatida xizmat qilmoqda.

²⁸ I.A.Karimovning 1997 yil 28 avgustdagi oily majlisida so'zlagan nutqidan²⁹ I.A.Karimovning 1997 yil 29 martda Oliy majlisning IX sessiyasida so'zlagan nutqidan

O'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama kamol toptirish shu bilan birgalikda ularga yuksak ta'lim berish va ma'naviy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirib borishda jismoniy madaniyat darslarining o'z o'rnini, vazifalari benihoya kattadir. Shu bilan birga eng oily maqsad yoshlarni bolalik davridanoq jismoniy jihatdan chiniqtirib borish davlatimizning bugungi kundagi dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Shunday ekan, bunday oliy vazifalarni muvaffaqiyatli va tizimli amaliy oshirib borish, ta'lim tizimini ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash, qayta qurish va uni jahon jismoniy tarbiya andozalari talablariga, normativ rejaviy ishlanmalari darajasiga ko'tarish asosiy vazifamizdir.

"O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash milliy dasturida (1997) hamda Davlat ta'lim standartlarida "Jismoniy tarbiya" maxsus mustaqil sohasi sifatida davlat grantiga (maqomiga) ega.

Shu asosda O'z DJTI va viloyatlarning oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya, jismoniy madaniyat va sport fakultetlari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Bundan tashqari pedagogika kollejlarda va olimpia zahiralari tayyorlash muassasalarida ham jismoniy tarbiya mutaxassislarini tayyorlash amalga oshirilmoqda. Shuni aytish lozimki, mazkur oliy va o'rta maxsus kasb-hunar (kollejar) muassalarda kadrlar tayyorlashda asosan jismoniy madaniyat va sportning ko'p tarmoqlari bo'yicha o'qitiladi. Ya'ni mutaxassislarining deyarli barchasi yuqori sinflar (V-IX), kollejar, oliy o'quv yurtlarida o'z faoliyatlarini boshlab, davom ettiradi. Murabbiylar sohasidagi iqtidorli sportchi mutaxassislar esa bolalar va o'smirlar sport maktablarida (BO'SM) ish olib boradi. Iqtidorli va tashkilotchilikka qiziquvchi mutaxassislar esa tashkilotlarda faoliyat yuritishadi.

Bugungi kunda olib borilayotgan sa'y-harakatlar ta'lim tizimi oldida turgan ta'lim samaradorligini tubdan yangilash va uni bosqichma-bosqich amalga oshirish orqali jahon ta'lim standartlari darajasida bilim va ko'nikmalar berish orqali har tomonlama yetuk, ijodkor ma'naviy jihatdan boy, mustaqil respublikamizning milliy istiqloq g'oyasi ruhida tarbiyalangan va mustaqil fikrini bildira oladigan o'g'il-qizlarni tarbiyalash, kamolga yetkazish muammolari, vazifalari yotadi. Xuddi shunday muhim sifatlarini amalga oshirish biz murabbiy o'qituvchilar zimmasiga yangi pedagogik texnologiyalardan samarali va unumli foydalanish, jumladan, ilg'or pedagogik texnologiyalarga asoslangan yangi elektron darsliklar, yangi pedagogik texnologiyalarga asoslangan o'quv qo'llanmalarini yaratish yuklanadi. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ta'lim muassasalarining moddiy-texnik va axborot bazasini mustahkamlash davom ettiriladi, ta'lim-tarbiya jarayoni sifatli o'quv adabiyotlari va ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlanadi, uzluksiz ta'lim tizimini axborotlashtirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi" deb ta'kidlagan³⁰.

Bu esa ta'lim-tarbiya tizimida yangi pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish bilan birgalikda uzviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish bilan birgalikda uzviy pedagogik hamkorlik va yaratuvchanlikni ham talab etadi. Buning eng ilg'or va ustuvor yo'nalishi o'quvchi ya'ni talaba yoshlar bilan o'qituvchi hamkorligini tashkil etishdir. Bu esa o'z-o'zidan paydo bo'lmaydigan, mashg'ulotlarning tizimi jarayonida kundalik mashg'ulot va jismoniy tayyorgarlikning samaradorligini yanada ko'proq oshirib borish usullaridan eng asosiysi bo'lib hisoblanadi. Shuni ta'kidlash joizki, o'qituvchining yangi pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanishi barobarida yoshlarda o'quv mashg'ulotlariga qiziqishini ortib borishini, o'z ustida tinimsiz mashg'ulotlar olib borishini ta'minlashga erishilayotgani, qo'shimcha mashg'ulotlar olib borish va uning nisbiy natijalariga erishish ko'nikmalarini anglay olishini, texnologiyalarni mukammal o'zlashtirayotganligini sezish bilan qimmatlidir. Ana shu sifatlarini amaliy ijrosini ta'minlash va kuzatib borish pedagog o'qituvchidan katta ma'suliyat va tajriba talab etadi.

Shu o'rinda jismoniy tarbiya darslarini o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'qitish tizimida sifat va samaradorlikka erishishning o'ziga xos xususiyatlari quyidagi sifatlarda deb bilish mumkin:

-kuchlilik, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik, sakrovchanlik va h.k sifatleri. Kishi harakat qilishi imkoniyatlarining ba'zi-bir sifatli tomonlarini kishining jismoniy yoki harakat fazilatleri deb atash qabul qilingan. Kuchlilik, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik, sakrovchanlik sifatleri jismoniy sifatlarga kiradi.

Agar biz jismoniy tarbiya darslarini o'qitishda, yangi pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda sifat va samaradorlikka erisha olsak, uni qalbdan shug'ullanuvchining ongiga singdira olib, sifat va samaradorlikka erisha olsak, masala o'z yechimini topgan deb hisoblash mumkin.

O'zbekistonning mustaqilligi va istiqloq yo'lidagi barcha pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda sifat va samaradorlikka erisha olsak, uni qalbdan shug'ullanuvchining ongiga singdira olib, sifat va samaradorlikka erisha olsak, masala o'z yechimini topgan deb hisoblash mumkin.

O'zbekistonning mustaqilligi va istiqloq yo'lidagi barcha islohotlar, ularning negizidagi tashkiliy, madaniy, sog'liqni saqlash, ta'lim-tarbiya sport va boshqa muhim tadbirlar bugunning asosiy an'alariga aylanmoqda.

Mamlakatimizda sog'lom avlodni voyaga yetkazish, jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish, bolalar sportini rivojlantirish bilan bog'liq bir qator qarorlar, farmonlarning asosiy maqsad va vazifalari jismoniy tarbiya darslarini o'qitishda o'quvchi-yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashning sifat va samaradorligini yuqori cho'qqilarga ko'tarishda benihoya kattadir.

Adabiyotlar:

1. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. Prezidentimiz I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning IX sessiyasida so'zlagan nutqi, 1997yil 29 avgust//Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.-Toshkent:Sharq, 1997.B.3-19

³⁰ "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" 1997 yil 29-avgust

2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun// "Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori".-T:Sharq,1997.B.20-29
3. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"// "Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori"-T:Sharq,1997.-b.31-61
4. Karimov I.A Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch.-T:Ma'naviyat, 2008-176b
5. "Jismoniy tarbiya va sport tog'risida"gi qonun (2000y)

Галина Агапова
(Астана, Казахстан)

СТРОВАЯ УПРАЖНЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ СТУДЕНТОВ ЕВРАЗИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Строевые упражнения – это наиболее экономичный способ двигательных действий, выполняемых одновременно всеми студентами, группами или отдельными студентами.

Основные строевые понятия, действия и команды взяты из Строевого Устава Вооруженных Сил, остальные создавались в процессе практической работы по физической культуре, поэтому на занятиях физической культурой студенты овладевают знаниями Строевого Устава и военно-прикладными навыками. Педагогическую ценность строевые упражнения имеют только тогда, когда преподаватель требует точного и четкого выполнения всех команд и распоряжений.

На учебных занятиях управление строем осуществляется командами и распоряжениями, которые подаются голосом или установленными сигналами. Большинство команд состоят из двух частей: предварительной и исполнительной («Кру-гом!», «Бегом – марш!»). Некоторые команды только исполнительные («Стой!», «Смирно!»). Для усиления внимания студентов, перед подачей команд добавляются слова: «группа», «подгруппа», «колонна», «внимание». Например, «Группа – Стой!», «Подгруппа – Встать!». Предварительная команда подается отчетливо, громко и несколько протяжно, чтобы занимающиеся могли подготовиться к выполнению двигательного действия, а исполнительная команда звучит после небольшой паузы отрывисто и энергично. Команда по произношению должна соответствовать характеру выполнения последующих действий (к началу движения бегом в быстром темпе команда подается громко и отрывисто, а для начала движения в медленном темпе – громко и протяжно). Для команд характерен повелительный тон. Голос при подаче команд и пауза между предварительной и исполнительной командами должны быть соразмерны величине строя. Подавая команды, преподаватель должен находиться в положении строевой стойки.

К распоряжениям прибегают, когда нет необходимости в четком и одновременном выполнении тех или иных действий. Например, распоряжение «Повернитесь налево» (для группы сидящей и на полу).

Для удобства использования строевых упражнений устанавливаются условные точки зала, площадки: стороны, углы и центр. Как правило, напротив входа в зал находится верхняя сторона. Стоя к лицу к верхней стороне зала, по правую руку находится правая сторона, по левую руку – левая сторона, за спиной – нижняя сторона. Соответственно различают: верхний правый угол, верхний левый угол, нижний правый угол, нижний левый угол. Точка пересечения середин сторон называется центр. В начале занятия, традиционно, строй располагается вдоль правой стороны.

Все строевые упражнения подразделяются на четыре подгруппы.

I – строевые приемы. К ним относятся такие действия учащихся, как выполнение команд «Становись!», «Равняйся!», «Смирно!», «Вольно!», «Отставить!», «Разойдись!», повороты на месте и расчет.

II – построения и перестроения. Они характеризуются умением учащихся строиться в различные виды строя, шеренгу, колонну, круг, а также перестроения в них.

III – передвижения. К этой группе относятся упражнения, связанные с передвижениями различного характера и способами их выполнения, остановками и поворотами. Например, передвижения строевым и обычным шагом, повороты в движении, передвижения по точкам и границам зала, по диагонали, в обход, по кругу и т. п.

IV – размыкания и смыкания. Связаны со способами увеличения и уменьшения интервала и дистанции строя [2, с. 113-114].

В практике проведения занятий физической культурой студентов 1-2 курсов ЕНУ им. Л.Н. Гумилева используется разнообразный подбор строевых упражнений.

Виды строя:

Шеренга – строй, в котором занимающихся размещены один возле другого на одной линии. Команда «В одну (две, три и т. д.) шеренгу – становись!».

Колонна – строй, в котором занимающиеся расположены в затылок друг другу. В колонне глубина строя больше ширины или равна ей. Команда «В колонну по одному (два, три, четыре и т. д.) – становись!».

Фланг – правая (левая) оконечность строя. При поворотах строя названия флангов не изменяются.

Дистанция – расстояние в глубину между занимающимися (в колонне).

Интервал – расстояние по фронту между занимающимися (в шеренге).

Направляющий – занимающийся, идущий первым в колонне.

Замыкающий – занимающийся, ідуший в колонне последним.

Строевые действия:

Команда *«Становись!»* – студенты занимают свои места в указанном преподавателем строю и принимают строевую (основную) стойку.

Для выравнивания строя подаются команды: *«Равняйся!»*, *«Налево – равняйся!»*, *«На середину – равняйся!»*. Команда *«Равняйся!»* – все занимающиеся, кроме право (лево) флангового или среднего поворачивают голову направо (налево).

Команда *«Смирно!»* – студенты принимают строевую (основную) стойку.

Команда *«Вольно!»* – студенты расслабляет в колене одну ногу или стоит свободно, не сходя с места.

Для расчета занимающихся подаются команды: *«По порядку – рассчитайся!»*, *«На первый и второй – рассчитайся!»*, *«По три (четыре, пять и т. д.) – рассчитайся!»*, *«На шесть, на три, на месте – рассчитайся!»*. Расчет начинается с правого фланга; каждый, называя свой номер, четко поворачивает голову к соседу, стоящему слева, и затем принимает исходное положение. В двухшереножном строю левофланговый второй шеренги после расчета говорит: «Полный» или «Неполный».

Команда *«Шагом – марш!»* подается для всякого движения шагом (даже на один шаг).

Команда *«На месте шагом (бегом) – марш!»* подается для движения на месте.

Команда *«Направляющий – на месте!»* подается тогда, когда передвигающуюся группу надо сомкнуть на дистанцию, установленную Уставом (на один шаг).

Команда *«Прямо!»* подается под левую ногу, затем делается шаг правой на месте и с левой ноги начинается движение вперед.

Команда *«Стой!»*. Команду надо подавать под левую ногу, затем делается еще один шаг правой и приставляется левая нога.

Команда *«Отставить!»* подается при отмене выполнения строевого приема, по этой команде занимающиеся принимают предшествующее ей положение.

«Разойдись!» – по этой команде занимающиеся расходятся.

Повороты: на месте (направо, налево, кругом). Команды: «Напра-во!», «Нале-во!», «Кру-гом!», «Полповорота напра-во!», «Полповорота нале-во!». Полповорота направо, налево выполняется на 45°, повороты направо, налево выполняются на 90°, и кругом – на 180° через левое плечо. Все повороты выполняются на два счета.

Повороты в движении (направо, налево). Команда «Напра-во!» (исполнительная команда подается под правую ногу). Затем делается шаг левой ногой и поворот направо. Для поворота налево исполнительная команда подается под левую ногу. Повороты в движении бегом выполняются по тем же командам, что и при движении шагом.

Перестроения:

Перестроения из одной шеренги в две и обратно. Команда «В две шеренги – стройся!». Предварительно делается расчет группы на первый-второй. Перестроение выполняется на три счета. На первый счет вторые номера делают левой ногой шаг назад, на два – правой в сторону, на три приставляют левую ногу, становятся в затылок первым номерам. Перестроение из двух шеренг в одну происходит в обратном порядке по команде «В одну шеренгу – стройся!».

Перестроения из колонны по одному в колонну по два и обратно на месте. После расчета группы на первый-второй подается команда «В колонну по два – стройся!». Вторые номера делают шаг левой в сторону, не приставляя, шаг правой вперед, затем приставляют левую. Перестроение из колонны по одному в колонну по два после поворота кругом, вторые номера выполняют движения в правую сторону. В этом случае правофланговые сохраняют свое первоначальное положение.

Перестроения из колонны по одному в колонну по два, по три, по четыре и т. д. последовательными поворотами в движении. Команда: «В колонну по два (три, четыре и т. д.) налево (направо) – марш!». Команда обычно подается на верхней или нижней границах зала. После поворота первых следующие заходят на их места и поворачиваются, продолжая движение в новом направлении. Для обратного перестроения подаются команды: «Напра-во!», «В колонну по одному налево (направо) в обход – марш!».

Перестроение колонны по одному в колонну по два (три, четыре и т.д.) дроблением и сведением. Команды «Через центр – марш!», «В колонну по одному направо и налево в обход – марш!» подаются на противоположной середине, по этой команде первые номера идут направо, вторые – налево в обход. «В колонну по два через центр – марш!» – команда подается при встрече колонн в той точке зала, в которой начинается перестроение. Продолжая дробление и сведение, можно построить колонны по четыре, восемь и т.д. Обратное перестроение проводится *разведением и слиянием*. Команды «Направо и налево в колонны по два в обход – марш!», «В колонну по два через центр – марш!», «Направо и налево в колонны по одному в обход – марш!», «В колонну по одному через центр – марш!».

Перестроение уступами из шеренги выполняется после предварительного расчета: «Шесть, три, на месте – рассчитайся!» или «Девять, шесть, три, на месте – рассчитайся!» подается команда «По расчету шагом – марш!». Студенты выполняют соответствующее расчету число шагов и приставляют ногу. Обратное перестроение производится по команде: «На свои места шагом – марш!». Студенты поворачиваются кругом, идут на свои места и затем делают поворот кругом.

Перестроение уступами из колонны по одному в колонну по три (четыре) проводится после предварительного расчета как при перестроении уступами из одной шеренги в три (четыре), по команде

«Влево (вправо) по расчету приставными шагами – марш!». Для обратного перестроения подается команда «На свои места приставными шагами – марш!».

Фигурная маршировка:

Обход. Команда «В обход налево (направо) шагом – марш!». Подается команда для передвижения группы по границам зала, площадки.

Диагональ. Команда «По диагонали – марш!» Подается для передвижения по диагонали зала, площадки.

Противоход. Команда «Противоходом налево (направо) – марш!». Подается для смены движения в противоположном направлении.

Змейка – ряд противоходов. Команда «Змейкой – марш!» По этой команде направляющий продвигается змейкой до новой команды преподавателя.

Строевые упражнения применяются в различных частях занятия физической культурой студентов ЕНУ им Л.Н. Гумилева. В подготовительной части – они используются для организационного начала занятий, размещения студентов и выполнения общеразвивающих упражнений. В основной части занятия – используются для организованного перехода от одного вида упражнений к другому. В заключительной части эти упражнения являются хорошим средством снижения нагрузки, подготовки студентов к последующей учебной работе и организованному окончанию занятия.

Широкое использование разнообразных строевых упражнений, четкие команды преподавателя, музыкальное сопровождение все это создает благоприятные условия для повышения эмоционального состояния студентов и успешного решения двигательных задач занятия физической культурой.

Литература:

1. Гимнастика: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений / М.Л. Журавин, О.В. Загрядская, Н.В. Казакевич и др.; Под ред. М.Л. Журавина, Н.К. Миньшикова. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 448 с.
2. Палыга В.Д. Гимнастика: Учеб. пособие для студентов фак. физ. воспитания пед. Ин-тов по спец. № 2114 «Физ. воспитание». М.: Просвещение, 1982. – 288с., ил.
3. Петров П.К. Методика преподавания гимнастики в школе: Учеб. для студ. высш. учеб. Заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 448 с.

Світлана Герасименко, Ірина Качмар
(Дрогобич, Україна)

СТРУКТУРА ВІЛЬНОГО ЧАСУ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

Постановка проблеми. Вільний час школярів – це частина загального бюджету часу, яка залишається після навчання, інших справ і яка використовується кожним на власний розсуд залежно від інтересів, потреб, схильностей [10].

Відповідно до рекомендацій лікарів і педагогів [6] позашкільний час на домашню працю і дозвілля повинен складати в будні приблизно 6 годин для молодших школярів (близько 25% добового бюджету часу), 4,5 годин – для учнів середнього шкільного віку (21%), 4,3 годин – для старшокласників (19%).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність вільного часу, його структуру і функції, особливості виховання підлітків в умовах вільного часу вивчали Г.В. Бочарова, В.М. Гуров, А.В. Мудрик, С.С. Газман та інші [9].

Аналізом різних змістовних аспектів вільного часу школярів, як фактора їх соціалізації займалися Ф.С. Махов, Г.І. Попова, В.С. Миколаїва та інші [1]. Деякі дослідники, враховуючи зміни в шкільних програмах, вважають, що відбувається скорочення вільного часу школярів [2; 7].

Нині різко посилилася увага до проблем вільного часу, що зумовлено насамперед підвищенням його ролі в житті людини і суспільства. Вільний час розглядається як соціальна цінність, як важливий чинник всебічного розвитку людини, її потреб, інтересів, нахилів.

Зв'язок роботи з науковими темами. Робота виконана за планом НДР кафедри теорії та методики фізичного виховання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Мета дослідження – проаналізувати структуру вільного часу учнів загальноосвітніх шкіл.

Методи дослідження: аналіз науково-методичної літератури, анкетування, методи математичної статистики.

Організація дослідження. Дослідження проводилося на початку 2014/2015 навчального року у двох (ЗНЗ) м. Дрогобича, у якому взяло участь 122 учні (особи обох статей віком 13 років).

Усі школярі були опитані з використанням спеціально розробленої анкети. В анкеті були використані низка питань, що не ввійшли до стандартних психодіагностичних методик, але апробовані у сфері фізичного виховання і широко використовуються фахівцями [3; 5; 8].

Результати дослідження та їх обговорення. В результаті опитування нами були отримані наступні дані.

На запитання анкети – чи є у Вас вільний час, учні відповіли таким чином:

- практично немає – 17,8%;

- мало – 52,6%;
- досить – 29,6% (Рис. 1).

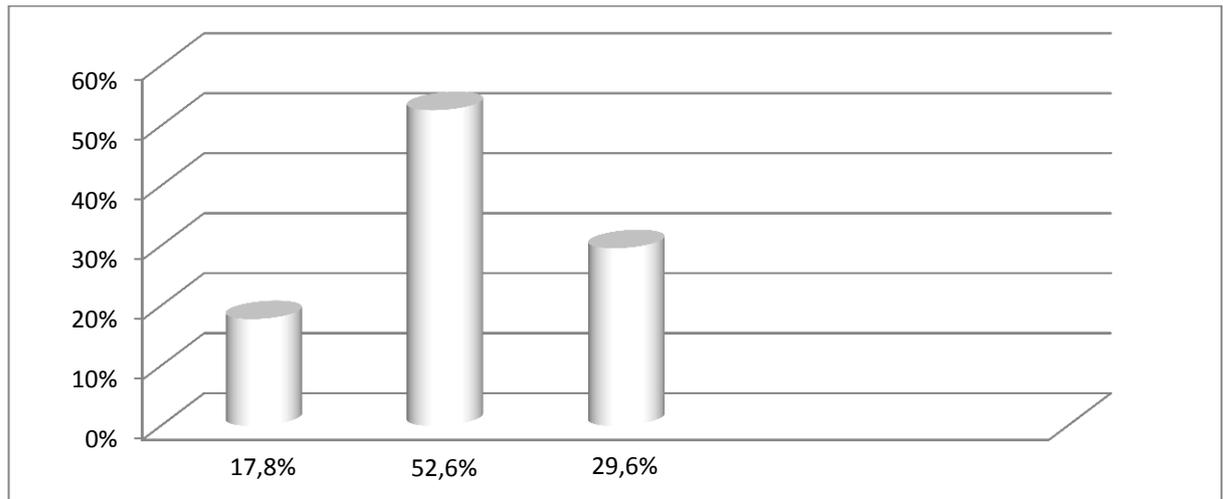

Рис. 1. Наявність вільного часу (%)

Анкетування допомогло вивчити структуру вільного часу школярів:

- дивлюсь телевизор – 41,2%;
- граюсь на комп'ютері – 39,5%;
- займаюсь спортом – 27,9%;
- слухаю музику – 15,1% (Рис. 2).

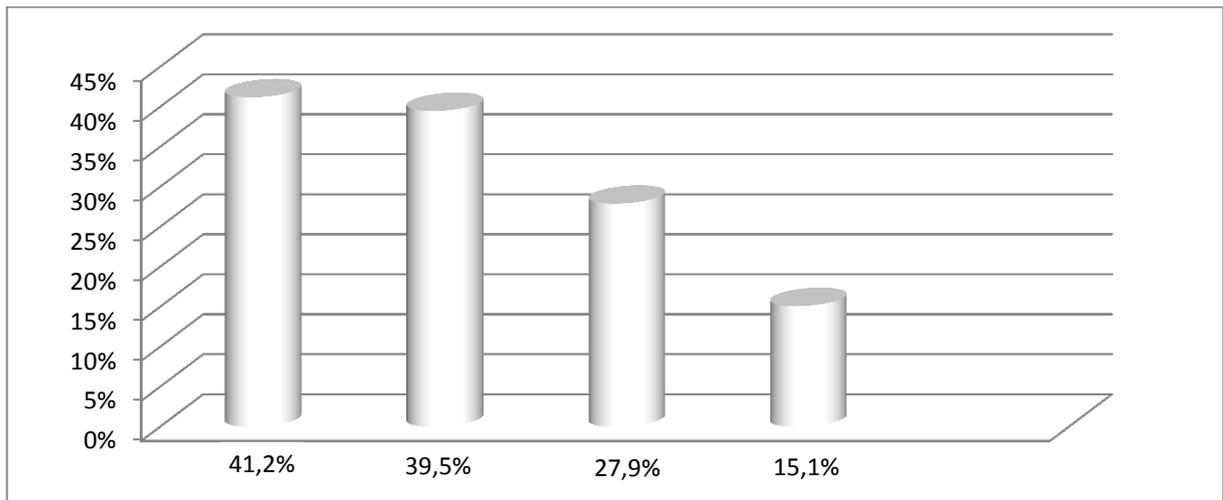

Рис. 2. Структура вільного часу (%)

Аналізуючи відповіді на питання – чи задоволені Ви якістю проведення дозвілля, учні відповіли таким чином:

- цілком задоволені – 59,8%;
- основною перешкодою є втома від навчання – 21,5%;
- основною перешкодою є неолік грошей – 2,3%;
- відсутність гідних місць відпочинку – 4,1% (Рис. 3).

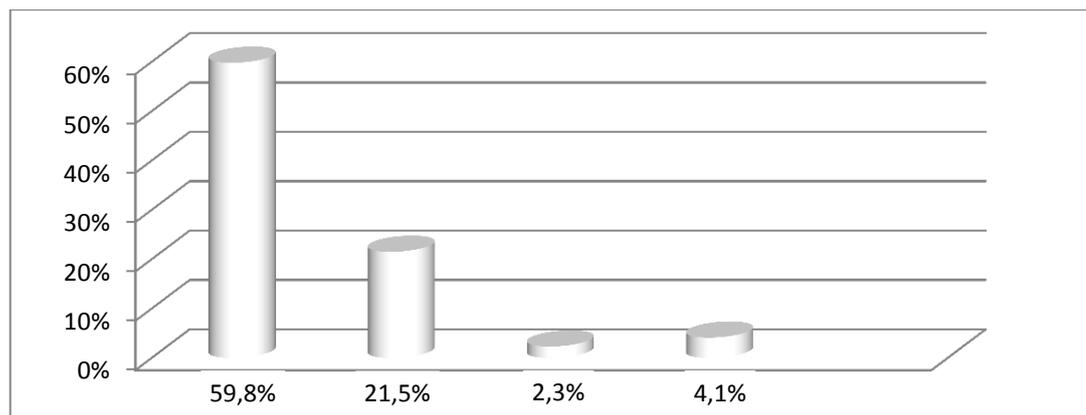

Рис. 3. Якість проведення дозвілля (%)

Висновки.

1. У ході дослідження було проаналізовано структуру вільного часу учнів загальноосвітніх шкіл.
2. В процесі дослідження було встановлено, що у більшості учнів вільного часу мало. Значну частину свого часу вони проводять біля телевізора, грають у комп'ютерні ігри. Водночас, заняттям фізичною культурою і спортом школярі приділяють мало уваги.
3. Більше половини всіх учнів цілком задоволені якістю проведення дозвілля. Усі без винятку школярі більшою перешкодою в проведенні дозвілля, як не дивно, вважають не брак грошей, а відсутність гідних місць відпочинку.
4. Від структури вільного часу залежить успіх формування життєвих установок, інтересів і потреб. Саме вільний час зумовлює можливість реалізації потреб особистості у духовному і фізичному вдосконаленні.

Література:

1. Бурая Г.С. Соціальна робота: Навчальний посібник / Г.С. Бурая. – Х.: 1994.
2. Гордійчук В.І. Структура вільного часу сільських та міських школярів / В.І. Гордійчук // Сучасні оздоровчо-реабілітаційні технології : зб. наук. пр. – Луцьк, 2010. – С. 126–130.
3. Камаев И.А. Социально-гигиенические особенности организации учебного процесса и режима дня старшеклассников лицеев: [учеб. пособ.] / Камаев И.А., Павлычева Л.И., Васильева О.Л., Коптева Л.Н., Гиг. и сан. – 2003. – №7. – С. 45–46.
4. Круцевич Т.Ю. Ставлення студенток до предмету «Фізичне виховання» у вищих навчальних закладах // Спортивний вісник Придніпров'я, : [навч. посіб.] / Круцевич Т.Ю., Нестеренко О. – 2004.– №7.– с. 57–59.
5. Круцевич Т.Ю. Приоритетные мотивы подростков к занятиям физической культурой и спортом: [наук. записки Тернопільського державного педагогічного університету] / Круцевич Т.Ю. Безверхняя Г., – Педагогіка. – 2000 р. – №7. – С. 96–103.
6. Куценко Т.И. Режим для Школьника / Куценко Т.И., Кононов М.Ф. // Медицина. – М., 1983.
7. Махов Ф.С. Подросток и свободное время / Махов Ф.С. // Лениздат, 1982.
8. Митчик О.П. Індивідуалізація фізичного виховання підлітків у загальноосвітній школі: автореф. дис. канд. наук з фіз. вих. і спорту: спец. 24.00.02 / Митчик О.П. Львівський держ. ін-т фізичної культури. – Л., 2002. – 19 с.
9. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Мудрик А.В. // [учеб. для студ. пед. вузов.] / под. ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 184с.
10. Петрова Л.К. Свободное время школьников / Петрова Л.К. // Просвещение, М., 1969.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Герасименко Світлана Юрїївна.

**Світлана Герасименко, Ірина Качмар
(Дрогобич, Україна)**

СТАВЛЕННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ДО УРОКІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми. Однією з актуальних соціально-педагогічних проблем навчально-виховного процесу, розвитку фізкультурно-оздоровчої й спортивної роботи в школі є виховання позитивного ставлення учнів до фізичного виховання та спорту [5; 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виникненню в учнів стійкого інтересу до фізично активного способу життя, на думку вчених [5; 8; 9], сприяють належним чином організовані уроки фізичної культури, різноманітні фізкультурно-оздоровчі заходи, які проводяться в школі, а також залучення школярів до самостійної організації та проведення фізкультурно-оздоровчих заходів у режимі навчального дня.

У своїх дослідженнях науковці [3] відмічають, що переважна більшість учнів (87,3%) добре знають, що активний рух сприяє гармонійному фізичному розвитку людини, попереджує виникнення хронічних хвороб серця, гіпертонії, неврозів, артритів, сколіозу, ожиріння та інших захворювань, але в процесі навчання учнів у школі спостерігається тенденція зниження їх інтересу до занять фізичною культурою. Виникає потреба більш досконалого вивчення питання ставлення учнів до уроків фізичної культури.

Зв'язок роботи з науковими темами. Робота виконана за планом НДР кафедри теорії та методики фізичного виховання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Мета дослідження – вивчити ставлення учнів загальноосвітніх шкіл до уроків фізичної культури.

Методи дослідження: аналіз науково-методичної літератури, анкетування, методи математичної статистики.

Організація дослідження. Дослідження проводилося на початку 2014/2015 навчального року у двох (ЗНЗ) м. Дрогобича, у якому взяло участь 122 учні (особи обох статей віком 13 років).

Усі школярі були опитані з використанням спеціально розробленої анкети. В анкеті були використані низка питань, які апробовані у сфері фізичного виховання і широко використовуються фахівцями [1; 6; 7].

Результати дослідження та їх обговорення. В результаті опитування нами були отримані наступні дані.

На запитання анкети – чи подобаються Вам уроки фізичної культури, учні відповіли таким чином:

- з великим бажання йду на урок фізичної культури – 81,6%;
- відвідую уроки без особливого бажання – 13,7%;
- йду на урок без бажання – 4,7 % (Рис. 1).

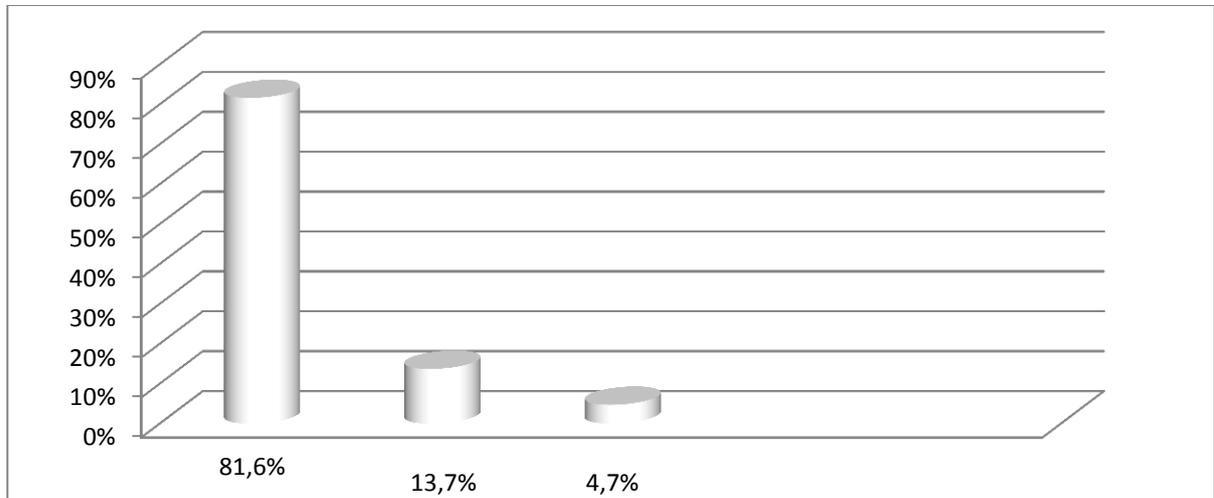

Рис. 1. Ставлення школярів до уроку фізичної культури (%)

При відповіді на питання – з якою метою Ви йдете на урок фізичної культури учні відповіли:

- покращити рівень свого здоров'я – 17,1%;
- підвищити свою фізичну підготовку – 15,8%;
- цікаво провести час – 29,8%;
- уникнути неприємностей у зв'язку із пропуском занять – 7,8% (Рис. 2).

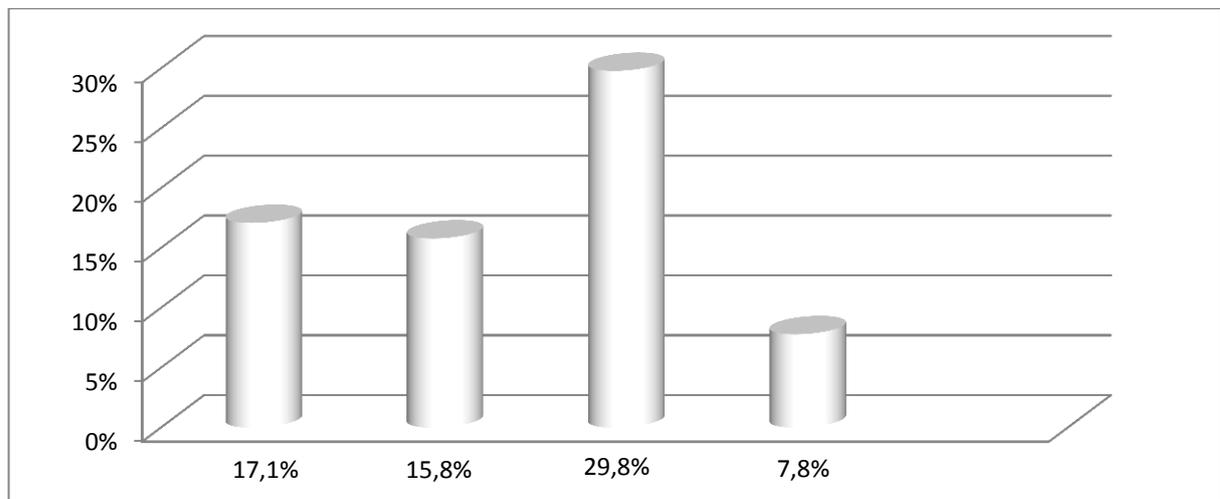

Рис. 2. Мета відвідування уроків фізичної культури (%)

Щодо пропусків уроків фізичної культури, то аналіз результатів відповідей на питання – чи пропускаєте Ви без причини уроки з фізичної культури, учні відповіли таким чином:

- так, пропускаю дуже часто – 9,6%;
- так інколи пропускаю – 12,8 %;
- пропускаю лише з поважної причини – 77,6% (Рис. 3).

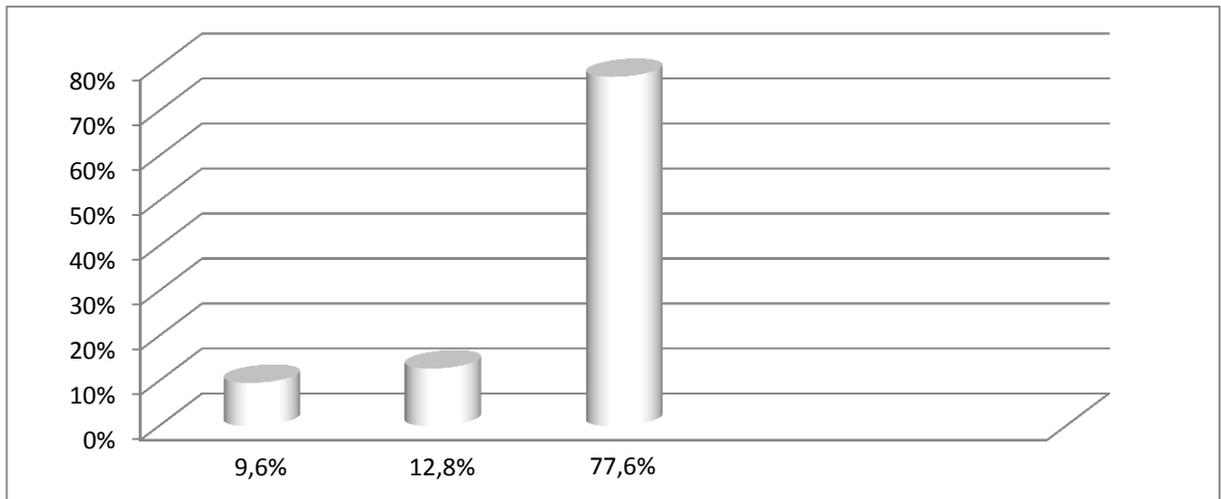

Рис. 3. Пропуски уроків з фізичної культури (%)

Результати відповідей на питання – укажіть причину через яку Ви пропускаєте уроки з фізичної культури учні відповіли таким чином:

- через те, що хворію – 29,8%;
- через те, що нецікаво – 11,8%;
- через погане ставлення учителя до мене – 1,9% (Рис. 4).

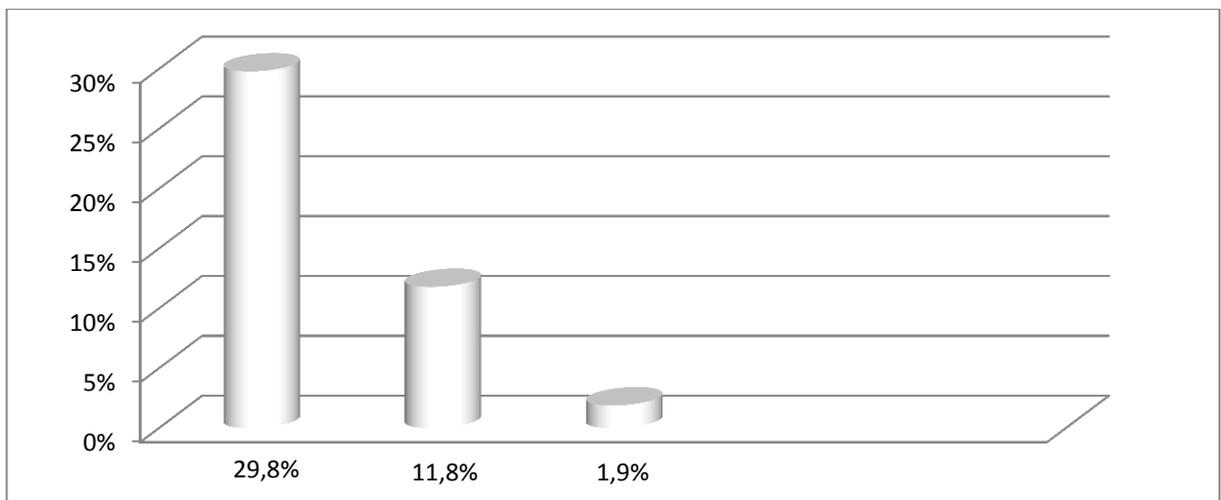

Рис. 4. Причини пропуску уроків фізичної культури (%)

Висновки.

1. Аналіз результатів проведеного дослідження свідчить про те, що переважна більшість учнів 81,6% позитивно ставляться до уроків фізичної культури.

2. Дослідженням встановлено, що основними мотивами відвідування уроків з фізичної культури для учнів є бажання покращити рівень свого здоров'я, цьому мотиву віддали перевагу 17,1% учнів, підвищити свою фізичну підготовку на що указали 15,8% учнів та цікаво провести час, з цією метою відвідують уроки 29,8% учнів.

3. Отримані результати дозволяють констатувати, що не зважаючи на позитивне ставлення учнів до уроків фізичної культури, частина із них 9,6% свідомо пропускають заняття без поважних причин. Важливо відмітити, що основними причинами через які учні пропускають уроки фізичної культури пов'язана із тим, що вони часто хворіють – 29,8% та через те, що їм не цікаво – 11,8%.

Література:

1. Безверхня Г.В. Інформаційні фактори, які впливають на формування мотивації школярів до занять фізичними вправами / Г.В. Безверхня // Молода спортивна наука України: зб. наук. пр. з галузі фіз. культури та спорту. – Львів : Видавничий дім «Панорама», 2002. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 154–156.
2. Булгаков О.І. Ставлення учнів загальноосвітніх шкіл до уроків з фізичної культури / О.І. Булгаков // Теорія та методика фізичного виховання: Науково-методичний журнал. Харків 2012. № 2. – С. 19–24.
3. Булгаков О.І. Формування дієвого ставлення учнів загальноосвітніх шкіл до занять фіз. культурою, як основи здорового, фізично активного способу життя / О.І. Булгаков, А.С. Бондар, О.І. Кузьменко, А.Х. Дейнеко, Л.К. Гріщенко // Слобожанський науково-спортивний вісник. – Харків : ХДАФК, 2009. – № 2. – С. 157–160.
4. Гордійчук В.І. Ставлення сільських та міських учнів середніх та старших класів до занять фізичними вправами / В.І. Гордійчук // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2010. – № 3. – С. 36–41.

5. Горшкова Н.Б. Мотивація школярів до занять фізичною культурою і спортом / Н.Б. Горшкова // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. – 2005. – № 6/7. – С. 130–133.
6. Гунько П. Ставлення студентської молоді до фізичної культури і спорту / П. Гунько // Молода спортивна наука України: зб. наук. пр. з галузі ФКіС. – Львів : НФВ «Українські технології», 2003. – Вип. 8. – Т. 3. – С. 83–87.
7. Круцевич Т.Ю. Ставлення студенток до предмету «Фізичне виховання» у вищих навчальних закладах / Т.Ю. Круцевич, О.В. Нестеренко // Спортивний вісник Придніпров'я, 2004. – № 7. – С. 57–59.
8. Сутула В.О. Формування фізичної культури особистості – стратегічне завдання фізкультурної освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів / В. О. Сутула // Освіта України. – 2009. – № 3–4.
9. Шиян Б.М. Теорія і методика фізичного виховання школярів: підруч. для студ. ВНЗ фіз. виховання / Б.М. Шиян. – Т.: Богдан, 2003. – Ч. 1. – 272 с.
10. Формування дієвого ставлення учнів загальноосвітніх шкіл до занять фізичною культурою, як основи здорового, фізично активного способу життя / О.І. Булгаков, А.С. Бондар, І.О. Кузьменко, А.Х. Дейнеко, Л.К. Гріщенко // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2009. – № 2 – С. 157–160.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук,
доцент Герасименко Світлана Юріївна.

**Світлана Герасименко, Оксана Романів
(Дрогобич, Україна)**

ОЦІНКА РІВНЯ ФІЗИЧНОЇ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ УЧНІВ 9-Х КЛАСІВ

Постановка проблеми. В останні десятиліття відбулося значне погіршення стану здоров'я школярів. Кількість відхилень серед хлопців і дівчат значно збільшилася. Адаптація учнів до навчальних навантажень та успішність навчання відбувається за рахунок значного напруження функціональних систем організму. Серед функціональних розладів переважають порушення системи кровообігу, друге місце займає порушення опорно-рухового апарату. На третьому місці – ендокринно-обмінні порушення. Показники, які характеризують фізичну працездатність, у сучасних підлітків значно нижчі, ніж у їх однолітків 80 – 90-х років, унаслідок чого близько половини хлопців та дівчат – не в змозі виконувати нормативи фізичної підготовленості, які передбачені шкільною програмою з фізичного виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У поняття «фізична працездатність», а інколи просто «працездатність», вчені вкладають різний зміст (С.П. Летунов, Р.Е. Мотиланська, 1951; Аулик І.В., 1972; Карпман Л.В., 1974; Граєвська Н.Д., 1975; Кару Т.Э., 1975; Маритиросов Э.Г., 1975; Фарфель В.С, 1975; Дембо А.Г., 1975, 1976; Fleishman, 1964; WHO, 1969; Astrand, Rodahi, 1970]. Терміном «фізична працездатність» визначають потенційну здатність людини до прояву максимального фізичного зусилля в динамічній, статичній чи змішаній діяльності [1].

Фізична працездатність проявляється в різноманітних формах м'язової діяльності. Вона залежить від «фізичної форми» або готовності (англ. «physical fitness») людини, його придатності до фізичної праці, фізичної культури та спортивної діяльності.

Фізична працездатність – це результат фізичної підготовки, цілеспрямовано організованого педагогічного процесу з розвитку фізичних якостей, отримання фізичних умінь і навичок [10].

Відомо, що рівень працездатності найбільшою мірою залежить від фізичної тренуваності індивіда. Цей фактор визначає рівень соматичного здоров'я та адаптаційні здібності організму [2].

Зниження фізичної працездатності свідчить про порушення стану здоров'я. Ця залежність дає можливість використовувати дані про фізичну працездатність як діагностичний критерій для визначення адаптаційних можливостей організму і ступеня здоров'я як дітей, підлітків, так і молоді, студентів і осіб старшого віку.

Існують прямі та непрямі, прості та складні методи визначення фізичної працездатності. До числа простих методів відносять пробу Руф'є.

Використання проби Руф'є демонструє функціональні можливості серцево-судинної системи в умовах фізичного навантаження. При цьому, чим нижчий індекс Руф'є, тим більший адаптаційний резерв серцевого м'язу і максимальна аеробна здатність організму [4].

В результаті проведення даної проби оцінюється адаптаційна і компенсаторна здатність серцево-судинної системи людини посилювати в багато разів інтенсивність своєї діяльності порівняно зі станом відносного спокою, що допомагає орієнтуватися в виборі об'єму фізичних навантажень [4].

Оскільки найбільш доступним для використання в шкільних умовах методом визначення фізичної працездатності є проба Руф'є, саме на її основі нами був здійснений аналіз показників іспитованих школярів.

Зв'язок роботи з науковими темами. Робота виконана за планом НДР кафедри теорії та методики фізичного виховання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Мета дослідження – визначити рівень фізичної працездатності учнів 9-х класів.

Методи дослідження: аналіз науково-методичної літератури, методи визначення рівня фізичної працездатності, методи математичної статистики.

Організація дослідження. Дослідження проводилося на початку 2014/2015 навчального року. У дослідженні взяли участь 62 школярі 9-х класів (особи обох статей) однієї зі шкіл м. Дрогобича.

Фізичну працездатність визначали за допомогою індексу Руф'є за результатами реакції серцево-судинної системи на навантаження [8].

У досліджуваного в положенні лежачи на спині протягом 5 хв., визначали пульс за 15 с. (P_1); потім протягом 45 с. досліджуваний виконував 30 присідань. Після закінчення навантаження досліджуваний лягав, при цьому в нього знову вимірюють пульс за перші 15 с. (P_2), а потім – за останні 15 с. першої хвилини періоду відновлення (P_3).

Оцінку працездатності здійснювали за формулою:

$$\text{Індекс Руф'є} = \frac{4 \times (P_1 + P_2 + P_3) - 200}{10} \text{ де}$$

P_1 – ЧСС за 15 с. на останніх хвилинах відпочинку, уд.·хв.⁻¹;

P_2 – ЧСС за перші 15 с. відпочинку після 30 присідань (за 45 с.), уд.·хв.⁻¹;

P_3 – ЧСС за останні 15 с. відпочинку після 30 присідань (за 45 с.), уд.·хв.⁻¹.

Оцінка індексу Руф'є представлена в (Табл. 1).

Таблиця 1.

Оцінка рівня фізичної працездатності за індексом Руф'є, у. о.

Індекс Руф'є, у. о.	Рівень фізичної працездатності
≤ 3	Високий
4–6	Добрий
7–9	Середній
10–14	Задовільний
≥ 15	Поганий

Результати дослідження та їх обговорення.

Серед школярів 9-х класів не було виявлено тих, чия працездатність можна характеризувати як добру або високу.

Найбільший відсоток школярів, а саме 73,19% хлопців та 76,89% дівчат мають задовільну працездатність. Середній рівень фізичної працездатності притаманний 11,16% хлопців та 19,87% дівчат, а поганий – 15,21% хлопців та 3,24% дівчат (Рис. 1), (Рис. 2).

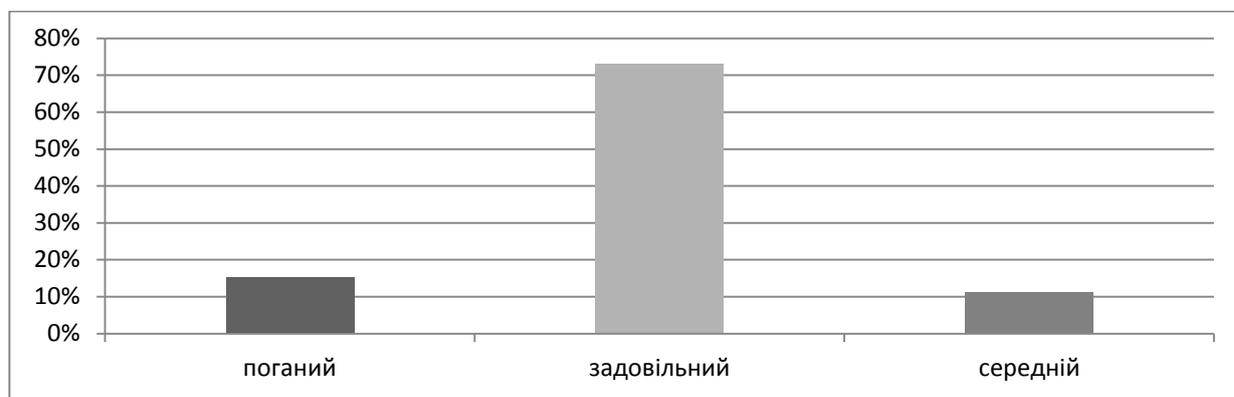

Рис. 1. Розподіл хлопців 9-х класів за рівнем фізичної працездатності.

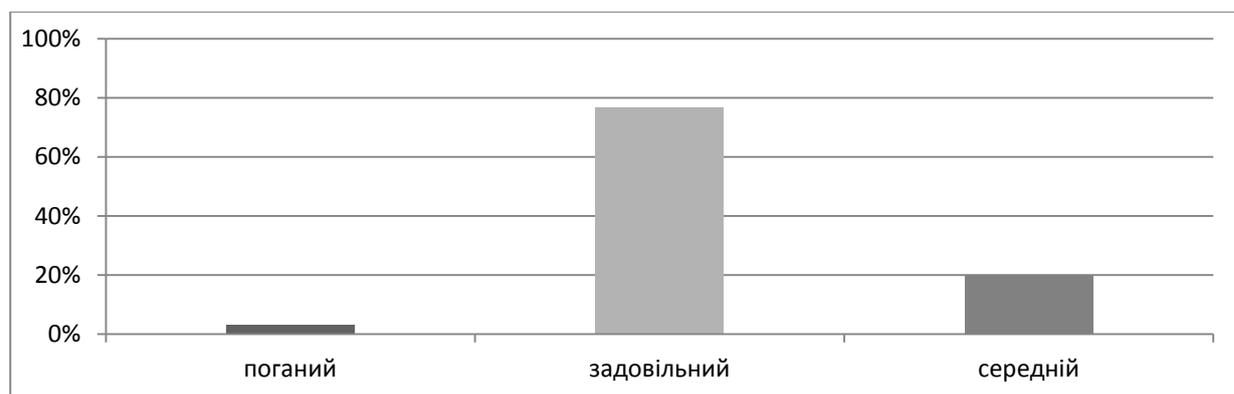

Рис. 2. Розподіл дівчат 9-х класів за рівнем фізичної працездатності.

Аналізуючи середньостатистичні значення показників обстежуваного контингенту за індексом Руф'є можемо констатувати, що як хлопці (\bar{x} ; S) 12,00; 1,41 (у. о.) (Табл. 2), так і дівчата 10,98; 1,38 (у. о.) (Табл.

3) мають задовільний рівень фізичної працездатності, що свідчить про несприятливу реакцію серцево-судинної системи на фізичне навантаження та недостатній рівень функціональних резервів міокарду.

Таблиця 2.

Середньостатистичні значення індексу Руф'є та рівень фізичної працездатності хлопців 9-х класів

Статистичний показник	Індекс Руф'є, у. о.	Рівень фізичної працездатності
\bar{x}	12,00	Задовільний
S	1,41	

Таблиця 3.

Середньостатистичні значення індексу Руф'є та рівень фізичної працездатності дівчат 9-х класів

Статистичний показник	Індекс Руф'є, у. о.	Рівень фізичної працездатності
\bar{x}	10,98	Задовільний
S	1,38	

Висновки.

1. У ході дослідження було визначено рівень фізичної працездатності учнів 9 класів.
2. Серед школярів 9-х класів не було виявлено тих, чию працездатність можна характеризувати як добру або високу. Найбільший відсоток школярів, а саме 73,19% хлопців та 76,89% дівчат мають задовільну працездатність.
3. Середньостатистичні значення індексу Руф'є свідчать про те, що як хлопці, так і дівчата мають задовільний рівень фізичної працездатності.

Література:

1. Апанасенко Г.Л. Еволюція біоенергетики и здоровье человека / Г.Л. Апанасенко. – СПб.: МПП Петрополис, 1992. – 120 с.
2. Аулик И.В. Определение физической работоспособности в клинике и спорте / Аулик И.В. – М.: Медицина, 1990. – 192 с.
3. Баевский Р.М. Оценка адаптационных возможностей организма и риск развития заболеваний / Р.М. Баевский, А.П. Берсенева. – М.: Медицина, 1997. – 236 с.
4. Бережной В.В. Внезапная смерть при физических нагрузках у детей и подростков / В.В. Бережной, Т.В. Марушко // Современная педиатрия. – 2009. – №6 (28). – С. 29–34.
5. Зайцева В.В. Оценка информативности эргометрических показателей работоспособности / В.В. Зайцева, В.Д. Сонькин, М.В. Бурчик // Физиология человека. – М., 1999. – № 6, т. 25. – С. 34 – 37.
6. Карпман В.Л. Исследование физической работоспособности у спортсменов / В.Л. Карпман, З.Б. Белоцерковский, И.А. Гудков. – М.: Физкультура и спорт, 1974. – 94 с.
7. Карпман В.Л. Тестирование в спортивной медицине / В.Л. Карпман, З.Б. Белоцерковский, И.А. Гудков. – М.: Физкультура и спорт, 1988. – 207 с.
8. Круцевич Т.Ю. Контроль у фізичному вихованні дітей, підлітків і молоді: навч. посіб. / Т.Ю. Круцевич, М.І. Воробйов, Г.В. Безверхня. – К.: Олімп. література, 2011. – 224 с.
9. Круцевич Т.Ю. Контроль в физическом воспитании детей, подростков и юношей / Т.Ю. Круцевич, М.И. Воробьев. – К., 2005. – 196 с.
10. Самоха Р.А. Інноваційні технології фізичного виховання студентів педагогічних університетів із застосуванням народних традицій: автореф. дис. канд. пед. наук: [спец.] 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Р.А. Самоха. – К., 2007. – 20 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Герасименко Світлана Юріївна.

Віктор Гузенюк
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ

На фоні інтенсифікації навчального процесу у ВНЗ за останні роки в Україні відзначається тенденція зниження обсягу рухової активності студентів, що негативно позначається на фізичному розвитку, фізичній підготовленості та функціональному стані, у зв'язку з чим особливу соціальну значимість набувають питання збереження і зміцнення здоров'я студентської молоді (М.С. Гончаренко, Л.В. Філенко, 2006; Н.І. Турчина, 2009; В.І. Синіговець, 2009).

Протягом останніх років багато дослідників зверталися до проблеми вдосконалення організації фізкультурно-оздоровчих занять зі студентською молоддю [1, с. 107; 3, с. 5]. Аналіз спеціальної науково-методичної літератури, яка стосується даної проблеми показав, що сьогодні розроблені та обґрунтовані педагогічні технології формування орієнтації студентів на валеологічні цінності використання бази адекватних засобів і методів фізичної культури (І.В. Павлова, 1999; В.В. Садовнікова, 2005; С.А. Моїсєнко, 2006); запропоновані моделі спортивно-оздоровчої діяльності студентів на основі змін в організації фізичного виховання у вузі (А.И. Драчук, 2001), обґрунтована структурно-функціональна модель індивідуально-розвиваючого підходу у фізичному вихованні студентської молоді (М.Я. Віленський, 2006). Доведено доцільність використання засобів і методів керування фізичною підготовкою студентів (Н.І. Фалькова, 2002; О.Ю. Фанигіна, 2004; С.В. Халайджі, 2006; А.П. Кривенко, 2007); запропоновані методи контролю фізичної підготовленості та фізичного здоров'я студентів (Н.М. Баламутова, В.В. Брусниць, В.М. Положний, 2006). На основі розроблених модельних характеристик різних рівнів фізичного здоров'я студентів Л.П. Долженко (2007) запропонований новий підхід до розподілу їх на групи для занять фізичним вихованням; С.В. Королінською (2007) запропонована концепція клубної форми організації фізичного виховання у ВНЗ, що враховує фізкультурно-оздоровчі та спортивні інтереси студентів, а також існуючу матеріально-технічну базу.

Фахівці оцінюють стан здоров'я студентської молоді як незадовільний, що виражається в низьких показниках фізичного розвитку, фізичної підготовленості та резистентності до захворювань. Так, аналіз рівня захворюваності студентів показав, що за період навчання у ВНЗ чисельність основної медичної групи знижується, а спеціальної - зростає. Кількість студентів, звільнених від занять з фізичного виховання на тривалий термін - збільшується. До п'ятого року навчання багато студентів мають по два і більше діагнозів захворювань. Найпоширенішими серед студентів 1-4 курсів є захворювання: органів дихання (20,6%), серцево-судинної системи (16,1%), опорно-рухового апарату (15,6%), шлунково-кишкового тракту (13,3%). Далі йдуть хвороби очей (10,2%), лор-захворювання (9,6%), ендокринної (8,2%), сечостатевої (5,4%) і нервової (1,3%) систем. За період навчання у ВНЗ у даного контингенту осіб найбільше прогресують наступні хвороби: очей - на 6,3%, шлунково-кишкового тракту - на 5,2%, ендокринної системи - на 5% [5, с.119].

У результаті проведеного Шуняєвим Є. А. опитування, виявлено нестачу фізкультурно-оздоровчої діяльності у більшості студентів. 90,7% опитаних респондентів позитивно оцінюють роль фізичної культури і спорту для зміцнення і збереження здоров'я, але в ній не беруть участь 62% дівчат і 49% юнаків. Регулярну потребу в активних фізичних діях відчують лише 42% юнаків і 24% дівчат. 65,2% опитаних респондентів не займаються фізичними вправами у позанавчальний час через відсутність вільного часу, 2% - вважають такі заняття марною справою. З пропозицією збільшити рухову активність під час навчального дня і введення триразових занять з фізичного виховання на тиждень, «проти» висловлюються 86% опитаних студентів. Тому є нагальна потреба покращення існуючого стану занять з фізичної культури студентів задля підвищення їх стану здоров'я [6, с.5].

Здоров'я є поєднанням генетичної складової, а також умов, в яких проживає людина, впливу середовища, що змушує гени людини реалізуватись у відповідний фенотип. Істотну роль у цьому процесі, паралельно з іншими факторами середовища, відіграє рухова активність. Позитивний вплив м'язових навантажень реалізується, головним чином, через удосконалення в організмі механізмів адаптації, пристосування до умов середовища, які постійно змінюються. У відповідь на подразник в організмі формується функціональна система, що відповідає за адаптацію до цього фактора.

Крім оздоровчого впливу, рухова активність відіграє визначну роль у формуванні і розвитку кісток організму людини. У прямій залежності від особливостей функціонування і розвитку кісткових м'язів, а значить і від обсягу й інтенсивності фізичної активності, на думку Аршавського І.А., знаходяться розвиток нервової системи, рівень діяльності вегетативної системи різних органів (дихання, кровообігу, виділення і навіть травлення) та особливості утворення фенотипічних рис соматотипів.

Але основною умовою позитивного впливу фізичних навантажень є адекватність цих впливів можливостям організму людини, тобто, інтенсивність і тривалість впливів повинні відповідати властивостям організму на даний момент [1, с.109]. Потреба організму в русі індивідуальна і залежить від багатьох факторів: віку, статі, рівня фізичної підготовки, способу життя, умов праці і побуту, географічних та кліматичних умов тощо. Мінімальний, оптимальний і максимальний рівні рухової активності значною мірою обумовлені генетичним фактором. У різні вікові періоди заняття фізичними вправами мають різну мету. У молодому віці вони повинні бути спрямовані на вдосконалення фізичної підготовки, фізичного розвитку та фізичної працездатності, забезпечення готовності до трудової діяльності, профілактики захворювань, що можуть розвиватись у більш старшому віці.

У фізичному стані будь-якої особи можна виділити три ключові характеристики: захворюваність, рівень фізичної працездатності та адаптації до різних факторів середовища. Провідним компонентом цієї тріади є фізична працездатність, що базується на певних фізіологічних механізмах. Протягом останнього десятиліття простежується незадоволеність традиційними заняттями фізичною культурою значної частини молоді [5, с. 122]. Високий рівень інтелектуальних і психоемоційних навантажень, які відчуває студентська молодь, при незавершеному формуванні молодого організму призводить до швидкого стомлення, зниження працездатності, підвищення захворюваності і, як наслідок - зниження інтересу до навчання і праці.

Під час ослаблення організму доцільно посилювати його недостатньо потужні захисно-приспосувальні реакції, але без надмірної активації функцій. Основну роль у справі вдосконалення

фізичної підготовленості студентів відіграє дисципліна «фізична культура», де в основу викладання повинні бути покладені чіткі методи, способи, які в сукупності вибудовуються в добре організовану і налагоджену методичку навчання і виховання студентів. Однак традиційні засоби і методи фізичного виховання не завжди виявляються достатніми для вдосконалення функціональних можливостей організму та оздоровлення студентів. Це позначається на втраті інтересу студентів до занять фізичною культурою, а також на зниженні рівня фізичної підготовленості та стану здоров'я. У зв'язку з цим актуальним є пошук ефективних шляхів оздоровлення та фізичного розвитку студентів, підвищення рівня їх фізичної підготовленості, прилучення до здорового способу життя.

Зокрема, сучасні підходи до змісту фізичного виховання студентів вимагають залучення нових нетрадиційних засобів фізичної культури на основі розробки авторських та експериментальних навчальних програм [5, с. 120]. Так, засоби нетрадиційних видів оздоровчої гімнастики, наприклад, аеробіка, ритмічна гімнастика, шейпінг сприяють розвитку витривалості, працездатності та інших фізичних якостей студентів, а також підвищують інтерес молодих людей до занять фізичною культурою, формують здоровий спосіб життя, вирішуючи основні завдання процесу фізичного виховання студентів у ВНЗ. Саме розвиток витривалості набуває для студентів особливого значення під час тривалої праці за умови обмеження рухової активності, перебування в статичній позі.

Дослідження фахівців показують, що в практику фізичного виховання поступово впроваджуються вправи зі східних оздоровчих систем (ушу, цигун, хатха-йога), які, як відзначають автори цих робіт, дозволяють розширити можливості в досягненні оздоровчого успіху [4, с.47]. Поява нових нетрадиційних видів рухової активності та оздоровчих систем є необхідним для подальшого прогресу у сфері фізичної культури, проте необхідно враховувати їх адаптацію до вітчизняній системі фізичного виховання [1, с.40].

Також важливим методом залучення до здорового способу життя є виховання мотивації. Між об'єктивними показниками здоров'я, фізичною підготовленістю, функціональними можливостями і руховою підготовленістю та суб'єктивним ставленням індивіда до свого здоров'я існує тісний взаємозв'язок. Формування мотивації і стійкого інтересу до занять фізичною культурою і спортом має здійснюватися за допомогою розвитку потреби організму займатись фізичними вправами через самі вправи і вплив на свідомість, постійне формування на усвідомлення необхідності фізичного виховання і фізичного вдосконалення [2, с. 48].

Таким чином, одним із факторів покращення здоров'я студентів є підвищення ефективності занять з фізичного виховання, що, у свою чергу, залежить як від об'єктивних факторів: побудова заняття, подача інформації викладачем, залучення нових форм занять фізичними вправами: аеробіки, ритмічної гімнастики, фітнес-йоги, тощо, так і від суб'єктивних: формування мотивації та інтересу студентів до занять фізичним вихованням. Ефективне поєднання покращення як об'єктивних так і суб'єктивних чинників впливу на заняття фізичним вихованням студентів неодмінно сприятиме підвищенню рівня здоров'я та працездатності майбутніх українських фахівців.

Література:

1. Дюков В.М., Скурихіна Н.В. Применение фитнес-йоги для повышения эффективности занятий по физической культуре в ВУЗе. // Современные наукоемкие технологии. - 2010. - №10. - С. 107 - 111.
2. Кожевнікова Л., Дзюба З. Специфіка питання про виховання особистої фізичної культури студентів сучасної вищої школи / Л. Кожевнікова // Теорія і методика фізичного виховання. – 2008. - № 1. – С. 47-50.
3. Лихачев Л.В. Удовлетворенность занятиями физической культурой и спортом как фактор повышения эффективности учебно-педагогического процесса: автореф. дисс. канд. пед. наук. : 13.00.04. - М., 1982. - 50 с.
4. Турчина Н.І. Сучасні особливості педагогічного процесу фізичного виховання студентів вищих навчальних закладів технічного профілю і рекомендації щодо його вдосконалення / Н.І. Турчина // Здоровий спосіб життя: зб. наук. статей. – Львів : ЛДУФК, 2007. – № 22. – С. 45 – 53.
5. Федякіна, Л.К. Анализ исследований по совершенствованию процесса физического воспитания студентов вузов / Л.К. Федякіна, Ю.А. Васильковская, Г.Р. Авсарагов // Физическое воспитание студентов. - 2010. - № 2. - С. 119-123.
6. Шуняева Е. А. Физическое воспитание студентов вуза с низким уровнем развития скоростно-силовых качеств и выносливости средствами легкой атлетики : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Е. А. Шуняева . - Москва, 2007. - 26 с.

Науковий керівник:

доцент Петренко Іван Григорович.

Ігор Мірошніченко, Дмитро Степаненко
(Дніпропетровськ, Україна)

ТЕОРЕТИЧНА ПІДГОТОВКА У СПОРТИВНОМУ ОРІЄНТУВАННІ

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спортивне орієнтування являє собою комплексний вид спорту, що висуває різноманітні вимоги до рівня загальної і спеціальної фізичної, техніко-тактичної,

інтелектуальної та психологічної підготовки. На думку А.А. Шіріняна [7-с.97], А.В. Іванова [2-с.35], та інших, в даному виді спорту результативність проходження дистанції в значній мірі залежить від техніко-тактичної підготовленості, що обумовлено необхідністю реалізації різнопланових завдань під час пересування по місцевості: вміння читання карти і порівняння її з ландшафтом, вміння точного виходу на контрольні пункти; раціональне використання компаса тощо [1- с.113].

Успішне подолання маршруту з виконанням ряду специфічних завдань передбачає необхідний рівень розвитку уваги, сприйняття, оперативної пам'яті, логічного мислення [4-с.6-8]. Від здатності зосередження уваги на визначенні азимута і швидкого читання карти залежить ефективність орієнтування на місцевості, особливо в умовах складної прохідності, а також на малознайомій або зовсім незнайомій дистанції. Досвід змагальної діяльності спортсменів різної кваліфікації показав, що рівень варіативної підготовки, що забезпечується спеціальним комплексом засобів і методів теоретичної підготовки, істотно впливає на кількість зроблених помилок у спортивному орієнтуванні [3-с. 23-25; 5 - с.24; 6-с.198].

Мета дослідження - підвищення ефективності змагальної діяльності юних спортсменів-орієнтувальників на основі удосконалення теоретичної підготовки.

Для досягнення поставленої мети нами використано теоретичні, педагогічні **методи дослідження** та методи математичної обробки отриманих даних.

Дослідження проводилося на базі Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара та СК «Наш клуб» м. Дніпропетровська. В ньому взяло участь 20 орієнтувальників віком 10 - 12 років III спортивного розряду зі стажем тренувальних занять 1-2 роки.

Результати власних досліджень. На початку дослідження нами було протестовано 20 орієнтувальників з метою виявлення змін які відбуваються з відчуттям часу під впливом фізичного навантаження таблиця 1. За командою включався секундомір, а учасники дослідження повинні були якомога точніше відрахувати тривалість 60 секунд. Потім, учасникам давалося бігове навантаження 400 м з інтенсивністю 80-85% і через 1 хв. повторно проводилося тестування відчуття часу.

Таблиця 1.

Результати тестування точності відчуття часу протягом 1 хв.

Статистичні величини	До навантаження, с	Навантаження (біг 400 м), с	Після навантаження, с
\bar{X}	53,2	104,1	56,1
$\pm\sigma$	12,54	21,47	6,67

Встановлено, що до виконання навантаження спортсмени показали результат відчуття часу на рівні $53,2 \pm 12,54$ с, подолання дистанції 400 м, яку було обрано як фізичне навантаження у середньому дорівнювало $104,1 \pm 21,47$ с. Повторне проведення тестування відчуття часу показало, що результати відчуття часу покращилися до $56,1 \pm 6,67$ с та стали більш щільними. Отримані результати не мали статистично достовірних змін на рівні $p \geq 0,05$ та пояснюються скоріше адаптацією та певним досвідом при тестуванні відчуття часу.

Під час тестування спортсменів-орієнтувальників за таблицями Шульте, нами було виявлено об'єм динамічної уваги до та після фізичного навантаження таблиця 2. Учасники дослідження на швидкість повинні були знайти послідовно числа від 1 до 25, розміщені в таблиці хаотично. Потім, як і у попередньому випадку, спортсмени виконували бігове навантаження і повторно проходження тесту.

Таблиця 2.

Результати тестування за таблицями Шульте до та після фізичного навантаження

Статистичні величини	До навантаження, с	Навантаження (біг 400 м), с	Після навантаження, с
\bar{X}	49,2	97,9	45,9
$\pm\sigma$	14,32	16,17	13,41

Аналіз отриманих даних свідчить, що об'єм динамічної уваги після виконання фізичного навантаження, як і у попередньому тесті, покращився із $49,2 \pm 14,32$ с до $45,9 \pm 13,41$ с, при чому час подолання 400 метрової дистанції покращився і склав $97,9 \pm 16,17$ с. Зміни об'єму динамічної уваги змінилися не вірогідно на рівні $p \geq 0,05$. Отже, покращення результатів у тестуванні за таблицями Шульте пов'язане, скоріше із пристосуванням спортсменів до умов тестування, ніж із впливом навантаження на організм досліджених.

Третій тест був спрямований на дослідження зорової пам'яті та уваги до та після навантаження. На аркуші формату А 4 було зображено 24 однакових за розмірами трикутники різних варіантів заповнення

(горизонтальні, вертикальні, косі лінії, напівзафарбовані і т.д.). Кожному учаснику протягом 15 с було показано картку із зображенням лише чотирьох варіантів трикутників, які він повинен був запам'ятати і віднайти на загальному аркуші ці фігури на швидкість і без помилок. Потім спортсмени виконували бігове навантаження як у попередніх тестах.

У результаті тестування встановлено, що до навантаження спортсмени відтворили побачені трикутники за $26,4 \pm 10,80$ с і при цьому припустилися $2 \pm 0,47$ помилок. Після навантаження рівень зорової пам'яті та уваги дещо знизився і дорівнював у середньому $34,6 \pm 21,37$ с, а кількість помилок також стала більшою – $2,1 \pm 0,87$. Зміни відбулися на статистично достовірному рівні $p \leq 0,05$.

Таблиця 3.

Результати тестування за методикою «трикутники» до та після фізичного навантаження

Статистичні величини	До навантаження, с	Кіл-ть помилок	Навантаження (біг 400 м), с	Після навантаження, с	Кіл-ть помилок
\bar{X}	26,4	2	95,7	34,6	2,1
$\pm\sigma$	10,80	0,47	18,41	21,37	0,87

Отримані результати на початку дослідження свідчать про те, що показники відчуття часу та об'єму динамічної уваги не мали статистично достовірних змін до і після фізичного навантаження і покращення цих показників відбувалося за рахунок адаптації та набуття певного досвіду спортсменами до особливостей проведення тестів. Натомість, показники зорової пам'яті та уваги після фізичного навантаження зазнали статистично достовірних змін, що було підтверджено тривалістю виконання тесту та кількістю помилок, які були зроблені учасниками дослідження.

Для розвитку зорової пам'яті ми підібрали ряд вправ, які запропонували включити до тренувальних занять спортсменів орієнтувальників.

1. На столі лежать предмети, які накріті непрозорим матеріалом. Матеріал прибирають на декілька секунд, а учасник дослідження повинен запам'ятати і записати ці предмети. З часом завдання ускладнюється шляхом збільшення кількості предметів та зменшення часу для запам'ятовування.

2. Спортивну карту розрізають на частини, а учасники дослідження повинні скласти цілу карту за принципом пазлу.

3. Замалювати на папері все, що запам'яталось на карті, яка була показана протягом короткого відрізка часу (20, 15, 10 с).

4. Перенести контрольні пункти (КП) з контрольних карт на чисту карту (на швидкість і точність).

5. Учасник проходить певну ділянку місцевості, запам'ятовує його, потім малює на чистому папері.

Ці вправи були впроваджені у тренувальний процес орієнтувальників як елементи теоретичної підготовки та виконувалися учасниками дослідження протягом двох місяців.

На даному етапі проведено повторне тестування спортсменів-орієнтувальників та здійснюється математична обробка і аналіз отриманих даних.

Висновки.

1. Аналіз останніх досліджень та публікацій дозволив встановити залежність змагальної діяльності у спортивному орієнтуванні від рівня теоретичної підготовленості спортсменів. Визначено, що особливості теоретичної підготовки юних орієнтувальників не мають належного відображення та обґрунтування у науково-методичних працях.

2. Встановлено статистично достовірні зміни показників зорової пам'яті та уваги після фізичного навантаження, що вказує на перспективність дослідження цього напрямку теоретичної підготовки.

Література:

1. Доценко О.В. Оптимізація процесу навчання підлітків, що займаються спортивним орієнтуванням / О.В. Доценко // ВІСНИК НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. - № 3. – С. 112 – 117.
2. Иванов А. В. Тренировка ориентировщиков-разрядников в высшем военно-учебном заведении / А. В. Иванов, А. А. Ширинян, И. И. Фокин. – Тольятти, 1989. – С. 35–40.
3. Зубков С. А. Запоминание и воспроизведение характера постановки КП и пути движения ориентировщика на дистанции / С. А. Зубков // Теория и практика физической культуры. – 1985. – № 1. – С. 23–25.
4. Обоснование методики тестирования способности к чтению карты и пространственному ориентированию у спортсменов-ориентировщиков различной квалификации / Н. Д. Васильев, О. А. Москалев, А. В. Клочков и др. // Актуальные вопросы спортивной подготовки и физического воспитания. – 1994. – С. 6–8.
5. Столова И. И. Совершенствование техники и тактики в спортивном ориентировании / И. И. Столова, В. М. Киселева. – М.: Спорт, 1988. – С. 24–25.
6. Чешихина В. В. Современная система подготовки в спортивном ориентировании / В. В. Чешихина. – М.: Советский спорт, 2006. – С. 198–203.

7. Ширинян А. А. Современная подготовка спортсмена-ориентировщика / А. А. Ширинян, А. В. Иванов. – М.: Академпринт, 2008. – С. 97–109.

Науковий керівник:

кандидат наук з фізичного виховання та спорту, старший викладач кафедри олімпійського та професійного спорту Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту Шульга Олексій Сергійович.

**Анджей Сорока (Люблин, Польща),
Александр Стула (Ополе, Польща)**

**НАБЛЮДЕНИЕ ЗА МОТОРИКОЙ ФУТБОЛИСТОВ ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ РАЗНЫХ АВТОРОВ
MONITORING CZYNNOSCI MOTORYCZNYCH PIŁKARZY W BADANIACH RÓŻNYCH AUTORÓW**

Wstęp

W piłce nożnej charakterystyczne jest naprzemienne działanie graczy, gdzie gra o wysokiej intensywności przeplata się z niską aktywnością realizowanych założeń gry (Bangsbo 2014). Podejmowane są próby monitorowania tych działań, a zwłaszcza kontroli przygotowania motorycznego (Mohr et al. 2008; Rampinini et al. 2008), które zwykle utożsamiane jest z długością pokonanego dystansu przez graczy podczas meczu (Rampinini et al. 2007). Uważa się, iż gracze zaliczani do elity światowej, powinni dysponować wysokimi parametrami mocy tlenowej, wysoką tolerancją mleczanową i zwiększoną wydolnością organizmu w warunkach pracy beztlenowej (Bangsbo 2000).

Przy wysiłku fizycznym, który trwa dziewięćdziesiąt minut, a w wielu przypadkach i dłużej, gracze potrzebują energii do sprostania wysokim wymaganiom związanych z grą. Zapotrzebowanie graczy na energię jest zabezpieczane poprzez dostarczane do organizmu produkty spożywcze o dużej zawartości węglowodanów i tłuszczów. Względny udział tych "paliw" w pracy graczy zależy od: zasobów węglowodanowych jakie są skumulowane w organizmie zawodnika, czasu i intensywności trwania meczu i działań treningowych oraz od poziomu wyszkolenia zawodnika, czyli od czasu trwania szkolenia gracza i uzyskanego przez niego poziom sportowego (Jeukendrup 2003). Niskie stężenie zawartego w mięśniach glikogenu, ma wpływ na upośledzenie wydajności działania graczy, które objawia się podczas meczu lub treningu, skróceniem długości pokonanego dystansu, zwłaszcza o intensywnościach wysokich i sprinterskich (Bendixsen et al. 2012).

Analiza gry zawodników najwyższego poziomu sportowego wykazała u nich wyższą zdolność, niż to ma miejsce u graczy uprawiających piłkę nożną w sposób amatorski, do utrzymywania wysokiej intensywności działań i wyższego poziomu umiejętności techniczno-taktycznych. Te cechy, w sposób znaczny różnicują działania graczy zwłaszcza, w końcowych sekwencjach meczów. Wysokie stężenie glikogenu i glukozy we krwi, jest ważnym wsparciem fizycznych wymagań stawianych graczom, zwłaszcza tym z elity światowej (Mohr et al. 2003).

Cel pracy i metody badań

Celem pracy było określenie czynności motorycznych piłkarzy w czasie meczów różnego poziomu mistrzostwa sportowego, opierając się na badaniach wybitnych fachowców, trenerów i naukowców, znanych ekspertów w dziedzinie analizy skuteczności gry piłkarzy nożnych.

Metodę badawczą stanowiła przede wszystkim analiza najnowszego piśmiennictwa w tym zakresie, wywiady ze znanymi szkoleniowcami, a także własne doświadczenia badawcze autorów niniejszej pracy.

Kinematyka lokomocji piłkarzy w czasie meczu

Piłka nożna jest grą, która w stosunku do uczestników ma wysokie wymagania, i to w dużym stopniu o charakterze motorycznym. Jest to sport charakteryzujący się przerywanym sposobem działania graczy i nieprzewidywalnymi zmianami ich aktywności na boisku. Wykazano, iż zmiana czynności gracza podczas gry następuje co 3-5 s., i obejmuje między innymi od 30 do 40 wykonanych sprintów (Mohr, Krusturp, Bangsbo 2003), ponad 700 zmian kierunku poruszania się gracza (Bloomfield, Polman, O'Donoghue, 2007) oraz od 30 do 40 wyskoków do góry (Mohr, Krusturp, Bangsbo 2003), w sumie tych czynności podczas meczu jest około 1330, w tym 220 przemieszczeń z dużą prędkością (Barros et al. 2007; Di Salvo et al. 2007; Rampinini, et al. 2007; Lago, et al. 2010). W czasie meczu elitarny gracz pokonuje dystans od 9 do 14 km (Barros et al. 2007; Di Salvo et al. 2007; Lago, et al. 2010; Soroka, Baj-Korpak, Korpak 2010), wykonuje również wiele działań o wysokiej intensywności, takich jak: hamowanie, kopanie piłki, dryblingi czy odbiór piłki (Bangsbo 1994). W sumie podczas meczu gracze średnio w czasie meczu pokonują od 2 do 3 km dystansu o wysokiej intensywności działania, czyli w tempie powyżej 15 km/h i około 0,6 km sprintów, czyli o tempie powyżej 20 km/h (Di Salvo 2009; Rampinini et al. 2009; Soroka 2011a).

Biorąc pod uwagę specyfikę działalności bramkarzy, stwierdzono, iż średnio podczas meczu pokonują dystans 5611 m, z czego 4025 m to marsz, 1223 m wolny bieg, 221 m bieg szybki, 56 m bieg o wysokiej intensywności i 11 m sprint (De Baranda, Ortega, Palao 2008), choć analizy mistrzostw świata rozegranych w 2010 roku wskazywały na średnio znacznie krótszy pokonany dystans przez bramkarzy, który wyniósł 4098,8 m, z czego 3569,5 m to dystans o niskiej intensywności, 234,1 m o intensywnościach średnich, 283,5 m wysokich i 11,8 m o prędkościach sprinterskich (Soroka 2011a).

W analizach dotyczących możliwości fizjologicznych graczy wykazano, iż po 5 minutowym aktywnym działaniu o dużej intensywności, długość drogi przemieszczania się zawodników spada od 6 do 12% w stosunku

do średniej długości pokonanego dystansu podczas rozgrywanego meczu (Mohr, Krustup, Bangsbo 2005). To kolejny dowód na wysokie wymagania motoryczne stawiane graczom podczas meczów. Po okresie gry o wysokiej intensywności, zawodnicy doświadczają spadku aktywności meczowej. Po takiej intensywnej aktywności obserwuje się negatywne efekty zmęczenia, w postaci zmniejszonej perfekcji wykonywania zadań technicznych i taktycznych przez zawodników (Rampinini et al. 2008).

Wysokie parametry fizjologiczne w grach zespołowych są kluczowymi czynnikami określającymi poziom sportowy graczy i zespołu. Te czynniki muszą być spełnione w sytuacji chęci realizacji postawionych celów wynikających z gry, zwłaszcza na wysokim poziomie mistrzostwa sportowego (Cotte, Chatard 2011). Zwłaszcza długość pokonanego dystansu jest elementem, wymagalnym w przypadku graczy najwyższego poziomu zaawansowania piłkarskiego (Strudwick, Reilly 2001; Carling, Bloomfield, Nelsen et al. 2008). Jest to jedna z przyczyn, dla której analizy długości pokonanego dystansu przez graczy, są tak często przeprowadzane w formie analiz. Największą jednak uwagę w analizach pozycjonowania graczy, zwraca się na długość pokonanego dystansu o intensywnościach wysokich i sprinterskich. Jest to kluczowy czynnik wyróżniający graczy o wysokiej klasie mistrzostwa sportowego (Di Salvo et al. 2010; Faude, Koch, Meyer 2012; Vigne et al. 2013), co nie zmienia faktu, iż inne parametry fizjologiczne są równie ważne w grze (Cazorla et al. 2009; Carling 2013; Soroka 2014a).

Prowadzi się również badania, w których określa się takie wskaźniki jak: czas stania, dystans pokonany z prędkością poniżej progu przemian beztlenowych (w tym marsz), dystans pokonany z prędkością powyżej progu przemian beztlenowych (w tym sprint i wartość wieku jak również prezentowanego poziomu sportowego (Bradley et al. 2010; Dellal et al. 2010; Carling, Dupont, Le Gall 2012; Di Mascio, Bradley 2013).

Wiele badań dotyczy porównań działań graczy w poszczególnych częściach meczów. Najczęściej koncentrowały się one na analizach możliwości fizycznych graczy (Jacklin 2005; Pollard 2006; Thomas Reeves, Smith 2006; Lago, Martín 2007; Lago 2009; Poulter 2009; Sánchez et al. 2009; Carling 2010, 2011; Castellano et al. 2011), jak również dotyczyły parametrów technicznych gry (Abt, Dickson, Mummery 2002; Szwarz 2004; Armatas, Yiannakos, Sileloglou 2007; Soroka 2009a; Duda 2010; Carling, Dupont 2011). Prowadzenie tego typu badań jest uzasadnione, z uwagi na pojawiające się, zwłaszcza w drugich częściach meczów, zjawisko zmęczenia, co uzasadnia monitoring wpływu zmęczenia na technikę i taktykę wydajności gry.

Analizując wykonaną pracę w poszczególnych częściach meczów zaobserwowano, iż w drugich połowach spotkań pokonany dystans, zwłaszcza o intensywnościach wysokich zmniejszył się w stosunku do pierwszych części meczów (Bradley et al. 2009). Taką tendencję potwierdzono analizując grę zawodników w lidze włoskiej (Vigne et al. 2010) angielskiej (O'Donoghue et al. 2001), francuskiej (Carling 2011; Carling, Dupont 2011) i hiszpańskiej lig (Di Salvo et al. 2007). Jednak ten spadek długości pokonanego dystansu w drugich połowach, nie został potwierdzony we wszystkich prowadzonych badaniach, czego przykładem jest analiza dokonana na graczach uczestniczących w Mistrzostwach Świata rozegranych w 2010 roku, która wykazała pokonanie przez zawodników dłuższego dystansu w drugich częściach spotkań (Soroka 2011a).

Jeśli chodzi o sekwencje czasowe i obserwowaną intensywność gry, to największe zróżnicowania dotyczą pierwszych 15 minut spotkań i ostatnich w drugich połowach meczów. Wykazano, iż różnice w długości pokonanego dystansu pomiędzy tymi sekwencjami czasowymi gry wynosiły od 20 do 49% długości pokonanego dystansu. Wykazane różnice są znaczące i świadczą o dużym spadku możliwości motorycznych graczy w tych okresach gry (Carling et al. 2008; Reilly, Drust, Clarke, 2008; Bradley et al. 2009).

Niektóre czynniki weryfikujące aktywność motoryczną piłkarzy w czasie meczu

W opracowaniach często wielkości wskaźników efektywności gry porównuje się pomiędzy zespołami bezpośrednio ze sobą rywalizującymi. Poszukiwane są wtedy czynniki, które mogły mieć wpływ na wynik końcowy tych spotkań (James, Jones, Mellalieu 2004; De Baranda, Lopez-Riquelme 2011). Wskazuje się, iż efektywność gry ofensywnej w przypadku zespołów zwycięskich jest wyższa (Lago-Peñas, Dellal 2010; Soroka, Kasprovicz 2011) ale takie kategoriyczne stwierdzenia nie dotyczą działań obronnych (Luhtanen et al. 2001).

W badaniach fizjologicznych porównywane są parametry wagowo-wzrostowe graczy występujących na poszczególnych pozycjach (Sutton et al. 2009; Soroka 2011; Soroka 2014c). Również poprzez porównanie, poszukuje się różnic pomiędzy graczami w sile i mocy jaką są oni w stanie rozwinąć podczas treningów i meczów. W tym przypadku, sugeruje się, iż gracze wyższego szczebla rozgrywek i wysokiego zaawansowania sportowego, te cechy mają na znacznie wyższym poziomie, niż gracze mniej zaawansowani sportowo. Zwraca się przy tym uwagę, aby trenerzy i zespoły wsparcia medycznego zwracali większą uwagę na jakość treningu siłowego, który okazuje się być wiodący w przygotowaniu motorycznym graczy (Arnason et al. 2004).

Pomimo bardzo starannego treningu kondycyjnego jaki jest obecnie prowadzony z graczami o najwyższym poziomie sportowym, wysokie spadki ich możliwości fizycznych w czasie meczu świadczą o podatności na zmęczenie i braku możliwości prowadzenia gry przez całe spotkanie na równym i wysokim poziomie. Taka prawidłowość dotyczy wszystkich graczy, nawet tych występujących podczas najważniejszych turniejów o randze mistrzowskiej (Rampinini et al. 2009; Bradley et al. 2010; Dupont et al. 2010; Carling, Dupont 2011; Di Mascio, Bradley 2013). Pośrednio na poziom sprawności fizyczne wpływają także warunki jakie dyktuje gra pomiędzy rywalizującymi zespołami. Występują one jako liczne czynniki, do których należą między innymi: własny i przeciwnika styl gry, taktyka gry obronnej i ofensywnej oraz wiele innych (Carling et al. 2008).

Sugeruje się aby w trakcie gry dążyć do wykonywania działań z dużą szybkością, zarówno w ataku jak i w obronie, a grę prowadzić tak, aby długość pokonanego dystansu podczas meczu ulegała skracaniu, co będzie miało wpływ na precyzję gry. W meczach zachodzi interakcja pomiędzy poziomem sportowym graczy, a stosowanymi elementami taktyki i techniki, które powinny być analizowane wspólnie jako wyznaczniki gry, często o charakterze dominującym (Carling, Williams, Reilly 2005). Takie zamierzenia nie powinny jednak powodować zaniechania innych analiz, również tych wyizolowanych, gdyż one również mają znaczący wpływ na określenie

postaw graczy, tworząc wartościowe wyznaczniki gry (Hughes, Franks 2005; Rampinini et al. 2009; Lago-Ballesteros, Lago-Peñas 2010; Di Salvo et al. 2013).

Aktywność motoryczna piłkarzy różnego poziomu mistrzostwa sportowego

Prowadzone badania wykazały znaczne różnice w przygotowaniu motorycznym pomiędzy zespołami o zróżnicowanym potencjale sportowym, jak również pomiędzy zawodnikami prezentującymi różny poziom sportowy (Bradley et al. 2010; Carling, Dupont, Le Gall 2012; Di Mascio, Bradley 2013; Vigne et al. 2013). W wielu przypadkach sprawność i wydajność gry, w doskonały sposób korelowała z miejscem jaki dany zespół zajmował w tabeli rozgrywek, jak również w przypadku pojedynczego sukcesu zespołu (Rampinini et al. 2009; Bradley et al. 2010; Pulling, Matthew, Thomas, 2013). Jednak nie wszystkie wyniki badań potwierdzały obserwowane prawidłowości. Badania na graczach ligi angielskiej i włoskiej wykazały inne wyniki. Okazało się, iż gracze zespołów zajmujących miejsca w środkowej i końcowej części tabeli, średnią długość pokonanego dystansu o intensywnościach wysokich, mieli na istotnie wyższym poziomie, niż to miało miejsce wśród graczy zespołów czołówki obu lig (Di Salvo et al. 2009; Rampinini et al. 2009). Czyli mówienie o zachodzących tendencjach pomiędzy badanymi grupami zespołów nie zyskały kategorycznego potwierdzenia.

Badania prowadzone przez Dellal et al. (2011), potwierdziły różnice zachodzące pomiędzy elitą piłkarzy, a graczami amatorskich zespołów, które dotyczyły wielu działań piłkarskich, wykonywanych z dużą intensywnością. Należały do nich: posiadanie piłki oraz aktywność i niezawodność podań piłki. Sugeruje się także, iż gracze o niższym zaawansowaniu sportowym w czasie meczu, mogą pokonywać dłuższe odległości, od zawodników o wyższym poziomie sportowym, lecz długość pokonanej drogi o intensywnościach wysokich i sprinterskich pozostaje właściwym miernikiem poziomu gry zawodnika, gdyż jest on silnie skorelowany ze statusem wyszkolenia gracza i jego poziomem gry (Mohr, Krusturp, Bangsbo, 2003; Krusturp et al. 2005).

Inne uwarunkowania aktywności motorycznej piłkarzy

Badania wpływu intensywności gry na poziom zdolności motorycznych graczy, na przykładzie małych gier prowadzonych podczas treningu wykazały, iż zmiana formy gry, poprzez postawienie konkretnych celów gry, czy zmiana liczby zawodników ma wpływ na zwiększenie fizjologicznych i fizycznych wymagań w stosunku do gracza. W tak konstruowanych grach obserwowano u graczy zwiększoną wartość tętna, niż przed wprowadzeniem tych zadań (Wisløff, Helgerud, Hoff 1998; Castellano, Casamichana, Dellal 2013). Postawione cele w treningu, mają następstwa w postaci lepiej realizowanych zadań podczas gry, zwłaszcza tych wykonywanych o wysokiej intensywności. Zauważono również, iż poprawa wydolności fizycznej graczy budowana pod wpływem stosowania w treningu małych gier, miała bezpośredni wpływ na poprawę ich umiejętności technicznych (Rostgaard et al. 2008), a zwłaszcza na zwiększoną niezawodność wykonywania poszczególnych działań (Helgerud et al. 2001).

Badano także poziom zdolności motorycznych, biorąc pod uwagę wynik końcowy meczu, gdzie tradycyjnie, wyznacznikiem obciążenia graczy była długość pokonanego dystansu i długość poszczególnych odcinków pokonywanych z różną intensywnością (Lago-Peñas et al. 2010; Soroka, Baj-Korpak, Korpak 2010; Lago-Peñas, Lago-Ballesteros, Rey 2011). Starano się określić związek pomiędzy wynikiem końcowym, a poniesionym wysiłkiem fizycznym, mierzonym długością pokonanego dystansu (Lyon, Al Nakeeb, Nevill, 2006; Carling, Dupont 2011). Również kalendarz spotkań, czyli częstotliwość rozgrywania meczów, był czynnikiem, który badano w kontekście poziomu motorycznego graczy i ich zmęczenia fizycznego (Rey et al. 2010; Lago-Peñas et al. 2011).

Innym badanym kryterium, było określenie wielkości generowanego wysiłku fizycznego przez graczy w sytuacji otrzymania czerwonej kartki przez jednego z zawodników (Ridder et al. 1994). Wykazano, iż gracze zespołu o mniejszej liczbie graczy, pokonywali dłuższe odległości podczas meczu, niż zawodnicy zespołu przeciwnego. Wykonana większa praca motoryczna nie miała jednak pozytywnego wpływu na wynik końcowy takiej rywalizacji. W większości przypadków zespół grający w osłabieniu personalnym przegrywał bezpośrednio rozgrywane spotkanie (Wright, Hirotsu 2003; Stefani, Pollard 2007; Vecer et al. 2009; Volf 2009).

Odniesiono się także w badaniach do rankingów międzynarodowych klasyfikujących zespoły i do ich zachowań boiskowych od strony aktywności motorycznej. W większości badanych meczów zawodnicy zespołów wyżej sklasyfikowanych wykonywali większą pracę motoryczną, wyznaczoną długością pokonanego dystansu (Gelade, Dobson 2007; McHale, Davies 2007).

Charakterystyczną cechą wszystkich dyscyplin sportowych, w tym i piłki nożnej jest periodyzacja treningu, gdzie po okresie startowym następuje okres roztrenowania, w którym może dochodzić do podtrzymywania sprawności fizycznej poprzez prowadzenie treningów o niskiej intensywności lub może wystąpić nawet całkowite zaprzestanie działalności sportowej. Okres zaprzestania lub spowolnienia aktywności sportowej umożliwia rehabilitację fizyczną i psychiczną graczy. W tym okresie może u graczy dochodzić jednak do zaburzeń w wydolności fizycznej. Wielkość tych zaburzeń jest uzależniona od: wybranej strategii odzyskiwania formy sportowej, czasu trwania przerwy i zaplanowanego poziomu sprawności fizycznej graczy jaki winni posiadać bezpośrednio przed okresem przygotowawczym (Mujika, Padilla 2000; García-Pallarés et al. 2010).

Wykazano, iż przerwa w treningu, lub brak podstawowych bodźców treningowych w okresie od 3 do 6 tygodni, negatywnie wpływa na wydolność tlenową graczy (Martin 1986), siłę mięśniową (Izquierdo 2007), koordynację nerwowo-mięśniową (Ostojic 2003) oraz zaburza skład ciała (Hoshikawa et al. 2004). Sugeruje się również, że im wyższy stan wytrenowania graczy, to długi okres roztrenowania sprzyja znacznemu spadkowi VO_2 max i wytrzymałość adaptacyjnej organizmu graczy (Labrie et al. 1997; Izquierdo 2007).

Negatywny wpływ przerwy treningowej jest związany z zachodzącymi w organizmie zawodników zmianami w mechanizmie fizjologicznym. Przykładowo, spadek wydolności tlenowej jest związany ze zmniejszeniem objętości krwi, objętości wyrzutowej i pojemności minutowej serca. Zmniejszenie wytrzymałości

mięśniowej i siły działania jest związany z efektem zmniejszenia się wielkości włókien mięśniowych (Mujika, Padilla 2000).

Trening podtrzymujący, w okresie przejściowym, który nie jest ukierunkowany na kształtowanie siły, ale ma charakter treningu aerobowego, negatywnie wpływa na skoczność zawodników. Ma to związek ze zmniejszeniem wytrzymałości mięśni, która jest podyktowana wpływem braku bodźca treningowego na włókna mięśniowe typu II (Häkkinen et al. 1985).

W okresie przejściowym znacznie spadają możliwości sprinterskie graczy (Amigo et al. 1998; Ross, Leveritt 2001), co ma związek ze zmniejszeniem się przekroju poprzecznego powierzchni włókien mięśniowych typu II i spadku produkcji ATP w mitochondriach mięśni (Amigo et al. 1998, Esbjörnsson-Liljedahl et al. 1999). W tym okresie obserwuje się wzrost masy ciała i tkanki tłuszczowej u graczy (Ostojic 2003; Hoshikawa et al. 2004). Taki stan wynika między innymi z tego, iż poprzez zmniejszone bodźce treningowe, jak również dłuższy wypoczynek, zmniejsza się tempo metabolizmu na jednostkę masy tkanki ciała (Hardman, Lawrence, Herd 1998; LaForgia et al. 1999).

Wnioski

1. Piłkarze wysokokwalifikowani odznaczają się bardzo dobrymi parametrami fizjologicznymi, pozwalającymi na pokonanie stosunkowo długich odcinków sprinterskich w czasie meczu, dochodzących do metrów oraz całkowitym przebiegniętym dystansem, mieszczącym się w granicach 9-14 kilometrów.

2. U piłkarzy różnego poziomu mistrzostwa sportowego (nawet u tych najwybitniejszych) obserwuje się znaczne spadki możliwości fizycznych w czasie meczu, świadczące o podatności na zmęczenie i braku możliwości prowadzenia gry przez całe spotkanie na równym i wysokim poziomie.

3. Aktywność motoryczna piłkarzy w czasie meczu uwarunkowana jest również od ilości graczy w zespole, np. po usunięciu zawodnika z gry (czerwona kartka) pozostali partnerzy wykonują znacząco więcej czynności nie tylko motorycznych, ale również techniczno-taktycznych.

Przerwy w treningu trwające od 3-6 tygodni znacząco wpływają na obniżenie parametrów fizjologicznych piłkarza, w szczególności na wydolność tlenową, siłę mięśni, koordynację nerwowo-mięśniową, a tym samym na aktywność motoryczną w czasie meczu.

Piśmiennictwo

1. Abt GA, Dickson G, Mummery WK. Goal scoring patterns over the course of a match: An analysis of the Australian National Soccer League. (In:) Science and Football IV (Eds.) W. Spinks, T. Reilly, A. Murphy, Routledge London. 2002; 107-111.
2. Amigo N, Cadefau J, Ferrer I, Tarrados N, Cusso R. Effect of summer intermission on skeletal muscle of adolescent soccer players. *The Journal of Sports Medicine and physical Fitness*. 1998; 38(4): 298-304.
3. Arnason A, Sigurdsson SB, Gudmundsson A, Holme I, Engebretsen L, Bahr R. Physical fitness, injuries, and team performance in soccer. *Medicine and Science of Sports and Exercise*. 2004; 36(2): 278-285.
4. Bangsbo J. Physiological Demands of Football. *Sports Science Exchange*. 2014; 27(125): 1-6
5. Bangsbo J. Physiology of intermittent exercise. (In:) *Exercise and Sport Science*, (Eds.) WE. Garrett, DT. Kirkendall. Philadelphia: Lippincott, Williams and Wilkins. 2000; 53-65.
6. Bangsbo J. The physiology of soccer: with special reference to intense intermittent exercise. *Acta Physiologica Scandinavica. Suppl.* 1994; 619: 1-155.
7. Barros R, Misuta M, Menezes R, Figueroa P, Moura F, Cunha S, Anido R, Leite N. Analysis of the Distances Covered by First Division Brazilian Soccer Players Obtained with an Automatic Tracking Method. *Journal of Sports Science and Medicine*. 2007; 6(2): 233-242.
8. Bendixen M, Bischoff R, Randers MB, Mohr M, Rollo I, Suetta C, Bangsbo J, Krstrup P. The Copenhagen Soccer Test: physiological response and fatigue development. *Medicine and Science in Sport and Exercise*. 2012; 44(8): 1595-1603. <http://dx.doi.org/10.1249/MSS.0b013e31824cc23b>
9. Bloomfield J, Polman R, O'Donoghue P. Physical demands of different positions in FA Premier League soccer. *Journal of Sports Science and Medicine*. 2007; 6(1): 63-70.
10. Bradley PS, Di Mascio M, Peart D, Olsen P, Sheldon B. High-intensity activity profiles of elite soccer players at different performance levels. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2010; 24(9): 2343-2351. <http://dx.doi.org/10.1519/JSC.0b013e3181aeb1b3>.
11. Bradley PS, Sheldon W, Wooster B, Olsen P, Boanas P, Krstrup P. High-intensity running in English FA Premier League soccer matches. *Journal of Sports Sciences*. 2009; 27(2): 159-168. <http://dx.doi.org/10.1080/02640410802512775>.
12. Carling C, Bloomfield J, Nelsen L, Reilly T. The role of motion analysis in elite soccer: contemporary performance measurement techniques and work rate data. *Sports Medicine*. 2008; 38(10): 839-862. <http://dx.doi.org/10.2165/00007256-200838100-00004>
13. Carling C, Dupont G, Le Gall F. Analysis of repeated high intensity running performance in professional soccer. *Journal of Sports Science*. 2012; 30(4): 325-6. [10.1080/02640414.2011.652655](http://dx.doi.org/10.1080/02640414.2011.652655).
14. Carling C, Williams A, Reilly T. *The handbook of soccer match analysis*. London: Routledge 2005.
15. Carling C. Analysis of physical activity profiles when running with the ball in a professional soccer team. *Journal of Sports Sciences*. 2010; 28(3): 319-326. <http://dx.doi.org/10.1080/02640410903473851>.
16. Carling C. Influence of opposition team formation on physical and skill-related performance in a professional soccer team. *European Journal of Sport Science*. 2011; 11(3): 155-164. <http://dx.doi.org/10.1080/17461391.2010.499972>

17. Carling C. Interpreting Physical Performance in Professional Soccer Match-Play: Should We be More Pragmatic in Our Approach? *Sports. Medicine*. 2013; 43(8): 655-663. <http://dx.doi.org/10.1007/s40279-013-0055-8>
18. Carling, C, Dupont G. Are declines in physical performance associated with a reduction in skill-related performance during professional soccer match-play? *Journal of Sports Sciences*. 2011; 29(1): 63–71. <http://dx.doi.org/10.1080/02640414.2010.521945>.
19. Carling, C, Dupont G. Are declines in physical performance associated with a reduction in skill-related performance during professional soccer match-play? *Journal of Sports Sciences*. 2011; 29(1): 63–71. <http://dx.doi.org/10.1080/02640414.2010.521945>.
20. Castellano J, Blanco-Villaseñor A, Álvarez D. Contextual variables and time-motion analysis in soccer. *International Journal of Sports Medicine*. 2011; 32(6): 415–421. <http://dx.doi.org/10.1055/s-0031-1271771>.
21. Castellano J, Casamichana D, Dellal A. Influence of game format and number of players on heart rate responses and physical demands in small-sided soccer games. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2013; 27(5): 1295–1303. <http://dx.doi.org/10.1519/JSC.0b013e318267a5d1>.
22. Cazorla G, Zazoui M, Boussaidi L. Étude des exigences physiologiques et biologiques du match de football et conséquences pour l'évaluation et la préparation physique du footballeur. In Zoudji B, ed. *Science et Football: Recherches et Connaissances Actuelles*; Valenciennes. France: Presses Universitaires de Valenciennes. 2009; 349–355.
23. Cotte T, Chatard J. Isokinetic strength and sprint times in English Premier League football players. *Biology of Sport*. 2011; 28(2): 89-94.
24. De Baranda P, Ortega E, Palao J. Analysis of goalkeepers' defense in the World Cup in Korea and Japan in 2002. *European Journal of Sport Science*. 2008; 8(3): 127–134. <http://dx.doi.org/10.1080/17461390801919045>
25. De Baranda PS, Lopez-Riquelme D. Analysis of corners kicks in relation to match status in the 2006 World Cup. *European Journal of Sport Science*. 2011; 9(1): 23-33. <http://dx.doi.org/10.1080/17461391.2010.551418>
26. Dellal A, Chamari K, Ahmaidi S, Keller D, Barros R, Bisciotti GN, Carling CH. Physical and technical performance in European soccer match-play: FA Premier League and La Liga. *European Journal of Sport Science*. 2011; 11(2): 51–59. <http://dx.doi.org/10.1080/17461391.2010.481334>
27. Dellal A, Wong DP, Moalla W, Chamari K. Physical and technical activity of soccer players in the French First League—With special reference to their playing position. *International SportMed Journal*. 2010; 11(2): 278–290.
28. Di Mascio M, Bradley PS. Evaluation of the most intense high intensity running periods in English FA Premier League soccer matches. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2013; 27: 907–915. <http://dx.doi.org/10.1519/JSC.0b013e31825ff099>.
29. Di Salvo V, Baron R, González-Haro C, Gormasz C, Pigozzi F, Bachl N. Sprinting analysis of elite soccer players during European Champions League and UEFA Cup matches. *Journal of Sports Sciences*. 2010; 28(14): 1489–1494. <http://dx.doi.org/10.1080/02640414.2010.521166>.
30. Di Salvo V, Baron R, Tschan H, Calderon Montero F, Bachl N, Pigozzi F. Performance characteristics according to playing position in elite soccer. *International Journal of Sports Medicine*. 2007; 28(3): 222–227
31. Di Salvo V, Gregson W, Atkinson G, Tordoff P, Drust B. Analysis of high intensity activity in Premier League Soccer. *International Journal of Sports Medicine* 2009; 30(3); 205–212. <http://dx.doi.org/10.1055/s-0028-1105950>
32. Di Salvo V, Pigozzi F, Gonzalez-Haro C, Laughlin MS, De Witt JK. Match performance comparison in top English soccer leagues. *International Journal of Sports and Medicina*. 2013. doi:10.1055/s-0032-1327660. <http://dx.doi.org/10.1055/s-0032-1327660>.
33. Duda H. Charakterystyka podań piłkarek nożnych reprezentacji Polski i Holandii w eliminacjach do Mistrzostw Europy w roku 2007. (W:) *Teoria i Praktyka Piłki Nożnej Kobiet*. (Red.) J. Bergier, A. Soroka. PSW Biała Podlaska. 2010; 24-40.
34. Dupont G, Nedelec M, McCall A, McCormack D, Berthoin S, Wisløff U. Effect of 2 soccer matches in a week on physical performance and injury rate. *American Journal of Sports Medicina*. 2010; 38(9): 1752–1758. <http://dx.doi.org/10.1177/0363546510361236>.
35. Esbjörnsson-Liljedahl M, Sundberg CJ, Norman B, Jansson E. Metabolic response in type I and type II muscle fibers during a 30-s cycle sprint in men and women. *European Journal Applied Physiology*. 1999; 87(4): 1326–1332.
36. Faude O, Koch T, Meyer T. Straight sprinting is the most frequent action in goal situations in professional football. *Journal Sports of Science*. 2012; 30(7): 625–31. <http://dx.doi.org/10.1080/02640414.2012.665940>
37. García-Pallarés J, García-Fernández M, Sánchez-Medina L, Izquierdo M. Performance changes in world-class kayakers following two different training periodization models. *European Journal of Applied Physiology*. 2010; 110: 99–107. <http://dx.doi.org/10.1007/s00421-010-1484-9>
38. Gelade GA, Dobson P. Predicting the comparative strengths of national football teams. *Social Science Quarterly*. 2007; 88: 244-258. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6237.2007.00456.x>
39. Hardman AE, Lawrence JE, Herd SL. Postprandial lipemia in endurance-trained people during a short interruption to training. *European Journal of Applied Physiology*. 1998; 84(6): 1895–1901.
40. Helgerud J, Engen LC, Wisløff U, Hoff J. Aerobic endurance training improves soccer performance. *Medicine and Science in Sports and Exercise*. 2001; 33(11): 1925-1931.

41. Izquierdo M, Ibañez J, González-Badillo JJ, Ratamess NA, Kraemer WJ, Häkkinen K, Bonnabau H, Granados C, French DN, Gorostiaga EM. Detraining and tapering effects on hormonal responses and strength performance. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2007; 21(3): 768–775. <http://dx.doi.org/10.1519/r-21136.1>
42. James N, Jones P, Mellalieu SD. Possession as performance indicator in soccer. *International Journal of Performance Analysis in Sport*. 2004; 4(1): 98-102.
43. Krstrup P, Mohr M, Ellingsgaard H, Bangsbo J. Physical demands during an elite female soccer game: importance of training status. *Medicine and Science in Sports and Exercise*. 2005; 37(7): 1242-1248.
44. Labrie F, Bélanger A, Cusan L, Gomez JL, Candas B. (1997) Marked decline in serum concentrations of adrenal C19 sex steroid precursors and conjugated androgen metabolites during aging. *The Journal Clinical Endocrinology Metabolism*. 1997; 82(2): 2396–402. <http://dx.doi.org/10.1210/jcem.82.8.4160>
45. LaForgia J, Withers RT, Williams AD, Murch BJ, Chatterton BE, Schultz CG, Leaney F. Effect of 3 weeks of detraining on the resting metabolic rate and body composition of trained males. *European Journal of Clinical Nutrition*. 1999; 53(2): 126–133. <http://dx.doi.org/10.1038/sj.ejcn.1600689>
46. Lago C, Martín R. Determinants of possession of the ball in soccer. *Journal of Sports Sciences*. 2007; 25(9): 969–974.
47. Lago C. Consequences of a busy soccer match schedule on team performance: empirical evidence from Spain. *The International SportMed Journal*. 2009; 10(2): 86-92.
48. Lago-Ballesteros J, Lago-Peñas C. Performance in team sports: Identifying the keys to success in soccer. *Journal of Human Kinetics*. 2010; 25: 85–91. <http://dx.doi.org/10.2478/v10078-010-0035-0>
49. Lago-Peñas C, Dellal A. Ball possession strategies in elite soccer according to the evolution of the match-score: the influence of situational variables. *Journal of Human Kinetics*. 2010; 25: 93-100. <http://dx.doi.org/10.2478/v10078-010-0036-z>
50. Lago-Peñas C, Lago-Ballesteros J, Rey E. Differences in performance indicators between winning and losing teams in the UEFA Champions League. *Journal of Human Kinetics*. 2011; 27: 135-146. <http://dx.doi.org/10.2478/v10078-011-0011-3>.
51. Lago-Peñas C, Lago-Ballesteros J. Game location and team quality effects on performance profiles in professional soccer. *Journal of Sports Science and Medicine*. 2011; 10(3): 465–471.
52. Lago-Peñas C, Rey E, Lago-Ballesteros J, Casáis L, Domínguez E. The influence of a congested calendar on physical performance in elite soccer. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2011; 25(8), 2111–2117. <http://dx.doi.org/10.1519/JSC.0b013e3181eccdd2>.
53. Luhtanen P, Belinskij A, Hägrinen M, Vääntinen T. A comparative tournament analysis between the Euro 1996 and 2000 in soccer. *International Journal of Performance Analysis in Sport*. 2001; 1(1): 74-82.
54. Lyons M, Al-Nakeeb Y, Nevill A. Performance of soccer passing skills under moderate and high-intensity localized muscle fatigue. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2006; 20(1): 197–202.
55. Martin WH, Coyle EF, Bloomfield SA, Ehsani AA. Effects of physical deconditioning after intense endurance training on left ventricular dimensions and stroke volume. *American College of Cardiology Foundation*. 1986; 7: 982–89. [http://dx.doi.org/10.1016/s0735-1097\(86\)80215-7](http://dx.doi.org/10.1016/s0735-1097(86)80215-7).
56. McHale I, Davies S. Statistical analysis of the effectiveness of the FIFA world rankings. 2008; 77-90.
57. Mohr M, Krstrup P, Andersson H, Kirkendal D, Bangsbo J. Match activities in elite women soccer players at different performance levels. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2008; 22(2): 341-349. <http://dx.doi.org/10.1519/Jsc.0b013e318165fef6>
58. Mohr M, Krstrup P, Bangsbo J. Fatigue in soccer: a brief review. *Journal of Sports Science*. 2005; 23(6): 593–599. <http://dx.doi.org/10.1080/02640410400021286>
59. Mohr M, Krstrup P, Bangsbo J. Match performance of high-standard soccer players with special reference to development of fatigue. *Journal of Sports Science*. 2003; 21(7): 519–528.
60. Mujika I, Padilla S. Detraining: loss of training-induced physiological and performance adaptations. Part I: short term insufficient training stimulus. *Sports Medicine*. 2000; 30: 79–87. <http://dx.doi.org/10.2165/00007256-200030020-00002>.
61. O'Donoghue P, Boyd M., Lawlor J, Bleakley, E. Time-motion analysis of elite, semi-professional and amateur soccer competition. *Journal of Human Movement Studies*. 2001; 41(1): 1–12.
62. Ostojic S. Seasonal alterations in body composition and sprint performance of elite soccer players. *An International Electronic Journal*. 2003; 6(3): 11-14.
63. Pollard R. Worldwide regional variations in home advantage in association football. *Journal of Sports Sciences*. 2006; 24(3): 231–240. <http://dx.doi.org/10.1080/02640410500141836>
64. Poulter D. Home advantage and player nationality in international club football. *Journal of Sports Sciences*. 2009; 27(8): 797–805. <http://dx.doi.org/10.1080/02640410902893364>
65. Pulling C, Matthew R, Thomas R. Defending corner kicks: Analysis from the English Premier League. *International Journal of Performance Analysis in Sport*. 2013; 13(1): 135-148.
66. Rampinini E, Coutts A, Castagna C, Sassi R, Impellizzeri F. Variation in top level soccer match performance. *International Journal of Sports Medicine*. 2007; 28(12): 1018–1024. <http://dx.doi.org/10.1055/s-2007-965158>
67. Rampinini E, Impellizzeri F, Castagna C, Coutts A, Wisløff U. Technical performance during soccer matches of the Italian Serie A league: Effect of fatigue and competitive level. *Journal of Science and Medicine in Sport* 2009; 12(1): 227–233. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jsams.2007.1010.1002>

68. Rampinini E, Impellizzeri FM, Castagna C, Azzalin A, Bravo DF, Wisløff U. Effect of match related fatigue on short-passing ability in young soccer players. *Medicina and Science Sports and Exercise*. 2008; 40(5): 934–942. <http://dx.doi.org/10.1249/MSS.0b013e3181666eb8>
69. Rampinini E, Impellizzeri FM, Castagna C, Coutts AJ, Wisløff U. Technical performance during soccer matches of the Italian Serie A league: Effect of fatigue and competitive level. *Journal of Science and Medicine in Sport*. 2008; 12(1): 227-233
70. Reilly T, Drust B, Clarke N. Muscle fatigue during football mach-play. *Sports Medicine*. 2008; 38(5): 357-367.
71. Rey E, Lago-Peñas C, Lago-Ballesteros J, Casais L, Dellal A. The effect of congested fixture period on the activity of elite soccer players. *Biology of Sport*. 2010; 27(3): 181–185.
72. Ridder G, Cramer JS, Hopstaken P. Down to ten: estimating the effect of a red card in soccer, *Journal of the American Statistical Association*. 1994; 89: 1124-1127.
73. Rostgaard T, Iaia FM, Simonsen DS, Bangsbo J. A test to evaluate the physical impact on technical performance in soccer. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2008; 22(1): 283-292. <http://dx.doi.org/10.1519/JSC.0b013e31815f302a>.
74. Sánchez P, García-Calvo T, Leo F, Pollard R, Gómez M. An analysis of home advantage in the top two Spanish Professional Football leagues. *Perceptual and Motor Skills*. 2009; 108 (3): 789–797. <http://dx.doi.org/10.2466/PMS.108.3.789-797>
75. Soroka A, Baj-Korpak J, Korpak F. Model gry zespołów o różnym poziomie mistrzostwa sportowego na przykładzie mistrzostw świata mężczyzn w 2010 roku. *Roczniki Naukowe Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego i Turystyki w Białymstoku*. Białystok. 2010; 6: 40-44.
76. Soroka A, Kasprowicz M. Modelowa struktura gry najlepszych zespołów piłkarskich Mistrzostw Świata w 2010 r. *Sport Wyczynowy*. 2011; 3: 37-49.
77. Soroka A. Charakterystyka wybranych modeli gry piłkarzy nożnych podczas Mistrzostw Świata – RPA 2010. PSW. Biała Podlaska. 2011a.
78. Soroka A. Modelowa struktura strzałów do bramki zawodniczek zespołów zwyciężkich i pokonanych w młodzieżowych mistrzostwach świata w piłce nożnej kobiet – Niemcy 2010. (W:) *Teoria i praktyka piłki nożnej kobiet*. (Red.) J. Bergier, A. Soroka, PSW, Biała Podlaska. 2011b; 40-63.
79. Soroka A. Somatic characteristics of female football players. *Central European Journal of Sport Sciences and Medicine*. 2014c; 8(4):
80. Soroka A. Sprawnościowy model strzałów do bramki zawodników różnych kategorii wiekowych w piłce nożnej. (W:) *Teoretyczne i praktyczne aspekty nowoczesnej gry w piłkę nożną*. (Red.) A. Stula. Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej. Akademicki Inkubator Przedsiębiorczości. Opole. 2009a; 193-208.
81. Soroka A. The locomotor activity of football players based on playing positions during the 2010 w World Cup. *Journal of Sports Medicine Physical and Fitness*. 2014a; Oct 17. [Epub ahead of print].
82. Strudwick T, Reilly T. Work-rate profiles of elite premier league football players. *Insight FA Coach Assoc J*. 2001; 4: 28–29.
83. Sutton L, Scott M, Wallace J, Reilly T. Body composition of English Premier League soccer players: Influence of playing position, international status, and ethnicity. *Journal of Sports Sciences*. 2009; 27(10): 1019–1026. <http://dx.doi.org/10.1080/02640410903030305>
84. Szwarc A. Różnice w skuteczności gry w piłkę nożną między drużynami o najwyższym poziomie zaawansowania sportowego. *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 2004; 2: 141-149.
85. Thomas S, Reeves C, Smith A. English soccer teams' aggressive behavior when playing away from home. *Perceptual and Motor Skills*. 2006; 102(2): 317–320.
86. Vecer J, Kopriva F, Ichiba T. Estimating the effect of a red card in soccer: when to commit an offense in exchange for preventing a goal opportunity. *Journal of Quantitative Analysis in Sports*. 2009; 5(1): 1-20. <http://dx.doi.org/10.2202/1559-0410.1146>.
87. Vigne G, Dellal A, Gaudino C, Chamari K, Rogowski I, Alloatti G, Wong PD, Owen A, Hautier C. Physical outcome in a successful Italian Serie A soccer team over three consecutive seasons. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2013; 27(5): 1400–1406. <http://dx.doi.org/10.1519/JSC.0b013e3182679382>.
88. Vigne G, Gaudino C, Rogowski I, Alloatti G, Hautier C. Activity profile in Elite Italian Soccer Team. *International Journal of Sports Medicine*. 2010; 31(5): 304–310. <http://dx.doi.org/10.1055/s-0030-1248320>
89. Volf P. A random point process model for score in matches. *IMA J. Management Mathematics*. 2009; 20: 121-131.
90. Wisløff U, Helgerud J, Hoff J. Strength and endurance of elite soccer players. *Medicine and Science in Sports and Exercise*. 1998; 30(3): 462-467.
91. Wright M, Hirotsu N. The professional foul in football: tactics and deterrents. *Journal of the Operational Research Society*. 2003; 54: 213:221.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

**Арай Абилмажинова, Сауле Ережепова
(Өскемен қаласы, Қазақстан)**

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі ұлттық мінез болып табылады. Ұлттық мінез – тарихи категория [1;344]. Әр жазушы кейіпкер болмысын өзіндік айшықтармен, өзгеше талғаммен, көркемдік ерекшеліктермен, стильмен бейнелейді. «Жазушыда өзіндік стиль болу үшін оның өмірге деген өзіндік көзқарасы болу керек, оның сол өмірге деген өзіндік көзқарасы тереңдей түскен сайын, оның стилі де жетіліп дами түседі, оның өмірлік көзқарасындағы түбірлі өзгерістер оның стилінен де айқын көрініс табады», – деп түйеді жазушы-сыншы М.Қаратаев [2; 210]. Драматург Б.Шоу «Әрбір талантты жазушы ең әуелі өз замандастары жайлы жазуы тиіс» деген екен. Сол сияқты Оралхан Бөкей де қолына қалам ұстаған сәттен бастап-ақ, өз замандастарының мұңы мен қуанышын, ойын, түсінігін шынайы суреттеуге тырысқан қаламгер. Бұл жөнінде автордың өзі де былай деген екен: «Әйтеуір, не жазсам да өз заманымды, сол заманда табан ет, маңдай терін жұмсап жүрген қарапайым еңбек адамдарын тілге тиек етуге тырысамын» деген болатын [3, б.4].

Оралхан Бөкейұлының шығармаларының ерекшелігі – оның ой-толғамдарының философиялық рең алуында. Қарапайым ауыл адамдарының бар болмысын аса сезімталдықпен орынды аша білген – психолог жазушы. Жазушы кейіпкерлерінің жүрек сыздатар аянышты тағдырын түрлі жағдайлар аясында бейнелеп, тығырықтан шығуға ұмтылған талпыныстарын әсерлі де аянышты қалыпта суреттеп, оқырман қауымының көңіл таразысына салып отырады. Жазушы кейіпкерлерінің басты ерекшелігі – әлдебір жаңа дүниеге, пәктілікке, тазалыққа ұмтылуы, поэтикалық асқақ сезімдер мен арманға беріліп, табиғат сұлулығын жүрегімен терең сезіне білген қасиетінде жатыр. Сол себепті, жазушының әр кейіпкері – өзінше бір-бір жұмбақ әлем болып табылады. Кез-келген жазушыға қойылатын негізгі талаптардың бірден-бірі болып – шығарманы, туындыны белгілі бір идеяға бағындыра білу. Оралхан Бөкейұлы реалистік, романтикалық, мифтік желіні қолдану арқылы оқырманға қандайда бір әсер, ой қалдыра алған дарынды жазушыларымыздың бірі.

Жазушы шығармаларының тілінен де ұлттық таным, ерекшеліктер аңғарылады. Көп мағыналы сөздерді, омонимдерді, синонимдерді, антонимдерді, фразеологизмдерді және ауыспалы мағынадағы сөздерді кеңінен қолданған. Бұл дегеніміз, Оралхан Бөкей өз туындыларында ана тілдің бай қазынасын шеберлікпен пайдалана білгендігінің көрсеткіші. Сыншы Т.Тоқбергенов О.Бөкейдің шығармалары туралы «Қос қағыс» атты кітабында: «Жас жазушының сөз саптауы, ой тастауы бөлек. Өзгеге көп ұқсай бермейді. Өздігімен өзгеше болып көрінгісі келеді екен. Даттарлығынан мақтарлығы басым. Қазірдің өзінде сыншы санайтындардың көбін елдендетіп отырған жайы бар», - дейді [4, б.14].

Жазушының «Қар қызы» повесінің көркемдік әдісі жөнінде әдебиет сыншылары арасында әртүрлі пікірлер бар. Мысалы, А. Қодаров повесті философиялық-романтикалық шығарма қатарына жатқызады [5, б.166]. Ал, зерттеуші Ө. Көзбеков повестің реалистік сипатының басым екендігін анықтауда жазушы өз сөзіне жүгінгендігін дәлел етеді. Яғни, ол жазушының шығарма кейіпкері тәрізді тракторшы болып қызмет еткенін тілге тиек етеді [6, б.9]. Повесте жазушының негізгі айтқысы келген ойы тракторшы жігіттердің еңбек жолы емес. Шығарманың идеялық-философиялық ойы тылсым күшке деген сенімі. Сол бір жұмбақ бейнені талмай іздеуі маңызды орын алады. Повестегі жас жігіттердің совхозға шөп жеткізу мақсатымен шаруашылық сапарға шығуы, жол қиындығы реалистік тұрғыдан суреттелген. Нұржанның сол сапарға шыққандығы негізгі мақсаты – шөп жеткізу емес, Қар қызын көру еді. Романтикалық сипат шығарманың Нұржанның Қар қызымен кездесетін тұстарында анық көрінеді [5, б.166]. Алмажан мен қар қызы арасындағы сабақтастық мифтендірілу сипатымен танылады. Автор адамды тәубеге келтірер бірден бір нәрсе табиғат қаталдығы деп түсінеді. Табиғат қаталдығы «Қар қызы» повесінде сюжеттік маңызға ие. Табиғат оқиға желісіне ұдайы араласып отырады. Повестегі кейіпкерлерді оқиғадан оқиғаға қуып отыратын күш – табиғат қаталдығы, табиғаттың алай-дүлей мінезімен бетпе-бет келуі. Мысалы, шөп әкелуге шығып, жолдан адасқан, суыққа тоңған үшеуінің де адамгершілік бет-бейнесі осы сипатта айқындала түседі. Бақытжанның жолдастарынан тығылып құрт жеуі, ал Аманжанның еліре бастауы осыған нақты мысал. Жазушы ойынша, табиғат қаталдығы – қажет нәрсе. Шығармаларындағы басты кейіпкерлердің бірі – Қоңқай шал. Адамдар ортасынан шалғай, табиғат аясында өмір сүруді мақсат тұтқан. Қоңқай қара бастарының пайдасы үшін жүрген адам. Автор табиғатпен біте қайнасып өмір сүруді бірден-бір дұрыс жол деп тапқанымен, адамдар ортасынан бөлек тіршілік етуді дұрыс емес деп санайды. Жазушы пейзаждарынан аңғарылатын жағдай. Оны төмендегі мысалдан көруге болады: «Құлазыған осынау бір түске, бір мінезге қарап тұрып көңілді аяныштың аязы буып, ботадай боздап жылағын келеді, ботадай боздап жылап тұрып, жаратылыстың осыншалық қатыгездігіне налығандай, әлемдегі бүкіл жақсылық пен жамандық атаулыдан безінесің; ақша қардың ортасында меңдей қарайып тұрған жалғыз трактор – аппақ дастарханның үстінде жорғалаған қоңыздай-ақ, қауқарсыз бейшара» [3]. Оралхан Бөкейдің «Қар қызы» повесінің шыншыл шығарма болып түзілуі – автордың көрген-түйгені, өз басынан кешкен оқиғалары әсер еткенінен. Олай дейтініміз – повестегі Нұржан болмысынан авторды айнытпай тануға болады. Егер танығанымыз шын деп сендірсек – осы оқиғаның өз басынан өткендігіне, бір кезде өзінің тракторшы

болғанына тірелеміз. Міне, өмірде түйгендерін қорыту, жинақтау деген осы. Оны романтизм мен реализм тұрғысында жеткізе алу – жазушы шеберлігі.

Жазушының «Біздің жақта қыс ұзақ» кітабына енген «Сайтан көпір» повесін әдебиет сыншылары көркемдік әдісі жағынан реалистік шығарма қатарына жатқызады. «Сайтан көпір бір жағы реалды, бір жағы метафоралық – деп жазады Теракопьян. Ол мұсылман мифологиясындағы адам жанын сынаққа салатын қыл көпір, адал адамдар жалт етіп өте шығатын, ал күнәһарлар тозақ отына құлайтын Сират көпірі тәрізді» [7, б.173]. Романтикалық бастау шығармада кейіпкерлерді бейнелеу ерекшелігінен басталады. Шығарма соңында Аспанның екі аяғы көпірді дүрс-дүрс басып, арғы бетке өтіп бара жатқан сәті биік романтикалық пафоспен бейнеленген.

«Жетім бота» повесінің бас кейіпкері Тасжан асығыс атом ғасырында, өзінің даралығын, табиғатпен байланысын жоғалтып алмауға тырысады. Осы жолда Ақбота жігіттің рухани «қайта тууына» септігін тигізеді. Ақбота – романтикалық бейне. «Жетім бота» повесінде де мифтік желі кездеседі. Повестегі Ақботаның қайтпас сапарға теңіз бетімен кетуі. Ақботаның түсінік-пайымы, өмірге көзқарасы. Оның бүкіл іс-әрекеті мифке негізделген. Сипаты да мифтендірілген. «Жер мен судың түйісер жерін жиектеген бота жетелеген қыз көгілдір көйлек, қос бұрымымен теңізден шыққан судың сұлуындай көрініп көкжиекке сіңеді» [8, б.371].

«Атау-кере» повесі бүкіл адамзаттық мәселерді қозғайды. Повесть оқиғасының басында Еріктің реалистік сипаты басым болса, шешімінде мифтік сипаты байқалады. Қаламгер адамдар өмірін аралар дүниесіне ұқсатады. Еріктің көк басты сонаға айналып кетуі және Қатын суының арғы бетіндегі жұмбақ қыз – символ. Ерікті мифтік бейне ретінде қараудың өзі оның құбылуына байланысты. Бір түрден екінші түрге ауыса алатын – тек миф кейіпкерлері. Повесть соңында Еріктің құбылуына мән бере отырып, бұл повесті «Повесть-миф» деп атауға болады. Повестегі Шал образында романтизм сарыны байқалады. Шығармадағы Шал да, Таған да қоғамда бет алған адамның рухани әлсіреуінен шығудың шығар жолын, амалын табуға тырысады. Бірақ табиғат аясында қалудан басқа жолды көре алмайды. Сондай-ақ шығармадағы Тағанның табиғат туралы ойлары былайша беріледі: «...Табиғат жаратқан алқам-салқам болмайды, ол - өмісе әдемі, өмісе сүйкімді, әрі шыншыл, әрі ақылды, сондықтан да адамдар секілді қателеспейді. Табиғат – мәңгілік тірі, өтірік айтпауды, алдап – арбамауды табиғатан үйрену керек, өйткені ОНЫҢ (табиғаттың) жүрегі таза» [9, б.463]. «Атау-кере» повесінің реализмі жазушының қоғамдық өмірдегі әлеуметтік құбылыстарды заман мен адам, адам мен адам арасындағы күрделі қарым-қатынастарға терең түсіне біліп, оны бейнелей беруінде. Шығарманың негізгі мақсаты – адамзатты ғасыр дертінен сақтандыру. Шығарма бүкіл адамзаттық мәселерді қозғайды. «Атау-кере» повесінде: «Қанжығасы қанданып, олжалы оралған күнді Ерікке көруге жазбапты» [9, б.9], «Еріктің әкесі ер мінезді, ақ көңіл, адал да атпал азамат болғанымен, үй шаруасына салақ» [9, б.12]. Көп мағыналы сөздердің қолданылу мүмкіншілігі сөйлем ішінде айқын көрінеді. *Аспанмен таласқан заңғар асуды бауыздай бауырлап кетер қолдың тамырындай сан ирек, сан тарау соқпақты қуалап құлдай бастаған. Астындағы жол жорғасы бар көкбестінің алғашында құлағының түбі ғана жіпсіп еді* [9, б.8].

Әдебиеттер тізімі:

1. Әдебиеттену терминдер сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1998. – 380 б.
2. Қаратаев М. Стилль, зерттеу принциптері \ \ Кітапта: Стилль сыры. – Алматы: Ғылым, 1974. – 335-357 бб.
3. Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1994. -1т.-496 б.
4. Жанұзақова Қ.Т. Оралхан Бөкеев прозасындағы романтизм. Алматы: 1999 ж.
5. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1983. -Т.2.-456 б.
6. Қодаров А. Романтизм вчера и сегодня \ \ Простор.-1985.-№10 – 163-168 с.
7. Тоқбергенов Т. Қос қағыс. Алматы, 1981. – 219 б.
8. Біздің жақта қыс ұзақ. 371 б.
9. Бөкеев О. Қайдасың қасқа құлыным? Алматы: 1973 ж-14 б.

Сніжана Беляєва
(Тернопіль, Україна)

СУСПІЛЬНЕ МОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ: СТАНОВЛЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА ЗАКОНОДАВЧА БАЗА (НА ПРИКЛАДІ «HROMADSKE.TV»)

Актуальність дослідження. Останні події в Україні змусили нас по-новому розставити існуючі пріоритети. Суспільство завжди бажає бути обізнаним у змінах, які відбуваються у державі, особливо у період інформаційної війни, тим більше, що її веде проти нас сусідня держава, а не власний уряд. Громадяни втомилися від постійної заангажованості українських телеканалів, некомпетентності журналістів у висвітленні окремих питань. Тема громадського мовлення в Україні – явище, яке може зіграти значну роль у відродженні народу. Чути про спроби створення громадського телебачення в Україні, яке давно вже зайняло свою нішу в країнах Західної Європи та Америки нам довелося уже не раз. Особливістю даного виду телебачення є його незалежність від уряду та приватного бізнесу. Інформаційна наповненість каналу розрахована на подання відомостей, які є не лише цікавими для переважної більшості мешканців країни, але й максимально корисними та правдивими. Події Революції Гідності проставили перед оновленим суспільством завдання закріпити демократичні принципи функціонування органів державної

влади та забезпечити дотримання прав та свобод кожного громадянина. Сьогодні час закликає відмовитися від державних телерадіоорганізацій, та здійснити всі необхідні кроки до створення в Україні ефективної, прозорої системи суспільного мовлення, яка б відповідала загальноєвропейським стандартам та виконувала б роль об'єктивного та неупередженого інформатора суспільства, гаранта підконтрольності влади громадянам, прозорості прийняття найважливіших для країни рішень, вільного обміну ідеями та поглядами.

Актуальність дослідження визначається провідною роллю засобів масової інформації, зокрема телерадіомовлення у суспільних процесах. Завдяки прийняттю відповідного законопроекту **щодо Суспільного телебачення і радіомовлення в Україні нарешті з'явиться мовник, який буде незалежним від олігархів, від держави і від Кабінету Міністрів.** Таким чином, це позбавить державу від будь-якого впливу на неї. Щоб назвати українське суспільне мовлення повноцінним суб'єктом комунікації потрібно глибше проаналізувати його, враховуючи усі аспекти його діяльності. Цей шлях в Україні лише розпочинається, тому його подальший розвиток, на даний час, є актуальним. Громадянська ініціатива журналістів зі створення українського громадського медіа - «hromadske.tv, як новий вид ЗМІ користується неабияким попитом та довірою значної частини населення. Саме тому, його розвиток та діяльність, що досліджується в роботі, залишається актуальним питанням не лише для вітчизняного журналістикознавства, а й для практичної журналістики.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі порівняльного аналізу, який спирається на вивчення та узагальнення досвіду суспільного мовлення у демократичних державах проаналізувати діяльність громадського мовлення в Україні, а також виявити оптимальні шляхи розвитку громадського телебачення на прикладі «Hromadske.tv».

Для реалізації мети дослідження ставляться такі **завдання**:

1. Дослідити сучасні уявлення про історію розвитку суспільного мовлення у світі.
2. Проаналізувати законодавчу базу, на основі якої розвивалося громадське мовлення зарубіжних країн.
3. Розглянути приклади громадського телебачення країн-членів Євросоюзу.
4. Простежити хронологію розвитку громадського мовлення в Україні.
5. Проаналізувати українське законодавство, яке регулює та забезпечує сферу телебачення в Україні.
6. Сформулювати основні засади та принципи, на яких створюється громадське телебачення.
7. Дослідити ініціативу створення, функціонування, та діяльність «Hromadske.tv».
8. Виявити проблеми та перспективи розвитку каналу громадського телебачення.

Наукова новизна дослідження: Вперше на сучасному етапі буде вивчена діяльність новоствореного засобу громадського мовлення «Hromadske.tv». Внаслідок цього будуть розширені та уточнені її основні аспекти функціонування та визначені негативні і позитивні фактори. Це надасть можливість з нової точки зору розглянути специфіку та напрямки подальшого розвитку інформаційної політики, що сприятиме її загальному удосконаленню. Вивчення українського досвіду збагатить міжнародну наукову дискусію про природу та особливості формату громадського телебачення в країнах Центральної та Східної Європи.

Теоретичне значення роботи полягає у: з'ясуванні закономірностей розвитку суспільного мовлення у розвинених країнах, також його досвід в Україні.

Практичне значення роботи: Розроблені методичні рекомендації нададуть можливість обґрунтованої та цілеспрямованої корекції політики громадського телебачення; забезпечать позитивний вплив на неї; покращать рівень об'єктивності представленої інформації, що, загалом і в цілому, сприятиме ефективнішому функціонуванню суспільного мовлення сучасності.

Результати дослідження. Суспільно-політичні зміни в державі, перемога українського народу у виборюванні свободи й обрання нової української влади ставлять перед усіма нами питання про закріплення здобутків демократії та свободи слова. Одним із таких кроків є створення Суспільного телебачення України та перехід до незалежного суспільного мовлення. Реалізація такого проекту має стати однією з надійних гарантій остаточного припинення практики закритого прийняття суспільно значущих рішень державною владою та нав'язування народу викривленої чи дозованої інформації.

Суспільне телебачення та радіомовлення має слугувати інтересам усього суспільства, а не тих чи інших політичних груп впливу, широко представляти інтереси усіх соціальних, релігійних та культурних верств громади. Саме таке телебачення покликане започаткувати створення в Україні справді незалежних ЗМІК європейського рівня, які зможуть забезпечувати громадян України правдивою та повною інформацією, слугуватимуть запорукою формування відкритого громадянського суспільства у країні.

Засоби масової інформації і комунікації посідають особливе місце у системі інститутів громадянського суспільства. Інформуючи про події у світі та в державі, про політичне і громадське життя, вони впливають на формування поглядів людей, громадської думки, яка є важливим інститутом демократичної системи врядування й ознакою функціонуючої «сфери відкритості». Формування громадської думки — найважливіша функція ЗМІК з погляду громадянського суспільства. Аби ЗМІК впливали на формування громадської думки, потрібно, щоб населення ними користувалось. Одним із основних засобів масової інформації у світі, в тому числі й Україні, є телебачення. Телевізор та радіо є практично в кожному домі, і плата за користування ними порівняно невелика, тоді як придбання чи передплата газет дошкуляє сімейному бюджету пересічного українця. Опитування «Соціс-Геллап»

показали, що 68% жителів України отримують інформацію про соціальні та політичні події саме з телевізійних програм, 22% — з радіо й лише 10% — із газет та Інтернету.

Україна вступає в найважливіший період новітньої історії її державотворення. Після подій «помаранчевої революції» перед оновленим суспільством стоїть завдання закріпити демократичні принципи функціонування органів державної влади й забезпечити дотримання прав та свобод кожного громадянина. Одним з основних іспитів на справжню відданість демократії, що їх має скласти влада, буде її ставлення до засобів масової інформації.

Сьогодні вимогою часу є відмова від державних телерадіоорганізацій як інструментів авторитарної системи й здійснення необхідних кроків до створення в Україні ефективної, прозорої системи суспільного мовлення, яка б відповідала загальноєвропейським стандартам і виконувала б роль об'єктивного, неупередженого інформатора суспільства, гаранта підконтрольності влади громадянам, прозорості прийняття найважливіших для країни рішень, вільного обміну ідеями й поглядами.

Запровадження в Україні проектів суспільного мовлення вимагає комплексного підходу до вирішення існуючих проблем. На нашу думку, важливу роль у їх реалізації могли б зіграти такі заходи:

- комплексний аналіз щодо можливості запозичення успішного закордонного досвіду (як відомо з практики Чеської Республіки, моделі законодавств західноєвропейських країн не завжди є прийнятними для країн Східної Європи);
- послаблення надмірного залучення ЗМІ до політичного процесу, що перетворило їх з інструмента демократії на інструмент політики (приміром, у Франції цю проблему було вирішено шляхом заборони передвиборної реклами та інших форм агітації на телебаченні, за винятком дебатів між претендентами на посаду президента);
- дослідження різних додаткових можливостей забезпечення фінансової незалежності суспільних ЗМІК (якщо населення не платить за користування телебаченням, то реальним джерелом фінансування залишається держава та комерційна реклама, а це криє в собі загрозу втручання приватного інтересу в діяльність суспільних ЗМІК та ймовірність витіснення соціально важливих і просвітницьких програм рекламою);
- дослідження можливостей і гарантій прямих іноземних інвестицій (з огляду на польський досвід і наявність відповідної успішної практики деяких українських ЗМІК);
- детальна розробка закону, який би регламентував визначення, гарантії діяльності, механізми функціонування, джерела фінансування, незалежність діяльності й необхідні переваги суспільних ЗМІК перед "ангажованими" (зокрема викликає інтерес пропозиція щодо реформування законодавства про ЗМІК, поділ видів друкованих видань);
- суспільні ЗМІК засновуються особами, які безпосередньо в них займаються журналістикою. Фінансування здійснюється за рахунок передплати, реклами, бюджетних дотацій, реалізація — у роздріб;
- ЗМІК державних органів і органів самоуправління засновуються для оприлюднення лише офіційних документів і повідомлень, роз'яснення рішень, поширення інформації про роботу державних органів;
- у партійних ЗМІК фінансування здійснюється за рахунок партійної каси, передплати і розповсюдження у роздріб;
- у приватних виданнях фінансування здійснюється засновниками за рахунок прибутків від продажу в роздріб і передплати;
- рекламні видання публікують лише рекламу та комерційну інформацію. Політична реклама в них має бути заборонена.

Висновок. Підсумовуючи сказане вище, можна констатувати, що в Україні нині відсутні основні передумови для стабільного й ефективного функціонування суспільного мовлення: плюралізм ЗМІ; правове регулювання діяльності громадських ЗМІ; економічна незалежність органів суспільного мовлення.

Література:

1. Аналіз сучасного стану телебачення та радіомовлення України / URL: <http://www.nradatvr.kiev.ua/return3.htm>
2. Варениця О. П. Суспільне мовлення в Україні: вплив на свідомість / О. П. Варениця // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2011. – № 105. – С. 37-40.
3. Демченко В.Д. Людина і країна як об'єкт українських теленовін // Українська журналістика в контексті доби. Всеукраїнська практична конференція. Львів, 2004. С. 381-384
4. Кирич І. Суспільне мовлення у сучасних медіасистемах і теоріях медіа / І. Кирич // Медіапростір : збірник наукових статей [із соціальних комунікацій] / ред. рада: Н. Поплавська, І. Крупський, О. Александров [та ін.]. – Тернопіль : ТНПУ, 2014. – [Вип. 5]. – С. 54–58.
5. Крутько О. ЗМІ України: аналіз сучасності: (на матеріалі фахових видань України XXI ст.) / О. Крутько // Харківський вісник. – 2011. – №1/2. – С. 44-48.
6. "Культура мови - культура нації": [матеріали II Всеукраїнського науково-практичного семінару для працівників загальнонаціональних та регіональних ЗМІ] // Журналіст України. – 2011. – № 4. – С. 9-11.
7. Макарський О. Громадське телебачення в Україні / Олександр Макарський // Журналіст України. – 2013. – № 6. – С. 40–44.

8. Невмержицька О. Перспективи розвитку суспільного мовлення в Україні / Олена Невмержицька // Актуальні проблеми суспільства : збірник наукових праць / за ред. М. Чепіль. – Дрогобич : ДДПУ ім. Івана Франка, 2012. – С. 82-92. – Бібліогр. в кінці ст.
9. Передбачення для журналістики на 2015 рік: прогнози американських експертів про те, що чекатиме журналістику цього року // Журналіст України. – 2015. – № 2. – С. 12–15.
10. Черемних В. Як починалося українське телебачення / Віра Черемних // Журналіст України. – 2012. – № 7. – С. 10-13.

Науковий керівник:

канд. наук із соціальних комунікацій, Решетуха Тетяна Василівна.

Ақерке Бескемер

(Астана, Қазақстан)

АУДАРМА ПРОЦЕСІНІҢ НЕГІЗГІ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ: ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ МОДЕЛЬ

Аударма модельдері әдетте әрекеттердің үздіксіз жалғасын баяндау үшін қолданылады. Аталған уақытта ең көп таралған аударма модельдерінің қатарына семантикалық, ситуативті (денотативті, формальді), трансформациялық, психолінгвистикалық, коммуникативті және ақпараттық модельдер жатқызылады [1; б.97].

Аударма модельдерінің әрқайсысы оның жеке бір бөлігін сипаттайды; бұл кезде модель аппараты аудармашының әрекеттері сол модельдің талаптары мен қарарларына сәйкес жүргізілуін қадағалайды. Сол секілді модельдердің көбісі аударманы сызба не кесте түрінде бейнелейді; бұл сызбалар фазалар мен кезеңдерден тұрады және аударма мәтінінің жасамдалуындағы операциялардың ілеспелілігін анықтайды да тілдік бірліктердің бара-барлығы мен жалпы мәтіннің тұтас дәлдігіне қол жеткізуге мүмкіндік туғызады. Міне осы қасиеті модельдерді аударманың тәсілдері мен түрлерінен айрықшалап тұрады.

Аударманың қандай да бір нақты түрін сипаттау үшін модельдердің кез келгені негізгі, тіпті қалаулы болып саналуы мүмкін. Көркем әдеби туындының аудармасы аудармашылық модельдердің негізгі үш түрін қамтиды. Олар: семантикалық, ситуативті және коммуникативті [2; б.198].

Аударманың трансформациялық моделі. Аударманың трансформациялық моделі (теория) Н.Хомскийдің трансформациялық грамматикасына сүйенеді. Трансформациялық грамматика лексемалардың жалпылығы және негізгі логикалық-синтаксистік байланыстарымен сипатталатын синтаксистік құрылымдардың туындауы ережелерін қарастырады. Трансформациялық грамматикаға сәйкес синтаксистік құрылымдардың барлық мүмкін түрлері логикалық-синтаксистік қатынастары айтарлықтай жеңіл көрінетін қарапайым, ядролық құрылымдардың шектелген санына дейін қысқартылуы мүмкін [3; б.56]. Мәселен, А.Д.Швейцер, мынадай мысал келтіреді: ағылшын тіліндегі ядролық құрылым ретінде қарастырылып отырған John hit Bill сөйлемінен трансформалардың айтарлықтай түрлерін жасап шығаруға болады:

Bill was hit by John.

John's hitting Bill.

Bill's being hit by John. ;

The hitting of Bill by John.

It was John who hit Bill.

It was Bill who was hit by John.[4;б.87].

Немесе басқа бір мысалды алайық егер «Бала оқып отыр» сөйлемін ядролық құрылым ретінде алсақ, (предикативті құрылым «әрекетті орындаушы – әрекет»), онда трансформациялық грамматиканың ережесіне сәйкес одан келесі туындыларды шығаруға болады «Баланың оқуы», «Оқып отырған бала», «Баланың оқығаны», және бұлардың барлығында «әрекетті орындаушы-әрекет» негізгі қатынасы сақталып қалған. В.Н.Комиссаровтың нұсқауынша, құрамын жасамдайтын бірліктердің формасы жағынан айырмашылықтары бар бұл трансформаларда мазмұн тұтастығы сақталған. Жай құрылымдардан ядролық құрылымдардың айырмашылығы оларда мағыналық байланыстар әрдайым нақты және дәл көрінеді: зат әрдайым зат есіммен беріледі, ал процесс әрдайым етістікпен сипатталады, субъект әрқашан бастауыш болып көрінеді, ал объект толықтауыштың қызметін атқарады, бір сөзбен айтқанда, жай құрылымдарды ядролық құрылымдарға ауыстыру процесі әуелгі мәтіннің грамматикалық және семантикалық категориялары арасындағы біртұтас сәйкестіктердің орнатылуы немесе грамматикалық құрылымдардың бірмағыналы интерпретациялануына қол жеткізу тәсілі болып табылады.

Аударманың трансформациялық теориясының ережелеріне сәйкес аударма процесі негізгі үш кезеңнен тұрады: 1) сараптау кезеңі – түпнұсқаның құрылымдары (жай) ТТ ядролық құрылымдарына өзгертіледі, яғни түпнұсқа тілінің шегінде трансформациялар жүзеге асады; 2) ауыстыру кезеңі – ТТ ядролық құрылымының оған балама АТ ядролық құрылымымен өзгерту (тіларалық трансформация); 3) синтездеу кезеңі немесе қайта жасамдау – АТ ядролық құрылымы АТ жай құрылымына, яғни мәтіннің негізгі құрылымына көшеді. Соңғы кезеңге қатысты есте тұтатын жайт, кез келген тілдің қорында кездесетін нұсқалар, синонимдес бірліктердің өз арасында стилистикалық айырмашылықтары болғанымен, олар аударма тіліне әуелгі қалпында көшірілуі мүмкін, сондықтан АТ ядролық құрылымын АТ жай құрылымына қайта жасамдау кезеңінде стилистикалық шектеулер пайдаланылуы тиіс. Аталмыш модельге өз пікірін

білдірген А.Д.Швейцер Ю.Найданың мысалын келтіреді. Оның ойынша, аудармашының әрекеті өзінді тасқыны көп не ең терең жерінен кесіп өтудің орнына, жағаны бойлай жүріп, ең қауіпсіз жерді айналыс жолмен табатын саяхатшының әрекетімен бірдей болады[9;54]. А.Д.Швейцер нақты аударманы жүзеге асыру үшін трансформациялық модельді қолданудың мысалын келтіреді. Әуелгі мысал ретінде ағылшын тіліндегі *The White House pressurized the Senate into reconsidering its decision* сөйлемі алынады. Кері трансформация әдісі арқылы екі ядролық құрылым алынады: *The White House pressurized the Senate. The Senate reconsidered its decision*. Осы кезеңде бұдан әрі аса құнды ақпаратты жоғалтып алу қаупі туындайды: яғни екі ядролық сөйлем арасындағы мағыналық байланыс жоғалып кетпеуі керек (себеп – салдар). Мұндайға жол бермеу үшін, ядролық сөйлемдерді бір күрделі сөйлемге айналдырамыз, олардың арасындағы мағыналық қатынас жалғаулықтар, есімдіктер мен өзге де синтаксистік құралдардың көмегімен қамтамасыз етіледі. Нәтижесінде біз төмендегі сөйлемдердің біріне қол жеткіземіз:

- 1) *The White House pressurized the Senate and it reconsidered its decision.*
- 2) *The White House pressurized the Senate so that it should reconsider its decision.*

Бұдан әрі аударманың келесі кезеңі орындалады – ауыстыру кезеңінің нәтижесінде келесі нұсқалардың біріне ие боламыз (контекстке байланысты):

- 1) Белый дом оказал нажим на сенат, и тот отменил свое решение.
- 2) Белый дом оказал нажим на сенат, чтобы тот отменил свое решение.
- 1) Ақ үй сенатқа қысым жасады да, ол өз шешімін өзгертті
- 2) Ақ үй сенаттың өз шешімін өзгертуі үшін қысым жасады[5; б.876].

Мұндай нұсқалардың соңғы болуы міндетті емес. Аталмыш жағдайда біз жартылай ядролық деңгейде тұрмыз. Бұдан әрі аудармашы контексті, мәтіннің стилистикалық ерекшеліктерін есепке ала отырып, ТТ жай құрылымдардың баламалылығын барынша дәл беру үшін, АТ қосымша өзгертілген құрылымдарды жасамдайды деп күтіледі. Аудармалық әрекетті зерттеу үшін трансформациялық модельдерді пайдалану аса пайдалы деп саналады. В.Н.Комиссаров аталмыш модельдің келесі артықшылықтарын алға тартады:

1) трансформациялық теория араларында барабарлық қатынастары бар әртүрлі формаларды салғастыра зерттеуге баса ден қояды, бұл өз кезегінде нақты екі тілдің арасындағы аудармалық қатынастардың жүйесін сипаттауға мүмкіндік беретін теориялық базаны құруға мүмкіндік береді;

2) трансформациялық модель аудармалық трансформациялардың әртүрлі түрлерін анықтауға мүмкіндік береді;

3) аударма процесін тілдің өз ішіндегі трансформациялармен байланыстырудың айтарлықтай пайдасы бар, өйткені АТ сәйкестіктері жоқ шетел тіліндегі аудармалық құрылымдарды аудару барысын түсіндіруге мүмкіндік береді. Мәселен, ағылшын тіліндегі *She is a poor letter-writer* құрылымының орыс не қазақ тілінде мүлдем сәйкестігі жоқ. Аударма процесінің алғашқы сатысында бұл құрылымды сол тілдің өз шегіндегі ядролық құрылымға айналдырады: *She writes letters poorly*.

Екінші сатыда ТТ-дағы ядролық құрылымды АТ ядролық құрылымға айналдыру жүзеге асады: «Она пишет письма плохо», «Ол хаттарды нашар жазады». Содан кейін АТ ядролық құрылымды аударма тілінің жай құрылымына айналдыру процесі орындалады: «Она не умеет писать письма», «Ол хат жаза алмайды». Сонымен бір мезетте, аударманың кез келген өзге моделі секілді трансформациялық модельдің де өз кемшіліктері бар. Олардың қатарына мыналар жатқызылады:

1) трансформациялық модель аудару процесінің үшінші сатысында мүмкін трансформалардың ішінен нақты қайсысын таңдау керектігін түсіндірмейді (өйткені осы модельге сәйкес, трансформациялар әртүрлі тілдердің шегінде орындалады, сәйкесінше бастапқы және соңғы құрылымдар бірінен бірі мүлдем тәуелсіз болады);

2) трансформациялық модель ұқсас құрылымдарға келтірілмейтін құрылымдардың арасында барабарлық қатынастарының қалыптасу процесін түсіндіре алмайды: *The split in the Democratic Party elected Lincoln*. «В результате раскола в демократической партии к власти пришел Линкольн», «Демократиялық партияда келіспеушіліктердің пайда болуы салдарынан билікке Линкольн келді».

3) трансформациялық модель *Fragile* – «осторожно, стекло», «абайлаңыз шыны» секілді құрылымдар арасындағы барабарлық процесін түсіндіре алмайды. А.Д.Швейцердің пікірінше, өзеннің арғы бетіне өту мүмкіндігі бар жерден айналма жол іздеудің мүлдем мәні жоқ. Толықтай алғанда, осы модель туралы сөз қозғағанда, А.Д.Швейцер грамматикалық трансформациялар расында әуелгі мәтінді семантикалық сараптаудан өткізудің тәсілдерінің бірі ретінде қызмет атқаратындығын атап көрсетеді, ол сол секілді соңғы тіркесті құрастыру формаларының бірі ретінде де көрінеді. Өйтсе де аударманы тек қана грамматикалық трансформациялармен шектеу дұрыс емес, өйткені аудармада сол секілді лексикалық – синтаксистік ауыстырулар, семантикалық модификация және ситуативті – прагматикалық факторлармен шартталған. Сонымен, трансформациялық аударма моделі әмбебап сипатқа ие бола алмайды, өйткені оның мүмкіндіктері шектеулі саналады [6; б.43].

Әдебиет:

1. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. – М., 1973.
2. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М., 1983
3. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М., 1974
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975
5. Алимов В.В. Теория перевода. – М., 2005
6. Жақыпов Ж.А. Аударматанудың аңдатуы. – Алматы, 2004

Абдувахоб Вахидов
(Самарқанд, Узбекистан)

ОЙИДЭ ТАЪЙИНЭ ЈОФТЭ КАЛЕМОТЭ МЌҚОБЕЛМАЪНО ДАР ЗАБОНЭ ФОРСИ

Бахшэ лбгатшеносийэ форси несбатэ дигар бахшхойэ сбханшени дар тадқиқ ва омузеш бахшэ јадид будэ, дар даҳсолейэ авохер деққатэ бламоро биш аз пиш јелав герефтэ. Ин аст кэ дар мақолевб ресолехойэ солхойэ пасин паҳлухойэ мбхталевэ ин бахш мавридэ барраси қарор герефтэ. Мақолевб ресолехойэ мазкур баробарэ һаллу фаслэ мавзуйхойэ қавойеди, һамчбнин, тадқиқэ хосиятэ лбгавийэ осорэ нависандеву шоэронро нез дар бар герефтэ буданд, кэ самтб равандэ онһо биштар бэ дойирейэ тадқиқэ хосиятэ лбгави-маъноий равонэ гардидэ буданд. Зиро табиатб хосиятэ калемот маҳз дар ҳамин зинэ рбвшантар зоҳэр мигарданд. Аз ин леҳоҷ, бэ наҳбстмбһақеқоне ин бахш ресолехойэ Л.С.Пейсикуф, Йу. А.Рубинчик, А.Ф.Баришникуф, И.К.Овчинникуфо, Чхеидзэ, А.Қуронбекуф ва дигаронро митавон ном ббрд.

Оламоийэ мазкур дар ресолевб мақолехойэ хбд роје' бе хбсусиятхойе пбрмаъноийе мбродефи, ҳамшакли ва мбқобелмаъноийэ калемот андишэ кардэ, баҳрэ ҳаллб фаслэ паҳлуҳхойе норбвшанэ бавойедэ он чанди аз фэкрб мблөһезехойэ элмийе хишро эброзб доштанд. Аммо бойад тазаккбр дод, ке бархи аз масойэл, алалхбсуь, тадқиқэ таъинэ јофте калемотэ мбқобелма'но дар сбханшенисийэ форси чбн мавзуйэ элмий қарорэ хишро пайдо накардэаст.

Дар сбханшенисийэ Аврупо ин масойэл несбатан биштар ва ҳамајонебе мавриде омузешэ элмий қарор герефтэ. Натијейэ ин сбботкорист, ке чандин ресолевб асархойэ јудогонэ ойд бэ калемотэ моқобелмаъно бэ мейдон омаданд. Дар пайравийэ сбханшенисийэ Аврупо бламойэ рус баҳрэ ҳаллэ мбаммо камарэ һэммат бастэ, бархи аз паҳлухойэ норбвшане онро ҳал намуданд. Дар ин фоселэ лбгатэ калемотэ мбқобэлма'но бэ нашр расид ва моһақққон йек нав'э таъйине јофтэ калимотэ моқобелмаъноро пишкашэ бмбм карданд, кэ корбастэ он дар сбханшенисийе форси низ аз фойеде холй нист. Аз ин бо'ес, эјмолан хостим чанди аз фэкрб мблөһезотэ ходро дар ин мавзуйэ эброз созим. Калемотэ мбқобелмаъноро дар сбханшенисийэ Аврупо antonim гуйанд ва дар форси зидма'но, мбқобелмаъно мбродефэ ин лбгат аст. Калемотэ хбрд – ббзбрг, дур – наздик, чап – рост, солем шодан – мариз гаштан, мбҳаббат – нафрат ва амсоли он. Дар байнэ ақсомэ нбтқ калемотэ мбқобелмаъно биштар дар сефат ва кейд зоһер мигарданд: хуб – бад, ббланд – паст, тиз – оҳестэ, кам – бэсийор ва ғайрэ. Калемотэ зидмаъноийэ сефати ғейр аз калимотэ хоссэ, ҳамчбнин, бо пасвандхойэ зидмаъно низ (чун: бо, би, но) бе мейдон миойанд: боақл – биақл, боэнсоф – нознсоф ва ғайре. Мбтаассефонэ, на һамэ вақт калемотэ бо ин пасвандхо руҳдодэ, зидмаъно хоҳанд шуд. Инро бо оварданэ селселейэ мбродефотэ онхо митавон озмуд. Чун, боқбват (қави, зур) – биқбват (за'иф), јондор (зендэ) – бијон (мбрде) ва ғайрэ.

Калемоти, кэ энкорэ мокаррарио эфодэ намудэ, маъноийе јадидэ лбгави касб накардеанд, калемотэ мбқобелмаъно нахоҳанд шбд. Чбнокэ, ҳарчанд калемотэ дафтардор ва бидафтар аз як ришэ бо пасвандхойэ моқобелмаъно сохтэ шбдеанд, зидмаъно нистанд. Зиро дар онхо на маъноийэ лбгавийэ јадид, балкэ энкоре мбкаррарий паид астб халоь.

Калемотэ зидма'ноийэ сефати – одатан, маъноийэ ҳажм (ббзбрг – хбрд, ббланд – паст), ҳолат (гарм – сард, јавон – пир), хосият – хбсуьийат (ббздел – далир, боақл – дивонэ), шакл (рост – кай), та'м (ширин – талх) ва ғайреро эфодэ минамойанд. Калемотэ моқобелма'ноийэ қайди низ маъноийэ зиринро эфодэ микбнанд: Макон ва масофэ (ин су – он су, дур – наздек), замон (дируз – фардо, аввал – охэр), ҳолат (оҳестэ – тиз), меқдор (кам – бесийор) ва ғайре.

Калемотэ мбқобелма'ноийэ эсми низ чандон кам нистанд: далири – ббздели, шарқ – ғарб, шемол – јануб, баҳор – пойез, тобестон – земестон, шаб – руз, собх – шом ва амсолэ он. Дар қабатэ лбгавийэ феълхо низ калемотэ зидма'но хили фаровонанд. Онхо хбсуьан калемотэ мбқобелма'ноийэ хосэ аломатхойианд, кэ аз кейдб сефат чун асосхойэ фе'ли корбаст гардидеанд: васиь кардан – танг намбдан, зейод намудан – кам кардан, тиз рафтан – оҳестэ рафтан ва амсолэ онхо. Ғейр аз фе'лхойэ зекршбдэ, фе'лхойэ мбқаррарийи низ мавјуданд, кэ мбқобелмаъноийанд: рафтан – омадан, даромадан – баромадан, баромадан – фаромадан ва дегархо.

Мас'алейэ мбҳемэ паҳлуийэ норбвшане калемотэ мбқобелмаъно таъинэ јофте онхост. Несбатэ набуданэ мизонэ асоси дар баъзи маворед энкорэ мбкаррари бэ сэфатэ калемотэ мбқобелмаъно бэ қалам додэ шбдаанд. Монандэ: рафтан – нарафтан, дафтардор – бидафтар ва ғайре. Аз ин бо'ес, дақиқсозийэ мизонэ јофтэ калемотэ зидмаъно дар элмэ сиханшенисийэ форси мбфид хоҳад ббд.

Дар сбханшенисийэ бмуми, алалхбсуь, Аврупо мизонэ асоси-марказийэ мантиқийэ калемеҳост. Марказэ мантиқэ – нбқтейэ мобайнийэ қтбхойэ калемотэ мбқобелма'ност.

Масалан: марказэ мантиқиро бо аломатэ шартийэ М митавон қайд намуд.

Дар ин сурат чбнин ҳодесот рух хоҳад дод: калемотэ ифодекбнандейэ кимат: хуб (4) – ғайреқаноатбахш (2), несбатэ рақамэ қаноатбахш (3), замон; шаб ва руз несбати калемотэ собх ва шом, масофэ: ббландй ва пастй несбатэ калимайэ ҳамворэ маркази мантиқи бе һесоб миваранд. Калимотэ эфодекбнандейэ марказэ мантиқийе калемотэ мбқобелмаъно одатан ҳолатэ мбътаделиро эфодэ минамойанд. Меқдорэ намак аз ҳолатэ мбътадели кам бошад, бинамак ва агар зейод бошад, шур гуйанд. Аз ин бо'ес, агар аз дидгоҳэ марказэ мантиқи назар афканим, пас маълум мигардад, кэ јофтхойэ калимотэ дируз – эмруз, эмруз – фардо, земестон – баҳор, по'из-тобестон зидмаъно нистанд. Зиро дар јофтхойэ калимотэ мазкур марказэ мантиқи диде намишаванд. Агар једдан ба марказэ мантиқи негарим, пас дируз

бо фардо, баҳор бо по`из, тобэстон бо земестон мотақобелмаънойанд. Инро бо нақшейэ зейл митавон нешон дод:

	М	
дируз	эмруз	фардо

Муносебатэ калимотэ гўзашта – эмруз – оянда, гарм – мўътадел – сардро низ бэ тариқэ нақшейэ боло митавон нешон дод. Дар баъзи маворед қўтбнойэ мўхталефро селселейэ калимеҳо нешон мидеҳанд: аъло (хили хуб) – хуб – (қаноатбахш (М)) – ғайреқаноатбахш – неһойат бад. Инро бэ тариқэ зейл дар нақшэ акс хоҳим кард:

	М		
Аъло	хоб	бад	нэҳойат бад

Дар ин мавореди мўтобекэ маъни калимотэ аз марказ баробар тақсимшавандэ бейнэ хўд жофтҳойэ мўкобелма`норо ташкил микўнанд.

Мўносэбатэ мўкобелейэ калимеҳойэ эфодекўнандейэ фаслҳойэ солро бо чўнин нақшэ митавон нешон дод.

	тобестон	
баҳор	М	по`из
	земестон	

Дар ин нақшэ баҳор бо по`из, тобестон бо земестон мўкобелмаънойанд. Аз нақшэ бармиояд, ке дар мўносебатэ баҳор бо тирамоҳ – тобистон дар мўносибати тирамоҳ бо баҳор – земестон, дар мўносебатэ земестон бо тобестон – баҳор ва дар мўносэбатэ тобэстон бо земестон – по`из марказэ мантиқи мишаванд. Калимотэ қўтбҳойе олам- шарқ, ғарб, жануб, шемол ва шабонеруз- руз, шаб, шом, собҳро низ бо нақшайэ боло митавон нэшон дод.

Дар забон калемеоии низ мавјуданд, ке марказэ мантиқи надоранд. Бэ монандэ: қаһқаһэ – фарйод, хандэ – герйэ. Аммо ҳолатэ мўътадели дар калимотэ мазкур мавјуд аст. Ин нахандэдан, герйэ накардан аст. Дар ин гунэ вазъийат бэ сефатэ марказэ мантиқи вазъийатэ ғейрелесони – ҳолатэ воқеийро бояд дар назар дошт.

Мўносебатэ таъоди нафақат бейнэ калимеҳо, инчўнин, бейнэ калимэ ва воҳеднойэ мајози нез воқеъ мигарданд: фавтидан – бэ дунйо омадан, хандидан – оби дидэ рихтан ва ғейраҳо.

Ҳамин тариқ, че тўври ке гўфтехойэ болойи гўвоҳ мидеҳанд, дар забон маворидэ мавјуданд, ке мизонэ дақиқэ мўносебатэ калимаҳойэ мўтақобелмаъноро эфодэ миконанд ва онро бо эстелоҳэ «марказэ мантиқи» ном мибаранд. Аз ин ру, минбаъд корбастэ мизонэ мазкур дар сўханшеносийэ форси баройэ бартараф сохтанэ мўхолефатҳо дар та`йинэ калимотэ мўкобелмаъно саҳмгўзор хоҳад шўд.

Феҳрасте адабийот:

1. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. М., 1975.
2. Барышников А.Ф. Лексикология и фразеология персидского языка. 1982.
3. Куранбеков А. Форс тили лексикологияси. Тошкент, 2009.
4. Рубинчик. Современный персидский язык. 2012.
5. Овчинникова И.К. Учебник персидского языка. 2001.
6. Иванов В.Б., Гладков Е.Л. Учебник персидского языка. 2004.

Альона Дзундза
(Ивано-Франківськ, Україна)

ЭМОТИВНІСТЬ В ТРАГЕДІЇ В. ШЕКСПІРА «КОРІОЛАН»

Мовні засоби стилістики досліджували велика кількість вітчизняних та зарубіжних науковців. Вагомий внесок у розробку даної проблеми здійснили: І. В. Арнольд, Н. Д. Арутюнова, І. Р. Гальперін, Л. М. Киричук, В. А. Маслова, Л. І. Мацько, І. П. Павлючко, Т. М. Сіндєєва, В. І. Шаховський та багато інших.

Звертаючись до Л. І. Мацько, слід зазначити, що мова надає в розпорядження мовлення цілу низку елементів зі стилістичними можливостями і потенціями. Стилістика мовлення – це засоби виразності і прийоми їхньої організації, різноманітні стилістичні фігури: семантичні зміщення і нашарування, перенесення значень, повтори, комбінації, логіко-смыслові переходи до різних видів аргументації та експресивності. У рамках цього підходу, висвітлюється той факт, що саме мовлення породжує текст, тобто мовлення і є текстом. Таким чином, дослідження та вивчення стилістики мовлення, знаходить своє відображення в тексті [9, с. 29].

Як стверджує О. І. Горшков, стилістика тексту – це центральний, головний, визначальний розділ стилістики, адже саме в тексті реалізується вживання мови. Окремі члени мовної структури утворюють одне і якісно нове ціле, тобто саме в тексті виявляється сутність вживання мови. Стилістика тексту вивчає загальні і конкретні закономірності організації мовних одиниць, що підлягають ідейно-змістовій,

функціональній та композиційно-структурній єдності тексту. Стилїстика тексту вивчає текст як явище мовного живання, у всій складності його внутрішньої структури і в нерозривному зв'язку немовного змісту і його мовного вираження [3, с. 46].

На думку Л. М. Киричук кожний текст репрезентує предметну і комунікативну ситуацію, тим самим, передбачаючи визначений вплив на аудиторію. Таким чином, нагальним завданням лінгвістики є різноаспектне дослідження компонентів даного впливу. Одним із таких компонентів виступає категорія оцінки [4, с. 3].

Вагомий внесок у розробку проблеми визначення оцінки здійснила Л. В. Артемова, яка наголошує, що будь-яка оцінка, містить в собі те, що є важливим для людини, відзначає напрям, у якому потрібно змінювати дійсність, а також вказує на її спосіб структурування світу. Автор доповнює, що оцінка – це суб'єктивний образ об'єктивної реальності, яка існує у двох основних видах-опозиціях: якісній «добре–погано» та кількісній «багато–мало», включає ставлення адресанта мовлення, характеризується національно-специфічними та культурними особливостями [1, с. 52–56]. На думку Л. А. Кудрявцевої, оцінка будь-якого явища є завжди експресивною, тоді як експресивний зміст передає власні емоції, оцінки автора з метою певного впливу на читача [5, с. 345].

Звертаючись до В. Ф. Літвін, доцільно зазначити, що експресивність є системою використаних у тексті мовних засобів, або іншими словами, сума експресивів його складових усіх рівнів (фонетичного, морфологічного, лексичного та синтаксичного) [6, с. 36].

Подібну точку зору поділяє В. А. Маслова, але наголошує, що під експресивністю тексту доцільно розуміти таку систему використаних у ньому мовних засобів усіх рівнів, яка дає можливість найбільш виразно репрезентувати зміст і ставлення до нього автора, яке скероване на підсилення впливу на емоційну, вольову та інтелектуальну сфери адресата. В інтерпретації автора, мовлення набуває експресії лише в тому випадку, якщо воно здатне опосередковано висловити психічний стан мовця, одним із елементів якого являється емоційна сфера. Експресивність, як категорія, тісно пов'язана із оцінкою та емоційною сферами життя, а саме з емоційною оцінкою і з вираженням емоцій у людини в цілому. Таким чином, автор стверджує, що загальна експресивність є інтегральним результатом реалізації таких прагматичних параметрів тексту, як емотивність, оцінність, образність, інтенсивність тексту та ін. [8, с. 183].

В. І. Шаховський стверджує, що емоції посідають інтегральну частину людини, і таким чином відіграють важливу роль у житті людей. Як зазначає дослідник, прагматичний намір адресанта тексту з точки зору емоційності полягає в емоційному самовираженні адресанта тексту, емоційній оцінці адресанта тексту описуваних подій, емоційному впливі на адресата (реципієнта). Таким чином, мовні знаки – це засоби досягнення вищезазначених цілей, об'єктом відображення яких є емоції та почуття самої людини [12, с. 24].

У сучасній науковій думці окреслилася позиція деяких дослідників, котрі детермінують емотивність як один з виявів емоційності. На думку І. П. Павлючко, емотивність, у широкому розумінні, розвивається на основі емоційного аспекту когнітивно-комунікативної діяльності та є результатом інтелектуальної інтерпретації емоційності [10, с. 75].

Поняття «емотивності» не є тотожним поняттю «емоційності». Емоційність є категорією психології, натомість емотивність – лінгвістики. В. А. Маслова наголошує на тому, що емоційність є психологічною характеристикою особистості, її стану, здібності та рівня її емоційної сфери, що характеризує зміст, якість та динаміку її емоцій. При перенесенні психологічної категорії емоційності в сферу лінгвістики виникає поняття емотивності, лінгвістичної характеристики тексту, спектр мовних засобів, що здатні призвести до емоційного ефекту, викликавши належні емоції [8, с. 185].

І. Н. Літвінчук детермінує емотивність як багатогранний та багато-рівневий феномен, властивістю мови відображати (виражати, повідомляти) семантику емоцій, емоційних явищ, емоційних станів автора. Емотивність текстів виявляється у використанні експресивно-забарвлених мовних засобів різних рівнів для відображення емоційної оцінки автора стосовно певного явища, події тощо [7, с. 62].

Трагедія В. Шекспіра «Коріолан» («The tragedy of Coriolanus») – це трагедія видатної особистості, що відірвалася від народу, і трагедія народу, позбавленого видатних особистостей, які могли б керувати ним. Проблема є надзвичайно актуальною і сьогодні. «Коріолан» – це політична трагедія, в якій з винятковою гостротою представлений конфлікт між героєм-патрицем та плебейською масою. Трагедія розкриває характер індивідуалізму, оскільки герой не розглядає утвердження своєї особистості інакше, як через заперечення і нехтування людської гідності та прав народу. Д. В. Павличко в 1986 здійснив переклад твору В. Шекспіра «Коріолан» на українську мову. П'єса визнана одним із найбільш емоційних творів В. Шекспіра.

Н. В. Глінка та Ю. А. Зайченко відзначають, що для вираження емотивності тексту, яка включає елементи експресивності, застосовуються експресивні засоби та стилістичні прийоми (тропи) [2, с. 34]. О. О. Селіванова відзначає, що троп (від гр. *trópos* – поворот, зворот мовлення) – це стилістична фігура/прийом мовлення, що характеризується образністю, виразністю і ґрунтується на суміщенні традиційного, буквального й ситуативного або фігурального номінативних планів, яке зумовлює позначення одного предмета, ознаки, явища найменуваннями інших [11, с. 627]. Л. І. Мацько відзначає, що до загального терміну «троп» входять слова, словосполучення та вирази, котрі вживають в переносному значенні чи слугують засобами виразності мови. До тропів автор відносить порівняння, метафору, метонімію, синекдоху, епітет, гіперболу, літоту, оксюморон, перифраз та персоніфікацію [9, с. 320].

В трагедії В. Шекспіра «Коріолан» («The tragedy of Coriolanus») відображено цілу низку тропів / стилістичних засобів, які ми вважаємо доцільним розглянути. До найчастіше вживаних ми можемо

віднести метафору, епітет і порівняння.

У творі автор неодноразово вживав такий стилістичний прийом, як метафору. На нашу думку, найбільш очевидними прикладами метафори можуть бути: «*He has a merit to choke it in the utterance*». – «Він своїми словами задушив свої заслуги». В. Шекспір за допомогою використання у даному реченні метафори пояснює, що, незважаючи на всі заслуги перед вітчизною та римським народом, Кай Марцій своїми вчинками позбавив себе влади над плебеями та всім Римом. «*Thy valiantness was mine, thou sucked it from me*». – «Всмоктав ти з молоком моїм хоробрість». Описуючи Кориолана як машину війни, Волумнія застосувала метафору з метою відображення свого власного світогляду, і зруйнувавши логічні межі, вона виділяє його хоробрість, мужність, рішучість та непохитність.

Одними із найпоширеніших стилістичних прийомів в трагедії є епітети, які можна побачити у таких прикладах: «*That he's your fixed enemy*». – «Що для вас закоренілий, лютий ворог він». Сініцій разом з Брутом у своїй розмові з плебеями зображують за допомогою епітету *fixed* Кориолана з метою завуалювання дійсності, введення в оману та під'юдження римського народу. «*Not fierce and terrible only in strokes; but with thy grim looks and the thunder-like percussion of thy sounds*». – «Страшний удар, і грізний вид, і громовитий голос». За допомогою порівняння Лартій описує свого друга Кая Марція, акцентуючи увагу на його величчі та непереможності. Порівнюючи його голос з громом, герой ніби проводить паралель особистості Кориолана з природним явищем, і тим самим виділяє його надзвичайне ество з-поміж усіх інших.

У творі «Кориолан» В. Шекспір також використав такий стилістичний прийом, як порівняння, прикладом якого може слугувати: «*He is their god: he leads them like a thing made by some other deity than nature, that shapes man better; and they follow him, against us brats, with no less confidence than boys pursuing summer butterflies, or butchers killing flies*». – «Він їх веде, як бог, що надприродні таланти має! Ідуть вони за ним на наших виродків з таким завзяттям, як хлопчачки, що гоняться по луках за мотиллями, чи як той м'ясник, що мухи б'є». Ми можемо стверджувати, що автор таким чином порівнює Кая Марція з самим Богом, тобто зображує головного героя як надзвичайне сотворіння, якому під усилу все на світі. «*As far as doth the Capitol exceed the meanest house in Rome, so far my son, – this lady's husband here; this, do you see? Whom you have banished does exceed you all*». – «Наскільки Капітолій за найбіднішу хату в Римі вищий, настільки й син мій, муж цієї жінки, за всіх вас вищий». Використовуючи в даному реченні порівняння, Волумнія наголошує на тому, якими заслугами володіє її син, Кай Марцій, і тим самим виокремлює його з-поміж усіх інших городян та патриціїв.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що за допомогою використаних в трагедії «Кориолан» стилістичних засобів В. Шекспір передає емоційну напруженість твору та надав йому колоритності. У творі також можна натрапити й на інші стилістичні засоби як алегорія, антитеза, гіпербола, літота, мейозис, метонімія, оксюморон, персоніфікація та синеκδοха.

Література:

1. Артемова Л. В. Оцінно-емотивна домінанта експресивності сучасних іспанських аналітичних статей (на матеріалі періодичних видань «El Pais», «El Mundo», «ABC»): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05 / Артемова Людмила Василівна. – К., 2005. – 190 с.
2. Глінка Н. В., Зайченко Ю. А. Експресивні засоби й стилістичні прийоми вираження експресивності та особливості їх перекладу / Н. В. Глінка, Ю. А. Зайченко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філологія. Педагогіка. – 2013. – Вип. 2. – С. 34–38.
3. Горшков А. И. Русская стилистика. Стилистика текста и функциональная стилистика: учеб. для педагогических университетов и гуманитарных вузов / А. И. Горшков. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 367с.
4. Киричук Л. М. Прагмасемантичні особливості категорії оцінки в рекламному тексті (на матеріалі реклами журналу «Time»): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Киричук Л. М. – К., 1999. – 15 с.
5. Кудрявцева Л. А. Экспрессивно-прагматическое содержание газетных текстов (опыт синхронно-динамического моделирования) / Л. А. Кудрявцева // Мысль, слово и время в пространстве культуры. – Вып. 2. – К., 2000. – С. 345–351.
6. Литвин В. Ф. Экспрессивность текста и экспрессивность слова / В. Ф. Литвин // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1987. – С. 36-39.
7. Литвинчук И. Н. Прагматика эмотивного текста (психосемантическое экспериментальное исследование): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.15 / Литвинчук Ирина Николаевна. – К., 2000. – 231 с.
8. Маслова В. А. Коммуникативная природа и параметры экспрессивности текста / В. А. Маслова // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С.179 – 205.
9. Мацько Л. І. Стилистика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
10. Павлючко И. П. Эмотивная компетенция автора художественного текста (на материале произведений Г. Гессе): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Ирина Петровна Павлючко. – Волгоград, 1999. – 205 с.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
12. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1987. – 190 с.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, Павлик Володимир Іванович.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ МЕДИЧНИХ ІНСТРУКЦІЙ

Останніми роками спостерігається стрімке зростання інтересу до медичних текстів, що призводить до необхідності дослідження їх особливостей перекладу. Сучасний професійний медичний переклад тексту – один з найскладніших у практиці через постійні новації, відкриття та винаходи в усіх сферах медицини.

За класифікацією медичного перекладу, наведеною кандидатом філологічних наук В. М. Васиною, медичний переклад, як і будь-який інший, поділяється на письмовий та усний. Саме до письмового належить переклад інструкцій [3, с. 15].

До медичних текстів, які підлягають перекладу, також можна віднести: епікризи, протоколи діагностичних досліджень або проведених операцій, результати лабораторних тестів, лікарські рекомендації, публікації і наукові статті [9, с.135].

Лінгвіст М. Руло виділяє шість основних проблем перекладу медичного тексту: особливості сталих виразів, включаючи метонімічне вживання термінів і переважне вживання певних частин мови; багатозначність термінології; проблеми перекладу епонімів; розбіжність афіксів в словах загального походження; недостатньо висока якість спеціалізованих багатомовних словників [10, с. 125].

Х. Лі-Янке пропонує класифікацію труднощів медичного перекладу, яку можна застосувати до будь-яких мовних пар: термінологічні проблеми; труднощі перекладу скорочень; труднощі перекладу епонімів; допустимість застосування англіцизмів; особливості сполучуваності мовних одиниць і структури тексту [10, с.128].

Медична інструкція – самостійний тип тексту з особливим способом викладу змісту, за допомогою якого дається точне розпорядження з виконання технічних або інших дій, що приводять до конкретного результату. Інструкція складається з різних пунктів, порядок і кількість яких не регламентовані, а також деякі з структурних елементів, кількість яких варіюється.

Г.М. Петрова визначає інструкцію як «список об'єднаних однією комунікаційною установкою ціленаправлених дій, які необхідно здійснити адресатові для реалізації поставленого завдання» [7, с. 14].

Л. І. Погорельська відзначає, що текст-інструкція «має в своїй основі значення зобов'язання відповідних дій ситуації та виражені імперативними конструкціями» [8, с. 419].

Дослідження медичних інструкцій дозволяє також виділити різні групи термінів, що зустрічаються в даних текстах. Наприклад, можна виділити такі тематичні групи: лікарські трави і рослини; мінерали, вітаміни; цукориди; кислоти; терміни, що позначають захворювання; терміни, що позначають лікарську форму; терміни, що позначають фармакологічну групу; хімічні елементи і з'єднання; терміни, що позначають органи і частини людського тіла [1, с. 28].

Будь-який текст-інструкція характеризується певною повторюваністю термінів. Тому для правильної передачі значення незнайомого і відсутнього у словниках терміна або термінологічного сполучення дуже важливо врахувати і співставити всі випадки його вживання в даному тексті і лише після цього спробувати в'яснити значення терміну шляхом ознайомлення із спеціальною літературою з даного питання. Велику допомогу перекладачеві може надати уже існуюча перекладна література з даного питання, особливо якщо є можливість порівняти оригінал і переклад.

Під час перекладу може виникнути така проблема, як приріст тексту, який був викликаний наступними причинами: 1) перекладач вдається до надмірно розгорнутих перекладацьких еквівалентів через недостатнє володіння термінологією або свідомого прагнення збільшити об'єм перекладу; 2) перекладач вставляє в переклад текстові фрагменти власного твору, дискутуючи з автором оригіналу [2, с.48].

Разом з тим, можлива і зворотна ситуація: значне зменшення текстового об'єму перекладу в порівнянні з текстом оригіналу, що може служити сигналом пропуску значних фрагментів тексту і, відповідно, втрати інформації [2, с. 82-89].

Метою текстів-інструкцій є показати читачеві порядок дій, які необхідно виконати, щоб отримати певний результат. Вивчення синтаксису текстів-інструкцій дозволяє визначити їх особливості. Оскільки інструкція спонукає читача виконувати визначену послідовність дій, в текстах даного типу широко використовуються дієслова у формі наказового способу: переконайтеся, вийміть, виберіть, виконайте, зробіть [9, с.137].

Кожен з етапів перекладу технічної документації має свою специфіку та свої особливості, які необхідно враховувати для правильної організації процесу перекладу.

Основними способами перекладу медичних інструкцій є:

- конкретизація – процес набуття терміном більш вузького значення; перекладач також використовує конкретизацію для ширшого і повнішого розкриття змісту.

- транскодування – спосіб перекладу, коли звукова та графічна форма слова вихідної мови передається засобами абетки мови перекладу. «*Merz Pharma GmbH&Co. KGaA, D - 60318 Frankfurt - Мерц Фарма ГмбХ і Ко. КГаА, 60318 Франкфурт-на-Майн*».

- калькування. Під терміном калькування розуміється дослівний або буквальний переклад. «*Bei Überempfindlichkeit gegen einen der Bestandteile des Präparates. - Індивідуальна гіперчутливість до компонентів препарату*».

- описовий переклад – це такий прийом перекладу, коли слово замінюється в мові перекладу словосполученням, яке адекватно передає зміст цього слова, при цьому опис не повинен бути надто докладним і складним.

- переклад еквівалентом (рівнозначним відповідником слову або словосполученню, який в абсолютній більшості випадків не залежить від контексту). «*Wechselwirkungen mit anderen Arzneimitteln und sonstige Wechselwirkungen - Взаємодія з іншими лікарськими засобами*».

Через деякі розбіжності у граматиці, синтаксичній та морфологічній будовах двох мов дуже часто доводиться при перекладі використовувати різного роду трансформації. Перетворення, що здійснюються у процесі перекладу, поділяються на 4 елементарні типи:

1) перестановка (при перекладі лексичні елементи міняються місцями);

2) заміна (наприклад, іменник замінюється у перекладі на прикметник, а прикметник - на дієслово тощо);

3) додавання (додавання полягає у введенні в переклад лексичних елементів, що відсутні в оригіналі з метою правильної передачі змісту речення (оригіналу), що перекладається, та дотримання мовленнєвих і мовних норм, що існують в культурі мови перекладу);

4) вилучення (усунення в тексті перекладу тавтологічних лексичних елементів). Ці види перетворень можуть поєднуватися один з одним, набуваючи при цьому характеру складної, комплексної трансформації [2, с.143-168].

Переклад медичних текстів вимагає від перекладача достатнього рівня обізнаності у відповідній галузі знань та чіткого дотримання норм мови на яку здійснюється переклад через насиченість науковою термінологією. Найбільш прийнятними для функціонування в медичній термінології вважаються ті слова, які визнані більшістю спеціалістів, зрозумілі всім та які відображають суть явища або предмета. Сміслові значення терміна в медицині лише тоді стає загальним надбанням, коли воно зафіксовано за допомогою чіткого терміна, що не припускає різних тлумачень, є простим та однозначним.

Для оригінальних текстів інструкцій, у більшості випадків, не існує шаблонної структури, а кожна з досліджуваних інструкцій містить свій специфічний виклад інформації.

Лексичні особливості полягають у насиченості термінологією, майже 52% усього тексту інструкцій становлять терміни, вузькоспеціалізовані терміни, загально медичні, загальнонаукові та термінологізовані загальноживані слова [9, с.142-144].

Серед особливостей медичних інструкцій також можна назвати такі: підзаголовки деяких медичних інструкцій сформульовані у вигляді питальних речень; використання наказового способу; використання пасиву, який при перекладі здебільшого замінюється активом; наявність абrevіатур.

Труднощі під час перекладу термінології є однією з головних перешкод для комунікації у сфері науки, тому дослідження в даній сфері мають актуальне значення, оскільки медицина постійно розвивається та удосконалюється.

Отже, переклад медичної інструкції потребує наявності, як лінгвістичних, так і медичних знань і є досить складним для виконання, оскільки насичений не тільки термінами, а й абrevіатурами та складними граматичними конструкціями.

Література:

1. Аксенова Г.Н., Кожухова Н.Е., Шарапа А.А. Особенности лингвистического и логико-понятийного аспектов изучения медицинских терминов / Г.М. Аксенова, Н.Е. Кожухова, А.А. Шарапа. – М.: Academia, 2002. – 45 с.
2. Бреус Е. В. Основы теории и практики перевода / Е.В. Бреус. – М: Гнозис, 2000. – 207 с.
3. Васина М. В. Акцентное оформление терминологических словосочетаний в английском медицинском дискурсе / М.В. Васина. – М.: Перемена, 2004. – стр. 15.
4. Гнатишена І.М. Сучасна німецька медична термінологія: аспекти етимології, структури, інтернаціоналізації / І.М. Гнатишена. – К.: Дніпро, 1996. – С. 21.
5. Кияк Т.Р., Огуй О. Д., Науменко А. М. Теорія та практика перекладу (нім. мова) / Т.Р. Кияк, О.Д. Огуй, А.М. Науменко. – Вінниця: Нова книга, 2014. – 592 с.
6. Корунець І. В. Вступ до перекладознавства / Корунець І. В. – Вінниця: Нова книга, 2008. – 512 с.
7. Петрова Г.М. Моделирование технических текстов инженерного профиля как методологическая проблема / Г.М. Петрова. – М.: Перемена, 2002. – 14-18, 23 с.
8. Погорельская Л.И. Вопросы изучения особенностей текста по специальности на занятии по русскому языку//Международное сотрудничество в образовании и науке. – Санкт-Петербург, 2006. – 450 с.
9. Фрейдман Д.Г. Учебное пособие по переводу немецкой медицинской литературы / Д.Г. Фрейдман. – Казань, 1987г. – С. 135-137, 142-144.
10. Skript für das Praktikum der Medizinischen Terminologie, hrsg. vom Institut für Geschichte der Medizin im Charite Centrum für Human- und Gesundheitswissenschaften der Charite - Universitätsmedizin Berlin. Redaktion: Th. Beddies, E. Brinkschulte, M. Brumme, V. Hess, I. Marz, Th. Muller unter Mitarbeit von A. Scholl, 2008. – S. 276.

Роксолана Дмитрик
(Івано-Франківськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ АНГЛІЙСЬКОГО ГУМОРУ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРУ ДЖ. К. ДЖЕРОМ “ТРОЄ В ОДНОМУ ЧОВНІ”)

Постановка проблеми: Гумор є невід’ємною частиною людського життя, що робить наше існування цікавішим і більш насиченим. Проте, в той час, коли, з точки зору пересічної людини, гумор асоціюється із невимушеним сміхом, перекладачі переконуються, що гумор – це справа доволі серйозна. Від влучного перекладу комічної ситуації залежить те, чи відбулася комунікація між автором твору та іноземною аудиторією читачів через посередництво перекладача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблеми формування критичного мислення знаходяться у центрі уваги ряду вітчизняних і закордонних науковців: П. Дудика [1], П. Забальбеско (PatrickZabalbeascoa) [8], І. Кобякової [2], К. Ланіної [3], В. Пропа [4], Е. Рожневої [5], В. Самохіної [6], Д. Ушакова [7] та ін.

Тема нашого дослідження передбачає наведення визначення поняття “гумор”, яке у сучасній науці розглядається міждисциплінарно як один з аспектів комічного у філософії, як літературний прийом та як категорія в естетиці. У філології за основу беремо визначення російського вченого Д. Ушакова. Під гумором дослідник розуміє незлобливу насмішку і добродушний сміх, а також проймає таким настроєм ставлення до чого-небудь, наприклад, до недоліків, слабкостей та вад. Також до гумору лінгвіст відносить сукупність літературних творів, пройнятих таким відношенням до дійсності [7]. Первинно, гумор бере початок у якійсь конкретній країні та служить ідентифікатором насиченості життєвого досвіду окремого народу. Згодом, цей гумор набуває класичного значення та перетворюється на міжнародне явище [2 с. 41]. Та все ж, національні особливості гумору відчуваються у кожній окремій країні. Особливістю французького гумору є його витонченість та дотепність, водночас, німецький гумор важкий для сприйняття, англійський гумор своєрідний: іноді це доброзичливе підсміювання, а іноді – глузливе насміхання. Російський гумор здебільшого саркастичний [4 с. 21].

Існує безліч способів досягнення гумористичного ефекту у художньому творі, проте, найбільшою популярності здобули засоби стилістики, за допомогою яких автор вдається змалювати яскраві образи героїв (епітет, метафора), влучно і зі сміхом протиставити різнопланові поняття (контраст, паралелізм), тонко натякнути на щось, що виходить за рамки цензури (езопова мова), або за допомогою цих самих натяків створити так звані інтелектуальний гумор (алюзія), оживити неживе (персоніфікація), поєднати непоєднане (оксюморон, парадокс) та незлобливо, з ноткою іронії висміяти вади та недоліки людей (іронія, сарказм). Стилістичні фігури класифікуються більшістю дослідників за їх приналежністю до певного мовного рівня. Кількість рівнів кожен лінгвіст визначає по-різному, так, В. Самохіна розрізняє три рівні: 1) фонетичний, 2) лексичний та 3) текстовий. П. Дудик окрім цих трьох груп виокремлює ще 4) фразеологічний та 5) граматичний.

По праву гумор належить до одного із найперших неперекладних аспектів, адже перед перекладачем постає ряд труднощів як екстралінгвістичного і культурологічного, так і лінгвістичного характеру. Переклад гумору передбачає скрупульозне декодування комічного елемента в рамках оригінального тексту, його переодягання у нову мовну форму, яка в свою чергу повинна успішно відтворити намір оригінальної вихідної фрази і викликати відповідну реакцію у читацької аудиторії [5, с. 127]. Серед методів перекладу виділено: довільний (інтернаціональний) та обмежений певними національними чинниками [8] виключення гумору, або його часткова передача, адаптація гумору, заміна гумору та його компенсація [3, с. 50].

Проте, на сьогоднішній день не існує чіткого пояснення природи виникнення гумору у літературі, а також способу його передачі іноземною мовою, чим і була зумовлена актуальність дослідження.

Завдання статті – на основі аналізу результатів статистичного дослідження, проведеного на базі твору Дж. К. Джерома “Троє в одному човні” визначити основні стилістичні засоби, що використовуються автором для створення гумору, а також розглянути особливості їх перекладу українською та російською мовами.

Виклад основного матеріалу. В основі статті є результати статистичного дослідження частоти використання гумористичних стилістичних засобів, що охопило п’ять мовних рівнів: фонетичний, лексичний, фразеологічний, синтаксичний та текстовий, а також аналіз перекладу цих фігур українською та російською мовами.

Завдання дослідження – за допомогою методу суцільної вибірки з’ясувати якими саме стилістичними засобами досягається гумористичний ефект у конкретному творі та як перекладачам Юрію Лісняку [9] та Олені Кудашевій [10] вдалося передати комізм ситуацій українському та російському читачу.

Розроблена нами вибірка складається зі ста гумористичних текстових фрагментів, у яких було виявлено стилістичні засоби різних рівнів. Встановлено, що на лексичному рівні найбільшою популярністю користуються гіпербола (32 одиниці), метафора (18 одиниць), епітет (15 одиниць), порівняння та парадокс (по 14 одиниць). На синтаксичному рівні переважає використання різного роду повторів (28 одиниць), полісиндетон (23 одиниці), синтаксичний паралелізм, клімакс та ввідні конструкції (по 11 одиниць). Текстовий рівень характеризується частим вживанням алюзії (7 одиниць), рідше вживається езопова мова (2 одиниці), та введення інтертекстових елементів (2 одиниці). Фонетичний рівень передбачає

застосування графону (5 одиниць), рифмізації (2 одиниці) та алітерації (1 одиниця). Найменш вживаним виявився фразеологічний рівень (4 фрагменти).

Розглянувши особливості перекладу різних стилістичних засобів, які найчастіше використовуються для досягнення гумористичного ефекту, у вибірці з твору "Трое в одном човні" було встановлено, що більшість із цих стилістичних фігур піддаються буквальному перекладу, який при цьому не позначається на якості сприймання комічного реципієнтом. Іншими словами, у книзі переважає інтернаціональний, необмежений суто англійською культурою гумор. Проте, є і винятки. На фонетичному рівні графон у нашій вибірці не перекладався таким самим графоном мовою перекладу, а передавався без порушень орфографічних норм, але з уточнюючим словом: "*Wassermarrer?*" *heobserved, sitting up* [11 р.49]. *Що таке? — безтямно спитав він, сівши в постелі* [9, с.43]; *Чтослучилось? — пробормотал он, садясь на кровати* [10, с.16].

При перекладі римованих рядків пріоритетом для перекладача було збереження рими, менше уваги приділялося буквальній передачі змісту вірша: *And I diddle-diddle-diddle-diddle-diddle-de; Till now I am the ruler of the Queen's navee* [11, р.89] – *Тепер я, тпру-ля-ля, тепер я, тпру-ля-ля; Тепер я адмірал на службі в короля* [9 с.76] — *И вот — дидль-дидль и дидль-ди-дей; Весь флот королевы под властью моей* [10 с.27]. Складність перекладу лексичних фігур: гіперболи та мейозису полягає у тому, що перекладачам не завждивдавалося відчувати ту інтенсивність вираження цього явища, що була створена в оригіналі, звідси і втрата порції гумору: *a place where you could really get a drop of Irish worth drinking* [11 р.24]. – *таке місце, де є справді путяще ірландське віскі* [9 с.25]. Буквальний переклад метафори та метонімії допускається лише у разі ідентичного співпадіння понять, зашифрованих підцими фігурами у мові оригіналу та перекладу. Якщо існує хоча б найменша відмінність у цих культурах щодо метафоричного образу, її слід перекладати описово, або ж адаптувати дореалії читача: *I plodded conscientiously through the twenty-six letters...* [11 р.5] – *Я сумлінно простудіював усі двадцять шість літер алфавіту* (в українській мові їх 32)... [9 с.9] – *я добросовістно перебралася болезни по алфавіту* ... [3] Іронія та сарказм в основному перекладаються доволіно без всяких національних обмежень, оскільки в їх основі закладені універсальні концепції, висміювання яких розраховане на те, що навіть читачі з відмінною культурою зуміють вловити тонкий гумор, що приховується за незлобливим висміюванням чогось: *I know that the proper thing to do, when you get to a village or town, is to rush off to the churchyard, and enjoy the graves; but it is a recreation that I always deny myself* [11 р.78] – *Я знаю, що так годиться: тільки-но попадеш у якесь село чи містечко, зразу бігти на цвинтар і розглядати могили. Але я завжди відмовляю собі в такій розвазі* [9 с.67]. Було виявлено, що у перекладах твору ступінь градації співпадає з оригінальним, що, безсумнівно є ознакою хорошого перекладу цього явища. На текстовому рівні алюзія перекладалася буквально, але в деяких фрагментах за допомогою виноска додавалося додаткове тлумачення явища, прихованого за ілюзією.

Висновок. Дані проведеного дослідження засвідчують, що успіх у створенні такого складного феномену як гумор залежить від умінь автора майстерно використовувати у своєму творі стилістичні засоби на різних рівнях мови: від фонетичного до текстового. Гумористичний переклад цих стилістичних фігур являє собою неабиякі труднощі для перекладача, адже часто уявлення про смішне у мові оригіналу та перекладу не співпадають. Тому, при передачі комічної ситуації мовою реципієнта перекладачу необхідно не тільки з легкістю розпізнавати та розшифровувати стилістичні засоби в оригінальному тексті, але і задаватися питанням: чи викличе ідентична передача цих засобів мовою перекладу такий самий шквал позитивних емоцій, як це вдалось досягнути автору твору. Часто складність перекладу творів такого жанру полягає і у проблемі розставлення пріоритетів: варто знехтувати гумором чи змістом фрагменту.

Література:

1. Дудик П. С. Стилістика української мови / П. С. Дудик – К. : видавничий центр «Академія», 2005. – 428 с.
2. Кобякова І.К. Категоризація гумору: лінгвокультурні аспекти [Текст] / І.К. Кобякова, В.М. Столяренко // Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологія»,.. – 2008. – №1. – С. 40–44.
3. Ланина К. А. Гіперболізація як стратегія перекладу англійського юмора в художественних текстах на російський мову [Текст] / К. А. Ланина // Вестник МГЛУ. – 2013. – № 15 (675). – С. 113–121.
4. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. – М.: Искусство, 1976. – 182 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://royallib.com/read/propp_vladimir/problemi_komizma_i_smeha.html
5. Рожнева Е.М. Специфика перевода иронии и юмора с английского языка на русский [Текст] / Рожнева Е.М., Вегнер В.В., Привалов П.Н. // Научные Исследования и Разработки Молодых Ученых. Филология и лингвистика – 2009. – С. 124–128.
6. Самохіна В.О. Англійський жарт: когніція, комунікація [Текст] / В.О. Самохіна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dSPACE.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/6532/2/11svokkt.pdf>
7. Толковый словарь Ушакова / Д.Н. Ушаков. 1935-1940. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://feb-web.ru/feb/ushakov/ush-abc/0ush.htm>
8. Zabalbeascoa P. Humor and translation – an interdisciplinary [Текст] / Patrick Zabalbeascoa. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.academia.edu/3239448/Humor_and_Translation_an_Interdisciplinary

Ілюстративна література:

9. Джером К. Трое в одном човні. Пер. з англ. Ю. Лісняк. / Дж. К. Джером – К.: Дніпро, 1974. – 311 с.
10. Джером К. Трое в лодке, не считая собаки. Пер. з англ. Е. Кудашева. / Дж. К. Джером [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://az.lib.ru/d/dzherom_d_k/text_0105.shtml

11. Jerome K. Jerome. Three men in a boat / Jerome K. Jerome. – Kyiv.: Znannia, 2014. – 238p.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Савчин Надія Богданівна.

С.С.Жумкина, Г. Сайдалина
(Қазақстан, Жезқазған)

САЛ-СЕРІЛІК ДӘСТҮР ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ ОРТА

Сал-сері — дәстүрлі қазақ қоғамында ерекше өнерпаздықпен байланысты ұғым.

Салсөзініңэтимологиясысеріктесжігіттеріменауылғатаяғандаәдейіаттанқұлап, ауылқыздарыүйгекөтеріпалыпкіргенше сал болғанадамшатырпетпей жата беретініс-әрекеттентуындаған. Сал айрықшакиімдеріменерекшеленген. ЗерттеушіӘ.Диваев “Салдыңүстінекигенкиіміхалықкимегентүрденболады. Егеролкигенкиімдіхалық кесе, оны кимей, қарақұрымкиізденкиімқылыпкиедіекен” дейді. Ел аузындасалдардыңпаңжүрісі, тәкаппармінездері, киімкіістері, сән-салтанатытуралыаңыз-әңгімелеркөп.

Сал-серілік дәстүрдің ерекше көрністерінің бірі – ақындық орта, ақындық мектеп. Қай ақынның өмірдеректеріне көңіл аударсақ та осы мектептің мықты дамығанын, және бұл мектептен тек халық ақындары ғана емес, жазба ақындар да сусындағанын көруге болады. Осындай өнер мектебінің ірі өкілдерінің бірі – Ыбырай Сандыбайұлы.

Ел аузындағы аңыз бойынша Ыбырай сегіз жасында түс көреді. Түсінде: ауылы шалқар көлдің жағасында екен. Ыбырай сол жағада асық ойнап жүрсе, көлдің арғы жақ қабағынан біреудің айғай салған дауысы шығады. Жай қараса, ақсақалды, қолына домбыра ұстаған шал. Ол Ыбырайға «Шырағым, мынаны саған сыйладым»,— деп домбырасын лақтырып жібергенде Ыбырай шошып оянып, әндете, өлеңдете тұра келеді. Сол күннен бастап ол әрі өлең, әрі ән шығарғыш болып, елге атағы жайылады.

Ыбырайдың көптеген әндері «Гәкку», «Қарақат көз», «Балқурай», «Шалқыма», «Қаралдым», «Сүйгенім кете барды қасыма еріп», «Кісіге кісі жары жар болмайды», «Сұлу Көкше», «Отарба» және тағы басқа өлеңдері дүниеге келе бастайды /1, 5-8/. Ыбырайдың өз аузынан ән үйренген ақын-әнші Тайжан Қалмағамбетов болатын. Тайжан жастайынан нағашы атасы Үкілі Ыбырайдан тәлім-тәрбие алып өседі. 1934 жылы халық өнерпаздарының Алматыда өткен республикалық слетіне, 1936 жылы қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвадағы онкүндігіне қатысқан, ақындықпен қатар өзі де ән шығарады. Оның «Ленин мавзолейіне», «Тайжан әні», «Ыбырайға», «Әгугәй» ән, термелері кезінде грампластинкаға түсірілген.

Сәкен Сейфуллин Ыбырай ақынмен кездесіп, әнін тыңдаған, бірге жүрген. Ыбырай есейіп кетсе де, әнді тамаша айтып, домбыраны да шебер тартатын болған. А.Құлымбетов пен С.Сейфуллиннің айтуларына қарағанда, 1924 жылдың қазанында Қызылжарда қазақ жастарының кешінде сахнаға шығып, өзінің «Қалдырған» атты мейлінше әсем әнін шырқап берген. Бір қызығы - ол Сейфуллинге «жас күнімде даусым жазық далада 7 шақырым жерге жететін еді» - деп мақтан айтыпты. Ыбырай мен Сәкеннің алғашқы кездесуінен алған әсерін Сәбит Мұқанов былайша жазады:«1927 жылы, жаздықүні Сәкен Сейфуллин Қызылордадан Көкшетау еліне, жер бөліс науқанын өткізуге барды, Бурабай тауын айнала отырған елде бұл науқанды жүргізіп жатқан Сәкенді, сол жылы 71 жасқа шыққан Ыбырай іздеп келді. Мен Сәкеннің қасында жүр едім, Ыбырай мен Сәкен, бұған дейін жүзі таныс емес екен. Ыбырайдың ірі ақын, ірі әнші екенін бұрын естіген Сәкен «Оқжетпестің түбінде отырып тыңдау керек»,— деді. Сонда, Көкшенің жотасы қоршаған Оқжетпес қасында, Ыбырай «Көкшетаудың биігі-ай!» деп бастайтын «Карақаз» әніне шырқап жібергенде, жантайып жатқан Сәкен, орнынан атып тұрып, Ыбырайдың алдына шөге түсіп қатты да қалды. Аса ырғақты және аса биік бұл ән орындалып болғаннан кейін Сәкен «Апырай: бұндай биік және көркем дауыс болады екен!»,— деп Ыбырайды құшақтап сүйді.

Ыбырай Сәкенмен бірге жүріп, оның өлеңдеріне «Көкшетау», «Сұлу Көкше» әндерін шығарған. Ыбырай әндерінде туған жердің сұлу табиғатын суреттеу «Жалғыз тау», «Сұлу Көкше» әндерінен көрініс тапқан.

Біржан сал жас Ыбырайды алғаш рет тыңдағанда Ақан серіге қарап: “Ақанжан-ай, ертіп келген шәкіртіңе қанықтым, шын бақытты жан екенсің: қазақта жылқының перісі Құлагер саған бұйырса, ақынның перісі осы інің болар. Қазақ әнінде өзім жеке дара тұрмын, өзгелерге Ыбырай жеткізбес”, – деген сөзін халық ақыны, әкемнің ағасы Молдақмет Тырбиұлынан естіп едім. Кейін осыған ұқсас сөзді әйгілі әдебиет зерттеуші Е.Смайыловтан да оқыдым. Бұл ағамыз: “Ыбырай — шын мәніндегі ұлы өнерпаз”, – деп жазып кетті.

«Гәкку» Ыбырайдың сүйген қызы Кәкімаға арнап шығарған әні. Ғашықтық әндердің бірі «Гәккуде» автор сүйген қызы Кәкіманы аққу құсқа теңейді:

Шомылған айдын көлде сіз бір аққу,
Мұндай сөз естідің бе бек ләззатлу.
Сырнай мен домбыраның арасында,
Балқыған қорғасындай қайран Гәкку.

Қазақ музыка тарихын жетік білетін академик Ахмет Жұбанов әннің шығу жайын былайша суреттейді: «Дастархан жиналғаннан кейін Ыбырай домбырасын алып қағып, құлақ күйін түсіріп, дауысын байқайын деді ме, жоқ Кәкиманын назарын аударып, бір қарасын деді ме, айқайлап жіберді. Ол кезде жалғыз Кәкима емес, отырғандардың бәрі де бір бұрылды. Тіпті далада жүргендер де тыпырлап, есікке лықып келіп, дауыс тез үзілген себепті қайта шалқайды... Ыбырай Кәкиманы аса ұнатып, оның гармон тартқанын, сұлу үнін, ұялшақ болғанымен сыпайы мінезін, сөйлесе сөзге шешендігін көріп, тіпті осы ауылда қыстап қалу керек болса да, бас тартпайтынын іштей сезіп отырды... Халық тарап, екеуі аз уақыт оңаша қалғанда сырларының тоқетерін түйіп, бір-біріне ұнайтындықтарын айтысты... Ертеңгі астан кейін, жүрер алдында, қаумалаған халықтың сұрауы бойынша қоштасу ретінде тағы бірнеше ән орындады да, аяғында: «Кәкимажан, мынау саған менің арнағаным» деп, жана бір әнге басты. Әннің жөнін Кәкима білмесе, басқа ешкім сезген жоқ. Оны тек Ыбырай екеуі ғана біледі. Осылай дүниеге Ыбырай шығармашылығының шыңы «Гәкку» әні шықты. «Гәкку» деген Кәкиманың атын өзгертіп, еркелетіп айтқан өлеңі. Осыдан бұл халық арасында «Гәкку» болып жайылып кетіпті. Отызыншы жылдары «Гәкку» ұлттық мәдениетіміздегі тұңғыш опера композитор Е.Г.Брусиловскийдің «Қыз Жібегіндегі» Жібек қыздың ариясы болып жаңа түрге ие болды.

Қазақстанның халық ақыны, Үкілі Ыбырайдың төл шәкірті Молдахмет Тырбиұлының айтуынша, ол алдына жан салмаған әншілігімен қатар, қай сайысқа салсаң да дес бермейтін білімдар, тапқыр, ағынды айтыс ақыны. Оған қоса қаламгерлігі де мол, араб, парсы тілінде оқи білген, өте зерек болған көрінеді. Ыбрай хат танығаннан кейін қолына түскен кітапты жаттап аларлық өнер көрсетіпті. “Мұңлық-Зарлық”, “Қыз Жібек”, “Жүсіп пен Зылиха”, “Тотының тарануы”, “Сейфул- Мәлік”, “Мың бір түн” іспеттес лира-эпостық, батырлық һәм ғашықтық жырлары мен қисса-дастандарды жатқа өз әуенімен айта білген. Әсіресе, “Ер Тарғын” мен “Мың бір түнді” әнге қосып жатқа айтуға жалықпапты. Кейде қара сырнаймен, кейде үкілі домбырасымен қоса шырқап, поэзияның желісіне қарай ән мақамының өрісін жатық үйлестіре білгені үлкен өнер. Ұзақ дастанды әндеткенде, кейде қолындағы домбырасын жерге қоя салып, тапқататып кетіп, отырған жерінен ілгері-кейін жылжып қызғылықты қимылдармен жалықтырмас даланың дара әртисінше тыңдаған жанды жіпсіз байлағандай баурапты. Бойға қонған жан-жақты өнердің арқасында ауыз әдебиетінен әбден сусындап, жазба әдебиетіне иек артып, өз ақындық өрісін кеңейте білген.

Үкілі Ыбырайдың өзіне үлгі болған Арыстан, Орынбай, Шал ақын, Сегіз сері, Тезекбай, Шөже, Нұркей, Біржан сал, Ақан сері, Мұстафа сияқты саңлақтардың әндерін, айтыстарын ел арасына тарата білгендігі бір төбе.

Ыбрай тек қана ауыз әдебиетінің өкілі емес, ол өзінің ең жақын һәм жанашыр пір тұтқан ұстазы Ақан сері секілді суырып салма төкпе де, ойланып жазар жазба да ақын. Негізінде, олар ауыз әдебиеті мен жазба ақындарының ортасындағы табиғи алтын көпір іспеттес жол салды. Ыбрайдың ақындық ерекшелігіндегі басты көрініс сол жан-жақтылықта жатыр. Керегінде ағыл-тегіл құйғытып, қай сайысқа болсын іркілмей кірісе кетеді. Ыбырайдың тілі де жебедей жеткіш өткір тіл. Жас кезінде әрлі сөз, ұлғая келе мәнді сөз, ашынғанда зәрлі сөз таба білген Үкілі Ыбырайдың тілінде ақындық ерекшелігінің басты арқауы жатыр. Ақынның тіл байлығы шерлі сөзі мен зерлі сөзін қоса жекеше талдауды талап ететін үлкен қазына.

Ол алдындағы ұстаздары Біржан сал, Ақан серіге еліктеп алғашқы өлеңдерін де әнімен қоса шалқытты. Уыз туындылары ғашықтық сарында, әзіл-күлкі ауқымында дәстүрлі лириканы байытқаны анық. Қазақтың ежелгі салты бозбалалықтың қызығын күйттеу Ыбырайға да бастау берді. Шөбектің Мұқанының Мәлике атты сұлу қызын, бір жиында Ақан серінің ойынды басқару салты мен нұсқауы бойынша, алқа топта бірінші болып қасына өлеңмен шақырыпты.

“Бозбалаға бұл бір сын жеке-жеке,

Әркімнің қасындағы сәулесі ерке.

Бұйрығы ханзаданың екеу емес,

Жанымакеліпотыр, ей, Мәлике”, – дегенөлеңісондатуыпты. “Ханзада” депотырғаныАқансеріғой,

олкісініағайын ел ішіәуелі “ақжігіт” депатап, артынан “Ақанаға” деугекөшті. Ал, бұлМәликегебайланыстышумақтыңжарықкөруінеолкездежігітағасыболыпқалғанАқансерініңжастардыңойын ынбастапберіп, біріншікезектісенімдішәкіртіЫбырайғасілтеуіндежатыр. ЖасыЫбырай: “Көсемқиында, шешенжиында” дегендей, көшбастап, өзiмiндетiнатқарыпты. Олнағызiшкісенiм мен қанынатуабiткенжүректiлiктiңбелгiсi. Міне, солсәттешыдайалмайбуыныбосап,

күмiсшолпысынәсемүнменсылдырлата, сызылабасып, сиқырлысылқымМәликесұлуашықажарынжайнататүсіп, жасақынЫбырайдыңқасынаотыракетiптi.

Ыбрай қай тақырыпқа барса да көкірегінің көзі жеткен, ақындық сөзі жеткен шырқау шыңға шықпай тынбайды. “Қарақат көзді, сым саусақтың” бір шумағында:

“Мұхиттың сенсің құндызы,

Аспанның сенсің жұлдызы,

Өзіңнен сәулем аспайды,

Пейiште жүрген хор қызы”, – дегенiн естiгенде, өзi барып пейiште жүрген қызды көрiп келгендей сенесiң. Сүйген қызын жер-көкте, фани-бақида бар сұлулардан асырып жіберуi бұл ғаламда бар шырғалаңға әуестiктiң нағыз өзi, қазақ поэзиясының тәңiр берген асыл төрiнен орын алар кемел деңгейiн айқындағаны. Ыбрай өлеңдерiнде тың суреткерлiк, тұлғалы да үлкен ойшылдық, ғашыққа деген ақжарма ашықтықтың нәрi бар, ғаламаттың бәрi бар. “Қарақат көзді, сым саусағы” сол ерекшелігін айқын танытады.

Ыбырай кейбір халық ақындарына бір сарында, бір ғана ырғақта, бір ғана өлшемде қалған ақын емес. Оның шығармашылық, ақындық тәсіл, әдістері сан қилы құбылмалы келеді. Оған қоса ол қазақтың

жазба әдебиетіне де, суырып-салмалығы бар ауыз әдебиетіне де қатысы молынан бар қаламгер, сегіз қырлы, бір сырлы парасатты дарын. Бір сөзбен айтсақ, шындықты тура сілтеуден жалтармайтын, қай заманда өмір сүрсе де өзінің өжет қалпында өршелене қала беретін бірбеткей ақын. Оның қай өлеңін, термесін, толғауын алсаңыз да жаңалық пен ақиқаттан нәр алған өткір де шешен, терең де ерен жалтарусыз мінезіне қанығасың. Дүниеге мейлінше ғашық ақын, дүниені соншалық айқын, ашық жырлап өтті. Өз қара басының қамын күйттеген жоқ, қоғамдық талас-тартыстарға қатынасып, сол елім деп жүрген жолында қатыгез заманның аяусыз ажал оғынан қаза тапты. Үкілі Ыбырай сал-серіліктің сайранында қалып қоймай, бойына Махамбеттің мінезі сіңген қайсар ақын, алғыр айтыскер, үлкен сықақшы, ержүрек азамат ақын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Үкілі Ыбырай. Гәкку. Өндер. // Құраст. Жүзбасов Қ., Қоспақов З. Алматы, Өнер, 1995, 128 б.
2. Жақанов І. Аққулар қонған айдын көл. Деректі әңгімелер, эсселер. Алматы, Жазушы, 1988, 205 б.
3. Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері, Алматы, Ғылым, 1976, 200 б.

Шахриёр Жўраев
(Самарқанд, Узбекистан)

ТОЖИК ТИЛИ ШЕВАЛАРИДАГИ ЎЗБЕКЧА ЎЗЛАШМАЛАР ҲАҚИДА МУЛОҲОЗАЛАР

Маълумки, ўзбек ва тожик халқлари қадимдан бир заминда яшаб келади. Шу боис ҳам улар шу даражада аралаш-қуралаш бўлиб кетганки, қайси бири тожик ёки ўзбек эканлигини англаб олиш қийин. Республикамизнинг Фарғона, Зарафшон, Тошкент, Қашқадарё ва Сурхондарё сингари водийларнинг кўпгина туманларида икки халқ вакилларининг бир манзилда дўст-иноқ бўлиб яшаётганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Ўзбек ва тожик халқларининг доимий мулоқоти туфайли уларнинг луғат бойлиги таҳлили Алишер Навоий томонидан бошлаб берилган қиёсий типологик метод асосида тадқиқ этиш ишлари А.К.Боровков, В.С.Расторгуева, Ҳ.Ғуломов, М.Мирзаев, Н.Шаропов, К. Юсупов, Э.Шодиев, Д.Ишондадаев сингари олимлар томонидан самарали равишда давом эттирилган. Аммо ҳалигача икки халқ ўртасидаги лисоний алоқалар тўлиқ ўрганилган дея олмаймиз. Хусусан икки тил шевалари вакиллари нутқида ўзлашмалар тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Ҳар қандай адабий тил луғат таркиби шевалардан озиқланади ва бошқа тиллардан сўз ўзлаштириши орқали бойиб боради. Тожик тилига туркий тилига хос сўз ва терминлар кириб келиши ёки ўзбек тили лексикасида учрайдиган форсий сўз ва терминларнинг қўлланиши иккала тил луғат фонди миқдорининг кенгайишига олиб келади.

Биз ушбу ишимизда Қашқадарё вилояти Китоб туманида яшовчи тожик халқи вакиллари нутқида ўзлашган ўзбекча сўз ва терминлар таҳлилининг имкон даражасида ёритишга ҳаракат қиламиз.

Икки халқ бирга истиқомат қилаётган шундай манзиллардан бири Китоб тумани ҳисобланади. Уч томондан тоғлар билан ўралган туман ҳудудида ўзбек ва тожик халқлари дўсту биродар, қавм-қариндош бўлиб кўп асрлардан бери яшаб келмоқда. Тумanning Жавзобод, Гулшан, Қавзахонаи поён, Дехнави поён, Варганза, Обиканда, Ошиқон, Сумак, Жавз, Матмони поён, Матмони боло, Аспи духтар, Сиёб, Дехнави боло, Қавзахонаи боло, Шўт каби қишлоқлари ҳамда туман марказида ўзбек ва тожик халқлари аралаш яшайдилар. Шу боис ҳам икки халқ вакиллари нутқида ўзбек-тожикча сўз ва терминлар баб-баровар ёки вариантдорлик, синонимик ҳолатда қўлланиб келинмоқда.

Албатта, ушбу ҳудуддаги тожик шеваларига ўзбек тилининг таъсири бир хил эмас, деб ўйлаймиз. Тумanning Гулшан, Варганза, Ошиқон, Обиканда каби қишлоқларида ўзбек ва тожиклар аралаш ҳолда яшашлари ёки ўзбек тилида сўзлашувчи қишлоқлар билан чегарадошлиги боис ўша ҳудудлар аҳолиси билан имконияти кўпроқлиги сабабли ўзбекча ўзлашмалар бошқа ҳудудларга нисбатан салмоқли улушни ташкил қилади. Аммо ўзбек тилида сўзлашувчи манзиллардан узоқроқ бўлган Жавз, Сумак, Матмон ва бошқа қишлоқлар аҳолиси нутқида ўзбекча ўзлашмалар юқоридагиларга нисбатан камроқ учрайди.

Тожик тилининг шимолий гуруҳ шеваларига кирувчи мазкур ҳудуднинг тожик тилида сўзлашувчилар нутқида бошқа шеваларга нисбатан ўзбекча сўз ва терминлар кўпроқ қўлланади. Бунинг асосий сабабларидан бири икки халқ вакилларининг асрлар давомида бир заминда яшаб келаётганлиги ҳамда дўстлик, қўшничилик ва қариндошчилик сингари алоқаларнинг мунтазам давом этиб келаётганлигидадир. Шу билан бирга ўзбекча ўзлашмалар кириб келишининг яна бир омили мавжудки, бу республикамизнинг мустақилликни қўлга киритиши билан чамбарчас боғлиқдир. Бу жараённинг жадаллашуви давлат тили ҳисобланган ўзбек тилининг жамиятнинг барча соҳаларига кириб келиши ва унинг амалда қўлланилишига кенг йўл очди. Бу бевосита расмий иш юритиш ҳужжатларни, маъмурий бошқарув органлари ҳамда радио-телевидения ва матбуот билан чамбарчас алоқадордир.

Мазкур ҳудуд лексикаси бўйича олиб борган кузатиш ва таҳлиллар натижасида ўзбек тилидан ўзлашган лексикаларни қуйидаги лексик семантик гуруҳлар (ЛСГ)га бўлиб ўрганиш мумкинлигини тақозо этмоқда:

1. Қариндошлик билан боғлиқ ЛСГ: ота-она(Имсол отем 63ба, онем 60 ба медарон), буви-бобо(Ман баччи бивему бовом будам), апа-ака(Ман ду акою, ду апаю, як додар дорам), қайноға(Инкас акема қайнағош), қайнсингил (Қайсингили ман духтари нағз), келин(Пешаз соли нав мон келин овардем),

уруғ-аймоқ(Инкаса уруғ-аймоқашон мўл будас), бўзбола(Ина ҳозир вахти бўзбалагеш-дия), бўйдоқ(Вая ҳоли ду бачи бўйдоқаш ҳаст), қаршиқудо(Ҳар дуйи ҳамин авлод а азал қаршиқудо), бўла//бўлавачча(Ин одам бўлаваччи ман мушуд), катта//катта она(Каттешона онеш ўзбек) ва б.

2. Уй-рўзгор буюмларини ифодаловчи ЛСГ: чўмич(Чўмича мўл дегба назан), қошиқ(Ҳозира вахтба ёшо дас кати нею қошуқ кати авқот мехўран), қирғич(Савзию кадуя а қирғич гузарондан даркор буд), мантуқазон (Забони гова мантуқазонба пухта хўри хуна мўл мекунад), қайчи (Қайчи тез будас қариб дастама бурида будам), найқошуқ(Ҳамсойимо ду найқошуқ рўған бурд) ва бошқалар.

3. Озиқ-овқат номларига хос ЛСГ: филвинди(Филвинди-я пагоҳиба хўри будасдия), қаймоқ(Ин гова қаймоқаш нағз будас), атола(Атола то остоная мегўн), қалинтўппа(Қалинтўппая отим нағз мебинан), қовурдоқ(Гўшти қовурдоқ бошад биёред), овқати суюқ(Овқати суюқ бошад биёред), куймоқ(Иди қурбонба занак куймоқ мепазан), шопирма(Шопирма карда ҳамсоё кати хўрдем), ярма(Жава бурда ярма карда бияр), оқшоқ(Набудаба оқшоққатиям ош пухтан мумкин), қайла(Маъракаба якум авқоташ қайла буд) ва б.

4. Нон маҳсулотлари билан боғлиқ ЛСГ: қат-қат//қатфатир(А бозор нони қатфатир овардам), чалпак(Чалпаката онед хурад, гуфта дувоёе бад кардан), ёрма(1. Ёрма-тошнинг устига қўйиб пишириладиган нон(Кўхба ёрма хўрдем), 2. Буғдойни ҳалиса учун тегирмон ёки тошда майдалаб келиш (Гандума ёрма карда биёр), элак(Орда элак кард), чўғдон(Хамира чўғдонба мечаспонем) кабилар.

5. Мева ва сабзавотларга оид ЛСГ: қорамурд(Як яшук қорамурд чинда бозор бурда фурухтам), шафтолуқоқ(А шафтолуя мулигиша як халта шафтолуқоқ кардем) қорапўчоқ тарвуз(Тарбузи қорапўчоқа зимистонба сақла мекунем), қаролу(Порсол баҳарба сад дона ниҳоли қаролу шинонда будам), қаражангжол (Ду жў токи қаражангжол коридам), мурудқоқ(Мурудқоқа жушонда хўри дилба фойдиш ҳас) ва х.

6. Ҳайвонот оламини ифоаловчи ЛСГ: ёлдум (Ин аспа ёлдумаш дароз будас), қўйтикон (Гусфандоба қўйтикон часпидас), қаталоқ(Ҳаво гарм шавад, говоя қаталоқ мегирад), қисир соғлуқ(Ин бозор якта қисир солуқа бурда мефурушам), кўшоқ(Чупоно бўзо-ёе зойедаги-я кўшоқ карда межўшан), қўриқхона (Қуруқхонаба ҳар хел ҳайвоно ҳас), дўққи (Шира дўққи зада рўғанаша мегиран), бўғоз(Гўсфандо-ёе бўғуза яхчаба ҳай нағў, бача мепартояд), кўчқор (Қучоро-ёе чори-я то моҳи августи жудо карда бони мекунем), ва шу каби.

7. Қушлар номлари билан боғлиқ ЛСГ: қарға (Ҳамсоёмо карғадак хаваркаши мекунад), бўдана//бўдина (Ҳар чоршанбе бўдинабозо ғунча мешун), тустовуқ (Тарафи моба тустовуқ несту ўрдак ҳаст), қирғий(Қирғи-я дида чумчуқо-я ҳаммиш таги бутта даромад), қашқилдоқ (Рўғани қашқилдоқ шамоллаба даво), бургут(Бургуту бароёе моли худмурда мебияд), чумчуқ(О давки чумчуқ гандума зер кард) ва б.

8. Ўсимликларга оид ЛСГ: чойқуруқ//чойқуйруқ(Жойи қумзорба чойқуруқ мўл мешуд), кампирчапон(Заминамоба кампирчапон мўл шудас), ирғай(Таёқи чупоно а ирғайдия бороёи ҳамин бақувват), момоуруғ(Ина момоуруға урўқаша дигар кардан даркор), момочучук(Момочучука гулаш хушрў будай), кўкўти//кокўти(Чойе кўкўтиги давлиная мефурорад) ва б.

9. Йилқичилик билан боғлиқ ЛСГ: ёлдум(Аспи ёлдума ёлаш дароз будас), тўқумшуллук(Аспойи туқумшулука улоқиба тайёр карда намешуд), тўқум(Тўқума а дида асп мўлтар харба мезанан), узанги (Узанги аспа сал калтатар карда тед), улоқи(Аспи улоиба жава мўлтар те), қошоқон(Якта пишти аспа қошоқ кун), қочов(Аспи қочов будас ин), ва б.

10. Деҳқончилик билан боғлиқ ЛСГ: кетмон//кетман(Кедмона бияр, замин занем), теша(Памидора теша кардана вахташ омад), катта теша//калантеша(Калантеша кати чуқури кардан осон), бўлиқ(Ганнум бўлиқ буромадас-а), қатқалоқ//қапоқак(Замин бади борон боридан қатқалоқ шудас) ва бошқалар.

11. Асбоб-ускуналарни ифодаловчи ЛСГ: қоштеша(Устоё қоштеша кати гул мебуроранд), қайроқ(Санги қайроқ кати қирови корда мегиран), чолғу(Алафои дашта чолғукати медаврад), чақмоқ(Бади чақмоқ задан борон сах меборад), тиргакчўб(Дарахтойи серҳосила шохошба тиргакчўб мондем), қармоқ (Қармоққати майи доштан зўр-дия), кетмандаста(А дарахти бед кетмандаста буридам) ва х.

12. Тегирмон ва жувоз билан боғлиқ ЛСГ: тирқиш(Қудрат тирқиша биёр у, гуф мерем-у!), тирчак//тиргак чўп(Тиргак чўпа орсиячи дор гуфт), отёғоч (Отёғочи жувоза дигар кардан даркор), чақловуқ(Санги орсия-я чақловуқ кати мечинем), қоравулак(Барои ўқи жувоз қоравулак ёрдамчи шуда хизмат мекунад), қўшарато(Отем қўшарато сохта халқба ёрдам додан) ва ҳоказо.

13. Тана аъзоларига хос ЛСГ: биллак(Билакаш ғафс будас), юрак(Ин бача-я юракаш набудас), кўка//курак (Куракашба зада худаша манаман гуфта нишон дод), сирт(Сирти миён кушода монда шамол задас), бел(Белаш бақувват будас), ўпка(Ўпкиш тамом шудаги), қош(Қошаш сиё будай), қўлтук(мора дида, чупон кайфам парид, ки ўпкеша қўлтук кара омад), бош (Бош амон бошад ҳаммиша меёбам) ва бошқалар.

14. Маросим ва халқ ўйинлари номлари билан боғлиқ ЛСГ:кўрғон// кўрғонбозй(Бачо даштба кўрғонбозй мекардан), чертибозй(Чашма баста чертибозий мекардем), ҳамсоятавоқ (Рафту омади ҳамсоятавоқи дорем), қалпоқ тутанак(Даври ёшиба галаги шуда қалпоқ тутанак бозй мекардем), сус хотин(Заною духтаро сус хотин бозй мекардан) ва б.

15. Кийим-кечак номлари билан боғлиқ ЛСГ: бўғма(Онем-а ҳамма куттешона фасонаш бўғмача), қуроқин//қуроқ кўрпа(Келиноба дастурхони қуроқин мекунан), қўлпанжа//қўлжилоб(Бачо барфбозй кардасоғи вахтба қўлпанжа мекунан), кўшёқа(Пештар зано куртошона фақат кўшёқа пасон када медўхтаги), ўғрикисса(Зано халаташонба ўғрикисса медузонан) ва б.

16. Инсонларга хос характер хусусиятини ифодаловчи ЛСГ: бетутуруқ (Ин баччи бетутуруқ будас), даюс(Даюс вай одам ҳамин хел кор кард-мй?), эзма(Инқадар ин эзма нашав), чақимчи(Ҳамсойи ёнангимо чақимчи, ҳарчиза хавар мекашад), бузмакор(Жўрем бузмакориба якум жо) ва шу сингарилар.

17. Касаллик номлари билан боғлиқ ЛСГ: қорасон(Молойи қорасон шудаги-я кушта месўзонану хокистараша гўр мекунан), қорапўчоқ(Ин касали қорапўчоқ шудаги), имизак(Вақти зимистонба омада имизаккасал шудас), ва б.

18. Тўқиш билан боғлиқ ЛСГ: ўйнағуч(Ўйнағичаша хушрў накардас), гул ўгирак(Куртаба гул ўгирак бурордас), сағрипўш(Сағрипўшаша дигар кард), тўкум(Тўқимгул духтам), қилигак(Қиличакаша калта бурордас), дукчи(Дукчиба тос дузондам) ва ҳ.

19. Дурадгорликни ифодаловчи ЛСГ: пойтеша(Устоё потишакати чубойе калона метарошидан), қиринди(Тароша-я қириндиша сухтанба бурд), калантеша//катта теша(Катта теша-я инжа биёр), қошёғоч(Усто қошёғоча зўр карда будас), ўлчак(Қаду бараша ўлчак карда шудам) ва бошқалар.

20. Тақинчоқ ва заргарликка хос ЛСГ: узук(Узуки вай тилло будас), билакузук(Ҳоли келинба билакузук гирифтан даркор), тиллоқош(тиллоқоши келинамо хушрў будас), сирға(сирғеша қиммат гирифтас), бўйинбалдоқ (Бўйинбалдоқойи пештарадақ ҳозиро нест), минчоқ(Ҳозира духтаро минчоқ намукунад), кўзмунчоқ(Банди дасташба кўзмунчоқ бандед, бо чашм нарасад) ва ҳоказо.

21. Тикиш билан боғлиқ ЛСГ: бигиз(Кўнадўзи-я нонаш а нўги бигизу сўзан аст), чапон(Зимистонба мардако чапон мепўшан), ёстук(Келину домода хонешба ёстук мўл мекунан), парёстук(Парёстукба хобрафтан мазза-дия), попури(Ҳозир зано кастуми попури пушидасойен), кўк/чок(Манзура-я чокашон хушрў будас), тикувчи(Ин духтар тикувчиба мерафтас) ва бошқалар.

22. Ижтимоий-сиёсий терминлар билан боғлиқ ЛСГ: қолоқ(Даври қадимба чиқатар бойёя қолоқ кардаги), мустақиллик(Мустақиллика шарофаташ кати ҳаммажо обод шуд), ривожланиш(Ҳозир замон ривожлани карда рафсос), сайлов(Сайловба-ям кам монд-а?), йиғилиш(Пага маҳаллаба йиғилиш будай), ва ҳоказо.

23. Ҳарбий соҳага хос ЛСГ: бошлиқ(Баччема бошлиғаш одами сахт будас), қаровул(Қаравуло-баям осон не, шабу рўз тик мистон), қуролдош (Мана жўраҳои қуролдошам худди акою додар барин), милтиқ(Авчиё милтиқ-ки ав мукунад), тепки(Милтиқа тепкеша зер када наметонам), чақирув қоғаз(писарамба чақирув қоғаз омада буд), ярадор(Рашидбобо а жанг ярадор шуда омадаги), қароқчи(Қароқчи вая а ра задас), қилич(Қиличбози-я давраш не ҳозир) ва ҳоказо.

24. Санаш ва ҳисоб сўзларини ифодаловчи ЛСГ: юз(Илоҳим юзба даройед), бир(Ин бир кам дунё будас), биринчи(Вай биринчи муҳаббаташ ёдашба овард), иккинчи(Ин кор иккинчи даража), беш(Ман нарди бозиба фақат шиш беш мепартом) ва ҳоказо.

25. Ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ жараёнларни ифодаловчи ЛСГ: оқидан(оби шаршара пастба нишиб шуда меоққад), ўсидан(ниҳоли дарахта баҳорба кори, нағз меўсад), қотидан(Инжаба қоти карда наист), эзидан (Шарманда карда езаша гирондан даркор), сўкидан(А худаш гузашт сўкидан гирифт) ва б.

Мазкур ҳудудда яшовчи тожик тилида сўзлашувчилар нутқиға ўзлашган ўзбекча лексималар асосан феъл(суя қадан, танла қадан, жўнати қадан), от(кетмон, теша, қошиқ, қаймоқ, қайроқ), сифат(суюқ, бузуқ, силлиқ, егри, хуркак), сон(бир, икки, уч, юз), модал(бирдан, пичи, анча, жўрта, сира) сўз туркумларига хослиги билан ўзига хос аҳамият касб этади.

Хуллас, икки тилли бир халқ ҳисобланмиш ўзбек ва тожик тиллари лексикасидаги ўзлашмаларни тадқиқ этиш қиёсий тилшунослик кенг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Хусусан, мустақиллик шарофати билан бу алоқалар янада тезлашиб ва мустаҳкамланиб бормоқда. Айниқса сўзлашув нутқиға хос ўзлашмаларни тадқиқ этиш тилшунослик фани олдидаги муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

**Станіслав Заравняєв
(Мелітополь, Україна)**

КАРТИНА СЎВІТУ

Поняття «картини світу» широко використовується у сучасній науці. Причина цього – сильна зацікавленість практично всіх наук у проблемі взаємовідносин людини, мислення та дійсності. Так чи інакше досі немає однозначного розуміння терміну «картина світу». Для багатьох науковців картина світу – це сума найбільш загальних уявлень про світ. Деякі дослідники вважають, що картина світу метафорична і зображує світ у вигляді певного зрозумілого всім «малюнка», картини [8].

Картиною світу у філософії, лінгвістиці та психології називається уявлення про світ, відображене у людській свідомості. Також використовуються синонімічні поняття: «бачення світу», «образ світу», «світобачення», «сприйняття світу», «модель світу», «образ дійсності». Картина світу виражає специфіку людини, її буття, умови її існування у світі [12].

Під картиною світу традиційно розуміють упорядковану сукупність знань про дійсність, сформовану у суспільній (а також груповій та індивідуальній) свідомості [11].

Уперше визначення категорії «картина світу» було сформульовано на початку Нового часу. У літературі часто стверджується, що поява поняття картини світу пов'язана з працями Вільгельма та Олександра фон Гумбольдтів. А. Гумбольдт звертається до фізичної картини світу. В. Гумбольдт у своїх працях на початку ХІХ ст. розробляв питання мовної картини світу, припускаючи, що різниця у

світосприйняттях зумовлена різними мовами. Згідно з його концепцією, кожна мова створює певне замкнене коло, навіть вийшовши з якого людина потрапляє у коло іншої мови. Освоєння нової мови він порівнює із завоюванням нової позиції у традиційному на той час світобаченні [4].

Поняття «картина світу» належить до низки багатозначних понять, активно функціонуючих у багатьох галузях науки. У філософії оперують поняттям «концептуальна картина світу», основою якої є відображення. Картина світу у концепції Л. Вітгенштайна – це модель, зображення, відбиття дійсності; картина світу – реальна, оскільки є фактом. Картина світу має свою структуру: вона складається з думок, що називають логічними картинами факту. На відміну від Л. Вітгенштайна, який розмежовував поняття картини та уявлення, визнаючи картину більш узагальненим поняттям, М. Гайдеггер ототожнює їх: картину світу він називає уявленням. Картина світу, у розумінні М. Гайдеггера, - це не просто зображення дійсності, а певне системне уявлення суб'єкта на основі його досвіду [1].

У психології використовується еквівалентний «концептуальній картині світу» термін «образ світу». Проблема побудови образу світу пов'язана з проблемою сприйняття. В образі світу, згідно з концепцією О. М. Леонтьєва, важливі також ті властивості, що не взаємодіють з індивідом безпосередньо. Як результат, образ світу стає універсальною формою організації знань індивіда [9].

А. Ейнштейн про картину світу: «Людина прагне певним адекватним способом створити в собі просту і зрозумілу картину світу для того, щоб у певній мірі спробувати замінити цей світ створеною таким чином картиною. Цим займаються художник, поет, філософ теоретик і дослідник, кожен по-своєму. На цю картину світу та її оформлення людина переносить власне духовне життя, щоб знайти спокій і впевненість, які вона не може знайти в занадто тісному запаморочливому кругообігу власного життя» [14].

Термін «картина світу» використовується також у культурології. Г. Д. Гачев, використовуючи як синонімічні поняття образу світу, картини світу та моделі світу, виходить з ідеї Космо-Психо-Логосу, тобто специфічного для кожної нації способу сприйняття світу, національного характеру та складу мислення. За Гачевим: «особливий «поворот», у якому постає буття даного народу і який складає національний образ світу» [2].

У картині світу відображені головні компоненти людської свідомості – пізнавальний, моральний, естетичний, яким відповідають сфери: наука, мораль і право, мистецтво. Практика створює картину світу і впливає на неї, регулює поведінку людей.

Принциповим є розмежування двох картин світу – безпосередньої (когнітивної) і опосередкованої (мовної та художньої).

Безпосередня картина світу – це картина, яку отримують у результаті прямого пізнання людьми навколишньої дійсності. Пізнання здійснюється як за допомогою органів відчуття, так і через абстрактне мислення, котре людина має у своєму розпорядженні, але у будь-якому разі ця картина не має «посередників» у свідомості та формується як результат безпосереднього сприйняття світу і його осмислення.

Мовна картина світу – історично закріплена у свідомості певного мовного колективу і відображена у мові сукупність уявлень про світ, певний спосіб концептуалізації дійсності. Першим до мовної картини світу звернувся В. фон Гумбольдт та неогумбольдтіанці (Л. Вайсгербер та ін.). Значний вклад належить американським етнолінгвістам Е. Сепіру та Б. Уорфу, які створили гіпотезу лінгвістичної відносності [15].

Художня картина світу – вторинна картина світу, подібна мовній. Вона виникає у свідомості читача при сприйнятті ним художнього твору.

Картина світу в художньому тексті створюється мовними засобами, при цьому вона відображає індивідуальну картину світу у свідомості автора і складається з:

- відбору елементів змісту художнього твору;
- використаних мовних засобів (певних тематичних груп мовних одиниць, змін частоти їх вживання, індивідуально-авторських мовних засобів);
- індивідуального використання образних засобів (системи тропів).

У художній картині світу можуть бути відображені концепти, притаманні тільки даному авторському сприйняттю світу – індивідуальні концепти письменника.

Отже мова виступає засобом створення вторинної, художньої картини світу, яка відображає картину світу автора художнього твору [11].

У художньому творі автор певним чином фіксує свою індивідуальну концептуальну картину світу. Концептуальна картина світу – це система інформації про об'єкти, яка актуально і потенційно реалізується у діяльності індивіда. Одиницею картини світу визнається концепт як система понять та значень, які несуть різну інформацію про об'єкти [3].

Концепт – термін, що використовується для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості та тієї інформаційної структури, яка відбиває знання та досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикона, концептуальної системи та мови мозку, всієї картини світу, відбитої у людській психіці [6].

Концепт – певний згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини. Саме завдяки наявності концептів звичайна людина, яка не є творцем культурних цінностей, може пізнавати культуру і навіть у деяких випадках впливати на неї [13, с. 40].

Багато спеціалістів визнають, що мова є найкращим доказом існування у нашій свідомості різноманітних структур знань про світ, в основі яких лежить така одиниця ментальної інформації, як

концепт. Концепти виникають у процесі сприйняття світу, вони створюються актами пізнання, відбивають і узагальнюють людський досвід і усвідомлюються у різних типах діяльності зі світом дійсності [7, с. 37-38].

Між картиною світу як відображенням реального світу і мовною картиною світу як фіксацією цього відображення існують складні зв'язки. Межі між ними здаються хиткими, невизначеними [5].

Спробуємо побачити відмінності між картиною світу і мовною картиною світу. Світ – це людина і середовище у їхній взаємодії. Відображення світу у свідомості, уявлення людини про світ, інформація про середовище та людину – це картина світу. Інформація про середовище та людину, опрацьована та зафіксована у мові – це мовна картина світу.

Носієм як картини світу, так і мовної картини світу, є людина – мовна особистість або певна спільнота (суспільство). Відповідно можна говорити про індивідуальну та колективну картини світу.

Пізнання людиною об'єктивної реальності відбувається через створення картини світу. Джерелами її формування є (за В.В. Морковіним):

- вроджене знання – на рівні вродженого знання людина не відрізняється від тварини;
- знання, отримані людиною у результаті її практичної діяльності – досвід взаємодії людини з природою та соціумом;
- знання, отримані з текстів, з якими людина знайомиться протягом всього життя;
- знання, отримані через процес міркування;
- знання, навіяні рідною мовою – когнітивний спадок, наданий етносом [10].

Література:

1. Витгенштейн, Л. *Философские работы* [Текст] / Л. Витгенштейн; пер. с нем. – М., 1994. – Ч. 1. – 521 с.; Хайдеггер, М. *Время и бытие: статьи и выступления* [Текст] / М. Хайдеггер; пер. с нем. – М., 1993. – 447 с.
2. Гачев, Г. *Национальные образы мира* [Текст] / Г. Гачев. – М., 1988. – С. 44.
3. Голикова, Т. А. *Слово как интегративный компонент репрезентации концептуальной картины мира (на материале творчества В. В. Набокова)* [Текст] / Т. А. Голикова: автореф. дис. канд. филол. наук / Алтайск. гос. ун-т. – Барнаул, 1996. – С. 7.
4. Звегинцев В. А. *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. М., 1964. – Ч. 1. С. 85–105.
5. Караулов Ю.Н. *Общая и русская идеография*. М.: Наука, 1976. – 356 с.
6. Кубрякова Е.С. и др. *Краткий словарь когнитивных терминов*. М., 1996. – С. 90.
7. Кубрякова Е.С. *Части речи с когнитивной точки зрения*. М., 1997. – 327 с.
8. Кузнецова, Т. Ф. *Картина мира и образы культуры: учеб. пособие для студентов и аспирантов гум. специальностей* [Текст] / Т.Ф. Кузнецова, В. М. Межуев, И. О. Шайтанов и др. // *Культура: теории и проблемы*. – М., 1995. – С. 148.
9. Леонтьев, А. Н. *Образ мира* [Текст] / А. Н. Леонтьев // *Избр. психол. произведения: в 2 т.* – М., 1983. – Т. 2. – С. 251 -261.
10. Морковин В.В., Морковина А.В. *Русские агнонимы*. М., 1996. – С. 52.
11. Попова З.Д. *Язык и национальная картина мира* / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2007. – 59 с.
12. Поставалова В.И. *Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира* / отв. Ред Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1988. – С. 8-69.
13. Степанов Ю.С. *Концепт // Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд.* - М.: Академический проект, 2004.
14. Эйнштейн А. *Собр. соч.* Т. 8. М., 1968. С. 124.
15. *Языковая картина мира – [Электронный ресурс], 2011. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/YAZIKOVAYA_KARTINA_MIRA.html*

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології МДПУ ім. Богдана Хмельницького, Жила Наталія Володимирівна.

Вікторія Керницька
(Івано-Франківськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ВИБОРУ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ НА УКРАЇНСЬКУ (НА МАТЕРІАЛІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕКСТІВ НАФТОГАЗОВОГО ПРОФІЛЮ)

Дотримання лексичних норм сучасної української літературної мови – важливий аспект перекладу. Вживання слова у властивому йому значенні, уникнення мовної надмірності, мовної недостатності, повторюваності слів, росіянізмів, калькування російських сталих словосполучень, дотримання норм сполучуваності слів – це ті ресурси лексичного рівня мови, що відповідають за точність і правильність слововживання. Точним можна назвати таке мовлення, у якому вжиті слова повністю відповідають їх мовним значенням – значенням, що усталились у мові в даний період її розвитку.

Однією з важливих причин порушення лексичних норм у науково-технічних текстах є, на нашу думку, **вживання слова у невластивому йому значенні**. Наприклад, *сполуки сірки зустрічаються в основному як похідні тіофену...; ...у спектрі розсіяного випромінювання з'являються нові спектральні лінії, відсутні у спектрі первинного випромінювання*. Лексема «зустрічатися» означає «траплятися на чіємунебудь шляху, десь, у якомусь місці; сходитися разом, бачитися де-небудь» [5, с. 141]. У цьому контексті слід сказати «траплятися». Слово «відсутній» може вживатися тільки стосовно осіб, а тому його варто замінити на інше («не міститися», «не перебувати»).

Дослідження фактичного матеріалу засвідчило той факт, що під час перекладу можуть бути не враховані різні значення слів-паронімів, що й зумовлює вживання слів у невластивому значенні, як-от: *напря́м – напра́мок, ступі́нь – степі́нь, економний – економічний*. Проаналізуємо приклад: *вони будуть використовуватися для підготовки фахівців з напрямку підготовки «енергетика і електротехнічні системи агропромислового комплексу та популяризація використання відновлюваних джерел енергії»*.

Відповідно до сучасних лексичних норм потрібно розрізняти значення слів *напря́м* і *напра́мок*. *Напря́м* – це 1) шлях діяльності, розвитку кого-, чого-небудь; спрямованість якоїсь дії, явища; 2) суспільна, наукова, літературна і т. ін. школа, течія, угруповання. Семантика слова «напря́мок» пов'язана зазвичай з рухом транспортних засобів. Через те ці слова вживають у таких контекстах: *напря́м роботи, дослідження, напра́м думок, але напра́мок руху, напра́мок польоту, напра́мки рейсів* [5, с. 211]. Відповідно до цього, слід перекласти «напря́м підготовки», а не «напра́мок підготовки».

Проаналізуємо ще: *для кристалів CdTe і ZnCdTe поглинання потоку радіації є значно кращим, але невисока степі́нь структурної досконалості цих матеріалів створює інші проблеми*. У цьому прикладі лексичну помилку зумовило нерозрізнення слів-паронімів «ступі́нь» і «степі́нь». Відповідно до лексикографічних джерел, *ступі́нь* – це порівняльна величина, що характеризує розмір, інтенсивність чого-небудь, а *степі́нь* – добуток декількох однакових співмножників [5, с. 305].

На порушення лексичних норм під час перекладу часто впливає близькозначність контексту використання окремих слів у російській мові. Яскравим прикладом є лексеми «задача» і «завдання». Перекладач повинен брати до уваги те, що в українській мові *задача* – це питання, яке розв'язують шляхом обчислень за визначеною умовою, а *завдання* – наперед визначений, запланований для виконання обсяг роботи, справа; мета, до якої прагнуть. Близькозначність контексту використання слів «задача» і «завдання» в російській мові може зумовити перекладацьку помилку. Розгляньмо приклади: *постала задача виготовлення сучасного ультразвукового обладнання...; розробка нових конструкцій сонячних колекторів – задача актуальна*. Оскільки у наведених прикладах йдеться про певний обсяг роботи, який потрібно виконати, то правильно було б перекласти «завдання», а не «задача».

Варто зауважити, що **вживання росіянізмів** становить значний обсяг помилок, що трапляються під час перекладу науково-технічних текстів. Простежмо: *таким чином, середня доля вологонасиченості відібраних осадів становить 95,6%; ця мова сама визначає, де знаходяться дані; оціночні виміри показали також достатню чутливість гібридних детекторів*.

У наведених прикладах відповідно до норм слід уживати слова *частка, є, оцінні*. Щодо слова «знаходитися», то воно в українській мові вживається, в основному, у значенні «бути виявленим у результаті розшуків; відшукуватися (про кого- або що-небудь загублене, втрачене, зникле); бути в наявності; виявлятися». В іншому контексті потрібно вживати лексеми «перебувати, бути, розташовувати, розміщувати», як-от: *Карпати розташовані на заході України; бібліотека міститься на другому поверсі*.

Калькування російських сполучень слів – теж важлива причина порушення мовних норм під час перекладу. Калькування – це «копіювання іншомовного слова за допомогою свого, незапозиченого матеріалу; поморфемний переклад іншомовного слова [1, с. 230].

Як зазначає П. Куляс, росіянізми менше шкодять мові, ніж кальки, бо останні «зачіпають не лише лексичний склад мови, а й її морфологічну, синтаксичну, фразеологічну структуру» [2, с.19].

Дослідження фактичного матеріалу дозволило виявити такі типові кальки з російської мови. Проаналізуємо приклади: *однак це досить висока частота ударів у порівнянні з іншими ударними методами; в основі цих переваг лежать фізичні ефекти, які на протязі багатьох років вивчалися у відділі акустики твердого тіла Інституту НАНУ; з цієї причини нами використовуються вуглецеві наночастинки; це відповідає інноваційному розвитку промисловості України в плані ресурсозбереження; співставлення існуючих підходів; робота була направлена на поліпшення економічної обстановки на озері шляхом розчищення дна...; прийmemo для розрахунку 8500 м³; форми документів, які створюються на основі інформаційного масиву, приводяться до відповідності вимог стандартів та нормативно-технічної документації замовника; які в значній мірі визначають споживчі якості піролізної суміші як альтернативного палива; результати, отримані в ході виконання проекту, дозволяють здійснювати пошук*.

Відповідно до лексичних норм сучасної української мови матимемо такі відповідники до кальок з російської мови: *у порівнянні з – порівняно з; на протязі – упродовж (протягом); з цієї причини – через це; в плані ресурсозбереження – щодо ресурсозбереження; співставлення підходів – зіставлення підходів; робота була направлена – робота спрямована; прийmemo для розрахунку – візьmemo для розрахунку; до відповідності вимог – відповідно до вимог; в значній мірі – значною мірою; в ході виконання – під час виконання*.

Як свідчать результати проведеного дослідження, росіянізми і кальки з російської мови становлять найбільший пласт лексичних помилок, які трапляються в науково-технічних текстах. Проаналізуємо: *сонячний тепловий повітряний колектор відноситься до теплотехнічного і вентиляційного*

обладнання, що працює виключно від сонячної радіації (лексична норма: *належить до; винятково*); до таких відходів також відносяться використані та непридатні автомобільні шини (лексична норма: *належать*); система подачі повітря (лексична норма: *система подавання повітря*); максимальна температура повітря, яке поступає у приміщення, складає 70° С (лексична норма: *надходить у приміщення, становить 70° С*); серед технологій переробки відходів з органічних матеріалів помітне місце займають технології термічного розкладу (лексична норма: *переробляння; місце посідають*); над цією зоною знаходиться ділянка моноароматичних сполук (лексична норма: *розташована або є*); це певною мірою відбулося на двох полігонах в Санкт-Петербурзі...на яких накопичилося 4,9 млн³ осаду, що означало наповненість до критичних відміток (лексична норма: *нагромадилось, критичних позначок*).

В іншому випадку поширеною лексичною помилкою в науково-технічному тексті є **нерозрізнення значень віддієслівних іменників на -к(а)** у значенні дії (процесу і наслідку). Важливо вживати як різні самостійні терміни такі поняття, що означають, по-перше, **вияв діяльності, функціонування**; по-друге, **подію**, яка відбулася чи відбудеться в точно окреслений момент; по-третє, **кінцевий продукт** чи підсумок, що завершує що-небудь. За рекомендацією ДСТУ 3966–2009, дію позначають іменниками з суфіксами -нн(я), -тт(я), утвореними від дієслів недоконаного виду, тож вживаємо *розробляння родовища, komponування низу бурової колони*. Подію, відповідно, позначають іменниками з суфіксами -ння (-ття) від дієслів доконаного виду: *доставлення запасних деталей, розроблення підземних запасів, підготовлення бурового розчину*. Як результат – *розробка технологічної схеми*, об'єкт – *відтяжка* (трос), *універсальна обв'язка* [6, с. 32]. Отже, слід розмежовувати три різні терміни: *перевіряння, перевірення, перевірка; розв'язування, розв'язання, розв'язок; обробляння, оброблення, обробіток; оцінювання, оцінення, оцінка; ділення, поділення, поділ; споруджування, спорудження, споруда; розтягування, розтягнення, розтяг*.

Однак, як свідчать результати проведеного дослідження, самі ж автори українських науково-технічних текстів зазвичай не вдаються до значеннєвого розмежування дії, події і наслідку. Причиною семантичної неточності використання лексем у науково-технічному тексті є, на нашу думку, відсутність мовної вправності науковців технічних галузей. Це зумовлено насамперед багаторічним досвідом використання російської мови в науковому вжитку, російськомовний спосіб думання українських вчених [4, с. 175]. Внаслідок цього нечітке розрізнення російських і українських слів і їхніх частин (морфем) стало «візитною картою» сучасного українського науково-технічного тексту.

Проте, незважаючи на спорідненість, російська та українська мова мала свій шлях становлення і, зрозуміло, розвинула властивий тільки їй комплекс семантичних, словотвірних і граматичних засобів. Та цей факт не завжди беруть до уваги автори науково-технічних текстів. Н. Непийвода зазначає: «Велика кількість спільних за походженням українських і російських морфем зазнала певних семантичних змін, які не завжди відчуються тими, хто вільно володіє обома мовами; даються знаки й міжмовні асоціації, що виникають на рівні морфем, а також незнання словотворчих особливостей української мови» [3, с.7].

Отже, уважне ставлення перекладача до семантики кожного слова допоможе зорієнтуватися в термінологічних словниках, дібрати відповідну лексему і, зрештою, найточніше передати зміст науково-технічного джерела. Точності і правильності перекладу сприятиме знання української мовної традиції, правил слововживання і поєднання слів, а також глибоке усвідомлення того, що українська і російська мови, незважаючи на спорідненість, мають свій шлях становлення і розвитку. Ґрунтовне вивчення термінології української наукової мови, увага до семантичного розрізнення близькозвучних слів, знання лексичних норм – важливий складник формування мовної компетенції майбутнього перекладача.

Література:

1. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : навч. посіб. / М. П. Кочерган. — К. : Академія, 2008. — 368 с.
2. Куляс П. П. Система — проти автоматизму суржикі: редакторський погляд : навч. посіб. / ПавлоКуляс. — К. : ІВО АПН України, 2009. — 180 с.
3. Непийвода Н. Ф. Сам собі редактор: Порадник з української мови / Н. Ф. Непийвода. — К. : Українська книга, 1998. — 240 с.
4. Селігей П. О. Науковий стиль української мови: ресурси оновлення / П. О. Селігей // Мовознавство. — 2006. — № 2-3. — С. 174–186.
5. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. — 3-тє від., випр. — К. : Знання, 2006. — 367 с.
6. Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять : ДСТУ 3966-2009. — [Чинний від 2010-07-01]. — К. : Держстандарт України, 2009. — 35 с.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Венгринюк Мирослава Іванівна.

Галина Ким
(Талдыкорган, Казахстан)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОВЕСТИ Н.В. ГОГОЛЯ «ШИНЕЛЬ» В IX КЛАССЕ

Программа модернизации образования, которая широко внедряется в Назарбаев интеллектуальных школах, настоятельно рекомендует широкое применение активных методов обучения и воспитания, которые позволяют детям приобретать навыки творческой самостоятельности, овладеть

приемами и способами критического мышления, быть толерантными и интерактивными, то есть открытыми к общению в процессе коммуникации. Суть методики этих нетрадиционных технологий обучения можно выразить словами Конфуция: «Скажи мне - и я забуду; покажи мне - и я запомню; вовлеки меня - и я пойму».

Ученик учится сам, а учитель осуществляет мотивационное управление его учением, координирует, консультирует и контролирует, то есть диалог между учеником и учителем осуществляется на другом, более высоком, партнерском уровне. К нетрадиционным технологиям, которые обеспечивают применение данного подхода к обучению в реальном педагогическом процессе, относятся технологии модульного обучения, высокие интеллектуальные и интегральные технологии обучения.

Эти технологии позволяют более эффективно использовать отведенное учебное время, а технически оснащенные мультимедийные уроки позволяют снизить нагрузку как на учителя, так и на ученика. Применение аудиовизуальных средств дает возможность проникнуть в художественный текст, соотнести разные виды искусства, сопоставить видение героев, ситуаций писателем, режиссёром, актёрами. Компьютерные презентации PowerPoint позволяют соединить в одном документе написанный текст, графические схемы и видеоизображения. То есть, класс превращается в творческую лабораторию, создает исследовательские проекты. Широкое применение возможностей интерактивных досок меняет стиль поведения учителя в классе, насыщает урок новыми динамичными приемами.

Основной целью данного доклада является попытка представить свое видение результатов использования интерактивных приемов и способов, способствующих освоению учащимися 9-ых классов Назарбаев интеллектуальной школы города Талдыкоргана темы «*Все мы вышли из гоголевской «Шинели» (Ф. Достоевский)*». Ученики должны уметь, основываясь на знаниях, полученных в 6-8 классах, определять жанр гоголевской повести, понять своеобразие структуры образа героя, объяснять функции той или иной гоголевской художественной детали. При подготовке к урокам по «Шинели» Н.В. Гоголя из всей разнообразной научно-методической литературы были отобраны несколько исследований последних лет [1; 2; 3; 4].

Думаю, что учителя-практики согласятся с тем, что современные школьники относятся к гоголевской «Шинели» неоднозначно и не всегда согласны с устоявшимся утверждением, что Башмачкин - жертва социальных условий и, как жалкий, униженный и угнетенный человек, требует сочувствия и сострадания. Они могут не согласиться с Апполоном Григорьевым, который считал гоголевского героя «последней гранью обмеления божьего создания до той степени, что вещь, и вещь самая ничтожная, становится для человека источником беспредельной радости и уничтожающего горя» [5, 113-114]. Поэтому наша задача – помочь детям понять загадочность и неоднозначность этой кажущейся простой фигуры, которая заставляет задуматься над смыслом жизни и ответить на вопрос: «Всегда ли мы добры к людям?».

Современные мультимедийные средства позволяют организовать виртуальную экскурсию по Петербургу Н.В. Гоголя, показать мистический город самого мистического русского писателя. Подготовка этой презентации, несмотря на обилие методических материалов, требует много времени. За годы работы над данной темой выработался определенный алгоритм подачи материала. Во-первых, определенное место в данной презентации занимают, наряду с иллюстрациями и другими наглядными документами письма Гоголя и воспоминания современников о Петербурге. Это необходимо для того, чтобы ученики поняли, каким представлял себе Петербург будущий писатель, и как встретила его столица.

При демонстрации тех или иных мест Петербурга основное внимание уделяется разным лицам города: его пленительной притягательности, с одной стороны, и Петербургу - губителю человеческих душ, городу, где царствует пошлость. Петербургский климат, петербургский ветер, петербургские площади и улицы позволяют понять мысль Н.Г. Чернышевского, считавшего, что «...Гоголю обязаны те, кто нуждается в защите...».

Презентация виртуальной экскурсии обычно варьируется в зависимости от информационно-технической оснащенности школы, подготовленности и заинтересованности учеников. Чаще всего возможность выступить гидом по гоголевскому Петербургу представляется тем, кто был в современном Петербурге, знаком с его архитектурой и достопримечательностями. Иногда в такой роли может выступить и сам учитель. Цель этой виртуальной прогулки – погрузить учеников в созданный писателем мир, показать Петра творенье в разных ипостасях.

На завершающем этапе этой интерактивной технологии можно использовать один из действенных приемов критического мышления и предложить составить портрет Петербурга глазами «маленького человека», мысленно пройти по петербургским улицам вслед за гоголевским героем. Это задание носит творческий характер, предполагает самостоятельный поиск учениками иллюстративного материала, хорошее знание текста, позволяет творчески интерпретировать услышанную, увиденную и прочитанную информацию.

Не менее важным в образовательной деятельности является и то обстоятельство, что именно такие задания рождают широкие перспективы для реализации каждой личностью своих художественных способностей. Ведь при изучении данной темы можно активно использовать русскую живопись XIX и XX веков о Петербурге и его обитателях, в частности, иллюстрации, изображающие Акакия Акакиевича Башмачкина.

В иллюстрациях Саввы Бродского на первом плане – не Башмачкин, а его шинель. Авторы презентации доказывают, что именно она является главным героем повести: шинели чиновников

департаменту, де служив Башмачкин, старий капот на плечах героя, старая и новая шинели Акакия Акакиевича, сброшенная на пол новая шинель главного героя. Основная гипотеза учеников: герой без шинели выглядит униженно и жалко. Они дают свою версию ответа на вопрос: «Почему Савва Бродский не избрал чиновников, а только одни шинели?».

Девятиклассники считают, что в иллюстрации «Новая шинель», в соответствии с гоголевским замыслом, он показал прежнюю и новую жизнь героя. К прежней жизни своей Башмачкин относится презрительно (капот небрежно брошен на спинку кровати). Новой жизнью он гордится: художник показывает его лицо, отраженное зеркалом, самодовольное и высокомерное, и акцентируют внимание на детали: новая шинель только отражается в зеркале, лишь краешком. Это подчеркивает ее призрачность.

Завершением презентации явилась игра в ассоциации, проводимая в интерактивном режиме, с использованием флипчартов, интерактивной доски и других мультимедийных средств. В течение 2 минут каждый записывает все ассоциации к слову «шинель», затем дает свою интерпретацию того или иного слова, соотнося их с картинами Саввы Бродского. Важно при этом не забывать о гоголевском замысле и подчеркнуть трагическое одиночество Акакия Акакиевича Башмачкина. Кульминацией картин этого художника ученики безоговорочно считают последнюю, где герой, затерянный в бесконечных просторах Земли, показанной в виде шинели, бежит навстречу зрителю, читателю и, воздев руки, словно просит о помощи.

Одним из действенных, с точки зрения филологов-практиков, методических приемов при раскрытии образа главного героя является использование технологии дебатов по формату Карла Поппера. Домашнее задание после прочтения учениками повести носит творческий характер, на обсуждение выносятся проблемы, способствующие выяснению восприятия учениками характера гоголевского героя: «Акакий Акакиевич Башмачкин несчастный человек или посмешище?».

Учащиеся должны «увидеть и услышать» разные полюса в авторской оценке героя: гоголевский герой ничтожен и комичен, трогателен и страшен. Команды спикеров из трех человек, хорошо знакомые с форматом дебатов (для этого составляется учителем памятка «Правила проведения дебатов»), заранее, до начала игры, определившие свою позицию защиты или обвинения, формулируют свою гипотезу, определяют критерии, подбирают аргументы для доказательства своей точки зрения, продумывают структуру обоснования.

Цель учителя - в игровой форме научить детей использовать разнообразные источники, работать с документами, самостоятельно анализировать и сравнивать различные точки зрения, формулировать и аргументировать собственную позицию. Учитель может выступать и как модератор, предлагая проблему, сформулированную в виде тезиса, который одна команда учеников должна обосновать, другая - опровергнуть. Привлекает в дебатах, прежде всего, то, что это - интеллектуальное командное состязание. Компактность портфолио каждой команды, ориентация на строго отведенное для публичного выступления время, умение вести диалог с оппонентом являются выигрышными моментами этой интерактивной технологии.

Команда, выбравшая позицию защиты интересов Акакия Акакиевича Башмачкина, и ее оппонент-команда, считающая, как и критик Аполлон Григорьев, что герой – «последняя грань обмеления Божьего создания», по-разному интерпретируют гоголевский сюжет. Одни спикеры доказывают, что самая ничтожная вещь является для маленького чиновника источником беспредельной радости и уничтожающего горя, что шинель делается трагическим *fatum* в жизни существа этого жалкого существа, созданного по образу и подобию Вечного.

Их оппоненты, пытаясь решить вопрос о том, сочувствует ли Гоголь герою, возвышает ли Башмачкина над окружающими, обращаются к тем эпизодам («крестины», «бумажки», «вечер Акакия Акакиевича»), в которых звучит гоголевский голос, полный сострадания и христианского человеколюбия: «*Оставьте меня, зачем вы меня обижаете?*». Команда ориентируется на гоголевскую лирическую интонацию: «*Се человек!*» и преисполнена решимости вызвать сочувствие к герою. Выступление третьего спикера этой команды сопровождается музыка, которая звучит светло и нежно. Голос тоскливой скрипки передает настроение тревоги и обреченности. Такая трактовка трагического положения героя была в конце концов поддержана даже одним из спикеров-оппонентов.

Другая форма интеллектуальной игры была предложена в следующей части урока, посвященной финальной проблеме: «Акакий Акакиевич - грозный мститель: возможно ли такое?». Ведущим дискуссии становится учитель, который предлагает свой алгоритм обсуждения: сначала просит учеников дать толкование понятию: мщение, суд, возмездие; затем сравнить сцены ограбления и мщения, при этом предлагает рассмотреть их как почти зеркальные. Затем на обсуждение выносятся проблема: является ли в финале Акакий Акакиевич главным *действующим* лицом?».

Он напоминает детям о главной мысли Н.В. Гоголя, об идее возмездия, реабилитации человеческого существования. И девятиклассники находят в споре зерно истины: униженный и жалкий Акакий Акакиевич преображается, выпрямляется в другом пространстве, а Страшный суд для значительного лица – это компенсация за «никем не примеченную» человеческую жизнь, не примеченную даже самим человеком. И в XXI веке дети пропускают через себя боль Гоголя за человека, поэтому приходят к выводу, что человек не должен жить так бесполезно на свете; у него должна быть вера, любовь, дружба, цель в жизни, тогда вещь вроде шинели не станет для него идеей *fix*, а ее утрата не обернется трагедией, стоившей герою жизни.

Литература:

1. Гоголь Н.В. Ревизор. Петербургские повести: подробный комментарий, учебный материал, интерпретации – М.: АЙРИС ПРЕСС, 2006. – 384 с.
2. Курочкина М. Повесть о любви. «Шинель» Н.В. Гоголя // Литература в школе. - 2000. - № 1. - С. 93-97.
3. Эпштейн М. Маленький человек в футляре: синдром Башмачкина-Беликова // Вопросы литературы. – 2005. – № 6. – С. 193-203.
4. Иллюстрации к «Шинели» Гоголя // http://az.lib.ru/img/g/gogol_n_w
5. Григорьев А.А. Русская эстетика и критика 40-50-х годов XIX века. - М.: Художественная литература, 1982. - С.113-114

Лариса Колесникова
(Старобільськ, Україна)

ВАРІЮВАННЯ СЕМАНТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ СЛОВА-СИМВОЛУ *ТЕРЕН* У ПОЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Дослідження в царині поетичної мови допомагає не лише якнайповніше зрозуміти специфіку світогляду, ідеологічні засади та принципи літературної діяльності, але й науково обґрунтувати та проаналізувати внутрішні процеси, що відбуваються в лексичній і семантичній структурах слів-символів як репрезентантів національного менталітету та елементів мовної картини світу. Тому вивчення семантичного членування слів-символів, що визначають варіативність смислової структури всього тексту, є актуальним.

Мета мовознавчої студії – з'ясувати особливості варіювання семантичного значення слова-символу *терен* і дослідити специфіку вияву його контекстуальних сем.

Не викликає сумніву той факт, що серед диких кущових рослин у групі ботанічних символів становить інтерес дендрономен *терен*. Етимологія лексеми *терен* сягає праслов'янської мови. У пам'ятках засвідчено й лексему жіночого роду *тернина*, що називає кущ терену [10, с. 79].

Сучасна українська мова фіксує лексичну одиницю *терен* зі значеннями: „1. Колючий кущ родини розових, що дає темно-сині їстівні плоди з терпким кисло-солодким присмаком. 2. збірн. Плоди цієї рослини. 3. Окрема колючка, шпичка такої або іншої колючої рослини” [13, т. X, с. 85]. У поетичній системі аналізована лексема функціонує не з усіма номінативними значеннями, вона активізує символічні значення, у семантичній структурі яких виділяємо, приміром, і сему ‘труднощі’.

У художньому творі семантика дендрономена *терен* пов'язана з атрибутивними компонентами, що сполучаються з аналізованою лексемою, напр.: *Оці колючі й лагідні терни, / Що стали на межі, немов сторожа, / Навіки увійшли в дорослі сни / І їх забути я повік не зможу* [11, с. 9].

Аналізований словесний символ зумовлює зниження оцінного компонента епітетів *колючі й лагідні*. Відбувається своєрідна семантична нейтралізація атрибутів, що першочергово впливає на субстантив *терен*. Порівняльна конструкція *немов сторожа* активізує сему ‘захист’, що є спільною для обох об'єктив-номенів. У такому разі зникає загострення між негативним і позитивним впливом на реципієнта дендрономена *терни*, хоча наявність у поетичному мікрополі лексеми *колючі*, пов'язаної із семантикою тернової шпички та окремих колючок, асоціюється з болем і кров'ю.

Негативної маркованості набуває похідний прикметник *терновий* у словосполученні *терновий кущ*, що зберігає семантику апелятива *терен* і атрибутивом до якого є прикметник *колючий*. Крім того, зазначений атрибут загострює негативний момент у зв'язку з наявністю в поетичній структурі інших асоційованих з болем і кров'ю лексем, напр.: *І тепер я, розбитий ущент, / В маячні з дурману і туману, / Наче пес під колючим терновим кущем, / Невигойну залізую рану* [6, с. 30].

На семантичну структуру словосполучення *терновий кущ* впливає, перш за все, загальна семантика контексту. Перебування аналізованої одиниці в складі порівняльної конструкції передає трагізм ситуації, підкреслений „смертельно” маркованою лексикою, наприклад: *розбитий ущент, неvigойна рана*, що асоціюється з кров'ю (яка є ознакою нещастя або навіть смерті).

Свого часу О. О. Потєбня вказав на „зв'язок гірких (палючих на смак як часник, осика), жагучих (як осот, кропива), колючих рослин з вогнем, на символічну заміну ними вогню, зокрема поховального вогнища” [7, с. 48]. У народній поезії *кров* зближається з поняттям *вогонь*. Згідно з цією концепцією асоціативний фон відтворює семантичний ряд символу-дендрономена *терен* у такій послідовності: *терен – кров – вогонь*. В. М. Русанівський підкреслив, що саме тому в деяких текстах простежуємо зближення двох слів-символів – *терен* і *вогонь* [9, с. 5]. Фольклорні твори містять багатство сюжетних варіацій і смислових асоціацій. Розглядаючи фольклорну варіативність, Б. М. Путілов зазначив, що фольклор дає згусток типових сюжетних розробок з багатьма версіями. Різні сюжети варто розглядати не кожен сам по собі й не просто за їх відношенням до реально-побутового плану, а у взаємозв'язках, перегукуваннях, протистоянні. Семантика варіантів перехрещується та взаємодіє. У такому разі фольклор нібито свідомо пропонує взаємовиключні розв'язки й протилежні трактування явищ [8, с. 196]. У літературному творі такі пропозиції відсутні.

У поетів 80-х – 90-х років ХХ ст. тему смерті не обмежено рядом *терен – кров – вогонь*, вона може бути „антикомпонентом” до теми „народження”, яку закладено в назві поетичного твору, наприклад, „Історія народження”: *Мені було так тепло і волого, / Я борсалася в материнській млі. / Не було ні печалі, ні*

тривоги. / Аж доки народилась на землі. / Я набирала вічність у долоні / З туманностями гаснучих зірок. / А то була не вічність, а солоні. / Криваві сльози й з терену вінок [1, с. 61].

Поетичний текст – це своєрідне відображення життєвого процесу, позбавленого будь-якого ступеня реальності й підпорядкованого суцільним емоціям. Можна було б назвати цей твір „Історія народження й смерті” (або щось подібне, не супер-контрастне!), оскільки незапрограмованість сюжетної лінії призводить до „сміслової” колізії й реалізується в негативно маркованій метафорі *криваві сльози* й словосполученні *з терену вінок*.

В українській системі символів *вінок* має подвійну символіку. Це або увінчання шаную кого-небудь як переможця чи тріумфатора, або знак скорботи за померлим чи загиблим. Усі інші значення зводяться до цих основних [12, с. 25]. У визначенні семантики лексеми *вінок* основну роль відіграє матеріал, з якого його зроблено, у наведеному контексті – терен. Вінок, зроблений з терну, – вінок зневаги. Його надівали на того, кого зневажали; він – символ страждання. Оскільки „саме специфіка актуалізації значення слова в художньому тексті є однією з найбільш яскравих ознак експресивності тексту” [14, с. 37], зазначимо, що символ *терен* є основою для створення іншої реалії, що зберігає традиційну семантику. Можна говорити в такому разі про лексему *терен* і як про „репрезентатора сем”, зокрема, про домінування постійної семи ‘трагічна доля’, збереженої в конструкції *з терену вінок*.

Негативний характер семантичної структури зберігає вислів *тінь тернової гілки*. Рівень символізації похідного прикметника *тернова* знижується, тоді як семантична невизначеність й узагальнення уяви зростає: *Про що тут написано Ким? / Я хочу прочитати твоє обличчя / почерк схожий на тінь тернової гілки / може я так писала може на мені* [5, с. 27].

Символічну значущість абстрактного іменника *тінь* активізовано конкретним значенням *тернова гілка*, що й формує його семантичну структуру. Як відомо, гілка – це приклад заміни цілого його частиною. У цьому контексті заміна цілої символічної одиниці *терен* його частиною не відіграє важливої ролі, тоді як семантика дендрономена повністю сконцентрована в його частині. Асоціативні паралелі *листя – обличчя* й *почерк – стан* презентують периферійну абстрактну сему ‘труднощі’ та створюють значення „обличчя – відображення фізичного й душевного стану”. Вагомим елементом є символічна одиниця *тінь*, яка означає те, чим людина не хотіла би бути (це стосується як реального, так й ідеального).

У структуру поетичного тексту лексема *терен* входить і зі збірним значенням „ягоди” – плоди кущової рослини, у цьому разі на семантику аналізованої лексеми впливають смакові якості реалії, а саме – терпкість. Враження від смаку „слугують для вислову приємного й неприємного чуття взагалі” [15, с. 80], що впливає на загальну семантику твору. Своєрідне „нанизування” емоційно споріднених поетичних компонентів формує спільну сему, що активізується залежно від сюжетної лінії й зазвичай стає основною: *Ти даруєш мені вві сні / Колючу гілку лісового глоду, / Блискучого, як очі в непогоду. / Рясного терену приніс в долонях – / Та терпкість засудомила у скронях* [4, с. 97]. Ботанічні номени *гілка глоду* та *терен*, поєднуючись відповідно з атрибутивними формами *колюча*, *рясний*, входять до поетичного мотиву сну.

Сон (сновидіння) – своєрідний стан організму людини, наближений до істини. Сон – це небувала комбінація колишніх вражень, що створюють як світлі, веселі [2, с. 51], так і темні, сумні, гнітючі тексти. Саме до розряду останніх зараховуємо аналізований контекст. Ми маємо справу з різновидом тексту, який позбавлений оцінки світу, думок про дійсність і презентує саму дійсність, поміщену в інший простір, з іншою системою цінностей. Смісловий акцент атрибутивних конструкцій *рясний терен* і *колюча гілка глоду* виявляється через негативний оцінний зміст і вказує на розлуку, нещасне кохання.

Найуживаніший атрибут лексеми *терен* – *колючий*, що вказує на наявність у реалії колючок. Цей атрибут поєднується і з лексемою *терня*. За традиційною системою символів, *терня* – емблема, вінець безгосподарності. Цю назву згадано в Біблії, але важко визначити, яку саме рослину позначено терміном *терня*. Безсумнівно, це бур’яни, що символізують вінець безгосподарності й запустіння. Досліджено, що в Книзі приповістей Соломонових для характеристики поля ледачої людини використано вислів „Усе воно позаростало терням” [12, с. 18].

У поетичному тексті лексема *терня* є негативно маркованою. Функціонуючи в структурі тексту паралельно з іншими ботанічними одиницями, аналізований символ зберігає постійні семи ‘туга’, ‘жалоба’: *Тане історії сніг забуття на зімкнутих / Зіницях, – / То ж на опальних, на тих безіменних могилах / Замреть! / Там не ростуть ні барвінок, ні дивні троянди / Пахучі. – / Мальвами чорними, терням колючим земля / Зароста* [3, с. 23].

Негативний вплив на реципієнта досягається наявністю заперечних часток *не, ні*, які стосуються первинно позитивно маркованих лексем. На семантичну структуру тексту впливає й атрибут *чорний*, що наскрізно пройнятий негативним емотивом і суттєво впливає на перерозподіл сем.

Символ-дендрономен *терен* і лексично споріднені компоненти *вінок з терену, терновий кущ, терня* презентують центральні семи ‘сум’, ‘туга’, ‘утрата’. Семантика аналізованих елементів спрямована в бік абстрактного, ідеального. Це зумовлено втратою безпосереднього зв’язку з будь-якою реалією символічного значення й відсутністю антропоморфізму в поетичному тексті.

Отже, формування семантичного значення традиційного символу *терен* в українській поетичній мові є явищем динамічним. Контекстуальне оточення безпосередньо впливає на рівень символізації та сприяє розширенню спектра семантичних компонентів.

Література:

1. Балдинюк В. Крамничка вживаних речей : вірші / В. Балдинюк. – К. : Смолоскип, 1999. – 68 с.

2. Белянин В. П. Психолінгвістическіе аспекты художественного текста / В. П. Белянин. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 128 с.
3. Лук'янчук Р. Ф. Тіні на зорі (100 поезій) / Р. Ф. Лук'янчук. – Сєвєродонецьк : Вид. дім „Надія України”, 1996. – 119 с.
4. Михайлюк П. Щось сталося : зб. віршів / П. Михайлюк ; упоряд. і авт. післямови Л. Коломієць. – К. : Смолоскип, 1995. – 125 с.
5. Неждана Неда. Котивишня : зб. віршів / Н. Неждана ; авт. передм. Б. Жолдак. – К. : Смолоскип, 1996. – 108 с.
6. Низовий І. Д. Свіча на вітрі : лірика / І. Д. Низовий. – Луганськ : Світлиця, 1996. – 48 с.
7. Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен / А. А. Потебня. – Варшава : Тип. Земкевича и Ноаковского, 1883. – Т. 1. – 1883. – 182 с.
8. Путилов Б. Н. Вариативность в фольклоре как творческий процесс / Б. Н. Путилов // Историко-этнографические исследования по фольклору. – М. : Вост. лит., 1994. – С. 180 – 197.
9. Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 3 – 13.
10. Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ужгород. держ. ун-т., 1996. – 190 с.
11. Світличний І. На березі вічності : поезії / І. Світличний ; ред.-упоряд. Л. П. Стрельник. – Луганськ : Спілка ж-стів України, 1994. – 80 с.
12. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін. – К. : Ред. часоп. „Народознавство”, 1997. – 156 с.
13. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
14. Стернин І. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 170 с.
15. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 31. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 54 – 119.

Оксана Корчагіна
(Старобільськ, Україна)

ШТАМПИ ТА МОВНІ СТЕРЕОТИПИ НА СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКИХ ГАЗЕТ (на матеріалах публікацій преси Ворошиловградської (Луганської) області 1938-1956 років)

Перша половина ХХ століття – час надзвичайно складних, суперечливих подій, що позначилися на соціальному устрої суспільства, а як наслідок і на мові, адже вона стала чи не одним із найбільш вагомих засобів формування державної політики й вираження ідеологічних принципів радянської влади. Підвищення рівня грамотності населення стало передумовою широкого розповсюдження газет. Усі мовні засоби текстів ЗМІ були покликані виконувати функцію впливу, переконання та агітації.

Епоха 30-х – 50-х років – це період зростання бюрократизації у сферах державного й громадського життя. На численних мітингах, з'їздах, конференціях, пленумах промовлялися, а потім публікувалися в газетах виступи радянських і громадських діячів, пафос і стиль яких слугував зразком для мовлення та комунікативної суспільної поведінки трудящих. “Партійні тексти відбивали крайній ступінь аморальності й цинізму радянських можновладців, що маніпулювали масовою свідомістю, застосовуючи підміну понять як головний засіб пропаганди” [1; с.45] Міцні централізовані зв'язки, авторитет радянської влади, суворість дисципліни, що вимагає беззастережного виконання директив, – усе це відбивалося в мові радянської доби, її стильовій однаковості.

Швидко створювалися мовні шаблони, кліше, які, поширюючись, проникали в мову широких верств населення місті сіл. Український мовознавець Л. Масенко у своєму дослідженні мовної політики КПРС відзначила: “У цей період відбулося усталення у промовах більшовицької верхівки набору штамів, які виконували функцію матриці для всіх засобів масової інформації, преси та гуманітарних наук” [1; с.45] Водночас активна мовна творчість журналістів, агітаторів, пропагандистів соціалістичної ідеології призвела до того, що багато звичних слів, термінів змінили своє значення й перетворилися на газетні штампи. Визначення поняття “штамп” в аспекті культури мови в українському пресознавстві знаходимо в О. Сербенської: “Словесними штампами прийнято називати будь-які набридливі вирази, позбавлені свіжості чи несвідомо вжиті в іншій сфері мовлення (це може бути слово, словосполучення, приповідка, крилатий вислів тощо); вони є наслідком примітивного мислення, відсутності мовного такту, неохайного поводження з мовою” [2, с. 36]. Акцентуючи на негативних суспільних функціях штампу Д. Григораша доповнює визначення О. Сербенської, на його думку штамп – це “...збита форма вислову. Позначений штампами текст, звучує свої специфічно-виражальні можливості, стає монотонним і безбарвним. Шкідливість штампів полягав в тому, що при відтворенні різних життєвих явищ використовуються звичні, багато раз уживані мовностилістичні засоби” [3, с. 276].

Актуальність обраної теми мотивується тим, що розгляд мови преси Ворошиловградської області 30-х – 50-х років ХХ століття допоможе у комплексній і системній реконструкції регіональної преси цього періоду, тим самим сприятиме заповненню ніші в історії української журналістики.

До завдань даної розвідки входить вибірка, систематизація й дослідження мовних газетних штампів преси Ворошиловградської (Луганської) області 1938 – 1956 рр.

На Ворошиловградщині, як і скрізь на теренах Радянського Союзу, у 1938 – 1956 рр. Спілкування держави з населенням області відбувалося здебільшого через засоби масової інформації, переважно через пресу. Тексти газетних матеріалів містять багато слів і словесних сполучень, притаманних для даної історичної доби й соціальних та політичних обставин зазначеного періоду. Час революції минув, змінилися обставини життя, однак у пресі, як і раніше, активно вживається революційна лексика. Газетні тексти мають вигляд тез і гасел: “Дась підвищення продуктивності”, “Слава новаторам...”, “До нових перемог!”, “Да здрастує незламна сила марксизму-ленінізму”, “Пролетарі всіх країн, єднайтесь!” – нав’язують суспільству цілий ряд стереотипів. У період революції ці заклики носили діючий характер, але у 30-х – 50-х роках через багаторазове доречне й недоречне повторювання вони втрачають свою семантику, знецінюється їх публіцистичний пафос. Сприйняття прочитаного й розуміння інформації уповільнюється або спотворюється через наявність штампів. Бо зміст слів може бути зрозумілий лише тоді, коли їх “жива” семантика підтримується в тексті. О. Сербенська так пояснює виникнення й засилля мови преси подібними штампами: “Річ у тім, що тоталітарна система витворила й свою мовну парадигму, яка була виявом естетичних критеріїв авторитаризму та бюрократизму” [4, с. 113] Наслідком частого їх уживання були недостатня кваліфікація працівників редакцій, малий словниковий запас авторів та реципієнтів.

У назвах газетних видань Ворошиловградської області аналізованого періоду багатоаспектно виражені характеристики соціальних змін, що відбувалися у радянській країні на Донбасі: “За стахановские темпы”, “Социалистическое наступление”, “Сталинский забой”, “Комсомольское племя”, “По сталинскому пути”, “Ленінський заклик”, “Соціалістичне життя” тощо. Таким чином мовні штампи привласнили центральне місце на першій шпальті. Газетні хрематоніми через часте повторювання поступово втратили свою своєрідність і сприймаються у свідомості реципієнта як штампи. Ще один чинник, який треба відзначити – всі представлені назви газет належать виданням, які виходили в промислових регіонах області. Саме тут була сконцентрована найбільш чисельна й впливова соціальна група – робітники.

Наведемо кілька прикладів мовних штампів присутніх у текстах публікацій газет Ворошиловградщини:

а) „по-стахановському“: „По-стахановському боролися за виконання плану товарообігу“ (Ленінська зоря, 1939 р., №1); „По-стахановському провести прополку буряків“ (Колгоспне життя, 1940 р., №119); „По-стахановському провели соціалістичне змагання“ (Прапор Леніна, 1946 р. №84).

б) „стояти непохитно“: „Наша Червона армія стоїть непохитно на сторожі нашої батьківщини“ (Ленінська зоря, 1939 р., №29); „...непохитно стояти в авангарді нашого будівництва“ (Ленінський заклик, 1947 р., №30);

в) „наполегливо готуватися“: „3 усією наполегливістю готуються до зустрічі XVIII з’їзду ВКП(б) вчителі Н.-Астраханської СШ і вчителі початкової школи №1“ (Вперед, 1939 р., №22); „Агітатори повинні наполегливо ознайомлювати виборців своїх ділянок з „Положенням про вибори до Верховної ради УРСР“ (Колгоспна правда, 1947, №3); „Хозяйственные и технические руководители шахт настойчиво готовятся к внедрению прогрессивных технологий“ (Сталинский забой, 1952, №23)

г) „с большой активностью“: „С большой активностью подписываются на Государственный Заем Третьей пятилетки трудящиеся Ворошиловградского завода Октябрьской революции“ (Ворошиловградская правда, 1938, №7); „С вновь вступившими товарищами с большой активностью мы повседневно проводим политико-воспитательную работу“ (Застахановские темпы, 1938, № 1).

З наведених прикладів, бачимо, що навіть відтворюючи актуальні для того часу проблеми, публікації, які написані з використанням мовних шаблонів, втрачають силу комунікативного впливу. Найчастіше потреба в них виникає тоді, коли автор намагається заповнити словами порожнечу в мисленні, не знає справи, відбувається загальними фразами, намагаючись прикрашати дійсність, прагне свій матеріал уподібнити до висловлювань вождів. Подібні тексти формували стереотипи думки масової свідомості. „Словесні штампи призводять не тільки до стилістичних огріхів, а й до штампів мислення” [2, с. 23]. – робить висновок О. Сербенська. Російський мовознавець О. Селіщев, досліджуючи мову революційної доби, указав на її засміченість надмірним вживанням суспільно-політичної лексики та продукуванні стереотипів суспільного мовлення, що сприяло народженню текстів на різні теми, але подібних за мовною структурою. Аналізуючи прагматику таких творів, він, зокрема, наголошував: „У нас буває так, що всі доповіді, які робить активіст, – чи то про білий терор в Болгарії або про майбутню конференцію – як дві краплі води схожі одна на одну<...>. Мова багатьох таких доповідей не впливає ні на розум, ні напочуття слухачів” [5, с. 36].

Головним методом закріплення потрібних штампів у свідомості став метод багаторазового повторення. Небезпека такої мовної політики вбачається в тому, що соціум перестає логічно мислити, бо штампована лексика газетних творів не відображає справжній стан речей і стосунків, підмінюючи аналіз реальних подій фальшивим пафосом. Б. Пільняк зазначив: „Беру газети чи книги, і перше, що в них вражає, – неправда всюди, у праці, у суспільному житті, у сімейних відносинах” [6, с. 148].

Отже, у 1938 – 1956 роках шаблонізація мовної структури газет, стає тією межею за якою мова перестає виконувати когнітивну функцію й зводиться в ранг стандартизованої лексики. Стереотипи мови преси досліджуваного періоду мотивуються прагненням очільників держави через ЗМІ уніфікувати мислення соціуму, що сприяло формуванню в масовій свідомості особливої мовної моделі, відповідно до якої все мовне функціонування, всі соціальні взаємини будуються на основі загального шаблону. Реалізуючись через систему мовних штампів, мова газетних публікацій тим самим сприяла створенню й

поширенню єдиного мислення, а отже єдиного способу суспільної поведінки. Преса привчала читачів мислити стереотипами й шаблонами, що в свою чергу призводило до зниження здатності аналізувати, інтерпретувати інформацію.

Література:

1. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К. : Вид. дім “КМ Академія”; Всеукр. то-во “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 2004. – 163 с.
2. Сербенська О. А. Мова преси в контексті вимог перебудови: Навчальний посібник. – К. : НМК ВО при Мінвузі УРСР, 1989. – 64 с.
3. Григораш Д. С. Журналістика у термінах і виразах. – Львів : Вид. об'єднання „Вища школа”, 1974 – 276 с.
4. Сербенська О. А., Волощак М. Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2001, – 204 с.
5. Селищев А.М. Язык революционной эпохи: Из наблюдений надрусским языком (1917—1926). — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 248 с.
6. Андроникашвили-Пильняк Б. О моем отце // Дружба народов. – 1989. – № 1 с. 34 – 38.

Олена Кречотень
(Суми, Україна)

РІЗНОВИДИ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ ТА СПОСОБИ АДАПТАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ

Феномен запозичення існує в усіх мовах. Кількість лексичних запозичень з англійської мови збільшується з кожним роком.. Особливо гостро ця проблема постала у Франції, де вже з середини минулого століття ведуться заходи по захисту рідної мови на державному рівні. Поки що результати цієї боротьби проти англіцизмів не втішні. Щоб ефективно протистояти мовній експансії, необхідно виявити основні причини та шляхи потрапляння англійських запозичень до французької мови, а також висвітлити принципи функціонування та адаптації іншомовної лексики у мові-реципієнті. А для виявлення основних тенденцій у збагаченні мови за рахунок іноземних елементів, потрібно насамперед характеризувати різні види запозичень, дати їм чіткий лінгвопонятійний опис. **Предметом нашого дослідження є англійські лексичні запозичення у французькій мові.**

Питання лексичних запозичень завжди перебувало в центрі уваги багатьох французьких лінгвістів, зокрема: Ж. Ані, Л. Деруа, А. Доза, Ж. Марузо, А. Мартіне, А. Тібо, М. Ушон та ін. Їхні дослідження розкривають специфіку взаємодії мов, причини появи запозичених слів у мові-реципієнті, роль та місце цих запозичень у її лексичній системі. [1, с. 87]

Дослідження цього матеріалу зумовлене регулярним поповненням словникового складу французької мови новими лексичними одиницями у зв'язку з потребою найменування нових понять в галузі інформаційних технологій, відображенням журналістами подій сьогодення, пов'язаних з певними змінами у політичному та економічному житті країни та розвитком науки і культури.

Мова, запозичуючи іншомовні слова, не залишає їх незмінними протягом тривалого проміжку часу, вони поступово адаптуються до структури мови-реципієнта, тобто піддаються процесу асиміляції. **Мета статті** зумовлена проблемою систематизації основних різновидів експансії запозичень та способів їх адаптації у французькій мові.

Реалізація поставленої мети потребує вирішення таких **завдань**:

1) дослідити особливості запозичень та основні фактори їх появи у мовленні; 2) визначити та охарактеризувати види мовної адаптації лексичних одиниць; 3) дослідити питання класифікації запозичень та доречність звертання до англіцизмів у мовленні.

У роботі були використані наступні методи дослідження: критичний аналіз теоретичних джерел, метод суцільної вибірки та дескриптивний метод. Джерелами практичного матеріалу є лексикографічні роботи та Інтернет-сайти.

За результатами проведених наукових спостережень можна стверджувати, що надходження та існування у мові іншомовних слів зумовлено чотирма основними факторами:

- відсутність у мові-реципієнті відповідника для найменування нового поняття – *factchecking* (перевірка фактів), *le look de pin-up* (фото красуні, моделі), *coming out* (заява про нетрадиційну сексуальну орієнтацію), *snooze* (короткий період для сну; кнопка «подрімати»);
- з метою мовної економії (перевага одно- та двоскладових слів) – *crash* (d'un avion) замість *écrasement* (d'un avion), *kidnapping* замість *enlèvement* (d'un enfant), *coach* замість *entraîneur*, *sniper* замість *tireur embusqué*, *burn-out* замість *épuisement* profond ;
- надання поняттю інтернаціонального характеру – *leader*, *speaker*, *roaming*, *shopping*, *marketing*, *meeting*, *management*, *casting*, *parking*, *embargo*;
- закріплення так званих «модних слів» у повсякденному вжитку в ролі кальок – *look*, *show*, *come-back*, *baby-sitter*, *make-up*, *flashmob*.

Питання класифікації англійських запозичень у французькій мові досить суперечливе. Незважаючи на те, що вже досить давно вчені займаються цією проблемою [3-5], ще й досі немає одностайної думки щодо критеріїв розподілу іншомовних елементів на групи. Так, П'єр Гіро бере за основу своєї класифікації причини та принципи надходження нових іноземних лексем до французької мови [4, с. 54]. Канадська дослідниця М. Мізанчук розподіляє англійські запозичення на групи відповідно до змін, яких вони зазнали у французькій мові [5, с. 76]. А. М. Д. Пікон класифікує англіцизми за ступенем та характером їх адаптації до мови-реципієнта [6, с. 179]. Необхідність чіткого розмежування запозиченої лексики для усвідомлення причин та закономірностей її потрапляння у мову обумовлюють **актуальність** даного наукового дослідження.

Манфред Хофлер у коментарі до свого *Dictionnaire des anglicismes* пише, що в його словник включено лише ті лексеми, які представляють собою "лексематичний імпорт" (*importation lexicématique*), тобто повні запозичення як за формою, так і за змістом з можливою фонетичною адаптацією. М. Хофлер включає сюди такі лексеми:

- слова, запозичені цілісно: jazz, test, strip-tease;
- слова, де лише один елемент є запозиченим: lampe flood, surbooking;
- англо-латинізми: psychédélique, supporteur;
- несправжні англіцизми, які належать до категорії "лексематичного імпорту", але не мають відповідної моделі у мові-донорі: fly-tox, brushing, silentbloc;
- мандрівні слова: bungalow, curry, cafétéria, tandem [7, с. 25].

Найчастіше у французьку мову проникають слова в певних сполученнях, які належать до різних сфер: а) економічні, комерційні: auditeur interne, business school, shampooing, business-game, merchandising, basemen, cash-flow, shoppingcenter ; б) побутові: kit, baby-food, schoping, padding, gadget, charter, в) суспільно-політичні: sponsoring, mailing, aid-man, lip-service, teach-in, staff, busing. Запозичуються також складні слова, які можна угрупувати за структурним складом наступним чином: а) субстантивована частина речення: mix-and-match; б) іменник + іменник: aid-man, cash-flow, lip-service, cover-baby; в) дієслово + прийменниковий постпозитив: teach-in, sit-in.

Крім цього існують чисті англо-американізми. Їх можна розподілити за наступною тематикою: економіка і політика, кіно і телебачення, мода, музика, спорт, зовнішність і характер, їжа: а) за темою «Кіно, телебачення»: fiction- вигадка, festival off - закриття фестивалю, kidnapping- викрадення дітей, racket вимагання, gangster/gengste/гангстер, pop star - поп-зірка, superstar - суперзірка, horror snow - жахливе видовище.

б) за темою «Музика»: remake/rimeik /, chow/show /, rock-n-roll, hard rock, folk, fan, groupies/groupiz/- прихильниця, banjo, be - бор/бі - бор/- джазовий фестиваль, swing - стиль джазу, pop-soul/поп-соул /, slow/слоу/- повільний, jazz/джаз /, singer/Сінгер/- співак, world music - зарубіжна музика, dance team - танцювальна група.

з) за темою «мода»: jeans, tee-short/ti-shot /, top, top - model, sexy - top, mini - kilt, fashion/feshn /. Основні запозичення з цієї тематики проникли у французьку мову у зв'язку з тим, що французьких еквівалентів не існувало.

Те ж саме можна сказати і про запозичення з теми «Спорт», так як це спортивні напрями, що вийшли з Англії чи Америки. Такі, наприклад: foot-boll/fut-bol /, hand-boll/hend-boll /, rugby/ragby /, beach-boll, handicap/hendiker/- гандикап, catch ketch - гра в м'яч, free-style, boxer, tennis, auto-motto, basket-boll.

д) за темою «зовнішність, характер»: superwomen/sjupervumen /, lifting, bon look, top class, gentlemen farmer.

е) за темою «їжа»: fast-food fast-/fud /, snack-bar/snek-ba /, hot-dog, toast/tost /, sandwich, hamburger.

Запозичення з цих тем пов'язані з проникненням комерції на французький ринок, тому що торгова продукція і підприємства харчування такі, наприклад як «Mac Donalds» популярні не тільки у Франції. Найбільша кількість запозичень у словниковому запасі молоді. Вони міцно закріпилися в мові. Такими є: Coca-cola, Pepsi, just, cool/kul/- здорово, too much - занадто багато, speed/spid/- швидкий, jeans/dgins /, tee-short/ti-shot/- майка, punk/pank /, pancetta, pusher/puche/- торговець наркотиками, flash/flech/- кайф, bad - trip/bed-trip/- галюцинації від наркотиків.

Такий вплив на молодіжний лексикон пов'язано з впливом на молодь засобів масової інформації, кіно, телебачення.

Виходячи з того, що запозичення пристосовуються до мови в залежності від її внутрішніх законів, у романському мовознавстві існує чотири основних види адаптації запозиченої лексики: фонетична, графічна, морфологічна і семантична [1, с. 88]. Л. Деруа у роботі «L'emprunt linguistique» пропонує чотири способи адаптації вимови іноземного слова: 1) не використовувати фонем, невідомі мові-реципієнту; 2) замінити їх фонемами, властивими мові-реципієнту; 3) ввести у запозичене слово нові фонем, щоб надати йому унормованого вигляду; 4) перенести тонічний наголос у зв'язку з загальними правилами мови-реципієнта [1, с. 88].

Фонетична адаптація лексики іноземного походження у французькій мові пройшла успішно, і майже повністю відповідає її стандарту щодо вимови носових та подовжених звуків: speaker [spikɛːv], leader [lidɛːv], mixer [miksœv], embargo [ɔ̃baʁgo], та багато інших. Низка слів зберегли фонетичні особливості мови-донора з незначною зміною: shopping [ʃɔpiŋ] start-up [stɑtʁap], burn-out [bœʁnaut], loser [luzɛːv], meeting [mitiŋ] building [bildiŋ] running [raniŋ] milk-shake [milkʃɛk], sniper [snaɲpœv], piercing [pɛʁsiŋ].

При надходженні у французький лексикон, слова з іншої мови часто змінюють свої граматичні категорії та з часом набувають граматичних рис, властивих французькій мові. Наприклад, англійський

інфінітив та дієприкметник вживаються у французькій мові в ролі іменника *design, drink, look, crash; parking, footing, zapping, lifting, fading*; та ін.

Більшість іменників утворюють форму множини за загальним правилом – *speakeurs, surfeurs, leaderships*. Незначна кількість англіцизмів зберегли у французькій мові особливу форму множини після приголосної, що є характерним для англійської мови (*coach – coaches*).

Запозичені субстантиви чоловічого роду утворюють словотвірні форми жіночого роду (*speakeur_m – speakerine_f, excavateur_m – excavatrice_f*). Левова частка іншомовних слів у французькій мові вживаються у чоловічому роді.

При переході слова з однієї мови в іншу, змін зазнають не тільки його фонетична і граматична структура, але і в деякій мірі змінюється лексичне значення, що пов'язано з неоднозначними національними уявленнями про одні і ті ж самі поняття у різних народів. До того ж, вживання запозиченого слова в оточенні корінної лексики у мовному потоці неодмінно впливає на його лексико-семантичне наповнення [2, с. 167-168]. Слово «cocktail» в англійській мові - коктейль, у французькій мові - 1) коктейль; 2) суміш, мішанина; 3) неофіційний прийом; «**surfer** (*surfeur*)»- серфінгіст, у французькій мові - 1) серфінгіст; 2) користувач Інтернету (*розм.*); «**speaker**» (*speakeur*) 1) оратор; доповідач; лектор 2) спікер; представник 3) рупор, динамік, у французькій мові має значення : 1) спікер (парламенту); 2) диктор.

Однак не завжди слова чужої мови є бажаною у словниковому складі національної мови. Звертання до іншомовної лексики є доречним за таких умов: 1) вживання у ролі галузевого терміна (*embargo, embuscade*);

2) при відсутності у національному лексиконі відповідника для найменування того чи іншого поняття (*snooze, train-surfer*) і їх похідні ;

3) з метою мовної економії (*crash d'avion, kidnapping*).

В інших випадках запозичення, які успішно адаптувалися до французького мовного стандарту, засмічують корінну лексику, внаслідок чого національна мова поступово втрачає свою самобутність.

Лише ті запозичення є виправданими, які заповнюють недоліки у мові, і вигляд яких не є шокуючими. Таким є запозичення **poster** *une lettre*, яке з'явилося під впливом англійського дієслова «to post», і яке є кращим за «*jeter une lettre a la boîte*». Те ж стосується слова *analphabétisme*, італійського запозичення, яке не має лексичного еквіваленту у французькій мові. Запозичення необхідне, коли мова йде про позначення суто іноземні речі: *pudding, samovar, taiga, yatanagan*.

Таким чином використання запозичень у розумній мірі, не переобтяжуючи та не заглушаючи мову, сприяє її збагаченню та укріпленню.

Історичний досвід показує, що, за деякими виключеннями, мова врешті решт зберігає корисні слова, які не мають достатньо точних та виразних еквівалентів у самій мові.

Література:

1. Кромбет О. В. Види адаптації лексичних запозичень у романському мовознавстві / О. В. Кромбет // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць, Вип.24.– С.87-91.[Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=9255>
2. Мостовий М. І. Лексикологія англійської мови / М. І. Мостовий [підруч. для ін.-тів і фак. іноз. мов]. – Х.: Основа, 1993. – 256 с.
3. Bogaards P. On ne parle pas français : La langue française face à l'anglais / P. Bogaards. – Bruxelles : Duculot, 2008. – 207 p.
4. Guiraud P. Les mots étrangers / P. Guiraud. – P. : PUF, 1971. – 127 p.
5. Misanchuk M. Anglicismes dans la presse française / M. Misanchuk // L'Express et le Nouvel observateur (1991 – 1995). – Calgary : University of Calgary, 1997. – 444 p.
6. Picone M. D. Anglicisms, Neologisms and Dynamic French / M. D. Picone. – Amsterdam : John Benjamins, 1996. – 462 p.
7. Hofler M. Dictionnaire des anglicismes / M. Hofler. – Paris : Larousse, 1982. – 308 p.
8. Dictionnaire de français Larousse. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/>

Тетяна Михайловська
(Умань, Україна)

СХІДНІ МОВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ АМЕРИКАНСЬКОГО ВАРІАНТА АНГЛІЙСЬКОЇ

Постановка проблеми. Під впливом лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів мова постійно змінюється, в першу чергу, за рахунок власних ресурсів, а також внаслідок безперервних мовних контактів. Вивчення особливостей і характеру мовних контактів та їх наслідків було актуальним протягом всієї історії мовознавства і не перестає цікавити як вітчизняних, так і закордонних лінгвістів. Американський варіант англійської мови (далі AmE) представляє особливий інтерес для вивчення процесів запозичення внаслідок мультикультуралізму у Сполучених Штатах, що сприяє інтенсифікації мовних контактів та міжмовної інтерференції.

Метою статті є розгляд причин та особливостей поповнення лексичного складу американського варіанта англійської мови за рахунок запозичень зі східних мов, та функціонування цих лексичних одиниць в системі мови.

Виклад основного матеріалу. Лексика сучасної американської мови із погляду походження є неоднорідною, що зрештою відбиває складність історичної взаємодії американців із різними етносами й складність процесів міжмовної взаємодії. Загальновідомо, що на формування лексичного складу американського варіанта англійської мови значною мірою вплинули запозичення зі східних мов. Як свідчать етимологічні дослідження, в сучасній американській мові є слова арабського, перського, китайського, японського, тюркського походження, й, коли добре пошукати, запозичення навіть із корейської мови та їдишу.

Зрозуміло, що питома вага таких запозичень в американській лексиці не є однаковою й коливається у дуже широкому діапазоні, починаючи від масивів слів арабського походження, за якими стоять століття історичних контактів й котрі вплинули на формування цілих терміносистем, й закінчуючи поодинокими корейськими екзотизмами, таких як *кімчі*, *кімбап*, *соджу*, що з'явилися завдяки сучасним художнім перекладам.

Найбільший прошарок запозичень в американський варіант англійської мови прослідковується з арабської мови. Існує близько тисячі слів арабського походження в англійській мові, і багато тисяч похідних від цих слів. З основного складу слів, дві третини або застарілі або рідкісні; і третина-третини носять технічний характер.

Наступну сходинку за кількістю запозичених лексем в AmE посідає японська мова. Однак констатуємо той факт, що ці запозичення порівняно нові, і увійшли до лексичного складу англійської мови не так давно, як, скажімо арабські чи перські запозичення.

Щодо американського варіанта англійської мови і процесу входження слів китайського походження до словникового складу американської мови, то варто зазначити, що кількість китайських запозичень у американських словниках іншомовних слів є досить сталою. У процесі асиміляції деякі запозичення розширювали свою семантику на ґрунті англійської мови. Однак, незважаючи на значну частину запозичених слів та термінів, ядро словника залишається англійським: займенники, прийменники, сполучники, допоміжні дієслова, а також багато звичайних іменників, дієслів та прикметників не були витіснені запозиченнями.

Останнім часом єврейсько-американський сленг став більш шанованим в суспільстві, та вживання окремих слів єврейського походження почало розглядатися як прояв дружнього ставлення або ж ознака приналежності до певних суспільних кіл.

Завдяки єврейській мові та культурі, англійська мова збагатилася багатьма приказками і висловами, релігійними, кулінарними, звичаєвими поняттями, які були новими в культурі і вимагали відповідної назви. Переважна більшість запозичених одиниць відноситься до релігійної сфери життя, та для позначення людини або звернення до неї.

Висновки. Отже, процес входження та функціонування слів східних мов у словниковий склад американської мови обумовлене багатьма чинниками. Беззаперечним є той факт, що ці слова входили і входять під впливом іншомовних джерел та тісної взаємодії цих мов.

Лексика, запозичена в американську мову зі східних мов, в основному відноситься до таких семантичних пластів як релігія і національна кухня, одяг, традиції, наука, мистецтво, бізнес, уряд та політика.

Однак, незважаючи на значну частину запозичених слів та термінів, ядро словника залишається англійським: займенники, прийменники, сполучники, допоміжні дієслова, а також багато звичайних іменників, дієслів та прикметників не були витіснені запозиченнями.

Література:

1. Зацний Ю. А. Сучасний англомовний світ і збагачення словникового складу / Ю. А. Зацний. – Львів : ПАІС, 2007. – 228 с.
2. Зацний Ю.А. Розвиток словникового складу сучасної англійської мови в 80-ті – 90-ті роки ХХ століття / Ю. А. Зацний. – К., 1999. – 409 с.
3. Аксютіна О. В. До проблеми міжетнічних відносин, етнічних стереотипів і їх вербалізація в англійській мові / О. В. Аксютіна // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Серія : філологічні науки. – 2007. – №3. – С. 352–357.
4. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка / В. В. Акуленко. – Х. Издательство Харьковского университета, 1972. – 216 с.
5. Lists of English words by country or language of origin [http://en.wikipedia.org/wiki/Lists_of_English_words_by_country_or_language_of_origin].

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Грабовий П.М.

**ПЕРЕКЛАД ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ОПОВІДАНЬ ВІЛЬЯМА ФОЛКНЕРА “ГАМБІТ КОНЕМ”)**

Постановка проблеми: Проблема дослідження особливостей перекладу юридичної термінології досить складна і багатогранна. Виконуючи переклад даного твору українською мовою, існує певна проблематика адекватного зіставлення українських та англійських юридичних термінів.

Однією з проблем, що потребують детального вивчення в теорії перекладу, залишається проблема вибору адекватного відповідника в процесі перекладу юридичних текстів однієї мови іншою.

Під час перекладу простих та складних юридичних термінів, а також юридичних термінів-словосполучень з англійської мови на українську варто зважати на певні особливості українських відповідників, зокрема можна виділити декілька шляхів перекладу: еквівалентний, описовий, калькування, транскрибування [2].

Однак, на сьогоднішній день переклад юридичної термінології, зокрема в художній літературі, ще не був предметом окремого дослідження, чим і зумовлена актуальність теми нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблеми перекладу юридичної термінології знаходяться у центрі уваги ряду вітчизняних і закордонних науковців: І. О. Биля [1], В. І. Карабана [2], О. В. Суперанської [3], та ін.

Завдання статті – визначити функціональне призначення юридичних термінів в художньому тексті.

Виклад основного матеріалу. В основу нашої статті покладено результати аналізу кількісних показників функціонування юридичних термінів до восьми тематичних груп.

Завдання аналізу – методом суцільної вибірки відібрати юридичні терміни та словосполучення, що вживаються в юридичній практиці, тобто одиниці юридичної термінологічної лексики.

Досліджуючи переклад простих юридичних термінів, ми з'ясували, що переважна більшість з них, мають лексичні відповідники в українській мові: *The filling station belonged to Terrel, and the **fight** was **proved**, and Terrel was **arrested*** [5, с. 55]. – *Та станція належала Терелові, було **доведено**, що там сталася **бійка**, і Терела **заарештували*** [4, с. 135].

На відміну від простих, складні юридичні терміни не завжди мають відповідник в мові перекладу, тому доцільніше їх перекладати за допомогою прийому опису: *Actually he did not lose it – **a mistrial** in the fall court term, an acquittal in the following spring term the defendant a solid, well-to-do farmer, husband and father, too, named Bookwright* [5, с. 85]. – *Власне, він не програв її: під час осінньої сесії **присяжні не дійшли згоди**, і процес відклали, а наступної, весняної сесії ухвалено виправдальний присуд – оскарженим був статечний заможний фермер, до того ж батько родини, на ймення Букрайт* [4, с. 152].

У процесі перекладу юридичних термінів, найскладнішим завданням є переклад термінів-словосполучень. Еквівалентний спосіб перекладу юридичних термінів-словосполучень є найнадійнішим, найлегшим та найдоступнішим: *And a man who would voluntarily have himself **locked up on suspicion of murder*** [5, с. 112]. – *А хто дає самохіть **посадити** себе за **підозрою у вбивстві*** [4 с. 169].

Проаналізувавши вищезазначені способи перекладу, загалом, методом суцільної вибірки, з оригіналу було відібрано 441 одиниць юридичної термінологічної лексики. Серед них – прості, складні та словосполучення.

Оскільки в збірці оповідань йдеться про кримінальний злочин і його розслідування, переважна більшість зареєстрованих юридичних термінів пов'язана з кримінальним і кримінально-процесуальним правом. Тож відібрані лексичні одиниці на попередніх етапах дослідження було поділено на вісім тематичних груп відповідно до сюжету. Одиниці юридичної термінологічної лексики на позначення:

1) злочинів, злочинних дій, правопорушень: *to kill – **заподіяти смерть**, murder – **вбивство**, to steal – **красти**, drag – **вбивати**;*

2) злочинців, правопорушників та асоціальних осіб: *slayer – **вбивця**, murderer – **вбивця**, convict – **в'язень**;*

3) посад в системі правоохоронних і державних органів, правоохоронців: *sheriff – **шериф**, deputy – **помічник шерифа**, warden of the penitentiary – **начальник у виправній тюрмі**;*

4) правоохоронних організацій, закладів пенітенціарної системи: *courtroom – **судова зала**, penitentiary – **в'язниця**, jail – **в'язниця**;*

5) процесуальних судових процедур: *pardon – **помилувати**, offer for probate – **віддати на затвердження**, validate the will – **затвердити заповіт**;*

6) розшукних дій, заходів та предметів, що ними користуються під час виконання своїх обов'язків службовці в системі правоохоронних органів: *arrest – **заарештувати**, investigate – **розслідувати**, evidence – **докази**;*

7) судових присудів, дій пов'язаних з відбуванням покарання: *hang the man – **вішати**, sentence – **вирок**, pardon – **помилування**;*

8) на означення понять загально-юридичного характеру: *in trust – **опікувати**, pay taxes – **сплачувати податки**, testify against – **свідчити проти*** [5].

Аналіз функціонування юридичних термінів на позначення злочинів, злочинних дій, правопорушень засвідчив, що з 441 одиниць юридичних термінів представлені 83 (19%). Абсолютна більшість з ним, а саме 62, – це прості юридичні терміни, наприклад: *dead, violate, murder, executor, pistol, bailiff, death*. Всього 6

одиниць юридичної термінологічної лексики є складними: *manslaughter, self-defense, widower-owner, bloodshed*. Решта термінів цієї групи, а саме 15, є юридичними термінами-словосполученнями, наприклад: *contempt of court, commit a murder, make smb. tell a lie, first crime*.

Отже, можна помітити, що для позначення злочинів та правопорушень автор вживає прості терміни, переважна більшість з яких мають прості відповідники в українській мові.

Юридичних термінів на позначення злочинців, правопорушників та асоціальних осіб було зафіксовано 16, а це 4% із загальної кількості. Всі терміни є простими. Не було зафіксовано жодного складного чи терміна словосполучення в цій тематичній групі. Цікавим є той факт, що юридичні синонімічні терміни *murderer, executor, slayer* мають абсолютно однакові відповідники в українській мові *вбивця*. Незважаючи на те, що в оригіналі присутні лише прості юридичні терміни, в перекладі є складні терміни: *murderer – душоуб, absconder – злочинець-втікач*.

Аналіз функціонування юридичних термінів на позначення посад в системі правоохоронних і державних органів, правоохоронців виявив 42 (10%) юридичних терміна. Більшість з них, а саме 31, – це прості терміни, наприклад: *deputy, janitor, jailor, coroner, police, governon*. Лише один термін в цій групі є складним – *policeman*. Решта, присутніх юридичних одиниць є словосполученнями, наприклад: *armed guard, chief officer, city police, night marshal, private man*.

Наступною проаналізованою групою є юридичні терміни на позначення правоохоронних організацій, закладів пенітенціарної системи. Їх кількість становить 18, що є 4%. 11 термінів є простими, наприклад: *office, penitentiary, jail, cell, office*. Так само як і в попередній, в цій групі, було зафіксовано лише один складний термін: *courthouse*. Юридичних термінів словосполучень знайдено 4: *solitary confinement, death house, courthouse yard, cell in the jail*.

Аналіз функціонування юридичних термінів на позначення процесуальних судових процедур показав, що ця тематична група включає найбільше кількість юридичних термінів, а саме 141 (32%). В цій групі немає жодного складного терміна, проте 78 юридичних термінів є простими: *judge, justice, mortgage, office, jury, inherit*. 63 терміна є юридичними термінами-словосполученнями, наприклад: *validate the will, Grand Jury, Your Honor, District Attorney*.

Наступною проаналізованою групою є юридичні терміни на позначення розшукних дій, заходів та предметів, що ними користуються під час виконання своїх обов'язків службовці в системі правоохоронних органів. До неї входять 49 юридичних термінів (11%). В цю групу ввійшли 38 простих юридичних терміна: *arrest, convict, hurt, deny, prove, catch, supervise*. Присутній також один складний термін – *handcuffed*, а також 10 юридичних словосполучень: *lock up, conduct the case, submit the evidence, suspicion of murder, prove an intention, physical evidence*.

Найменшою є тематична група юридичних термінів на позначення судових присудів, дій та предметів пов'язаних з виконанням присудів, відбуванням покарання. Вона складає всього 12 (3%) юридичних термінів. В неї не ввійшло жодного складного юридичного терміна, проте представлено однакову кількість простих термінів – *sentence, crucify, pardon, fined, free, deport*, та термінів-словосполучень: *throw into jail, hang the man, give a life*.

Аналіз функціонування юридичних термінів на позначення понять загально юридичного характеру; усталені вирази, що використовуються в роботі правоохоронних органів засвідчив, що з 441 юридичного терміна зафіксовано 77 (18%). Лише два терміна в цій групі є складними – *son-in-law, handcuffed*, а більшість юридичних термінів, а саме 42, є простими: *tax, charge, commit, violence, owner, premium*. Решта, 33 юридичних терміна є словосполученнями: *under oath, pay taxes, go free, in cold blood, license plate, legal marriage*.

Висновок. Загалом, юридичні терміни мають такі самі шляхи передачі з англійської мови на українську як і всі інші терміни. Головною проблемою перекладу юридичних термінів та термінів-словосполучень є їхня багатозначність не тільки серед різних галузей науки, але й всередині самої юридичної галузі тексту. Точне значення терміна в даному випадку можна виявити лише за допомогою контексту та інших термінів, що пов'язані між собою у терміні-словосполученні.

Дані проведеного аналізу функціонування юридичних термінів, пов'язаних з кримінальним і кримінально-процесуальним правом в художньому тексті засвідчують, що найбільшу кількість юридичних термінів використано в тематичній групі на позначення процесуальних судових процедур, посадових осіб, громадян, речей залучених до судового процесу. Найбільша кількість термінів, які вживаються є простими. Проте, їх найбільша кількість зафіксована не тільки в цій групі, а у всіх восьми тематичних групах.

Література:

1. Биля І. О. До проблеми термінології нормативних правових актів / І. О. Биля // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. – 2000 — Вип. 44. – С. 3–7.
2. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми / В. І. Карабан – Вінниця : Нова кн., 2004. – 576 с.
3. Суперанская А. В. Общая терминология: Вопросы теории. / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева – М. : Наука, 1989. – 246 с.
4. Фолкнер В. Гамбіт конем. Пер. з англ. Е. Хоменко. / В. Фолкнер. Крадії. – К. : Дніпро, 1972. – С. 99–268.
5. William Faulkner. Knight's Gambit / William Faulkner. – 1st Vintage Edition. New York : Vintage Books, a Division of Random House, Inc., 1978. – 246 pages.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Савчин Надія Богданівна.

ПРОЕКТНЕ НАВЧАННЯ ТА РОЛЬОВІ ІГРИ – ІНТЕНСИВНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ВНЗ

Постановка проблеми. У сучасному глобальному світі в умовах інтенсивного обміну інформацією знання іноземної мови є не просто ознакою освіченості, а необхідністю. Перед студентом, який володіє іноземною мовою, відкривається більше можливостей для розвитку та вдосконалення, а найголовніше, для професійного росту. Важливий етап оволодіння і засвоєння іноземною мовою проходить у вищій школі. Тому саме на ВНЗ покладається відповідальність у якісному забезпеченні студентів комплексом мовних знань, вмінь, навичок. Не менш важливим є високий рівень викладання мови шляхом створення умов для підвищення кваліфікації педагогічних працівників, а також забезпечення закладу належною матеріально-технічною базою.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Питаннями методики навчання іноземної мови займалися Н. Авшенюк, Л. Аза, Т. Артемчук, І. Бім, Л. Версан, Т. Годованець, М. Палій, К. Скиба, Л. Щерба та ін. Нові освітні технології навчання іноземних мов представлені у роботах О. Бобришевої, Н. Євгенєвої, А. Зубова, В. Зуєвої, А. Кієтенко, О. Любарської, Т. Насалевич, Н. Ольховської, Л. Пироженко, О. Пехоти, Є. Полат, О. Пометун, Н. Рамзи, М. Скуратівської та ін.

Мета статті – огляд традиційних та інноваційних методів навчання іноземної мови у вищих навчальних закладах, та характеристика проектного навчання та методу рольових ігор.

Виклад основного матеріалу. У більшості ВНЗ країни студенти опановують принаймні дві іноземні мови. Тому перед студентом постає завдання швидкого засвоєння і розуміння навчального, особливо, мовного матеріалу. Однак серед усього різноманіття існуючих методик викладання та передачі інформації цей процес є досить складним і може призвести до втрати студентом мотивації до всієї системи навчання. З огляду на такі обставини, постає потреба у застосуванні методів і технологій, які б дозволили проявити творчі здібності, виявити оригінальні ідеї та полегшити й урізноманітнити вивчення іноземної мови як на мовних, так і на немовних факультетах ВНЗ, уникаючи бездумного зазубрювання[5].

Методи навчання іноземних мов включають різні способи. Відповідно до критеріїв діапазону і корисності вирізняють методи традиційні і альтернативні. Перші вважаються більш універсальними і частіше використовуються на практиці, другі адресовані конкретній аудиторії слухачів і можливі до використання в специфічних умовах [3].

До традиційних методів навчання належать: безпосередній/прямий метод, граматично-перекладний метод, аудіо-лінгвальний метод, когнітивний метод, комунікативний метод. Слід зауважити, що саме комунікативний метод є основним методом навчання іноземної мови на сучасному етапі розвитку методичної науки. Мета комунікативного методу - наближення до реального процесу спілкування. У процесі навчання за комунікативним методом учні набувають комунікативної компетенції - здатності користуватись мовою залежно від конкретної ситуації. Вони навчаються комунікації у процесі самої комунікації. Найважливішою характеристикою комунікативного підходу є використання автентичних матеріалів, тобто таких, які реально використовуються носіями мови. Мовленнєва взаємодія учнів інколи, хоч і далеко не завжди, проходить за співучастю викладача в найрізноманітніших формах: парах, тріадах, невеликих групах, з усією групою. З самого початку учні оволодівають усіма видами мовленнєвої діяльності на понадфразовому і текстовому рівнях при обмеженому використанні рідної мови.

У рамках навчання мовлення за комунікативною методикою широко використовуються опори різних видів: змістові та смислові, словесні й зображальні, що допомагають керувати змістом висловлювання (текст, мікро текст, план, логіко-синтаксична схема), а також засвоювати граматичний матеріал; мовні ігри, що дають змогу спілкуватися в різних соціальних контекстах та ролях.

Але запорукою успішного викладання і навчання іноземних мов є звісно ж активне впровадження інтерактивних методів, які раціонально доповнювали б їх та давали б змогу урізноманітнити та вдосконалити процес їх викладання та зробити його максимально наближеним до реальних умов.

До нетрадиційних або альтернативних методів навчання належать: метод повної фізичної реакції (Total Physical Response), сугестивний метод, драматико-педагогічний метод, мовчазний метод, груповий метод. До інноваційних навчальних методів можна віднести: навчання з комп'ютерною підтримкою (CALL), метод сценарію (storyline method), метод симуляцій, метод каруселі, метод навчання по станціям, метод групових пазлів, метод рольової гри, метод «кейс-стаді» (робота над проблемними ситуаціями, студенти розглядають проблему, аналізують ситуацію, представляють свої ідеї та варіанти розв'язання проблеми в ході дискусії).

В цій статті хотілося б детальніше розглянути такі інноваційні методи, як проектне навчання та рольові ігри, які доречно використовувати у вищій школі.

В основі системи *проектного навчання* лежить творче засвоєння студентами знань у процесі самостійної пошукової діяльності, тобто проектування. Продукт проектування - навчальний проект, ним може бути текст виступу, реферат, доповідь, відеоматеріали і т. д.

Цілями та завданнями проектною технологією є:

- Не тільки передати студентам суму знань, а ще й навчити здобувати ці знання самостійно, застосовуючи їх для розв'язання нових пізнавальних і практичних завдань;

- Сприяти формуванню у студентів комунікативних навичок;
- Прищепити студентам уміння користуватися дослідницькими прийомами: збирання інформації, аналізу з різних точок зору, висування гіпотез, вміння роботи висновки [4, с.3]

Характеризуючи проектну технологію, слід вказати на те, що це технологія навчання, реалізація якої розширює можливості традиційного опрацювання студентами певної теми (розділу), оскільки спрямована на створення під час виконання ними навчального проекту певного матеріального або інтелектуального продукту, що безпосередньо стосується теми (розділу). Передбачені навчальним проектом види діяльності здійснюються індивідуально або групою, при цьому студенти спілкуються між собою та консультуються з дорослими і в такий спосіб пригадують необхідні знання і набувають нових. Механізм реалізації проектної технології завжди орієнтований на самостійну індивідуальну, парну або групову діяльність, котра відбувається у певний проміжок часу [4, с.7].

Метод проектів передбачає дуже велику підготовчу роботу. Тому його краще використовувати при узагальненні та систематизації матеріалу [4, с.32].

Навчання іноземній мові на основі проектів відбувається в чотири етапи: підготовчий, виконавчий, презентаційний та підсумковий. Відповідно, система вправ з навчання іноземної мови на основі проектної методики реалізується в чотири етапи і містить такі групи вправ: на підготовчому етапі – для планування ходу проекту, для формування лексичних, граматичних, інтонаційних навичок мовлення; на виконавчому етапі – для розвитку вмінь аудіювання, читання, письма та говоріння, для організації пошуку письмової інформації, для навчання укладання анкети, для навчання планування і проведення інтерв'ю, для організації проведення опитування, для навчання написання доповіді; на презентаційному етапі – для навчання усної презентації проектів та для організації презентації проекту; на підсумковому етапі – для контролю сформованості мовленнєвих навичок говоріння, аудіювання, читання і письма та для оцінювання проектів. Англійські вчені в галузі методики викладання мов розрізняють наступні види проектів: 1) груповий проект, в якому дослідження виконується групою студентів, але кожен студент окремо вивчає відповідний аспект обраної теми; 2) міні-дослідження, в якому студент виконує індивідуальне соціальне опитування (анкетування або співбесіда); 3) проект, який базується на роботі з літературними джерелами, де студент вибірково читає матеріал на тему, яка його цікавить [6].

Рольові ігри. Будь-яка гра вимагає дотримання певних правил та винахідливого їх використання. У процесі виконання рольових ігор створюються оптимальні умови для розвитку творчого мислення. Відповідно до піраміди засвоєння знань, розробленої американськими вченими у 80-х роках ХХ століття, 75 % інформації засвоюється через навчання дидактичними іграми [2].

Як зазначає Л.М. Карамушка, у сучасній психолого-педагогічній науці існують різні класифікації рольових ігор. Однією з можливих, на її думку, є класифікація використовуваних завдань та ролей. Відповідно до неї розрізняють навчально-рольові та ділові ігри. Основне призначення рольових ігор полягає в тому, щоб забезпечити всебічний та глибокий аналіз тієї чи іншої проблеми, використовуючи так звані навчальні ролі. Ділова гра спрямована на те, щоб, імітуючи реальні ділові (професійні, побутові тощо) ситуації, виконуючи справжні, а не навчальні ролі, студенти набували умінь та навичок, необхідних для виконання різних видів практичної діяльності [1, с. 788]. Рольова гра відбувається у кілька етапів. Спочатку викладач повідомляє тему, мету, інформує учасників про зміст кожної ролі, після чого створюються рольові групи. Далі відбувається опановування ролей і з'ясування суті проблемного питання чи ситуації. Протягом наступного етапу учасники гри готуються до обговорення проблеми чи програвання ситуації, тобто виробляють спільну думку щодо питань, які їм належить опрацювати на занятті, або виробляють зумовлену певною роллю стратегію поведінки у конфлікті. У міру готовності студентів починається етап обговорення проблеми або програвання «реальної» ситуації. Послідовно слово мають різні рольові групи, які висловлюють свою позицію щодо аналізованої проблеми, або ж моделюють виконання необхідних дій. Упродовж гри викладач-ведучий визначає смислову лінію аналізу теоретичної проблеми або практичної ситуації, порушує додаткові питання та ставить завдання. Він заохочує всіх студентів до гри в атмосфері доброзичливості, взаємодопомоги, рівноправності. Педагог завершує заняття підбиттям підсумків, наголошуючи на змісті та реалізованості психологічно-методичного задуму. Рольова гра є одним з тих унікальних методів навчання, що допомагає студентам справлятися з невизначеністю. Рольова гра ставить їх у ситуацію, що включає ті ж обмеження, мотивацію, що існують у реальному світі тому її доцільно використовувати в процесі вивчення іноземної мови [2]. Використання рольового методу навчання позитивно впливає на процес оволодіння знаннями, оскільки підвищує інтерес до навчальних занять і взагалі до тих проблем, які розглядають у її процесі; відбувається зростання пізнавального інтересу до навчання; позитивно впливає на ставлення студентів до навчального процесу та інших форм занять; змінюється ставлення студентів до тих конкретних ситуацій, які служили предметом гри іноземною мовою, до людей, які були персонажами у грі; змінюється самооцінка студентів, вона стає більш об'єктивною, змінюються іноді й оцінки можливостей людського чинника; змінюються на краще взаємини студентів і викладачів

Висновки. Вважається, що найкращі рішення передової практики в методиці та методології вивчення іноземної мови це ті, які виявляються найбільш результативними в досягненні цілей, поставлених на основі аналізу індивідуальних потреб студентів в конкретній соціальній ситуації. Результативність методів залежить від мотивації і характеристики даної групи студентів, а також від поточних технічних і кадрових можливостей [3]. Тому для викладача вищої школи сьогодні важливо постійно вдосконалювати власні знання про методи навчання іноземних мов та йти в ногу з часом. Адже використання саме інноваційних технологій навчання іноземних мов дає змогу створити на занятті природне середовище,

розвиває мислення студентів і формує у них вміння, необхідні для сучасного суспільства, дозволяє приділити більше уваги формуванню навичок та вмінь самостійно здобувати знання в умовах дослідницької діяльності.

Література:

1. Карамушка Л.М. Рольова гра // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред.. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
2. Киливник В.М. Рольова гра як один з методів активного навчання студентів іноземній мові. – Режим доступу: <http://mp2.uomo.edu.ua/>
3. Климюк В.І. Короткий огляд методів навчання іноземної мови. – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com/>
4. Кравчук Г.Т. Проектна технологія навчання. - Режим доступу: <http://sayt-portfolio.at.ua/proektu.docx>
5. Стрельникова О.В. Інтерактивні методи викладання англійської мови на неспеціальних факультетах ВНЗ // Наукові записки. Серія філологічна. 2009/ С.568-576]
6. Турчина Т.В. Проектне навчання на уроках іноземної мови. – Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua>

Асем Саржанова
(Астана, Казахстан)

ҒЫЛЫМИ –ТЕХНИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ АУДАРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (МҰНАЙ-ГАЗ МӘТІНДЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аударманың осы түрін сипаттауда ескерілуі тиіс үш факторын арнайы аударма теориясы зерттейді. Біріншіден, түпнұсқаның белгілі бір түрге жатуы аударма үдерісінің сипатына ықпал етіп, аудармашыдан арнайы әдіс-тәсілдерді қолдануды талап еткізе алады. Екіншіден, аударма мәтінінің стилистикалық сипатын алдын ала анықтап, аударылатын тілдегі сол функционалдық стильге сай тілдік құралдарды таңдауды мәжбүр етеді. Және үшіншіден, осы аталған екі фактордың қосылуы нәтижесінде, екі тілдегі функционалдық стильдер арасындағы айырмашылықтармен байланысты аудармашылық ерекшеліктер пайда болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, аударманың арнайы теориясы аударатын және аударылатын тілдердегі функционалдық стильдер арасындағы өзгешеліктердің аудару процесіне әсер етуін зерттейді. Аудару процесінің барысы мен нәтижесіне үлкен әсерін тигізетін функционалдық стильдерге байланысты кейбір тілдік ерекшеліктерді атап көрсетуге болады. Мысалы, ғылыми-техникалық стильде – ғылыми (мұнай-газ) мәтіндердің лексикалық-грамматикалық ерекшеліктері, және ең бастысы, арнайы лексика мен терминологияның басымдылығы. Газеттік-ақпараттық стильде – саяси терминдермен қатар, мақала атауларының ерекшеліктері, газеттік клишелердің кең қолданысы, ауызекі сөйлеудің элементтері мен жаргонизмдер, т.б. [1].

Ғылыми-техникалық стильдің ерекшеліктеріне оның ақпараттылығын (информативность), логиканың болуын, дәлділікті, объективтілігін, айқындығын жатқызуға болады.

Лексикасына келетін болсақ, біріншіден, техникалық терминологияның және арнайы лексиканың қолданылуы. Терминдер деп белгілі бір ғылым немесе техника саласында қолданылатын, арнайы заттар мен ұғымдарды білідіретін сөздер мен сөз тіркестерін атаймыз. Терминдер ретінде тек қана берілген стиль шеңберінде пайдаланылатын сөздермен қатар, тұрмыстық сөздердің арнайы ұғымдары қолданылуы мүмкін. Мысалы, электроникада қолданатын coercivity, keraumophone, klystron, microsyn сияқты сөздерді ғылыми-техника материалдарынан тыс кездестіру қиынға соғады. Сонымен қатар бұл мәтіндерде терминдер ретінде баршаға мәлім күнделікті dead, degeneracy, ripple, gore және т.б. сөздер терминдер ретінде қолданыла алады. Мамандардың ақпаратты дұрыс түсінуі үшін, терминдер түрлі объектілер мен құбылыстарды дәл және анық білдіруі тиіс. Сондықтан сөздердің бұл түріне арнайы талаптар қойылады. Біріншіден, термин дәл, тура болуы керек. Бұл жағдайда оның мағынасы логикалық анықтау арқылы анықталады. Мысал ретінде scalar (скаляр) деген өлшемді алайық. Бұл терминнің мағынасы сол ұғымның анықтамасына толығымен сай болуы қажет (a quantity that has magnitude but no direction). Егер оптикалық құралдың бір бөлігі viewfinder (видеоискатель) деп аталса, онда бұл термин осы құралдың белгілі бір қызметін атқаратын бөлігін ғана білдіруі тиіс. Осы себептерге байланысты, термин контекстіге тәуелсіз және бір мағыналы болуы қажет. Яғни, әрбір терминге тек қана бір ұғым сәйкес келеді және синонимдері болмайды. Өйткені бір нәрсе әр түрлі аталатын болса, заттар мен ұғымдарды дәл анықтау қиынға соғады. Сонымен қатар терминдік сөздердің түрлі ассоциациялар және эмоционалды, метафоралы бояуы болмайды.

Көптеген салаларда терминдерді жасаудың арнайы ережелер енгізілді. Мысалы, электрон шамдарының атаулары шамда қолданылатын электрон санын көрсететін морфема мен electrode деген терминнің қосылуы арқылы жасалған (diode, triode, tetrode, pentode, hexode, heptode, etc.). Кейбір электрондық құрылғылар атаулары -tron элементінің көмегімен жасалған (carcinotron, cryotron, exitron, ignitron, klystron, permatron, phantatron, plasmatron, platinotron, skiatron, thyatron, etc.), -tie, -ate жұрнақтарына бітетін химиялық терминдер тұздарды, ал -ic, -tous жұрнақтары қышқылдарды білдіреді[1].

Кейде затты не құбылысты конкретизациялау мақсатымен терминдер бір сөз ретінде емес, сөз тіркесі ретінде қолданылады. Осындай терминдер, шындығына келгенде, ықшамдалған анықтаманың бір түрі болып табылады. Мысалы, «айнымалы ток тізбегінің толық кедергісі» дегенді білдіретін ағылшын

impedance термині кедергі сипатын немесе тізбек бөлігін анықтайтын терминдер үшін негіз ретінде қолданылады: blocked impedance, biasing impedance, vector impedance, driving-point impedance, feed-point impedance, input impedance, surface impedance, etc. Егер құралдың атауы rectifier (выпрямитель) болса, онда дәл сондай қызметті атқаратын әрбір құрал сол терминге конкретизациялайтын белгілердің қосылуы нәтижесінде жаңа атауға ие болады (plate-supply rectifier, argon rectifier, silicon rectifier, bridge rectifier, half-wave rectifier, etc.).

Мамандар жиі арнайы жалпытехникалық лексиканы пайдаланады. Бұл – белгілі бір саладағы объектілерді және ұғымдарды терминдер сияқты анықтай алатын қабілеті жоқ, бірақ тек қана белгілі бір саладағы мамандар үшін үйреншікті болып қалыптасқан, тек қана белгілі бір ортада қолданылатын сөздер. Яғни термин сөзі мен күнделікті біз қолданып жүрген қарапайым сөздер тіркесіп, жаңа бір терминологиялық ұғым пайда болады. Лексиканың бұл түрі терминологиялық сөздіктерде берілмеген, оның мағыналарына анықтама берілмейді, бірақ ғылыми-техникалық стиль үшін оның маңызы терминдерден кем емес. Мысалы: the voltage is applied (кернеу қосулы тұр), the magnetic field is set up (магнит өрісі жасалуда), the line is terminated (тізбек үзілді), the switch is closed (қосқыш кілт тұйықталды). Арнайы лексиканың қолдану нормаларын сақтау аударма мәтінін құрастырған кезде аудармашы алдынан ерекше міндеттер қояды[2].

Дегенмен, ғылыми-техникалық мәтіндерде терминологиялық пен арнайы лексикаға қоса көптеп тұрмыстық сөздер кездеседі. Сонымен қатар ауызекі тілге тән лексикалық элементтерді кездестіруге болады, бұл жағдайда аудармашы экспрессивтік-стилистикалық варианттарды таңдау мәселесімен кездеседі. Лингвистикалық зерттеулер кезінде ғылыми мақалаларда жиі бөтен элементтердің кездесетіндігі байқалды.

Осы фразаларды түсіну және аудару үшін тек қана терминология мен арнайы лексиканы білу жеткіліксіз. Кез келген аудармашы шетел тілінің түп-сырын біліп және тіл байлығын толығымен меңгеруі қажет.

Ағылшын тілінің ғылыми-техникалық мәтіндерінде біраз грамматикалық ерекшеліктер кездеседі. Әрине, бұл жайт арнайы «ғылыми-техникалық грамматиканың» бар екендігін білдірмейді. Ғылыми-техникалық стильде басқа стильдердегідей синтаксистік құрылымдар мен морфологиялық формалар қолданады. Бірақ, аталған стильде грамматикалық ерекшеліктер басқа стильдермен салыстырғанда жиірек кездеседі, ал басқа құбылыстар, керісінше, сирек кездеседі[2].

Жоғарыда аталып кеткен ғылыми-техникалық баяндаудың біраз ортақ қасиеттері оның синтаксистік құрылымында көрінеді. Осындай материалдарға объектілер мен ұғымдарды атау үшін олардың сапасын меңзеу тән. Сондықтан құрамында күрделі баяндаушы бар жай екі мүшелі сөйлемдер қолданылады: The barn is a unit of measure of nuclear cross sections; A breakdown is an electric discharge through an insulator, etc. Баяндаушы ретінде кейде сын есім мен оралымдар қолданылады: The pipe is steel; The surface is copper; These materials are low-cost; Control is by a foot switch; Wing de-icing is by ducting exhaust heated air through leading edge duct.

Осындай құрылымдарды болымсыз түрде де қолдануға болады, ондай жағдайда do not болымсыз етістіктің орнына non префиксі бар етістіктер пайдаланылады: The stuff is non-shrink; The refrigerants are nontoxic and nonirritating.

Жасырын анықтауыштар деп біз ғылыми-техникалық материалдарда кең қолданылатын көптеген атрибутивтік (анықтауыштық) топтарды атаймыз. Мысалы, бір құрылғыны mechanically timed relay және relay which is mechanically timed деп те атауға болады. Осындай ықшамдалған анықтамалар заттар мен құбылыстардың түрлі белгілерін көрсете алады: medium-power silicon rectifiers, mercury-wetted contact relay, open-loop output impedance, etc. Осындай тіркестерде анықтауыштар саны әжептәуір болуы мүмкін. Мысалы: a differential pressure type specific gravity measuring instrument.

Ағылшындық ғылыми-техникалық стилінде атауыштық құрылымдар, яғни номинативтілік көптеп кездеседі. Бұл жайт техникалық мәтіндерде түрлі заттардың атауларының өте көп болатындығына ғана байланысты емес. Зерттеулер көрсеткендей, ғылыми мәтіндерде процесстер мен әрекеттер сипаты номинализацияланады. To clean after the welding деудің орнына маман to do post-welding cleaning деп айтады; егер бөлшек ядроның қасында орналасқандығын айтқысы келсе, it occupies a juxtannuclear position деп айтады; The contents of the tank are discharged by a pump дегеннің орнына Discharge of the contents of the tank is effected by a pump деп айтады. Құрылғының ауыспалы қақапағы тек қана оны оңай тазалау және жөндеу үшін ғана емес, сонымен қатар for ease of maintenance and repair[3].

Ғылыми-техникалық мәтіндерде effect, assure, perform, obtain, provide, give, involve, entail, imply, result in, lead for, to be ascribed to, to be attributed to, етссияқты етістіктер-операторлар кездеседі. Бұлардың мәні мен аудармасы түгелімен сөйлемге негізгі мағынаны әкелетін зат есімдерге тәуелді.

Номинативтілікке жету үшін үстеулерді атауыштық сөздермен ауыстырады. Мысалы, accurately – with accuracy, very easily – with the greatest ease немесе the easy way, etc.

Тек қана модальдық-экспрессивтік қызметі бар күшейткіш үстеулер ғана сол қалпында қалады: clearly, completely, considerably, essentially, fairly, greatly, significantly, markedly, materially, perfectly, positively, reasonably, etc. Мысалы: The amount of energy that has to be dissipated is clearly enormous. The energy loss is markedly reduced.

Ғылыми-техникалық стильдің антиетістіктік үрдісінің дәлелі ретінде предлогтармен қатарласып келетін етістіктіктендірілген сын есімдердің қолдануын қарастыруға болады: to be attendant on, to be conductive to, to be destructive of, to be incidental to, to be responsive to, to be tolerant of, etc. Мысалы: This

system is conducive to high volumetric efficiency. This type of mixing is often incidental to other stages of industrial process, e.g. size reduction.

Әрине, ғылыми-техникалық стильдің номинативтік сипаты бұл стильде толық мағыналы етістіктердің мүлдем жоқтығын білдірмейді. Оларсыз ғылыми мәтіндерді елестету мүмкін емес. Бірақ бірдей көлемдегі әдеби шығармалармен салыстырғанда, ғылыми-техникалық мәтіндерде етістіктік предикативтік формалардың саны екі есе аз. Осы стильді зерттей келе ғалымдар ырықсыз етіс пен нақ осы шақтың формаларының қолдануының басымдылығын атап кетті[3].

Ағылшын тілінің ғылыми-техникалық стилінің ерекшелігі баяндаудың қысқа және ықшам болуында. Яғни эллиптикалық құрылымдардың кең қолданысы. Осы құрылымдарды дұрыс түсінбеу – көптеген аудармашылық қателіктердің себебі. Мысалы аудармашы мәтінде a remote crane немесе a liquid rocket тіркесін кездестіріп, оны былайша түсіну қажет: a remote-operated crane және a liquid fuelled rocket. Ал A non-discursive testing college is to open in London this October деген сөйлемді Жаңа ашылған колледжтің бұзбайтын (non-discursive) және тексеретін (testing) емес, ал керісінше, материалдардың беріктігін бұзбайтын әдістермен тексеретін саласы үшін мамандарды дайындайтын болады деп түсіну керек. Ал low-pressure producers – төмен қысым әдісімен полиэтиленді жасайтын өндірушілер.

Ғылыми-техникалық стильде сын есімдерге -ible, -able, -ive және т.б. жұрнақтарды қосу арқылы сөйлем ықшамдатылады: the materials available, excellent properties never before attainable, all factors important in the evaluation of, problems difficult with ordinary equipment, etc. Сонымен қатар ғылыми мәтінді ықшамдату мақсатымен анықтауыш қызметін инфинитив формаларын қолдануға болады: The properties to be expected, the temperature to be obtained, the product to be cooled, etc[3].

Ғылыми-техникалық материалдарда көптеген жағдайларда артикльдердің, әсіресе the артикльінің түсірілуі байқалады: General view is that..., First uranium mine in the region was... .

Артикль негізінен техникалық сипаттамаларда, инструкцияларда және т.б. жерлерде түсіріледі: Armstrong Traps have long-live parts, valve and seat are heat treated chrome steel, lever assembly and bucket are stainless steel.

Бұл құбылыс ғылыми салалар атауларының алдында байқалады: ...in such fields as work study, mechanical engineering, civil engineering, telecommunication, standardization, higher education, etc.

Аталған мысалдардан басқа қазіргі ағылшын тілінің ғылыми-техникалық стилінде келесі грамматикалық ерекшеліктер бар:

- 1) химиялық заттар атауларын көпше түрде кең қолдану: fats, oils, greases, steels, rare earth, sands, wools, gasolines, etc.;
- 2) құрал-аспаптар атауларын көпше түрде қолдану: clippers, jointers, shears, dividers, compasses, trammels, etc.
- 3) ofпредлогының кең қолданысы: the oxidizer of liquid oxygen, the fuel of kerosene;
- 4) анықтауыштық тіркестердің type, design, pattern, grade сөздерімен тіркесуінің жиілігі: Protective clothing and dry-chemical-type fire extinguisher should be readily available in the area. Not only laboratories, but pilot-type manufacturing plants are included in the center.

Осыған қоса себеп-салдар демеулері мен шылауларының жиі қолданылуы байқалады: since, therefore, it follows that, so, thus, it implies, involves, leads to, results in, etc.

Ғылыми-техникалық (мұнай-газ) материалдардың аталған лексикалық-грамматикалық ерекшеліктері аударманың коммуникативтік сипатына айтарлықтай әсер етеді.

Литература:

1. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода / В.Н. Комиссаров.-М.: ЧеРо, 2000.-253 с.
2. Федоров А.Ф. Основы общей теории перевода /А.Ф. Федоров.– СПб.: Филология ТРИ, 2002. 1983.-323 с.
3. Латышев Л.К. Курс перевода (эквивалентность перевода и способы ее достижения) / Л.К. Латышев. - М., 1981.-247 с.

Научный руководитель:

доктор филологических наук, профессор Сатенова Сериккуль Копешбаевна.

Сание Саттарова
(Крым, Украина)

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЧАСТИЦ В КРЫМСКОТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

В крымскотатарском языке частицы *дереджеликлер* (крт.) не являлись объектом специального исследования. Частицы в отличие от послелогов и союзов выполняют особую служебно-модальную функцию, заключающуюся в передаче различных смысловых и модальных оттенков слов, словосочетаний и предложений. Частицы как отдельный класс служебных слов были выделены в конце XX в.

Цель статьи: охарактеризовать основные аспекты функционирования частиц в крымскотатарском языке.

Объектом исследования являются вопросы выделения частиц в особый класс служебных слов, образование и омонимическая связь частиц с другими словами, семантико-функциональные свойства частиц крымскотатарского языка.

В дореволюційних арабоязычних граматиках по кримскотатарському мові 'Сарф-и тюркий' (Тюркская грамматика, 1909), 'Къваид-и-лисан-и тюркий' (Правила тюркского языка, 1914) поняття *частица* (*эдаватлар*) имело широке значення. В склад частиц входили різні службові слова, а також словообразовательні та словозмінюючі аффікси, наприклад: *-дже, -джакъ, -сыз, -дан- ден, -лик -лыкъ, -лу-ле* і др. [10, с.61-69; 1, с. 48-52]. Чітке розуміння частиц, як окремого класу службових слів, продовжало відсутувати і в граматиках, виданих в 20-30гг. радянського періоду. В книзі Ш. Бекторе 'Татарджа сарф, нахв' (Татарская грамматика, морфологія, 1923) частицями називаються слогові або полуслова, котрі присоеднуються до однозначним словам і не мають самостійного значення. В склад частиц входять местоименія, союзи та аффікси, наприклад: *ве, илге, мен, ман, хем, де, йа, яки, -джы, -лы, -сыз, -ды, -м* і др. [2, с.48]. В роботі Б.Чобан-заде 'Къырымтатар ильмий сарфы' (Кримскотатарская научная грамматика, 1925), частиці знаходяться в сумішному складі службових частин мови. Автор ділить службові слова по використанню: а) в початку слова (*пек, анджакъ, тек, тап, даа, ве, эгер, амма, айса, энъ, лякин*); б) в кінці слова (*-джа, -дже, -ча, -че, -джакъ, -джек, -чак, -чек, сайын, -сыз, -сиз, -дайын, киби, -мы/ми, -чы/чи, -бери- берли* і др.) [14, с.88]

Частиці, як окрема група службових слів, вперше були виділені в роботі У. Куркчи 'Tatar tili grammatikasyn esaslary' (Основи татарської граматики), виданої на латинській графіці в 1934 році. Автор для визначення частиц використовує термін *дереджеліклер*. В групу *дереджеліклер* входять слова *пек, энъ, илле* [8, с.7]. В 1966г. частиці, як службова частина мови, були дані в статті Э.Р. Севортяна, присвяченій кримскотатарському мові. В роботі частиці по значенню розділені на шість груп [11, с. 252]. В кінці ХХ століття теорія виділення частиц в окрему категорію службових слів отримала подальше розвиток в навчальних посібниках А.М. Меметова 'Татар тили грамматикасынынъ практикумы' (Практикум по граматиці татарського мови, 1984), А.Н. Гаркавца 'Ана тили' (Рідної мови, 1989) і др. Автори характеризують частиці як слова, надаючи додаткове значення слову, словосполученню або реченню [9, с.139; 3, с.45]. В наукових монографіях професора А.М. Меметова (2003, 2006, 2010) частиці віднесені до модальних частин мови. В сучасному кримскотатарському мові частиці *дереджеліклер* представляють собою нечисленний, але різноманітний клас слів, активно функціонуючий в стилевому просторі кримскотатарського мови. Особливі виражальні властивості мови виражаються розмовними частицями *-мы/-ми, -чы/-чи, да, де, даа, я, ана, энди, асла, ич, иште* і др. По морфологічній структурі частиці кримскотатарського мови розділені на дві групи: частиці – аффікси, частиці-слова. Цілісність такого розділення відзначав Э.Р. Тенишев, котрий писав, що в тюркських мовях «вповне заслуговує уваги класифікація частиц по структурі: частиці-слова, частиці – аффікси» [13, с.504]. Це обумовлено високою частотою використання частиц, перетворенням їх в граматичну форму і наявністю декількох фонетических варіантів.

До першої групи належать частиці, що мають аффіксальні ознаки: слітне написання з поєднаним словом, наявність фонетического варіанта. До аффіксів наближені такі частиці, як *-мы/-ми, -чы/-чи, -дыр/- дир, -са,/-се, -сана/- сене, -ды/-ди* і др. В відміння від аффіксів вони виражають додаткові значення слів і словосполучень і можуть використовуватися при декількох частинах мови [5]. Наприклад, з допомогою аффіксальної частини *-мы, -ми* "ли", "що ли", "разве" утворюється запитальна форма іменників, местоименій, прикметових, дієслів, прислівників і др., наприклад: 1. - *Дияверми? - деп сорады Шефикъа,...* [15, с.62]. - *Диявер что-ли? - спросила Шефикъа,...* 2. «*Ким, менми? - деди Нуриев джан агърысыннен, - олардан да эвель барырым*» [17, с.22]. «*Кто, я что ли? - сказал с обидой Нуриев, - да я раньше них дойду*» 3. - *Къаверенклими, къырымзымы, бязмы, мавымы - не фаркъы бар?* [17, с.22]. - *Какая разница коричневый, красный, белый или голубой?* 4. - *Сагъ-селямет юресинъми, Муратджан?* [17, с.35]. - *Как здоровье, Муратджан?* Другу групу складають модальні частиці, що збігаються по формі з початковим словом, котрі впливають на зміну смислового значення слова або словосполучення, стоячого перед ним або після нього. До них належать вказівні *ана, бана, иште, мына*, виділено-усилительні *артыкъ, атта, та, тамам, энъ, эп*, обмежено-виділено-усилительні *анджакъ, барем(м), биле, даа, къуру, салте, тек, ялынъыз*, усилительно-восклицательні *да, де, даа, ки, не, шу, эбет, энди, десене*, усилительно-запитальні *ёкъса, не*, усилительно-отрицательні *ич*, сравнительні *санки, дерсинъ, гуя* частиці. Частиці *айды, барсын, эбет, яхшы, ич, хайыр, ма* можуть виступати в ролі речення [3, с.46–49].

По походженню частиці в кримскотатарському мові діляться на ісконно тюркські та заїмані. Ісконно тюркськими вважаються частиці запитання *-мы/-ми*, прохання та заохочення *-чы/-чи*, посилення та виділення *да/де*, утвердження *я*, неопределенності – *дыр/- дир*, заперечення *ич, дегиль* та інші, що використовуються в багатьох тюркських мовях. Наприклад, частица *да/де* використовується в азербайджанському – *да//дэ*; татарському – *da//de, ta//te*; узбекському – *da*; гагаузьському – *da, dâ// ta, tâ*; туркменському – *da//de//дэ*; башкирському – *da//de, ta//te*; караїмському – *ta*; чувашському – *ta//te*; хакаському – *daa//dee, taa//tee* і др. мовях [6]. В кримскотатарському мові частица *да/де* по частоті використання стоїть на першому місці. Так, в тексті поеми Э.Ш.Заде 'Козьяш дивар' (Плачуща стіна), котрий складається з 11651 слова, частица *да/де* використовується 90 раз. До арабських заїмань належать частиці *амма, факъат, атта, ахыр, даа, яни* і др. Історично клас частиц формувался з однозначних слів, втративши своє самостійне значення. Деякі частиці повністю втратили зв'язок зі словами, від котрих вони походять. В якості прикладу, слід згадати утвердительну модальну частину *-дыр/- дир*, котра походила від основи дієслова 'турмакъ/дурмакъ' 'стоять',

'*пробыватъ*', '*жить*', '*находиться*' [7, с.3]. Состав частиц пополнялся и за счёт других частей речи. В процессе партикуляции (перехода в частицы) слова теряли своё самостоятельное лексическое значение, способность изменяться и быть членом предложения и приобретали способность выражать различные оттенки значения (эмоционально–экспрессивные, модальные и. т. д.) [12,с.112]. Так, например в результате семантического сдвига в лексическом значении слова *yalnız* (<*yalañuz -yalağuz*) '*одинокий*', возник лексико – семантический вариант «только» со сдвигом ударения – *ýalnuz*, выполняющий функцию выделительной частицы [4, с. 207].

Частицы *ялынъыз*, *къуру*, *пек*, *гъает артыкъ*, *энди*, *даа*, *асла*, *барсын*, *айды* и др. в своей первичной функции являются наречием, глаголом, междометием. образуют омонимическую связь с этими частями речи. Сравним предложения: а) *ялынъыз* – наречие: *Ахыр - сонъу о ялынъыз къала* [19,с.21] '*В итоге он остался один*' б) *ялынъыз* –ограничительно - выделительная частица: *Тамила ялынъыз учюнджи куню уйледен сонъ кельди* [18,с.24]. '*Тамила пришла лишь на третий день после обеда.*' а) *артыкъ* -наречие: *Ридван артыкъ чыдап оламады...*[17, с.28]. '*Ридван больше не выдержал*' б) *артыкъ* –выделительно-усилительная частица: *Артыкъ дёрт йылдыр хабер-тебер ёкъ* [18,с.55]. '*Вот уже четыре года нет никакой весточки*' намерением'

а) *гъает*-наречие: *Усть –башым баягъы ипранды, озюм кирлендим, гает ёрулдым* [20,с.105]. '*Я очень устал, испачкался с ног до головы*' б) *гъает* - усилительная частица: *Мен гъает агъыр вазифе алдым* [19, с. 94]. '*Я получил очень трудное задание*'.

Частица *барсын* со значением побуждения, является глаголом 3 лица условно-повелительного наклонения, например: *Энди кимнинъ къалысына барсын?* [1,с.88] 'К кому теперь идти?' В роли частицы *барсын* функционально и лексически отличается от своего первоначального значения и выступает как модально - экспрессивный элемент, с ударением на первом слоге, например: *Барсын, сербест яшайшымызгъа чечеклер де озь ярашыгъыны къошсунлар* [17,с.7]. '*Пусть цветы станут украшением нашей свободной жизни*' В функции побудительной частицы выступает междометие *айды*, выражающее призыв. В значении частицы *айды* '*ну-ка*' выполняет вспомогательную функцию, выражая побудительное значение, например: *Айды, тувгъанчыгъым, ич бир чай да, диван устюне узанып, бир чырым юкю ал* [17,с.144]. '*А ну-ка родной, выпей чаю, и поспи немного на диване*'

В крымскотатарском языке наблюдается тесное взаимодействие частиц и союзов. К частицам – союзам относятся *амма*, *ёкъса*, *исе*, *не*, *я* и др. единицы языка, например: 1. *Янъгъыз кетмеге истей, амма ёлны яхшы бильмегени ичюн, адашырым деп къоркъа* [21,с.59]. '*Хочет идти один, но так как не знает дороги, боится заблудиться*' 2. *Кирмеге кирерсинъ амма, я андан насыл бир джевапнен чыкъарсын?* [16, с.163] '*Зайти - то зайдешъ, но с каким ответом выйдешъ?*' В первом предложении *амма* выполняет функцию сочинительного союза со значением противопоставления и усиливает значение последующего словосочетания. Во втором предложении *амма* является усилительно-восклицательной частицей.

И так, частицы в крымскотатарском языке являются весьма специфической и неоднородной категорией служебных слов. Частицы, как служебная часть речи, были выделены в конце XX века. Класс частиц формировался из полнозначных слов, утративших свое самостоятельное лексическое значение, а также за счёт других частей речи. Частицы крымскотатарского языка омонимичны с наречиями, глаголами, междометиями и др. частями речи. Они тесно взаимодействуют с союзами.

Литература:

1. Абдулькьадыр М.К. Къаваид-и лисан-и тюркий, Сахип ве нашири: Али Ахмед Тарпы, Багъчасарай: «Терджиман» басмаханеси, 1914.-69с.
2. Бекторе Ш. Татарджа сарф, наху.- Тотайкой: Татар окъув ишлер ильмий хейети тарафындан тасдикъ булунды. - 1923. - 110с.
3. Гаркавец А.Н. Родной язык. – Киев: Радянська школа, 1989, с.46–49.
4. Грунина Э.А. Историческая грамматика турецкого языка. Морфология. МГУ, 1991.- с.207
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка.- М.-Л.:1948, с.129.
6. Зейналов Ф.Р. Муаджир турк тиллеринде эдат ве модаль сёзлер./Гъиябий болюкте окъугъанлар ичюн методик къулланма.- Баку: Азерб. Госуд. унив.,1969-68с.
7. Кононов А.Н. Семантика и функции глагольной связки *turur >—turu—duru>—tur/—dur >tu—du>t—d.//* Советская тюркология №5, 1980. - с.3.
8. Kurkci У. Tatar tili grammatikaszьny esaslary. Simferopol, 1934.-22с.
9. Меметов А. Практикум по грамматике крымскотатарского языка. - Ташкент: Укитувчи, 1984.- с.140.
10. Сарф-и тюркий. (Лисанымызынъ къаваид ве имлясыны бильдирир), Нашири: «Терджиман» газетесининъ саиби Исмаил Гаспринский, Багъчасарай: «Терджиман» электрик табханесинде басылды, 1909.- 55с.
11. Севортян Э.В. Крымскотатарский язык.//Языки народов СССР. Т.2. Тюркские языки.- М.,1966.- С.234-259.
12. Сидоренко Е.Н. Морфология современного русского языка. Часть 11.-Симферополь: Крымучпедгиз, 2003., с.112.14.
13. Тенишев Э.Р. /Аракин В.Д./ Благова.Г.Ф. Сравнительно–историческая грамматика тюркских языков. – Москва : Наука, 1988.- с.504–508.
14. Чобан-Заде Б. Къырымтатар ильмий сарфы. – Симферополь: Доля, 2003.- 240с.
15. Али Р. Сельбилер эбедий яшайлар. — Ташкент: Эдебият ве санъат нешриятъ, 1982. — 224 с.

16. Алядин Ш. Чорачыкълар: Сайлама эсерлер.- Т.: Эдебият ве санъат нешрияты, 1987.-560с.
17. Болат Ю. Садакъат. — Таш.: Гъафур Гъулом адына Эдебият ве санъат нешрияты, 1979. — 325 с.
18. Паши И. Джанлы нишан. - Симферополь: Таврия нешрияты, 1998.-208с.
19. Тынчеров Р. Сайлама эсерлер.- Ташкент: Эдебият ве санъат нешрияты, 1975.-304с.
20. Умеров Э. Умют. Повестьлер. Икяелер.- Т.: Эдебият ве санъат нешрияты, 1988.-240с
21. Эдемова У. Айдын геджеде. Роман.- Акъмесджит: Таврия, 2005.-340с.

Научный руководитель:

профессор, кандидат филологических наук Керимов Исмаил Асанович.

**Тетяна Семашко, Лариса Коростошевиць
(Україна, Маріуполь)**

СЕНСОРНИЙ ФРАГМЕНТ У СТРУКТУРІ СТЕРЕОТИПІВ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)

Творча спадщина Лесі Українки викликає неабиякий інтерес науковців, адже мовотворчість поетеси – визначне явище у розвитку української літературної мови. З'ясування мовних особливостей поетичної спадщини Лесі Українки неодноразово ставало предметом наукових досліджень. Цієї проблеми торкалися Л. Вашків, С. Богдан, Є. Баран, А. Гайда, Л. Бублейник, О. Красовська, Г. Горюк, А. Діба, Л. Мірошніченко, Л. Нечипоренко, В. Савчук. Проте питання сенсорної стереотипізації залишилось поза увагою дослідників, що зумовлює **актуальність** пропонованої розвідки.

Проблематика стереотипу в сучасній лінгвістиці починає опрацьовуватися, хоча і досі зміст поняття остаточно не з'ясований. Дослідження перцептивного стереотипу як поняття, зануреного в лінгвокультурний аспект, дає повніше уявлення не лише про авторські пріоритети, а й про національно-мовну картину світу загалом.

Метою статті є охарактеризувати специфіку сенсорного фрагменту стереотипів на матеріалі поетичної творчості Лесі Українки. Досягнення зазначеної мети передбачає реалізацію таких **завдань**: описати загальний принцип стереотипізації і її роль у сприйнятті дійсності; інвентаризувати перцептивні стереотипи, наявні у поетичному доробку Лесі Українки. **Об'єктом** нашого дослідження є поетична мова Лесі Українки, **предметом** – перцептивні стереотипи.

Як відомо, слово на кожному етапі історії розвитку мови має основне значення, що є тим тлом, на якому виникають і сприймаються всі інші. Досліджуючи ідіостилістичні особливості художнього мовлення письменниці, вважаємо за необхідне зазначити, що для “семантичної структури слова важливими є його асоціативні можливості, важливий і наочно-чуттєвий образ, який лежить в основі цих асоціацій, частотність виявів асоціацій у мовленні, їх зональні зв'язки та деякі інші фактори” [1, с. 22]. Як правило, саме переосмислення прямого номінативного значення розширює асоціативні похідні, утворюючи весь спектр конотацій, нових прагматичних і модально-оцінних значень.

У сучасній лінгвістиці актуальним є дослідження індивідуальної мовної картини світу, особливо мовної картини світу письменника, яка є комплексом багатьох чинників культурно-історичних, суспільно-політичних, індивідуально-психофізіологічних, художньо-виражальних, зумовлених традицією, тематикою. Під мовною картиною світу розуміємо відображення засобами мови навколишньої дійсності відповідно до індивідуальних особливостей, колективного досвіду, національних традицій, здобутків цивілізації; причому в різних мовах мовні картини світу можуть варіюватися [1, с. 6].

Становлення когнітивного підходу до вивчення мови в сучасній лінгвістиці зумовило зростання інтересу дослідників до феномену чуттєвого сприйняття, що розглядається сьогодні як фундамент пізнавальної діяльності, оскільки когніція охоплює будь-які форми осягнення світу, які починаються з перших контактів людини з навколишнім середовищем [5, с. 306]. Процеси придбання перцептуального, сенсомоторного досвіду зараховуються вченими до когнітивних поряд з мисленням і мовленням [3, с. 225], а значить, найкращий доступ до суті перцепції забезпечує спостереження за мовою як формою відображення і вираження розумових процесів.

У цьому процесі сенсорика є невіддільною складовою для накопичення та розширення досвіду і буття людини. У лінгвістиці лексико-семантичне поле чуттєвого сприйняття утворює своєрідну підсистему лексичних одиниць, котрі допомагають відтворити та вербально передати почуття і відчуття від сприйнятого навколишнього середовища, дійсності та світу в цілому. Згідно з філософським твердженням, чуттєвий досвід передує розумовій діяльності, процесу мислення та формуванню й пізнанню істини. Разом із тим сенсорика є одним з основних засобів репрезентації авторської мовної картини світу. Найвищу частотність уживання сенсоризми мають у структурі поетичних творів, оскільки краса поезії розкривається у високій концентрації сенсорних образів [4, с. 247].

Перцептивні стереотипи постійно привертають увагу дослідників. Так Ю. Апресян розглядає їхню систему як ієрархію п'яти підсистем (зору, слуху, дотику, нюху, смаку). На першому місці у процесі пізнання у будь-якій мові знаходиться система зорового сприйняття, за якою йде слух, потім нюх, смак і дотик [1, с. 363]. Канадські психологи експериментально довели, що через зорове відчуття людина отримує 83 % інформації, через слух – 10 %, через нюх – 4 %, через смакові відчуття – 2 % і лише 1 % інформації отримує через тактильні відчуття (дотик) [4, с. 247].

О. Потебня наголошував на нероздільності п'яти людських відчуттів та їх взаємодії: "У слов'янських мовах, як і в багатьох інших, цілком звичними є зближення сприйняття зору, дотику і смаку, зору і слуху. Ми говоримо про пекучі смаки, різкі звуки; в народних піснях зустрічаються порівняння світла і голосного, ясного звуку" [7, с. 350].

Письменники користуються живописною палітрою, і, як зазначив А. Бєлий, саме "кольори у поетів – суть душі" [1, с. 30]. Але слід зазначити, що різним письменникам властиве різне сприйняття світу: одним – зорове, іншим – звукове, смакове або дотикове. Наприклад, О. Блок чув, В. Маяковський бачив, О. Мандельштам жив у різних стихіях.

Стереотипи-образи лежать в основі перцептивних стереотипів, які формуються у представників різних етнічних спільнот на основі специфіки сприйняття світу органами чуття, на чуттєвість яких впливають об'єктивно різні подразники навколишнього світу. Виділяють такі перцептивні стереотипи, як зорові (візуальні), слухові (аудіальні), тактильні (кінестетичні), нюхові (одоративні) і смакові (дегустативні) [5, с. 306].

Зорова перцепція пов'язана із сприйняттям предметів за кольором, розміром, формою і забезпечує сталість концептуальної картини світу, відображеній у мові як знаковій системі. Зорові стереотипи найчастіше описують на прикладах сприйняття кольорів представниками різних етносів.

Найширший ряд перцептивних стереотипів, зафіксованих у мові поетичних творів Лесі Українки, утворюють саме зорові відчуття, зокрема описані на прикладах сприйняття кольорів. І це не випадково. Адже однією з основних функцій мови є передача зорової інформації, яка є результатом сприйняття органами чуття навколишнього світу. Доведено, що людське око здатне розрізнити в спектрі білого кольору близько 120 кольорів, їх відтінків і комбінацій, [7,352] тому закономірною є потреба виявити способи виділення та формування системи кольорових номінацій. Даючи назву кольоровідчуттю, за визначенням Л. Булаховського, "людина закріплює за допомогою слів загальні ознаки предмета, явища, які нагромаджуються в процесі спілкування із зовнішнім світом" [5, 307]. Сприймаючи світ, людина відтворює його вербальними засобами, власне, відображає, а не копіює.

Серед усього цього багатства Лесиної палітри домінує кілька кольорів: білий, червоний, чорний, золотий. У художньому творі колір функціонує не як безпосередня природна даність, об'єктивно-означальна реальність, а як одна із поетичних категорій, що набуває певного ідейно-естетичного значення [7, с. 350]. Тобто, символічним колір стає тоді, коли набуває такої ж, як і символ, здатності опосередковано вказувати на сутність якогось явища, коли червоне – це не лише захід сонця чи троянда, а й ризик, боротьба, нестримність, жага.

Письменниця найчастіше вживає прикметники на означення кольорових ознак як таких одиниць, що виражають поняття, в основі яких лежить статична ознака предметів. У своїх поезіях миткиня використовує повні стягнені форми прикметників: *білі хмари, зелений лист, ясний промінь, чорна темрява, темний гай, рожева мрія, червона рожа, біла хата, синє море, біла постіль, бліде обличчя* (прикметник у таких сполученнях виконує функцію народнопоетичного епітета); нестягнені форми прикметників: *зеленії коси; яснії очі, білії лелії, чорная хмара*, прикметники з суфіксами пестливості -еньк-: *біленькі хати, платочки сивенькії, сіреньке небо*; складені прикметники: *кароокі*.

Білий колір є одним з найбільш уживаних у поетичному доробку Лесі Українки. Загалом українці ще з давніх часів зберегли в основному позитивне символічне значення білого. В українському етнокультурному просторі феномен білого кольору інтегрує одночасно колір світла, життя, вічності, святості; місяця; радості; кольору житла, одягу; добра; зими та снігу. Пор.: Не колишуться од вітру / На човнах вітрила *білі* [2, с. 63]. Одна зірка палає, мов племін, / *Білі хмари* круг неї, мов гори [2, с. 42]. Кругом садочки, *біленькі хати*, / І соловейка в гаю чувати [2, с. 58]. Сиділи ми в садку, там саме зацвітало, / І сипався з каштанів *білий цвіт* [2, с. 58]. Може, і в сніжних пустелях / *fata morgana* панує, / марева срібно-блакитні / сіючи в *білих снігах?* [2, с. 211]. Важка лавина впаде, мов доля, / на голову мою, тоді впаду я / на сніг нагірний, мов на *білу постіль* [2, с. 168]. До речі, в українському уявленні *біла постіль* символізує домівку, цнотливість, родину, навіть долю.

Помічено, що білий і чорний можуть контрастувати, створюючи класичну кольорову гаму та яскраві образи. Поєднання чорного з білим викликає в народнопоетичному уявленні містичне відчуття, яке асоціюється з таємничістю і загадковістю: При місяці *білів* холодний попільець, *чорніло* вколо нього пожарище [2, с. 328]. Саме по собі слово "пожарище" викликає асоціації страху, паніки. Українці часто пов'язували виникнення пожежі із містиком.

Колоративи є базою творення етнічного стереотипу краси, що лежить в основі етнічно обумовлених тропів. Здавна в українському фольклорі типова українка або українець зображувалися саме з карими (чорними) очима. О. Кузьміна наголошує, що чорні очі, брови та кучері – українська національна ознака молодості і краси. Пор.: Всіх *чорнооких* побілили, / А білих трошки почорнили / І всіх дали позолотить [2, с. 335].

У художньому мовленні Лесі Українки атрибут "чорний" асоціюється з нейтральною семантикою як засіб номінації або з негативними відчуттями, смертю, тугою, смутком, тривогою, що, власне, і є межею буття. Широкий діапазон значень цього кольору мотивується тим, що його вважають початком кольороутворень. В українців чорний виступає переважно у значенні "поганий", "негативний". Але зважаємо на те, що жоден колір взятий окремо не може бути ні хорошим, ні поганим, він не викликає ні позитивних, ні різко негативних асоціацій, а отже, для мовотворчості особливу вагу має контекст та семантична сполучуваність, яка веде до увиразнення, розширення та збагачення меж зорово-чуттєвого бачення, сприйняття й відтворення світу митцем.

Чорними у мовній картині світу Лесі Українки є думки, душа, смуток, доля, пам'ять, туга, розпач, навіть квіти. В культурі Стародавнього Сходу чорні квіти асоціювалися із зимою. За часів Катерини II був розроблений "Реєстр про квіти", де чорний означав печаль. Чорний колір квітів в українців викликав асоціації із жалобою, нещастям, зрадою, розлученням. Пор.: І з лелій тих чорних поспадали / Всі блискучі самоцвітні роси..., / Нече дрібні та рясні сльози... [2, с.59]. І зчорніють червоні троянди, / наче в ранах запечена кров [2, с. 270].

Колоратив синій конкретизується в усталеному фольклорному виразі *синє море*. Найбільш часті асоціації в українців із синім кольором - це небо, море, прохолода. Експериментально доведено, що синій колір як колір моря і неба символізує безмежність і нескінченність. Однак вираз у сполученні з прийменником *через* набуває іншого значення – "далеко": В сих темницях колись наші та приймали горе, / Слали думки крилатії через *синє море* [2, с. 91].

Здавна українцям була відома Вечірня зірка – планета Венера. Перед сходом Венеру називали Вранішньою зіркою, Зорницею. Ранкова зоря – міфологічна Либідь символізує дівочу цноту, юну незайману красу або ж дівчину на виданні, кохану, наречену. Так міфологія перейшла в художні образи народної пісні та поезії. Уживання фітоколюративу рожевий, що є неоднорідним означенням до словосполучення вранішня зоря, допомагає передати стан народження нового дня: Зоря на небі *рожева* уже починала займатись, / Із-за гори десь доносився гук від далекого дзвона [2, с. 38].

Мовотворчість Лесі Українки – один із кращих зразків буття української мови. Аналіз перцептивних стереотипів в мовленні письменниці відображає мовну картину світу в національних образах, у яких сенсорний фрагмент виражає оцінки почуттів, стану природи, явищ внутрішнього світу, творчої уяви.

Література:

1. Алимпиева Р. В. Семантическая значимость слова и структура лексико- семантической группы: На материале прилагательных-цветообозначений русского языка / Р. В. Алимпиева – Л. : Изд-во ЛГУ, 1966. – 177 с.
2. Леся Українка. Вибрані поезії / За ред. О. І. Білецького. – К. : Держлітвидав України, 1948. – 342 с.
3. Моренець В. В. Спостереження над мовою Лесі Українки / В. В. Моренець // Леся Українка в школі / відп. ред. О. Р. Мазуркевич. – К., 1966. – С. 224–234
4. Семашко Т. Ф. Стереотипи української етносвідомості у візуальному секторі поезики Тараса Шевченка / Т. Ф. Семашко // Література та культура Полісся. Сер.: Філологічні науки. – 2014. – Вип. 75. – С. 244 – 253.
5. Слухай Н. В. "Перцептивний прототип" в парадигмі понять когнітивної семантики / Н. В. Слухай // ВПЦ "Київський університет". – 2012. – С. 304 – 309.
6. Скупейко Л. Творчість Лесі Українки: канони і стереотипи сприйняття / Л. Скупейко // Слово і час. – 2011. – № 6. – С. 106–110.
7. Шулінова Л. В. Синестезії в мовотворчості Лесі Українки / Л. В. Шулінова // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 34. – С. 349–353.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент, Семашко Т. Ф.

Анна Убоженко
(Карши, Узбекистан)

ОСВОЕНИЕ ТЮРКСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ РУССКИМ ЯЗЫКОМ

В составе лексики русского языка значительное место занимают тюркские заимствования, которые проникали в русский язык с самых ранних периодов.

Заимствования происходят на разных языковых уровнях: заимствование слова (лексический уровень); заимствование фонемы (фонетический уровень); заимствование морфемы (словообразовательный уровень); синтаксическое или структурно-синтаксическое заимствование. Первой ступенью иноязычного влияния является лексическое заимствование, которое приобретает далее грамматические связи, установленные путем включения его в определенную парадигму. При этом слово подчиняется тем или иным грамматическим категориям определенного языка [1, с. 270-271].

Л. П. Крысин [1, с. 272-278] отмечает, что заимствование представляет собой комплекс лингвистических и экстралингвистических причин. К внешним причинам относятся политические, экономико-промышленные и культурные связи между народами – носителями языка. Усиление или ослабление связей одного народа с другими народами отражаются на процессе лексического заимствования. Не всегда интенсификация связей между народами может сопровождаться активным процессом заимствования слов, а ослабление ведет к снижению этого процесса. К внутренним (языковым) причинам относятся такие, как устранение полисемии исконного слова, упрощение его смысловой структуры; уточнение или детализирование соответствующего понятия и разграничение смысловых оттенков также относятся к внутренним причинам заимствования.

Доказано, что славяно-тюркские языковые связи восходят к рубежу античности и раннего средневековья и сохраняются до наших дней. Выявлены исторические области наиболее активных

славяно-тюркських мовних контактів: Причорномор'є, Середнє Поволж'є і басейн Дона, Нижній Дунай, Середнє Придніпров'є, Кримський півострів, Північний Кавказ, Закавказ'є, Приурал'є, Сибір, Казахстан і Середня Азія.

Зафіксовано, що деякі слова тюркського походження проникли в давньоруську мову ще до татаро-монгольського нашествя (т.е. до XIII століття), про що свідчать такі давньоруські пам'ятники, як «Повість про роки» і «Слово про полк Ігореве», в яких зустрічаються тюркизми типу *яруга* ('овраг, ущельє'), *япончица* (зменшувальне до *японча* - 'дождевої плащі'); пізніше прийняло форму *еланча*), *кощей* ('раб, полонник, слуга'), *хорюговь* ('знамя, хоругвь'; попало через тюркське посередство з монгольської мови) і др. Це пояснюється ранніми торговими, військовими і др. контактами слов'янських племен з тюркоязычними племенами.

Через тюркські мови прийшли до нас цілий ряд арабських і персидських слів (наприклад, *арбуз, базар, бахча, бахрома, изьян, лафа, сарай, сундук, чемодан*). Деякі слова були не вихідно тюркськими, а запозиченими з італійської або арабської в татарську, тільки потім в тюркську (*кумач, лафа*), а вже з тюркської можливо було як пряме, так і опосередковане (наприклад, через польську) запозичення в руську мову (наприклад, польск. *temblak* < тюрк. *temlik* < русск. *темляк*).

Основними особливостями тюркизмів в руській мові залишилися збереження сингармонізму гласних (наприклад, *барабан, башмак, тулуп*) і особливі кінцеві сполучення (наприклад, *-лык* і *-ча*: *балык, башлык, ярлык; алыча, каланча, парча*) [2, с. 26].

Нами виконано аналіз тюркизмів (загальною кількістю 181 лексема), зафіксованих в словнику іноземних слів.

З тематичної точки зору аналізовані приклади диференціюються наступним чином:

1. Назви господарських предметів і об'єктів (*амбар, кирпич, чемодан, утюг, чугуна, аил, арба, аркан, арык, аул, кайма, калым, каюк, кизяк, кисет, курган, лачуга, лиман, майдан, мангал, парча, рундук, торба, тормоз, тузлук, туман, тук, тюрма, чердак, юрта, яшма* і др.) - 84 слова;
2. Назви осіб (*аксакал, акын, ага', басмач, бай (=бей), бек, джигит, есаул, кунак, хан, батыр, мусульманин, муэдзин, мурза* і др.) - 26 слів.
3. Назви рослин, тварин і птахів (*кендырь, карагач, кизил, кишмиш, фундук, айва, айр, ишак, каракуль, архар, кулан, саранча, джейран; беркут* і др.) - 24 слова;
4. Назви їжі, продуктів (*балык, лапша, шашлык, рахат-лукум, азу, айран, бастурма, бешбармак, изюм, каймак, кумыс, лаваш, щербет, чай, чебурек* і др.) - 21 слово;
5. Назви предметів одягу і взуття (*башмак, чулок, армяк, башлык, папаха, тулуп, колпак, чалма, чекмень* і др.) - 15 слів.
6. Назви, пов'язані з конярством (*лошадь, табун, аркан, колчан, карий, буланый, каурий, чалый, аргамак, тавро* і др.) - 11 слів.

Деякі з слів використовуються в сучасній руській мові тільки для передачі національного колориту: особливостей костюма, місцевості, страв національної кухні і др. (наприклад, *чалма, рахат-лукум, джигит* і др.). Багато лексем використовувалися тільки в певний період історії Руської Держави (наприклад, в період монголо-татарського ига 1243-1480 рр., в часи громадянської війни в 20-і роки XX століття) і зараз характеризуються як історизми (наприклад, *хан, орда; басмач*).

Але є слова, які мають загальнонародне поширення (*башлык, колпак, башмак* і др.).

Засвоєння тюркських запозичень відбувалося як з позиції їх семантики, так і з точки зору їх словоформальних і дериваційних можливостей. Ще в вихідних для аналізованих слів мовах деякі з них характеризувалися багатозначністю. Особливо активно при створенні вторинного значення застосовувалася метафоризація. Наприклад, назва головного убору відносилася в мовній свідомості до людини, носійця даного головного убору, і його властивостями: наприклад, в давньотюркському словнику *başlyđ* дається як «головний убір» і «голова, керівник». Рання метафоризація була заснована на схожості просторового розташування об'єктів (їх зовнішніх властивостей), відзначалося звуження і розширення значення: наприклад, лексема *калпак* в словнику В.В. Радлова дана в наступних значеннях: 1) крим. татар., кирг., тел., тур. «род шапок»; а) «жіночий головний убір»; б) «шапка з вовни»; 2) кум., тат., чуваш. «шляпа»; 3) тат., кирг., «кришка, кришка, яка надівається на що-небудь, кришка самовара». Давньоруську мову запозичив тільки одне з значень даного слова - «род головного убору» [3, с. 257].

Запозичення слова могло супроводжуватися кардинальним зміною значення: наприклад, лексема *бакалея* в тюркській означала «торговець овочами, їстівним», а перейшовши в руську мову, стала позначати «сухі їстівні товари (чай, кави, борошно і т.п.)». Засвоєння тюркської лексики руською мовою йшло і по шляху утворення у них оціночних сем: в іронічному значенні використовуються слова *шайтан, аксакал, кунак, ага'*.

Окрім семантичного здійснювалося і словоформальне засвоєння тюркизмів. Не всі тюркські запозичення в руській мові утворюють деривати (див. наприклад, слова *ага, берендеи, мулла, наиб, паша, тюфяк*). Відсутність дериваційних зв'язків (так само як і їх наявність), зокрема, сигналізує про частотність і особливості використання даних лексем.

Існують тюркські слова, які в загальнонародній руській мові відомі тільки в дериватах: **кап→капище, *хозя→хозяин, хозяйственный*.

Неполнота освоєння тюркизмів підтверджується і наявністю варіантів у деяких з них (наприклад, *бай/бей, аил/аул, туй/той*).

Аналіз фактичного матеріалу дозволив прийти к наступним висновкам:

1. Тюркські слова в російській мові численні і запозичені в різні епохи.
2. Тематична диференціація тюркизмів підтверджує увагу російської людини к благоустрою свого життя і здійсненню торгових і побутових відносин з носіями тюркських мов.
3. Аналізовані лексеми, які мають семантичну і словообразовальну активність в історичній мові, не завжди виявляють подібне в російській мові (а в деяких випадках взагалі є неактивними з вказаних позицій).

Література:

1. Крысин. Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М.: Наука, 1968. – 360 с.
2. Мавлянова Г. Русский язык в Узбекистане. М.: АСТ, 2008. - 126 с.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. т. II. - М.: Прогресс, 1973. – 672 с.

Г.Т. Чукенаева
(Талдықорған қ., Қазақстан)

ЖАРНАМА ТІЛІНІҢ ТІЛДІК ОРТАҒА ЫҚПАЛЫ (ТАЛДЫҚОРҒАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ЖАРНАМАЛАР НЕГІЗІНДЕ)

Қазіргі таңда тілдің қатысымдық әрекеті лингвистер тарапынан кеңінен зерттелуде. Соның жаңа бір бағыты – тілдің экологиялық қызметі. Э.Хаугеннің сипаттауынша «Тіл экологиясы дегеніміз – тілдің қоршаған ортасымен өзара қатынасы туралы ғылым, тілді қоршаған орта деп тілдің өзінің кодтарының бірі ретінде қолданатын қоғамды айтуға болады. Тіл экологиясы жартылай физиологиялық (яғни сөйлеушінің санасында басқа тілдермен өзара әрекеттестікте) және жартылай әлеуметтік (яғни тілді коммуникация құралы ретінде қолданатын қоғаммен өзара байланыста) сипатқа ие. Тіл экологиясы оны үйренетін, қолданатын және өзге адамдарға тарататын адамдарға тәуелді» [1.47].

Тіл экологиясының міндеті: тілдік ортаның саламаттылығын сақтау, азаматтардың тілдің болашағына деген жауапкершілік сезімін тәрбиелеу, тілдің дамуының объективті бет-бейнесін көрсету, оған төніп отырған қауіп жөнінде қоғамға дабыл қағып, тілдік ортаны қамқорлыққа алу, тілдік нигилизммен күрес, сөз тазалығына нұқсан келтіретін жаргон, дөрекі, былапыт сөздерге әуестенушіліктің алдын алу, тіл басқыншылығына қарсы күрес, кемел тілдік тұлға қалыптастыру және т.б.

Қаладағы тілдік көрініс ғылыми тілде «лингвистикалық ландшафт» деп аталады. Ол - ғимарат, көше, жол, көліктегі, іс-шаралардағы, ақпараттық жарнамалардағы тілдің қолданысы. Былайша айтқанда, ол қала тұрғындарының санасының көрінісі. Қазіргі уақытта Талдықорғандағы лингвистикалық ландшафтқа қарап, ұлттық сана қаншалықты дамуы қажеттігін анық көреміз. Себебі қаламыздағы жарнама мәтіндері тілдік ортаны көркейтуге емес, керісінше ластауға қызмет етіп жатқандай.

Жарнама дегеніміз – белгілі бір зат пен құбылысты, іс-әрекет пен қызметті елге таныту, насихаттау, оларға деген сұранысты күшейту мақсатымен жарияланған хабарлама жиынтығы [2.86]. Жарнама – «жар» - жария етті, мәлімдеді, хабар таратты, жарияланды; «нама» - араб, парсы тілдерінде «жазылған хат, шығарылған бәйіт, дастан» - қазақ мәдениетінде кең қолданылған ұғым, дефинициясы айқын термин.

Қалада жарнамалардың барлық түрлері:

- сыртқы жарнама (маңдайшалар, жарнамалық қалқандар, панно, плакаттар);
- теле және радио жарнама (жарнама роликтері, жарнамалық телерепортаждар, теледидардағы жарнамалық қатарлар, радио хабарландырулар, радио роликтер);
- парақша жарнама (каталогтар, буклеттер, жапсырмалар, шағын жарнама парақтар, шақыру билеттері, баға көрсеткіштері);
- газет жарнамасы (газет-журналдарда жарияланған жарнама мәтіндері) кеңінен тараған.

Тіл экологиясы жарнама мәтінін үш тұрғыда: олардың эмоционалды, тиімді және экологиялық болуын қарастырады. Жарнама тілі қазіргі тұтынушылардың тілдік ортасына қалай ықпал етуде? Бұл сұраққа жауап беру үшін тіл экологиясының әлеуметтік аспектісіне назар аударған жөн. Ол біріншіден, тіл мен қоғамның өзара ықпалын бақылауды, екіншіден, жарнама тілінің сауатты болуын қадағалау, тілдік қателіктерге жол бермеу, жалпы қабылданған тілдік және этикалық нормаларды бұзуға, тіл басқыншылығына жол бермеу мәселелерін қамтиды. Жарнама тілінің тілдік ортаға ықпалына жеке-жеке тоқталайық.

1. Лингвоэкологиялық тұрғыдан алғанда жарнама тілі, ең біріншіден, тілдік ортаның саламаттылығына нұқсан келтіруде. Жарнаманың жаңа түрлері мен қалыптары үнемі өзгеріп, жаңарып отырады, алайда жарнама мәтінінде әрдайым негізгі, жетекші қызметті сөз атқарады. Өкінішке орай, жарнама мәтіндеріне көз жүгіртсек, қазақ тілінің төл әріптерін дұрыс жазбау, сөздерді, сөз тіркестерін бір-бірімен дұрыс байланыстырмау, орыс тіліндегі сөздерді қазақша дұрыс аудармау сияқты кемшіліктерді көруге болады.

Қазіргі таңда жарнамалардың басым көпшілігі орыс тілінде дайындалады да, қазақ тіліне аударылады. Бұл жағдай керісінше болуы тиіс. Бізде орыс тілінің ыңғайына жығылу, сол тілде қалай

жазылса, үтір нүктесіне дейін солай жазу басым. Мұндай аудармалар қазақ тілінің грамматикалық құрылысына қиянат жасауда. Мәселен, ксell ұялы байланыс операторының кейбір жарнамаларына назар аударайық.

«Экстра баланс. Қызмет құны 25 теңге **алып тастаумен** – За минусом стоимости услуги 25 тенге»). Адресанттың не айтқысы келіп, қандай ой жеткізгісі келгені белгісіз, қызмет құнының 25 теңге екендігі болса керек.

Кейбір қазақ тіліндегі жарнамалар мәтіні орыс тіліндегі жарнама мәтініне сәйкес келмейді. Мысалы, «14-18 жас аралығындағы **кәмелеттерге** – Для граждан в возрасте от 14 до 18 лет».

Ал «**Тартымды** бағалар – привлекательные цены», «Автомониторинг. Барлық **аспен** тексеріспен! – Автомониторинг. Все под контролем!», «Тегін **қолжеткізім** – Бесплатный доступ», «Науқан 31.05.2015 дейін **әрекет етеді** – Акция действует до 31.05.2015» деу өте орынсыз. Ауытқу көп, дәлдік аз.

«**Бұзушылықтар** туралы хабарлау желісі – Линия для сообщения о нарушениях» - бұл да сәтсіз аударма.

«iPhone 6. Больше. Во всех проявлениях» деген бір сөйлем екі жерде екі түрлі аударылған: «iPhone 6 **Көбірек**. Барлық **жағынан** да», «Көбірек. Барлық **нысандарында**». Сондай-ақ қазіргі жарнама тіліндегі лингвоэкология қағидаларына қайшы мынадай жайттарды атап өтуге болады:

- Сөздерді құбылту, тілдік ойын, яғни сөздің құрылымын әдейі өзгерту, нәтижесінде сөздің орфографиялық нормасына нұқсан келген – кереемет;
- Орфографиялық окказионализм – контоминация туғызу:

БІР → егей
 → лік;

- Графогибридизация, яғни кириллица мен латын графикасын араластырып жазу: СтомаService.

2. Жарнама тілі кемел тілдік тұлға қалыптастыруға кері ықпалын тигізуде. Жарнама мәтініндегі кездесетін қателіктер, нормаға қайшы жайттардың өзі емес, оған деген халықтың немқұрайдылығы, оның қалыпты үрдіске айналып бара жатқаны алаңдатушылық туғызады.

Қате жіберудің басты себебі тілді тек қарым-қатынас құралы, қарапайым, тұрмыстық түсіністік құралы ретінде түсінуден туындайды. Қ.Жұбановайтқандай «тілді таным қоймасы» деп түсіне білсе, мұндай мәселе туындамаған болар еді. Орфографиялық қателіктердің қауіптілігі сол қате жазуды үнемі байқап, қабылдау реципиент санасында оны норма ретінде қалыптастыруға әкеп соғуы мүмкін. Өйткені «ана сүтімен сіңірілген сөз құдыретінің тамыры отбасынан басталып» (Р.Сыздық), экстралингвистикалық факторлар ықпалымен дамиды. Сондықтан тұлғаны қалыптастыратын қоғамның әлеуметтік саулығы аса маңызды. Қате жарнамалар бала санасында «бүкіл халыққа таралған жарнамалардың өзі қатемен жазылып жатса, менің қате жазуымда тұрған не бар» деген пікір қалыптастырады. Абай атамыз айтып кеткен қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш әлі де бар. Болашақта сауатсыз жарнама сауатсыз ұрпақтың жұбанышына айналмасына кім кепіл?!

3. Жарнама мәтіндерінде тіл басқыншылығының айқын көріністері байқалады. Жарнама мәтінінде қазақ тілінде баламасы бола тұра өзге тілдің сөздерін қолдану орын алған: транспорт (көлік), аренда (жалға беру), вакансия (бос орын), инструктор (нұсқаушы), квалификация (біліктілік), экспертиза (сараптау), клиент (тұтынушы). Жоғарыда аталған ұялы байланыс операторының қызметтерімен таныссаңыз оның айқын дәлелін көресіз. Әрине олардың арасында терминдер де болуы мүмкін. Алайда бөгде тіл алдымен басқару, ақпарат, білім-ғылым саласында үстемдік етіп, тіліміздің интеллектуалдық, танымдық, ақпараттық әлеуетін әлсірете бастайды. Осының алдын алу үшін терминдердің аудармасын пайдаланып, жарнама арқылы халық арасына таралауына жол ашқан жөн.

4. Жарнама тілінде ұлттық құндылықтарды ескермеу, оның ішінде қазақ тілінің нормаларын аяқ асты ету арқылы халықтың психоэмоционалды күйіне теріс ықпал ету де байқалады. Жарнама – тілдік құралдар арқылы да, бейвербалды құралдар арқылы да ұлттық мәдениеттің белгілерін көрсетуі қажет. Ал ұлттық мәдениеттің танылуы тілдің ұлттық белгілері: сөз қолдану, грамматикалық заңдылығы, нормалары игерілгенде көрінеді. «Жарнама мәтіні ұлт тілімен, ұлттық мәдениетпен байланысты қалыптасқан жағдайда ғана, өзінің негізгі мақсатын атқара алады» [3.11]. Жарнамада тек грамматикалық қателер ғана емес, рухани қателерді жібермеу де аса маңызды. Жарнама мәтіні тілдік норманың әлеуметтік аспектісін бұзатын емес, сақтайтын құрал болуға тиіс. Себебі кез-келген тұтынушы жарнамаға сенеді. Жарнама мәтінінде бір мәрте болсын жарық көрген олқықолданыс, бейвербалды болса да тұтынушылардың психоэмоционалды күйіне кері ықпал етеді, күш түсіреді. Қазір тілсіз бейнелеу арқылы да әр түрлі келеңсіздіктер белең алуда. Ұлттық салт-дәстүр, қағидалармен санаспау, әдеп бұзу, намысқа тиер бейнелеулер жасау сияқты әрекеттер жиі орын алуда. Жарнама жасаушылар мұнда «Тілдік қарым-қатынас, коммуникацияда тілдесушілердің адамгершілік сезімі тапталмауға, қоғамдық, моральдық-этикалық принциптер бұзылмауға тиіс» екендігін естен шығармағаны жөн [4.5].

Қала тұрғындарының 64,96%-ын қазақтар, 1,94%-ын татарлар, 0,65%-ын ұйғырлар, 0,21%-ын өзбектер, жалпы алғанда 67,76%-ын түркілік бірегейлік өкілдері құрайды екен [5]. Ендеше, нарық талаптарына, сұранысқа сәйкес Талдықорғандағы лингвистикалық ландшафт түркілік бірегейлікке жұмыс жасауы керек. Өйткені «тілдік тұлға тек қана тілді тұтынушы ғана емес, ол белгілі бір этностың тіл арқылы таңбаланатын мәдениетін, этикалық нормаларын да тұтынушы» [6.48]. Ал іс жүзінде бәрі керісінше. Халық тұтынушы ретінде үнемі ескертіп отырса, кәсіпкерлер тарапынан ескерілген болар еді. Бұл мәселенің оңтайлы шешім таппауы өзіміздің енжарлығымыздан болып отыр.

Қазақ жарнамаларында шетелдік жарнамалардың көшірілуі байқалады, сондықтан ұлттық мәдениет белгілері назардан тыс қалады. Мәселен, «**Енді стақан толған ба, жоқ па ешқандай сұрақ туындамайды.** Автотөлем қызметімен Сіздің теңгеріміңіз әрқашан толық болады! – Больше никаких вопросов полон стакан или пуст. С услугой Автооплата Ваш баланс всегда полон!» деген жарнама біздің ұлттық танымызға сай емес, қайта кереғар.

Лексикалық бірлік ұлт танымына сәйкес таңбалануға тиіс. Жарнама тілінде *тұсаукесер, құрықтау, қара шаңырақ, қанжығаға байлау, қамшы, асығы алшысынан түсу, бармағын тістеу, шымылдық, ақ түйенің қарны жарылды, жұлдызы жану т.б.*этнотаңбалы тілдік деректер көрініс тапса нұр үстіне нұр болар еді. Мысалы, «**Білген маңызды** – Важно знать» -дегенді «Білгенге маржан» деп аударса еш сәкеттігі жоқ деп есептейміз.

Жоғарыда аталған мәселелерді ескере келіп, кейбір мәселелердің шешімін төмендегіше табуды ұсынамыз:

- көрнекі ақпарат пен жарнамаларды семантикалық, грамматикалық, стилистикалық нормалары сақталған түрде қазақша дайындау;
- қоғамдық бақылауды одан әрі күшейту және бұл іске қала жұртшылығын да жұмылдыру. Заң талаптарына сай келмейтін құқықтық және грамматикалық қателіктерді байқап қалсаңыз, кірген сайын ескертіп отырыңыз. Бұл сіздің қазақ тіліне қосқан үлесіңіз болсын.
- әдістемелік нұсқаулар жасау;
- жарнама агенттіктерін мемлекеттік тілді жетік меңгерген, қазақ халқының этномәдениетінен толық хабардар, сондай-ақ басқа тілдерді де жақсы білетін тілші мамандармен, аудармашылармен жасақтау. Осыған байланысты ЖОО-лар қазақ тұтынушысына жұмыс жасайтын маман, копирайтерлерді даярлау ісін қолға алса.

Қорыта айтатын болсақ, жарнамашыларда «Қайтсем затымды өткіземін» деген пиғыл басым. Жарнаманы жариялаушыда «Жарнама тауып жариялап, табыс тапсам» деген ниет үстем. Бәрі – нарық заңы тұрғысында өз ісін дұрысқа балайды. Бәріне де табыс керек, істің неғұрлым пайдалы бола түскені қажет. Алайда, тек қана пайдаға құнығып, тілді аяқ асты етіп, адамгершіліктен алыстауға болмайды. Әрбір азамат өзінің әлеуметтік жауапкершілігін сезіне білуге тиіс. Тілдік тұлғасы бәрімізге де үлгі жазушы Ғ.Мүсірепов «Сөзге сөз көлеңкесін түсірмеуі керек. Сөзге сөз жарығын түсірген кезде ол шуақ, шұғыла шашып тұрсын» дейді. Біздің жарнама жасаушылар осыны естерінде мықтап ұстағаны жөн.

Әдебиеттер:

1. Досжан Г.А. Ағылшын бизнес лексемаларының түркі тілдеріндегі семантикасы мен прагматикасы (қазақ және түрік тілдері бойынша). Философия докторы ғыл. дәр. алу үшін дайын. дисс. Астана, 2013. -182б.
2. Кенжебекова Н.А. ҚазМУ хабаршысы. №9 Алматы 2002ж.
3. Солтанбекова Ғ.Ә. «Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі» автореферат. Алматы, 2001ж. 11 бет.
4. Уәли Н. Тіл экологиясы. // «Ана тілі» газеті, 2009ж. №8.
5. kk.m.wikipedia.org
6. Сыздық Р.Ғылыми таным үзіктері. – Алматы, 2009. – 518 б.
7. Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве. Коллективная монография. – Волгоград: Перемена, 2013г. – 450с.

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

**Наима Зайнобиддинова
(Наманган, Узбекистан)**

**ИБН СИНО АСАРЛАРИДА РУХІЙ БОРЛИҚ МАСАЛАСИ – РУМИЙ ИЖОДИНИНГ ФАЛСАФИЙ-ҒОЯВИЙ
ИЛДИЗЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА**

Тасаввуф таълимотида комил инсон масаласи марказий ўринни эгаллаши кўпчилик илм аҳлига маълум. Тасаввуфнинг барча тариқат ва мазҳаблари комилликка эришиш йўлидаги қийинчиликларни ва уни енгиш йўллари кўрсатишга ҳаракат қилган. Кубравия, яссавия, нақшбандия ва бошқа кўпгина тариқатлар бу йўллари тушунтиришда ўз усуллари ишлаб чиқишди. Самовий зикр, самовий рақс ва зикр ҳолатида шеър айтиш сўфийларда яширинган ички руҳий кучни юзага чиқарар эди. Тасаввуф таълимотида бундай усуллар билан бир қаторда, фалсафий дунёқарашга оид бўлган шеърий образлар ва ривоятлар ҳам комиллик йўллари очиб беришга ёрдам беради. Машхур мутасаввифлардан бири бўлган Жалолиддин Румий айнан шундай шеърий образлар ва ривоятлардан кенг фойдаланади. Уларнинг таъсир қилиш даражаси бутун халқ оммасига қўлланилиши мумкин эди. Шунинг учун Румий ўзининг “Маснавийи маънавий” асарида халқда кенг тарқалган ривоятлар, қиссалар, эртаклар ва ҳадислардан “Қуръон”ни талқин қилиш учун фойдаланган.

Румийдан олдин яшаб ўтган буюк мутафаккир Ибн Сино ҳам ижодининг иккинчи даврида шеърий образлар, ривоятлар, қисса ва масаллардан инсон ички олами таҳлил қилишда кенг фойдаланган. Ибн Сино ва Румийнинг шеърий образлари ва эртакларидаги ўхшаш сиймолар ва муштарак ғояларни, мутафаккирлар ижодидаги руҳий борлиқ тушунчасини ривоятлар ва афсоналарда яширинган ички маъносини, уларнинг айрим фалсафий асар ва қиссаларини таҳлил қилиш орқали очиб беришга ҳаракат қилдик.

Ибн Сино таълимоти билан танишган инсон ундаги ниҳоятда муҳим ғоялар ва ижодий ўзгаришларни яққол кўриш мумкин. У ўз ижодининг кейинги (иккинчи) даврида янги қирраларга ва таҳлил қилишнинг янги усулларига эришди. Будаврда Ибн Синонинг тили мантиқий таҳлил қилиш ва мантиқий усуллардан фойдаланиш доирасидан четга чиқиб, бадиий образли, қисқа ва лекин чуқур, мазмунларга тўла сиймолардан фойдаланувчи тилга айланди. Бу унинг тасаввуф оламига қадам ранжида қилиши билан боғлиқ бўлди. Тасаввуф дунёқарашига хос бўлган яширинган сиймолар ва образлар Ибн Сино асарларида ҳам яққол кўзга ташланади. Шундай асарларидан бири бўлган “Тайр” қиссасини таҳлил қилиб чиқар эканмиз, мутафаккир ижодидаги ниҳоятда муҳим ғоялар ва ўзгаришларни кўришимиз мумкин. Бу ўзгаришларга Ибн Сино ҳаётидаги бир неча муҳим учрашувлар ва воқеалар сабаб бўлган. Шулардан бири Нишопурда машхур бўлган тасаввуфчи Абу Саъид билан бўлган учрашувдир. Унинг натижасида Ибн Сино инсон ички оламида ақлий жараёнлар билан бир қаторда руҳий жараёнларнинг ва айниқса инсонларни бир-бирига бирлаштирувчи ва боғловчи илоҳий муҳаббат кучини ҳис этди. “Ҳамадон шаҳрида Ибн Сино душманларининг фитнаси натижасида бир неча ой зиндонда ҳтириб чиқди. Шу давр ичида ҳаётининг мазмуни ва моҳияти бўлган руҳият оламига ранжида қилди. У тасаввуф таълимотини нафақат ақл орқали, балки ўзининг бутун вужуди билан ҳис қилди ва сўфийларга хос бўлган бадиий образлар, сиймолар тилида асарларини ёза бошлади.”

“Тайр” қиссаси айнан шу образли сиймоларга асосланган тилда ёзилган. Уни тўғри таҳлил қилиш учун тасаввуф таълимотидаги “жон”, “оламий жон”, “оламий руҳ”, “муқаддас руҳ” тушунчаларини англашимиз ва ҳис қилишимиз керакдир. Тасаввуф таълимотида жон кўпинча қуш сиймоси образи орқали ифода этилади. Бутун оламнинг подшоҳи эса, гўзаллик ва муҳаббат кучларини ўзида мужассамлаштирган яратувчи эгамдир. “Тайр” қиссасининг қисқача мазмуни қуйидагича:

Бир овчи қушларга тузоқ қўйиб кетади. Қушлар бу тузоққа тушиб нола-ю фарёд кўтаришади ва бошқа қушларни ёрдамга чақирашади. Ёрдамга келган бошқа қушлар уларни тўрдан озод қилади, лекин оёғидаги тузоқларни еча олмайдилар. Шунда тузоққа илинган қушлар осмонга кўтарилиб узоқ юртга бир подшонинг олдига учиб боришади. Улар тоғдан ошгандан кейин подшонинг саройига кириб боришади. Бу подшо дунёда энг бенуҳсон, ҳусну-жамолда, камолотда тенги йўқ экан. Уни беркитиб турган парда очилганидан кейин атрофдагиларнинг барчаси унинг ҳусну-жамолидан беҳушт бўладилар. Қушлар ўзига келгач шохдан ёрдам сўрашади. Подшо уларни фақат тузоқ қўйган овчигина тузоқдан халос этишини айтади ва бу овчининг олдига ўз элчисини юборади. Элчи овчининг олдига бориб қушларни озод қилишини сўраши керак. Агар овчи элчининг сўзларини инобатга олса, қушларни тузоқдан озод этади. Бу қисқагина қиссанинг мазмуни ниҳоятда улқан ва чуқурдир. Юқорида айтиб ўтганимиздек, қуш бу инсон жонининг тимсолидир. Қуш оёғидаги тузоқлар эса, жонни боғлаб турувчи моддийликдир, нафс ва хирсларга берилишдир. Қушларга ташланган тўр эса, инсон жонини руҳий олам, боқий дунёдан ажралиб қолиши ва у билан бўлган алоқанинг узилиб қолишидир. Ёрдамга учиб келган бошқа қушлар бу Аллоҳ томонидан жонга ёрдамга келган бошқа жонларнинг сиймосидир. Лекин уларнинг ёрдами ҳам жонни моддийлик оламининг, нафс ва хирсларнинг тузоғидан озод бўлишига ёрдам беролмайди. Бу бошқа ёрдамга келган қушлар пайғамбарлар ва авлиёлар жонининг сиймосидир. Уларнинг сўзи одамлар қалбига етиб боради. Лекин инсондаги нафс, хирс ва худбин ақл шу қадар кучлики, бу, моддийлик тузоғидан озод бўлишга қўймайди. Жон нажот излаб подшога мурожаат қилади. Бу подшо ким бўлди экан? Гўзалликда тенги йўқ, бенуҳсон, комилликка эришган, барчага ёрдам берувчи бу шоҳ Аллоҳнинг ўзидир. Инсон жони

Аллоҳдан ёрдам сўрайди. Қиссада Аллоҳ уни озод этмай, у билан бирга овчи олдиға элчини юборади. Бу элчи Аллоҳ томонидан ҳар бир инсонга юборилган руҳдир. Ибн Синонинг “Тайр” қиссасидаги руҳ Аллоҳ билан инсон ўртасидаги элчидир. Бу элчи яъни руҳни Аллоҳ инсонга юборар экан, руҳ ёрдамида инсон ўз жонини англаши ва тананинг моддий тузоқларидан озод бўлиши керак. Демак, овчи бу инсоннинг ўзидир. Нима учун инсон овчи тимсолида берилган ва ўз жонига тузоқ қўйган? Бу саволга жавоб бериш учун Ибн Синонинг “Нурланиш”, “Шогирдларга ўғитлар” асарларини эслашимиз керак. Бу асарларда мутафаккир фикрича, инсон жони ҳар хил босқичларда бўлади ва бу босқичларда инсон ўз жонини англай олмайди, натижада жон азобланади. “Нурланиш” асарида жон фақат энг юқори босқичдагина ўз-ўзини англайди ва инсон онгда нурланиш содир бўлади. Ўз жонини англаган инсон комилликка эришади. Фақат жон орқали, уни ҳис қилиш орқали инсон Ибн Сино фикрича, ўзининг ички моҳиятини тушуниши ва уни англаб етиши мумкин. “Тайр” қиссасидаги овчи яъни, инсон ўз жонини англаши учун руҳият оламига ички руҳий кечинмалар ва ички ҳиссиётлар оламига кириши керақдир. Бунинг учун эса, у ўзининг руҳини ҳис қилиши, ўз ичидаги руҳий кучни ривожлантириши зарур. Мутафаккир фикрича ақл ва қалб бирлашса бутун оламни нурафшон қилади. Бунинг учун инсон илоҳий ишқ, чин муҳаббат эгаси бўлмоғи даркор.

“Тайр” қиссасидаги бу ғоялар Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”, “Ичингдаги ичингдадир” асарларида ҳам яққол учрайди. Ибн Сино “Ишқ” рисоласида Аллоҳга бўлган муҳаббатни улуғлайди ва бу муҳаббат оламдаги барча нарсаларни яратган ва инсон қалбида ҳам мавжуд деб ҳисоблайди. Румий ҳам “Ичингдаги ичингдадир” асарида илоҳий ишқни ўсимликлар ҳаёти, ҳайвонларнинг ҳаракати, юлдузларнинг нур таратиши ва инсоннинг фикр юритишида ҳам мавжуд деб ҳисоблайди. Ҳаёлнинг ўзи ҳам илоҳий муҳаббатнинг шуъласидан ташкил топган. Шунинг учун ҳам Румий тили билан айтганда “Олам ҳаёл билан қоимдир.” Ибн Сино бир қатор асарларида инсоннинг руҳий ривожланиш босқичлари ҳақида сўз юритади. У тўртта босқични эътироф этиб, инсонлар бир-бирларидан руҳий ривожланишнинг мана шу босқичлари билан фарқ қилади. Румийда ҳам бунга ўхшаш фикр кўп учрайди. Масалан: “Ичингдаги ичингдадир” асарида “Аллоҳнинг устурлоби деҳқонда ҳам бор, лекин уни фақат мунажжим ишлата олади”, дейди. Ибн Сино ижодида комилликка эришиш йўлида инсон фано бўлиши керак деб ҳисоблайди. Мавлоно Румий ҳам “Илоҳий муҳаббатга эришган кишигина комил бўлиши мумкин” лигини таъкидлайди ва асарларида парвона билан оташ мисолида чиройли ўхшатиш орқали ифодалайди. Парвона оташда куймаса, у парвона бўлолмайди. Инсон илоҳий ишқ ўтида девона бўлмаса у комил инсон бўлолмайди.

Шундай қилиб, Ибн Сино асарларида руҳий борлиқ масаласи – Румий ижодининг фалсафий-ғоявий илдизларидан бири эканлигини, улар ижодидаги ўхшашликларни жуда кўплаб мисоллар орқали ифодалаш мумкин. Аммо буни биргина мақолада баён этиш имкониятдан ташқаридир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Диноршоев М. Ибн Сина Абу Али. Избранные произведения. Душанбе. Ирфон, 1980.
2. Ирисов А. Шарқ мутафаккирлари. Ҳаким Ибн Сино ҳаёти ва ижоди. Т., Ўзбекистон, 1992.
3. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Т., Шарқ, 1999.
4. Жалолиддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. Т., Ёзувчи, 1997.
5. Муҳаммад Истеъломий. Жалолиддин Румий ҳақида. Техрон, 2001.

С.Т. Исмоилов, Жобир Саидмуродов
(Гулистан, Ўзбекистан)

ИНСОН МАЪНАВИЙ КАМОЛОТ ОМИЛЛАРИ

Миллий мафкурамизнинг асосий мақсадларидан бири-ҳар томонлама етук, энг юксак маънавий ва жисмоний мукамалликни ўзида мужассам этган комил инсонни тарбиялашдан иборат. Комил инсон эса, бу – озод шахс, эркин фикр юритувчи, ўз халқининг манфаатлари учун курашувчи, ўз Ватанига ҳалол хизмат қилувчи инсондир.

Президент Ислом Каримов айтгандек: “Биз ҳаётимизнинг тинч ва осойишта ўтишини, фаровон ва осуда кечишини, фарзандларимиз - жондан азиз болаларимизнинг комил инсонлар бўлиб ўсишини, уларнинг келажагидан кўнглимиз тўқ бўлишини истаймиз, шундай олижаноб умид ва орзулар билан яшаймиз” [1].

Инсонларнинг маънавий юксакликка кўтарадиган омиллар ҳақида турли манбаларда турлича тақинлар бор. Биз улардан иккитасини келтириш билан чекланамиз.

Биринчи талқин: Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият - енгилмас куч” асари бўлиб, унда саккизта мезон кўрсатиб ўтилган:

- Авесто;
- Халқ оғзаки ижоди – “Алпомиш” достони;
- -Наврўз;
- Муқаддас ислом динимиз;
- -Буюк алломаларимиз;
- Оиланинг ўрни;
- -Маҳалланинг роли;
- Таълим-тарбия тизими.

- “Авесто”нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” деган тамойилни оладиган бўлсак, унда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ҳам шундай фикрлар, яъни, эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устувор ғояси сифатида талқин этиш бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан нақадар узвий боғлиқ, нечоғлиқ мустаҳкам ҳаётий асосга эга экани айниқса эътиборлидир.
- халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш “Алпомиш” достони миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган қаҳрамонлик қўшиғидир[2]. Агарки халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир дoston бўлса, “Алпомиш” ҳам шу дostonнинг шоҳ байти, десак, тўғри бўлади. Бу мумтоз асарда тарих тўфонларидан, ҳаёт-мамот синовларидан ҳам чиқиб, ўзлигини доимо сақлаган эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ўз ифодасини топган.

Шу боис “Алпомиш” достонибизгаватанпарварликфазилатларидансабоқберади. Одилваҳақгўйбўлишга, ўзюртимизни, оиламикўрғоникўриқлашга, дўстуеримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнингмуқаддасозорлариниҳарқандайтажовузданҳимояқилишгаўргатади.

Миллиймаънавиятимизазалданқандайомилвамезонларнегизидашаклланибкелаётганихалқимизучу нэнгазивазангмиллий байрам-шарқонаянгийилбўлмишНаврўзайёмимисолидаайниқсаёрқиннамоёнбўлади.

Барчамиз доимо орзиқибкутадиганваҳамхурсандчилик, шодиёнабиланўтказадиганНаврўзбайрамибизучунҳаётабадийлиги, табиатнингустуворкудративачексизсаховатининг, кўпмингийилликмиллийқиёфамиз, олижанобурф-одатларимизнингбетакрорифодасибўлибкелмоқда.

- Шу ўриндамаънавиятнингюксалишибилаичамбарчасбоғлиқбўлганянабир мезон-муқаддасдинимизҳақидаалоҳидатўхталибўтишнизарур, деббиламан.
- Буюкмутафаккирваалломаларимизнингисломмаданиятиниравнақтоптиришгақўшганбетакрорҳиссаситўғрисидасўзюритганда, энгаввало, ҳақлиравишдамусулмоноламида“муҳаддисларсултони”деяулканшухратқозонганИмомБухорий бобомизнингмуборақномлариниҳурмат-эҳтиромбилантилгаолаамиз. Бумўтабарзотмеросининггултожибўлмишэнгишончлиҳадислартўплами–“Ал-жомеъ ас-сахих”китобиисломдинидаҚуръоникаримданкейингииккинчимуқаддасманбабўлиб, аҳлиисломэйтиқодигақўра, у башарияттомониданбитилганкитобларнингэнгулуғиҳисобланади.
- -Оилавийтарбиямасаласидахатогайўлкўймасликучунаввалоҳарқайсихонадондагимаънавийиклимниўзароҳурмат, ахлоқ-одоб, инсониймуносабатларасосигақуришайнимуддаобўлурэди. Бухақдагапирганда, мен мумтозёзувчимиз Абдулла Қодирининг“Ўтганкунлар”асаридагиқаҳрамонларнингўзаромуомалавамулоқотлари, уларнингҳаттокичикфарзандлариниҳам“сиз”лабгапиришимисолидаота-боболаримизнингоиламаънавиятигақанчаликҳамэтиборберганигаишончҳосилқиламан.
- -Маънавийҳаётимизниюксалтиришҳақидагапирганда, маҳалланинг роли ватаъсирихусусидатўхталишалбаттаўринлидир. Маълумки, азалданўзбекмаҳаллаларичинакамиллийқадриятлармасканибўлибкелади. Ўзаромехроқибат, аҳилликватотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамгамуҳтожкимсаларҳолидан хабар олиш, етим-есирларнингбошинисилаш, тўй-томоша, ҳашарвамаъракаларникўпчиликбиланбамаслаҳатўтказиш, яхшикундаҳам, ёмонкундаҳамбиргабўлишкабиҳалқимизгаҳосурф-одатваанъаналаравваламбормаҳалламуҳитидашаклланганваривожланган.

Маънавиятнишакллантиришгабевоситатаъсир, қиладиганянабирмуҳимҳаётийомил-бутаълим-тарбиятизимибиланчамбарчасбоғлиқдир.

Албатта, таълим-тарбия-онгмаҳсули, лекинайнивақтдаонгдаражасиваунингривожиниҳамбелгилайдиган, яъни, халқмаънавиятинишакллантирадиганвабойитадиганэнгмуҳимомилдир.

Иккинчи талқин: ЎзМУ олималари томонидан олтига деб қайд этилган [3]:

- -Дуо ва ибодат қилиш—одамни руҳан поклайди;
- -Олам сирлари ҳақида фикр юритиш—одамни маънавий бойитади;
- -Диний ва дунёвий китоблар ўқиш— ўз-ўзини англашга ёрдам беради;
- -Улуғ кишилар билан суҳбатлашиш — одамга маънавий кўмак беради;
- -Бедорлик—иродани тарбиялайди;
- -Рўза тутиш—одамни еб-ичишдан тияди.

Инсоният ўзининг кўп минг йиллик давлатчилик тарихининг барча босқичларида ўз жамиятини соғлом ва баркамол, комил инсонларини тарбиялашни энг олий вазифа деб билиб келган. Ушбу умуминсоний тамойилга содиқ ҳолда Ўзбекистон ҳам ўз мустақиллигини дастлабки онлариданоқ соғлом авлод ғоясини ишлаб чиқди ва авлодлар камолоти масаласи билан жиддий шуғулланди.

Мамалакатимизда юритилаётган ёшлар сиёсатининг таркибий қисми бўлган комил ва баркамол авлодни шакллантириш жараёнида амалга оширилаётган ишлардан бири ёшларга берилаётган катта эътибордир.

Баркамол авлодни шаклланишида халқимизнинг болажонлик фалсафасининг намоён бўлиши ва ўзига хос маънавий камолот йўллари билан биридир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, юқорида келтирилган ҳар икки талқин ҳам инсон маънавий камолотининг энг муҳим омилларни очиб бера олган. Биз эса ўзимизнинг англаш ва маънавий бойитиб бориш жараёнида ким бўлишимиз, қайси бир касб-хунар эгаси бўлишимиз, қайси ёшдалигимиздан қатъий назар юқоридаги омиллардан фойдалансак, ўз ҳаётимизни янада мазмунли ва фароғотли ташкил қилган бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият - энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. 32 бет
2. Икромов Ҳ.З., Зайнитдинова А.Н. “Баркамол авлод тарбиясида дунёвий вадиний қадриятларимиз уйғунлиги”. -Тошкент: Университет, 2009. 48 бет.

Валерий Кóсьяк
(Сумы, Украина)

О ГИПОТЕЗАХ ГЕНЕЗИСА СПОРТА

Вопрос о генезисе спорта допускает различные культурологические и философско-антропологические рефлексии, что согласуется с современной культурой и философией постмодерна, отстаивающих диверсивность, гетерогенность концепций и парадигм, толерантность методологий, отказ от логоцентризма, недоверие к сциентизму, значимость внеученых форм знания. В ряду возможных предположений возникновения и становления спорта можно сфокусировать внимание на древних погребальных обрядах; стремлении человека к преодолению ограниченности своего вида (трансгрессировании); влечении к свободной (игровой) деятельности; стремлении человека к упорядочению своей двигательной деятельности, придании движениям формы, "очищению" движений; инстинкте опережения и соперничества; эстетическом отношении к миру и к себе в этом мире.

Соревновательность как спорт зародилась, по видимому, в доклассический мифологический период (его называют архаическим периодом) в первобытной матриархальной общине, то есть за XX веков до н.э. Первые сведения о спортивных состязаниях древних греков содержатся в «Илиаде» Гомера, и связаны они с погребальной обрядностью. Гомер пишет, что после сожжения тела Патрокла на погребальном костре Ахилл почтил память павшего героя большой состязательной программой, состоящей из конных ристалищ, борьбы, кулачного боя, метания копья и диска, стрельбы из лука. Погребальная спортивная программа, составленная Ахиллом, во многом предвосхитила программу Олимпийских игр Греции 776 года до н.э.

Спорт, как и культура в целом, возник, возможно, потому, что человек – существо, стремящееся к расширению своих возможностей, трансгрессированию, «перешагиванию» через установленные пределы. Это одно из сущностных определений человека, которое впечатляюще отличает его от прочих живых существ, многим из которых он уступает в физических проявлениях. Спортсмен как бы вступает в борьбу с ограниченностью своих человеческих телесных способностей, и для этого максимально напрягает свои силы и использует все таящиеся в нем способности. Стремление к максимуму – это, возможно, одна из обязанностей человека перед самим собой, выполнение которой может определять смысл жизни. Из-за стремления к максимуму, «побыть на краю», появляются экстремальные виды спорта, требующие проявления предельных психофизических способностей.

Человек – существо, стремящееся к свободной, игровой деятельности. Человек всю жизнь играет, соревнуется и самоутверждается. В детстве буквально в игре, а позже – во всех видах и формах своей деятельности. "Человек... играет только тогда, когда он в полном значении слова человек, и он бывает вполне человеком только тогда, когда играет", отмечал Ф. Шиллер в "Письмах об эстетическом воспитании". Обучаясь, трудясь, общаясь, человек сохраняет игровой момент сравнения, сопоставления себя с другими, чтобы получить очередной стимул к самосовершенствованию, или испытать чувство превосходства, радости достижения, счастье победы. Человека побуждает к игре влечение к свободе, которое является первоначальным чувством жизни. Человек тяжело переживает ограничение своей физической, телесной, двигательной свободы, лишенный ее на какой-либо срок, то ли по приговору суда, то ли будучи "прикованным" к постели болезнью.

Высшим проявлением и результатом влечения к свободе является культура, искусство, спорт. Культурный человек свободен (не "заят") в общении, и потому с ним легко тем, кто с ним рядом. У него много "степеней свободы", и потому, будучи известным ученым, артистом или спортсменом, он свободен в физическом перемещении в разные точки планеты. Homosportikus более свободен и в моторике своего тела, в сравнении с человеком неспортивным, поскольку у него большее «физическое образование», богаче «двигательный багаж».

Хомо люденс (Хэйзинга), состязающийся в спорте свободен, он становится независимым от причинно-следственных перипетий мира, от всего, что является внешним по отношению к его витальному телу. Будучи увлечен игрой своих "физических и интеллектуальных сил", он как бы выпадает на это время из этого реального мира и переносится в мир виртуальный, воображаемый. Он становится на это время истинно свободным, сублимированным от повседневности, он действует вопреки давлению отстраненных на это время внешних обстоятельств. Он производит, того не осознавая, свои действия сообразно цели своего естества с его телесными нуждами, то есть поступает телосообразно. Во время игры-состязания

его изначальная витальность-телесность, она же жизненная сила, активность, энтелехия, проявляется щедро, органично его биопсихофизиологии. И проявления эти естественные и творческие, чуждые утилитарному расчету. И эта свободная, игровая, спортивная жизнь, в оценке Х. Ортеги-и-Гассета, есть жизнь первого порядка. Все же виды утилитарной жизни, "жизни из нужды и денег" являются жизнью второго порядка, несущий на себе печать несвободы. Утилитаризм, писал Н.Г. Чернышевский (1823 – 1889) в работе "Антропологический принцип в философии", "свидетельствует о чрезвычайной сухости нашего сердца, о пошлости и низости нашей души, во всем ищущей только пользы, все оскверняющей отыскиванием материальных оснований, не имеющей ничего высокого, лишенной всякого поэтического чувства". Спорт чужд обывательской пользе, он поэтичен, поскольку корни его уходят в доклассический мифологический период. Мифология же вся пронизана поэзией.

Вышеизложенное дает достаточные основания принять гипотезу происхождения спорта, как и культуры в целом, от Игры, и считать Игру культуросозидающим, а значит и спортоосозидающим фактом.

Истоки культуры в игре искали Й. Хейзинга (1872 – 1945), Х. Ортега-и-Гассет (1883 – 1955), М. М. Бахтин (1895 – 1975) и др. Правомерно видеть также игру началом спорта как части культуры. Такая, казалось бы малость – игра: играющие дети, играющие взрослые. Исток всегда мал... Можно усомниться в самодостаточности игры как культуро-созидающего и спортоосозидающего фактора. Ведь общепризнано, что мощными движущими силами развития культуры являются мировые религии – буддизм, христианство, ислам – с их этикой и мистикой. Но, во-первых, мы говорим об истоках, а культура с ее обрядами и празднествами уже была до мировых религий, до мировых религий были мифы; во-вторых, всякие древние обряды и празднества, в том числе и религиозные (будь то в индуизме, иудаизме, синтоизме, конфуцианстве, даосизме, китайском буддизме и т.д.), основываются на игровом начале. И коль скоро игра лежит в основе культуры, то и спорт как игровая деятельность, несет в себе такие обязательные атрибуты культуры как законность, к которой можно прибегнуть; терпимость к любым, даже крайним, взглядам; устои, на которые можно опереться; экономические связи, руководствующиеся торговым правом, способным их защитить.

Достаточно весомым основанием генезиса спорта является стремление человека к упорядочению своей деятельности. (А культура и есть некоторое количество удачных упорядоченных форм, в которые человек облакает виды своей деятельности, в том числе и свою телесно-двигательную активность. Спорт – это тоже некоторое количество упорядоченных двигательных действий, некоторое количество форм двигательной активности человека. Форма, конечно же, ограничивает свободу действий, но культура, спорт не могут быть без формы, без упорядоченности предметов, процессов, движений. Здесь форма, упорядоченность, организация суть синонимы.

Культура предполагает упорядоченность, оформленность человеческого существования как "утонченную, исполненную разума форму жизни" (С. Я. Левит). Упорядоченность – это и выстраивание иерархии бытия (инфернальной, земной и небесной) – всегда выход в трансцендентное, за пределы видимого физического мира. Если нет всеобщей органической связи всего сущего, значит в мире царит беспредельная и безнадежная пустота, а любое нечто возникает чисто случайно, необязательно, коль нет нерехрии как необходимого условия перехода от низшего состояния к высшему, и целое распадается на несоставимые части [3, с. 155]. "Культура, – писал З. Фрейд в "Неудовлетворенности культурой", – есть также почитание красоты, чистоты и порядка, которые распространяются и на человеческое тело". Порядок, организация (структура) внутренне присущи самой материи. И чем больше в ней упорядоченности, тем больше мы видим красоты. В красивых предметах живой и неживой природы материя упорядочена наиболее гармонично. – В. К.). (Неотомисты утверждают, что это имеет место только в живой природе). Все известные науке предметы, явления и процессы имеют ту или иную степень организованности (внутренней организованности), порядка. Даже кажущееся весьма хаотичным такое явление как теплота, совершается по определенным законам, то есть имеет какую-то упорядоченность. Именно благодаря упорядоченности, организованности предметы, явления и процессы становятся доступными для познания [1, с.256].

По В.А. Энгельгардту, живым системам "присуща высокая степень внутренней упорядоченности, то есть того, что обозначается как биологическая организация..." [4, с.68]. О совершенной организации тела человека как цели земной истории, "последней ступени длинного ряда созданий", писал Ф. Шлегель. По В.С. Соловьеву, человек как результат природного процесса есть самое прекрасное природное существо. Все прекрасное доставляет нам чувство удовлетворенности, как от чего-то найденного. Красивые формы – это удачные попытки воплощения высокого, облечения в образы умоизобразительного. Красивое, прекрасное – это овеществленные, материализованные идеи, обретшие форму (Платон, Гегель). Нет красоты природы без определенной формы, как нет и искусства без формы, без правил подчинения определенной правилам – которые тоже форма, порядок, организация.

Человек стремится все упорядочивать, всему предавать форму. Упорядочить можно, например, линии на листе бумаги – будет рисунок. Упорядочить можно краски на холсте – будет живописная картина. Упорядоченные звуки нашего голоса, обретая форму, становятся связной, артикулированной речью или пением. Упорядоченные звуки музыкальных инструментов – Первым фортепианным концертом П.И. Чайковского, которым открывались XX Олимпийские игры в Москве (1980). Упорядоченные, обретшие форму движения становятся танцем, гимнастикой, легкой атлетикой, фристайлом и другими видами спорта [2, с.72].

Обобщая, можно сказать, что из упорядоченных, обретших форму видов деятельности, возникла культура, искусство, спорт. Спонтанный радостный прыжок дикаря, приобретая форму и дополняясь

деталіями, стає пляшкою. Плавання саженками в річці, отримуючи культурну форму, стає стилем – кролем на грудях. Состязательность в різних видах двигательної або інтелектуальної активності, отримуючи форму, то є здійснювана в відповідності з прийнятими правилами, стає спортом. При цьому всюди присутній ігровий елемент порівняння, сопоставлення: в виконавчому мистецтві, в живописі, скульптурі, архітектурі; в різних конкурсах; в різних видах спорту.

Сущностним атрибутом культури (і спорту як її частини) є «очищення» в прямому і метафорическому значенні, поряд з упорядкуванням, наданням форми видам діяльності і предметам, усуненням всього лишнього. Кінесика в складнокоординованих (складнокомпозиційних) видах спорту по мірі удосконалення майстерства «очищається» від рухливих похибок.

У давніх народів фізичні здібності виявлялись в состязательности, до якої їх підштовхувало, треба полагати, біологічний інстинкт опереження і суперництва, а також в ініціаціях – обрядах посвячення юнаків до дорослих чоловіків в традиційних об'єднаннях і в щорічних «тестуваннях» вождів на фізичне відповідність бути главою племені. Цей інстинкт прослідковується на мікро- і макроуровнях: від прагнення зайняти краще місце в транспорті, до бажання зайняти краще місце в житті. Інстинктивне прагнення до агоніальних переживань підштовхувало людей до організованої діяльності, в якій бажання бути першим в состязательности стає метою – це спорт.

Література:

1. Гесслер К. О сущности жизни / К. Гесслер . – М.: Прогресс, 1967. – 304 с.
2. Косяк В.А. Універсум ритму / В. А. Косяк. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 138 с.
3. Тульчинский Г. Л. Воля. Онтологический импульс / Г. Л. Тульчинский // Философские науки. – 2010. – № 10. – С. 151 – 152.
4. Энгельгардт В. А. О некоторых атрибутах жизни / В. А. Энгельгардт // Вопросы философии. – 1976. – №7. – С. 65 – 81.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Bahodir Abdullajonivich Qo'chqorov** – Nam DU boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedراسи o'qituvchisi. Namangan, Uzbekistan.
- Baituova Laura Tolegetaevna** – Teacher, master's degree the Financial academy.
- Ibroximov Iloxomjon Shavkatjon o'g'li** – the student of Tashkent Financial institute.
- Rahimov Akmal Matyoqubovich** – The second grade of magistrature of Tashkent Financial Institute
- Абдурасулов Ильхомжон Икрамжанович** – студент Ташкентского Финансового института.
- Абдурахимова Шохиста Шухрат кизи** – магистрантка Ташкентского института ирригации и мелиорации.
- Абилмажинова Арай Бырлыковна** – преподаватель кафедры «Казахского, русского языков и делопроизводства» Восточно-Казахстанского государственного технического университета имени Д. Серикбаева.
- Авхутська Світлана Олександрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.
- Агапова Галина Владимировна** – старший преподаватель кафедры физического воспитания Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Адилханова Айша Мейрамкызы** – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Айткулова Айгерим Ғалымжановна** – Л.Н.Гумилёв атындағы ЕУҰ, физикалық және экономикалық география кафедрасы.
- Алексенко Любовь Валерьевна** – студентка 2 курса магистратуры Академии психологии и педагогики Южного федерального университета. Россия.
- Атаджанова Нозима Султан-Мурадовна** – старший преподаватель. Ташкентский финансовый институт.
- Ауезова Зауре Танатаровна** – Л.Н.Гумилёв атындағы ЕУҰ, физикалық және экономикалық география кафедрасы, доцент, география ғылымдарының кандидаты.
- Ауезова Хадиша Танатаровна** – кандида педагогічних наук, доцент. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова.
- Ахунова Нажия Фатыховна** – РК, Алматинская область, г.Талдыкорган, сшг №12, учитель начальных классов.
- Байжуманова Дамеля Кайратовна** – студентка естественно-математического факультета Павлодарского государственного педагогического института, г. Павлодар, Казахстан.
- Балабанова Катерина Євгенівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології ІПО ІПП ДВНЗ «УМО» НАПН України.
- Балгужанова Азиза Ерболатовна** – студентка естественно-математического факультета Павлодарского государственного педагогического института, г. Павлодар, Казахстан.
- Бараник Лілія Миколаївна** – аспірант кафедри маркетингу ДВНЗ «Київського національного університету імені Вадима Гетьмана».
- Безручко Альона Олегівна** – вчитель історії та правознавства Яреськівської ЗОШ І-ІІІ ступенів імені Ф. П. Борідька. с. Яреськи, Полтавська обл. Україна.
- Бекова Шаира Данияровна** – магистрант Казахского Агротехнического Университета имени С. Сейфуллина.
- Беляєва Сніжанна Любомирівна** – студентка філологічного факультету Тернопільського Національного Педагогічного університету імені В. Гнатюка.
- Бескемер Акерке Бескемеровна** – магистр гуманитарных наук, преподаватель кафедры общего языкознания и теории перевода Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

- Бозоров Мухаммад Журакулович** – магістр Самаркандського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій.
- Бойзақова Умида Аширали қизи** – Наманган давлат университети талабаси, Ўзбекистон, Наманган.
- Боягіна Ольга Дмитрівна** – кандидат медичних наук, старший викладач. Харківський національний медичний університет.
- Бутусов Алексей Сергеевич** – аспірант кафедри отечественной средневековой и новой истории исторического факультета Ярославского государственного университета имени П.Г. Демидова.
- Вергунова Наталья Сергеевна** – аспірантка Харьковской государственной академии дизайна и искусств.
- Вольвач Оксана Василівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри агрометеорології та агрометеорологічних прогнозів Одеського державного екологічного університету.
- Герасименко Світлана Юріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Гірак Роксолана Олегівна** – студентка Івано-Франківського Національного Технічного університету нафти і газу.
- Гладун Ольга Василівна** – аспірант II року навчання Інституту педагогіки, психології та мистецтв, кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Методист Вінницького обласного центру туризму, спорту, краєзнавства та екскурсій.
- Голованева Ольга Павловна** – РК, Алматинская область, г.Талдыкорган,сшг №12, учитель начальных классов.
- Горленко Валентина Парфёновна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины».
- Горошко Олександра Мар'янівна** – кандидат фармацевтичних наук, доцент кафедри фармації Буковинського державного медичного університету.
- Ғофуров Низомжон Октябрович** – Наманган давлат университети доценти
- Грибенко Дар'я Артемівна** – студентка Київського національного університету культури і мистецтв.
- Гузеннюк Віктор Миколайович** – студент ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Гук Ірина Вікторівна** – студентка Національного університету «Острозька академія».
- Даврон Сейтимбетов Рузмаатович** – преподаватель 1-академического лицея при Ташкентском педиатрическом медицинском института.
- Дадамирзаева Гулчехра Абдунабиевна** – Наманган тиббиёт коллежи ўқитувчиси. Ўзбекистон, Наманган.
- Дадахўжаев Комилжон Ахмедович** – Наманган миллий хунармандчилиқ ва хизмат кўрсатиш коллежи ўқитувчиси. Наманган, Ўзбекистон.
- Дамаванді А. М.** – аспірант кафедри суспільних наук Університету економіки та права «КРОК».
- Дехқанова Сурайё Эгамбердиевна** – Наманган Мухандислик Педагогика Институті ўқитувчилари. Ўзбекистон, Наманган.
- Джайлаубаева Гульназ** – I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Джайлаубаева Гульназ Талгатбековна** – магістрантка Жетысуского государственного университета имени Ильяса Жансугурова.
- Дзундза Альона Андріївна** – студентка. Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Діланя Ірина Арсенівна** – студентка Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Дмитрик Роксолана Тарасівна** – студентка Івано-Франківського Національного Технічного університету нафти і газу.

- Долгопола Галина Євгенівна** – старший викладач кафедри туризму Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Драчук Віра Михайлівна** – асистент Буковинського державного медичного університету.
- Душаева Гулбахор** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Ережепова Сауле Каратаевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры «Казахского, русского языков и делопроизводства» Восточно-Казахстанского государственного технического университета имени Д. Серикбаева.
- Єфіменко Анна Миколаївна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Жалилов Элдор Латифжонович** – НамДУ талабаси. Узбекистон, Наманган.
- Жиентаева Бегайым Жиентаевна** – магистрант Евразического Национального Университета имени Л.Н.Гумилева.
- Жукова Ганна Петрівна** – студентка Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
- Жукова Наталия Ивановна** – доцент кафедры режиссуры и мастерства актёра ФГБОУ ВПО «Орловский государственный институт искусств и культуры».
- Жулибоев И.А.** – студент. Гулистон Давлат Университети.
- Жумадилов Булат Зулхарнаевич** – кандидат биологических наук, доцент, заведующий кафедрой общей биологии Павлодарского государственного педагогического института, г. Павлодар, Казахстан.
- Зазимка Анастасия Андреевна** – студентка 4 курса ОЗО Академии психологии и педагогики Южного федерального университета. Россия.
- Зайнобиддинова Наима Иномиддиновна** – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси ф.ф.н, Узбекистан, Наманган.
- Заравняев Станіслав Михайлович** – студент філологічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Зиёдуллаев Низомиддин Ибодуллавич** – Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий
- Золотарьова Олена Адольфівна** – старший викладач. Одеський інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом, ад'юнкт-професор Міжнародної кадрової академії.
- Ибрагимов Бекзод Тахиржонович** – преподаватель. Гулистанский государственный университет. Узбекистан.
- Исахова Жансая Илесбаевна** – магистрант Евразического Национального Университета имени Л.Н.Гумилева.
- Исмоилов СобирТурабекович** – Гулистанский государственный университет.
- Исхаков Бехзод Баркамалович** – Наманган Мухандислик Педагогика Институті ўқитувчилари. Узбекистон, Наманган.
- Іванчук Катерина Павлівна** – студентка Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Іриневиц Юлія Валеріївна** – аспірант кафедри статистики ДВНЗ «Київського національного університету імені Вадима Гетьмана».
- Косьяк Валерій Андрійович** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри туризмознавства, спортивно-гуманітарних дисциплін та економіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
- Кабанбаева Ляззат Ертайқызы** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистранты.
- Калюжка Наталія Сергіївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Каримбаева Санобархон Исабаевна** – т.ф.н, Наманган Мухандислик Педагогика Институті ўқитувчиси. Ўзбекистон, Наманган.
- Качмар Ірина Федорівна** – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

- Кенжаев Икром Эргашбоевич** – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси.
- Кибальчич Игорь Александрович** – аспирант, инженер Харьковского гидрометеорологического техникума.
- Никош Юлія Віталіївна** – аспірант кафедри статистики Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.
- Ковтун Наталія Олексіївна** – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Колесникова Лариса Леонідівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».
- Колосова Анастасія Костянтинівна** – студентка факультету біотехнології і біотехніки НТУУ «КПІ».
- Коростошевиць Лариса Володимирівна** – студентка Маріупольського державного університету.
- Корчагіна Оксана Володимирівна** – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри журналістики і видавничої справи ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).
- Косимов Абдукодир Боходирович** – студент Ташкентского Финансового института.
- Кошкарбаева Шайзада Тортаевна** – кандидат технических наук, доцент. Южно-Казахстанский государственный университет имени М.О. Ауэзова.
- Крекотень Олена Валентинівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету.
- Ксьоншка Аліна Василівна** – Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ.
- Кубаев Сайдазим Ташбаевич** – кандидат технических наук, доцент. Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий.
- Кубаев Улугбек Рахматуллаевич** – старший преподаватель. Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий.
- Кузибекова Севара Толибжон қизи** – студентка Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Кулеша-Любінець Мирослава Миронівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Курбонова Садокат Эрмат кизи** – студентка Гулистанского государственного университета.
- Курдина Юлія Михайлівна** – аспірантка кафедри історії України та етнокомунікації Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».
- Кушнарева Владислава Евгеньевна** – студентка 1 курса факультета землеустройства и геодезии Академии биоресурсов и природопользования Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского.
- Кушнерюк Альона Вікторівна** – студентка Київського національного університету культури і мистецтв.
- Курбонов Бахром Курбонович** – Гулистанский государственный университет.
- Курбонова Гуллола Бахромовна** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Лановюк Людмила Петрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- Ліновицька Віта Михайлівна** – старший викладач кафедри промислової біотехнології, факультету біотехнології і біотехніки НТУУ «КПІ».
- Лосєв Євгеній Олегович** – студент НТУУ «КПІ» ІХФ.
- Лотіцький Василь Васильович** – студент Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Луценко Евгения Борисовна** – студентка Карагандинского Экономического Университета Казпотребсоюза.

- Лях Тетяна Леонідівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Ляху Михайло Васильович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент кафедри економічної геології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Ляшенко Віталій Олександрович** – пошукувач Одеського державного екологічного університету.
- Мажидов Содиқжон Садуллаевич** – Наманган Мухандислик Педагогика Институті ўқитувчилари. Ўзбекистон, Наманган.
- Мазур Анна Павлівна** – магістр, асистент кафедри ГРН Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Макарова Анастасія Вадимівна** – студентка Національного університету «Острозька академія».
- Максутбекова Гулжанат** – магістр биологических наук, старший преподаватель Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Матвійчук Світлана Салманівна** – кандидат технічних наук, доцент. Мукачівський державний університет.
- Мизгіна Тетяна Іванівна** – викладач вищої категорії, викладач-методист. Харківський автомобільно-дорожній технікум.
- Мисирова Нодира Товбаевна** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Михайлів Ірина Романівна** – кандидат геологічних наук, доцент, в.о. зав. кафедри економічної геології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Михайловська Тетяна Олександрівна** – магістрантка. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
- Мірошниченко Ігор Юрійович** – студент Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту.
- Моїсеєнко Олександр Ігорович** – студент НТУУ «КПІ».
- Муйдинова Моҳира Мукумжоновна** – Наманган Давлат университети ўқитувчиси, Ўзбекистон, Наманган.
- Мурзалиева Айкерим Байказаховна** – магістр педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии с секцией ФКиС Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Муродхўжаева Феруза Маждивна** – Наманган Давлат Университети катта ўқитувчиси. Наманган, Узбекистан.
- Мухамедгалиева Айгерим Есенжоловна** – магістрант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева.
- Назарков Василь Костянтинович** – здобувач кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Спеціаліст відділу міжнародного співробітництва Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Назарова Жанна Андріївна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Нишанова Фарида** – Наманган Давлат Университети катта ўқитувчиси. Наманган, Узбекистон.
- Нишонбоева И.** – студентка Гулистанского государственного университета.
- Ніколаєнко Віктор Федорович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри легкої і харчової промисловості Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Нітман Ірина Ігорівна** – аспірант Львівської державної фінансової академії.
- Нукушева Мадина Саматовна** – магістрант, АО «Финансовая академия». г.Астана, Казахстан.
- Омирова Фариза Жолдасбековна** – инженер специалист ВУК Южно-Казахстанского

государственного университета имени М.О. Ауэзова.

Омонов Гофир Одилович – преподаватель. Гулистанский государственный университет. Узбекистан.

Очилов Журабек Абдимуродович – инженер Ташкентского института ирригации и мелиорации.

Павлик Володимир Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Пентій Крістіна Олегівна – викладач Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

Перемишленікова Юлія Ігорівна – Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ.

Петрашева Катерина Андріївна – студентка Івано-Франківського Національного Технічного університету нафти і газу.

Петренко Іван Григорович – доцент кафедри ТМФВ і С ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Пилипчук Галина Вікторівна – магістрант Глуховського національного педагогічного університету імені А.Довженко.

Плєшко Сергій Олександрович – студент Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Полонский Александр Борисович – доктор географических наук, профессор. Морской гидрофизический институт, г. Севастополь. Украина.

Приймак Алексей Викторович – аспирант Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

Рафиқова Гулноза Валижоновна – Наманган давлат университети ўқитувчиси. Узбекистон, Наманган.

Рахимбоева Дилбар – Наманган Давлат Университети доценти, ф.ф.н. Наманган, Узбекистон.

Романів Оксана Ігорівна – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Садыкова Кырмызы Мейрхановна – учитель средней школы имени М. Маметовой поселок Агадырь, Карагандинская область. Казахстан.

Саидмуродов Жобир Боймурод ўғли – студент социально-экономического факультета Гулистанского государственного университета.

Саймуратова Ижобат Турсункуловна – преподаватель. Гулистанский государственный университет.

Саржанова Асем Бахытжановна – студентка Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Сатаев Малик Свамбаевич – доктор технических наук, профессор. Южно-Казахстанский государственный университет имени М.О. Ауэзова.

Сиволап Ганна Олександрівна – студентка Миколаївського національного аграрного університету.

Сичікова Яна Олександрівна – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри викладання фізико-математичних дисциплін та інформаційних технологій у навчанні Бердянського державного педагогічного університету.

Сімьонова Світлана Валеріївна – студентка Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.

Скидоненко Юлія Станіславівна – магістрант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Смільська Ірина Ігорівна – аспірантка Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гратюка.

Соловійов Борис Олегович – студент I курсу юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сотнікова Олена Вікторівна – Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України.

Сташкевич Анастасія Русланівна – Чернівецький торговельно-економічний інститут

Київського національного торговельно-економічного університету.

Степаненко Дмитро Іванович – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри легкої атлетики Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту.

Сувонкулов Хусан Тоирович – преподаватель. Гулистанский государственный университет. Узбекистан.

Таравська Яна Володимирівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Тарасовская Наталия Евгеньевна – доктор биологических наук, профессор кафедры общей биологии Павлодарского государственного педагогического института. г. Павлодар, Казахстан.

Татаринцева Нина Евгеньевна – доктор педагогических наук, профессор кафедры дошкольного образования Южного федерального университета. Россия.

Тимошенко Наталія Євгенівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.

Тожибоев Азизбек Вахобжонович – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси. Ўзбекистон, Наманган.

Тожиева Муниса Фаридевна – студент Самаркандского филиала Ташкентского университета информационных технологий.

Тоққулиева Айжан Конурбаевна – магистр информатики. Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева.

Топальський Юрій Юрійович – магістр Одеського державного екологічного університету.

Тошбоев Бобомурот Сайдазимович – студент Самаркандского филиала Ташкентского университета информационных технологий.

Убоженко Анна Станиславовна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета. Узбекистан.

Улухужаев Нарзуллохон Зиёвадинович – кандидат педагогических наук, доцент. Наманганский государственный университет. Узбекистан.

Умарова Г.А. – преподаватель. Гулистанский государственный университет.

Умирова Н.А. – преподаватель. Гулистон Давлат Университети.

Хасанова Айгуль Исахмедовна – старший преподаватель кафедры экологии Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова.

Худояров Шехроз Шавкатович – Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий.

Чупанова Діана Олегівна – викладач кафедри гуманітарних наук та іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України.

Шарапова Сабохат Джаббаровна – преподаватель. Гулистанский государственный университет.

Шахаєва Оксана Валеріївна – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шпіцглюз Святослав Олександрович – аспірант кафедри УФЕБ, ДВНЗ «УАБС НБУ».

Эльмуратова Д.М. – преподаватель. Гулистон Давлат Университети.

Эльмуратова Дилрабо Мухамматовна – преподаватель. Гулистанский государственный университет.

Эргашев Р.Н. – Гулистанский государственный университет.

Эшонкулова М.Х. – преподаватель. Гулистанский государственный университет.

Юсупова Ш.А. – преподаватель. Гулистанский государственный университет.

Якушкина Галина Владиславовна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры социально-культурной деятельности ФГБОУ ВПО «Орловский государственный институт искусств и культуры».

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩІЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет

имени Григория Сковороды»,

молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество исторического факультета

«Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что с 30 по 31 мая 2015 г. проводится XIV Международная научно-практическая интернет-конференция
«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:**I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

IX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.

5. Современные методы преподавания.

6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психолингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

XVIII. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Metallургия.
2. Горное.
3. Литейная Дело.
4. Машиноведение.
5. Электротехника
6. Теплотехника.
7. Гидротехника.
8. Радиотехника.
9. Строительство

Оргкомитет конференції планує розміщати доповіді на Web-сторінці по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатам конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, польський, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджикистанський, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання матеріалів – 29 травня 2015 р. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Організаційні збори - 10 USD США або 10 Євро (переклад в гривні – 500 гривень). (в організаційні збори входить оплата за розміщення на сайті, верстка макета, редактування текстів).

Обсяг статті – не більше 7 сторінок. Завантажити збірник можна буде **через тиждень** на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) засоби перераховуються наступним чином:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА.

Переклади по системі «Юністрим» для Бобровника Юрія Вікторовича в пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницький (в квитанції повинен бути вказаний код перекладу та Ф.І.О. того, хто перекладає гроші, країна).
(комісія 0,15 USD США)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк Росії»)

Для учасників з Російської Федерації (500 руб.) оплати організаційних зборів в гривні РФ (RUB) в відділеннях ОАО «Сбербанк Росії» для того, щоб організаційні збори дійшли в розділі НАЗНАЧЕНИЕ ПЛАТЕЖА, потрібно вказувати «ПЕРЕВОД ЛИЧНЫХ СРЕДСТВ» і **тільки ці три слова.**

56A: Банк-Посередник:	ОАО «Сбербанк Росії», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 3010181040000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUMM
57D: Банк Бенефіціара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Київ, Україна
59D: Бенефіціар:	/ 26207017148867/ Бобровник Юрій Вікторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Або поштовою переказом на Ф.І.О.: Бобровник Юрій Вікторович, 08401, Україна, Київська обл, г. Переяслав-Хмельницький, ул. Сухомлинського, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА Western Union на Бобровник Юрій Вікторович (Bobrovník Juriy Viktorovich)
(вказуйте код перекладу Ф.І.О того, хто перекладає організаційні збори)

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(Ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский // Евремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Научный руководитель:

кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, E-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: neasmo@gmail.com (тема сообщения: 30-31 мая 2015 г.) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает ошибка не отправления отправляйте на адрес neasmo@ukr.net) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.**

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: +38 (097) 923 16 58, : +38 (093) 335 78 86.

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ!

После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: «**Вашу статью получили и приняли**». Если такой ответ не поступил, через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,
студентське наукове товариство історичного факультету
«Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що з 30–31 травня 2015 р. проводиться XIV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція
«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії».

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економікою.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

IX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.

5. Сучасні методи викладання.

6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Вибірчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

XVIII. ТЕХНІЧНІ НАУКИ

1. Металургія
2. Гірництво
3. Ливарна Справа
4. Машинознавство
5. Електротехніка
6. Теплотехніка
7. Гідротехніка
8. Радіотехніка
9. Будівництво

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на web-сторінці за адресою:

<http://conferences.neasmo.org.ua/>

Робочі мови конференції: українська, польська, російська, англійська, французька, білоруська, грузинська, вірменська, азербайджанська, казахська, узбецька, таджицька, киргизька, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – 29 травня 2015 р. (включно).

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 90 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів). Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після закінчення роботи конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на слово.

Кошти перераховуються на:

Картку Приват банку 5168 7420 6537 9988 (одержувач - **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити SMS підтвердження про оплату на моб. 097 923 16 58 у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
Місто
за зразком *Іван Петренко*
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком **ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
(Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (великими літерами)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратичних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с. |
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (у *правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)*) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: **neasmo@gmail.com** (тема повідомлення: **30-31 травня 2015 р.** (у разі якщо Ваш поштовик викидає помилку не відправлення відправляйте на адресу **neasmo@ukr.net**)) або на CD-дискі (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокс квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приватбанку ксерокопію квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS** вказавши прізвище **автора доповіді**).

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Укрпоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та захищено»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, гурт. 1, кім. 108.

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ менше 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення попередніх конференцій можна ознайомитися за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Анастасія Колосова, Віта Ліновицька (Київ, Україна) ПОЛІСАХАРИДИ ВИЩОГО БАЗИДІАЛЬНОГО ГРИБА GRIFOLA FRONDOSA	6
А. Курбанов, Б. Аликулов, Б. Базаров, С. Хўжжиев (Самарканд, Узбекистан) YUKSAK SUVO`TLAR YORDAMIDA IFLOSLANGAN SUVLARNI TOZALASH TEXNOLOGIYASI	8
Олександр Моїсєєнко (Київ, Україна) СУЧАСНІ УСПІХИ ЦИТОЛОГІЇ	11
Наталья Тарасовская, Булат Жумадилов, Дамеля Байжуманова, Азиза Балгужанова (Павлодар, Казахстан) ФАРМАКОКИНЕТИКА ДЕЙСТВУЮЩИХ ВЕЩЕСТВ РАСТЕНИЙ ПРИ ЧЕРЕПНО-МОЗГОВЫХ ТРАВМАХ И ИХ ОСТАТОЧНЫХ ЯВЛЕНИЯХ	13
Наталья Тарасовская, Булат Жумадилов, Дамеля Байжуманова, Азиза Балгужанова (Павлодар, Казахстан) УСТРАНЕНИЕ ПАТОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕПИГМЕНТАЦИИ ВОЛОС И КОЖИ И ФОТОСЕНСИБИЛИЗИРУЮЩИЕ СРЕДСТВА ИЗ МЕСТНОГО РАСТИТЕЛЬНОГО СЫРЬЯ СЕВЕРНЫХ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА	15

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Шохиста Абдурахимова, Журабек Очилов (Ташкент, Узбекистан) РЕСПУБЛИКАМИЗДА ЭКОЛОГИК КАРТАЛАРНИ ЕТИШМАСЛИГИ ВА ЭКОЛОГИК КАРТАЛАРНИ ЯРАТИШНИ ДОЛЗАРБЛИГИ	18
Айша Адилханова (Астана, Казахстан) ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ӨЛЕУЕТІНЕ БАҒА БЕРУ	19
Айгерим Айткулова (Астана, Қазақстан) АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНА ӨСЕР ЕТУШІ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР МЕН ҮРДІСТЕР	21
Айгерим Айткулова (Астана, Қазақстан) АҚМОЛА ӨҢІРІНДЕ ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУДІҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ	23
Оксана Вольвач, Юрій Топальський (Одеса, Україна) ОЦІНКА ВПЛИВУ ЗМІН КЛІМАТУ НА ФОТОСИНТЕТИЧНУ ПРОДУКТИВНІСТЬ ЦУКРОВОГО БУРЯКУ В ЗАХІДНОМУ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ	25
Игорь Кибальчич (Харьков, Украина) ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СРЕДИЗЕМНОМОРСКОГО КОЛЕБАНИЯ НА ТЕРМИЧЕСКИЙ РЕЖИМ В УКРАИНЕ	28
Михайло Ляху, Ірина Михайлів, Василь Лотіцький (Івано-Франківськ, Україна) ГЕОХІМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЛАСТОВИХ ВОД ЗОН НАДГІДРОСТАТИЧНИХ ПЛАСТОВИХ ТИСКІВ	32
Віталій Ляшенко (Одеса, Україна) АНАЛІЗ ЕЛЕМЕНТІВ РЕЛЬЄФУ ЯК ПІДСТАВА РОЗРАХУНКУ МІКРОКЛІМАТИЧНОЇ МІНЛИВОСТІ ПОКАЗНИКІВ АГРОКЛІМАТИЧНИХ РЕСУРСІВ	35
Анна Мазур (Івано-Франківськ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ГЕОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАФТОГАЗОНОСНОСТІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ПІДНАСУВНОЇ ДІЛЯНКИ ЗОВНІШНЬОЇ ЗОНИ ПЕРЕДКАРПАТСЬКОГО ПРОГІНУ	38
Айгерим Мухамедгалиева (Астана, Казахстан) ЕХРО - 2017 КАК ПЛОЩАДКА НАЧАЛА ТРЕТЬЕЙ ИНДУСТРИАЛЬНОЙ РЕВОЛЮЦИИ И РАЗВИТИЯ "ЗЕЛеноЙ ЭКОНОМИКИ"	40
Оксана Шахаєва, Анна Єфіменко (Київ, Україна) ПЕРСПЕКТИВИ ЛАНДШАФТНОГО ПЛАНУВАННЯ В УКРАЇНІ	42

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Shohista Abdurahimova (Toshkent, Uzbekistan) SUV ISTE'MOL QILUVCHI FERMER (DEHQON) XO'JALIKLARIDA OQOVA SUVLARIDAN FOYDALANISH YO'LLARINI TAKOMILLASHTIRISH	45
У.А. Калменова, А.К. Сыздыкова, К.М.Татамбаева (Жезқазған, Қазақстан) ЖАЛПЫ БИОЛОГИЯ КУРСЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ	46
У.А. Калменова, А.К. Сыздыкова, Г.А. Акубаева, Ж. Абубакирова (Қазақстан, Жезқазған) ҚЫЗЫЛОРДА ОБЫЛЫСЫНДАҒЫ ШӨЛЕЙТТЕНУ СИПАТЫ	49
Віктор Ніколаєнко (Сєвєродонецьк, Україна) ЗНИЖЕННЯ ВИКИДІВ ОКСИДІВ АЗОТУ ХЛІБОПЕКАРСЬКИХ ВИРОБНИЦТВ	51
Айгуль Хасанова, Регина Валеева (Костанай, Казахстан) МУСОР – ВРАГ НАШЕЙ ПЛАНЕТЫ	54

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Madina Asrarova (Tashkent, Uzbekistan) INTERNATIONAL RISKS	56
Feruzha Asrarova, Dilnoza O'ktamova (Tashkent Technology University) THE ISSUE OF UNEMPLOYMENT IN RUSSIA MUST BE SETTLED	57
Risolatxon Atabayeva (Marg'ilon, O'zbekiston) PUL, KREDIT VA BANKLARNING DOLZARB MASALALARI HAMDA SOXA PEDAGOGLARINING AMALIY BILIM VA TAJRIBALARINI OSHIRISH MASALALARI	58
Azamat Botirov, Gulyar Kasimova (PhD, Uzbekistan) EXTENDING HORIZON OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT FLOWS – ANALYSIS OF GEOGRAPHICAL AND SECTORAL REDISTRIBUTION	59
Ixomjon Ibroximov, Akmal Rahimov (Tashkent, Uzbekistan) IMPORTANCE OF DEPOSITS IN BANKING SYSTEM	62
Ильхомжон Абдурасулов (Ташкент Узбекистан) РОСТ И РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА	63
Ильхомжон Абдурасулов, Абдукодир Косимов (Ташкент Узбекистан) БАНК - ОПОРА ЭКОНОМИКИ	64
С. Абдурахимова (ТГЭУ, Узбекистан) ИНВЕСТИЦИИ В ИННОВАЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	65
D. Absataorova (Tashkent Government Economy University) TAXATION OF PRIVATE ENTERPRISE AND REFORMS OF UZBEKISTAN	66
Laura Baituova, Aiganym Muhametkali (Astana, Kazakhstan) COST ACCOUNTING AND ITS RELATIONSHIP TO COST CALCULATION	68
Baituova Laura, Akerke Askerbek (Astana, Kazakhstan) AUDIT OF TRANSACTIONS WITH CASH	71
Лаура Байтуова, Нуржамал Абсадыкова, Жібек Жайлау (Астана, Қазақстан) ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІКТІ ТАБЫСТЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ БАҒАЛАУ	73
Лаура Байтуова, Куаныш Раимкулов, Байман Наурызбай (Астана, Қазақстан) ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІКТІ САЛЫСТЫРУ ӘДІСІМЕН БАҒАЛАУ	75
Лілія Бараник (Київ, Україна) РИНОК ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	77
З. Бекназаров (ТМИ, Узбекистан) ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПЕНСИОННЫХ СИСТЕМЫ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН	80
Шаира Бекова (Астана, Казахстан) ОСОБЕННОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО МАРКЕТИНГА	81
Дар'я Грибенко (Київ, Україна) МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕКЛАМИ	83
И. Жураев, Х. Зуннунова (ТФИ, Узбекистан) ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН	84
У.Зайнитдинова (ТФИ, Узбекистан) РОЛЬ И ЭКОНОМНОЕ РАЗВИТИИ РЕГИОНАЛЬНОГО ТОРГОВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА	86
Юлія Зотько (Вінниця, Україна) АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИНЦИПІВ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ В МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ	88
Юлія Іриневич (Київ, Україна) МОЛОДІЖНИЙ РИНОК ПРАЦІ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	89
Икром Кенжаев, Элдор Жалилов (Наманган, Узбекистан) НАМАНГАН ВИЛОЯТИ САНОАТИНИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР	92
Юлія Кикош (Київ, Україна) РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ	93
Аліна Ксьоншка, Юлія Перемишленікова (Вінниця, Україна) ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ У ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА	97
М.И. Кутбитдинова, М.Д. Бердиева (Ташкент, Узбекистан) ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ БЮДЖЕТНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ И ВНЕДРЕНИЕ НОВЫХ МЕТОДОВ ПЛАНИРОВАНИЯ БЮДЖЕТА	100
Альона Кушнерюк (Київ, Україна) АРОМАМАРКЕТИНГ – ТРЕНД СЬОГОДЕННЯ	102
Laura Baituova, Karlygash Madibayeva (Astana, Kazakhstan) INFORMATION REQUESTS OF FINANCIAL STATEMENT USERS	104
Феруза Муродхўжаева (Наманган, Узбекистан) ДЕПРЕССИВ МИНТАҚАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ	105

Ірина Нітман (Львів, Україна) ВАЖЛИВІСТЬ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВАЛЮТНА ПОЗИЦІЯ БАНКУ» З МЕТОЮ ЕФЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ВАЛЮТНИМИ РИЗИКАМИ В СУЧАСНИХ КРИЗОВИХ УМОВАХ	106
Мадина Нукушева (Астана, Казахстан) РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА НА МСФО ОС	109
М. Нуралиева (ТФИ, Узбекистан) ИННОВАЦИИ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО СЕРВИСА И ТУРИЗМА	111
Б. Рустамов, Ш. Курбаниязов (ТМИ, Узбекистан) ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ИҚТИСОДИЁТНИ БАРҚАРОР ЎСТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ	112
F. Rustamova, O. Mamadiyurov (ТМИ, O'zbekiston) МАМЛАКАТНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТА'МИНЛАШ	113
Н. Самадова, Х. Худаярова (Ташкент, Узбекистан) СИСТЕМНО-СТРУКТУРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ БАНКОВСКОГО ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА	114
Н. Самадова (ТФИ, Узбекистан) ФИНАНСОВЫЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ: ЗАДАЧИ И МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ РЕСУРСОВ	115
B. Sanakulova., F.Rustamov (Tashkent, Uzbekistan) MAINTENANCE OF STEADY ECONOMIC GROWTH BY PERFECTION OF THE MECHANISM OF THE TAXATION	118
Ганна Сиволап (Миколаїв, Україна) СУЧАСНИЙ СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ НА АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	120
Олена Сотнікова (Київ, Україна) КЛЮЧОВІ ПОКАЗНИКИ ЖИТТЄВОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ПРИМІСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ	122
Анастасія Сташкевич (Чернівці, Україна) СТАН БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТОК 2015 РОКУ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	124
Б. Султонов, М.Б. Султонов (Узбекистан, Ташкент) РЕСПУБЛИКА БАНК ТИЗИМИДА БУХГАЛТЕРИЯ ХИСОБИНИ ТАКОМИПЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	126
Шавкат Сунакбаев (МКТУ, Туркестан, Казахстан) ПОСТКРИЗИСНОЕ ВОССТАНОВЛЕНИЕ: ВОЗМОЖНОСТИ И РИСКИ	127
Гульмира Талимова, Асет Налыбек (Караганда, Казахстан) ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СТРАНЫ КАК ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ	129
Б.Турсунов, К. Эргашев (ТФИ, Узбекистан) ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ БАНКОВСКОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ	132
Ф. Хамраева (ТМИ, Узбекистан) ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ	133
Ф. Холмаматов (ТФИ, Узбекистан) РИСКИ МЕЖДУНАРОДНОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ НОВОЙ МИРОВОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ	134
Святослав Шпіцглюз (Суми, Україна) ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ЯК МЕТОД ОПТИМІЗАЦІЇ ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ БЮДЖЕТУ ПІДПРИЄМСТВ	136

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Abdullayev Dilmurod (O'zbekiston, Namangan) O'ZBEKISTON BUYUK MA'RIFIY KELAJAGINI SHAKLLANTIRISHDA YOSHLARNING O'RNI VA ROLI	139
Світлана Авхутська (Суми, Україна) КАДРОВА ПОЛІТИКА І. С. МАЗЕПИ ЩОДО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	140
Азизбек Тожибоев (Наманган, Ўзбекистон) МУСТАКИЛЛИК САРИ ИЛК ОДИМЛАР	142
Альона Безручко (Полтава, Україна) НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ – ІСТОРІЧНА ЗАКОНОМІРНІСТЬ ЧИ «ВИПАДОК В ІСТОРІЇ»?	143
Умида Бойзақова (Наманган, Узбекистан) МАҒҚУРАВІЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ ҚУРАШ – ДАВР ТАЛАБИ	146
Алексей Бутусов (Ярославль, Россия) ТЕАТРАЛЬНАЯ И ВЫСТАВОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЯРОСЛАВЛЯ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XXВЕКОВ И СВЯЗЬ С НЕЙ ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ	148

Гулчехра Дадамирзаева (Наманган, Узбекистон) ҚИШЛОҚЛАР ТАРИХИ – ВАТАН ТАРИХИНИНГ БИР БЎЛАГИ СИФАТИДА (Наманган вилояти Учқўрғон тумани Қайқи қишлоғи мисолида)	149
Комилжон Дадахўжаев (Наманган, Узбекистон) МАҒКУРАВИЙ ПОЛИГОНЛАРДА ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАШҚИ СИЁСАТИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ	151
Галина Долгопола (Івано-Франківськ, Україна) МЕТАФІЗИЧНІ ОБ'ЄКТИ ЯК ЕТНОТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРИКАРПАТТЯ	153
Ганна Жукова (Суми, Україна) КАДРОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ І. С. МАЗЕПИ ЩОДО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ	155
Бехзод Исхаков, Содикжон Мажидов, Сурайё Дехқанова (Наманган, Узбекистон) МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК АЛЛОМАЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ҚАРАШЛАРИ	157
Санобархон Каримбаева, Содикжон Мажидов (Наманган, Узбекистон) ЕВРОПАДА МЎҒУЛЛАР ДАВЛАТИ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР ТЎПЛАШ ЖАРАЁНИГА ОИД	159
Юлія Курдина (Львів, Україна) ЛІСОВІ ГУТНИКИ ТА РЕМІСНИКИ-СКЛОРОБИ: ПЕРСОНАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ СКЛЯРСТВА В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XV–XVII СТ.	161
Владислава Кушнарєва (Армянск, Украина) ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИВАНА ГЕОРГИЕВИЧА ДОРОФЕЕВА	163
Євгеній Лосєв (Київ, Україна) РОЗВИТОК МАТЕМАТИКИ В СВІТІ В XIX СТОРІЧЧІ	165
Євгеній Лосєв (Київ, Україна) РОЗВИТОК МАТЕМАТИКИ В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ	166
Євгения Луценко (Караганда, Казахстан) РОЛЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА В РАМКАХ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА	168
Моҳира Муйдинова (Наманган, Узбекистон) ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЖОДИДА ЮКСАК МАЪНАВИЯТНИ ТАРБИЯЛАШ ОМИЛЛАРИ	171
Фарида Нишанова (Наманган, Узбекистон) ШАХС МАЪНАВИЯТИ ВА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ НИСБАТИ.	173
Дилбар Рахимбоева (Наманган, Узбекистон) МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА УЛАРНИНГ ШАХС ЭКОЛОГИК МАДНИЯТИДА ТУТГАН ЎРНИ	174
Ірина Смільська (Тернопіль, Україна) СТАНОВЛЕННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ООН	175
Яна Таравська (Мелітополь, Україна) ДІЯЛЬНІСТЬ ВИДАТНОГО ПРЕДСТАВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ГАЛИЧИНІ АНДРІЯ ЖУКА (1880-1968 РР.)	177
Діана Чупанова (Черкаси, Україна) ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ТА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)	179

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Сайдазим Кубаєв, Шехроз Худояров, Мухаммад Бозоров, Муниса Тожиєва (Самарканд, Узбекистон) СИНАШ ТИЗИМИДА ҒИЛДИРАКЛИ МАШИНА ҲАРАКАТИНИНГ МАТЕМАТИК МОДЕЛИНИ БОҶАЛАШНИ ДАСТУРИЙ МАЖМУАСИ	183
Сайдазим Кубаєв, Улугбек Кубаєв, Низомиддин Зиёдуллаєв, Бобомурот Тошбоев (Самарканд, Узбекистон) АДАПТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОПТИМАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ МАРШРУТИЗАЦИИ	186

СЕКЦІЯ: МИТСЕЦТВО

Наталья Вергунова (Харьков, Украина) ПРИНЦИПЫ ФОРМООБРАЗОВАНИЯ: ПОНЯТИЙНЫЙ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АППАРАТ	190
Гульнара Смагулова, Жанерке Нурабаева (Тараз, Казахстан) КАЗАХСКИЕ ТРАДИЦИИ В СОВРЕМЕННОМ МОДЕЛИРОВАНИИ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ	192
Гульнара Смагулова, Жанерке Нурабаева (Тараз, Казахстан) РОЛЬ ОРНАМЕНТА В КАЗАХСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ КОСТЮМАХ	194
Ш.А. Юсупова (Гулстан, Узбекистон) ЎҚУВЧИЛАРГА ТАСВИРИЙ САНЪАТ МАШҒУЛОТЛАРИДА МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ИЖОД ҚИЛГАН РАССОМЛАР БИЛАН ТАНИШТИРИШ	197

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Н.И. Аманжолова, О.А. Ауелбеков, Л.Т. Алдибаева, А.А. Ахсүтова (Казахстан, г. Алматы) МЕРОПРИЯТИЙ ПО РАЗВИТИЮ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ	200
Нажия Ахунова (Талдыкорган, Казахстан) ГРУППОВАЯ РАБОТА НА УРОКАХ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	204

Марія Бойчук (Миколаїв, Україна) ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНО – ПЕДАГОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ»	207
Ольга Боягіна (Харків, Україна) МЕТОДИКА ВИРОБЛЕННЯ НАВИЧОК ЛЕКТОРСЬКОЇ РИТОРИКИ У ПРАКТИЦІ ВИКЛАДАЧА	209
Роксолана Гірак, Катерина Петрашева (Івано-Франківськ, Україна) ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. М. ВОДОВОЗОВОЇ ЯК ПРОЯВ НАСТУПНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ КІНЦЯ 19 СТ. – ПОЧ. 20 СТ.	211
Ольга Гладун (Вінниця, Україна) ЗДАТНІСТЬ ПЕДАГОГА ДО ФАСИЛІТАЦІЇ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ВЗАЄМОРОЗВИТКУ УЧНІВСЬКОГО КОЛЕКТИВУ ТА УЧИТЕЛЯ	212
Ольга Голованева (Талдыкорган, Казахстан) РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	214
Валентина Горленко (Гомель, Беларусь) МОДЕЛИ ПРОДУКТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА С СЕМЬЕЙ	215
Олександра Горошко, Віра Драчук (Чернівці, Україна) ВПЛИВ СТРЕСУ НА НАВЧАЛЬНУ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТА	218
У.Ж. Жалелов, С. Қ. Садыков (Қазақстан, Жезқазған) ПАРАДИГМАЛАР МЕН ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРГЕ КӨЗҚАРАС	219
Бегайым Жиентаева, Жансая Исахова (Казахстан, Астана) ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАЗАХСКИХ СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НРАВСТВЕННЫХ НОРМ ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ	222
Наталія Жукова, Галина Якушкина (Орёл, Россия) ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ТЕАТРЕ-СТУДИИ	224
Катерина Іванчук, Тетяна Лях (Київ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ВОЛОНТЕРІВ У НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ (НА ПРИКЛАДІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО ЦЕНТРУ «ВОЛОНТЕР»)	226
Наталія Калюжка (Переяслав-Хмельницький, Україна) ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	229
А.Т. Кенжабаев, З.Х. Каримова, Н.Р.Рахимов (Узбекистан, Ташкент) М.М. Ешанова (Каракалпакстан, Нукус) ПЕДАГОГИК КОНЦЕПЦИЯСИ ТАВСИФИ	232
Раъно Лутфетдинова, Зилола Жўрахўжаева (Намаган, Узбекистан) ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШДА ЎҚИШ ТУРЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ	234
Гулжанат Максутбекова (Жезқазған, Қазақстан) БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫ АРҚЫЛЫ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӨРБИЕЛЕУ	237
Н. Маматханова (Наманган, Узбекистан) ПЕДАГОГЛИК КАСБИ ТАНЛОВИНИНГ МОТИВЛАРИ ВА ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТ МОТИВАЦИЯСИ	239
Тетяна Мизгіна (Харків, Україна) ГУРТКОВА РОБОТА – НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ	240
Василий Пилипчук (Глухов, Украина) СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА, СКЛОННЫХ К ДЕВИАНТНОМУ ПОВЕДЕНИЮ	242
Галина Пилипчук (Глухов, Украина) АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА	245
Н. Раємова, У.Ганиева (ТФИ, Узбекистан) ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО ЭКОНОМИСТА	247
Х. Раҳматова, М. Хусайнов (Наманган, Узбекистан) ЁШЛАРГА ТАЪЛИМ ТАРБИЯ БЕРИШДА ШАРҚОНА ТАРБИЯНИНГ ЎЗИГА ХОС ТОМОНЛАРИ	249
Қырмызы Садыкова (Караганда, Казакстан) ЖАС ҰРПАҚТЫ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӨРБИЕЛЕУДЕГІ ОТБАСЫНЫҢ АЛАТЫН РӨЛІ	251
Ижобат Саймуратова, Г.А. Умарова (Гулистан, Узбекистан) К ВОПРОСУ О НАЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЛИЧНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ	252
Даврон Сейтимбетов, Нозима Атаджанова (Ташкент, Узбекистан) ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИМ СПЕЦИАЛЬНОСТЯМ В ВУЗАХ	253
Світлана Сімьонова (Київ, Україна) ХАРАКТЕРИСТИКА ТРУДНОЩІВ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ У МОНОБАТЬКІВСЬКІЙ СІМ'І	255
Нина Татаринцева, Любовь Алексенко (Ростов-на-Дону, Россия) ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В РАЗВИТИИ КРЕАТИВНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ	257
Нина Татаринцева, Анастасия Зазимка (Ростов-на-Дону, Россия) ТЕАТРАЛИЗОВАННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СРЕДСТВО ПРИОБЩЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ К ТРАДИЦИЯМ СЕМЬИ	259

Наталія Тимошенко (Київ, Україна) ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЇ «СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК»	261
Айжан Тоққуліева (Астана, Казахстан) ВЫСОКОКОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В СОВРЕМЕННОМ ОБУЧЕНИИ ИНФОРМАТИКЕ СТУДЕНТОВ ЕСТЕСТВЕННОГО-НАУЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ	263
Азизбек Тошхонов, Шоҳиста Мўминова (Наманган, Ўзбекистон) МАТЕМАТИКА ДАРСЛАРИДА МУАММОЛИ ВАЗИЯТЛАР ТАШКИЛ ЭТИШ	264
Нарзуллохон Улухужаев (Наман, Ўзбекистон) ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ УЧИТЕЛЯ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ОЦЕНКИ ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	265
Д. Шолдаров (ТМИ, Узбекистан) ISSUES OF IMPROVING THE SYSTEM OF EDUCATION	268

СЕКЦІЯ: ПОЛІТОЛОГІЯ

Амір Дамаванді (Київ, Україна) ТУРЕЦЬКІ ЗМІ ПРО ГЕО- ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ РОСІЙСЬКОЇ АНЕКСІЇ КРИМУ	271
Людмила Лановюк (Київ, Україна) ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З АЗІАТСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ	273
Василь Назарков (Київ, Україна) ОБ'ЄДНАНІ АРАБСЬКІ ЕМІРАТИ: ЗДОБУТТЯ ТА ПІДСУМКИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ШЛЯХУ	274

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Раушан Ержаханова (Талдықорған, Қазақстан) ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНЫҢ БАСТАУЛАРЫ	278
Олена Золотарьова (Одеса, Україна) ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В УКРАЇНІ	280
Алдамжар Зұлқарнай, Зарина Тлеккабылова (Қостанай, Қазақстан) ҚОҒАМДЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА ТАРТУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ӘЛЕМДІК ДЕНГЕЙДЕ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ	282
Сергій Плешко (Миколаїв, Україна) ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ	284
Борис Соловйов (Київ, Україна) ДІАЛЕКТИЧНИЙ МЕТОД ПІЗНАННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	287

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

А. То'raboyev (NamDU, O'zbekiston) IJODIY TAFAKKUR JARAYONI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR	290
Хадиша Ауезова, Айкерим Мурзалиева, Жулдыз Абенова (Жезказган, Казахстан) МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ	291
Катерина Балабанова (Київ, Україна) ВПЛИВ МЕДІА: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД	293
Д. Д. Боймирзаева (Наманган, Узбекистан) ЛОЖЬ КАК ЗАЩИТНЫЙ МЕХАНИЗМ В ПОВЕДЕНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	295
Людмила Дратвина (Гомель, Беларусь) ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДОШКОЛЬНИКОВ	296
Ляззат Кабанбаева, Сымбат Абдигалиева (Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы) БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚАТЫНАСТАРЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ	299
С.М. Сатенова (Казахстан, Жезказган) СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ	301
Юлія Скидоненко, Мирослава Кулеша-Любінець (Івано-Франківськ, Україна) КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ	303
М. Товбаев, Я. Жумаева (Самарканд, Узбекистон) ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИК ҲАМДА УЛАР ЭМОЦИОНАЛ ЗЎРИҚИШЛАРИНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ	305
Н.И. Халилова, Ё.И.Дусматова (Тошкент, Ўзбекистон) ЎСМИРЛИК ДАВРИДА ИРОДАВИЙ СИФАТЛАРНИ ШАҚЛЛАНТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	307

СЕКЦІЯ: СОЦІОЛОГІЯ

Azizbek Tojiboyev (Namangan, O'zbekiston) VOYAGA YETMAGANLARNI EKSTREMISTIK, TERORISTIK VA MISSIONERLIK OQIMLARINING TA'SIRI VA BOSHQA YO'T G'UYALARDAN ASRASHNING IJTIMOIIY – HUQUQIY JIHATLARI	310
--	-----

Низомжон Ғофуров (Наманган, Узбекистон) МАФКУРАВИЙ ТАҲДИД ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	311
Гулноза Рафиқова (Наманган, Узбекистон) ҒАРБИЙ СИЁСИЙ ТАҒАККУРДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ НАЗАРИЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ	312
Наталія Ковтун (Черкаси, Україна) ОПИТУВАННЯ ЯК СОЦІОЛОГІЧНИЙ МЕТОД ВИВЧЕННЯ АУДИТОРІЇ РАДІОРЕКЛАМИ	314
Фарида Нишанова (Наманган, Узбекистон) ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛА ИНСТИТУТИНИНГ ЎРНИ	316

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Ірина Гук (Здолбунів, Україна) ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ЯК МАЙДАНЧИК ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ	319
Гульназ Джайлаубаева (Талдыкорган, Казахстан) АДАПТИВТІ ОҚЫТУ ТҮСІНІГІ	321
Алия Жандалинова (Талдыкорган, Казахстан) «E-LEARNING» - СИСТЕМА ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ	322
Анастасія Макарова (Луцьк, Україна) УКРАЇНСЬКІ НОВИНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА БЕЗПЕКИ КОНТЕНТУ	324
Алексей Приймак (Харьков, Украина) ОПТИМИЗАЦИЯ ВЫЧИСЛЕНИЙ НА CUDA ПУТЕМ ОБЪЕДИНЕНИЯ СЕТОК ПОТОКОВ В МОДЕЛЯХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПУЧКА И ПЛАЗМЫ	326
Тетяна Яцечко-Блаженко (Луцьк, Україна) ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА І МУЗЕЙ	329

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Шайзада Кошкарбаева, Малик Сатаев, Фариза Омирова (Шымкент, Казахстан) ПОЛУЧЕНИЕ ДЕКОРАТИВНЫХ ПОКРЫТИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕДЬФОСФОРНЫХ ПЛЕНОК	331
Світлана Матвійчук (Мукачево, Україна) РОЗРОБКА СПОРТИВНОЇ ФОРМИ ДЛЯ БАСКЕТБОЛІСТІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ МЕТОДІВ ТИПОВОГО ПРОЕКТУВАННЯ	333
Яна Сичікова (Бердянськ, Україна) СУПЕРКОНДЕНСАТОРНА СИСТЕМА НАКОПИЧЕННЯ ЕНЕРГІЇ НА ТЯГОВИХ ПІДСТАНЦІЯХ	336

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

R.A. Qosimova (Samarqand, O'zbekiston) JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA O'QITISH VA O'RGATISHNING SIFAT SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI	339
Галина Агапова (Астана, Казахстан) СТРОЕВЫЕ УПРАЖНЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ СТУДЕНТОВ ЕВРАЗИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА	341
Світлана Герасименко, Ірина Качмар (Дрогобич, Україна) СТРУКТУРА ВІЛЬНОГО ЧАСУ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ	343
Світлана Герасименко, Ірина Качмар (Дрогобич, Україна) СТАВЛЕННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ДО УРОКІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	345
Світлана Герасименко, Оксана Романів (Дрогобич, Україна) ОЦІНКА РІВНЯ ФІЗИЧНОЇ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ УЧНІВ 9-Х КЛАСІВ	348
Віктор Гузенюк (Переяслав-Хмельницький, Україна) СУЧАСНІ ПІДХОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ	350
Ігор Мірошниченко, Дмитро Степаненко (Дніпропетровськ, Україна) ТЕОРЕТИЧНА ПІДГОТОВКА У СПОРТИВНОМУ ОРІЄНТУВАННІ	352
Анджей Сорока (Люблин, Польща), Александр Стула (Ополе, Польща) НАБЛЮДЕНИЕ ЗА МОТОРИКОЙ ФУТБОЛИСТОВ ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ РАЗНЫХ АВТОРОВ MONITORING CZYNNOŚCI MOTORYCZNYCH PIŁKARZY W BADANIACH RÓŻNYCH AUTORÓW	355

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Арай Абилмажинова, Сауле Ережепова (Өскемен қаласы, Қазақстан) ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ	362
Сніжана Беляєва (Тернопіль, Україна) СУСПІЛЬНЕ МОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ: СТАНОВЛЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА ЗАКОНОДАВЧА БАЗА (НА ПРИКЛАДІ «HROMADSKE.TV»)	363
Ақерке Бескемер (Астана, Қазақстан) АУДАРМА ПРОЦЕСІНІҢ НЕГІЗГІ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ: ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ МОДЕЛЬ	366
Абдувахоб Вахидов (Самарқанд, Узбекистон) ОЙИДЭ ТАЪЙИНЭ ЈЎФТЭ КАЛЕМОТЭ МЎҚОБЕЛМАЪНО ДАР ЗАБОНЭ ФОРСИ	368

Альона Дзундза (Івано-Франківськ, Україна) ЕМОТИВНІСТЬ В ТРАГЕДІЇ В. ШЕКСПІРА «КОРІОЛАН»	369
Ірина Діланян (Миколаїв, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ МЕДИЧНИХ ІНСТРУКЦІЙ	372
Роксолана Дмитрик (Івано-Франківськ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ АНГЛІЙСЬКОГО ГУМОРУ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРУ ДЖ. К. ДЖЕРОМ “ТРОЄ В ОДНОМУ ЧОВНІ”)	374
С.С.Жумкина, Г. Сайдалина (Қазақстан, Жезқазған) САЛ-СЕРІЛІК ДӘСТҮР ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ ОРТА	376
Шаҳриёр Жўраев (Самарқанд, Ўзбекистан) ТОЖИК ТИЛИ ШЕВАЛАРИДАГИ ЎЗБЕКЧА ЎЗЛАШМАЛАР ҲАҚИДА МУЛОҲОЗАЛАР	378
Станіслав Заравняєв (Мелітополь, Україна) КАРТИНА СВІТУ	380
Вікторія Керницька (Івано-Франківськ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ВИБОРУ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ НА УКРАЇНСЬКУ (НА МАТЕРІАЛІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕКСТІВ НАФТОГАЗОВОГО ПРОФІЛЮ)	382
Галина Ким (Талдықорған, Қазақстан) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОВЕСТИ Н.В. ГОГОЛЯ «ШИНЕЛЬ» В IX КЛАССЕ	384
Лариса Колесникова (Старобільськ, Україна) ВАРІЮВАННЯ СЕМАНТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ СЛОВА-СИМВОЛУ ТЕРЕН У ПОЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ	387
Оксана Корчагіна (Старобільськ, Україна) ШТАМПИ ТА МОВНІ СТЕРЕОТИПИ НА СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКИХ ГАЗЕТ (на матеріалах публікацій преси Ворошиловградської (Луганської) області 1938-1956 років)	389
Олена Кречотень (Суми, Україна) РІЗНОВИДИ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ ТА СПОСОБИ АДАПТАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ	391
Тетяна Михайловська (Умань, Україна) СХІДНІ МОВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ АМЕРИКАНСЬКОГО ВАРІАНТА АНГЛІЙСЬКОЇ	393
Жанна Назарова (Івано-Франківськ, Україна) ПЕРЕКЛАД ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОПОВІДАНЬ ВІЛЬЯМА ФОЛКНЕРА “ГАМБІТ КОНЕМ”)	395
Крістіна Пентій (Умань, Україна) ПРОЕКТНЕ НАВЧАННЯ ТА РОЛЬОВІ ІГРИ – ІНТЕНСИВНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ВНЗ	397
Асем Саржанова (Астана, Қазақстан) ҒЫЛЫМИ –ТЕХНИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІАУДАРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (МҰНАЙ-ГАЗ МӘТІНДЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)	399
Сание Саттарова (Крым, Украина) ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЧАСТИЦ В КРЫМСКОТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ	401
Тетяна Семашко, Лариса Коростовиць (Україна, Маріуполь) СЕНСОРНИЙ ФРАГМЕНТ У СТРУКТУРІ СТЕРЕОТИПІВ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)	404
Анна Убоженко (Карши, Ўзбекистан) ОСВОЕНИЕ ТЮРКСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ РУССКИМ ЯЗЫКОМ	406
Г.Т. Чукенаева (Талдықорған қ., Қазақстан) ЖАРНАМА ТІЛІНІҢ ТІЛДІК ОРТАҒА ЫҚПАЛЫ (ТАЛДЫҚОРҒАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ЖАРНАМАЛАР НЕГІЗІНДЕ)	408

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

Наима Зайнобиддинова (Наманган, Ўзбекистан) ИБН СИНО АСАРЛАРИДА РУҲИЙ БОРЛИҚ МАСАЛАСИ – РУМИЙ ИЖОДИНИНГ ФАЛСАФИЙ- ҒОЯВИЙ ИЛДИЗЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА	411
С.Т. Исмоилов, Жобир Саидмуродов (Гулистан, Ўзбекистан) ИНСОН МАЪНАВИЙ КАМОЛОТ ОМИЛЛАРИ	412
Валерий Кóсяк (Сумы, Украина) О ГИПОТЕЗАХ ГЕНЕЗИСА СПОРТА	414
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	417
НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ	
Інформація для учасників из зарубєжних стран	424
Інформація для учасників з України	427

Збірник наукових праць / Сборник научных работ

Українською, російською, польською, казахською, вірменською та англійською мовами

Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 440 с.

Материалы XIII Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. - 440 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,

ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, Ю.С. Табачок.

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав, Ю.С. Табачок.

Проведення XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці **молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»**

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді» за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

